

ACTA MVSEI DEVENSIS

SARGETIA

XXVII/1

ACTA MUSEI DEVENSIS

SARGETIA

XXVIII/1

ACTA MUSEI DEVENSIS

SARGETIA

XXVII/1

1997-1998

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

SARGETIA

FONDATOR OCTAVIAN FLOCA

Volumul I, 1937, 214 pagini
Volumul II, 1941, 164 pagini
Volumul III, 1956, 231 pagini
Volumul IV, 1967, 272 pagini
Volumul V, 1968, 662 pagini
Volumul VI, 1969, 319 pagini
Volumul VII, 1970, 313 pagini
Volumul VIII, 1971, 275 pagini
Volumul IX, 1972, 283 pagini
Volumul X, 1973, 447 pagini
Volumul XI-XII, 1974-1975, 504 pagini
Volumul XIII, 1977, 620 pagini
Volumul XIV, 1979, 739 pagini
Volumul XV, 1981, 540 pagini
Volumul XVI-XVII, 1982-1983, 749 pagini
Volumul XVIII-XIX, 1984-1985, 464 pagini
Volumul XX, 1986-1987, 740 pagini
Volumul XXI-XXIV, 1988-1991, 942 pagini
Volumul XXV, 1992-1994, 982 pagini
Volumul XXVI/1, 1995-1996, 688 pagini
Volumul XXVI/2, 1995-1996, 800 pagini
Volumul XXVII/2, 1997-1998, 758 pagini

Colegiul de redacție

Adrana Rusu Pescaru – director general
Ioachim Lazăr – redactor responsabil
Adela Herban – secretar de redacție
Maria Basarab – membru
Iosif Vasile Ferencz – membru
Gheorghe Firczak – membru
Vasile Ionaș – membru
Marcel Morar – membru
Eugen Pescaru – membru
Nicolae Cătălin Rîșcuța – membru

„ACTA MUSEI DEVENSIS”

Orice corespondență referitoare la
publicația Sargetia se va adresa la:
Muzeul Civilizației Dacice și Romane
Deva, 2700-Deva, str. 1 Decembrie
nr. 39, județul Hunedoara, România,
tel. 054-215409; 216750; 212200
fax. 054-212200

„ACTA MUSEI DEVENSIS”

Toute correspondance concernant
la revue Sargetia doit être adressé:
Muzeul Civilizației Dacice și Romane
Deva, 2700 Deva, str. 1 Decembrie
nr. 39, județul Hunedoara, România,
tel. 054-215409; 216750; 212200
fax. 054-212200

STUDII ȘI ARTICOLE

MARIUS CIUTĂ	Aspecte ale complexului Starčevo-Criș pe teritoriul României Some aspects of the Starčevo-Criș cultural complex in România.	9
CRISTINEL FÂNTÂNEANU	Câteva considerații privind raporturile cronologice între culturile Gumelnița și Sălcuța Few considerations concerning the chronological reports between Gumelnița and Sălcuța cultures.	45
CRISTIAN I. POPA	Contribuții la cunoașterea perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în bazinul Cugirului (II)..... Contributions regarding the transition period from Eneolithic to the Bronze Age in Cugir's basin (Alba district).	51
NICOLAE CĂTĂLIN RIȘCUȚA	Materiale arheologice aparținând bronzului timpuriu în colecția Muzeului din Deva Artefacts concerning the Early Bronze Age in the Deva's Museum collection.	103
MOLNAR ZSOLT	Propuneri ipotetice pentru modelul dinamicii așezărilor din epoca bronzului pe valea superioară a Mureșului... Propositions hypothétiques pour le modèle de la dynamique des habitats de l'époque du bronze sur la vallée supérieure de Mureș.	129
CONSTANTIN INEL ADRIAN GLIGOR	Scurte considerații asupra unui vârf de lance Hallstadian descoperit la Ocna Mureș (Jud. Alba) Brevès considérations sur une pointe de lance hallstattienne découverte à Ocna Mureș (dép. d' Alba).	149
DANIELA DRĂGHIA	100 de ani de la moartea ilustrului arheolog dr. Torma Zsofia 100 Years from the brilliant archaeolog dr. Zsofia Torma's death.	159
GABRIELA GHEORGHIU	Cisterne descoperite în zona capitalei regatului dac... Water tanks discovered in the area of the Dacian Kingdom Capital.	177

ALEXANDRU GH. SONOC	Considerații privind simbolistica pisicii în antichitatea Europei și în estul bazinului Mării Mediterane Considérations sur la symbolistique du chat dans l'antiquité de l'Europe et du bassin oriental de la Mer Méditerranée.	191
XXX	Propuneri pentru un dicționar de termeni utilizați în arheologia celei de-a doua epoci a fierului Proposals for a dictionary of terms used in archaeology for Iron Second Period.	205
SILVIE DARDAINE	Les Flaviens et Trajan d'après les inscriptions découvertes dans la Péninsule Ibérique	227
RADU ARDEVAN	Observații asupra unei familii de fabri de la Drobeta..... Remarques autour d'une famille de fabri de Drobeta.	247
GICĂ BĂEȘTEAN	Conducte din tuburi ceramice în Colonia Dacica Sarmizegetusa Ceramic water pipes in Colonia Dacica Sarmizegetusa.	253
IOAN PISO	Epigraphica (XVI). Inscriptions de Sarmizegetusa	261
DOINA BENEĂ IULIAN LALESCU	Contribuții la istoria așezării de la Ad Mediam - (Băile Herculane) Contributions at the History of the Ad Mediam Roman settlement.	267
LIVIU MARGHITAN	Reflecții asupra romanizării Daciei. Săpăturile arheologice de la Deva Reflexions sur la romanisation de Dacie. Fouilles archéologiques à Deva.	303
DUMITRU POPA	Contribuții la viața cultural-religioasă a populației rurale din Dacia romană intracarpatică Contributions to the rural population's cultural-religious life from roman Inter-Carpathian Dacia.	353
MIHAI PETICĂ ANDREI ZRINYI	Obiecte de os în colecțiile Muzeului județean Mureș.... Des objets d'os dans les collections du musée du département Mureș.	363

ALEXANDRU GH. SONOC ADRIAN GEORGESCU	Inelul sigilar cu reprezentare zoomorfă descoperit în necropola tumulară norico-pannonică de la Cașoț (Jud. Sibiu) Der in der Norisch-Pannonischen hügelgräbernekropole aus Kastenholz (Kr. Hermannstadt) entdeckte siegelring mit zoomorpher darstellung.	377
DORIN ALICU	Bibliografia așezărilor antice de la Vețel-Micia	401
PETRE MUNTEANU-BEȘLIU	Despre tipologia cetăților din sud-estul Ungariei medievale The tipology of the medieval fortifications in the south-east of the Hungarian Kingdom.	427
DANIEL-COSTIN ȚUȚUIANU	Spade medievale din colecția Muzeului Civilizației Dacice și Romane Deva Medieval swords from the collection of the Museum of Dacian and Roman Civilization - Deva.	441
CONSTANTIN ITTU	Gestică simbolică în ritualul investirii unui cavaler Symbolic gesture in the ritual of dubbing a knight.	449
IOAN MARIAN ȚIPLIC	Breslele armurierilor din Sibiu, Cluj și Brașov-Funcțiile lor militare. Breslele armurierilor din Cluj (sec. XIV-XVI) Die Waffenschmiede Zünfte aus Hermannstadt, Klausenburg und Kronstadt und ihrer Militär funktionen. Die Waffenschmiede Zünfte aus Klausenburg (14-16 Jh).	455
FRANCISC PAPP. GHEORGHE PETROV ZENO K. PINTER	Descoperiri monetare în cetatea Orăștiei Münzfunde aus der festung Orăștie.	467
CRISTIAN LUCA	Documente italiene inedite privind relațiile politice ale lui Ioan Zapolya cu Ferdinand I de Habsburg Documenti italiani inediti riguardanti le relazioni politiche di Giovanni Zapolya con Ferdinando I D'Asburgo.	473
OCTAVIAN TĂTAR	Disputa pentru coroana Ungariei dintre Ferdinand și Zapolya (1526-1540) The dispute for the crown of Hungary between Ferdinand and Zapolya (1526-1540).	485

PĂDUREANU I. DOMINUȚ	Prima atestare documentară a unei mori de apă în Țara Moților – Câmpeni, 1587 și evoluția acesteia în timp La première attestation documentaire d'une mole d'eau dans le Pays de Montagnards Câmpeni, 1587 et son évolution.	511
DOINA DREGHICIU	Tipărituri rare sau unicat în colecții de carte veche românească din județul Alba (sec. XVI-XIX) Des impressions rares ou uniques dans les collections de livre roumain ancien du dep. d'Alba (XVI e-XIX e).	525
GHEORGHE BICHICEAN	Reprezentarea clerului în Marea adunare a țării în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu (1688-1714) La représentation du Clergé dans l'assemblée du Pays de la Valachie pendant Constantin Brâncoveanu (1688-17114)	535
DOINA DREGHICIU	Surse de achiziționare ale cărților românești vechi înserate în însemnări olografe (sec. XVII-XIX) Sources of acquiring ancient Romanian books found in hand – written notes (XXVII th – XIX th century).	543
VALENTIN MUREȘAN	Considerații privind scena mitologică în pictura germană și austriacă din secolele XVII-XVIII..... Bemerkungen zur Mythologischen scene in der Deutschen und Österreichischen malerei des 17 und 18 Jahrhunderts.	551
MARIN RADU MOCANU	Biserica – născătoare de limbă și cultură la români .. L'église naissance de langue et de culture aux Roumains.	563
DOINA IONESCU	Considerații asupra ansamblului de pictură murală aparținând bisericii monument istoric „Sfântul Nicolae” din Leșnic Observations upon the mural painting belongs to church „Sfântul Nicolae” of Leșnic.	573
GHEORGHE ANGHEL	Vauban și fortificațiile bastionare din Transilvania și Banat de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea Vauban et les places fortes de la Transylvanie et Banat à la fin du XVII-e et la premiere moitié du XVIII-e siècle.	581

IOAN ALBU	Procesul vrăjitoarelor din Chirpăr (1727-1728) Les procèssus de sorceries de Chirpăr (1727-1728).	633
ILEANA DÂRJA	Manuscrise și tipărituri kollariene în colecția Bibliotecii Naționale a României, Filiala „Batthyaneum” din Alba Iulia Manuscrits et oeuvres imprimés kollarienes dans la collection de la Bibliothèque Nationale de la Roumanie la filiale „Batthyaneum” d’Alba Iulia.	649
GHEORGHE FIRCAZAK	Cultura luminilor. Românii în istoriografia maghiară.... The Enlightenment Culture. The Roumanians in Hun- garian historiography.	687
IOAN M. BOTA	Episcopul Petru Pavel Aron, deschizător de drum în învățămintul românesc L’Evêque Petru Pavel Aron précurseur dans l’enseignement roumain.	717
DOINA IONESCU	Din bogata activitate a pictorului Simion din Pitești în ținuturile hunedorene (1) Sur l’activité du peintre Simion de Pitești dans le département de Hunedoara (1).	729
MIRCEA POPA	Atitudinea autorităților habsburgice față de emigrările din Transilvania reflectată în câteva documente de arhivă The attitude of the Habsburg authorities outside of the Transylvanian emigrations in some archives documents.	737
ELENUȚA MĂRIOARA VÂNĂTORU	Câteva considerații despre situația economico- socială a țăranimii hunedorene între anii 1750-1784.... Considérations sur la situation économique-sociale des paysans de Hunedoara pendant la période 1750- 1784.	741
MIHAI GHERMAN	Gheorghe Șincai: „Adunarea dogmelor credinței cu însemnări de folos”. Manuscris inedit Gheorghe Șincai: „L’Assamblé des dogmes de la croyance avec des notes utiles”. Manuscrit inédit.	749
LAURA STANCIU	Petru Maior – precursor al romantismului Petru Maior – précurseur du Romantisme.	755

ZEVEDEI IOAN DRĂGHIȚĂ	Modalități culturale la românii ardeleni în „Vormarz”: N. Pauleti (I) 771 Mobilités culturelles aux Roumains de la Transylvanie en „Vormarz”: N. Pauleti (I).	771
MARIA BASARAB	Cărți didactice românești în muzeul din Deva (1785- 1888) 779 Livres didactiques qui se gardent au Musée de Deva (1785-1888).	779
IULIA MESEA	Valori și semnificații ale creației peisagistice a lui Fritz Schullerus 793 Values and meanings in Fritz Schullerus's Land- scapes.	793
ELENA MIKLOSIK	Peisajul de la staffage-ul idilic la realismul documentar 801 Le paysage à partir de staffage idyllique jusqu'au réalisme documentaire.	801
MARIA BASARAB	Mănăstirea Plosca – valențe culturale 813 Le couvent Plosca – propagateur de culture.	813
CORNEL LUPEA	Ofițerii români din regimentul I grăniceresc român de la Orlat 831 Des officiers Roumains de Régiment de la garde frontières d'Orlat.	831
IOACHIM LAZĂR	Aron Budai (1763-1847) și mișcarea națională a românilor din Transilvania 863 Aron Budai (1763-1847) et le mouvement pour l'émancipation nationale des roumains de la Transsylvanie.	863
DAVID MIHAI	Arhaic și modern în intervalul gospodăriei țărănești zărăndene. Evoluție și involuție în mentalitate 873 Archaic and modern in the inventory of villager's household from Zarand. Evolution and involution in mentality.	873
Recenzii, necrologuri, lista abrevierilor 881	881

* *

*

ASPECTE ALE COMPLEXULUI CULTURAL STARČEVO-CRIȘ PE TERITORIUL ROMÂNIEI

Marius CIUTĂ

I. Caracteristici geo-morfologice ale teritoriului României. Aspecte ale ecosistemelor majore.

În dezvoltarea generală a științelor istorice și, implicit, a arheologiei, se constată o consecvență deosebită în acordarea unei anumite întâietăți dimensiunilor temporale în ceea ce privește interpretarea evoluției societății omenești, atât în ansamblu cât și în cazurile ei particulare, derularea în timp a existenței umane – supusă și ea unor legi ale evoluției – constituind, de cele mai multe ori, obiectul predilect al acestor studii. Cu siguranță că, în cazul cercetării arheologice, această perspectivă unilaterală nu a reușit să ducă decât la rezultate parțiale, nesatisfăcătoare în cele mai multe din cazuri.

Abordarea arheologiei ca o știință temporală, retrospectivă, cu o atitudine strict antropocentristă – din cadrul preocupărilor sale lipsind, din păcate, uneori cu desăvârșire, interesul pentru dimensiunea spațială, pentru cunoașterea cadrelor geografice concrete în care s-a desfășurat, practic, întreaga evoluție umană – a lipsit această știință de posibilitatea unei viziuni integratoare, structuralist-sistematică și ecologice (Mac 1988, 867). Este meritul sfârșitului de secol XX – deși nu putem nega faptul că ar fi existat preocupări de acest gen și mai înainte, îndeosebi în primele trei decenii ale acestui secol – acela de a fi imprimat cercetării științifice noi perspective, de ordin inter și pluridisciplinar¹, în acest cadru arheologia descoperindu-și (sau, mai corect, redescoperindu-și!) afinitățile complementare cu o serie de alte discipline.

Cu atât mai mult, arheologia preistorică – care vizează epoci deosebit de îndepărtate din punct de vedere cronologic, lipsite cu desăvârșire de aportul izvoarelor scrise – este nevoită să recurgă la informații oferite de diferite discipline, care se dovedesc a fi, nu de puține ori, de o importanță deosebită, contribuind fie în mod direct fie în mod indirect, pe calea deductivă, la înțirgirea imaginii generale, dar și particulare, privind evoluția comunităților umane din preistorie.

1. **Pluridisciplinaritate** - situație în care științele se asociază în cercetare, fără ca optica proprie a fiecăruia dintre acestea să sufere modificări. **Interdisciplinaritate** - situație care intervine atunci când schimburile foarte intense de fond, conduc la elaborarea unui limbaj și a unei metodologii comune, cu caracter eterogen și autonom, care afectează fondul disciplinelor concurente, modificându-l (Stănescu 1997).

În această ordine de idei, inițierea unui dialog activ, bazat pe necesitatea găsirii formelor adecvate de sprijin reciproc, între arheologie și geografie, își găsește numeroase temeiuri, existând noi necesități și permise de acoperire în aceste domenii de cunoaștere. În ultima perioadă de timp, de exemplu, geografia își orientează consecvent preocupările asupra analizei unităților teritoriale, regionale (indiferent de mărime și caracteristici) precum și asupra surprinderii ponderii factorului antropoc și a mediului ambiant (Mac 1988, 867).

Este cert faptul că, indiferent de epoca istorică luată în discuție, comunitățile umane nu au putut să habiteze și, practic, să existe, decât într-un spațiu geografic concret, într-un mediu ambiant, pe care l-au umanizat, dar care, la rândul lui, a imprimat acestor comunități evoluții caracteristice, ritmuri, sensibilități, preocupări și mentalități aparte, care l-au individualizat (Geogr. Rom. 1983, 271; Efstration 1995; Ciută 1996, 9, 14; Özdoğan 1997, 8 sqq).

Astfel, reconstituiri arheologice implică, în mod esențial, determinarea situațiilor paleogeografice (morfologice) ale terenului (Mac 1988, 868), dar și determinarea paleoclimii, paleoflorei și paleofaunei specifice arealului în care au funcționat principalele tipuri de habitat uman: așezările (Camps 1980, 398; Özdoğan 1997, 3sqq).

Studiul acestor ecosisteme umane, din prisma abordării arheologice, nu trebuie să vizeze doar aplicarea "**principiului actualismului**", bazat pe comparații de ordin cronologico-tipologic, ci și "**principiul similitudinilor spațiale**" (Mac 1988, 868), din care rezultă o anumită predispoziție a comunităților din diferite epoci istorice, în ceea ce privește alegerea locurilor de amplasare, în cadrul reliefului, a așezărilor. La alegerea acestor forme de relief au contribuit, într-o foarte mare măsură, sursele bogate de materii prime, solul fertil, resurse de apă și specificitatea peisajului, acestea constituind un suport natural-economic favorabil.

Iată de ce considerăm necesară - în cadrul demersului nostru de prezentare a aspectelor complexului cultural Starčevo-Criș pe teritoriul României - prezentarea, în primul rând, a caracterelor geo-morfologice ale acestui vast și complex areal geografic².

România este așezată în sud-estul Europei centrale, la contactul acesteia cu Europa orientală și Europa balcanică (meridională), în plină zonă temperată (Mihăilescu 1969, 7; GeogrRom 1983, 21). Caracteristicile geografice fundamentale îi sunt imprimate de așezarea sa în spațiul carpato-dunărean, Carpații constituind osatura pământului românesc printr-o catenă muntoasă centrală, cuprinzând în interior Podișul Transilvaniei, din care pornesc spre exterior, în trepte, sub o formă concentrică (de "amfiteatru"), marile trepte de relief ce constituie unitățile morfologice majore (Mihăilescu 1969, 7; GeogrRom 1983, 25, 596-599).

Munții au rolul de factor polarizator pentru climă, ape, soluri, vegetație, faună, modul de grupare a populației și de utilizare a teritoriului (Mihăilescu 1969, 7; GeogrRom 1983, 72).

2. Deoarece acest complex cultural nu acoperă în totalitate teritoriul României, Dobrogea, zona sud-estică a Câmpiei Munteniei și nordul extrem al Transilvaniei nefiind populate de comunitățile de tip Starčevo-Criș (Comșa 1959, 179; 5-8; Dumitrescu 1970, 194; Vlassa 1978, 28; Lazarovici 1979, 21; Dumitrescu, Vulpe 1988, 30), nu vom insista asupra acestor din urmă teritorii. Vom insista în mod deosebit, în prezentarea caracterelor geomorfologice, asupra zonelor intracarpate transilvane.

Marile unități fizico-geografice pericarpatiche ale României (de gradul I) sunt după cum urmează: spre vest, câmpiile Banatului și Crișanei ca părți componente ale Câmpiei Tisei, spre sud Câmpia Română, (*Depresiunea Valahă* - Mihăilescu 1969, 7), iar la est Podișul Moldovei; ele fiind, la rândul lor, împărțite într-o serie de unități și subunități de relief - unități de gradul II, III și IV (fig. I-II).

Armonia dispunerii marilor trepte de relief este completată de modul fragmentării radiare a centurii carpatice, de existența depresiunilor, trecătorilor și pasurilor, care au favorizat menținerea legăturilor între regiunile intercarpatice (*Hinterland*) și pericarpatiche (*Vorland*) (Mihăilescu 1969, 20; GeogrRom 1983, 70) imprimând un "caracter lacunar"³ masivelor muntoase (GeogrRom 1983, 71, 90-92, 182).

Înălțarea Carpaților a avut loc relativ recent, în Cuaternar⁴, și este urmată de o intensificare a eroziunii lor, care menține un potențial ridicat de formare și modelare a reliefului tânăr (Mihăilescu 1969, 38-40; GeogrRom 1983, 172). Ideea centralității Carpaților, precum și rolul lor esențial în geneza și evoluția unităților noi de relief, periferice, stau la baza celor mai noi delimitări și împărțiri taxonomice, unități și subunități fizico-geografice (GeogrRom 1983, 183, 594 - fig. II).

Arealul fizico-geografic pe care, în mod convențional, l-am denumit "**spațiul intracarpatic**", desemnează, în linii mari, întinsul teritoriu, deosebit de complex din punct de vedere geo-morfologic, circumscris celor trei grupe majore ale Carpaților românești. În cadrul literaturii de specialitate această entitate geografică cunoaște diferite denumiri, fiind desemnată, de la un autor la altul ca: "**Depresiune a Transilvaniei**" (Tufescu 1966, 43; Mihăilescu 1969, 18, 20; GeogrRom 1983, 95, 99, 185 etc.) "**Podiș al Transilvaniei**" (Tufescu 1966, 41, 44, 196-197 etc; Mihăilescu 1969, 7, 10; GeogrRom 1983, 25 etc; "**Bazin Transilvan**" (Tufescu 1966, 42; Mihăilescu, 1969, 101), "**Depresiune intracarpatică someșano-mureșană sau transilvano-someșană**" (Mihăilescu 1969, 84), "**Podiș Ardelean**" (Mihăilescu 1969, 27), "**Bazin intracarpatic**", etc. (fig. III).

Diferențele terminologice își au originea în modul în care a fost, sau este, privită această incintă transilvană. Astfel, din punctul de vedere al geologilor, aria internă, în comparație cu ramura muntoasă dimprejur, puternic profilată, apare ca o depresiune, sau ca un imens bazin ("cuvetă"), în timp ce din punctul de vedere al geografilor, altitudinea ei relativă, tipurile de relief și structura ei geo-morfologică îi conferă toate caracteristicile unui podiș⁵.

3. De dimensiuni mai mari sau mai mici și de diferite tipuri (tectonice, longitudinale, transversale, mixte etc.), aceste depresiuni, în număr de peste 300 (!), ocupă circa 23% din suprafața totală a munților și reduc mult masivitatea acestora (Tufescu 1966, 195; GeogrRom 1983, 71, 599).

4. Ultima etapă de înălțare se produce la sfârșitul orogenezei alpine, în etapa neocarpatică (Mihăilescu 1969, 25; GeogrRom 1983, 78-79).

5. Diferențele de altitudine, între rama muntoasă și spațiul intracarpatic, oscilează între 1000 și 1800 m (Mihăilescu 1969, 10).

6. Aceste raționamente teoretice explică și rezervele pe care le-am avut în alegerea vreunui dintre acești termeni pentru desemnarea spațiului avut în vedere în cadrul lucrării noastre de doctorat, precum și opțiunea pentru un termen generic, convențional ("spațiul intracarpatic"), din păcate nici acesta nefiind întru totul scutit de anumite suspiciuni.

În sprijinul celor afirmate mai sus putem aminti părerea unui reputat geograf, conform căreia Transilvania nu poate fi considerată *în același timp depresiune intracarpatică și podiș*, cele două calificări folosindu-se însă frecvent și la ora actuală, chiar în paralel, fapt ce dovedește că, uneori, *complexitatea fenomenelor naturale depășește schematismul raționamentelor oamenilor de știință* (Tufescu 1960, 41).

Ultimele sinteze înclină să considere denumirea de "Depresiune a Transilvaniei" ca fiind cea care reflectă cel mai fidel realitatea geografică (GeogrRom 1983, 615).

Ca unitate majoră, Depresiunea Transilvaniei este împărțită, în ultimele sinteze, după cum urmează: **A.** Podișul Someșan; **B.** Câmpia Transilvaniei; **C.** Podișul Târnavelor; **D.** Subcarpații Transilvaniei și **E.** Culoarele depresionale marginale (unități de gradul III) (GeogrRom 1983, 185, vezi fig. II/III).

Înelul depresionar transilvănean, reprezentat de depresiunile marginale, sau "de contact", cu rama montană (Tufescu 1966, 41, 194; Mihăilescu 1969, 19, 28), prezente pe toată zona marginală a *Hinterlandului* transilvănean, accentuând diferențele de altitudine⁷, se caracterizează prin prezența multor deschideri ce constituie căi de acces spre exterior (*Vorland*). Deși văile transversale sunt majoritare, există totuși puține care străpung munții dintr-o parte în alta (Oltul, Jiul, Mureșul, Crișul Repede), existând însă o mulțime de văi parțial transversale, frecvente, care fac posibile legăturile între cei doi versanți carpați (Mihăilescu 1969, 30). Depresiunile de contact sunt alcătuite, în general, dintr-o treaptă deluroasă, piemontană, urmată de treapta de acumulare piemontană și apoi de văile propriu zise, cu luncile aluvionare (Tufescu 1966, 45, 194; Mihăilescu 1969, 870).

Circumvalațiunea depresionară transilvană (Mihăilescu 1969, 26) este constituită din următoarele depresiuni și culoare depresionare largi: Depresiunea Făgărașului la sud, Depresiunile Sibiului, Săliștei și Apoldului închid colțul de sud-vest, Culoarul Mureșului (Aiudului sau Alba Iulia-Turda), Depresiunea Feleacului, a Huedinului și Almaș-Agrii care închid partea vestică, Culoarul Someșului și Depresiunea Bistriței la nord, iar Depresiunile Reghinului, Odorheiului și a Homoroadelor închid, mai lacunar, latura estică (Tufescu 1966 196 sqq; Mihăilescu 1969, 86-90; vezi fig. III). În marea majoritate a cazurilor, aceste spații geografice, străbătute de râuri mari, ca Oltul și Mureșul, oferă condiții excelente de habitat, având un climat mai cald, ferit de vânturi puternice, și soluri fertile pe terase, fiind astfel prielnice cultivării plantelor și creșterii animalelor⁸, în cuprinsul lor apărând și unele efecte climatice secundare, cum ar fi efectul de *föhn* sau inversiunile de temperatură.

Depresiunea Transilvaniei a rezultat în urma unei scufundări lente, de tip subsident, în măsura încărcării ei treptate cu sedimente, diferențiere evidențiată în urma localizării exacte a chenarului de cute diapire rezultat în zonele marginale ale depresiunii, în apropiere de contactul cu rama muntoasă (Tufescu 1966, 41). Cauzele diapirismului se explică prin deplasarea maselor sedimentare mai noi, rezultate în

7. Dealtfel este aproape o regulă generală climatului temperat ca tranziția dintre munți și ținuturile mai joase din vecinătate să se facă prin forme depresionare (Tufescu 1966, 194).

8. Cu excepția Depresiunii Făgărașului, care se caracterizează prin prezența solurilor argilo-pietroase, spălate de torenții ce vin din munți, și a unui climat mai rece, impropriu cultivării pământului (Mihăilescu 1969, 87).

urma proceselor de eroziune și acumulare, pe un fundament plastic argilo-salifer (Ilie 1958, 182; Tufescu 1966, 44; GeogrRom 1983, 99). Aceste mase sedimentare presând puternic asupra fundamentului, au produs dislocări ale acestuia din zona centrală și ieșiri la suprafață spre marginile *cuvetei* transilvane, sub forma unor sâmburi de străpungere (constituiți din masive de sare), provocând așa numitele cute diapire (Tufescu 1966, 44). Diapire tipice delimitează atât flancul sud-vestic (de la Ocna Sibiului până la Blaj) și vestic (de la Aiud, Ocna Mureș, Turda, Cojocna și Apahida până la Bunești pe Someșul Mic) cât și pe cel nordic (de la Dej la Beclean) și, cu unele întreruperi, pe cel estic (pe la Reghin, Sovata, Praid, apoi la Odorhei), cu o recurbare spre sud, pe marginea Perșanilor (Perșani, Sărata, Avrig, Brad) (Tufescu 1966, 44, vezi harta după Tufescu 1966, 43; GeogrRom 1983, 99)⁹.

Dealurile și podișurile din interiorul Carpaților au o înclinare generală dinspre est, de la altitudinea de 900-1000 m (în Subcarpații Transilvaniei), spre vest, unde înălțimile ajung sub 500 m (GeogrRom 1983, 71).

Podișul Someșan - numit și Platforma Someșană (Tufescu 1966, 195; Mihăilescu 1969, 84, 94) - , aflat în nord-vestul Depresiunii Transilvaniei, se caracterizează prin altitudini mai ridicate (600-800 m) (GeogrRom 1983, 617). Este delimitat la nord de înălțimile reduse ale Culmii Meseșului, ale Dealului Mare și ale Culmii Preluca, între ele aflându-se așa numita "Mare Poartă Someșană" sau "Jugul intracarpatic" (Mihăilescu 1969, 91, 100-101), prin care Depresiunea Transilvaniei comunică cu zonele vestice, crișene, iar la sud și est de cursul celor două Someșuri. Cândva o zonă deosebit de bine împădurită - caracteristică păstrată, în parte, și astăzi - constituie o adevărată *poartă de pătrundere a maselor de aer mai umede și mai reci din vest, ce provoacă un climat mai răcoros, climat destul de diversificat, totuși, în unele depresiuni și văi care generează condiții topoclimatice mai blânde* (GeogrRom 1983, 617). Rețeaua hidrografică are un regim constant, zona în ansamblu fiind prielnică habitatului uman, mai ales cel legat de creșterea animalelor.

Câmpia Transilvaniei, corespunde compartimentului central al Depresiunii Transilvaniei, este încadrată de Culoarul Someșurilor la nord și acela al Mureșului la sud și are altitudini cuprinse între 550 și 250 m (GeogrRom 1983, 618-619). Se caracterizează printr-o rețea hidrografică puternic ramificată cu văi largi, mlăștinoase și terase întinse bine irigate. Altitudinea coborâtă, cadrul deluros periferic, fac ca această unitate să fie mai caldă și mai uscată decât Podișul Someșan, condițiile pedoclimatice specifice din Câmpia Transilvaniei un adevărat "grâнар" transilvănean¹⁰. Terassele și interfluviile plane, întinse, caracterizate printr-o fertilitate sporită au constituit, cu siguranță, și în neoliticul timpuriu argumente pentru o locuire stabilă și chiar intensivă din partea comunităților umane.

9. Implicațiile pe care le-a avut prezența acestor zăcămintе de sare la suprafață, pentru determinarea, cel puțin în parte, a habitatului neolitic timpuriu, vor fi aprofundate, în această lucrare, la momentul potrivit, precum și în alte lucrări proiectate.

10. Deși noțiunea de *câmpie* nu este justificată nici de relief și nici de ansamblul peisajului. Denumirea de *Câmpie a Transilvaniei* s-a generalizat ca urmare a extensiunii mari a terenurilor agricole (GeogrRom 1983, 619). Unele din mai vechile subdiviziări includeau Câmpia Transilvaniei în Podișul Târnavelor (Mihăilescu 1969, 9-8)

Podișul (Dealurile) Târnavei, constituie unitatea cea mai întinsă și mai complexă (variată) din cuprinsul Depresiunii Transilvaniei, fiind cuprins între Culoarul Mureș la nord și depresiunile "de contact" situate sub rama muntoasă, la sud-vest și vest. Relieful lui prezintă trăsături proprii podișurilor mai ales în zona de sud (Podișul Hârtibaciului) și de vest (Podișul Secașelor), fiind puternic fragmentat, cu aliniamente de culmi paralele (poduri, domuri) imprimate de rețeaua hidrografică, constituită din râuri de un paralelism uimitor pe mari distanțe, orientate de la est spre vest (Mureșul, Târnavele, Hârtibaciul, Oltul) (GeogrRom 1983, 620) și ramificațiile lor, ce prezintă debite ridicate, inundațiile fiind frecvente. Zonele mai înalte sunt bine împădurite în timp ce văile și luncile se caracterizează prin pământuri prielnice agriculturii (GeogrRom 1983, 621). În cadrul Podișului Secașelor, remarcabile sunt influențele climatice de tip submediteranean, reflectate în vegetație și soluri, influențe ce ajung aici, din Banat, prin Culoarul Orăștiei (vezi fig. III).

Unitatea Vest-Carpatică, numită și banato-crișană, se compune din două subunități: o treaptă de relief intermediară, mai înaltă, consemnată sub numele de Dealurile Vestice și o a doua, de câmpie, situată mai la vest, depășind granițele României și făcând parte din Câmpia Panonică sau a Tisei: Câmpia Banato-Crișană (GeogrRom 1983, 621-624).

Prima subunitate se constituie într-o fâșie de dealuri piemontane joase, cu lățimi cuprinse între 5-30 km, larg deschise influențelor climatului oceanic și, parțial, ale celui submediteranean, având cea mai mare extensiune între Someș și Barcău. Având o altitudine medie de 400 m, ea constituie un mediu deosebit de propice habitatului, caracterizându-se printr-o climă caldă și umedă, ploioasă, care conferă un debit constant rețelei hidrografice. Cândva bine împădurite, dealurile vestice mai păstrează doar câteva insule forestiere (GeogrRom 1983, 621-624).

Structura geologică favorizează apariția la suprafață a unor depozite masive de roci și minerale care au constituit cu siguranță zăcămintele de aprovizionare cu materie primă a comunităților neolitice timpurii, sillexul constituind în acest caz un exemplu elocvent.

Câmpia Banato-Crișană este o continuare spre vest a dealurilor subcarpatice, situată în marginea estică a Depresiunii Panonice. Având o altitudine medie cuprinsă între 200 și 100 m, ea se caracterizează prin marea extindere a luncilor și a zonelor de divagare ca și prin terenurile mlăștinoase (GeogrRom 1983, 624). Se remarcă aici prezența solurilor nisipoase, cu pânze freatice situate aproape de suprafață, care fac posibilă producerea de inundații în urma precipitațiilor bogate. Vegetația reflectă influențele climatului de tip submediteranean. Treapta cea mai de jos a câmpiei (80-100 m) favorizează prezența unei meandrări puternice și a unor terase aluvionare, joase, loessoide, deosebit de fertile, precum și a unor dune de nisip. Clima este deosebit de caldă, cu reflexe mediteraneene, cu ierni blânde și primăveri timpurii (GeogrRom 1983, 626).

Unitatea Sud-Carpatică, compusă din subunitățile Subcarpaților Getici, a Podișurilor (Platformei) Getice și din Câmpiile Olteniei și a Munteniei, are aspectul general al unui peisaj în trepte, care coboară către Dunăre. Prin poziția și structura lor, Subcarpații Getici pot fi considerați ca o subunitate de tranziție, paralelă cu Carpații Meridionali, fiind fragmentați de văile transversale ce-și au obârșia în zona montată (GeogrRom 1983, 626), precum și de o serie de depresiuni subcarpatice și intracolinare (GeogrRom 1983, 629). Podișul Getic, format prin acumularea de sedimente carpatice, este asemănător subcarpaților prin geneză și evoluție și gradul de fragmentare a reliefului de către o rețea hidrografică extrem de ramificată. Solurile fertile, aspectul de platformă (terasă) imensă, cu înclinare ușoară spre sud, gradul ridicat de fragmentare, clima de tip mediteranean, au favorizat crearea unui areal de interferență biopedoclimatică, favorabil habitatului uman încă din paleoliticul inferior (GeogrRom 1983, 636; Dumitrescu-Vulpe 1988, 5-7). Și în cuprinsul Podișului Getic își fac simțită prezența frământările de tip diapiric, manifestate prin ieșirea la suprafață a unor masive de sare (Govora-Olănești și până în zona Câmpia-Telega). Cea mai joasă treaptă a unității sud-carpatică o constituie Câmpia Română, cea mai tânără unitate geografică fiind odată cu retragerea Lacului getic în Cuaternar (GeogrRom 1983, 644). Altitudinea ei scăzută a făcut ca partea sud-estică să fi fost acoperită, în preistorie, de nivelul ridicat al apelor Mării Negre aflate în transgresiune (Bolomey 1978, 5-8), și, implicit, ale Dunării, probabil și regiunile neacoperite fiind periodic inundate, ceea ce explică lipsa așezărilor din aceste zone la acel palier cronologic.

Zonele vestice ale unității sud-carpatică (Oltenia) sunt mai puternic influențate de clima submediteraneeană, în vreme ce Podișul Argeșului și Câmpia Munteană se află sub influența directă a climei de tip continental (GeogrRom 1983, 638).

Unitatea Est-Carpatică, numită și Unitatea Moldovenească, este reprezentată de Podișul Moldovei, situat între orogenul carpatic și Prut. Structural, acesta are o înclinare generală pe direcția nord-vest-sud-est, de la 500 la 300 m, în direcția de curgere a principalelor artere hidrografice care-l fragmentează prin văi largi, cu 7-8 terase, cu debite bogate (GeogrRom 1983, 629-630). Poziția sa în cadrul general al României și deschiderea către est, explică climatul temperat cu influențe est-europene, imprimate de predominarea maselor de aer rece și umed în timpul iernii și a celor calde și uscate vara. În apropierea contactului cu rama montană, ca și în cazul Piemontului Getic, apar fenomenele de diapirism sub forma sămburilor de sare sau a slatinelor (Cacica, Câmpulung, Slănic, Lunca).

Similitudini cu Piemontul Getic există și în ceea ce privește aspectul general al mediului, favorabil habitatului atât pe terasele interfluviale, cândva bine împăturite, acoperite de soluri fertile, cât și în cadrul văilor și depresiunilor intercolinare. (GeogrRom 1983, 632). În nord-estul Moldovei se găsește o arie depresionară, de mari dimensiuni, ce corespunde bazinului Jijiei, cu aspect plan, numită Câmpia Moldovei (sau a Jijiei) în ciuda caracterului său deluros. Și această zonă se remarcă prin condițiile excelente pe care le oferă habitatului uman.

România este prin excelență o țară carpatică, dar deoarece peste 97% din teritoriul aparține bazinului Dunării, este considerată în egală măsură și țară dunăreană (GeogrRom 1983, 68).

Pornind de la premiza că specificul geo-morfologic al Depresiunii Transilvaniei și al ariilor extracarpătice este, astfel, cunoscut și că el nu putea fi, în epoca neoneolitică esențial diferit de cel actual (Paul 1992, 16)¹¹, considerăm că este necesară o cunoaștere a paleoclimelor existente, în acest areal, în epoca neoliticului timpuriu. Începutul Holocenului (10000-8000 î.Chr.) s-a caracterizat prin profunde transformări esențiale de ordin climatic, care au influențat și aspectul biotopului european și a celui carpato-dunărean. Pentru evoluția climatului în neolitic s-a făcut apel la analizele sporo-polinice. Pe baza oscilației pădurilor și a frecvenței speciilor, s-a ajuns la concluzia că între anii 7000 și 5000 î. Chr. o perioadă caldă și umedă și apoi, din nou, una caldă și uscată (Dumitrescu-Vulpe 1988, 22, Cârciuraru 1999, 14). Mai mult, pentru Holocenul din România, E. Pop a stabilit, prin studiul palinologic al mlaștinilor eutrofe din zonele cu turbării montane, o evoluție a climei, denumind diferitelor faze ale acesteia după arborii care predominau în perioadele respective în zonele montane. Astfel, perioadele de care ne ocupăm îi revine numele de *faza molidului cu alun și stejaris amestecat* (Cârciuraru-Tomescu 1994, 20; Cârciuraru 1999, 138-139).

S-a stabilit, de asemenea, că regimul pluviometric era în neolitic mult mai bogat și în același timp mai constant, de o uniformitate mai mare. Astfel, luncile râurilor, bogat împădurite, aveau, probabil, aspectul unor zone mlaștinoase, împădurite în zonele marginale, ușor inundabile.

Peste 80% din tipurile de soluri din Europa (și, inerent, de pe teritoriul României) sunt de tip forestier, ceea ce dovedește faptul că aria de răspândire a pădurilor în epocile preistorice era mult mai extinsă decât cea din ziua de astăzi, peisajul și ecosistemele fiind profund influențate de aceste prezențe majoritare (Cârciuraru, Tomescu 1994).

Studii și cercetări de ultimă oră au demonstrat faptul că în Holocen evoluția climei a fost mai complexă decât s-a crezut, fiind marcată de mai multe intervale de răcire, despărțite de etape de optime climatice. Astfel, pentru segmentul cronologic al neoliticului timpuriu sud-est european (aproximativ mil. VI-V BC, corespunzând sfârșitului Borealului și începutului Atlanticului-conform schemei Blytt-Sernander), asistăm după o perioadă de climat cald și uscat la o avansare a ghețarului Larstig din Alpii Strubai (între 6500-6000 BP), însoțită de o ușoară răcire a climei, care devine mai umedă, apoi producându-se un optim climatic holocen (între 6000-5000 BP) cu temperaturi de 2°-3°C superioare celor de azi (Cârciuraru 1999, 142).

Ca o concluzie generală, teritoriul României - carpatic prin relief și danubian prin sistemul rețelei hidrografice - a oferit, dată fiind structura fizico-geografică specifică de o mare complexitate și varietate, condiții favorabile de viață comunităților omenești, manifestându-se ca un areal de tranziție (placă turnantă), aflat la o adevărată răscruce

11. Este vorba de modificări majore de ordin natural. Specificăm aceasta deoarece nu pot fi ignorate modificările minore de același ordin (alunecări de teren, tasări etc.), cum de altfel nu pot fi ignorate nici cele produse în urma acțiunii factorilor antropici, ce au dus la modificări, uneori profunde, ale aspectelor amintite (cf. Efstiraton 1995).

a continentului european (Paul 1980, 9). Cu atât mai mult, la nivelul epocii neolitice acest spațiu se manifestă, după cum va rezulta din paginile următoare, ca o **zonă de interferență**, cu multiple funcții: de receptacol, de filtru și, în același timp, de difuziune (Paul 1980, 9).

II. Aspecte ale complexului cultural Starčevo-Criș pe teritoriul României

Studiul evoluției unei culturi și/sau complex cultural se dovedește a fi mult mai pertinent, mai integrator și mai detaliat prin abordarea acesteia prin prisma microregiunilor și arealelor componente. Astfel, sau numai astfel, se poate realiza o viziune sistematică, atât sincronă cât și diacronă, pornindu-se de la simplu către complex sau de la particular la general. Una din premisele de bază de la care trebuie să pornim în demersul nostru este aceea că, la ora actuală, fenomenul cultural al neoliticului timpuriu se dovedește a fi deosebit de complex și amplu, fiind desfășurat pe arii și durate extinse, cu firești decalaje cronologice și culturale de la o zonă la alta și de la o perioadă la alta, generând apariția unor aspecte regionale, grupe culturale și fațesuri zonale, mai mult sau mai puțin individualizate, particularizate.

Rezultat al unui amplu proces de migrație și difuziune, pornit din zonele sud-balkanice tesaliene și parte componentă a unui fenomen cultural de o mult mai amplă anvergură, desfășurat pe mari spații geografice anatoliano-egėjo-balcano-dunărene, neolitizarea teritoriilor nord-dunărene se înfățișează, în lumina cercetărilor mai vechi și mai noi (ultimii 10 ani), ca fiind mai variată și mai complexă decât părea la o primă vedere, realitate refectionată, fie și în parte, pe tărâmul confruntărilor teoretice, de numărul mare de interpretări, opinii și ipoteze care au fost formulate în literatura de specialitate (Berciu 1966; Dumitrescu 1970; Benac 1978; Garașanin 1980; Vlăsa 1972, cu bibliografia aferentă; Nica 1977; 1985; Dumitrescu, Vulpe 1988; Paul 1989; 1995, cu bibliografia aferentă; Lazarovici 1984; 1993; Lazarovici, Maxim 1995, cu bibliografia aferentă; Efstirion 1995, cu bibliografia aferentă; Özdoğan 1995; 1997 cu bibliografia aferentă; Ciută 1998, cu bibliografia aferentă).

Apariția și existența deosebirilor mai sus enunțate este pusă pe seama mai multor factori, între care, credem, prevalează: poziția sau amplificarea lor (aspectelor culturale) în raport cu zonele originare, de geneză; specificul mediului geografic în care evoluează, la acestea adăugându-se și specificul contactelor posibile avute cu comunitățile locale epipaleolitice. Astfel văzut, neoliticul timpuriu nord-dunărean, departe de a putea fi rezumat ca o simplă *cultură* - fiind desfășurat pe un areal imens și o durată de peste 2500 ani - este definit prin termenul de "complex cultural Starčevo-Criș" (Vlăsa 1978, 27-28, 30; Paul 1980, 10; 1981; 1989, 12, 24; cf. Lazarovici 1984, 49) - componentă a *complexului balcano-anatolian a neoliticului vechi* (Garașanin 1980) - cuprinzând în acest termen, o complexitate de culturi succesive, având la rândul lor faze, etape, aspecte, fațesuri și regionalizări zonale, determinate de variați factori.

Acest complex, după ultimele aprecieri, este împărțit în cel puțin două - cel mai sigur trei - faze majore, distincte, după cum urmează: **cultura Gura Baciului-Cârcea**, numită **cultura Precriș**; urmată de **cultura Starčevo-Criș** (Dumitrescu-Vulpe 1988, ,

29-30; Paul 1980, 9-10; 1989, 11 sqq; 1995, 39) - așa numitul fenomen al **Chalcoliticului balcano-anatolian (policromia)**, constituindu-se, probabil, ca parte distinctă și/sau ca o componentă a acestei din urmă culturi), fiecare dintre aceste două având, la rândul lor, mai multe etape dar și aspecte zonale.

Ideea tratării complexului cultural al neoliticului timpuriu de pe teritoriul României din punctul de vedere al unităților geografice majore (de ordinul I), dar și al subunităților geografice (de ordinul II, III și chiar IV), nu este cu totul inedită (vezi în acest sens: Kutzian 1944; Petrescu-Dâmbovița 1958; Comșa 1959; Berciu 1961; Teodorescu 1963; Vlassa 1966; Boroneanț 1968; Nica 1977; Lazarovici 1979; 1984; Drașovean 1981; 1989; Marinescu-Bâlcu 1981; Ursulescu 1984; Paul 1989; 1995; Kalmar 1990 etc.). Ea de altfel nu face altceva decât să continue o manieră care s-a impus în anii '70-'80 în cadrul unor dezbateri cu privire la procesul neolitizării Europei sud-estice (Garașanin 1980; Benac 1978; etc.)

Se detașează în peisajul interpretărilor fenomenului cultural al neoliticului timpuriu din România lucrările cercetătorului Gh. Lazarovici, al cărui sistem cultural-cronologic propus și prezentat/perfecționat - prin mai fine precizări - în diferite lucrări (Lazarovici 1979; 1984, 1993; Lazarovici, Maxim 1995), s-a impus o lungă perioadă de timp, devenind practic un adevărat sistem de referință, la care s-a racordat marea majoritate a cercetătorilor.

Ultimele descoperiri realizate în urma noilor cercetări precum și revizuirea rezultatelor unor cercetări mai vechi au făcut însă, ca - cel puțin în cazul unor aspecte și detalii, mai mult sau mai puțin esențiale - acest sistem să necesite, inerent, anumite rectificări, nuanțări și/sau mai clare definiții ale unor fenomene evolutive privitoare la interpretarea acestui complex cultural.

Remarcăm, tot în acest sens, și maniera mai recentă de prezentare a neoliticului românesc, pe regiuni geografice, de către diferiți autori, în lucrarea *Atlas du néolithique européen* (Liège 1993) (vezi: Lazarovici 1993, Comșa 1993, Marinescu-Bâlcu 1993).

1. Aspectul intracarpatic transilvănean

Deși, la prima vedere, această unitate geografică pare a avea un caracter relativ izolat, ea s-a constituit ca un areal deosebit de bine populat în neoliticul timpuriu, încă din cele mai timpurii faze, jucând un rol important în geneza, dezvoltarea și răspândirea acestui fenomen.

Cele mai timpurii așezări, aparținând acestui complex, descoperite aici - și care cel puțin până la ora actuală, se constituie și ca cele mai timpurii de pe întreg teritoriul României - cele de la Cluj-*Gura Baciului* și Ocna Sibiului-*Triguri*, (alături de care se află și așezările, recent descoperite, de la Șeușa - *La cărarea morii* și Limba - *Bordane*) constituie, cel puțin până la ora actuală ¹², primele semnalări ale comunităților

12. Pornind de la premisele certe privind originea sudică a acestei culturi și de la faptul că nivelul Gura Baciului I este cel mai timpuriu descoperit, în mod logic putem avansa ipoteza existenței unor așezări mai timpurii la sud de această așezare (în Oltenia sau chiar în Transilvania sud-vestică), nedescoperite încă! Acest lucru a fost pus în discuție și de N. Vlassa când constata faptul că deși, dintre toate așezările aparținând acestui orizont, cea de la Cârcea este cea mai sudică *nu este deloc obligatoriu ca ea să fie cea mai veche* (Vlassa 1980, 696). Tot același autor recunoștea însă faptul că aceste stațiuni (Gura Baciului, Cârcea, Triguri) au devenit cunoscute *prin hazardul descoperirilor* (Vlassa 1980, 696).

neolitice pornite din sudul Peninsulei Balcanice (Grecia) și care, în urma unui proces de migrație și difuziune, au creat la nord de Dunăre **cultura Gura Baciului-Cârcea**, numită și **cultura Precriș** (Vlassa 1972; 1978; 1980; Nica 1976; 1977; Lazarovici 1979; 1984; 1995; Paul 1980, 9; 1989; 1995 etc.).

Aceste populații, de sorginte anatolo-tesaliană, se desprind din trunchiul lor primar, reprezentat de cultura Protosesklo¹³, într-o etapă incipientă de formare a acesteia (Protosesklo A) (Vlassa 1972, 24; 1978, 26; 1980, 695), înaintând apoi spre nord - fie sub forma unui "șoc etnocultural" (Vlassa 1972, 22, 24; cf. Paul 1989, 18) fie printr-o migrație "de gradație" (Paul 1989, 25) - prin Macedonia, Bačka și Bulgaria, ajung în zonele nord-dunărene, formând primul orizont (cultură) cu ceramică pictată din România (Lazarovici 1984, 59). Dat fiind numărul redus de descoperiri aparținând acestui prim "orizont cultural"¹⁴, calea (sau căile!) lui de pătrundere în spațiul intracarpatic poate fi, în actualul stadiu al cercetărilor, doar bănuită, văii transcarpatice a Oltului acordându-i-se în aceste sens un loc important ca posibilă cale de acces¹⁵, știut fiind faptul că în preistorie, și nu numai, arterele hidrografice constituiau principalele căi de deplasare, deși, în cazul acestui prim val al neolitizării teritoriilor transilvane intracarpatic, se cuvine a se acorda o atenție deosebită și căilor depresionare și înalte, prin pasurile și trecătorile din spațiile montane.

Cadrul geografic, geo-morfologic și geoclimatic, într-un cuvânt paleomediul în care au locuit comunitățile neolitice timpurii aparținând culturii Precriș, a jucat, cu certitudine, un rol deosebit de important în alegerea, amplasarea și evoluția în timp a așezărilor, fenomen de altfel general valabil pentru întreaga desfășurare a neoliticului timpuriu și chiar a întregii preistorii (Nica 1985, 3; Ciută 1996, 9-19 cu bibliografia aferentă; 1998, 3-15).

O caracteristică comună a așezărilor din Transilvania, care aparțin acestei culturi (Precriș), ar fi plasarea lor în zone favorabile habitatului, pe trasele înalte și relativ înalte ale unor afluenți ai marilor râuri (Suceagul în cazul Gurii Baciului, Visa în cazul Ocnei Sibiului și Șeușița în cazul Șeușei), terase neînundabile, adăpostite (dosite,

13. Mai recent, S.A. Luca avansează o nouă ipoteză, conform căreia existența unui orizont cultural *Monochrom* sau *Frühkeramic* în Transilvania - având aceeași sorginte tesaliană și considerat ca fiind ipotetic la nord de Dunăre de către Gh. Lazarovici (Lazarovici 1977, 34; 1984, 53-55) - este o certitudine, în lumina cercetărilor de la "Ocna Sibiului-Triguri și Șeușa-La cărarea dintre mori" (?) și *Iosaș-Anele* (Luca, Barbu 1994), precum și în lumina noilor cercetări de la Govâjdia-*Peștera Cauce* (Luca 1999, 6).

14. Semnalând aici "bogăția" terminologică prin care a fost desemnat de-a lungul timpului, de la un autor la altul, acest fenomen cultural-istoric (vezi Paul 1989, 25; Lazarovici-Maxim 1995, 3-4; Luca 1999, 5-7).

15. În această ordine de idei reținem și ideea lui N.Vlassa care considera stingerea culturii Lepenski-Vir (II) ca fiind provocată de acest fenomen de migrație, devedit a fi posibil prin prezența "capetelor de piatră" și de caracterele antropologice ale scheletelor descoperite la Gura Baciului (Vlassa, 1972, 25; 1978, 27; 1980, 695). În acest caz o posibilă variantă de pătrundere ar fi cea a culoarelor și depresiunilor din vestul Carpaților Meridionali (culoarul Cerna-Timiș) (asupra problemei vezi și Marinescu-Bâlcu 1975, 491). O opinie diferită are Gh. Lazarovici, discutând cele mai timpurii descoperiri neolitice din Clisură, situate "post" Gura Baciului I (Lazarovici 1984, 57 cu bibliografia aferentă, 60).

ascunse), acoperite de soluri prielnice culturii primitive a plantelor și pășunatului fiind, în același timp, bine împădurite.

Remarcabilă considerăm a fi situarea lor, în totalitate, în preajma surselor de materii prime și, în special, în preajma surselor de sare, prezente după cum am văzut în capitolul anterior, pe rama depresionară a Depresiunii Transilvaniei, exploatarea acestei materii indispensabile vieții constituind, probabil, un motiv întemeiat al venirii acestor comunități în aceste zone. Așezările sunt relativ deschise, compacte, nefortificate, stabile (Vlassa 1978, 25; Paul 1989, 10; Lazarovici 1984, 71-72; Ciută 1998).

În cazul celei de la Ocna Sibiului, unde a fost surprinsă o succesiune stratigrafică reprezentativă pentru întreaga evoluție a neoliticului timpuriu din sud-vestul Transilvaniei, autorul cercetărilor consideră ca fiind posibilă o primă încercare de organizare ("sistemizare") a teritoriului așezării (Paul 1989, 10). Situarea lor în locuri deschise oferea locuitorilor posibilitatea lărgirii, revenirii, grupării și, uneori, regroupării locuințelor precum și a unor eventuale "roiri" (Paul 1989, 10). Dimensiunile lor, din lipsa unor săpături exhaustive precum și ca urmare a distrugerii lor, în diferite proporții, sunt apreciate estimativ, între 1000 și 3000 m², în funcție și de caracterul așezării (cea de la Ostrovu Golu, ceva mai târzie, a fost estimată la 3,5 ha), forma lor fiind, de regulă, relativ circulară sau elipsoidală (Roman-Boroneanț 1974, 120; Paul 1989, 9; Lazarovici 1984, 71-72).

Locuințele cele mai frecvente, mai ales în etapele timpurii, sunt bordeiele curboliniare și mai rar semibordeiele ("colibe"), dar apar și locuințe de suprafață, de obicei pe "platforme" realizate din pietre de râu (Roman-Boroneanț 1974, 120; Nica 1977, 14; Paul 1989, 5-7; 1995; Lazarovici-Maxim 1995, 65 sqq; Ciută 1998, 1-14).

Observațiile stratigrafice clare ce au putut fi realizate la Gura Baciului, completate cu cele de la Ocna Sibiului-*Triguri*, arată că orizontul cultural de origine protoseskloidă se plasează în mod cert înaintea fazei timpurii Criș-Starčevo, constituind practic premisa genetică, prin urmare, de neseplat de evoluția ulterioară a culturilor complexului Starčevo-Criș (Vlassa 1978, 26; 1980, 694; Paul 1980, 10; 1989).

Odată ajunse în spațiul intracarpatic, aceste comunități, care pun bazele așezărilor mai sus amintite, pornesc pe calea unei dezvoltări autonome, locale, în urma slăbirii sau chiar a pierderii contactului etno-cultural cu regiunile de origine, cu centrele primare de difuziune (Paul 1989, 17, 19, 24; cf. Lazarovici 1984, 57, 60; 1993, 243). Cele două așezări mai sus amintite se constituie astfel în adevărate focare (epicentre) de iradiere a vieții neolitice, influențele lor pătrunzând, pe calea deja cunoscută a cursurilor de apă, tot mai profund spre zona centrală a Transilvaniei. La acest moment, este de presupus că începe derularea unui fenomen de periferizare, de particularizare și individualizare a acestei culturi, de constituire a unor așezări secundare, care, la rândul lor, se vor construi în centre de neolitizare. Aceasta mai ales dacă ținem seama de faptul că acest prim val neolitizator constituie, el însuși, un fenomen de periferizare a culturii Protosesklo (Vlassa 1987, 26). În urma acestor fenomene au loc dezvoltări locale, specifice, datorate unor "dinamisme locale" (Paul 1989, 24), care fac posibilă apariția unor faciesuri sau aspecte zonale. Nu sunt excluse nici fenomenele de "involuție" și "retardare" alături de cele de provincializare și regionalizare (Vlassa 1980, 696, Paul 1989, 14-15, nota 21).

În cadrul culturii Precriș, pe întreg arealul de extindere din cuprinsul României, sunt sesizate anumite aspecte regionale, fiecare cu mai multe faze și etape evolutive, mai mult sau mai puțin congruente. Astfel, I. Paul sesizează două aspecte regionale: cel transilvănean (Ocna Sibiului-Gura Baciului) și cel oltenesc (Cârcea-Grădinile) (Paul 1980, 10; 1989, 11). Mai mult, aspectul intracarpatic are două etape ilustrate stratigrafic în situl de la Triguri după cum urmează: Precrișului I i-ar corespunde nivelurile Ia și Ib, iar Precrișului II i-ar corespunde nivelul IIa (Paul 1989, 11-12).

Acestor aspecte regionale, care se regăsesc și în modelul propus de Gh. Lazarovici (Lazarovici 1984, 60) - în sistemul căruia această cultură ar acoperi etapele IB-IIA - acesta din urmă mai adaugă un *facies regional*, relativ contemporan, și anume cel din Clisura Dunării (Banatul de sud) (Lazarovici 1984, 60; 1993, 247).

Pe toată durata culturii Precriș, zona intracarpatică evoluează în mod izolat, influențele externe fiind aproape inexistente (cu excepția, desigur, a celor genetice), singurele contacte etnoculturale fiind cele cu populațiile locale epipaleolitice (cf. Lazarovici 1984, 58-60; 1993, 246).

Trebuie amintit, totuși, și caracterul destul de izolat și fortuit al descoperirilor, precum și necesitatea amplificării cercetărilor cu privire la această cultură (Paul 1989, 25). În acest sens, nu întâmplător N. Vlassa afirma, în urma descoperirilor de la Gura Baciului: *numărul așezărilor cu care se poate opera este minim ... însă odată stabilite caracterele specifice ale unui grup cultural sau ale unei culturi dintr-o anumită zonă geografică, fie și numai în unu sau două puncte, cercetările viitoare reușesc să depisteze în răstimp de decenii, zeci de așezări similare în respectiva zonă* (Vlassa 1972, 25; vezi și Dumitrescu, Vulpe 1988, 29). Confirmarea acestei "previziuni", constă în numărul actual al punctelor cu descoperiri de acest tip, care a ajuns, deocamdată, la nouă, încadrabile cu certitudine în acest orizont cultural, la care se mai adaugă cel puțin cinci, incerte încă¹⁶, pe teritoriul nord-dunărean.

Un nou fenomen major, reprezentat printr-o puternică cultură (Lazarovici 1993, 243) însoțită și de o migrație etnică de proveniență meridională ajunsă în zonele intracarpatic pe filieră vestică (Lazarovici, 1984, 62; Dumitrescu-Vulpe 1988, 29; Paul 1989, 24), este cel care duce la *stingerea și/sau transformarea* orizontului cultural Precriș și începutul unei noi etape a complexului cultural Starčevo-Criș (la Gh. Lazarovici acest moment ar fi paralelizat cu începutul etapei IIB, când *marchează începutul unor schimbări petrecute în aria vastei civilizații care se vor generaliza în faza următoare* (Lazarovici 1984, 62). Acesta a fost definit prin termeni ca: **proces de starčevizare, influențe și presiuni de tip impresso, orizont cu pictură neagră și decor alveolar, stil Impresso-Cardial** etc. (Vlassa 1972, 26; 1978, 28; 1980, 693; Lazarovici 1984, 62; Paul 1989, 18-29). Este o perioadă de generalizare a fenomenului neolitic timpuriu, de maximă intensitate, când sunt ocupate de noii veniți: Banatul, Crișana, câmpia sudică a Tisei (Alföld), Oltenia (Lazarovici 1984, 60-62; 1993, 247). Pentru spațiul intracarpatic este perioada în care se realizează o populație aproape

16. Într-o lucrare viitoare vom trata și problematica acestor descoperiri, prezentând Repertoriul descoperirilor aparținând culturii Precriș, de pe teritoriul României.

integrală de către comunitățile venite (Lazarovici 1984, 60, 62 sqq), cele anterioare, de tip Precriș, fiind înglobate, fapt ce duce la apariția unui nou fenomen desemnat sub denumirea de **cultura Criș** sau **cultura Starčevo-Criș**¹⁷.

Cauza determinată a acestei migrații amplă este **șocul cardiac**, fenomen care apare în cadrul unui proces de diversificare culturală în zonele sud-vestice ale Peninsulei Balcanice, urmat de o mișcare multidirecțională (spre nord, est și sud) (cf. Paul 1989, 20, nota 47 cu bibliografia aferentă).

Sub presiunea acestor populații, *impresso-cardiale*, zonele central-nord balcanice se starčevează, cele nord-vest balcanice devin cardiale (Vlassa 1972, 26; 1980, 692; Paul 1989, 20), în Tesalia înflorind acum, sub influența aceluiași șoc, cultura Presesklo.

Căile de pătrundere ale purtătorilor acestui nou val sunt, și de această dată, cele ale marilor râuri, între care se detașează Mureșul, direcția principală fiind, cel mai probabil, dinspre Banat, prin culoarul Zam-Vințul de Jos. De altfel, spațiul transilvănean intrase deja mai de timpuriu, de la finele culturii Precriș (Starčevo-Criș IIA), într-o tot mai apropiată legătură cu zonele vestice (lumea panonică, Serbia, Vojvodina etc.) (Drașovean 1981; Lazarovici 1984, 62 cu bibliografia aferentă; Luca 1997, 7-8).

Înclinăm să credem că în cazul acestei a doua "etape" a complexului cultural Starčevo-Criș-respectiv cultura Criș-un rol principal îl joacă difuziunea culturală, aportul etnic, deși nu poate fi negat, fiind mai puțin important.

Sub presiunea acestora, procesul de neolitizare se extinde spre est, pe văile marilor râuri (Târnavele, Someșul Mare). Într-o etapă ulterioară, nu sunt excluse influențele culturale și etnice care pătrund în nord-vestul arealului, prin "jugul intracarpatic someșan", din aria **culturii Körös**, varianta panonică a complexului Starčevo-Criș (Vlassa 1978, 29; Kalmar 1990, 16-17). Apar așezări noi, mai puternice, mai întinse și de durată, cum sunt cele de la Morești, Iernut, Ghibor, Galda, Cipău, Nandru-*Peștera Spurcată* etc. (Horedt 1959; Aldea 1972; Drașovean 1981), iar altele își continuă dezvoltarea, ca cele de la Gura Baciului (nivelurile II-III), Ocna Sibiului (IIb-III) (Vlassa 1966, 13-17; 1978, 28-29; 1980, 691-692; Lazarovici 1984, 64 sqq; Paul 1989, 4-7), precum și altele mai recent semnalate, cum ar fi de pildă cea de la Călanul Nou-*La Podină* (Ciută, Andrei, 1999).

Acestea sunt plasate pe cele mai variate forme de relief, depinzând de condițiile geografice și economico-sociale, precum și de diverși alți factori, uneori, determinați de necesitățile imediate: apă potabilă, un râu, izvoare puternice, soluri pentru cultura plantelor, pășuni, zone pentru vânat, zone de extragere a sării etc. Sunt locuite terasele înalte, dar și cele medii și joase, văile râurilor, luncile, grindurile, insulele, dealurile și pîntenii de deal, peșterile (Vlassa 1966, 17; Lazarovici 1984, 71-72). Tipurile de locuințe sunt, în linii mari, aceleași din etapa precedentă. Cultura Criș are o evoluție lungă, manifestându-se printr-o uimitoare unitate materială și spirituală îndeosebi în spațiul intracarpatic, constituind fondul pe care se vor grea, ulterior, elementele alogene care vor sta la baza culturilor neolitice dezvoltate.

17. Asupra justificării acestui termen, în cazul acestui nou fenomen cultural, vezi Lazarovici 1979, 39-56; 1984, 49, 62; Drașovean 1981, 33-34.

Etapă finală a culturii Criș (IIIA) reprezintă perioada de maximă dezvoltare a marelui complex cultural al neoliticului timpuriu Starčevo-Criș (Lazarovici 1984, 64).

Cea de a treia fază a procesului de neolitizare a arealului transilvănean, precum și etapele finale de existență ale complexului Starčevo-Criș în acest spațiu - este provocată de un nou proces de migrație (al treilea!) și difuziune, provocat de așa numitul fenomen al **Chalcoliticului Balcano-Anatolian**. Acesta, la rândul său, se manifestă în acest spațiu sub două forme: zonele vestice, venind prin Culoarul Orăștiei, pătrund comunități vinčiene timpurii (de tip Vinča A) în bazinul mijlociu al Mureșului (Vlassa 1966; Drașovean 1981; Lazarovici 1984, 66 sqq; Luca 1999, 7-8), iar zonele sud-estice (Depresiunea Brașovului) pătrund, probabil prin Culoarul Rucăr-Bran comunitățile cu ceramică pictată policromă, venite din sud, prin Oltenia, unde puseseră bazele aspectului oltenesc policrom (Cârcea-Viaduct) (Szekely 1951; Horedt 1956; Nestor 1957; Zaharia 1962; 1964; Comșa 1970; 1973; Nica 1976; 1977; 1985; Lazarovici 1984, 66; Lazarovici, Szekely 1995; Ciută 1997).

Perioada de sfârșit a evoluției complexului cultural Starčevo-Criș în Transilvania, se caracterizează printr-un dinamism accentuat, prin profunde transformări, prin apariția unor noi și complexe aspecte regionale, grupe și faciesuri culturale, provocate de înmulțirea fenomenelor de sinteză culturală - între fondul neolitic timpuriu și infiltrări ale unor grupe culturale venite din ariile exterioare - ce duc la o întrerupere a dezvoltării uniforme anterioare. Astfel au loc evoluții diferite, de la o zonă la alta, cu firești decalaje cronologice, în funcție de specificul culturilor sau grupurilor culturale cu care acesta (complexul Starčevo-Criș) intră în contact, spațiul în discuție prezentându-se în final, în urma "fărămițării" accentuate, ca un "mozaic etno-cultural" (Vlassa 1966; Lazarovici 1984, 68 sqq).

Concomitent cu pătrunderea valului "policrom", în nordul-estul și zona central estică a Transilvaniei se încheie neolitizarea, comunitățile culturii Criș înaintând, mai departe spre est, pe calea trecătorilor și pasurilor, în Moldova centrală și de nord. Un fenomen similar se petrece și în Depresiunea Brașovului, unde după ce se pun bazele aspectului policrom sud-est transilvănean (Zaharia 1962; 1964), comunitățile trec, pe aceeași cale a pasurilor și trecătorilor, în Moldova sudică, unde crează aspectul sud-moldovenesc (Marinescu-Bâlcu 1975; Lazarovici 1984, 66; Lazarovici, Szekely 1995; Ciută 1997).

După evoluții și dezvoltări notabile (Lazarovici 1988, 25; Lazarovici-Szekely 1995; Ciută 1997), finalul complexului în zona estică a Transilvaniei este pus pe seama pătrunderii, prin aceleași pasuri și trecători ale Carpaților Orientali - dar de data aceasta în sens invers - a comunităților cu ceramică liniară cu capete de note muzicale, comunități care au pus capăt, în prealabil, și evoluției culturii Criș din Moldova (Dumitrescu 1958; Alexandrescu 1971; Vlassa 1967, 403-409; 1978, 32; Ursulescu 1984, 40; Lazarovici-Szekely 1995, Ciută 1997).

Derularea etapelor finale ale complexului Starčevo-Criș din vestul Transilvaniei se vedește a fi mult mai complexă. Aici prezența vinčiană este intensă, venind dinspre Banat. Contrar unor opinii mai vechi, conform cărora aceste pătrunderi s-au făcut doar începând cu etapa Vinča B (Lazarovici 1971, 413), descoperiri făcute pe valea Mureșului, la Limba și la Romos (Aldea-Ciută 1996; Paul-Ciută 1997; 1999; Luca 1999, 8-9), dovedesc faptul că ele au loc la un nivel mai timpuriu (Vinča A2-A3),

lucru bănuat de altfel, mai demult, de N. Vlassa (Vlassa 1967, 406, 409; 1976, 115-119) și Gh. Lazarovici (Lazarovici 1981, 181-182). La acest moment cronologic, acela al "șocului cultural" (Vlassa 1967, 409) reprezentat de cultura Vinča, complexul cultural Starčevo-Criș își păstrează o deosebită vitalitate, unele din așezămintele sale - din Culoarul Orăștiei și din bazinul mijlociu al Mureșului (Tărtăria, Balomir, Limba, Iernut etc.) - aflându-se în plină dezvoltare (Vlassa 1967, 403-405; Lazarovici 1984, 69).

Astfel se explică fenomenul de retardație, de "întârziere" a culturii Criș - aspect întâlnit și în ariile culturilor Körös și Starčevo - comunitățile neolitice timpurii viețuind un răstimp în paralel cu cele vinčiene, nefiind excluse contractele dintre ele (Vlassa 1967, 403, 409, 414; 1978, 28; Lazarovici 1993, 245, 251; Luca 1999, 7). Se avansează ideea existenței concomitente în această perioadă a mai multor tipuri de comunități contemporane (Luca 1999, 7-8), după cum urmează: *comunități curat Starčevo-Criș* - cum ar fi cele de la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X8, (Luca, Boroffka, Ciută 1998), Hunedoara - *Biserica Reformată* (Drașovean 1981); *comunități curat vinčiene timpurii* - cum ar fi cea de la Romos-Făgădău (Luca 1996), *comunități în care se consultă existența materialelor Starčevo-Criș și Vinča în straturi de depunere distincte* cum ar fi cazul celor de la Limba-Bordane și Miercurea Sibiului-La Petriș (Paul, Ciută 1999; Luca 1999, 7-8).

Dealtfel, fazele târzii ale marelui complex cultural Starčevo-Criș sunt, parțial, contemporane cu fazele timpurii ale altor culturi, perioada cronologică ce le este desemnată cunoscând astfel de sincronisme nu numai în Transilvania ci și în Banat, Crișana, Moldova etc. (cf. Vlassa 1967, 403-404; Lazarovici 1988, 17; 1993, 243; Kalmar 1987; 1990).

Treptat, cultura Vinča, incomparabil superioară mediului neolitic timpuriu local, se va impune, asimilând ultimele elemente crișoide, dar preluând o serie de elemente ale culturii materiale și spirituale ale acesteia, elemente care contribuie, substanțial, la dezvoltarea ulterioară a unui aspect cultural separat, distinct, Turdaș, cu o altă orientare decât cea clasică a complexului Vinča (Vlassa 1967, 414; Luca 1997).

Tot pe un fond Criș tardiv (IVA-IVB), în zona bazinului mijlociu al Mureșului, în urma pătrunderii comunității de tip vincian, la care se adaugă și influențe estice ale orizontului cu ceramică policromă (Leț II), ia naștere un nou grup cultural de sinteză, numit de Gh. Lazarovici: *complexul cultural Cluj-Cheile Turzii-Lumea Nouă* (Lazarovici 1993, 247, 256).

Relativ concomitent, în nord-vestul extrem al Transilvaniei s-a dovedit existența unui facies târziu, ce prezintă certe influențe, afinități, cu aspectul culturii Körös, varianta din estul Ungariei a complexului Starčevo-Criș (Vlassa 1978, 28; Lazarovici 1980; Kalmar 1990).

În concluzie, pe întreaga desfășurare a lui, aspectul intracarpatic transilvănean, nu se caracterizează prin legături permanente cu ariile geografice învecinate, ci doar periodice, ocazionate, de cele mai multe ori, de mișcări de populații efectuate prin văile marilor râuri. Astfel, el se manifestă ca o entitate autonomă, originală în felul în care preia anumite elemente de cultură materială și spirituală și le adaptează, transformă, după tiparele proprii.

2. Aspectul vest-carpatic.

Zona vestică a țării (banato-crișană) este cea care intră cel mai de timpuriu în circuitul literaturii de specialitate, prin lucrarea monografică a Idei Kutzián cu privire la

cultura Körös (Kutzian 1944; 1966; cf. Lazarovici 1969; 1984, 51). Este un spațiu bine reprezentat, prin numeroase descoperi aparținând complexului cultural Starčevo-Criș. Prima etapă a complexului, cultura Precriș, în momentul actual al cercetărilor, lipsește, deși există unele așezări care ar putea fi încadrabile în orizonturi mai timpurii de acest tip. Astfel de așezări ar fi cele de la Szarvas 23 din Ungaria, cea de la Iosaș-*Anele* din depresiunea Zarandului, la care se adaugă și unele situri din zona Banatului de sud (Dubova-*Cuina Turcului*, Pojejena-*Nuceț*) sau apusean Foeni-*Sălaș* (Păunescu 1979; Lazarovici 1984, 53-57; 1993, 247; Luca-Barbu 1994; Luca 1995; Greenfield, Drașoveanu 1994; Ciobotaru 1996; 1999).

Neolitizarea masivă a acestor zone se face cu etapa a doua a starčevizării, când comunitățile neolitice timpurii venind dinspre sud ocupă: Banatul, câmpia de sud a Tisei și Crișana, rezultând cultura Körös (Boroneanț 1983; 1984, 54, 60-62; 1992; Ignat 1983; Lazarovici, Lako 1981)¹⁸.

Așezările sunt dispuse pe terase joase, în lunci, pe grinduri, în general pe pământuri nisipoase deosebit de fertile (Vlassa 1966, 17; Marinescu-Bâlcu 1975, 487; Lazarovici 1969; 1984, 62; 71-72), ce atestă faptul că una din principalele ocupații era cultivarea primitivă a plantelor, alături de creșterea animalelor și pescuit.

Evoluția variantei Körös este îndelungată și lineară până la sosirea primelor elemente ale calcoliticului balcano-anatolian, la început în Banat și pătrunse, ulterior, spre nord, până în zona Crișanei. Primele elemente migratoare, de tip Vinča, intră în contact cu purtătorii culturii Körös a căror evoluție a fost oprită, influențată sau transformată, cele două civilizații conviețuind în mod pașnic și influențându-se reciproc (Lazarovici 1984, 68, 1988; Drașovean 1989; Luca 1991 a; 1991 b). Au loc fenomenele de sinteză culturală, ca și în Transilvania, cu deosebirea că aici elementele vinčiene sunt mai puternice - fiind mai apropiate de zonele originare - imprimând o vigoare și un dinamism mai accentuat, în acest context apărând și alte elemente etnice și culturale de sorginte central europeană (elemente liniar ceramice, Bandkeramik, Linienbandkeramik; - Lazarovici 1984, 69; Drașovean 1989), care fac ca surprinderea în detaliu a acestor fenomene să fie dificilă dată fiind deosebita complexitate. Urmarea este o evoluție diferențiată, pe zone, uneori pe spații reduse, în funcție de o serie de factori.

În Banat, acest proces se petrece pe tot parcursul fazei Vinča A₁-A₃ și Starčevo-Criș IIIB-IVB, constatându-se un proces îndelugat de conviețuire a celor două civilizații, importuri și influențe reciproce (Lazarovici 1994, 71).

Într-o primă fază¹⁹, în sudul Banatului are loc o pătrundere a comunităților vinčiene timpurii (Vinča A₁A₂) în mediul Starčevo-Criș, care duce la nașterea unui fenomen de maximă cultură desemnat prin termenul *Starčevo IV* (Lazarovici 1971, 410-413; 1979, 36, 48, 50 sqq; 1984, 54, 70; Luca 1991a; 1991b).

18. Deoarece întreaga desfășurare a complexului cultural Starčevo-Criș în cuprinsul geografic al Banatului a fost tratată, în mod succesiv, în mai multe lucrări (Lazarovici 1969; 1970; 1971, 1977), dintre care și una monografică (Lazarovici 1979), nu vom insista asupra acestei entități teritoriale, considerând că ar fi un demers redundant.

19. Asupra primei manifestări a acestui prim val, la nivel de Vinča A₁, există date în așezarea de la Liubcova-*Ornița* unde a fost surprins cel mai timpuriu raport stratigrafic dintre culturile Starčevo-Criș și Vinča (Luca 1991a; 1991b).

În această vreme, în nordul Banatului continuă evoluția culturii Körös, într-o dezvoltare nestingherită de influențe exterioare (Lazarovici 1971, 411-413). De remarcat faptul că, totuși la această dată, comunitățile neolitice timpurii sunt încă foarte puternice, ceea ce duce în lipsa unui val imediat vinčian, la reocuparea, în parte, a teritoriilor "pierdute", cu alte cuvinte la o "restarčevizare" (Lazarovici 1984, 68 sqq; Luca 1995, 9).

Într-o etapă următoare (Vinča A₃ = Starčevo IV), un nou impuls puternic de tip Vinča pătrunde până în nordul Banatului, printr-un proces de migrație, și, împreună cu fondul Criș-Körös de aici, duce la apariția unui nou fenomen de sinteză culturală, de data această mai durabil, cunoscut sub numele de **Cultura Banatului** (Lazarovici 1988, 25; 1993, 245, 251-254), la rândul lui cu mai multe etape și subgrupe, dintre care amintim subgrupul Bucovăț (Lazarovici 1993, 254-255). Mai departe, în zona de vest a Apusenilor, pornindu-se de la același fond Körös, cu influențe viñčiene (de tip Starčevo IV), la care se adaugă o componentă locală mezolitică și influențe lineare vechi venite din zonele central europene²⁰, se naște o nouă cultură, cea a liniarului vechi din Panonnia, numită și cultura Alföld sau A.V.K. (Lazarovici 1980, 28; 1984, 69; 1988, 25; 1993, 245; Vlassa 1978, 31-32). Aceasta va sta ulterior la baza formării culturilor Szakalhat și Tisza I (Vlassa 1978, 31-32). Concomitent cu formarea culturii Alföld, mai la nord, în Crișana și nord-vestul Transilvaniei, are loc o mișcare de "recul" a liniarului vechi care afectează faciesuri Criș-Körös tardive care viețuiesc și după geneza culturii liniare, în urma căreia se naște grupul cultural Szatmár (Vlassa 1978, 31; Lazarovici 1980, 25, nota 96; 1993, 245-247).

Un alt aspect apărut în acest mediu este **grupul Piscolt**, la formarea căruia își aduc aportul grupul Szatmar și grupurile Ciumești și Săcuieni, de factură crișoidă (Lazarovici 1993, 247).

În concluzie zona vest-carpatică se manifestă ca un areal deosebit de deschis influențelor externe, de sorginte sudică și, mai ales, vestică, în cuprinsul lui fiind favorizate aparițiile fenomenelor de mixtură, de sinteză culturală. Apar astfel, pe un fond neolitic timpuriu (Körös), cu influențe de natură lineară o serie de culturi, grupe culturale, aspecte, aparținând neoliticului dezvoltat dar având primele faze de apariție și dezvoltare în perioada cronologică desemnată neoliticului timpuriu (cf. Lazarovici 1988, 17; 1993, 243). O parte din aceste fenomene afectează teritoriile vestice ale țării, reflexul acestor influențe urcând, pe valea Mureșului până în Transilvania sud-estică (Turdaș, Limba etc. unde s-au descoperit importuri A.V.K., Szakalhat și Tisza).

În cele mai recente studii, pornind de la analize de ordin statistic, Gh. Lazarovici presupune extinderea fenomenului policromiei până în zonele central-vestice ale Transilvaniei (Ocna Sibiului-*Triguri*, Sebeș-*Casa Jampa*, Hunedoara-*Biserica reformată*) și chiar până în nord-vestul României, în Crișana (Gura Baciului III-a, Zăuan), unde elementele de tip vinčian sunt foarte rare, materialul arheologic, în ansamblul lui fiind caracteristic "grupului policrom" (Lazarovici 1980, 15; 1993 a, 30; Lazarovici-Maxim 1995).

20. Cultura lineară veche se naște în zonele Moraviei de sud, Slovaciei și nord-estul Ungariei, cel mai probabil pornindu-se de la un fond epipaleolitic-mezolitic local cu puternice influențe de tip Körös, unii cercetători considerând a fi posibile și unele influențe de tip "Protovinča" (Vlassa 1978, 31; Lazarovici 1980, 23-24, notele 80-82 și 84-92; 1988, 25).

3. Aspectul sud-carpatic.

Începem prezentarea aspectului cultural al neoliticului timpuriu de la sud de Carpații Meridionali, prin prezentarea variantei estice a acestuia, mai precis a celei din Câmpia Munteniei. Este spațiul cel mai slab reprezentat din punctul de vedere al locuitorilor aparținând complexului cultural Starčevo-Criș de pe întreg cuprinsul țării, situația neputând fi pusă, în mod exclusiv, doar pe nivelul precar al cercetărilor (vezi Teodorescu 1963, 263 sqq). Ocuparea ei de către amintitele comunități are loc, cel mai probabil, la finele celei de-a doua faze a complexului, în momentul maximei dezvoltări a culturii Criș-Starčevo (cel mai devreme în etapa IIIB - Lazarovici 1984, 64), venind dinspre Oltenia.

Întreaga evoluție a acestui "aspect" se desfășoară dealtfel sub influențele aspectului oltenesc, Câmpia Olteniei constituind, practic, o punte de legătură a acestei din urmă provincii cu zona moldavă, o cale de înaintare a influențelor meridionale de sorginte egeo-antoliană către spațiile nord-estice (cf. Paul 1989, 23).

Evoluția culturală în această zonă este modestă, lipsindu-i inițiativele de ordin cultural de acest gen pe toată durata existenței complexului neolitic timpuriu. La finalul acestui *grup cultural de tip Târgșorul Vechi* (Paul 1989, 23), asistăm la pătrunderea, dinspre Moldova, a purtătorilor ceramicii lineare cu capete de note muzicale care generează un facies aparte: grupul Sudiți (Vlassa 1978, 33).

Câmpia Olteniei și Podișul Getic se manifestă ca zone deosebit de importante în procesul de geneză, evoluție și diversificare a complexului cultural Starčevo-Criș.

Teritoriul Olteniei a fost de timpuriu cercetat, în mod sistematic (Berciu 1961; 1966), remarcându-se în ultimele decenii activitatea cercetătorului M. Nica din siturile de la Cârcea, Grădinile (*La Hanuri* și *Viaduct*) și Basarabi care au adus importante precizări privind evoluția fazelor timpurii și târzii ale complexului Starčevo-Criș din acest areal, precum și legăturile acestuia cu lumea balcanică și Orientul Apropiat (Nica 1976, 1977, 1985).

Pe baza observațiilor stratigrafice și a analizelor tipologice privind tehnica și motivistica ceramicii, M. Nica propune pentru desemnarea întregii evoluții a neoliticului timpuriu nord-dunărean o nouă terminologie, și anume: "*grupul cultural Cârcea*", grup care cuprinde atât fazele timpurii de dezvoltare, aparținând culturii Preciș (Cârcea I), cât fazele evoluat (Cârcea II-IV) aparținând orizonturilor starčevizării și policromiei, cu alte cuvinte, acest grup cultural având toate atributele unui complex cultural, în speță ale complexului Starčevo-Criș (Nica 1977, 52-53, vezi și tabelele de la aceleași pagini; critici la sistem vezi Lazarovici 1992). Nu credem că este cazul să insistăm asupra principiilor care au stat la baza periodizării produse și nici asupra mecanismelor cae au stat la baza proceselor și fenomenelor surprinse în cadrul acestora de M. Nica²¹.

Cert este faptul că, zona în cauză, se deosebește a fi, în toate fazele de dezvoltare a complexului, o entitate geografică cu rol veritabil "receptacol" cultural, prin plasarea sa geografică și deschiderea naturală către sud, păstrând permanent strânse legături cu zona balcanică și egeeo-anatoliană. Tocmai aceste legături cu

21. De notat faptul că M. Nica se aliază, în mare măsură, la sistemele cronologice propuse de Gh. Lazarovici pe baza cercetărilor din Transilvania și Banat (cf. Paul 1989, 16).

zonele originare tesaliene-dar și cu alte grupe culturale distincte, de aceeași sorginte, aflate la sud de Dunăre în Bulgaria și Macedonia - cu care dovedește asemănări deosebite (de exemplu cu grupurile Anzabegovo-Vrsnik, Čavdar și Gradeșnica, Nica 1977, 51), sunt cele care determină o viață mai îndelungată a orizonturilor timpurii de la Cârcea-*La Hanuri*, care continuă să dănuie dovedind puternice tradiții Proto-și Presesklo, în timp ce stațiunile similare din Transilvania intră în involuție (Gura Baciului, nivelul II) sau încep să se starcevizizeze (Ocna Sibiului nivelul IIb) (Nica 1976; 1977, 50-51; Paul 1989, 10).

De amintit, în contextul acestui orizont timpuriu, de tip Precriș, pe teritoriul Olteniei, mai vechile descoperiri, reconsiderate la ora actuală de la Verbița-*La Heleșteu* (Berciu 1959; 1961, 1966, 71-74; Lazarovici 1984, 59), Valea Râii (Berciu 1966; Petre Govora 1969, 154-158; 1995; 10; Nica 1976, 435; Lazarovici 1984, 59) și Grădinile-*Is laz* (Nica 1981; 1983; 1895; 1991; Lazarovici 1984, 59), care aparțin, indiscutabil, aspectului oltenesc al culturii Precriș.

Această evoluție, mai completă și mai dinamică, sub influența impulsurilor sudice, a permis o surprindere mai detaliată a fazelor și etapelor timpurii, nu întâmplător M. Nica propunând, pentru evoluția grupului Cârcea patru etape distincte, spre evoluția grupului Cârcea patru etape distincte, spre deosebire de trei în Transilvania, deosebirile (nesincronizările) manifestându-se mai ales la fazele de trecere de la o etapă la alta (Protosesklo-Presesklo-Sesklo = Cârcea I-II-III) (Nica 1977, tabel p. 52). Din acest punct de vedere evoluția Olteniei este mai apropiată de cea a zonelor sudice, trecerile reprezentând evoluții directe, "din etapă în etapă", fără a exista salturi bruște care să reflecte masive migrații etnice (Nica 1977, 36). În continuarea acestei idei, el nu este de acord ca în cazul zonei oltenești să se vorbească despre *prezențe etnice străine*, ci mai degrabă de influențe culturale (accentul căzând pe difuziunea culturală), exercitate într-un mediu receptiv la schimbări, care le adoptă asimilându-le într-un mod original și creativ (Nica 1977, 39) fapt care distinge net grupul cultural Cârcea de aspectele culturale învecinate de la est, nord și nord-est (Nica 1977, 42).

De asemenea, această zonă își manifestă o deosebită afinitate pentru difuzarea elementelor preluate și interpretate în manieră originală, către alte spații geografice. Este cazul neolitizării Munteniei, în perioada starcevizării (Nica 1977, 51, și, mai târziu, a sud-estului Transilvaniei și a sudului Moldovei (Nica 1977, 49).

În concluzie, descoperirile de la Cârcea, coroborate cu cele de la Grădinile și Basarabi, oferă numeroase elemente în ceea ce privește relațiile genetice, evolutive și cronologice între neoliticul vechi al părții occidentale a Câmpiei Române și fenomenele culturale atestate în partea de sud și centrală a Peninsulei Balcanice (pe linia Struma-Isker și valea Mariței), acest spațiu manifestându-se ca o zonă de preluare, filtrare și difuziune a impulsurilor noi, venite dinspre sud sau vest (Nica 1977, 50-51). Mai reținem faptul că, în opinia autorului cercetărilor, în prima fază de dezvoltare (Cârcea I), aria inițială de extindere ar fi depășit limitele Olteniei, întinzându-se în zona Clisurii spre vest și incluzând și zona (aspectul) transilvană spre nord. Ulterior, sub influența starcevizării, aceasta s-a restrâns spre centrul și nordul Olteniei, trecând și în sud-estul Transilvaniei (Let), continuând să influențeze evoluția așezărilor din vestul și sudul Moldovei (Nica 1985, 11 sqq; cf. Paul 1989, 16).

Procesul încheierii evoluției complexului Starčevo-Criș pe teritoriul Olteniei începe odată cu orizonturile cu pictură policromă, care la finalul fazei IVA, cunosc un fenomen de retardare, care, în mod oarecum similar cu situația din Transilvania, se petrece odată cu contactele cu comunitățile duduștene (Lazarovici 1984, 71), în zonele muntene acest fenomen petrecându-se mai timpuriu (etapa IVA - Lazarovici 1984, 71).

4. Aspectul est-carpatic

Acest aspect, relativ marginal în cadrul dispunerii spațiale a complexului cultural Starčevo-Criș a fost relevat de timpuriu prin cercetările efectuate de I. Nestor în Câmpia Jijiei (Nestor 1950; 1951) și de E. Comșa la Glăvănești și Valea Lupului (Comșa 1978), urmate de o serie de alte săpături care au cuprins întreg teritoriu est-carpatic (Petrescu-Dâmbovița 1958; Marinescu-Bâlcu 1975; 1981; cf. Lazarovici 1984, 51). Tot acum se conturează și primele încercări de încadrare cultural-cronologică a acestui aspect și de periodizare, cum ar fi, de exemplu, cea propusă de E. Comșa, conform căruia cultura Criș pe teritoriul Moldovei ar fi evoluat în două faze: faza Glăvăneștii Vechi și faza Valea Lupului (Comșa 1978, 30-31; cf. Lazarovici 1984, 50). Cercetări mai recente, de amploare, realizează E. Popușoi în stațiunile de la Trestiana, Balș și Stroe Beloescu (Popușoi 1971; 1980a; 1980b) și Gh. Dumitroaia, în cele de la Lunca și Oglinzi (Dumitroaia 1994), deosebit de importante pentru precizarea evoluției fazelor târzii ale complexului Starčevo-Criș.

În zonele nordice ale Moldovei, cercetări de amploare a întreprins, la Suceava, N. Ursulescu (1974; 1982), acesta realizând și o cuprinzătoare lucrare de sinteză asupra evoluției, cronologiei și legăturilor culturii Criș din Moldova (Ursulescu 1984).

Purtătorii acestei culturi au pătruns, din Transilvania, pe calea trecătorilor, la începutul celei de a treia faze a evoluției marelui complex (Starčevo-Criș III la Lazarovici), și, probabil, într-o mai mică măsură prin Muntenia, venind din Oltenia (Comșa 1978, 33; Ursulescu, 1982; 1984, 35-37; Lazarovici 1984, 66; Paul 1989, 22; Marinescu-Bâlcu 1981; 1991, 6; 1993, 192; de reținut faptul că E. Comșa, D. Berciu (1966) și S. Marinescu-Bâlcu pledează pentru neolitizarea Munteniei **dinspre Moldova** și nu invers! cf. Lazarovici 1984, 64 cu bibliografia aferentă).

La momentul sosirii lor, aceștia întâlnesc aici doar sporadice supraviețuiri epipaleolitice (Marinescu-Bâlcu 1981; 1991, 6; 1993, 192).

Pe baza datelor stratigrafice obținute în principalele situri din cuprinsul întregului teritoriu în discuție, precum și a coroborărilor acestora cu rezultatele analizei tipologice-stilistice a ceramicii, N. Ursulescu sesizează două variante regionale: una sudică, legată de aspectul policromiei din zona olteană și din sud-estul Transilvaniei (cu așezările de la Trestiana, Stroe-Beloescu, Lunca, Oglinzile etc.) și alta nordică, legată de cultura Criș din centrul și nordul Transilvaniei și parțial, de varianta ungară Körös (Ursulescu 1984, 31-34).

Limita dintre aceste aspecte este plasată undeva în zona cumpenei dintre bazinele Jijiei și Bârladului. În timp ce primul aspect, cel policrom, se manifestă printr-un dinamism mai accentuat, printr-o dezvoltare înfloritoare, date fiind legăturile strânse cu regiunile de origine, sudice, varianta nordică, mai izolată, cunoaște un proces de involuție fiind influențată, mai de timpuriu, de cultura cu ceramică lineară veche și de

cultura bugo-nistreană (Ursulescu 1984, 35 sqq; cf. Paul 1989, 22). Pornind de la studiul elementelor de cultură materială și pe baza analogiilor tipologice cu cele similare din Transilvania, N. Ursulescu preconizează trei faze distincte pentru evoluția culturii Criș în Moldova și încearcă să racordeze această periodizare la sistemele generale ale complexului Starčevo-Criș. Conform acestei racordări, respectivele trei faze sunt sincrone cu etapele IIIB-IVA-IVB (Ursulescu 1984 9, 36, tabel III). Prima fază, este determinată de extinderea spre est și nord-est a elementelor starčeviene ce imprimă un caracter relativ unitar al manifestărilor (Ursulescu 1984, 36).

Cea de a doua fază reprezintă momentul maximei dezvoltări și răspândiri a culturii Criș pe teritoriul Moldovei, acum comunitățile ei trecând dincolo de Prut, unde au loc primele contacte cu cultura Bugo-Nistreană (Ursulescu 1984, 35, 38; Marinescu-Bâlcu 1981, 165; 1991, 6; 1993, 192). Dealtfel, aria dintre Prut și Nistru se va manifesta pregnant într-un mod tipic zonelor periferice ale unei culturi sau complex cultural, în cadrul ei apărând grupe culturale ale "neoliticului Nipru-Donet" (Larina 1994, 49; Marinescu-Bâlcu 1993, 192; cf. Paul 1989, 22). Tot această fază este cea în care se conturează cele mai multe dintre caracteristicile perioadei târzii ale culturii, ca o dovadă a legăturilor permanente dintre zona Moldovei și zonele centrale ale marelui complex, legături menținute fie prin împrumuturi culturale, fie chiar prin deplasări etnice (Ursulescu 1984, 37).

Cea de a treia fază, se caracterizează prin înmulțirea contactelor cu culturi ce vin din arii exterioare: ceramica lineară veche în nord, cultura Nipru-Donet în est și în anumite influențe de tip Vinča în vest. Descoperiri recente de la Grumăzești și Vermești au pus într-o lumină nouă aceste din urmă influențe, datorită prezentei în aceste situri a unei ceramici tipice Vinča A precum și a altor urme materiale (caneluri, topoare perforate etc.) aparținând acestei culturi (Ursulescu 1984, 39; Ursulescu-Dergacev 1991; Marinescu-Bâlcu 1991, 7 1993, 193).

Cultura Criș din Moldova își încheie existența odată cu sosirea purtătorilor cu ceramică lineară cu capete de note muzicale, concomitent cu stingerea ei și în Transilvania (Ursulescu 1984, 40; Marinescu-Bâlcu 1993; Larina 1994, 51). Tot ca în Transilvania, este probabil ca unele comunități Criș, mai puternice și/sau situate în locuri mai retrase, mai ferite, să-și fi continuat existența încă o bună perioadă de timp, în paralel sau chiar în contact cu purtătorii noii culturi, lăsând cultura materială a acesteia numeroase urme (Ursulescu 1984, 40; Marinescu-Bâlcu 1993, 193).

În studii mai recente, S. Marinescu-Bâlcu, consideră că evoluția culturii Criș pe teritoriul Moldovei ar putea fi împărțită în patru faze, din care două sesizate pe cale stratigrafică, iar celelalte două pe baza tipologiei ceramicii (Marinescu-Bâlcu 1991, 6, 11; 1993, 197-198).

Cert este faptul că publicarea în continuare a unor noi date de ordin stratigrafic (îndeosebi din zonele sudice) la care să se adauge și alte date de ordin tipologico-stilistic, vor nuanța și defini mai clar evoluția acestei culturi în zona oarecum periferică a Moldovei.

În general, așezările culturii Criș, în număr de peste 150! (din acest punct de vedere zona Moldova fiind cea mai bine reprezentată din tot cuprinsul țării: vezi Ursulescu 1984, 41 și harta) sunt de dimensiuni moderate și mari, plasate îndeosebi în locuri ferite, pe terasele inferioare și medii ale râurilor de mici dimensiuni (afluenți

de gradul III și IV) și, mai rar, pe locuri înalte (Ursulescu 1985, 96-97; 96-97; 1993; Marinescu-Bălcu 1991, 11; 1993, 197). Tipul de așezare este cel concentrat, "în cuiburi", locuințele nefiind însă dispuse după un anumit plan (Ursulescu 1985, 95-96). Demne de reținut sunt siturile de la Lunca și Oglinzi (jud. Neamț), unde comunități policrome și-au plasat așezările în legătură cu exploatarea slatinelor prezente. Aici a fost sesizată o locuire intensivă, stratul arheologic având o grosime de aproape 2 m, fiind constatate cel puțin 7 nivele succesive! (Dumitroaia 1994, 7 sqq).

Concluzii

În ciuda răspândirii sale pe o arie imensă, complexul cultural Starčevo-Criș păstrează, în linii mari, o unitate și o uniformitate a culturii materiale, care-l fac inconfundabil.

În lunga sa evoluție internă sunt sesizate foarte rar salturi și/sau transformări bruște, etapele de dezvoltare decurgând de cele mai multe ori firesc, prin lente acumulări cantitative și calitative. Aceasta deoarece acest mare complex constituie primul orizont neolitic de cultivatori și crescători de vite, neinfluențați în tradiționalismul economiei lor de aspecte culturale superioare, care să-i fi precedat în timp. El constituie unul dintre cele mai de durată fenomene neolitice (durează practic până la începutul neoliticului mijlociu), rezistența sa uimitoare în timp fiindu-i dată, probabil, tocmai de caracterul său de "colos" cultural, neafectat de impulsuri exterioare, care a evoluat "mulându-se", atât la propriu cât și la figurat, pe realitățile pe care le-a întâlnit în cale (cf. Vlassa 1987, 30).

Cu toate acestea, fenomenul general, unitar la prima vedere, se relevă a fi în fond deosebit de complex, și se manifestă sub diferite aspecte diferențiate și în ritmuri diferite, de la o zonă la alta, în funcție de o serie de factori, amintiți deja, a cărui denumire de complex cultural Starčevo-Criș, este justificată atât prin încetățenirea termenului în literatura de specialitate cât și prin faptul că ansamblul caracterelor generale, proprii, se încadrează în acest concept.

În perspectivă a stadiului actual al cercetărilor, mozaicul cultural pe care îl prezintă complexul cultural Starčevo-Criș pe teritoriul României - departe de a mai putea fi considerat o simplă cultură - se înfățișează sub forma unor variante mai mult sau mai puțin distincte, sesizabile, în principal, din punctul de vedere al culturii materiale și, în mod indirect, al vieții spirituale, nu întâmplător, credem, delimitabile în funcție de amplasarea și principalele lor caracteristici geografice.

Astfel, zona sud-carpatică a Olteniei, datorită apropierii și caracterului geografic, deschis spre spații sudice, se manifestă, în mod constant, de-a lungul întregii evoluții a marelui complex, ca un veritabil *permanent receptacol cultural*, legăturile sale puternice cu spațiile sud-dunărene, originare sau pornite la rândul lor pe calea unei dezvoltări autonome, găsindu-și expresia în forme evoluuate de cultură, reflectări ale dezvoltării și transformările petrecute în acele zone.

Pe de altă parte, aria est-carpatică moldovenească, oarecum izolată din punct de vedere geografic, prezintă toate manifestările proprii unei *arii culturale periferice*, în special în zonele nordice, aflate în legături - genetice - cu spațiul intracarpatic transilvănean, în timp ce zona sudică este aflată, cel puțin periodic, sub influența fenomenelor culturale din Oltenia și sud-estul Transilvaniei.

Banatul și Crișana, deși relativ periferice din punct de vedere geografic, datorită particularităților geografice și a contractelor permanente cu arii culturale vestice și

sud-vestice (Dinarice) precum și nord-vestice (central Europene) dovedesc o *intensitate deosebită de locuire*, prezența entității geografice învecinate - reprezentată de Câmpia Panoniei, ecosistem excelent habitatului uman, care s-a manifestat, încă din preistorie, ca un veritabil creuzet cultural - punându-și intens amprenta asupra dezvoltării acestor spații.

Spațiul geografic intracarpatic transilvănean, deși din punct de vedere geografic se prezintă ca o arie izolată, de tip enclavatic, din punct de vedere cultural el manifestă o deosebită originalitate. Legăturile culturale **periodice** cu zonele extracarpatică (sudice și vestice), mult mai puternice decât ar părea la o primă vedere, determină evoluții specifice, mixte, bazate pe elemente import-dezvoltare locală. Caracteristicile geografice, favorizând din plin habitatul uman, prezența abundentă a unor surse de subzistență, determină o evoluție aparte, intensă, anumite specificități ale unor microzone și ecosisteme distincte, făcând posibilă chiar apariția unor faciesuri regionale în cadrul arealului major. Mai mult decât atât, ca urmare a unei dezvoltări locale deosebite, de la un anumit moment dat spațiul transilvan se manifestă, la rândul său, ca focar de iradiere a vieții neolitice spre zone periferice, extracarpatică. Aceeași evoluție deosebită, va face ca acest spațiu să se manifeste în mod particular și în ceea ce privește sfârșitul complexului cultural Starčevo-Criș, comunitățile neolitice timpurii de aici, aflate pe diferite paliere ale evoluției, dovedind o rezistență culturală surprinzătoare, indiferent de zona geografică și de potențialul cultural al comunităților alogene care pătrund în Depresiunea Transilvaniei pe diferite căi.

Fără a ne propune să absolutizăm, în mod aprioric, rolul factorului spațial, considerăm, ca o concluzie a lucrării de față, că totuși, acesta, cel puțin în ceea ce privește evoluția neoliticului timpuriu din teritoriile nord-dunărene, s-a manifestat în mod constant ca unul din factorii determinanți, definitorii.

ABREVIERI ȘI BIBLIOGRAFIE

- Aldea 1972 – I. Al. Aldea, *Șantierul arheologic Ghirbom (com. Berghin, jud. Alba)*, în *Apulum*, X, 1972, 3-16.
- Aldea-Ciută 1996 – I. Al. Aldea, *Șantierul arheologic de la Limba-"Bordane", (raport de săpătură)*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice (CCA)*, 1996, 5.
- Benac 1978 – A. Benac, *Les theses fondamentales sur l'origine du neolithique dans les Balkans*, în *Godišnjak*, XVI, Sarajevo, 1978, 9-19.
- Berciu 1959 – D. Berciu, *Săpăturile arheologice de la Verbița*, în *Materiale*, V, 1959, 75-81.
- Berciu 1966 – D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966.
- Berciu 1972 – D. Berciu, *Cercetări privind preistoricul județului Vâlcea*, în *Buridava*, I, 1972, 11-27.
- Bolomey 1978 – A. Bolomey, *Why not Early Neolithic in Dobrogea*, în *Dacia*, NS, 22, 1978, 5-8.
- Boroneanț 1968 – V. Boroneanț, *Neoliticul timpuriu în zona Porților de Fier*, în *Comunicări*, seria arheologie, VIII, 1968, Craiova, 1 sqq.
- Camps 1980 – G. Camps, *Manuel de recherche prehistorique*, Paris, Doin Editeur, 2-nd edition, 1980.
- Cârciumaru 1996 – M. Cârciumaru, *Paleoetnobotanica*, Iași, 1996.
- Cârciumaru 1999 – M. Cârciumaru, *Evoluția omului în Cuaternar*, București, 1999.
- Cârciumaru, Tomescu 1994 – M. Cârciumaru, Al. Tomescu, *Palinologia. Aplicațiile ei în arheologie*, București, 1994.
- Ciobotaru 1996 – D. Ciobotaru, *Câteva observații privind materialele fazelor timpurii ale culturii Starčevo-Criș*, în *BCȘS*, 2, 1996, 7-12.
- Ciobotaru 1999 – D. Ciobotaru, *Plastica neolitică din așezarea de la Foeni-Sălaș (jud. Timiș)*, în *Analele Banatului*, VI, 1999, 73-82.
- www.mcdr.ro / www.cimec.ro

- Ciută 1996 – M. Ciută, *Influența factorilor de mediu asupra habitatului uman în neoliticul timpuriu din Depresiunea Brașovului*, în *Corviniana*, II, 1996, 9-14.
- Ciută 1997 – M. Ciută, *Contribuții la repertoriul arheologic al neoliticului timpuriu din Depresiunea Brașovului*, în *Apulum*, XXXIV, 1997.
- Ciută 1998 – M. Ciută, *O locuință de suprafață aparținând neoliticului timpuriu descoperită la Șeușa-La cărarea morii*, în *Apulum*, XXXV, 1998, 1-14.
- Ciută, Andrei 1999 – M. Ciută, Șt. Andrei, *Considerații asupra unor materiale arheologice inedite, descoperite la Călanul Nou-La Podină (jud. Hunedoara)*, în *Apulum*, XXXVI, 1999, 35-53.
- Comșa 1959 – E. Comșa, *La civilisation Criș sur le territoire de la R.P. Roumain*, în *ActaArchCarpatica*, Krakow, I, 2, 1959, 173-190.
- Comșa 1970 – E. Comșa, *Unele probleme ale culturii Criș*, în *Aluta*, I, 1970, 35-42.
- Comșa 1973 – *Unele probleme ale neoliticului din sud-estul Transilvaniei*, în *Cumidava*, VI, 1973, 9-17.
- Comșa 1986 – E. Comșa *Date privind procesul de neolitizare pe teritoriul României*, în *Aluta*, XVII-XVIII, 1985-1986, 19-23.
- Comșa 1993 – E. Comșa *La Roumanie Meridionale*, în *Atlas du Néolithique européen. L'Europe orientale*, E.R.AU.L., 1993, 151-189.
- Drașovean 1981 – Fl. Drașovean, *Cultura Starčevo-Criș în Bazinul Mureșului Mijlociu*, în *Apulum*, XIX, 1981, 33-44.
- Drașovean 1989 – Fl. Drașoveanu, *Observații pe marginea unor materiale inedite, privind raporturile dintre culturile Starčevo-Criș, Vinča A, și lumea liniară în nordul Banatului*, în *Apulum*, XXXVI, 1989, 9-47.
- Dumitrescu 1970 – Vl. Dumitrescu, *Cu privire la cea mai veche cultură neolitică din România*, în *SCIV*, 21, 2, 1970, 187-198.
- Dumitrescu, Vulpe 1988 – Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*, București, 1988.
- Dumitroaia 1994 – Gh. Dumitroaia, *Depunerile neo-eneolitice de la Lunca și Oglinzi, județul Neamț*, în *MemAnt*, XIX, 1994, 7-51.

- Efstration 1995 – N. Efstration, *The néolithisation of Europe. The Greek Experience*, în *Procilo*, XXII, 1994-1995, 63-82.
- Garašanin 1980 – M.V. Garašanin, *Les origines du néolithique dans le Bassin de la Méditerranée et dans le sud-est Européen*, în *PNCRE (Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe)*, Kraków, 1980, 57-72.
- GeogrRom 1983 – *Geografia României. I Geografia fizică*, București, 1983.
- Greenfield, Drașovean – H. Greenfield, Fl. Drașovean, *Preliminary Report on the 1992 excavations at Foeni-Sălaș: an early neolithic Starčevo-Criș settlement in the romanian Banat*, în *Analele Banatului*, S.N, III, 45-93.
- Horedt 1956 – K. Horedt, *Așezarea de la Sf. Gheorghe-Bedehaza*, în *Materiale*, II, 1956, 7-39.
- Horedt 1959 – K. Horedt, *Săpăturile de la Morești*, în *Materiale*, V, 1959, 184-185.
- Ignat 1983 – D. Ignat, *Tipuri de locuințe în așezările aparținând culturii Starčevo-Criș din nord-vestul României*, în *Crisia*, XII, 1983, 9-16.
- Ilie 1958 – M. Ilie, *Podișul Transilvaniei*, București, 1958.
- Kutzian 1944 – I. Kutzian, *A Körös kultura*, în *DissPan*, II, 1944.
- Kutzian 1966 – I. Kutzian, *Das Neolithikum in Ungarn*, în *Archeologia Austriaca*, 40, 1966, 249-280.
- Kalmar 1987 – Z. Kalmar, *Neoliticul timpuriu din bazinul someșan și legăturile sale*, în *ActaMP*, XI, 1987, 57-66.
- Kalmar 1990 – Z. Kalmar, *Le processus de neolithisation dans le nord-ouest de la Transylvanie*, în *Rubané et Cardial*, E.R.A.U.L., Liège, 1990, 13-20.
- Larina 1994 – O. Larina, în *Traco-Dacica*, XV, 1-2, 1994, 47-60.
- Lazarovici 1969 – Gh. Lazarovici, *Cultura Starčevo-Criș în Banat*, în *Acta MN*, VI, 1969, 3-30.

- Lazarovici 1970 – Gh. Lazarovici, *Cultura Vinča A în Banat*, în *Acta MN*, VII, 1970, 473-487.
- Lazarovici 1971 – Gh. Lazarovici, *Faza a IV-a a culturii Starčevo-Criș în Banat*, în *ActaMN*, VIII, 1971, 409-413.
- Lazarovici 1977 – Gh. Lazarovici, *Gornea-Preistorie*, în *Caiete Banatica*, V, Reșița, 1977.
- Lazarovici 1979 – Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, în *Biblioteca Musei Napocensis*, Cluj-Napoca, 1979.
- Lazarovici 1980 – Gh. Lazarovici, *Câteva probleme privind sfârșitul neoliticului timpuriu din nordul-vestul României*, în *ActaMN*, XVII, 1980, 13-29.
- Lazarovici 1983 – Gh. Lazarovici, *Neoliticul timpuriu în zona Porțile de Fier (Clisură)*, în *Banatica*, VII, 1983, 9-35.
- Lazarovici 1984 – Gh. Lazarovici, *Neoliticul timpuriu în România*, în *ActaMP*, VIII, 1984, 49-104.
- Lazarovici 1988 – Gh. Lazarovici, *Sincronismele Starčevo-Criș-Vinča A*, în *ActaMN*, XXIV-XXV, 1987-1988, 17-28.
- Lazarovici 1992 – Gh. Lazarovici, *Așezarea neolitică timpurie de la Zăuan și câteva probleme privind neoliticul timpuriu din Balcani*, în *ActaMP*, XVI, 1992, 25-59.
- Lazarovici 1993 – Gh. Lazarovici, *Les Carpates Meridionales et la Transylvanie*, în *Atlas du Néolithique européen. L'Europe orientale*. E.R.A.U.L., 243-284.
- Lazarovici, Lako 1981 – Gh. Lazarovici, E. Lako, *Săpăturile de la Zăuan - campania din 1980 și importanța acestor descoperi pentru neoliticul din nord-vestul României*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, 13-44.
- Lazarovici, Székely 1995 – Gh. Lazarovici, Z. Székely, *Sfârșitul neoliticului timpuriu în sud-estul Transilvaniei*, în *Cumidava*, XV-XIX, 1995, 511.
- Lazarovici, Maxim 1995 – Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului. Monografie arheologică*. Cluj-Napoca, 1995.

- Luca 1991a – S.A. Luca, *Stratigrafie și cronologie. Cel mai timpuriu raport stratigrafic dintre culturile Starčevo-Criș și Vinča. Corelația dintre nivelurile V și IV de la Liubcova-Ornița, în Sargetia XXI-XXIV, 1988-1991.*
- Luca 1991b – S.A. Luca, *Stratigraphie et chronologie. Le plus ancien rapport stratigraphique d'entre les cultures Starčevo-Criș et Vinča - corrélation d'entre les niveaux V et IV de Liubcova Ornița, în Banatica, 11, 1991, 141-155.*
- Luca 1995 – S.A. Luca, *Așezarea neolitică aparținând culturii Starčevo Criș de la Pojejena-Nucet (jud. Caraș-Severin) în Banatica, 13, 5-30.*
- Luca 1997 – S.A. Luca, *Așezări neolitice pe valea Mureșului (I), Habitatul turdășean de la Orăștie-Dealul Pemilor (punct X2), Alba Iulia, 1997.*
- Luca 1999 – S.A. Luca, *Aspecte ale neoliticului și eneoliticului din sudul și sud-estul Transilvaniei, în Apulum, XXXVI, 1999, 5-24.*
- Luca, Barbu 1994 – S.A. Luca, M. Barbu, *Așezarea neolitică timpurie de la Iosaș-Anele (jud. Arad), în Sargetia, XXV, 1994, 13-24.*
- Luca, Boroffka, Ciută 1998 – S.A. Luca, N. Boroffka, M. Ciută, *Așezarea neolitică aparținând culturii Starčevo-Criș de la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X8 (campaniile 1993-1994), în Apulum, XXXV, 1998, 17-29.*
- Mac 1988 – I. Mac, *Geografie și arheologie. Analogii și convergențe, în ActaMN, XXIV-XXV, 1987-1988, 867-871.*
- Marinescu-Bâlcu 1975 – S. Marinescu-Bâlcu, *Asupra unor probleme ale culturii Criș, în SCIVA, 24, 4, 1975, 487-506.*
- Marinescu-Bâlcu 1981 – S. Marinescu-Bâlcu, *Unele probleme ale începuturilor neoliticului la est de Carpații Orientali, în Suceava, VIII, 1981, 163-167.*
- Marinescu-Bâlcu 1991 – S. Marinescu-Bâlcu, *Sur quelques problèmes du néolithique et du énéolithique a l'est des Carpates Orientales, în Dacia, NS, XXXV, 1991, 5-59.*
- Marinescu-Bâlcu 1993 – S. Marinescu-Bâlcu, *Les Carpates Orientales et la Moldavie, în Atlas du Néolithique européen. L'Europe orientale. E.R.A.U.L., 1993, 191-241.*

- Mihăilescu 1969 – V. Mihăilescu, *Geografia fizică a României*, București, 1969.
- Nestor 1950 – I. Nestor și colob., *Activitatea șantierului de săpături arheologice Iași-Botoșani-Dorohoi*, în *SCIV*, I, 1, 1950, 2730.
- Nestor 1951 – I. Nestor și colab., *Activitatea șantierului de săpături arheologice Iași-Botoșani-Dorohoi*, în *SCIV*, II, 1, 1951, 55-56.
- Nestor 1957 – I. Nestor, *Raport despre sondajele de la Leț-Várhegy*, în *Materiale*, III, 1957, 59-63.
- Nica 1976 – M. Nica, *Cârcea, cea mai veche așezare neolitică de la sud de Carpați*, în *SCIVA*, 27, 4, 1976, 435-463.
- Nica 1977 – M. Nica, *Nouvelles donnees sur le néolithique ancien d'Oltenie*, în *Dacia*, NS, XXI, 1977, 13-53.
- Nica 1981 – M. Nica, *Grădinile, o nouă așezare a neoliticului timpuriu în sud-estul Olteniei*, în *Arhivele Olteniei*, S.N. 1, 1981, 27-39.
- Nica 1983 – M. Nica, *Obiectele de lemn descoperite în așezarea neolitică timpurie de la Grădinile (jud. Olt)*, în *Arhivele Olteniei*, S.N. 2, 1983, 39-48.
- Nica 1985 – M. Nica, *Neoliticul timpuriu și mijlociu din Oltenia*, (rezumat teză de doctorat), București, 1985.
- Nica 1991 – M. Nica, *Le groupe culturel Cârcea-Grădinile dans le contexte du néolithique balkanique*, în *ZborNMB*, XIV, 1, 1991, 103-107.
- Nica 1995 – M. Nica, *Le groupe culturel Cârcea-Grădinile dans le contexte du néolithique Balkanique et Anatolien*, în *ActaMN*, 31, I, 1995, 11-28.
- Özdoğan 1995 – M. Özdoğan, *The neolithisation of Europe. View from Anatolia*, în *Procilo*, XXII, 1994-1995, 25-62.
- Özdoğan 1997 – M. Özdoğan, *The beginning of Neolithic Economies in South-eastern Europe: an anatolian perspective*, în *Journal of European Archaeology*, vol. 5.2., 1997, 33.
- Paul 1980 – I. Paul, *Civilizația lumii geto-dace: Preludii*, în *Transilvania*, 6, 1980, 9-12.
- Paul 1983 – I. Paul, *Mitograma de la Ocna Sibiului-Triguri*, în *Transilvania*, 1, 1981.

- Paul 1981b – I. Paul, *Contribuții românești la elucidarea unor probleme ale preistoriei europene*, în *StComBrukenthal*, 19, 1981, 9-72.
- Paul 1989 – I. Paul, *Unele probleme ale neoliticului timpuriu din zona carpato-dunăreană*, în *SCIVA*, 40, 1, 1989, 3-27.
- Paul 1995 – I. Paul, *Die Prächriş Kultur*, în *Vorgeschichtliche Utersuchungen Siebenburgen*, seria "Bibliotheca Universitatis Apulensis", Alba Iulia, 1995.
- Paul, Ciută 1997 – I. Paul, M. Ciută, *Șantierul arheologic de la Limba-Șesul Orzii*, (raport de săpătură), în *CCA*, 1997, 2-3.
- Paul, Ciută 1999 – I. Paul, M. Ciută, *Șantierul arheologic de la Limba-Bordane* (raport de săpătură), în *CCA*, 1999.
- Petre Govora 1969 – Petre-Govora 1969 - Gh. I. Petre-Govora, *Dovezi de locuire neolitică în județul Vâlcea*, în *RevMuz*, 2, 1969, 154-158.
- Petre-Govora 1995 – Gh. I. Petre-Govora, *O preistorie a nord-estului Olteniei, Rm. Vâlcea*, 1995.
- Petrescu-Dâmbovița 1958 – M. Petrescu Dâmbovița, *Contributions au probleme de la culture Criş en Moldavie*, în *ActaArch*, Budapesta, IX, 1-4, 1958, 53-68.
- Popușoi 1971 – E. Popușoi, *Câteva date privind săpăturile arheologice din așezarea neolitică de tip Criș de la Stroe-Beloescu-Bârlad*, în *SesComȘt.*, (Deva 1964), București, 1971, 3041.
- Popușoi 1980a – E. Popușoi, *Sondajul arheologic de la Balș (jud. Iași)*, în *ArhMold*, IX, 1980, 7-17.
- Popușoi 1980b – E. Popușoi, *Săpăturile arheologice de la Trestiana, com. Grivița, jud. Vaslui*, în *Cercetări istorice*, XI, 1980, 105-134.
- Roman, Boroneanț 1974 – P. Roman, V. Boroneanț, *Locuirea neolitică din Ostrovul Banului de la Gura Văii*, în *Drobeta*, 1974, 117-128.
- Roșu 1980 – Al. Roșu, *Geografia fizică a României*, București, 1980.
- Stănescu 1997 – Fl. Stănescu, *Omul în mijlocul marilor cadre spațio-temporale ale naturii...*, (teză de doctorat), Sibiu, 1997.

- Székely 1951 – Z. Székely, *Săpăturile din 1949 la Leț-Varhegiu (Treiscaune)*, în *Materiale*, I, (anexă), 1951, 3-19.
- Teodorescu 1963 – V. Teodorescu, *Cultura Criș în centrul Munteniei*, în *SCIV*, XIV, 1963, 251-266.
- Tufescu 1966 – V. Tufescu, *Subcarpații*, București, 1966.
- Ursulescu 1984 – N. Ursulescu, *Evoluția culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Moldovei*. Suceava, 1984.
- Ursulescu 1985 – N. Ursulescu, *Considerații istorice privind tipurile de așezări ale culturilor Starčevo-Criș și ceramicii lineare din Moldova*, în *Suceava*, XI-XII, 1984-1985, 95-100.
- Ursulescu 1988 – N. Ursulescu, *Unele observații privind locuințele culturii Starčevo-Criș din Moldova*, în *Hierasus*, VII-VIII, 1988, 715.
- Ursulescu 1993 – N. Ursulescu, *La typologie et l'organisation in terne des établissements de premieres civilisations néolithiques de la Moldavie*, în *ArhMold*, XVI, 1993, 11-15.
- Ursulescu 1991 – N. Ursulescu, N. Dergacev, *Influența de type Vinca dans l'énéolithique ancien de la Moldavie*, în *Banatica*, XI, 1991, 157-172.
- Vlassa 1966 – N. Vlassa, *Cultura Criș în Transilvania*, în *ActaMN*, III, 1966, 9-48.
- Vlassa 1967 – N. Vlassa, *Unele probleme ale neoliticului din Transilvania*, în *ActaMN*, IV, 1967, 404 sqq.
- Vlassa 1972 – N. Vlassa, *Cea mai veche fază a complexului cultural Starčevo-Criș în România*, în *ActaMN*, IX, 1972, 9-28.
- Vlasa 1978 – N. Vlassa, *Considerații asupra neoliticului timpuriu din România*, în *Marisia*, VIII, 1978, 25-34.
- Vlassa 1980 – N. Vlassa, *Din nou despre poziția stratigrafică și cronologică a orizontului "Gura Baciului I"*, în *Marisia*, X, 1980, 691-697.
- Zaharia 1962 – E. Zaharia, *Considérations sur la civilisation de Criș a la lumiere des sondages de Leț*, în *Dacia*, NS, IV, 1962, 51.
- Zaharia 1964 – E. Zaharia, *Considerații despre cultura Criș pe baza sondajelor de la Leț*, în *SCIV*, 15, 1, 1964, 19-44.

SOME ASPECTS OF THE STARČEVO-CRIȘ CULTURAL COMPLEX IN ROMANIA

ABSTRACT

The present paper deals with the problems of the genesis, the development and the final phases of the Starčevo-Criș Cultural Complex on Romania's territory.

Although characterized by a material and spiritual unity its evolution varies from one region to another, this being determined by its amplitude and the specific conditions of each geographical area.

So, if the South Carpathians regions (Oltenia) are manifesting a permanent receptivity ar the southern influences (from Greece and Bulgaria) - the West Carpathians regions (Banat and Crișana) are manifesting a different evolution under the cultural contacts with the Adriatic and the Central Europe areas.

As an East Carpathians region, Moldova is behaving like a peripheral area - at South it is being influenced by the Meridional civilizations. At North the Cultural Complex is under the influence of some Central cultural elements or the Transylvania's Criș culture.

Transylvania, due to its geographic positioning behaves like a cultural region engaged in a autonomous evolution. But Transylvania is also receiving, periodically, some Southern and Western influences, which they adapt and originally transform - making so a distinct and self-supported cultural aspect.

EXPLANATION OF FIGURES

Fig. I – The morphological regions of Romania (after Mihăilescu 1969, 14).

Fig. II – The geo-morphological regions of Romania's territory: I. The Oriental Carpathians;

II. The Curve Carpathians;

III. The Meridional Carpathians;

IV. The Banatului Carpathians;

V. The Occidental Carpathians;

VI. The Transylvania Depression;

VII-XIII. Hills and Tablelands;

XIV. The Banat-Crișana Plain;

XV. The Romanian Plain (after GeogrRom 1983, 184).

Fig. III – The Transylvania's Depression physical and geographical subdivisions:

I. The Someș Plateau;

II. The Transylvania Plane;

III. The Târnavelor Hills (Plateau), (after GeogrRom 1983, 616).

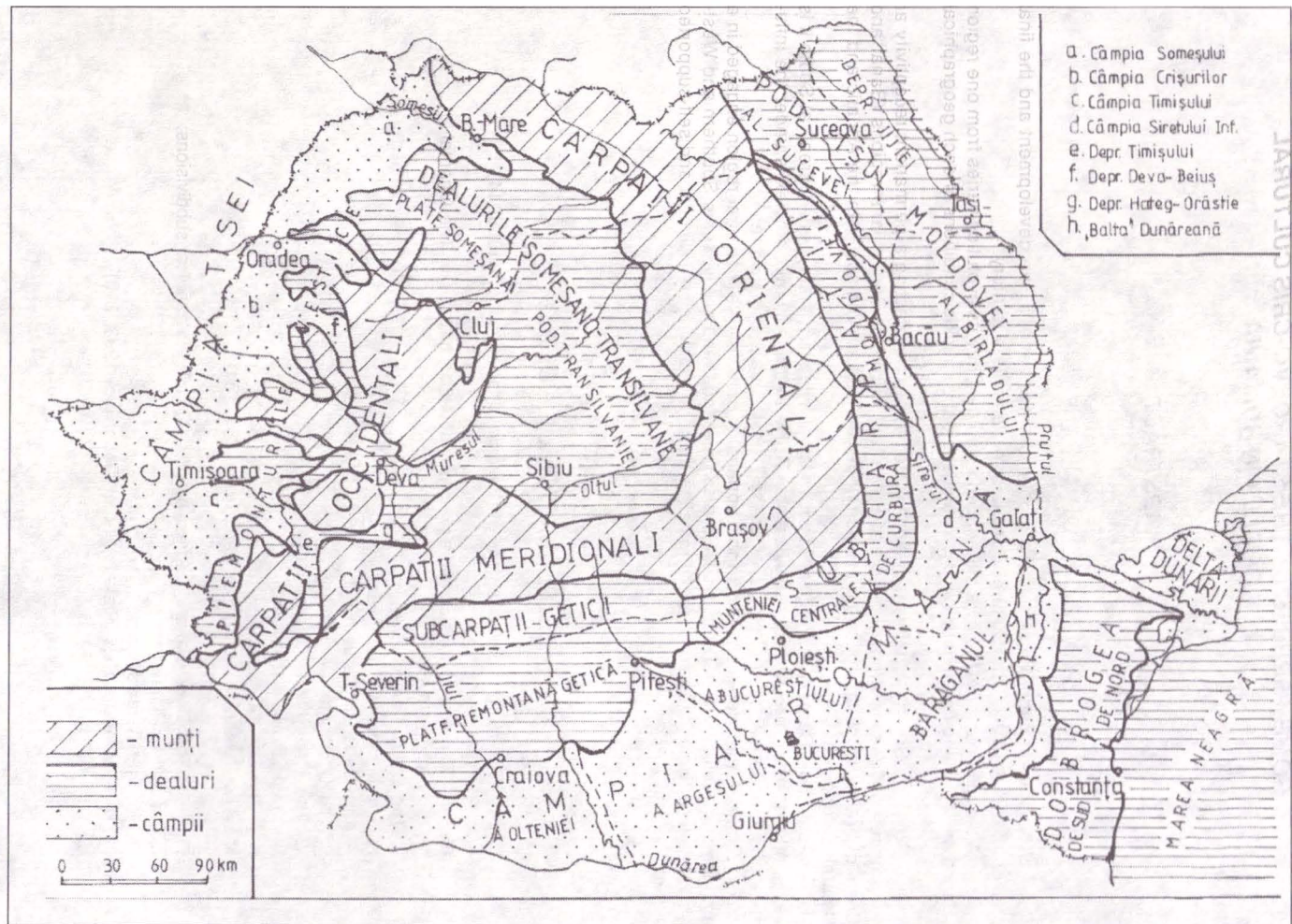

Fig. 1 Marile regiuni morfologice ale României (după Mihalăescu 1969, 14).

Fig. II. Regiunile geomorfologice ale teritoriului României: I, Carpații orientali; II, Carpații de Curbură; III, Carpații Meridionali; IV, Carpații Banatului; V, Carpații Apuseni; VI, Depresiunea Transilvaniei; VII-XIII, Dealuri și Podișuri (VII, dealurile Crișanei; VIII, Dealurile Banatului; IX, Podișul Mehedinți; X, Subcarpații; XI, Piemontul Getic; XII, Podișul Moldovei; XIII, Podișul Dobrogei); XIV, Câmpia Banato-Crișană; XV, Câmpia Română (după GeogrRom 1983, 184).

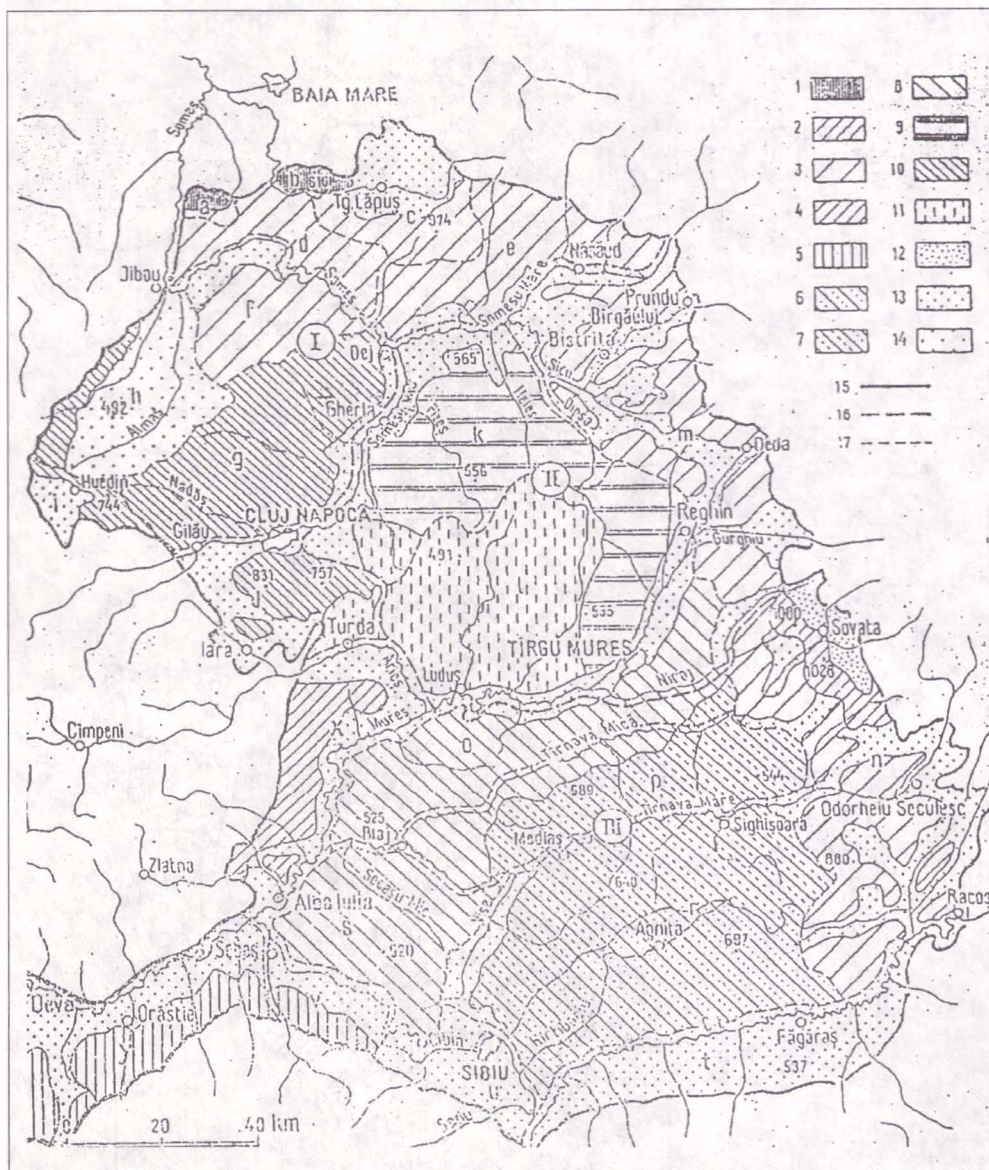

Fig. III. Depresiunea Transilvaniei. Subunități fizico-geografice. I. Podișul Someșan; a. Dealu Mare; b. Preluca; c. Dealurile Lăpuș – Breaza; d. Podișul Purcăreț – Boiu Mare; e. Dealurile Ciceului și Năsăudului; f. Dealurile Simișna-Gârbău; g. Dealurile Clujului și Dejului; h. Depresiunea Almaș-Agrij; i. Podișul și depresiunea Huedinului; j. Dealurile Feleacului cu Depresiunea Iara-Săvădișta. II. Câmpia Transilvaniei; k. Câmpia Someșană; l. Câmpia Mureșană; m. Dealurile Bistriței și Reghinului. III. dealurile (Podișul) Târnavelor; n. Dealurile și depresiunile estice; o. Dealurile dintre Mureș și Târnava Mică; p. Dealurile dintre Târnava Mică și Târnava Mare; r. Podișul Hârtibaciului; s. Podișul Secașelor; depresiunile: t. Făgăraș; u. Sibiu; v. Culoarul Apoldului; x. Culoarul Turda-Alba Iulia; y. Culoarul Orăștiei (după GeorgRöm 1983, 616).

CÂTEVA CONSIDERAȚII PRIVIND RAPORTUL CRONOLOGIC ÎNTRE CULTURILE GUMELNIȚA ȘI SĂLCUȚA

Cristinel FÂNTÂNEANU

Originea culturii Sălcuța și problemele privind raporturile cronologice între aceasta și cultura Gumelnița sunt chestiuni care, după părerea noastră, încă nu și-au găsit o rezolvare deplină.

În momentul actual există două opinii diferite divergente în această privință.

Prima, și cea mai veche, consideră că cele două culturi – Gumelnița și Sălcuța – au evoluat sincron, în spații diferite (Câmpia Munteană și Dobrogea, respectiv Oltenia) (*Berciu 1961*, 49). Într-un studiu mai recent, E. Comșa reafirma aceeași idee, cu singura observație că cercetătorul amintit adăuga la geneza culturii Sălcuța și o importantă contribuție a comunităților fazei de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița (*Comșa 1994*, 58). Această opinie a fost și este încă acceptată de mulți cercetători ai eneoliticului românesc ca o „axiomă” (*Roman 1995*, 17).

În opoziție cu aceasta, există ideea unui decalaj cronologic între culturile Gumelnița și Sălcuța, idee fundamentată de P. Roman care aduce în acest sens și o serie de argumente deosebit de pertinente (*Roman 1978*, 216-218). Printre acestea se numără:

a) Prezența elementelor Cernavodă I între materialele aparținând grupei Suplevec-Bakarno Gumno din sudul Macedoniei, paralelizată cu Sălcuța II-III.

b) Așezările gumelnițene își încetează existența cu topoare de tip Vidra, în timp ce la Reșca, într-o așezare Sălcuța, s-a descoperit un topor de tip Jászladány, varianta Târnăvița.

c) Elemente Sălcuța I, cum ar fi ceștile cu două toarte sunt întâlnite în etapele gumelnițene târzii.

d) Diminuarea vizibilă a picturii cu grafit în etapele târzii ale culturii Gumelnița și în cadrul culturii Sălcuța. Toate acestea ar putea indica un sincronism între începutul așezării de la Sălcuța și sfârșitul așezărilor gumelnițene din Muntenia (*Roman 1978*, 218).

Considerăm însă că acest decalaj cronologic ar putea fi exagerat de mare, având în vedere datele de cronologie absolută (cu C14) care ne stau la dispoziție în momentul actual. Este cunoscut faptul că așezările gumelnițene din Muntenia își încetează existența la un nivel cronologic corespunzător fazei B₁, datată între

3400-3200 a. C.. Aceasta ar însemna ca începutul culturii Sălcuța să se plaseze în jurul datei de 3200 a. C., iar evoluția culturilor Sălcuța (I-IV), Cernavodă III - Boleraz, Coțofeni ar trebui să se limiteze la perioada de 1000 de ani, cuprinsă între 3200-2200 a. C. (*Mantu 1995, 223*).

Săpăturile efectuate în așezarea sălcuțană de la Ostrovul Corbului (*Simon 1989*) și analogiile (parțiale) cu materialele de la Tigveni (jud. Argeș) aparținând aspectului cultural Brătești, conduc la o primă concluzie. Astfel, materialele de la Tigveni cu decor alveolat pe buză sau pe margine sunt identice cu cele de la Ostrovul Corbului (*Simon 1989, 142*).

Se știe însă că aspectul Brătești este un aspect cultural post-gumelnițean (*Tudor 1977*), deci apare și evoluează după încetarea așezărilor gumelnițene din câmpia munteană. Tell-urile gumelnițene din această zonă își încetează existența la un nivel cronologic corespunzător fazei Gumelnița B₁, deci aspectul Brătești evoluează în timp după această fază. Într-un studiu recent privind cronologia absolută a neo-eneoliticului, autoarea propunea un interval cuprins, în linii generale, între 3400-3200 a. C. pentru evoluția fazei Gumelnița B₁ (*Mantu 1995, 219*), iar pentru faza a III-a a culturii Sălcuța, același interval de timp (*Mantu 1995, 219*). Având în vedere însă sincronismul demonstrat Sălcuța III-aspectul Brătești considerăm că data de 3200 a. C. reprezintă nu sfârșitul, ci începutul fazei a III-a a culturii Sălcuța. Acceptarea, în acest stadiu al cercetărilor, a datei de 3400 a. C. pentru începutul culturii Cernavodă I (*Mantu 1995, 218; Hașoti-Popovici 1992, 41*) conduce la un sincronism Sălcuța III-Cernavodă I (prima parte), postulat și demonstrat, pe alte căi, de către P. Roman (*Roman 1978*). Aceasta ar putea explica și observația mai veche a apariției scoicii pisate în compoziția pastei ceramicii din faza a III-a a așezării de la Sălcuța (*Berciu 1961, 305*).

Credem însă că decalajul cronologic dintre culturile Gumelnița și Sălcuța este chiar mai mare. În primul rând trebuie să reamintim mai vechea observație a lui D. Berciu în ceea ce privește prezența scoicii pisate în compoziția pastei unei mici părți a ceramicii sălcuțene din faza II b (*Berciu 1961, 280*).

Nivelul eneolitic de la Cârcea - „Viaduct” (inedit, din păcate), aparținând după părerea noastră fazei Gumelnița II, suprapune direct nivelul Dudești-Vinča C. La Hodoni (jud. Timiș), locuirea Tisa suprapune nivelul Vinča C1. Pentru Hodoni, FI Drașovean propune sincronismul Vinča C₁-Tisa veche/clasică Herpaly timpuriu/clasic-Bucovăț II B (Drașovean et al. 1996, 24). Același cercetător, având în vedere analogiile unor forme ceramice aparținând fazei clasice a culturii Tisa (Gorzsa, Öcsöd-Köveshalom) propune încadrarea cronologică a așezării din localitatea mai sus amintită în cadrul acesteia.

Nu este exclus ca locuirea Tisa de aici să aparțină grupei Gorsza, paralelizabilă cu faza clasică și târzie a culturii Tisa.

Ținând cont de toate acestea, ar putea fi valabil un sincronism (cel puțin parțial), între Tisa (Hodoni) – nivelul Gumelnița II de la Cârcea – „Viaduct” – grupul Foeni. Cum pentru grupul Foeni avem o dată de cronologie absolută care indică că el începe după 3920 a. C. (*Mantu 1995, 219*) ar însemna că locuirea Gumelnița II de la Cârcea începe și ea, aproximativ după această dată. În acest

fel pentru Gumelnița I propunem următorul sincronism: Gumelnița I - Vinča C₁ - Tisa veche/clasică - Herpaly timpuriu/clasic - Bucovăț II b. În același studiu privind cronologia absolută a neo-eneoliticului de pe teritoriul României, autoarea propunea pentru evoluția culturii Tisa pe teritoriul românesc intervalul 4100-3800 a. C. (Mantu 1995, 219-220), deci Gumelnița I ar putea evolua între 4100-3800 a. C.

În tell-ul eneolitic de la Drăgănești-Olt se întâlnește o continuitate stratigrafică și culturală începând din faza Boian V-Gumelnița până în ultima fază Sălcuța (Nica et alia. 1995). Stratul de cultură de aici are o grosime de 3 m, iar începând de la adâncimea de 1,50 m apar elemente sălcuțene, imediat după nivelul aparținând fazei Gumelnița B₁. Începând de la adâncimea de 1 m crește în frecvență ceramica ornamentată cu pieptenele, de factură nord-pontică. Aceasta indică pătrunderea unor populații alogene la un moment cronologic destul de timpuriu din evoluția culturii Sălcuța. Considerăm însă că presiunea acestor populații stepice începuse chiar mai devreme, lucru ce ar putea explica migrarea unor comunități gumelnițene spre vest și transformarea lor în grupe de caracter Sălcuța. În timp, presiunea acestor populații de origine nord-pontică va crește, fapt ce va determina înaintarea populațiilor sălcuțene spre vest (nu cunoaștem la vest de Jiu sau în Banat nici o așezare sălcuțeană care să surprindă fazele timpurii ale acestei culturi) și în final unificarea culturală pe spații largi - Sălcuța IV-Băile Herculane - Cheile Turzii - Hunyadhalom. Având în vedere data de 3400 a. C. propusă pentru începutul mai timpuriu al culturii Gumelnița (pe care am încercat să-l demonstrăm), acest fapt ar putea explica decalajul cronologic între culturile Gumelnița și Sălcuța. Sigur, până la publicarea integrală a materialelor de la Drăgănești-Olt, Cârcea-„Viaduct” etc. și până la înmulțirea datelor de cronologie absolută, ideile expuse mai sus au mai mult caracterul unor ipoteze de lucru.

Considerăm însă că cercetarea acestor delicate probleme ar trebui să se facă pe microzone geografice cu publicarea detaliată a materialelor și cu cât mai multe date de cronologie absolută. Numai astfel se pot lămurii problemele ridicate de raporturile între diferitele culturi aparținând unor perioade extrem de agitate ale preistoriei.

BIBLIOGRAFIE

- Berciu 1961 D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului din România în lumina noilor cercetări*, București, 1961.
- Comșa 1994 E. Comșa, *Les relations entre les communautés neo-eneolitique de l'est de la Peninsule Balkanique*, în *Relationes traco-illyro-hellenique. Actes de XIVeme Symposium Nationale de Thracologie (a participations internationale)*, Băile Herculane (14-19 sept. 1992), București, 1994.
- Drașovean et alia. 1995 Fl. Drașovean, D. Țicu, M. Munteanu, *Hodoni. Locuirile neolitice târzii și necropola medievală timpurie*, Reșița, 1996.
- Hoșoti, Popovici 1992 P. Hașoti, D. Popovici, *Cultura Cernavoda I în contextul descoperirilor de la Hârșova*, în *Pontica*, XXV, 1992.
- Mantu 1995 Cornelia - Magda Mantu, *Câteva considerații privind cronologia absolută a neo-eneoliticului din România*, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995.
- Nica et alia. 1995 M. Nica, C. Schuster, Tr. Zorzoliu, *Cercetările arheologice în tell-ul gumelnițeano-sălcuțean de la Drăgănești-Olt, punctul „Corboaica” – campaniile din 1993-1994*, în *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, I, București, 1995.
- Roman 1978 P. Roman, *Modificări în tabloul sincronismelor privind eneoliticul târziu*, în *SCIVA*, 29, 2, 1978.
- Roman 1995 P. Roman, *Das spätäneolitische Sălcuța IV – Phänomen und seine Beziehungen*, în *Thraco-Dacica*, XVI, 1-2, 1995.
- Simon 1989 M. Simon, *Așezarea sălcuțeană de la Ostrovul Corbului, jud. Mehedinți*, în *SCIVA*, 40, 2, 1989.
- Tudor 1977 Ersilia Tudor, *Un aspect cultural post-gumelnițean în zona de dealuri a Munteniei*, în *SCIVA*, 28, 1, 1977.

***FEW CONSIDERATIONS CONCERNING THE CHRONOLOGICAL RESPECT
BETWEEN GUMELNIȚA AND SÂLCUȚA CULTURES***

SUMMARY

The author is discussing a number of dates of absolute cronology regarding the neoeneolithic on the territory of Romania, respectively those dates concerning the cultures of Gumelnița and Sălcuța.

In his approach he makes from Hodoni, Drăgănești-Olt or Cârcea - „Viaduct” trying to prove in this way the fact that two cultures mentioned above are not synchronous.

CONTRIBUȚII LA CUNOȘTEREA PERIOADEI DE TRANZIȚIE DE LA ENEOLITIC LA EPOCA BRONZULUI ÎN BAZINUL CUGIRULUI (II)

Cristian I. POPA

Manifestările de tip Coțofeni din bazinul Cugirului, puțin cunoscute, au fost valorificate, parțial, abia în urmă cu puțin timp, sub forma unui studiu în care tratam această problematică, pe baza unor cercetări de teren efectuate între anii 1990-1994. Semnalăm cu acea ocazie, locuirile Coțofeni de la Cugir, din punctele "Țara Vânturilor-Dealul cu Alunu", "Piatra Pleșii", "Podereauă", "Făgețel", cele doar presupuse de pe "Chiciură" și "Cioaca Bălințeasa", precum și locuirea Coțofeni de la Șibot-"La Țelini". Tot cu acel prilej semnalăm și existența unor posibili tumuli în preajma Cugirului, fiind tentați a-i lega de amintitele descoperiri, lăsând în același timp deschisă problema cu privire la ultimul din aspectele pomenite. Reflectând stadiul cercetărilor de teren din acea vreme, concluziile noastre au avut mai mult un caracter preliminar¹.

Între timp, odată cu apariția "Repertoriului arheologic al județului Alba" apar menționate și alte urme Coțofeni în partea nordică a vetrei localității Șibot, ivite în urma unor periegeze efectuate de M. Blăjan².

Cu o oarecare umbră de îndoială, epocii în discuție iar putea fi atribuite câteva fragmente ceramice datând din "epoca de cupru" și o serie de piese litice de la Vinerea³.

Având ca bază de pornire aceste semnalări, vom încerca în cele ce urmează completarea informațiilor de care dispunem în prezent din literatura de specialitate, cu altele noi, provenind din extinderea cercetărilor noastre de teren asupra unui areal mult mai vast din bazinul hidrografic al văii Cugirului.

1. AȘEZĂRI.

1.1. BALOMIRU DE CÂMP-"După Sat".

Așezarea este situată la est de sat, pe prima terasă din stânga Mureșului, într-un cot al acestei ape.

1. Popa 1995, 33-58.

2. RepArhAlba 1995, 181.

1.2. BALOMIRU DE CÂMP-"Sătești".

Așezarea Coțofeni este situată la dreapta văii Sărății (Valea Rea), pe un bot de terasă, bine reliefat, din cea de-a treia terasă a Mureșului, pe partea stângă a sa, fiind mărginită pe două din laturi de pante domoale.

1.3. BALOMIRU DE CÂMP-"Gura Văii Cioarei".

Așezarea este amplasată în zona de confluență a văii Cioarei cu Mureșul, pe prima terasă din stânga acestei din urmă ape.

1.4. BUCURU-"Vârful Bucuru" (or. Cugir).

Locuirea Coțofeni a fost sesizată la cca. 15 m sud de vârful proeminent al dealului (961 m), pe o mică culme cu expunere sudică. Imediat sub culme s-a amenajat, se pare, și o terasă de cca. 6x3 m, așa după cum pare să o ilustreze situația din teren.

1.5. CĂLENE-"Cioaca lui Fornea" (or. Cugir).

Locuirea Coțofeni a ocupat un mic platou al unui vârf de deal numit de localnici "Cioaca lui Fornea", înălțime situată pe o culme aparținând cătunului Călene, între valea Cugirului și valea Pleșii.

1.6. CUGIR-"Cioaca Bălinteasa".

Din "Piatra Pleșii" pornește spre nord o ramificație numită "Cioaca Bălinteasa". Locuirea Coțofeni pe care o presupuneam aici⁴, a fost confirmată de cercetările ulterioare.

1.7. CUGIR-"Dealul Brădetului".

Pe vârful conic al acestui deal, situat între valea Râului Mic și valea Brădetului, s-au observat urmele sporadice ale unei locuiri Coțofeni spălată însă de ape.

1.8. CUGIR-"Gura Luncilor"-ob 2.

Locuirea Coțofeni a fost surprinsă pe un segment din prima terasă de pe malul drept al văii Cugirului, segment delimitat la sud de o mică râpă, iar la nord de un mic canal de drenare a apei.

1.9. CUGIR-"Stația PECO".

Locuirea Coțofeni este situată în lunca din stânga râului Cugir și a văii Gugului.

1.10. ȘIBOT-"La Baltă"-ob.2.

În punctul "La Baltă", situat la vest de vatra localității Șibot, pe prima terasă din stânga Mureșului, materialele găsite aici indică o locuire Coțofeni.

1.11. ȘIBOT.

Locuirea Coțofeni se află în lunca de pe malul stâng al Mureșului, în grădinile ultimelor case⁵.

3. Roska 1942, 85, poz. 25.

4. Popa 1995, nota 24.

5. RepArhAlba 1995, 181.

1.12. VINEREA-"Grădinile din Deal".

În a doua grădină din sudul satului, pe un mic bot din prima terasă aflată în dreapta apei Cugirului, semnalăm urme de locuire Coțofeni ce se leagă, probabil, de așezarea din punctul "Țelina de Sus".

1.13. VINEREA-"În Deal"-ob.1⁶.

Obiectivul 1 îl delimităm de la drumul de țară ce taie perpendicular terasa în dreptul podului peste râul Cugir, până la al doilea drum de care, situat la cca. 300 în aval de primul.

1.14. VINEREA-"În Deal"-ob.2.

Obiectivul 2 îl delimităm de la al doilea drum de care ce taie adânc terasa, până la al treilea drum.

1.15. VINEREA-"În Deal"-ob.3.

Obiectivul continuă de la al treilea drum de țară până la o ruptură mai puternică a terasei, locuirea Coțofeni fiind sesizată chiar pe marginea acesteia.

1.16. VINEREA-"În Țelini".

În partea sudică a localității Vinerea, prima terasă a râului Cugir este puternic fragmentată de două văi, valea Ghișagului la sud și pâraul Tomii spre nord, creându-se un mic promontoriu înconjurat pe trei părți (V, N, S) de pante abrupte, cu o înălțime de cca. 15 m, un loc ideal de apărare, cu o barare a părții estice. Nu am reperat însă nici o urmă de fortificare.

1.17. VINEREA-"Tăbărăște".

Așezarea Coțofeni se găsește pe un bot din prima terasă de pe malul drept al râului Cugir, într-un loc ferit, înconjurat pe trei părți de pante abrupte. Locul se află situat la marginea nordică a hotarului satului Vinerea. Așezarea, printr-o barare a zonei sudice, era un loc ușor de apărare.

1.18. VINEREA-"Țelina de Sus".

La circa 100 m de panta ce coboară în Pârâul Tomii, în apropierea pepinierii, materialul Coțofeni descoperit într-o ruptură a terasei indică o locuire a purtătorilor acestei culturi.

2. LOCUINȚE-ADĂPOSTURI.

Observațiile de teren făcute în cadrul unor puncte ce conțin *doar* materiale de tip Coțofeni au relevat și urme specifice provenind de la diferite locuințe sau adăposturi. Ne referim aici la bucățile de chirpici purtând urme de pari, apărute la Cugir-"Piatra Pleșii"⁷, Călene-"Cioaca" lui Fornea" sau Bucuru-"Vârful Bucuru".

3. CERAMICA.

3.1. BALOMIRU DE CÂMP-"După Sat".

Din acest punct provin două fragmente ceramice de tip Coțofeni, realizate dintr-o pastă cenușie-închisă, aparținând speciei fine și decorate cu incizii în tehnica

6. Dat fiind faptul că cea mai mare parte din terasa ce se află în hotarul satului Vinerea, la dreapta râului Cugir, este desemnată de localnici prin toponimul "În Deal" și dată fiind densitatea materialelor arheologice descoperite în această zonă, considerăm oportună delimitarea respectivei porțiuni din terasă pe obiective, apelând la reperele naturale oferite de structura morfologică actuală a terenului sau de lucrări antropice (drumuri de țară). Delimitarea noastră pornește de la sud spre nord.

7. Vezi Popa 1995, 40, Pl.X/6-6a.

Furchenstich clasică (pl.XXI/5) și cu incizii scurte în V-uri suprapuse încadrate în benzi de linii orizontale (pl. XXI/4). Datarea lor se poate face la un orizont Coțofeni III.

3.2. BALOMIRU DE CÂMP-"Gura Văii Cioarei".

Din așezarea de aici provin, alături de alte materiale și câteva fragmente ceramice de tip Coțofeni. Reținem atenția cu un mic fragment de culoare cenușie, având un decor realizat în tehnica împunsăturilor succesive (Pl.XXI/6) și un fund de vas (Pl.XXI/7). Pe baza prezenței tehnicii *Furchenstich* clasice, încadrăm locuirea Coțofeni din acest punct în faza a III-a a culturii.

3.3. BALOMIRU DE CÂMP-"Sătești".

Descoperirile de la Balomiru de Câmp-"Sătești" sunt destul de bogate din punct de vedere cantitativ, relevând, într-un caz, elemente de decor extrem de interesante pentru cultura Coțofeni din interiorul arcului carpatic.

Ca forme de vase s-au putut reconstitui doar o strachină (Pl.XXI/1) și o mică ceașcă (Pl.XX/8). Privitor la decor, abordăm pentru început materialele ce, prin caracteristicile lor, aparțin fazelor timpurii ale culturii. Astfel, ar fi de notat prezența motivelor "în căpriori" (Pl.XIX/1, 7) sau în "brăduș", realizate din șanțulețe late incizate (2-3 sau 3-5 mm) (Pl.XIX/2), caracteristice fazei I a culturii Coțofeni⁸. Prezența acestui decor în așezare este însă sporadică. Tot fazei I îi putem atribui și buza unui vas cu cantul drept, decorată sub margine cu șiruri de alveole (Pl.XIX/4), descoperire ce are o bună analogie la Sibiu⁹, ori în mediul Baden la Oradea-Salca¹⁰ și Girișu de Criș¹¹. Pe două fragmente ceramice apare decorul în rețea realizat din incizii adânci (Pl.XIX/10-11). Se mai întâlnesc, de asemenea, inciziile înguste dispuse sub formă de "brăduș" (Pl.XIX/13), de linii paralele orizontale executate imediat sub buza vasului (Pl.XX/4), ori alveolele ce apar sub buză (Pl.XIX/3-4) ori pe marginea acesteia (Pl.XIX/8, 12; XXI/2). Interesantă este maniera de execuție a impresiunilor de la Pl.XIX/5 care își găsește bune analogii în descoperirile prezentate mai jos, de la Vinerea-"Tăbărăște".

Ceramica tipică fazei a III-a este bine reprezentată. Des întâlnite sunt inciziile realizate în tehnica împunsăturilor succesive clasice (Pl.XX/3, 5-8, 11). Un fragment ceramic e decorat pe interior cu mici alveole dispuse în registre orizontale paralele (Pl.XX/2). Se remarcă însă, în mod deosebit, un fragment lucrat dintr-o pastă fină având o culoare brun-cenușie. Acesta, pe lângă decor tipic Coțofeni (inclusiv în tehnica *Furchenstich*), prezintă și elemente ornamentale străine mediului local Coțofeni (Pl.XXI/3). Asupra acestui fragment vom reveni cu detalii ceva mai jos.

Torțile întâlnite în așezarea de la "Sătești" sunt de tipul celor în bandă lată (Pl.XX/9), în panglică (Pl.XX/11) sau de formă semicirculară (Pl.XX/10).

3.4. BUCURU-"Vârful Bucuru".

Pe marginea estică a culmii acestui vârf, eroziunile provocate de factorii naturali au permis observarea într-o mică ruptură a câtorva fragmente ceramice.

8. Roman 1976, 37.

9. Luca, Boroffka 1995, fig.58/8.

10. Roman, Némethi 1978, Pl.52/7; 54/1-2.

11. Roman, Némethi 1978, Pl.72/1.

Ele aparțin, în exclusivitate, culturii Coțofeni și au apărut într-un sol gălbui, nisipos. Nu s-a putut constata existența unui eventual strat de cultură aferent materialelor.

Ceramica recuperată este în întregime de factură grosieră, preponderent de culoare cărămizie. Decorul constă în special din incizii dispuse în linii verticale paralele (Pl.II/3), oblice (Pl.II/2, 4-5), în brăduț (Pl.III/5, 7) sau organizate sub forma unor motive realizate din incizii scurte (Pl.III/8). Sunt prezente și aplicațiile plastice sub formă de "potcoavă" crestată (Pl.II/5; III/6) sau alveolată (Pl.II/3). Toate buzele vaselor descoperite sunt decorate fie pe margine, fie imediat sub margine, cu impresiuni de formă triunghiulară (Pl.II/2-5; III/6). Notăm și un fragment ceramic decorat cu un motiv executat în tehnica *Furchentisch* arhaică, realizat cu ajutorul unui instrument ținut perpendicular pe suprafața vasului. Această tehnică este considerată ca fiind caracteristică fazei a II-a a culturii Coțofeni¹². Descoperiri asemănătoare celei din urmă apar, spre exemplu, la Gârbova de Sus¹³, Agrij¹⁴, Turdaș (jud. Alba)¹⁵ și Balșa-"Piatra Șincuișului"¹⁶, ori în același spațiu al văii Cugirului, la Șibot¹⁷ iar în vecinătate la Orăștie¹⁸. Ar mai fi de amintit ca provenind tot de aici, o tortiță în panglică decorată cu linii incizate orizontale (Pl.II/6).

Datarea locuirii de pe "Vârful Bucuru" la sfârșitul fazei a II-a a culturii Coțofeni, este sprijinită de prezența pe unul dintre fragmentele ceramice amintite, a împunsăturilor succesive de tip arhaic. Pentru fragmentul de la Pl.II/3, dispunem, de altfel, de analogii foarte bune la Herculane-"Peștera Hoților", *nivelul f*, la un orizont cronologic sincron celui propus de noi pentru locuirea de pe Vârful Bucuru¹⁹.

3.5. CĂLENE-"Cioaca lui Fornea".

Materialul Coțofeni din acest punct a fost recuperat îndeosebi de pe partea vestică a mamelonului, unde s-a scurs de pe platoul superior.

Ca specie ceramică predomină cea grosieră, ceramica fină apărând doar într-un singur caz. Ca forme, s-a reușit reconstituirea grafică a unui vas cu deschiderea largă (Pl.IV/1) și a unei cești cu fundul rotunjit (Pl.IV/7).

Elementele de decor întâlnite cu precădere, sunt cele incizate sub forma ramurilor de brad (Pl.III/1-2, 4; IV/8, 10), apărând însă și ornamente realizate în tehnica *Furchenstich* de tip clasic (Pl.IV, 5-7). Pe un fragment dintr-o ceașcă, inciziile realizate în această ultimă tehnică sunt dispuse sub formă de triunghiuri cu vârful în jos, mărginite de trei linii orizontale paralele. Pe urmă, deasupra elementelor de decor amintite, se găsește un motiv executat din alveole, sub forma scheletului de pește (Pl.IV/7). Alveolele sunt întâlnite și pe alte fragmente, fiind dispuse fie sub buza vasului pe un singur șir (Pl.IV/3), ori în registre (Pl.IV/1), fie pe peretele recipientului (Pl.IV/4).

12. Roman 1976, 42.

13. Roman 1976, Pl.70/15.

14. Kalmar, Pop 1988, 72, fig. 4/28.

15. Blăjan, Tatai-Baltă 1976, fig. 15/12.

16. Rotea 1976, 634, pl. I/3.

17. Popa 1995, 55, Pl.XII/10-11.

18. Căstăian 1995, 45, pl. V/6.

19. Roman 1976, Pl.73/5.

3.6. CUGIR-"Cioaca Bălințeasa".

De pe platoul superior al acestui mamelon s-a recoltat, datorită vegetației abundente, o cantitate mică de material arheologic. În cadrul ceramicii Coțofeni se remarcă doar patru fragmente tipice, toate având o culoare cărămidie. Ca forme, putem constata doar prezența unei străchini, sau castron, cu buza teșită spre interior și având sub margine un șir de alveole (Pl.V/6), precum și a unei cești ornamentate cu incizii executate în tehnica *Furchestich* clasică (Pl.V/9). Două fragmente ceramice sunt decorate cu incizii care, uneori, se întretaie (Pl.V/7-8).

Plasăm locuirea din acest punct, pe baza materialului de care dispunem în prezent, în faza a III-a a culturii Coțofeni.

3.7. CUGIR-"Dealul Brădetului".

Între puținele fragmente ceramice descoperite în acest punct, se remarcă un fragment din partea superioară a unui recipient ce avea buza răsfrântă spre exterior (Pl.V/10). Lucrat dintr-o pastă grosieră, de culoare gălbui-cenușie, fragmentul, ca de altfel întreg materialul de aici, nu ne ajută încă la precizarea poziției cronologice a locuirii de pe "Dealul Brădetului", deși datarea acesteia în faza a III-a Coțofeni pare cea mai plauzibilă.

3.8. CUGIR-"Gura Luncilor"-ob.2.

De aici menționăm buza unui vas decorat sub margine cu șiruri orizontale de impresiuni realizate cu unghia (Pl.V/4), două fragmente decorate prin incizii verticale paralele (Pl.V/1) sau în căpriori (Pl.V/2), precum și un fragment purtând un ornament executat în tehnica împunsăturilor succesive (Pl.V/3). Materialul recoltat din acest punct, poate fi încadrat cronologic la sfârșitul fazei a II-a și începutul fazei a III-a Coțofeni.

3.9. CUGIR-"Stația PECO".

Din pământul excavat cu ocazia săpării unor șanțuri au fost recoltate și câteva fragmente ceramice de tip Coțofeni, dintre care unul, de culoare cărămidie, decorat pe buză cu mici creștături și sub aceasta cu incizii dispuse vertical (Pl. V/5).

3.10. ȘIBOT-"La Baltă"-ob.2.

Apariție sporadică, ceramica de tip Coțofeni din acest punct este, în majoritatea ei, atipică. Amintim doar două buze de vas, una puțin evazată (Pl.IX/6) și o alta dreaptă (Pl.IX/8) ambele nedecorate, precum și o toartă ce pornește din buza unui recipient cu cantul drept (Pl.IX/7). Ca elemente decorative s-au utilizat inciziile late dispuse sub formă de "căpriori" (Pl.IX/10-11) sau inciziile realizate în tehnica împunsăturilor succesive de tip arhaic (Pl.IX/9).

Se poate aprecia, după cum ne relevă materialul ceramic, că în acest obiectiv avem de-a face cu o locuire aparținând fazelor I și II din evoluția culturii Coțofeni. Dovadă în acest sens sunt inciziile late (faza I), împunsăturile succesive rare²⁰ și buza dreaptă, cu analogie la Nandru-"Peștera Curată" datată într-un orizont Coțofeni II²¹, ori la Oradea-"Salca" în descoperiri de tip Baden²². Pentru o datare mai timpurie

20. Roman 1976, 42.

21. Roman 1976, Pl.68/27.

22. Roman, Némethi 1978, Pl.54/1.

pledează și toarta, ce își găsește o buna analogie în mediul Baden, la Sânnicolau Mare-"Săliște"²³.

3.11. ȘIBOT.

Din punctul acesta, aflat pe malul stâng al Mureșului sunt amintite doar, de M. Blăjan, fragmente ceramice aparținând culturii Coțofeni²⁴.

3.12. VINEREA-"Grădinile din Deal".

De aici provin câteva fragmente ceramice, dintre care amintim doar unul tipic, de culoare negru-cenușiu decorat cu șanțulețe late dispuse în "căpriori" (Pl.VII/6). Pe baza tehnicii de realizare a acestui element de decor, datăm materialul în faza I a culturii Coțofeni, descoperirea legându-se, foarte probabil, de cea din punctul "Țelina de Sus", aflat în vecinătate, spre sud.

3.13. VINEREA-"În Deal"-ob.1.

Descoperirile ceramice ce provin de aici s-au păstrat într-o stare avansată de fragmentare și, din această cauză, cu greu se pot face considerații mai ample cu privire la tipurile de vase sau motivele ornamentale. Semnalăm doar prezența speciei grosiere, iar ca decor notăm inciziile verticale (Pl.VII/10), impresiunile plasate pe gâtul vasului (Pl. VII/9) sau sub buza acestuia, într-o manieră interesantă (Pl.VII/8) sau inciziile executate în tehnica împunsăturilor succesive (Pl.VII/11-12). Mai amintim, de asemenea, și un fragment dintr-o tortiță (Pl.VII/13).

Decisive în atribuirea cronologică a materialului sunt împunsăturile succesive clasice, fapt ce permite plasarea locuirii Coțofeni de aici în faza a III-a a culturii.

3.14. VINEREA-"În Deal"-ob.2.

Ceramica de tip Coțofeni descoperită în acest obiectiv este redusă din punct de vedere cantitativ. Se remarcă doar câteva fragmente tipice, aparținând speciei grosiere. Amintim aici buza unui vas cu marginea înălțată în genul unui mic lob, sub care se află o creastă ce pornește vertical în jos (Pl.IX/5). Elementele de decor întâlnite pe alte fragmente constau din impresiuni relizate sub buza vasului (Pl.IX/1), incizii sub forma "ramurilor de brad" (Pl.IX/2, 4) sau dispuse oblic (Pl.IX/3).

Chiar lipsindu-ne indiciile clare de datare, propunem totuși o plasare a descoperirilor, cu probabilitate, la orizont de Coțofeni II final sau Coțofeni III incipient.

3.15. VINEREA-"În Deal"-ob.3.

Materialul ceramic găsit aici aparține în totalitate speciei grosiere, pasta fiind degresată cu pietricele și nisip având bobul mare. Starea fragmentară a descoperirilor nu permite conturarea unor forme ceramice. Se pot doar semnala recipientele având buza evazată (Pl.VIII/1, 5) sau dreaptă, rotunjită (Pl.VIII/2-3).

Ca ornamente întâlnim inciziile, impresiunile și aplicațiile plastice. Inciziile au fost executate sub forma unor șanțulețe late (2-4 mm) sau înguste (0,5-1 mm) dispuse în "căpriori" (Pl.VIII/4, 7) și schelet de pește (pl. VIII/11). Impresiunile sunt realizate fie cu un instrument special, fie cu unghia, pe buză (Pl.VIII/2-3)

23. Roman, Némethi 1978, Pl.5/3.

24. RepArhAlba 1995, 181.

sau pe gâtul vasului (Pl.VIII/10). Aplicațiile plastice constau în brăie duble orizontale, slab reliefate, și alveolate (Pl.VIII/11) și dintr-o proeminență-apucătoare ce pornește din buza vasului (Pl.VIII/8).

Având în vedere decorul din incizii late, plasăm locuirea Coțofeni din acest obiectiv în faza I a culturii²⁵.

3.16. VINEREA-"În Țelini".

Din acest loc provin câteva fragmente ceramice de culoare portocaliu-cărmizie. Notăm un fragment decorat cu incizii realizate sub formă de "brăduț" (Pl.VII/4) și un fund de vas fragmentar (Pl.VII/5).

3.17. VINEREA-"Tăbărăște".

Locuirea Coțofeni din punctul "Tăbărăște" se evidențiază în primul rând prin foarte bogatul material ceramic apărut în urma arăturilor și, nu în ultimul rând, prin varietatea formelor ceramice și a motivelor decorative.

Preponderentă este ceramica grosieră lucrată dintr-o pastă cu mult nisip, având bobul mare, și pietricele, arsă până la cenușiu, negru, cărmiziu, gălbui-cărmiziu sau brun. Specia fină este prezentă prin fragmente ceramice lucrate îngrijit, folosind ca degresant nisipul cu bobul mărunț sau fin.

Dintre formele ceramice întâlnite în această așezare, notăm castroanele adânci (Pl.X/2, 4; XVI/1, 5-6; XVI/2), strachina (Pl.XIV/7), vasele cu gâtul îngust, probabil o cană de mari dimensiuni (Pl.X/3), vasele bitronconice având buza ușor evazată (Pl.XI/1-2, 7; XII/13; XIII/1), precum și unele vase de provizii având deschiderea mare (Pl.XI/4; XIII/2, 4, 6-8; XV/3, 7-8; XVI/1, 3, 5, 9).

Ca tehnici de realizare a decorului s-au folosit inciziile, canelura, impresiunile și ornamentele plastice.

a) Inciziile:

a₁) Inciziile late (între 2-4 mm). Sunt executate cu un instrument cu vârful bont, fiind dispuse sub formă de "căpriori" (Pl.XI/1-3, 6-7; XII/1-6, 12-14) ori "schelet de pește" (Pl.XI/4; XII/7, 11) și apar pe un număr mare de fragmente ceramice. Ele pot fi întâlnite în asociere cu un registru de impresiuni, atunci când pornesc de sub buza vasului (Pl.XII/12), cu brăie alveolate (Pl.XI/1-2, 4; XII/7, 13-14) sau cu incizii mai subțiri sub formă de bandă hașurată oblic (Pl.XII/11). Amintim că utilizarea cea mai frecventă a decorului constând din șanțulețe late este întâlnită în faza I a culturii, când e considerat un ornament tipic pentru această secvență cronologică²⁶.

a₂) Inciziile de lățime medie (1 mm, rareori 2 mm). Folosindu-se această tehnică s-au realizat motive sub forma "ramurilor de brad" (Pl.XVII/3-5), linii verticale paralele (Pl.XVII/1, 6), sub forma "scheletului de pește" (Pl.XIV/5) sau, într-un caz mai interesant, sub forma unor incizii scurte întretăiate, dispuse în șiruri verticale (Pl.XVI/7). O descoperire similară acestui ultim fragment ceramic cunoaștem de la Agrij, descoperire plasată în faza a II-a a culturii Coțofeni²⁷. Sunt de semnalat, apoi, din stațiunea ce o prezentăm, și inciziile executate în tehnica *Furchenstich* clasică, prezentă pe două fragmente ceramice aparținând unor câni (Pl.XVII/7-8).

25. Roman 1976, 37.

26. Roman 1976, 37.

27. Kalmar, Pop 1988, 72, fig.4/31.

Aceste ultime descoperiri ne indică locuirea aşezării şi la nivel de Coţofeni III.

b) Canelura.

Canelurile sunt realizate, în majoritatea lor, vertical, fiind executate destul de superficial, lăţimea lor variind între 3 mm (Pl.XXII/2), 4-5 mm (Pl.XI/5) ori 5-6 mm (Pl.XV/4). Într-un caz, canelurile apar pe interiorul buzei, având lăţimea de 7-8 mm (Pl.XXII/1). Ele apar, fără excepţie, pe o ceramică semifină, de culoare cenuşie.

c) Impresiunile.

Ne apar plasate pe buza vaselor, având aspectul unor alveole alungite sau circulare (Pl.XI/4; XII/13; XIII/2, 4, 6, 8; XV/1-3, 5-8), de şiruri paralele dispuse sub buză (Pl.XII/12; XIII/7; XVI/5), pe gâtul (Pl.XIV/1; XVI/4, 9) sau pe peretele vasului (Pl.XIV/7; XVI/8). Sunt de remarcat un gen de impresiuni executate cu un obiect ce a lăsat în lutul moale o urmă de forma unei "cizmuliţe" (Pl.XIV/1) sau de formă alungită, cu mici umflături, dispuse în registre orizontale (Pl.XIV/7). Pentru acest ultim caz dispunem pentru zona transilvană de analogii în descoperirile de la Agriş²⁸, Gârbova de Sus²⁹ şi Mediaş-"Teba"³⁰, date în Coţofeni II, ultima staţiune eventual în Coţofeni I.

d) Ornamente plastice.

Decorul plastic apare sub formă de brâie crestate sau alveolate, plasate sub buză (Pl.XI/1-2, 4; XII/13; XIII/1-2, 4, 6, 8) sau pe peretele vasului, în acest ultim caz fiind simple sau în şiruri duble orizontale (Pl.XII/10, 14; XIII/3, 5). Acest gen de brâie sunt o componentă caracteristică fazei I a culturii Coţofeni³¹. Mai amintim de asemenea, o aplicaţie plastică de formă trapezoidală având pe mijloc o alveolă orizontală alungită, aplicaţie aflată în asociere cu un decor constând din şanţuleţe late (Pl.XVI/6), putând fi datată tot în faza Coţofeni I.

e) Barbotina.

Deşi nu este considerată ca reprezentând o tehnică de ornamentare, ci mai mult un procedeu prin care se urmărea sporirea rezistenţei recipientului, considerăm că poate fi tratată totuşi alături de tehnicile ornamentale propriu-zise ale culturii Coţofeni. Barbotina, ce era aplicată, în majoritatea cazurilor, pe jumătatea inferioară a recipientelor, este prezentă în descoperirile noastre pe patru fragmente ceramice, de culoare cărămiziu-portocalie şi maronie, aparţinând speciei grosiere. Toate fragmentele sunt lucrate dintr-o pastă degresată cu nisip şi pietricele.

Se pot distinge trei tipuri de barbotină:

e₁) barbotină stropită (Pl.XIV/2);

e₂) barbotină rezultată în urma scufundării vasului în respectiva emulsie, după care s-au tras superficial, cu degetele, urme discontinue orizontale (Pl.XIV/3-4);

e₃) barbotină organizată plasată sub buza recipientului, caz în care ne apare sub forma unor urme orizontale digitale (Pl.X/4).

28. Kalmar, Pop 1988, 72, fig.3/27. Aici ornamentul este considerat de autori ca fiind executat în tehnica împunsăturilor succesive rare.

29. Roman 1976, Pl.70/10.

30. Blăjan, Tatai-Baltă 1976, fig. 10/1.

31. Roman 1976, 37.

În mediul Coțofeni, barbotina este întâlnită în toate cele trei faze evolutive ale culturii. În faza I e frecvent utilizată barbotina organizată³², însă tot acum apare și barbotina neorganizată ce acoperă partea inferioară a vaselor, așa cum apare, spre exemplu, la Lelicieni-"Muntele cu Piatră"³³ sau Micești-"Cigașe"³⁴ precum și cea stropită, exemplificată prin descoperirea de la Deva-"Str.Lenin"³⁵. Tot pentru faza I Coțofeni mai avem semnalată ceramică barbotinată și la Dăbâca³⁶. Același gen de barbotină precum cea amintită de la Lelicieni, apare și în faza a II-a, în *nivelul f* de la Herculane-"Peștera Hoților"³⁷ și Bernadea-"Chicui" (jud. Mureș)³⁸. Din fazele timpurii Coțofeni ar mai fi de amintit și materialele provenind din nordul Olteniei³⁹ ori de la Braneț⁴⁰. În cadrul descoperirilor din Peștera Bolii (com. Bănița, jud. Hunedoara), datate la sfârșit de Coțofeni II și la începutul fazei Coțofeni III, sunt menționate și vase barbotinate⁴¹. Pentru faza a III-a, barbotina este documentată la Cipău⁴², Galați-"Bulbuce"⁴³, în Peștera Oilor⁴⁴, Bocșa Montană-"Colțan"⁴⁵. Exemplarul cu barbotină organizată de la Vinerea se poate plasa, atât ca tehnică de execuție, cât și tipologic, în faza Coțofeni I. O analogie foarte apropiată este cea de la Locusteni, datată în aceeași fază⁴⁷. Modul în care sunt executate celelalte tipuri de barbotină, ce diferă de cel caracteristic fazei I, ca și fatura ceramicii pe care este aplicată, ne determină să optăm pentru o încadrare a restului de fragmente analizate, în faza a II-a a culturii Coțofeni.

Torțile.

Din așezarea de la Vinerea-"Tăbărăște" provin și câteva torți de vase, foarte diversificate sub aspect tipologic. Amintim torțile în bandă lată, decorate cu șanțulețe late dispuse orizontal (Pl.XVIII/4) ori sub forma "ramurilor de brad" (Pl.XVIII/6). Elementele de decor enumerate ne îndreptățesc să datăm aceste descoperiri, cu destulă siguranță, în faza I a culturii Coțofeni. Alte două torți sunt de tipul *ansa cornuta*, într-un caz fără decor (Pl.XVIII/2), iar în celălalt caz având un ornament constând din alveole orizontale paralele, realizate pe cele două margini. Aceeași manieră de decor se întâlnește și pe o nervură verticală ce trece prin partea de

32. Roman 1976, 30, 37, Pl.59/4-5, 8-10; 61/4; Rustoiu 1999, 95, pl. I/10.

33. Roman 1976, Pl.54/13-14.

34. Rustoiu 1999, 95, pl. I/7.

35. Rotea 1987, 479, Pl.III/9.

36. Maxim 1983, 62.

37. Roman 1976, Pl.76/6.

38. Popa 1999, 139, pl. X/5.

39. Petre-Govora 1995, 20.

40. Ulanici 1975, 56.

41. Andrișoiu, Mariș 1989, 234. Ca să păstrăm adevărul, trebuie spus că autorii vorbesc, în fapt, de *pseudobarbotină*, plasată pe partea inferioară a vaselor.

42. Vlassa 1961, fig. 11/15.

43. Lipovan 1993, 108, Pl.I/8.

44. Petrescu, Popescu 1990, 63, Pl.IV/5; V/8.

45. Gumă, Săcărin 1981, 62, Pl.III/5, 7.

47. Roman 1976, Pl.61/14.

mijloc a torții (Pl.XVIII/5). O ultimă toartă ce o prezentăm este de tip tunel, aparținând, probabil, unei amfore (Pl.XVIII/1).

Fundurile de vase, relativ puține, aparțin unor recipiente de mărime mijlocie (Pl.XVIII/1).

3.18. VINEREA-"Țelina de Sus".

Materialul ceramic găsit aici a fost recuperat dintr-o ruptură a terasei, fiind aflat împreună cu numeroase piese litice. Distingem, în cadrul lotului avut la dispoziție, două specii ceramice: grosieră și fină.

În rândul speciei grosiere întâlnim o pastă conținând nisip cu bobul mare și pietricele. Culoarea pereților este cenușie sau brună. Ca forme notăm vasele cu gâtul prelung (Pl.VI/2-3, 5) și vase având buza dreaptă, puțin rotunjită (Pl.VI/4; VII/1). Elementele de decor sunt constituite din incizii subțiri (Pl.VI/9) sau late (3-5 mm), realizate sub formă de "căpriori", cu un instrument având vârful bont (Pl.VI/5, 7, 10) și alveole înguste plasate în registre, imediat sub buza vasului (Pl.VI/2-3, 5; VII/1). Buze decorate în maniera celei de la Pl. VI/5 sunt o apariție frecventă în faza I Coțofeni, fiind întâlnite la Bernadea⁴⁸, Deva-"Str. Lenin"⁴⁹ ori Brăduț⁵⁰.

Speciei fine îi aparțin doar câteva fragmente ceramice, în acest caz suprafața pereților fiind acoperită cu un slip lustruit. Amintim din această categorie un fragment dintr-un castron cu buza dreaptă (Pl.VI/1) și două buze evazate, fără urme de decor (Pl.VII/2-3), dintre care una prezintă un slip lustruit, de culoare brună (Pl.VII/3). O apariție interesantă este cea a unui fragment ceramic decorat cu caneluri late (6-8 mm) dispuse vertical (Pl.VI/8).

Pe baza caracteristicilor ceramice, încadrăm locuirea Coțofeni din acest punct în faza I a culturii.

4. OBIECTE DE LUT.

4.1. CĂLENE-"Cioaca lui Fornea".

Din acest loc provine un fragment dintr-o perlă din lut, alungită și fațetată, de culoare cenușie (Pl. XXII/8). Piesa, apărută alături de ceramică specifică fazei a III-a, își găsește corespondențe în descoperirile Coțofeni de la Bocșa Montană⁵¹ și Boarta⁵².

4.2 VINEREA-"În Deal"-ob.2.

Din acest punct, alături de ceramica de tip Coțofeni a fost găsită și o fusaiolă fragmentară, cu capul bine rotunjit (Pl. XXII/3).

4.3. VINEREA-"Tăbărăște".

Din așezarea de aici avem și un fragment dintr-o fusaiolă, de culoare roșcată, cu partea inferioară concavă (Pl. XXII/9). Prin forma sa fusaiola își găsește analogii, de exemplu, la Călnic⁵³ ori Aruncuta⁵⁴.

48. *Vlassa et alia* 1995, 576, fig.1/2-4, 6-7, 13; 2/1, 3, 4, 8, 11-12.

49. *Rotea* 1987, Pl.III/2.

50. *Székely* 1995, 107, Pl.IV/1.

51. *Roman* 1976, 30, pl. 52/13.

52. *Roman* 1976, 30, pl. 52/15.

53. *Roman* 1976, 30, pl.52/28.

54. *Radu, Moldovan* 1981, fig. 8/2.

5. OBIECTE DIN PIATRĂ.

Materialul litic este prezent în aproape toate punctele cu descoperiri Coțofeni, însă asocierea acestuia perioadei de tranziție spre epoca bronzului, e cu totul relativă. Am luat de aceea în considerare doar acele piese care au fost găsite în așezări ce conțin numai materiale de tip Coțofeni sau acele piese care, tipologic, pot aparține culturii amintite.

5.1. CĂLENE-"Cioaca lui Fornea".

Din locuirea Coțofeni de la Călene-"Cioaca lui Fornea" ne-a apărut un gratoar dintr-o rocă vineție cu intruziuni negricioase.

5.2. VINEREA-"Tăbărăște".

Din așezarea de la Vinerea-"Tăbărăște" semnalăm un fragment de toporaș, de mici dimensiuni, cu corpul bombat, din care se mai păstrează tăișul cu urme evidente de uzură și o parte din perforația pentru fixarea sa (Pl.XXII/11).

5.3. VINEREA-"Țelina de Sus".

O deosebit de interesantă descoperire este însă cea de la Vinerea-"Țelina de Sus" unde, dintr-o ruptură a primei terase de pe malul drept al Cugirului, am reușit să recuperăm un număr mare (cca. 20) de piese litice. Existența, alături de piese finite, a unor numeroase așchii, precum și concentrarea acestor materiale într-o zonă restrânsă, ne duce cu gândul la eventualitatea existenței în locul respectiv a unui loc special (?) de prelucrare a uneltelor din rocă dură (Pl.XXII/4-7; XXIII/1-9). Asocierea descoperirilor cu fragmentele ceramice de tip Coțofeni I, prezentate mai sus, facilitează atribuirea cronologico-culturală a descoperirii. Nu este probabil lipsit de importanță să reamintim că la Vinerea, posibil tot din acest punct sunt semnalate o serie de piese litice, resturi ori obiecte finite⁵⁵.

6. OBIECTE DE METAL.

Activitatea metalurgică dezvoltată de purtătorii culturii Coțofeni se remarcă printr-o notă aparte dată produselor ce se realizează acum, constituind în același timp o perioadă de decădere, dacă ne gândim doar la numărul mare de topoare cu brațele în cruce cunoscute din perioada anterioară⁵⁶, obiectele de mici dimensiuni devenind preponderente⁵⁷.

Din spațiul geografic ce îl tratăm în prezenta lucrare, doar o piesă ar putea constitui subiectul unei discuții în contextul de față. Este vorba de străpungătorul de formă prismatică găsit de N.Vlassa la Balomiru de Câmp-"Gura Văii Cioarei", cu dimensiunile de 14,3 x 0,4 cm⁵⁸ (Pl.XXII/10), a cărui problematică a suscitat o serie de discuții între diverși specialiști. Între cei care s-au pronunțat pentru o

55. Roska 1942 a, 85, poz. 25.

56. Roman 1976, 16.

57. Roman 1976, 16-17; Lazăr 1978, 55-56, Pl.XXVI; Gumă, Săcărin 1981, 62; Andrițoiu 1983, 96; Maxim et alia 1987, 68, 78, 81; Oprinescu 1987, 192-193; Andrițoiu, Mariș 1989, 234; Maxim 1991, 16; Maxim-Kalmar 1992, 78; Petrescu 1993, 7; Petre Govora 1995, 17-18; Ciugudean 1996 a, 119; Ciugudean 1996 c, 77; Lazăr 1998, 43-45, fig.1/1-6; 2 etc.

58. Vlassa 1967, 407, fig.5; Vlassa 1976, 118-119, fig.6.

59. Roman 1969, 68.

atribuire a piese perioadei de tranziție spre epoca bronzului îi amintim pe P. Roman⁵⁹ și E. Comșa⁶⁰. Primul atrăgea atenția asupra posibilității existenței în așezarea de la Balomiru de Câmp și a unor vestigii care să suprapună locuirea Starčevo-Criș de aici, căruia îi este atribuită în general piesa, vestigii de care aceasta ar putea fi legată, mai probabil.⁶¹ Exemplare asemănătoare celei de la Balomiru de Câmp s-au mai găsit, în mediu cultural Coțofeni, la Herculane⁶², Moldova Veche⁶³, Șincai- "Cetatea Păgânilor"⁶⁴ și Bocșa Montană⁶⁵. Suntem însă obligați a consemna aici și observația lui A. Vulpe care remarcă faptul că, din punct de vedere tipologic, forma exemplarului de la Balomiru de Câmp se întâlnește până în Hallstatt, neavând deci o prea mare relevanță de ordin cronologic sau cultural⁶⁶, deși materia primă este diferită.

Analiza metalografică a străpungătorului găsit la Balomiru de Câmp a evidențiat faptul că acesta a fost prelucrat din cupru nativ⁶⁷, iar în această ordine de idei este de subliniat faptul că și străpungătoarele descoperite, spre exemplu în două locuințe Coțofeni III de la Șincai, amintite mai sus, sunt lucrate din același cupru nativ⁶⁸. Nu dorim să tranșăm categoric problema de față în favoarea opiniei noastre, însă o considerăm mult mai probabilă decât părerile care se opresc asupra datării în alte epoci istorice, iar prezența în cadrul așezării de la "Gura Văii Cioarei" a ceramicii Coțofeni III susține întru totul observațiile noastre.

Iată analiza piesei de cupru de la Balomiru de Câmp (concentrațiile în părți pe milion a tuturor elementelor analizate pentru fiecare probă):

- As – 0; Sb – 8,53; Ag – 39,8; Au – 0; Zn – 30; Se – 0; Ni – 109, 999; Co – 2,7; Fe – 559,999⁶⁹.

7. ÎNCADRAREA CRONOLOGICĂ ȘI CULTURALĂ. RELAȚIILE CU VICINII.

Intervalul cuprins între ultimele manifestări de tip Bodrogkeresztúr, Tiszápolgar, Sălcuța IV-Cheile Turzii și primele grupe ale bronzului timpuriu este cunoscut sub numele de perioadă de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului⁷⁰. Reprezentativă pentru această secvență este considerată a fi cultura Coțofeni, a cărei arie de răspândire cuprinde întreaga zonă transilvăneană⁷¹, deci și spațiul nostru.

Referindu-ne în mod direct la bazinul hidrografic al Cugirului, este de remarcat numărul mare (23) cu descoperiri de tip Coțofeni într-o arie geografică totuși relativ

60. Comșa 1974, 78-80.

61. Roman 1969, 68.

62. Roman 1969, 68; Roman 1976, 16, Pl.8/6.

63. Roman 1969, 68; Roman 1976, Pl.8/1, 4-5.

64. Lazăr 1978, 56, Pl.XXVI/1-3.

65. Gumă, Săcărin 1981, 62, Pl.XXIX/1.

66. Vulpe 1970, 217, nota 1.

67. Vlăssă 1967, 407; Vlăssă 1976, 118; Horedt 1976, 175, 180.

68. Lazăr 1978, 56, nota 6.

69. Ciorte, Lazarovici 1996, 662. Pentru analizele publicate de K. Horedt, vezi Horedt 1976, 180.

70. Pentru problematică vezi Roman 1976, 43; Roman, Némethi 1978, 59; Roman 1982, 43.

71. Roman 1976, Pl.I.

restrânsă ca întindere (Pl.I). La acestea adăugăm descoperirea de la Băcăinți care, probabil s-a produs pe malul drept al Mureșului⁷². Desigur, acest număr nu reprezintă și un număr similar de așezări distincte. În multe din cazuri avem de-a face, cu siguranță, cu prezențe temporare în punctele respective. Vizăm aici îndeosebi zonele care nu au relevat decât slabe urme materiale aparținând acestei culturi. Se adaugă, apoi, locuirile de pe vârfurile unor înălțimi din preajma Cugirului, cum sunt cele de la Cugir-"Piatra Pleșii", "Cioaca Bălinteasa", "Chiciură", "Dealul Brădetului", Călene-"Cioaca lui Fornea" sau Bucuru-"Vârful Bucuru", ce reprezintă în opinia noastră locuri cu caracter sezonier. Ele pot fi interpretate ca mărturii ale unor activități legate de creșterea animalelor mici (oi sau capre). Acest detaliu ne este sugerat de faptul că, prin morfologia lor, înălțimile amintite erau greu accesibile unor animale de talie mare (pentru care era preferabilă zona mai joasă). Și, nu în ultimul rând, observațiile etnografice ne relevă faptul că și azi unele înălțimi care nu sunt acoperite de pădure, dintre cele luate în discuție, constituie locuri preferate de păstorii de oi, atât pentru pășunile de pe versanți, la poalele cărora se găsesc și în perioadele secetoase mici ape curgătoare, cât și pentru faptul că, prin poziția lor dominantă, ele permit o bună supraveghere a animalelor. Oricum, nu pledăm pentru o locuire a lor în perioada de iarnă.

Pornind de la aceste considerații, ne rămâne să precizăm care au fost acele așezări propriu-zise, locuite permanent. Ele trebuie căutate, desigur, în zonele joase, în vecinătatea văii Cugirului sau a Mureșului. În această categorie credem că putem include descoperirile de la Cugir-"Făgețel", "Țara Vânturilor-Dealul cu Alunu", Șibot-"La Țelini" sau Balomiru de Câmp-"Sătești". Relativ la problema descoperirilor din hotarul localității Vinerea, e de notat, deocamdată, constatarea că cea mai bogată și intens locuită așezare, pare a fi, pe baza materialului descoperit, cea de la "Tăbărăște". Putem presupune că celelalte descoperiri din zona numită "În Deal" (ob.1, 2, 3) gravitau în jurul acestei așezări.

Se poate spune, că purtătorii culturii Coțofeni din zona noastră au populat, pentru prima dată, în baza cercetărilor noastre de teren, toate formele de relief întâlnite. Terasările observate la Cugir-"Țara Vânturilor-Dealul cu Alunu" și, probabil, Bucuru-"Vârful Bucuru", denotă și o preocupare în plus pentru un habitat mai complex, comunitățile coțofeniene nelimitându-se la simpla ocupare a unor poziții geografice convenabile, ci și la antropizarea lor, după necesitățile locale. Acest din urmă aspect a fost de altfel semnalat și în cazul altor așezări de înălțime Coțofeni din Transilvania, cum ar fi cele reportate de V. Lazăr de la Agrișteu (jud.Mureș), Blandiana (jud.Alba), Boarta (jud.Sibiu), Căpuș (jud.Alba), Călnic (jud.Alba), Craiva (jud.Alba), Orlat (jud.Sibiu), Șincai (jud.Mureș), Șoroștin (jud.Sibiu), Ardan (jud. Bistrița-Năsăud) și Saschiz (jud.Mureș), ultimele două nesigure⁷³, la care pot fi adăugate cele cunoscute ulterior de la Galați-"Bulbuțe" (jud.Alba)⁷⁴ și Bretea Mureșană⁷⁵.

72. Material aflat în colecțiile Muzeului Civilizației Dacice și Romane Deva, cu numerele de inventar 3920; 3923. Locul exact de proveniență a acestora nu este cunoscut.

73. Lazăr 1979, 27-38; pentru problematica acestui tip de așezări, vezi mai pe larg și Lazăr 1982, 31-40.

74. Lipovan 1982, 13, fig.4-5.

75. Rotea 1981, 19.

Originea culturii Coțofeni este astăzi bine precizată, evidențiindu-se un aport venit pe trei căi principale: unul reprezentat de marele complex cultural Sălcuța-Herculane-Cheile Turzii, apoi un aport Cernavodă III și un altul sud-oltenesc venit din partea grupului Celei⁷⁶. N.Vlassa era de părere, pe de altă parte, că cea mai veche componentă a culturii Coțofeni ar deriva dintr-un fond local Pêtrești-Turdaș, așa cum rezulta pare-se, din săpăturile de la Tărtăria-"Gura Luncii"⁷⁷. Teza sa a fost supusă criticilor⁷⁸, însă este adusă din nou în actualitate prin invocarea în acest sens a unor materiale din situl de la Tărtăria, păstrate în colecția Muzeului de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, în care pe fragmente ceramice de factură turdășeană apar motive de tip Coțofeni și invers, ele stând la baza definirii de către N. Vlassa a unei faze "0" a culturii Coțofeni⁷⁹. O afirmație interesantă o datorăm lui D. Berciu, care aprecia că elemente Coțofeni au fost sesizate în descoperirile de la Cașolț, Alba Iulia și (din nou) Tărtăria, încă la un orizont sincron derulării culturii Sălcuța în spațiul extracarpatic⁸⁰. Deși între ultimele manifestări turdășene (și chiar petreștene !) și cultura Coțofeni se interpun stratigrafic alte grupe culturale, este de presupus însă, cel puțin teoretic, dăinuirea unor puternice tradiții locale, dar în opinia noastră, doar în cazul unor așezări importante (cum ar fi spre exemplu Tărtăria sau Turdașul) și perpetuarea acestora până la nivel de Coțofeni I timpuriu (I a), fie direct, fapt mai greu de demonstrat, prin intermediul unor filiere, unele poate chiar nesesizate încă pe cale arheologică. Până la publicarea descoperirilor din muzeul clujean, considerăm teoria enunțată mai sus doar o simplă ipoteză de lucru. Ceea ce însă e cert, e faptul că la Tărtăria-"Gura Luncii" ne aflăm în fața celor mai timpurii manifestări Coțofeni cunoscute și anume la nivel de Coțofeni I a, după periodizarea propusă de P. Roman⁸¹. Descoperiri de fază I mai apar menționate în literatura de specialitate, în preajma zonei noastre, la Turdaș (jud. Hunedoara), unde însă avem de-a face cu o etapă mai târzie⁸².

Așa după cum s-a văzut și din analiza materialului ceramic prezentat de noi, locuiri din faza I a culturii Coțofeni avem înregistrate în șapte puncte, la Cugir-

76. Roman 1976, 69-72.

77. Vlassa 1976, 30.

78. vezi Paul 1969, 72, nota 57; Roman 1976, 69.

79. Maxim-Kalmar 1991, 11. Recent, deși se exprimă unele rezerve față de teoria lui N.Vlassa, se subliniază din nou unele particularități legate de ceramica de la Tărtăria și Turdaș; cf. Vlassa et alia 1995, 577.

80. Berciu 1966, 124.

81. Roman 1976, 38; Vlassa 1967, 422.

82. Roman 1976, 38, Pl.46/17, 20.

83. Popa 1995, 40-41, Pl.XIII/6-11, 13.

84. Popa 1995, 55-56, Pl.XI-XII; XIII/1-5.

85. Popa 1995, 56.

86. Vlassa 1963, 488, fig.11.

87. Popa 1999, 142, pl. XXI/7, 9-10.

88. Ciugudean 1980, 51, fig.9/1-2, 5-6.

89. Maxim 1983, 62, Pl.II/17; III/17.

90. Roman 1976, Pl.53/3, 6, 8, 13-16.

91. Roska 1941, 56, fig.39/90.

92. Rotea 1987, 475, Pl.II/3.

"Făgețel"⁸³, Vinerea, la "Telina de Sus", "Grădinile din Deal", "În Deal"-ob.2, "Tăbărăște", Șibot-"La Telini"⁸⁴ și Balomiru de Câmp-"Sătești". E dificil însă să nuanțăm mai fin aceste descoperiri. Cele mai timpurii par a fi materialele de la Vinerea-"Tăbărăște" și Vinerea-"Telina de Sus", dar cu greu poate fi apreciat dacă ele aparțin celei mai timpurii subfaze și anume I a. În cadrul descoperirilor Coțofeni I ceva mai târziu, cum e cazul la Șibot-"La Telini" se observă înlocuirea treptată a șanțulețelor late cu incizii, ceea ce ne indică o etapă mai evoluată, de trecere spre faza a II-a⁸⁵.

Referitor la decorul constând din incizii late dispuse în "căpriori", cel mai des întâlnit în descoperirile noastre, acesta este întâlnit într-o serie de așezări Coțofeni timpurii din Transilvania, la Tărtăria-"Gura Luncii"⁸⁶, Tărtăria-"Valea Rea"⁸⁷, Aiud⁸⁸, Dăbâca⁸⁹, Lelicieni-"Locu Oprit"⁹⁰, Deva⁹¹, Deva-"Str.Lenin"⁹², Dumbrava⁹³, Agrișteu⁹⁴, Locusteni⁹⁵, Gilău⁹⁶, Aruncuta (?)⁹⁷, Nandru⁹⁸, Petrești⁹⁹, Peștera Izbândiș¹⁰⁰, Brateiu¹⁰¹, Cristian¹⁰², Târnava¹⁰³, Herculane¹⁰⁴, Iaz¹⁰⁵, Bernadea¹⁰⁶, Oradea¹⁰⁷, Brăduț¹⁰⁸, Turda¹⁰⁹, Iclod¹¹⁰, Soromiclea¹¹¹, Turia¹¹² Presaca¹¹³ ș.a. Maniera aceasta de decorare o regăsim frecvent și în mediul Baden de pe teritoriul României, precum în descoperirile de la Sânnicolau Mare¹¹⁴, Ciumești IV b¹¹⁵, Pișcolt-"Nisipărie"¹¹⁶, Berea Ia-b¹¹⁷, sau Oradea-"Salca", în ultima așezare ceramica Baden fiind asociată cu materiale Coțofeni I¹¹⁸, ori în descoperirile badenoide din

93. *Luca et alia* 1997, Pl.V/5.

94. *Roman* 1976, Pl.58/2.

95. *Roman* 1976, Pl.60/10; 62/1.

96. *Kalmar* 1981, 305.

97. Autorii menționează ornamente constând din "incizii succesive, realizate cu ajutorul unei spatule late"; cf.*Radu, Moldovan* 1981, 341-355.

98. *Roska* 1941, 72, fig.25/15, 17.

99. *Roman* 1976, Pl.41/17, 20; 55/1-3, 5-6, 9, 12.

100. *Emödi* 1984, fig.21/7.

101. *Roman* 1976, Pl.41/18, 22; 56/2, 6, 8, 11; 57/7.

102. *Roman* 1976, Pl.41/24.

103. *Blăjan, Tatai-Baltă* 1978, 12, fig.11/15.

104. *Roman* 1976, Pl.66/5.

105. *Petrovsky* 1979, 82, fig.6; Pl.X/3, 5; XI/2, 5; XII/4, 7-8.

106. *Vlassa et alia* 1995, 576, fig.1/1-2, 9-11, 13; 2/7, 13-14, 17. În respectiva lucrare citată se ia în discuție și problema decorului realizat din șanțulețe late (cf. *Vlassa et alia* 1995, 577).

107. *Roman* 1976, Pl.42/1.

108. *Székely* 1995, 107, Pl.IV/1, 5, 7; V/1.

109. *Blăjan, Tatai-Baltă* 1978, 15, fig.15/20.

110. *Bulbuc* 1986, fig.8/1, 4.

111. *Baltag, Amlacher* 1988, 105, Pl.XVII/4, 6.

112. *Székely* 1997, Pl.III/6.

113. *Lipovan* 1982, Pl.II/41, posibil și II/37-38. Autorul deși le include în faza Coțofeni III, noi le considerăm totuși ca datând din fazele timpurii ale culturii.

114. *Roman, Némethi* 1978, Pl.5/7, 10.

115. *Roman, Némethi* 1978, Pl.10/9.

116. *Roman, Némethi* 1978, Pl.24/3.

117. *Roman, Némethi* 1978, Pl.19/10.

118. *Roman, Némethi* 1978, Pl.50/7; 52/5-6, 8, 10; 53/6-7; 74/2, 6, 9, 13; 77/13.

Ungaria¹¹⁹. Relativ bine reprezenatate în materialele noastre de fază I sunt și inciziile late dispuse în "schelet de pește", a căror analogii se opresc, în mare, asupra acelorși stațiuni enumerate mai sus, cum ar fi Bernadea¹²⁰, Dăbâca¹²¹, Deva-"Str.Lenin"¹²², Petrești¹²³, Iclod¹²⁴, Iaz¹²⁵, Dumbrava¹²⁶, Brateiu¹²⁷, Locusteni¹²⁸, Tărtăria¹²⁹, sau asupra unor descoperiri Baden de la Sânnicolau Mare¹³⁰, Oradea-"Salca"¹³¹, ori din spațiul badenoid de pe teritoriul Ungariei¹³².

Ar fi de remarcat, în mod deosebit, pentru faza I și apariția în trei stațiuni, la Cugir-"Făgețel", Vinerea-"Țelina de Sus" și Vinerea-"Tăbărăște", a canelurilor. Prezența relativ scăzută a acestei tehnici de decorare în mediul Coțofeni, este pusă pe seama unor moșteniri Cernavodă III și Celei¹³³. Ele sunt întâlnite frecvent în arealul Baden, de unde au fost receptate, cel mai probabil, ca influențe în mediul Coțofeni timpuriu¹³⁴. Materialele provenind de pe valea Cugirului ne prilejuiesc luarea în discuție, cu acest prilej, și a raporturilor dintre comunitățile Coțofeni din Transilvania și cele Baden, prin prisma descoperirilor asupra cărora am insistat mai sus, cu referire specială la sud-vestul teritoriului amintit.

Problematica ridicată de apariția, uneori, între materialele de tip Coțofeni a ceramicii canelate a fost comentată, autorizat, de P. Roman, care sublinia faptul că aceasta nu formează totuși o categorie numeroasă, iar sub aspect calitativ nu este la înălțimea celei badenoide¹³⁵. I. Andrițoiu va semnala pentru întâia dată, în anul 1979, prezența unor influențe Baden în interiorul arcului carpatic, odată cu prezentarea materialelor de la Deva și Ruda-"Cireșata"¹³⁶. Ulterior, M. Rotea va publica descoperirile citate de I. Andrițoiu de la Deva-"Str.Lenin", însă autorul nu face precizări în legătură cu natura materialelor¹³⁷. În anul 1986 Fl. Drașovean și

119. Banner 1956, Pl.III/7; VII/5; X/1; XI/1; XII/2; XXIII/24-25; Pl.CXVIII.

120. Vlassa et alia 1995, 576, fig.2/18.

121. Maxim 1983, 62, Pl.II/6.

122. Rotea 1987, 475, Pl.III/6, 10.

123. Roman 1976, Pl.55/6-7.

124. Bulbuc 1986, 415, fig.8/2-3, 5.

125. Petrovsky 1979, 82, fig.5-6; Pl.X/6, 10-11; XI/1, 6-7; XII/1-2, 6.

126. Luca et alia 1997, Pl.V/4.

127. Roman 1976, Pl.56/13.

128. Roman 1976, Pl.59/3.

129. Vlassa 1963, 488, fig.11.

130. Roman, Némethi 1978, Pl.5/6.

131. Roman, Némethi 1978, Pl.50/5; 53/9; 74/10.

132. Banner 1956, Pl.II/14; II/19, 21-22; IX/4; XI/10, 15, 18; XII/7; XV/1, 5; XVII/3-4 etc.

133. Roman 1976, 74.

134. Roman 1976, 30; Petrovsky, Cădăriu 1979, 37, 41. Pe de altă parte, P.Roman accentuează faptul că, datorită contactelor cu mediul Coțofeni, în cadrul descoperirilor Baden din nord-vestul României canelarea este foarte rar întâlnită (Roman, Némethi 1978, 47).

135. Roman 1976, 30; vezi și Roman, Némethi 1978, 51.

136. Andrițoiu 1979, 22, 26, Pl.IV/18; Rîșcuța 1996, 274, Pl.VII/9. Descoperirea provine dintr-o așezare datată în Coțofeni I-II. Materiale de la Ruda-"Cireșata", datate în Coțofeni II, sunt publicate recent și de C.Rîșcuța (vezi Rîșcuța 1996, 274, Pl.III). Referitor la calea urmată de elementele Baden înspre așezarea de la Ruda, se invocă valea Crișului Alb, punându-se locuirea într-o eventuală conexiune cu resursele de minereuri neferoase din zonă (Rîșcuța 1996, 288-289).

137. Rotea 1987, 475, 479, Pl.II/4.

M. Rotea publică o căniță decorată cu caneluri verticale de la Șoimuș-"Avicola"¹³⁸. În fine, în urmă cu puțin timp, atrăgeam atenția asupra prezenței unei ceramici canelate la Cugir-"Făgețel", pe care o legam de influențele Baden în mediul Coțofeni de aici¹³⁹, concomitent cu publicarea unei ceramici asemănătoare de la Sibiu¹⁴⁰ iar, recent, G. Rustoiu publică un fragment ceramic de influență Baden de la Micești-"Cigașe"^{140a}. Ultimele și cele mai relevante descoperiri au apărut la Sibișeni-"Deasupra Satului" (jud. Alba), unde într-o locuință Coțofeni datând de la sfârșitul fazei I s-au găsit numeroase elemente ceramice canelate¹⁴¹. Acestea ar fi ceea ce cunoaștem în prezent în legătură cu aspectul de față. Rămâne de analizat care dintre descoperirile în cauză pot fi considerate rezultatul unor influențe badenoide în mediul Coțofeni timpuriu și care ar putea fi, eventual, catalogate drept importuri Baden. În această direcție, în opinia noastră, doar în cazul de la Ruda, unde s-a găsit un mic picior de cupă decorat cu incizii, având secțiunea aproximativ pătrată și partea inferioară rotundă, ar putea fi vorba de un import Baden¹⁴². Faptul este întărit de lipsa în cadrul ceramicii coțofeniene a unor astfel de exemplare, ele apărând, în schimb destul de frecvent în mediul Baden. Cităm aici descoperirile similare provenind din morminte cercetate în Ungaria, la Budapesta-Békésmegyer¹⁴³, Szentcsanak¹⁴⁴, ori exemplarele cu decor identic de la Budakalász¹⁴⁵. La cazul de la Ruda se poate alătura materialul de la Sibișeni, care fiind încă inedit nu îl discutăm aici. Restul ceramicii din descoperirile pe care le cunoaștem, în speță cea canelată, nu poate fi interpretat decât ca rezultat al influențelor badenoide în ceramica indigenă¹⁴⁶. Unele torți prevăzute pe creastă cu butoni, publicate de I. T. Lipovan din bazinul Ampoiului, de la Valea Mică-"Șupelniță" și Galați-"Bulbuce" și considerate ca fiind rezultatul unor influențe Baden, nu pot intra în discuție cu atât mai mult cu cât chiar autorul citat plasează decoperirile în faza Coțofeni III¹⁴⁷. Situația este identică și în cazul unui fragment ceramic decorat cu impresiuni circulare, datat în Coțofeni III de la Presaca-"Piatra Brății", pus de autorul citat pe seama acelorași influențe¹⁴⁸. Exprimarea unor asemenea opinii, pentru un orizont

138. *Drașovean, Rotea 1986*, 22, pl. VII/14.

139. *Popa 1995*, 41, Pl.XIII/6, 8.

140. Luca, Boroffka 1995.

140a. *Rustoiu 1999*, 95, pl. I/5.

141. *Andrișoiu et alia 1999*.

142. Mai recent, I. Andrișoiu referindu-se din nou la descoperirile de la Deva și Ruda, le consideră dovadă unor "elemente sporadice ale culturii Baden" (cf. *Andrișoiu 1992*, 18).

143. *Banner 1956*, Pl. XXXVIII/23 (mormântul 2)

144. *Banner 1956*, Pl.LIX/10.

145. *Banner 1956*, Pl.LXXXIX/38 (mormântul 3); CXIV/3 (mormântul 36). Pentru alte exemplare de cupe cu picior, vezi în aceeași lucrare Pl.VII/3; XXXIV/38; LXXXIX/39, 42; XCII/16, 19, 23; XCV/28, 32; C/9, 13, 16, 27; CXIV/1-2, 4-7.

146. Despre materiale de la Turdaș care să sugereze o influență Baden, așa cum s-a exprimat deja (*Andrișoiu 1992*, 18) nu avem cunoștință.

147. *Lipovan 1982*, 12-13, 18, Pl.I/17; II/23; P.Roman își exprimase deja părerea că torțile cu butoni discoidali întâlnite în mediul Coțofeni III pot reprezenta tradiții badenoide (cf. *Roman, Némethi 1978*, 42), însă în nici un caz influențe.

148. *Lipovan 1982*, 22, Pl.III/26.

149. *Andrișoiu 1979*, 22; *Rotea 1987*, 479, Pl.II/4; *Andrișoiu 1992*, 18. Din descrierea autorilor înțelegem că este vorba de mai multe fragmente canelate, nu doar de cel ilustrat de M.Rotea.

în care cultura Baden își încheie evoluția este superfluă, astfel încât asemenea afirmații nu pot fi luate în calcul.

Pentru spațiul transilvănean, caneluri realizate vertical pe interiorul recipientului asemeni celor de la Vinerea-"Tăbărăște", sunt semnalate, din câte cunoaștem, doar la Deva-"Str. Lenin"¹⁴⁹. Cât privește canelura verticală de pe exteriorul vaselor, întâlnită la Vinerea-"Țelina de Sus" și Vinerea-"Tăbărăște", aceasta nu își găsește corespondențe în alte descoperiri cunoscute din Transilvania decât la Cugir-"Făgețel"¹⁵⁰, pe aceeași vale, și la Șoimuș (jud. Hunedoara)¹⁵¹. O descoperire provenind de la Petrești (jud. Alba), constând din caneluri dispuse oblic este încă inedită¹⁵², iar o alta publicată de noi tot de la Cugir-"Făgețel" este executată pe o toartă în bandă lată¹⁵³. Este de remarcat faptul că, exceptând toarta de la Cugir, restul ceramicii canelate de pe valea Cugirului are o culoare cenușie-neagră. Vase ceramice având canelură pe corp, ne sunt cunoscute în cadrul culturii Coțofeni la Herculan, din faza I¹⁵⁴ și II¹⁵⁵ și la Basarabi, unde sunt datate în Coțofeni III¹⁵⁶, aceasta în pofida faptului că P. Roman consideră canelura ca fiind o componentă caracteristică fazei I Coțofeni¹⁵⁷. Alte materiale similare, din fazele timpurii, au apărut și la Iaz-"Dâmb"¹⁵⁸ ori Caransebeș-"Câmpul lui Andrei"¹⁵⁹. Mult mai numeroase sunt însă vasele canelate în arealul culturii Baden. De pe teritoriul României, pentru decorul pe interiorul buzei vaselor exemplificăm cu materialele de la Pecica¹⁶⁰, Sănnicolau Mare¹⁶¹, Macea¹⁶², Ciumești¹⁶³ și Vășad¹⁶⁴ iar pentru cel executat pe corpul vaselor sunt de menționat descoperirile de la Pișcolt-"Nisipărie"¹⁶⁵, Ciumești IV B¹⁶⁶, Sălacea¹⁶⁷, Igrîța¹⁶⁸, Cehăluț¹⁶⁹, Unimăt¹⁷⁰, Timișoara-"Freidorf"¹⁷¹, Girișu de Criș¹⁷² sau Macea-Topila¹⁷³. Foarte numeroase materiale de acest gen provin dintr-un areal circumscris unui spațiu

150. Popa 1995, 41, Pl.XIII/8.

151. Drașovean, Rotea 1986, 22, pl. VII/14.

152. În Muzeul din Sebeș am avut ocazia de a vedea, grație amabilității colegului N.M.Simina, lotul de materiale Coțofeni de la Petrești. Între acestea se găsește și o bucată mare din peretele unui vas decorat, grosier, cu caneluri late.

153. Popa 1995, 41, Pl.XIII/6.

154. Roman 1976, Pl.64/7.

155. Roman 1976, Pl.73/1.

156. Roman 1976, Pl.49/1; 89/3; 90/14; 96/6; 97/1.

157. Roman 1976, 37.

158. Petrovsky 1979, Pl.XI/6-7, 9; Petrovsky, Cădăriu 1979, 41, Pl.V/6-7, 9.

159. Petrovsky, Cădăriu 1979, 37, Pl.II/10.

160. Roman, Némethi 1978, Pl.8/6-7.

161. Roman, Némethi 1978, 37, Pl.5/4.

162. Roman, Némethi 1978, Pl.7/9.

163. Roman, Némethi 1978, Pl.10/2.

164. Roman, Némethi 1978, Pl.22/9. Canelura este executată pe partea inferioară a interiorului vasului.

165. Roman, Némethi 1978, Pl.23/8; 25/ 2a-2b; 28/6; 29/1; 31/4-5; 32/5; 36/6; 41/3; 42/4-5.

166. Roman, Némethi 1978, Pl.11/1-2.

167. Roman, Némethi 1978, Pl.45/1.

168. Roska 1941, fig.17/2.

169. Roman, Némethi 1978, 33, Pl.62/14.

170. Roman, Némethi 1978, Pl.64/11.

171. Ardej 1988, 125, Pl.VI/1.

172. Roman, Némethi 1978, 35.

173. Roman, Némethi 1978, Pl.7/9-10, 12.

mult mai vast, cuprinzând și teritoriul ungar, zone din spațiul sârbesc, polonez, austriac, ceh și slovac. Descoperirile respective sunt caracterizate în primul rând de prezența ceramicii canelate în componența inventarului arheologic, de aici și denumirea uzitată de unii specialiști de "cultura ceramicii canelate"¹⁷⁴, alături de cea de Peceler ori Baden¹⁷⁵. Materiale canelate, asemănătoare apar și în grupele Salzmünder¹⁷⁶, Boleráz¹⁷⁷ ori Balaton¹⁷⁸.

Tot legate de ornamentica fazei I Coțofeni sunt și brăiele alveolate dispuse în șiruri orizontale, grupate câte două sau trei, întâlnite în spațiul văii Cugirului la Vinerea-"Tăbărăște" și Vinerea -"În Deal"-ob.3. Aspectul problemei îl aducem în discuție prin prisma raporturilor cu mediile culturale precedente sau contemporane, în sensul surpinderii elementelor comune ce pot defini acel cerc cultural mai vast, numit generic Baden-Coțofeni. Frecvența brăielor de genul celor discutate de noi în conținutul descoperirilor de tip Coțofeni este destul de redusă, ele reprezentând, pe plan cronologic, un indiciu în direcția unei datări timpurii a vestigiilor Coțofeni cu care sunt asociate. Acestea apar alături de materialele Coțofeni de la Târnava¹⁷⁹, Lelicieni-"Muntele cu piatră"¹⁸⁰, Deva-"Str. Lenin"¹⁸¹ și în peștera de la Dumbrava (jud. Hunedoara)¹⁸². Întâlnite în aceeași manieră de organizare în cadrul ceramicii de tip Cernavodă III-Bolerasz¹⁸³ și Celei¹⁸⁴, brăiele duble și triple vor trece în repertoriul decorativ al culturii Baden¹⁸⁵, de unde vor fi preluate, cel mai probabil, la fel ca și canelura, de comunitățile coțofeniene din faza I.

O sursă, se pare, de inspirație badenoidă este sesizabilă și în cazul decorului prezent pe fragmentul de strachină de la Pl.XIV/7 provenind de la Vinerea-"Tăbărăște", ce își are corespondențe la Oradea-Salca¹⁸⁶ și Sânnandrei¹⁸⁷.

174. Vezi Buchvaldek 1973, 51-54; Burchard 1973, 55-66; Godłowska 1973, 67-77; Kozłowski 1973, 167-185; Pavelcik 1973, 367-391; Pleslová-Štiková 1973, 393-425.

175. Pentru materialele canelate aparținând mediilor culturale amintite, a se vedea Banner 1956, Pl.I/1-3, 12; II/6; III/13; IV/3, 12; V/22; VI/28; VII/27, 37, 40; IX/4, 15; X/4; XI/10, 15, 18; XII/7; XV/1, 5; XVII/3-4 etc.; Bognár-Kutzián 1973, fig.4/8; Burchard 1973, fig.4/c, h; 5/b, e; 6/a-c, e-f; Godłowska 1973, 9-10; 2/2, 5, 8, 10; Kosłowski 1973, fig.2/3-6; 4/1-4; 7/6, 10; 8/15; 9/1-2; Maier 1973, fig.2/1, 3; Nemejcová-Pavúková 1973, fig.6/2-3; 7/1-10; Neustupný 1973, fig.1-3; Pleslová-Štiková 1973, fig.1/1-6; 2/1; 4/1-3; 6/1-2. Pentru torți canelate, vezi și Kalicz 1963, 41/b; 41/g; 41/d.

176. Behrens 1973, fig.1/5; 2/6.

177. Bognár-Kutzián 1973, fig.2/4-6; Pavelcik 1973, fig.4/3, 10; Ruttkay 1973, fig.4/1; Torma 1973, fig.2/1, 3-4, 7; 3/2-8; 3/2-3, 7, 9; 7/2; 8/1—11; 9/9; 10/1—9; 11/1, 5-8, 11.

178. Kalicz 1973, fig.1/2, 5; 2/1-2, 5-9, 11; 4/1-5; 5/1, 3, 5, 7, 10.

179. Blăjan, Tatai-Baltă 1978, fig.11/6.

180. Roman 1976, Pl.53/20-21.

181. Rotea 1987, Pl.I/1.

182. Luca et alia 1997, 19, Pl.V/3.

183. Kozłowski 1973, fig.2/7; Pleslová-Štiková 1973, 397, fig.3/6; Ruttkay 1973, fig.4/2; Torma 1973, fig.6/1, 4, 10-11; 9/1, 3-4, 8; 10/14, 18; Morintz, Roman 1968, fig.30/25; 36/4; Roman 1976 a, 38, Pl.4/10.

184. Morintz, Roman 1968, fig.40/11; 42/4, 14; 43/5; 44/2.

185. Banner 1956, Pl.II/20; IX/36; XII/15; X/1; XI/1; XII/8; XXXIII/46; LVIII/31; Roman 1976 a, Pl.4/5; Roman, Némethi 1978, Pl.4/5, 7; 32/1; 35/1; 36/1; 43/1; 52/8; 62/16; 66/10; 68/3.

186. Roman, Némethi 1978, Pl.50/6; 52/2-3; 76/3.

187. Roman, Némethi 1978, Pl.56/7.

Relevarea pentru spațiul transilvan a legăturilor Coțofeni-Baden permite o mai bună înțelegere, în ultimă instanță a conținutului material al fazei I Coțofeni, în cadrul căreia uzitarea unor motive ori tehnici decorative frecvente în ceramica Baden, apare ca o realitate evidentă ce decurge din interferențele manifestate între cele două medii culturale. Cu siguranță, noi descoperiri, îndeosebi de ceramică decorată prin canelare, vor putea ilustra mai bine individualitatea primei faze Coțofeni, stabilind - și aici avem o oarecare convingere - manufacturarea respectivelor materiale în sânul comunităților Coțofeni. Recenta afirmație potrivit căreia în interiorul arcului carpatic ar lipsi asemenea ceramică, este nejustificată, din moment ce ea a fost deja semnalată, iar paralelele sugerate pentru aceasta de mediul Cernavodă III-Bolerasz nu sunt singurele ce pot fi invocate în vederea stabilirii unor conexiuni directe, sau indirecte, cu populațiile coțofeniene timpurii¹⁸⁸.

Cât privește habitatul în această fază (I), se poate observa situarea așezărilor în zonele de terasă, învecinate unor ape, continuându-se astfel o practică specifică comunităților neolitice. Mai exact, limita de 300 m altitudine nu este depășită în spațiul nostru. La începutul fazei a II-a, situația este similară cu cea a primei faze, doar spre sfârșitul acesteia înregistrându-se modificări și în materie de habitat. O serie de așezări își continuă, foarte posibil, evoluția și în faza a -II-a, cum este cazul la Vinerea-"Tăbărăște", Balomiru de Câmp-"Sătești" sau Șibot-"La Țelini" însă, în paralel, se poate urmări și o evoluție a arealului de cuprindere. Așa se face că la Bucuru, la 961 m altitudine, avem o locuire la nivel de Coțofeni II b. Se pare că, începând cu această etapă, are loc o schimbare și în structura economică a comunităților din bazinul văii Cugirului. De altfel, penetrarea spre zona mai înaltă se observă și în imediata vecinătate, spre exemplu la Cucuiș-"Muchea Cetății", unde avem materiale Coțofeni caracteristice pentru faza a II-a a culturii¹⁸⁹.

Vom mai insista, în cele ce urmează, doar asupra problemelor ce privesc sfârșitul evoluției culturii Coțofeni în zona înconjurătoare bazinului Cugirului, așa cum se întrevăd ele în stadiul actual al documentării. Deși avem în numeroase puncte descoperiri de fază III, elemente care să ne permită o încadrare mai fină, sunt relativ puține. Se pare că majoritatea locuirilor ce ating faza a III-a, nu depășesc orizontul III a, așa cum apare el definit de P. Roman. Acestei faze par să îi aparțină, în spațiul învecinat, materialele de la Tărtăria-"Valea Rea"¹⁹⁰. Singura așezare ce ne indică sigur o altă situație, este cea de la Balomiru de Câmp-"Sătești". Prezența pe un fragment ceramic a unui motiv realizat din impresiuni alterne, de formă triunghiulară, ce crează în pozitiv un ornament în zig-zag, ne dezvăluie o clară influență vučedoliană în mediul Coțofeni din această stațiune (Pl.XXI/3). Asocierea motivului, ce încearcă să imite maniera vučedoliană de redare a ornamentelor excizate, cu elemente de decor tipic coțofeniene (inclusiv în tehnica *Furchenstich*) ne întăresc convingerea că ne aflăm în fața unui produs local, o imitație, și nu a unui import Vučedol. O manieră de ornamentare asemănătoare se menționează în

188. Vezi Vlassa et alia 1995, 578.

189. Iaroslavschi, Roșu 1977, 82, Pl.IV/11-16.

190. Berciu, Berciu 1949, 30-32, fig. 24-25.

Oltenia, la Călina (motiv în zig-zag) și la Govora Sat-"Runcuri", unde însă triunghiurile imprimate sunt afrontate¹⁹¹. Tendința de trecere spre ornamentele excizate (nefiind vorba despre o excizie propriu-zisă) se întâlnește și în nivelurile târzii de la Herculane-"Peștera Hoților"¹⁹². Două fragmente ceramice ornamentate cu impresiuni triunghiulare, într-o manieră aparte, ne sunt cunoscute și de la Cuptoare-"Piatra Ilișovii", însă aceste descoperiri nu reprezintă probabil cea mai fericită analogie, întrucât nu știm deocamdată cu precizie dacă situl respectiv durează până în subetapa finală, III c a culturii Coțofeni¹⁹³. Din spațiul transilvănean nu cunoaștem încă analogii pentru fragmentul ceramic de la Balomiru de Câmp. Doar de la Țelna-"Gugu" se amintește un fragment decorat prin excizie, așa cum apreciază autorii săpăturilor de aici, suprafața excizată fiind de formă triunghiulară. Asocierea, pe același fragment de la Țelna, a decorului în tehnica *Furchenstich* a facilitat includerea sa între materialele de tip Coțofeni¹⁹⁴. Din păcate nu dispunem de ilustrarea respectivului fragment ceramic, însă din descrierea acestuia putem deduce asemănarea cu cel analizat de noi de la Balomiru de Câmp.

Ceea ce este de reținut, este faptul că la Balomiru de Câmp-"Sătești" avem documentată cea mai târzie manifestare Coțofeni din spațiul nostru, o datare apropiată având-o și fragmentul de la Pl.XXI/4 provenind dintr-o descoperire făcută tot la Balomiru de Câmp, în punctul "După Sat". Influențele vučedoliene în Transilvania se manifestă începând cu subetapa Coțofeni III b și, cu pregnanță în subetapa următoare, III c. Descoperiri marcate de aceste influențe vestice avem, ceva mai bine reprezentate, la est de valea Cugirului, cum ar fi spre exemplu la Tărtăria¹⁹⁵, Răchita¹⁹⁶ sau Sebeș-"Râpa Roșie"¹⁹⁷. La orizont Coțofeni III c se plasează și descoperirea citată de noi de la Govora Sat, ce se leagă de etapa Govora Sat-"Runcuri" a culturii Glina¹⁹⁸. În Transilvania influențele venite din arealul vučedolian sunt, se pare, de scurtă durată, fiind curmate de pătrunderea unor comunități specifice epocii bronzului, ce vor da naștere, în urma unor procese etno-culturale complexe, primei manifestări aparținând bronzului timpuriu propriu-zis din centrul și sud-vestul spațiului intracarpatic, anume recent definitului grup cultural Livezile¹⁹⁹.

191. *Roman* 1985, 293, fig.3/7.

192. *Roman* 1976, 44, Pl.113/2, 4, 6, 8.

193. Vezi *Kalmar* 1986, 402, fig.6/2, 4. Prezența unor influențe vučedoliene în așezarea de pe "Piatra Ilișovii" poate fi doar dedusă, nefiind clar precizată; vezi în acest sens și *Kalmar et alia* 1987, 68.

194. *Berciu, Berciu* 1945, 46-47.

195. *Horedt* 1945, 55; *Horedt* 1960, 135, nota 91.

196. *Roman* 1976, 28, Pl.43/10.

197. *Andrișoiu* 1985, 13; *Ciugudean* 1986, 86, 76.

198. *Roman* 1985, 295.

199. *Ciugudean* 1997, 78-96, 139-143.

BIBLIOGRAFIE

Andrițoiu 1979 – I.Andrițoiu, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Hunedoara*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p.15-34.

Andrițoiu 1983 – I.Andrițoiu, *Șantierul arheologic Boiu*, în *Materiale și cercetări arheologice*, București, 1983, p.93-97.

Andrițoiu 1985 – I. Andrițoiu, *Preliminarele epocii bronzului în sud-vestul Transilvaniei*, în *Apulum*, XXII, 1985, p.9-15.

Andrițoiu 1992 – I.Andrițoiu, *Civilizația tracilor din epoca bronzului în sud-vestul Transilvaniei*, Bibliotheca Thracologica, II, București, 1992.

Andrițoiu, Mariș 1989 – I.Andrițoiu, T.Mariș, *Locuirea de tip Coțofeni din Peștera Bolii (com. Bănița, jud.Hunedoara)*, în *Symposia Thracologica*, 7, 1989, p.233-234.

Ardeț 1988 – A.Ardeț, *Considerații privind așezarea Baden de la Timișoara-Freidorf*, în *Tibiscum*, VII, 1988, p.121-133.

Baltag, Amlacher 1988 – Gh.Baltag, E.Amlacher, *Contribuții la problema continuității în zona Târnavelor*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXVIII, 1987-1988, p.97-138.

Banner 1956 – J.Banner, *Die Pécelér Kultur*, Archaeologica Hungarica, Budapest, 1956.

Behrens 1973 – H.Behrens, *Die Salzmünder Gruppe der mitteldeutschen Trichterbecherkultur und die nordwestlichen Ausstrahlungen der Badener Kultur*, în *Symposium über die entstehung und chronologie der Badener Kultur* (în continuare *Symposium Badener*), Bratislava, 1973, p.23-30.

Berciu, Berciu 1945 – D. Berciu, I. Berciu, *Cercetări și săpături în județele Turda și Alba*, în *Apulum*, II, 1943-1945, p. 1-60.

Berciu, Berciu 1949 – D. Berciu, I. Berciu, *Săpături și cercetări arheologice în anii 1944-1947*, în *Apulum*, III, 1949, p. 1-43.

Blăjan, Tatai-Baltă 1978 – M.Blăjan, C.Tatai-Baltă, *Descoperiri din epoca neolitică și perioada de tranziție spre epoca bronzului în județele Sibiu, Alba și Cluj (I)*, în *Apulum*, XVI, 1978, p.10-38.

Bognár-Kutzian 1973 – I.Bognár, *The Relationship between the Bodrogkeresztúr and the Baden Cultures*, în *Symposium Badener*, Bratislava, 1973, p.31-50.

Bulbuc 1986 – A.Bulbuc, *Noi descoperiri și cercetări arheologice de suprafață în hotarul comunei Iclod (II)*, în *ActaMN*, XII-XIII, 1985-1986, p.411-430.

Burchard 1973 – B.Burchard, *Zur Genesis der Kultur mit kannelierter Keramik*, în *Symposium Badener*, Bratislava, 1973, p.51-66.

Ciugudean 1979 – H.Ciugudean, *Noi descoperiri arheologice pe teritoriul județului Alba (II)*, în *Apulum*, XVII, 1979, p.65-86.

Ciugudean 1980 – H.Ciugudean, *Săpăturile de salvare de la Aiud-"Cetățuie"*, în *Acta MN*, XV, 1978, p.49-62.

Ciugudean 1996 - H.Ciugudeam, *Perioada timpurie a epocii bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, Bibliotheca Thracologica, XIII, București, 1996.

- Ciugudean 1996 a – H.Ciugudean, *Meteș "La Peșteră"*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1995*, Brăila, 1996, p.77.
- Comșa 1974 – E. Comșa, *Drașovean, Rotea 1986* – Fl. Drașovean, M. Rotea, *Așezarea neolitică de la Șoimuș. Contribuții la problemele neoliticului târziu din sud-vestul Transilvaniei*, în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 9-24.
- Emödi 1984 – I.Emödi, *Descoperiri ale culturilor Coțofeniș Baden în peșterile Igrița și Izbândiș*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p.405-431.
- Godłowska 1973 - M.Godłowska, *Die Kultur mit kannelierter Keramik (Mittel- und Spätphase)*, în *Symposium Badener*, Bratislava, 1973, p.67-77.
- Gumă, Săcărin 1981 – M.Gumă, C.Săcărin, *Descoperiri Coțofeni inedite de la Bocșa Montană-"Colțan" (județul Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 6, 1981, p.59-95.
- Horedt 1949 – K.Horedt, *Săpături privitoare la epoca neo-eneolitică*, în *Apulum*, III, 1949, p.44-69.
- Iaroslavschi, Roșu 1977 – E.Iaroslavschi, P.Roșu, *Câteva noi așezări dacice pe valea Cucuișului*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p.81-94.
- Kalicz 1963 – N.Kalicz, *Die Pécelers (Badener) Kultur und Anatolien*, Budapest, 1963.
- Kalicz 1973 – N.Kalicz, *Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn*, în *Symposium Badener*, Bratislava, 1973, p.131-165.
- Kalmar 1981 – Z.Maxim, *Descoperiri eneolitice la Gilău (II)*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p.305-308.
- Kalmar 1986 – Z.Kalmar, *Materiale neo-eneolitice intrate în colecția Muzeului de Istorie a Transilvaniei*, în *ActaMN*, XII, XXIII, 1985-1986, p.401-410.
- Kalmar, Oprinescu 1986 – Z.Kalmar, A.Oprinescu, *Descoperiri Baden-Coțofeni în Banat*, în *Tibiscum*, 6, 1986, p.199-209.
- Kalmar et alia 1987 – Z.Kalmar, Cl.Bagozki, Gh.Lazarovici, *Cercetări etno-arheologice și sondaje în Munții Banatului (1986)*, în *Banatica*, 9, 1987, p.65-85.
- Kalmar, Pop 1988 – Z.Kalmar, P.Pop, *Descoperiri arheologice în comuna Agrij*, în *ActaMN*, XII, 1988, p.71-83.
- Kozłowsky 1973 – J. K. Kozłowsky, *Le problème de la périodisation de la civilisation de la céramique cannelée en Pologne*, în *Symposium Badener*, Bratislava, 1973, p. 167-185.
- Lazăr 1979 – V.Lazăr, *Așezări de înălțime cu terase Coțofeni în Transilvania*, în *Marisia*, IX, 1979, p.27-38.
- Lazăr 1980 – V.Lazăr, *Așezări de înălțime cu terase Coțofeni în Transilvania (III)*, în *Marisia*, X, 1980, p.11-30.
- Lazăr 1982 – V.Lazăr, *Așezări de înălțime cu terase Coțofeni în Transilvania (IV)*, în *Marisia*, XI-XII, 1982, p.31-40.
- Lazăr 1998 – V. Lazăr, *Consideration on some objects of copper discovered at Șincai-"Cetatea Păgânilor", Mureș county*, în *Apulum*, XXXV, 1998, p.43-45.
- Lipovan 1982 – I.T.Lipovan, *Așezările purtătorilor culturii Coțofeni din bazinul Ampoiului (I)*, în *Apulum*, XX, 1982, p.9-32.
- Lipovan 1983 – I.T.Lipovan, *Așezările purtătorilor culturii Coțofeni din bazinul Ampoiului (II)*, în *Apulum*, XXI, 1983, p.29-48.

Lipovan 1993 – I.T.Lipovan, *Așezările purtătorilor culturii Coțofeni din bazinul Ampoiului (III)*, în *Apulum*, XXVII-XXX, 1993, p.105-115.

Luca, Boroffka 1995 – S.A.Luca, N.Boroffka, *New prehistoric discoveries from Sibiu, Romania*, în *Apulum*, XXXII, 1995, p.73-82.

Luca et alia 1997- S.A.Luca, C.Roman, M.Baicoană, *Materiale arheologice din peșteri ale județului Hunedoara (I)*, în *Corviniana*, III, 1997, p.17-32.

Maier 1973 – R.A.Maier, *Entstehung und Gliederung der Badener Kultur im Spiegel des nordalpinen Neolithikums*, în *Symposium Badener*, Bratislava, 1973, p.199-206.

Maxim 1983 – Z.Maxim, *Descoperiri Coțofeni în bazinul someșan (Someșuri, Crasna, Almaș)*, în *ActaMP*, VII, 1983, p.61-68.

Maxim-Kalmar 1992 – Z.Maxim-Kalmar, *Locuirea Coțofeni de la Piatra Ilișovii (altit. 1990 m)*, în *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p.78-79.

Morintz, Roman 1968 – S.Morintz, P.I.Roman, *Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit in Raum der Niederdonau*, în *Dacia*, N.S., XII, 1968, p.45-128.

Morintz, Roman 1973 – S.Morintz, P.Roman, *Über die Übergangsperiode vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien*, în *Symposium Badener Kultur*, Bratislava, 1973, p.259-295.

Nemejcová-Pavúková 1973 – V. Nemejcová-Pavúková, *Zu Ursprung und Chronologie der Bolerász-Gruppe*, în *Symposium Badener*, Bratislava, 1973, p.297-316.

Neustupný – 1973 – E. Neustupný, *Die Badener Kultur*, în *Symposium Badener*, Bratislava, 1973, p.317-352.

Oprinescu 1987 – A.Oprinescu, *Scurte considerații asupra activității metalurgice a comunităților culturii Coțofeni*, în *SCIVA*, 38, 2, 1987, p.192-193.

Pavelcik 1973 – J.Pavelcik, *Zur Problematik der mährischen kannelierten Keramik*, în *Symposium Badener*, Bratislava, 1973, p.367-391.

Petre Govora 1999 – Gh.Petre Govora, *O preistorie a nord-estului Olteniei, Râmnicu Vâlcea*, 1995.

Petrescu 1993 – S.M.Petrescu, *Cercetări de arheologie speologică în Valea Cernei*, în *Tibiscum*, VIII, 1993, p.5-25.

Petrescu, Popescu 1990 – S.M.Petrescu, O.Popescu, *Cercetări de arheologie speologică în Valea Cernei (I)*, în *Banatica*, 10, 1990, p.59-80.

Petrovsky 1979 – R.Petrovsky, *Sondajul arheologic de la Iaz (comuna Obreja, județul Caraș-Severin)*, în *Tibiscus*, 5, 1979, p.77-96.

Petrovsky, Cădariu 1979 – R.Petrovsky, Șt.Cădariu, *Așezări ale culturii Coțofeni în județul Caraș-Severin*, în *Banatica*, 5, 1979, p.35-69.

Plesová-Štiková 1973 – E.Pleslova-Štiková, *Die Kultur mit kannelierter Keramik in Böhmen*, în *Symposium Badener*, Bratislava, 1973, p.393-425.

Popa 1995 – C.I.Popa, , *Contribuții la cunoașterea perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului pe valea Cugirului*, în *Apulum*, XXXII, 1995, p.33-58.

Popa 1999 – C. I. Popa, *Cercetări de teren în centrul și sud-vestul Transilvaniei (I)*, în *BCSS*, 5, 1999, p. 107-146.

Radu, Moldovan 1981 – D.Radu, V.Moldovan, *Așezarea eneolitică de la Aruncuta*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p.341-355.

Rișcuța 1996 – C.Rișcuța, *Repertoriul arheologic al depresiunii Brad*, în *Sargetia*, XXVI/1, 1995-1996, p.265-317.

Roman 1969 – P.I.Roman, *Precizări asupra unor probleme ale neoliticului transilvănean*, în *Revista Muzeelor*, 1, 1969, p.68.

Roman 1976 – P.I.Roman, *Cultura Coțofeni*, Biblioteca de arheologie, XXVI, București, 1976.

Roman 1976 a – P.I.Roman, *Materiale aparținând perioadei de tranziție de la eneolitic spre epoca bronzului în colecțiile Muzeului Județean Arad*, în *Ziridava*, VI, 1976, p.31-40.

Roman 1982 – P.I.Roman, *Constituirea noilor grupe etno-culturale de la începutul epocii bronzului*, în *Carpica*, XIV, 1982, 39-49.

Roman, Némethi 1978 – P.I.Roman, I.Némethi, *Cultura Baden în România*, Biblioteca de arheologie, XXXI, București, 1978.

Roska 1941 – M.Roska, *Az aeneolithikum Kolosz-Korpádi I. jellegu emlékei Erdélyben*, în *Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem-és régiséggyűjteményéből*, I, 1941, p.44-99.

Roska 1942 – M. Roska, *Erdély régészeti repertórium, I. Öskor*, Thesaurus Antiquitatum Transilvanicarum, I, Praehistorica, Cluj, 1942.

Rotea 1987 – M.Rotea, *Locuirea Coțofeni de la Deva-"Strada Lenin"*, în *Sargetia*, XX, 1986-1987, p.475-479.

Rustoiu 1999 – G. T. Rustoiu, *O așezare preistorică inedită identificată pe teritoriul municipiului Alba Iulia*, în *BCSS*, 5, 1999, p. 95-105.

Ruttkay 1973 – E.Ruttkay, *Über die Badener Kultur in Niederösterreich und im Burgländ*, în *Symposium Badener*, Bratislava, 1973, p.441-452.

Székely 1995 – Zs.Székely, *Șantierul arheologic Brăduț, județul Covasna - zona tumulilor*, în *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, I, 1995, p.106-113.

Székely 1997 – Zs.Székely, *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, Bibliotheca Thracologica, XXI, București, 1997.

Torma 1973 – I.Torma, *Die Boleráz-Gruppe in Ungarn*, în *Symposium Badener*, Bratislava, 1973, p.483-512.

Ulanici 1975 – A.Ulanici, *Săpăturile de la Branș, jud.Olt*, în *Cercetări arheologice*, 1, 1975, p.45-76.

Ulanici 1976 – A.Ulanici, *Noi cercetări arheologice la Branș*, în *Cercetări arheologice*, II, 1976, p.33-72.

Vlassa 1961 – N. Vlassa, *O contribuție la problema epocii scitice în Transilvania: cimitirul de la Cipău-"Gară"*, în *Apulum*, IV, 1961, p. 19-49.

Vlassa 1963 – N.Vlassa, *Chronology of the neolithic in Transylvania, in the light of the Tărtăria settlement's stratigraphy*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p.485-494.

Vlassa et alia 1995 – N.Vlassa, Z.Maxim, Gh.Lazarovici, *Descoperiri arheologice la Bernadea (partea I -a)*, în *ActaMN*, 32/I, 1995, p.575-588.

Vulpe 1973 – Al.Vulpe, *Începuturile metalurgiei aramei în spațiul carpato-dunărean*, în *SCIV*, 24, 2, 1973, p.217-237.

CONTRIBUTIONS REGARDING THE TRANSLATION PERIOD FROM ENEOLITHIC TO THE BRONZE AGE IN CUGIR'S BASIN (ALBA DISTRICT)

- Summary -

This work which is continued with another article, analyses the discoveries from Cugir basine (Alba district), belonging to the Coțofeni culture. In the previous article were pointed out the Coțofeni settlements from Cugir – „Țara vânturilor - Dealul cu Alunu”, Cugir – „Piatra Pleșii”, Cugir – „Făgețel”, Cugir – „Podereauă” and Șibot „La Țelini”. In the present article are systematically analysed, the settlements, the dwellings, the clay objects, the stone objects and the metal ones, all these belonging to the new places discovered after some researches made up in a larger area. These are the discoveries from Bucuru – „Vârful Bucuru”, Călene – „Cioaca lui Fornea”, Cugir – „Dealul Brădetului”, Cugir – „Cioaca Bălinteasa”, Cugir – „Gura Luncilor”, Vinerea – „În Țelini”, Vinerea – „Țelina de Sus”, Vinerea – „Grădinile din Deal”, Vinerea – „În Deal”, ob. 1, 2, 3, Vinerea – „Tăbărăște”, Șibot – „La Baltă”, Balomir – „După Sat”, Balomir – „Sătești” and Balomir „Gura Văii Cioarei”.

In what concerns the habitation, it is remarked the preference of the communities, the first stage Coțofeni (after P. Roman) to live on the lower terraces, in the neighbourhood of some rivers (Cugir Valley, Mureș Valley) as well as the previous age neoeolithic. As soon as the 2nd stage of Coțofeni is finished (II b after P. Roman), appears a change of the habitation due to the penetration of some communities in the hill area (Bucuru, 961 m altitude). This place will be constantly populated in the 3rd stage of Coțofeni-Coțofeni III (Cugir – „Dealul Brădetului”, Cugir – „Țara Vânturilor-Dealul cu Alunu”, Cugir – „Piatra Pleșii”, Călene – „Cioaca lui Fornea”). This proves the existence of a mixt economy, more striking in the final phase. Based on some present ethnographic observations, the author believes that the dwellings from the top of some hills, were just temporary shelters for the shepshers. The real settlements were situated in the lower fields (Cugir – „Făgețel”, Cugir – „Țara Vânturilor-Dealul cu Alunu”, Șibot – „La Țelini”) but most vast area beeing that from Vinerea – „Tăbărăște”. The settlements aren't fortified. Some of them (Cugir – „Țara Vânturilor-Dealul cu Alunu”, Bucuru – „Vârful Bucuru”) had arranged artificial terraces for living.

The existence of some hovel is suggested by the presence in some points, of pieces of adobes with traces of poles. Some knolls of soil from Cugir surroundings (Călene and Vinerea) could indicate the type of funeral monument from this epoch, but there is no significant evidence in this respect.

The pottery, the main archaeological material discovered, is diverse. On its base, the discoveries we've spoken about could be dated. Thus, the most part of these found points could be assigned to the first phase of Coțofeni (Vinerea – „Țelina de Sus”, Vinerea – Grădinile din Deal”, Vinerea – „În Deal”, ob. 3, Vinerea – „Tăbărăște”, Balomir – „Sătești”) some of these continuing their existence even in the 2nd phase of Coțofeni (Vinerea – „Tăbărăște”, Balomir – „Sătești”) others, as those from Cugir – „Gura Luncilor” and Șibot – „La Baltă”, appearing now. But the most numerous discoveries are those belonging to the final phase, Coțofeni III (Bucuru, Călene, Cugir – „Dealul Brădetului”, Cugir – „Piatra Pleșii”, Vinerea – „În Deal” ob. 1, Balomir – „Sătești”, Balomir – „După Sat”, Balomir – „Gura Văii Cioarei”).

The lithic material consist in an interesting lot of silex pieces (about 20 pieces) finished up or in course of processing, found at Vinerea – „Țelina de Sus” together with Coțofeni I materials. At Vinerea – „Tăbărăște” also appeared a fragment of stone axe.

The clay objects, just a few in number, are represented of two little spindles (Vinerea – „În Deal” ob. 2 and Vinerea – „Tăbărăște”) and cooper awl discovered by N. Vlassa in 1960 at Balomir – „Gura Văii Cioarei” and ascribed to the Criș culture, could be associated to the culture Coțofeni III.

In this work are studies a lot of aspects linked to the begining period of the Coțofeni culture in Transylvania, beeing accepted just a local neolithic contribution, only for some important settle-

ments like those from Tărtăria and Turdaș. To use a so called phase „0”, for the beginning of the Coțofeni culture, is unsuitable.

More pottery materials with a channelling decoration, discovered in the settlements from Vinerea – „Tăbărăște”, Vinerea – „Făgețel” put the problem of the relations with the Baden culture, wich is a cultural area where from is taken a such technology. Starting from these pieces, the author analyses the whole problem wich concerns such appearances in Coțofeni culture from Transylvania and those from Deva – „Str. Lenin”, Șoimuș and Petrești. The pottery from this discussed category has analogies as part of the European Goove ceramics, like in the Salzmünder, Bolersaz or Balaton culture. The final conclusion is that only in Ruda's case, where was found a stem cup in a quadrilobated shope, we can talk about Baden imports in Coțofeni II culture. A series of discoveries, such handles with knobs of the circular impresions found in the Coțofeni phase III, are interpreted as Baden inheritance.

The archeological resort from Balomir – „Sătești” offered an interesting fragment of pottery, decorated with alternative impressions, triangular form, wich creates an zig-zag ornament in positif, revealing a clear vučedolian influence in the Coțofeni culture from this resort. The background association mentioned above with tipical decorating elements from Coțofeni, indicates the fact that we can speak about an import. An alike discovery is recorded in Transylvania from Țelna – „Gugu”, other materials decorated with concentric circles or spirals from the up cowing dwelling, as those from Tărtăria, Sebeș or Răchita suggest the same vučedolian influences.

In conclusions, we may say that, due to the great number of Coțofeni discoveries (until now have been found 23 points), Cugir's basine have been well populated in the transition period from Eneolithic to the Bronze Age. The appearance of some interesting materials, especially in the settlements from Vinerea – „Tăbărăște” and Balomir – „Sătești” need systemathic tockle of the respective sites, in order to clarify some aspects concerning the relation between Coțofeni culture from Transylvania and Baden and Vučedol cultures.

EXPLANATION OF FIGURES

PI. I. The map of discoveries by Coțofeni from the hydrographical basin of the Cugir river.

PI. II. Ceramics of Coțofeni type: *Bucuru-"Vârful Bucuru"*.

PI. III. Ceramics of Coțofeni type: *Călene-"Cioaca lui Fornea"* (1-4); *Bucuru-"Vârful Bucuru"* (5-8).

PI. IV. Ceramics of Coțofeni type: *Călene-"Cioaca lui Fornea"*.

PI. V. Ceramics of Coțofeni type: *Cugir-"Gura Luncilor"* (1-4); *Cugir-"Stația PECO"* (5); *Cugir-"Cioaca Bălințeasa"* (6-9); *Cugir-"Dealul Brădetului"* (10).

PI. VI. Ceramics of Coțofeni type: *Vinerea-"Țelina de Sus"*.

PI. VII. Ceramics of Coțofeni type: *Vinerea-"Țelina de Sus"* (1-3); *Vinerea-"În Țelini"* (4-5); *Vinerea-"Grădinile din Deal"* (6); *Vinerea-"În Deal"-ob.1* (7-13).

PI. VIII. Ceramics of Coțofeni type: *Vinerea-"În Deal"-ob.3*.

PI. IX. Ceramics of Coțofeni type: *Vinerea-"În Deal"-ob.2* (1-5); *Șibot-"La Baltă"* (6-11).

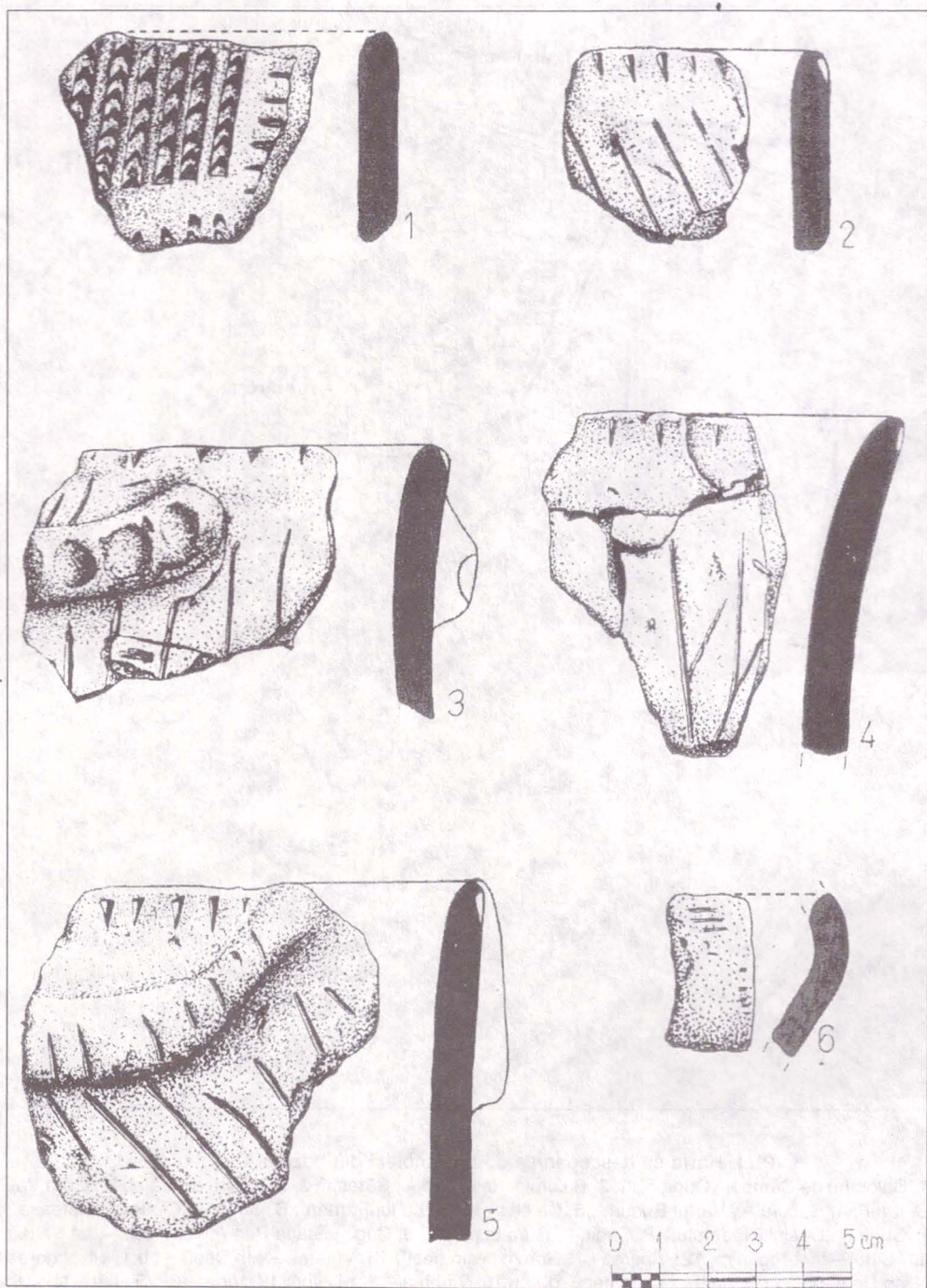
PI. X-XVIII. Ceramics of Coțofeni type: *Vinerea-"Tăbărăște"*.

PI. XIX-XXI. Ceramics of Coțofeni type: *Balomiru de Câmp-"Sătești"*.

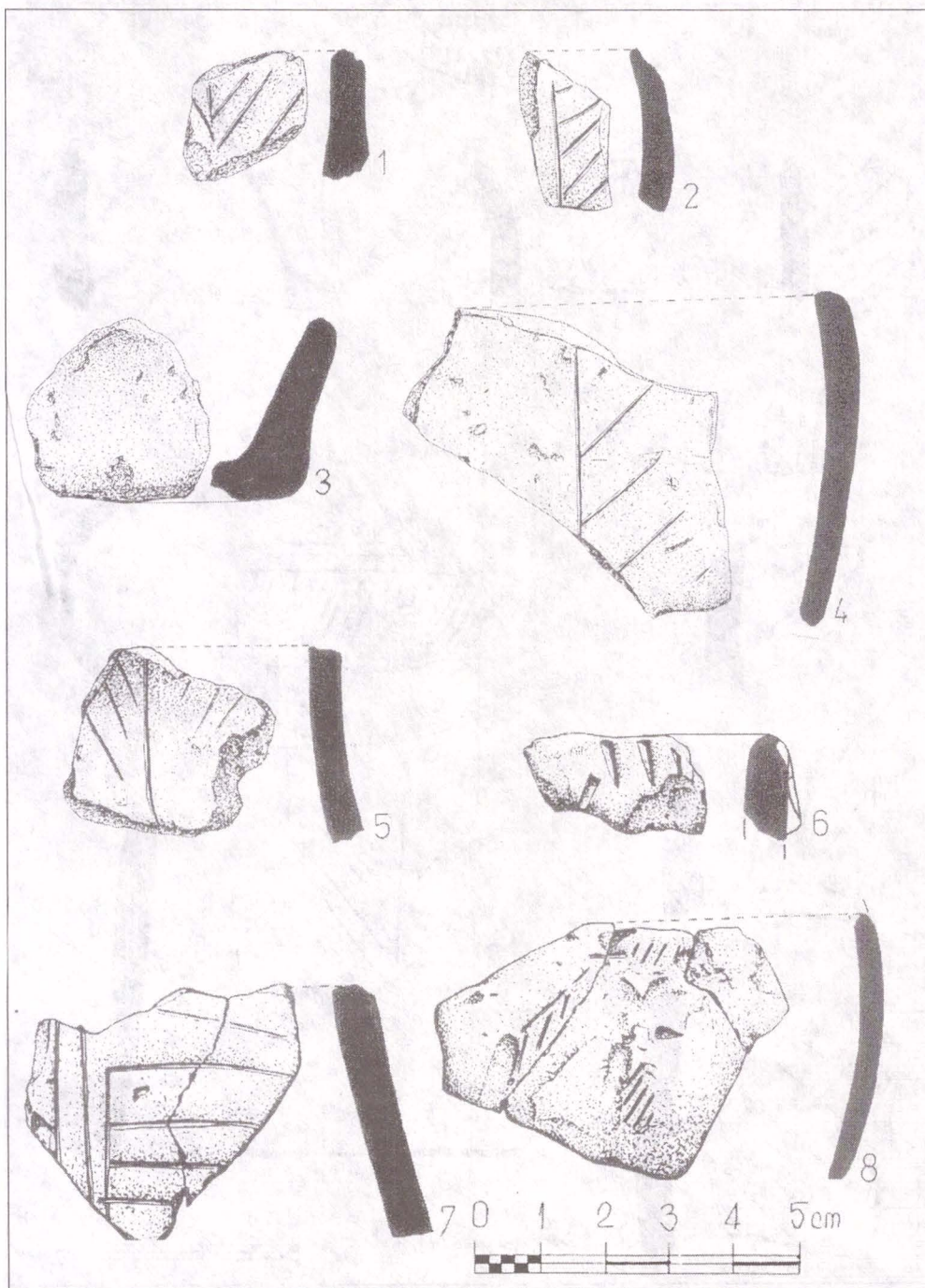
PI. XXII. Ceramics of Coțofeni type (1-2); ... (3, 9); pearl from burned clay (8); copper-awl (10); polished-stone axe (11); lithic-kit (4-7): *Vinerea-"Tăbărăște"* (1-2, 9, 11); *Vinerea-"Țelina de Sus"*. (4-7). *Vinerea-"În Deal"-ob.2* (3); *Călene-"Cioaca lui Fornea"* (8); *Balomiru de Câmp-"Gura Văii Cioarei"* (10) (10, după N.Vlassa).

PI. XXIII. Lithic-kit: *Vinerea-"Țelina de Sus"*.

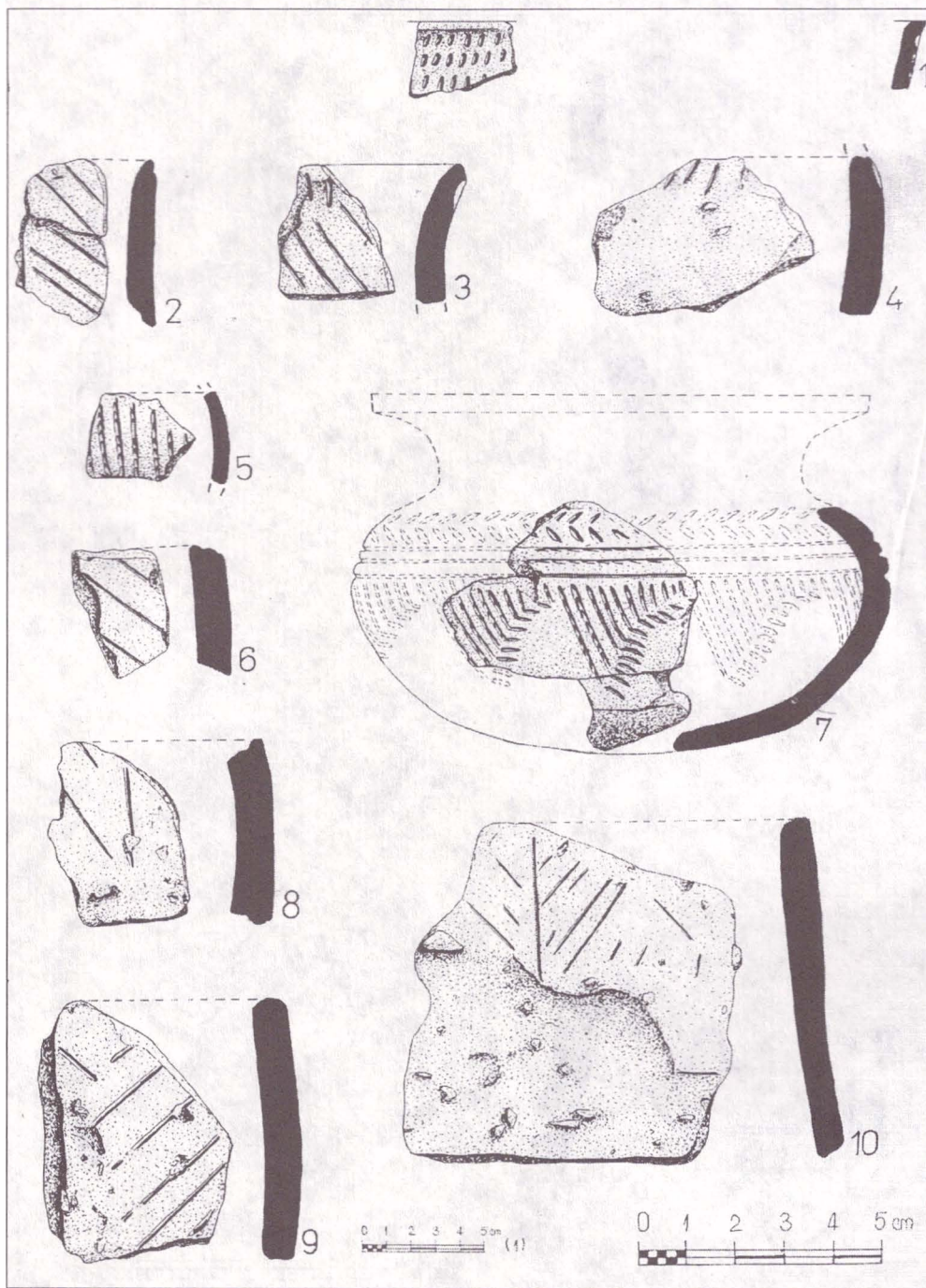

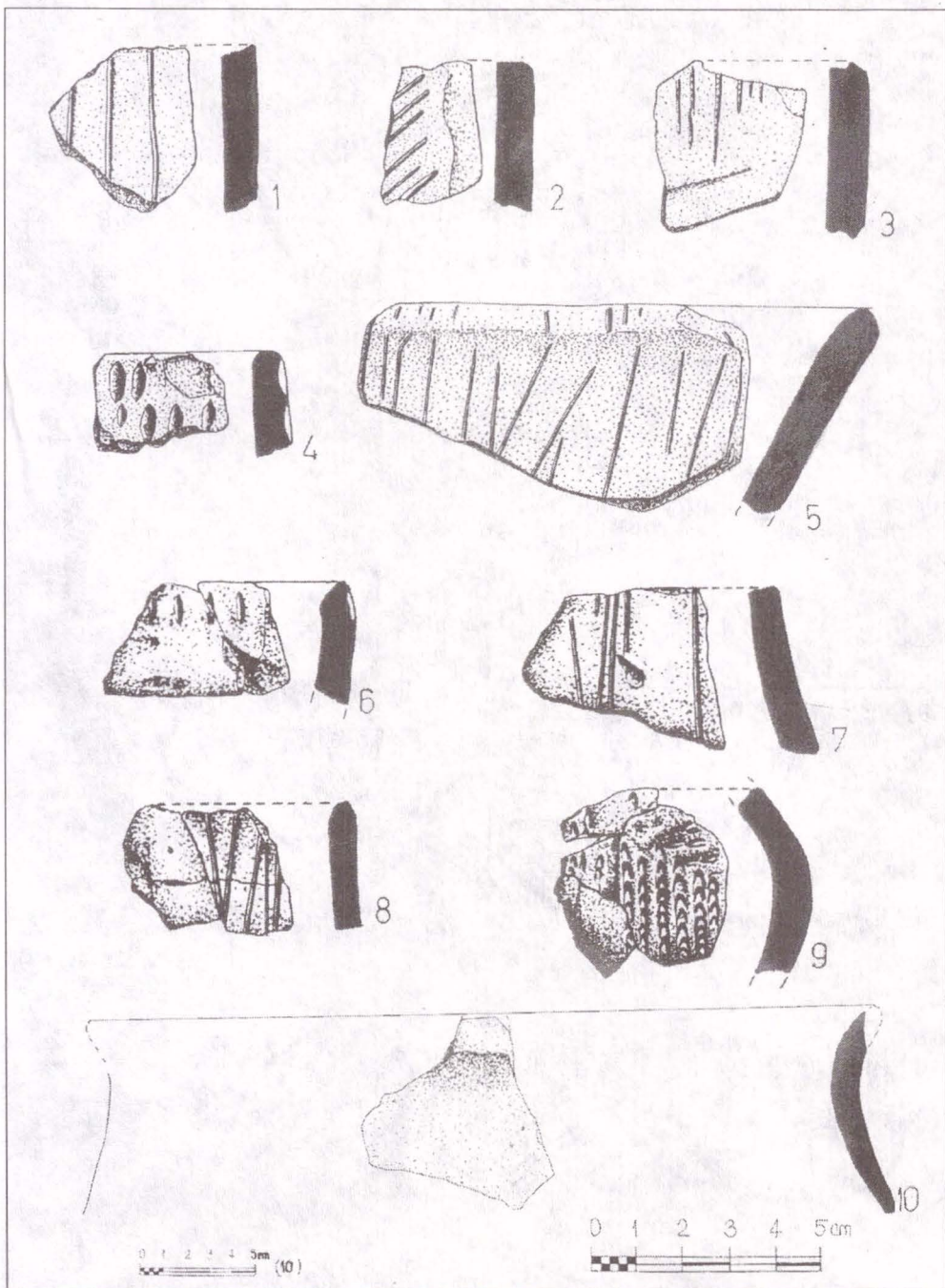
PI. II. Ceramică de tip Coțofeni: Bucuru-"Vârful Bucuru".

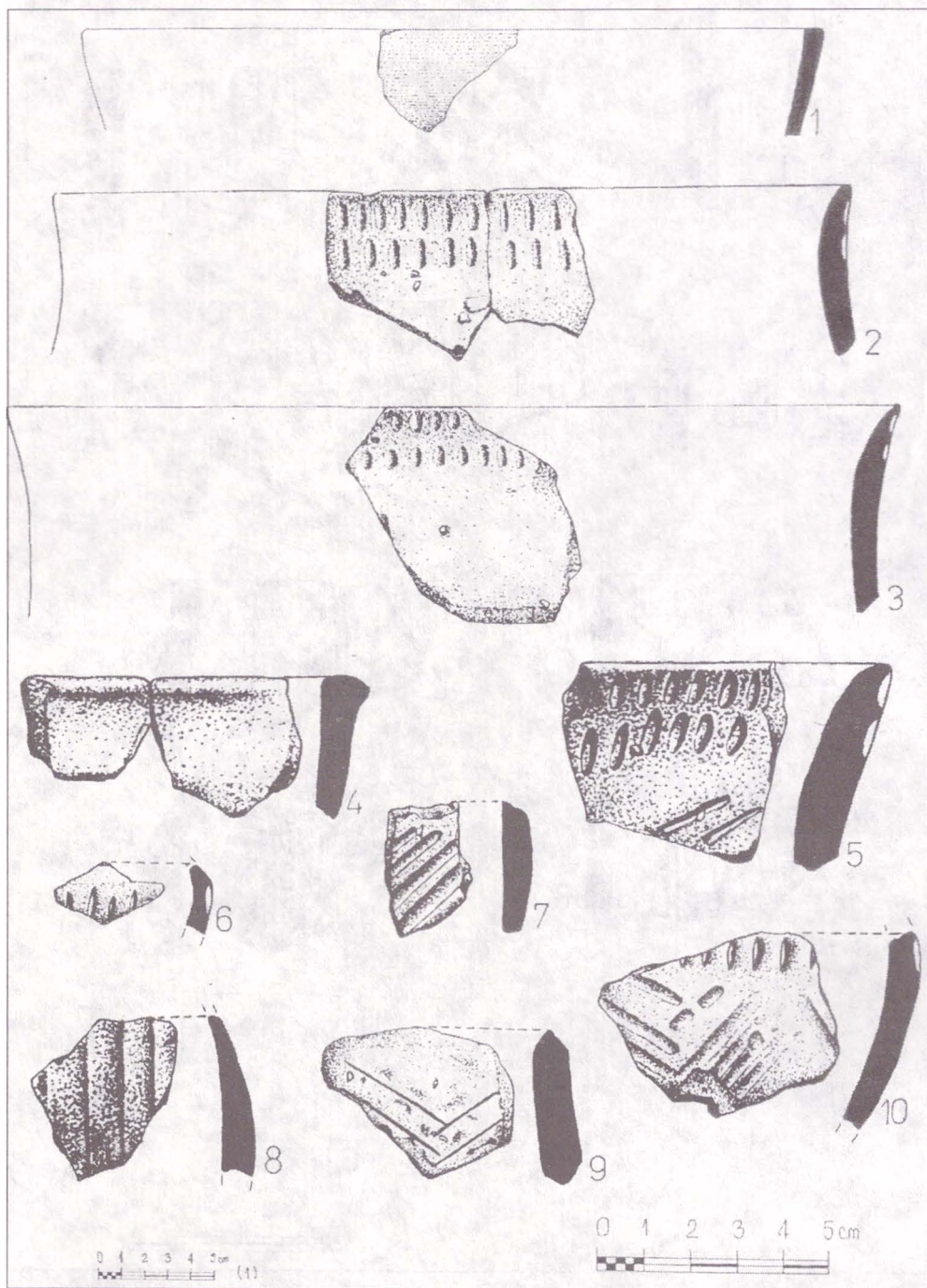
PI. III. Ceramică de tip Coțofeni: Călene-"Cioaca lui Fornea" (1-4); Bucuru-"Vârful Bucuru" (5-8).

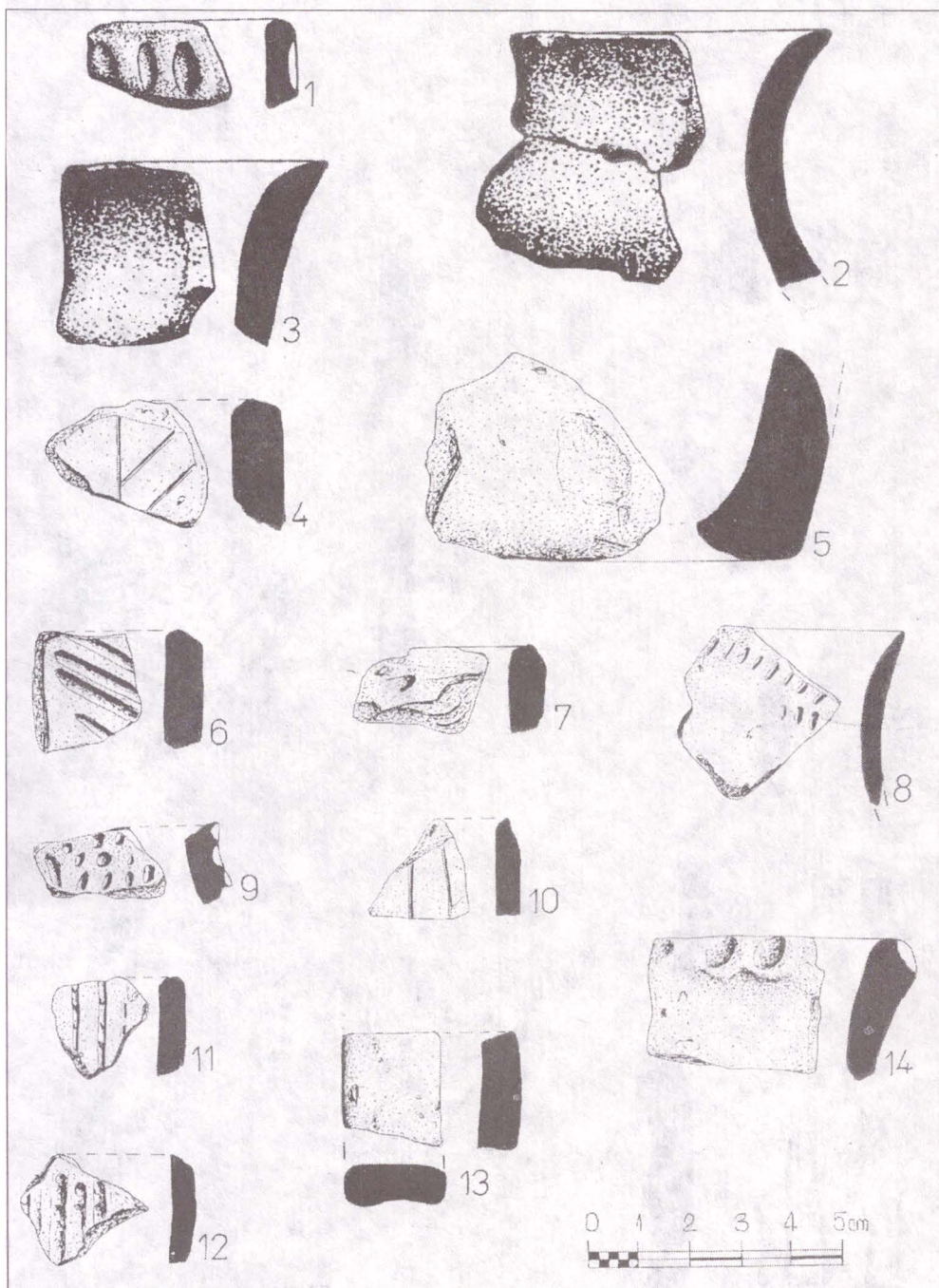
PI. IV. Ceramică de tip Coțofeni: Călene-"Cioaca lui Fornea".

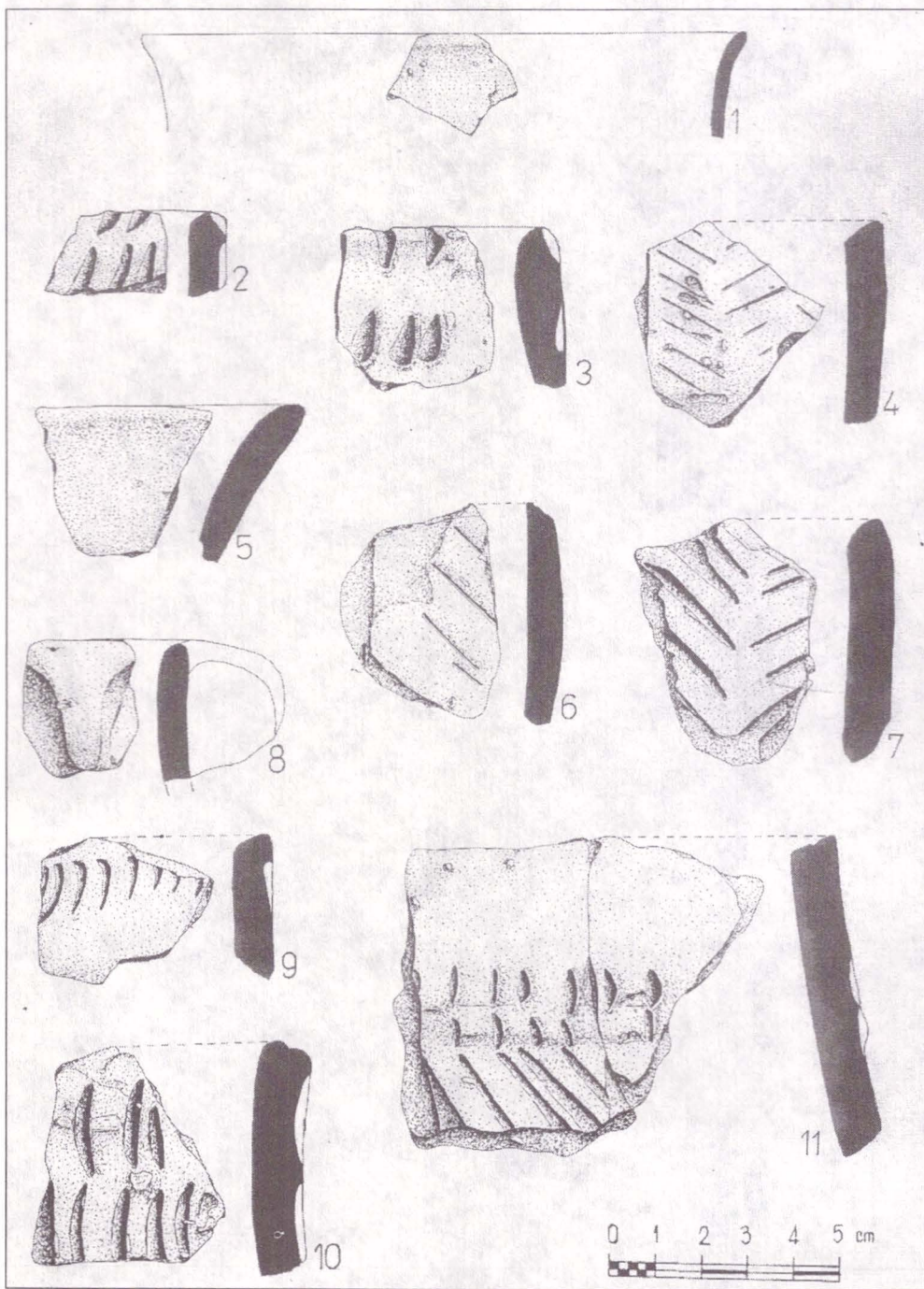
Pl. V. Ceramică de tip Coțofeni: *Cugir-Gura Luncilor* (1-4); *Cugir-"Stația PECO"* (5); *Cugir-"Cioaca Bălințeasa"* (6-9); *Cugir-"Dealul Brădetului"* (10).

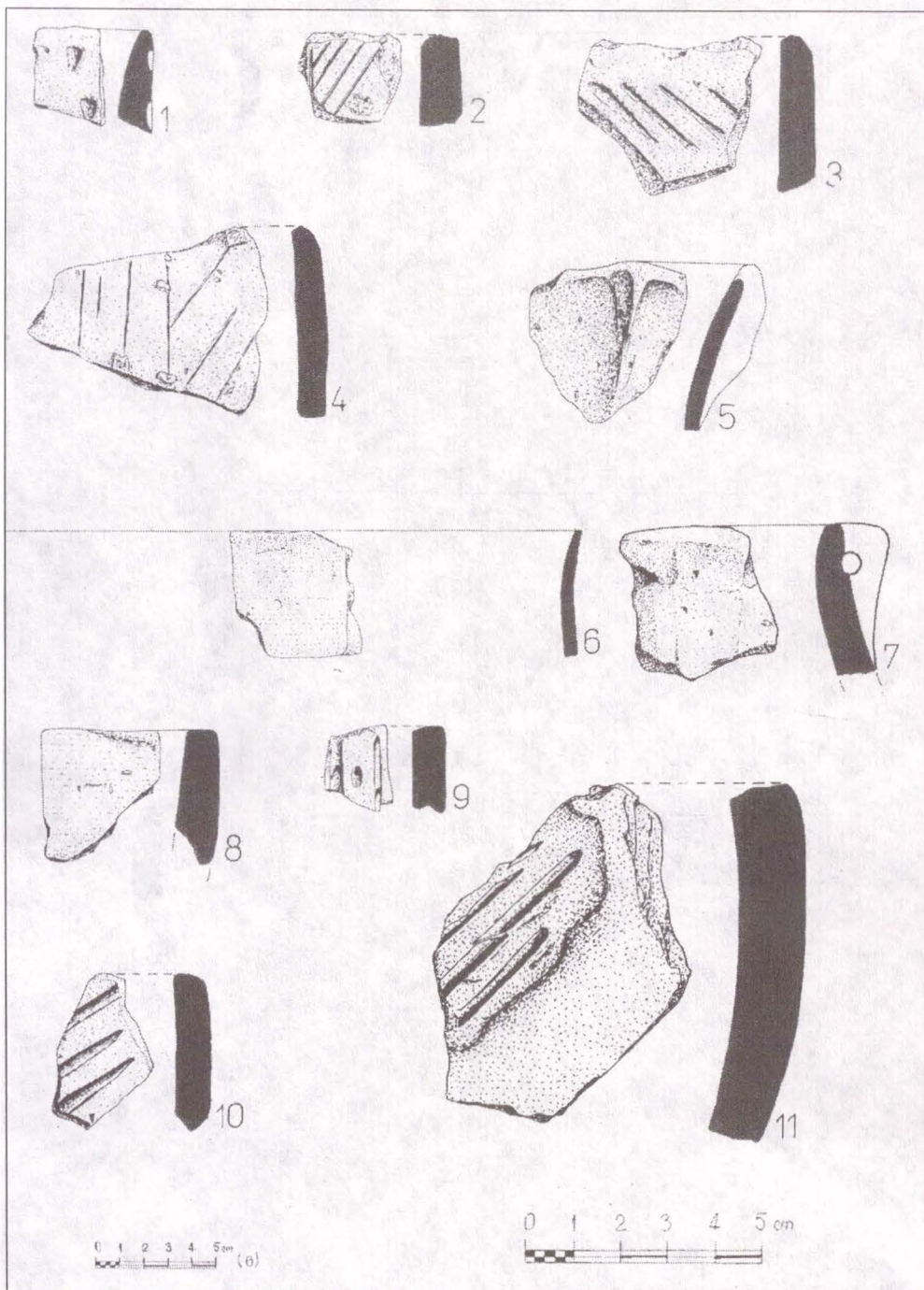
Pl. VI. Ceramică de tip Coțofeni: Vinerea-"Țelina de Sus".

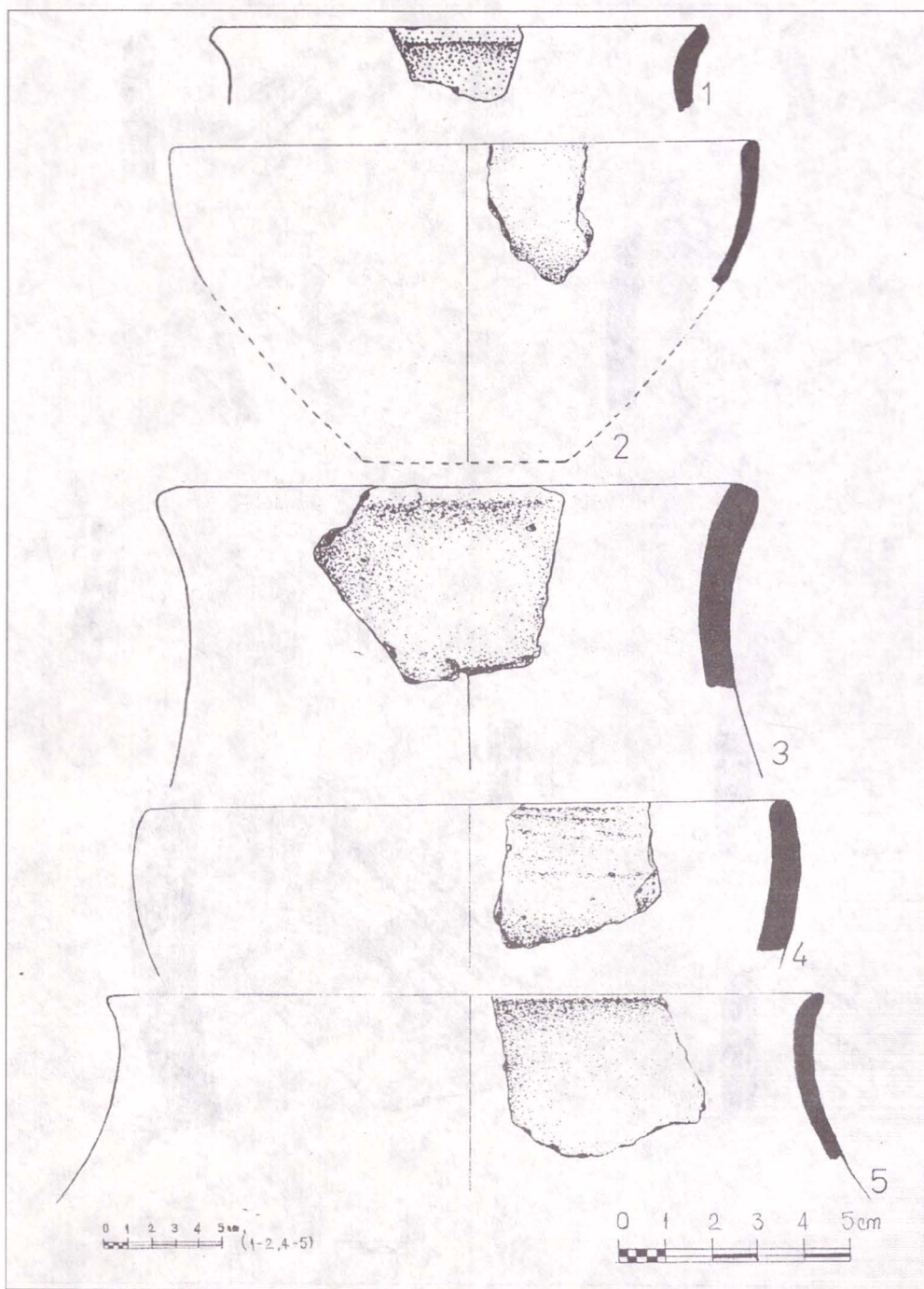
PI. VII. Ceramică de tip Coțofeni: Vinerea-"Țelina de Sus" (1-3); Vinerea-"În Țelini" (4-5); Vinerea-"Grădinile din Deal" (6); Vinerea-"În Deal"-ob.1 (7-14).

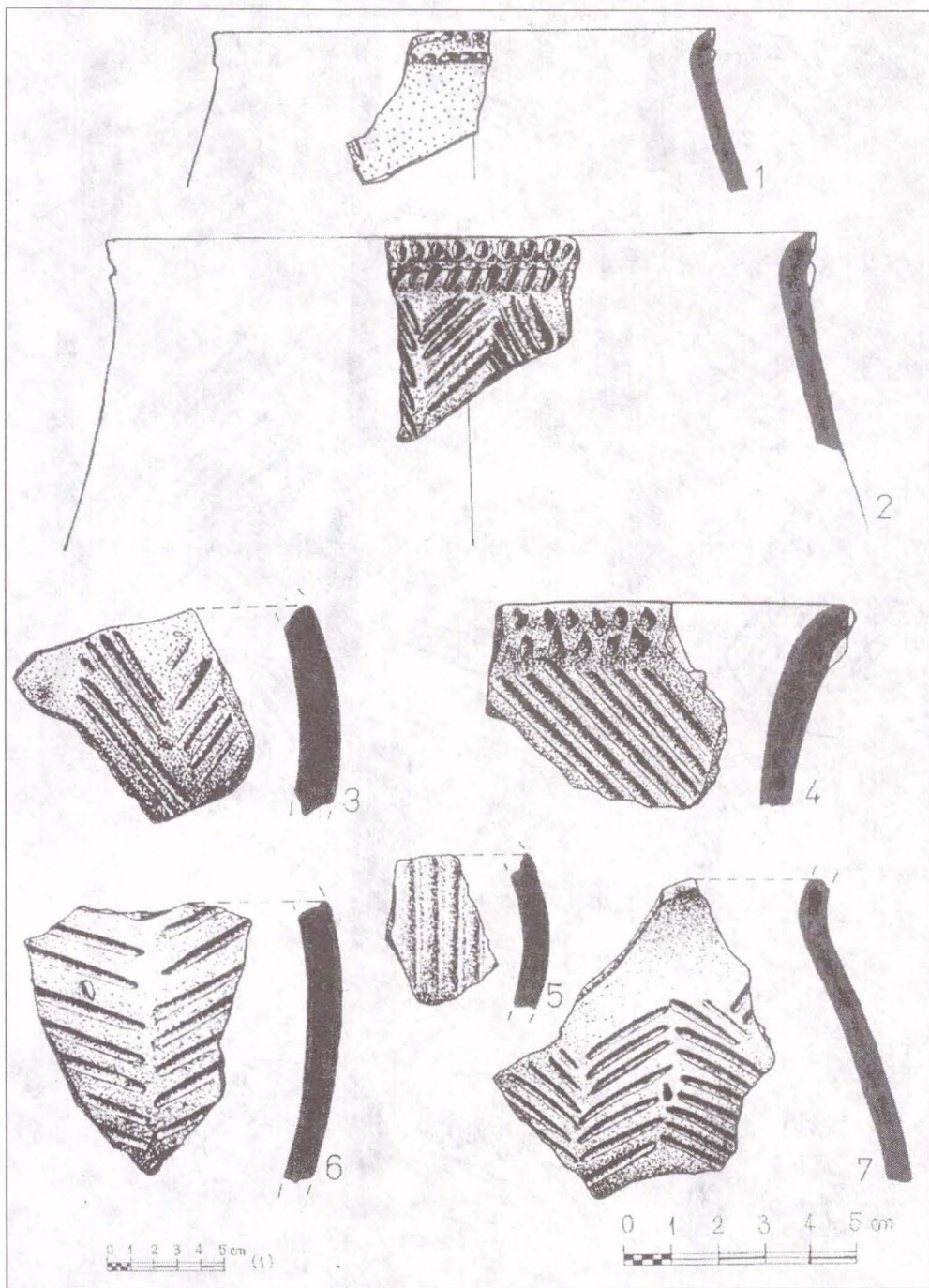
PI. VIII. Ceramică de tip Coțofeni: *Vinerea-„În Deal”-ob.3.*

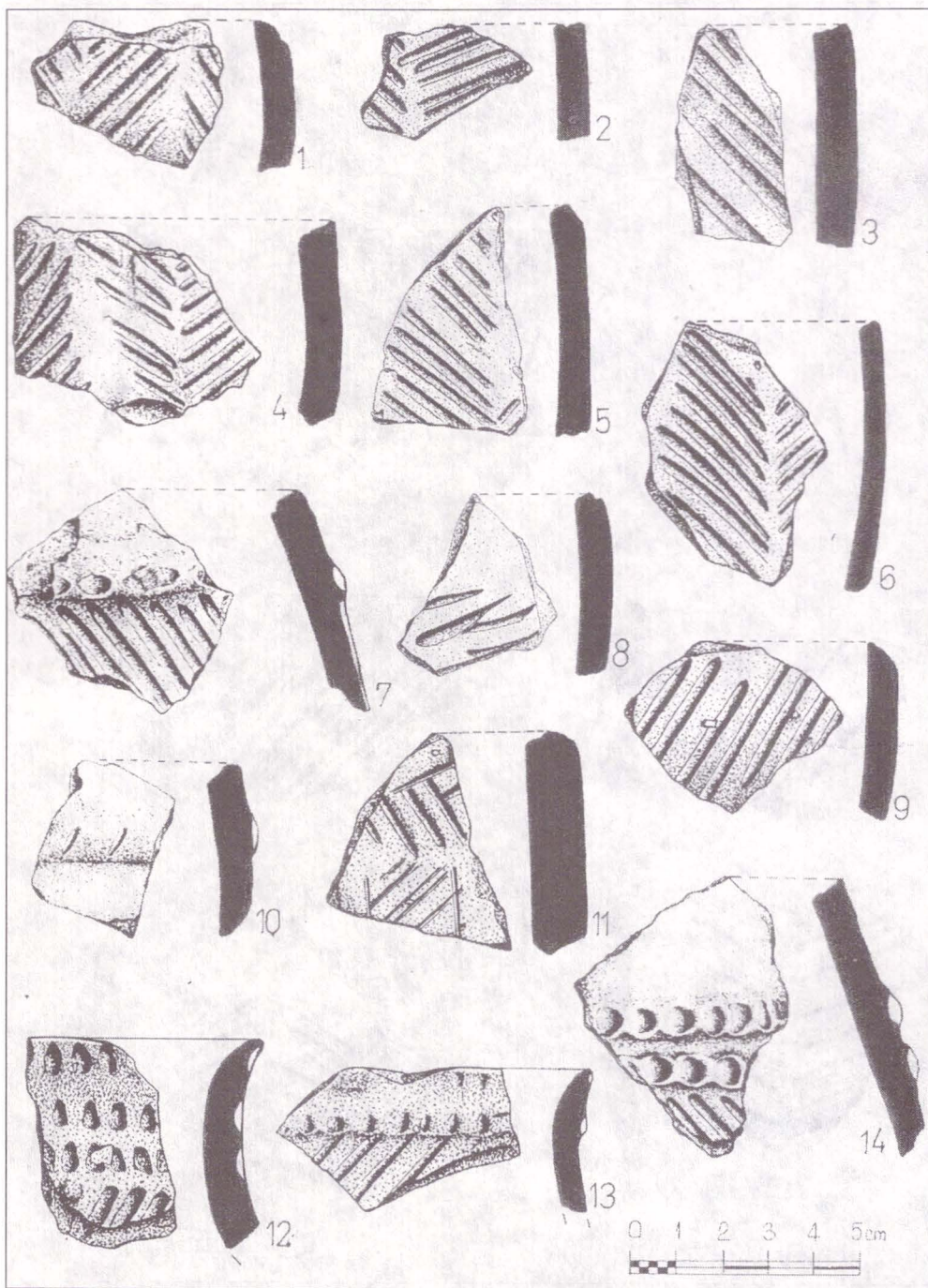
Pl. IX. Ceramică de tip Coțofeni: Vinerea-„În Deal”-ob.2 (1-5); Șibot-„La Baltă” (6-11).

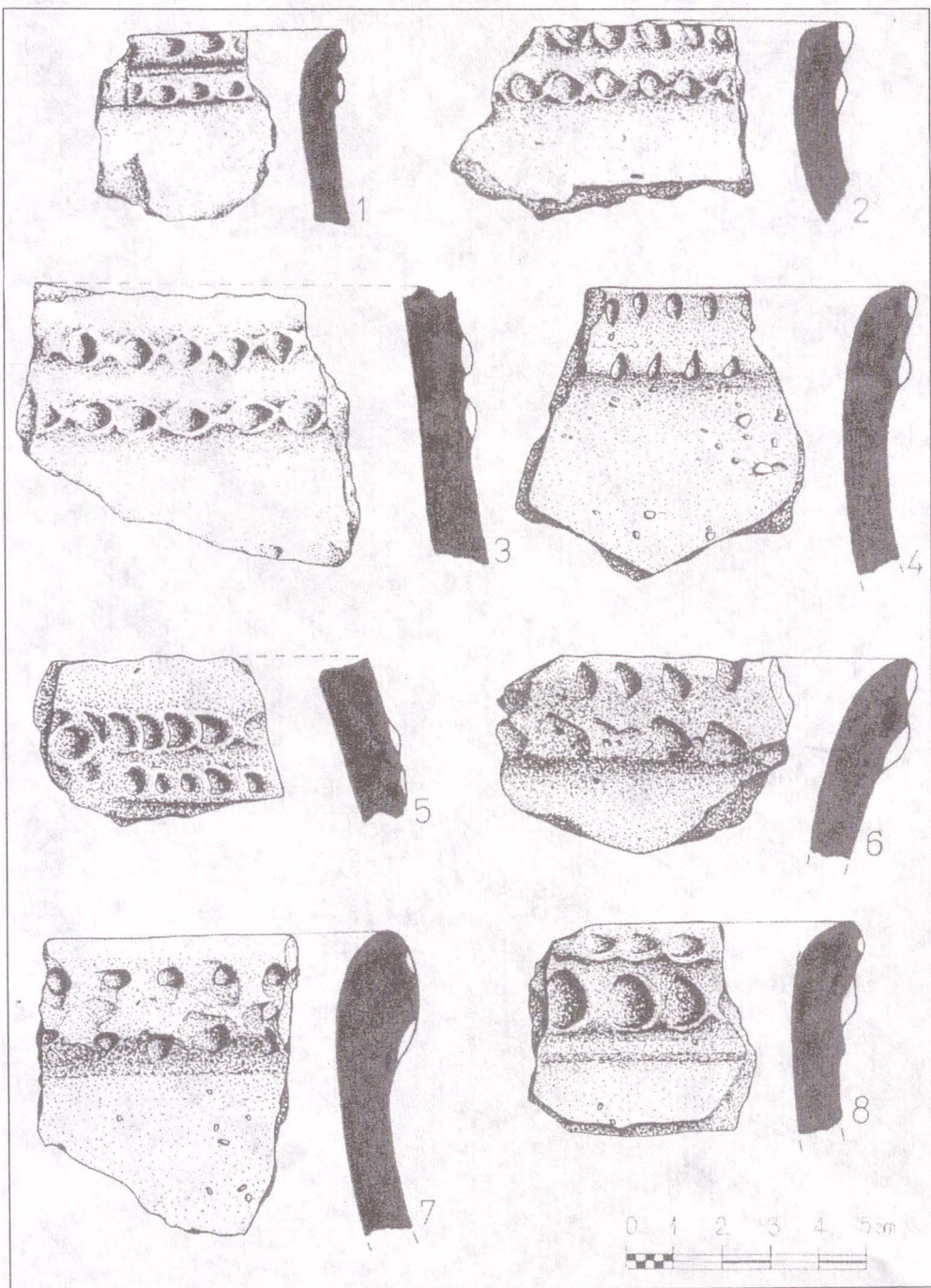
Pl. X. Ceramică de tip Coțofeni: Vinerea-"Tăbărăște".

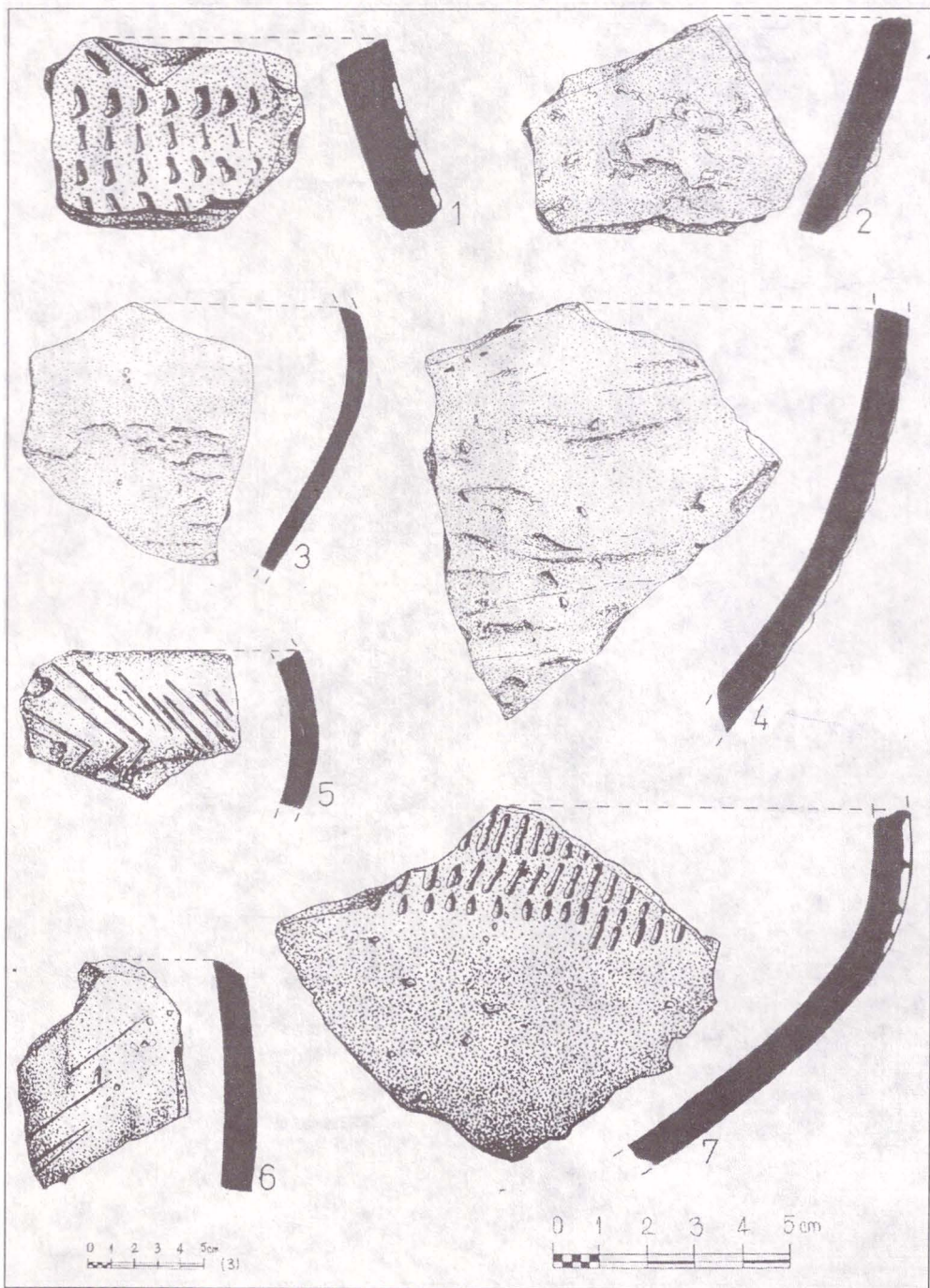
PI. XI. Ceramică de tip Coțofeni: Vinerea-"Tăbărăște".

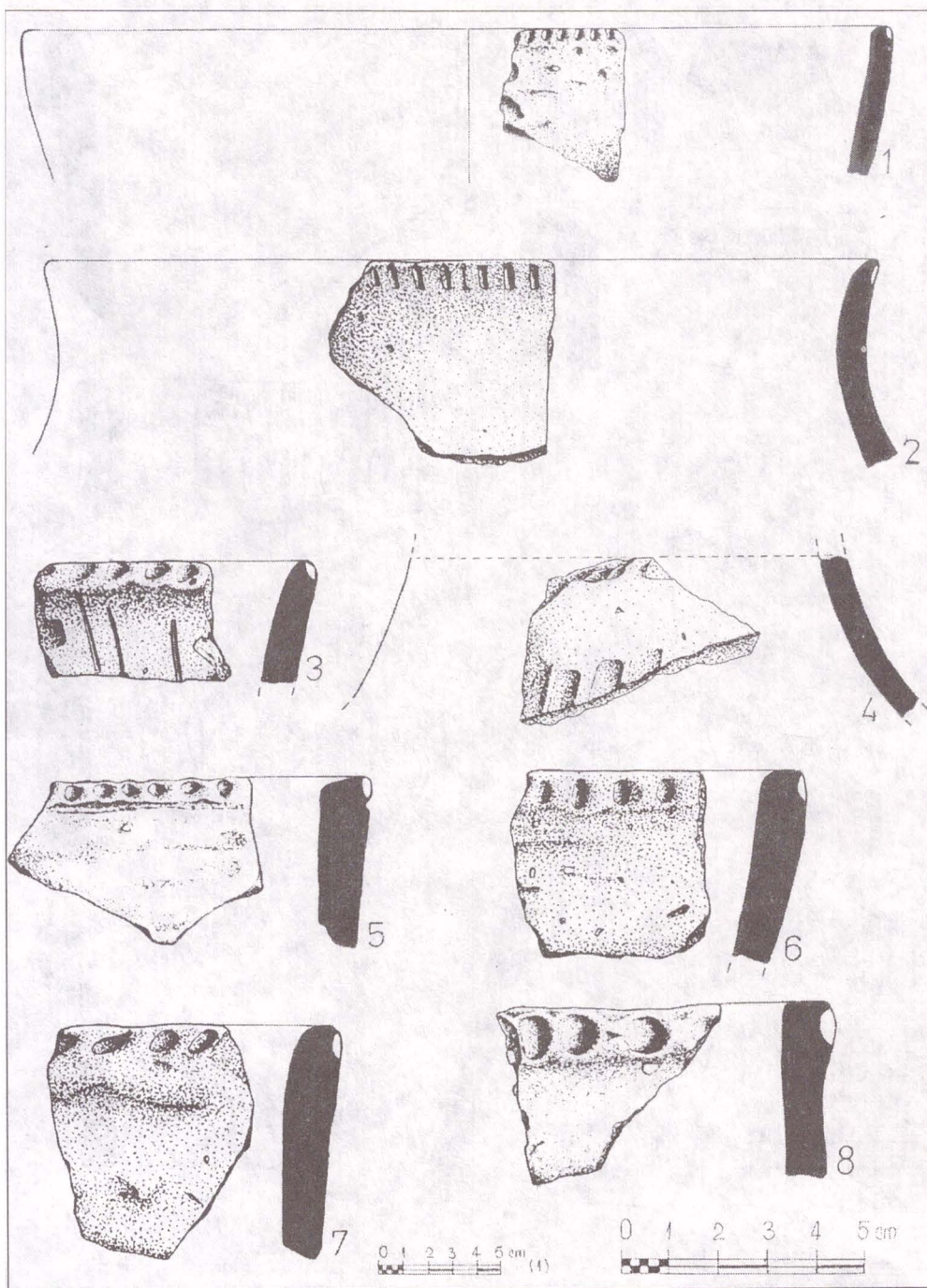
PI. XII. Ceramică de tip Coțofeni: *Vinerea-"Tăbărăște"*.

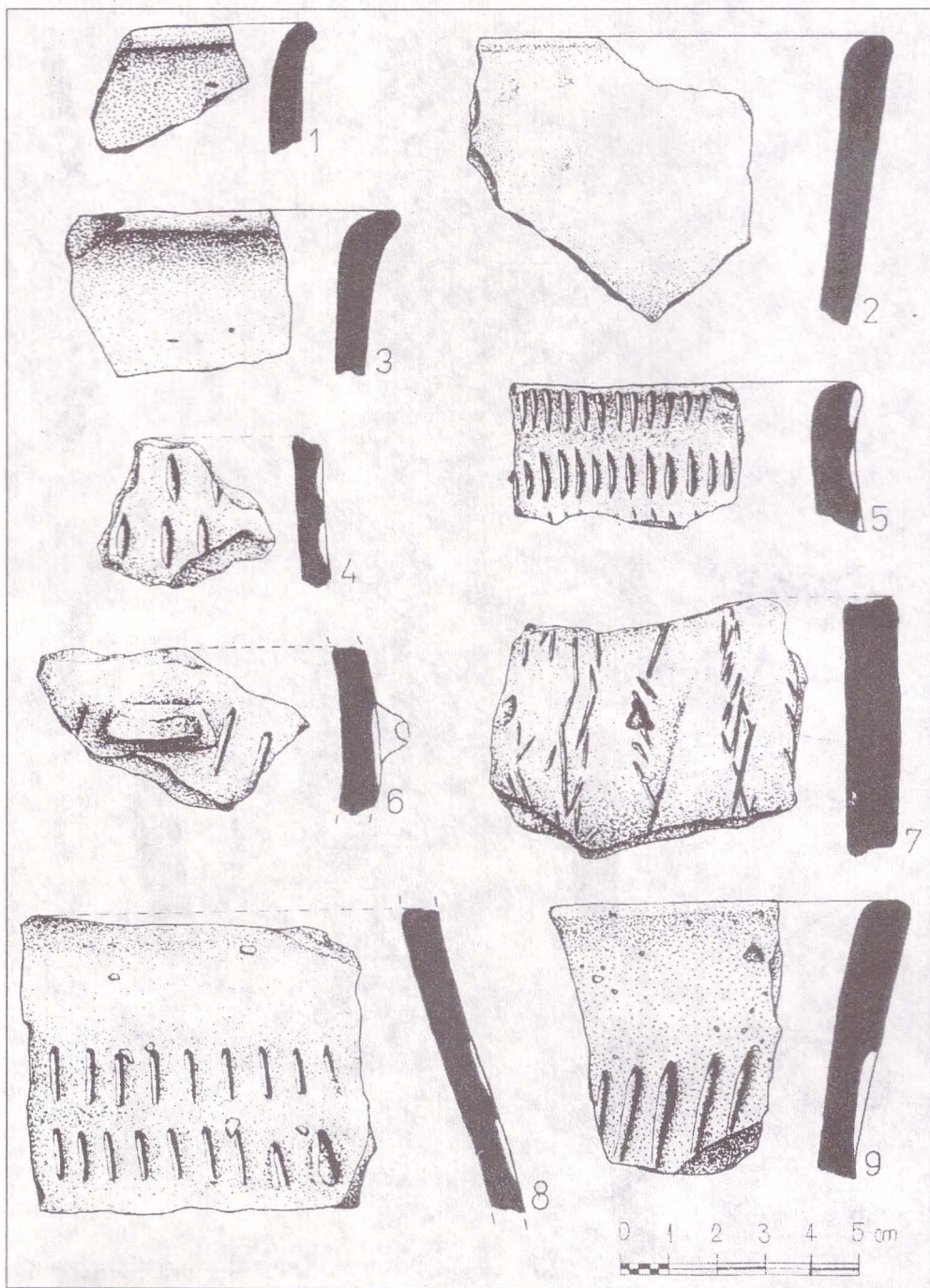
PI. XIII. Ceramică de tip Coțofeni: *Vinerea-"Tăbărăște"*.

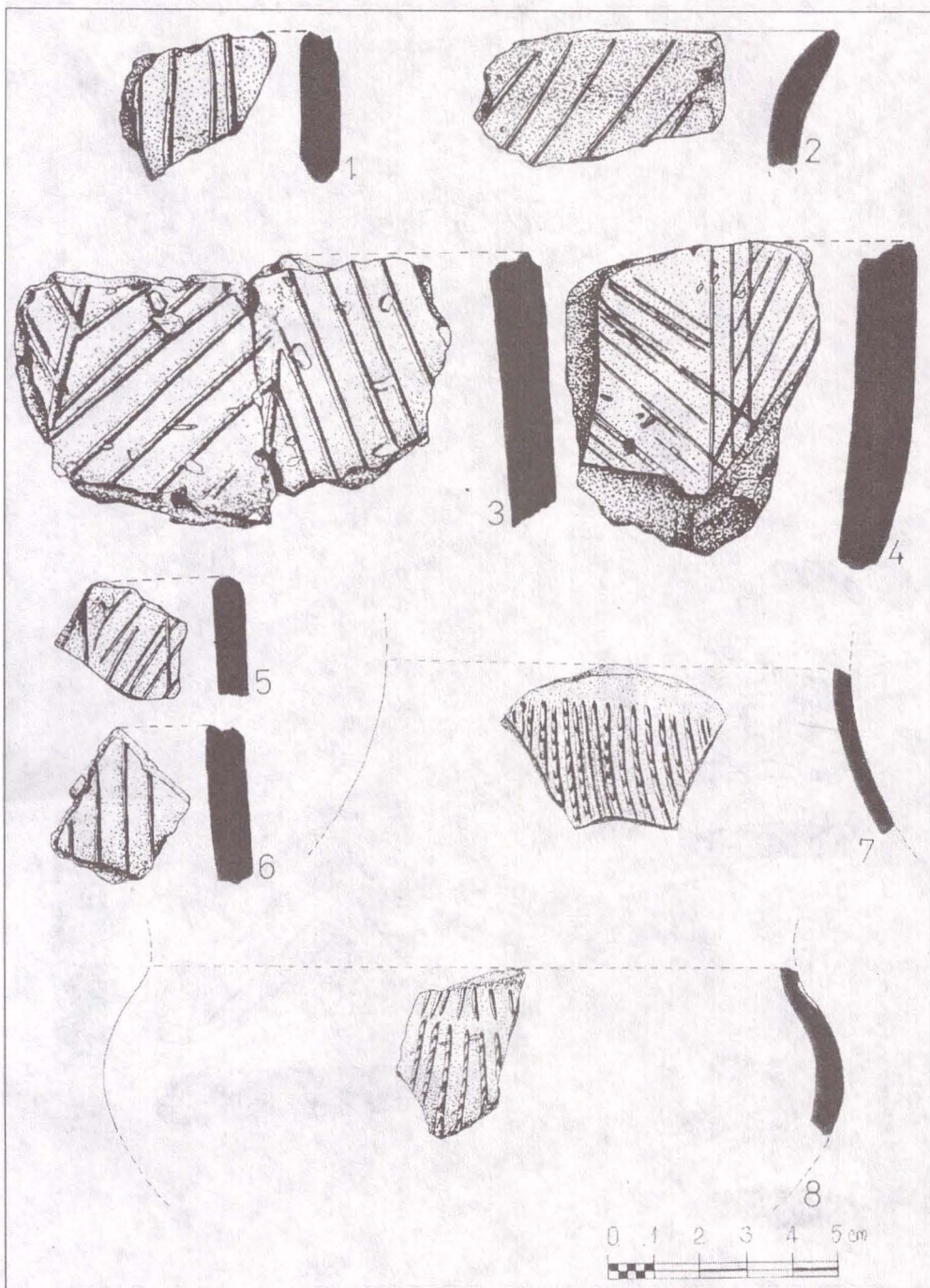
PI. XIV. Ceramică de tip Coțofeni: Vinerea-"Tăbărăște".

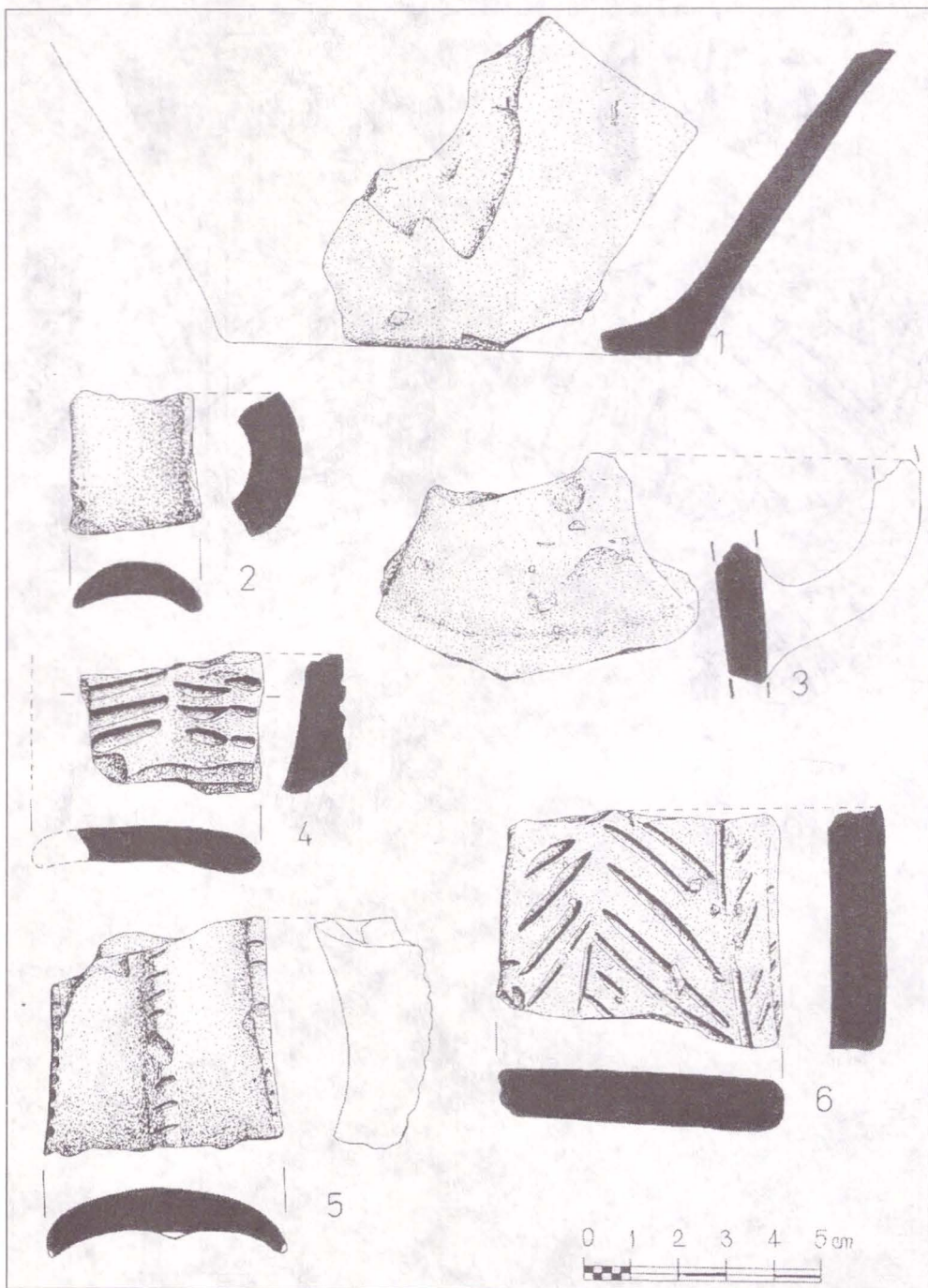
PI. XV. Ceramică de tip Coțofeni: Vinerea-\"Tăbărăște\".

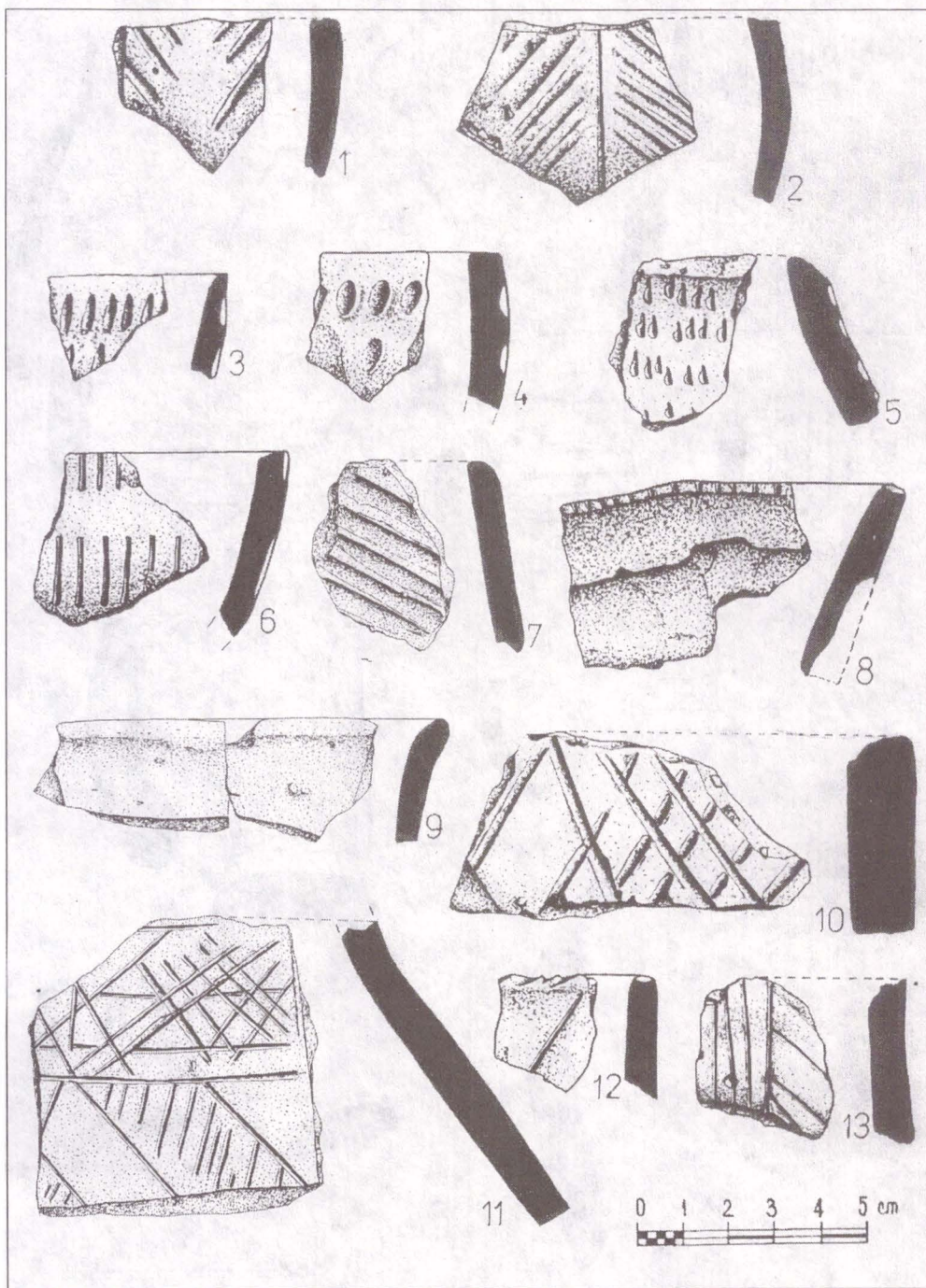
PI. XVI. Ceramică de tip Coțofeni: Vinerea-\"Tăbărăște\".

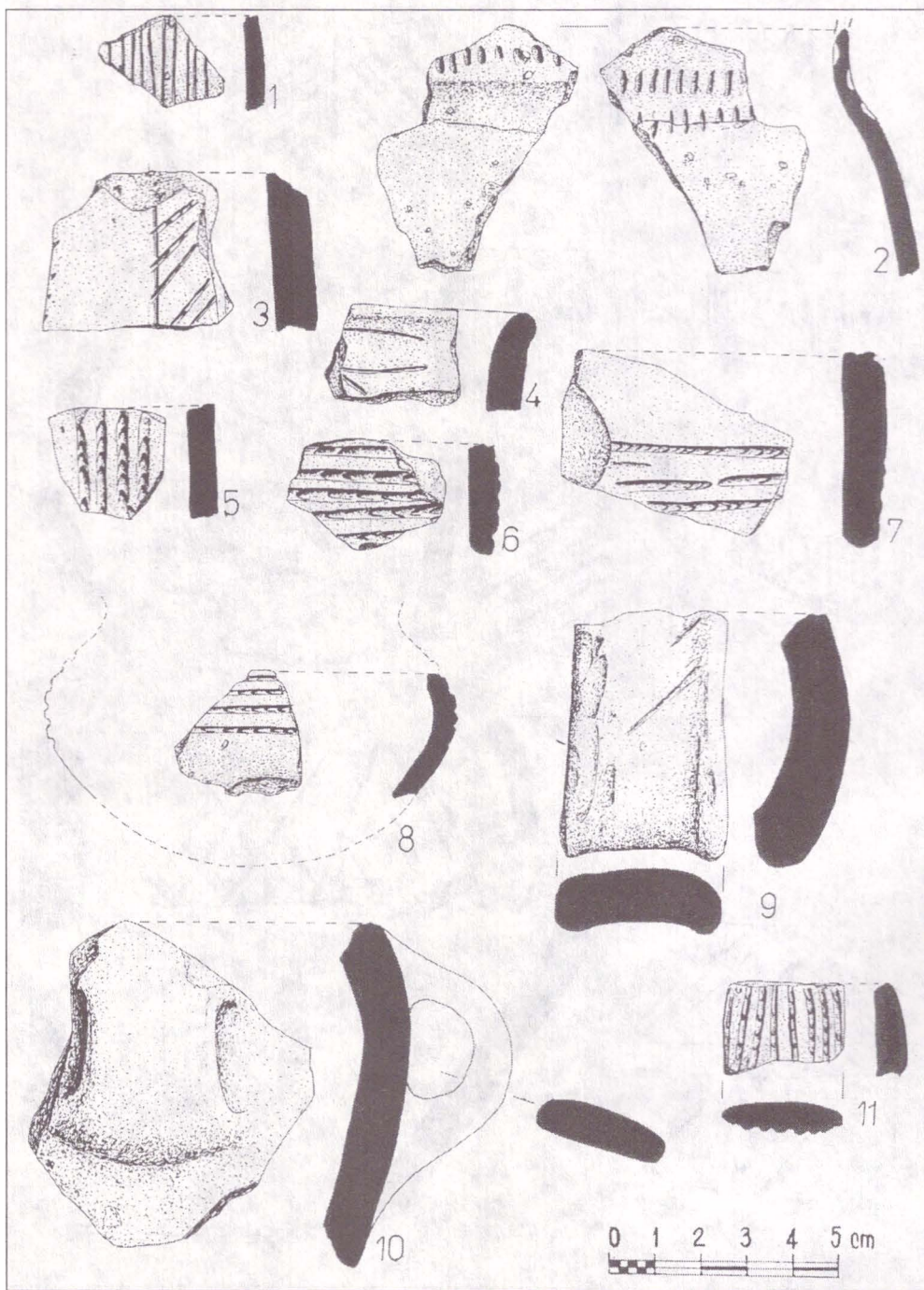
PI. XVII. Ceramică de tip Coțofeni: Vinerea-"Tăbărăște".

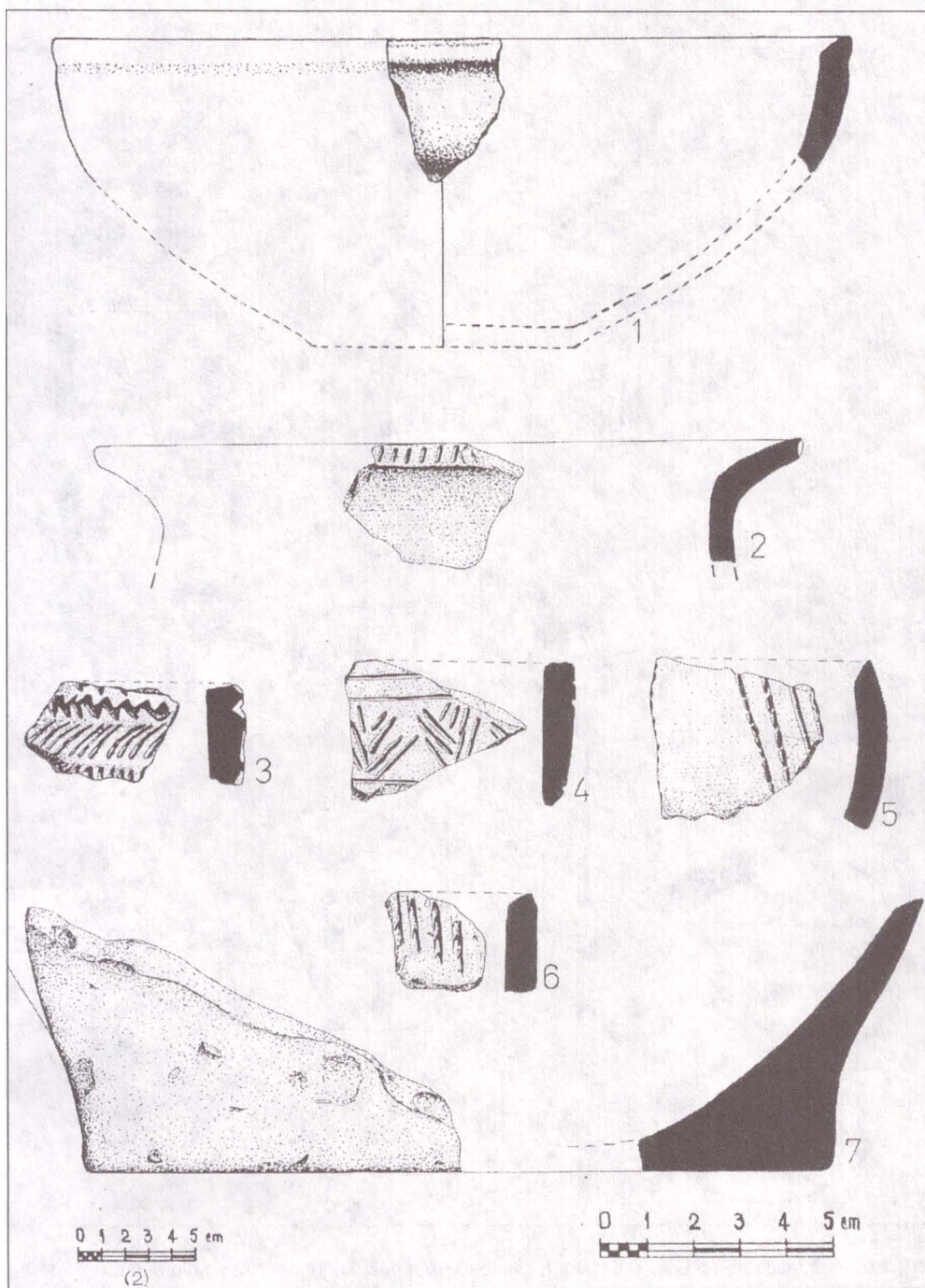
Pl. XVIII. Ceramică de tip Coțofeni: Vinerea-“Tăbărăște”.

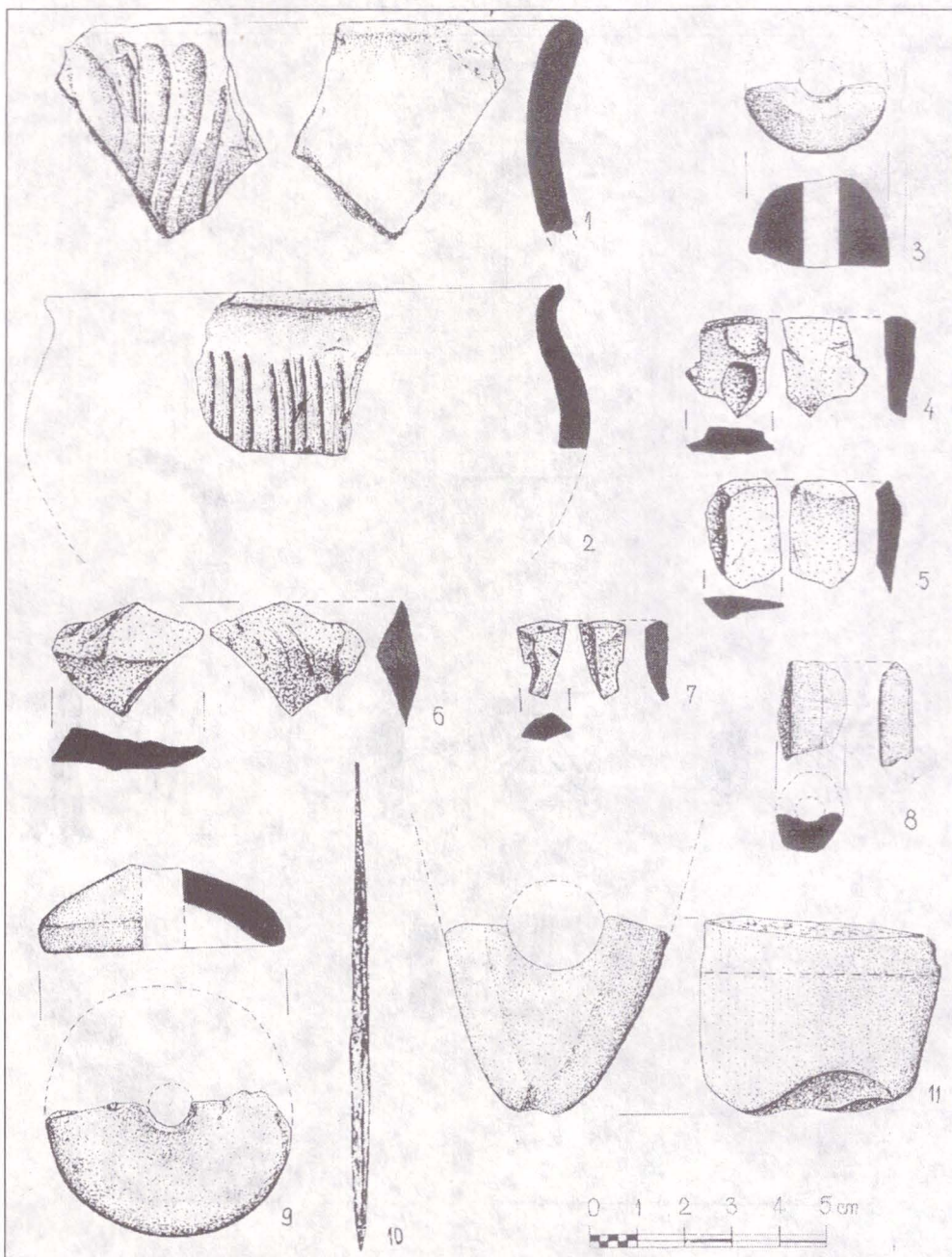
PI. XIX Ceramică de tip Coțofeni: Balomiru de Câmp-"Sătești".

PI. XX. Ceramică de tip Coțofeni: Balomiru de Câmp-"Sătești".

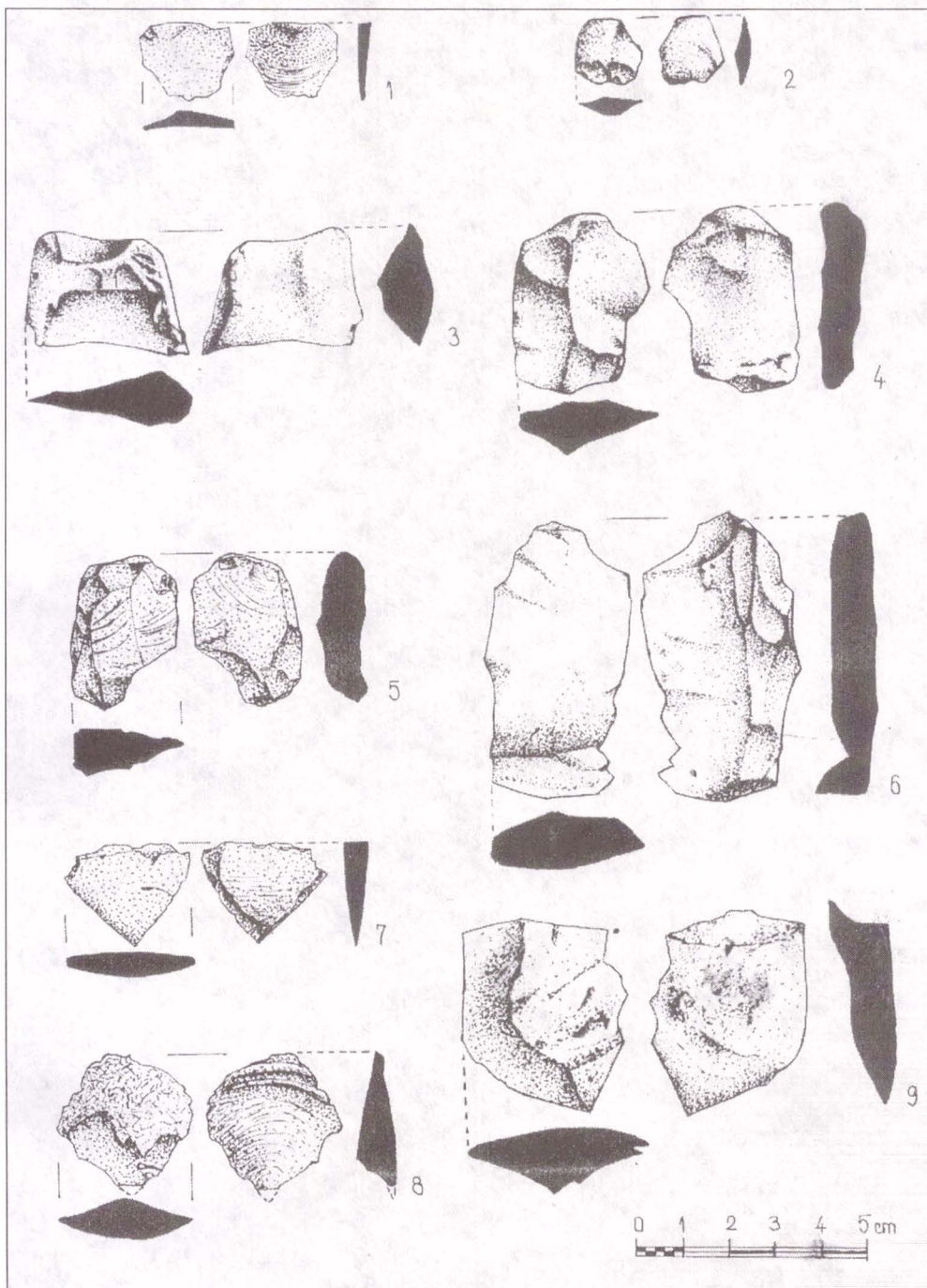

PI. XXI. Ceramică de tip Coțofeni: Balomiru de Câmp-\"Sătești\".

Pl. XXII. Ceramică de tip Coțofeni (1-2); fusaiole (3, 9); perlă din lut ars (8); ac din cupru nativ (10); toporaș din piatră (11); utilaj litic (4-7): Vinerea-"Tăbărăște" (1-2, 9, 11); Vinerea-"Țelina de Sus" (4-7); Vinerea-"În Deal"-ob.2 (3);

Călene – „, Cioaca lui Fornea" (8); Balomiru de Câmp-"Gura Văii Cioarei" (10) (10, after N.Vlassa).

PI. XXIII. Utilaj litic: Vinerea-„Telina de Sus”.

MATERIALE ARHEOLOGICE APARTINÂND BRONZULUI TIMPURIU ÎN COLECȚIA MUZEULUI DIN DEVA

Nicolae Cătălin RIȘCUȚA

Colecția veche de arheologie a muzeului devean conține numeroase materiale care considerăm că merită a fi introduse în circuitul științific.

Colecția de arheologie își are începuturile la puțin timp după întemeierea Societății de istorie și arheologie a comitatului Hunedoara, în anul 1880¹. Deși la început interesul pasionaților de arheologie s-a îndreptat spre antichitățile romane, treptat s-a conturat și o colecție de materiale preistorice. Pînă la sfârșitul primului război mondial această colecție era pe deplin constituită, piesele arheologice provenind în special din donații, dar și din cercetările de teren făcute de către membrii Societății².

Materialul arheologic pe care îl vom expune în continuare a fost colectat tocmai în această primă perioadă de activitate, faptul fiind consemnat în inventarele muzeului. Din consultarea acestor inventare se poate constata că ele conțin, potrivit normelor din statutul Societății³, date privitoare la localitatea de proveniență, precum și numele donatorului, dar au și numeroase lacune deoarece, de cele mai multe ori, nu pomenesc nimic despre locul exact al descoperirilor și despre condițiile în care s-au făcut acestea. Cu toate lipsurile arătate, numărul pieselor arheologice care pot fi atribuite perioadei timpurii a epocii bronzului ca și stadiul actual al cercetărilor privind perioada enunțată, impun semnalarea acestor materiale.

Înainte de a trece mai departe este nevoie să facem câteva precizări. Unele dintre piesele arheologice de care ne vom ocupa au mai fost consemnate în literatura de specialitate, cea mai mare parte fiind însă inedite. În lipsa unor observații de ordin stratigrafic, o valorificare a ceramicii este posibilă doar din punct de vedere tipologic, pe loturi de materiale. În aceste condiții, ipotezele noastre sunt marcate de un oarecare grad de relativitate.

1. Andrițoiu 1977, 549.

2. Andrițoiu 1977, 551 și urm.

3. Wardegger 1988-1991, 401; Firczak 1988-1991, 823.

În general, fragmentele ceramice aparținând bronzului timpuriu sunt asociate cu cele ale culturii Coțofeni. Acest fapt este firesc în condițiile colectării materialului prin cercetări de suprafață mai ales că săpăturile arheologice sistematice au relevat, de cele mai multe ori, o succesiune de locuire pe același spațiu. De aceea, am făcut trimiterile necesare la bibliografia de specialitate unde sunt notate punctele cu descoperiri Coțofeni, pentru a oferi posibile soluții privind identificarea locului de colectare a ceramicii din epoca bronzului.

1. Ardeu (com. Balșa, jud. Hunedoara). De la Ardeu sunt cunoscute de multă vreme materiale arheologice atribuite perioadei de tranziție⁴. Între fragmentele ceramice aflate în colecția veche de arheologie (nr. inv. 4162-4221), aparținând culturii Coțofeni, am identificat și piese tipice pentru bronzul timpuriu (pl. I/1-3). Încadrarea lor cronologică și culturală nu pune nici o problemă fiind decorate cu proeminențe alungite alveolate de la care pornesc brăuri verticale, într-o manieră specifică grupului cultural Șoimuș⁵.

2. Băița (jud. Hunedoara). De la Băița sunt menționate în literatură materiale arheologice aparținând culturii Coțofeni⁶. Printre piesele ceramice colectate de la Băița (nr. inv. 3963-4001), am identificat și fragmente de certă factură Șoimuș (pl. I/4-9).

3. Berghin (jud. Alba). Din localitatea Berghin sunt menționate în colecția muzeului devean câteva fragmente ceramice⁷. Dintre acestea, un fragment (nr. inv. 5831) este o buză de vas trasă spre exterior, mult lătită și formând un prag la interior. Pe partea superioară, traversând până sub marginea exterioară sunt plasate două creste paralele, dispuse oblic. Pe corpul vasului începe un alt brâu aplicat oblic (pl. VI/8). Fragmentul poate fi atribuit perioadei timpurii a epocii bronzului.

4. Cârjiți (înglobat or. Deva, jud. Hunedoara). Din punctul "La Grohote" sunt cunoscute materiale aparținând culturii Coțofeni⁸. Între piesele ceramice din colecția veche (nr. inv. 2427-2616) există fragmente care, potrivit analogiilor, pot fi atribuite grupului Șoimuș (pl. VI/9).

5. Crăciunești (com. Băița, jud. Hunedoara). a. Materialele arheologice de la Crăciunești – Peștera "Balogu" (nr. inv. 4409-4475; 4521-4570) sunt cunoscute de multă vreme⁹. Cele câteva vase descoperite au fost publicate frecvent¹⁰, fiind atribuite uneori culturii Coțofeni¹¹. Dintre acestea, H. Ciugudean a atras atenția,

4. Andrițoiu 1978, 67, nr.2, cu bibliografia.

5. Andrițoiu 1992, 23 și urm.; Ciugudean 1996a, 105 și urm.

6. Andrițoiu 1978, 67, nr. 8, cu bibliografia.

7. RepAlba, 54 și urm., cu bibliografia.

8. Andrițoiu 1978, 67, nr. 29, cu bibliografia.

9. Andrițoiu 1978, 55 și urm., nota 2.

10. Vezi, de pildă, Téglás 1888, 55, fig. 49-50; 1902, 11, fig. 11-12.

11. Schroler 1933, 37, 76, pl. 31/10-12; Roska 1941, 60, 93, fig. 43-45; Roman 1976, pl. 12/9, 19/18; 1977, 40/5, 41/12.

asupra unei cești (nr. inv. 4462) pe care o încadrează tipologic bronzului timpuriu¹². Este vorba despre o ceașcă de mici dimensiuni, având marginea răsfrântă, îngroșată, iar toarta supraînălțată (pl. IV/2).

Piesa în discuție este asociată cu o strachină cu torți asimetrice (nr. inv. 4461). Caracteristicile vasului (pl. IV/1) și maniera de execuție sunt specifice materialelor arheologice aparținând bronzului timpuriu.

Alături de cele două vase întregi, în depozitul muzeului am identificat câteva fragmente ceramice (nr. inv. 4421, 4444 - 4445) care au același loc de proveniență și pot fi încadrate bronzului timpuriu fără a putea să precizăm apartenența lor culturală, deși există asemănări cu ceramica grupurilor Copăceni și Roșia. Este vorba despre o buză de vas îngroșată sub formă de "manșetă" și un fragment ornamentat cu brâu alveolat dispus sub margine (pl. IV/4-5). Ultima piesă este tot o buză, ornamentată cu o proeminență simplă alungită plasată sub margine de la care pornește un brâu orizontal simplu (pl. IV/3).

b. Din peștera "Csürok" (Șura ?) provine un fragment ceramic (nr. inv. 4479) dintr-o strachină cu profil în S, cu buza ușor evazată și crestată, având plasat pe umăr un buton conic (pl. IV/6)¹³.

c. Printre materialele care au precizat ca punct de descoperire peștera "Șura" (?), am identificat un fragment ceramic (nr. inv. 4879) de la un vas de provizii care are sub margine o proeminență ornamentată cu ușoare alveole. Sub această proeminență se observă ornamente realizate în tehnica "Bessenstrich" (pl. VII/2). Atât prin formă cât și prin decor fragmentul poate fi încadrat bronzului timpuriu.

6. **Măgura**¹⁴. Cele câteva piese colectate (nr. inv. 4060 - 4065) pot fi încadrate epocii timpurii a bronzului (pl. I/10-12). Ornamentația, constând din proeminențe alungite simple sau alveolate și combinații de brăuri orizontale și verticale indică apartenența lor la grupul cultural Șoimuș.

7. **Streisângeorgiu** (înglobat or. Călan, jud. Hunedoara). Din hotarul localității sunt menționate descoperiri arheologice ale culturii Coțofeni¹⁵. Dintre numeroasele fragmente ceramice aflate în inventarul muzeului (nr. inv. 3143 - 3303, 3354 - 3770), am selectat un variat inventar aparținând bronzului timpuriu (pl. V/1-7; VI/1-3).

12. Ciugudean 1991, 93; 1996a, 43, nr. 23.

13. Informația este lacunară întrucât complexul "La Șuri" este format din mai multe peșteri (Șura de jos, de mijloc și de sus, cf. Téglaș 1888, 75 și urm.) De asemenea, trebuie să precizăm că deși în inventar fragmentul este numerotat între piesele descoperite în Peștera "Csürok" el a fost publicat ca provenind tot din Peștera "Balogu", cf. Téglaș 1888, 47, fig. 29.

14. Însemnarea din inventar precizează ca loc de descoperire localitatea Măgura. În județul Hunedoara există sau au existat mai multe localități care au această denumire cf. Jordan et al., 1974, 174. Dintre acestea reținem doar două și anume: Măgura (com. Mărtinești) și Măgura-Toplița (com. Certeju de Sus), din ambele fiind cunoscute și materiale arheologice atribuite culturii Coțofeni cf. Andrițoiu 1978, 68, nr. 45, 46.

15. Andrițoiu 1978, 69, nr. 61, cu bibliografia.

8. **Turda** (jud. Cluj). De la Turda provin câteva piese dintre care unele pot fi atribuite perioadei timpurii a epocii bronzului (nr. inv. 5914, 5917 – 5918). Este vorba despre fragmente ceramice care au aparținut unor vase cu marginea îngroșată sub formă de “manșetă”, ornamentate cu proeminențe simple alungite de la care pornesc, într-un caz, trei brăuri verticale (pl. VI/4-6).

9. **Turdaș** (jud. Hunedoara). În colecția muzeului devenim am identificat, pe lângă o importantă cantitate de ceramică neolitică, și fragmente ceramice aparținând perioadei de tranziție și începutului epocii bronzului (nr. inv. 1 - 811)¹⁶. Fragmentele ceramice atribuite epocii bronzului provin de la vase care au marginea îngroșată sub formă de “manșetă”, torți tubulare și sunt ornamentate cu proeminențe simple alungite de la care pornesc brăie orizontale sau verticale simple sau crestate (pl. II-III). Ceramica aparține grupului cultural Șoimuș.

10. **Loc necunoscut**. Dintr-un lot de materiale (nr. inv. 10932 – 10936) a cărui loc de proveniență nu este cunoscut a fost publicat un fragment ceramic. Este vorba despre o toartă de tip tunel ornamentată cu decor textil în gen “fagure”¹⁷. Întrucât lotul de materiale este unitar atât ca factură cât și ca decor am considerat util să redăm toate fragmentele (pl. VII/1, 3-6).

Considerații istorice. Descoperirile prezentate de la Ardeu, Băița, Cârjiți, Măgura, Streisângeorgiu și Turdaș nu ridică probleme deosebite. Ele sunt tipice pentru etapa “clasică” a grupului cultural Șoimuș¹⁸.

Noile puncte cu materiale de tip Șoimuș se adaugă descoperirilor atribuite acestei manifestări culturale, contribuind la o mai bună precizare a ariei de răspândire și dovedind totodată amploarea acestui aspect cultural¹⁹.

În ceea ce privește piesa de la Berghin forme similare am identificat în nivelul superior al așezării de la Odaia Turcului²⁰, unde sunt documentate și crestele dispuse pe partea superioară a marginii²¹.

16. Materiale arheologice ale culturii Coțofeni au fost descoperite, asemeni celor neolitice, în punctul “La luncă”, cf. Andrițoiu 1978, 69, nr. 67 cu bibliografia.

17. Popa 1998, 53, nr. 16, pl. IV/5.

18. Existența unor etape evolutive în dezvoltarea grupului Șoimuș au fost deja sesizate cf. Andrițoiu 1992, 26; Ciugudean 1996a, 78, 109 și urm.; Ciugudean 1997, 7. O discuție mai amplă asupra acestei problematice am expus în lucrarea “Considerații privind evoluția culturală a grupului Șoimuș în lumina noilor cercetări”, Disertație de masterat susținută la Universitatea “1 Decembrie 1918” Alba Iulia, iunie 1999.

19. Vezi în acest sens Andrițoiu 1992, 19 și urm.; 119 și urm. (Catalogul descoperirilor); Ciugudean 1996a, 29 și urm. (Catalogul descoperirilor), 101 și urm. În colecția muzeului devenim mai există fragmente ceramice de tip Șoimuș descoperite întâmplător în hotarul altor două localități: Bărăștii Iliei (com. Brănișca, jud. Hunedoara) și Brotuna (com. Vața de Jos, jud. Hunedoara); informații amabile primite de la dr. I. Andrițoiu.

20. Tudor 1982, 67, fig 7/1-2.

21. Tudor 1982, fig 7/10

Materialele arheologice de tipul piesei de la Berghin par să aparțină unui orizont cultural sesizat de H. Ciugudean în urma cercetărilor de la Alba Iulia și Tărtăria²². Cercetătorul amintit plasa aceste descoperiri la nivelul cronologic al aspectului Odaia Turcului și a fazei timpurii a culturii Mureș²³. Ele ar putea ilustra o etapă finală de evoluție a grupului cultural Șoimuș, în care acesta a fost îmbogățit cu impulsuri culturale noi. Din punct de vedere cronologic aceste materiale se situează la finalul bronzului timpuriu II, atingând probabil și începutul etapei următoare²⁴.

Unele probleme ridică descoperirile de la Crăciunești – Peștera “Balogu”. Pentru vasele în discuție am identificat câteva asemănări în așezarea Ezerovo II din nord-estul Bulgariei. Astfel, vasul asimetric de la Crăciunești are o bună analogie, ca formă ceramică, cu un recipient fără torți, catalogat drept model de ambarcațiune²⁵. De asemenea, sunt numeroase ceștile cu corpul în formă de pară, puțin excentric și marginea dispusă ușor oblic²⁶. Tot acolo sunt atestate și vase cu torți asimetrice²⁷, iar torțile supraînălțate sunt frecvente²⁸.

Deși nu excludem o astfel de filiație pentru materialele de la Crăciunești, în stadiul actual al cercetărilor ea nu poate fi susținută cu argumente sigure, lipsind verigile de legătură spațiale și temporale²⁹.

Materiale asemănătoare există însă și în spațiul transilvănean. Astfel, vasul în formă de pară cu toarta supraînălțată are o bună analogie între descoperirile de la Cicău, atribuite manifestărilor de tip Copăceni³⁰.

Pentru strachina cu torți asimetrice nu cunoaștem deocamdată analogii în bronzul timpuriu din România, dar un vas cu torți inegale a fost descoperit în

22. Ciugudean 1991, 80, 111, fig. 35. Având în vedere analogiile cu materiale de la Alba Iulia, cf. Gogăltan și Florea 1994, 32, fig. 5/3, unele piese de la Gligorești ar putea fi alăturate celor amintite. De asemenea, este posibil ca nivelul superior al stratului de bronz timpuriu din așezarea de la Deva – “Magna Curia”, să aparțină tot acestui orizont (materiale inedite).

23. Grupul Șoimuș a fost paralelizat cu etapa târzie a culturii Schneckenberg (Năeni), cu aspectul cultural Odaia Turcului și cu faza I C₄ a culturii Monteoru cf. Ciugudean 1996, 255; 1996a, fig. 96. Vezi și Vulpe 1989-1990, 105 și urm.; Schuster 1997, 125, 156 și urm.

24. Roman 1986, 31.

25. Tončeva 1981, 54, fig. 18/9.

26. Tončeva 1981, 50. Compară, de pildă, fig. IV/2 la noi, cu Tončeva 1981, fig. 10/1.

27. Tončeva 1981, 49, fig. 7/19.

28. Tončeva 1981, 51, fig. 11.

29. Așezarea Ezerovo II corespunde în spațiul românesc, *grosso modo*, orizontului Coțofeni II-III, cf. Nikolova 1996, 81. Notăm totuși că, pe lângă referirile mai vechi (Roman 1976, 57; Roman 1982, 403, nota 1), în ultimul timp s-au făcut frecvent trimiteri la elemente de sorginte Cenavoda II-Foltești și Ezero prezente în sinteza bronzului timpuriu din centrul și sud-vestul Transilvaniei cf. Ciugudean 1996, 254; 1996a, 95, 142 și urm.; 1997, 6; 1997a, 18 și urm. La acestea am adăuga și orizontul Ezerovo II cu elemente asemănătoare. De altfel, moșteniri de tradiție Ezero și Ezerovo au mai fost sesizate și pe un alt palier cronologic și cultural, în etapa Monteoru IC_{4c} cf. Roman 1986, 34.

30. Rotea 1993, 75, pl. X/3; Ciugudean 1996a, 42, 98, fig. 49/3; 1997, 31, nr. 31.

așezarea Coțofeni târzie de la Șincai³¹, de unde sunt cunoscute și alte piese arheologice puse în legătură cu bronzul timpuriu³². Nici torțile plasate asimetric și nici procedeul de supraînălțare a lor nu pot constitui însă criterii cronologice și culturale, deoarece ele sunt documentate la orizonturi cronologice și în medii culturale diferite³³.

Există însă și o altă posibilitate de apartenență culturală a pieselor de la Crăciunești. Pentru spațiul românesc cele mai numeroase descoperiri de vase cu torți asimetrice aparțin grupului cultural Roșia, atestat în vestul țării³⁴. Deși strachina de la Crăciunești nu apare ca formă ceramică în tipologia grupului Roșia, vasul se încadrează definiției generale a acestui tip de descoperiri. Ne referim nu numai la torțile inegale plasate asimetric, ci și la asimetria evidentă a vasului sau la vizibila "ștrangulare" a pereților spre partea inferioară³⁵. Tot în mediul Roșia sunt documentate și ceștile cu corpul în formă de pară, cu buza îngroșată la exterior formând o "manșetă", fără a avea însă torțile supraînălțate³⁶.

Și fragmentul ceramic cu profil în formă de S din Peștera "Csürok" (pl. IV/6) ar putea fi alăturat celorlalte vase în discuție³⁷. Castroanele cu gât scurt, buza evazată și corp bombat, formând un profil în S, apar frecvent în repertoriul ceramic al culturii Makó, oferind cele mai bune analogii pentru fragmentul de la Crăciunești³⁸.

Acest tip de vas are unele asemănări cu fragmente ceramice aparținând manifestărilor de tip Livezile, pentru care au fost citate analogii în mediul Makó³⁹. Există asemănări și cu descoperiri din mediul grupului Roșia⁴⁰, pentru care au fost remarcate legături tot cu ceramica specifică pentru cultura Makó⁴¹.

31. Lazăr 1978, 38, pl. III/2. O amforă cu torți plasate asimetric dar egale, atribuită grupului Livezile, a fost descoperită în tumulul II de la Țelna – "Rupturi", cf. Ciugudean 1996a, 72, 86, fig. 38/11.

32. Roman și Némethi 1986, 230; Ciugudean 1996a, 94.

33. Procedeul de supraînălțare a torților a fost frecvent folosit atât în culturile perioadei de tranziție cât și în perioada timpurie a epocii bronzului, astfel încât o discuție asupra acestei probleme credem că este superfluă. Pentru torțile asimetrice vezi, de pildă, Roman și Némethi 1986, 230; 1990, 35. Și în acest caz exemplele sunt numeroase. O abordare mai largă a acestui tip de vase și a problematicii legate de ele la Kalicz-Schreiber 1991, 19 și urm., pl. 13-20.

34. Roman 1981, 165, pl. 5/1-2, 5, 6/1-8; Roman și Némethi 1986, 218 și urm., fig. 10-17; 1990, 35; Emödi 1985, 123-144; Halasi și Emödi 1985, 232-234; Ciugudean 1997, 9.

35. Emödi 1985, 140 și urm.; Roman și Némethi 1986, 218 și urm.

36. Emödi 1985, 126; Roman și Némethi 1986, fig. 17/6,10.

37. Vezi supra nota 13.

38. Vezi, de pildă, Némethi 1979, 533, fig. 2/5, 3/4.

39. Ciugudean 1996a, 82 și urm., fig. 12/5, 22/6; în așezarea de la Cetea "La Pietri" sunt documentate și ceștile cu toartă supraînălțată ca și aplicațiile sub forma unor butoni conici, cf. Ciugudean 1996a, 84, fig. 22/10-12.

40. Emödi 1985, fig. 20/88.

41. Emödi 1985, 141; Roman și Némethi 1986, 229, nota 102.

Descoperirile din Ungaria și Voivodina asemenea celor din grupa Roșia au fost reunite de F. Horváth sub denumirea de "materiale de tip Ada"⁴². Dintre acestea descoperirile de la Hajdukovo și Nosa din Voivodina par mai apropiate de materialele noastre. De la Hajdukovo provine un vas cu torți asimetrice și o strachină cu corp bombat, gât scurt și buză evazată, ornamentată cu un buton conic⁴³. Tot acolo și la Nosa au fost descoperite cești cu corpul în formă de pară și marginea îngroșată la exterior⁴⁴. Deși nu au gâtul la fel de zvelt și torți supraînălțate, piesele sunt asemănătoare exemplarului de la Crăciunești⁴⁵.

Un castron similar provine dintr-un mormânt de la Röske, inclus inițial între descoperirile de tip Beba Veche-Pitvaros⁴⁶, iar mai apoi asemănat cu descoperirile grupului Ada⁴⁷.

Apartenența culturală a materialelor de la Crăciunești pare a fi susținută și de locul de descoperire a vaselor, deoarece artefactele atribuite grupului cultural Roșia provin din peșteri. O bună parte a pieselor sunt legate de practici funerare⁴⁸, situația fiind similară și pentru produsele grupei Ada⁴⁹. Atât purtătorii grupului cultural Roșia cât și cei ai grupei Ada practicau înhumarea în poziție chirchită, fapt care-i individualizează de manifestările culturale învecinate precum Makó, Nir, Glockenbecher, Nagyrév⁵⁰. Din acest punct de vedere, cele două grupuri par mai apropiate de manifestările Glina-Schneckenberg și Livezile.

În ceea ce ne privește, în lipsa unor informații mai precise este dificil să precizăm dacă și descoperirile de la Crăciunești fac parte dintr-un ritual funerar sau ele aparțin unei locuiri. Faptul că au fost descoperite și vase întregi ar acredita prima posibilitate.

Dacă apartenența ceramicii în discuție la grupul Roșia va fi validată de cercetări viitoare, ar fi interesant de știut care este poziția ei cronologică. Sunt plasate materialele de la Crăciunești la un orizont cronologic Coțofeni final sau, mai degrabă, se situează pe un palier temporal post Coțofeni? Reprezintă ele o manifestare culturală stabilă în zonă, sau doar o intruziune într-un spațiu locuit deja de alte comunități ale bronzului timpuriu?

Din punct de vedere cronologic, pentru cristalizarea grupului Roșia a fost presupusă inițial o perioadă sincronă cu Coțofeni III și o mai lungă evoluție contemporană în prima parte cu Makó timpuriu, Vučedol târziu, Schneckenberg B,

42. Horváth 1980-1981, 7-30.

43. Horváth 1980-1981, 13 și urm., pl. III/1, 3, IV/1, 3.

44. Horváth 1980-1981, 18, pl. VII/4, 6.

45. Vasul de la Nosa este însă identic, ca formă, cu ceașca de la Cicău, cf. supra, nota 30.

46. Bóna 1965, 25, pl. 5/15.

47. Horváth 1980-1981, 21, nota 50.

48. Emödi 1985, 143; Halasi și Emödi 1985, 232 și urm.; Roman și Némethi 1986, 228 și urm.; 1990, 35.

49. Horváth 1980-1981, 10 și urm.

50. Horváth 1980-1981, 26; Roman 1984, 268; Roman și Némethi 1986, 229 și urm.; 1990, 35.

Excepții sunt descoperirile de la Hajdukovo și, probabil, cele de la Hódmezővásárhely – Gorzsa, care provin din morminte de incinerare, cf. Horváth 1980-1981, 26; Kulcsár 1998, 39.

Glina III (Govora – “Runcuri”), Jigodin, iar în a doua etapă cu Nyírség, Makó târziu, Vinkovci timpuriu, Glina IV (Ostrovlul Corbului)⁵¹. Sincronismele citate plasau debutul grupului Roșia în faza IIa din cronologia propusă de P. Roman pentru bronzul timpuriu românesc⁵². Ulterior, ceramica șnurată din peșterile Igrița și Izbândiș a fost detașată net de descoperirile grupului Roșia, acestea din urmă fiind plasate la un orizont cronologic post Coțofeni⁵³, ceea ce corespunde subetapei IIb a bronzului timpuriu românesc⁵⁴.

Pe plan regional însă, în Câmpia Someșană, Crișana și Banat, unde apariția manifestărilor culturale specifice epocii bronzului înregistrează un decalaj față de cele din Muntenia Centrală și sud-estul Transilvaniei, cultura Makó, luată ca etalon, s-ar plasa în prima fază a bronzului timpuriu din zonă⁵⁵. Aceste regiuni sunt în strânse legături cu Ungaria, unde cultura Makó reprezintă prima cultură a epocii bronzului, fiind paralelizată, într-o primă fază, cu debutul culturii Somogyvár-Vinkovci și cu etapa finală a culturii Vučedol⁵⁶.

În același timp și cercetătorii maghiari plasează grupul Roșia în etapa a doua a bronzului timpuriu, sincronismul cu cultura Makó reducându-se astfel la o etapă mai târzie a acesteia. Deși nu există dovezi stratigrafice sincronismele citate sugerează pentru relațiile cu grupul Roșia o etapă post Vučedol, în paralel cu faza a doua a culturii Makó⁵⁷.

Situația este similară și pentru grupul Ada, indiferent dacă acesta reprezintă, asemeni descoperirilor de tip Roșia, o variantă a culturii Somogyvár-Vinkovci sau

51. Roman și Némethi 1986, 229 și urm.; 1989, 247.

52. Roman 1986, 31, fig. 7. În ultimii ani s-a încercat o adaptare a sistemului propus de Petre Roman și chiar au fost realizate sisteme de cronologie menite să ilustreze mai bine evoluția culturală regională în perioada timpurie a epocii bronzului. Vezi, în acest sens, Ciugudean 1991, 104 și urm., fig. 35; 1996a, 139 și urm., fig. 96; Rotea 1993, 65 și urm.; Gogâltan 1995, 55 și urm.; 1996, 43 și urm., mai ales 47; 1998, 195 și urm.; Gumă, 1997, 17 și urm. În ceea ce ne privește utilizăm sistemul cronologic propus de către P. Roman, deoarece el ne permite, într-o anumită măsură, o raportare de ansamblu, în cronologie relativă, la culturile bronzului timpuriu din spațiul românesc și de la Dunărea mijlocie. Având în vedere particularitățile zonale evidente, vom face raportările necesare și la sistemele regionale de cronologie sau cronologia propusă pentru bronzul timpuriu din Ungaria. Pentru diferențele existente între aceste sisteme de cronologie vezi Gogâltan 1998, 191 și urm. (tabel cronologic).

53. Roman et al. 1992, 189 și urm..

54. Roman 1986, 31, fig. 7.

55. Ciugudean 1991, fig. 35; Roman și Némethi 1990, 35; Némethi și Roman 1994-1995, 30; Gogâltan 1995, 56 și urm.; 1996, 44 și urm.; 1998, 195; Gumă 1997, 21 și urm.

56. Cu privire la cronologia culturii Makó vezi, de pildă, Bándi 1981, 25, pl. 12; Ecsedy, 1981, 68 și urm.; Kalicz 1982, 128, fig. 1, 6; Kalicz-Schreiber 1982, 139 și urm., fig. 1, 2; Bándi 1982, 165 și urm., fig. 1; Tasić 1984, 11; Kalicz 1984, 98 și urm.; Schreiber-Kalicz 1984, 168 (Chronologische Tabellen); Schreiber 1984, 33 și urm.; Schreiber-Kalicz 1994, fig 15; Bóna 1992, 16, 40-41 (Zeittabelle); Machnik 1989-1990, pl. III; Machnik 1991, 58 și urm., mai ales 76; Koós 1998, fig. 2.

57. Bóna 1992, 16; Koós 1998, fig. 2; Kulcsár 1998, 37. Pentru zona de vest a României a fost propusă chiar o poziție cronologică mai târzie a grupului Roșia, plasat în etapa a doua a bronzului timpuriu, la un orizont post Makó cf. Ciugudean 1991, 108, fig. 35; Gogâltan 1996, 47.

un grup cultural independent⁵⁸, poziția sa cronologică fiind plasată, cel mai devreme la sfârșitul fazei I a bronzului timpuriu din Ungaria⁵⁹, în vreme ce I. Bóna indică apartenența sa la faza a II-a⁶⁰.

Cu toate acestea, în ceea ce privește zona de vest și sud-vest a României, raporturile stratigrafice și cronologice între cultura Makó și grupul Roșia, ca și relațiile cu manifestările Somogyvár-Vinkovci sunt încă neclare, remarcându-se "un fel de simultaneitate și succesiune"⁶¹.

Având în vedere cele de mai sus, credem că materialele de la Crăciunești pot fi plasate, teoretic, cel mai devreme la sfârșitul fazei IIa (după P. Roman), fiind probabilă însă o poziție cronologică mai târzie (IIb). Cuantificat în sistemele regionale de cronologie piesele ceramice de la Crăciunești se situează la începutul bronzului timpuriu II (BT II) din centrul și sud-vestul Transilvaniei⁶², respectiv în subetapa IIa (EBA IIa), în raport cu bronzul timpuriu din Banat⁶³. În plan concret, descoperirile de la Crăciunești ar putea să reprezinte o "pană" culturală între descoperirile Coțofeni finale sau, eventual, Livezile și faza "clasică" a grupului cultural Șoimuș.

Rămâne de văzut dacă viitoare descoperiri vor certifica apartenența materialelor de la Crăciunești la grupul cultural Roșia sau ele vor putea fi încadrate uneia dintre manifestările culturale ale bronzului timpuriu definite deja pentru centrul și sud-vestul Transilvaniei.

Și fragmentul ceramic decorat cu Bessenstrich descoperit în Peștera "Șura" ridică unele probleme. Teoretic, el ar putea fi atribuit orizontului de tip Gornea-Orlești, dar în lipsa altor descoperiri asemănătoare, nu putem susține o încadrare culturală și cronologică mai strictă. Din descoperiri întâmplătoare și din cercetarea arheologică efectuată în Peștera "Șura de mijloc", provin alte câteva piese atribuite bronzului timpuriu⁶⁴. Este vorba despre un vas cu corp bombat la partea superioară, umăr pronunțat pe care se află patru totițe de aceleași dimensiuni dar plasate puțin asimetric pe diametrul maxim, gât scurt, ușor tronconic⁶⁵. De asemenea, din cercetările sistematice provin câteva fragmente atribuite bronzului timpuriu. Nu excludem posibilitatea ca aceste materiale să aparțină unui orizont cronologic contemporan cu descoperirile din Peștera "Balogu". Totuși, vasul amintit este

58. Horváth 1980-1981, 28; Tasić 1984, 16. Vezi și Machnik 1991, 131; Bóna 1992, 15; Ciugudean 1997, 10.

59. Szabó 1994, fig. 1; Kulcsár 1998, 40.

60. Bóna 1992, 16, 40-41 (Zeittabelle).

61. Kulcsár 1998, 34. Situația este identică în nord-vestul României unde raporturile cronologice dintre culturile Makó și Nir (Nyírség) sunt departe de a fi lămurite, cf. Kacsó 1997, 431.

62. Ciugudean 1996a, 78, fig. 96.

63. Gogâltan 1996, 47.

64. Ciugudean 1996a, 43, nr. 22.

65. Andrițoiu 1978, 61, fig. 3.

asemănător ca formă cu urna din mormântul 12 al necropolei de incinerare de la Bratei⁶⁶. Descoperirile de la Bratei au fost atribuite de către Petre Roman etapei a treia a bronzului timpuriu⁶⁷, dar recent, autoarea cercetărilor a inclus necropola în perioada de tranziție spre epoca bronzului⁶⁸. Caracteristicile materialului arheologic îndreptățesc, în opinia noastră, atribuirea sa epocii timpurii a bronzului.

Câteva discuții suscită și ceramica provenită de la Turda. Din hotarul localității sunt semnalate, în câteva locuri, fragmente ceramice preistorice și topoare de cupru⁶⁹. Acestea ar putea certifica existența unei locuiri de la începutul epocii bronzului, cu atât mai mult cu cât în regiunea învecinată au fost identificate numeroase descoperiri aparținând bronzului timpuriu.

În ceea ce privește fragmentele ceramice în discuție, este greu de spus dacă ele aparțin grupului Copăceni, definit în această zonă⁷⁰, sau unei alte manifestări culturale. Elemente de decor precum "manșete", proeminente alungite, brâie dispuse orizontal sau vertical se regăsesc între produsele ceramice ale grupului Copăceni⁷¹. Există asemănări și cu ceramica grupului Șoimuș, deși factura materialelor de la Turda este diferită. Nu respingem nici ideea unei posibile filiații cu ceramica fazei B a culturii Schneckenberg. În lipsa altor precizări, menținem încadrarea largă a pieselor în perioada timpurie a epocii bronzului.

Deși materialul arheologic este redus numeric, câteva considerații necesită și piesele cu loc de descoperire necunoscut. O primă remarcă ce se impune este faptul că lipsa unor informații despre locul de proveniență nu îndreptățește presupunerea că ele ar proveni din sud-vestul Transilvaniei⁷², dar nici nu exclude această ipoteză.

O analiză a ceramicii din lotul de la Deva relevă câteva caracteristici. Este vorba despre o ceramică de foarte bună calitate, bine arsă, de culoare cenușie. Fragmentele ceramice provin de la vase de mari dimensiuni. Toarta de tip tunel care a aparținut unei amfore, este singurul fragment decorat cu motiv textil (pl. VII/4). Celelalte piese sunt ornamentate fie cu striuri adânci dispuse neorganizat, în genul scoarței de copac (pl. VII/5-6), fie grupate sub forma unor fascicule verticale scurte, dispuse pe gâtul vasului (pl. VII/1). Un alt fragment are drept decor un brâu lat cu alveole rotunjite (pl. VII/3).

Ceramica ornamentată cu striuri și impresiuni textile (*Besenstrich und Textmuster*) este tipică pentru manifestările denumite Gornea-Orlești sau Iernut, integrate fazei a treia a bronzului timpuriu românesc. În ultimii ani această

66. Zaharia 1999, 56, fig. 2/5.

67. Roman 1981, 165; 1986, 45; Vezi, de asemenea, Baltag și Boroffka 1996, 379, nota 19.

68. Zaharia 1999.

69. RepCluj, 401 și urm, nr. 46, 52, 59, 60, 62.

70. Rotea 1993, 75 și urm.; 1995, 154 și urm.

71. Ciugudean 1996a, fig. 49-55.

72. Popa 1998, 53.

manifestare culturală a început să fie tot mai bine cunoscută, datorită repetatelor descoperiri ale unor astfel de materiale ceramice⁷³.

Această manieră de ornamentare caracterizează însă un orizont cultural cronologic mai larg care include complexele de tip Jevišovice B, faza mai nouă a grupei Nyírség – Zatin, Nagyrév târziu, Hatvan. Decorul cu striuri se perpetuează în cadrul manifestărilor definite drept Mureș I, Verbicioara I, Vatina timpurie, Balta Sărată I, Otomani, Wietenberg I (A), Tei⁷⁴.

Factura, formele vaselor și maniera de ornamentare a pieselor de la Deva este asemănătoare celor din mediul Nagyrév târziu – Hatvan.

Vasele ornamentate cu striuri adânci au fost descoperite frecvent în complexele arheologice târzii ale culturii Nagyrév, în special în depunerile funerare de tip Szigetszentmiklós și Kulcs⁷⁵, inciziile luând uneori forma unor fascicule dispuse pe corpul vasului, asemeni celor de la Deva⁷⁶.

Bune analogii pentru piesele de la Deva se regăsesc între produsele ceramice aparținând culturii Hatvan. Striurile și impresiunile textile constituie elemente decorative de bază ale culturii Hatvan⁷⁷. Striurile adânci se regăsesc frecvent pe această ceramică⁷⁸, fiind documentate și striurile scurte dispuse pe gâtul recipientelor, într-o manieră asemănătoare celor de la Deva⁷⁹.

Ornamentele textile de gen "fagure" sunt caracteristice pentru cultura Hatvan, dar dacă situația stratigrafică de la Tiszaluk – *Dankadomb* este reală, atunci acest tip de decor este documentat încă la un orizont Nyírség (groapa VI/α, 11-13 Spatenstich)⁸⁰. În ceea ce privește asemănările dintre descoperirile de la Tiszaluk și piesele din lotul de la Deva, cele mai bune analogii se remarcă în orizontul atribuit primei etape (1a) a fazei timpurii din evoluția culturii Hatvan (II/a Schicht – 7-10 Spatenstich)⁸¹.

Un punct de referință obligatoriu în analiza ceramicii din lotul devean este stratul B din tell-ul de la Tószeg (nivele g-o), corespunzător culturii Hatvan⁸². Decorul

73. Din bibliografia referitoare la acest orizont cultural-cronologic notăm: Horedt 1968, 105; Boroneanț, 1971; Roman 1980, 18; 1981, 166; 1984; 1985, 121, 1986, 31 și urm.; 1988; Roman și Némethi, 1986; 1989; Ciugudean 1986, 81; 1991, 111; 1996a, 78 și urm.; 1997, 10; 1998, 70 și urm.; Lazarovici 1977, 26, 90; 1987; 1997, 15 și urm.; 1998; Petre Govora 1986, 165; 1988; 1995, 38 și urm.; Gogâltan 1993; 1995, 57 și urm.; 1996, 46 și urm.; Rotea 1993, 84; Gumă 1997, 26 și urm.; Căvruc și Căvruc 1997; Popa 1998.

74. Roman 1980, 18; 1981, 166; 1985, 120 și urm.; Roman și Némethi, 1986, 216 și urm.; Petre Govora 1995, 40; Gumă 1997, 32 și urm.; Popa 1998, 75..

75. Vezi Schreiber 1972, 163 și urm., fig. 8/4-6, 8-9, 9/4, 6; Kalicz-Schreiber 1981, 84, pl. 9/4-6, 10/1, 7; 1982, 146, fig. 8/17-19; Schreiber 1984, fig. 8/17-19; Schreiber-Kalicz 1984, pl. XLIX/15, L/1, 4, 8 etc.

76. Schreiber 1972, fig. 9/5, 7; Kalicz-Schreiber 1981, pl. 6/12, 9/5, 7; Schreiber-Kalicz 1984, pl. L/6.

77. Kalicz 1968, 154-155; 1984a, 198-199.

78. Kalicz 1984a, pl. LII/25, LIII/3, 7-8, LIV/13, 16.

79. Kalicz 1984a, pl. LII/16, LIV/15.

80. Kalicz 1968, 73, 114, 164 și urm., pl. XXVIII-XXXV; vezi Roman și Némethi 1986, 214.

81. Kalicz 1968, 114, 164-165, pl. XXVI-XLII; 1984, 201.

82. Mozsolics 1952, 54-55, fig. 3.

realizat prin striuri, fie în genul scoarței de copac, fie cu un început de ordonare motivistică există în toate nivelele, iar ornamentele textile sau torțile tubulare sunt frecvente⁸³. Ornamente identice cu cele de la Deva se regăsesc și între descoperirile mai vechi de la Tószeg⁸⁴.

Din punct de vedere cronologic contemporaneitatea dintre faza târzie a culturii Nagyrév și prima fază a culturii Hatvan este asigurată de numeroase descoperiri de forme și ornamente tipice pentru cele două culturi în complexe comune⁸⁵. Legăturile dintre cele două manifestări culturale îmbracă uneori forma unor mixturi de material așa cum este cazul în cuprinsul primelor nivele (I-o) ale stratului B de la Tószeg⁸⁶.

În sistemul cronologic al bronzului timpuriu din Ungaria, culturile Nagyrév și Hatvan ocupă faza a treia (FB 3a-b), evoluția culturii Hatvan extinzându-se și în prima etapă a bronzului mijlociu⁸⁷. Această fază a bronzului timpuriu este plasată de N. Kalicz la nivelul etapei Reinecke A₁⁸⁸.

Dacă cercetările viitoare vor certifica proveniența pieselor aflate în colecția muzeului devean din zona de sud-vest a Transilvaniei, atunci ele ilustrează, în opinia noastră, alături de amforeta cu decor textil de la Teiuș⁸⁹, un orizont distinct al descoperirilor de tip lernut⁹⁰, iar analogiile citate confirmă, încă odată, sincronismul acestora cu orizontul cultural – cronologic Nagyrév târziu – Hatvan timpuriu. Aceste materiale arheologice nu depășesc faza Reinecke Bz A₁⁹¹, astfel încât atât din punct de vedere tipologic cât și cronologic ele aparțin încă bronzului timpuriu.

Piese prezentate contribuie la completarea repertoriului descoperirilor din bronzul timpuriu, aducând totodată noi precizări privitoare la complexitatea acestei perioade în zona de sud-vest a Transilvaniei.

83. Mozsolics 1952, pl. VII-XIX.

84. Schalk 1981, 89, pl. 17/15, 32. Potrivit împărțirii bipartite a stratului B de la Tószeg, exemplele citate aparțin palierului stratigrafic B II, plasat de către E. Schalk la nivelul etapei Reinecke Bz A₂ de început, cf. Schalk 1981, 96.

85. Kalicz 1968, 179; 1984a, 202-203; Schreiber-Kalicz 1984, 162 și urm..

86. Mozsolics 1952, 45-48; Kalicz 1968, 179; Vezsi și Roman 1984, 271; Roman și Némethi 1986, 216.

87. Pentru cronologie vezi, de pildă: Kalicz 1982, 129 și urm., fig. 1, 8-9; 1984a, 191 și urm.; Schreiber-Kalicz 1982, 146 și urm., fig. 1, 4; 1984, 161 și urm. (Chronologische Tabelle); 1994, fig. 15; Bona 1992, 16-17, 40-41 (Zeittabelle).

88. Kalicz 1982, 129.

89. Ciugudean 1986, 81, fig. 8/7; 1991, 111; 1996a, 69 și urm., fig. 86/9.

90. Atribuirea acestor piese fazei incipiente a culturii Wietenberg cf. Ciugudean 1996a, 112; Popa 1998, 73, 79, este dificil de susținut, în stadiul actual al cercetărilor, având în vedere faptul că singurul fragment cu decor textil descoperit în context Wietenberg, la Oarța de Sus (jud. Maramureș), este considerat import din mediul Hatvan cf. Boroffka 1994, 286.

91. În cronologia românească, etapa a treia a bronzului timpuriu, în parte precede, iar în parte este contemporană cu faza Reinecke Bz A₁. Vezsi, în acest sens, Roman 1986, 32; Ciugudean 1996a, 145; Gumă 1997, 36 și urm.

ARTEFACTS CONCERNING THE EARLY BRONZE AGE IN THE DEVA'S MUSEUM COLLECTION

Abstract

This study is aimed at identifying some artefacts lit in the archaeological collection belonging to the Deva museum. It is a matter of ten settlements with discoveries concerning the Early Bronze Age. Among these archaeological materials from the Hunedoara places: Ardeu, Băița, Cârjiți, Măgura, Streisângeorgiu, Turdaș and also Berghin (the Alba County) there are illustrative of the cultural group of Șoimuș from the Early Bronze Age. The new seven settlements with archaeological discoveries of the Șoimuș type throw light upon this manifestation and tend to defining its spreading area.

According to the scanty number of potsherds, the other three aspects of the materials cannot be bestow on for a certainty of an archaeological culture. Crăciunerști's pottery laid analogies in groups such as: Roșia, Copăcenii and Livezile.

The some potsherds from Turda have got common ornaments for the cultural manifestation of the Early Bronze Age. There is some appropriations of the Șoimuș Group and of the Schneckenberg Culture.

The last plot of the materials which the place of the ferreting out is unknown, it consist from artefacts decorated in the specific features of the Early Bronze Age. The decoration lies in the striations and textil prints, ornament found within the framework of the cultural extent: Nagyrév, Hatvan, Gornea-Orlești-Iernut. From the typological and chronological point of view these artefacts can be assigned to the Early Bronze Age.

LIST OF ILLUSTRATION

PI. I. Sherds belonging of the Early Bronze Age: Ardeu (1-3); Băița (4-9); Măgura (10-12).

PI. II. Sherds belonging of the Early Bronze Age: Turdaș (1-9).

PI. III. Sherds belonging of the Early Bronze Age: Turdaș (1-8).

PI. IV. Sherds belonging of the Early Bronze Age: Crăciunești – Cave "Balogu" (1-5); Cave "Csürok" (6).

PI. V. Sherds belonging of the Early Bronze Age: Streisângeorgiu (1-7).

PI. VI. Sherds belonging of the Early Bronze Age: Streisângeorgiu (1-3); Turda (4-6); Măgura (7); Berghin (8); Cârjiți (9).

PI. VII. Sherds belonging of the Early Bronze Age: Unknown place (1, 3-6); Crăciunești – Cave "Șura" (2) (4 after C. I. Popa).

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

Andrițoiu 1977 – I. Andrițoiu, *Constituirea și dezvoltarea colecției de arheologie a Muzeului județean Hunedoara – Deva*, în *Sargetia*, XIII, 1977, 549-560.

Andrițoiu 1978 – I. Andrițoiu, *Descoperiri arheologice la Crăciunești (com. Băița, jud. Hunedoara)*, în *Apulum*, XVI, 1978, 55-71.

Andrițoiu 1992 – I. Andrițoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului. BiblThr II*, București, 1992.

Baltag și Boroffka 1996 – Gh. Baltag, N. Boroffka, *Materiale arheologice preistorice de la Albești, jud. Mureș*, în *SCIVA*, 47, 4, 1996, 375-394.

Bándi 1981 – G. Bándi, *Über die Entstehung der Frühbronzezeitlichen Zivilisation*, în *FBKN*, 21-28.

Bándi 1982 – G. Bándi, *Die terminologischen und relativchronologischen Probleme der frühen und mittleren Bronzezeit in Westungarn*, în *Acta X SINBE*, 165-181.

Bándi 1984 – G. Bándi, *Die Somogyvár-Vinkovci-Kultur*, în *KFKNB*, 125-132.

Bóna 1965 – I. Bóna, *The Peoples of southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary*, în *AlbaRegia*, IV-V, 1963-1964 (1965), 17-63.

Bóna 1992 – I. Bóna, *Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn*, în *Bronzezeit in Ungarn*, 9-41.

Boroffka 1994 – N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, Teil 1-2, Bonn, 1994.

Boroneanț 1971 – V. Boroneanț, *Gornea-Vodneac, un nou aspect al epocii bronzului descoperit în zona Porților de Fier*, în *RevMuz*, VIII, 1, 1971, 5-12.

Cavruc și Cavruc 1997 – V. și G. Cavruc, *Așezarea din epoca bronzului timpuriu de la Zoltan*, în *Angustia*, 2, 1977, 157-172.

Ciugudean 1986 – H. Ciugudean, *Grupul tumular Bedeleu și câteva considerații privind epoca timpurie a bronzului în vestul Transilvaniei*, în *Apulum*, XXIII, 1986, 67-82.

Ciugudean 1988 – H. Ciugudean, *O așezare din epoca timpurie a bronzului la Alba Iulia*, în *Thraco-Dacica*, IX, 1988, 15-22.

Ciugudean 1991 – H. Ciugudean, *Zur frühen Bronzezeit in Siebenbürgen im Lichte der Ausgrabungen von Ampoia, jud. Alba*, în *PZ*, 66, 1, 1991, 79-114.

Ciugudean 1996 – H. Ciugudean, *The Early Bronze Age in central and south-western Transylvania (I)*, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations*, Bucharest, 1996, 254-255.

Ciugudean 1996a – H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei. BiblThr.* XIII, București, 1996.

Ciugudean 1997 – H. Ciugudean, *The Early and Middle Bronze Age in Transylvania. General view*, în *The Bronze Age civilization in Transylvania*, Alba Iulia, 1997, 5-15.

Ciugudean 1997a – H. Ciugudean, *Cercetări privind epoca bronzului și prima vârstă a fierului în Transilvania. BiblMA VII*, Alba Iulia, 1997.

Ciugudean 1998 – H. Ciugudean, *The Early Bronze Age in Western Transylvania*, în *EMBACB, BiblMA VIII*, Alba Iulia, 1998, 67-84.

Ecsedy 1981 – I. Ecsedy, *Angaben zur Frage der Somogyvár-Vinkovci-Kultur*, în *FBKN*, 67-78.

Emödi 1985 – I. Emödi, *Asupra începutului epocii bronzului în Bihor*, în *Thraco-Dacica*, VI, 1985, 123-144.

Firczak 1988-1991 – Gh. Firczak, *Societatea de Istorie și Arheologie a Comitatului Hunedoara. Primii ani de activitate*, în *Sargetia*, XXI-XXIV, 1988-1991, 823-838.

Gogâltan 1993 – F. Gogâltan, *Foeni, eine frühbronzezeitliche Siedlung aus dem Südwesten Rumäniens. Vorläufiger Bericht*, în *Thraco-Dacica*, XIV, 1993, 51-64.

Gogâltan 1995 – F. Gogâltan, *Die Frühe Bronzezeit im Südwesten Rumäniens. Stand der Forschung*, în *Thraco-Dacica*, XVI, 1995, 55-79.

Gogâltan 1996 – F. Gogâltan, *About the Early Bronze Age in the Romanian Banat*, în *YougDanBas*, 43-68.

Gogâltan 1998 – F. Gogâltan, *Early and Middle Bronze Age Chronology in south-west Romania. General aspects*, în *EMBACB*, 191-212.

Gogâltan și Florea 1994 – F. Gogâltan, G. Florea, *Săpături arheologice la Gligorești (Jud. Cluj) – 1990*, în *Apulum*, XXXI, 1994, 9-38.

Gumă 1997 – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale*, *BHAB V*, Timișoara, 1997.

Halasi și Emödi 1985 – G. Halasi, I. Emödi, *Descoperire arheologică în peștera Izbucul Topliței*, în *SCIVA*, 36, 3, 1985, 232-234.

Horedt 1968 – K. Horedt, *Die Kupferzeit in Transsilvanien*, în *Apulum*, VII/1, 1968, 103-116.

Horváth 1980-1981 – F. Horváth, *Ada-type artifacts of the Early Bronze Age in the southern Alföld*, în *MFME*, 1980-1981, 7-30.

Iordan et al. 1974 – I. Iordan, P. Gâștescu, D. I. Oancea, *Indicatorul localităților din România*, București, 1974.

Kacsó 1997 – C. Kacsó, *Contribuții la cunoașterea bronzului timpuriu din nord-vestul Transilvaniei. Descoperirile Makó de la Ciumești, Berea și Foeni*, în *ActaMN*, XXXIV, 1997, 425-434.

Kalicz 1968 – N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, ArchHung XLV, Budapest, 1968.

Kalicz 1982 – N. Kalicz, *Die terminologischen und chronologischen Fragen der Kupfer- und Bronzezeit in Ungarn*, în *Acta X SINBE*, 117-137.

Kalicz 1984 – N. Kalicz, *Die Makó-Kultur*, în *KFKNB*, 93-108.

Kalicz 1984a – N. Kalicz, *Die Hatvan-Kultur*, în *KFKNB*, 191-218.

Kalicz-Schreiber 1981 – R. Kalicz-Schreiber, *Möglichkeiten zur feineren Gliederungen der Nagyrév-Kultur in Budapest*, în *FBKN*, 81-86.

Kalicz-Schreiber 1982 – R. Kalicz-Schreiber, *Die terminologischen und chronologischen Probleme der Frühbronzezeit in Mittelungarn*, în *Acta X SINBE*, 139-152.

Kalicz-Schreiber 1991 – R. Kalicz-Schreiber, *A Somogyvár-Vinkovci kultúra dél-északi irányú közvetítő szerepe a korabronz korban – (Die Vermittlungsrolle in Süd-Nord Richtung der Somogyvár-Vinkovci-Kultur in der frühen Bronzezeit)*, în *BudRég*, 28, 1991, 9-21.

Kalicz-Schreiber 1994 – R. Kalicz-Schreiber, *Siedlungsfunde und ein Brandgrab der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur*, în *Zalai Múzeum*, 5, 1994, 39-59.

Koós 1998 – J. Koós, *Grabungen auf neuen Fundstellen der Makó-Kultur in Nordostungarn*, în *EMBACB*, 7-30.

Kulcsár 1998 – G. Kulcsár, *The Distribution of the Makó Culture in south-eastern Hungary*, în *EMBACB*, 31-54.

Lazarovici 1977 – Gh. Lazarovici, *Gornea. Preistorie. Caiete Banatica V* (Seria arheologie), Reșița, 1977.

Lazarovici 1987 – Gh. Lazarovici, *Contribuții la cunoașterea începutului epocii bronzului în Banat și Transilvania*, în *SympThrac*, V, 1987, 84-85.

Lazarovici 1997 – Gh. Lazarovici, *About the Early Bronze from Transylvania*, în *Angustia*, 2, 1997, 9-36.

Lazarovici 1998 – Gh. Lazarovici, *Încă o dată despre ceramica de la Gornea-Vodneac. Legăturile sale cu Transilvania și alte zone*, în *Angustia*, 3, 1998, 41-57.

Lazăr 1978 – V. Lazăr, *Așezarea Coțofeni de la Șincai (județul Mureș)*, în *Marisia*, VIII, 1978, 35-56.

Machnik 1989-1990 – J. Machnik, *Aus des Studien die Anfänge des frühbronzezeitlichen Kulturcomplexes in Mittel- und Südosteuropa*, în *Starinar*, XL-XLI, 1989-1990, 95-104.

Machnik 1991 – J. Machnik, *The Earliest Bronze Age in the Carpathian Basin. Archaeological Sciences*, Bradford, 1991.

Mozsolics 1952 – A. Mozsolics, *Die Ausgrabungen in Tószeg im Jahre 1948*, în *ActaArchHung* II, 1952, 35-68.

Nikolova 1996 – L. Nikolova, *On the incrusted ceramics from the Early Bronze Age settlement Dubene (In the Light of the 1992-1995 Investigations)*, în *YougDanBas*, 81-93.

Németi 1979 – I. Németi, *Morminte de la începutul epocii bronzului descoperite la Pișcolț (jud. Satu Mare)*, în *SCIVA*, 30, 4, 1979, 527-536.

Németi și Roman 1994-1995 – I. Németi, P. I. Roman, *Epoca bronzului timpuriu din nord-vestul României. Grupul cultural Sanislău*, în *StComSatuMare*, XI-XII, 1994-1995, 25-32.

Petre-Govora 1986 - Gh. Petre-Govora, *Asupra problemelor culturii Glina în nord-estul Olteniei*, în *Thraco-Dacica*, VII, 1986, 154-166.

Petre-Govora 1988 - Gh. Petre-Govora, *Descoperiri arheologice din Oltenia privind epoca timpurie a bronzului*, în *Thraco-Dacica*, IX, 1-2, 1988, 137-148.

Petre-Govora 1995 – Gh. Petre-Govora, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Rm. Vâlcea, 1995.

Popa 1998 – C. I. Popa, *Noi descoperiri aparținând bronzului timpuriu în bazinul mijlociu al Mureșului și câteva considerații privind etapa finală a acestei perioade în Transilvania*, în *Apulum*, XXXV, 1998, 47-86.

RepAlba – *Repertoriul arheologic al județului Alba* (red. V. Moga și H. Ciugudean). *BibIMA* II, Alba Iulia, 1995.

RepCluj – I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliu, I. Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj. BibIMN V*, 1992.

Roman 1976 – P. I. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976.

Roman 1980 – P. I. Roman, *Substratul cultural al bronzului tracic*, în *ActaHargitensia*, II, 1980, 13-21.

Roman 1981 – P. I. Roman, *Zur rumänischen Frühbronzezeit (Der Forschungsstand)*, în *FBKN*, 157-169.

Roman 1982 – P. I. Roman, *Raportul cronologic dintre Ezero și Troia în lumina cercetărilor de la nord de Balcani*, în *SCIVA*, 33, 4, 1982, 402-414.

Roman 1984 – P. I. Roman, *Probleme în legătură cu perioada timpurie a epocii bronzului și începuturile culturii Otomani*, în *SCIVA*, 35, 3, 1984, 266-274.

Roman 1985 – P. I. Roman, *Perioada timpurie a epocii bronzului "tracic" în Oltenia*, în *Thraco-Dacica*, VI, 1985, 116-122.

Roman 1986 – P. I. Roman, *Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României*, în *SCIVA*, 37, 1, 1986, 29-55.

Roman 1988 – P. I. Roman, *Ostrovul Corbului (Rumänien) und Malé Kosihiy (Tschechoslowakei)*, în *SIArch*, XXXVI, 1, 1988, 217-224.

Roman și Németi 1986 – P. I. Roman, I. Németi, *Perioada timpurie (pre-Otomani) a epocii Bronzului în nord-vestul României*, în *SCIVA*, 37, 3, 1986, 198-232.

Roman și Némethi 1989 – P. I. Roman, I. Némethi, *Die frühbronzezeitlichen Kulturgruppen der Vor-Otomanen Periode in Nordwest-Rumänien*, în *Præhistorica*, 243-248.

Roman și Némethi 1990 – P. I. Roman, I. Némethi, *Epoca bronzului în nord-vestul României*, în *SympThrac*, VIII, 1990, 34-41.

Roman et al. 1992 – P. I. Roman, A. Dodd-Oprea, P. Janos, *Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas. Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Monographien III*, Mainz am Rhein, 1992.

Roska 1941 – M. Roska, *Az aeneolithikum kolozskorpadi I, jellegű emlékei Erdélyben*, în *KözlCluj*, I, 1941, 44-99.

Rotea 1993 – M. Rotea, *Contribuții privind bronzul timpuriu în centrul Transilvaniei*, în *Thraco-Dacica*, XIV, 1993, 65-86.

Rotea 1995 – M. Rotea, *Grupul cultural Copăcenii*, în *Comori ale epocii bronzului din România*, București, 1995, 154-157.

Schalk 1981 – E. Schalk, *Die frühbronzezeitliche Tellsiedlung bei Tószeg, Ostungarn, mit Fundmaterial aus der Sammlung Gröningen (Niederlande) und Cambridge (Grossbritannien)*, în *Dacia N.S.*, XXV, 1981, 63-130.

Schreiber 1972 – R. Schreiber, *A korabronzkor problémái Budapesten*, în *AE*, 99, 1972, 151-166.

Schreiber 1984 – R. Schreiber, *A korabronzkor időrendi kérdései Budapest Környékén és a Tisza vidékén*, în *BudRég*, 26, 1984, 33-48.

Schreiber-Kalicz 1984 – R. Schreiber-Kalicz, *Komplex der Nagyrév-Kultur*, în *KFKNB*, 133-190.

Schroller 1933 – H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933.

Schuster 1997 – C. F. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeșului și Ialomiței Superioare*, *BiblThr* XX, București, 1997.

Szabó 1994 – G. Szabó, *Die Probleme der Entstehung der Nagyrév-Kultur entlang der Donau*, în *ZalaiMúzeum*, 5, 1994, 61-70.

Tasić 1984 – N. Tasić, *Einleitung*, în *KFKNB*, 9-14.

Téglás 1888 – G. Téglás, *Újabb barlangok az Erdélyrészi érczhegység övéből*, *Közlemények*, XXIII, 1, 1888.

Téglás 1902 – G. Téglás, *Hunyadvármegye földjének története az őskortól a honfoglalásig*, Budapest, 1902.

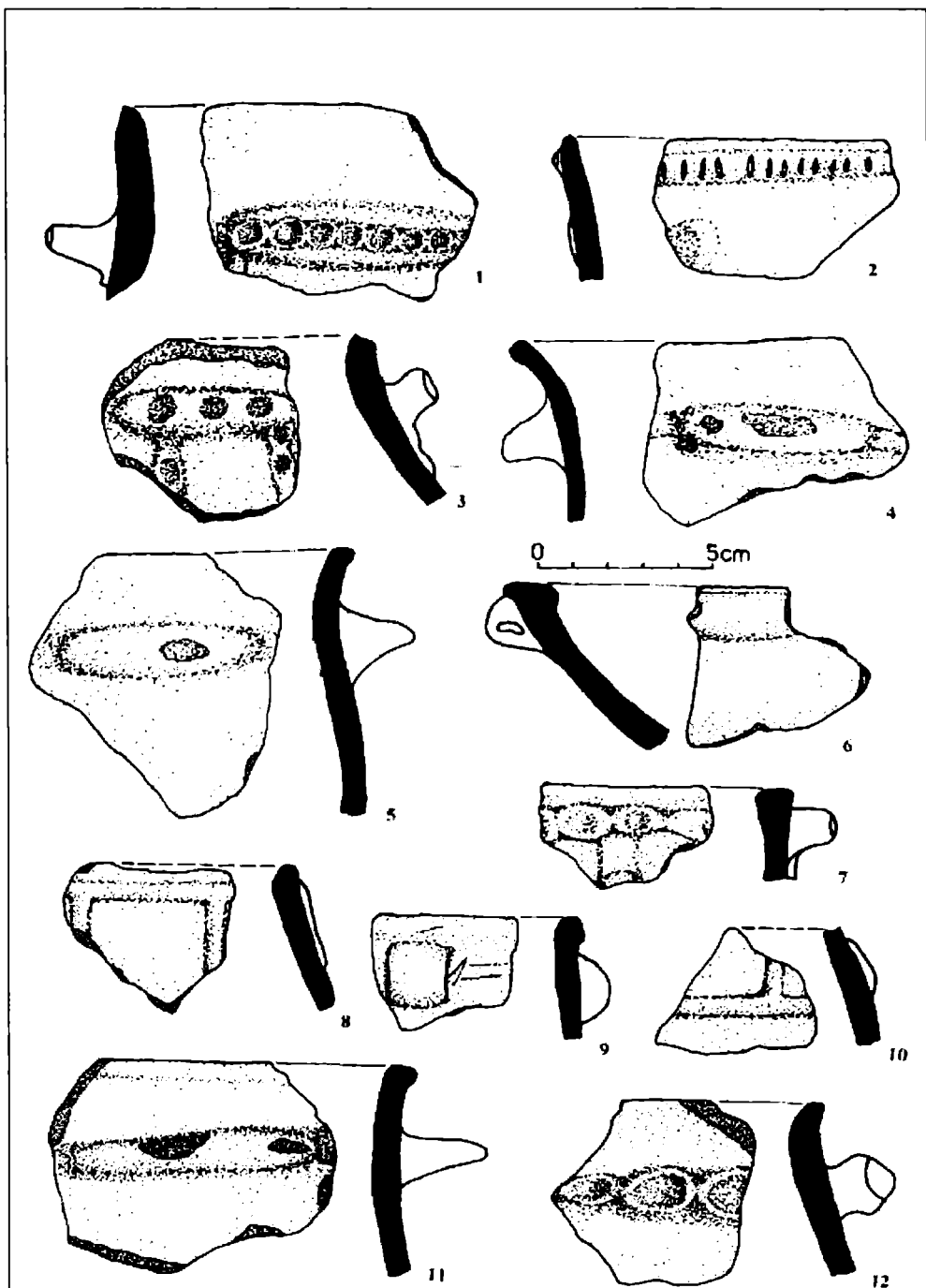
Tončeva 1981 – G. Tončeva, *Un habitat lacustre de l'âge du bronze ancien dans les environs de la ville de Varna (Ézérovó II)*, în *Dacia N.S.*, XXV, 1981, 41-62.

Tudor 1982 – E. Tudor, *Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Südrumänien*, în *Dacia N.S.*, XXVI, 1982, 59-75.

Vulpe 1989-1990 – Al. Vulpe, *Neue Beiträge zur Chronologie und Kulturellen Gliederung der Frühbronzezeit im Unteren Donau-gebiet*, în *Starinar*, XL-XLI, 1989-1990, 105-111.

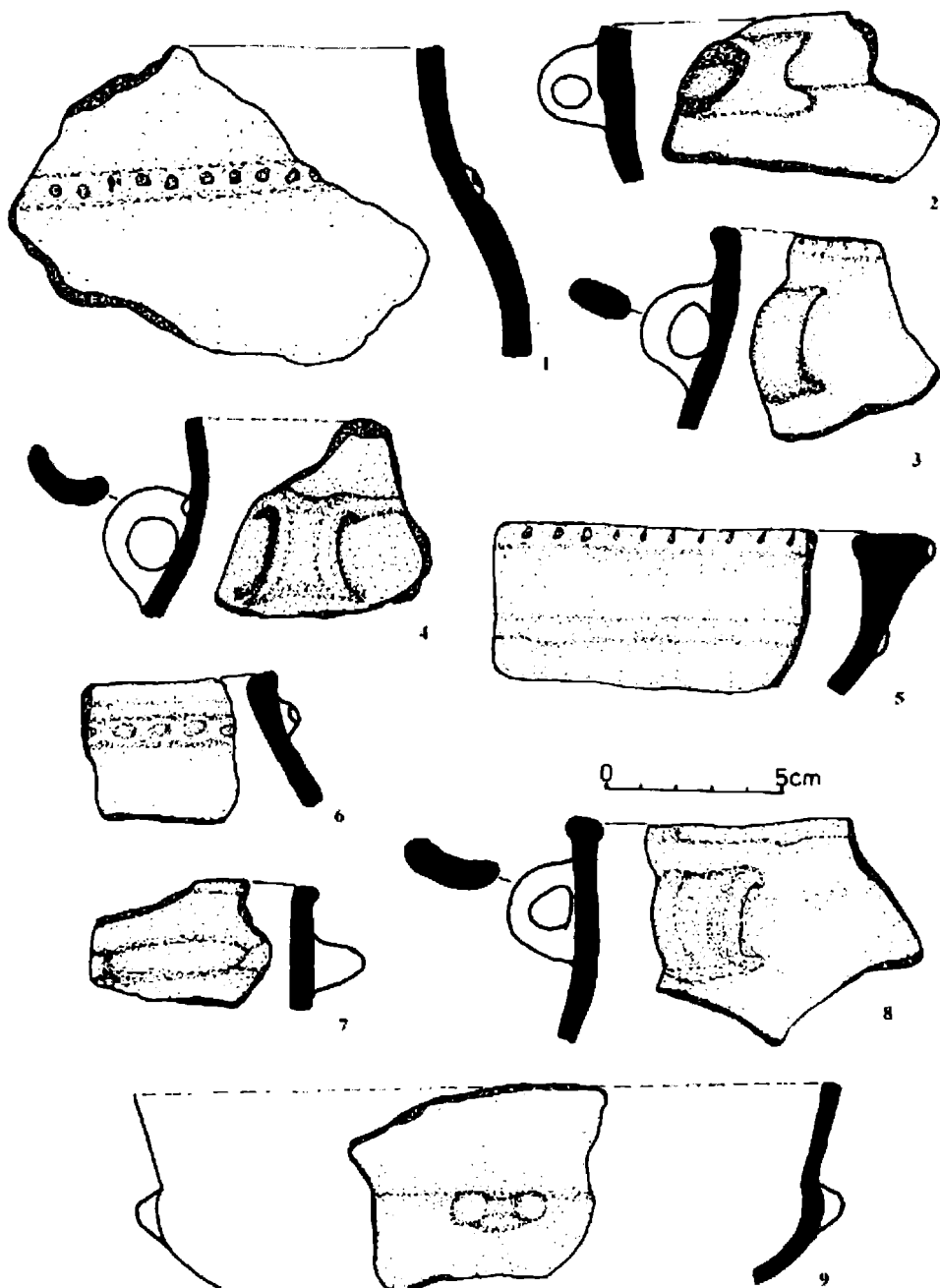
Wardegger 1988-1991 – N. Wardegger, *Premisele înființării și activității muzeului de veche în cadrul Societății de istorie și arheologie a comitatului Hunedoara*, în *Sargetia*, XXI-XXIV, 1988-1991, 393-412.

Zaharia 1999 – E. Zaharia, *Brandgräber der Übergangsperiode zur Bronzezeit aus Bratei (jud. Sibiu)*, în *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, N. Boroffka u. T. Soroceanu (Hrsg.), *Internationale Archäologie. Studia Honoria*, C. Dobiat u. K. Leidorf (Hrsg.), 7, Rahden/Westf., 1999, 53-58.

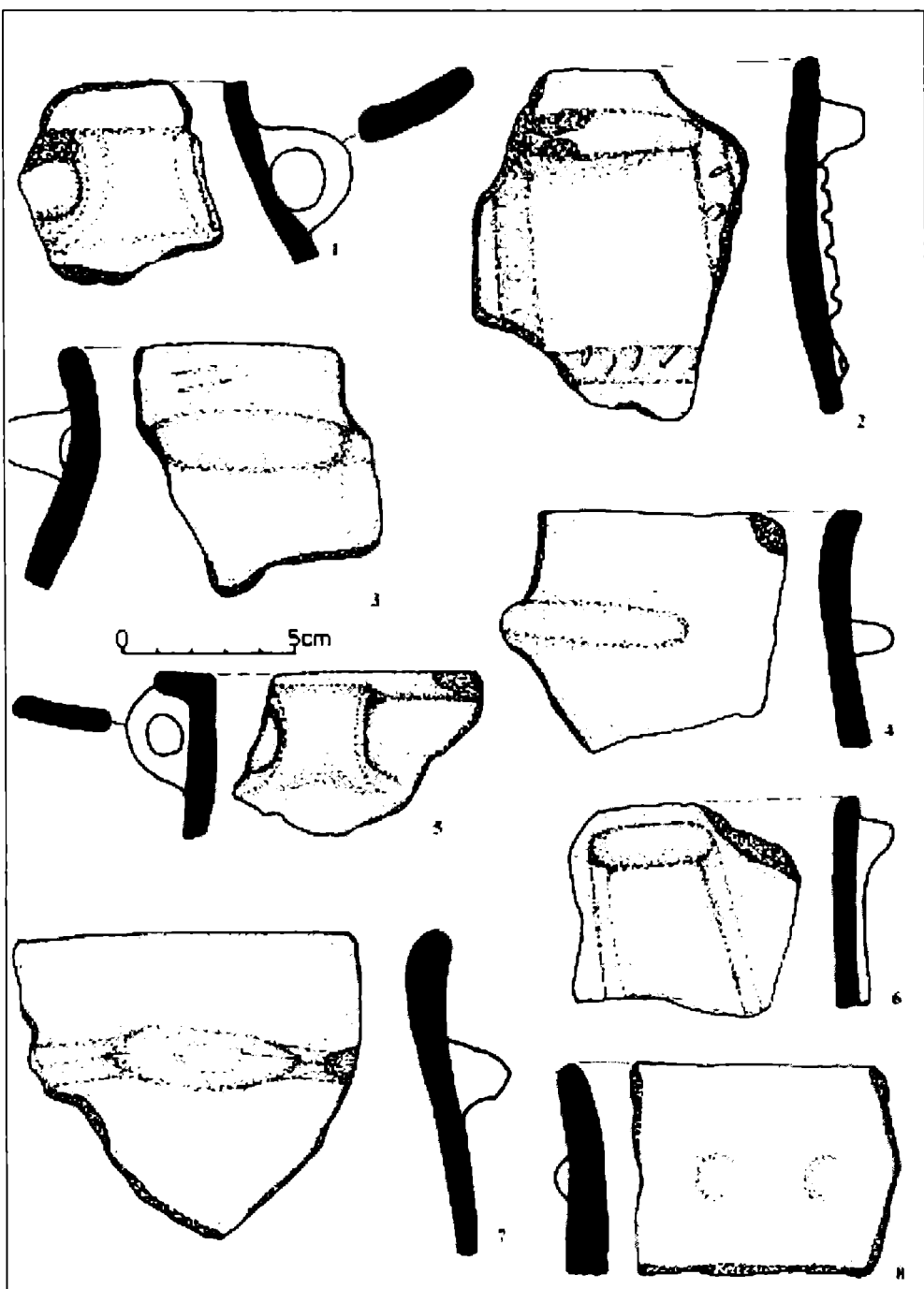

Pl. I

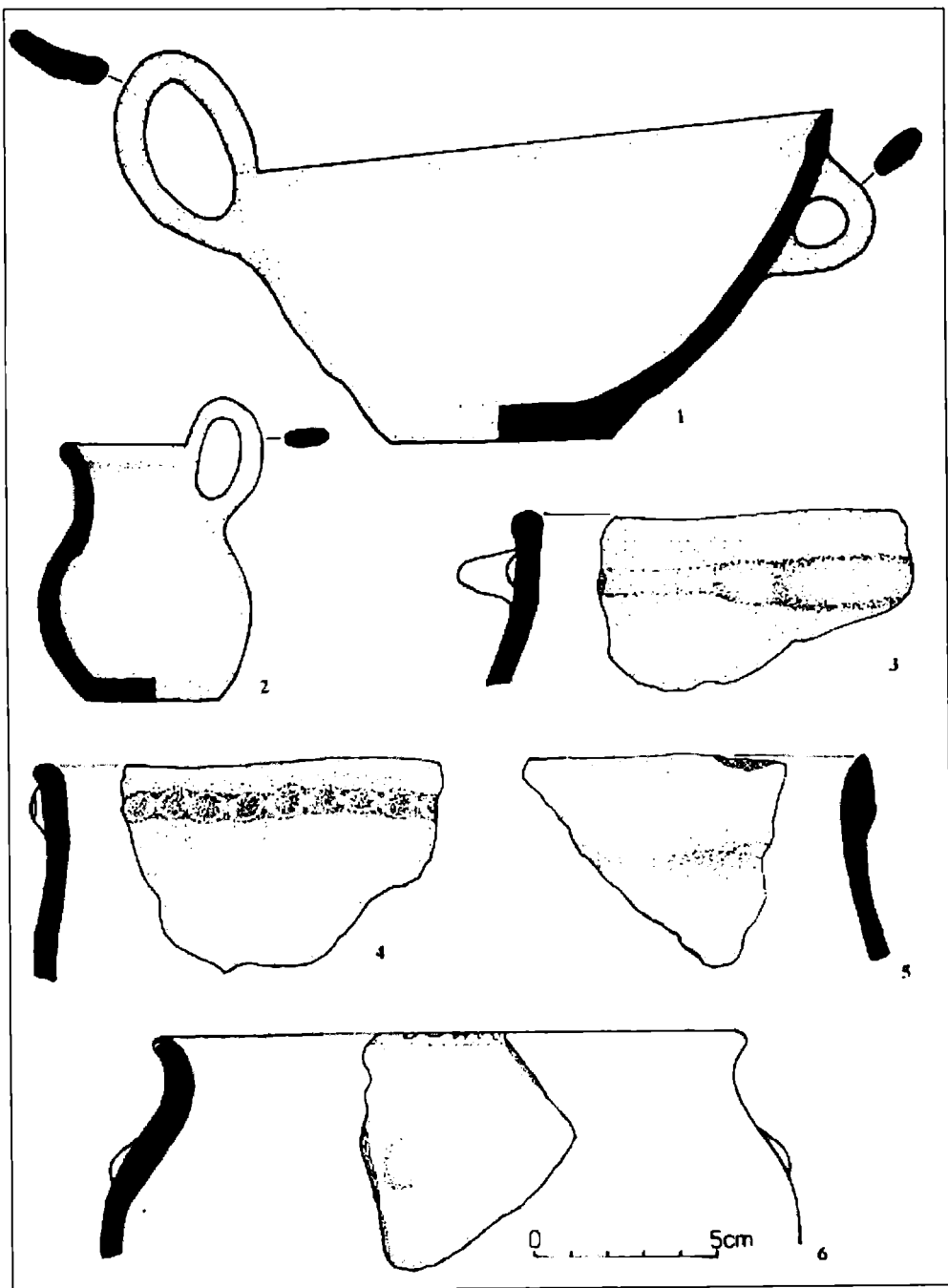
Pl. I. Fragmente ceramice aparținând bronzului timpuriu: Ardeu (1-3); Băița (4-9); Măgura (10-12).

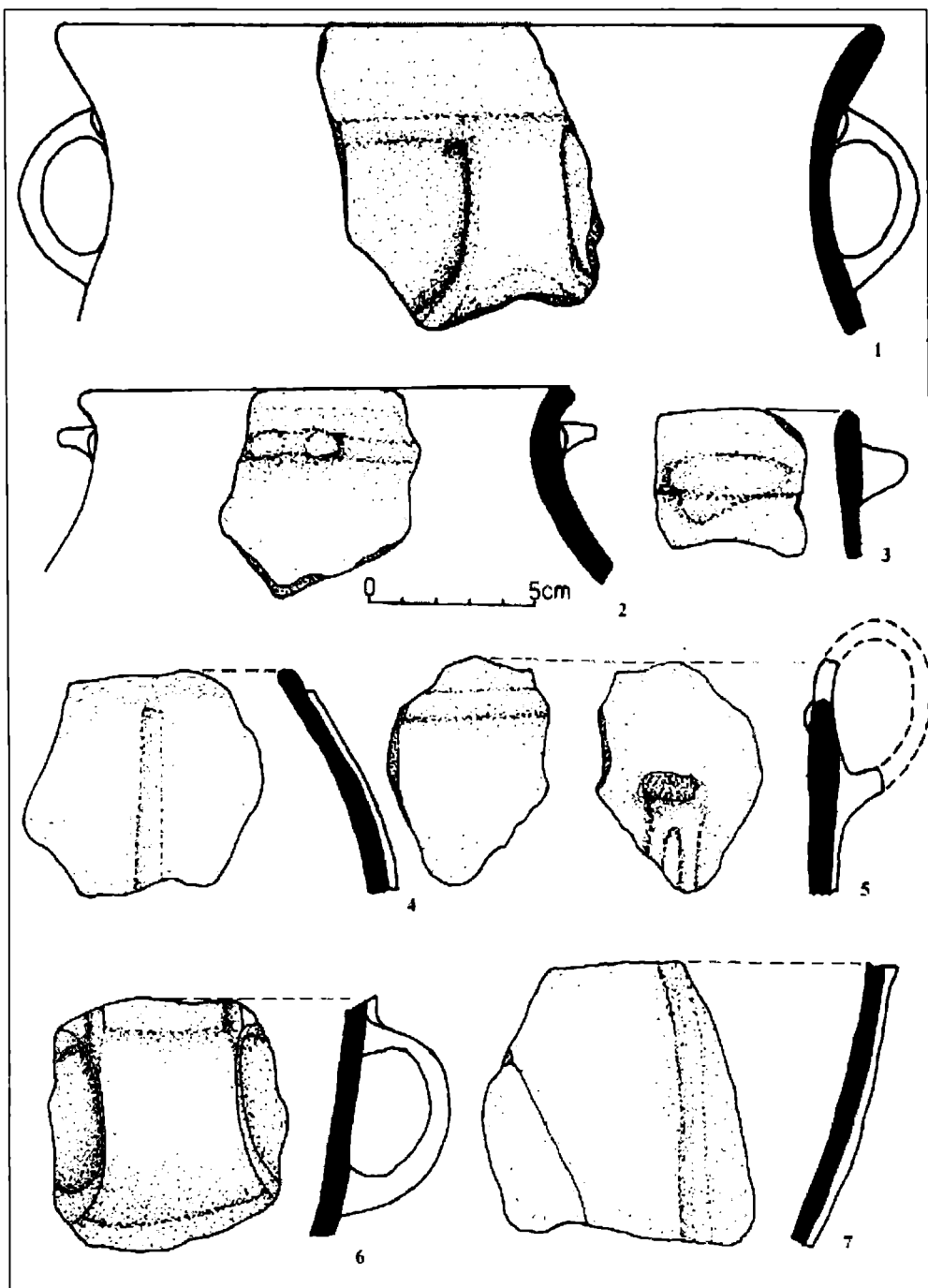
Pl. II. Fragmente ceramice aparținând bronzului timpuriu: Turdaș (1-9).

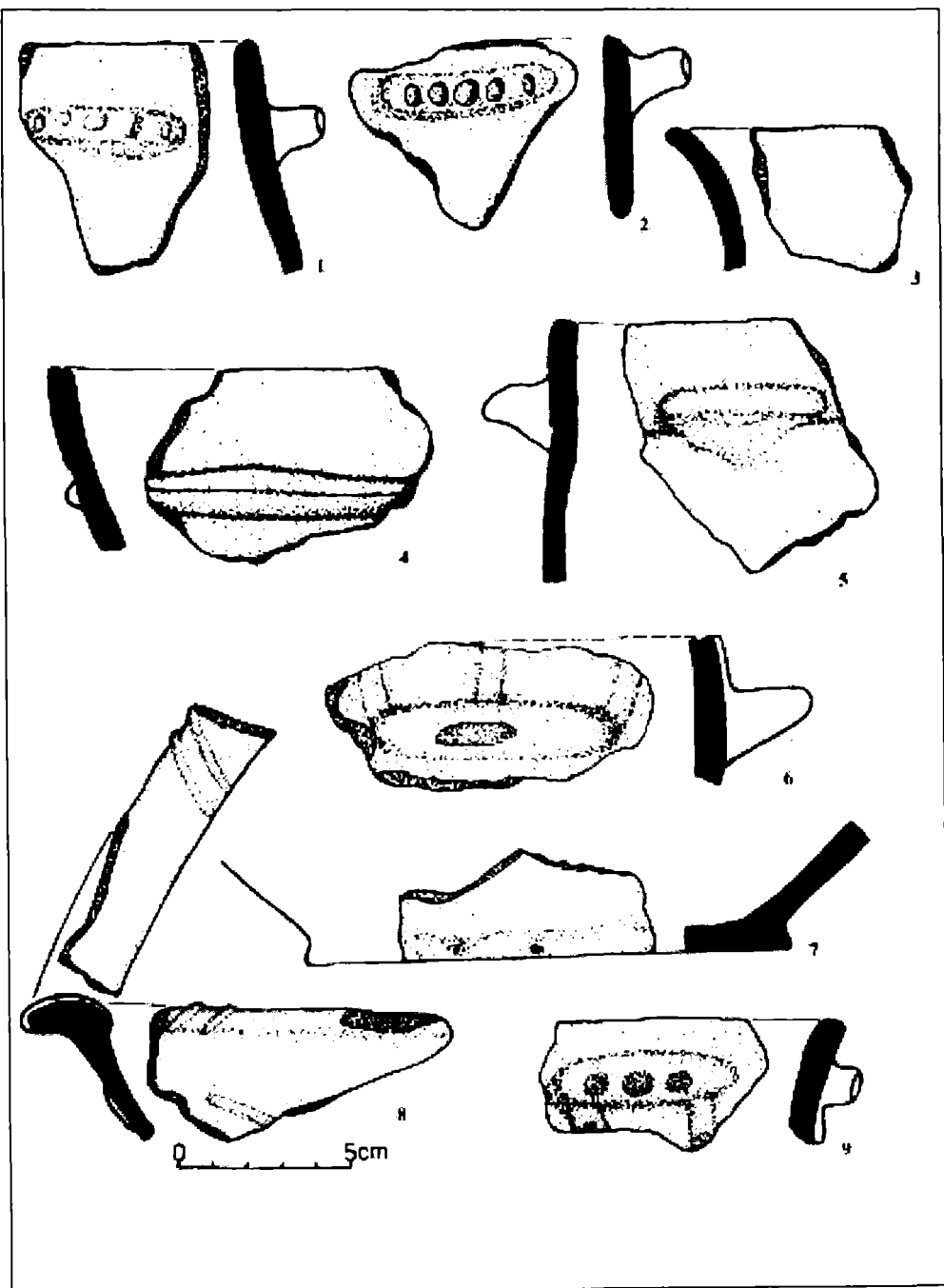
Pl. III. Fragmente ceramice aparținând bronzului timpuriu: Turdaș (1-8).

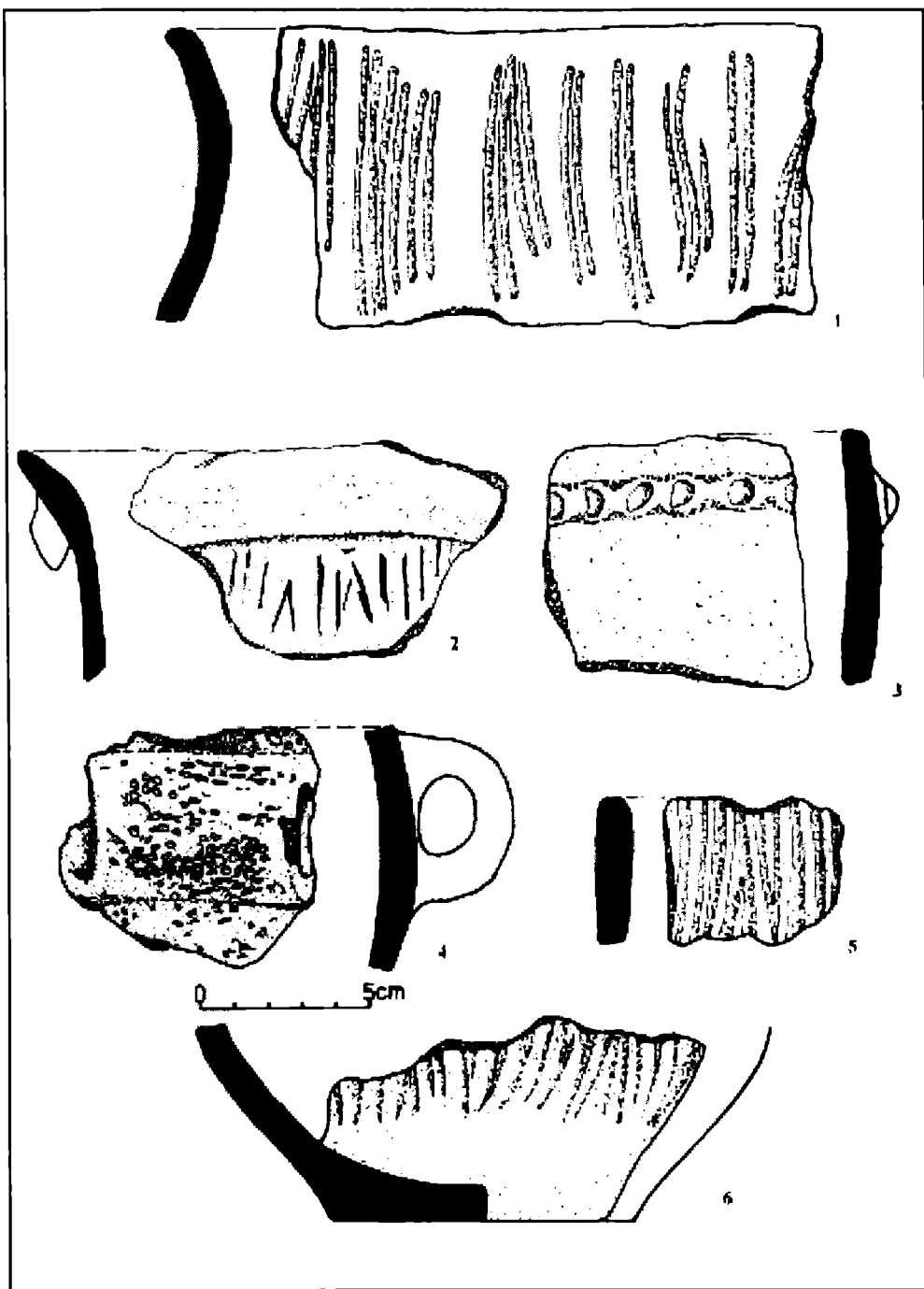
Pl. IV. Fragmente ceramice aparținând bronzului timpuriu: Crăciunești –
Peștera "Balogu" (1-5); Peștera "Csürok" (6).

Pl. V. Fragmente ceramice aparținând bronzului timpuriu: Streisângeorgiu (1-7).

Pl. VI. Fragmente ceramice aparținând bronzului timpuriu: Streisângeorgiu (1-3); Turda (4-6); Măgura (7); Berghin (8); Cârjiți (9).

Pl. VII. Fragmente ceramice aparținând bronzului timpuriu: Loc necunoscut (1, 3-6); Crăciunești – Peștera "Șura" (2) (4 după C. I. Popa).

PROPUNERI IPOTETICE PENTRU MODELUL DINAMICII AȘEZĂRILOR DIN EPOCA BRONZULUI PE VALEA SUPERIOARĂ A MUREȘULUI

Zsolt MOLNÁR

Argument. Comunitățile omenești nu pot trăi decât în strânsă legătură cu mediul fizic și geo-climatic, ele alegându-și locul unde se vor stabili în funcție de unele avantaje ale procurării hranei, ale apărării, ale specificului și ale resurselor zonei pe care o antropiază. Cercetarea arheologică a așezărilor vizează, de fapt, analiza relațiilor dintre comunitatea omenească și mediul natural înconjurător. Aceasta poate fi redusă la analiza unei singure așezări și încadrarea sa în mediul geografic înconjurător sau poate fi extinsă asupra mai multor perioade diferite¹. În viziunea unor cercetători, părăsirea unei așezări și întemeierea alteia, înseamnă în majoritatea cazurilor sfârșitul violent al celei dintâi așezări, survenit în urma unui incendiu sau al unui atac din partea altor comunități, argumentație corectă, dar uneori insuficientă pentru a reprezenta întreaga gamă de fenomene ce pot determina o dinamică a așezărilor.

În această lucrare am dori să ridicăm câteva probleme legate de așezările preistorice și de mișcarea acestora în timp și spațiu pe valea Mureșului Superior, atrăgând atenția asupra unui alt factor cauzal al acestei mișcări. Posibilitatea analizei arheologice nu ne stă la îndemână, ea presupunând o perspectivă cu precădere pozitivistă de repertoriere, demersul în sine fiind dificil datorită stadiului puțin avansat al cercetărilor arheologice în această zonă supusă atenției noastre (sunt puține cercetările arheologice sistematice pe valea Mureșului superior, iar unde acestea există nu s-a surprins strat de înnămolire, ce ar putea atesta inundarea așezării). În lipsa unei metode de cercetare bine conturată și fundamentată practic, pentru ceea ce a însemnat cauza părăsirii unei așezări, ne mulțimim să atragem atenția asupra unei posibile componente a gamei de cauze ce puteau duce la acest fenomen. Pentru ca discuția să devină mai fluentă, aceste informații vor fi dezbrăcate de haina tehnicistă cu care suntem obișnuiți să lucrăm. Prezentarea noastră nu dorește a fi exhaustivă, este doar un model ipotetic cu ajutorul căruia încercăm să găsim argumente raționale pentru una din posibilele cauze, ce alături de multe altele, ar fi putut determina „mutarea” unei așezări de

1. Atlas 1994.

pe o terasă pe alta. Scopul prezentării este sondarea avantajelor și a limitelor unui mod de abordare a unui fenomen, altul decât pur arheologic. La o primă vedere o asemenea încercare poate părea superficială, unui arheolog. Oricum, de un lucru suntem convinși: nu putem pătrunde dincolo de semnificația unei urme prezervate în pământ, dându-i diferite explicații nefondate, dar nici nu putem observa cauzele unui fenomen în întreaga lor complexitate, oricât de neînsemnate ne-ar apărea acesta la o primă abordare.

Vorbind despre dinamica așezărilor pe valea Mureșului Superior, trebuie să luăm în considerare unele probleme generale privind cadrul fizico-geografic al teritoriului. În viziunea noastră, cursul superior al Mureșului ține de la izvoare până la confluența sa cu Arieșul. Am ales această delimitare luând în considerare și părerea lui Fl. Drașovean care în studiul său privind cultura Starcevo - Criș² consideră limita nordică a cursului mijlociu a Mureșului la confluența cu Arieșul. Am optat pentru această delimitare și pentru că, din punct de vedere geografic, câmpia Transilvaniei este considerată unitară, iar limita sa sudică este marcată de gura Arieșului și a pârâului Luț³. Astfel, nu ne putem permite să divizăm această unitate geografică a cărei limită nordică se află la capătul depresiunii Deda-Văleni. Menționăm că am luat în considerare descoperirile aparținând epocii bronzului din această zonă și suntem de părere că, din punct de vedere arheologic, cursul superior al Mureșului, corespunde delimitării noastre.

Peisajul geografic al acestui areal face parte din câmpia Transilvaniei (de fapt un podiș deluros puțin accidentat) o regiune de coline disimetrice, mai domoale, teșite, cu pante lungi, separate una de alta prin văi lungi. Structura geologică este constituită din marne, argilă, nisipuri și tufuri vulcanice⁴. Râul Mureș, deschizându-și valea largă pe această porțiune, face o serie de meandrări ce duc, implicit, la formarea de lunci joase, ușor inundabile, îndeosebi în zona interioară a meandrelor, și la formarea coturilor mai abrupte, relativ înalte, propice habitatului. Avantajele oferite de aceste locuri, precum situarea în apropierea râurilor (sursă de apă și cale de comunicație), prezența unor soluri prielnice culturii primitive a plantelor (prin faptul că sunt puțin împădurite) fac ca aceasta să fie alese cu predilecție de către comunitățile preistorice⁵. Continuând o mai veche concluzie a arheologilor K. Horedt⁶ și V. Lazăr⁷ putem afirma că, pentru perioada care ne interesează în mod special, ocupația principală a acestor comunități era creșterea animalelor și cultivarea primitivă a plantelor. Se presupune că vânătoarea și pescuitul nu aveau o pondere atât de mare, însă nu putem admite trecerea lor în plan secundar, dată fiind lipsa unor studii complete pe baza

2. Drașovean 1981, p. 33.

3. Geografia 1983, p. 54.

4. Lazăr 1995, p. 19-21.

5. Ciută 1996, p. 10.

6. Horedt 1956, p. 7-39.

7. Lazăr 1981-1982, p. 31-38.

materialelor osteologice sau chiar a unor analize polinice, care împiedică stabilirea clară a preponderenței uneia sau alteia dintre ramurile economiei incipiente. Dacă luăm în considerare situarea acestor așezări pe prima sau a doua terasă a Mureșului, precum și având cunoștința de materiale arheologice (greutate de plasă, vertebre de pește perforate la Gligorești⁸, greutate de plasă de la Cipău⁹, Bogata¹⁰ și Cuci¹¹) ne socotim îndreptățiți să afirmăm că aceste comunități se ocupau în mare măsură cu pescuitul. Cu ajutorul pescuitului, comunitățile omenești își procurau din natură o mare parte a alimentelor consumate, fauna ihtiologică însemnând o sursă de hrană bogată și relativ ușor accesibilă. Pornind de la ideea că aceste comunități se ocupau de pescuit, după cum ne arată și materialele provenite din așezări (greutate de plasă, amulete confecționate din vertebre de pește), putem motiva de ce aceste așezări nu se depărtează foarte mult de albia râului. În urma calculelor făcute și din analiza graficelor efectuate mai jos, observăm că, din timp în timp, apa râului crește, la intervale de 50-60 de ani atingând o cotă maximă și are loc o inundație. Trebuie să ținem cont de faptul că valea râului se adâncește datorită eroziunii și nivelul apei față de stadiul actual era mult mai aproape de cota terasei. Astfel, câtă vreme nivelul apei era scăzut, așezarea s-a aflat pe prima terasă, deoarece aceasta nu era inundabilă, însă în urma unei inundații așezarea reclădită a fost mutată pe a doua terasă, pe care se află și așezările noi, întemeiate în perioada când râul își atingea debitul maxim. Consultând repertoriul arheologic al județelor Mureș¹² și Harghita¹³, putem enumera în acest teritoriu, situat pe cursul superior al Mureșului, un număr de 56 de așezări moderne, puncte în jurul cărora s-au descoperit vestigii arheologice preistorice sau ulterioare (Vezi Fig. 1). În urma cercetărilor periegetice întreprinse în această zonă, localizându-se aceste puncte arheologice s-a observat că așezările preistorice cât și cele ulterioare sunt situate pe prima sau a doua terasă neinundabilă (Vezi Fig. 2)¹⁴. De exemplu, în jurul localității Chețani situată pe prima terasă a malului drept, avem vestigii Wietenberg și Noua în plantația de hamei¹⁵. La Gheja așezarea Wietenberg situată la un kilometru de sat se află tot pe prima terasă¹⁶. Lângă localitatea Bogata în punctul „Sub Vii” de pe a doua terasă s-au colectat materiale ceramice și un celt de tip transilvănean provenite dintr-o așezare aparținând bronzului târziu¹⁷. Afirmția noastră privind legătura dintre situarea așezării pe o terasă sau alta în funcție de nivelul de apă, îndreptățește pe oricine să pună întrebarea: de ce credem că alături de incendii și atacuri unele fenomene naturale ar fi putut contribui la determinarea mișcării dinamice a poziției așezărilor?

8. Informație FI. Gogâltan.

9. Lazăr 1995, p. 155.

10. Lazăr 1995, p. 81.

11. Lazăr 1995, p. 111.

12. Lazăr 1995, p. 111.

13. Roska 1942, Crișan și colab. 1983.

14. Datorită lipsei posibilității de a ilustra grafic, la această scară, toate așezările din epoca bronzului aflate în aria localităților moderne având în vedere numărul lor ridicat, marcăm doar existența acestora de pe prima sau a doua terasă.

15. Cercetare de suprafață efectuată în cursul anului 1996.

16. Lazăr 1995, p. 173.

17. Lazăr 1995, p. 81.

Propuneri ipotetice. Analizând factorii economici, sociali, geografici cât şi biologici, care ar fi putut determina această mişcare de aşezări, am ajuns la concluzia că: fenomenele naturale pot avea efectele cele mai grave asupra unor aşezări. Dintre fenomenele naturale care afectează negativ activităţile umane, putem aminti inundaţiile de diferite proporţii. Inundaţiile constituie fenomenul de acoperire a unor teritorii de către apă, ca urmare a ridicării nivelului acestora peste cota terenului din teritoriile respective¹⁸. Dintre inundaţii, cele mai frecvente se datorează creşterii nivelului cursurilor de apă, obturării secţiunii de scurgere sau împiedicarea scurgerii apei spre aval, scurgerea apelor din precipitaţii şi topirea zăpezii de pe versanţi¹⁹. Precipitaţiile atmosferice sub formă lichidă constituie, în România, principala sursă de alimentare a cursurilor de apă. Topirea zăpezilor din regiunile înalte compensează în oarecare măsură bilanţul deficitar al scurgerii din timpul verii, dar agravează prin suprapunere viiturile de primăvară. Formarea undelor de viitură sunt rezultatul interacţiunii simultane sau succesive a unor factori meteorologici care pot fi grupaţi în factori cumulativi şi declanşatori. Pentru Holocen au fost propuse o sumedenie de scheme climatice, de la autor la autor fiind diferite nu numai etapele stabilite dar şi criteriile care au stat la baza acestor împărţiri²⁰. E. Pop a stabilit prin studiul palinologic al mlaştinilor eutrofe şi oligotrofe o evoluţie a climei pentru teritoriul României, denumind diferite faze ale acesteia după arborii care predominau în perioadele respective. Conform acestei clasificări, perioada de care ne ocupăm poartă denumirea de „faza Molidului cu Carpen şi faza Fagului”²¹. Studiile recente asupra climei de acum 3000-3500 de ani ale lui B.P. Onac²² şi E.S. Lauritzen²³ bazate pe compararea datelor provenite în urma analizei izotopilor de oxigen din textura foraminiferelor cu creşterea speleotemelor (mostrele fiind recoltate din 11 peşteri situate în judeţul Bihor), ne dovedesc că clima din această epocă avea perioade (4) de încălzire însoţite de creşterea umidităţii medii anuale. Clima actuală a României este condiţionată de principalele sisteme barice europene. Epocile ploioase sunt cauzate de trecerea frecventă peste regiunile noastre a zonelor ciclonice formate asupra Mării Mediterane şi a Oceanului Atlantic, precum şi existenţa la altitudine a unui curent polar rece de NV şi N, ce menţine o curbura ciclonică sau un talveg al izohipselor la altitudine de 500 m în epoci ploioase. Lanţul Carpaţilor, deşi constituie un baraj spre E pentru perturbaţiile purtate de curentul Atlantic (Vest-Est), este totuşi un amplificator al ploilor pentru sfârşit de primăvară. Epocile secetoase sunt determinate de frecvenţa mare în regiunile noastre a dorsalelor anticiclonice prelungite de anticiclonele Azorici, Vesteuropeni şi Siberieni. România, din punct de vedere climateric, nu a suferit

18. Ujvári 1972.

19. Ujvári 1972.

20. Cărciumaru 1996.

21. Cărciumaru, Tomescu 1994.

22. Onac 1996, p. 1-33.

23. Onac, Lauritzen 1996, p. 9-21.

modificări esențiale în decursul timpului. Păstrând o atitudine critică, putem proiecta unele situații pluviometrice și ale debitelor de apă pentru diferite perioade istorice. Sarcina statisticii matematice este ca dintr-o multitudine de date, pe baza unor elemente alese, să ajungă la concluzii valabile pentru toate datele. Astfel, selectând datele hidrometrice moderne măsurate pe râul Mureș²⁴ în punctele de control: Luduș, Glodeni, Suseni, Stînceni, Toplița, pe o perioadă de timp cuprinsă între anii 1969-1995, pentru care avem date concrete și exacte asupra debitului de apă și a precipitațiilor, am încercat să ajungem la unele concluzii pe care le putem valorifica mai departe. La o analiză succintă a rezultatelor graficelor și a tabelelor pe puncte de colectare a datelor, observăm că există o relație mai mult sau mai puțin strânsă între valoarea precipitațiilor și debitele maxime și minime. La punctul Glodeni avem trei puncte culminante ale precipitației căzute în perioada în care avem date exacte (1969-1995) pe care le putem observa și în graficul debitelor maxime de apă în acești ani, debitul mediu pe metru pătrat depășind 400 l. Pe baza graficelor din anul 1970 putem observa că, deși debitul maxim este mai mic în comparație cu anii în care nu avem semnalate inundații, între debitul minim și cel maxim pe metru pătrat diferența este de 250 l, cantitate care, scursă într-un scurt interval de timp, crează unda de viitură. La punctul de colectare Luduș putem observa aceeași situație în anul 1991, când avem un debit maxim de 300 l/m² și avem o sumă de precipitații maxime de 100 cm/m², deci mare, fapt întâlnit și în 1989, când la debitul maxim de 228 l/m² corespunde o sumă de precipitații de 86 cm/m². La punctul Stînceni, privind graficele de debite maxime și precipitații maxime ale anului 1995, considerat a fi un an ploios, îi corespunde un debit de 371 l/m², iar anului 1970 debitul maxim de 331 l/m². Privind suma precipitațiilor la Stînceni avem între 1981-1984 o valoare a precipitațiilor constante de 894,2 cm/m², în 1981 pe graficul debitelor maxime corespunde un punct culminant al scurgerii masei de apă, de 236 l/m². La punctul Toplița, Mureșul are în anul 1994 un debit maxim de 218 l/m², suma precipitațiilor fiind de 600 cm/m², dar în graficul sumelor de precipitații anuale în perioada 1986-1994, avem o precipitație în general mare și constantă, fără ca debitele să urce la cote mari, exceptând anul 1994. În punctul Suseni, analizând anul 1970, vedem că debitul maxim și minim diferă unul față de altul cu 140 l/m². În concluzia scurtei analize a debitelor de apă maxime și a precipitațiilor căzute putem afirma că relația: debit mare precipitație mare există, doar că pentru a avea unde de viitură aceste precipitații trebuie să se scurgă la un moment anume, așa cum ne arată graficele din 1970, în care între diferitele puncte de colectare avem o diferență a valorilor de debite minime și maxime de 15-20 de ori mai mare decât debitul minim. Pentru verificarea exactității și credibilității datelor s-a calculat, pentru marea lor majoritate, o eroare medie pătratică a unei măsurii individuale, ce se estimează prin eroarea standard a unei date provenite în urma

24. Informații primite de la Direcția Apelor Mureș-Banat, filiala Tg-Mureș, căreia îi mulțumim pe această cale pentru ajutorul acordat.

unei singure probe măsurate dintr-o serie. Eroarea standard a unei singure probe măsurate dintr-o serie este indicatorul statistic care caracterizează dispersia rezultatelor obținute dintr-o serie de „n” măsurări de probe efectuate asupra aceluiași măsurand²⁵. Privind graficele noastre de debite de apă maxime și precipitații maxime ajungem la concluzia că valorile mari se produc cel mai frecvent în perioada cuprinsă între lunile martie și mai (III-V); astfel, avem de-a face cu viituri pluvio-nivale adică formate din ploi care cad peste un strat de zăpadă în curs de topire. Făcându-se calculele pe un interval de 82 de ani, reiese că în lunile martie, aprilie și mai numărul zilelor cu precipitații de $0,1 \text{ l/m}^2$ este de 7 în zona deluroasă, și din totalul lunilor martie, aprilie și mai 12,2%, 17,1%, respectiv 28% sunt ploioase. Făcând media acestor date vedem că într-un interval de timp de aproape un secol perioada ploioasă în 57% cade pe parcursul lunilor martie, aprilie și mai. Adunând toate datele de la punctele de colectare Suseni, Toplița, Stânceni, Luduș, Glodeni și calculând o medie a debitelor de apă medii, maxime și minime, reiese că: valoarea numerică a mediilor debitelor de apă medii pe râul Mureș este de $19,06 \text{ l/m}^2$, a debitelor maxime de $156,24 \text{ l/m}^2$ iar a celor minime $3,9 \text{ l/m}^2$. Pe baza informațiilor oferite de izvoarele antice, medievale și moderne putem emite unele aprecieri relativ la faptul că un an a fost ploios, secetos sau normal. Păstrând o poziție critică, putem împărți informațiile pluviometrice în: incerte între anii 590-1640, subiective până la 1900 și obiective de la 1900 până la 1995. Într-o situație ipotetică, făcând tabelul anilor ploioși, secetoși și normali, acestora li se poate atribui câte o valoare de debit de apă provenită în urma calculelor matematice. Atribuim anului ploios media debitelor maxime, pentru anul secetos media debitelor minime, iar pentru anii considerați din punct de vedere pluviometric normali, media debitelor medii măsurate pe râul Mureș. Transpunând aceste date într-o reprezentare grafică reușim să elaborăm un grafic pentru o situație ipotetică, un model într-o situație ideală pentru 1400 de ani (vezi Fig. 10). Marcând pe acest grafic, pe baza informațiilor obținute din cronică, anale și însemnări, inundațiile mari, primim un aspect mai apropiat de realitate. Însă, față de credibilitatea acestor informații trebuie să avem o anumită reținere, deoarece pierderile de vieți omenești, distrugerea de către inundații a rodului muncii de un an sau de mai mulți ani duc câteodată la descrierea și interpretarea exagerată a fenomenului de către contemporani. Consultând cronicile și analele, din punct de vedere statistic desprindem că în timp de 1400 de ani au fost consemnate 50 de inundații mari cunoscute de noi, dacă nu includem anii marcați în izvoarele literare ca perioade cu ploi torențiale care durează luni întregi. Astfel, am propus ca din numărul de 50 de inundații puternice amintite în izvoarele literare din diferitele epoci, să considerăm ca fenomene reale 50 %. Calculând o variabilă a datelor ajungem la concluzia că inundații de mari proporții întâlnim la un interval de 56-60 de ani. Este interesant de amintit faptul că, în proporție de 40-50 %, inundațiile amintite de izvoarele literare cad în perioada de sfârșit de primăvară (lunile III-V). Lărgind intervalul de timp și făcând o comparație cu harta așezărilor din epoca bronzului

25. Crețu 1987.

(vezi harta 1 și 2) putem ajunge la concluziile preliminare enunțate la începutul lucrării.

Creșterea nivelului apei și inundațiile nu au însemnat întotdeauna o cauză în sine pentru părăsirea unei așezări, sau cel puțin noi nu putem afirma acest lucru la nivelul actual al stadiului de cercetare arheologică din această zonă supusă atenției noastre, dar prin acest articol încercăm să atragem atenția asupra unor realități geografice care trebuie luate în considerație atunci când abordăm problema dinamicii așezărilor preistorice.

BIBLIOGRAFIE

- Atlas 1994 *Past Words, The Times Atlas of Archaeology*, London, 1994.
- Ciută 1996 M. Ciută, *Influenţa factorilor de mediu asupra habitatului din neoliticul timpuriu în depresiunea Braşovului*, în *Acta Musei Corviniensis*, II, 1996, p. 9-20.
- Cârciumariu 1996 M. Cârciumariu, *Palinologia*, Bucureşti, 1996.
- Cârciumariu, Tomescu 1994 M. Cârciumariu, Al. Tomescu, *Palinologia. Aplicaţiile ei în arheologie*, Bucureşti, 1994.
- Creţu, Fălie 1987 T. Creţu, V. Fălie, *Prelucrarea datelor experimentale în fizică*, Bucureşti, 1987.
- Crişan şi colab. 1983 I.H. Crişan şi colab., *Repertoriul Arheologic al României. Judeţul Harghita*, Cluj-Napoca, 1983.
- Draşovean 1981 Fl. Draşovean, *Cultura Starčevo-Criş în bazinul mijlociu al Mureşului*, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 33-44.
- Geografia 1983 *Geografia României*, III, Bucureşti, 1983.
- Horedt 1956 K. Horedt, *Aşezarea de la Sf. Gheorghe-Bedeháza*, în *Materiale*, II, 1956.
- Lazăr 1981-1982 V. Lazăr, *Aşezări de înălţime cu terase Coţofeni în Transilvania. Consideraţii generale social-economice şi istorice*, în *Marisia*, XI-XII, 1981-1982, p. 31-40.
- Lazăr 1995 V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al judeţului Mureş*, Tg. Mureş, 1995.
- Onac 1996 B.P. Onac, *Mineralogia speleotemelor din unele peşteri ale munţilor Pădurea Craiului, cu referiri asupra semnificaţiei lor paleoclimatice*, Rezumatul tezei de doctorat, Cluj-Napoca, 1996.

- Onac, Lauritzen 1996 B.P. Onac, S.E. Lauritzen, *The climate of the last 150 000 years recorded in speleotems: Preliminary results from North-Western Romania*, în *Theoretical & Applied Karstology*, 9, 1996.
- Roska 1942 M. Roska, *Erdély régészeti repertórium*, Bucureşti, 1942.
- Ujvári 1972 J. Ujvári, *Geografia apelor României*, Bucureşti, 1972.

PROPOSITIONS HYPOTHÉTIQUES POUR LE MODÈLE DE LA DYNAMIQUE DES HABITATS DE L'ÉPOQUE DU BRONZE SUR LA VALLÉE SUPÉRIEURE DE MUREŞ

Résumé

Dans ce communication scientifique l'auteur veut expliquer l'abandon des habitats de l'époque du bronze sur le cours supérieur de Mureş, et offre l'alternative pour les solutions très souvent utilisées, par exemple: les incendies ou les attaques des autres communautés. De cette perspective on considère les inondations comme un facteur qu'il faut prendre en considération dans le cas de l'étude la dynamique des habitats.

Les calculs ont donné une variable des débits annuels signés pendant des longues périodes on peut affirmer que aux intervalles de 56-60 ans ont lieu des inondations de grands proportions. Ces catastrophes naturelles ont pu constituer pendant la préhistoire la cause de l'abandon des habitats de l'époque du bronze, qui étaient emplacements près des eaux.

LA LISTE DES ILLUSTRATIONS

1-ère fig. Les cours supérieur de la rivière Mureş avec l'emplacement des localités moderne aux environs des lesquels ont été identifiés des archéologiques.

2-ème fig. Les cours supérieur de la rivière Mureş avec l'emplacement des stations archéologiques identifiés sur les terrasses.

3-ème fig. Le volume des débits des pluies enregistrés dans le point de controle Stânceni (le département Mureş) dans la période 1969-1995.

4-ème fig. Le volume des débits des pluies enregistrés dans le point de controle Suseni (le département Mureş) dans la période 1964-1995.

5-ème fig. Le volume des débits des pluies enregistrés dans le point de controle Luduş (le département Mureş) dans la période 1988-1995.

6-ème fig. Le volume des débits des pluies enregistrés dans le point de controle Glodeni (le département Mureş) dans la période 1970-1995.

7-ème fig. Le volume des débits des pluies enregistrés dans le point de controle Topliţa (le département Mureş) dans la période 1986-1995.

8-ème fig. Le moyenne des valeurs des précipitations annuelles enregistrés dans le cours supérieur de la rivière Mureş pendant la période 590-1885.

9-ème fig. Le moyenne des valeurs des précipitations annuelles enregistrés dans le cours supérieur de la rivière Mureş pendant la période 1888-1900.

10-ème fig. Le graphique de l'évolution des débits pluviométriques, moyens, pendant le période 590-1959.

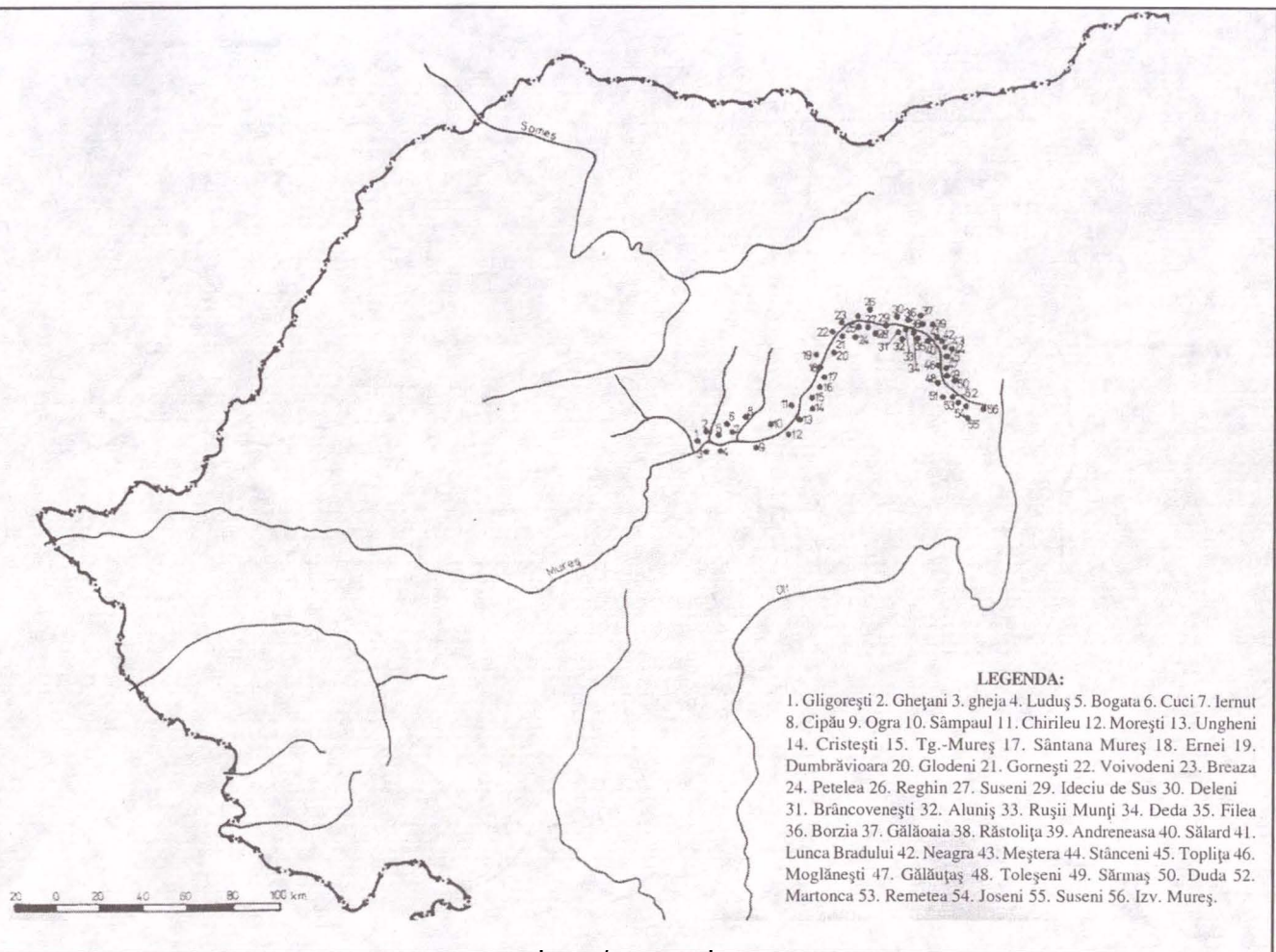

Fig. 1. Cursul superior al râului Mureș cu amplasarea localităților moderne în preajma cărora au fost identificate vestigiile arheologice.

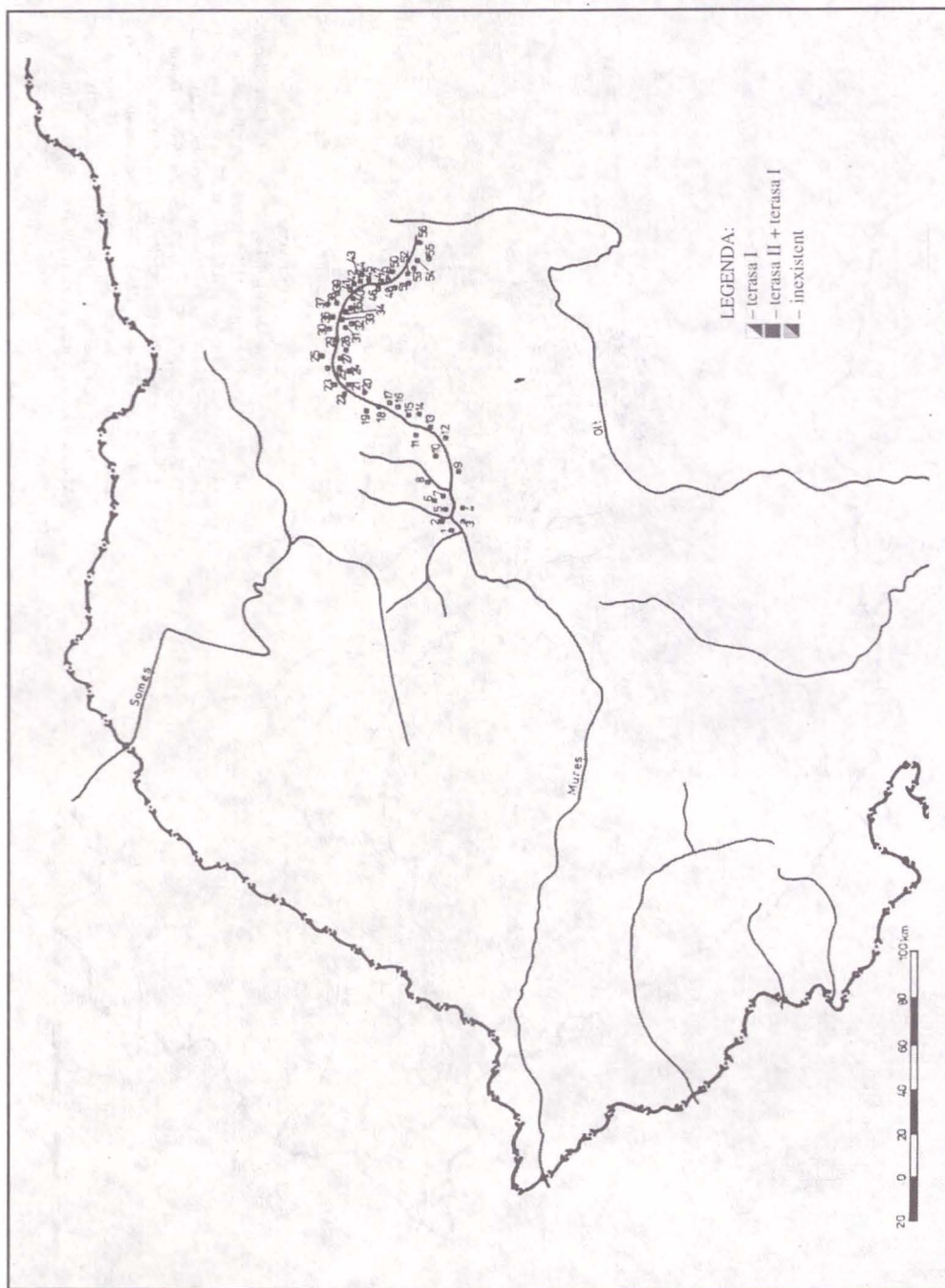

Fig. 2. Cursul superior al râului Mureș cu amplasarea stațiunilor arheologice identificate pe terase.

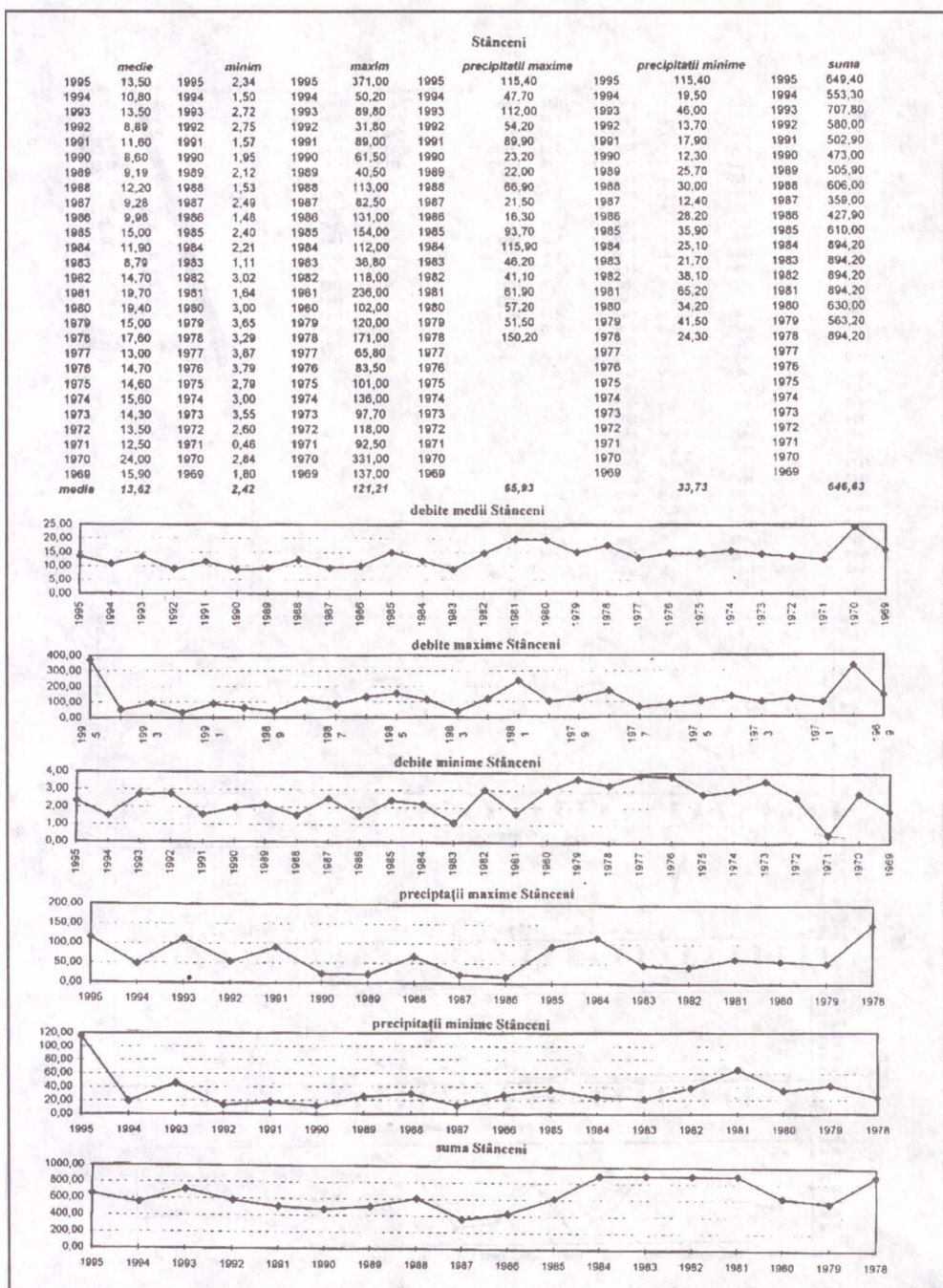

Fig. 3. Volumul debitelor pluviometrice înregistrate în punctul de control Stănceni (jud. Mureș) între anii 1969-1995.

Suseni											
medie		minim		maxim		precipitatii maxime		precipitatii minime		suma	
1995	1,10	1995	42,60	1995	0,18	1995	82,50	1995	21,00	1995	516,40
1994	0,74	1994	0,25	1994	9,97	1994	51,90	1994	12,00	1994	408,50
1993	1,16	1993	0,10	1993	14,00	1993	68,40	1993	5,70	1993	575,10
1992	0,70	1992	0,18	1992	5,23	1992	61,80	1992	22,10	1992	506,00
1991	1,10	1991	0,08	1991	25,60	1991	125,50	1991	8,90	1991	527,00
1990	0,43	1990	0,04	1990	2,60	1990	53,70	1990	10,30	1990	427,40
1989	0,60	1989	0,09	1989	5,28	1989	13,40	1989	4,60	1989	343,40
1988	1,02	1988	2,20	1988	13,30	1988	94,30	1988	45,40	1988	519,80
1987	0,54	1987	0,12	1987	3,75	1987	33,90	1987	14,20	1987	470,00
1986	0,56	1986	0,17	1986	6,34	1986	26,70	1986	18,10	1986	368,60
1985	1,28	1985	0,22	1985	11,90	1985	113,60	1985	35,40	1985	492,80
1984	1,22	1984	0,18	1984	20,60	1984	141,80	1984	34,90	1984	526,00
1983	0,64	1983	0,18	1983	6,25	1983	74,10	1983	2,37	1983	894,20
1982	1,32	1982	0,18	1982	11,20	1982	32,50	1982	12,50	1982	894,20
1981	1,76	1981	0,40	1981	30,70	1981	39,10	1981	39,10	1981	894,20
1980	1,71	1980	0,24	1980	15,00	1980	113,00	1980	43,20	1980	638,00
1979	1,28	1979	0,16	1979	16,60	1979	55,40	1979	21,00	1979	522,00
1978	1,32	1978	0,13	1978	27,80	1978	46,60	1978	14,00	1978	566,00
1977	0,78	1977	0,14	1977	5,25						
1976	1,30	1976	0,30	1976	8,52						
1975	1,28	1975	0,29	1975	40,00						
1974	1,27	1974	0,17	1974	16,00						
1973	1,18	1973	0,16	1973	10,50						
1972	1,35	1972	0,05	1972	16,50						
1971	1,03	1971	0,31	1971	15,60						
1970	1,82	1970	0,36	1970	141,00						
1969	1,21	1969	0,21	1969	9,68						
1968	0,91	1968	0,21	1968	7,43						
1967	0,89	1967	0,14	1967	6,33						
1966	0,91	1966	0,21	1966	6,50						
1965	0,87	1965	0,11	1965	10,50						
1964	0,64	1964	0,05	1964	0,33						

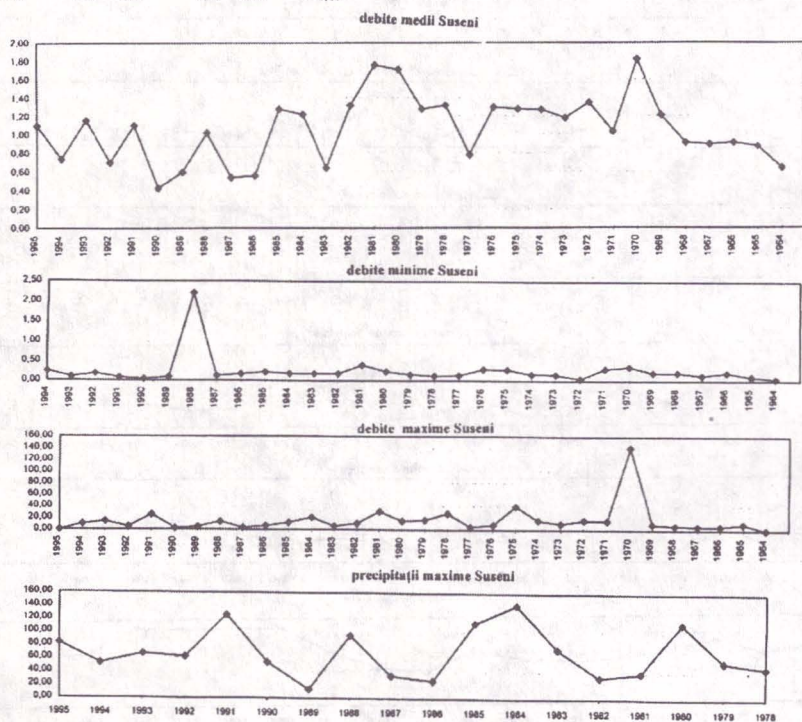
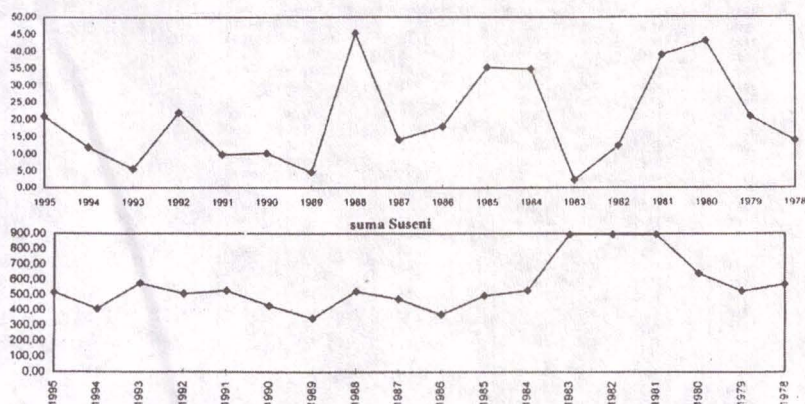

Fig. 4. Volumul debitelor pluviometrice înregistrate în punctul de control Suseni (jud. Mureș) între anii 1964-1995.

Luduș

1995	media	1995	minim	1995	maxim	1995	precipitații maxime	1995	precipitații minime	1995	suma
1994	36,40	1994	7,00	1994	218,00	1994	36,10	1994	7,80	1994	531,60
1993	43,20	1993	7,67	1993	267,00	1993	42,80	1993	8,90	1993	383,60
1992	32,40	1992	5,96	1992	161,00	1992	80,00	1992	23,00	1992	345,00
1991	31,60	1991	5,00	1991	297,00	1991	103,70	1991	9,00	1991	449,10
1990	23,70	1990	6,00	1990	96,00	1990	73,00	1990	13,90	1990	286,40
1989	33,40	1989	4,60	1989	228,00	1989	86,00	1989	12,10	1989	620,40
1988	44,30	1988	7,30	1988	380,00	1988	58,30	1988	46,80	1988	476,90
media	36,13		6,24		216,75		106,49		23,06		441,86

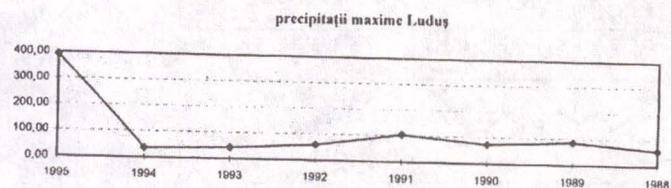
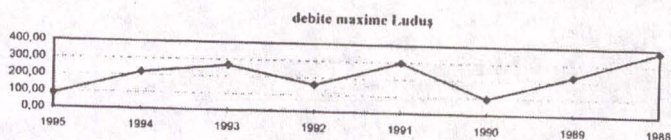
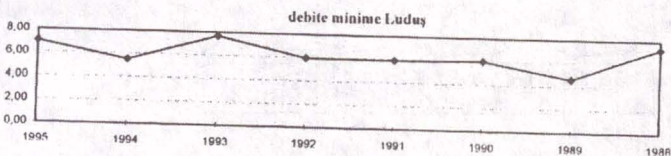
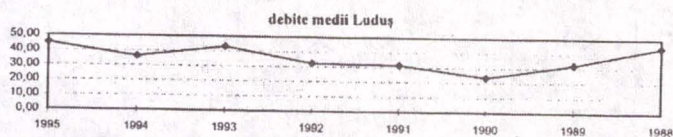

Fig. 5. Volumul debitelor pluviometrice înregistrate în punctul de control Luduș (jud. Mureș) între anii 1988-1995.

	medie	minim	maxim	precipitații maxime	precipitații minime	suma
1995						
1994	44,20	4,74	1125,00	77,70	36,80	645,20
1993	34,60	7,10	220,00	55,80	24,50	508,00
1992	40,10	6,70	354,00	21,90	9,20	666,00
1991	29,20	4,60	154,00	32,80	26,60	576,00
1990	30,80	3,85	316,00	157,90	35,60	691,00
1989	24,00	7,30	103,00	26,60	26,60	535,50
1988	31,60	42,00	306,00	74,80	33,30	541,00
1987	35,00	5,51	424,00	95,00	16,90	663,50
1986	27,90	7,00	327,00	43,20	14,00	491,00
1985	30,70	4,85	352,00	31,40	47,50	504,00
1984	46,60	5,82	490,00	91,40	45,50	709,00
1983	27,50	4,44	330,00	41,70	17,20	894,20
1982	36,30	6,69	203,00	57,30	17,70	588,00
1981	58,50	10,80	590,00	44,10	20,40	801,80
1980	49,90	6,71	372,00	142,00	35,20	919,00
1979	42,20	8,58	289,00	69,50	76,50	578,40
1978	50,70	7,05	767,00	132,60	11,90	779,00
1977	33,80	5,08	158,00			
1976	37,60	6,87	277,00			
1975	39,50	6,66	64,20			
1974	56,00	7,90	726,00			
1973	37,00	5,60	424,00			
1972	37,70	1,28	257,00			
1971	34,80	9,16	340,00			
1970	63,00	11,30	210,00			
medie	42,00	5,84	272,00			
	39,20	7,83	363,55	70,34	29,11	658,27

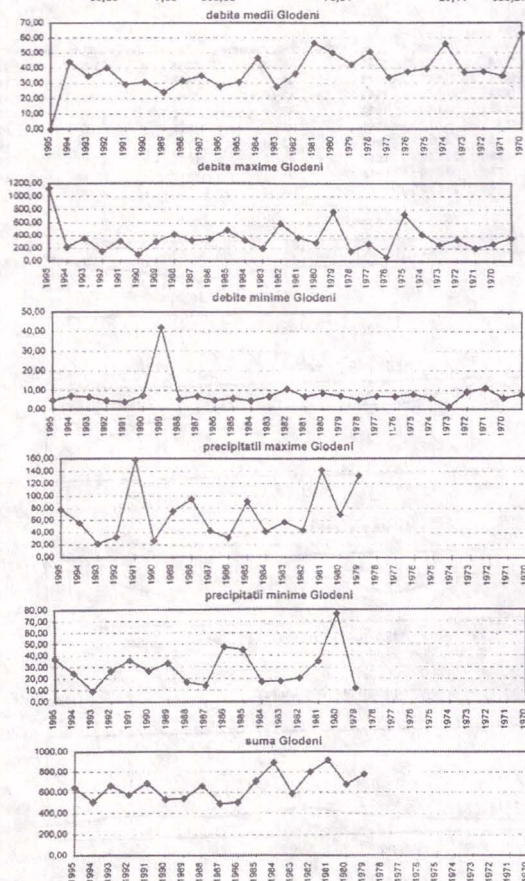

Fig. 6. Volumul debitelor pluviometrice înregistrate în punctul de control Glodeni (jud. Mureș) între anii 1970-1995.

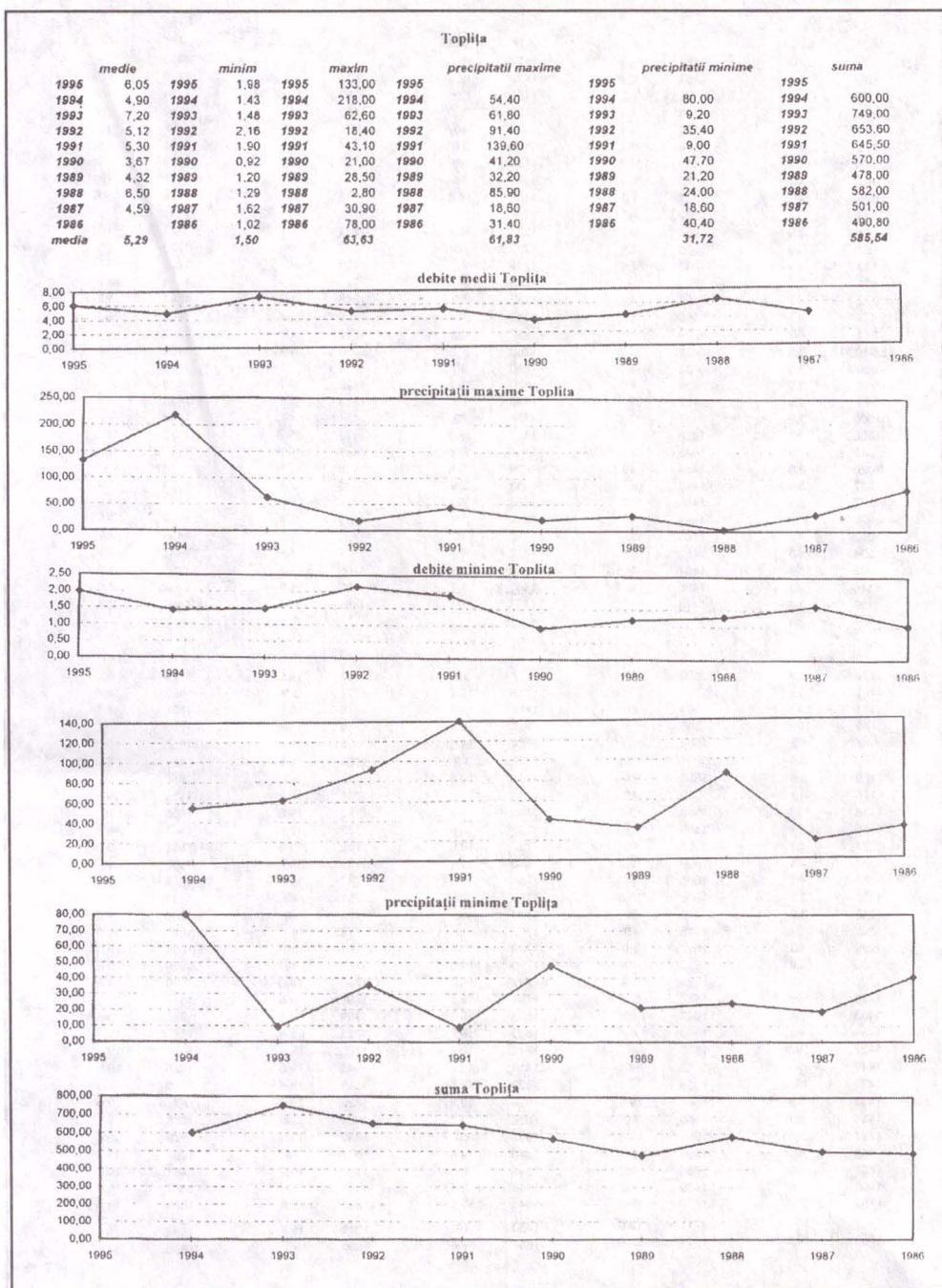

Fig. 7. Volumul debitelor pluviometrice înregistrate în punctul de control Toplița (jud. Harghita) între anii 1986-1995.

AN	media	AN	media	AN	media	AN	media	AN	media
590	40	1151	19.6	1477	19.6	1473	3.9	1473	3.9
591	3.9	1152	19.6	1479	19.6	1475	40	1475	40
593	3.9	140	40	1151	19.6	1151	19.6	1151	19.6
598	3.9	1158	3.9	1152	19.6	1152	19.6	1152	19.6
605	3.9	1159	3.9	140	40	140	40	140	40
674	3.9	1178	40	1158	3.9	1158	3.9	1158	3.9
678-681	3.9	1188	19.6	1159	3.9	1159	3.9	1159	3.9
684	40	1195	40	1178	40	1178	40	1178	40
690	40	1221	40	1188	19.6	1188	19.6	1188	19.6
738	3.9	1232	40	1195	40	1195	40	1195	40
764	3.9	1235	40	1221	40	1221	40	1221	40
767	3.9	1236	3.9	1232	40	1232	40	1232	40
832	3.9	1243	3.9	1235	40	1235	40	1235	40
851	3.9	1269	19.6	1236	3.9	1236	3.9	1236	3.9
872	40	1252	40	1243	3.9	1243	3.9	1243	3.9
895-896	40	1260	3.9	1269	19.6	1269	19.6	1269	19.6
944	40	1280	40	1252	40	1252	40	1252	40
968-1000	3.9	1428	19.6	1260	3.9	1260	3.9	1260	3.9
989	3.9	1433	3.9	1280	40	1280	40	1280	40
994	3.9	1434	40	1428	19.6	1428	19.6	1428	19.6
999	3.9	1422	19.6	1433	3.9	1433	3.9	1433	3.9
1000	3.9	1447	19.6	1434	40	1434	40	1434	40
1005	40	1428	19.6	1422	19.6	1422	19.6	1422	19.6
1012	40	1433	3.9	1447	19.6	1447	19.6	1447	19.6
1026	3.9	1434	40	1428	19.6	1428	19.6	1428	19.6
1037	3.9	1447	3.9	1433	3.9	1433	3.9	1433	3.9
1067	3.9	1456	40	1434	40	1434	40	1434	40
1092	19.6	1457	40	1447	3.9	1447	3.9	1447	3.9
1093	40	1460	3.9	1456	40	1456	40	1456	40
1094	40	1462	3.9	1457	40	1457	40	1457	40
1096	40	1467	19.6	1460	3.9	1460	3.9	1460	3.9
1116	40	1468	19.6	1462	3.9	1462	3.9	1462	3.9
1130	3.9	1473	3.9	1467	19.6	1467	19.6	1467	19.6
1473	3.9	1490	40	1717	3.9	1853	19.6	1716	40
1475	40	1491	19.6	1718	19.6	1717	3.9	1853	19.6
1151	19.6	1501	40	1719	19.6	1718	19.6	1854	19.6
1152	19.6	1503	3.9	1723	19.6	1719	19.6	1855	19.6
140	40	1504	19.6	1724	19.6	1723	19.6	1856	19.6
1158	3.9	15081509	19.6	1728	3.9	1724	19.6	1857	19.6
1159	3.9	1526	40	1731	19.6	1728	3.9	1858	40
1178	40	1539	40	1732	19.6	1731	19.6	1859	19.6
1188	19.6	1549	19.6	1733	19.6	1732	19.6	1860	40
1195	40	1585	3.9	1735	19.6	1733	19.6	1861	19.6
1221	40	1593	40	1737	19.6	1735	19.6	1862	19.6
1232	40	1599	19.6	1740	19.6	1737	19.6	1863	40
1235	40	1605	40	1751	40	1740	19.6	1864	40
1236	3.9	1606	19.6	1759	40	1751	40	1865	19.6
1243	3.9	1614	40	1779	40	1759	40	1866	19.6
1269	19.6	1615	40	1783	40	1779	40	1867	19.6
1252	40	1617	3.9	1789	40	1783	40	1868	19.6
1260	3.9	1618	40	1790	19.6	1789	40	1869	19.6
1280	40	1625	3.9	1797	19.6	1790	19.6	1870	19.6
1428	19.6	1633	19.6	1799	19.6	1797	19.6	1871	19.6
1433	3.9	1647	40	1803	19.6	1799	19.6	1872	19.6
1434	40	1649	40	1805	19.6	1803	19.6	1873	19.6
1422	19.6	1658	40	1813	19.6	1805	19.6	1874	19.6
1447	19.6	1662	19.6	1818	19.6	1813	19.6	1875	19.6
1428	19.6	1665	19.6	1820	19.6	1818	19.6	1876	19.6
1433	3.9	1667	19.6	1824	19.6	1820	19.6	1877	19.6
1434	40	1668	40	1830	19.6	1824	19.6	1878	19.6
1447	3.9	1669	19.6	1837	40	1830	19.6	1879	19.6
1456	40	1700	19.6	1840	19.6	1837	40	1880	19.6
1457	40	1708	40	1845	40	1840	19.6	1881	19.6
1460	3.9	1709	3.9	1846	19.6	1845	40	1882	19.6
1462	3.9	1710	19.6	1849	19.6	1846	19.6	1883	19.6
1467	19.6	1711	19.6	1850	40	1849	19.6	1984	19.6
1468	19.6	1714	19.6	1851	19.6	1850	40	1885	19.6

Fig. 8. Media valorilor precipitațiilor anuale înregistrate pe cursul superior al râului Mureș între anii 590-1885.

AN	media	AN	media	AN	media	AN	media	AN	media
1852	19.6	1901	19.6	1915	19.6	1931	19.6	1945	19.6
1888	19.6	1902	19.6	1916	19.6	1932	19.6	1946	3.9
1889	19.6	1903	19.6	1917	19.6	1933	19.6	1947	40
1890	19.6	1904	19.6	1918	3.9	1934	3.9	1948	3.9
1891	19.6	1905	19.6	1919	40	1935	19.6	1949	3.9
1892	19.6	1906	19.6	1920	19.6	1936	19.6	1950	3.9
1893	19.6	1907	19.6	1923	19.6	1937	19.6	1951	19.6
1894	19.6	1908	19.6	1924	19.6	1938	19.6	1953	19.6
1895	19.6	1909	19.6	1925	19.6	1939	19.6	1954	19.6
1896	19.6	1910	19.6	1926	19.6	1940	40	1955	19.6
1897	40	1911	19.6	1927	19.6	1941	40	1956	40
1898	19.6	1912	19.6	1928	19.6	1942	19.6		
1899	19.6	1913	19.6	1929	19.6	1943	19.6		
1900	19.6	1914	19.6	1930	19.6	1944	19.6		

media valorilor medii

	media	minim	maxim
suseni	1.05	1.52	16.07
toplita	5.29	1.50	63.63
stănceni	13.62	2.42	121.21
ludus	36.13	6.24	216.75
glodeni	39.20	7.83	363.55
media	19.06	3.90	156.24

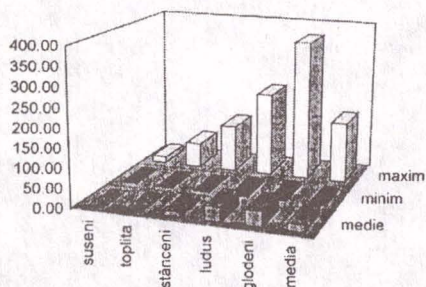

Fig. 9. Media valorilor precipitațiilor anuale înregistrate pe cursul superior al râului Mureș între anii 1888-1900.

SCURTE CONSIDERAȚII ASUPRA UNUI VÂRF DE LANCE HALLSTATTIAN DESCOPERIT LA OCNA MUREȘ (JUD. ALBA)

Constantin INEL, Adrian GLIGOR

Situată la aproximativ jumătatea distanței dintre Aiud și Turda, localitatea Ocna Mureș se înscrie în arealul bine delimitat al văii mijlocii a Mureșului (Fig. 1/1). Localitatea este cunoscută în literatura de specialitate datorită bogăției sale în sare, minereu ce a fost extras încă din preistorie, pentru ca mai apoi, în antichitate, romanii să organizeze temeinic exploatarea acesteia.

Obiectul studiului de față îl face prezentarea unui vârf de lance descoperit întâmplător în apropierea localității Ocna Mureș. Piesa ce o vom analiza, a fost scoasă cu draglina din albia râului Mureș la aproximativ 300 m în aval de podul rutier ce face legătura între localitățile Unirea și Ocna Mureș¹. Felul descoperirii îngreunează concluzia de ordin istoric, datorită faptului că nu vom ști niciodată cu certitudine dacă piesa a fost adusă în punctul respectiv de torentul apei sau dacă a făcut parte dintr-un depozit, ori suntem în fața unei depuneri singulare, votive, în mediu acvatic.

Descrierea piesei. Vârful de lance a fost turnat din bronz, are tija relativ scurtă și lama în formă de frunză de salcie². Pe aceeași linie cu muchia lamei, piesa prezintă două găuri simetrice pentru cuiul de prindere al suportului de lemn (Pl.I). De mare valoare estetică și simbolică este decorul realizat prin incizie, pe toată suprafața găurii de înmănușare, până la sectorul părții funcționale al lamei. Astfel, începând de la baza găurii de înmănușare se desfășoară o linie, rezultând o spirală, deasupra căreia s-a realizat un rând de incizii ușor oblice, formând un inel de jur-împrejurul "mănerului". După un registru fără décor lăsat până la nivelul găurilor de prindere a cuiului, urmează un décor relativ similar cu primul, poziționat însă invers, acesta demarcând motivul principal format din triunghiuri triple incizate pe fiecare față a piesei și încadrate de o parte și de alta de hașuri ușor oblice. Dimensiuni: lungime - 22,4 cm; lățime maximă - 4,9 cm; diametrul găurii de înmănușare - 2,8 cm; adâncimea găurii de înmănușare - 13,7 cm; greutate - 240 g.

1. Piesa a fost descoperită în luna august a anului 1999, de către D-l Eugen Cristian Gall muncitor la balastieră și ne-a fost împrumutată prin intermediul d-lui Iulian Broc ; le mulțumim și pe această cale.

2. În momentul în care am intrat în posesia ei, piesa arăta excepțional, observându-se faptul că a fost curățată; în exterior avea culoarea gălbuie, pentru ca în interiorul găurii de înmănușare să se mai observe vag, patina de culoare albastru-verzuie.

Modul de realizare. Piesa a fost turnată în tipar bivalv, pentru ca mai apoi, după răcire, să fie "pregătită" pentru decorare prin netezirea întregii găuri de înmănușare astfel încât după această operațiune, nervura rezultată în urma îmbinării valvelor a dispărut. Pe această suprafață a fost apoi incizat motivul decorativ. Cu toată atenția sporită la prelucrare de care credem că s-a bucurat această piesă, sunt totuși observabile câteva vicii tehnologice cum ar fi cavitățile milimetrice din pereții exteriori ai piesei, datorate bulelor de aer rămase în tipar.

Analogii și încadrare cronologică. În situația de față, dat fiind caracterul descoperirii considerăm piesa noastră ca pe o descoperire izolată. Piese similare aflate izolat, nu am surprins în arealul sud-est european, ci doar făcând parte din depozite de bronzuri. Cea mai apropiată ca și formă și décor, dar și în spațiu, este piesa de la Brad (Fig.1/2; Pl. II/2), ce face parte din seria de depozite Moigrad-Tăuteu (Petrescu-Dâmbovița 1977, 127, Pl.301/6). Analogii apropiate prezintă de asemenea piesele de la Fizeșu de Banat (Fig.1/3; Pl.II/4), (Bozu 1982, 148, Pl. VI/4; Gumă 1993, 253, Pl. XXII/11) sau Bogdan Vodă (Fig.1/4; Pl.II/1), (Motzoi-Chicideanu, Iuga 1995, 141, Abb.1/41), precum și cea din depozitul Fizeșu Gherlii II (Fig.1/5; Pl.II/3), (Petrescu-Dâmbovița 1977, 142, pl.347/3).

O caracteristică a piesei noastre, este faptul că găurile pentru prinderea suportului de lemn cu ajutorul cuiului, au fost executate pe muchia piesei, în comparație cu piesele mai timpurii ce au trasată această gaură pe fețele piesei.

Combinăția motivistică de pe vârful de lance de la Ocna Mureș întrunește două variante din tipologia realizată de către S. Hansen pentru această categorie de obiecte, respectiv variantele 2 și 4 (Fig.2), dintre care prima este atestată prin descoperiri și în zona Banatului românesc, în timp ce a doua e întâlnită în Ungaria și pe valea Savei (Hansen 1994, Abb. 40, 41). Menționăm însă că descoperirile din spațiul sud-est european nu sunt cuprinse în cartarea autorului sus amintit; de asemenea, este cunoscut faptul că nu există încă atestate două piese de acest tip, pe care să fie executat același décor, fiecare piesă individualizându-se astfel.

În baza celor mai sus enunțate, considerăm că vârful de lance descoperit la Ocna Mureș se încadrează în seria de depozite Moigrad-Tăuteu din HaB1, ce corespunde în cronologie absolută secolului X î. Chr. (conform clasificărilor făcute de M. Rusu și M. Petrescu-Dâmbovița).

Considerații istorice. Metalurgia bronzului din Transilvania, datorită procedeelelor folosite la topirea și obținerea aliajului de bronz pentru diferite categorii de obiecte, a atins dezvoltarea sa maximă la începutul bronzului târziu, respectiv în faza corespunzătoare Hallstattului A1 (1150-1000 î.Chr.). Această culme a metalurgiei bronzului se reflectă în numărul mare de depozite, precum și în câteva mari depozite-turnătorii, prin care se atestă o producție de obiecte de bronz dintre cele mai importante din Europa centrală și de sud-est. În această privință, un loc aparte îi revine marelui depozit-turnătorie de la Uioara de Sus (jud. Alba), care prin numărul pieselor (5812) și greutate (1100 kg), este considerat ca fiind al doilea în Europa, după acela de la Bologna-San Francisco, din Italia. Cităm aici și depozitele de la Aiud și Șpălnaca, toate acestea aflându-se într-o zonă bogată în sare, pe Mureșul Mijlociu, în jud. Alba (Petrescu-Dâmbovița 1995,49).

Astfel, la începutul mileniului I î.Chr., se constată o creștere substanțială a depunerilor (depozitelor) de obiecte în pământ (mai ales bronzuri, dar nu numai). Multă vreme, acest fenomen a fost interpretat asemenea tezaurilor monetare din timpurile istorice, fiind pus în legătură cu frământări de ordin politic, care ar fi impus ascunderea cu bună știință a obiectelor de valoare. În ultima vreme însă, tot mai mulți cercetători înclină a atribui un caracter cultic acestui fenomen. Depunerile pot fi, astfel, explicate fie ca ofrande sau având funcție votivă, fie ca rezultat al unor licații de prestigiu intercomunitar, de tip "potlach", acestui din urmă tip aparținându-i depozitele constituite, mai ales sau exclusiv, din fragmente (Hansen 1994, 74-82; Soroceanu 1995, 32-33; Vulpe 1995, 20). O părere mai nuanțată își exprimă M. Petrescu-Dâmbovița, ce atrage atenția asupra pericolului acestei din urmă tendințe de a atribui depozitelor sau descoperirilor izolate, un caracter de ofrandă, votiv. Acesta admite existența depunerilor votive, dar consideră ca obligatorie cunoașterea condițiilor de găsimă a depozitului sau piesei respective, pentru a putea fi încadrate în această categorie. (Petrescu-Dâmbovița 1995, 51).

Punctul culminant pe curba frecvenței depunerilor de bronzuri se situează în secolele XII-XI î.Chr. pentru ca obiceiul să dispară aproape brusc în sec. VIII î.Chr., cam la aceeași dată pe mari întinderi ale Europei. Astfel, într-o perioadă de relativă stabilitate și bunăstare materială, fenomenul depunerilor, dacă îl interpretăm în plan sacral, reprezintă doar una din trăsăturile de unitate ale acestei epoci. În acest caz, singura explicație plauzibilă pentru dispariția acestui obicei este de domeniu religios: în sec. VIII î.Chr. a intervenit o "reformă" în domeniul culturii spirituale, care și-a găsit expresia, între altele, și în dispariția, aproape simultană, a obiceiurilor depunerii de bronzuri (Vulpe 1995, 20).

În cazul nostru, condițiile de descoperire ale piesei, ne îndeamnă să presupunem mai degrabă un caracter de ofrandă, de depunere intenționată decât unul accidental, profan. Tot la o asemenea concluzie ne trimite și simpla studiere a piesei. Astfel, se observă liber faptul că piesa nu a fost folosită în luptă sau alte acțiuni violente, care și-ar fi lăsat amprenta asupra ei. De asemenea, atenția ce i-a fost acordată la turnare, finisare și ornamentare, o departajează concludent de piesele folosite în luptă, acesteia atribuindu-se încă de la început o funcționalitate aparte.

Este cert faptul că în epocă, armele aveau o dublă valoare: militară și simbolică. Piesele acestei din urmă categorii reprezintă obiecte de prestigiu, arme de paradă cu funcție de distincție socială sau cultică, mai puțin militară. Din acest punct de vedere, depunerile de arme vădesc un real caracter cultic, de ofrandă, indiferent de contextul în care s-a procedat îngroparea pieselor.

Pe de altă parte, caracteristicile decorului de la piesa prezentată, ne pot trimite la o zonă de interferențe - valea mijlocie a Dunării și sud-vestul României - unde după cum menționam mai sus, varianta 4 de décor enunțată de Hansen, este atestată prin descoperiri de pe valea Savei (afluent al Dunării), iar de partea cealaltă, în Banatul românesc, este prezentă varianta 2 de décor (Fig.2). Combinarea celor două variante, după cum este cazul pentru piesa noastră, ar putea fi rezultatul circulației *bronzurilor*-produse finite, din zona văii mijlocii a Dunării spre spațiul intracarpatic, unde, credem că se realizau schimburile cu *sarea* ce se găsește din abundență în zonă (cu referire

specială la microzona unde este localizată descoperirea fortuită)³. Schimbul intens între *sarea* transilvăneană și *bronzul* acumulat uneori în cantități impresionante în zona văii mijlocii a Mureșului, atestă existența unor intense relații de schimburi economice (*troc*) ce se desfășurau pe două căi principale: valea propriu-zisă a Mureșului și prin nord-vestul României, zone de legătură cu spațiul central și nord-european (Vasiliev 1995, 93-98). În același timp, comunitățile locale ce întrețineau aceste importante activități economice, dovedesc și o impresionantă latură a vieții spirituale, în care treapta superioară o constituie îndeplinirea cerințelor unei comunicări și comuniuni cu forțele superioare, divine. Acest deziderat putea fi împlinit prin complicatul proces al depunerilor rituale; în cazul nostru, piesa prezentată poate fi după toate probabilitățile fructul aceluia complex de preocupări și trăiri ale persoanei sau grupului care săvârșea ritualul, iar scopul acestui ritual poate fi doar bănuț⁴.

Categoria de descoperiri în mediu acvatic, atestată atât ca depozite cât și ca piese izolate, este o manifestare predilectă a credințelor și practicilor rituale în preistorie, iar caracterul de ofrandă al acestui gen de depunere întrece necontestat pe cel profan, care ar putea fi bănuț. Descoperite în apa râurilor sau pe mal, la izvoare, în mlaștini sau în lacuri, depozitele de bronzuri se încadrează ritualului aducerii de daruri sau ofrande, în care piesele de metal joacă un rol important. Fenomenul depunerii spadelor (pentru că trebuie remarcat că este categoria cea mai frecventă în acest gen de descoperiri) sau a altor artefacte din bronz (îndeosebi arme), trebuie legat de credințele și concepțiile magico-religioase din epocă, acest gen de ofrandă perpetuându-se până în evul mediu timpuriu și chiar până în zilele noastre, la comunitățile primitive din America de Nord (Pinter 1994, *passim*).

Toate elementele ce se derulează de fapt în viața cotidiană a comunităților din epocă, caracterizează această lume complexă, frământată de superstiții și speranțe, sau mai bine spus afectată profund de propriile-i credințe magico-religioase, ni se relevă prin intermediul unor astfel de manifestări - ofrandele votive. Mentalitățile acestea vor rămâne mult timp active, transmise (ori moștenite) din generație în generație, conforme viziunii acestor indivizi primitivi asupra relației om - natură - divinitate, cu toate implicațiile ei.

3. O dovadă în acest sens poate fi și diferența de datare ce rezultă dintre piesa prezentată și spațiul central european unde respectivul decor este caracteristic pentru HaA2 (informație oferită cu amabilitate de S. Hansen, 29.08.2000, Alba Iulia) în timp ce analogiile pentru spațiul intracarpatic sugerează datarea propusă de noi, respectiv HaB1, grupa Moigrad Tăuteu.

4. Prezentarea succintă a circulației sării pe valea Mureșului vizează oferirea unei posibile explicații / ipoteze în ce privește originea decorului realizat pe piesa prezentată; un material mai complet pentru *sarea* Daciei preistorice vezi la Medeleț (1995).

BRÈVES CONSIDÉRATIONS SUR UNE FER DE LANCE HALLSTATTIENNE DÉCOUVERTE À OCNA MUREȘ (DÉP. D'ALBA)

Résumé

C'étude présente un fer de lance découvert fortuitement à l'occasion de quelques excavations utilitaires dans la rivière de Mureș, au voisinage de l'établissement actuel d'Ocna Mureș (dép. d'Alba).

Suite à l'analyse de la pièce et de la bibliographie qui la concerne, nous proposons sa datation en Ha B1. Il est intéressant de signaler les connotations rituelles des ofrandes dans le milieu aquatique, ainsi que les possibles contacts commerciaux d'échange, rapportés à la zone riche en gisement de sel de l'établissement d'Ocna Mureș et par conséquent du bassin moyen de la vallée d'Mureș.

LISTE D'ILLUSTRATIONS

Fig.1. L'Emplacement des pièces d'Ocna Mureș et les analogies approchées.

Fig.2. Les types de décor, d'après S.Hansen.

Pl.I. La découverte d'Ocna Mureș. 1. Graphique; 2. Foto; 3. Détail.

Pl.II. Des analogies. 1. Bogdan Vodă (MM); 2. Brad (HD); 3. Fizeșu Gherlii (CJ); Fizeșu de Banat (CS).

BIBLIOGRAFIE:

- Bozu 1982 O.Bozu, *Depozitul de bronzuri de la Fizeș (județul Caraș-Severin)*, în *Studii și Comunicări Caransebeș*, 1982, IV, 137-154.
- Gumă 1993: M.Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, *Bibliotheca Thracologica* IV, București 1993.
- Hansen 1994: S.Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der alteren Urnenfelderzeit zwischen Rhonetal und Karpatenbecken*, Teil 1-2, Berlin 1994.
- Medeleț 1995 Fl. Medeleț, *Sarea Daciei preistorice*, în *Analele Banatului, Arheologie-Istorie*, 1995, IV, p.285-301.
- Motzoi-Chicideanu, I. Motzoi-Chicideanu, G.luga, *Der Bronzefunde von Bogdan luga* 1995: *Vodă, Kr. Maramureș, PAS* 10, Berlin, 1995, 141-168.
- Petrescu Dâmbovița M.Petrescu-Dâmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, 1977: București 1977.
- Petrescu-Dâmbovița M.Petrescu-Dâmbovița, *Metalurgia bronzului, Comori ale epocii bronzului din România*, București, 1995, p.45-53.
- Pinter 1994: Z.K.Pinter, *Aspecte ale cultului armelor. Valoarea spirituală și simbolică a pieselor de armament în mentalitatea medievală*, în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane*, Sibiu, 1994, I, 9-42.
- Rusu 1964: M.Rusu, *Depozitele de bronzuri de la Rebrîșoara (r.Năsăud, reg. Cluj)*, în *Arheologia Moldovei*, București, 1964, II-III, 237-250.
- Soroceanu 1995: T.Soroceanu, *Die fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen- Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten. Bronzefunde aus Rumänien, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 10, Berlin 1995, 15-80.
- Vasiliev 1995 V. Vasiliev, *Les recherches consacrees au premier âge du fer en Transylvanie. Resultats et problemes*, în *Thraco-Dacica*, tom XVI, nr.1-2, București, 1995, p.93-98.
- Vulpe 1995 Al. Vulpe, *Epoca bronzului în spațiul carpato-dunărean. Privire generală, Comori ale epocii bronzului din România*, București, 1995, p.17-23.

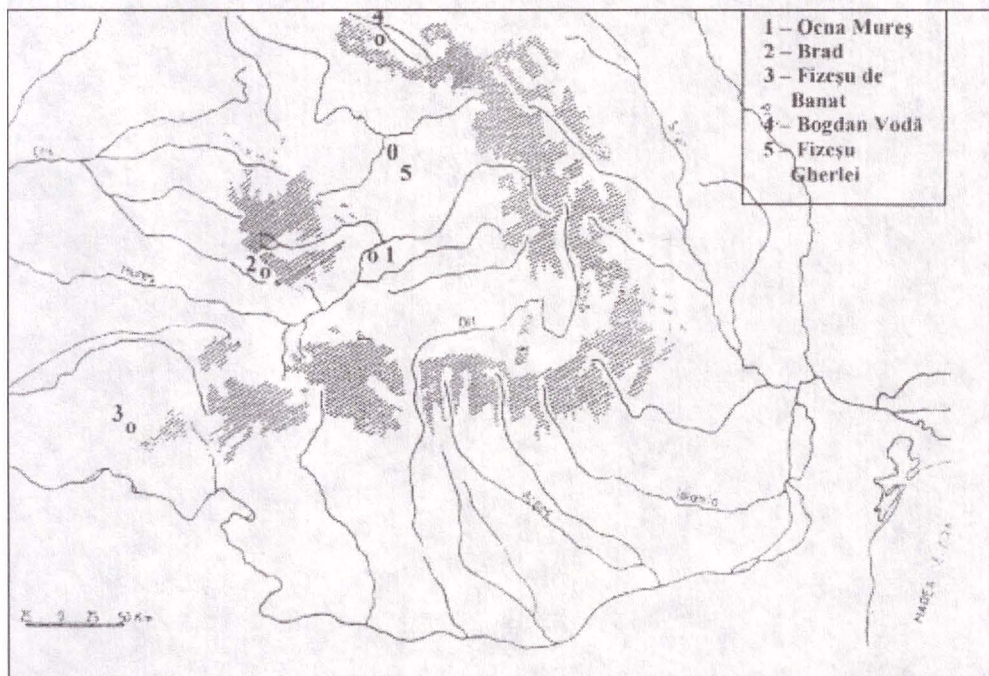

Fig. 1 – Localizarea piesei de la Ocna Mureș și analogii apropiate

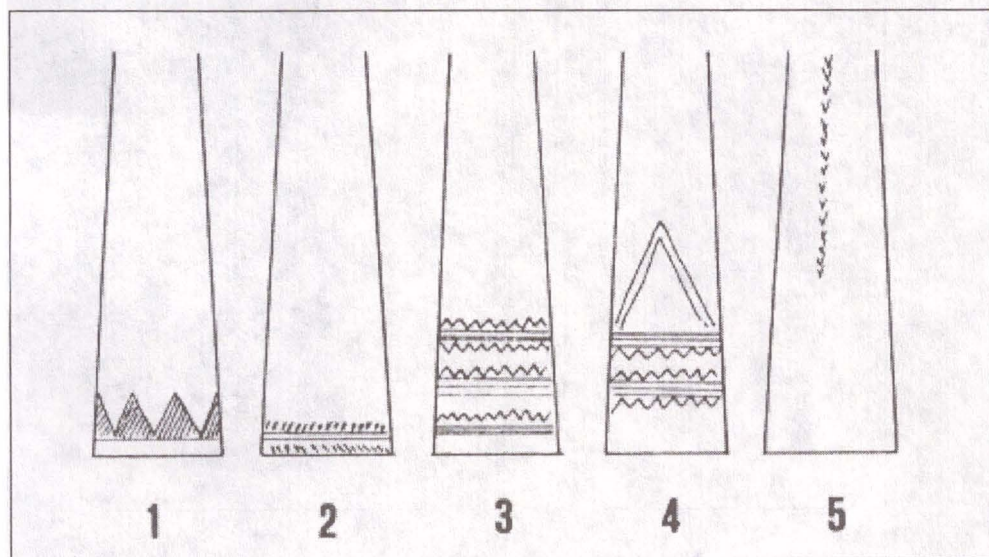
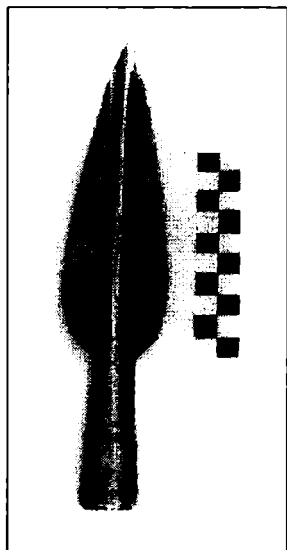
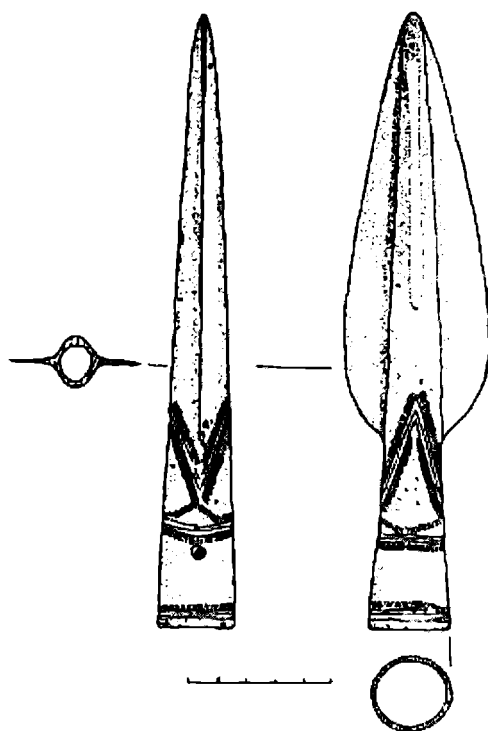
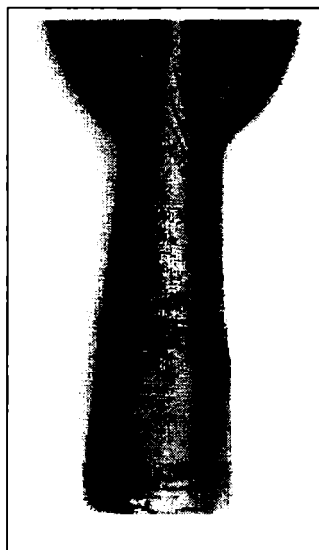

Fig. 2 – Tipuri de decor, după Hansen

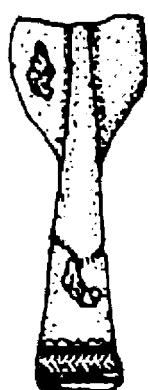

2

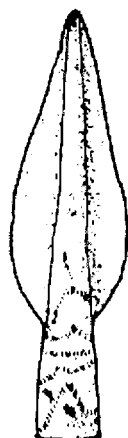

3

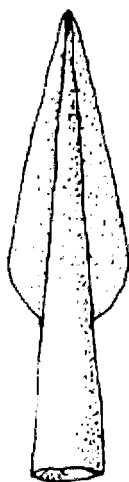
Planșa I – Piesa descoperită la Ocna Mureș; 1 – desen; 2 – foto; 3 – detaliu decor

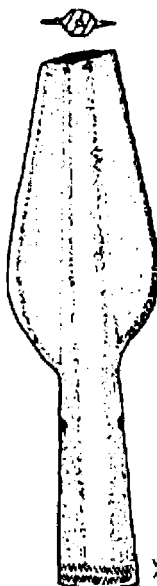
1

2

3

4

Planșa II – 1. Bogdan Vodă; 2 – Brad; 3 – Fizeșu Gherlei; 4 – Fizeșu de Banat

100 DE ANI DE LA MOARTEA ILUSTRULUI ARHEOLOG DR. ZSÓFIA TORMA

Daniela DRĂGHIA

Zsófia Torma s-a născut în anul 1832, la 27 septembrie, într-un mediu familial unde interesul pentru antichitate făcea parte din cotidian. Tatăl ei, József Torma, un nobil care făcuse cercetări în tabăra fortificată romană de la Ilișua; iar fratele ei mai mare, Károly Torma, profesor universitar la Pesta, arheolog și epigrafist, cel care a înființat muzeul antichităților dacice de la Aquincum¹ (Buda veche); i-au insuflat pasiunea și în același timp au încurajat-o să studieze arheologia.

După moartea tatălui său, survenită în 1861, Zsófia Torma (Fig. 1- fotografie din Arhiva Statului, filiala Deva) a părăsit locuința părintească din Cristeștii Ciceului (jud. Bistrița-Năsăud), pentru a se muta în casa surorii sale din Peștișu Mic și până la urmă se va stabili definitiv la Orăștie. Ea se integrează în viața intelectuală a orașului care în acel timp era marcat de un interes deosebit pentru trecutul istoric.

La 15 februarie 1868 "Societatea de geografie a patriei maghiare" îi acordă Zsófiiei Torma un certificat de membru² (Anexa 1 – copie micșorată după originalul aflat în dosarul nr.1 la Arhiva Statului, filiala Deva).

Secretarul general al Congresului internațional de arheologie preistorică și antropologie, Flóris Rómer, o sfătuiește să adune date asupra habitaturilor preistorice ale zonei, pentru a participa la al VIII-lea Congres de la Budapesta. În urma acestui impuls, Zsófia Torma începe cercetări arheologice în toamna anului 1875, la Turdaș - primul și cel mai bogat sit arheologic descoperit pe valea Mureșului, urmând ca anul următor acestuia să studieze și stațiunile din zona Nandru Vale³. Astfel, la 11 iunie, ziarul Magyar Polgár din Cluj menționează într-o notă de pe pagina a 3-a (n.n.) continuarea cercetărilor (Fig.2 – din Arhiva Statului, filiala Deva), precum și faptul că "colecția de antichități constă din mai multe mii de piese interesante"⁴.

În 1879, publică la Cluj rezultatele arheologice din așezările de la: Turdaș, Josani, Valea Nandrului, Nandru, Peștera de la Nandru, Cârjiți, Geoagiu de Jos, Coldău⁵,

1. Diaconovich, C., 1904, *Enciclopedia Română*, III, Sibiu, p. 1112.

2. Arhiva Națională a Statului – Filiala Deva, Fond: Societatea de Științe Istorice și Arheologice a Comitatului Hunedoara - Torma Sofia (n.n.: mulțumim pe această cale dl. Vasile Ionaș, directorul instituției menționate anterior, pentru sprijinul acordat).

3. László, A., 1991, *Un pionnier de la recherche de la civilisation Turdaș-Vinča: Zsófia Torma*, Banatica, 11, p. 37 - 39.

4. Magyar Polgár, 1876, junius 11, Kolozsvártt.

5. Suciu, C., 1966, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I-II, Editura Academiei R.S.R.

Zársvo⁶, Hunedoara, Găunoasa și Arănieș; susținând că analiza etnografică demonstrează, prin semnele de pe ceramică, continuitatea, transmiterea și perpetuarea acestora din neolitic până în contemporaneitate.

În 1880 este aleasă ca unul dintre membrii fondatori ai Societății de Istorie și Arheologie a Comitatului Hunedoara care avea ca scop: cercetarea științifică a trecutului și tradițiilor, protecția monumentelor istorice, promovarea prieteniei între popoare.

În iunie apare în Erdélyi Múzeum articolul domnișoarei Zsófia Torma referitor la complexul de peșteri de la Nandru; cu punctele: "Dealul Peșterii" (la vest), "Dealul Rușchii" (mai la vest de "Dealul Peșterii"), "La Groape" (în partea inferioară a Dealului Rușchii), "La Piatra cu lapte" (în partea superioară a Dealului Rușchii) și peștera vis-à-vis de "Dealul Petricelei"⁷.

În august, la a XI-a reuniune generală a Societății germane de antropologie, ținută la Berlin, unde au fost 470 de participanți (261 din Berlin, 175 din restul Germaniei, și 34 din afara Germaniei: 15 din Austria, 9 din țările Scandinave, câte 2 din Rusia, Grecia, Egipt și Japonia, câte 1 Anglia și America)⁸, se întâlnește și cu cercetători în arheologia preistorică dintre care amintim pe: A. Voss, R. Virchow și H. Schliemann. În urma discuțiilor purtate ajung la concluzia că populațiile neolitice aveau scriere, și se propune descifrarea semnelor acesteia.

Într-o moțiune din 13 iulie 1881 propune reînceperea săpăturilor sistematice la Sarmizegetusa, în credința că prin "descifrarea scrierii dacice" s-ar putea rezolva traducerea inscripțiilor din Troia care rămăseseră netraduse.

În 1882 publică mai multe studii și comunicări reunite sub titlul "Despre istoria străveche a cetății Hunedoarei" (prima, susținută în 1880, referitoare la al XI-lea Congres german de antropologie, ținut la Berlin în 5-12 august; cea de-a doua - ca de altfel și prima - citită în Adunarea Generală a Societății⁹ la 29 mai 1881, se axează pe notițele ordonate ale pieselor de la Turdaș și Nandru; a treia este moțiunea din 13 iulie 1881 - în care trage concluzia că Sarmizegetusa este cetatea sarmaților, bineînțeles fiind influențată de argumentele președintelui Societății de Istorie și Arheologie a Comitatului Hunedoara, dr. Kuun Geza; iar cea de-a patra comunicare a citit-o la 20 august 1881, în ședința comitetului director de la Simeria)¹⁰.

La 17 iulie 1884 plătește 1.800 de forinți pentru un act de asigurare, pe cinci ani, al colecției.

În 1886 publică în HRTÉ "Raportul de la cel de-al XIII-lea Congres al antropologilor germani", din 14 - 17 august 1882, ținut la Frankfurt a Main, unde afirma că "Acum se poate constata cu certitudine că locuitorii traco-daci ai patriei noastre au fost locuitori

6. Torma, Zs., 1879, *Neolith kökorszakbeli telepek Hunyadmegyében*, EM, nr.5 - 7, p.1 - 51 (extras).

7. Torma, Zs., 1880, *A nádori barlangcsoporthozat*, EM, nr.6, p. 153 - 171, 206 - 209 (publicat și în 1879, EM).

8. Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, 1880, nr.9, 10, 11, sept., oct., nov., p.80.

9. Firczak, G., 1995-1996, *Societatea de Istorie și Arheologie a Comitatului Hunedoara. Primii ani de activitate (1880-1881)*, SARGETIA, XXVI/2, p. 163.

10. Torma, Zs., 1882, *Hunyad vármegye őskori történelméhez. (Három fölolvadás és egy indítvány)*, HTRTE, p. 5 - 51.

ai acesteia în același timp cu romanii”¹¹. Sayce confirma presupunerea lui Herodot în care acesta spunea că locuitorii străvechi ai Transilvaniei că aparțineau populației tracice: “De aceea, originea tracică a dacilor și a geților este neîndoiebnică”¹².

În 6 iunie 1891 semnează la Cluj contractul (Anexa 2 - din Arhiva Statului, filiala Deva, dosar 5/1865-1899) în care vinde și împroprietărește colecția ei, Societății Muzeului Ardelean, conform înțelegerii din 28 martie 1891. La punctul doi se specifică faptul că Societatea Muzeului Ardelean plătește pe loc 5.000 forinți în monedă austriacă plus o rentă viageră de 800 forinți. Cea mai mare parte a colecției, provine de la Turdaș, dar per ansamblu cuprinde perioadele: paleolitic, neolitic, eneolitic, bronz, elemente celtice și puține elemente romane și slave¹³.

În timpul vieții Zsófiiei Torma, Orăștia a devenit un centru vizitat de arheologii Europei centrale. A. Voss a venit în Transilvania pentru a cerceta așezările la fața locului, precum și muzeul orăștian; atât el cât și O. Tischler, mai târziu, vorbesc cu cel mai mare respect despre bogăția colecției și competența Zsófiiei Torma. Tânărul arheolog german P. Reinecke, încurajat de prof. J. Ranke, vizitează de două ori orașul Orăștie (1893, 1896). Virchow, participând la festivitatea dedicată memoriei lui Honterus, la Brașov în 1898, profită de ocazie și vine în Orăștie pentru a se întâlni cu Zs. Torma și a vedea situl de la Turdaș (unde țărani au învățat foarte repede să falsifice obiectele¹⁴ și au încercat, fără succes dealtfel, să le vândă Zsófiiei Torma). Ea aduce doi colaboratori: G. Téglás și K. Herpey.

În 1896, publică la Dej o lucrare în care susține că deși miturile și-au pierdut din caracterul sacral, totuși cultul s-a păstrat (motivele ornamentale de pe vase, călușii, roata de foc etc.), poporul patriei noastre dând mai mult alogenilor sub raportul obiceiurilor și datinilor mitice decât au primit de la aceștia¹⁵.

Tot în 1896, publică la Budapesta un articol în care afirmă că descoperirile de la Turdaș confirmă originea și dezvoltarea religiilor, cum au avut loc în viața spirituală și cum sunt evidențiate¹⁶.

Pentru meritele științifice deosebite, la 24 mai 1899, Catedra de Filosofie a Universității Maghiare de Științe “Franz Joseph” din Cluj, îi acordă diploma de onoare cu titlul: Doctor în filosofie honoris causa; Zsófia Torma fiind prima femeie care primește această distincție, din partea universității regale (Anexa 3 – diploma “prevăzută cu

11. Torma, Zs., 1886, *A német anthropolok XIII. nagygyűlése*, HTRTE, (n.n.: traducerea tuturor articolelor de limbă latină, maghiară, germană și franceză a fost făcută de dl. Cristian Mocanu, căruia îi suntem recunoscători), p. 57.

12. Torma, Zs., 1886, *A német anthropolok XIII. nagygyűlő se*, HTRTE, p. 58.

13. Téglás, G., 1901, *Dr. Torma Zsófia emlékezete* (Olvastatt a “Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat” 1900. Deczember 16-iki közgyűlésén.), HRTÉ, p. 15.

14. Roska, M., 1941, *A Torma Zsófia-gűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában - Die Sammlung Zsófia von Torma in der Numismatisch-Archaeologischen Abteilung des Siebenbürgischen Nationalmuseums*, Kolozsvár.

15. Torma, Zs., 1896, *Hazánk népe ősmýthosának maradványai* (űberste der Urmythologie des Volkes unseres Landes). A szolnokdobokamegyei nők ezredűvi emléklapja, Denkschrift d. Frauen vom Kom. Szolnok-Dodoka, Dűs.

16. Torma, Zs., 1897, *A tordosi őstelep űs hazánk népe ősmýthosának maradványai*, G. Kuun (red), Hunyadvármege Monographiűja, Budapest, p. 11.

sigiliul și întărită cu semnăturile obișnuite" se află la Muzeul Civilizației Dacice și Romane – Deva, în custodia Secției de Istorie Modernă).

La început acceptată în cercurile restrânse ale societății, iar mai târziu, după cum arată și corespondența domniei sale, a fost inclusă și în cercurile mai largi ale acesteia, a ținut legătura cu cercetători și personalități din țară (Anexa 4 - ciornă dintr-o scrisoare adresată dl. Gheorghe Barițiu, găsită în Arhiva Statului, filiala Deva) și străinătate (Anexa 5 - fragment de ciornă dintr-o scrisoare adresată prof. Dr. O. Frass, din Stuttgart; Anexa 6 - fragment de scrisoare primită de la dr. Gróf Kuun Géza, Anexa 7 - ciornă dintr-o scrisoare adresată lui Franz Joseph I : găsite în Arhiva Statului, filiala Deva).

În 6 noiembrie 1899 trimite o scrisoare de mulțumire membrilor Societății de Istorie și Arheologie din Comitatul Hunedoara pentru că au susținut-o pe tot parcursul muncii. Se stinge subit din viață¹⁷ la 14 noiembrie 1899, ora 15³⁰, la locuința sa din Orăștie, în urma unui stop cardiac.

Anul acesta se împlinesc 100 de ani de la plecarea dintre noi a celei care a fost și va rămâne întotdeauna în sufletul nostru: dr. Zsófia Torma. A fost o pierdere nu numai pentru viața socială a orașului și copiilor săi adoptivi, ci și pentru întreaga lume științifică. Dr. Herrmann Antal o compară cu Palas Atena a științei maghiare și Ioana d'Arc a arheologiei transilvănene¹⁸), meritând pe deplin aceste calificative, având în vedere că a salvat artefactele descoperite și a sacrificat întreaga sa avere pe altarul științei.

17. SZÁSZVÁROS, 1899, = Dr. Torma Zsófia, 18 nov.

18. Herrmann, A., 1901, *Dr. Torma Zsófiáról (Elmondott társulatunk 1900-iki közgyűlésén.)*, HTRTÉ, p. 30

**ACTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ A ZSÓFIEI TORMA REFLECTATĂ
ÎN LUCRĂRI DE SPECIALITATE:**

BANNER, J. – JAKABFFY, I.

1954 - *Bibliographie archéologique du Bassin Danubien*, I, Budapest.

Correspondenzblatt: Correspondenzblatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte.

COMȘA, E.

1960 – Contribuție cu privire la riturile funerare din epoca neolitică de pe teritoriul țării noastre, în Omagiul lui C. Daicoviciu, București.

1987 – Neoliticul pe teritoriul României. Considerații, București.

DEÁK, G.

1875 – A tordosi régészeti telepröe, în Magyar Polgár, X, nr. 254, Kolozsvár (Cluj).

DIACONOVICH, C.,

1904 - *Enciclopedia Română*, III, Sibiu, p. 1112.

DRAȘOVEAN, FI.

1980 – *Neoliticul în bazinul Mureșului Mijlociu*, Cluj-Napoca.

1993 – *The Petrești Culture in Banat*, în *Analele Banatului*, III, Timișoara.

1996 – *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*, Timișoara.

DRAȘOVEAN, FL., – MARIȘ, T.

1983 – *Cercetări arheologice de suprafață în așezarea neolitică de la Turdaș* (jud. Hunedoara), în *Sargetia*, XVI-XVII (1982-1983), p. 89-94.

DUMITRESCU, H.

1966 – *Câteva probleme legate de cultura Petrești*, în SCIV 17,3, p. 422-433.

1986 – *Cercetări arheologice de la Tăulaș – Deva* (II), în *ActaMN XXII-XXIII* (1985-1986), p. 3-14.

DUMITRESCU, VI.

1968 – *Arta neolitică în România*, București.

FIRCZAK, G.,

1995-1996 - *Societatea de Istorie și Arheologie a Comitatului Hunedoara. Primii ani de activitate (1880-1881)*, *Sargetia*, XXVI/2, p. 155-182.

FLEGIER

Die wichtigsten archaologischen Funde des Frl. Sophie v. Torma in Siebenbürgen. Mitteilungen der Anthr. Ges. in Wien, XII, (N.F.H.), Budapest, p. 162-163.

FLOCA, O.

1969 – *Hunedoara, Ghid al județului*, Deva.

FRENȚIU, M. – LAZAROVICI, Gh.

1988 – Methods for automated classification use in archaeology. An application to the neolithic graves and ornaments, în *Firts Romanian Conference on the Application of Physics in Archaeology*, București, p. 13-146.

GOOS, K.

1877 - *Bericht über die von Frl. Sophie v. Torma ausgestellte Sammlung prachistorischer Funde*. Archiv. Des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, N.F., XIV, 3, Budapest.

GYULAI, P.

1972 - *Torma Zsófia (1840 – 1899)*, dans TORMA, p.5 – 54.

HERRMANN, A.,

1901 - *Dr. Torma Zsófiáról* (Elmondott társulatunk 1900-iki közgyűlésén.),

HTRTE, p.29-32.

HOERNES, M.

1898 – *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, I*, Viena.

1915 – *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, II*, Viena.

HOERNES, M. – MENGHIN, O.

1925 – *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, III*, Viena.

KALMAR, Maxim, Z.

1984 – *Materiale neo-eneolitice intrate în colecția de preistorie a Muzeului de Istorie a Transilvaniei (I)*, în *ActaMN, XXI*, p. 391-403.

1991 – *Turdaș*, Cluj-Napoca.

KOCH, A

1876 – *Erdély ősemeri maradványai és az ősemerre vonatkozó leletei*, în *EM*, p. 117-158.

LÁSZLO, A.

1990 - *Troia și arheologia preistorică europeană de la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX. O evocare (In memoriam Henrici Schliemann et Sophiae Torma)*, dans *Symposia Thracologica*, Satu Mare, 8, p. 313 – 323.

1991 - *Un pionnier de la recherche de la civilisation Turdaș-Vinča: Zsófia Torma*, *Banatica*, 11, Reșița, p. 37-51.

LAZAROVICI, Gh.

1977 – *Periodizarea culturii Vinča în România*, în *Banatica*, IV, pp. 19-44.

1977 a – *Sfârșitul culturii Vinča-Turdaș în Câmpia Transilvaniei*, în *Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie*, II, Caransebeș = Tibiscum, p. 221-227.

1984 – *Neoliticul timpuriu din România*, în *ActaMP VIII*, p. 49-104.

1988 – *Die Vinča A – Starčevo-Criș Synchronismus*, *Tolbucin*, în *Dobrodja*, 5.

LAZAROVICI, Gh. – DUMITRESCU, H.

1986 – *Legăturile cronologice și culturale și locul aspectului Tăulaș-Turdaș în cadrul culturii Vinča-Turdaș și a neoliticului transilvănean*, în *ActaMN XXII-XXIII (1984-1986)*, p. 15-26.

MAKKAY, J.

1990 - *A tartariai leletek*, Budapest.

MASSON, E.

1984 - *L'„écriture” dans les civilisations danubiennes néolithiques*, *Kadmos*, 23, 2, p. 89 -123.

PÓSTA, B.

1910 – *A tordosi ásatásokról*, în *AE*, p. 435-436.

PULSZKY, F.

1987 – *Magyarország archaeológiája*, Budapest, p. 23-53.

REINECKE, P.

1998 – *A tordosi őstelep agyagműveiről*, *AE*, p. 97-103.

1899 – *Tordod és Trója*, *AE*, p. 115-123.

ROSKA, M.

1928 – *Stațiunea neolitică de la Turdaș*, în Publicațiile muzeului județului Hunedoara, III-IV (XXV-XXVI), 1927-1928, Deva, p. 14-38.

1939 – *Ismerte-e az erdélyi neolitikum ősembere a hengeres fúrást?*, în Közlemények a Debreceni m. Kir. Tisza István-Tudományegyetem, Régészeti intézetéből.

1941 – *A Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárában*, în Die Sammlung Zsófia von Torma in der Numismatisch-Archaeologischen Abteilung des Siebenbürgischen Nationalmuseums, Kolozsvár (Cluj).

1942 – *Erdély Régészeti repertoriuma*, Oskor (Thesaurus Antiquitatum Transilvanicarum), I, Praehistorica. Kolozsvár (Cluj).

SUCIU, CORIOLAN

1966 – *Dicționar istorical localităților din Transilvania*, I-II, București.

SCHLIEMANN, H.,

1881 – *Ilios. Stadt und Land dar Trojaner*, Leipzig.

TÉGLÁS, G.

1876 – *Torma Zsófia, a kökorszaki leletek felfedezője* (Sophie v. Torma, Entdecker der steinzeitlichen Funde), în Fővárosi Lapok, Nr. 193, Budapesta.

1876 – *Hunyadból. Tordos. Nándorválya s ennek hármias tagja*, în Pesti Napló, nr. 4-6, august, Budapesta.

1880 – *A nándori barlangsoportozat Hunyadmegyében*, în Természettudományi Közlöny, Budapesta.

1882 – *A tordosi őstelep*, în AE, p. 285-286.

1901 – *Dr. Torma Zsófia emlékezete* (Olvastatott a „Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat” 1900. Deczember 16-iki közgyűlésén.), în HTRTÉ, p. 7-28.

1902 – *Hunyadvármegye Története*, I, în Hunyadvármegye földjének története az őskortól a honfoglalásig, Budapesta.

TORMA, ZSÓFIA,

1879 – *Neolith kökorszakbeli telepek Hunyadmegyében (Neolithische Ansiedlungen im Komitate Hunyad)*, EM, Nr. 5-7, p.129-155, 190-211.

1879 a - *Ősrégészeti újabb leletek*, EM, p.311.

1880 – *A nándori barlangsoportozat (Die Höhlengruppe von Nándor)*, EM, VII, p. 153-171, 206-209 (publicat și în 1879, EM).

1882 – *Hunyad vármegye őskori történelméhez. (Három fölölvasás és egy indítvány)*, HTRTÉ, p. 5 – 51.

1882a – *A német anthropológusok XIII. nagygyűlése (Die XIII-te Generaiversammlung der deutschen Anthropologen)*, HTRTÉ, p. 90-98.

1882b – *Über neolithische Wohnstätten in Siebenbürgens*, Correspondenzblatt, XII, Budapest, p. 90-98.

1884 – Correspondenzblatt, XV, p. 198-199.

1886 – *Über den Planetenkultus des vorrömischen Daziens*, Correspondenzblatt, Budapest, p. 8-9.

1886a – *A német anthropologok XIII. nagygyűlése*, HTRTÉ, p. 56-58.

- 1887 – *Über den Planetenkultus des vorrömischen Daciens*, Correspondenzblatt, XVIII, Budapest, p. 8-9.
- 1887a – *A Római uralom előtti Daciának planeta-cultusáról*, EM, p. 73-78.
- 1888 – *Über Thrako-Daciens symbolisierte Thonperlen, Sonnenräder und Geishturnen*, Correspondenzblatt, XX, p. 11, 19, 28.
- 1888a – *Schriftzeichen auf thraco-dacischen Funden*, Correspondenzblatt, XX, p. 1-16.
- 1889 – *Über Thraco-Daciens symbolisierte Thonperlen, Sonnenräder und Gesichtturnen*, Correspondenzblatt, p. 11-14, 28-29.
- 1889a – *Schriftzeichen auf thraco-dacischen Funden*, Correspondenzblatt, p. 146.
- 1894 – *Ethnographische Analogien. Ein Beitrag zur Gestaltungs- und Entwicklungsgeschichte der Religionen mit 127 Abbildungen auf 8 Tafeln*, I-VII, Jena, p. 1-76.
- 1896 – *Hazánk népe ősmythosának maradványai (Überrste der Urmythologie des Volkes unseres Landes)*. A szolnokdobokamegyei nők ezredévi emléklapja, Denkschrift d. Frauen vom Kom. Szolnok-Dodoka, Dés.
- 1897 – *A tordosi őstelep és hazánk népe ősmythosának maradványai*, G. Kuun (red), Hunyadvármegye Monographiája, Budapest, p. 3-16.
- 1896/1902 - *A tordosi őstelep (Die prachist. Ansiedlung von Tordos)*, Hunyadvármegye története, - Geschichte d. Kom. Hunyad, I, Budapest, dans Téglás (red.), p. 23-33.
- 1972 - *Torma Zsófia levelesládájából* (Choix de la correspondance, introduction et notes par P. Gyulai), Berlin, ZfE: Zeitschrift für Ethnologie.
- Zf. E
Zeitschrift für Ethnology, Berlin.
- VLAŠSA, N.**
- 1967 – Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei, în ActaMN, IV, p. 403-423.

100 YEARS FROM THE BRILLIANT ARCHAEOLOG DR. ZSÓFIA TORMA'S DEATH

Abstract

It is been a century this year since Zsófia Torma remained in our hearts departed from us. She has been named a Pallas Athena of Hungarian science and a Jeanne d'Arc of Transylvanian archaeology. She fully deserves these surnames given that she saved all the artefacts she discovered whereby she sacrificed her possessions on the altar of science.

LIST OF THE ILLUSTRATIONS:

Figure 1 – TORMA ZSÓFIA, photo kept at the state Archive. The Deva subsidiary.

Figure 2 – Artefacts discovered by Torma Zsófia, from different archaeological settlements. Photos kept at the state Archive. The Deva subsidiary.

Annex 1 – Copy decreased after the member certificate of Torma Zsófia, who was awarded by „A Magyarhoni Földtani Társulat”, who is found at the State Archive. The Deva subsidiary.

Annex 2 – Act kept at the State Archive. The Deva subsidiary.

Annex 3 – Diploma „is equipped with the seal and it is confirm by the common signatures”, at the moment there is at the Muzeul Civilizației Dacice și Romane – Deva, in the custody of the modern History Section.

Annex 4 – Rough copy from a letter addressed to Mr. Barițiu Gheorghe, who is found at the State Archive. The Deva subsidiary.

Annex 5 – Fragment from a rough copy addressed to Prof. dr. Frass O., from Stuttgart, it is kept at the State Archive. The Deva subsidiary.

Annex 6 – Fragment from a letter received from Dr. Gróf Kun Géza, who is kept at the State Archive. The Deva subsidiary.

Annex 7 – Rough copy from a letter addressed to Franz Joseph I, it is found at the State Archive. The Deva subsidiary.

Figura 1 – TORMA ZSÓFIA

Figura 2 – Artefacte descoperite de Torma Zsófia, din diferite aşezări arheologice.

Anexa 1 – Copie micşorată după certificatul de membru al Zsófie Torma, decernat de „Societatea de geografie a patriei maghiare”.

Szerződés.

Egyeztetve egyfelől Torma László Urnő
szászvárosi lakos és birtokos, másfelől az erdélyi
múzeum egylet körött, hivatkozással a szászvárosban
1891. évi mártius 28-án létrejött előleges feltételes meg egye-
zésre, köttetett a mint következék.

1. Torma László urnő magára és örököseire nézve
szavatosságot vállalva teljes tulajdonjoggal eladja és át
ruhózza, az erdélyi múzeum egylet pedig alólírt
képviseletében ezennel megvásárolja és elfogadja az e
szerződéshez fűzött ideiglenes leltárban összeírt összes
régészeti és természetrajzi gyűjteményeit, valamint
az exután gyűjtendőket, melyek esetről esetre külön-
tárba foglalandók.

2. Ezzel szemben kötelezi magát az erdélyi-
múzeum egylet, hogy e szerződés aláírásakor egyszer-
s mindenkora 5000- az az Öt ezer forintot orvtriák
értékben vételárképen fizet, ezenfelül pedig Torma
László urnőnek, haláláig 800 az az Nyolcz száz forin-
t e. é. vijáradeköt ad.

3. Addig is, míg a leltárba foglalt tárgyak Tor-
ma László urnő, esetleg örökösei által az erdélyi
múzeum egyletnek hiánytalanul és szívtellen stámbe
és átadatnak: 5000 az az Öt ezer e. é. forint óvadéki össze-
köttetik ki az erd. múzeum egylet javára, melynek

birtosítására Torma Zsófia úrnő a számviteli 79-számmal telelt jegyzőkönyvben A + 1 rend., 155 és 156 helyrajzi számmal ingatlan birtokait jelzálogképesen ex-emplumként; beleegyezését adván arra, hogy a zálogjog 5000 ft. o. é. birtosítási összeg erejéig az erdélyi múzeum egyletjénél minden további meghallgatásán kívül bekebeleztesse.

4. A leltárba foglalt tárgyak átadására 1891 évi december hó 31 napja tűztek ki. - A kisebb gyűjtendő és pótléltárba foglalt tárgyak átadása esetről esetre egy évi határidő alatt eszközlendő, mire Torma Zsófia úrnő magát kötelezi.

5. Kikötötték, és Torma Zsófia úrnő által megengedtetik, hogy ha az erdélyi múzeum érdekeit veszélyeztető körülmények indokolnák a kikötött átadási időpont előtt bármikor is joga legyen az erdélyi múzeum egyletének a szerződés tárgyat képező regiszteri és terminusrajzi tárgyak birtokoságra helyezésére iránt szabaddan intézkedhetni.

6. Szerződő felek kölcsönösen lemondanak az auct. a. p. t. k. 934 §-ában fenntartott jogorvoslatról.

7. Az évi jövedeleki 1891 évi April hó 15 napjától kezdődőleg Torma Zsófia úrnőnek egész halála napjáig terjedőleg évi negyedes és előleges részletekben lesz fizetendő.

8. Torma Zsófia úrnő a szerződésnek aláírásával egyazonmint elismeri azt is, hogy az 5000 ft. az az ötszáz forint vételár, valamint az elő évi negyedes és 200 ft. életjáradéki összeget a szerződés aláírása napján készpénzben hiány nélkül leszámlálva az erd. múzeum egylet részéről fizetve kezébe vette.

9. Kikötötte Torma Zsófia úrnő, hogy a leltárba

faclalt és foglalkozó regiszteri és természetrajzi tárgyak,
a mennyire az a tudományos céllal és az erdélyi múzeum
egyet rendszerezéssel egyjertethető, külön. és. Torma Lófia
gyűjteménye" oximón helyettesít, különben pedig minden
sacra ezen jelzővel ellátassák.

10, Minden ezen szerződéssel járó költözéssel, be-
lyeg és illetékekkel az erd. múzeum egyet hordoz a régise-
ti és természetrajzi gyűjtemények elcsallitási költségeivel
együtt, kivéve a nyugtatekelyes és törlési költségeket, mely-
ket annak idején Torma Lófia írni köteles hordozni.

Minden hiteltől ezen szerződés költségeitől példány
ban kiállított, annak első példánya az erdélyi múze-
um egyet részére, második példánya pedig Torma
Lófia írnokot kiadott.

Kelt Kolozsvárt 1891 évi június hó 6. napján.

Az erdélyi múzeum elnöke Torma Lófia
[Signature]
[Signature]
[Signature]

[Signature]
[Signature]

Előzetesen a mai napra 336/1. ügyem alatt felbontott jegyzékben megemlíti
bejegyzés megemlíti az állomány szerződések ismert Torma Lófia és más
szövegében. Kelt Torma Lófia az erdélyi múzeum egyet ataléka is a
női Herminé az az erdélyi múzeum egyet, később Károlyián lakosok, az
szerződést előttem saját kezűleg írták a Kolozsvárt, 1891. augusztus 10.
Kelt megemlíti in Június hó 6. napján.

[Signature]

Kelt 14.
Kelt 14.
Kelt 14.

[Signature]
[Signature]

NOBIS Rector

ET ALMA REGIA SCIENTIARUM UNIVERSITAS HUNGARICA CLAUDIOPOLITANA

FRANCISCO JOSEPHINA

Lecturis Salutem!

Cum Illustrissima ac Doctissima Domina Sophia Torma de Ecsed. Hercortur, a. 1800. m. 22. mensis Septembris huiusmodi natus, compluribus socialibus, quae in artibus versantur, ordinaria vel honoris causa sociis antiquitatum, veteris Daciae ac Transilvaniae doctissimam diligentissimamque investigatricem se praestitisset cumque nobis antiquis ac praehistoricis strenuissime collectis, descriptis, determinatis etiam ultra fines Hungariae maximam laudem, oibi quae in eo per: Eandem Illustrissimam ac Doctissimam Dominam Sophiam Torma de Ecsed. Hercortur Doctorem Philosophiae honoris causa, occasionem, promissionem et delectationem, conferens, privilegia et praerogativas, quibus Philosophiae Doctores de iure et consuetudine gaudent, et fuit solentia.

In quibus fidei Diploma hoc maiore Universitatis sigillo munitum et consuetis subscriptionibus et sigillis, praefatus Illustrissimus, Doctissimus Dominae datus curavimus.

Claudiopolim Hungariae, die vigesima quarta mensis Maii, anno Domini millesimo, octingentesimo nonagesimo primo.

Asaphus Torma

Asaphus Torma
Philosophiae Doctores huiusmodi, in quibus huiusmodi et consuetudine
et de iure et consuetudine gaudent, et fuit solentia.

Sophia Torma

Sophia Torma
Philosophiae Doctores huiusmodi, in quibus huiusmodi et consuetudine
et de iure et consuetudine gaudent, et fuit solentia.

[illegible]

Felpester 20. III. - 1882

L. P. Dora

Hochwachtbaren Herrn Professor!

Ohne abzuwarten die Antwort auf
meinen letzten Brief bin ich so
glücklich die selben frisch erhal-
lenen zwei Stück Meteorsteine
nebst einem der früheren Klein-
zusammen drei Stück aus Haidbühl-
gebirgen mit der Bitte zu übersen-
den eines davon dem H. Museum
zu Stuttgart, und die beiden
übrigen für Ihre eigene Sam-
lung gütigst zu behalten.

Ich wünsche dass mei-
ne geringe Sendung Ihrer Erwar-
tungen entsprechen möchte,
weil ich über schönere
Exemplare nicht verfüge.

Die beiden Grössen
sind von den in Busch'scher
gefundenen, das Kleine aber aus
der Gegend von Haidbühl
wie sehr ich ge-
hegt und bewahrt habe.

Maros. Némethi, 1892, Dec. 4-11. ¹³

Igen kiszédelt Nagyszád!

Mikor igen tisztelet Nagyszám
kérdéseit kijelölté velem, nem
gondoltam, hogy a világ
annyi nehézségbe kerüljék,
a mennyit a velek való be-
habóli foglalkozás fel-
mutat.

Strabo a Phrygétát
Bryges - etnek nevezi, egyeztetve
ez volt régibb nevét s költak
azt mondja, hogy a thrák
népfejhez tartoznak (Θράκων
ἡ τῆς Θράκης θύνη), valamint a Bi-
strabo a Phrygae - k vs.

- szinten tehát fáj a p. vult,
mely ép izz, mint az első a-
- meggettel, Európából kitért
át Kis-ázsiaba s ott a Szig-
- gekkel egyesült. Mire Hindot
megjött, hogy az örmények a
Füzgök grammái (áttörök) l.
tört. munkája VIII. k. Eudoxus
Eustathiusnál nyolcra mondja,
hogy az örmények phrygi-
nup s myeliot is nevezte phry-
hangján (kai az p^uny ^uorae
998^u 505^uev), ugyanezt mondja
643-anti Geron is az Agathos
(= Örmény) név alatt. A tehát
fajnak ezek szerint az hangját
Európa vult, de innen egyes
törzsek jóval a kelte után-
- Csak a slova (ahol ^uny a Kr. e.
val: III - de még az at myeliotily)
Kis-Ázsiában ^uny hang-
- tal.

Eure Majestät.

Caer-Lauer

Eure

Gereichen Eure Majestät die erhabene Beschreibung und Pflanzung der
Wissenschaft einem anbeigeschlossenen - seiner Kaiserlichen und Königlischen
Hochzeit dem Durchlauchtigsten Herrn kaiserlichen Josef gewidmeten -
Werkchen. "Ethnographische Analogien" die Aufnahme in Allerhöchster
Ihrer Bibliothek hiernächst zu gestatten.

In dieser Bitte vermüget mich die Thaten ^{des} in meinem Werkchen
auch solche Mythen und Sagen der alten Völker verewigt sind, die
in Vorzeiten aus deren Volksgesicht gehören und fortwährend heute noch
nach einigen Jahrhunderten als heilige Überlieferungen von unsern nimmernden
Völkern nicht gestrichet werden und einen kostbaren Rest für die Ethnographie
unschätzbaren Quellenmaterials aus einer grossen Fingerringeist bilden. Ihre

Eure Majestät

Léonidas

Bratislava (Press) 18-III-1896

erhabene
Lofie Torma

CISTERNE DESCOPERITE ÎN ZONA CAPITALEI REGATULUI DAC

Gabriela GHEORGHIU

Construcții menite să capteze și să depoziteze apa se întâlnesc foarte rar în așezările și fortificațiile dacice sau în preajma lor. Primele, în marea lor majoritate, nu aveau nevoie de asemenea amenajări deoarece, în aproape toate cazurile, exista în imediata lor apropiere un izvor sau o altă sursă permanentă de apă de la care se puteau alimenta, nefiind necesară depozitarea ei în cantități apreciabile. Fortificațiile, în schimb, au fost ridicate la cote mult mai înalte față de cele la care se aflau izvoare sau curgeau pârâuri. Și acest lucru datorită faptului că în alegerea locului de amplasare a unei fortificații dacice precumpănitoare a fost poziția strategică pe care o avea și, mai puțin, condițiile de mediu. Foarte probabil că, în locuri special amenajate în interiorul cetății, se păstrau, pe lângă proviziile de alimente, și cele de apă, fiind depozitate în vase mari. O asemenea situație este consemnată la cetatea de la Costești-Blidaru¹, unde numărul mare de chiupuri descoperite, precum și prezența pe fundul unora dintre acestea a unui orificiu astupat cu un dop tot din ceramică i-a determinat pe cercetători să afirme că aceste vase au fost folosite nu numai pentru păstrarea cerealelor, dar și a apei potabile. Sigur că acest sistem de depozitare se practica și în alte fortificații dar, deocamdată, folosirea lui nu a fost confirmată de cercetările arheologice. În caz de asediu însă aceste provizii de apă odată terminate, cu greu mai puteau fi reînnoite sau chiar deloc. La fel ca toate fortificațiile din lumea barbară și cele dacice nu au fost menite să reziste la asedii prelungite, fapt ce decurge din însăși maniera de luptă a acestor popoare, ce nu dispuneau de o armată permanentă.

Săpăturile arheologice efectuate până acum au scos la lumină un număr mic de cisterne: la Buridava-Ocnița², Popești³, Tilișca⁴, Divici⁵, Costești-Cetățuie⁶, Costești-Blidaru⁷, Costești-Pârâul Chișetoarei⁸, Luncani-Piatra Roșie⁹, Sarmizegetusa Regia¹⁰.

1. C. Daicoviciu și colab., în *SCIV*, VI, 1-2, 1955, p. 220; C. Daicoviciu, N. Gostar și I.H. Crișan, în *Materiale*, III, 1957, p. 265-266.

2. D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 67.

3. R. Vulpe, în *Materiale*, VII, 1961, p. 334.

4. N. Lupu, *Tilișca – Așezările arheologice de pe Cățanaș*, București, 1989, p. 27.

5. Informație Marian Gumă

6. C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1951, p. 18.

7. C. Daicoviciu și colab., în *SCIV*, V, 1-2, 1954, p. 140-143.

8. C. Daicoviciu, în C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 24-26, fig. 17; E. Iaroslavschi, în *ActaMN*, 32,1, 1995, p. 140.

9. C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 55.

10. Gabriela Gheorghiu, în *ActaMN*, 33, I, 1996, p. 375-384.

După cum se poate observa, am amintit toate amenajările realizate cu scopul de a capta sau colecta apa, inclusiv cea din precipitații, și de a o depozita pentru un timp mai scurt sau mai îndelungat. Pentru toate acestea s-a folosit în literatura de specialitate, fără nici o deosebire, termenul de cisternă. S-a făcut însă o departajare a lor în: cisterne simple, cu amenajare rudimentară și cisterne în adevăratul sens al cuvântului¹¹.

Tot cu termenul de cisternă a fost desemnat și butoiul de decantare descoperit în punctul „Tău” din zona civilă a Sarmizegetusei Regia¹². Credem însă că sistemul de captare, decantare și distribuire a apei potabile de aici nu are caracteristicile unei cisterne.

Atenția noastră se va îndrepta în continuare asupra cisternelor descoperite în zona capitalei regatului dac. Înainte de a le prezenta credem însă că este binevenit să amintim și amenajările făcute cu scopul de a strânge apa provenită din precipitații, descoperite în zona amintită anterior.

Apărătorii cetății de la Costești-Cetățuie dispuneau de două cavități săpate special în stâncă, menite să colecteze apa din precipitații. Una dintre acestea se găsea lângă drumul antic ce trecea prin fața turnului locuință nr. 3, în partea de răsărit a cetății, iar cealaltă, pe latura vestică a cetății, în apropierea bastionului IV. La ultima s-au găsit și fragmente din căptușeala de lemn. Pe platoul cetății s-au mai descoperit și alte gropi pentru păstrarea apei din precipitații, dar de dimensiuni mai mici. Capacitatea tuturor acestor gropi, indiferent cât ar fi fost de multe, nu credeam că a putut acoperi nevoile de apă ale oștenilor de aici.

În cetatea de la Luncani - Piatra Roșie, nu departe de turnul I s-a descoperit o groapă cu un diametru de circa 2 m. Ea a fost amenajată special în stâncă cu scopul de a aduna apa de ploaie.

Dintre cisternele descoperite în zona Munților Orăștiei, cea din imediata apropiere a cetății de la Costești-Blidaru¹³ are cel mai complex sistem de construcție (fig. 1), fiind făcută după preceptele lui Vitruvius¹⁴. Cisterna a fost săpată în partea de nord-nord-vest a cetății, sub turnul V, chiar în coasta dealului. Ea constă dintr-o cavitate patrulateră căptușită cu ziduri. Dimensiunile ei interioare sunt: lungimea de 8 m, lățimea de 6,20 m, iar adâncimea, de la începutul bolții până la pardoseală, de 4 m. Zidul exterior dinspre coastă a fost realizat din piatră de stâncă legată cu mortar și avea o grosime de circa 2 m. Acestui zid îi corespundea pe cele trei laturi ziduri construite în aceeași manieră, dar mai puțin groase. Zidul de pe latura de sud se prelungește spre vest câțiva metri, foarte probabil pentru a susține coasta.

În interior este un alt zid, lipit de cel precedent, ce are o grosime de 0,30-0,35 m și este construit tot din piatră cu mortar. El a fost ridicat doar pe laturile lungi ale cisternei și servea drept susținător al bolții ce acoperea toată cavitatea. Această boltă era construită din blocuri de calcar, ușor arcuite și groase de 0,25-0,33 m.

11. I. Glodariu, *Arhitectura dacilor-civilă și militară*, Gluj-Napoca, 1983, p.37.

12. C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 32; C. Daicoviciu și colab., în *SCIV*, II, I, 1951.

13. C. Daicoviciu și colab., în *SCIV*, V, 1-2, 1954, p. 140-143.

14. Vitruvius, VIII, 7.

Pe laturile interioare ale zidului susținător și pe cele scurte ale zidului exterior se afla o tencuială groasă, făcută cu praf de țiglă (opus signinum). Probabil după un timp de folosire a cisternei s-a constatat permeabilitatea tencuielii amintite și atunci a fost necesară ridicarea unui alt zid pe laturile interioare, gros de 0,25 m. Acest zid a fost făcut din piatră puțină și mărunță, dar mai ales din bucăți de țigle și fragmente de vase ceramice și conducte de lut prinse în mortar. În partea inferioară, pentru un sprijin mai bun, zidul era construit din mici blocuri de piatră. Și acesta a fost tencuit în mai multe straturi ce au atins grosimea de 7-8 cm. Înălțimea zidului era de 4 m, neajungând decât până aproape de începerea bolții. Acolo era acoperit cu un strat gros de cociopesto din var, nisip și sfărâmătură de țiglă. Fără îndoială această măsură a fost luată pentru ca apa din cisternă, ajungând la această înălțime să nu se strecoare între acest zid și zidul de susținere a bolții. Pardoseala cisternei a fost dublată. Inițial ea consta dintr-un strat gros de amestec de mortar, cenușă și cărbune de lemn. Apoi s-a adăugat un strat din pietre și bucăți de țigle peste care s-a așternut un strat de *opus signinum*. Nu s-a păstrat nici o ușă sau deschidere.

La vest de cisternă, lângă zidul ce se prelungește spre apus a fost găsit un tub de lut ars din conducta ce asigura transportul apei de la izvorul captat, aflat puțin mai sus.

Materialul arheologic descoperit în cisternă constă din fragmente ceramice dacice.

Suntem convinși că această cisternă nu a fost construită de meșteri daci. Dar materialul exclusiv de factură dacică descoperit în ea o datează în perioada regatului dac, mai precis în a doua jumătate sau chiar spre finalul sec. I D. Ch., când au fost efectuate și lucrările de lărgire a cetății de la Costești-Blidaru¹⁵. Dacă ar fi fost construită înainte de lucrările de fortificare menționate anterior, cisterna s-ar fi aflat prea departe de zidurile cetății pentru a putea fi apărată¹⁶.

Către Grădiștea Muncelului, pe malul stâng al Apei Grădiștei, se află un pâraiaș ce coboară de sub coasta Faeragului. În stânga acestui pârau, cunoscut sub numele de Pârăul Chișetoarei, se află o terasă de dimensiuni reduse, unde a fost amenajată o altă cisternă¹⁷. Ea constă dintr-o cavitate săpată în stâncă, de formă patruleteră, aproape pătrată și care era cu 0,25 m mai largă decât cisterna de lemn. Spațiul rămas liber între peretele de stâncă și cel de lemn a fost umplut cu „stâncă” albastră - micașist -, care era ușor de săpat. Pereții din lemn au fost realizați din scânduri de gorun de 0,10 m grosime, 2,95 m lungime pe laturile scurte și 3,05 m pe laturile lungi. Lățimea lor varia însă de la scândură, la scândură între 0,30 m și 0,42 m. Acestea au fost cioplite cu secura și doar pe fața interioară au fost finisate cu rindeaua. Din lungimea scândurilor 16 cm reprezentau cele două cepuri - 8 cm unul - ce intrau în stâlpi groși de 0,25 x 0,33 m, tot din stejar, ce se găseau în cele patru colțuri; lățimea acestor cepuri era de 6 cm. Stâlpii aveau, fiecare, pe cele două laturi interioare, câte un jgheab pe înălțimea lor, pentru a putea fi fixate capetele scândurilor ce alcătuiau pereții. Stâlpii de colț erau înfiți în stâncă 0,40 - 0,50 m, iar înălțimea lor, măsurată de la fundul cisternei, era de peste 3 m. Pentru a evita prăbușirea pereților din lemn,

15. I. Glodariu, în *ActaMN*, 32, I, 1995, p. 124.

16. Idem, *Arhitectura dacilor - civilă și militară*, p. 38.

aceștia erau sprijiniți de câte doi stâlpi interiori și doi exteriori pentru fiecare latură. Stâlpii interiori de pe perețele de vest (fig. 2) și est aveau înălțimea de 1,44 m și lățimea de 0,24 m, iar cei de pe perețele nordic (fig. 3) și cel sudic erau de 1,04 m înălțime și 0,40 m lățime; în schimb cei exteriori, indiferent de latura pe care au fost amplasați, mergeau până la scândura orizontală de la baza acoperișului. Pereții erau sprijiniți cu patru grinzi: două longitudinale și două transversale (fig. 4). Ele erau susținute de stâlpii interiori lipiți de pereți, treceau prin aceștia din urmă și se fixau în stâlpii exteriori subțiri. Pe fundul cisternei nu s-a mai păstrat decât mâl de culoare albăstruie, dar existența unei podele de lemn ce nu s-a mai conservat, nu poate fi contestată. Cisterna a fost acoperită cu șindrilă, din care s-au mai păstrat câteva bucăți în interiorul ei. Ușa pe unde se scotea apa se afla pe latura de vest, spre colțul sud-vestic; aici s-a găsit în exterior o lespede de piatră pentru picioare, cam la 1 m adâncime față de scândura de sus. Descoperirea în imediata apropiere a unui tub de la o conductă din lut ars confirmă faptul că cisterna a fost aprovizionată prin captarea unui izvor, a cărui apă era transportată cu ajutorul ei. Materialul arheologic descoperit în cisternă constă din două vase de bronz, un vas ceramic, o toartă de bronz și alte fragmente ceramice de factură dacică.

Cisterna de la Sarmisegetusa Regia¹⁸ a fost amenajată pe terasa a IV-a din interiorul fortificației romane, dar din afara cetății dacice, la sud de traseul zidului acesteia. Cavitățile, săpată într-o rocă friabilă (micașistul), are o lungime de 9,60 m și o lățime de 6,20 m, înălțimea variind între 1,15 m și 1,30 m; această cavitate a fost căptușită cu scânduri de lemn. Spre colțul de nord-vest stânca nu era atât de înaltă, ci cobora puțin; din acest motiv adâncirea existentă în ea a fost umplută cu lut galben pentru a împiedica orice scurgere de apă. În perețele vestic al cavității a fost săpat în stâncă un șanț de drenaj care avea pereții oblici; la partea superioară el avea o lățime de 1,20 m, această dimensiune micșorându-se spre fundul cisternei. Față de nivelul podelei, acest șanț era cu 0,20 m mai adânc. Nu s-a descoperit nimic dintr-un eventual mecanism care să închidă șanțul, dar, cu siguranță că, atâta timp cât a fost folosită cisterna, a existat o trapă din lemn care asigura închiderea și deschiderea căii de drenaj. Pe fundul cavității a fost pus un strat de pietriș amestecat cu micașist sfărâmat; peste acesta s-a așezat un strat de lut cenușiu, iar deasupra acestuia podeaua din scânduri de lemn și peste ea un alt strat de lut. Foarte probabil acest ultim strat a fost aplicat cu ocazia unei reparații necesare la un moment dat, tot atunci fiind pusă, mai mult ca sigur, și a doua podea. Aceasta din urmă, datorită condițiilor naturale, nu s-a mai putut păstra.

Podeaua conservată a fost făcută din scânduri de lemn așezate în poziție paralelă față de pereții lungi ai cisternei. Pentru că în acea perioadă era practic imposibil de obținut scânduri cu o asemenea lungime, s-au folosit bârne fasonate, intermediare, puse transversal, în care se fixau capetele scândurilor (probabil în formă de cep). Planul podelei (fig. 5) este relevant pentru această „segmentare”: sunt patru suprafețe despărțite de cele cinci bârne perpendiculare pe lungimea cavității. Cele din extremitatea

17. C. Daicoviciu, *Jurnal de săpătură*, 1943, ms; C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 24-26.

18. Gabriela Gheorghiu, *op. cit.*

estică și vestică au avut și rolul de „talpă” pentru pereții de lemn ai cisternei. Spre șanțul de drenaj podeaua era ușor înclinată, în această zonă fiind masată și o cantitate apreciabilă de nămol.

Scândurile ce au alcătuit podeaua au avut lungimea de 2,10 - 2,15 m, grosimea de 5-6 cm, iar lățimea de circa 0,20 m. Din bârnele transversale nu s-a mai păstrat nici un fragment, în aceste condiții dimensiunile lor fiind mai greu de precizat. Cu siguranță nici ele nu au fost realizate, în lungime, dintr-o singură bucată, ci din două sau trei segmente unite. Grosimea lor a fost, firește, mai mare decât a scândurilor, tocmai pentru a putea fi fixate acestea din urmă, iar lățimea era de aproximativ 0,20 m, cu diferențe de 1-3 cm de la o bârnă la alta.

Pereții de stâncă ai cisternei au fost dublați de pereți de lemn. Existența acestora era necesară datorită friabilității stâncii în care a fost săpată cavitatea și, mai mult decât atât, podeaua de lemn nu își avea rostul fără o suprastructură din același material.

În ceea ce privește tehnica de ridicare a pereților suntem convinși că s-a practicat aceeași segmentare ca și în cazul podelei. Bârnelor din podea le corespundeau pe verticală, în cazul laturilor lungi, stâlpi în care se fixau scândurile orizontale ce alcătuiau pereții. Credem că și pe laturile mici ale cisternei a fost necesară o asemenea segmentare, datorită lungimii lor destul de mari. Evident, în afara atâlpilor intermediari, au existat și cei patru stâlpi de colț, de dimensiuni mai mari decât primii. Ei aveau atât rolul de prindere a pereților, cât și de susținere a acoperișului.

Prezența acoperișului era indispensabilă din motive de igienă, el neconstituind o piedică în aprovizionarea cu apă a cisternei. Alimentarea ei se făcea de la un izvor aflat în apropiere, printr-o conductă din tuburi de lut ars, protejată de lespezi de micașist. Acoperișul nu putea fi făcut decât din „căpriori” pe care s-a montat apoi șindrila.

Chiar dacă nu avem nici un indiciu privitor la existența sa, considerăm că este imposibil să fi lipsit o ușă (deschizătură) pe unde erau introduse vasele cu care se scotea apa din cisternă.

Lemnul din care a fost construită cisterna provine de la o specie de conifere denumită zadă și fiind cunoscută, de altfel, în rândul silvicultorilor și sub numele de „stejarul coniferelor”.

Această ultimă cisternă a fost construită în grabă, în preajma izbucnirii războaielor daco-romane de la începutul sec. II d. Ch., cu scopul de a aproviziona oștenii ce apărau cetatea de scaun a lui Decebal; în timp de pace această cisternă nu era necesară, cetatea dacică nefiind locuită permanent, iar în zonă existau suficiente alte surse permanente de apă captate.

Graba cu care a fost construită s-a reflectat și în slaba ei apărare, fiind protejată doar de o palisadă dublă¹⁹ și câteva gropi anticavalerie. În aceste condiții romanilor nu le-a fost greu să descopere conducta de apă ce aproviziona această cisternă, chiar în timpul primului război din 101-102 d. Ch., cum de altfel rezultă din relieful de pe Columna lui Traian²⁰ în scena LXXIV (fig. 6).

19. I. Glodariu, în *ActaMN*, 32, I, 1995, p. 125.

20. C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin - Leipzig, 1896-1900.

În concluzie putem afirma că la cisternele din zona Munților Orăștiei au fost folosite două sisteme de construcție: unul clasic, greco-roman – la cea de la Costești-Blidaru, iar celălalt de factură așa-zisă barbară – la Costești – Pârâul Chișetoarei și la Sarmizegetusa Regia. Deosebirile dintre cele două sisteme decurg din însăși natura diferită a materialelor folosite, dar tehnica de captare și depozitare a apei era aceeași.

Făcând însă o paralelă cu gropile săpate în stâncă, menite să colecteze apa din precipitații putem afirma că sistemul folosit la ultimele două cisterne este unul complex, ce presupune acumularea de cunoștințe deosebite atât în tehnica de construcție, de etanșeizare a podelei și pereților, cât și în domeniul conservării apei. Punerea în practică a unor astfel de cunoștințe relevă încă o dată nivelul atins de civilizația dacică în preajma războaielor daco-romane de la începutul sec. II d. Ch.

Nu în ultimul rând este de remarcat că și la aceste construcții speciale se constată aceeași îmbinare firească între arhitectura „barbară” și cea a lumii clasice greco-romane, caracteristică civilizației dacice în ajunul cuceririi romane.

WATER TANKS DISCOVERED IN THE AREA OF THE DACIAN KINGDOM CAPITAL

(Abstract)

In the Orăștiei Mountains area were discovered pits for water collection that come from precipitation, as well as water tanks supplied by a permanent source of water. Works belonging to the first category were discovered at Costești-Cetățuie and Luncani - Piatra Roșie. The pit discovered on the west side of the first fortress was lined with wood.

Referring to the tanks, we can specify that regarding the construction system, they are divided into two categories: built according to Vitruvius' precepts – that of Costești-Blidaru – and those made in a so called barbarian technique – the one from Costești Pârâul Chișetoarei and Sarmizegetusa Regia. The differences between the two consist of the different nature of the materials that were used. If stone and mortar were used for the one from Costești-Blidaru, for the other two oak was used for the first one and larch tree (a conifer oak), for the second one. In exchange, the techniques of collecting and lodging water were the same.

LIST OF THE ILLUSTRATIONS

Fig. 1 – The water tank from Costești-Blidaru: 1 – limestone, 2 – mica-schist, 3 – tiles fixed in the wall, 4 – limestone block from the vault, 5 – stone walls, 6 – plaster, 7 lime, sand and stone from the rock, 8 – lime and sand floor, 9 – lime mixed with broken tile, 10 – lime mixed with wood coal, 11 – floor, 12 – internal wall (after C. Daicoviciu and co-workers).

Fig. 2. – The water tank from Costești – Pârâul Chișetoarei: a. the Western wall; b. the pillar from the North-Western corner; 1 – the plank wall, 2 – internal, external and corner pilars, 3 – crassbeams, 4 – rock (after C. Daicoviciu).

Fig. 3. – The water tanks from Costești – Pârâul Chișetoarei: a. the Northern wall; b. the pillar from the South-eastern corner; 1 – the plank wall, 2 – internal, external and corner pilars, 3 – crassbeams, 4 – rock (after C. Daicoviciu).

Fig. 4. – The water tank from Costești – Pârâul Chișetoarei when it was discovered (after C. Daicoviciu).

Fig. 5. – Floor drought of the water-tank from Sarmizegetusa Regia: 1 – wood, 2 – fragments from the floor, 3 – drainage ditch, 4 – grey-blue clay

Fig. 6. – The scene LXXIV on Trajan's Column.

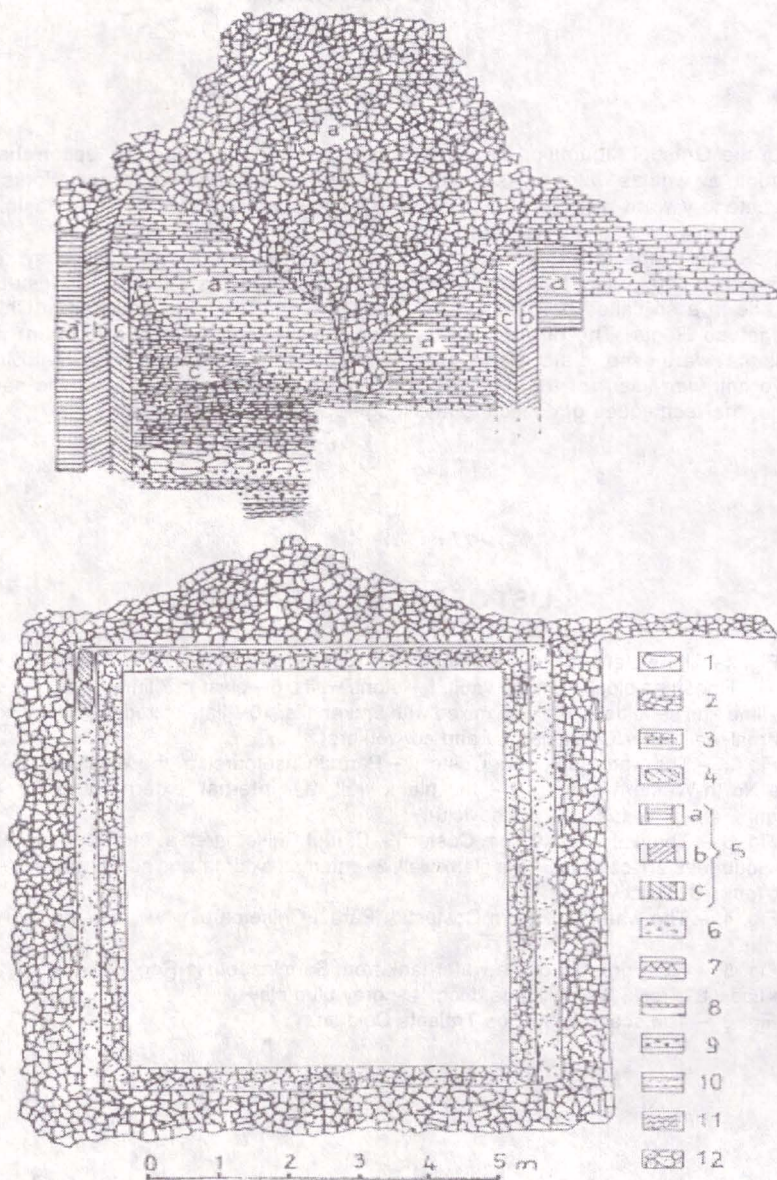
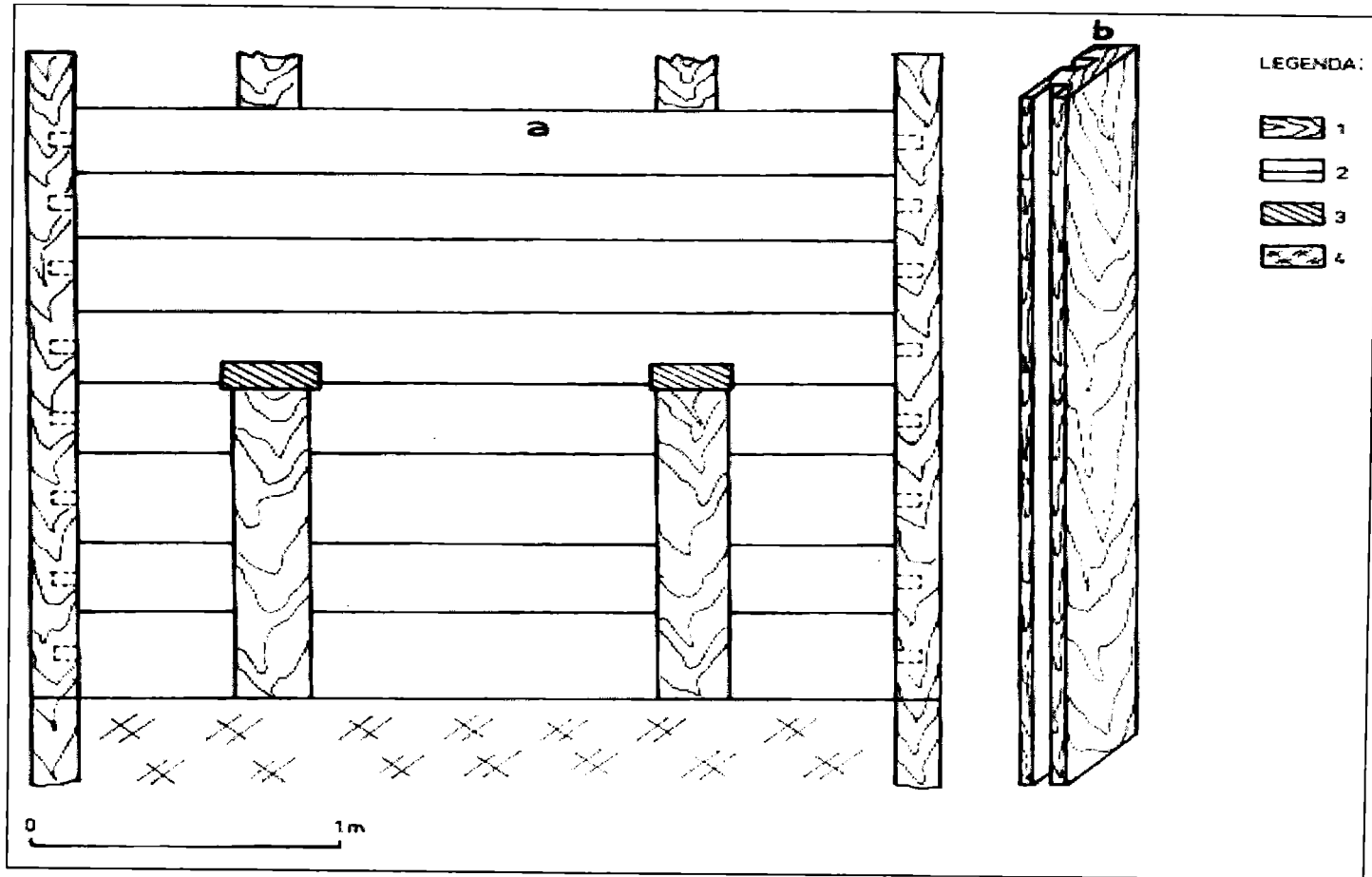
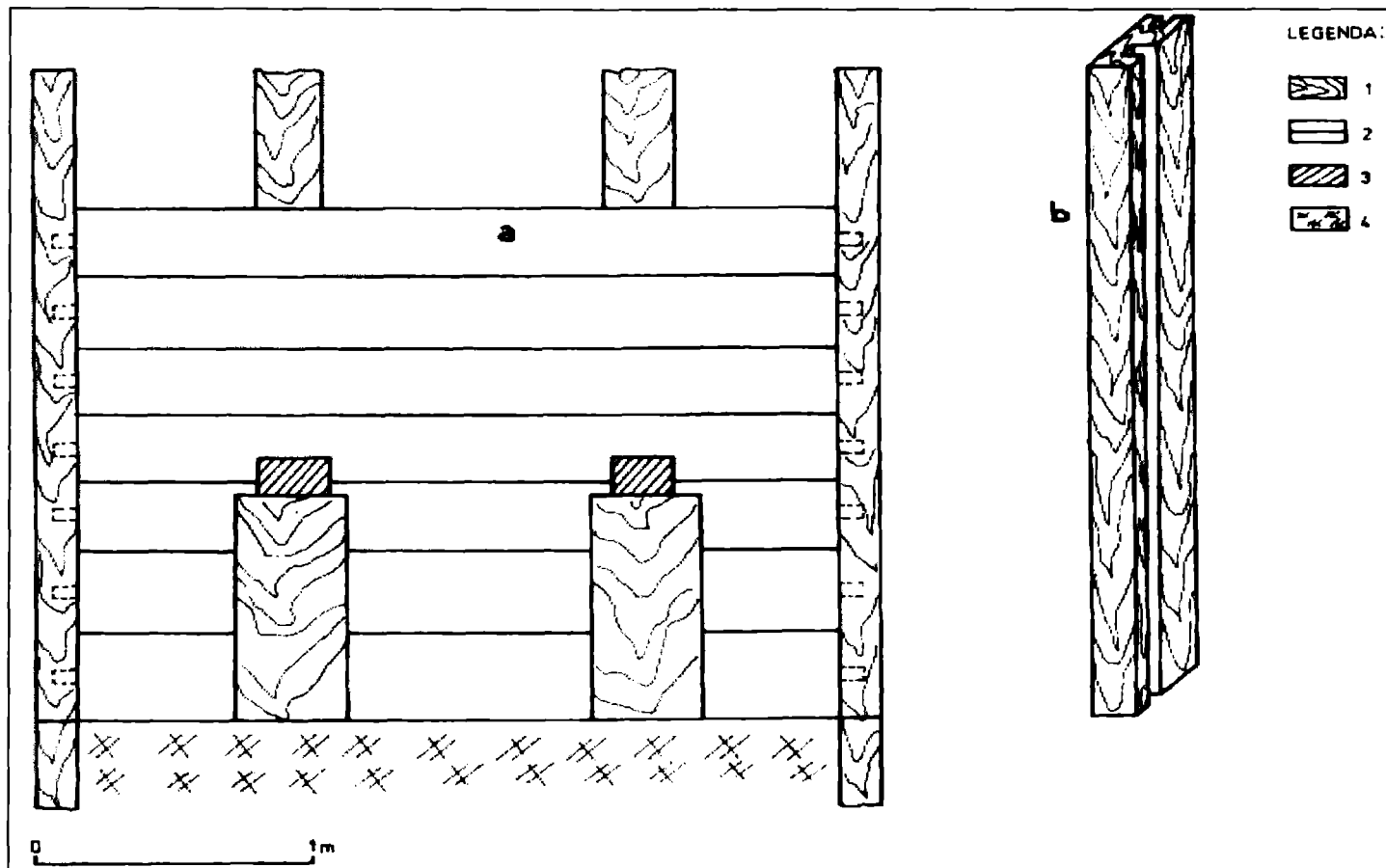

Fig. 1 – Cisterna de la Costești-Blidaru: 1– calcar, 2 – micașist, 3 – țigle prinse în zid, 4 – bloc de calcar din boltă, 5 – ziduri de piatră, 6 – tencuială, 7 – var, nisip și piatră de stâncă, 8 – pardoseală cu var și nisip, 9 – var amestecat cu țiglă sfărâmată, 10 – var amestecat cu cărbune de lemn, 11 – pardoseală, 12 – zid interior (după C. Daicoviciu și colab.)

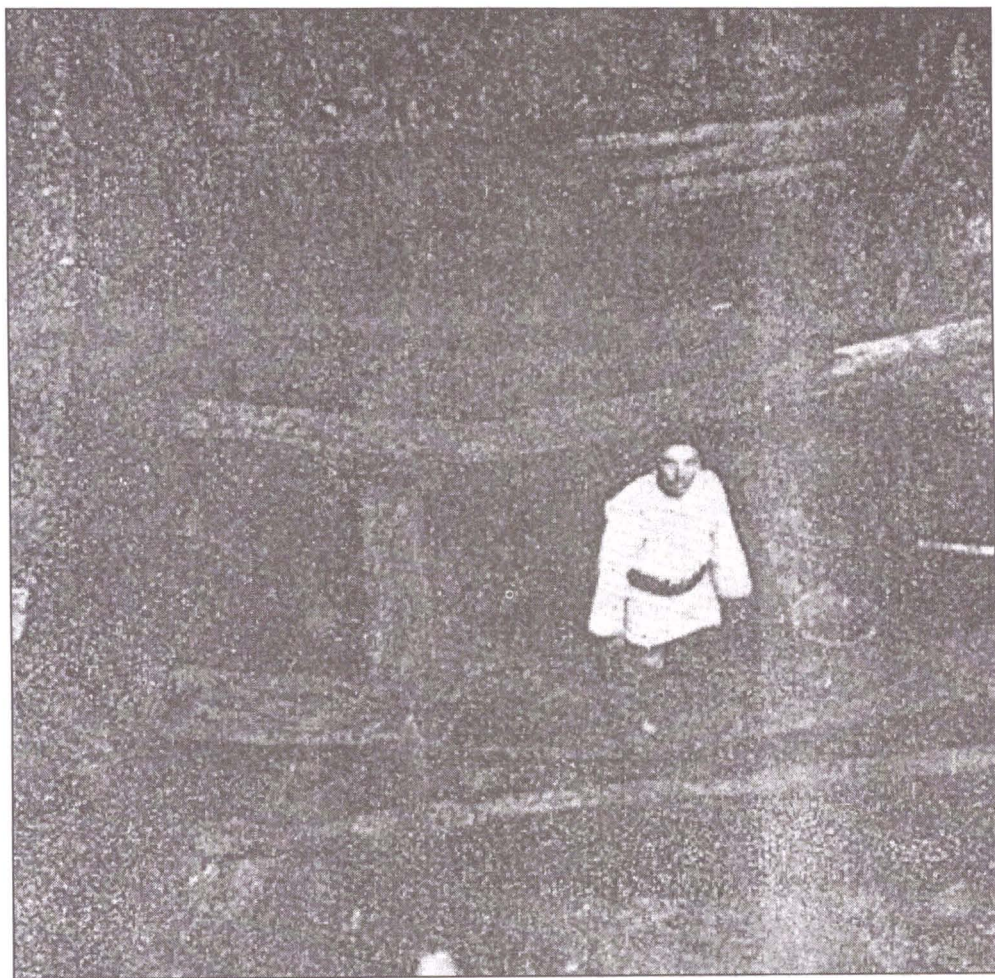

Fig. 4 – Cisterna de la Costești – Pârâul Chișetoarei în momentul descoperirii (după C. Daicoviciu)

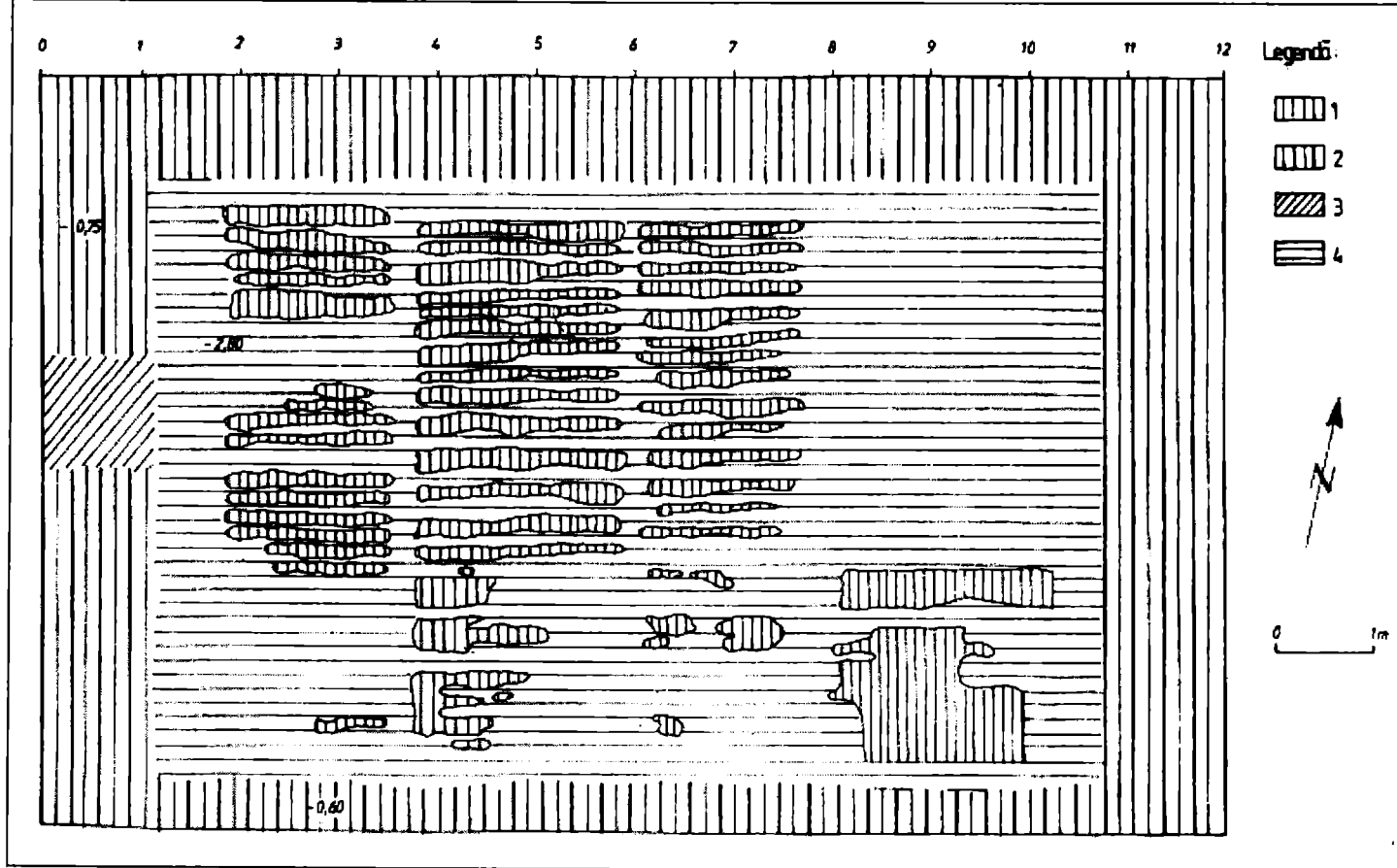

Fig. 5 – Planul podeii cisternei de la Sarmizegetusa Regia:
 1 – fragmente de scânduri de lemn din podea, 2 – stâncă, 3 – șanț de drenaj, 4 – strat de lut gri-albăstrui

Fig. 6 –Scena LXXIV de pe Columna lui Traian

CONSIDERAȚII PRIVIND SIMBOLISTICA PISICII ÎN ANTICHITATEA EUROPEI ȘI ÎN ESTUL BAZINULUI MĂRII MEDITERANE

Alexandru Gh. SONOC

Deși pisica apare frecvent în folclorul tuturor popoarelor europene, precum și în iconografia și în izvoarele medievale creștine, înțelegerea modului în care s-a ajuns la o valorizare atât de negativă a acestui animal și chiar la supunerea sa unor nedrepte și sadice prigoane, izvorâte din spaimile abisale ale maselor îmbâcsite de prejudecăți și obscuratism religios¹, este dificilă fără cunoașterea modului în care Antichitatea păgână a perceput acest animal nobil și folositor.

Acest lucru este explicabil prin faptul că însăși simbolistica pisicii este foarte eterogenă, ambivalentă și contradictorie, oscilând între tendințele benefice și cele malefice, această viețuitoare fiind asociată, datorită privirii sale fosforescente și vieții erotice nocturne, cu magia, cu Luna, îndeobște cu tainele nopții, dar și cu principiul feminin, al vieții instinctive, al senzualității, cu fenomenele magnetice și focul vetrei, dar și cu perfidia, agresiunea, cruzimea, închiderea la rațiune, răul și demoniacul².

În Egipt, pisica sălbatică locală (*Felis caracal*)³, un vânător puternic și agresiv, numit *shu* de egipteni, a fost zeificată sub dinastia a II-a, în jurul anului 3 000 î.e.n., iar pisica domestică (o rasă locală, numită onomatopetic de egipteni *mieu*, mai grațioasă decât specia sălbatică, bondoacă, dar având și ea urechi ascuțite și lungi și o coadă scurtă) nu este reprezentată pe mastabelele Imperiului Vechi, ci apare abia în Regatul Mijlociu (2052-1778 î.e.n.), sub dinastia a XI-a (2133-1991 î.e.n.)⁴, când este amintită mama unui funcționar al lui Mentuhotep I, poreclită „Pisica”; primele exemplare domestice au fost aduse însă la început, drept curiozități, din sud și vest⁵. Cultul acestui animal pare a se fi dezvoltat dintr-un fetiș (sau, poate, totem) timpuriu, de

1. R. Delort, *Animalele și istoria lor*, București, 1993, pp. 447-456; J.-P. Clébert, *Bestiar Fabulos. Dicționar de simboluri animaliere*, București, 1995, p. 226sq., s.v. *pisică*; I. Evseev, *Dicționar de simboluri și arhetipuri culturale*, Timișoara, 1992, p. 82.

2. V. Kernabach, *Dicționar de mitologie generală*, București, 1989, p. 473, s.v. *pisică*; I. Evseev, *op. cit.*, p. 142, s.v. *pisică*; J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, numere*, vol. III, București, 1995, p. 98, s.v. *pisică*.

3. C. Bogoescu, Al. Dabija, E. Sanielevici, *Atlas zoologic*, București, 1980, p. 202, n. 6.

4. M. Lurker, *Divinități și simboluri vechi egiptene. Dicționar*, București, 1997, p. 131, s.v. *pisică*.

5. G. Posener, S. Sauneron, J. Yoyotte, *Enciclopedia civilizației și artei egiptene*, București, 1974, p. 236, s.v. *pisică*.

după descoperirea sau din epoca domesticirii pisicii sălbatice, generat fiind de fecunditatea, fertilitatea și agilitatea acestei feline, iar adorația se manifesta prin procesiuni rituale cu caracter orgiac⁶ și viza nu exemplarul, ci specia însăși, deși într-un sarcofag din timpul dinastiei a XVIII-a se găsea, alături de mumia unui prinț, și cea a unei pisici⁷. Pisica era crescută pentru amuzament, dar și ca încarnare a unui zeu ocrotitor, care-și nimicește dușmanii și era folosită la vânătoare, pentru a stămi păsările, dar și la combaterea șoarecilor; se credea chiar că unsoarea de pisică alungă șoarecii⁸.

În afară de această sacralizare anonimă a pisicii mai este cunoscută zeița secundară Maftet (= „Doamna Palatului Vieții”), reprezentată uneori ca un ghepard (*Acinonyx jubatus*) – o divinitate juridică, manifestare a puterii judecătorești reprezentate de unealta de execuție, anume un baston îndoit la un capăt, având prins pe el un rulou din care iese un cuțit; zeița apare ca un animal care urcă pe acest băț, iar ghearele ei sunt comparate cu vârful lăncii lui Horus. De aceea ea apare în Regatul Nou (1570-1085 î.e.n.) și în scenele de psihostasie, iar atributele ei sunt bastonul și cuțitul, instrumente ce amintesc de menirea ei de a lupta împotriva șerpilor, dar și de a-i sprijini pe bolnavi și ocroti pe morți și de a-i pedepsi pe păcătoși⁹. Unele dintre funcțiile sale-și chiar unul dintre, rulou *sched*-sunt însă preluarea de la sora sa geamănă, zeița scrierii, Seshat, conducătoare „Casei Vieții” (a bibliotecii și arhivelor), cronicara și contabilă faraonului, cea care alcătua planurile de război și ocrotea lucrările militare, reprezentată ca fiind acoperită, pe sub veșmântul feminin, cu o blană de panteră și având o stea în 7 colțuri pe cap și despre care se credea că este fiica, sora sau soția zeului Toth; cultul său, înflorit la Sais, are drept principal centru Hermopolis și cunoaște interferențe cu cel al lui Tefnut, Rattanwi și Nephtys¹⁰. Această indentificare îndepărtează însă aceste două divinități de pisica asociată cu noaptea și le apropie de simbolistica predominant solară a leului, învingător al ploilor¹¹, care rămâne destul contradictorie: leoaica Tefnut, fiica lui Atum-Ra, sora geamănă și soția lui Shu, adorată sub înfățișare zoomorfă la Menset (Leontopolis) și atopomorfă cu cap leonin la Oxyrrhynchos și ca pisică în întregul Egipt¹², este apropiată de umiditatea deșertului din zorii zilei vestitoare a soarelui care răsare, o situație asemănătoare celei a zeului-leu Nefertum¹³, pe când Nephtys, sora și soția lui Seth, adorată la Heliopolis, reprezintă sterilitatea deșertului¹⁴.

6. V. Kernbach, *op. cit.*, p. 70, s.v. *Babastis*.

7. C. Daniel, *Cultura spirituală a Egiptului antic*, București, 1985, p. 204.

8. G. Posener, S. Sauneron, J. Yoyotte, *op. cit.*, p. 236, s.v. *pisică*.

9. M. Lurker, *op. cit.*, p. 100, s.v. *Maftet* și 149, s.v. *scula de judecată*; V. Kernbach, *op. cit.*, p. 314, s.v. *Maftet*; R. I. Rubinstein, în: E. M. Meletinskij (ukfd. htl.), Moskva, 1990, p. 345, s.v.

10. R.I. Rubinstein, în: E.M. Meletinskij (ukfd. htl.), *op.cit.*, p. 345, s.v. *Maftem* și p. 487, s.v. *Cemam*.

11. G. Posener, S. Sauneron, J. Yoyotte, *op.cit.*, p. 167sq., s.v. *leu*; cf. M. Lurker, *op. cit.*, p. 96sq., s.v. *leu*.

12. V. Kernbach, *op. cit.*, p. 574, s.v. *Tefnut*; M. Lurker, *op cit.*, p. 169, s.v. *Tefnut*; G. Rachet, *Dicționar de civilizație egipteană*, București, 1997, p. 293, s.v. *Tefnut*; R.I. Rubinstein, în E. M. Meletinskij (ukfd. htl.), *op. cit.*, p. 526, s.v. *Ntayev*.

13. V. Kernbach, *op. cit.*, p. 416, s.v. *Nefertum*; M. Lurker, *op. cit.*, p. 108sq., s.v. *Nefertum*; G. Rachet, *op. cit.*, p. 208, s.v. *Nefertum*.

14. V. Kernbach, *op. cit.*, p. 417, s.v. *Nephtys*; R. I. Rubinstein, în E. M. Meletinskij (ukfd. htl.), *op.cit.*, p. 388, s.v. *Ytaiwmf*, *Hebmxem*; G. Rachet, *op. cit.*, p. 209sq., s. v. *Nephtys*.

O altă zeiță-pisică, de prim rang însă, era Bastet (Ubasti), numită de greci *Bubastis* (Cu cap felin¹⁵), al cărei cult era legat de cel al elementului lichid, dar și de cel al războiului și ciumei, ea fiind socotită când soră, când soție, când fiică a zeului Ré și, uneori, soră a lui Isis sau soție a lui Shu, dar și mamă a zeilor-lei Miysis, „Stăpânul Măcelului” și Maches, „Leul cu privire sălbatică” sau „Cel care se bucură de sânge” și înglobând cultul zeitelor-leoaice Tefnut și Sekhmet, probabil în condițiile scăderii numărului leilor în regiune. Ea este socotită și o ipostază mai blândă a leoaicei Hathor, opusă lui Sekhmet, ce personifică arsura razelor de soare; această varietate de legături de rudenie se explică prin sincretismul care a stat la baza cultului său și ale cărei origini pot fi duse până în vremea „Pisicii celei mari, care este la Heliopolis”, adică pisica sălbatică din hățișurile Deltei¹⁶. Iconografia ei confirmă aceasta concluzie: în Imperiul Vechi ea avea cap de leoaică, nefiindu-i asociat ca animal sacru pisica, ce i se alătură abia în vremea dinastiei a XXIII-a (860-740 î.e.n.); în Regatul Nou ea este reprezentată ca un simplu cap de pisică sau ca o divinitate antropomorfă cu cap de pisică, pierzându-și caracterul înfiorător, transmis lui Sekhmet și intrând în relație cu Luna, care este considerată ochiul ei și ocrotește fecunditatea și femeile gravide, dar și casa, având când atributele iubitei capricioase, când pe cele ale unei mame tandre și bune, pe care unele statuete o reprezintă alăptându-și puii, iar altele o înfățișează ca pisică-regină, șezând acoperită de bijuterii¹⁷. Ca atribut caracteristic, Bastet era sistrul¹⁸, ceea ce pare a fi și o referire la sensibilitatea muzicală a felinei. Întrucât principala funcție a pisicii era combaterea șerpilor, ea apare - mai rar - sub numele de Matu, ca ucigașă a șarpelui Apophis, devoratorul Soarelui forțelor răului, care amenință arborele sacru de *Persea* și deci existența lumii, ea reprezentând astfel forța și sprinteneala felinei, puse în slujba oamenilor pentru a-și birui dușmanii ascunși¹⁹. Există și reprezentări satirice inspirate de folclor, care o prezintă fugărită de șoareci sau drept sclavă a acestora²⁰ simbolizând astfel elita socială urâtă de poporul asuprit.

Cultul zeiței Bastet a ajuns la maxima înflorire sub a XXII-a dinastie (947-720 î.e.n.), zisă și „a Bubastizilor”, când regii își stabilesc reședința în principalul centru al acestuia, orașul P-Ubasti (azi, Zagagid - Tell Basta), reședința normei 19 din Egiptul de Sus și s-a răspândit de la Theba la Memphis, orașe în jurul cărora - ca la Bubastis - existau necropole cu sute de mii de pisici mumificate. Judecând după situarea necropolelor, la Saqqarah acest cult era asociat cu al păsării ibis, iar la Speos Artemidos (azi, Beni-Hassan)²⁰, cu cel al zeiței-leoaice Pakhet, divinitate a vânătorii și a Deșertului

15. C. Daniel, *op. cit.*, p. 222; V. Kernbach, *op. cit.*, p. 70, s.v. *Bubastis*; R.I. Rubinstein, în: E. M. Meletinskij (ukfd. htl.), *op. cit.*, pp. 90, s.v. «acm, «acmem și 347, s.v. *Maxec*; M. Lurker, *op. cit.*, pp. 45, s.v. *Bastet* și 131, s.v. *pisică*; G. Rachet, *op. cit.*, p. 61, s.v. *Bastet*.

16. G. Posener, S. Saunerom, J. Yoyotte, *op. cit.*, p. 236sq., s.v. *pisică*; C. Daniel, *op. cit.*, p. 222; V. Kernbach, *op. cit.*, p. 70, s.v. *Bubastis*; I. Evseev, *op. cit.*, p. 142, s.v. *pisică*; M. Lurker, *op. cit.*, p. 131, s.v. *pisică*.

17. R. I. Rubinstein, în: E.M. Meletinskij (ukfd. htl.), *op. cit.*, p. 90, s.v. «acm, «acmem.

18. V. Kernbach, *op. cit.*, p. 70, s.v. *Bubastis*; J.-P. Clébert, *op. cit.*, p. 225, s.v. *pisică*; J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*, p. 99 sq., s.v. *pisică*; M. Lurker, *op. cit.*, p. 40, s.v. *Apophis*, 58, s.v. *ised* și 131, s.v. *pisică*.

19. G. Posener, S. Saunerom, J. Yoyotte, *op. cit.*, p. 236, s.v. *pisică*.

20. G. Rachet, *op. cit.*, p. 225, s.v. *Pakhet*.

Oriental, dar spre deosebire de Sekhmet și Hathor, Bastet era socotită o zeiță a veseliei și bucuriei, în zilele sărbătorilor sale fiind interzise vânătorile de lei. Un alt important centru al cultului său era Dendera, numit și „Bubastis din Egiptul de Sus”, de unde și numele de „Pisica Etiopiană”, dat zeiței în textele târzii. Necropolele de pisici confirmă astfel informațiile transmise de Herodot²¹, Iuvenal²² și Diodor din Sicilia²³, precum și de vechile texte egiptene, despre grija și adorația arătate acestei vietăți, a cărei ucidere, chiar accidentală, era pedepsită cu moartea. În perioada elenistică Bastet era socotită un suflet al lui Isis, zeița misterelor, regenerării și maternității; grecii au identificat-o însă, ca și pe leoaica Pakhet, cu Artemis, iar cărțile gnostice, mai ales *ΔΒΘΟΕΘ ΟΙΘΒΑ*, cu Aphrodita²⁴. În Cartea Morților (XVII), motanul era asociat Soarelui, Ré fiind numit „Motanul în flăcări” (adică „Roșu”, opus șarpelui Apophis, de culoare verde), alături pus în legătură cu Osiris, deoarece se credea că are 9 suflete și se poate bucura de 9 vieți succesive; dimpotrivă, pisica era întotdeauna consacrată Lunii și lui Isis și considerată lunarică, întrucât variațiile pupilei sale evocau fazele Lunii, crescând și descrescând o dată cu aceasta, alături asimilată Sfinxului, din cauza naturii ei misterioase și a sensibilității sale magnetice și electrice. Plutarh relatează o credință egipteană, după care pisica fată de atâtea ori câte zile are luna lunară și că suma puilor ei era în legătură cu progresia naturală (aritmetică) a numerelor, de la unitate la numărul 28. Poziția obișnuită a pisicii, adunată ca un ghem și însușirea de a putea dormi zile întregi au făcut să fie socotită o întruchipare a meditației și un exemplu pentru candidații la inițierea rituală²⁵.

În *Biblie* pisica apare menționată o singură dată, cu termenul elen de *άνήϊον* în Septuaginta și cu cel celto-latin de *cata*, în *Vulgata*, anume în Cartea lui Baruh²⁶. Această carte datează probabil abia din sec. I î.e.n., deși – după tradiție – a fost scrisă în vremea regelui Ioiachim din Iuda (609-597 î.e. n.) și urmează nemijlocit, în *Septuaginta*, *Cărții lui Ieremia*, iar în *Vulgata* - *Plângerilor lui Ieremia*, fiind inclusă de canonul ortodox între scrierile necanonice și de M. Luther printre apocrifrele Vechiului Testament²⁷. Ea este asociată cu „lilieci, rândunelele și alte păsări”, care - potrivit concepției mozaice - sunt spurcate²⁸. Deși nu există prescripții ale Legii mozaice

21. Herodotus, *Historiae*, II, 66-67, *apud Herodot, Istoriei* (studiu introductiv de A. Piatkowski, trad., note istorice și note de A. Piatkowski și F. Vant-Ștef), București, 1961, p. 162.

22. Iuvenalis, *Satyræ*, XV, *apud Persius, Iuvenal, Marțial, Satire și epigrame* (trad. de T. Mănescu și Al. Hodoș și prefață de I. Fischer), București, 1967, p. 253.

23. Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, I, 83, *apud Diodor din Sicilia, Biblioteca istorică* (trad. de R. Hinciu și Vl. Iliescu, studiu introductiv și note istorice de Vl. Iliescu), București, 1981, p. 91sq.

24. C. Daniel, *op. cit.*, p. 222; V. Kernbach, *op. cit.*, pp. 70, s.v. *Bubastis* și 473, s.v. *pisică*; R. I. Rubinstein, în: E. M. Meletinskij (ukfđ. htl.), *op. cit.*, p. 90, s.v. *acm* *acmem*; G. Lăzărescu, *Dicționar de mitologie*, București, 1992, p. 83, s.v. *Bubastis*; J.-P. Clébert, *op. cit.*, p. 225, s.v. *pisică*; M. Lurker, *op. cit.*, p. 45, s.v. *Bastet*; G. Rachet, *op. cit.*, p. 61, s.v. *Bastet*.

25. V. Kernbach, *op. cit.*, pp. 473, s.v. *pisică* și 503 sq., s.v. *Ré*; J.-P. Clébert, *op. cit.*, p. 225, s.v. *pisică*; cf. Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XX, 7, 5, *apud Aulus Gellius, Noaptele atice* (trad. de D. Popescu, introducere și note de I. Fischer), București, 1965, p. 507.

26. *Cartea lui Baruh*, 6:21 sau *Epistola lui Ieremia*, 21, *apud Biblia sau Sfânta Scriptură* (tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Iustin, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sf. Sinod), București, 1982, p. 948.

27. M. Bocian, U. Kraut, I. Lenz, *Dicționar enciclopedic de personaje biblice*, București, 1996, p. 60, s.v. *Baruh*.

28. *Levitic*, 11:16,18, *apud Biblia sau Sfânta Scriptură*, ed. cit., p. 125; *Deuteronom*, 14:18, *apud Biblia sau Sfânta Scriptură*, ed. cit., p. 211.

(Tora) referitoare expres la pisică aceasta este socotită și ea ca fiind spurcată, întrucât este un patruped care calcă pe labe²⁹. Ea pare a fi unul dintre simbolurile nefaste, ale damării, părăsirii, distrugerii și deșertăciunii, cum arată faptul că în textul amintit este menționată ca sărind peste idolii Babilonului, cetate sortită nimicirii, ca urmare a idolatriei și corupției sale³⁰.

Autorii greci și latini menționează destul de rar pisica, întrucât pentru combaterea rozătoarelor în zona mediteraneană se foloseau de obicei nevăstuicile (*Mustela nivalis*)³¹, iar șerpii veninoși - alți dușmani - ai rozătoarelor auctoare de molime³², pe care pisicile îi combăteau în Egipt și Orient³³, erau mai rari în zonele mai reci. Când ei o fac totuși - chiar și Aristotel - confundă pisica domestică și cea sălbatică, fapt explicabil dacă ne gândim că în Grecia reprezentările de pisici sunt rare, fiind vorba de artefacte importante sau - poate - de animale aduse din Egipt sau Orient, întrucât în Europa pisica este domesticită abia în sec. I e.n.³⁴. Un asemenea animal izolat, importat din Sud, trebuia să fi fost și cel ale cărui oseminte au fost descoperite în necropola de la Zimnicea (jud. Teleorman)³⁵. Această situație îi face pe unii autorii să afirme că grecii ignorau pisica, fie să creadă, ca R. Delort, că, deși pisica este amintită în *Acharnienii* lui Aristofan, apoi de Aristotel, Pliniu cel Bătrân, Seneca și Plutarh, doar Esop se referă la pisica sălbatică³⁶ - ceea ce ar însemna că autorii greci și latini nu cunoșteau decât rare exemplare de pisică domestică.

O confuzie datorată rarității acestui animal a existat într-adevăr, căci în limba greacă veche termenii pentru „pisică” și „nevăstuică” (αἰεῖς sau αἰεῖ) coincid, fapt explicat de M. Nasta tocmai prin domesticirea târzie a pisicii în Elada³⁷. Cuvântul respectiv pare înrudit cu termenul pentru „lapte” (αἰεῖ) și aceasta se datorează, probabil, faptului că respectivele animale erau văzute ca simboluri ale feminității, ale maternității. O situație oarecum asemănătoare se constată și în limba latină: cuvântul felis, -is (= „pisică”) vine de la substantivul pierdut *fela* („țâță”)³⁸, înrudit cu adjectivul substantivizat *felator*, -oris (= „cel care suge”, „sugarul”) și cu verbul *felo*, -are (= „a suge (lapte)”) ³⁹. De aceea, în fabule se poate face destul de greu distincția dintre nevăstuică și pisică (sălbatică, după R. Delort!), fapt remarcat și de M. Nasta⁴⁰. Un exemplu bun este fabula *Nevăstuica și păsările*⁴¹, tradusă uneori drept *Motanul și*

29. Levitic, 11:27, apud Biblia sau Sfânta Scriptură, ed. cit. p. 126.

30. Isaia, 13-14, 46; Ieremia 25; Daniel 5; Avacum 2 etc.

31. Babrios, *Fabulae*, 57-58, apud Esop, Babrios, *Fabule* (trad. de Tr. Lăzărescu și V. Golinescu, prefață, tabel cronologic și note de M. Nasta), București, 1980, p. 229sq.; Aesopus, *Fabulae*, 237 și 289, apud Esop, Babrios, *op. cit.*, pp. 126 și 154; cf. R. Delort., *op. cit.*, p. 433 și J.-P. Clébert, *op. cit.*, p. 225, s.v. *pisică*.

32. S. Chiș, *Cultul șarpelui Glykon în Imperiul roman*, în: *Buletinul cercurilor științifice studențești*, Alba Iulia, I, 1995, p. 98sq.

33. R. Delort, *op. cit.*, p. 436.

34. V. Kernbach, *op. cit.*, p. 473, s.v. *pisică*; R. Delort, *op. cit.*, p. 437sq.

35. M. Cărciumaru, *Paleoetnobotanica. Studii în preistoria și postistoria României*, Iași, 1996, p. 56.

36. R. Delort, *op. cit.*, p. 432.

37. Esop, Babrios, *op. cit.*, p. 12, n. 1.

38. I. Nădejde, *Dicționar latin-român complex pentru licee, seminarii și universalități*, ed. a IV-a, Ed. Adevărul, s.1., s.a., p. 256, s.v. *felis*.

39. *Ibidem*, p. 256, s.v. *felo*, -are.

40. Esop, Babrios, *op. cit.*, p. 12, n. 1.

41. Aesopus, *Fabulae*, 14, apud Esop, Babrios, *op. cit.*, p. 13.

*găinile*⁴² sau fabula Nevăstuica și cocoșul⁴³. Aceeași problemă se pune pentru fabula *Nevăstuica și cocoșul*. Aceeași problemă se pune pentru fabula *Pisica și Afrodita*, unde animalul simbolizează femeia invidioasă, crudă, lacomă și nestăpânită⁴⁴ și pentru fabula *Nevăstuica și pila*, în care sunt criticați oamenii nechibzuți și certăreți⁴⁵. În acest context trebuie amintit că Patristica socotește pisica, prin combinarea unei denaturări a textului biblic în care este vorba, de fapt, de cârțiță (*Talpa europaea*), șoarece (probabil, cel de câmp, *Microtus arvalis*) și șopârlă⁴⁶ sau - după alte traduceri⁴⁷ - de orbete (*Spalax microphthalmus*), șoarece săritor de pustiu (*Jaculus jaculus*) și șopârlă cu informațiile inexacte preluate dintr-un *Fiziolog* antic, eventual sub influență gnostică, drept un animal spurcat, care nu poate fi mâncat, din cauza posibilității de identificare cu păcătoșii de ambele sexe, care, după pilda animalului respectiv, practică sexul oral⁴⁸. Și aici există însă riscul confuziei între nevăstuică și pisică, datorită neclarității autorului anonim din Alexandria, greșit identificat cu apostolul Barnaba și care a scris la sfârșitul sec. I. e.n. sau între 70-131 e.n.⁴⁹, ceea ce ar putea fi o explicație pentru imaginea nefavorabilă a pisicii în tradiția creștină. O altă explicație ar putea fi confuzia săvârșită de vreun traducător neatenț în între șopârlă (*aaēapōō*) și pisică (*1/2 aaēc sau 1/2 aaēy*)⁵⁰. Nu întâmplător, poate datorită asocierii acestui animal cu practicile neîngăduite, păgâne și eretice, unul dintre cei mai îndârjiți oponenți ai hotărârilor Consiliului ecumenic de la Chalkedon (451), care a condamnat monofizitismul Bisericii copte din Egipt, este tocmai Timotheos *Ailours* (= „Pisică Sălbatică”), patriarhul de Alexandria⁵¹.

Confuzia dintre felină și nevăstuică s-ar părea că nu este proprie doar civilizației grecești și nu se referă doar la aspectul lingvistic: o cataramă din aur de stil scito-siberian, provenind din „Colecția siberiană” a țarului Petru cel Mare și care pe baza unor analogii din Kurdistanul iranian (Zivie), din stepele nord-pontice (Kelermes), estul Kazahstanului (Cilikty) și regiunea Munților Altai (descoperirea de la Majemir) se datează nu mai devreme de sec. VI î.e.n., reprezintă un animal încolăcit, identificat cu o panteră, dar care - prin lungimea - exagerată a trupului său subțire, ca și prin forma capului - amintește de un mustelid⁵². Acest obiect de podoabă ar putea să fi fost

42. Esop, *Fabule* (după ed. trad. de I. Teodorescu și I. Diaconescu și publicată în 1935), București,

43. Aesopus, *Fabulae*, 12, apud Esop, Babrios, *op. cit.*, p. 12.

44. *Ibidem*, 76, apud Esop, Babrios, *op. cit.*, p. 46 și n.1.

45. *Ibidem*, 77, apud Esop, Babrios, *op. cit.*, p. 47.

46. *Levitic*, 11:29, apud Biblia sau Sfânta Scriptură, *ed. cit.*, p. 126.

47. *Ibidem*, 11:29, apud *Neue - Welt - Übersetzung der Heiligen Schrift* (übersetzt nach der revidierten englischen Ausgabe 1984, unter getreuer Berücksichtigung der hebräischen, aramäischen und griechischen Ursprache), revidierte Ausgabe, Brooklyn, New York, 1985, p. 150.

48. *Epistola ziză a lui Barnaba*, X, 8, în *Scrierile Părinților Apostolici* (trad., note și indici de D. Fecioru), București, 1995, p. 151 și nn. 1 și 2.

49. *Scrierile Părinților Apostolici*, *ed. cit.*, p. 130sq.

50. H. Menge, *Griechisch-deutsches und deutsch-griechisches Wörterbuch mit besonderer Berücksichtigung der Etymologie*, Hand- und Schulausgabe, Teil I, Berlin-Schöneberg, 1910, p. 116, s.v. *aaēapōō* și *aaēYc* sau *aaēy*.

51. K. Wessel, *Spätantike Kunst in Ägypten*, în: *Kunst der Kopten. Sammlung des Ikonenmuseums Recklinghausen*, Recklinghausen, s.a., p. 12sq.

52. M. I. Artamanov, Cîrjhmbol cîrjm. Amy-Lfhbycrbq rkf, Fgfcrcbt rehlys, Vbyecbycrbt hjyps, Cbbhrcrjt pjgjn, 1973, p. 126sq. și fig. 174; K. Jettmar, *Arta stepelor. Popoarele timpurii*, București, 1983, p. 241 și fig. 38.

produs, totuși, într-un atelier grecesc, deși pentru un conducător barbar: necunoscând direct irbisul sau pantera, descrie lui în greacă drept „o uriașă pisică pătată”, meșterul a reprezentat... o mare nevăstuică, având aceleași pete!

Credem că R. Delort nu are dreptate lăsând să se înțeleagă că vechii greci și romanii cunoșteau mai bine pisica domestică și foarte puțin pe cea sălbatică și pentru că termenul din greaca veche pentru „pisică sălbatică”, atestat și de Septuaginta, este *i ánēiōñiō*, care s-a păstrat cu acest înțeles până azi⁵³. Termenul *1/2 aáyēc* sau *1/2 aáyē*, care provoacă confuzia dintre nevăstuică și pisică și dificultățile de traducere, se referă, de fapt, la pisica domestică, el fiind folosit, în paralel cu cel de origine celto-latină, *1/2 aUōá*, până în sec. XX⁵⁴, deși, în prezent, limba neogreacă literară îl folosește doar pe acesta din urmă⁵⁵.

În Europa stăpânită de romani pisica domestică se răspândește odată cu cultele egiptene și cu sincretismul dintre acestea și geniile domestice romane, dintre Bastet și Diana, acest animal este reprezentat atât ca vânător de șoareci (pe un mozaic de la Oranges, azi dispărut), cât și în sculptura funerară, ca animal apotropaic, însă apare mai mai frecvent în arta paleocreștină și continuă să rămână o temă iconografică relativ rară până în Evul Mediu timpuriu⁵⁶. Foarte cunoscută este reprezentarea pisicii ca vânător de păsări pe un mozaic de la pompeii⁵⁷.

Fabulele autorilor antici greci și latini, ca de pildă cele datorate lui Esop, anume *Vulturul, pisica și mistrețul*⁵⁸, *Pisica și șoarecii*⁵⁹ și *Motanul și găinile*⁶⁰, lui Babrios, anume *Pasărea și pisica*⁶¹ și *Pisica și cocoșul*⁶² și lui Fedrus⁶³, redau o imagine desacralizată, dar totuși naturalistă, prezentând pisica drept un animal perfid, ceea ce ne face să credem că în lumea greco-romană acest animal ar fi fost mai puțin potrivit pentru a fi reprezentat pe un inel sigilar. Acestei imagini defavorabile i se adaugă asocierea pisicii, la romani, cu femeia ușuratică și cochetă⁶⁴. Pentru Lucian din Samosata pisica are doar conotații negative: ea reprezintă simbolul hoției desăvârșite⁶⁵ sau, pentru că pisicile dădeau târcoale morților fără familie, abandonăți în locuințe⁶⁶,

53. G. S. Henrich, K. Chrisomalli-Henrich, *Langenscheidts Eurowörterbuch - Deutsch, Deutsch - Griechisch*, 5. Aufl., Berlin - München - Wien - Zürich - New York, 1996, p. 407, s.v. *Katze*.

54. C. Capos, *Nouvelle grammaire grecque avec de nombreux exercices de traduction, de lecture et de conversation*, 2e ed., Heidelberg, 1927, p. 442.

55. G. S. Henrich, K. Chrisomalli-Henrich, *op. cit.*, p. 407, s.v. *Katze*.

56. R. Delort, *op. cit.*, p. 438sq.

57. E. Kolb, *Despre viața și comportamentul animalelor domestice. O carte de informare științifică pentru iubitorii de animale*, București, 1981, fig. 31.

58. Esop, *op. cit.*, p. 24.

59. *Ibidem*, p. 61.

60. *Ibidem*, p. 66.

61. Esop, Babrios, *op. cit.*, p. 216.

62. *Ibidem*, p. 217.

63. Phaedrus, *Fabulae*, II, 4 și *Appendix*, XVII, *apud* Fedru, Avianus, *Fabule* (trad. și note de A. Tita și Gh. Moraru, prefață de Gh. Geaușescu), București, 1981, pp. 29sq și 105.

64. Plautus, *Epidicus*, II, 1, *apud* Titus Maccius Plautus, *Cartaginezul, Teatru (III)* (trad. de N. Teică), București, 1972, p. 267.

65. Lucianus Samosatensis, *Pescator*, 34, *apud* Lucian din Samosata, *Scrieri alese* (trad. și note de R. Hincu, cuvânt înainte de S. Diamantescu), București, 1985, p. 303.

66. *Idem*, *Timon*, 21, *apud* Lucian din Samosata, *op. cit.*, p. 108.

pe prietenii ipocriți, doritori a trage foloase de pe urma celor care se încred în ei. Aulus Gellius⁶⁷ amintește credința despre creșterea și descreșterea ochilor pisicilor sălbatice în funcție de fazele Lunii.

Creștinismul aduce o deteriorare și mai accentuată a imaginii pisicii, explicabilă prin atitudinea creștinilor față de adorarea animalelor, în general⁶⁸, față de sexualitate și credințele egiptene în particular⁶⁹ - ridiculizate și de autorii păgâni de expresie greacă și latină-, ceea ce a dus la asocierea acestui animal cu vampirii, spiritele, demonii și vrăjitoarele⁷⁰. Este interesant de menționat că și în acest context se păstrează un oarecare echivoc, datorită interferențelor dintre tradiția referitoare la nevăstuică și cea privind pisica. Ammianus Marcellinus, istoric roman din sec. IV, a cărui limbă maternă era însă greaca, amintește o anecdotă, potrivit căreia, în vremea lui Constantin II, cel care consulta un ghicitor, fie doar și pentru faptul că întâlnise o nevăstuică - lucru considerat un semn nefast - era bănuț că are sentimente ostile față de împărat și că, dorindu-i moartea, vrea să afle cât ar mai avea acesta de trăit sau că ar face parte dintr-o conspirație împotriva acestuia, fapt pentru care era denunțat, fără să se știe de cine, judecat și condamnat la moarte⁷¹. Ținând seama de faptul că este doar o anecdotă care circula într-un mediu bilingv, este posibil ca, în realitate, în mediile elenofone, ea să se fi referit inițial la pisica domestică, deși autorul citat numește animalul în cauză doar cu denumirea latină a nevăstuicii, poate tocmai pentru că nu cunoștea personal situația descrisă, destul de neobișnuită, de altfel.

Perpetuarea în Evul Mediu a clișeului perfidiei pisicii este atestată în primul rând prin noțiunea moral-juridică de *felonie*, acest termen francez vechi desemnând reauacredință în îndeplinirea obligațiilor presupuse de raporturile suzerano-vasalice, văzută ca act de sperjur și înaltă trădare.

Cu totul alta este situația pisicii la populațiile barbare păgâne - indo-europene și uralo-altaice-, care nu cunoșteau decât pisica sălbatică, simbolul animalului crud și neînfricat care-și devorează vânatul⁷², fapt care face ca în lumea celto-germanică pisica să fie temută pentru firea sa și ghearele ei ascuțite⁷³. Această semnificație este la populațiile respective cu mult mai importantă decât cea legată de feminitate și senzualitate cu toate că se credea că pisici albe sunt înhămate la carul soției lui Odhin, zeița Frigga⁷⁴ și că fecioarele din suita sa călăresc pe motani⁷⁵.

67. Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XX, 7, 5, *apud* Aulus Gellius, *op. cit.*, p. 507.

68. Origenes, *Scrieri alese*, partea a II-a (trad. de T. Bodogae), București, 1982, p. 404sq; cf. Daniel, *op. cit.*, p. 208; Arnobius, *Adv. nat.*, III, 16, *apud* V. V. Bicikov, *Estetica antichității firzii. Secolele II-III*, București, 1984, p. 95; Timoteus Alexandrinus, *Hist monach, Aegypt.*, VIII, 21, *apud* Timotei Alexandrinul, *Istoria monahilor din Egipt (390-394)* (trad. de I. Popa, cu un Cuvânt înainte de P. F. Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române), București, 1998, p. 71.

69. Eusebiu de Cezareea, *Scrieri*, partea a II-a (trad. de R. Alexandrescu), București, 1991 (= *Părinți și Scriitori Bisericești*, 14), pp. 168, 210, 229 și 243.

70. R. Delort, *op. cit.*, p. 441.

71. Ammianus Marcellinus, *Historia Romana*, XVI, 8, 1, *apud* Ammianus Marcellinus, *Istorie romană* (studiu introductiv, trad., note și indice de D. Popescu), București, 1982, p. 121; cf. Ammianus Marcellinus, *op. cit.*, p. 626, n. 40.

72. R. Delort, *op. cit.*, p. 441.

73. *Ibidem*, p. 432.

74. V. Kernbach, *op. cit.*, p. 473, s.v. *pisică*.

75. R. Delort, *op. cit.*, p. 441.

În tradiția celtică, simbolistica pisicii este mai puțin fastă decât cea a câinelui, datorită temerii și neîncrederii cu care felina este privită. Astfel, uzurpatorul Cairpre, care - ajuns la domnie - va duce Irlanda de răpă, este poreclit Cenn Chaitt („Cap de Pisica”). În *Plutirea lui Mael-Duin*, unul dintre frații de lapte ai personajului principal, voind să ia un cerc de aur dintr-un castel pustiu în care petrecuse, a fost pedepsit de o pisică mistică, fiind prefăcut în scrum de o flacără țâșnită din ochii ei, după care aceasta s-a reîntors la joaca ei. Portarul regelui Nuada din Tara avea și el un ochi de pisică, ce se deschidea noaptea, la chițăitul șoarecilor și ziua la ciripitul păsărilor, ceea ce îl împiedica să doarmă⁷⁶. Conform *Triadei nr. 26 W* a Țării Galilor, scroafa Henwen (= „Bătrâna Albă”) dădu naștere la Llanfair, în Arfan, sub stânca Neagră, unui piscoi, pe care porcarul Prydery, fiul lui Pwyll, stăpânul Anwin-ului (Țărâmul Celălalt), îl azvârli în mare, acesta fu însă salvat și crescut în Mon (insula Anglesev) de către nechibzuiții fii ai lui Palug, cărora le purta nenoroc, dovedindu-se a fi una dintre „Cele Trei Pedepse din Mon”⁷⁷. Într-o povestire irlandeză despre Céatach, făcând parte din ciclul *Leinster-Munster* (numit și Fennianic sau Ossianic), ale cărui personaje reale par a fi trăit în sec. III e.n.⁷⁸, Pisica Peșterii este un personaj malefic, îngrozitor, longeviv și crud, dar vulnerabil și care poate fi ucis doar cu jertfirea propriei vieți⁷⁹. Pisica este socotită așadar, un animal primejdios și nu întâmplător, într-o povestire irlandeză, Fionn a trebuit să lupte împotriva unui trib de „capete de pisici”, probabil războinici ale căror coifuri erau acoperite cu blănuri de pisici, fapt explicabil prin aceea că animalul respectiv era o importantă figură totemică a mai multor popoare gaelice⁸⁰.

În ciclul arthurian, care - după *Analele Cambriei* - relatează fapte petrecute între 516-542⁸¹ sau chiar mai devreme, după alte izvoare⁸², una dintre cele mai glorioase fapte de arme ale regelui și ale fratelui său de lapte, seneșalul Kay, este lupta corp la corp cu un uriaș motan sălbatic, înzestrat cu cumplite puteri vrăjitoarești și care teroriza Britannia mitică⁸³. Acest motan este strâns legat prin calitățile sale magice de Lumea de Dincolo (*Sidhe* la irlandezi și *Anwin* la velși), care - spre deosebire de iadul creștin, dar și de Infernul greco-roman - nu este un loc de pedeapsă, ci sediul puterii strămoșilor, care poate fi vizitat de către muritori⁸⁴, intrările sale fiind anumite elemente ale peisajului sau tumulii vechi⁸⁵. Într-adevăr, *Cath Sidhe* este o pisică a zânelor, pe care locuitorii platoului muntos din Scoția (*Highlanders*) o socotesc mai degrabă o zână decât o vrăjitoare preschimbată în animal, iar regele comunității de pisici de pe Țărâmul Celălalt se numește Big Ears (= „Urechi Lungi”) și el este cel care apare, singur sau însoțit de

76. J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*, p. 100, s.v. *pisică*.

77. V. Cartianu, *Urme celtice în spiritualitatea și cultura românească*, București, 1972, p. 63; cf. J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*, p. 100, s.v. *pisică*.

78. S. O'Sullivan, *Povestiri populare irlandeze* (trad. de V. Cartianu și R. Vintilă, prefată de V. Cartianu), București, 1979, p. 16sq.

79. *Céatach*, în: S. O'Sullivan, *op. cit.*, p. 70sq.

80. J. Matthews, C. Matthews, *Lexikon der keltischen Mythologie*, München, 1994, p. 112, s.v. *Katze*.

81. V. Cartianu, *op. cit.*, p. 105.

82. *Ibidem*, p. 28.

83. V. Kernbach, *op. cit.*, p. 473, s.v. *pisică*.

84. J. Matthews, C. Matthews, *op. cit.*, p. 29, s.v. *Anwin*.

85. *Ibidem*, p. 164, s.v. *Sidhe*.

alte pisici, pentru a răspunde la întrebările legate de viitor și a salva viața victimei schingiuite în cursul unei neapetisante forme de oracol (taghairm) a gaelilor, constând în prăjirea de vie la frigare a unei pisici⁸⁶. O altă calitate magică este relevată de vechea credință irlandeză că pisicile oarbe pot ajuta la redobândirea iubitei⁸⁷.

Pentru aceste vechi texte irlandeze și galeze, pe drept cuvânt se presupune că este vorba mai degrabă de pisica sălbatică decât de cea domestică. În epoca paleocreștină a Irlandei se mai păstrează un ecou al tradiției uciderii unei monstroase pisici sălbatice ca probă inițiativă: astfel, despre Sf. Senan, care a trăit în sec. VI, se spune că a ridicat o mănăstire pe insula Scatterry, de la gurile râului Shannon, întrucât în acel loc el l-a învins pe monstrul Cata⁸⁸. Imaginea transmisă de aceste izvoare ale tradiției celtice a Antichității târzii și ale Evului Mediu timpuriu s-a perpetuat totuși în folclorul irlandez, în care intervine însă distincția între animalul sălbatic și cel domestic. Pisica domestică pare a fi mai degrabă un animal abil, ceea ce îl ajută să iasă cu bine din încercările la care este supus de protectorul său -omul- de favoarea căruia se bucură, dar față de care își păstrează o oarecare independență⁸⁹. Pisica este, în același timp, un animal malefic, paznic al comorilor ascunse din vechime în locurile consacrate ființelor care populează Lumea de Dincolo, vulnerabil prin lăcomia sa, dar având capacitatea de a renaște dacă n-a fost ucis după un anume ritual, fapt pentru care constituie un vânat de prestigiu, căutat și pentru a fi mâncat ritual⁹⁰. În folclorul irlandez, pisica sălbatică este un animal viteaz, cu valoare de simbol etnic, opus șobolanului, care este asociat cu invadatorul germanic (scandinav sau englez)⁹¹. Cu totul alta este imaginea pisicii în folclorul britanic, unde pisica este foarte rar văzută pozitiv, apărând adesea ca o figură totemică a vrăjitoarelor care se ocupă cu magia neagră⁹². Caracterul oracular și războinic al totemului pisicii este atestat și de alte surse. În irlandeză, cuvintele „pisică” (chaitt) și „luptător” (chaid) se pronunță asemănător⁹³. În irlandeza veche, cuvântul chaid se scria chath, aproape la fel ca și în limba gallilor, căci o inscripție din Haute Savoie amintește pe *Badb catha* (=„Cioara Luptelor”), o zeiță care în alte inscripții de pe continent apare sub numele de Cathubodua⁹⁴ și care în Irlanda era o ipostază a zeiței războiului, Morrigan⁹⁵. Unul dintre numele tradiționale ale regelui suprem al Irlandei era *Ivocatus*, forma latinizată a lui *Eochaia*⁹⁶, care include și simbolul totemic al tisei (în limbile celtice: *ibor*), arbore din al cărui lemn se făceau cele mai bune arcuri și a cărui denumire intra în numele triburilor *Eburones* și *Eburovices*⁹⁷ și al localității *Eburacum* (York). Acest nume, tradus

86. *Ibidem*, p. 50, s.v. *Cath Sith*.

87. *The Wooing of Etain*, în *Early Irish Myths and Sagas* (translated with an introduction and notes by Jeffrey Gentz), London, 1981, p. 57.

88. T. Severin, *Expediția Brendan*, București, 1981, p. 98sq.

89. *Căinele și pisica*, în: S. O'Sullivan, *op. cit.*, p. 303sq.

90. *Séan na Bánóige*, în: S. O'Sullivan, *op. cit.*, pp. 194sq. și 198.

91. *Pisica cea mare și șobolanul cel mare*, în S. O'Sullivan, *op. cit.*, pp. 187-189.

92. J. Matthews, C. Matthews, *op. cit.*, p. 112, s.v. Katze.

93. *A Note of Pronunciation of Irish Words and Names*, în: *Early Irish Myths and Sagas*, ed. cit., p. 32.

94. J. Matthews, C. Mathews, *op. cit.*, p. 50.

95. V. Vartianu, *op. cit.*, p. 167sq.

96. J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*, p. 258, s.v. *tisă*.

97. V. Cartianu, *op. cit.*, p. 187sq.

incorect prin „Luptătorul împotriva Tisei”⁹⁸, pare a însemna mai degrabă „Luptătorul cu Tisa”, adică „Arcașul” sau „Săgetătorul”, dar și „Pisica din Tisă”, „Pisica cu Tisă” sau „Pisica Tisei” - ceea ce ar fi o referire la calitatea de bun țințaș, de vânător exemplar al regelui identificat cu acest animal, el însuși un vânat de prestigiu sau „Pisica-Tisă”, cu referire la posibilitatea cunoscută a eroilor celtici de a se preschimba în plante pentru a-și înfrânge vrăjmașii, atestată și de poemul Cad Godden, scris în sec. VI de bardul Talissin și care cântă lupta împotriva invadatorului saxon a celților transformați în flori⁹⁹.

În cazul numelor celtice antice derivate de la cuvintele „pisica” (? *cattos*) și „luptător” (*catu-*), dicționarul atestă marea asemănare, uneori chiar identitatea termenilor care desemnează cele două substantive în limbile celtice, ceea ce face ca numele proprii derivate din acestea să fie dificil de tradus, mai ales cele compuse¹⁰⁰, cum ar fi de pildă acela al lui Ambicatus, regele biturigilor și unchiul căpeteniilor invaziei gallice în Italia¹⁰¹ sau cognomenul lui T. Flavius *Diocaitus*, atestat de o inscripție de la Sveti Miklavž¹⁰². E greu de spus dacă cele două nume trebuie traduse prin „Cel care luptă în amândouă părțile” ori „Doi motani” (deci „Viteaz cât doi”?), respectiv „Luptătorul Zeului” (căci „Luptător împotriva Zeului” pare greu de admis!) sau „Motanul Zeului” (adică „Viteazul Zeului”, cu înțelesul de „Viteazul Ocrotit de Zeu”?). Este de remarcat însă că romanii au preluat termenul de *catus* cu înțelesul de „pisică”, deși, ca adjectiv, înseamnă „ascuțit”, „înțepător”, „pătrunzător”, „priceput”, „deștept” și „iscusit”¹⁰³, pentru a desemna pisica sălbatică ei folosind cuvântul de origine greacă *aelurus*¹⁰⁴.

Această ambiguitate neîntâmplătoare se regăsește în vechea toponimie irlandeză - o localitate se numește *Cathir Osrin* -¹⁰⁵, iar simbolistica militară și religioasă a pisicii se întâlnește și în antroponimia irlandeză: un druid al regelui Conchobar mac Nessa, numit *Cathbad*, prevestește victoriile învâțăcelului său CúChulainn asupra multor eroi irlandezi și blestemul adus de rege asupra Ulster-ului prin nașterea lui Derdriu¹⁰⁶ și este numit în alte surse *Cathub*¹⁰⁷. Un erou irlandez, *Caithness*, a fost numit așa după numele *Catti-lor* (= „Poporul Pisicilor”)¹⁰⁸, care amintește de cel al tribului *chatti-lor* de pe Rhin¹⁰⁹. La popoarele celtice moderne mai există nume de persoane provenite din această rădăcină, ca de pildă, antroponimul irlandez *Cáit*-purtat, de pildă, de cele două personaje (Cáit -purtat, de pildă, de cele două personaje

98. J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*, p. 258.

99. V. Cartianu, *op. cit.*, p. 188.

100. A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz*, vol. I, Graz (reeditare stereotipă), 1962, col. 845sq.

101. Titus Livius, *Ab Urbe condita*, V, 34.

102. *CIL*, III, 14 107.

103. I. Nădejde, *op. cit.*, p. 83, s.v. *catus*.

104. Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XX, 7, 5, *apud* Aulus Gellius, *op. cit.*, p. 507, n. 3.

105. *The Intoxication of Ulaid*, în *Early Irish Myths and Sagas*, ed. cit., p. 196.

106. J. Matthews, *op. cit.*, p. 50, s.v. *Cathbad*; cf. *The Exile of the Sons of Uisliu*, în: *Early Irish Myths and Sagas*, ed. cit., p. 258sq; *The Boyhood Deeds of CúChulainn*, în: *Early Irish Myths and Sagas*, ed. cit., p. 199.

107. *The Intoxication of Ulaid*, în: *Early Irish Myths and Sagas*, ed. cit., p. 199.

108. J. Matthews, C. Matthews, *op. cit.*, p. 112, s.v. *Katze*.

109. *Enciclopedia civilizației romane*, București, 1982, p. 185, s.v. *chatti*.

(*Cáit Palmer* și *Cáit „Strockaire” O’Shea*) din povestirea *Călătoria lui Sean Palmer în America în tovărășia zânelor*¹¹⁰ și diminutivul acestuia, *Caitlin*, purtat de coautoarea lucrării *Lexikon der keltischen Mythologie*¹¹¹, care se rostesc asemănător cu cuvântul irlandez chaith (= „pisică”)¹¹².

Nesiguranța și ambiguitatea în traducerea numelor se datorează și spiritului celtic căruia, așa cum acesta ni se revelează în literatură - dar după opinia noastră și în limba vorbită și în artă - îi este caracteristică, după opinia lui J. Markale, „voința de a masca, de a metamorfoza vorbirea, pentru a o face imposibilă celor care nu sunt receptivi la poezie”, ceea ce nu ține de un mod primitiv de exprimare a sentimentelor, cu alte cuvinte înseamnă că „ciudățenia, obscuritatea și chiar nonsensul nu sunt dovezi de stângăcie în exprimare, ci sunt voite, pentru a spori forța sugestivă a simbolurilor prin păstrarea secretului sursei acesteia”¹¹³. La aceste dificultăți se adaugă - deit sau nu - ortografierea oscilantă, incorectitudinea consemnării tradiției orale, deteriorarea manuscriselor, iar mai târziu cele datorate anglicizării și modernizării întreprinse de autori¹¹⁴.

Așadar, la celți pisica sălbatică (*Felis silvestris*) este un animal totemic, cu însuși oraculare, aducător de nenorociri și, totodată, consacrat războiului¹¹⁵. În tradiția celtică ea este pusă în legătură cu noaptea și virilitatea și, în același timp, un vânat de prestigiu, asociat cu puterea monarhică, având și semnificația unui simbol etnic opus invadatorului străin, mai ales germanic, reprezentat de șobolan. Simbolistica sa, deși nu pe de-a-ntregul fastă, este dominată, totuși, de o valorizare pozitivă a animalului în discuție, la fel ca și la alte populații barbare indo-europene și uralo-altaice. O relativă deosebire se cunoaște în civilizația egipteană antică, dominată de seria arhetipală *pisică - noapte - Lună - feminitate*, mai frecventă decât pandantul ei, *motan - zi - Soare - virilitate*, ambele însă având o încărcătură simbolistică pe deplin fastă și influențată de cea a marilor feline caracteristice regiunii; o notă particulară o constituie însă identificarea pisicii cu elita socială, urâtă și ridiculizată de masele asuprite. Tradiția greacă, cu asocierea *pisică - vânătoare - feminitate* și caracterizată de veșnica primejdie a confuziei cu nevăstuica, mai ales în textele timpurii și arhaizante, la fel ca și cea romană, cu accentul pus pe termenii *pisică - vânătoare - senzualitate*, sunt marcate de clișeu perfidiei pisicii. Gnosticismul și mai ales creștinismul au exacerbat aspectul de simbol erotic al pisicii, aducându-i o notă și mai negativă prin asimilarea imaginii de simbol nefast, al damnării, părăsirii, distrugerii și deșertăciunii, pe care acest animal o dobândise în tradiția iudaică.

Chiar dacă s-ar putea lua în considerare o anume influență a simbolisticii leului asupra celei a pisicii în tradiția celtică, ca urmare a diferitelor contacte culturale, totuși, prin relativa izolare a popoarelor celtice - și mai ales a irlandezilor - în Antichitatea târzie și în zorii Evului Mediu, ea și-a păstrat un specific al său, în ciuda creștinării, a cărei înrăurire, în această privință, este aproape nulă.

110. *Călătoria lui Sean Palmer în America în tovărășia zânelor*, în: S. O’Sullivan, *op. cit.*, pp. 212-215 și 217sq.

111. J. Matthews, C. Matthews, *op. cit.*

112. *A Note of Pronunciation of Irish Words and Names*, în: *Early Irish Myths and Sagas*, *ed. cit.*, p. 32.

113. V. Cartianu, *op. cit.*, p. 67sq.

114. *Early Irish Myths and Sagas*, *ed. cit.*, pp. 19sq., 22 și 26sq.

115. J. Matthews, C. Matthews, *op. cit.*, p. 112, s.v. Katze; J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*, p.

CONSIDÉRATIONS SUR LA SYMBOLISTIQUE DU CHAT DANS L'ANTIQUITÉ DE L'EUROPE ET DU BASIN ORIENTAL DE LA MER MÉDITERRANÉE

– Résumé –

La symbolistique du chat est complexe et contradictoire avec des accents spécifiques pour chaque culture dans laquelle elle se manifeste.

Dans l'Égypte ancien, elle est dominée par deux séries archétypales, *chat - nuit - Lune - féminité* soyant plus fréquente que son pendant masculin, *matou - jour - Soleil - virilité*, toutes les deux avant toutefois un chargement symbolique entièrement faste et une valeur morale positive. Une exception est représentée, pourtant, dans le cas particulier de la création folklorique, où le chat est identifié avec l'élite sociale détestée et ridiculisée par les masses opprimées et revoltées.

Pour les anciens Grecs et Romains, pour les gnostics et pour les chrétiens, le chat était un animal perfide.

La tradition grecque antique est caractérisée par l'association *chat-nuit-féminité* et confrontée, surtout dans les textes archaïsantes, à la suite de la rareté de l'animal domestique, remplacé parfois par la balette (*Mustela nivalis*) avec l'éternelle confusion entre ces deux animaux, causée par l'identité du nom en Grec. Chez les Romains, l'accent est mis sur le trinom *chat-chasse-sensualité*.

Legnosticisme et, surtout, le christianisme, ont exacerbé érotique du symbole du chat, en l'apportant une note parfois plus négative, par l'assimilation de l'image de l'animal impur et de symbole néfaste, de la damnation, de l'abandon, de la destruction et de la vanité, que le chat l'acquiert dans la tradition judaïque. Dans le cas des origines de l'attitude hostile et cruelle des chrétiens à l'égard du chat – pour lesquels cet animal était mis en relation avec les forces ténébreuses et malignes – on doit tenir compte de l'héritage culturel de la mentalité judaïque, hostile aux cultes idolâtres – vues comme supposant des perversions sexuelles – et du mépris des anciens Grecs et des Romains pour la zoolâtrie des Égyptiens, influencé aussi par les physiologies gnostiques et hellénistiques, contaminées avec la symbolistique érotique de la belette, vraiment liée avec les pratiques incriminées.

La tradition des peuples barbares, indo-européens et ouralo-altaïques, fait de chat un chasseur exemplaire. Chez les Celtes, le chat sauvage est un animal totémique, aux propriétés oraculaires, apporteur de malheures et consacré à la guerre, une image qui est perpétuée aussi, dans une mesure assez forte, dans la tradition paléochrétienne irlandaise et dans le folklore des peuples celtiques médiévaux et modernes où apparaît, pourtant, une distinction entre l'animal sauvage et l'animal domestique. Dès l'Antiquité et surtout à l'aube du Moyen Âge, on ajoute ici la qualité de gibier de prestige, associé à la pouvoir monarchique et la celle de symbole ethnique, opposé à l'envahisseur germanique, identifié avec le rat. Une autre caractéristique de l'image du chat dans la tradition celtique est celle est dominée par une valorisation correcte, assez positive, quoique pas toujours faste, de l'animal discuté ici, mis en relation avec la nuit et la virilité.

Même si on peut prendre en considération une certaine influence de la symbolistique du lion sur la celle du chat dans la tradition celtique – semblable à la celle des grandes félides africaines dans la tradition égyptienne –, à la suite des différents contacts culturels, pourtant, par la relative isolation géographique et culturelle des peuples celtiques dans la Basse Antiquité et à l'aube Âge – surtout dans le cas des Irlandais –, elle a gardé son cachet, malgré la christianisation, dont l'influence – en ce qui la concerne – a resté presque nulle.

PROPUNERI PENTRU UN DICȚIONAR DE TERMENI ÎN ARHEOLOGIA CELEI DE-A DOUA EPOCI A FIERULUI

Muzeul Civilizației Dacice și Romane a organizat două mese rotunde la care au participat specialiști cu preocupări vizând mai ales civilizația daco-getă în cea de-a doua vârstă a fierului. La ambele s-au discutat termeni utilizați în publicațiile de specialitate și s-a căzut de acord că ei trebuie unificați.

Toți cei asupra cărora s-a căzut de acord sunt în lista ce urmează, cu precizarea că ea nu este completă încât oricând pot fi adăugați și alți termeni.

La cele două mese rotunde din martie 1996 și octombrie 1997 au participat:

Mircea Barbu

Angelica Bălos

Vitalie Bârcă

Gheorghe Calotoiu

Viorel Căpitanu

Niculae Conovici

Florea Costea

Viorica Crișan

Iosif Ferencz

Gelu Florea

Gabriela Gheorghiu

Adriana Giurgiu-Ardeu

Ioan Glodariu

Marian Gumă

Eugen Iaroslavski

Alexandru V. Matei

Vasile Moga

Adriana Pescaru

Horea Pop

Aurel Rustoiu

Valeriu Sîrbu

Alexandru Sonoc

Liliana Suciu

Vasile Ursachi

Lucian Vaida

Alexandru Vulpe

Toți sunt în fapt autorii listei de termeni. Pe colegii care din motive variate nu au participat la cele două mese rotunde îi rugăm să accepte și să utilizeze termenii propuși, tot așa cum îi rugăm să-i amendeze și să-i completeze.

Arhitectură

acoperiș: învelitoarea unei construcții, amenajată din paie, trestie, șită (șindrilă) sau țiglă

asiză: șir continuu de blocuri fasonate în același parament; asizele se numerotează de jos în sus

așezare fortificată: aglomerare de locuire umană apărată integral sau doar parțial de elemente de fortificare

bastion: turn pe curtină

bază: prima asiză din blocuri mai late decât cele din paramentele zidului, vizibilă, sau îngropată în sol

bloc: element de rocă tăiat de dimensiuni care fac imposibilă ducerea lui de un singur om

bloc cu „babă”: bloc care are în mod obișnuit pe fața superioară (uneori și pe alta) un jgheab trapezoidal în care se fixa capătul grindei tirant

bloc brut: bloc în forma în care a fost obținut în carieră

bloc crosă: bloca fasonat în L (proporțiile celor două brațe sunt variabile)

bordei: locuință ai cărei pereți se află în întregime sub nivelul solului antic de epocă

butisă: bloc montat perpendicular pe direcția paramentului, care pătrunde profund în (emplectonul) zidului

cant(uri): față(ele) îngustă(e) a(le) blocului fasonată(e) pe toate cele șase fețe

cetate: fortificație în interiorul căreia sunt numai construcții necesare apărătorilor

cisternă: cavitate special amenajată, având o sursă permanentă de apă

crenel: decupaje în paramentul exterior al zidului de curtină sau al bastioanelor pentru înlesnirea luptei apărătorilor

cuptor menajer: construcție cu boltă din lut (var și piatră) de formă circulară, ovală sau patrulateră

Dava: centru dacic intens locuit și fortificat, cu funcții meșteșugărești, administrative, religioase și politice (*oppidum* în lumea celtică)

drum de rond: drum amenajat pe culmea zidului de curtină în spatele crenelului sau a parapetului; (Pl. I, fig. 1)

emplecton: miezul din pământ și piatră al unui zid cu două paramente din piatră de talie sau sumar fasonată

față: suprafață care delimitează volumul blocului

față (pat) de așteptare: cea pe care se așează alt element

față (pat) de așezare: partea care se pune deasupra altui element

față de parament: este cea vizibilă pe suprafața zidului

fața (fețele) de unit: cea care este în contact cu altă piesă

muchie: linie de întâlnire între două fețe ale unui bloc

grindă-tirant: piesă din lemn ale cărei capete se fixează în blocuri cu babă din același parament, care leagă cele două paramente, un parament de un colț al zidului sau două colțuri ale zidului

groapă de provizii: groapă de formă diferită (tronconică, „sac” etc.) cu pereții amenajați pentru protejarea conținutului ei (grâne) de infiltrarea apei freatice

hambar: construcție din lemn pentru provizii, cu podeaua suspendată față de sol

locuință parțial adâncită: locuință ai cărei pereți se află parțial sub nivelul solului de epocă

locuință de suprafață: locuință contruită pe nivelul solului de epocă

murus Dacicus: zid de inspirație elenistică utilizat de daci; murus Dacicus spre deosebire de zidurile elenistice nu are butisă; (Pl. 1, fig. 2-3)

palisadă complexă: construcție din casete de lemn umplute cu pământ; (Pl. II, fig. 4)

palisadă simplă: gard din pari verticali sau pari verticali distanțați legați cu bârne orizontale; palisada poate fi dublă, triplă etc. și în acest caz spațiile dintre gardurile paralele sunt umplute cu pământ; (Pl. II, fig. 5)

podină: suprafața din pământ netezit pe care se calcă într-o construcție

profilaturi: caneluri verticale pe blocurile de colț ale zidului marcând verticalitatea zidului și cu rol ornamental

scoabă: piese în formă de U cu capete scurte, utilizate pentru legarea a două blocuri fasonate. Ele se montează în fiecare bloc într-un lăcaș care se umple cu plumb după montarea lor

turn izolat: turn amplasat la distanță de zidul de curtină

turn de veghe: turn amplasat în interiorul unei fortificații, în punctul de unde vizibilitatea este cea mai bună

turn-locuință: turn care are pe lângă destinația militară și pe cea de locuință

vatră de foc: amenajare specială pentru foc

zid de piatră sumar fasonată: zid compact din piatră sumar fasonată legată cu mortar de pământ; obișnuit fețele zidului sunt din pietre mai îngrijit fasonate

zid de terasă: zid din piatră (fasonată sau nu) care împiedică scurgerea pe pante a umpluturii terasei; uneori servește și ca element de fortificare

Arhitectură. Materiale de construcții

banc: A. rocă continuă cu grosimea considerabilă și cu orientarea orizontală sau puțin oblică. B. poate fi continuu sau întrerupt de fisuri naturale (în geologie diacleze)

beton de cărămidă: obținut din var și bucăți de cărămidă sau țiglă amestecat înainte de adăugarea apei și apă, deosebit de opus signinum prin dimensiunile fragmentelor de cărămidă sau de țiglă

cărămidă arsă: obținută din argilă amestecată cu apă, modelată și arsă. Poate fi paralelipipedică, pătrată, trapezoidală, circulară, în sfert de cerc

cărămidă crudă: element de construcție de obicei paralelipipedic a cărui compoziție esențială constă din pământ și apă, modelat și uscat la soare

chirpici: lut cu ingrediente și apă modelat în formă de pâine sau cvasipatruilater

mortar: amestec din unul sau mai multe materiale stâncoase mobile și apă, întărit în urma unei reacții chimice și capabil să asigure legătura între elementele stâncoase mobile.

mortar de pământ: mortar simplu pe bază de pământ argilos și apă

mortar de var: mortar din var, nisip și apă

mortar hidraulic: anumite mortare care au proprietatea să se întărească sub apă și să formeze mase impermeabile

opus signinum: mortar făcut dintr-un amestec de var, nisip și pudră de cărămidă (cunoscut și sub numele de *cocciopesto*)

pământ bătut: pământ artificial tasat și devenit foarte compact

pământ bătut armat: pământ artificial tasat având la mijlocul grosimii pari de lemn distanțați

piatră de talie: bloc lucrat pe toate fețele (eventual fără cea posterioară)

tencuială: amestec din pământ argilos și apă sau din var, nisip și apă cu care se etanșeizează pereții unei construcții

țiglă: amestec din lut și apă, ars, de formă paralelipipedică și de grosime redusă

Arhitectură sacră

Absidă: parte (încăpere) a unei construcții sacre, având un plan semicircular (în arc de cerc) sau poligonal; (Pl. III, fig. 6-7)

anifiladă: dispunerea pe un ax comun (în șir) a unui anumit număr de coloane sau pilaștri

arhitravă: grindă de lemn sau de piatră, așezată pe zid, coloane sau pilaștri, care susține toate elementele constructive situate deasupra ei

balustradă: element arhitectural, din piatră sau lemn, destinată să protejeze și să delimiteze scări, terase, căi de acces în sanctuare

bază de coloană: parte inferioară pe care se sprijină coloana sau pilastrul, cu sau fără decor, menit a mări suprafața de reazem; sinonim soclu; (Pl. IV, fig. 8)

căprior: grindă de lemn sprijinită pe cosoroabă, care susține lemnăria acoperișului

ciamur: amestec de pământ cu paie mărunțite sau pleavă folosit la sporirea elevațiilor cu paieantă și chirpici

coamă: linia de intersecție, orizontală (creastă)

coloană: element arhitectonic de lemn sau de piatră, cu secțiunea circulară, destinat a susține un antablament sau o grindă; (Pl. IV, fig. 9)

consolă: element portant (lemn sau piatră) care iese din planul vertical al peretelui și susține alte elemente de construcție.

cornișă: componentă constructivă al cărei ansamblu corespunde streașinii

cosoroabă: fiecare dintre bărnele așezate orizontal deasupra pereților casei, în lungul acoperișului, pentru a susține căpriorii

incintă sacră: spațiu de acces limitat într-un edificiu public, legat de un sanctuar, mărginit de regulă de elemente de arhitectură monumentală

lentilă de fundație: element de sub construcție din piatră și lut în straturi succesive, aflată sub baza de coloană

parapet: construcție din piatră sau alte materiale menită să protejeze împotriva alunecărilor

pilastru: stâlp în patru muchii cu rol arhitectonic

plan: proiecția orizontală a componentelor unui edificiu

platformă: suprafață plană, orizontală, amenajată

plintă: suport din piatră de plan quasicircular, așezat sub baza de coloană sau sub coloană; (Pl. IV, fig. 9)

sanctuar: edificiu consacrat ceremoniilor religioase; loc sfânt (sacru) în care se interzicea accesul enoriașilor; (Pl. IV, fig. 10, Pl. V, fig. 11, 12 ?)

talpă: partea inferioară a unui element de construcție, prin care acesta se reazemă pe teren

tambur: element cilindric al fusului unei coloane sau parte a unui monument de plan circular

Arme

cămașă de zale: armură alcătuită din inele metalice cusute pe o cămașă din piele constituind o rețea de inele metalice asamblate

călcâiul de lance: piesă din fier din componența lăncii, de formă conică cu vârful plin, fie cu secțiune circulară, fie patrulateră. Călcâiul era montat în partea inferioară a cozii de lemn pentru a înlesni înfigerea în pământ

cosor: armă ce are lama masivă, puternic curbată, cu tăișul pe partea concavă cu vârful ascuțit, și care are limbă sau manșon pentru fixarea mânerului din lemn

falx: sabie curbă ce are lama lungă și îngustă, ascuțită în partea concavă și prevăzută cu o limbă pentru mânerul din lemn

lance: armă ofensivă formată dintr-o prăjină de lemn prevăzută cu două piese din fier: vârful și călcâiul, cel din urmă montat în partea inferioară a cozii. Toate vârfurile de lance sunt prevăzute cu tub de înmănușare ce au adesea spre baza lui un orificiu destinat cuiului de fixare și rareori manșon

peduncul: partea inferioară a vârfului de săgeată ce reprezintă o mică tijă și care se înfigea în vergeaua de lemn

platoșă din solzi: armură alcătuită din plăcuțe suprapuse în forma solzilor de pește. Forma solzilor (plăcuțelor) era dreptunghiulară, pătrată sau semicirculară; aceștia erau legați între ei cu sârmă de aramă care trecea prin orificiile plăcuțelor și se prindea apoi de o căptușeală. Uneori solzii aveau o nervură cu scopul de a abate loviturile de spadă

pumnalul: armă albă ofensivă cu lama scurtă, cu două tăișuri și vârful ascuțit. În secțiune lama pumnalului este de obicei lenticulară, prelungită cu o limbă pentru mâner

sabie: armă ofensivă formată dintr-o lamă lungă și dreaptă ascuțită la vârf și pe una din laturi și fixată într-un mâner cu orificii pentru nituri

sica: cuțit curb de luptă cu secțiunea lamei triunghiulară, cu tăișul de partea concavă și prevăzut cu limbă la mâner care are niște orificii pentru nituri ce prindeau prăselele

spadă: armă ofensivă de dimensiuni mari caracterizată de largimea lamei, care este aceeași de la mâner până aproape de vârf. Lama spadei este plată cu o nervură centrală și are două tăișuri

sulița: armă formată dintr-o prăjină de lemn terminată cu un vârf metalic ascuțit, în trei sau patru muchii

vârf de lance: piesa principală a lăncii ce are forma unei frunze mult alungite, cu sau fără nervură mediană, ce este prevăzută cu tub de înmănușare sau manșon în care se prinde coada de lemn

vârf de săgeată: piesa principală a săgeții ce are vârful foarte ascuțit și care se prinde în vergeaua de lemn și se clasifică în funcție de forma sa

Artă

arta princiară thraco-getică (sec. V-III a. Chr.): ansamblu de piese de prestigiu din aur, argint și bronz, caracteristic aristocrației aflată în teritoriul dintre Balcani și Carpați

ornamentație geometrică: decor care recurge doar la motive geometrice

ornamentație figurativă: decor care recurge la motive geometrice, vegetale, zoomorfe, antropomorfe

ornamentică principală: motivele decorative centrale ale unei compoziții figurative (vegetale, zoomorfe, antropomorfe)

ornamentica secundară: motive decorative minore, auxiliare, periferice, ale unei compoziții figurative (benzi, motive geometrice, perle sau semiove etc.)

piese figurate: piese care poartă o decorație în stil figurativ (motive geometrice, vegetale, zoomorfe, antropomorfe)

registru ornamental: zonă decorată continuu a unui obiect de forma unei benzi sau circulară, delimitată de restul suprafeței obiectului

stilul thraco-getic: expresie decorativă eclectică specifică pieselor de artă thraco-getică. Acestuia îi este caracteristic un limbaj simbolic care recurge la teme și motive figurative influențate de arta scitică, greco-persană

Ceramică și obiecte din lut

bol: vas, de regulă semisferic, fără picior sau toartă, folosit pentru băut

bol „delian”: bol cu decor în relief

calapod: instrument de lut în forma literei T, folosit pentru modelarea vaselor; (Pl. VI, fig. 13)

cană: recipient prevăzut cu o toartă, corpul bombat și gura largă, folosit pentru băut sau pentru turnat (în funcție de capacitate); (Pl. VI, fig. 14)

castron: vas adânc cu diametrul gurii egal sau mai mic decât înălțimea, cu sau fără torți; (Pl. VI, fig. 15)

ceașcă: vas scund cu toartă, având gura largă, folosit pentru băut

ceașcă-opaiț (ceașcă dacică): vas cu corpul tronconic, de regulă cu o toartă, folosit pentru iluminat; (Pl. VI, fig. 16)

ceramică pictată cu benzi: *a.* de tip elenistic – cu benzi înguste, de obicei pe un fond de angobă; *b.* de tip celtic – cu benzi late alternative de culoare albă, respectiv roșie-brună, și uneori cu pictură secundară sau motive rezervate

ceramică pictată cu benzi și motive geometrice simple: de obicei piese locale decorate pe lângă benzi cu motive în triglife, baghete verticale sau așezate „în câprior”, puncte, pete de culoare, triunghiuri etc.

ceramică pictată în stil figurativ: specifică doar munților Orăștiei (și un caz izolat la Răcătău), care recurge la benzi de culoare, motive geometrice simple, motive geometrice figurative, vegetale și zoomorfe

chiup: vas de tip *dolia*

vas de provizii; (Pl. VI, fig. 17)

cupă: vas cu corp de regulă hemisferic, cu picior, folosit pentru băut

fusaiolă: piesă de lut ars, perforată, care servește la mărirea turației fusului

greutate: obiect de lut ars, perforat, de dimensiuni și forme diferite

jeton: plăcuță din lut ars, discoidală, neperforată

strachină: vas cu diametrul gurii mai mare decât înălțimea, fără torți, și folosit pentru servirea mâncării; (Pl. VI, fig. 18)

urciur: recipient cu corpul bombat, gât și gură îngustă, cu o toartă, folosit pentru lichide

vas-borcan: recipient de uz comun fără torți, lucrat cu mâna și a cărui înălțime depășește diametrul maxim; (Pl. VI, fig. 19)

Funerar și sacrificial

accesorii vestimentare: piese funcționale atașate îmbrăcăminții, ca nasturii, fibulele, paftalele, accesoriile la cureaua etc., unele cu reale valențe artistice

banchet funerar: festivitate ce are loc cu prilejul înmormântării defunctului, în care o parte din ofrande sunt consumate de participanți, iar altă parte depuse în mormânt pentru decedați sau divinități

catacombă(e): galerie lungă și îngustă săpată în sol pentru depunerea defunctului/defuncților

cenotaf(e): mormânt fără defunct; amenajare ce prezintă caracteristicile mormântului, dar din care lipsesc, însă, osemintele umane

cimitir(e): noțiune ce desemnează spațiul destinat înmormântărilor, care are o unitate și o structură internă ce-l delimitează, indubitabil, de alte tipuri de monumente (cetăți, așezări, sanctuare etc.)

Care trebuie să fie numărul minim de morminte pentru a vorbi de un cimitir?

Noi propunem următoarele: 1 = mormânt izolat; 2-5 = grup de morminte; peste 5 morminte=necropolă

cistă(e): construcție, de obicei din piatră, în care s-au depus resturile funerare

depunerea: așezarea rituală în mormânt a cadavrului sau a resturilor incinerate ale defunctului, de obicei împreună cu mobilierul funerar, conform practicilor funerare ale comunității

dromos(i): coridor de intrare într-un mormânt tumular

expunere/descompunere: practică funerară ce constă în expunerea cadavrului în case ale morților, platforme, gropi etc., până la descărnare, perioadă în care se efectuau toate ritualurile sacre

ideologia funerară: cuprinde ansamblul concepțiilor eschatologice și al reprezentărilor unui popor/populație/comunitate despre soarta defuncților; ea se reflectă în rituri și ritualuri, respectiv în modurile cum se procedează cu decedații, în funcție de categoria socială, de sex, de vârstă sau de modul cum s-a produs decesul

incinerare(i): rit funerar ce constă în arderea cadavrului, uneori împreună cu mobilierul funerar și animalele preferate (caili, câinii etc.)

incinerare incompletă: reflectă o ardere incompletă și inegală a diverselor părți ale cadavrului

incinerare parțială: reflectă acea situație când numai o parte a cadavrului a fost depusă pe rugul funerar

inventarul funerar: include acele piese din mormânt ce au fost în mod nemijlocit legate de persoana defunctului (îmbrăcăminte, podoabe etc.) sau de unele activități pe care acesta le-a desfășurat (armament și echipament de luptă, unelte, ustensile etc.)

îngroparea: operațiunea de debarasare, în afara spațiului funerar, de cadavrul unui defunct; ea este o măsură profilactică a comunității, nu o operațiune rituală ce decurge dintr-o anumită ideologie funerară

înhumarea(i): rit funerar ce constă în depunerea cadavrului într-o groapă, într-o cameră funerară sau într-un recipient

înmormântarea(i): ceremonia de depunere în mormânt a cadavrului sau a resturilor incinerării, atunci când se desfășoară și ritualurile prevăzute de ideologia funerară

Tipuri de înmormântări

– *principală* – este reprezentată de defunctul pentru care s-a inițiat ridicarea mormântului

– *primară* – primul defunct, printre alții

– *secundară* – al doilea defunct

– *terțiară* – al treilea defunct

– *singulară* – un defunct

– *dublă* – doi defuncți, în aceeași groapă sau urnă

– *triplă* – trei defuncți

– *colectivă* – peste trei defuncți

– *ulterioară* – toate înmormântările posterioare comunității inițiale

însoțitor(i): sacrificii de oameni și de animale depuse întregi în morminte

manta(le): movila de deasupra mormântului/mormintelor, de obicei, din pământ sau straturi alternative de pământ și piatră pentru a-l proteja pe defunct și mobilierul funerar

mobilierul funerar: include ansamblul bunurilor aflate în amenajarea funerară: inventar de corp, arme și podoabe, ofrande, însoțitori etc.

mormânt(e): spațiul/locul amenajat atribuit defunctului; el este elementul constitutiv și fondator al cimitirului

ofrandă funerară: depunere rituală de alte obiecte decât cele ce fac parte din inventarul funerar; prin natura ei, ea se leagă de credința în „viața de dincolo”. Pot fi apreciate ca ofrande alimentele, vegetale sau de carne, lichidele, alte bunuri

podoabe: piese cu valoare decorativă, uneori și funcționale, în conexiune cu persoana, precum cerceii, salbele, diademele, colierele, pandativele, brățările, inelele etc.

practicile funerare: cuprind „lanțul” de rituri și ritualuri decurgând dintr-o anume ideologie funerară

reînhumare(i): operațiune prin care resturile cadavrului se dezgroapă pentru efectuarea unor ritualuri și, apoi, se repun în mormânt

ring(uri): cerc de piatră ce face parte din mormânt

ritualul funerar: include ansamblul acțiunilor ce au loc din momentul decesului, uneori chiar de când acesta devine previzibil, până la depunerea cadavrului în mormânt: oficierea serviciilor sacre, banchetul, forma și construcția mormântului, cantitatea, varietatea și poziția mobilierului funerar etc.

ritul funerar: desemnează modul concret de tratare a cadavrului defunctului, el este expresia practică a unei atitudini religioase prin care omul își definește concepțiile despre divinități și despre „lumea de dincolo”, ca și năzuința de a se integra într-un anume univers

rugul funerar: locul/instalația pentru arderea cadavrului, uneori împreună cu întreg/o parte din mobilierul funerar

sacrificiu(i): manifestare religioasă păgână ce implică uciderea unor oameni, animale și păsări sau oferirea altor bunuri (alimente, lichide, arme, podoabe etc.) în cinstea unor divinități, eroi, strămoși etc.

tumul(i): amenajare funerară cu manta

urna(e): vas, de obicei din lut, în care s-au depus resturile incinerate ale defunctului, uneori împreună cu inventarul funerar.

Podoabe și accesorii

brățară: podoabă în formă de verigă, realizată din metal, purtată la încheietura mâinii, pe braț sau antebraț

cataramă: piesă de metal servind la închiderea unei centuri sau a unei curele prevăzută cu o ramă, o traversă și uneori cu un ac mobil sau spin; (pl. VII, fig. 20)

centură: piesă de îmbrăcăminte realizată din piele, material textil sau elemente metalice care se poartă în jurul brâului. Exemplarele din materiale perisabile sunt prevăzute uneori cu garnituri metalice. Încheierea se realizează cu ajutorul unei cataramă sau pafale

cercel: podoabă realizată dintr-una sau mai multe bucăți de metal, atâmată de ureche. În aria daco-getică sunt utilizate din a doua jumătate a sec. I a. Chr.; (Pl. VII, fig.21)

colan: (lat. Torques, ger. Halsring) podoabă realizată dintr-o singură bucată de metal, având suprafața torsionată sau simplă, purtată la gât

colier: podoabă purtată în jurul gâtului, constituită din mai multe elemente identice sau asemănătoare (realizate din metal, sticlă etc.) prinse unele de altele sau reunite cu ajutorul unui fir din material organic; (Pl. VII, fig. 22)

fibulă: accesoriu realizat din metal, servind la închiderea unor veșminte sau/și la fixarea unor piese ornamentale pe veșminte. Fibula este compusă din mai multe părți (fig. A): *a - resort; b-ac; c - arc; d - picior*. Fiecare dintre aceste părți componente sunt constituite din subelemente distincte. Astfel, resortul prezintă o *coardă* (a1), care

poate fi exterioară (atunci când este dispusă în afara arcului), interioară (când este dispusă sub curbura arcului) sau înfășurată de capătul arcului. Coarda, în cazul în care este exterioară, poate fi susținută de un *cârlig* (a2). Unele fibule de tip roman prezintă uneori și o *placă de protecție* (a3) a resortului, dispusă în partea superioară a acestuia și care face corp comun cu arcul. În alte cazuri resortul este protejat de un *tub*. Unele tipuri de fibule romane au „mecanismul” de închidere format dintr-o *balama* sau *șamieră*. Picioarul fibulei este reprezentat de partea terminală a arcului - ornamentat uneori cu un *buton* (d2) - și de *port-agrafă* sau *port-ac* (d1). Port agrafta poate fi în formă de *cadru*, *ajurată* sau *plină*. În cazul fibulelor de schemă Latène C, picioarul este întors pe deasupra arcului și este prins de acesta printr-un manșon (fig. B); (Pl. VIII, fig. 23)

inel: podoabă realizată din metal și purtată la deget; (Pl. IX, fig. 24).

inel de tâmplă: podoabă metalică agățată în păr în jurul tâmpelor

pafta: piesă ornamentală realizată din una sau mai multe bucăți de metal, de formă cvasirectangulară sau ovală, servind la închiderea unor centuri; (Pl. IX, fig. 25)

pandativ: piesă ornamentală din metal, piatră, os, etc., atârnată de o serie de podoabe și accesorii vestimentare (coliere, centuri, cercei, etc.) sau de elemente de harnașament

verigă cu capete petrecute și înfășurate: piesă inelară de aur, argint, bronz sau fier de dimensiuni mici având funcționalități multiple: intră în componența unor lanțuri, inele de tâmplă, inele simple, etc. Uneori sunt considerate eronat ca fiind cercei; (Pl. IX, fig. 24)

verigă cu noduri: piesă inelară din bronz, prevăzută pe circumferință cu noduri simple sau grupuri de noduri. Au funcționalități multiple: intră în componența unor centuri de piele, în harnașament, etc.; (Pl. IX, fig. 26)

verigă de gleznă: piesă inelară sau spiralică realizată din metal și care era purtată la gleznă

Procedee tehnice

afânare: proces de îndepărtare dintr-un metal sau dintr-un aliaj. Utilizat în antichitate pentru cupru, cositor, aur, plumb, etc.

amalgam: aliaj de mercur cu alte metale

amalgamare: procedeu de extragere cu ajutorul mercurului, a aurului și argintului din minereuri

bavură: surplus de metal, atașat piesei rezultat la elaborarea prin turnare. Era înlăturată mecanic după scoaterea din tipar

a carbura: a mări printr-un tratament termochimic conținutul de carbon al stratului superficial al unei piese de fier pentru a o face susceptibilă călirii

călire: tratament termic al oțelului care constă în încălzirea piesei la o temperatură superioară punctului de transformare, urmată de răcirea ei bruscă. Se efectuează în vederea măririi durtății, în special a stratului superficial. În cazul fierului dacic era necesară în prealabil carburarea

cement: agent cu care se cimentează piese de oțel

a cementa: a introduce printr-un tratament termochimic o cantitate de carbon, azot, etc., în stratul superficial al unei piese de oțel, spre a-i mări durtatea

cupelație: procedeu de extragere a aurului și argintului din minereuri bogate în plumb, prin oxidarea și separarea plumbului sub formă de zgură (litargă)

cuptor metalurgic: instalație de încălzire folosită pentru tratamente termice, topire sau alte operații tehnologice. În epoca La Tène erau de dimensiuni modeste, cu pereții de pământ, și unele adaosuri

cuptor de prăjit minereu: instalație specială de dimensiuni mult mai mari comparativ cu cele de redus, menită a îmbogăți minereurile înaintea introducerii în cuptoarele de redus. În mediul dacic cele mai cunoscute sunt cele de la Cireșu (jud. Mehedinți)

ecruisaj: stare a unui metal sau a unui aliaj, caracterizată prin mărirea durității, a rezistenței la coroziune rezultată în urma unor prelucrări metalice prin deformare plastică

email: masă sticloasă obținută prin topire, constituită din oxizi, care se aplică pe suprafața unor obiecte metalice spre a le proteja împotriva coroziunii sau în scop decorativ

a forja: a prelucra un metal sau aliaj prin deformare plastică la cald sau la rece, bătându-l cu ciocane sau baroase

îmbogățire: operație de separare a mineralelor utile de cele sterile utilizând metoda gravimetrică a flotației etc. (concentrare)

lingou: bloc de metal sau de aliaj (aur, argint, bronz) obținut prin turnare într-un tipar. Cele dacice din fier erau modelate prin batere

oțel: aliaj fier-carbon, conținând între 0,04 și 1,7 procente carbon. Prezența în oțelurile dacice a elementelor străine (Cr, Ni, V etc.) în cantități mici se datorează minereurilor în care se găseau împreună cu fierul

prăjire: a încălzi minereuri sau produse metalurgice la o temperatură inferioară temperaturii lor de topire, pentru purificare

reducere: operație metalurgică în cursul căreia oxigenul din minereu se combină cu carbonul din combustibil, permițând obținerea metalului. A fost mult timp metoda de obținere a cuprului, staniului, fierului etc.

a turna: a executa o piesă prin solidificarea materialului topit introdus în cavitățile unor forme anume executate

Unelte

bardă: unealtă pentru cioplit lemnul cu coadă scurtă, cu pana mai lată decât a securii și tăișul curb. Astăzi are adesea o formă asimetrică la gură și este ascuțită spre a tăia doar pe o parte. În antichitate era simetrică și ascuțită spre a tăia pe ambele fețe

cosor: cuțit cu tăișul curb folosit în viticultură și pomicultură

creuzet: recipient din material greu fuzibil, folosit pentru operațiuni de topire, de elaborare a metalelor, aliajelor, a sticlei la temperaturi ridicate

cuțitoaie: unealtă așchietoare având o lamă tăietoare cu două mânere la capete, folosită la tâmplărie, dulgherie etc., pentru cioplire, netezire, curățire

dorn: unealtă de fier de formă tronconică utilizată de meșterii făurari în diverse lucrări de sudare, nituire etc.

filieră: unealtă având unul sau mai multe orificii prin care se trage un material ductil pentru a-i da o secțiune constantă pe toată lungimea, folosită la obținerea sârmei (trăgător de sârmă)

foale: instalație destinată comprimării și suflării aerului cu ajutorul unei camere cu burduf de piele. Folosită atât la cuptoare de redus cât și la cele de forjă, menite a spori aportul de oxigen și implicit la intensificarea arderii și mărirea temperaturii

îmblăciu: unealtă agricolă rudimentară dintr-un băț de lemn articulată prin curele sau prin verigi metalice cu o coadă lungă și folosit la baterea (îmblătirea) grăunțelor pentru a desprinde boabele de spic

menghină: dispozitiv de prindere a unor piese care urmează a fi prelucrate, alcătuit din două fălci și un sistem de strângere

punctator: unealtă de oțel de forma unui con prelung, cu care se efectuează punctarea prin lovirea cu ciocanul

săpăligă: unealtă asemănătoare sapei, dar cu lama mai mică, folosită în lucrări de grădinarit și agricultură; are uneori la partea opusă doi colți

secure: unealtă compusă dintr-un corp de oțel cu tăiș lat, fixat pe o coadă de lemn, folosit pentru doborârea copacilor, pentru despicarea lemnurilor etc. În Evul mediu folosită ca armă de luptă

teslă: unealtă tăietoare având corpul din oțel, cu tăiș drept sau curb. Folosită de dulgheri, rotari și dogari la fasonarea lemnului prin cioplire. La daci există tesle cu gaura de prindere a cozii longitudinale, transversală sau cu un tub prelung (la care mucnea servea drept ciocan). Așa numita „teslă-topor” este cunoscută și sub numele de „topor cu brațele în cruce”

tocilă: mașină simplă pentru ascuțit instrumente de tăiat, constând dintr-un disc abraziv acționat printr-o pedală sau manual cu ajutorul unui mâner

topor: unealtă compusă dintr-un corp de oțel cu tăiș îngust, prelungă și utilizată la doborâtul copacilor, la despicat și curățat trunchiul de crengi și cioturi

toporișcă: topor cu coadă scurtă

toporiște: coadă de coasă, de topor etc.

PROPOSALS FOR A DICTIONARY OF TERMS USED IN ARCHAEOLOGY FOR IRON SECOND PERIOD

Abstract

There were organized two round tables by the Dacian and Roman Civilization Museum from Deva, in March 1996 and also in October 1997 at which took part specialists who are concerned especially with Geta-Dacian civilization from the La Tene culture. There were discussed about terms used in the specialized publications. They came to an agreement that all terms have to be unified. In this paper the terms which were discussed are present on fields in the alphabetical order.

LIST OF THE ILLUSTRATIONS

- Fig. 1. Round patch
- Fig. 2. Hellenistic Wall
- Fig. 3 Dacian Wall
- Fig. 4. Complex Palissade
- Fig. 5. Simple Palissade
- Fig. 6. The Great Sanctuary from Sarmizegetusa Regia
- Fig. 7. The Sanctuary from Racoș - Tipia Ormenișului
- Fig. 8. Column base
- Fig. 9. Column and plinth
- Fig. 10. Sanctuary with rectangular plane
- Fig. 11 The little sanctuary from Sarmizegetusa Regia
- Fig. 12. The sanctuary (?) from Dolinean, Hotin
- Fig. 13. Pattern
- Fig. 14. Decanter
- Fig. 15. Tureen
- Fig. 16. Dacian Cup
- Fig. 17. Large Ewer
- Fig. 18. Blunder
- Fig. 19. Pot - Pitcher
- Fig. 20 Buckles
- Fig. 21. Ear rings
- Fig. 22. Necklaces
- Fig. 23. Fibulae (A: the parts of the fibula; B: fibula of the Latene C Sketch)
- Fig. 24. Ring of the temple
- Fig. 25. Clasp
- Fig. 26. Ring with knots

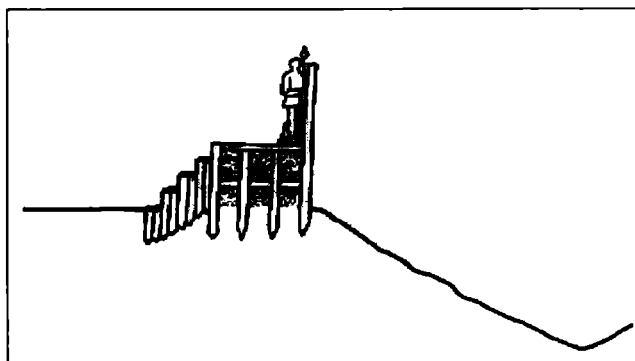

Fig. 1 – Drum de rond.

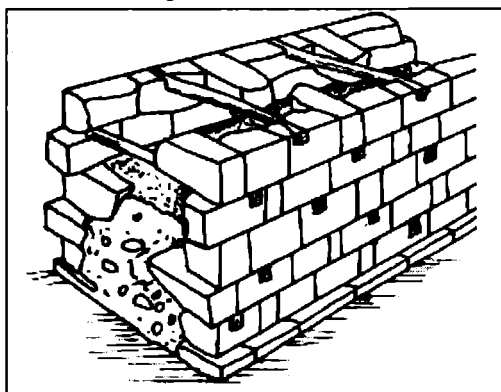

Fig. 2 – Zid elenistic.

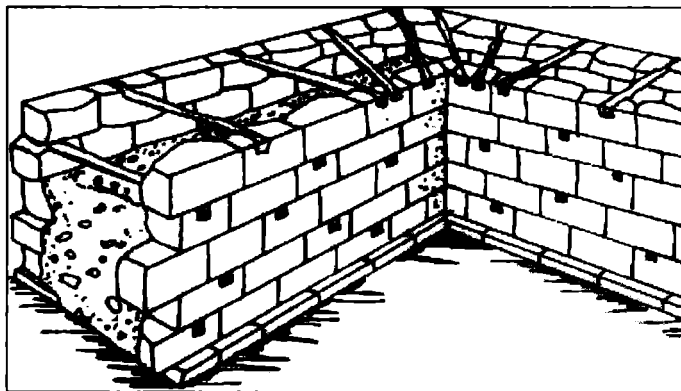

Fig. 3 – Zid dacic.

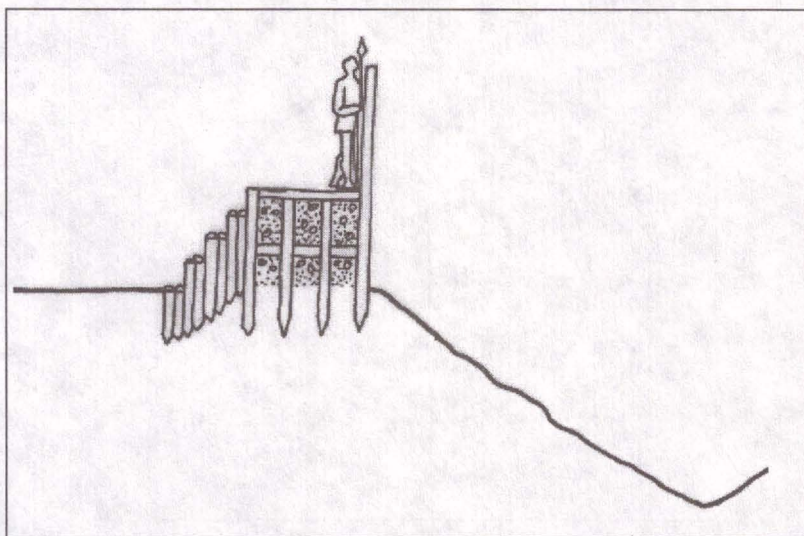

Fig. 4 – Palisadă complexă.

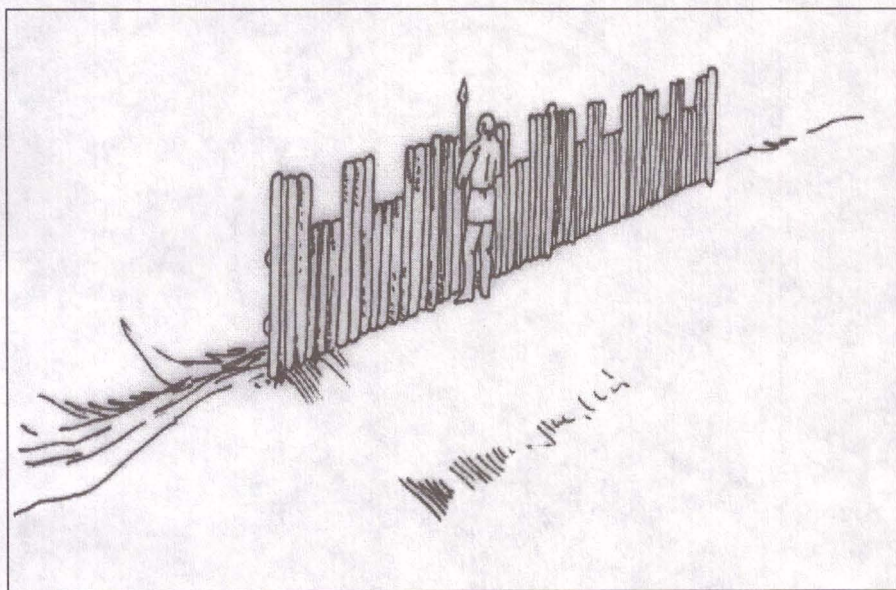

Fig. 5 – Palisadă simplă

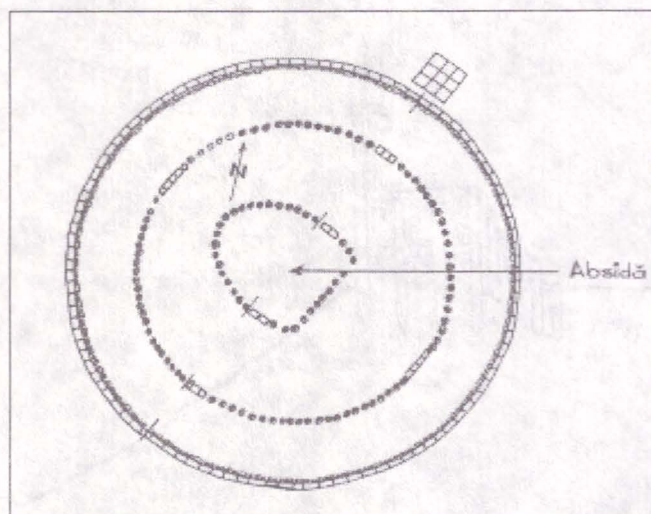

Fig. 5 – Palisadă simplă

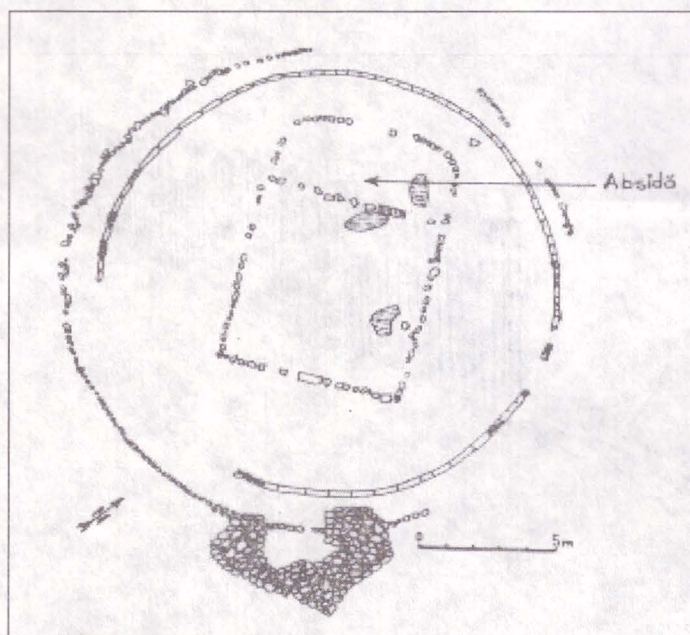

Fig. 7. Sanctuarul de la Racoș – Tipia Ormenișului.

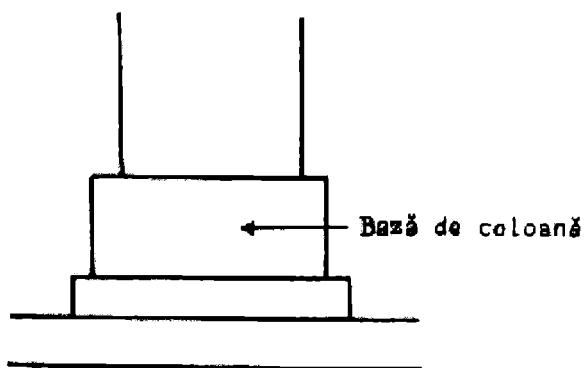

Fig. 8. Bază de coloană.

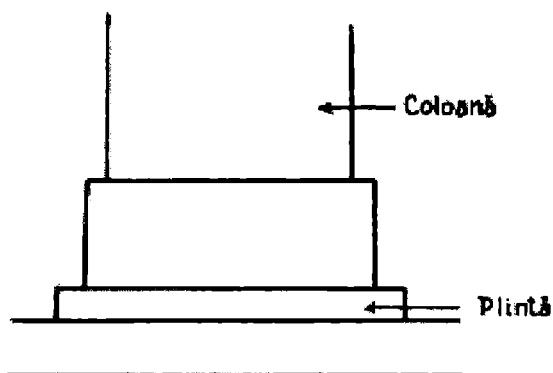

Fig. 9. Coloană și plintă

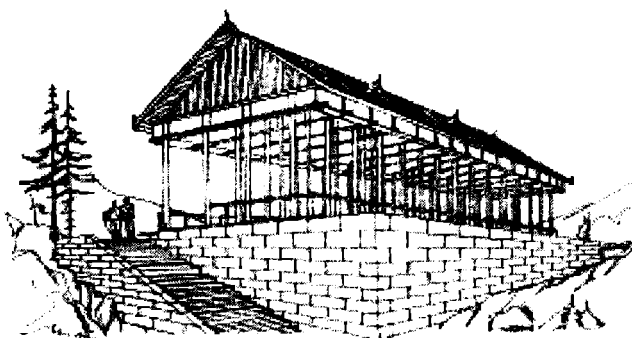

Fig.10. Sanctuar cu plan rectangular.

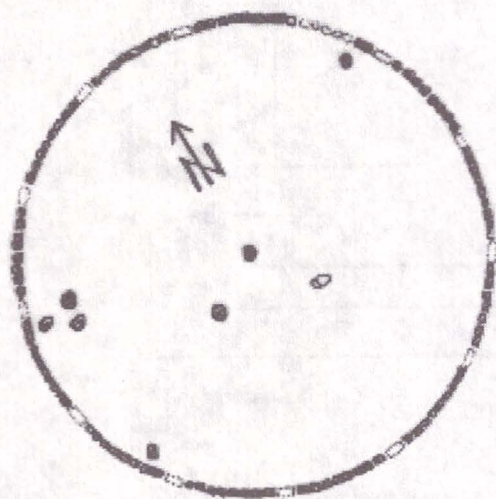

Fig. 11. Micul sanctuar de la Sarmizegetusa Regia.

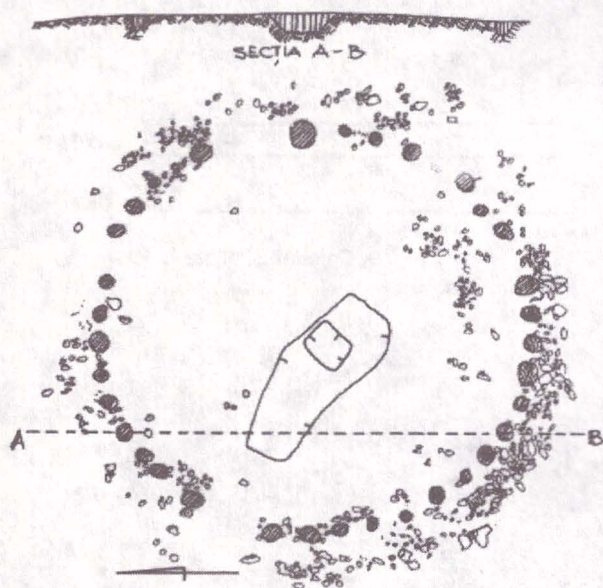

Fig. 12. Sanctuarul (?) de la Dolinean, Hotin.

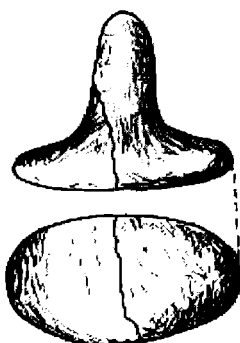

Fig. 13. Calapod.

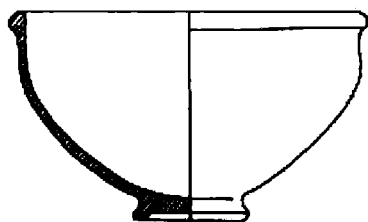

Fig. 18. Strachină.

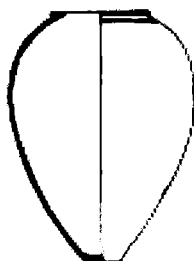

Fig. 17. Chiup.

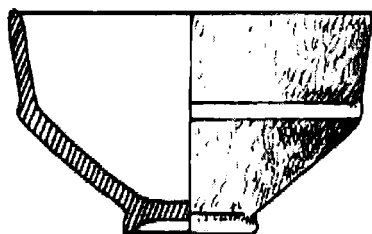

Fig. 15. Castron.

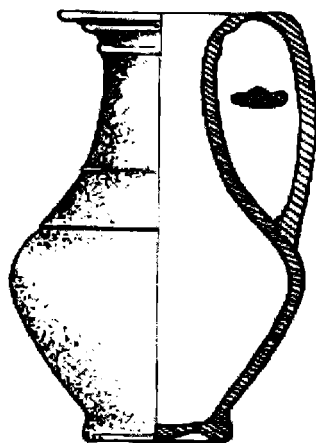

Fig. 14. Cană.

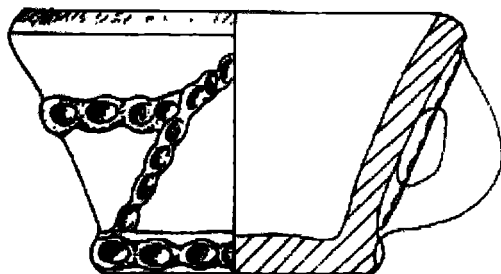

Fig. 16. Ceașcă dacică.

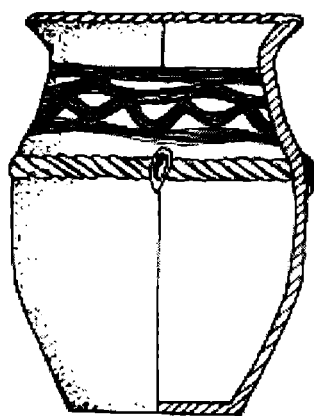

Fig. 19. Vas – borcan.

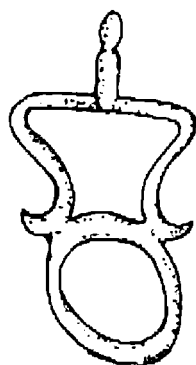

Fig. 20. Catarama.

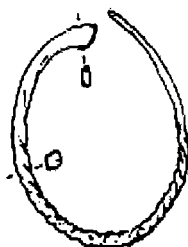

Fig. 21. Cercei.

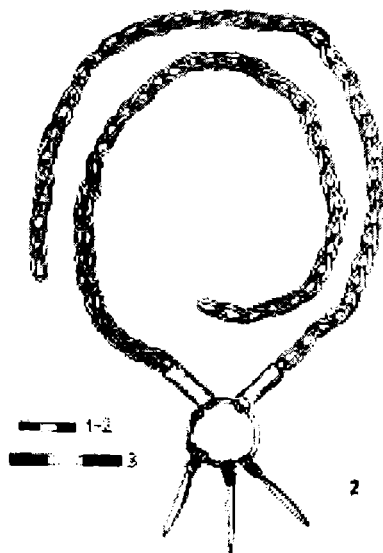
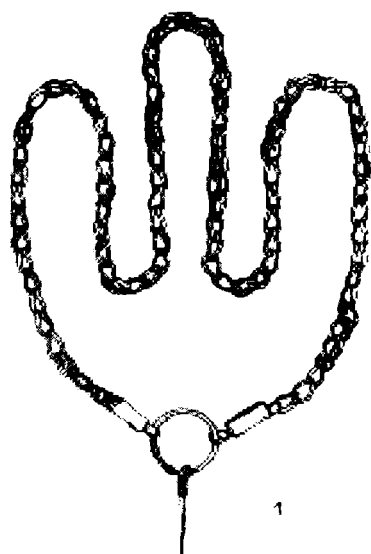

Fig. 22. Coliere.

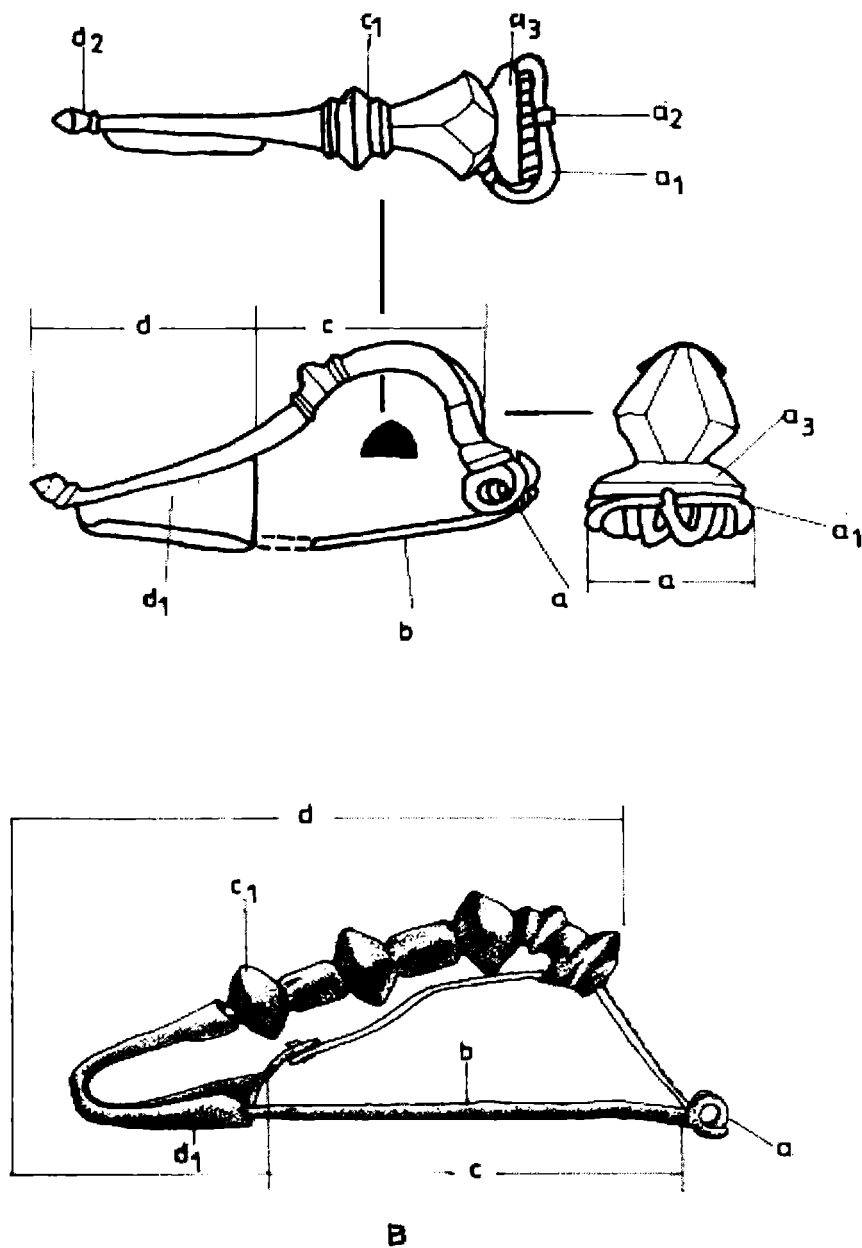

Fig. 23. Fibule (A: părțile unei fibule; B: fibulă de schemă Latène C).

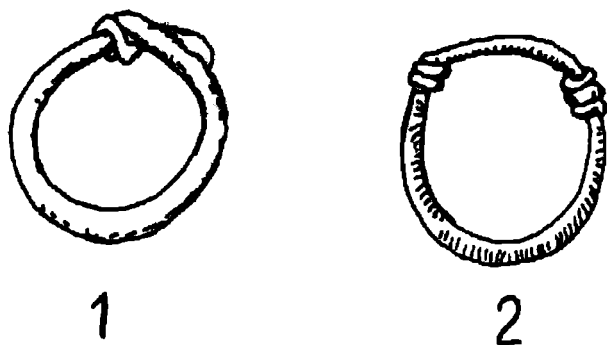

Fig. 24. Inel de tâmplă; verigă cu capetele petrecute și înfășurate.

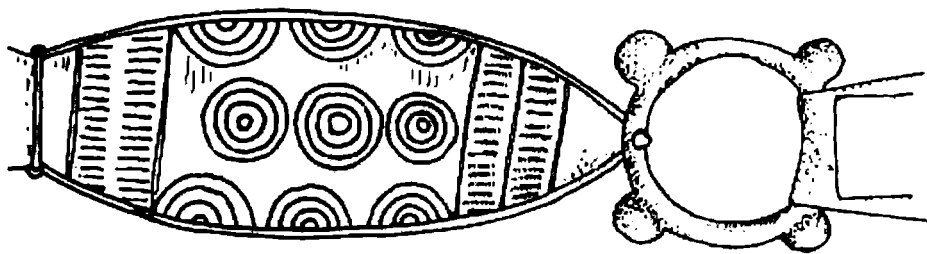

Fig. 25. Pafta.

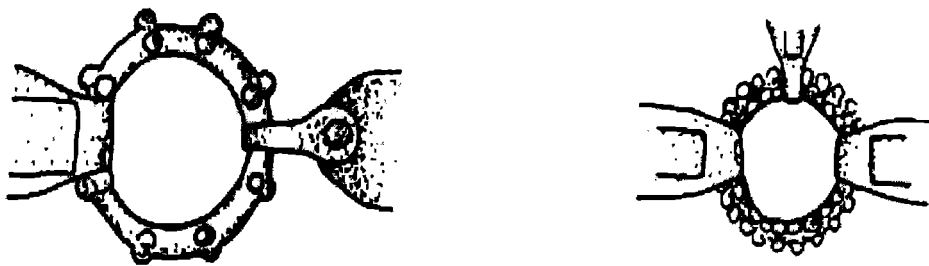

Fig. 26. Verigă cu noduri.

LES FLAVIENS ET TRAJAN D'APRÈS LES INSCRIPTIONS DÉCOUVERTES DANS LA PÉNINSULE IBÉRIQUE

Silvie DARDAINE

Trajan est le premier Hispanique, et même le premier provincial, à être devenu empereur. Son avènement laissa-t-il les habitants de la Bétique, sa province d'origine, et ceux de la péninsule ibérique tout entière, indifférents ou, au contraire, manifestèrent-ils par des dédicaces un attachement particulier à ce prince issu de leur terre? Ce dernier se souvint-il de ses origines? Eut-il une politique plus favorable à l'égard des habitants des provinces hispaniques que de ses autres sujets? Pour tenter de répondre à ces questions et d'apprécier la popularité et l'action de Trajan, il est nécessaire de recenser, de la manière la plus exhaustive possible, les inscriptions et les monuments, notamment les statues le représentant, qui lui ont été dédiés. En Hispanie même, il est nécessaire de comparer ces témoignages à ceux laissés par ces prédécesseurs, les Flaviens – le règne de Nerva ayant été trop court pour permettre une comparaison valable –, et son successeur, Hadrien, dont la famille, comme celle de Trajan, était originaire d'*Italia*.

Avant tout il convient de rappeler que Vespasien et ses fils sont d'origine italienne¹ et qu'ils n'ont jamais exercé de commandement dans la péninsule, mais ils y ont joué un rôle considérable en accordant d'abord le droit latin à l'ensemble de l'Hispanie à la suite des guerres civiles², puis le statut de municipes à de très nombreuses cités qui prennent le nom officiel de *municipium Flauium*. Quant à Trajan³, il est non seulement originaire de la Bétique⁴, mais son père en

1. M. A. Levi, *I Flavi*, ANRW, II, 2, Berlin New York, 1975, p. 177-207. Voir aussi dernièrement pour Titus, B. W. Jones, *The Emperor Titus*, Londres, 1984, et pour Domitien, P. Southern, *Domitian, Tragic Tyrant*, Andover, 1997.

2. Toutefois Galba auquel il se rattache a été gouverneur de Citérieure de 60 à 68 (G. Alföldy, *Fasti Hispanienses*, Wiesbaden, 1969, p. 16) et c'est de cette province et en s'appuyant sur elle qu'il se souleva contre Néron. Il y leva des troupes qui fornèrent la *legio Galbiana*, qui prit, après la victoire de Vespasien, le nom de *legio VII Gemina Felix*. P. Le Roux, *L'armée romaine d'Hispanie*, Paris, 1986, p. 151.

3. J. Bennett, *Trajan, optimus princeps: a Life and Times*, Londres, 1997.

4. Contrairement à la tradition, W. Eck, *Italia, die bätischen Städte und ihr Beitrag zur römischen Reichsarisokratie*, *Italica MMCC. Actas de las Jornadas del 2.200 Aniversario de la Fundación de Itálica (Sevilla, 8-11 noviembre 1994)*, Séville, 1997, p. 65, pense que Trajan est né à Rome et non à Itálica, son père, au moment de sa naissance, ayant déjà commencé sa carrière sénatoriale.

a été le gouverneur⁵ et lui-même a commandé de legio VII Gemina, probablement de 86 à 89⁶.

La recherche est en cours. Aussi n'est-ce qu'un bilan provisoire, bilan qui porte sur les documents épigraphiques trouvés dans la péninsule concernant les Flaviens et Trajan, que je vais vous présenter aujourd'hui (tableaux I-XI).

Notons tout de suite que la popularité et l'activité d'un empereur ne peuvent se mesurer seulement au nombre d'inscriptions qui le mentionnent et à la répartition géographique de ces dernières. En effet, toutes les inscriptions ne sont pas dédicaces ou des textes mentionnant des actions et des évergésies impériales. Elle ne sont donc pas toutes également pertinentes pour la recherche. Par conséquent, il convient avant tout de s'assurer de la nature de chaque document; ainsi, dans plusieurs inscriptions, le Prince n'est-il indiqué que parce qu'il a géré le consulat, son nom est alors simplement éponymique.

Le nom d'un empereur figure aussi parfois dans des cursus: les personnages dont la carrière est retracée tiennent à préciser qu'ils ont obtenu un poste, une promotion, par exemple l'adlection dans l'ordre sénatorial, ou des décorations militaires de cet empereur en particulier et non d'un Auguste quelconque. Ces fonctionnaires et ces militaires personnalisent de cette manière les liens qui les unissent à cet empereur. Cela intéresse donc notre recherche, mais dépasse largement le cadre géographique de la péninsule, puisqu'il s'agit alors d'une enquête sur les serviteurs de l'État et des choix effectués par les différents empereurs en matière de personnel administratif.

On ne s'étonnera pas l'absence de diplômes militaires dans les tableaux présentés en appendice: on en connaît très peu dans la péninsule et aucun ne concerne les empereurs qui intéressent notre recherche. Y en auraient-ils été découverts que je les aurais exclus des sources, dans la mesure où ces documents, très précieux pour retracer l'histoire militaire, sont des actes administratifs récurrents: quel que soit l'empereur il fallait bien libérer du service les troupes, d'ailleurs quasiment toujours enrôlées par les princes précédents, en raison du nombre élevé d'années de service exigées et de la durée des différents règnes.

L'organisation et la gestion des provinces nécessitaient de bonnes communications, mais nous savons que des travaux jugés urgents en ce domaine, peuvent être retardés pendant des décennies, faute de moyens ou d'une volonté politique suffisante. La création et la réparation de routes et d'ouvrages d'art, connues surtout grâce aux bornes milliaires, sont un des signes les plus tangibles de l'activité impériale⁷. Des documents sur matériau plus fragile, ou du moins plus facilement récupérable encore, telles les plaques de bronze fournissent aussi des témoignages de l'action de la chancellerie impériale. Mais, concernant

5. Pour Alföldy, *Fasti*, p. 157-159, vers 68-69; pour W. Eck, *Jahres-und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69/70 bis 138/139*, *Chiron*, 13, 1983, p. 190, avant 67.

6. Alföldy, *Fasti*, p. 118.

7. T. Pekary, *Untersuchungen zu den römischen Reichsstrassen*, Bonn, 1968; S. Panciera, „Claudio costruttore di sua pecunia! a proposito di una nuova iscrizione templare romana“, *Claudio de Lyon, empereur romain*, Paris, 1998, p. 137-160.

les flaviens je n'ai pas tenu compte du texte même des règlements municipaux, dont huit exemplaires plus ou moins fragmentaires ont été trouvés en Bétique⁸: lex Malacitana⁹, lex Salpensana¹⁰, lex Irnitana¹¹, lex Villonensis¹², lex Ostipponensis¹³, fragment de Cortegana¹⁴, fragment du cortijo de los Cosmes¹⁵ et fragment de Las Cabezas de S. Juan¹⁶. Je n'ai pas non plus retenu les cités et les personnes portant les gentilices impériaux *Flavius* et *Ulpus*¹⁷. Pour les personnes il ne s'agit pas toujours de gentilices impériaux au sens strict. À l'évidence des *Ulpii* existaient en Hispanie avant la naissance de Trajan et son accession à la pourpre. Des affranchis publics tirent leur nom *Flavii* des *cognomina* de leurs municipes et non directement du gentilice des Flavians. Et il est à noter aussi qu'aucun des citoyens per *honorem*, créés donc par les mesures flaviennes, ne portent le gentilice *Flavius*. Enfin aucune cité ne paraît avoir été promue à un rang supérieur par Trajan¹⁸.

Les dédicaces (Tableaux I à IV)

Dans l'ensemble les dédicaces, rédigées au datif¹⁹, sont peu nombreuses: les résultats obtenus pourraient donc être modifiés par des découverts ultérieurs. Il est néanmoins possible, dans l'état actuel de la documentation, de faire quatre remarques concernant le nombre des inscriptions dédiées à chaque empereur, leur chronologie, leur répartition géographique et les dédicants.

Compte tenu de la durée des règnes respectifs de Trajan (un peu moins de 20 ans, octobre 97 – août 117) et des Flavians (un peu plus de 27 ans, juillet 69 – septembre 96), il n'existe pas de disproportion nette entre le nombre des dédicaces dressées en l'honneur de Trajan (16) et celles élevées pour les Flavians (23 - 12 à Vespasien; 6 à Domitien –). Si l'on s'en tient même à un

8. Il n'est pas totalement assuré que le fragment de plaque de bronze de Duratón, en Espagne Citérieure, ait porté le texte d'un règlement municipal (AE, 1995, 862).

9. CIL, II, 1963.

10. CIL, II, 1964.

11. AE, 1986, 333.

12. AE, 1990, 527.

13. A. Marcos Pous, Fragmento de la ley municipal de Ostippo, *Corduba Archaeologica*, 12, 1982-1983, p. 42-63.

14. CILA, II, 340.

15. AE, 1993, 1009.

16. AE, 1994, 909. Pour toutes ces découvertes voir la synthèse récente d'A. Caballos, Testimonio recientes con referencia a municipios. *Teoría y práctica del ordenamiento municipal en Hispania, Vitoria*, 1996, p. 175-210.

17. On trouvera la liste dans l'ouvrage de J. M. Abascal Palazón, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Murcia, 1994, p. 138-141 (*Flavius*), p. 249-250 (*Ulpus*).

18. Pour les cités qui portent comme cognomen le gentilice impérial *Flavius* ou dont le nom est forgé sur celui-ci, voir B. Galsterer-Kröll, *Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum*, *Epigraphische Studien*, 9, 1972, p. 107-114.

19. Il n'y a aucune inscription rédigée *pro salute Imperatoris*. Ce formulaire, bien que connu dès Tibère, est utilisé surtout à partir d'Antonin le Pieux. Voir C. Castillo, A. Sánchez-Ostiz, *Legiones y legionarios en los epígrafes pro salute Imperatoris: una panorámica*, Préactes du colloque de Lyon 17-19 septembre 1998, *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*.

rapport mathématique strict entre le nombre des dédicaces et celui des années, les Flaviens, particulièrement Vespasien, ont joui d'une popularité plus grande.

Les dédicaces à Trajan (tab. I) datent plutôt de la seconde décennie du règne que de la première: aucune ne paraît spécialement liée à son avènement. En ce qui concerne les Flaviens (tab. II-IV), quatre hommages sont adressés à Vespasien et Titus, après leur mort (tab. II, 8 et 10; III, 5 et 6), vraisemblablement sous Domitien. En effet, dans l'inscription de Munigua (III, 5), le mot *diuus* a été rajouté après coup. D'autre part, bien qu'il ait associé très tôt ses fils au pouvoir. Vespasien est souvent honoré seul. Toutefois à Chaves (II, 7) le pont est dédié, en 79, à l'empereur. Vespasien, à l'empereur Titus et au César Domitien dont le nom a été par la suite martelé; à Carbula, en 74 (II, 1), les deux fils de Vespasien sont mentionnés par le terme *liberi*, leur nom n'est pas même rappelé; à Munigua, les dédicaces de Vespasien et de Titus sont posthumes (II, 8 et III, 5), celle de Domitien, si l'inscription concerne bien cet empereur (IV, 5), a été faite de son vivant.

La Bétique a fourni le plus gros contingent de dédicaces tant pour Trajan (11/16 inscriptions, dont une d'*Italica*; 3 en Lusitanie et 2 aussi en Citérieure) que pour les Flaviens (11/23; 8 en Citérieure et 4 en Lusitanie). Il faut rappeler le faible nombre des témoignages, et donc la précarité de toute conclusion. Néanmoins une tendance se dessine: les inscriptions en l'honneur des Flaviens semblent plus harmonieusement réparties dans les trois provinces de la péninsule.

Enfin, si tous les dédicants paraissent être des collectivités ou des personnages agissant *ès* qualités dans le cas de Trajan, il n'en est pas de même pour les Flaviens, puisque non seulement des communautés, mais aussi des particuliers, font graver des inscriptions en leur honneur. L'espace consacré à Trajan dans *l'ima cauea* du théâtre de Mérida (I, 16) a été dédié par un personnage dont il ne reste du nom de sa fonction que [prou]nciae Lusi[taniae], plutôt que du gouverneur ou du procureur de la province, il s'agit du représentant de la province, le prêtre provincial. Les autres inscriptions en l'honneur de cet empereur émanent de communautés civiques²⁰ indiquées par le nom des habitants (Nescanienses, I, 1; Aquilflaienses, I, 8), par le statut juridique précis de ceux-ci ou de leur cité (*municipes*, I, 2; *municipium* suivi du nom des habitants ou de celui de la cité, I, 4-5, 7 et 9) ou par le terme plus générique de *republica* (I, 3 et 6), mot qui tend à se substituer dans la péninsule, dès cette époque, au vocabulaire précis qui désignaient les différentes catégories juridiques de cités²¹. Parfois aussi le nom de la collectivité fait défaut (I, 10 et 12), mais la mention *pecunia publica* ne laisse aucun doute sur le caractère public de l'hommage rendu (I, 10). La procédure qui a été utilisée est indiquée deux fois (I, 9 et 10): la décision a été prise *decreto decurionum*. Selon toute vraisemblance, c'était la manière habituelle de procéder. Les cités où ces dédicaces ont été trouvées sont à une grande majorité des *municipes* flaviens (au

20. Les inscriptions I, 13-16 sont trop fragmentaires pour que l'on connaisse les dédicants.

21. S. Dardaine, *Une image des cités de Bétique aux Ire et IIe siècles après J.-C.*: l'emploi du terme *republica* dans les inscriptions de la province. *Ciudad y comunidad civica en Hispania*, Madrid, 1993, p. 47-58.

moins 10/16)²². Comment expliquer ce phénomène? Certes les municipes flaviens sont nombreux, mais la comparaison avec les lieux de découverte des hommages rendus aux Flaviens laisse à penser que l'explication est plus complexe. En effet, la répartition par catégorie de cités est, comme la répartition géographique, plus harmonieuse sous les Flaviens que sous Trajan. Ont été gravées des inscriptions tant par des municipes flaviens (9/23) que par des colonies romaines (Tarraco, II, 10-12, III, 4; Valentia, III, 1; Emerita, IV, 1), des municipes romains (*Olisipo*, II, 2; *Iliturgi*, II, 4; *Emporiae*, II, 9; *Iliberris*, IV, 3) et des cités périgrines (II, 7)²³. Dans ce dernier cas, la *legio VII Gemina*, qui a participé à la construction du pont sur le Tamega, fait également partie des dédicants. La province de Lusitanie (III, 3) a même offert un buste de Titus de 5 livres d'or.

À côté des collectivités publiques, des notables, mais aussi de simples particuliers, ont tenu à rendre hommage aux empereurs de la dynastie flavienne. Dans les municipes flaviens d'*Anticaria* (II, 4), d'*Ipsca* (II, 6) et d'*Iluro* (IV, 4), ce sont respectivement un *Iluir*, un pontifex designatus et un *Iluir* à sa sortie de charge²⁴ qui les honorent. À Tarraco, la capitale de la Citérieure, un simple particulier, M. Acilius Nymphodotus, vraisemblablement un affranchi, fait une dédicace à Vespasien divinisé (II, 10).

Parmi les dédicants, en dehors de l'inscription du pont de Chaves qui mentionne, nous l'avons vu, la légion qui a certainement participé aux travaux, n'apparaissent ni des fonctionnaires civils – aucun gouverneur, aucun procureur équestre ou affranchi, aucun esclave impérial –, ni des militaires.

Les milliaires (tab. (V-VII))

Il ne s'agit pas d'étudier les voies dans la péninsule ibérique²⁵, mais de voir si les empereurs dont nous nous occupons ont porté une attention particulière à celles-ci. Les militaires portant le nom de Trajan sont plus nombreux que ceux mentionnant les Flaviens, respectivement 42 et 25²⁶. Mais, en fait, ce qui compte

22. Pour le statut des différentes cités, voir les fascicules de la seconde édition du CIL, II; H. Galsterer, *Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der iberischen Halbinsel*, Berlin, 1971; R. Wiegeles, *Die Tribunschriften des römischen Hispanien*. Ein Katalog, Berlin, 1985; A.U. Stylow, *La Beturia Turdulorum*, *Studia historica, studia antiqua*, 9, 1991, p. 11-27; S. Dardaine, *Cités et société en Bétique*, Thèse d'Etat, Strasbourg, 1995 (inédite).

23. Dans les inscriptions de la péninsule, le terme *ciuitas* a rarement l'acception générique de cité, il appartient au vocabulaire juridique et désigne une cité périgrine. Certaines des cités de la dédicace du pont de Chaves datée de 79 obtinrent peu après le statut de *municipium Flauium*, ainsi *Aquae Flauiae*, voir Galsterer, *Städtewesen*, p. 47.

24. Pour un *Iluir* ayant aussi reçu la citoyenneté romaine à la suite de la gestion de sa magistrature, voir *infra* (IV, 4).

25. Pour cela voir, P. Sillières, *Les voies de communication de l'Hispanie méridionale*, Paris, 1990; J. Lostal Pros, *Los miliarios de la Provincia Tarraconense (Conventus Tarraconense, Cesaraugustano, Cluniense y Cartaginense)*, Saragosse, 1992; R. Corzo Sánchez, M. Toscano San Gil, *Las vías romanas de Andalucía*, Séville, 1992. On trouvera la bibliographie antérieure dans ces ouvrages.

26. Il ne s'agit pas toujours de véritable borne, voir *infra* pour Vespasien.

ce n'est pas tant le nombre de milliaires découverts que le nombre de voies créées ou affectées par des travaux de rénovation.

Ainsi remarquons que, jusqu'à présent, une ou deux inscriptions seulement datent de Vespasien: dans un cas (VI, 2) le fait qu'il s'agisse d'une borne n'est pas totalement assuré, dans l'autre (VI, 1) il s'agit d'une inscription routière, mais non d'un véritable milliaire. Cette inscription, trouvée à la Carlota²⁷, résume les travaux effectués: *uiam Augustam ab Iano ad Oceanum refecit pontes fecit ueteres restituit* sur la grande voie – appelée aussi parfois de *militaris* – qui reliait les quatre chefs-lieux de *conuentus*. *Corduba*, *Astigi*, *Hispalis* et *Gades*, allant donc de l'entrée en Bétique matérialisée par un arc jusqu'à l'Atlantique. Mais bien que rédigé au passé, le texte, de 79, semble être plus un programme pour l'avenir qu'un bilan, car aucun milliaire de cet empereur, dans l'état actuel de la documentation, n'a été dressé le long de cette route; en revanche, ceux de Domitien, datés de 90, sont nombreux (VII, 15-19). Le dernier des Flaviens fit aussi effectuer des travaux sur la route qui reliait *Castulo* à Cordoue, voie ancienne que doublait la *uia Augusta* dans son tracé supérieur en Bétique.

Si l'on excepte un milliaire découvert en Lusitanie (VII, 23) et dont l'appartenance aux Flaviens n'est pas assurée, ces derniers ont oeuvré en Citérieure, surtout dans le quart nord-ouest de la péninsule: ils ont ouvert une nouvelle voie, *uia noua facta*, entre les capitales de *conuentus* de *Bracara Augusta* et d'*Asturica Augusta* (VII, 1-14) et amélioré les routes conduisant de Pisorarga à Flauiobriga et de Caesaraugusta à Complutum, par la vallée du Jalón, et au-delà à Emerita.

Les interventions de Trajan sont plus ponctuelles, mais touchent de façon plus égale les trois provinces. En Bétique, il fait réparer la *uia Augusta* (V, 31-32), colonne vertébrale terrestre de la Bétique²⁸, et la voie côtière, de Malaga à Cadix (V, 33). En Lusitanie, il réaménage l'axe nord-sud *Emerita - Salmantica* (V, 10-21). En Citérieure, des travaux sont entrepris non seulement sur l'ancienne voie *Bracara Augusta - Asturica Augusta* passant par *Aquae Flauiae* (V, 22-25), mais aussi sur la nouvelle route créée par les Flaviens (V, 26-29)²⁹. Certains tronçons du réseau routier conduisant à Saragosse ou à Carthagène sont améliorés, ainsi sur les axes *Caesaraugusta - Clunia* (V, 7-9) et *Carthago Noua - Complutum* par *Saltigi et Segobriga* (V, 36-39). Dans la zone frontalière entre Bétique et Citérieure, deux milliaires (V, 34-35) signalent des réfections autour de *Castulo*. Un autre a été trouvé près de Tortosa, dans la partie côtière de la *uia Augusta* en Citérieure. Enfin deux inscriptions (V, 41-42) témoignent de travaux dans les Baléares.

Sous Trajan, les autorités ont, semble-t-il, cherché à améliorer plus systématiquement l'ensemble du réseau, même si ce sont les liaisons entre les différents chefs-lieux de *conuentus* qui sont privilégiées.

27. Sillières, *Voies*, p. 164-165, n° 108.

28. Le trafic sur le Guadalquivir, le *Baetis*, et les autres voies d'eau était bien plus considérable, voir Sillières, *Voies*, p. 703-767.

29. Le nom de Trajan figure pour une même voie tantôt au nominatif, tantôt au datif. L'emploi d'un cas différent ne permet cependant pas de douter de la réalité de travaux.

Autres inscriptions (tab. VIII-XI)

Trois inscriptions sont datées du règne de Trajan (VIII, 10-12) et trois des empereurs flaviens (IX, 14; X, 5; XI, 4). Je ne les cite pas seulement pour mémoire, même si la date de contrôle d'une balance au Capitole a peu d'importance pour notre propos (VIII, 14). En effet, il existe parfois une certaine ambiguïté sur le cas – ablatif, datif, génitif, nominatif – employé par le rédacteur du texte. Ainsi à Póvoa de Midões (X, 5) dans le territoire d'une cité au nom antique inconnu, mais dont le chef-lieu était à Bobadella, un personnage a offert une fontaine³⁰. L'a-t-il dédiée à Titus comme le voudrait *HEp* et aussi J. de Francisco Martin³¹ ou l'a-t-il fait construire sous le règne de cet empereur comme le voudrait le *CIL* et l'*AE*? On peut alléguer des exemples pour l'une ou l'autre interprétation, toutefois la seconde, en raison de la titulature de l'empereur réduite au seul consulat, semble la meilleure.

Même lorsque le cas employé ne laisse aucun doute, le support de l'inscription et la mise en série avec d'autres documents semblables invitent parfois à voir dans le nom de l'empereur plus qu'une simple indication éponymique. À Valdecaballeros a été trouvé un terminus Augustalis³² daté du règne de Domitien (XI, 4), marquant la limite entre la territoire de la colonie d'*Emerita* en Lusitanie et une enclave de celle d'*Ucubi* en Bétique. Une borne du municipes flavien de Cisimbrium (XI, 4) est datée du dixième consulat de Domitien, donc de 84, mais cette borne de délimitation a été placée *decreto procunsulis*, donc par décision impériale, comme cela apparaît clairement dans un autre *terminus Augustalis* également découvert à Valdecaballeros où le nom de Vespasien figure au nominatif (IX, 2). Sous les Flaviens, concomitamment à la réforme du statut des cités, a été entrepris sur le terrain le bornage des territoires³³, voire leur réorganisation. Il est d'ailleurs légitime de se demander si l'enclave d'*Ucubi*, aux confins de la Bétique et de la Lusitanie, loin donc du chef-lieu de la colonie située sur la rive gauche du Guadalquivir, à Espejo, n'aurait pas été créée à ce moment-là; la colonie romaine, peut-être désavantagée par les réformes flaviennes, aurait reçu des compensations territoriales dans une zone à la densité urbaine moins grande.

De même j'ai dissocié dans les tableaux des inscriptions qu'il est en fait nécessaire de rapprocher. Nous avons vu qu'une dédicace (IV, 4) a été faite à Domitien par deux personnages ayant obtenu la citoyenneté *per honorem*. Des inscriptions votives à Apollon (IX, 12), à une divinité dont le nom a disparu avec le haut du piédestal (IX, 13) ont été gravées pour les mêmes raisons. Certes ces inscriptions ressortissent au domaine de la religion, mais elles sont, comme la

30. *Imp. Tipo VIII cos. fontem aedificavit Seirus Vituli f.*

31. *Conquista y romanización de Lusitania*, Salamaque, 1989, p. 354, n° 152: „lapida en honor del Emperador Tito”.

32. P. Le Roux, *Cités et territoire en Hispanie: l'épigraphie des limites*, MCV, XXX, 1994, p. 37-51.

33. On connaît aussi des bornes antérieures aux Flaviens, voir P. Le Roux, *supra* note 31.

première, des témoignages de reconnaissance de notables indigènes qui ont pu, grâce au *beneficium* concédé par les empereurs flaviens, accéder à la citoyenneté romaine.

Le nom des empereurs est au nominatif dans plusieurs documents. Pour Trajan on en compte deux (VIII, 1-2), pour les Flaviens, deux également (IX, 1; X, 1), les célèbres lettres de Vespasien aux *Saborenses* et de Titus aux *Muniguenses*.

Trajan apparaît comme constructeur. En Lusitanie, à *Norba* l'inscription est trop incomplète pour tenter une hypothèse sur la nature de la réalisation effectuée, à *Aritium Vetus*, il s'agit peut-être d'un pont (VIII, 1). Ces inscriptions, comme les milliaires, montrent le souci de l'empereur d'améliorer les infrastructures. L'inscriptions de l'aqueduc de Ségovie (VIII, 5), si l'on admet la restitution proposée par G. Alföldy³⁴, participerait du même intérêt.

Les Flaviens n'ont pas non plus négligé cet aspect: à Cordoue où l'aqueduc porte le nom d'*aqua noua Domitiana Augusta*, il semble bien que le dernier des Flaviens ait contribué de ses deniers à l'approvisionnement en eau de la capitale provinciale de la Bétique.

Les lettres impériales confirment, s'il en était besoin, l'action des Flaviens dans les affaires des cités. À la requête de leurs administrés, ils ne règlent plus des questions juridiques, civiques ou territoriales, mais des questions financières et fiscales. À *Sabora*, Vespasien autorise le transfert de l'*oppidum* dans la plaine, renouvelle à la cité le droit de lever les taxes qu'Auguste lui avait accordé, mais repousse jusqu'à être plus amplement informé par le gouverneur l'idée de toutes nouvelles taxes.

À *Munigua*, Titus, tout comme son père, fait preuve de circonspection et grand cas de l'avis du gouverneur. Aux habitants qui ont fait appel du jugement du proconsul concernant les sommes qu'ils devaient, au titre l'impôt ou d'un prêt consenti à cette occasion, à *Seruilus Pollio*, il répond en confirmant la sentence du sénateur. Mais il se montre aussi indulgent, d'une part en ne les pénalisant pas pour appel injustifié, d'autre part en leur faisant remise des intérêts qui couraient depuis la date du premier procès.

Le nom des empereurs est mentionné dans des titulatures de prêtre municipaux de Trajan (VIII, 9), de Vespasien (IX, 9-11) et de Titus (X, 4). L'absence de Domitien est normale, puisque cet empereur a subi une *damnatio memoriae*. Les inscriptions proviennent de Tarragone, à l'exception de celle découverte, en Lusitanie, dans le territoire d'*Olisipo*. Il est intéressant de noter que *Raecius Gallus* (IX, 9), flamen *Imperatoris Vespasiani Caesaris Augusti*, a commencé sa carrière comme tribun militaire équestre recruté par Galba (*tribunus militum Galbae*) contre Néron, puis devint prêtre municipal de Vespasien vivant, à Tarragone, sa patrie, avant d'obtenir le flaminat provincial et d'entrer dans l'ordre sénatorial lors de la censure de Vespasien de 73-74³⁵. En mentionnant explicitement dans son cursus

34. Voir les réserves d'AE, 1993, 856 et une autre proposition de restitution, effectuée aussi récemment, attribue les travaux à Domitien, *HEp*, 5, 1995, 687 A.

35. G. Alföldy, *Flamines provinciae Hispaniae Citerioris*, Madrid, 1973, p. 86-87, n° 59; A. Caballos Rufino, *Los senadores hispanorromanos y la romanización de Hispania. Prosopografía*, Séville, 1990, p. 279-280, n° 154.

Galba et Vespasien, ce notable espagnol soulignait sa fidélité au parti anti-néronien, fidélité qui fut récompensé par une promotion, l'accès au Sénat et la questure de Bétique. Vespasien utilisa largement l'*adlectio in senatum*, qui auparavant n'avait été utilisé que par Claude³⁶, pour récompenser ses partisans et disposer d'hommes dévoués³⁷. Certains Hispaniques (IX, 4-6) repellerent volontiers ce tournant décisif de leur carrière³⁸. L'*adlection* parmi les préteurs du chevalier L. Pupius Praesens, originaire d'Italie, est due aux mêmes événements; toutefois, sa promotion, plus qu'une prime reçue après la victoire, est liée à la nécessité qu'avait Vespasien de placer à la tête de la *legio VI Victrix*³⁹, cantonnée en Citérieure, un homme de confiance⁴⁰. Quant à C. Dillius Aponianus de Cordoue (IX, 3) c'est justement lorsqu'il était à la tête de la *legio III Gallica* dont il se dit *legatus Imperatoris Caesaris Vespasiani* qu'il fit défection à Vitellius⁴¹ et se rallia à Vespasien.

De même que les acteurs des guerres civiles rappellent volontiers leur engagement aux côtés du candidat vainqueur, le soldat aime indiquer le nom du chef qui a su distinguer sa valeur (IX, 7). Enfin un Édétan a été *adlectus in equite* (X, 2) par Titus et deux autres chevaliers de Citérieure (X, 3 et 6) mentionnent qu'ils ont été au service de cet empereur.

Les personnages qui mentionnent Trajan dans leur *cursus* sont tous des notables originaires de la péninsule. Ils le font à l'occasion d'un bienfait dû à la faveur du Prince – don du cheval public à un prêtre provincial de Citérieure originaire de *Consabura* (VIII, 5), obtention de décorations militaires lors des guerres daciques et parthiques par un chevalier d'*Aeso* (VIII, 6) – ou à propos de postes qu'ils ont occupés – L. Minicius Natalis (VIII, 6), sénateur de Barcelone qui se comporta brillamment durant la première guerre dacique, cite Trajan et Hadrien à plusieurs reprises, le chevalier P. Postumius Acilianus, originaire d'*Astigi* (VIII, 9)⁴², signale qu'il a été nommé procureur de Bétique par Trajan⁴³.

De la mention du nom d l'empereur, la personne attendait un surcroît de prestige. À cet égard la nomenclature de l'affranchi Aphnius est particulièrement révélatrice: il souligne qu'il est affranchi de P. Accius (ou Paccius) Saturninus, *procurator Vespasiani Augusti*.

Toutes ces indications dénotent une personnalisation du pouvoir impérial, surtout lorsque ce dernier a fait l'objet d'une âpre compétition.

36. A. Chastagnol, *Le Sénat romain à l'époque impériale. Recherches sur la composition de l'Assemblée et le statut de ses membres*, Paris, 1992, p. 98.

37. J. Devreker, L'*adlectio in senatum* de Vespasien, *Latomus*, 39, 1980, p. 70-87.

38. Je n'ai mentionné ici que les personnes dont les inscriptions ont été découverts en Hispanie, pour la liste complète des *adlecti*, voir Chatagnol, *Sénat*, p. 117-118 et Devreker, *Adlectio*.

39. P. Le Roux, *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*, Paris, 1982, p. 106.

40. Devreker, *Adlectio*, p. 79.

41. *PIR*², D 89.

42. H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris, 1960, p. 145-147, pensait qu'il l'était de Cordoue, mais sa tribu la *Papiria* renvoie clairement à *Astigi* (Écija), voir R. Wiegels, *Die Tribuinschriften*, p. 18, n. 6.

43. *AE*, 1992, 979, mais *CIL*, II², 7, 285 considère qu'il s'agit d'un procureur de Nerva.

À l'issue de ce tour d'horizon concernant l'épigraphie flavienne et trajanienne dans la péninsule ibérique, il apparaît que les inscriptions flaviennes sont légèrement plus nombreuses et plus dispersées. À ces constatations d'ordre quantitatif s'ajoutent des éléments qualitatifs: durant les règnes de Vespasien et ses Fils, les textes sont de nature plus Variée, même s'ils concernent surtout les cités et les voies de communications, et la gamme des commanditaires est plus large, les particuliers cotoyant les autorités locales. Dans l'épigraphie, rien ne semble donc indiquer que Trajan ait joui d'une popularité plus grande que les Flaviens, ni qu'il se soit impliqué particulièrement en faveur de sa province d'origine. Et les procès intentés par les habitants de la Bétique contre leurs gouverneurs, que nous connaissons grâce aux *Lettres* de Pline, ne démentent pas cette impression. En effet si, au début du règne de Trajan (Pline, *Ep.*, III, 9), ces provinciaux n'hésitent pas à traîner en justice le proconsul Caecilius Classicus, ce n'est pas parce qu'un compatriote vient d'accéder à la pourpre, car, déjà sous Domitien (Pline, *Ep.*, III, 4; VII, 30), ils avaient intenté victorieusement, des poursuites contre le gouverneur Baebius Massa.

Il est vrai que les réformes fondamentales mises en oeuvre par les Flaviens laissaient peu de marge de manœuvre à Trajan et que les terres nouvellement conquises par ce dernier, Dacie et Arabie, *redactae in formam provinciae*, demandaient à être organisées et nécessitaient toute son attention.

I. Dédicaces à Trajan

NOS	Références	Lieux et statuts	Collectivités	Magistrats	Particuliers	Date
1	CIL, II, 2010	Nescania MF, B	Nescanienses			109
2	CIL, II, 2097	Cisimbrium MF, B	municipes			114
3	CIL, II, 2054	Aratissi B	respublica Aratispitanorum municipium			117
4	CIL, II, 1028 = 5543 = II ² , 7, 888 = AE, 1993, 1016	Azuaga MF, B	municipium			115-116
5	CIL, II ² , 7, 887a	Azuaga MF, B	municipium			115
6	AE, 1987, 499	Olvera B	respublica Saeponensium			114
7	CIL, II, 759-761	Pont d'Alcántara MF, L	X municipia Igaeditani Lancienses oppidani Talori Interannienses Colarni Lancienses Transcudani Araui Meidubrigenses Arabrigenses Banienses Paesures			105/106
8	CIL, II, 2478	Pont de Chaves MF, C	Aquilflavienses			103-111
9	CIL, II, 2352 = II ² , 7, 903	Iulipa MF, B	municipium Iulipense d. d.			99/100 ou 101
10	CIL, II, 1640	Priego MF, B	pecunia publica d. d.			103-117
11	AE, 1990, 515	Emerita CR, L	[flamen ? prou]nciae Lusi[taniae]			105
12	CIL, II, 1641	Alcalá la Real MF, B				103-117
13	CIL, II, 1114 = CILA, II, 365	Italica MR, B				
14	CIL, II, 24	Mirobriga MF, L				
15	CIL, II, 3581	Dianum MR, C				
16	HEp, 2, 1990, 231 ?	Baelo MR, B				

B = Bétique

C = Citérieure

L = Lusitanie

MF = municipium Flauium

MR = municipe romain

CR = colonie romaine

II. Dédicaces à Vespasien

Nos	Références	Lieux et statuts	Collectivités	Magistrats	Particuliers	Date
1	<i>CIL</i> , II, 2322 = II ² , 7, 728 (et ses enfants)	<i>Carbula</i> B	<i>paganus pagus Carbulensis</i>			mars-juin 74
2	<i>CIL</i> , II, 5217	<i>Olisipo</i> MR, L	<i>Felicitas Iulia Olisipo</i>			73
3	<i>CILA</i> , II, 243 = <i>HEp</i> , 4, 1994, 661	<i>Arua</i> MF, B				75
4	<i>CIL</i> , II, 2041	<i>Anticaria</i> MF, B		<i>Iluir</i>		76/77
5	<i>CIL</i> , II, 3349 = II ² , 7, 3	<i>Iliturgi</i> MR, B		<i>seuir et ministra</i>		
6	<i>CIL</i> , II, 1570	<i>Ipsca</i> MF, B		<i>pontifex designatus</i>		
7	<i>CIL</i> , II, 2477 = 5616 = <i>AE</i> , 1983, 586 (V, T et D)	Pont de Chaves C	<i>Legio VII Gemina Felix</i> , <i>X ciuitates Aquilanienses</i> <i>Aobrigenses</i> <i>Bibali</i> <i>Coelerni</i> <i>Equasesi</i> <i>Interamici</i> <i>Limici</i> <i>Aebisoci</i> <i>Quarquerni</i> <i>Tamaganis</i>			79
8	<i>CIL</i> , II, 1049	<i>Munigua</i> MF, B	<i>municipium Muniguense</i>			<i>Diuus Vespasianus</i>
9	<i>IRC</i> , III, 22	<i>Emporiae</i> MR, C				71
10	<i>AE</i> , 1930, 146 = <i>RII</i> , 69	<i>Tarraco</i> CR, C			X	<i>Diuus Vespasianus</i>
11	<i>RII</i> , 70 (V ou T ou D)	<i>Tarraco</i> CR, C				
12	<i>RII</i> , 71 (V ou T ou D)	<i>Tarraco</i> CR, C				

B = Bétique
V = Vespasien

C = Citérieure
T = Titus

L = Lusitanie
D = Domitien

MF = *municipium Flauum*

MR = municipe romain

CR = colonie romaine

III. Dédicaces à Titus

Nos	Références	Lieux et statuts	Collectivités	Magistrats	Particuliers	Date
1	<i>CIL</i> , II, 3732 = II ² , 14, 13	<i>Valentia</i> CR, C	-			69-79
2	<i>CIL</i> , II, 3250	<i>Baesucci</i> MF, C	<i>decreto decurionum</i>			76
3	<i>CIL</i> , II, 5264 = AE, 1982, 488	<i>Emerita</i> CR, L	<i>prouvincia Lusitania</i>			77
voir <i>supra</i> II, 7	<i>CIL</i> , II, 2477	Pont de Chaves				79
4	<i>RIT</i> , 72	<i>Tarraco</i> CR, C	-			1 ^{er} semestre 73
5	<i>CIL</i> , II, 1050 = AE, 1972, 258	<i>Munigua</i> MF, B	<i>municipium Muniguense</i>			<i>Divus Titus</i> (<i>Divus</i> rajouté)
6	<i>CIL</i> , II ² , 7, 97	<i>Regina</i> MF, B	<i>respublica Reginensis</i>			<i>Divus Titus</i>

IV. Dédicaces à Domitien

Nos	Références	Lieux et statuts	Collectivités	Magistrats	Particuliers	Date
1	<i>CIL</i> , II, 477	<i>Emerita</i> CR, L				
2	<i>CIL</i> , II, 862	<i>Mirobriga</i> L	<i>decreto decurionum</i>			82
voir <i>supra</i> II, 7	<i>CIL</i> , II, 2477	Pont de Chaves				79
3	<i>CIL</i> , II, 5510 = AE, 1994, 925 a-b	<i>Iliberris</i> MR, B	-			
4	<i>CIL</i> , II, 1945	<i>Iluro</i> MF, B		<i>ciuitam Romanam per honorem Iluiratus consecuti</i>		84-95
5 (?)	<i>CIL</i> , II, 1051 = AE, 1972, 259	<i>Munigua</i> MF, B	<i>municipium Muniguense</i>			

B = Bétique

C = Citérieure

L = Lusitanie

 MF = *municipium Flauium*

MR = municipe romain

CR = colonie romaine

V. Milliaires de Trajan

Nos	Références	Lieux	Route	Date
1	<i>CIL</i> , II, 4890 = 4891 ¹	Matalebreros	vole Astorga - Saragosse m. p. II ab Augustobriga	98-99 ?
2	<i>CIL</i> , II, 4893 = <i>HEp</i> , 5, 1995, 740	Calderuela	-	98-99
3	<i>CIL</i> , II, 4894	Aldea del Pozo		
4	<i>CIL</i> , II, 4898 = <i>HEp</i> , 5, 1995, 737	Aldea del Pozo	m. p. VIII	98-99
5	<i>CIL</i> , II, 4900	Aldea del Pozo	ab Augustobriga m. p. X	100
6	<i>CIL</i> , II, 4912	Alcalá de Henares	vole Mérida - Saragosse	
7	<i>CIL</i> , II, 4913	Alcalá de Henares	a Compl	99-100
8	<i>CIL</i> , II, 4914	Valtierra	a Compl. XIII	99-100
9	<i>AE</i> , 1924, 8	Trayguera/Tortosa	via Augusta CLII	98-117
10	<i>CIL</i> , II, 6206	S. Bartolomé	vole Mérida - Salamanque - Astorga	98-99
11	Roldán Hervás, <i>Iter</i> , n° 15	Santiago de Bercalliz	XXVII	98-99
12	<i>CIL</i> , II, 4648	Aldea del Cano		98-99
13	<i>CIL</i> , II, 4667	Capara	CXVI	98-99
14	<i>CIL</i> , II, 4672	Aldea Nueva		98-99
15	<i>CIL</i> , II, 4673	Baños		98-99
16	<i>HAep</i> , 1372	Béjar	CXXXVI	98-99
17	<i>CIL</i> , II, 4677	Calzada	CXXX	101-102
18	<i>CIL</i> , II, 4679	près de Salamanque	[C]XLI	98-99
19	<i>CIL</i> , II, 4680	près de Salamanque	CXLIII	98-99 ?
20	<i>CIL</i> , II, 4684	Salamanque	LXXVI	98-99
21	<i>CIL</i> , II, 4685	Salamanque	II	98-99
22	<i>CIL</i> , II, 4781	Pastoria	vole Braga - Chaves Aquis Flavis m. p. IV	102-103
23	<i>CIL</i> , II, 4782 = 4774	Padrões	Aquis Flavis m. p. XLII	102-103
24	<i>CIL</i> , II, 6214	Sande		102-103 ?
25	<i>CIL</i> , II, 4796 = 5560	S. Thomé de Caldeillas		102-103

¹ Lostal Pros, p. 71, considère, à la suite de F. Romero et A. Jimeno, Consideraciones en torno a un miliario de la vía Augustóbriga a Numancia, *Durios*, 4, 7-8, p. 169-174, que *CIL*, II 4890 et 4891 sont un seul et même milliaire.

26	AE, 1974, 402	Puebla de Trives, rio Bibey	vole Braga - Astorga (par province d'Orense)	après 114
27	HEp, 2, 1990, 517	Castro de Rubiás		101
28	CIL, II, 4839	Portela do Homen		
29	EE, VIII, 237	Portela do Homen	Bracara - Asturica XXXII[-]	
30	CIL, II, 4797	Villareal	vole Chaves - Viseu	102-103
31	CIL, II, 4725 = Sillières, Voies, n° 44	Près de Cordoue	vla Augusta	fin 98-99
32	CIL, II, 4733 = Sillières, Voies, n° 37	Cordoue		fin 98-99
33	CIL, II, 4687 = Sillières, Voies, n° 82	Conil ?	vole Malaga - Cadix	98-117
34	CIL, II, 4934 = CILA, III, 617 = Sillières, Voies, n° 60	Santiesteban del Puerto	camino de Anibal (Castulo-Saetabis)	fin 98-99
35	CIL, II, 4933 = CILA, III, 628 = Sillières, Voies, n° 85	Úbeda (Jaén)	vole Castulo - Accl	fin 98-99
36	AE, 1982, 621 = HEp, 5, 1995, 740 = Sillières, Voies, n° 69	Pozo Cañada (Albacete)	vole Carthago Nova - Complutum	fin 98-99
37	ILER, 2000 = Sillières, Voies, n° 65	Cieza (Murcie)	Cil	fin 98-99
38	Sillières, Voies, n° 66	Cieza (Murcie)		fin 98-99
39	EE, VIII, 253	Huelves (Cuenca)		fin 98-99
40	Lostal Pros, n° 72	Tordomar (Burgos)	vole Clunia - croisement ab Asturica Burdigalam	98-99
41	ILER, 1980	Alcaidus (Minorque)		97-98
42	CIL, II, 6003	Alayor (Minorque)		97-98

VI. Milliaires de Vespasien

	Références	Lieux	Route	Date
1	<i>CIL</i> , II, 4697 = Sillières, <i>Voies</i> , n° 108	La Carlota ?	<i>via Augusta ab Iano ad Oceanum</i>	1 ^{er} janvier - 23 juin 79
2	<i>HEp</i> , 1, 1989, 149 (milliaire ?)	Ahigal	vole Mérida - Salamanque ?	

VII. Milliaires de Titus (T) et de Domitien (D)

Nos	Références	Lieux	Route	Date
1	<i>CIL</i> , II, 4799 = <i>HEp</i> , 5, 1995 983	Freguesia Prado	<i>m. p. X ? vole Bracara - Asturica (par la province d'Orense)</i>	1 ^{er} semestre 80
2	<i>CIL</i> , II, 4798 = <i>EE</i> , VIII, 224 (T et D)	Amares	<i>uia noua XIII</i>	
3	<i>HEp</i> , 5, 1995, 976 (T et D)	Freguesia Souto	<i>uia noua facta a Bracara m. p. XIV</i>	1 ^{er} semestre 80
4	<i>CIL</i> , II, 4800 (T et D)	S. João de Balança	<i>XV</i>	
5	<i>CIL</i> , II, 4802 (T et D)	Chorense	<i>m. p. XVIII</i>	1 ^{er} semestre 80
6	<i>CIL</i> , II, 4803 = <i>EE</i> , VIII, 228 (T et D)	Lagedos	<i>m. p. XIX</i>	1 ^{er} semestre 80
7	<i>CIL</i> , II, 4814 = <i>EE</i> , VIII, 229	S. João	<i>XXVII</i>	1 ^{er} semestre 80
8	<i>CIL</i> , II, 4838 = <i>EE</i> , VIII, 236 (T et D)	Portela do Homen	<i>uia noua a Bracara Aug XXXVIII</i>	1 ^{er} semestre 80
9	<i>CIL</i> , II, 4847 (T et D)	Portela do Homen	<i>[-] XVI [-]</i>	1 ^{er} semestre 80
10	<i>CIL</i> , II, 4854 = <i>HEp</i> , 2, 1990 (T et D)	Puente de Navea	<i>uia noua facta ab Asturica</i>	1 ^{er} semestre 80
11	<i>CIL</i> , II, 6224 (T et D)	Puente de Navea	<i>uia noua</i>	1 ^{er} semestre 80
12	<i>AE</i> , 1974, 400 = 1975, 508 (T et D)	Puebla de Trives	<i>uia noua facta ab Asturica m. p. XCIV</i>	1 ^{er} semestre 80
13	<i>AE</i> , 1928, 178 = 1966, 215 (T et D)	San Justo de Cabanillas	<i>uia noua facta ab Asturica Bracaram m. p. XXIII</i>	1 ^{er} semestre 80
14	<i>AE</i> , 1974, 401 (T et D)	San Juan de Rio	<i>uia noua a Bracara</i>	1 ^{er} semestre 80

15	<i>CIL</i> , II, 4721 = Sillières, <i>Voies</i> , n° 35 (D)	–	<i>via Augusta</i>	1er janv. -12 sept. 90
16	<i>CIL</i> , II, 4722 = Sillières, <i>Voies</i> , n° 36 (D)	–	<i>via Augusta</i>	1er janv. -12 sept. 90
17	<i>CIL</i> , II, 4723 = Sillières, <i>Voies</i> , n° 46 II (D)	Cordoue	<i>via Augusta</i>	1er janv. -12 sept. 90
18	<i>AE</i> , 1981, = Sillières, <i>Voies</i> , n° 41 (D)	Cordoue, 6 km à l'ouest	<i>via Augusta militaris (LXVIII)</i>	1er janv. -12 sept. 90
19	<i>CIL</i> , II, 4703 = Sillières, <i>Voies</i> , n° 43 (D)	Puente Viejo	<i>via Augusta (LXXI)</i>	1er janv. -12 sept. 90
20	<i>CIL</i> , II, 4698 = <i>HEp</i> , 5, 1995, 497 = <i>CILA</i> , 7, 627 = Sillières, <i>Voies</i> , n° 90 (D ?)	Maquíz	<i>vole Castulo - Cordoba ?</i>	90 ?
21	<i>CIL</i> , II, 4918 (D)	Lucena	<i>vole Saragosse - Mérida</i> <i>Vias uetustate corruptas</i> <i>restituit pontes refecit</i>	85
22	<i>AE</i> , 1976, 299 = <i>HEp</i> , 5, 1995, 287 (D)	Puerto de las Muñecas (Castro Urdiales)	<i>vole Plisoraca - Flaulobriga</i> (Castro Urdiales)	85
23	<i>AE</i> , 1988, 686 ?	Campo Maior (concelho de Nisa)		

Nos	Références	Lieux		Circonstances	Date
1	<i>AE</i> , 1990, 491	<i>Aritium Vetus</i>	L	Construction publique	115
2	<i>CIL</i> , II, 692	<i>Norba</i>	L	–	
3 (?)	<i>AE</i> , 1992, 1034 = 1993, 856 = <i>HEp</i> , 5, 1995, 687 B	<i>Segouia</i>	C	Restauration de l'aqueduc sur ordre de Trajan ?	98 ?
4	<i>CIL</i> , II, 4509 et 6145 = <i>IRC</i> , IV, 30 ; 31	<i>Barcino</i>	C	Cursus sénatorial de L. Minicius Natalis	125
5	<i>CIL</i> , II, 4211 = <i>RIT</i> , 271	<i>Tarraco</i>	C	Don du cheval public à L. Domitius Dentonianus	105-117
6	<i>IRC</i> , II, 23 et 54 (= <i>CIL</i> , II, 4461)	<i>Aeso</i>	C	décorations militaires obtenues par L. Aemilius Paternus	avant 117
7 (?)	<i>CIL</i> , II, 2213 = <i>AE</i> , 1992, 979 = <i>CIL</i> , II ² , 285	<i>Corduba</i>	B	P. Postumius Acilianus, <i>procurator Imp. Neruae Traiani Aug.</i>	avant 102
8	<i>HEp</i> , 1, 1989, 544 ?	<i>Italica</i>	B	Cursus	
9	<i>CIL</i> , II, 4274 + 6072 = <i>RIT</i> , 918	<i>Tarraco</i>	C	Flamen diui Traiani Parthici	
10	<i>CIL</i> , II, 2344 = <i>HEp</i> , 2, 1990, 328	<i>Mellaria</i>	B	Date, flaminat provincial de Bétique	98
11	<i>AE</i> , 1987, 661	Almedina (Ciudad Real)	C	Date	102-114
12	<i>AE</i> , 1989, 475	<i>Valentia</i>	C	Date, contrôle d'une balance au Capitole	112

Nos	Références	Lieux	Circonstances ou types de document	Date
1	<i>CIL</i> , II, 1423	<i>Sabora</i>	B lettre impériale	78
2	<i>CIL</i> , II ² , 7, 870 = <i>AE</i> , 1986, 323 (V et T)	Valdecaballeros	L <i>terminus Augustalis</i> entre <i>Ucubi</i> et <i>Lacinimurga</i>	mars-juillet 73
3	<i>CIL</i> , II ² , 7, 275	<i>Corduba</i>	B cursus sénatorial de C. Dillius Aponianus, originaire de Cordoue	
4	<i>CIL</i> , II, 4130 = <i>RIT</i> , 153	<i>Tarraco</i>	C adlection parmi les tribuns d'un anonyme	
5	<i>CIL</i> , II, 2666 = Alföldy, <i>Fasti</i> , p. 115-117	<i>Legio</i>	C adlection parmi les préteurs de L. Pupius Praesens, originaire de <i>Saturnia</i> ou <i>Mantua</i>	
6	<i>AE</i> , 1973, 283 (V et T)	<i>Liria Edetanorum</i>	C adlection parmi les préteurs de M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus, originaire de <i>Liria</i>	
7	<i>CIL</i> , II, 2637 = <i>AE</i> , 1966, 187	<i>Asturica</i>	C décorations militaires obtenues du <i>diuus Vespasianus</i> par Pompeius Faentinus, originaire de Citérieure dont il fut flamine	
8	<i>AE</i> , 1983, 630 = <i>IRC</i> , I, 89	Cabrera de Mar	C affranchi d'un personnage, <i>procurator Vespasiani Aug.</i>	
9	<i>AE</i> , 1932, 84 = 1965, 236 = <i>RIT</i> , 145	<i>Tarraco</i>	C Raecius Gallus, <i>flamen Imp. Vespasiani Caes. Aug.</i>	
10	<i>CIL</i> , II, 6095 = <i>RIT</i> , 279	<i>Tarraco</i>	C <i>flamen diui Vespasiani</i>	
11	<i>AE</i> , 1987, 478 d	S. Romão (terr. d'Olisipo)	L <i>flamen diui Vespasiani</i>	
12	<i>CIL</i> , II, 1610 = <i>AE</i> , 1986, 334 d	<i>Cabra</i>	B <i>beneficio Imp. Caes. Aug. Vespasiani ciuitatem Romanam consecutus per honorem Iluiratus</i> dédicace à Apollon	75
13	<i>CIL</i> , II, 2096 = <i>AE</i> , 1986, 334 b	<i>Cisimbrium</i>	B <i>beneficio Imp. Caes. Aug. Vespasiani VIII cos. T. Caesaris Aug. I. VI cos. ciuitatem Romanam consecutus per honorem Iluiratus</i>	77
14	<i>HEp</i> , 2, 1990, 384 bis (V et T)	<i>Segobriga</i>	C datation, inscription monumentale du théâtre	

Nos	Références	Lieux	Circonstances ou types de document	Date
1	AE, 1962, 288	Munigua	B lettre impériale	7 sept. 79
Supra IX, 2	CIL, II ² , 7, 870 = AE, 1986, 323 (V et T)	Valdecaballeros	L	
2	CIL, II, 4251 = RIT, 311	Tarraco	C adlection parmi les chevaliers de M. Valerius Propinquus, Édetan, flamine PHC	
3	CIL, II, 4509 = AE, 1974, 415 = RIT, 159	Tarraco	C chevalier, <i>procurator diui Titi</i>	
4	CIL, II, 4212 = RIT, 272	Tarraco	C <i>flamen diui Titi</i> à Tarraco dont il est originaire	
Supra IX, 13	CIL, II, 2096 = AE, 1986, 334 b.	Cisimbrium	B	
5	CIL, II, 50* = HEp, 2, 1990, 783 = AE, 1987, 478 c	Póvoa de Midões	L date, don d'une fontaine (?) par un particulier	80-13 sept. 81
Supra IX, 14	HEp, 2, 1990, 384 bis	Segobriga		
6	CIL, II, 3271	Castulo	C <i>curator diui Titi</i>	

XI. Inscriptions d'un autre type mentionnant Domitien

Nos	Références	Lieux	Circonstances ou types de document	Date
1	CIL, II ² , 7, 220 = AE, 1986, 335	Corduba	B <i>aqua nova Domitiana Aug.</i>	
2	AE, 1981, 496 = 1986, 334 a	Cisimbrium	B <i>beneficio Imp. Caes. Aug. Domitiani .IX cos. ciuitatem Romanam consecutus per honorem Iluiratus</i> dédicace à Venus Victrix	84
3	AE, 1977, 440 = 1982, 544 = 1986, 334 c	Priego	B date, <i>terminus Augustalis</i> , Cisimbrium	84
4	CIL, II, 656 = II ² , 7, 871	Valdecaballeros	L date, <i>terminus Augustalis</i> entre <i>Ucubi</i> et <i>Emerita</i>	81 - 94

OBSERVAȚII ASUPRA UNEI FAMILII DE FABRI DE LA DROBETA

Radu ARDEVAN

Despre existența unui *collegium fabrum* la Drobeta ne informează o singură inscripție, anume monumentul CIL III 1583=8018, republicat în repetate rânduri¹. Piesa a fost descoperită la Schitu Topolnicei (jud. Mehedinți), în imediata apropiere a Drobetei; chiar dacă pare să fi fost adusă ulterior acolo, este absolut sigur că ea se referă la realități drobetense².

Textul inscripției a fost întregit după cum urmează:

*D(is) M(anibus). / lul(ius) Herculanus / dec(urio) sc(h)ol(ae) fabr(um) i<i>mag(inifer) / vix(it) ann(is) LXXX, lul(ia) Viv(enia) coniux lul(ius) / Marcianus fil(ius) im/<m>ag(inifer) sc(h)ol(ae) fab(rum) vix(it) / ann(is) XXVII. Aur(elius) lul(ius) mil(es) c(o)h(ortis) / sag(ittariorum) im/<m>ag(inifer) vix(it) ann(is) XXX. lul(ius) / Marcellinus fil(ius) / vexil(larius) sc(h)ol(ae) fab(rum) vix(it) / ann(is) XXV. lul(ia) Ma/rcia fil(ia) vix(it) / ann(is) XIII. lul(ia) Er/aclia fil(ia) vix(it) / ann(is) VIII. lul(ia) Marcel(l)ina nep(os) / vix(it) ann(is) III. Viv(enia) mater se viva f(ecit)*³.

În traducere:

„Zeilor subpământenii. Iulius Herculanus, decurion al colegiului fabrilor, purtător de imagini (sacre), a trăit 80 de ani, Iulia Vivenia soție, Iulius Marcianus, fiu, purtător de imagini (sacre) al colegiului fabrilor, a trăit 27 de ani. Aurelius Iulius Marcellinus, fiu, stegar al colegiului fabrilor, a trăit 25 de ani. Iulia Marcia, fiică, a trăit 14 ani. Iulia Eraclia, fiică, a trăit 9 ani. Iulia Marcellina, nepoată, a trăit 4 ani. Vivenia, mamă, fiind în viață a făcut (monumentul)”⁴.

După cum se vede, textul nu ridică dificultăți deosebite. Este vorba de un monument funerar, care pomenește pe mai mulți decedați, înmormântați împreună; desigur că ei erau rude, formau o familie. Remarcăm doar o compoziție simplistă, defectuoasă, și câteva erori ortografice: *scola* în loc de *schola*, sau *imaginifer* scris de trei ori greșit⁵.

1. ILS 7247; Gr.G. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale ale Muzeului național de antichități din București*, I, București, 1902, p. 354-355; J-P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, Louvain, IV, 1900, p. 142, nr. 54; IDR II, 135.

2. R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara, 1990, p. 285.

3. Este restituirea din IDR II, 135. Observăm că în r. 18 literele NEP ar putea ascunde forma *nep(tis)*=nepoată (de bunic), mai potrivită cu sensul propoziției.

4. Față de traducerea din volumul citat mai sus am preferat pentru cuvântul *imaginifer* termenul de „purtător de imagini sacre”, spre a-l deosebi de *vexillarius* = „stegar”.

5. În r. 6-7 și 9-10 consoana M s-a repetat fără rost; de aceea, credem că în r. 3 nu trebuie citi (ca în CIL) *i(tem) imag(inifer)*, ci că e vorba tot de o eroare ortografică minoră - repetarea vocalei.

Într-o lucrare tipărită în 1929, V. Christescu i-a acordat acestei inscripții mai multă atenție⁶. El a stabilit că piesa CIL III 1215 din Apulum trebuie să fie de fapt o copie incompletă a acesteia⁷ - lucru perfect verosimil. Cât despre textul însuși, cercetătorul citat socotea că el dovedește existența unei familii de membri ai unui colegiu de *fabri* militari, din cadrul unei trupe auxiliare⁸; ei nu ar fi cetățeni romani, ci peregrini (soțul de obârșie greco-orientală, iar soția o celtă romanizată)⁹. Inscripția a fost datată ulterior în a doua jumătate a secolului II p. Ch¹⁰. Aceste concluzii au fost preluate și nuanțate în cea mai recentă republicare a piesei¹¹.

Față de opiniile de mai sus amintite, credem că se impune o revizuire a argumentelor aduse și a interpretării textului.

Mai întâi trebuie observat că nu avem nici un temei pentru a-i considera pe acești *fabri* drept militari. Simpla prezență a unor *imaginiferi* sau *vexillarii* nu spune nimic în acest sens; se știe că multe colegii profesionale copiau structurile și instituțiile militare¹². Afirmția este cu atât mai valabilă pentru un colegiu cu rosturi paramilitare, cum era cel al fabrilor¹³. Cazul ilustrat acum se încadrează bine în tot ceea ce știm despre colegiile civile, obișnuite. În plus, despre un singur membru al familiei se spune explicit că a fost militar, și anume *imaginifer* în *cohors / sagittariorum*, unitate cantonată la Drobeta¹⁴, acest detaliu subliniază și mai mult caracterul civil al celorlalți, și implicit al colegiului din care fac parte. Singurul aspect surprinzător este faptul că însuși *collegium fabrum* apare cu numele mai puțin frecvent de *schola*.

Datarea inscripției ni se pare și ea incorectă. Nimic nu susține, după opinia noastră, încadrarea ei în secolul II. După cum se știe, datarea pe criterii artistice este foarte discutabilă, îndeosebi pentru arta provincială. Forma literelor - îngrijită, dar ușor alungită - argumentează mai curând o încadrare cândva în secolul III p. Ch. Tot în același sens pledează lipsa constantă de *praenomina*. În sfârșit, reamintim că unitatea militară menționată în text a staționat cu siguranță la Drobeta în același veac¹⁵.

6. V. Christescu, *Câteva observațiuni asupra unei inscripții romane din Drobeta*, Pitești, 1929.

7. *Ibidem*, p. 2-5.

8. *Ibidem*, p. 2.

9. *Ibidem*, p. 6.

10. Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore*, București, 1949, p. 38-39, nr. 36 (pe criterii glicptice).

11. C.C. Petolescu, în IDR II, 135 (p. 78). Concluzii similare la M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 311, și la M. Davidescu, *Drobeta în secolele I-VII e.n.*, Craiova, 1980, p. 104-105 (afară de datare).

12. J.-P. Waltzing, *op. cit.*, II, 1896, p. 351-352; E. Kornemann, în RE IV, 1 (1900), 414; F. Ausbüttel, *Untersuchungen zu den vereinen im Westen des römischen Reiches*, Kallmünz, 1982, p. 72-77.

13. J.-P. Waltzing, *op. cit.*, II, 1896, p. 352-355; E. Kornemann, în RE IV, 1 (1909), 1915-1916; F. Ausbüttel, *loc. cit.*; F. Jacques, J. Scheid, *Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-C. - 260 ap. J.-C.)*. I. *Les structures de l'Empire romain*, Paris, 1990, p. 336.

14. C.C. Petolescu, în *ActaMN*, 34, 1997, I, p. 109-110. Nu se știe dacă este vorba sau nu despre aceeași cohortă care staționa în sec. II la tibiscum.

15. *Ibidem*. Datarea inscripției în secolul III p. Ch. a fost susținută și de M. Davidescu, *loc. cit.*

Mai multe ar rămâne despre spus de familia pomenită pe acest monument funerar.

Prima persoană consemnată este Iulius Herculanus, decurion și *imaginifer* al colegiului, decedat la 80 de ani; monumentul i-a fost ridicat de soție, Iulia Vivenia. Condiția socială a lui Herculanus este una absolut comună, un membru al colegiului ceva mai răsărit, care îndeplinește unele funcții în cadrul asociației¹⁶. Frapează faptul că cei doi soți au același *nomen gentile*, ceea ce ar putea sugera o origine liberină (foști sclavi la același stăpân), dar acest lucru nu e neapărat obligatoriu¹⁷.

Inscripția mai pomeneste patru copii ai defunctului. Iulius Marcianus, decedat la 27 de ani, a fost tot *imaginifer* al aceluiași colegiu; Iulius Marcellinus, *vexillarius* în colegiu, a trăit 25 de ani; două fiice, Marcia și Eraclia, au viețuit doar 14 respectiv 9 ani. Cum în text nu apare decât termenul *fillius*, respectiv *filia*, este clar că toți aceștia sunt copiii lui Iulius Herculanus și ai Iuliei Vivenia¹⁸.

O altă relație certă de înrudit este reprezentată de Iulia Marcellina. Fetița decedată în vârstă de numai 4 ani, figurează ca nepoată - evident tot a lui Iulius Herculanus și a Viviniei. Similitudinea de *cognomen* indică faptul că ea trebuie să fie fiica lui Iulius Marcellinus. Desigur, acesta din urmă trebuia să fi avut o soție cu nume necunoscut, mama Marcellinei, dar care nu figurează pe monumentul funerar; probabil că mai era în viață la momentul ridicării lui.

Dar în inscripție mai apare și un alt personaj. El poartă numele Aurelius Iulius. A fost *miles* în *cohors I sagittariorum* și *imaginifer*, cum nu se spune unde a exercitat această funcție, rezultă că a îndeplinit-o chiar în cadrul cohortei pomenite anterior¹⁹. A murit în vârstă de 30 de ani, așadar ca militar activ²⁰. El nu poartă același *gentilicum*, iar similitudinea cognomenului său cu numele de familie comun al celor înmormântați²¹ nu spune nimic despre o eventuală înrudire. Totuși, și el trebuia să fi făcut parte din familie, altfel nu ar fi fost înmormântat împreună cu ceilalți. Dacă se caută o relație, credem că cea mai verosimilă explicație este o înrudire prin alinață: Aurelius Iulius trebuie să fi fost ginerele lui Iulius Herculanus și soțul unei fiice a acestuia. Cum cele două fete pomenite pe piatra funerară au murit la vârste care exclud căsătoria, rezultă că soția militarului va fi fost o altă fiică a lui Herculanus, o Iulia cu cognomenul necunoscut. Ea trebuia să fi fost în viață la data ridicării monumentului, așa că nu apare printre răposați.

Faptul că Aurelius Iulius la data morții era militar activ și căsătorit legal dovedește indubitabil datarea inscripției în secolul al III-lea, după legalizarea căsătoriilor militarilor aflați sub armă operată de Septimius Severus²². Numele Aurelius poate sugera chiar o datare ușor mai târzie, după *Constitutio*

16. R. Ardevan, *op. cit.*, p. 299-300.

17. Numele Iulius este destul de răspândit în lumea provincială.

18. Merită a fi subliniată similitudinea de *cognomina*: marcia se leagă de numele fratelui ei marcianus, iar Eraclia este forma feminină a lui Herculanus, dar în variantă grecească (v.V. Christescu, *op. cit.*, p. 5 și C. C. Petolescu, în IDR II, p. 78).

19. În toate celelalte cazuri din text, funcția consemnată este asociată cu *schola fabrum*. Pentru *imaginiferi* în armată, vezi Y. Le Bohec, *L'Armée romaine sous le Haut-Empire*, Paris, 1989, p. 51, 264.

20. *Ibidem*, p. 76.

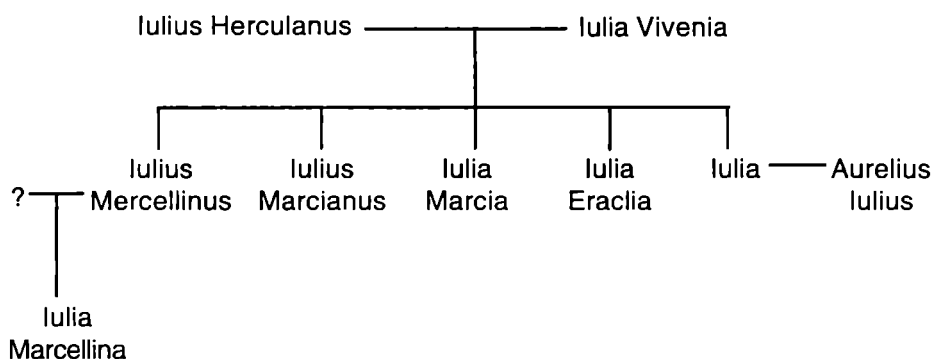
21. Remarcată mai de mult (IDR II, p. 78), această similitudine a fost explicată defectuoasă.

22. Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 244.

*Antoniniana*²³. Aceste detalii corespund cu lipsa de *praenomina* a tuturor celor consemnați în text. Așa că membrii acestei familii sunt cu siguranță cetățeni romani cu toții²⁴. Faptul că soția lui Herculanus are un cognomen celtic - Vivenia²⁵ - nu mai constituie decât o tradiție de familie²⁶, iar numele cu tentă grecească al fiicei lor - Eraclia - se explică ușor prin moda vremii²⁷. Nu avem motive pentru a ne îndoi de romanitatea acestei familii drobetane.

Dar lipsa a două soții în viață ca dedicante (fiica și nora lui Iulius Herculanus) pare surprinzătoare. O explicație posibilă ar fi ridicarea târzie a mormântului familial, la o dată mult ulterioară morții celor menționați (vezi mai jos); în acel moment, cele două femei puteau să fi fost deja recăsătorite, deci să nu mai facă parte din familie, așa că mama Vivenia rămâne singură să înalțe monumentul funerar.

Odată stabilite toate acestea, se poate încerca reconstituirea arborelui genealogic al acestei familii din Drobeta:

O ultimă precizare privește raporturile de vârstă dintre membrii familiei consemnate pe inscripția de la Schitu Topolnicei.

Este foarte posibil ca între Herculanus și soția sa să fie o importantă diferență de vârstă. Totuși, nu pare deloc probabil ca el să fi murit în vârstă de 80 de ani la o dată apropiată de decesele copiilor săi; decalajul de etate ar fi în cazul acesta

23. După 212 p. Ch. se întâlnesc simțitor mai mulți Aurelii în toată lumea romană. Este posibil ca Aurelius Iulius să se fi aflat sub arme chiar în momentul promulgării edictului lui Caracalla, dar nu putem fi siguri.

24. Contrar opiniei lui V. Christescu (op. cit., p. 6); chiar și G. Cantacuzino (*Colonizarea română în Illyricum*, București, 1928, p. 7), care îi considera romani, folosește o argumentație deficitară.

25. Vezi și A. Holder, *Altceltischer Sprachschatz*, Leipzig, I. 1908, p. 418.

26. I.I. Russu, *Elemente traco-getice în Imperiul Roman și în Byzantium (secolele III-VII)*, București, 1976, p. 44, 58-60, 70-71, 94-95, 103; R. Ardevan, C. Beldiman, J. Zepeczaner, în SCIVA, 41, 1990, 2, p. 200.

27. F. Jacques, *Le privilege de liberté. Politique impériale et autonomie municipale dans les cités de l'Occident romain (161-244)*, Rome, 1984, p. 524-525; I. Piso, în W. Eck (Hrsg), *Prosopographie und Sozialgeschichte. Studien zur Methodik und Erkenntnismöglichkeit der kaiserzeitlichen Prosopographie*, Köln-Wien-Weimar, 1993, p. 324-325.

mult prea mare. Mult mai verosimilă este moartea copiilor lui Herculanius și a nepoatei sale la date diferite, considerabil anterioare decesului capului familiei.

Structura textului inscripției confirmă această supoziție. În primele rânduri sunt pomeniți Herculanius și soția sa, ambii la nominativ; urmează pe rând numele la nominativ ale copiilor decedați, pentru ca la sfârșit numele mamei să se repete fără rost, cu consemnarea că ea a ridicat inscripția, în viață fiind. Impresia este că mai multe indicații sumare de pe diferite morminte au fost pur și simplu juxtapuse, fără nici o grijă pentru un text unitar - ceea ce indică și un nivel mai redus de cultură al comanditarului, corespunzător cu condiția socială a unei familii de simpli *fabri*. Ordinea menționării pe piatra funerară nu pare a respecta deloc succesiunea reală a deceselor; în frunte este trecut capul familiei (dar care trebuia să fi murit ultimul, la o vârstă foarte înaintată), iar după aceea sunt trecuți ceilalți membri ai familiei în ordinea dată de vârsta la care și-au sfârșit viața. Dacă socotim că Herculanius și Vivenia trebuiau să fi avut copii la o vârstă normală, mai firesc pare să fi murit întâi fetițele - Marcia și Eraclia; ceva mai târziu vor fi dispărut bărbații de vârstă adultă - Marcianus, Marcellinus și cumnatul lor Aurelius Iulius. Cât despre nepoata Marcellina, ea putea să fi murit la o dată apropiată decesului tatălui²⁸.

Toți aceștia vor fi înmormântați separat, având indicații scurte pe niște monumente funerare modeste. Tot așa se vor fi petrecut lucrurile și mai târziu, când a murit Herculanius; în orice caz, primele cinci rânduri ale inscripției par a copia (sau rezuma) un epitaf independent, conceput numai pentru acesta din urmă. Abia ulterior văduva lui, Iulia Vivenia, a izbutit să-i adune pe toți într-un cavou familial, a cărui inscripție a ajuns până la noi; textul acesteia n-a făcut decât să comaseze consemnările inițiale, adăugând în final numele și calitatea dedicantei. Operația s-a desfășurat fără participarea fiicei supraviețuitoare și a nurerii, ambele ieșite deja din familie.

Dacă această familie Iulia de *fabri* din Drobeta a trăit pe la începutul secolului III p. Ch., ridicarea inscripției poate fi plasată puțin mai târziu cam prin vremea lui Severus Alexander sau chiar după aceea.

Importanța acestui document epigrafic rezidă în faptul că el consemnează o familie medie de cetățeni romani din *Colonia Septimia Drobeta*, ai cărei bărbați erau membri în *collegium fabrum* din localitate, cândva în prima treime a secolului III p.Ch. Ea certifică existența acestui colegiu, cel puțin în perioada colonială a orașului²⁹.

28. Un bărbat de 25 de ani putea avea o fiică de 4 ani chiar în momentul morții, dar s-ar putea ca fetița să fi supraviețuit o vreme tatălui (e mai puțin probabil ca ea să fi murit înaintea lui Marcellinus, vârsta tatălui ar fi în acest caz prea mică).

29. R. Ardevan, *loc. cit.*

REMARQUES AUTOR D'UNE FAMILLE DE FABRI DE DROBETA**Résumé**

L'inscription CIL III 1583=8018 (IDR II, 135) fait mention d'une famille vivant à Drobeta, dont les hommes étaient membres dans le collegium fabrum. On avait affirmé qu'il devrait s'agir des fabri militaires dans une unité auxiliaire, et que ces gens devraient être des pérégrins. L'inscription fut datée pendant la seconde moitié du IIe siècle ap. J.-C.

Selon notre opinion, le texte en question fait preuve d'un banal collegium fabrum civil, ayant comme d'habitude une structure paramilitaire. Un seul membre de la famille - Aurelius Iulius - avait été miles dans la cohorte campée à Drobeta, mais il n'était pas membre du college. Il doit avoir été uniquement le gendre de Iulius Herculanus. Nous avons dressé, tant bien que mal, la stemma de cette famille.

Tous les détails (la graphie, la manque de praenomina, le nom Aurelius, le mariage d'un militaire) nous rendent enclin à dater l'inscription au IIIe siècle, très probablement sous Alexandre-Sévère. Elle constitue la seule preuve écrite sur l'existence d'un college des fabres dans la Colonia Septimia Drobeta.

Les membres de cette famille sont des citoyens romains (le nom celtique de Vivenia n'est plus qu'un souvenir de famille, tandis que le nom grec d'Eraclia s'explique par la mode du temps).

CONDUCTE DIN TUBURI CERAMICE ÎN COLONIA DACICĂ SARMIZEGETUSA

Gică BĂEȘTEAN

Vitruvius recomanda pentru aducțiunea – distribuția apei în așezările romane, folosirea canalului de zidărie, a tuburilor ceramice și a fistulelor de plumb. Arheologic, au fost puse în evidență alte două sisteme de canalizare, este vorba despre conductele din blocuri de piatră și de tuburile de lemn.

Amenajarea terenului pentru o conductă ceramică, nu presupunea un efort tehnic deosebit, ceea ce le făcea foarte atractive din punct de vedere financiar. În cele mai multe din cazuri, se săpa un șanț care să asigure panta optimă de scurgere a apei, care ulterior era reacoperit cu pământ. În alte cazuri se recurgea la o protecție specială a instalației împotriva unei presiuni prea mari. La Căbești (jud. Hunedoara) exista un șanț simplu săpat direct în pământ¹. În schimb la Cogealac (jud. Constanța), conducta era protejată cu plăci de șist verde, iar spațiul dintre plăci era umplut cu mortar². La Romula – Malva, protecția tuburilor era asigurată de o galerie de cărămizi, de secțiune triunghiulară, plină de mortar³.

În ceea ce privește tuburile ceramice, acestea au forme și dimensiuni diferite. În principiu, au un corp cilindric ce prezintă la unul din capete un manșon care să permită îmbinarea cu piesa următoare, iar la celălalt capăt, diametrul interior era mai mare pentru a putea cuprinde manșonul tubului anterior. H. Fahlbusch⁴ face o tipologie a acestor piese, în funcție de forme și dimensiuni, extrăgând trei tipuri principale – arhaic/clasic pentru spațiul grecesc, tipul elenistic și cel roman. Din această tipologie se poate observa faptul că diferențele sunt minime, atât în cazul formelor cât și a dimensiunilor. La Pergam⁵ avem de a face cu tuburi elenistice, iar la Mainz⁶ ștampila legionară scoate din discuție orice interpretări asupra tipului din care face parte. La Potaissa⁷ dimensiunile tuburilor pentru castru se apropie mult

1. O. Floca, O conductă romană de apă dezgropată în comuna Căbești, în *Sargeția* I/1937, p. 79-82.

2. A. Avram, O. Bounegru, Noi contribuții la problema apeductelor Histriei, în *SCIIVA* 37, 1986, 3, p. 262-265.

3. D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1971, p. 180.

4. H. Fahlbusch, Elemente griechischer und romischer Wasserversorgungsanlagen, în *Die Wasserversorgung*, II, p. 133-165.

5. Garbrecht, L'alimentation en eau de Pergame, în *Dossiers*, 8, 1979, p. 26-33;

6. C.v. Kaphengst, G. Rupprecht, Mainz în *Die Wasserversorgung*, III, p. 199-204.

7. M. Bărbulescu, Potaissa, Turda 1994, p. 65-84.

de cele două exemple. Se poate spune că și în acest caz, romanii au preluat o tehnică de lucru grecească, fără a aduce modificări esențiale.

Se pare că aceste tuburi erau foarte bine realizate, având o rezistență suficient de mare, pentru a fi refolosite în construcția bolților unor clădiri mai târzii. Astfel de exemple se cunosc la Cartagina, Chemton, Ergastulum, Bulla Regia⁸. Iată ce spune Vitruvius referitor la țigle – „*În ceea ce privește țigla propriu-zisă, nimeni nu poate spune dinainte dacă este bună sau rea în zidărie, căci numai întrebuințată pe acoperișuri se cunoaște dacă e rezistentă la vechime și intemperii; căci aceea care nu e de lut bun sau nu e destul de arsă, își va arăta acolo defectele, atinsă de ger și umezeală. De aceea vor fi îndeosebi trainice zidurile executate din bucăți de țigle vechi*”⁹. Parafrazându-l pe Vitruvius am putea spune că după ce tuburile au dat măsura rezistenței lor într-o conductă de apă, vor putea face față sarcinilor pe care trebuie să le preia bolta unei clădiri.

La Sarmizegetusa, diferența de nivel dintre un posibil loc de captare a apei și vatra orașului era destul de mare, aproximativ 7%. Ori, pe baza afirmațiilor autorilor antici, coroborate cu descoperirile arheologice (aici mă gândesc în primul rând la apeductele din Galia), panta optimă pentru un apeduct, fără ca presiunea apei să dăuneze acestuia, ar fi de aproximativ 0,5-0,7%¹⁰. Acest lucru ar îndreptăți ipoteza folosirii unor conducte ceramice, care nu presupuneau un efort financiar deosebit, în ceea ce privește amenajarea unei pante acceptabile. Dealtfel, O. Floca¹¹ afirma că a văzut tuburi ceramice în partea de sud a orașului iar la Clopotiva se cunoaște apeductul ce deservea Sarmizegetusa.

În zona palatului procuratorului financiar al provinciei Dacia Apulensis, între clădirile 001 și 002, a fost descoperit *in situ*, un fragment de conductă din tuburi ceramice (a se vedea fig. I). Este vorba de 22 de piese îmbinate una în alta. Stadiul săpăturilor în zona respectivă nu ne permite să ne formăm o idee exactă asupra problemelor de detaliu. Se pare că ulterior, conducta a fost acoperită din nou cu pământ. Din păcate nu se cunosc detalii referitoare la caracteristicile tehnice ale tuburilor.

Totuși, în depozitele muzeului vechi, între materialul provenit din zona palatului, am găsit patru tuburi folosite la aducțiunea – distribuția apei. Tuburile au o lungime de 26-28 cm, diametrul mare de 13 cm, diamterul mic de 6 cm, iar manșonul este de aproximativ 7 cm.

Conducta este implantată (direct în pământ) în marginea șanțului de scoatere a unui zid de piatră – din prima jumătate a secolului II. Ipoteza că am avea de a face cu șanțul de scoatere a unui alt obiectiv decât cel urmărit de noi, se bazează pe faptul că tuburile nu se află pe centrul șanțului, care este mult mai lat. Prin urmare, se poate vorbi mai degrabă de un șanț de implantare a conductei și de

8. S. Storz, Tonrohren in Antiken Gewolbbebau, Mainz am Rhein 1994, *passim*.

9. Vitruvius, Despre arhitectură, București, 1964, II, 8, 61.

10. G. Băeștean, Blocuri de piatră pentru aprovizionarea cu apă în Colonia Dacica Sarmizegetusa, în *Sargetia* XXVI, 1995-1996.

11. O. Floca, V. Șuiaga, Ghidul județului Hunedoara, Deva, 1936, p. 322; D. Alicu, A. Paki, Town Planning and population in Ulpia Traiana Sarmizegetusa, în *BAR International Series*, 605, 1995, p. 11.

scoatere a zidului, decât de un șanț de scoatere a acesteia. Demolarea zidului are loc (probabil) cu ocazia construirii sediului procuratorului finaciar (clădirea 002). Se știe că începerea lucrărilor la acest obiectiv este prin anii 168, ceea ce ne face să credem că pe la 170 conducta aproviziona termele din zona acestui complex. Evident, este vorba de o conductă ce realiza împărțirea apei de la castelul de distribuție la diferite obiective. Într-o fază mai târzie, probabil post severiană, zidul de nord al lui 002 este dublat de un alt zid, ce taie conducta. Din acest moment încetează să mai funcționeze, observându-se faptul că a fost secționată și nu ruptă în mod accidental. După dezafectare, tuburile au fost probabil refolosite în altă parte, excepție fac doar cele dintre clădirile 001-002, care au fost acoperite de o curte¹².

În depozitele muzeului nou, am identificat aproximativ 20 de tuburi ceramice, păstrate în marea lor majoritate întregi. Nu se cunoaște locul lor de descoperire. Dintre acestea s-ar putea desprinde trei tipuri de lungimi diferite. Un prim tip este reprezentat de tubul cu dimensiuni identice cu cele prezentate anterior. Tuburile din cel de-al doilea tip, sunt ceva mai lungi – 32 cm, diametrul mare de 13 cm, diametrul mic de aproximativ 6 cm, manșonul de 7 cm. Tuburile din cel de-al treilea tip sunt ceva mai mici 24 cm, diametrul mare de 12,6 cm, diametrul mic de 5,8 cm; manșonul este puțin diferit față de celelalte, având o răsfrângere a buzei ceva mai mare (a se vedea desenele din fig. II. a, b, c). Din păcate nu se cunoaște locul lor de proveniență. Evident, nu este o tipologie propriu zisă, pentru că în ceea ce privește formele nu există diferențe prea mari. Când mă refer la diferențe, mă gândesc în primul rând la diametre, pentru că acestea sunt importante în cazul transportului apei fără pierderi. Diferența de lungime între cele trei tipuri de tuburi nu este în nici un caz un indiciu care să ateste prezența a trei conducte diferite.

La Pergam, aducțiunea apei s-a realizat printr-o baterie de trei conducte, la care G. Garbrecht aprecia că s-au folosit aproximativ 200 000 de tuburi. Tuburile diferă prin dimensiuni și materialul folosit, având lungimi cuprinse între 50 și 70 cm și diametrele interioare de 16-19 cm¹³.

Posibile analogii pentru tuburile de la Sarmizegetusa, prin dimensiuni, dar mai ales prin diametrele asemănătoare, pot fi întâlnite la Cătunele (jud. Gorj)¹⁴, Tomis¹⁵, Cogealac (jud. Constanța), Romula-Malva.

În cazul unor conducte din blocuri de piatră, diferențele de câțiva centimetri în ceea ce privește diametrele interioare, pot să reprezinte mult în cazul transportului apei fără pierderi. Însă în cazul tuburilor ceramice, unde avem de a face cu dimensiuni mult mai mici, aceste diferențe puteau fi remediate prin folosirea de mortar hidraulic, cu care se căpăceau îmbinările. Probabil acesta este motivul pentru care, în unele dintre cazuri, pe lângă urmele de pe corpul tubului, mortarul apare și pe manșon, deci într-o zonă ce era acoperită în timpul funcționării conductei de tubul următor. Dealtfel, aceste tuburi sunt realizate de un olar care probabil lucrează, ca orice

12. Informațiile provin din partea d. prof. univ. dr. I. Piso și lector dr. Alex. Diaconescu, cf. jurnalului de săpături din 1981.

13. Garbrecht, *L'alimentation en eau de Pergame*, în *Dossiers*, 8, 1979, p. 26-33.

14. D. Tudor, *op. cit.*, p. 315.

meseriaș, după ochi, în funcție de materialul ce-l are la dispoziție. În acest fel se pot explica diferențele de mărime și de grosime. Micile diferențe de formă, s-ar putea explica, prin faptul că meșterul nu lucrează de unul singur, ar putea să fie mai mulți meșteri sau meșterul și ucenicii săi (dacă avem în vedere numărul mare de tuburi ce trebuiau realizate).

Prin urmare, considerăm că avem de a face cu tuburi din aceeași conductă, posibil din aceeași instalație din care face parte și fragmentul din sediul procurorului financiar. Ceea ce nu exclude existența mai multor sisteme de acest tip. Iar dacă ceea ce a văzut O. Floca era o conductă și nu tuburi dispartate, atunci trebuie să fi existat și o instalație de aducțiune de acest tip la Sarmizegetusa.

Un mare consumator de apă erau băile. Complexul termal principal, situat în zona dintre zidurile de incintă ale orașului și amfiteatru, a fost săpat încă din 1883 de G. Tegaș și P. Kiraly¹⁶. Ei amintesc despre o conductă ce aproviziona zona, însă nu-i acordă o atenție deosebită. Prin urmare nu știu dacă este vorba despre o conductă de plumb sau una ceramică.

Deasemenea, *schola gladiatorum* pare să fi beneficiat de propriile băi. H. Daicoviciu amintea niște țevi (probabil ceramice) de secțiune dreptunghiulară sau pătrată care realizau deversarea, respectiv distribuția apei într-un bazin¹⁷. Însă nici în acest caz nu se acordă atenție acestor amănunte și nu este imposibil ca ele să provină de la rețeaua cu rol în încălzirea obiectivului.

În timpul campaniei de săpături arheologice desfășurate în zona forului, din august 1998, a ieșit la iveală un nou fragment de tub ceramic. Din păcate nici această descoperire nu vine să aducă mai multă lumină asupra modului de întrebuințare, întrucât, la fel ca și în cazul celorlalte, îi lipsește un loc de descoperite *in situ*. A fost descoperit într-o groapă modernă, într-una din casetele de control deschise pentru a aduce lămuriri cu privire la fazele de construcție ale forului. Fragmentul este lung de 17 cm, diametrul interior al manșonului este de 7,5 cm iar cel exterior de 10 cm. În zona corpului, tubul are diametrul interior de 7,5 cm, însă diamterul exterior este de aproximativ 12,5-13 cm (a se vedea desenul din fig. II. d). Tubul se remarcă prin robustețea conferită de grosimea pereților, destul de puțin întălnită, ceea ce îl recomandă la folosirea în locul în care presiunea apei era foarte mare. Nu prezintă urme de mortar.

O altă ipoteză care s-a propus, ar fi aceea a folosirii exclusive a acestor tuburi (în primul rând este vorba despre cele descoperite în cadrul muzeului nou) la susținerea bolților unor clădiri. Argumentele aduse au fost câteva analogii cunoscute în lumea Imperiului Roman pe de o parte, iar pe de altă parte mortarul prezent pe corpul tubului.

La rândul nostru am pus în evidență cele câteva exemple pe care le cunoaștem cu privire la utilizarea acestor tuburi în structura de rezistență a unor clădiri din nordul Africii. În cazul acesta îmi exprim însă îndoiala față de această ipoteză (fără a o exclude). Argumentul principal este acela că piesele sunt făcute

15. *Histria, Monografie Arheologică*, București, vol. I, 1954, p. 357.

16. H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia ULPIA Traiana Sarmizegetusa*, București 1984, p. 73-74.

17. H. Daicoviciu, D. Alicu, *op. cit.* p. 100-103.

În primul rând cu scopul aducțiunii – distribuției apei. Forma lor este specifică și se regăsește și la blocurile de piatră sau la conductele de lemn, a căror utilitate nu mai poate fi pusă sub semnul întrebării. Că la un moment dat există un surplus de astfel de tuburi în cadrul atelierelor de ceramică sau are loc dezafectarea unei conducte de aducțiune – distribuție (ca și în cazul nostru, de la palatul procuratorului financiar), condiții în care apare un material de construcție valorificabil, nimeni nu poate nega. Mortarul prezent pe corpul unui tub, cu atât mai puțin poate să susțină această ipoteză, deoarece am arătat deja că protecția tuburilor (împotriva șocurilor de presiune) se realiza cu mortar, cum sunt exemplele de la Cogeașlac și Romula. În acest caz lămuritoare ar fi doar bucățile de tencuială (eventual pictată) sau bucățile de boltă prinse pe aceste tuburi (o astfel de piesă se află în depozitele muzeului din Deva; este un fragment de tub, de care se află prins un fragment de tencuială, de la o boltă, care este și pictată).

Generalizarea aceasta mi se pare puțin constructivă, pentru faptul că duce spre transformarea unui mod extraordinar, rar întâlnit, de construcție, într-unul ordinar, de mare răspândire, prin atribuirea acelor tuburi, ce nu au un loc de descoperire precis, unor tehnici constructive (iar aceste tuburi pot fi destul de numeroase). Ori, realitatea este puțin diferită. La Pompei sau în alte situri unde s-au păstrat foarte bine structurile de suprafață, acest gen de boltă nu se cunoaște sau apare foarte rar, prin urmare nu avem de a face cu un stil ce se bucură de o mare răspândire, sau cel puțin nu așa reiese din bibliografia la care am avut acces. Iar în ceea ce privește materialul din depozitele muzeului nou, deși am afirmat că nu se cunoaște locul de descoperire, prin similitudinile cu materialul descoperit în cadrul depozitelor de la muzeul vechi (și am arătat că am în vedere în primul rând dimensiunile, dar în privința câtorva și forma), mă văd suficient de îndreptățit să presupun că ar putea proveni, mai degrabă, chiar din conducta de la palatul procuratorului financiar. Ori, deși nu am putut beneficia de date privitoare la cele patru tuburi care se află printre materialul de la muzeul vechi, care nu au fost inventariate, la fel este posibil ca într-un fel sau altul, acest gen de material să ajungă și la muzeul nou.

Prin urmare, consider că în cazul nostru, dar nu numai, atunci când avem de a face cu tuburi disparate ele trebuiesc privite ca elemente ale sistemului de aprovizionare cu apă. Iar în cazul în care există indicii clare care să întărească cealaltă ipoteză, să operăm cu ea.

CERAMIC WATER PIPES IN COLONIA DACICA SARMIZEGETUSA**ABSTRACT**

The ceramic tubes represent a healthy, efficient and cheap solution for aduction or distribution of the water into a roman town. Most often these materials could be found in the sewerage system's framework of a settlement. In some cases they were used as construction materials for the vaults of certain buildings. The interpretation problems appear when ill-assorted tubes come out, as it is the case with most of them in Sarmizegetusa. We cannot certainly say about those that are part from a water pipe or a building valut. Throught their shape these tubes are like the wooden tubes or stone blocks, wich are used for the same purpose: the water supply. On the other hand, in most of the known cases these materials proceed from sewerage. It is not right to turn into a common work tehnique an extraordinary one. But also we can't ignore it when we know that it exists.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. I – drawing made during the tube discoveries from the Domus Procuratoris of Dacia Apulensis;
Fig. II – 1, 2, 3, drawing of the tube from the storehouses of the new Sarmizegetusa museum;
Fig. II – 4, drawing of the water pipe discovered in the Forum Area.

Fig. 1 - desenul făcut în timpul descoperirii conductei din zona palatului procuratorului financiar al provinciei Dacia Apulensis;

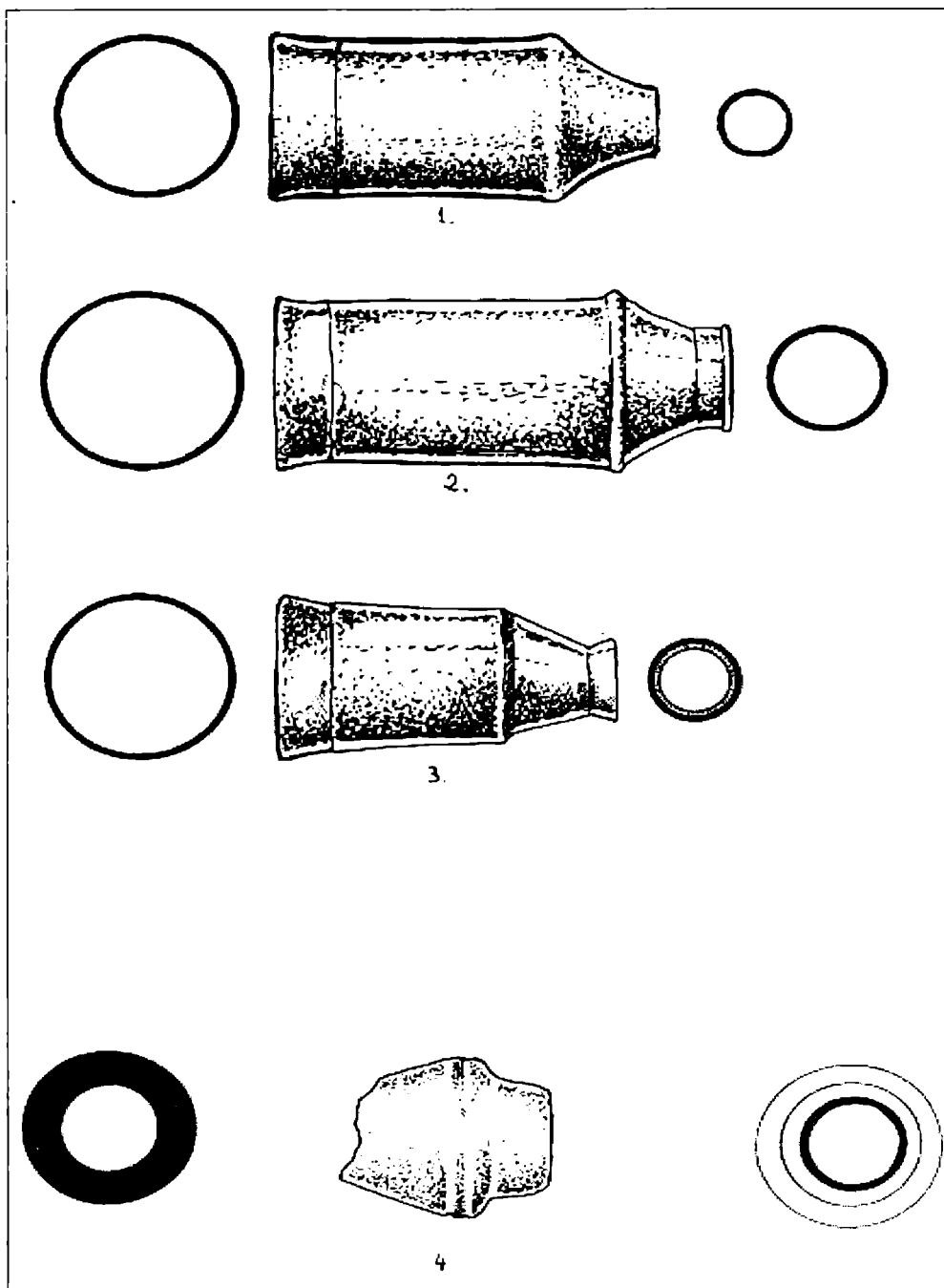

Fig. II - 1,2,3 desene ale tuburilor din depozitele muzeului nou; 4 desen al tubului descoperit în zona forului.

EPIGRAPHICA (XVI)*

– Inscriptions de Sarmizegetusa –

Ioan PISO

1.– Une plaque en marbre (fig. 1a) a été trouvée pendant la deuxième guerre mondiale lors de la démolition de l'église orthodoxe de Nălați, près de Hațeg. La plaque est détériorée sur les côtés gauche et droit. Le champ rectangulaire de l'inscription est surmonté par un fronton triangulaire, dans lequel se trouvent une rosette et d'autres motifs végétaux. Dimensions: 48x 75 x18 cm. Écriture lettres: l. 1=5 cm; l. 2-4 = 4 cm; ligatures: l. 1:ET. Se trouve dans la Musée de Deva, inv. 15921.

Le texte de l'inscription a été publié par O. Floca en 1953¹, republié peu après par D. Tudor² et, enfin, par I.I. Russu dans IDR III 2, 14. Comme les différences entre les lectures des trois auteurs sont mineures, on reproduira uniquement la lecture de I.I. Russu³.

[A]elius Maximus et Ingenuuus Superst[es]
[s]tateram publicam c[on]-
[s]ervatore lib(erto) publico po[suer](unt)
l(oco) d(ato) d(ecurionum) d(ecreto).

On comprend de ce texte que deux citoyens de Sarmizegetusa, Aelius Maximus et Ingenuvius Superstes, ont fait don à la colonie d'une balance et que la personne qui allait en prendre soin était un affranchi public au nom de *Conservator*.

Une première observation est que le nomen du premier personnage était *Claudius*⁴, car on voit clairement le bout supérieur du C. Une seconde observation, plus importante, est qu'à la fin de la ligne 2 on voit après le C le bout d'un V. Le dernier mot de cette ligne est donc *cu[m]* et le premier mot de la ligne suivante ne peut être que *[s]ervatore*. La texte prend la forme suivante (fig. 1b):

* *Epigraphica XV* dans *Acta MN* 22-23, 1985-1986, p. 487-501.

1. O. Floca, *MatArh* 1, 1953, p. 764-765, nr. 8, fig. 8.

2. D. Tudor *Istoria sclavajului în dacia romană*, București 1957, p. 248, nr. 33.

3. Il faut préciser, pour que les choses soient bien claires, que bien que, en qualité d'auteur, j'aie offert pour le volume *IDR III 2* contenant les inscriptions de Sarmizegetusa environ 150 textes nouveaux ou corrigés et la plupart des photographies, il ne m'a pas été permis de voir le manuscrit avant qu'il fut imprimé.

*Cl(audius) Maximus et Ing(?enuuius) Superst[es]
[s]tateram publicam cu[m]
[s]eruatore lib(erto) publico po[suer(unt)]
l(oco) d(ato) d(ecurionum) d(ecreto).*

Claudius Maximus et Ing(?enuuius)⁵ Superstes, regardés par I.I. Russu à tort comme magistrats (*IDR*)⁶, firent don d'une *statera publica*, mais le gardien (*seruator*) de celle-ci était un affranchi public, dont le nom n'était pas assez important pour être mentionné. Puisque la *statera* ne peut pas être imaginée sans *pondera*⁷, il est de normal penser qu'elle fût placée dans l'espace où l'on a trouvé, pendant les fouilles du *forum vetus*, des *pondera*, notamment dans la chambre située à l'ouest du tétrapyle⁸. Elle semble en tout cas s'être trouvée dans le forum uetus, là où se trouve aussi le local des *fabri* et où Mercure était objet de vénération. La pièce aura appartenu à la suprastructure d'un support pour la *statera*.

2. – En 1990 on a fait plusieurs sections dans le parking devant l'entrée aux monuments de Sarmizegetusa. Dans une de ces sections (P2) on a trouvé la partie inférieure d'un autel ou d'une base de statue (fig. 2). Se trouve dans le Musée de Sarmizegetusa. La base présentait une moulure. Dimensions: 23x15x17 cm; lettres: 3 cm. Du champ de l'inscription sont conservées quatre lettres de la dernière ligne, qui donnent pourtant un sens:

(----)
proc(urator) [?Aug(usti)].

Il s'agit d'un monument votif dédié par un procureur financier. L'édifice où il a été trouvé (EM 29), ayant le plan d'un temple, sera par la suite complètement fouillé par D. Alicu. Les procureurs financiers n'érigaient pas des monuments votifs dans des édifices sans importance. Il le firent, par exemple, dans la cour de leur *praetorium*, qui se trouvait à l'intérieur des murs de la ville⁹. L'édifice dont il est question ici se trouve dans la grande *area sacra* située au nord du mur nord de la ville, entre l'amphithéâtre et le temple de Liber Pater. Une autre circonstance significative est qu'on y a trouvé, tout comme dans le *praetorium*, une tuile portant l'estampille PES, dont la lecture la plus probable est *pe(ditum)*, *s(ingularium)*¹⁰.

3. – Une plaque en marbre (fig. 3a) a été trouvée par hasard dans un lieu non pas précisé de Sarmizegetusa. Est conservé le coin droit inférieur. Au-dessus d'un l

4. O. Floca, D. Tudor: *Fl(auius) Maximus et Ing(enuuius) Superst(es)*.

5. Pour les possibles variantes de Ing(---) voir H. Solin, O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim-Zürich-New York 1994, p. 96.

6. Des *staterae* ont été données à la communauté une fois par un *décursion* (CIL VI 832=29683 = *ILS* 5464), deux fois par des *édiles* (CIL IX 1656 = *ILS* 5610; CIL XI 6375 = *ILS* 5613) et une fois par un *primus pilus* (CIL XI 5695 = *ILS* 5612).

7. Voir les inscriptions citées dans la note précédente.

8. R. Etienne, I. Piso, Al. Diaconescu, *Le forum vetus de Sarmizegetusa*, sous presse.

9. I. Piso, *ZPE* 50, 1983, p. 233-251; *ZPE* 120, 1998, p. 253, sqq.

10. I. Piso, *EphNap* 6, 1996, p. 158-159, nr. 7.

de la première ligne de l'inscription on distingue deux lignes verticales à peu près parallèles, qui n'appartiennent ni à l'écriture, ni au relief et pour lesquelles je ne trouve aucune explication. Le relief devait se trouver plus haut. Dimensions: 7x11x1,5 cm; lettres: 1,3-1,5 cm. Se trouve dans le Musée de Sarmizegetusa. Voici le texte (fig. 3b).

[--- *Aphr*]odisia

[--- *v*]oto.

On peut envisager au moins deux variantes. Tout d'abord, au début de la ligne 1 prouvait se trouvait le nom de la divinité, suivi par le nom personnel *Aphrodisia*, qui est évidemment un nom grec (Ἀφροδισία). La ligne 2 commence par le patronyme ou, s'il s'agit d'une esclave, par le nom du maître, suivi par la formule [*v*]oto ou [*ex v*]oto. Une seconde possibilité est que le nom de la divinité ne soit pas mentionné. Dans ce cas la ligne 1 contenait le *nomen* et le *cognomen* de la dédicante. Le *cognomen* serait alors *Aphrodisia* et désignerait une affranchie.

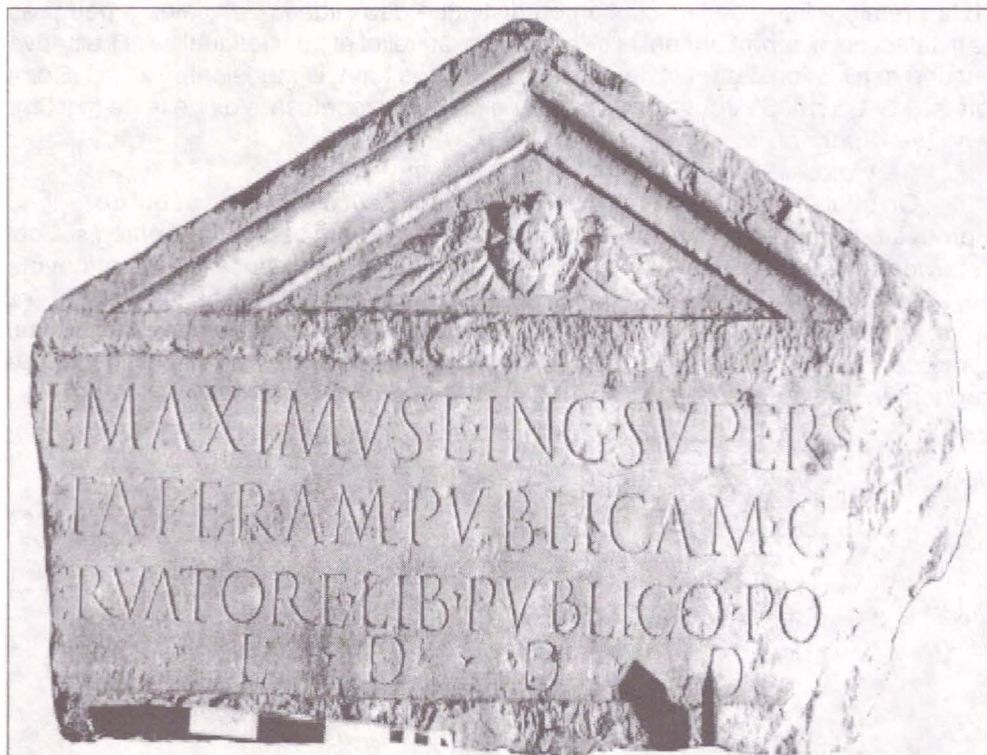

Fig. 1 a

CL MAXIMVS EING SVPERSTES
 S TATERAM PVBLICAM CVM
 SERVATORE LIB PVBLICO POSVER
 L · D · D · D

Fig. 1 b

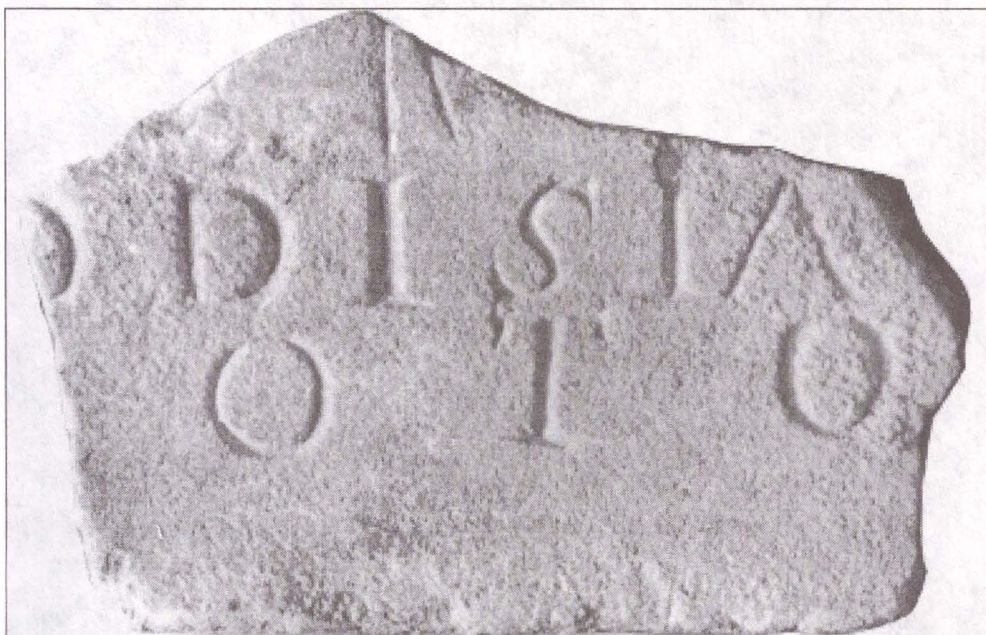

Fig. 3 a

Fig. 2

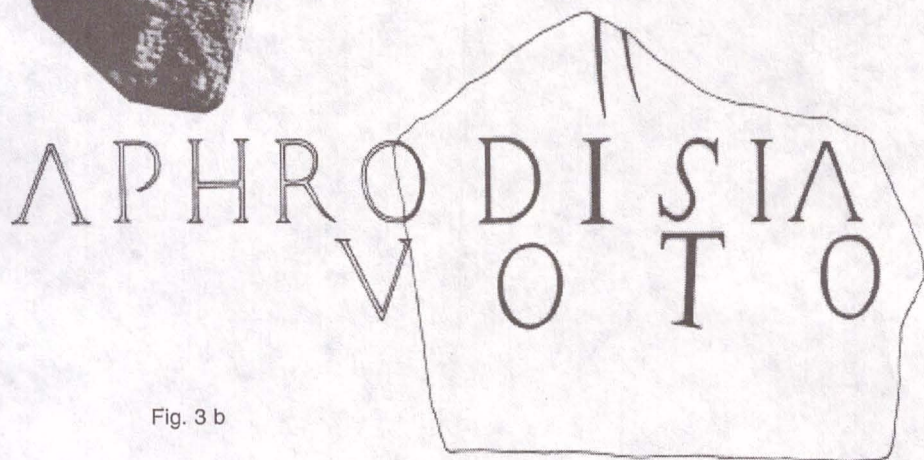

Fig. 3 b

CONTRIBUȚII LA ISTORIA AȘEZĂRII DE LA AD MEDIAM (Băile Herculane)

Doina BENEĂ – Iulian LALESCU

Stațiunea balneoclimaterică cea mai spectaculoasă a Daciei romane sub aspectul poziției geografice și mai ales al calității izvoarelor termale a fost probabil, Băile Herculane (Ad Mediam). Desigur, în acest moment descoperirile senzaționale de la Germisara din complexul balnear antic eclipsează poate orice altă stațiune de acest fel din provincie¹. Poziția geografică a așezării la intersecția paralelei nordice 44° 52' cu meridianul estic de 23° 30' a favorizat influențele mediteraneene asigurând o climă blândă stațiunii în timpul iernii și cu veri răcoroase. În antichitate, ca și acum așezarea se întindea de-a lungul râului Cerna, îndeosebi pe malul stâng al acestuia. Munți nu prea înalți cu culmi împădurite flancau de o parte și de alta cursul râului, la est se aflau munții Mehedinți cu Vârful lui Stan, iar la vest Culmea Șesimenului. Mai multe izvoare termale, în număr de 12 actualmente ajung la suprafață. Ele se întind pe o suprafață de 4 km având un debit de 4000 m³ pe zi. Probabil cea mai mare parte a izvoarelor termale erau cunoscute în antichitate. Aceiași configurație a terenului trebuie să fi existat și în antichitate asigurând condiții prielnice de locuire.

Istoricul cercetărilor. Nu deținem nici un fel de informații asupra utilizării apelor termale în epoca pre-romană, dar ele trebuie să fi fost folosite cu siguranță, poate fără o amenajare specială.

Cucerirea romană a determinat organizarea stațiunii și captarea principalelor izvoare termale, la fel cum s-a întâmplat cu *Germisara*. Numărul izvoarelor termale cunoscute la mijlocul sec. al XVIII-lea era de 9². Cert este că organizarea, amenajarea, exploatarea acestor izvoare termale a avut loc în epoca romană. Astfel încât probabil în jurul unor izvoare s-au ridicat construcții și captări de ape termale pentru bazine publice. Modul de organizare al așezării antice este practic necunoscut. Cercetări arheologice nu s-au întreprins³. În bună măsură acestea

1. A. Rusu, E. Pescaru, *Faze și etape de amenajare ale Complexului termal Germisara (Geoagiu-Băi, județul Hunedoara)*, în *Sargetia*, 25, 1995, p. 325-337.

2. Vezi mai jos.

3. Cercetări arheologice sistematice au fost efectuate mai ales în Peștera Hoților de mai multe colective de paleoliticieni conduse inițial de acad. C. Nicolăescu-Plopșor.

au fost împiedecate de prezența construcțiilor moderne, care urmau același fir al râului Cerna, atât pe partea de vest cât și de est. Dar, în același timp, se cuvine a menționa faptul că, între anii 1970 și 1980 cu ocazia construirii marilor hoteluri: "Roman", "Hercules" etc. nu au fost supravegheate lucrările de construcție, ceea ce a condus probabil, la pierderea ireparabilă a unor date arheologice și de natură arhitectonică, care ar fi contribuit la reconstruirea aspectului așezării antice.

Informațiile cunoscute până acum se datorează mai ales materialului epigrafic, sculptural descoperit în veacul al XVIII-lea și păstrat prin scrierile unor călători de atunci, prin Banat cum ar fi: Pascal Caryophilus⁴ mai apoi, Francesco Grisellini⁵. Ulterior, câteva mărturii se păstrează de la începutul veacului al XIX-lea la Nicolae Stoica de Hațeg⁶.

La începutul secolului al XVIII-lea, locurile încep să prindă viață, chiar dacă timp de veacuri la rând locuitorii satelor din împrejurimi au cunoscut și utilizat apele izvoarelor termale în mediul natural, iar amenajările romane din împrejurimi, fie au fost folosite așa cum se mai păstrau, fie au fost abandonate cu totul. Așa se face că primele săpături pe locul stațiunii balneoclimaterice romane au avut loc din ordinul generalului austriac Andreas Hamilton, între anii 1734 și 1736 pentru a pregăti locul de amenajare a unor cazărmi militare. Astfel mai multe ruine antice vizibile la suprafața solului vor fi distruse și chiar aruncate în aer. Pascal Caryophilus va întocmi pe baza celor descoperite, după moda vremii o primă epistolă către guvernatorul A. Hamilton publicată succesiv în anii 1737 și 1738⁷.

Am primit grație amabilității Domnului Dr. G. Mraz, Director General al Arhivelor Imperiale de la Viena, în anul 1994, copia xerox a celei de-a treia ediții a lucrării lui P. Caryophilus tipărită în anul 1743, pentru care îi suntem foarte recunoscători permițând astfel redactarea lucrării de față⁸. În lucrarea lui P. Caryophilus sunt descrise mai multe inscripții ale Daciei, între care locul central îl ocupă monumentele votive dedicate lui Hercules pentru sănătatea Casei imperiale, a diferitelor personalități ale provinciei Dacia⁹. Aceste monumente formează fondul epigrafic de bază în cunoașterea așezării antice. Alături de aceste informații, în

4. *De Thermis Herculanis nuper in dacia detectis Paschalis Caryophili Disseratio Epistolari.*, Editio III, post Vindobonensem, an. MDCCXXXVII, secundis curis aucta, et emendata, Trajecti ad Rhenum, 1743; în scrisoarea de introducere și de dedicare a lucrării generalului A. Hamilton, P. Caryophilus scrie: „Insuper quoniam antiquitatis studium curae Tibi semper fuit, summa diligentia ac industria quendam locum inter Meadium, ipsamque Orsaviam postium prope Tsiernam fluvium nuper fodere iusisti, in quo aliqua vetustissima adparebant monumente, ubi non solum statuariae Herculis arae detectae sunt, verum etiam quamplurima vota ipsi Deo dicata pro salute incolumitate Imperatorum, ac Praesidium, variis quoque, diversisque inscriptionibus ornata. Quis enim comprehendere animo potest? Quis non admirari? Quis non laude dignam iudicare hanc tuam praeclaram, honestissimamque procincam?...”

5. Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a banatului Timișoarei*, Ed. facla, Timișoara, 1984, p. 308.

6. N. Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, ediție îngrijită de Damashin Mioc, București, 1963.

7. P. Caryophilus, *De Thermis Herculanis nuper in dacia detectis. Disseratio Epistolaris*, Wien, 1737; Idem, *De antiquis marmoribus opusculum*, Wien, 1738.

8. Vezi nota 4.

9. *IDR*, III, 1, 57, 58, 60-64, 66-67, 71.

lucrarea lui P. Caryophilus este descrisă și reprodusă printr-un desen o statuie impunătoare ca reprezentare a lui Hercules cu Hyllus¹⁰. Această statuie alături de alte șase ar fi fost descoperite în același loc alături de câteva monumente epigrafice. Monumentele respective au fost duse la Biblioteca Imperială de la Viena imediat după descoperirea lor în anii 1734-1736. Locul exact al decoperirii monumentelor nu ne-a fost transmis, dar ulterior, el va apare menționat pe un document cartografic din anul 1774¹¹.

Câteva decenii mai târziu, venețianul Francesco Grisellini va aminti monumentele prezentate într-o formă succintă. O hartă sugestivă întocmită de Grisellini însoțește descrierea așezării de la Băile Herculane. Sunt amintite astfel mai multe izvoare (nr. 1-7, 12-13, 20-21) cu o serie de amenajări posibile antice dar, și moderne de atunci, la care se adaugă cele de la Grota cu aburi și Peștera Hoților¹². Autorul reproduce inscripțiile publicate de juristul P. Caryophilus menționând descoperirea lor pe malul râului Cerna unde va fi fost un templu dedicat lui Hercule și Aesculap și Hygia într-un loc de unde izvorăsc mai multe izvoare termale calde¹³. De asemenea, interesantă observația potrivit căreia, anumite inscripții au fost folosite pentru pavarea băilor construite de austrieci, de unde și remarca: „...de aici se poate conchide că de bogată a fost această așezare cu monumente similare și alte diferite care poate sunt acum pierdute...”¹⁴. La construirea noilor cazărmi și a altor construcții cu ocazia săpării fundațiilor au fost descoperite multe monede, mai ales de la: Traian, Hadrian, Antonini, până la Filip Arabul și Traianus Decius. Alături de aceste monede, Grisellini spune că în cele peste 20 de zile, cât a stat la Băile Herculane a reușit să strângă mai multe monede de la Filip Arabul emise în Dacia¹⁵. O ultimă informație extrem de importantă se referă la descoperirea de statui, în număr de 7 reprezentând pe Hercules care au fost expuse într-o încăpere a Bibliotecii Imperiale de la Viena. Ulterior, amintește Grisellini, un al doilea transport a fost trimis trimis în anul 1755 spre Viena cu o corabie, care undeva în fața Budapestei s-a scufundat. Astfel încât au rămas doar un perete de sarcofag cu reprezentarea lui Hercules și a unei femei necunoscute¹⁶.

10. P. Caryophilus, op. cit, p. 40; o republicare a piesei a fost făcută și de R. Florescu, I. Miclea, *Tezaure transilvane*, București, 1979, nr. 55 ca reprezentându-l pe Hercule cu Telefos în brațe. Dintre cei doi fii ai săi Telefos și Hylas, de obicei Hercules apare reprezentat cu Telefos matur, iar, celălalt fiu, Hylas, apare în brațele lui Hercules (vezi M. Bărbulescu, în *Acta MN*, 15, 1978, p. 219-233). Statueta din marmoră fină avea o înălțime de 46,5 cm fără plintă pe care era așezat. Statueta este *ronde-bosse*. Divinitatea stă în picioare, mâna dreaptă este sprijinită pe măciucă, capătul gros al acesteia este așezat pe capul unui taur, aluzie la taurul din Creta ucis de erou. Pe brațul stâng acoperit de blana leului din Nemea se află un copil-Hyllas. În reproducerea lui P. Caryophilus Hylas apare învelit în balana leului având la piept cele trei mere din grădina Hesperidelor. Jos la picioarele eroului, un câine cu capul ridicat și privirea ațintită spre Hercules.

11. Vezi mai jos.

12. Franz Grisellini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats* Wien, 1780, p. 263-277.

13. *Ibidem*, 246.

14. *Ibidem*, p. 277.

15. *Ibidem*, p. 278.

16. *Ibidem*, p. 279.

Planșa III, care însoțește lucrarea lui Grisellini intitulată *Antiquitates Bannaticae* cuprinde 6 reprezentări, din care doar trei (respectiv 1-3) pot proveni din stațiunea balneoclimaterică antică Ad Mediam, celelalte trei provin de pe teritoriul Banatului și precum corect a remarcat deja cu mulți ani în urmă prof. I. I. Russu pentru statuia lui Isis Patrona, aceasta nu provine de la Ad Mediam¹⁷.

Despre descoperirile de ruine, Grisellini oferă prea puține informații. O mare îngrămădire de pietre cu cărămizi vechi de o mărime deosebită, atât întregi, cât și fragmentare a remarcat pe malul stâng al râului Cerna. Zidurile dărăpănate (nr. 8) din jurul unui turnuleț, care va fi servit ca post de pază și observație, par să nu dateze din timpuri atât de îndepărtate (nr. 10). Mai departe, se ajunge peste un pod de lemn confortabil și bine construit, care se sprijină pe bucățile de stâncă ale povârnișului muntelui. Astfel, se trece de pe malul drept pe malul stâng¹⁸. Apare în chip evident că până în vremea sa, ruinele construite din cărămizi romane erau vizibile la suprafața terenului. În același timp, se conturează clar zona în care autoritățile au început lucrările de amenajare, respectiv după trecerea podețului peste Cerna, unde construcțiile rectangulare au fost dispuse într-un careu format din mai multe clădiri cu caracter public.

La începutul veacului al XIX-lea, respectiv între anii 1806-1812, Nicolae Stoica de Hațeg originar din Mehadia nota în *Cronica* sa construirea bisericii ortodoxe din Băile Herculane. Cu această ocazie au apărut urme de ziduri antice (... "săpându-să fundamentu aceștii biseărici, pietri, răjnițe, fealuri de cărămizi, bani romanesci, urle de-a duce apă, iară la începutul fântinilor din dinaintea biseăricii noastre 8 vâni mari de fântini cu mari fundamente de case, cu fântini sub case, care fundamente de case de-a lua petră de-aproape... Multe să sparsără de nu să vād...")¹⁹. Rezultă în chip evident că ridicarea bisericii ortodoxe s-a făcut pe locul unor ruine de construcții antice, în care au fost descoperite conducte de canalizare alături de piese arheologice, cum ar fi: rășnițe din piatră, monede despre care în afara mențiunii lor nu avem nici o altă informație. O a doua informație oferită de N. Stoica este captarea a 8 izvoare de apă undeva, în fața bisericii ortodoxe, care trebuie să fi făcut parte dintr-o amenajare termală sau de cult. Totodată, spolierea pietrei de către locuitorii din împrejurimi a condus încă în acea vreme la distrugerea unor monumente vizibile la acea dată.

Mărturiile oferite de lucrările literare vechi nu s-au completat cu noi informații arheologice, întrucât construirea de edificii publice sau cu caracter privat nu a fost urmărită de către specialiști și este în cea mai mare parte pierdută pentru posteritate.

De la primele informații literare epigrafice nu s-au adăugat alte mărturii epigrafice, astfel încât numărul mare de lucrări, care au apărut nu au făcut decât să reia într-o formă sau alta, toate informațiile amintite de noi mai sus²⁰.

17. *IDR*, III, 1, nr. 69.

18. *Ibidem*, p. 278.

19. N. Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, 1963, *passim*.

20. Cităm selectiv: I. G. Schwarzott, *Die Hercules-Bäder bei Mehadia*, Wien, 1831; I. Miller, *Hercules Mehadiensis*, Pesta, 1806; Al. Bărcăilă, *Băile Herculane în epoca romană și credințele populare de azi*, în *Revista medicală*, București, 1932, p. 10.

Planul aşezării Băile Herculane de la 1774. Un document cartografic păstrat la arhivele Naționale ale județului Caraș-Severin Caransebeș sub numărul 215, desenat pe hârtie lipită pe pânză predat de Dl. Gh. Tolvai. El reprezintă un plan al Băilor Herculane din anul 1774²¹.

Harta are dimensiunile de 3.00 x 0,60 m și cuprinde reprezentarea tuturor edificiilor și ruinelor cunoscute la suprafața terenului, cu o legendă detaliată în limba germană, care clarifică și contribuie la înțelegerea reprezentărilor din fiecare sector al hărții. Legenda explicativă a planului lui Gh. Tolvai conferă planului de față o valoare deosebită permițând observații care, practic astăzi nu mai sunt vizibile, fiind acoperite de edificiile moderne. Planul aşezării reprezintă evident o copie oficială a planului aşezării de la Băile Herculane din anul 1774. Nu deținem nici un fel de date despre donatorul planului Gh. Tolvai, care l-a predat Arhivei Naționale din Caransebeș cu mulți ani în urmă. Legenda documentului era scrisă în limba germană, cu litere gotice și pentru ușurarea lecturii o vom prezenta în anexă în limba română.

Pentru ușurarea lecturii și analizei planului l-am împărțit în patru sectoare (I-IV), care grupează astfel și zone în care apar monumente sau ruine romane.

Sectorul I Acest sector este singurul aflat pe malul stâng al râului Cerna în direcția curgerii apei, deci spre Mehadia. Trei sunt elementele ce apar menționate punctate:

D reprezintă clădirea din fața Comandamentului Excelenței Sale (care la acea dată era o clădire nouă).

E apare menționat cu câteva ziduri romane, cu un diametru mare al acestui cerc construit din zid de piatră era conform planului de cca. 23 de Klafteri. Această construcție sugerează o clădire publică antică fără a avea alte informații, care să ajute la identificarea destinației ei. Francesco Grisellini amintea câteva decenii după aceea existența în acel loc a unei îngrămădiri de pietre și a unei construcții în formă de turn, pe care de fapt a și reprodus-o pe planul său²². Potrivit acestui plan dimensiunile sunt mai rezonabile neexcluzând posibilitatea existenței unui edificiu public. Așa cum apare reprezentat, el poate aparține unei părți dintr-un complex termal sau prin forma sa rotundă unui sanctuar antic (textul german este următorul: *Einige alte römische Rudra (unele ziduri vechi romane)*).

F denumită *alei construite*, par a fi amenajări moderne din secolul XVIII ale zonei respective care erau direct legate de șoseaua de acces spre Mehadia.

Construcția circulară, care apare reprezentată între malul stâng al râului Cerna și drumul principal de acces în stațiune dinspre localitatea Mehadia nu

21. Mulțumim Dlui. G. Brătescu, directorul Arhivelor Naționale ale Jud. Caraș-Severin pentru posibilitatea de a stuia acest document. Practic, el nu este inedit, fiind reprodus în ghidul scris de I. Cristescu, *Tezaurul Cernei*, București, 1978 fără nici un fel de observații asupra reprezentărilor. În slârșit, reprezentările sunt apropiate de planul înocmit aşezării de către Francesco Grisellini, *op. cit.*, tabula VIII întocmit în anul 1777 și totuși foarte diferit. O primă discuție incompletă în lucrarea de licență a lui Iulian Lalescu, coautorul studiului de față.

22. Fr. Grisellini, *op. cit.*, Tab. VIII, vezi și descrierea de mai sus a autorului.

este menționată în vreun fel în lucrarea lui P. Caryophilus. Dimensiunile mari de circa 23 de Klafteri în diametru (cca. 46 m) sugerează o construcție rotundă, probabil acoperită cu o cupolă. Semnificația acestor ruine nu apare clară. Dimensiunile mari exclud posibilitatea existenței unui turn, cum a presupus Griseli, sau vreun rost militar. Asemenea construcții de formă rotundă sugerează posibilitatea existenței unui edificiu de natură religioasă (sanctuar sau templu, mai de grabă) sau cu caracter funerar având rostul unui mausoleu. Ambele posibilități sunt posibile, înclinăm a vedea aici mai degrabă un templu legat de teritoriul bogat în ape termale dedicat poate zeilor medicinei Aesculap și Hygieia și implicit izvoarelor termale romane. Asemenea sanctuare erau situate în afara așezărilor urbane sau rurale²³. Ele erau uneori adosate complexelor termale, alteori aparizolate, ca și edificii independente.

Templele de formă circulară (tholos) sunt amintite de Vitruviu în lucrarea sa despre arhitectură²⁴ ca un tip aparte al templelor romane. Asemenea temple sunt tipice pentru anumite divinități (*Vesta, Diana, Hercules, Mercur, Aesculap*, dar și *Nimfelor*)²⁵. Cum diametrul edificiului este mare apare evident că avem de a face cu o construcție asemănătoare de pildă, cu cea construită în stațiunea termală de la *Alesia* (Gallia), unde edificiul respectiv avea o formă octogonală²⁶.

La *Trivoli* (Tibur) este cunoscut din timpul lui Sulla, templul Sybylle (sau atribuit de alții lui *Hercules Subaxenus* cu un portic format din 18 coloane. La Baalbek, alături de două temple rectangulare exista unul circular având pe axa transversală o lungime de 18 m. Templul era dedicat lui Mercur-Samaș²⁷.

Templele rotunde au primit o oarecare importanță în arhitectura religioasă romană odată cu epoca Antoninilor, după reconstruirea Pantheonului lui Agrippa de la Roma, de către împăratul Hadrian. Pantheonul avea o cupolă de 44 m, în diametru.

O copie la scară mai redusă este templul dedicat lui Asclepios din Asklepionul din Pergam, care era precedat de un portic impunător având *cella* circulară cu diametru de 24 m și prezintă cea mai apropiată analogie cu construcția noastră. Și în acest caz edificiul a fost ridicat în epoca Antoninilor²⁸. Monumentul din Pergam repetă, după cum spuneam, la o scară mai redusă Pantheonul reconstruit de Hadrian la Roma.

Pentru construcția rotundă de la Ad Mediam un argument indirect ce susține atribuirea edificiului unui *Asklepion* îl oferă cele două inscripții votive dedicate lui Aesculap și Hygia descoperite aici²⁹, despre care este adevărat nu avem dovada

23. S – A. Deyts, *Sources sacrées stations thermales et ex-voto de guérison en Gaule romaine*, în *Les eaux thermales et les cultes des eaux*, 1991, p. 55-67; Eadem, *Le culte des eaux en gaule du Sud*, în *L'eau dans les pays méditerranéens et de la mer Noire dans l'Antiquité-Athens 1988*. (non vidi).

24. Vitruviu, *Despre arhitectură*, *passim*.

25. D. Tudor, *op. cit.*, p. 26-28.

26. S-A Deyts, *op. cit.*, p. 64, fig. 2.

27. Gh. Curinschi Vorona, *Istoria universală a Arhitecturii ilustrată*, București, 1986, III, p. 94.

28. Idem, p. 93, fig. 168.

29. *IDR*, III, 1, nr. 54 inscripția păstrată la Biblioteca națională de la Viena; nr. 55 este amintită de către Griselin prima dată (I, p. 276). Potrivit informației preluate de la Gh. Curinschi Vorona, *Istoria universală a Arhitecturii ilustrată*, III, București, 1986, p. 93, fig. 168.

că au fost găsite în această construcție rotundă, dar, oricum mărturiile epigrafice evidențiază adorarea acestui cult, absolut firesc într-o stațiune termală. Numărul mare de documente, care îl invocă pe Hercule poate să fie în ultimă instanță, fără să credem cu totul în această supoziție și o *întâmplare datorată hazardului descoperirilor monumentelor, din care multe s-au distrus*. O altă posibilitate de identificare a destinației construcției datorită dimensiunilor mari ale construcției ar putea fi un amfiteatru? (D: cca 46m).

Izvoarele termale de la Ad Mediam sunt concentrate pe malul vestic al așezării antice. Pe planul lui Griselini apare clar marcat pe malul estic în apropierea construcției circulare, pe locul băii Francisc de mai târziu, existența unui izvor termal. Identificarea aici a templului lui Aesculap și Hygia și al *numen*-ului izvoarelor termale ar marca în acest caz, intrarea în zona termală a așezării de la Ad Mediam. Alte construcții antice nu apar amintite aici nici de Griselini, nici la Caryophilus.

Sectorul II. La sud de podețul de lemn ce marca trecerea pe malul drept al așezării, se observau urme de construcții notate cu litera K (Alte römische Ruder von denen Badera (ziduri romane vechi de băi). Pe plan ele apar mult mai clare și sugerează un complex termal afectat însă de cursul fluctuant al râului Cerna, care a distrus o bună parte din încăperile aflate pe latura de est. Dimensiunile păstrate ale întregului edificiu - prin transformarea din sistemul de măsuri austriac în cel românesc - ar fi pe latura de vest-est de 15 klafteri, iar cea de nord-sud de 12 klafteri. În imediata apropiere a râului Cerna se păstrau zidurile unei încăperi rectangulare (cca. 5 m lungime păstrată și 4 m lățime). În centrul încăperii apare reprezentat, ceea ce sugerează un bazin zidit. De-a lungul laturilor lungi ale încăperii apar reprezentate mici postamente adosate laturilor lungi, câte 8 pe fiecare latură. Ele sugerează în chip evident existența unor bănci sau scaune - amenajate din piatră sau zidărie. Prin forma sa și amenajările respective încăperea a fost înzestrată cu un bazin de apă caldă probabil termală adusă prin conducte romane de la izvorul nr. 9 notate pe plan cu litera "W" și "care curgea în fostele băi romane" după mențiunea de pe legenda hărții. Încăperea 2, se pare că era separată de nr. 1, dar prezintă deschidere spre camera nr. 4. Încăperea avea dimensiunile de 2,60 klafteri lungime și 4,10 klafteri lățime. În apropierea deschizăturii spre camera 4 apare o îngroșare a zidurilor, care sugerează fie o împărțire a spațiului în două, fie poate o încercare de reprezentare a unor trepte. O a treia posibilitate s-ar referi la existența unor deschizături cu stăvilă, ce permiteau pătrunderea apei termale în încăpere. Încăperea nr. 4 pare să fie o cameră pătrată (cca.) având în centru un bazin central. Încăperea nr. 3 aproape în întregime sugerează o cameră având amplasat pe latura sudică un praefurnium. La vest de camera nr. 1 apare o a doua de formă rectangulară (cu o lungime păstrată de 5,10 m și o lățime de 3,00 m). În colțul sud-vestic apare marcat un arc de cerc ce ar putea sugera eventual un bazin de apă caldă. Următoarele camere dispuse pe latura de vest respectiv 6, 7, 8 apar fără o amenajare specială, în afara reprezentării zidurilor de incintă. Încăperea nr. 6 avea dimensiunile de 2,00 m lățime și 2,00 m din lungimea păstrată, iar cea nr. 7 prezintă o latură de 4,24 m, iar cea de nord de 3,30 m, încăperea 8 avea o lățime de 4,00 m și o lungime păstrată în chip diferit

de 3,00 m. Desigur, am putea presupune că limita vestică a edificiului să fi reprezentat zidul vestic al încăperii 6.

Zidurile edificiului au o grosime cuprinsă între 0,70-0,80 m. Judecând după dimensiunile de pe reprezentarea cartografică, o asemenea grosime a zidurilor permiteau ca respectiva construcție să fi avut încă un etaj. Prin aceasta înălțimea băilor putea să fie cu totul impunătoare. După cum se observă pe planul lui Gh. Tolvai - așa cum afirmam mai sus - întregul complex termal era aprovizionat cu apă termală adusă printr-un sistem de conducte subterane vizibile încă pe teren în anul 1774 (notate cu W). În această situație apare puțin de neînțeles prezența unui praefurnium la încăperea nr. 3 (și totuși semnificația celor două ziduri apare clară). Prin amploarea sa complexul termal de la Ad Mediam este cel mai mare cunoscut până acum în Dacia, fiind diferit de cel descoperit la Germisara caracterizat mai ales prin numeroase bazine dispuse în șir³⁰. Desigur, între cele două stațiuni există o mare diferență sub mai multe aspecte. În primul rând, al mediului geografic în care sunt amplasate ambele stațiuni termale: *Ad Mediam* într-o zonă muntoasă, pe când *Germisara* pe locul numit "Dâmbul Romanilor" în zona sudică a munților Metaliferi unde înălțimea muntelui începe să coboare spre terasele Mureșului. În al doilea rând, diversitatea izvoarelor de ape termale de la *Ad Mediam* este mai largă, asigurând tratarea unui număr mai mare de maladii, decât cele sulfuroase de la *Germisara*.

Sectorul III. La cca. 100 m spre nord pe același mal al râului Cerna, pe planul din anul 1774 apar reprezentate urmele altor edificii notate cu "T"= *ziduri vechi romane acolo unde a fost găsită statuia lui Hercules lângă aceleași postamente cu inscripție latină*. Legenda menționează astfel, locul exact de descoperire a monumentelor și statuiilor închinat lui Hercules. Implicit acest lucru va contribui la identificarea precisă a destinației edificiului respectiv.

La această clădire, întreaga latură de răsărit a fost afectată de cursul fluctuant al râului Cerna. Edificiul era orientat est-vest. Traseul zidurilor marcat pe teren sugerează o clădire cu intrarea îndreptată spre est având două-trei rânduri de încăperi ce se restrâng spre vest, unde camera 4 sugerează o *cella*. Probabilitatea unei reconstituirii este mare, dar, în principiu elementele de bază ale clădiri se pot reface. Desigur această reconstituire, trebuie avută în vedere cu rezervă cuvenită, determinată și de faptul că transpunerea fragmentelor de ziduri s-ar putea să fie relativă. Pornind de la principiul folosit și în analiza complexului termal, care a permis observarea clară a unor piese ale băilor vom încerca analiza clădirii T. Zidurile ce marchează camerele 1-4 par să provină de la același edificiu. Simpla trasare a zidurilor nu permit alte observații. Cea mai importantă încăpere pare să fie nr. 3, unde s-a făcut mețiunea descoperirii monumentelor. Aici, informația trebuie interpretată nuanțat fie inscripția se referă doar la spațiul respectiv, fie la întregul

30. A. Rusu, E. Pescaru, *Germisara daco-romaine*, în PolEdil, I, 1993, p. 201-203; A. Rusu, E. Pescaru, *Faze de amenajare ale Complexului termal Germisara (Geoagiu-Băi, jud. Hunedoara)*, în *Sargeția*, 25, 1995, p. 325-332.

edificiu cum înclinăm să credem. Cea mai importantă încăpere pare să fie nr. 3, unde cele 3 linii marcate pe cele două laturi interioare ale zidurilor păstrate sugerează fie un bazin de apă, fie posibile trepte de acces spre camera 4. Presupunând oarecare simetrie absolut firească în arhitectura română, chiar religioasă putem reconstitui măcar parțial acest edificiu. Singura încăpere păstrată în întregime pe plan este nr. 4. Ea trebuie să fi fost amplasată pe centrul încăperii nr. 3. Pentru încăperile nr. 1 și 2 sau putem face prea multe precizări în afara unei extinderi similare spre sud-est după măsurarea laturii de sud-vest fără a putea aduce prea multe elemente în favoarea ipotezei noastre, am putea presupune că camera 1 a reprezentat un *atrium* al unui edificiu astăzi complet distrus de cursul râului Cerna. Încăperea 3 prezintă similitudini cu nr. 1 din Complexul termal, unde trebuie să fi existat un izvor captat și în jurul acestei încăperi să fi fost dispuse diferite monumente fie inscripții, fie statuete așezate în nișe. Conform legendei hărții, după cum menționam mai sus, aici trebuie să fi fost descoperită statuia lui Hercule cu Hillus în brațe aflată actualmente la Kunsthistorisches Museum din Viena³¹. Informațiile menționate pe hartă se corelează cu cele cunoscute din opera lui P. Caryophilus privitoare la săpăturile efectuate în anii 1734-1736 al *Ad Mediam*. La trei decenii și mai bine se mai păstrau corecte informațiile și era cunoscut locul de unde proveneau majoritatea descoperirilor epigrafice și sculpturale. Descoperirea la un loc a mai multor monumente închinat uneia și aceleași divinități, lui Hercules în cazul de față, sugerează prezența aici a unui sanctuar al acestei divinități protectoare a izvoarelor termale și curative de la *Ad Mediam*.

Statueta cea mai celebră descoperită a zeului *Hercules* este cea cu *Hyllus* în brațe. Piesa a fost descoperită în săpăturile efectuate în anul 1734-1736. Piesa este sculptată din marmora albă, în *ronde-bosse*. Înălțimea piesei fără plintă este de 46,5 cm³². *Hercules*, complet nud, figura athletică cu părul și barba mare. Greutatea corpului se lasă pe piciorul stâng, brațul drept coboară, ușor depărtat de corp, mâna sprijinindu-se pe o măciucă scurtă așezată pe capul taurului din Creta (?), peste antebrațul stâng atârână blana leului din Nemea deasupra căreia era așezat copilul lui hercules, Hyllus. La piept, copilul ține într-o legătură trei mere din grădina Hesperidelor. Jos, lângă piciorul stâng apare un câine cu privirea ridicată spre zeu aluzie la episodul răpirii Cerberului. P. Caryophilus credea că animalul respectiv ar reprezenta o cerboaică. Părerea tuturor celor care au publicat această piesă, o consideră o piesă de import³³. Datarea monumentului se face spre sfârșitul secolului II p. Chr. (Inv. Kunsthistorisches Museum din Viena, I, 48).

31. Piesa a fost descrisă prima dată de P. Caryophilus, *loc. cit.*, unde apare și reprodușă într-un desen, preluată apoi de către Fr. Griselin. O publicare detaliată la R. Florescu, I. Miclea, *Tezaure transilvane*, București, 1979, p. 34.

32. R. Florescu, I. Miclea, *op. cit.*, p. 34. Este eronată data descoperirii monumentului, ea apare reprodușă în lucrarea lui P. Caryophilus. O publicare corectă a piesei la M. Bărbulescu, *Cultul lui Hercules în Dacia Romană (I)*, ActaMN, XIV, 1979, p. 179-180.

33. R. Florescu preluând afirmația lui Buracu apreciază că în brațe copilul ar fi celălalt fiu al lui Hercules Telephos, despre care se știe că s-a întâlnit cu tatăl său de abia la maturitate vezi M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 179-180, nr. 6 în acest sens.

Maniera de reprezentare anatomică masivă accentuând mai ales mușchii dar, cu o mai mare neglijență în reprezentarea terminațiilor membrelor inferioare, barba și părul lucrate cu trepanul în bucle mari oferă imaginea unui personaj în plină maturitate, mai ales spre ultima parte a vieții. Trăsăturile feței, cu buzele mari răsfrânte, nas prelung, lățit spre bază, ochi mari, adânciți în orbite, pe când trăsăturile copilului apar destul de neclar sugerate respectând canoanele modelor de tradiție constituite elemente care contribuie la atribuirea acestei lucrări un caracter de lucrare de artă provincială. În orice caz piesa provine dintr-un atelier provincial din afara Daciei.

O a doua piesă păstrată integral executată tot din marmoră fină, în *ronde-bosse* (l = 59,2 cm, întregită, este păstrată doar pe o înălțime de 52 cm)³⁴.

Pe o plintă subțire ovală, eroul, apare reprezentat în picioare, cu genunchiul drept ușor flexat, în mâna dreaptă îndepărtată de corp ținea un obiect, care nu se mai păstrează. Mâna stângă, îndepărtată de corp purta pliată blana leului din Nemea, iar sprijinită de umăr măciuca. Ambele capete ale măciucii sunt rupte din antichitate la fel trunchiul de arbore restaurat actualmente. Divinitatea apare înfățișată cu corpul svelt ușor alungit, toracele marcat de masele mușchiuloase subliniate prin delimitări marcate cu grijă, gâtul bine proporționat, capul încununat de cununa de măslini. Trăsăturile feței cu orbitele ușor adâncite, o frunte înaltă cu părul redat sub forma unor bucle mici, barba scurtă apare încrețită, mustățile încadrează și acoperă buzele groase, nasul fin, prelungit. Întreaga imagine trădează o atitudine de așteptare, de liniște, dar în același timp sugerează forța calmă și parcă ascunsă a divinității. (Inv. Kunsthistorisches Museum Viena, I, 95).

A treia statueta păstrată integral reprezentând pe Hercules este sculptată din marmoră albă, în *ronde-bosse*. (Statueta având 52,5 cm înălțime, iar fără bază 47,5 cm).

Pe plinta ovală, parțial restaurată, Hercules apare reprezentat în picioare, complet nud, sprijinindu-se pe măciuca așezată vertical pe o stâncă. Pe măciucă este aruncată blana de leu. Corpul masiv al divinității este înfățișat mușchiulos. În pumnul drept, sprijinit la spate, eroul ținea mărul din grădina Hesperidelor. Trăsăturile feței și ale capului în general sunt păstrate destul de șters. Statueta reprezintă o copie a tipului cunoscut sub numele de Hercule Farnese, datându-se spre sfârșitul secolului II - începutul secolului III p. Chr. (Inv. Kunsthistorisches Museum, I, 46)³⁵.

Din lotul de 7 statuete descoperite la Băile Herculane, doar 3 au fost cumpărate de Kunsthistorisches Museum, restul nu au apărut în vreun muzeu austriac³⁶. Ele au fost preluate de informația istorică modernă fără a exista o imagine păstrată a lor.

În lucrarea lui Fr. Grisellini se păstrează informația existenței a încă unei statuete a zeului Hercules păstrată undeva într-o colecție particulară din Timișoara

34. R. Florescu, I. Miclea, *op. cit.*, p. 35, nr. 56, de unde am preluat întreaga informație; M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 180, nr. 7.

35. *Ibidem*, p. 34.

36. M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 180, nr. 9-12.

reprezentându-l pe **erou** în aceeași ipostază de odihnă asemănătoare statuetei nr. 3 discutate mai sus. Locul ei de descoperire nu este precizat³⁷. Cu rezerva cuvenită o atribuim acestui centru având în vedere faptul că Hercules apare adorat în Banat doar la Ad Mediam și Tibiscum și ultima localitate de unde provine o statueta este Svința din Clisura Dunării³⁸.

După aspectul general, sculpturile descoperite la Ad Mediam corespund modelului clasic de reprezentare a eroului cu atributele sale clasice, măciuca, cu blana leului din Nemea, merele din grădina Hesperidelor. Prin aceste atribute Hercules apare ca divinitate binefăcătoare. Această funcție este foarte frecventă acolo zeul apare ucigând leul din Nemea. Eroul este considerat *un simbol al luptei împotriva răului de care suferă umanitatea*.

Cultul lui Hercules ca protector a apelor termale, era adorat atât în mediul civil și militar este larg răspândit în întregul Imperiu Roman³⁹. Hercules adorat ca zeu militar, apărător împotriva primejdiilor externe este cel mai bine documentat în toată provincia Dacia. Epitetul de *Invictus* cu care **eroul** apare invocat în inscripțiile ridicate de militari sugerează tocmai această calitate a divinității. Surprinzător, chiar, la *Ad Mediam* acest epitet apare cel mai des uzitat în inscripțiile ridicate de armată sau cu caracter oficial⁴⁰, se pare că Hercules preia în epigrafele descoperite în Dacia anumite atribute militare specifice lui Mars⁴¹.

Calitatea de protector al apelor termale cu proprietăți curative demonstrează credința în Hercules ca zeu *vindecător*, de aici invocarea sa cu epitetul de *salutifer* asociat cu geniul izvoarelor calde (*Fontes calidae*)⁴². Probabil aici s-ar adăuga și inscripția care îl invoca cu epitetul de *sanctus*⁴³.

O a treia calitate în care apare Hercules la Ad Mediam este aceea de **erou exemplar**, ca zeu al sclavilor și al oamenilor de rând, care prin faptele sale devenea un model de urmat⁴⁴. Răsplata primită dând o speranță în lupta pentru existența zilnică de ieșire din starea socială în care trăiau. De aici, apropierea de lumea morților prin preluarea unor atribute psihopompe din cultul lui Mercur⁴⁵.

Hercules ca protector al izvoarelor termale era adorat în Dacia prin inscripții, sculpturi sau reliefuri singur sau asociat, atât în mediul civil, cât și militar. Aceste monumente marchează uneori locul unor sanctuare sau temple ale divinității. Reprezentative pentru Dacia, sunt până în prezent descoperirile de la: *Germisara*,

37. Fr. Grisellini, *op. cit.*, p. 286, Tab. III, 5 având în vedere că piesa apare reprezentată alături de alte două monumente de la *Ad Mediam* este adevărat fără indicația expresă a originii ei.

38. M. Bărbulescu, I, p. 189, pl. I, 3.

39. M. Bărbulescu, I, 1977, p. 173-189, *Cultul lui Hercules în dacia romană (II)*, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 219-232; A. Bodor, *Die Griechisch-römischen Kulte in der provinz dacia und das Nachwirken der einheimischen Traditionen*, în *ANRW*, II, 18, 2, p. 1123-1126.

40. *IDR*, III, 1, 61 (T. Aur. Geminianus, veteran din legiunea XIII-a Gemina Antoniniana), 62, (P. Claudius Iulius din colonia Drobeta (?)), 63, (L. Pomponius Celer *praefectus* în *cohos I Ubiorum*).

41. M. Bărbulescu, *op. cit(II)*, p. 228.

42. *IDR*, III, 1, 64 (Quintus Amillius Augustalis Coloniae Dacicae).

43. *IDR*, III, 1, 66 dedicația lui Simonius Iulianus *praeses* celor trei Dacii (anii 240-244).

44. *Ibidem*, p. 230.

45. *Ibidem*.

Ad Mediam și presupusa *Aqua* (Cioroiul Nou)⁴⁶. Ca protector al izvoarelor termale, sanctuare ale eroului sunt mai puțin documentate arheologic până acum. Descoperiri interesante în acest sens sanctuarele descoperite în Gallia în trei zone bogate în ape termale: Dugny, Deneuve și Thil⁴⁷.

Cl. Lefèvre a stabilit modalitățile prin care poate fi identificat eroul pe locul unor izvoare termale antice:

1. Prezența imaginii divinității încizată pe o stâncă în apropierea unui izvor termal sau chiar deasupra lui fără alte indicații;
2. Descoperirea unui relief într-o construcție alimentată cu un izvor captat;
3. În jurul surselor de apă termală amenajate erau amplasate monumente dedicate acestei divinități⁴⁸;
4. Construcție special amenajată în care apar *ex-voto*-uri dedicate numai acestei divinități.

La Deneuve, Hercules apare documentat la fel, ca protector al apelor termale. Sanctuarul descoperit este deocamdată singura analogie pe care o avem pentru descoperirea de la *Ad Mediam*. Sanctuarul de la Deneuve constă din trei bazine de mici dimensiuni cu diametrul de 1 m și adâncime de 1 m. Inițial, ele au fost construite din lemn în timpul lui Antoninus Pius. Ulterior, sanctuarul a fost refăcut în piatră, în timpul lui Marcus Aurelius. În interiorul bazinelor au fost descoperite *ex-voto*-uri, obiecte mici, vase, medalioane, piese de plumb etc. Alături de acestea au apărut inscripții, graffiti și mai ales sculpturi, care desigur erau depuse pe marginea celor trei bazine dispuse pe un aliniament⁴⁹. Cele trei bazine reprezentau centrul sanctuarului unde adoratorii cultului, alături de cei ce veneau la tratament veneau să se purifice prin depunerea de ofrande. Toate inscripțiile care îl invocă pe Hercules continuă cu invocația pro salute (pentru sănătatea...). Sanctuarul de la Deneuve a fost distrus de creștini în timpul lui Valentinianus sau Gratianus⁵⁰.

În Dacia, un presupus templu atribuit lui Hercules a fost descoperit în localitatea *Aquae* (Cioroiul Nou) în plină câmpie olteană. Construcția simplă era compusă din două încăperi cu un vestibul în *antis* (Dimensiuni: 17,80 x 6,60 m) cu ziduri groase de 0,60 m construite din cărămidă. La 10 m de acest edificiu a fost descoperit un basorelief reprezentându-l pe Hercule ucigând leul din Nemea, ceea ce a sugerat indirect, o posibilă atribuire a templului pentru acest **erou**. Templul ar fi fost distrus cândva la mijlocul veacului III (anii 245-247)⁵¹. Inscripția păstrată pe postamentul unei reprezentări a lui Hercules sprijinit în ghioagă peste care era

46. *Germisara* (vezi nota 30 a prezentului studiu), *Aquae* (Cioroiul Nou, Călan) cf. D. Tudor, *op. cit.*

47. Cl. Lefèvre, *L'Hercule de Dugny*, în *Actes des Colloques L'iconographie religieuse de la Gaule*, Centre A. Grenier Université Nancy, II 1989; G. Moitrioux, *Hercules Salutaris au sanctuaire de Deneuve*, Univ. Nancy, II, *passim*; Idem, *Hercules et les cultes des sources en Lorraine. Les exemples de Thil, Dugny et Deneuve*, *Actes du Colloques Les eaux thermales et les cultes de eaux*, Paris, 1992, p. 69-75.

48. Cl. Lefèvre, *op. cit.*, p. 68.

49. *Ibidem*, p. 72.

50. *Ibidem*.

51. D. Tudor, *op. cit.*, p. 316-317.

aruncată blana leului; în dreapta jos apare capul taurului are următorul text: M. Oppelius/ /dec.Mon/ -tanensium Herculi/ /pro sal.Aqu-/ensium ex voto posuit⁵².

Templul de mici dimensiuni de la Cioroiul Nou prin forma sa se integrează formelor simple de edificii de cult⁵³ fără a avea cu totul certitudinea că aparține unui lăcaș de cult închinat **eroului**. Principala rezervă s-ar referi la lipsa concretă a izvoarelor termale la Cioroiul Nou. Dar, pe de altă parte prezența unei fortificații în imediata apropiere putea oferi cadrul necesar pentru o asemenea amenajare. Materialul epigrafic nu ne ajută prea mult în acest sens.

În cazul sanctuarului de la Ad Mediam, acesta era închinat eroului judecând după invocațiile adresate acestei divinități. Nu poate fi vorba de o distrugere a sanctuarului, credem mai degrabă într-o abandonare și ruinare a sa. Așa s-ar explica încă prezența sculpturilor și a postamentelor descoperite intacte în prima jumătate a secolului XVIII-lea.

Un ultim aspect privind sanctuarul dedicat lui *Hercules* de la *Ad Mediam* se referă la cei ce utilizau băile curative. Din dedicațiile făcute de obicei, către Casa Imperială de către diferite personalități ale ierarhiei administrative a Daciei: guvernatori, comandanți militari, elemente din elita provincială urbană⁵³, se poate deduce clar importanța stațiunii și a apelor termale de aici. Este un fel de recunoaștere a lor pe plan provincial, alături de cele de la Germisara.

În puține cazuri, materialul epigrafic sugerează posibilitatea prezenței unor oameni de condiție modestă la actul votiv dedicat divinității supreme locale, *Hercules*. Această situație poate fi determinată și de numărul mic de monumente descoperite, majoritatea provenind din lotul descoperit în prima jumătate a secolului al XVIII-lea⁵⁴.

Pe o stâncă deasupra Băii actuale *Hercules* și în apropierea izvorului numit actualmente Hygieia se mai păstrează destul de deteriorată imaginea eroului cu măciuca în mâna stângă și cu o cupă în cea dreaptă⁵⁵. Această reprezentare sacralizează izvorul captat printr-o conductă de ceramică antică oferind celor ce se îmbăiau din apa dătătoare de sănătate. Imaginea, deși, mult deteriorată de apele sulfuroase este singura păstrată *in situ* din imaginile sculptate în stâncă pentru sacralizarea izvoarelor de apă curative⁵⁶. Sacralizarea izvoarelor termale este un fenomen larg răspândit în imperiul roman. Unele reprezentări ale lui *Hercules* se mai păstrează și astăzi, cum ar fi de pildă: pe cursul mijlociu al Moselei și pe Rin, unde numeroase stânci sculptate însoțesc sursele de apă termală. Divinitățile

52. IDR. II, 142.

53. Vitruviu, *Despre arhitectură*.

IDR, III, 1, nr. 57, 58, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67.

54. IDR, III, 1, 58, 61, 68.

55. D. Tudor, *op. cit.*, p. 28.

56. Despre o altă reprezentare vezi mai jos; F. Petry, *Sources sacrées et rochers sculptés dans le nord-est de la Gaule*, în M. Chevalier, *Les eaux thermales et les cultes des eaux. Actes du Colloque* 1992, p. 277-228.

ce apar reprezentate cu deosebire sunt: *Diana, Mars, Silvanus, Hercules*, nimfele etc⁵⁷.

Revenind la planul topografic din anul 1774, în imediata apropiere a sanctuarului lui Hercules apar reprezentate ruinele altui edificiu orientat est-vest, care era distrus de asemenea, în mare parte de cursul râului Cerna. Edificiul păstrat se compunea din trei încăperi. (D: 16,6 Kl, lungime păstrată, lățime: 5 Kl.) Potrivit planului rezultă că edificiul avea zidurile diferite ca grosime (încăperea 1 și 2, față de o a treia). În cazul încăperii nr. 3 apare sugerată de asemenea existența unui bazin prin dublarea cu linie interioară a pereților încăperii. Încăperea nr. 2 pare să aibă o importanță aparte, ea este separată printr-un zid subțire de camera precedentă nr. 1; camera 2, a fost la rândul ei împărțită în două spații. Pentru nici una din aceste încăperi nu se poate explica destinația, chiar pentru edificiul întreg. Indirect, am remarca prezența în imediata apropiere, a sanctuarului închinat lui Hercules, care este identificat cu certitudine, ceea ce poate sugera existența unei zone sacre și implicit posibilitatea unui alt templu închinat poate zeilor medicinei *Aesculap și Hygieia, Diana, Venus, Nimfelor*, geniului protector al izvoarelor curative. Am menționat doar divinitățile invocate epigrafic, care vor fi avut un rol important în existența stațiunii balneoclimaterice. Și, în acest caz, conducta principală de aducțiune a apei termale de la izvorul nr. 9 facilita prezența apei termale în edificiu, fie în scop curativ, fie pentru practicarea cultului închinat acestor izvoare.

Sectorul IV. Acest sector cuprinde porțiunea cea mai lungă a planului așezării de la 1774, în care nu mai apar decât puține amenajări, dar, care pot elucida anumite aspecte referitoare la modul de funcționare a acestei stațiuni balneoclimaterice romane. În acest sector apare reprezentat cu „X” traseul probabil al drumului roman⁵⁸, care pornea din preajma izvorului nr. 9. Drumul antic se intersecta cu drumul construit de către austrieci în secolul XVIII, marcat cu litera Y. Sub drumul antic se observă în anumite locuri urmele unui **canal roman** ruinat, care capta apa termală pentru întreaga stațiune, dirijând-o spre complexul termal (sectorul II). Pe anumite porțiuni el era încă vizibil pe teren. Modul ingenios de distribuire a apei termale spre anumite edificii, care vor fi existat pe malul râului Cerna era observabil doar în două porțiuni pe hartă. Deplasarea spre vest a cursului râului a dus la distrugerea mai multor edificii antice, care deja în secolul al XVIII-lea erau dispărute sau parțial afectate.

Cu litera „Z” este menționată baia nr. 9 având trei încăperi. Ea era utilizată în veacul al XVIII-lea. Cele 3 încăperi pot reprezenta 3 bazine dispuse în șir, care probabil utilizau direct apa izvorului termal. Actualmente întreaga construcție se afla parțial sub hotelul „Roman” și a slujit ca și complex termal, parțial vizibil încă. Din apropierea acestui mic complex termal se observă pe plan și conducta de aducțiune a apei termale ce transează întreaga stațiune antică.

57. *Ibidem*.

58. Fr. Griselinii îl amintește la nr. 22 pe planșa sa notat cu nr. VIII.

Deasupra complexului termal apare amintită o peșteră cu aburi, în care era amenajată o saună (1) și izvorul de apă termală (2), rezultă de fapt, că de aici pornea, apeductul de aducțiune a apei termale. Punctul nr. 4 reprezenta un zid roman ce închidea Grota Hoților, iar nr. 3 marca drumul de acces spre aceeași peșteră. Pe planul grafic reprodus de Francesco Grisellini apar reprezentate grafic ambele monumente și anume Grota cu aburi (denumită Baia Hoților)⁵⁹ și Grota Haiducilor (a Hoților)⁶⁰. În cazul ultimei se observă separarea clară în două încăperi a peșterii, în același timp se mai observă urmele zidului roamn care bloca accesul din afară. Ce semnificație va fi avut în antichitate este greu de reconstruit?

Planul ruinelor vizibile încă în anul 1774, de la Băile Herculane este singurul deocamdată, care oferă o bază de date ce permite cel puțin parțial reconstituirea unei porțiuni a stațiunii balneoclimaterice antice, respectiv porțiunea aflată de-a lungul râului Cerna. Deși fotocopia planului a apărut în Ghidul publicat mai de mult, semnificația sa nu a fost înțeleasă și de fapt, nici analizată⁶¹. Construcțiile publice identificate cu certitudine pe baza planului topografic din 1774, deși în număr mic de doar 5-6 reprezintă doar o mică parte a stațiunii antice. Cu certitudine apar identificate cele două complexe termale (I, II), sanctuarul lui Hercules, alături de cele două construcții: cea rotundă și probabil templul atribuit unor edificii de cult.

Nicolae Stoica de Hațeg amintea și alte ruine, de pildă, cu ocazia construirii Bisericii ortodoxe, ceea ce denotă existența unui areal locuit mult mai mare. Ruinele antice au ocupat probabil, întregul spațiu dintre cursul râului Cerna din antichitate și munte, pe ambele maluri ale acestuia. Mențiunea lui Grisellini potrivit căreia, pentru construirea cazărmilor în timpul lui A. Hamilton au fost aruncate în aer mai multe ruine antice trebuie să fi distrus o bună parte din așezarea antică. Judecând după reprezentarea de pe plan a construcțiilor austriece acestea au reprezentat, chiar centrul întregii stațiuni⁶². Alte date și informații referitoare la ruinele antice ale așezării, nu deținem⁶³.

Pantheonul spiritual al așezării. În peisajul spiriual al stațiunii termale antice de la *Al Mediam* sunt amintite epigrafic câteva din divinitățile caracteristice pentru lumea religioasă a zonelor bogate în izvoare cu calități curative: *Aesculap* și *Hygieia*, *Diana*, *Venus*, *Hercules*, *Geniul apelor termale* etc. Materialul epigrafic cunoscut constă din 17 inscripții⁶⁴. Din totalul acestor monumente, un număr de

59. Fr. Grisellini, *op. cit.*, Tab. VIII, fig 2.

60. *Ibidem*, Tab. VIII, Fig. 3.

61. I. Cristescu, *loc. cit.*

62. Vezi Fr. Grisellini, Tabula VIII.

63. *IDR*, III, 1, 72 ar fi fost descoperită pe locul casei dr. I. Popoviciu amintită de Fr. Cumont cu ocazia călătoriei efectuate în această localitate. Fr. Cumont mai amintește un posibil templu al lui Mithras într-o peșteră, deasupra intrării căreia erau anumite reprezentări. Informația nu a fost verificată de Cumont și a fost primită de la localnici. Cercetările de până acum nu au verificat-o, deci nefiind cunoscută nici o descoperire în acest sens.

64. *IDR*, III, 1, 54-71 cu excepția nr. 65 care după toate probabilitățile provine de la Caransebeș, fapt remarcat la vremea respectivă și de I.I. Russu, două inscripții nr. 70-71 au un caracter tunerar.

11 monumente votive sunt închinat lui *Hercules* ceea ce sugerează în chip elocvent importanța cultului divinității în viața religioasă a așezării.

Hercules apare invocat la *Ad Mediam* cu aproape toate epitele cunoscute din Dacia: **Augustus** (protector și simbol al puterii casei imperiale)⁶⁵, **Invictus** (epitet ce simbolizează mai ales victoriile armatei, evitarea marilor primejdii)⁶⁶, **Sanctus și Salutifer** (atribute ce privesc calitățile sale de vindecător, protector al sănătății)⁶⁷.

La aceste monumente, se adaugă sculpturile înfățișând eroul în număr de 7 găsite cu ocazia săpăturilor efectuate din ordinul guvernatorului Andreas Hamilton (din care la Viena, Kunsthistorisches Museum a achiziționat doar trei)⁶⁸. Fiecare din cele trei sculpturi aparține unui tip aparte: *Hercules* cu *Hyllus* apare ca cel mai complex sub aspectul atributelor cu care apare înfățișat; *Hercules* odihnindu-se (așa numitul tip *Hercules Farnese*), aici probabil trebuie adăugat și exemplarul din planșa VIII a lui Fr. Griselini, care presupunem că ar proveni de la *Ad Mediam*; iar al treilea tip redând pe *Hercules* (apropiat tipologic de *Hercules Mastai*)⁶⁹.

Caracterul tutelar al cultului lui *Hercules* în așezarea de la *Ad Mediam* este evidențiat și de existența reliefului sculptat în stâncă deasupra unui izvor termal.

Un ultim aspect al adorării divinității la *Ad Mediam* se referă la un perete de sarcofag provenind din descoperiri mai vechi prezentat prima dată de Fr. Griselini și care s-ar fi pierdut cu ocazia transportului efectuat cu o corabie pe Dunăre, în anul 1755.

Pe un postament reliefat era reprezentată o "defunctă" culcată, care era flancată de două reprezentări. După Fr. Griselini, identificare preluată apoi de D. Tudor, ambele reprezentări ar înfățișa pe *Hercules*⁷⁰. În schimb, Al. Băracilă vede în aceste două reprezentări pe *Hercules* și un comandant militar (soțul), M. Bărbulescu a observat primul că aici este vorba de fapt, de o asociere a lui *Hercules* cu zeița *Diana*. Personajul central feminin fiind atribuit unei reprezentări laice.

Hercules era reprezentat cu capul și brațul drept lipsă, complet nud având înfășurat pe umărul stâng, blana leului care cade în falduri largi pliate. Capul leului apare deasupra blănii în dreptul coapsei. La baza piciorului drept este înfățișat un monstru marin, care încearcă să muște. În stânga personajului central, este un personaj feminin cu o tunică scurtă de vânătoare, sânul drept dezvelit, jos, la picioare apare câinele-animalul caracteristic al zeiței *Diana*. O curea lată sugerează legătura tolbei cu săgeți, pe care cu mâna stângă o susține în partea de jos.

În centrul peretelui, pe un postament special amenajat un personaj feminin era reprezentat, cu partea inferioară a corpului acoperită cu un veșmânt drapat,

65. *IDR*, III, 1, 60.

66. *IDR*, III, 1, 61-63.

67. *IDR*, III, 1, 64, 66. Altarul nr. 65 aparține descoperirilor de la Caransebeș.

68. R. Florescu, I. Miclea, *op. cit.*, cât 55, 54, 56. Vezi notele de mai sus 33, 34, 35.

69. M. Bărbulescu, *op. cit* (I), 174-178.

70. *Ibidem*, p. 187.

un colț al veșmântului apare pe umărul stâng petrecut pe sub braț. Personajul feminin culcat se sprijină în cotul stâng, care la baza mâinii are o brățară lată. Partea superioară a corpului este nudă, mâna dreaptă se sprijină pe coapsa piciorului drept. Capul și partea inferioară a membrilor lipsește. Piesa a fost considerată, cum spuneam perete de sarcofag și alături de cele două inscripții funerare descoperite până acum reprezintă singurele piese cu caracter funerar descoperite în stațiune⁷¹.

Asocierea lui Hercule cu Diana poate fi pusă în legătură cu calitatea lui Hercules de protector al pragurilor casei și al porților, implicit și al familiei de unde și epitetul *anteportanus*. Această calitate el o împarte cu Diana⁷². S-ar părea că sub influența cultului lui Mercur, Hercules primește și valențe psihopompe, care se leagă de cultul morților. Acest aspect din cultul zeului în Dacia mai apare documentat la *Apulum*, *Napoca*, *Germisara*⁷³.

Reprezentarea lui Hercules, a isprăvilor sale este documentată pe sarcofage în mod frecvent, cu deosebire în spațiul microasiatic⁷⁴.

O examinare mai atentă a desenului lui Grisellini ne sugerează faptul că acest perete reprezintă, de fapt, *un relief de sine stătător executat din marmoră* și care prin modul de organizare a câmpului ar putea avea și o altă semnificație decât cea funerară. Relieful putea reprezenta la fel de bine și o scenă votivă, în care să apară cele două divinități protectoare ale stațiunii termale *Hercules* și *Diana*⁷⁵. Dacă apare clar evidențiat rolul lui Hercules în pantheonul spiritual al stațiunii balneoclimaterice, cel al zeiței Diana nu este documentat până acum epigrafic. Dar, chipul ei a existat săpat într-un relief din păcate astăzi dispărut, ce s-ar fi aflat deasupra unui izvor termal de la Ad Mediam. M. Bărbulescu vede în această reprezentare considerată pe rând: de anumiți istorici zeul Mithras, sau chiar zeul Men, *o reprezentare contaminată a zeiței Diana cu traco-dacică Bendis*⁷⁶. Acest lucru demonstrează prezența divinității aici, implicit o apropiere de o divinitate pre-romană locală protectoare a izvoarelor termale. Credem că pentru aceasta ar putea pleda și un altar votiv descoperit în poziție secundară în zidul turnului de la Mehadia, cu ocazia săpăturilor efectuate, în anul 1943⁷⁷. Indirect, pentru adorarea zeiței la Ad Mediam sub aspectul ei de divinitate locală protectoare a apelor termale și a izvoarelor curative, a familiei pledează densitatea *ex-voto*-urilor descoperite într-o altă stațiune termală și anume în bazinul central de la Germisara⁷⁸. Cele două stațiuni termale sunt cele mai importante ale provinciei Dacia și implicit recunoscute ca atare, unde prin analogie pot fi sesizate elementele

71. IDR, III, 1, 71, 72.

72. M. Bărbulescu. *op. cit* (II), p. 229.

73. *Ibidem*, (I), nr. 73, 76-78, 80.

74. De pildă în Frigida, la Dokimeion vezi M. Strocka, *Sepulkral-Allegorien auf dokimischen Sarkophagen*, în B. Andreae, *Symposium über die antiken Sarkophagen*. Pisa 5-12 Sept. 1982, 1984, p. 197-203; Fahri Isik, *Die sarkophage von Aphrodisias*, în B. Andreae, *op. cit.* p. 249-250.

75. M. Bărbulescu, *Der Dianakult im römischen Dazien*, în *Dacia*, N.S., XVI, 1976, p. 204-214.

76. Idem. *Despre cultul zeiței Bendis la daco-geți*, în *ActulMN*, VII, 1971, p. 9-100-102.

77. I.I. Russu, IDR, III, 1, 78: DEANAE...

78. I. Piso, A. Rusu, *Nymphae-umul de la Germisara*, în *RMI*, I, 1990, 1, p. 9-17.

comune spirituale care conduc spre adorarea acestor izvoare încă din epoca pre-romană.

Deci, asocierea lui Hercules cu Diana în acest caz nu ar fi întâmplătoare având rolul de protectori ai apelor curative. În acest caz, personajul din mijloc *nu poate reprezenta decât o nimfă sau unul din geniile protectoare ale izvoarelor calde din stațiune. Pentru o asemenea atribuire pledează în primul rând modul de reprezentare a personajului feminin seminudă. Această manieră de redare a unei defuncte nu se întâlnește niciodată înfățișată astfel, pe monumente funerare.* Nimfele sunt acele personaje, care apar înfățișate cu partea inferioară a corpului acoperită, șezând pe tron în interiorul unor *nymphaea*⁷⁹ uneori ele apar chiar reprezentate culcate sprijinite într-un cot. În astfel de cazuri, partea superioară a corpului este dezvelită. Dacă raționamentul nostru este corect atunci există posibilitatea ca acest relief să-și fi avut locul într-un *nymphaeum*. *Basorelieful cu reprezentarea lui Hercules, Diana și Nimfa trebuie să fi făcut parte dintr-un complex votiv amplasat într-o centrală a izvoarelor de la Ad Mediam.*

Aesculap și Hygieia sunt divinitățile sănătății, primul zeul medicinei și fiica sa *Hygieia (dea Salus)* protectoarea vieții sunt prezente la *Ad Mediam* doar prin două inscripții ridicate de comandantul legiunii V Macedonica, Marcus Aurelius Veteranus⁸⁰ și un oarecare T (itus). B...A... pentru vindecarea luniei Cyrilla⁸¹. Nu există alte indicii asupra adorării cultului în stațiune. D. Tudor, menționează chiar și statui ale lui *Aesculap și Hygieia, Dis Pater și Proserpina*, astăzi pierdute. Nu cunoaștem sursa informației⁸². Invocarea celor două divinități sugerează însă alături de celelalte divinități, existența unui lăcaș de cult indispensabil într-o stațiune termală, care se putea afla fie în construcția rotundă, asemenea celei din asklepionul din Pergam, fie în construcția edificiului nr. 4 marcat pe planul din anul 1774. Temple ale lui *Aesculap și Hygieia* în Dacia Sunt cunoscute la : *Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Micia*⁸³.

Un ultim aspect referitor la pantheonul spiritual al așezării se referă la geniul protector al apelor curative, al izvoarelor calde atestă epigrafic o singură dată într-o inscripție alături de Hercules⁸⁴. Mărturiile epigrafice cunoscute până acum nu permit identificarea unui *nymphaeum* la Băile Herculane. Șansele de a descoperi asemenea monumente sunt deocamdată puține, întrucât noile construcții moderne acoperă întregul areal antic. Urmele ruinelor antice păstrate pe planul din anul 1774 pot oferi anumite indicii privind locurile unde ar putea fi locul unui astfel de edificiu. De obicei, un *nymphaeum* era instalat în cazul unor

79. Un relief de calcar a fost descoperit cu mulți ani în urmă în zona așezării de la Tibiscum, fără o cunoaștere exactă a locului de descoperire a monumentului, care actualmente se păstrează în Muzeul Rezervației Arheologice de la Tibiscum, modul de redare al personajului feminin este aproape identic cu cel de la Ad Mediam. În dreapta imaginii se pare, că mai exista o reprezentare, astăzi distrusă.

80. *IDR*, III, 1, nr. 54.

81. *IDR*, III, 1, nr. 55.

82. D. Tudor, *op. cit.*, p. 26.

83. A. Bodor, *op. cit.*, p. 1122; cu toată bibliografia.

84. *IDR*, III, 1, nr. 67.

stațiuni termale în preajma izvoarelor de apă curativă, fie în construcții de formă rotundă, poligonală (hexagonală, octogonală), ovală etc. Uneori, asemenea construcții apăreau la adâncimi mari, cum ar fi depildă la: Sablon, în apropiere de Metz la adâncimea de 6,40 m; alteori, cum este în cazul celui de la Saint-Pierre aux Nonains la suprafață, de formă circulară, cu banchete dispuse în interior etc⁸⁵. La *Nemausus*, în Galia sunt cunoscute numeroase dedicații pentru nimfe, dar pe teren, de fapt, un *nymphaeum* propriu-zis, încă nu a fost descoperit⁸⁶. Uneori nimfele pot fi adorate în templele zeiței Diana, cum este cunoscut mai ales în Italia⁸⁷. Un tip de *nymphaeum* devenit clasic în Gallia, este cel de la *Glanum*, care nu este altceva decât un bazin sau mai bine zis o cavitate tăiată în stâncă. Bazinul era alimentat printr-un izvor subteran devenind rezervor de apă termală. Dar, aici nu a fost până în prezent descoperită nici o inscripție sau *ex-voto* pentru nimfe⁸⁸. Cercetările arheologice întreprinse au identificat un *nymphaeum* la Grenainville (Val d'Oise) format din trei bazine adosate laturii de sud a unui templu cu două *cellae*. Într-o nișă apăreau reprezentate statuile lui Apollo și Daphne, deși cele două divinități nu sunt asociate de obicei cu nimfele⁸⁹. La 30 km de Grenainville, la Septeuil (Yvelines) a fost dezvelită o sală rectangulară cu două coloane la intrare, cu un bazin octagonal puțin adânc. Pe unul din pereții înguști ai sălii era reprezentată o statuie a unei nimfe⁹⁰.

În alte cazuri, un *nymphaeum* era adosat unui complex termal sub forma unei abside susținute la capete de două coloane (vezi descoperirile de la Gennes Maine et Loire), asemănătoare cu construcții similare din Italia⁹¹ având nișe pentru amplasarea statuiilor. În domeniul privat sanctuarele închinat nimfelor erau așezate în diferite zone ale caselor sau în grădini (vezi descoperirile de la *villele*: Montmaurin, Vaison la Romaine, d'Echernach)⁹².

Nymphaeum-ul de la *Glavum* prezintă similitudini cu cel de la *Germisara* și poate chiar *Aquae* (Călan) din Dacia, cu deosebirea că în primul caz abundă măturile epigrafice dedicate acestor divinități⁹³.

Cel mai impunător *Nymphaeum* recunoscut în întreg Imperiul Roman este cel din grotă lui Tiberius de la Sperlonga⁹⁴.

85. Fr. Noeller, *Ein Nymphaeum in Sablon bei Metz*, în *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, 1883, II, p. 249-286; J.J. Hatt, *Les fouilles de la basilique Saint Pierre aux Nonains de Metz*, în *Annales de Lorraine*, LXI, 1961, p. 15-23.

86. H. Lavagne, *Le problème des „Nymphée” en gaule*, în *Actes du Colloques. Les eaux Thermales et les cultes des eaux*, Paris, 1992, p. 217-225.

87. N. Neuerburg, *L'architettura delle fontane e dei nimfei nell'Italia antica*, Naples, 1965, p. 41-52; Letzner, *Römische Brunnen und Nymphaea in der westlichen Reichshälfte*, 1979, p. 117-20; F. Rakob, *Das Groma-Nymphaeum im Legionslager von Lambaesis*, *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Roemische Abteilung*, 86, 1979, p. 375-388.

88. H. Lavagne, *op. cit.*, p. 221, nota 23.

89. *Ibidem*, p. 221.

90. *Ibidem*.

91. *Ibidem*, p. 223.

92. *Ibidem*.

93. Vezi nota 78.

94. H. Lavagne, *op. cit.*, p. 222.

Revenind la descoperirile de la *Ad Mediam*, structura și destinația așezării presupune existența unui astfel de sanctuar al izvoarelor termale, care practic se subînțelege prin menționarea geniului izvoarelor calde⁹⁵. Locul unui astfel de lăcaș putea fi în construcția circulară sau în punctul de captare al izvorului nr. 9. (denumit astfel în secolul al XVIII-ea), ori chiar grota cu aburi aflată deasupra celui de al doilea complex termal. *În oricare din aceste locuri putea exista un sanctuar al nimfelor și al geniului protector al izvoarelor de ape curative. Deocamdată acest lucru nu poate fi verificat arheologic.*

Cronologia stațiunii balneare romane de la Ad Mediam. Materialul epigrafic cunoscut de la Ad Mediam provine după cum menționam încă din veacul al XVIII-lea și se caracterizează prin mai multe inscripții, care se datează în bună măsură. Cele mai timpurii mărturii epigrafice oficiale sunt din timpul lui Antoninus Pius în timpul guvernatorului M. Sedatius Severianus, legat al Daciei Superior, între anii 150/151-153⁹⁶. Tot aici trebuie inclus monumentul ridicat de delegația provinciei care a participat la ceremoniile de investire ale lui Severianus ca și consul⁹⁷.

Al doilea lot de inscripții aparține epocii Severilor, când pentru sănătatea împăraților Septimius Severus și Caracalla se ridică un altar de către legatul Daciei (*Ti?*). *Claudius Gallus*. Monumentul este ridicat între anii 205/206-207⁹⁸. În anul 214, foarte probabil cu ocazia vizitei în dacia este ridicat altarul pentru împăratul Caracalla și mama sa, Iulia Domna, de către procuratorul *Iulius Paternus*⁹⁹. O singură inscripție este ridicată de un veteran al legiunii a XIII Gemina Antoniniana cu numele de *T. Aurelius Geminianus*¹⁰⁰.

Al treilea lot de inscripții provine din perioada datată la mijlocul secolului III și în preajma abandonării provinciei sunt ridicate de Marcus Aurelius Veteranus, *praefectus* al legiunii V Macedonica Galliena, epitet al legiunii acordat între anii 260-268¹⁰¹. *D. Simonius Proculus* legat al celor trei provincii Dacia închină între anii 241-243 un altar lui Hercules¹⁰². *Materialul epigrafic conturează trei-patru mari etape în existența așezării: Antoninus Pius, Severi, Phillip Arabul și Gallienus sfârșitul provinciei.*

Materialul tegular descoperit la Băile Herculane este în întregime de factură militară și provine din descoperiri mai vechi. Ștampilele sunt următoarele: LEG IIII FF, LEG V M, LEG VII CL, VEXILLATIO DACIARUM¹⁰³. Cronologic, ele se pare că jalonează momente în existența așezării legate de edificarea diferitelor construcții cu caracter public.

95. *IDR*, III, 1, 56 inscripție ridicată în anul 153.

96. *IDR*, III, 1, 56, 70, vezi I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae I, Die senatorischen Amsträger*, Bonn, 1993, p. 61-65.

97. *IDR*, III, 1, 67.

98. *IDR*, III, 1, 57; i. Piso, *op. cit.*, p. 162-166.

99. *IDR*, III, 1, 58.

100. *IDR*, III, 1, 61.

101. *IDR*, III, 1, 54.

102. I. Piso, *op. cit.*, p. 203.

103. *IDR*, III, 1, p. 98.

Astfel, cronologic vorbind, pima șampilă este a LEG III F(lavia) F(elix), legiune care a staționat în Dacia până în anul 114 sau 117-118. După constituirea Coloniei *Dacica* unitatea s-a retras în sud-vestul Daciei la *Bersobis* și s-a ocupat până la părăsirea provinciei de organizarea sistemului defensiv în această parte a provinciei. Epitetul *Felix* este un indiciu de datare timpurie până în timpul împăratului Hadrianus, când se renunță la utilizarea acestui epitet imperial¹⁰⁴. Legiunea a IIII Flavia Felix a participat și la construirea castrului de la *Praetorium* (*Mehadia*), urmele ei fiind documentate în zonă. La Băile Herculane, unitatea, probabil a inițiat primele lucrări de amenajare a stațiunii termale.

Descoperirile monetare cunoscute până acum cuprind monede de la: Domitianus(6), Traianus (8), Hadrianus (1), Antoninus Pius (4), Faustina Senior (1), Marcus Aurelius (1), Septimius Severus (4), Caracalla (3), Iulia Maesa (6), Iulia Mamaea (8), Severus Alexander (5), Maximinus Thrax (3), Gordianus III (2), Phillipus Arabs (9), Volusianus (4), Gallienus (4), Claudius II Gothicus (1), Aurelianus (2), Probus (2), Carinus (2), Diocletianus (1), Constantinus I (3)¹⁰⁵. Aceste piese erau păstrate în colecția Muzeului din Băile Herculane. Dar, acestea reprezintă o infirmă parte din materialul numismatic recoltat amintit atât de Caryophilus, cât și de Fr. Griselin¹⁰⁶. Multe informații de acest fel s-au pierdut.

Descoperirile monetare din epoca lui Traian-Hadrian confirmă prezența romană de la începuturile provinciei Dacia pe locul viitoarei stațiuni termale. Construcțiile publice probabil priveau primele amenajări ale izvoarelor antice.

În ordine cronologică, ștampilele legiunii a VII Caludia denotă o prezență a unei unități din provincia sud-dunăreană Moesia Superior, la Ad Mediam. Lipsa epitetului imperial de *pia fidelis* sugerează o datare post-Hadrian¹⁰⁷. Ștampilele legiunii în acest sens areal nu pot fi datate decât în cadrul larg al secolelor II-III, foarte probabil în prima jumătate a secolului II. Legiunea a VII-a Claudia apare documentată la nord de Dunăre în mai multe localități limitrofe: Moldova Nouă, Gornea, Pojejena și Băile Herculane, ceea ce ridică problema apartenenței zonei respective la provincia Moesia Superior, pentru o bună bucată de vreme¹⁰⁸.

Cert este faptul, că în timpul lui Antoninus Pius, monumentele ridicate de guvernatorul provinciei Dacia Apulensis, *M. Sedatius Severianus* constituie un indiciu evident că stațiunea aparține provinciei nord-dunărene. Din această perioadă Ad Mediam reprezintă o stațiune balneară cunoscută a provinciei. Importanța ei va crește mai ales din epoca Severilor, fapt datorat pe de o parte înfloririi pe care o cunoaște provincia Dacia în general, iar pe de altă parte ridicării cultului zeului Hercules la rangul de divinitate protectoare a Casei-Imperiale va contribui substanțial la dezvoltarea așezării termale. Altarul ridicat lui Caracalla și mamei

104. D. Benea, *Din istoria Moesiei Superior și a daciei. Istoria legiunilor a VII-a Claudia și a III Flavia Felix* Cluj-Napoca, 1983, p. 153-155.

105. C. Buracu, *Muzeul general Nicolae Ceaușescu și Cronica Mehadiiei*, Turnu-Severin, 1924, p. 14.

106. Vezi mai sus în lucrarea de față.

107. D. Benea, *op. cit.*, p. 153-157.

108. D. Benea, *Regiunea Porților de Fier în secolele II-III. Cu privire specială la Regiunea porților de Fier*, *Studii de Istoria Banatului*, 8, 1983, p. 23-26.

sale Iulia Domna, de către procuratorul *Iulius Paternus* este un indiciu indirect al pregătirilor făcute cu ocazia vizitării provinciei în anul 214¹⁰⁹. Probabil, cu această ocazie va fi fost vizitată și stațiunea cu ape curative, deși materialul epigrafic și tegular descoperit al Băile Herculane este puțin, stațiunea termală a fost în funcțiune până la sfârșitul stăpânirii romane și după aceasta dată.

O ștampilă a legiunii a V-a Macedonica atestă prezența unei unități care va fi executat lucrări de amenajare la Ad Mediam. Din castrul de la Mehadia este cunoscută de mult în literatura de specialitate o ștampilă dublă a legiunilor a V Macedonica și a XIII Gemina¹¹⁰. Discuțiile cu privire la perioada în care cele două unități au avut un detașament comun la Mehadia este în general neclară, până acum fiind stabilite cel puțin 2 perioade posibile: Potaissa (167-275), Oescus (275-)¹¹¹. N. Gudea presupunea că ștampila dublă poate fi legată de o prezență comună a detașamentelor legiunii a V-a Macedonica și a legiunii a XIII-a Gemina în preajma abandonării Daciei sau la câțva timp după această dată.

Indirect pentru aceasta pledează o descoperire amintită de P. Caryophilus ca fiind o ștampilă descoperită pe o cărămidă din termele de la Ad Mediam cu textul: VEXILLATIO DACIARUM¹¹². Th. Mommsen a contestat autenticitatea textului ștampilei, considerând-o un fragment de inscripție¹¹³. I. I. Russu a ridicat de asemenea, rezerve referitoare la acest text cu ocazia publicării inscripțiilor din Banat¹¹⁴.

Credem că două amendamente se pot aduce acestei rezerve manifestate față de textul tegulei și de interpretarea sa:

1. Textele inscripțiilor latinești copiate de P. Caryophilus și chiar statueta descrisă au fost corecte, este astfel greu de crezut o eroare de identificare între o inscripție pe piatră și o cărămidă cu inscripție;

2. *Vexillatio Daciarum* poate fi contemporană cu ștampila celor două legiuni sugerând unități ale provinciilor dacice. Problema de a data acest eveniment se poate stabili cu o mare probabilitate având în vedere faptul că două tezaure monetare unul de 2000 de monede încheiat cu emisiuni de la Iulia Mamaea¹¹⁵ și al doilea de 900 de monede încheiate cu emisiuni din anul 267 aparțin tot perioadei de sfârșit a Daciei¹¹⁶. Îndeosebi cel de al doilea tezaur pare să fie apropiat de evenimentele prilejuite de retragerea armatei romane din Dacia.

109. *IDR*, III, 1, 58; probabil acestui moment aparține și inscripția ridicată de T. Aurelius Gemeninus (nr. 68).

110. *IDR*, III, 1, 102, tot aici au mai apărut ștampile ale celor două legiuni, dar în ștampile dispuse fiecare separat.

111. M. Macrea, N. Gudea, I. Moțu, *Praetorium. Castrul și așezarea civilă de la Mehadia*, București, 1990, p. 53.

112. vezi mai sus.

113. *CIL*, III, 1633, 19=8074, 30.

114. *IDR*, III, 1, p. 98.

115. D. Protase, *Tezaurizarea antoninianului în Dacia*, *SCN*, 2, 1958, p. 253-268; Idem, *Problema Continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei*, București, 1966, p. 85, nota 172; D. Tudor, *OTS*, p. 28.

116. D. Protase, în *SCN*, 2, 1958, p. 254, nota 1; Idem, *Problema Continuității*, p. 85, nota 1.

Vexillatio Daciarum va fi trimisă la nord de Dunăre în vederea organizării noilor fortificații, prilej și de refacere a complexului termal corect identificat încă de Carophylus și neobservat de contemporanii noștri.

Se conturează astfel, perioadele mari în existența așezării ale cărei începuturi datează din timpul lui Traian, cu primele amenajări și construcții de edificii publice, remarcate de populație începând din timpul Antoninus Pius; probabil apogeul așezării aparține epocii Severilor cum am mai amintit. Folosirea ei în secolul IV este evidențiată de prezența monedelor databile în această perioadă, ceea ce este firesc în condițiile apartenenței la Imperiul Roman târziu a acestui teritoriu. Impornața așezării este departe de a fi cunoscută în acest moment, doar coordonatele sale majore jalonează firul evoluției în timp. Din izvoarele termale la acea dată se pare că erau cunoscute în număr de 8-9, judecând după planul transmis din 1774. Folosirea apei termalea fost utilizată timp îndelungat, după abandonarea provinciei. Decăderea stațiunii termale. Așa se explică și preluarea toponimului stațiunii de către așezarea afaltă la drumul principal de comunicație înlocuind pe cel de *Praetorium*. Folosirea apei termale s-a făcut de către locuitorii satelor din împrejurimi chiar dacă la începuturile sale, creștinismul nu accepta băile publice. Valoarea curativă a izvoarelor trebuie să fi fost cunoscută în decursul timpului, altfel austriecii nu începeau imediat după cucerirea Banatului a lucrărilor de amenajare a unor stabilimente pentru soldații lor bolnavi. Până la acea dată ruinele se păstrau la suprafață probabil de dimensiuni încă impresionante.

Planul cartografic din anul 1774 constituie un document extrem de important pentru reconstituirea drumului antic ce străbătea așezarea antică, suprapus parțial de cel actual; traseul principal al conductei de aducțiune a apei termale la complexele; e cu scop curativ și la temple; identificarea a cel puțin două complexe termale sigure (în sectoarele II și IV); identificarea a cel puțin trei sanctuare antice: cel rotund, (sectorul I și celălalte 2 (sectorul III), sigur prin atribuire apare cel închinat lui hercules. Tot certă apare localizarea la Ad Mediam a unui *nymphaeum*-prin identificarea basoreliefului cu cele trei divinități: Hercules, Diana și o nimfă, care însă nu poate fi precizat topografic pe teren. stfel se conturează primele informații privind structura stațiunii antice **Ad Mediam**

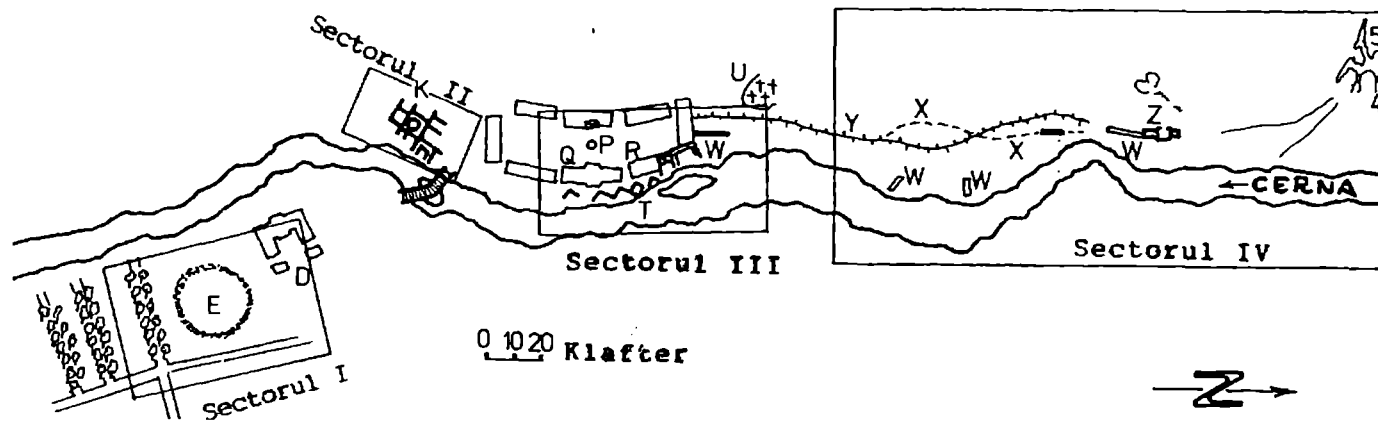
CONTRIBUTIONS AT THE HISTORY OF THE AD MEDIAM ROMAN SETTLEMENT

Summary

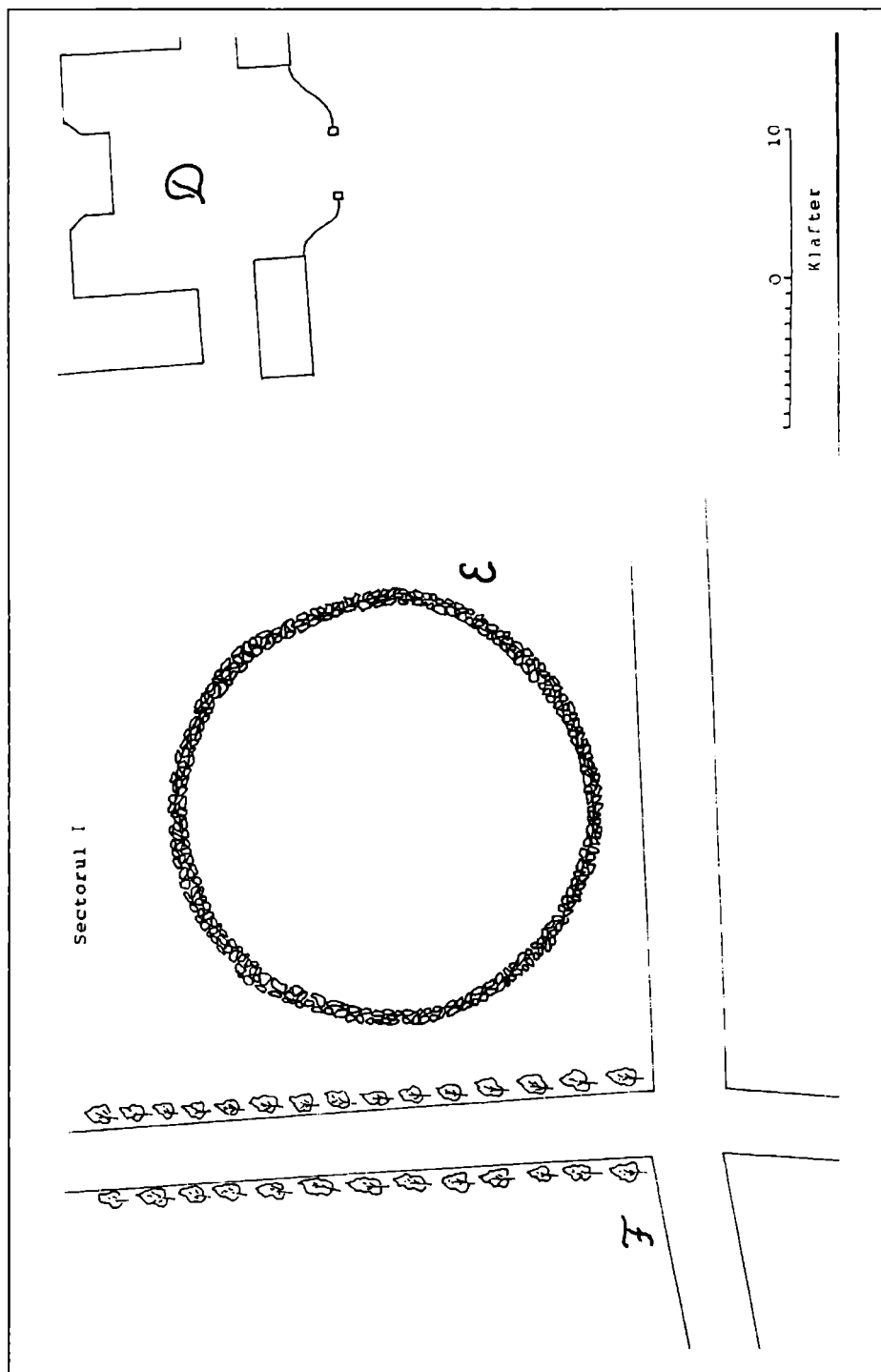
The National Archive from Carnesebeș preserve a map written in German dating from 1774, with a description of Băile Herculane.

The map-drawing plan presents the buildings that existed at the time together with some areas where antique ruins appear. To facilitate the study this map has been divided into four sections. The first section situated South of the Cerna river with an road acces road form Mehadia, has a round building difficult to be identified archaeologically (of about 34 meters). The presence near by of thermal springs could suggest the existence of a nympheum (?).

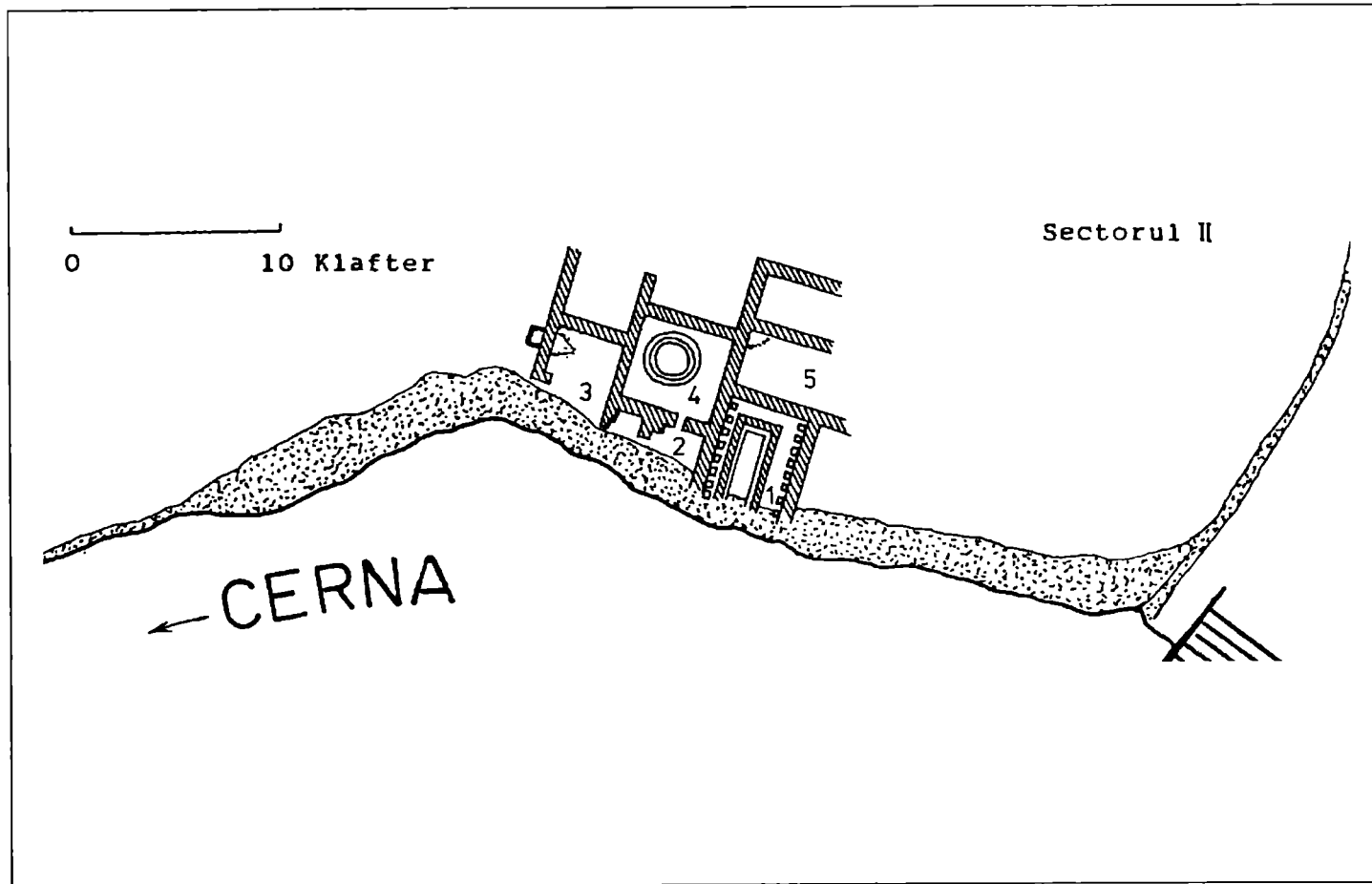
The second section is the most interesting part at the north of the Cerna river bank, destroyed by it's course, appears the first building that reveals tracks of a termal complex (prefurnium, frigidarium) and hot water pools, etc. Beside it, there is a second building, a temple, identified with the help of the votive shrines dedicates to Hercules found here, reminded by Cariophylus and Grisellini. The same destination is suggested by an inscription from the map.

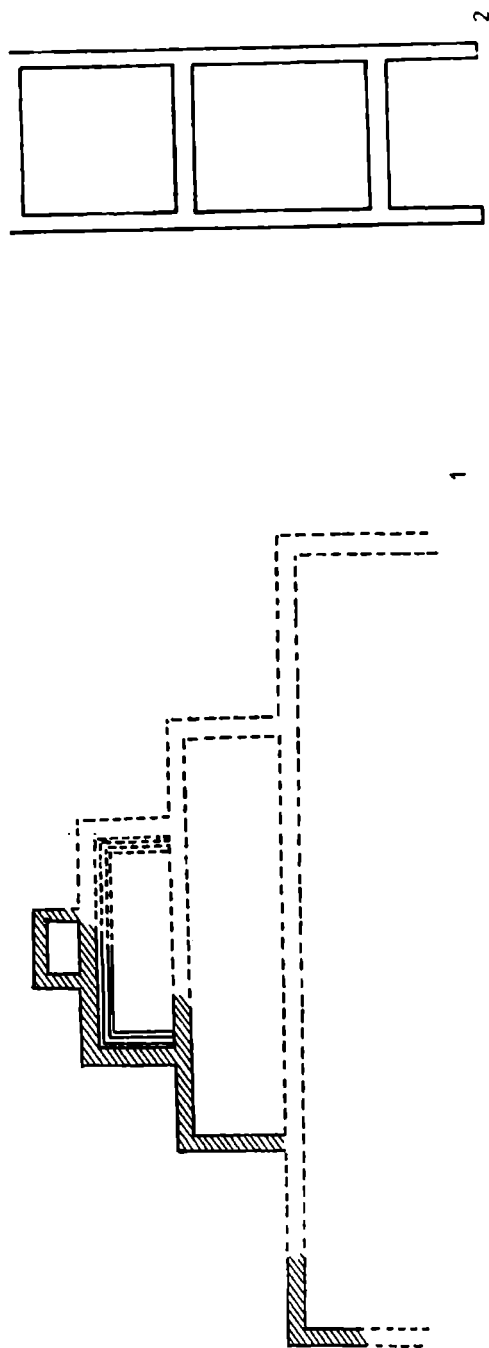
PL. I. Planul cartografic al Băilor Herculane din anul 1774, cu împărțirea în cele 4 sectoare.
www.mcdr.ro / www.cimec.ro

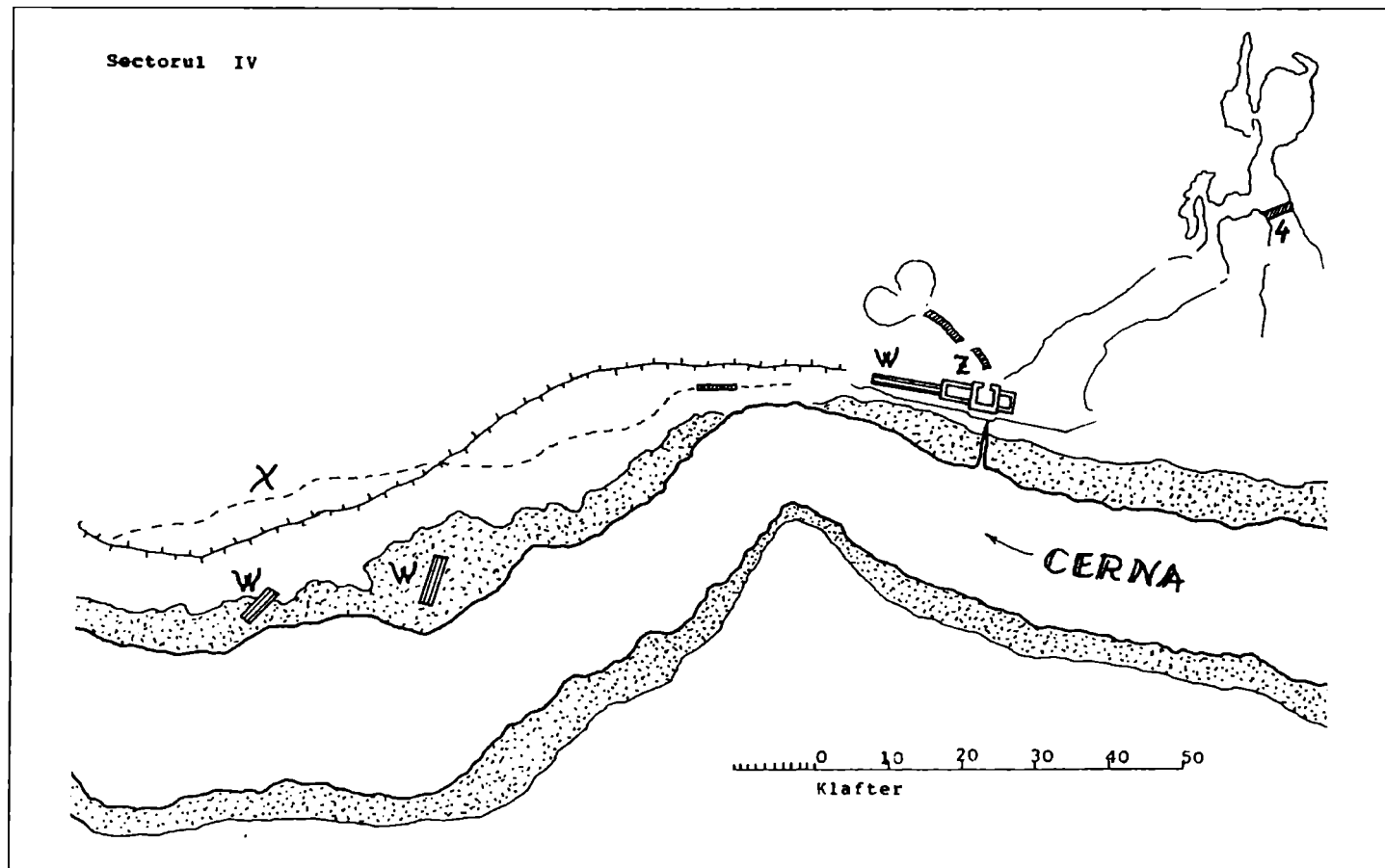
PL. II. Sectorul I al planului cartografic din anul 1774, prezentând o construcție dispusă pe malul stâng al râului Cerna.

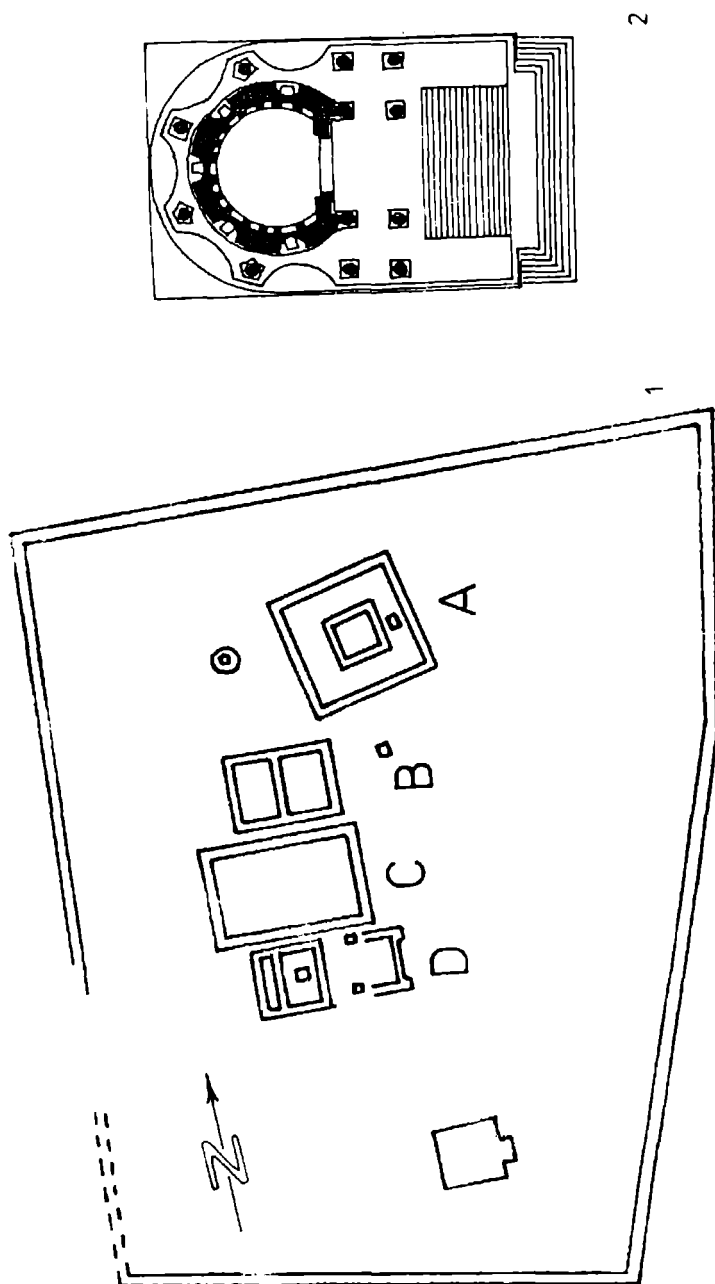
PL. III. Sectorul III cu complexul antic de băi, cu bazine de apă caldă, frigidarium și *praefurnium*.

PL. V.1. reconstituirea posibilă a templului lui hercules de la *Ad Mediam*;
2. Planul templului lui Hercules de la *Aquae* (Cioroiul Nou) (după D. Tudor, OR, 1978).

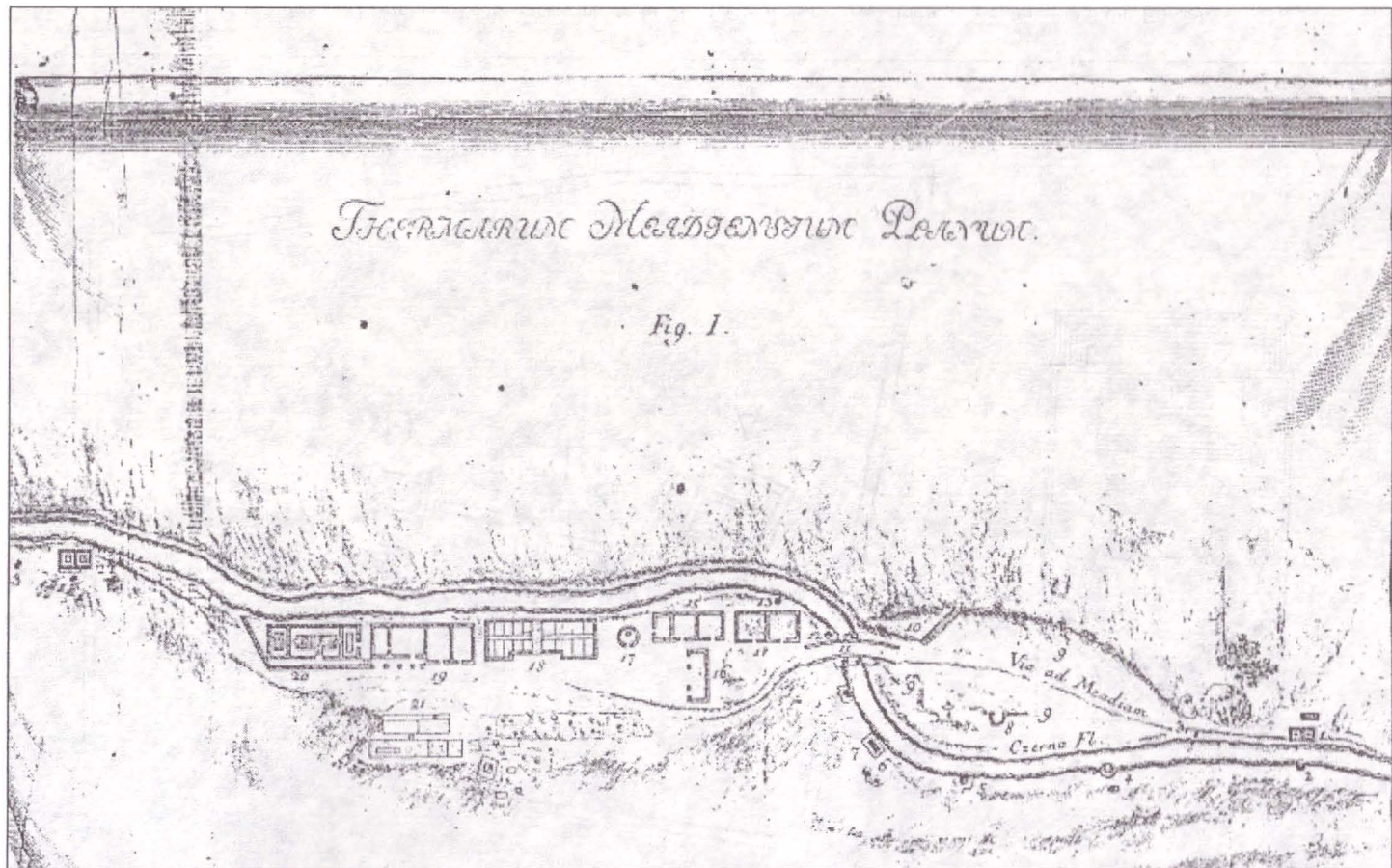
Pl. VI. Sectorul IV al planului cartografic din anul 1774, marcarea traseului drumului antic al canalizării, cel de al doilea complex termal (azi parțial sub hotelul Roman), cele două grote amenajate din antichitate respectiv (Baia Haiducilor).
www.mcdr.ro / www.cimec.ro

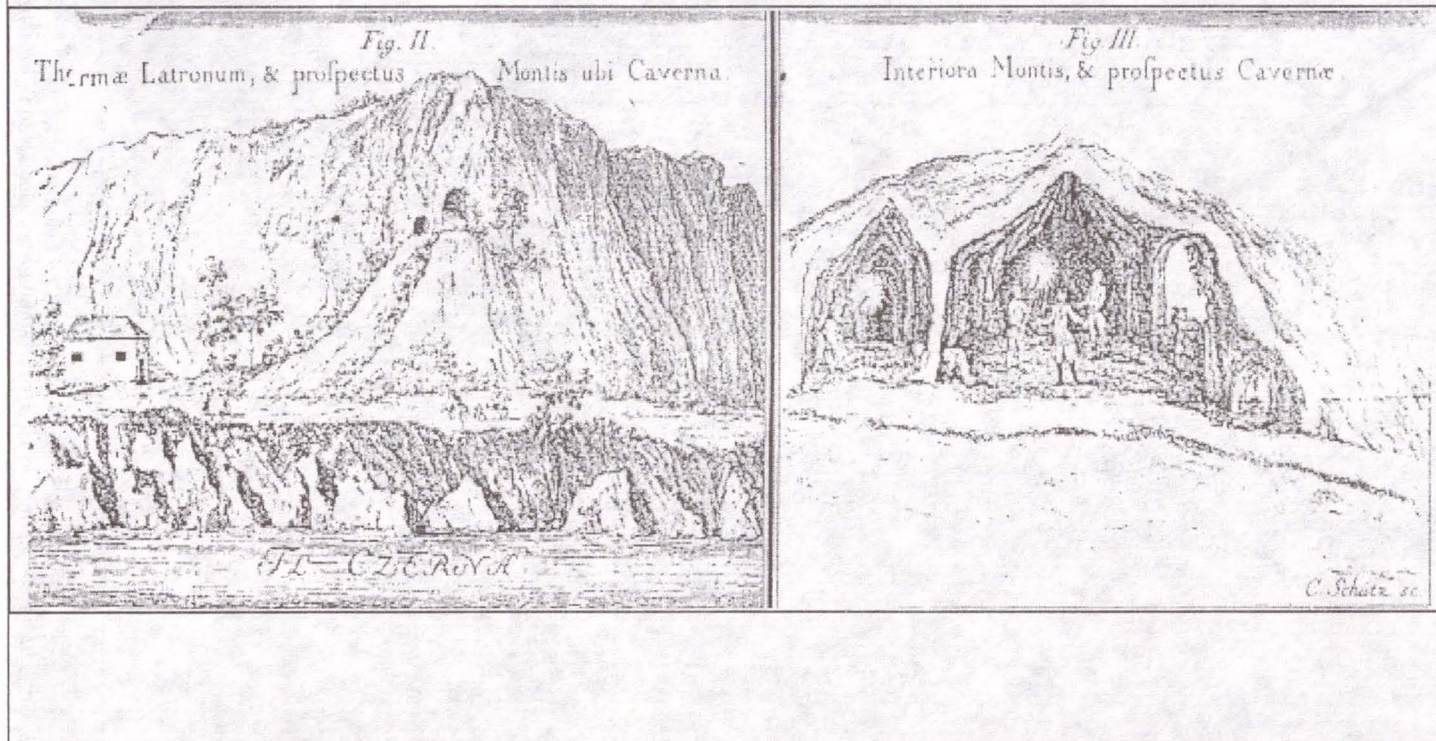
Pl. VII. 1. Planul Templului Zeilor medicinei de la Ulpia Traian Sarmizegetusa; 2. Asklepeionul din Pergam.

ITINERARIUM MEDITERRANEUM PARVUM.

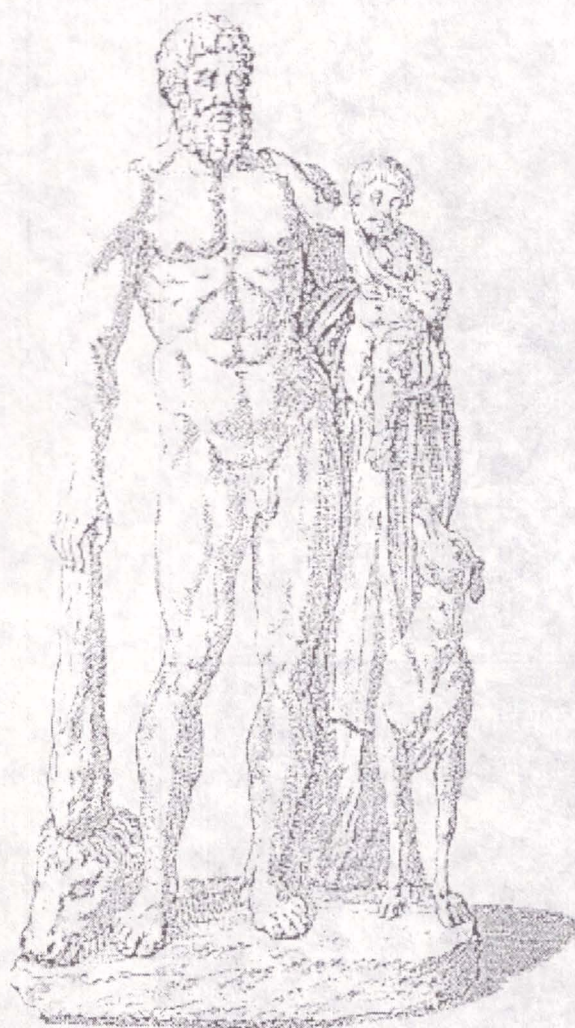
Fig. I.

PL. VIII. Planul așezării de la Băile Hercule (după Fr. Griselin),
pe care nu mai apar reprezentate ruinele antice, cu excepția nr. 8, și 23 (?).
www.mcdr.ro / www.cimec.ro

PL. IX 1. Reproducerea uneia din cele două grotte aflate în zona punctului 23 marcat cu o casă, în care exista o baie; 2. Interiorul uneia dintre două grotte împărțită în două încăperi și cu accesul spre exterior blocat de un zid.
www.mcdr.ro / www.cimec.ro

*Statua Herculis cum Hylla quem
adamavit, effigia ad Thomas Melu-
dur tempore Generabae Andreae Ha-
miltonis Bonnatus Cinhernitene,
et a Paphlato Ceryophila citata*

Apud eundem Com de Soro.

Griselin del 1775

PL. X. 1. Statuia lui Hercules cu hyllus în brațe;
2. Statuetă reprezentând pe Hercules (ambele reproduceri după Fr. Grisellini).

Pl. XI. Basorelieful antic cu reprezentarea lui Hercules, Diana și o nimfă, considerat ca perete de sarcofag. (după Grisellini).

REFLECȚII ASUPRA ROMANIZĂRII DACIEI

– Săpăturile arheologice de la Deva –

Liviu MĂRGHITAN

Săpăturile arheologice efectuate de Muzeul Județean Hunedoara-Deva în anul 1965 eșalonate și în decursul anilor 1966 și 1967 au dus la descoperirea pe teritoriul actual al Devei, a unei așezări rustice din epoca romană. În timpul investigațiilor noastre, la aproximativ 1 km spre sud de grupul de vestigii edilitare, lucrări de escavație necesare unui obiectiv industrial, au dat la iveală fragmente de urcioare funerare. Acest prețios indiciu a condus la despistarea unei necropole care înclinăm să presupunem că aparținea recent cercetatei așezări rurale (fig. 1).

Cel dintâi edificiu cercetat a fost chiar clădirea principală a unui complex gospodăresc agricol bine constituit.¹ Luat separat, acest grup de construcții, îndeplinește cerințele unei *villae rusticae*. În jurul locuinței stăpânilor, ridicată într-o curte spațioasă, erau amplasate o serie de clădiri anexă de diferite mărimi. Toate aceste construcții cu rosturi gospodărești își găseau unitatea și protecția într-un puternic zid de incintă. În exteriorul acestui zid, la diverse distanțe s-au semnalat, și dezvelit în bună parte, alte clădiri, însoțite de consistente urme materiale. Aceste construcții împreună cu necropola menționată, confirmă existența pe aria Devei actuale a unei așezări sătești a cărei prezentare o facem în paginile ce urmează.

I. COMPLEXUL GOSPODĂRESC

Este obiectivul ce a fost scos la iveală în întregime (fig. 2) și a furnizat pe lângă planul general al construcțiilor ce îl compun, diversificate materiale arheologice. S-a putut constata că există mai multe corpuri de clădiri cu diferite destinații, după cum urmează:

- a) locuința
- b) construcțiile de pe latura de sud
- c) încăperile aripei de est
- d) curtea
- e) zidul de împrejmuire

1. Clădirea principală a fost prezentată pentru prima dată în comunicarea: *Descoperiri arheologice privitoare la mileniul I pe cuprinsul regiunii Hunedoara*, susținută în decembrie 1966 la cea de a -III-a sesiune pe țară a muzeelor.

a) Locuința, își impune acest atribut, fiind așezată aproximativ în centrul unei curți largi, precum și printr-o seamă de detalii structurive ce-i asigură un grad de confort inexistent la celelalte clădiri ce o înconjoară. Dimensiunile sale, divizarea interiorului în mai multe camere, gradul de confort al unor încăperi, pledează pentru rolul său de casă de locuit (fig. 2A).

Fundațiile locuinței, adâncite până la 1,4 m sub nivel antic de călcare, asigurau edificiului o solidă temelie. Șanțul ce adăpostea substructurile, lat de 0,75 m avea vatra "pardosită" cu un rând de pietre de stâncă. Peste acest "pat" din bolovani, gros de 0,20 - 0,30 m, s-a turnat și tasat un strat gros de nisip de râu amestecat cu pietriș. Deasupra nisipului, înalt de 0,80 - 0,90 m temeinic bătătorit, s-a clădit partea inferioară a zidurilor principale ale edificiului. Porțiunile păstrate din baza elevației, arată că pereții aveau grosimea 0,70 m și erau construiți din bucăți de piatră nefasonată. Ca liant al acestui *opus incertum* s-a folosit cunoscutul mortar din var în amestec cu nisip și cărămidă bine mărunțită. Exceptând colțurile clădirii, pietricelele folosite la zidărie sunt neregulate ca forme și au mărimi diferite.

În pereți, bucățile de piatră au fost așezate cu grijă și nu fără oarecare îndemânare. Fețele zidurilor se compun din suprafețele plate, fără asperități, ale bolovanilor. Ligatura zidăriei e asigurată printr-o cantitate de mortar, ce umplea golurile dintre pietre, creând un plus de soliditate clădirii. Cantitatea relativ redusă de fragmente de cărămizi din lut ars, descoperite în preajma zidurilor, evidențiază faptul că pe lângă piatra de stâncă, care era net predominantă, s-au utilizat și alte materiale. Cărămizile, de formă dreptunghiulară (40 x 27 x 5 cm) (fig. 3) au fost folosite îndeosebi în partea superioară a pereților, procedeu întâlnit și la alte construcții din mediul rural al Daciei romane².

Locuința, are formă dreptunghiulară (dimensiuni exterioare L = 21,50 m l = 19,50 m) și este orientată cu latura lungă pe direcția nord-sud. Suprafața cuprinsă de zidurile groase de 0,70 m, e segmentată prin pereți despărțitori, în cinci încăperi de diferite mărimi. Pereții interiori lucrați cu aceeași grijă pentru aspectul lor, nu sunt așezați pe fundații adâncite în sol.

Ca formă, cea mai neobișnuită dintre odăi este aceea dinspre nord. Un perete de 0,40 m grosime, paralel cu zidul exterior al locuinței, formează un culoar lung de 18,10 m și lat de numai 1,80 m. Din vatra acestei încăperi dreptunghiulare n-au ieșit la iveală nici un fel de obiecte mărunte pe baza cărora să încercăm determinarea destinației sale. Totuși lipsa inventarului mărunț constituie un indiciu că n-a fost folosită ca o încăpere cu rosturi gospodărești, cămară, magazie etc. Ținând cont de faptul că se află în aceea aripă a clădirii din care se deschide o largă și atrăgătoare perspectivă asupra câmpiei străbătută de meandrele Mureșului, e verosimilă presupunerea folosirii acestei încăperi ca "portic" sau coridor de agrement (cerdac?), element căruia îi găsim analogii la alte clădiri din Dacia³. Referitor

2. I. Winkler, V. Vasiliev, L. Chițu, A. Borda, "Villa Rustica" de la Aiud, Câteva observații privind "villae-le rustice" din Dacia Superior, în Sargetia, V, 1968, p. 64; Ioan Mitrofan, Villae Rusticae în Dacia Superioară, în Acta MN, X, 1973, p. 127-148 și XI, 1974, p. 41-59.

3. I. Winkler, V. Vasiliev, L. Chițu, A. Borda, op.cit., p. 65.

la celelalte trei camere, ce ocupă partea centrală a locuinței, remarcăm că o seamă de elemente structurive, le relevă ca încăperi cu un apreciabil grad de confort. Astfel în două camere de lățime egală 5,50 m diferite doar ca lungime (6 și respectiv 11 m) conțin pregnante urme de tencuială colorată, fiind predominante liniile verzi-gălbui și roșu pal.

În mortarul de pe peretele longitudinal, ce separă aceste încăperi s-a găsit o monedă de la Handrianus, iar în odaia alăturată, este predominantă ceramica fină între care găsim fragmente de *terra sigillata* și de pahare din sticlă.

Partea centrală a locuinței e ocupată de o încăpăre mare, un veritabil salon de 16 m lungime și 7 m lățime (fig. 2,A). În apropierea peretelui ce desparte camera mare de încăperile mici s-au găsit resturile unei instalații de hypocaust (fig. 4). La 18 cm spre interiorul camerei mari sunt amplasate pe o vatră orizontală, patru plăci pătrate de cărămidă (0,28 x 0,28 m), plasate la intervale de 0,30 m. Peste acestea sunt așezate cărămizi, de asemenea pătrate, cu latura de 0,16 m din care s-au păstrat numai patru bucăți. Din preajma pereților s-au scos câteva fragmente de "*tegulae mammatae*" precum și bucăți de tencuială cu trase evidente de culori, predominând galbenul și roșul deschis.

Camera mare, cu hypocaust, e închisă pe latura de sud printr-un perete interior. Comparativ cu celelalte ziduri despărțitoare din interiorul locuinței, acest perete este mai lat cu 0,30 m având grosimea zidurilor principale de 0,70 m.

A cincea încăpăre a clădirii, alăturată camerei "salon" este cea mai interesantă ca formă. Are lățimea de 3 m, iar extremitatea estică e rotunjită, dându-i aspectul unui interior de absidă. Exteriorul nu este rotunjit, pereții unindu-se în unghiuri drepte. Curbura "absidei" e formată dintr-o zidărie suplimentară alipită zidurilor. În partea diametral opusă extremității rotunjite, camera nu se termină printr-un zid rectiliniu. Din peretele exterior sudic, pornește către camera mare o zidărie scurtă de 0,70 m, care face joncțiunea cu un pilastru cu laturile de 1/1 m (fig. 2,A).

Între acest stâlp masiv și colțul exterior al odăii mari, rămâne liber, un spațiu de 0,80 m. Stâlpul pătrat e amplasat deci în așa fel încât să lase un loc de trecere spre interiorul casei. El a servit ca suport pentru o ușă, probabil una din intrările în locuință.

La degajarea stratului de pământ din interiorul camerei - cu ușă în porțiunea dinspre pilastrul pătrat, s-au găsit cărămizi circulare întregi și fragmentate utilizabile ca *suspensurae* de hypocaust.

Din centrul încăperii, către porțiunea absidată, pornește o vatră de cuptor, pe care se găsea o apreciabilă cantitate de cenușe și lemne carbonizate.

Peretele exterior, de sud, în general cel mai bine conservat păstra la 5,5 m de colțul sud-estic al locuinței, urma locului unei uși care dădea spre curte. Tencuiala ce forma o vatră netedă pe zid depășea cu circa 0,10 m lățimea peretelui. Inițial, pragul de jos al ușii era pardosit cu cărămizi, a căror contur este imprimat în mortar. Una dintre aceste cărămizi de format mare (26 x 22 pe 4,5 cm) s-a găsit locul său inițial, în partea dinspre interiorul camerei. Stratul de mortar, peste care au fost așezate cărămizile, are dimensiunea de 0,74 m, ceea ce corespunde cu lungimea a trei cărămizi. Determinarea deschizăturilor celor două uși existente la

o singură încăpere, pledează pentru eventualitatea prezenței mai multor intrări ale clădirii. Acestea sunt dificil de identificat datorită conservării nesatisfăcătoare a elevației. Este evident faptul că între odăile locuinței era nevoie de cel puțin câte o ușă ce permitea accesul dintr-o cameră în alta, dar nu putem preciza locurile lor. Lipsa unui culoar central care să străbată edificiul de la un capăt la celălalt central care să străbată edificiul de la un capăt la celălalt, admite chiar prezența unor deschizături de trecere din curte direct în unele camere sau eventual în "cerdacul" îngust din aripa de nord.

Clădirea - locuință nu se închide însă prin încăperea cu absidă. Din colțul de sud - vest, pornește ca o prelungire a peretelui lung dinspre apus, un zid îngust de 0,30 m, care se îndepărtează de clădire cu 2,5 m. Ca structură se deosebește de pereții locuinței, de care este doar alipit, prin faptul că pietrele ce îl compun sunt prinse cu un strat superficial de mortar și nu sunt clădite cu grijă pentru a avea la exterior fețele plane. După 2,5 m i se pierde urma fără să facă nici o cotitură și fără să întâlnească alt zid. Referitor la rostul practic al acestui perete atașat clădirii principale, îi atribuim fie calitatea de zid de protecție contra șiroaielor de apă ce ar înainta spre intrarea de pe aripa sudică. În altă postură putea susține o șarpantă din lemn, sub care se crea o fâșie de teren lângă peretele casei, ocrotită de arșiță și ploi. Un fragment de bază de coloană din travertin, (coloana avea un diametru de aproximativ 40 cm.), aflat în preajma zidului de sud, este o mărturie a existenței unor elemente de sprijinire a unui antablament în această parte a edificiului (fig. 5).

Dintre obiectele scoase la iveală din interiorul clădirii cât și din preajma acestuia cele mai frecvente sunt bucățile de țigle și olane. Cu tot numărul lor apreciabil, peste o mie de fragmente de mărime considerabilă, nici unul nu are vre-o ștampilă. Pe câteva exemplare găsim imprimate labe de animal cu gheare (câine?, lup?). Cele mai multe bucăți de țiglă poartă incizii diagonale, ori cercuri amplasate în cercul piesei, realizate prin trasare cu degetele în pastă crudă (v. fig. 3). Întreg materialul de acoperire, țiglele și olanele, este de bună calitate. Lutul folosit nu prezintă impurități, pasta a fost temeinic prelucrată, iar arderea e excelentă.

b) Construcțiile de pe latura de sud

Clădirile de pe latura sudică a gospodăriei rurale (fig. 2,B) diferite încăperi necesare activității cotidiene, sunt despărțite de construcția principală printr-un teren plat lung de 28 m, formând o curte spațioasă. Două încăperi dreptunghiulare, având împreună lungimea de 24 m, sunt lipite de zidul de împrejmuire, care este în acest caz și peretele de sud al odăilor respective. Camera din colțul de sud - vest prezintă un plan rectangular simplu, fiind lungă de 8,40 m și lată de 4,9 m. Pereții dinspre curte sunt clădiți din pietre informe de stâncă. Ca liant este utilizat mortarul compus din var amestecat cu nisip, țigle și cărămizi mărunțite. Față de pereții clădirii centrale se remarcă mai puțină exigență pentru aspectul fețelor zidului. Tencuiala păstrată la colțuri și în unele porțiuni ale camerei nu pare să prezinte indicii că ar fi fost colorată. Absența culorilor este oarecum compensată prin existența câtorva rânduri de tencuială ce se suprapun. Se pot determina în porțiunile relativ bine păstrate ale elevației până la trei straturi de tencuială. Peretele dinspre

interiorul curții, măsoară 0,60 m în grosime, iar în punctul de joncțiune cu încăperea alăturată se întrerupe, lăsând un spațiu gol, lat de 0,80 m. Neputând sesiza de-a lungul zidului respectiv nici un alt prag presupunem că în acest hiatus de circa 1 m. a fost amplasată ușa de acces. Săpătura interioară a dat la iveală fragmente ceramice, o gresie de ascuțit cuțite, câteva cuțite de fier cu o singură buză tăioasă, două opaițe de lut ars, precum și o cantitate destul de însemnată de oase de vită și porc.

Cea de a doua încăpere, și ea de formă dreptunghiulară, prezintă câteva particularități ce se cer explicate în detaliu. În primul rând, peretele dinspre curte nu se compune dintr-un singur zid, asemenea celui ce formează camera învecinată. Aici avem două ziduri paralele, având grosimi apropiate (0,60 și respectiv 0,55 m), amplasate la numai 0,20 - 0,35 m unul de altul. Ambii pereți au ca liant mortarul compus din var, nisip și cărămidă sfărâmată. Acest amănunt ne face să presupunem că ridicarea lor în perioada romană cu greu ar putea fi contestată. Totuși se pare verosimilă ipoteza zidirii lor la intervale de timp diferite, poate la câteva decenii unul față de celălalt. Respectiva ipoteză își găsește întrucâtva temei în amănuntul, nu lipsit de semnificație, că peretele interior are o cotitură prin care se prinde de zidul de incintă, formând astfel o încăpere lungă de 14 m. Cel de al doilea zid, dinspre curte, nu face nici o deviere laterală ci continuă spre gardul vestic de împrejmuire cu care compune aripa de apus și nord a celei de a doua camere situate în colțul sud vestic al curții mari a complexului gospodăresc nr. 1. Suferind stricăciuni sau datorită unor lucrări de extindere a aripei respective, s-a clădit cel de al doilea zid, formându-se încăperea vestică. Din cauza unei eventuale deteriorări ale peretelui vechi, acesta a fost înlocuit cu zidul cel nou, iar substrucția rămânând în sol, au rămas două fundații paralele. Aceasta ar fi una din explicații, dar firește că pot exista și alte cauze, dificil de documentat, care au dus la zidirea celor doi pereți așa de aproape unul de celălalt.

Din interiorul interesantei încăperi nu s-au recoltat materiale de epocă romană, datorită faptului că în acest loc au fost găsite două locuințe din veacul X - XI e.n. Zidul dublu a întrerupt pe distanța de 4,5 m spațiu în care s-au găsit *in situ*, 2 vetre de foc foarte bine conservate (fig. 2, B, V.). În jurul acestora existau numeroase fragmente ceramice aparținând unor vase de tip borcan și unor căldări de lut prevăzute cu urechi interioare. În extremitatea de est a camerei au apărut vestigii similare, printre care și fragmentele unei vetre de foc. Evident că în acest spațiu materialele de factură romană au fost dislocate de cei care au folosit vetrele respective. Pe seama aceluiași grup din epoca feudală timpurie punem și scoaterea tuturor pietrelor dintr-o porțiune de circa 16 m din partea de sud a zidului de incintă. Totuși traseul acestuia s-a putut urmări datorită existenței fundației de nisip, de râu, care adâncită până la 1,3 m n-a suferit stricăciuni.

c) Încăperile aripei de est

După clădirea centrală, construcțiile acestei părți sunt cele mai bine păstrate. De-a lungul celor 62 m ai zidului împrejmuitoar, spațiul este ocupat de încăperi de diferite mărimi și destinații. Colțul de sud-est, până aproape de mijlocul lungimii zidului e ocupat de o încăpere de 27 m și îngustă în raport cu axul longitudinal, de numai 4,5 m. Peretele dinspre curte nu depășește grosimea de 0,55 m și e clădit

din pietre de râu prinse cu mortar. Forma alungită a construcției respective pledează pentru folosirea acestei încăperi drept grajd pentru vite. Dar materialele mărunte scoase din interiorul său, îi conferă mai degrabă atributul de atelier casnic. Mai multe pietre de râșniță, unele în curs de confecționare, fiind în felurite faze de prelucrare, o râșniță circulară foarte bine executată (fig. 6), o teslă de fier (fig. 7) cuțite (fig. 8) și fragmente de vase de lut ars, provin din interiorul său. În cadrul ceramicii, pe lângă recipientele de factură romană apar destul de frecvente părți din vase de tradiție dacică. La nivelul de călcare în extremitatea de nord a camerei se mai păstra un colț din pavajul de cocciopesto. Tot aici au apărut câteva plachete de mozaic în formă de "8", confecționate din lut ars. Din mijlocul încăperii, aproape de zidul de incintă provine cea de a treia monedă a săpăturii, un bronz mijlociu emis sub Traianus. Este un dupondius, cu reversul uzat de îndelungată utilizare, cât și din cauza excesivei coroziuni. Încercările de curățire a monedei, în privința identificării conținutului figural și scris de pe revers, n-au dat nici un rezultat.

Pe la mijlocul peretelui scurt ce închidea încăperea în partea de nord, o piatră plată, având 0,60 m lungime, ușor depășită în grosime de elevația zidului, atestă locul intrării.

Odată încheiată clădirea atelier, urmează un interval de 8 m până la cea ce a două construcție de mari dimensiuni de pe latura răsăriteană a curții. Acest intrând al curții spre zid a fost și el utilizat. La centrul distanței dintre clădirile mari s-a depistat un zid de 0,40 m grosime, așezat perpendicular pe gardul de împrejmuire. Puținele și neconcludentele fragmente ceramice și bucăți de tencuială aflate aici, nu confirmă existența unor camere propriu zise. Atribuim și acestui perete "de curte" rolul de susținere al unui eventual acoperiș amplasat între clădirile principale, creîndu-se un spațiu ocrotit în care se puteau adăposti, animale sau unelte agricole.

Spațiul din colțul nord - estic al curții e ocupat de o a treia construcție anexă. Lungimea de 23 m și lățimea de 7 m îi conferă aceeași formă alungită pe care am întâlnit-o la celelalte încăperi din preajma gardului de împrejmuire. O particularitate a clădirii constă în faptul că peretele longitudinal, dinspre curte, nu are peste tot aceeași grosime. Latura scurtă, de sud, împreună cu 10,40 m ai aripei lungi au grosimea de 0,40 m, pe când următorii 12 m de zid măsoară 0,70 m. Interiorul edificiului e divizat în două încăperi printr-un perete despărțitor paralel cu laturile scurte ale încăperii, amplasat în punctul de modificare al grosimilor. Peretele despărțitor face corp comun cu partea de zid ce are grosimea de 0,70 m fapt ce ne face să presupunem că încăperea alăturată, de sud, compusă din ziduri înguste, a fost adăugată, desigur tot în epoca romană, cu prilejul unor refaceri și amplificări dictate de necesități gospodărești. Dintre materialele de construcție ale acestei părți se relevă un bloc de piatră, sumar lucrată (fig. 9), având lungimea de 1,40 m ce a putut fi utilizat ca grindă pusă deasupra deschizăturii ușii, mai ales că a fost găsită în zona de mijloc a peretelui gros. Interiorul celor două încăperi adiacente a furnizat, pe lângă ceramica de uz comun, de epocă romană, constând din farfurii plate, o serie de fragmente de vase de mare capacitate: chiupuri, amfore cu corpuri bombate sau alungite, precum și numeroase părți din recipiente de tradiție dacică. Nici această construcție, precum și celelalte clădiri anexă prezentate

În rândurile anterioare, în inventarul mărunț n-au dat la iveală resturi de țigle și olane. Lipsa acestor materiale din interiorul încăperilor alipite zidului de împrejmuire, este compensată prin prezența neobișnuit de mare a cuielor de fier. Îndeosebi cuiiele de mici dimensiuni, 4-5 cm, se găsesc foarte frecvent față de numărul piroanelor. Absența țiglăriei din lut ars, nu exclude existența altei modalități de acoperire, probabil o șarpantă din lemn. Cuiiele găsite, au servit pentru prinderea plăcilor de lemn (șindrilei?) din care presupunem că se compunea copertina.

Referitor la sistemul de pardosire a interiorului, nu s-au păstrat elemente pe temeiul cărora să putem deduce în ce fel a fost rezolvată această problemă. N-ar fi deloc exclus ca în clădirile anexă nivelul de călcare să fie din lutuială bătătorită.

Din colțul de nord - est al acestei construcții zidul de împrejmuire cotește către vest, ocrotind dinspre miazănoapte edificiul central. Pe porțiunea de nord a gardului, la 3,20 m de peretele dinspre curte al edificiului din colț, s-a scos la iveală o încăpăre izolată, în formă de pătrat. Suprafața ei interioară însumând 5,25 mp, păstra părți din pardoseala de mortar în amestec cu cărămida fărâmițată (cocciopesto). Ceilalți trei pereți atașați zidului de incintă sunt clădiți din pietre de stâncă prinse cu mortar. Grosimea de 0,60 m deși nu e mare, pare să reprezinte o dimensiune ce-i asigură încăperii respective o rezistență apreciabilă. Durabilitatea clădirii e suplimentată prin soliditatea celui de al patrulea perete, care e de fapt trainicul zid de împrejmuire. Forma pătrată, precum și amplasamentul într-un punct al grupului de construcții, ce permite o privire cuprinzătoare asupra întregii căi a marelui curs de apă, sunt elemente ce ne îngăduie să acordăm acestei zidiri atribuțiile unui eventual turn de veghe. Tipul respectiv de construcție cu două sau mai multe nivele, nu este străin edificiilor din mediul rustic al Daciei romane⁴.

d) Curtea

Suprafața terenului cuprins între cele patru laturi ale gardului împrejmuitor este de aproximativ 2600 m.p. din care 1720 m.p. nu sunt ocupați de construcții. Deci curtea propriu-zisă deține o arie însemnată din spațiul gospodăriei. În zona dintre partea de sud a locuinței și clădirile anexă, alipite de latura de miazăzi a zidului de incintă, s-au efectuat trei casete pătrate, având dimensiunea de 2 x 2 m. La adâncimea de 0,60 m au apărut secvențe ale vetrei de călcare a curții, ce era pavată cu bucăți inoforme de piatră, tasate într-un strat de nisip de râu. Aceste părți din pavaj îndreptățesc presupunerea că cel puțin o parte a acestora a avut un asemenea "pat" din blocuri amorfe de stâncă.

Un al patrulea sondaj, a fost făcut în colțul de sud-est al curții, în intervalul dintre construcția turn și clădirea anexă. În locul respectiv s-a scos la iveală o porțiune destul de însemnată a pavajului (fig. 10). În zona respectivă s-au găsit plăci de gresie având grosimea de 6-8 cm. Pietrele plate, de formă și mărimi variabile, sunt fixate pe un strat de nisip fără pietriș, probabil nisip cernut. Aranjamentul gresiilor late pe suprafața curții s-a executat în așa fel, încât între ele să rămână cât mai puține spații goale. Diferențele de nivel dintre plăcile

4. Oct. Floca, Fermă (villa rustica) din epoca sclavagistă romană, în Materialele arheologice privind istoria veche a R.P.R., I, 1953, p. 745; I. Winkler, op. cit., p. 67.

pavimentului sunt foarte reduse, aproape neglijabile. Respectivul amănunt ne îngăduie să admitem că în vremea folosirii ocolului, ele formau o suprafață netedă, solidă și ușor de străbătut cu pasul sau cu carul. Porțiunea din curte, dezvelită în acest colț, ne oferă și dovada unei reparații a pavajului. Într-un loc, câteva gresii lipsesc, au fost înlocuite pe circa 1 m.p., cu bucăți de piatră de stâncă așezate în pământ cu părțile colțuroase dedesupt.

Bucata de pavaj, completată cu bolovani, se găsește la nivelul plăcilor din gresie, indicând faptul că reparația s-a efectuat într-o perioadă în care clădirile erau folosite.

e) Zidul de incintă

Parte distinctă a construcției, se remarcă îndeosebi prin grosimea lui, precum și prin perfecțiunea rectiliniei ce caracterizează cele patru laturi ale sale (fig. 11). Este în întregime clădit din pietre de mari dimensiuni, prinse cu mortar. Elevația a fost așezată pe un fundament din nisip de râu, adâncit în sol până la 1,40 m. Substrucția respectivă, deosebit de trainică a rezistat chiar și alunecărilor de teren intervenite în decursul veacurilor, păstrând perfectă aliniere a zidurilor. Și aici se constată o reușită îmbinare a blocurilor de piatră, care au fost așezate, în părțile exterioare, pe cât a fost posibil, cu fațetele plane în afară. De aceeași atenție în modul de execuție, s-au bucurat colțurile gardului, fiind părțile cheie în asigurarea durabilității construcției. Pietrele, în general sparte la întâmplare în cariera de extracție, n-au fost folosite în aceste puncte. Aici s-au utilizat numai blocuri mari, paralelipipedice, cioplite cu grijă, dar nefinisate. În locul de tangență a zidurilor, unde formează unghiul de 90° , s-a căutat să se obțină un colț monolit prin legăturile formate din blocuri dreptunghiulare ce se încalcă. Astfel concepute și realizate, cele două colțuri de sud-est și de nord-est, care n-au fost demolate de foștii proprietari din perioada actuală a terenului, se păstrează în deplină integritate. Avem toate motivele, dată fiind uniformitatea întregii fundații a incintei, să credem că și colțurile de nord-vest și de sud-vest au fost lucrate în aceeași manieră.

Lungimea totală a zidurilor de protecție a grupului de edificii este de 208 m din care, se mai păstrează partea de jos a elevației pe o distanță de 100 m. Integral s-a conservat doar latura de est, datorită faptului că depunerile de pământ peste ruine au atins aici aproape 0,70 m. La segmentul dislocat din zidul sudic încă din perioada feudală timpurie, se mai adaugă lipsa elevației pe toată aripa de vest și pe mai mult de jumătate din zidul dinspre miazănoapte. Pe porțiunile respective pietrele de construcție au fost dislocate în decursul lucrărilor agricole practicate aici de mai multe decenii. Traseul zidului s-a putut totuși urmări în condiții optime datorită prezenței șanțului de fundație în care stratul de nisip cu pietriș n-a suferit nici un deranjament.

Lipsa unor considerabile părți din zid e un serios impediment în încercarea de a stabili locul porții principale prin care se comunica cu exteriorul. Pe latura de est, suficient de bine conservată, pe lângă faptul că în peretele de piatră nu distingem nici un prag sau vreo întrerupere. Pârâul ce curge în imediata apropiere și panta dealului fac improprie această parte pentru un drum de acces. Singurul loc favorabil urcării și coborârii poalei dealului, pe care se găsește gospodăria, pare să fie latura de nord. E verosimil ca intrarea să se fi făcut chiar pe lângă

construcția-turn. Probabil că amplasarea pridvorului ce flanca spre nord clădirea principală, își găsește o explicație, tocmai fiindcă se afla în preajma intrării care putea fi controlată din acest loc. Dacă adăugăm amănuntul că la mai puțin de zece metri de extremitatea nordică a incintei de piatră se sfârșește înclinația piciorului de deal, urmând solul plat al văii Mureșului, stabilirea aici a locului porții principale, pare o potrivită soluție.

II. CONSTRUCȚIILE ALĂTURATE

a). Construcția II

Denumită convențional clădirea dinspre sud-vest datorită poziției sale în raport cu latura de sud a zidului de împrejmuire a grupului de construcții din jurul locuinței nr. 1 a fost cercetată în întregime datorită împrejurării că în mare parte pereții săi au fost dislocați în cursul lucrărilor agricole. Fiind situată chiar pe coama pantei, depunerile solului vegetal care proteja vestigiile antice au fost destul de reduse. S-a mai păstrat, pe o lungime de 31 m un zid exterior de clădire, gros de 0,60 m, având înălțimea a 2-3 rânduri de pietre (25-30 cm). Din acesta se ramifică doi pereți de încăperi, având grosimea de 0,40 m (fig. 12). Materialul de construcție și la acest fragment de edificiu este piatra de stâncă și mortarul. Fragmente de țigle și olane conferă mărturie în privința naturii acoperișului clădirii. În colțurile încăperilor s-au surprins elemente ale pardoselii încăperilor constând din bucăți de cocciopesto, precum și "turte" hexagonale din lut ars. Alte piese de inventar mărunț menționăm, ceramica de factură romană, cuie din fier foarte corodate, cuțite și două bucăți provenind din chei. La exteriorul peretelui lung, o suprafață egală în dimensiuni cu zidul respectiv, lată de 0,60-1,50 m, a fost pavată cu pietre bătătorite în sol, formând un fel de trotuar relativ neted.

b). Construcția III

Panta abruptă din această parte a piciorului de deal a fost supusă în decursul vremii unor evidente alunecări ale suprafeței solului agricol, deplasări favorizate și prin arăturile succesive. Din cauzele relatate, construcția de la vest de zidul clădirii nr. I nu s-a păstrat decât în mică măsură. A fost identificat un zid situat în porțiunea de teren anterioară pantei. Acest perete din pietre de stâncă, gros de 0,70 m, lung de 11,5 m mai păstrează în două locuri segmente reduse ale unor ziduri interioare, transversale. Dintre acestea unul are grosimea de 0,70 m, iar celălalt mai precar conservat abia atinge grosimea de 0,25 - 0,35 m. Fragmentele pereților interiori poartă urme de tencuială colorată, în nuanțele albastre și galbene. Un colț de tegula mammata, alături de alte fragmente de țigle și olane, constituie câteva din materialele de construcție din lut ars, provenite din punctul respectiv. Nu posedăm nici un indiciu în privința modalității de pardosire a camerelor întrucât nivelul antic a fost răvășit de arături făcute la adâncime. Alături de ceramica fragmentată, între care distingem părți din amfore cu corpul bombat, farfurii plate din pastă de culoare neagră și roșie, un fragment de opaiț, s-au mai găsit câteva ace pentru păr confecționate din os, cuie și piroane de fier. Nici una din încăperi n-a putut fi identificată în întregime, întrucât pietrele componente ale pereților deranjați de plug, erau amestecate cu stratul prăbușit de țigle și olane (fig. 13). Prezența în acest amalgam de materiale de construcție a câtorva bucăți de conducte pentru

apă admit cu un oarecare coeficient de exactitate existența unei instalații de alimentare cu apă cu care a fost înzestrată clădirea respectivă.

III. MATERIALELE PROVENITE DIN SECȚIUNILE TRASATE

Lucrările agricole, efectuate îndeosebi în ultimul deceniu cu mijloace mecanice care răscolesc solul la o adâncime considerabilă, precum și existența pe o porțiune a pantei dealului a unui cimitir actual, au deranjat o însemnată parte a ruinelor, risipindu-le pe o suprafață întinsă. Multe din piesele mărunte s-au deteriorat, fărâmițat și împrăștiat fără prea mari șanse de a fi recuperate. Cu toate acestea, datorită intensei și îndelungatei activități economice desfășurată în cadrul acestui grup de construcții, în părțile de teren în care stratul depunerilor vegetale a fost suficient de gros, inventarul obiectelor mărunte este consistent și variat. Îndeosebi din preajma zidurilor, s-au scos la iveală piese piese și obiecte întregi sau în majoritate fragmentate, ce reprezintă un adaos documentar valoros, alături de grupul construcțiilor din piatră.

a). Monede

Toate cele trei monede (fig. 14) provin din clădirile gospodărești Nr. I, Două exemplare, un bronz mijlociu și un denar de argint s-au găsit în cursul săpăturii din locuința centrală. Cea de a treia piesă, tot un bronz mijlociu, a apărut la fărâmițarea bulgărilor din pământul scos din clădirea anexă din partea de sud-est a zidului de împrejmuire. În cazul respectiv nu putem preciza adâncimea exactă și locul în care a fost găsit. Moneda de bronz, descoperită în mortarul căzut de pe unul din pereții interiori ai edificiului central, e un *sestertius* din timpul împăratului Hadrian, emis între anii 124-125. Deși starea de conservare lasă de dorit, pe avers se păstrează, orientat spre dreapta, capul laureat al împăratului, înconjurat de inscripția HADRIANVS (Augustus). Reversul, ceva mai puțin atacat de procesul oxidării, are în câmp distinct lizibile literele S - C și în exerga, mai dificil de descifrat, COS - III. În centru, e redat, *Virtus*, în picioare, orientat spre stânga, sprijinindu-și de o lance brațul stâng ridicat în sus. Pe cap poartă coiful de paradă, iar de pe umeri îi atarnă faldurile hlamidei. Piciorul drept, așezat puțin înaintea celui stâng calcă pe o cască. Mâna dreaptă, lejer întinsă înainte, pare să țină un obiect dificil de identificat (parazonium?) datorită tocirii monedei. Greutatea piesei, după curățire, 25,81 gr⁵.

Piesa de argint, găsită în colțul de sud-vest al încăperii cu hypocaust, a fost emisă în anul 227. Inscripția de pe avers este parțial redată din cauza stanțării defectuase a monedei: IMP C MAVR SEV ALEX AND AVG. Câmpul central e dominat de bustul împăratului, drapat, orientat spre dreapta, având pe cap cununa de lauri. Efigia de pe revers ceva mai bine imprimată, se compune dintr-un cerc de perle care circumscrie grupul de litere PM TRP VI COS II P P. Reprezentarea figurală îl redă pe Marte nud, cu coif pe cap, mărșăluind spre dreapta, ținând în mâna dreaptă o lance cu vârful ridicat până la înălțimea feței, iar în brațul stâng ține de coada unui trofeu pe care îl poartă pe umăr. Greutatea denarului, curățit, este de 2,99 gr.⁶

5. Cohen, 2, nr. 356; Strack, I, nr. 614.

6. Cohen, 2, nr. 305.

Cea de a treia monedă e un dupondius din timpul lui Traian. Se păstrează numai aversul piesei, partea opusă fiind în întregime tocită. Pe fața mai bine conservată se distinge cu claritate bustul împăratului orientat spre stânga, care pe cap poartă cunună de raze. O pată de oxid de fier lipită pe "fața" imperatorului provine în urma faptului că moneda a stat multă vreme în apropierea unui obiect metalic. Legenda, parțial conservată, în general poate fi citită, rămânând o oarecare incertitudine în privința numărului consulatului. Se disting în bună măsură literele textului: IMP CAES NERVAE TRAIANO AVG GER DAC PM TRP COS V - VI. Pentru datarea exemplarului respectiv dispunem de date ce ne permit o încadrare în timp foarte largă, delimitată de anii 103 și 115-117⁷.

Obiecte de bronz lucrate artistic

Dintre piesele metalice provenite din interiorul locuinței principale atragem atenția asupra unei bizare creații din bronz, obiect în stare fragmentară (fig. 16, 10). Despre acest obiect în lucrarea *Cercetări arheologice pe vatra orașului Deva*, Deva, 1971, p. 38 am considerat, în mod eronat, că ar reprezenta o vietate marină, identificându-l drept "cal de mare". Dar, peste ani, prin descoperirea la Bujoru, județul Teleorman a deja bine știutului și mult mediatizatului car solar din bronz, cu părți ale roților de fier, exponat publicat de către C. Beda în "Muzeul Național", nr. III, 1976, p.61 și urm., avem o analogie edificatoare pentru determinarea bronzului figurat de la Deva. Acesta, realmente, înfățișează o vietate acvatică, dar nu ceea ce preconizasem în anul 1971. Este redat un gât de pasăre, lung, un cap extrem de stilizat, și un cioc lățit în extremitatea sa inferioară. Ochii, aproape sferici, dispuși în afara orbitelor, ceea ce ne-a făcut să îi credem a fi urechi.

Păsările de baltă ce însoțesc vasul din carul de la Bujoru au capetele de un aspect foarte apropiat de exponatul fragmentar de la Deva, și anume gâtul lung și puternic, capul e reprezentat doar prin îndoirea materialului, ciocul e alungit și lățit la capăt, iar ochii îi aflăm redați tot sferici, dar ceva mai puțin proeminenți, însă în exteriorul locului în care ei se află în mod natural.

Mai mult decât atât, amănuntul că obiectul de bronz davens a fost lucrat destul de neglijent în partea sa din spate, sugerează că această fațetă nu era expusă privirilor. Comparând din nou cu poziția capetelor de păsări de pe carul din județul Teleorman, putem conchide că exponatul nostru era fixat într-o poziție similară, fiind aproape atașat de o altă parte a compoziției din care făcuse parte.

Așadar, avem toate argumentele spre a identifica în ciudatul bronz miniatural de la Deva o mare parte dintr-un car miniatural solar, piesă specifică primei epoci a metalelor. Așa cum am precizat în raportul de săpături al șantierului arheologic Deva, precum și în lucrarea noastră mai sus citată (p. 11 - 15) complexul gospodăresc de epocă romană a suprapus atât o stațiune din perioada de trecere de la neolitic la bronz, cât și o așezare din prima epocă a metalelor. Cu siguranță că în cadrul acesteia din urmă a existat un car miniatural din bronz, dar care romanii au găsit părți diferite atunci când au săpat șanțurile pentru fundațiile clădirii

7. Cohen, 2, nr. 117; Strack, I, nr. 357.

principale. Fragmentul pe care am avut șansa de a-l descoperi provine din nivelul de locuire al primei epoci a metalelor, și a ajuns în stratul de epocă romană odată cu pământul de umplutură care, de regulă, se aruncă și se tasează în interiorul încăperilor înainte de așezarea pardoselii propriu-zise.

În tot cazul, deși unic deocamdată, acest cap de pasăre de baltă este totuși o mărturie concretă a existenței unui obiect de cult, și anume un car solar, în cadrul așezării încă necercetate sistematic de epoca metalelor de la Deva. Pentru județul Hunedoara ar fi cea de-a doua descoperire de acest gen, prima fiind carul solar de la Orăștie (vezi Vasile Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 311, figura nr. 200; sau ediția Radu Florescu, București, 1982, p. 181), expонат care se află la muzeul de specialitate din capitala Austriei, Viena.

Situl arheologic de epoca metalelor din partea de sud a străzii Pietroasa a fost afectat la data care am efectuat săpătura arheologică pentru decapitarea vestigiilor romane (1966-1969) de construcțiile de secol II - III e.n. cam în proporție de 1/4, ceea ce ar da speranță pentru noi și interesante descoperiri în respectivul perimetru.

Cât despre statueta din bronz aurit reprezentând un *lar*, obiect de cult având o importanță deosebită pentru familiile romane (pierderea unei astfel de figurine se credea că aduce mari nenorociri), pentru a afirma că se numără printre puținele statuete de acest gen care s-a aflat în cursul unor săpături arheologice (covârșitoarea majoritate provine din apariții ocazionale), și poate prima găsită într-o *villa rustica*⁸ (fig. 15).

Deoarece această piesă de artă romană a fost obiect de discuție în mai multe materiale de specialitate, precum și în publicații de popularizare, nu o mai comentăm în lucrarea de față (vezi fișa bibliografică din *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, București, 1996, vol. II, p. 298). Facem doar remarcă faptului că prin exactitatea detaliilor anatomice, reușita redare a transparenței vestimentației, această figurină a fost creată prin metoda cerii pierdute. Anonimul ei realizator pare a fi artist de talent din Dacia romană. Alăturată celorlalte trei statuete de *lari* descoperite în Dacia, la Orlea⁹, Sucidava¹⁰ și exemplarul provenit dintr-un loc neidentificat din Transilvania¹¹, piesa de la Deva este unicul *lar* infantil. O altă notă de inedit a sa, e faptul că nici în literatura de specialitate referitoare la categoria respectivă de statuete nu posedăm încă nici un alt exemplar cu aspect identic¹².

Aplicile, dintre care trei sunt de format dreptunghiular, poartă ornamente constând din motive geometrice, vegetale și zoomorfe. Plăcuțele subțiri de 0,3

8. I. Winkler, op. cit., p. 79.

9. D. Tudor, *Oltenia Romană*, II, București, 1958, p. 309.

10. D. Tudor, în *Dacia*, XI-XII, 1945-1947, p. 192, pl. I, fig. 37; în *Latomus*, LXX, 1965, p. 35, pl. XI.

11. C. Pop, *Un lar angusticlavus în muzeul Brukenthal*, în *Studii și comunicări*, Sibiu, 1969, pp. 299 - 307; L. Mărghită, C. Pop, Două piese sculptate în bronz descoperite la Deva și Geoagiu, în *Sargetia*, VIII, ș 1971, p. 67-70.

12. S. Reinach, *Repertoire de la statuaire greque et romaine*, Paris, 1897 - 1910, vol. I - IV, nu posedă o piesă identică cu *lar*-ul descoperit la Deva.

cm (fig. 16, 1,2), au decorul geometric, realizat prin tăierea unor părți din suprafața piesei. Exemplarul împodobit cu motiv floral este realizat prin același procedeu al eliminării metalului din jurul decorului (fig. 16,3). Aplica înzestrată cu capetele stilizate de cai e o îmbinare de linii curbe ingenios împletite. După toate aparențele această piesă a fost obținută prin turnare (fig. 16, 4). Câteva nituri mici, păstrate la două din aplici, nu sunt proprii decât pentru fixarea pieselor ornamentale respective pe diferite obiecte din piele, curele pentru corp sau harnașament.

Avacele ornamentale, prevăzute cu "bulbi" la extremitățile neascuțite (fig. 16, 5 și 6), un picior arcuit de fibulă (fig. 16, 7) și o verigă - inel, încheie restrânsul mănunchi al podoabelor de bronz provenite din interiorul sau imediata vecinătate a edificiului locuință.

Obiecte de fier

Piesele din fier, mai numeroase decât cele din bronz se prezintă cu o gamă diversificată a formelor. Distingem în primul rând ustensilele folosite în bucătărie, între care cuțitele sunt predominante. Menționăm tipul devenit oarecum obișnuit în mediul rural din provincia nord - dunăreană¹³, al cuțitului de format mare, lung de 25-35 cm, cu lama lată și cu partea boantă curbată, terminat printr-un manșon de lemn. Asemenea cuțite, în diferite stări de conservare și de felurite mărimi au ieșit la iveală în locuința centrală precum și în încăperea anexă din colțul de sud -vest al curții. O frigăruie din același metal ca și cuțitele, prevăzută cu doi dinți, provine și ea din încăperea anexă mai sus menționată (fig. 17).

Din grupul uneltelor meșteșugărești, piesa cea mai bine conservată este o teslă cu brațe duble (fig. 7), prevăzută cu un orificiu pentru fixarea în coada de lemn, aflată în "clădirea atelier" din sud-estul curții. Tot din acest loc, se înscriu în inventarul uneltelor două fragmente de seceri din care se păstrează mânerul și o mică parte din lama curbată. O daltă (dorn?), trei chei și un fragment de lanț compus din zale, în forma de "opt" constituie categoria pieselor de fier de largă uzanță aflate în incinta dominată de clădirea Nr. 1. Două dintre obiectele de fier nu pot fi incluse în categoriile menționate. E vorba despre un vârf de săgeată în formă de palmetă, având partea centrală perforată asemenea locașului conic cu care sunt prevăzute lăncile. Mărimea fragmentului de săgeată e de 7,5 cm. Mai dificil de identificat în privința modului de folosire, ni se pare obiectul lung de 16,5 cm, cu secțiunea cilindrică de 0,4 cm, prevăzut la extremitate cu un cap inițial de formă conică, acum corodat (fig. 18). Poate fi luat mai degrabă ca piesă ornamentală, probabil pentru harnașament. Întrevedem un oarecare rost practic al piesei pare a fi prinderea a două curele dacă era introdus într-un șir de două sau mai multe orificii.

Obiecte de piatră

Caracterul pronunțat agricol al complexului gospodăresc îl atestă și râșnițele de piatră întregi sau fragmentate, scoase la iveală cu precădere în clădirea din

13. Oct. Floca, M. Valea, Villa rustica și necropola daco-romană de la Cinciș, în Acta MN, II, 1965, fig. 7, nr. 1, 2, 6.

partea sud vestică a curții. Dintre aceste pietre de măcinat, se remarcă partea superioară a unei râșnițe de formă circulară, foarte îngrijit executată (fig. 6). Este o râșniță destul de mare, având diametrul de 0,37 m și grosimea de 0,18 m. Un bloc circular de piatră, rudimentar cioplit, după toate aparențele urma să fie prelucrat ca parte de râșniță, e o dovadă că râșnițele, parțial, utilizate în această gospodărie, se confecționau "ad hoc" după necesități. Piatra mai era folosită și pentru ascuțirea diferitelor obiecte de fier, cuțite, coase, seceri, arme etc. Nu lipsesc din secțiunile săpăturii, nici asemenea pietre pentru ascuțit, dintre care câteva prezintă urmele unei folosiri îndelungate.

Obiecte de os și sticlă

Secțiunile efectuate în interiorul camerelor au dat la iveală o seamă de obiecte confecționate din os (fig. 19). Se relevă acele pentru coafură, între care se găsesc exemplare ornamentate prin incizii circulare sau figurine amplasate în extremitatea expusă vederii, care sunt predominante. Nu lipsesc, nici străpungătoarele de diverse dimensiuni, nici acele pentru cusut, ușor de identificat datorită orificiului pentru introducerea firului de ață. Fragmente din oasele lungi de vită erau utilizate ca părți ornamentale, încastate în mînerele de lemn ale cuțitelor. Asemenea utilizare credem că a avut un fragment de os alb, tăiat în formă tronconică, cu puternice urme de șlefuire în partea cu diametrul cel mai mare. O oarecare îndoială asupra modului de folosire o prezintă o piesă din corn având două ramuri și un orificiu. Prin analogie cu alte obiecte, ciudate, de acest gen, provenite din alte așezări romane, le încadrăm în categoria accesoriilor folosite ca amulete personale. Încăperile din aripa de est se remarcă prin descoperirea în această parte, a unor coarne de cerb. Nici unul însă nu posedă semne de prelucrare mai amănunțată în afară de faptul că au fost retezate cu un obiect metalic tăios (fierăstrău?) dintr-un corn cu mai multe ramificații. O remarcă specială o facem unui obiect cizelat, reprezentând o pasăre așezată pe un "soclu" spiralic, având mărimea de 7,5 cm. Figurina redă cu aproximație un cocoș și se continua printr-o porțiune cilindrică, spiralată poate un ac de coafură (fig. 19).

Unica piesă decorativă confecționată din sticlă este o mărgică ovoidală. Uzura vizibilă, a capetelor mărgelui atestă o îndelungă folosire a respectivei piese de podoabă. Dar, ornamentul acesta, nu este singurul obiect confecționat din sticlă prezent în locuința nr. 1. S-au mai aflat, în încăperea prevăzută cu hypocaust, funduri și pereți de pahare (fig. 20).

Ceramica

Din totalitatea vestigiilor componente ale așa zisului inventar mărunț, categoria net predominantă și pronunțat diversificată este ceramica. Distingem din mulțimea fragmentelor trei grupe ce își relevă cu claritate caracteristicile: ceramica romană de uz comun, vasele de calitate superioară (terra sigillata, locală, și de import), ceramica de tradiție autohtonă, dacică.

Referitor la ultima categorie de recipiente, facem precizarea că în totalitate, ele provin din clădirile anexă de pe latura estică a zidului de împrejmuire, a locuinței nr. 1. Mai menționăm că aceste cioburi, aparținătoare unor vase de forme și

ornamente de tradiție locală, lucrate cele mai multe fără roată, s-au scos la iveală în asociere cu ceramica romană care este predominantă. După indiciile stratigrafice fragmentele de vase de factură dacică au fost utilizate concomitent cu recipientele specifice provinciei Dacia în decursul secolelor II - III e.n. Secțiunile a căror profunzime a străpuns nivelul de locuire din epoca romană n-au dat deocamdată la iveală nici un fel de vestigii dacice care să motiveze prezența fragmentelor de vase de tradiție autohtonă în această așezare.

Din cadrul ceramicii de uz comun, numeric se impun fragmentele de farfurii plate, cu pereții scunzi. Grupul respectiv de vase cu o largă folosință în gospodărie se caracterizează printr-o gamă bogată de variante, derivate din tipul principal. Întregul grup de recipiente posedă câteva trăsături comune care îi justifică unitatea. Astfel constatăm o bună execuție tehnică la roată a tuturor exemplarelor, folosirea în toate cazurile a pastei de calitate satisfăcătoare, iar arderea, de asemenea, nu suferă comentarii. Deosebirile sunt marcate de trei elemente: culoare, dimensiuni și procedee de ornamentație. Primul element deși prezintă cea mai amplă diversificare, totuși se menține în nuanțele a două culori de bază: gri și roșu. Mărimea farfuriilor, se încadrează și ea în anumite limite, existând diferențe de câțiva cm de la o piesă la alta. De exemplu înălțimea pereților nu trece de 6 cm, iar diametrul fundului nu depășește 25 cm. Ornamentica constituie nota de personalitate, de individualizare, a genului respectiv de vase. Pe baza modului de ornamentare a buzelor și pereților distingem patru subvariante ale grupului de farfurii plate. Cele mai puține sunt exemplarele ale căror buze sunt puțin rotunjite, în rest marginile rămânând netede și de grosime uniformă (fig. 21). Mai puțin frecvente par a fi farfuriile cu buza îngroșată în formă de brâu circular, cu secțiune ovală, amplasat spre interiorul recipientului (fig. 21). Cea de a treia subdiviziune se remarcă printr-o accentuată curbura a porțiunilor laterale, ce capătă o profilatură convexă. În unele cazuri o linie incizată, e aplicată imediat sub buza curbată spre interior (fig. 21). O ornamentație ceva mai complexă o distingem la cea de a patra subdiviziune. Elementul specific îl reprezintă buza farfuriilor care ia forma unei veritabile benzi circulare ce depășește grosimea pereților. În cele mai frecvente cazuri, partea cea mai proeminentă a buzei depășește diametrul maxim al vaselor. Trei sau patru cercuri concentrice, incizate în partea de sus a buzei, conferă farfuriilor o profilatură canelată (fig. 21).

Având o utilizare similară cu farfuriile plate, grupul recipientelor de tip *castron* se adaugă lotului ceramicii de bucătărie. La vasele castron, linia de curbura a pereților începe din punctul de tangență a acestora cu fundul. În toate cazurile respectivelor vase diametrul fundurilor e mai mic decât raza mare a castronului. Lutul din care sunt confecționate castroanele este de calitate mai bună decât cel folosit la farfuriile aplatizate. Indiferent de mărime și de accentuarea liniei de curbura a pereților, toate exemplarele au partea superioară compusă dintr-un inel de buză amplasat în exterior. Pe câteva vase întâlnim ca motiv decorativ o linie incizată trasată sub buză, în exteriorul piesei (fig. 22).

Nu mai puțin frecvente decât gama farfuriilor și castroanelor, sunt diferitele tipuri de vase cu corpul bombat. Distingem, din mulțimea fragmentelor, forme ca: vasul borcan (fig. 23 și fig. 24) cu, și fără toarte, precum și oale înalte cu gura încadrată atât de buze plate (fig. 23 și 24) cât și de caneluri (fig. 24). Vasele cu

corp bombat, prevăzute cu mânere, au toarte respective amplasate în partea superioară liniei de maximă curbură a pereților (fig. 25). Calitatea pastei folosită pentru făurirea acestor recipiente este satisfăcătoare. Deși e predominantă culoarea gri-neagră a fragmentelor, și cioburile roșii cărămizii sunt destul de frecvente. Capacele rotunde, ușor conice, prevăzute cu butoni circulari (fig. 26) completează gama tipologică a ceramicii de folos cotidian. Totalitatea exemplarelor sunt realizate din pastă grosieră și denotă o superficială atenție pentru aspectul lor. Îndeosebi un capac, provenit din construcția anexă din colțul sud-estic al curții, e realizat din lut de o compoziție grosieră pe care o întâlnim în majoritatea fragmentelor de vase de tradiție dacică (fig. 26 a).

Pe lângă tipurile din cadrul ceramicii uzuale de epocă romană ce au fost prezentate, s-au întâlnit frecvent și fragmente de vase cu pereții gracili realizați din pastă de calitate superioară. Cele mai multe din cioburile acestei categorii de oale subțiri și ușoare, sugerează forme ovoidale, aproape sferice, precum și gâturi înalte cu gură destul de largă. Partea superioară a gâtului e ornată prin buza modelată printr-o varietate de combinații de linii incizate în alternanță cu caneluri de diverse grosimi (fig. 24). Asemenea "cerc" ornamental pe lângă aspectul plăcut pe care îl crează, asigură și un plus de soliditate gurii vaselor. Fațetelor exterioare ale cioburilor sunt netezite cu mîgală de făuritorii vaselor. "Trasele" roșii olarului se găsesc numai în părțile din interiorul oalelor. Culoarea roșie cărămie este predominantă în rândul acestor fragmente, dar nu lipsesc nici exemplare de culoare gri închis. Bucurându-se de pastă de calitate și de o îngrijită execuție, cupele-fructiere se înscriu în lotul ceramicii fine. Prezența acestor vase cu corpul tronconic, un picior scurt și buza dublă alveolată, e atestată prin fragmentele ieșite la iveală în clădirea nr. 1 și în edificiul anexă din colțul de sud-vest al curții.

La grupul ceramicii de calitate superioară putem adăuga și părțile din urcioare cu corpul sferoidal (fig. 27). Respectiv urcioare de formă bombată, cu gâtul îngust și cu o singură toartă, sunt specifice pentru necropolele din secolele II - III e.n. E adevărat că din această categorie de vase posedăm un număr foarte redus, nedepășind zece exemplare. Șase dintre ele au fundul dintr-o bază circulară, fără nici un alt motiv ornamental pe suprafața inferioară. Numai în două cazuri pe porțiunea posterioară a urcioarelor e aplicată o linie incizată inelară (vezi fig. 27).

Vaselor de uz caznic li se mai adaugă și fragmentele de fructiere realizate din pastă roșietică. Asemenea fructiere-cupe, cu buza dublu alveolată, cu corpul tronconic susținut de un picior cilindric, gol în interior, s-au găsit în locuința nr. 1. Și în cazul respectiv numărul lor este însă destul de scăzut.

Obiectele ceramice de mici dimensiuni, opaițele, sunt prezente pe întreg cuprinsul așezării. Distingem exemplare realizate în modeste ateliere locale, dar avem și produse ale căror centre specializate, exemplare a căror calitate este net superioară față de opaițele indigene (fig. 28).

Profilul pronunțat gospodăresc agricol al construcțiilor investigate este reliefat și prin fragmentele a numeroase și variate tipuri de recipiente de mare capacitate. Prin segmente de buze (fig. 29), funduri și părți din corp (fig. 29 a) e confirmată existența voluminoaselor vase - gen *dolia* - utilizabile îndeosebi pentru păstrarea produselor cerealiere. Aceste "chiupuri" sunt confecționate din lut de calitate superioară, iar secțiunea pereților nu depășește 2 cm. Grosimea relativ redusă a

fragmentelor nu e o piedică în dimensiunea vaselor ating înălțimea de 0,50-0,70 m și diametrul de circa 0,60 m. Fiind lucrate și arse cu măiestrie, respectivele recipiente prezentau atât avantajul unei greutate reduse cât și a unei rezistențe considerabile. Pentru a suporta mai bine presiunea exercitată de conținutul vasului, gura era prevăzută cu o buză - gât, pornită din recipient, asemenea unui cerc trainic. Sub gâtul puternic reliefat, precum și pe umerii dolium-urilor se află ornamentul compus din "panglici" de linii incizate, în formă de valuri, care fac înconjurul vaselor (fig. 29, a).

La fel de frecvente ca și fragmentele de dolia sunt și părțile din corpul unor felurite tipuri de amfore. Sunt prezente atât exemplare cu corpul bombat, purtând caneluri dese la exterior (fig. 30), precum și amfore de format alungit (fig. 30). Diversitatea amforelor e subliniată de apreciabilul număr de toarte având grosimi și curburi felurite. Sunt predominante toartele late de 4-5 cm, având grosimea de numai 1,2 - 2 cm. Pentru a avea o rezistență corespunzătoare greutății conținutului mânerelor respective sunt prevăzute pe toată lungimea cu două sau mai multe caneluri ce le conferă și un aspect decorativ (fig. 31). Posedăm și un fragment de toartă masivă, cu secțiune aproape circulară, pe care dimensiunea puțin obișnuită o atribuie unei amfore de mărime apreciabilă (fig. 31, a).

Relativ reduse ca număr în comparație cu ceramica de uzanță largă, cotidiană, fragmentele de vase fine completează grupul pieselor de lux provenite din camerele clădirii locuință. Maniera de execuție și într-o oarecare măsură calitatea pastei și a arderii, împart acest restrâns grup ceramic în două subdiviziuni. Fragmentele de *terra sigillata*, autentice, de import meridional, sunt însoțite de părți de vase produse în Dacia, ce caută să imite forma, ornamentația și chiar calitatea ceramicii italice de lux. Dintre cioburile de *terra sigillata* toate de culoare roșie, pe trei exemplare sunt redată prin excizie figuri umane și animale, incluse în chemare din motive geometrice (fig. 32). Două fragmente de bază, aparținând unei farfurii cu pereții verticali poartă ornamente florale în formă de brâuri circulare (fig. 32). Cioburile provenite din vasele de "terra sigillata" de factură locală aparțineau unor farfurii cu pereții accentuat - curbați. Pe câteva fragmente de culoare cenușie deschisă sunt imprimate grupaje de decorațiuni constând din frunze și spice (fig. 32).

Din mai multe fragmente ce păstrează unele elemente din forma inițială permit întregirea a două vase din subdiviziunea recipientelor de factură nord - dunăreană. Unul din exemplare e o farfurioară de culoare neagră, cu pereții înalți, ornamentată printr-o simplă canelură amplasată la exteriorul buzei (fig. 32, a). Mai multe fragmente de culoare roșie cărămie compun parțial o altă farfurie cu pereții larg arcuiți. La exterior două linii subțiri, realizate cu un obiect ascuțit, sunt aplicate în partea superioară, cea mai vizibilă, din corpul farfuriei (fig. 32 a).

Ceramica de tradiție dacică

Părțile de vase pe care le posedăm admit identificarea a trei tipuri de vase de o amplă frecvență în toate așezările dacice anterioare cuceririi romane. Cele mai numeroase sunt fragmentele unor vase de tip sac, lucrate fără roata olarului, din pastă grosieră. Buzele rotunjite sunt evazate spre exterior, corpul recipientelor e ușor bombat și alungit, iar fundul plat. În unele cazuri pereții sunt ornați cu butoni circulari ce puteau la nevoie să servească drept torți. Acest grupaj se

compune dintr-un vas reconstituibil (fig. 33) și câteva părți din buzele unor recipiente similare, dintre care unele posedă butoni cilindrici și conici (fig. 33).

Cel de al doilea format de recipient de tradiție dacică, de asemenea realizat fără ajutorul roții, este ceașca (cășuia) cu o singură toartă. Fragmentele din asemenea cești (fig. 33), constând din părți de pereți și toarte, sunt din pastă mai puțin fină, dar arderea le apropie de rezistența vaselor de factură romană.

Ultimul tip de vas dacic, identificat, e de format tronconic, de fapt o ceașcă mai mare prevăzută cu două toarte (fig. 33). Fragmentele existente sunt lucrate și ele la mână, din pastă grosieră, iar arderea insuficientă n-a dus la o solidificare puternică a pasteii. Decorul lipsește de pe majoritatea covârșitoare a cioburilor de tradiție dacică. Totuși brăul alveolar își face prezența pe trei fragmente de culoare cenușie, toate aparținând aceluiași vas lucrat, de data aceasta, la roată (fig. 33).

Complexul grup de vestigii de epocă romană scoase la iveală din interiorul și din preajma clădirilor cercetate se completează armonios cu unele materiale provenite din necropolă, între care cele mai reprezentative obiecte sunt un monument sculptural și numeroase urcioare și alte fragmente ceramice.

IV. NECROPOLA

După datele pe care le deținem, necropola, care n-a fost decât parțial cercetată, se compune din morminte incineratie. Bucăți de țigle și cărămizi, puține la număr, însoțite de cenușă și oase calcinate, apar în ambianță cu fragmente de urcioare din lut. Materialul de construcție, țiglele și cărămida, au fost utilizate la construirea unor "casete" compuse de obicei din patru piese. Acest fapt face ca numărul cărămizilor să fie foarte mic în comparație cu necropolele în care prevalează morminte de inhumatie. Totuși, nu este exclus ca în săpăturile viitoare să se ateste și practicarea ritului inhumatiei în paralel cu cel al incineratiei.

Unica piesă de piatră reprezintă un monument sculptural funerar. Pe o placă de calcar având lungimea de 1,03 m, înălțimea de 0,56 m și grosimea de 0,20 - 0,35 m este realizat un grup de trei figuri. Personajul central redat în altorelief, *Eros* funerar, nud, se reliefează pe un fundal dreptunghiular. La picioarele zeității stau așezați pe burtă, orientați cu corpul spre exterior, doi lei. Ambele animale de pradă sunt în așa fel concepute încât capetele au fost orientate spre ce ce ar privi monumentul (fig. 34). Întregul aranjament al reprezentărilor figurale a fost conceput pentru a fi privit frontal. Partea posterioară a piesei este cioplită, din acest motiv, extrem de sumar.

Ca realizare artistică se înscrie perfect în maniera de lucru a meșteșugarilor cioplitari făuritori ai multor piese sculpturale descoperite în așezările de epocă romană din provincia Dacia și îndeosebi din învecinata Micia¹⁴. Cea mai apropiată analogie ni se pare o sculptură aflată de curând în necropola estică de la Micia, pe care *Tanatos*, de asemenea în altorelief pe un fundal de piatră, e însoțit de doi lei așezați pe etaje din față și au capetele întoarse către privitor¹⁵. Piesa sculpturală

14. C. Daicoviciu, Micia, I, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*, III, 1930-1931, Cluj, 1930, p. 3 și urm. Oct. Floca, *Monumente epigrafice și sculpturale de la Micia*, în *Acta MN*, V, 1968, pp. 117-122, fig. 6-8; L. David, L. Mărghit, *Monumentele funerare de la micia*, în *Acta MN*, V, 1968, p. 125-135.

15. L. Țeposu, L. Mărghit, monumente funerare de la micia (partea II), în *Acta MN*, VI, 1969, Pl. I, 4.

din necropola de pe raza oraşului Deva, aduce aşadar încă un element în seria monumentelor funerare cu lei, frecvente după cum am mai menţionat în necropole micene. Ea confirmă faptul că în încercările de a explica sensul şi semnificaţia leilor funerari¹⁶, se impune un plus de prudenţă deoarece cercetări viitoare pot furniza noi elemente.

Materialele ceramice, mai numeroase desigur, se compun în mare parte din fragmente de urcioare. Predomină cioburile din pastă fină, având îndeosebi culoarea gri deschis, nelipsind însă nici fragmentele de nuanţe roşii-cărămizii şi maron. În genere sunt părţi din urcioare cu corpul sferic, prevăzute cu un mâner care se prinde în partea superioară a gâtului îngust, imediat sub buza îngroşată. Cele două exemplare aproape întregi şi urciorul intact ni se par suficient de edificatoare în această privinţă (fig. 35). Deşi sporadice şi foarte fragmentate, resturile de opaiţe de lut ars, nu pot fi totuşi trecute cu vederea din rândul vestigiilor prezente în necropolă.

În încheierea acestei prezentări considerăm a nu fi lipsită de interes şi o succintă expunere a principatelor vestigii din veacurile ulterioare anului 271 e.n. scoase la iveală în terenul situat în aripa de sud a gardului de împrejurire.

V. VESTIGII ULTERIOARE SECOLULUI III e.n.

Urmele materiale ulterioare părăsirii provinciei Dacia ce se suprapun vestigiilor de epocă romană din partea de sud - est a Devei constau din două vetre de foc, din care una s-a păstrat foarte bine, o cantitate deloc neglijabilă de fragmente de vase din lut şi resturi de oase de bovine.

Vetrele de foc aveau forma apropiată de un pătrat şi erau formate dintr-un strat de lut netezit care s-a ars în decursul folosirii. Părţile lor laterale erau "îngrădite" cu pietre de stâncă provenite din zidăria edificiilor romane. Suprafaţa vetrelor şi spaţiul delimitat în jurul lor cu pietrele deja menţionate, era acoperit de un strat de cenuşă care atingea grosimea de 4-6 cm. Îndeosebi vatra de la extremitatea dinspre vest a celor două substrucţii paralele conţinea o cantitate de cenuşă amestecată cu bucăţi de lemne carbonizate (fig. 36). Al doilea loc pentru întreţinerea focului, situat în colţul de sud-vest din încăperea alipită de zidul împrejmuitor dinspre sud, părea identic cu vatra amintită, dar era conservat destul de precar.

Ceramica, răspândită în jurul ambelor vetre, e reprezentată îndeosebi prin fragmente lucrate la roata rapidă, din pastă grosieră. Predomină cioburile de culori gri, negru şi cafeniu închis, aparţinând unor vase scunde, cu fund plat şi buza răsfrântă spre exterior. Aceste recipiente de tip borcan, sunt în dese cazuri ornate cu linii în val amplasate pe umerii care de obicei formează porţiunea cu diametrul maxim al vaselor (fig. 37). Un vas borcan, păstrat intact, uşor deformat în timpul confecţionării, ca aspect păstrează unele trăsături din ceramica de epocă romană (fig. 37). Pe una din părţile inferioare ale altui vas, de culoare gri închis, din pastă poroasă, se găseşte un semn cruciform, excizat. Este verosimil ca să reprezinte o marcă de olar, necunoscută în zonă până la descoperirea eşantionului respectiv. Ținând cont că simbolul cruciform, înalt de 0,7 cm, putea afecta stabilirea vasului, înclinăm să presupunem că recipientul nu făcea parte din lotul ceramicii utilizată în prepararea hranei, având o altă destinaţie, fiind poate, un recipient de cult.

16. Ion Glodariu, *Lei funerari români la Valea Sângeorgiului*, în *Acta MN*, IV, 1967, p. 473 şi urm.

Vasele de tip borcan, deși predominante, nu reprezintă singurul format ceramic identificat în spațiul cuprins de cele două vetre de foc. Alături de ele mai sunt prezente și fragmente ale unor căldări de lut având o capacitate considerabil de mare. Caracteristica căldărușelor e gura cu diametrul redus în raport cu linia ecuatorială, fapt ce-i conferă jumătăți superioare o formă tronconică. Fundul, de asemenea de mărime inferioară diametrul maxim al clădirii, se atașează liniei conice a pereților formând un unghi de incidență ce are aspectul unei carene circulare. Buzele pronunțate față de grosimea pereților sunt amplasate mai mult în interiorul recipientelor, în afară făcându-și prezența numai printr-o mică excizie. Fiecare vas e înzestrat cu două urechi de susținere realizate prin mărirea suprafeței și secțiunii buzei. Aceste pseudotoarte posedă câte două perforații verticale ce au fost făcute la o oarecare distanță unele de altele, în așa fel ca orificiile să nu afecteze soliditatea urechii de susținere. Posedăm însă și o excepție de la "tiparul" torților interioare. Un exemplar, de capacitate relativ redusă, are perforațiile verticale aplicate în buza ce se lățește doar în jurul orificiului. În felul acesta rolul de susținere a clădirii este preluat în integritate de buza ușor îngroșată în două porțiuni situate la câțiva cm una de alta. Această modificare nu schimbă însă cu nimic modul "clasic" de folosire a clădirilor, atârănarea peste sursa de căldură. Bănuim că lipsa "urechii" a fost dictată numai de considerentul că un recipient de volum mic nu are nevoie în procesul de folosință de toarte masive, periclitare de a fi sparte în timpul deselor mânuiri ale vasului.

Lutul din care sunt confecționate clădirile e de calitate satisfăcătoare de bună, având în conținutul său o cantitate destul de neînsemnată de pietriș mărunț și nisip. Pereții, în urma coacerii, au primit culorile cenușiu de diferite nuanțe, cafeniu și roșu cărămiziu, pe când părțile inferioare sunt arse până la negru, amănunt ce pledează pentru îndelungata lor folosire. Din spațiul înconjurător al vetrelor, pe lângă ceramică s-au găsit și mici plăci metalice, probabil părți ale unui vas din tablă de cupru. Cele câteva bucăți datorită excesivei coroziuni provocată de o oxidare puternică, e dificil să identificăm fără să comitem erori, forma inițială a vasului metalic. Alte urme materiale contemporane cu vetrele de foc și ceramica menționată, nu s-au mai descoperit.

*
*
*

Piese și obiectele, mai mult sau mai puțin întregi, scoase din interiorul și imediata apropiere a construcțiilor din epoca romană situate în partea sud-estică a Devei actuale nu constituiesc indicii care să permită întrevăderea unui rol militar al acestui punct locuit. Nici vestigiile necropolei n-au confirmat până în prezent decât caracterul pur civil.

Diversificata gamă a inventarului mărunț confirmă o activitate economică civilă de o remarcabilă intensitate și durată.

Folosirea masivă a pietrei de stâncă, în starea scoaterii ei din cariera de extracție, precum și utilizarea în număr relativ restrâns a cărămizilor de lut ars, este o trăsătură specifică a majorității covârșitoare a locuințelor din provincia nord-dunăreană. Spre edificare ni se par suficient de elocvente câteva exemple luate din așezări mari sau mici, relativ apropiate de edificiile pe care le comentăm.

Zidăria de pietre informe legate cu mortar de var și nisip, acel *opus incertum*, e prezent atât în casele de locuit ale anticei Micia¹⁷, la villa rustica de la Cinciș¹⁸, precum și la impunătoare construcții de la Ulpia Traiana - Sarmizegetusa¹⁹. Dacă în cazurile date ca analogii asemănarea dintre ziduri ajunge până la identitate, o oarecare originalitate găsim la substrucțiunile clădirii locuință și a zidului de împrejmuire al complexului gospodăresc nr. I. La aceste secvențe ale edificiului, obișnuita fundație din pietre așezate fără mortar în șanțul temeliei, e substituită prin stratul de prundiș, înalt de circa 1 m. Înlocuirea pieterlor brute cu nisip de râu nu e o consecință a lipsei materialelor de construcție. După cum am văzut, piatra a existat în cantitate suficientă, încât s-a pavat și o parte a curții. Credem că folosirea nisipului e mai degrabă o soluție arhitecturală ce avea ca scop împiedicarea pătrunderii în pereți a apei de infiltrație. Amintim că pârlul ce curgea doar la câțiva pași de zidul de incintă constituia o permanentă sursă de alimentare nedorită cu apă a straturilor solului în care erau săpate fundațiile diverselor construcții. Nisipul bătătorit posedă proprietatea de a fi impermeabil, fiind deci o piedică mai eficientă în calea umezelii decât "clasicele" temelii de piatră. Substrucția perimetrului de incintă ferea în mare măsură clădirile din curte de efectele nefaste ale igrasiei. Totuși, pentru ca eficiența sistemului să fie maximă, și clădirea locuință a fost așezată tot pe temelii din prundiș tasat. Fundația din nisip de râu lipsește la construcțiile II și III, ambele situate mai aproape de partea cea mai înaltă a pantei. Substrucțiunile de piatră la clădirile respective fac și mai verosimilă ipoteza formulată cu privire la folosirea nisipului de râu, ca modalitate de prevenire a umezirii elevațiilor complexului gospodăresc Nr. I, situat în partea de jos a pantei.

Aranjamentul clădirilor în interiorul gardului de împrejmuire pledează pentru identificarea lotului respectiv de construcții cu o "villa rustica" tipică Daciei romane. Pare posibil faptul că inițial pe colina respectivă să fi fost edificată doar o singură "fermă" rurală. Apoi, în decursul mai multor decenii, s-au ridicat în preajma primelor construcții și alte clădiri, formând o așezare. Prezența monedelor de la Traian și Hadrian, precum și faptul că piesa emisă sub urmașul cuceritorului Daciei s-a găsit în peretele interior al clădirii principale, admite ca dată mai lungă a fundării locuinței deceniului al III-lea al secolului II e.n.²⁰. Continuitatea activității gospodăriei rurale respective și implicit a clădirilor învecinate e confirmată cu certitudine cel puțin până la mijlocul secolului al treilea prin denarul emis în anul 227. După cum e și firesc în cei peste o sută de ani de intensă viață economică s-au efectuat numeroase reparații și adăugiri, din care câteva sunt sesizate de săpături (pavajul reparat, adăugarea încăperii din colțul de sud-vest al curții). Aceluiași interval îndelungat de timp, fără a poseda un indiciu mai precis de datare, îi conferim și ridicarea construcțiilor II și III, care împreună cu grupul gospodăresc au format un lot destul de închegat de clădiri.

17. Oct. Floca, *Pagus Miciensis*, în *Sargetia*, V, 1968, p. 49 și urm. ; L. Mărghită, *A rămas Micia un pagus în tot timpul stăpânirii romane?* în S.C.I.V, 21, 1970,4, p.579 și urm.

18. Oct. Floca, M. Valea, *Villa rustica și necropola daco-romană ...*, p. 167.

19. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, București, 1966, p. 51, fig. 9, p. 57, fig. 10.

20. *Istoria României*, I, București., 1960, p. 356-359.

Râșnițele din piatră, întregi sau fragmentate, ori în curs de confecționare, părțile din seceri de fier, formează un inventar legat de practicarea agriculturii, ocupație ce concordă pe deplin cu fertilitatea solului Văii Mureșului. Cultivarea solului se completa cu o seamă de meșteșuguri casnice deosebit de necesare unei gospodării mari ca de pildă prelucrarea lemnului, cioplirea pietrelor de râșniță ș.a. Oasele de bovine, atestă creșterea vitelor. Pe un plan secundar, vânatoarea, favorizată de existența pădurilor învechinate, se practica, așa cum o sugerează coarnele de cervideu și molarii de mistreț.

Locuința, putem afirma că deși are o suprafață considerabilă (364 m.p.), prezintă un plan interior nu prea complicat. Totuși o seamă de elemente ca de exemplu *hypocaustum*-ul, tencuielile cu urme de culoare, părți din tegulae mammatae, fragmentul de bază de coloană, un bloc de piatră paralelipipedică, fasonat, o fac să nu fie privată de un grad însemnat de confort, nici de un aspect exterior agreabil. Repartiția încăperilor nu este însă identică cu interiorul nici uneia din cele douăsprezece clădiri rustice și două villae suburbane din Dacia Superior²¹. Ca sistem de amplasare a camerelor și ca număr de încăperi se apropie întrucâtva de construcția - locuință scoasă la iveală tot pe cuprinsul județului Hunedoara, la Cinciș²². Și în cazul villaei de la Cinciș e prezentă segmentarea interiorului prin pereți paraleli cu laturile scurte ale edificiului. Cât privește cele două ziduri paralele de la construcția anexă din partea de sud-est a curții apropiate excesiv de mult unul de altul, putem apela în Dacia doar o singură analogie, dar nu identică, la villa rustica de la Aiud²³. Un zid dublu e semnalat la o clădire gallo-romană din localitatea Saint-Dizier, în Marna Superioară (Franța)²⁴. Diferitelor construcții anexă ce serveau ca locuințe ale persolalului fermei, magazii, camere în care se practicau diverse meșteșuguri gospodărești, toate alipite de zidul de incintă, le găsim corespondent în construcțiile-magazii ale villaei rustice de la Hobița²⁵. Asemenea fermei din preajma Ulpiei Traiana-Sarmizegetusa, grupul de clădiri din jurul locuinței nr. 1 de la Deva, din punctul de vedere al distribuirii construcțiilor în interiorul incintei se înrudește cu tipul de villae rustice din zona Rinului și din Africa, gospodăriilor rurale respective fiindu-le caracteristic amplasamentul diferitelor construcții din piatră sau lemn în întreg spațiul delimitat prin gardul împrejuritor²⁶. În asimetria dintre latura lungă a locuinței și orientarea longitudinală a zidului de incintă nu trebuie să vedem rezultatul a două etape de construcție. Mai degrabă admitem presupunerea că zidul de incintă a fost ridicat în partea cea mai favorabilă a terenului care în cazul nostru era malul drept al

21. Vezi: I. Winkler, V. Vasilev, *op. cit.*, p. 79, fig. 14.

22. Oct. Floca, M. Valea, *Villa rustica și necropola daco-romană...*, p. 168, fig. 2.

23. I. Winkler, V. Vasilev, *op. cit.*, p. 65-66

24. Louis Lepage, *Fouille d'un habitat gallo-romain à Saint-Dizier «Les crassés»*, în *Memoires de la Société des lettres, des sciences, des arts, de l'agriculture et de l'industrie de Saint-Dizier*, Tom. II, 1970, p.8, pl. I, C.

25. Oct. Floca, *Fermă (villa rustica) din epoca sclavagistă ...*, p. 571.

26. Daremberg - Saglio, *Dictionnaire des antiquites grecques et romaines*, Paris, 1913, fig. 7488.

pârâului. De altfel și în cazul villaei de la Hobița, împrejmuirea urmează linia detaliilor planimetrice ale locului respectiv²⁷.

Vestigiile de epocă romană de pe cuprinsul Devei actuale sunt însoțite de un considerent lot de materiale. Asemenea altor descoperiri de acest gen din provincia Dacia, și în cazul nostru sunt semnalate țigle și plame de acoperiș, cărămizi, o mare varietate de vase de lut, *fragmente de terra sigillata*, monede, obiecte de podoabă corporală și vestimentară, opaițe de lut, obiecte de sticlă etc.²⁸. Din acest grup se evidențiază statueta de bronz, reprezentând un lar infantil, părțile de vase fine din lut și de sticlă, aplicele ornamentale, care împreună exprimă un mod de viață apropiat de cel din centrele urbane. Aplici având extremitățile în formă de capete de cal îi găsim replica într-un exemplar ceva mai redus ca dimensiune dar identic ca formă, descoperit la Ulpia Traiana²⁹. Din aceeași localitate posedăm o aplică cu motive florale dispuse spre cele patru colțuri ale plăcuței³⁰. Adăugând faptul că fragmentele de fibulă cu picior arcuit, a căror răspândire în Dacia coincide cu veacul al III-lea e.n.³¹ s-au găsit în același strat de săpătură cu aplicile, apartenența acestor podoabe de bronz epocii romane e certă.

Vasele de uz comun, reprezentând categoria cea mai extinsă de obiecte, denotă o varietate de tipuri cu nimic inferioare, calitativ și cantitativ, ceramicii existente în cadrul locuințelor din mediul urban sau din localități ce au atins un nivel de dezvoltare superior așezărilor rurale, ca de pildă Micia³². Pe lângă cele două farfurii plate din "terra sigillata" de fabricație locală, opaițul cu toartă în formă de frunză copiază un tip italic ce avea perioada de largă utilizare în cursul secolului I e.n.³³ atestă un oarecare nivel elevat de confort.

Atragerea economiei rurale în tranzacțiile comerciale de diverse anverguri se confirmă și prin prezența fragmentelor a diferite tipuri de amfore. Acest gen de recipiente, fie cu corpul alungit, fie ovoidale, sunt expresia concretă a prezenței în grupul respectiv de construcții a unor produse de import cum ar fi vinurile și uleiurile³⁴.

Din locuința principală nu lipsesc indiciile eleganței feminine, acele de os pentru coafură și mărgica din sticlă. Ele însă nu se ridică peste nivelul comun al vestigiilor de acest gen din așezările urbane învecinate, Micia, Germisara, Aquae și Ulpia Traiana-Sarmizegetusa.

Cu toate că materialele de factură romană sunt în covârșitoare majoritate, îndeosebi în clădirea principală, în construcțiile anexă din preajma aripei de est a

27. Oct. Floca, *Fermă (villa rustica) din epoca sclavagistă ...*, p. 744.

28. D. Protase, *Observații în legătură cu așezările rurale din Dacia romană*, în *Acta MN*, V, 1968, p. 506.

29. Inedită, Muzeul Deva, inv. nr. 1891.

30. Inedită, Muzeul Sarmizegetusa; B. Arpad, *Romai villak erdelyben*, în *Dolgoszatok*, I, Cluj, 1913, p. 125, fig. 8, 1.

31. În colecțiile muzeelor din Deva și Sarmizegetusa se păstrează un însemnat număr de fibule provenite de pe cuprinsul județului Hunedoara.

32. Oct. Floca, Șt. Fărcenți, L. Mărghitan, *Micia - Grupul de cuptoare romane pentru ars ceramică*, Deva, 1970, p. 5 și urm.

33. C. Iconomu, *Opaițe greco - romane*, Constanța, 1967, p. 15.

34. *Istoria României*, vol. cit., p. 413.

zidului de incintă, s-au scos la iveală obiecte ceramice ce confirmă și prezența unor elemente de origine dacică. Vasele de tip sac, fragmentele de cești dacice, din acest loc, credem, că în nici un caz nu puteau fi utilizate de cei ce locuiau în edificiul central, a căror ambianță o constituiau piesele ceramice de factură romană. Fără a încerca să facem o evaluare cantitativă a elementelor dacice, prezența lor este un fapt ce nu poate fi contestat. În accepțiunea mai largă, fragmentele de vase de provizii, *dolia*, de culoare roșie sau cenușie, ornamentate cu benzi de linii ondulate (în val), reprezintă tot o dovadă a persistenței unor forme de recipiente dacice³⁵, chiar dacă respectivele "chiupuri" n-au fost confecționate de locuitorii acestui grup de construcții, ci erau produse în ateliere de olărie, bunăoară cum era cel de la Micia.

Materialele ceramice de tradiție dacică, împreună cu vestigiile de aceeași origine autohtonă descoperite la Cinciș, Aiud (Jud. Alba), Lechința de Mureș (Jud. Mureș), Iernut (Jud. Mureș), Cașolț (Jud. Sibiu), Obreja (Jud. Alba), Noșlac (Jud. Alba), Mănerău (din vecinătatea Hunedoarei), formează un grup compact de urme arheologice ce ilustrează netemeinicia interpretării afirmației lui Eutropius (*Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta* - VIII, 6, 2), în sensul că Dacia a fost lipsită, după războaiele cu romanii, de populația autohtonă, deși Eutropius precizase că Dacia fusese secătuită de bărbați.

Coronamentul de monument funerar cu reprezentarea lui Eros, însoțit de doi lei adosați, relief ce degajă un aer de oarecare măiestrie artistică, împreună cu urciorele de lut, atestă că e vorba de o necropolă din epoca romană. Monumentul sculptural sepulcral se încadrează cronologic în a doua jumătate a secolului al II-lea³⁶, asemenea pieselor similare de la Micia³⁷ și de la Răcari (Jud. Olt)³⁸.

Ritul de înmormântare, după cum ne-o confirmă urmele de cenușă și oasele calcinate, era incinerarea. Obiectele ceramice, urciorele și fragmentele de opaițe, nu prezintă însă indiciile altei arderi decât aceea din timpul confecționării lor. Explicația o găsim în cazul ceramicii din mormintele de incinerare de la Cinciș, morminte în care vasele au fost așezate după încheierea procesului de carbonizare a defunctului³⁹.

Depistarea ritualului incinerării în unele din necropolele din Dacia romană, după cum s-a confirmat prin numeroase studii anterioare⁴⁰ era un procedeu practicat încă de daco geți, obicei perpetuat și în epoca romană, putând fi urmărit până în secolul IV e.n.⁴¹.

35. *Idem*, p. 390.

36. L. David, L. Mărghit, *Monumente funerare* (partea II) ..., p. 161.

37. *Idem*, p. 162.

38. D. Tudor, *Quelques decouvertes archeologiques de la Dacie Inferieure*, în *Dacia*, VII-VIII, 1937-1940, p. 357, fig. 9.

39. Oct. Floca, M. Valea, *Villa rustica și necropola daco-romană* ..., p. 189.

40. Oct. Floca, *Sistemele de înmormântare în Dacia Superioară romană*, în *Sargetia*, II, 1941, p. 105; *Istoria României*, vol. cit., p. 105.

41. D. Protase, *Observații*, p. 510; *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 42-45.

Produsele de olărie tradiționale dacice, precum și practicarea incinerăției, atestă persistența elementelor de origine dacică în cadrul așezării rustice de pe cuprinsul Devei actuale, centru rural în care modul de viață specific Daciei romane din secolele II - III e.n. se evidențiază în toată plenitudinea. Rostul în gospodăriile respective a unor elemente băștinașe apare evident datorită prezenței ceramicii folosite de aceștia, numai în clădirile anexă. Participarea populației dace, în condițiile de inferioritate impuse de noua stăpânire⁴², la diferite activități productive a mai fost documentată în decursul cercetărilor arheologice. La Cinciș sunt atestați dacii lucrători la extracția minereului de fier⁴³, dar în cele mai frecvente cazuri, localnicii în situația unor țărani dependenți - un fel de coloni sau poate chiar sclavi⁴⁴ erau folosiți la munca câmpului. Prezența unor autohtoni în această așezare rustică ni se pare cât se poate de logică, dacă avem în vedere că în această zonă în decursul timpului s-au descoperit vestigii dacice în cantități deloc neglijabile. Ceramica și obiectele din fier de pe Dealul Cetății⁴⁵, un cuptor pentru ars vase din lut⁴⁶, ieșit la iveală în sudul orașului, precum și așezarea dacică a cărei existență pare să se încheie pe la finele secolului I e.n. sau în primul deceniu al secolului II, de pe vârful Piatra Coziei⁴⁷, sunt destul de grăitoare în acest sens. Este verosimil ca pe lângă dacii care trăiesc pe valea anticului *Marisus* în anii cuceririi Daciei⁴⁸ să fi fost aduși în această zonă și daci din ținuturile muntoase, relativ îndepărtate de cursul mijlociu al Mureșului, ca să asigure mână de lucru suficientă în zonele agricole. Așezarea rurală presupusă ca existentă pe cuprinsul Devei, fiind amplasată pe artera de intensă circulație ce unea *Ulpia Traiana* și Apulumul de *Micia*, supravegherea dacilor se putea efectua cu suficientă ușurință și eficiență⁴⁹. De altfel dacii din epoca romană, s-au relevat și în cadrul așezării și chiar în interiorul castrului de la *Micia*, atât în săpăturile anterioare⁵⁰ cât și în cursul investigațiilor actuale ce se află încă în curs de desfășurare⁵¹. După toate aparențele descoperirea de la Deva constituie o nouă dovadă că în majoritatea locurilor cu pregnante vestigii romane, se ivesc, mai ușor sau mai dificil de sesizat, elemente ce confirmă și prezența populației dacice. Dată fiind situația lor materială

41. D. Protase, *Observații*, p. 510; *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 42-45.

42. C. Daicoviciu, *La Transilvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 120 și urm.; *Istoria României*, vol. cit., p. 390.

43. Oct. Floca, M. Valea, *Villa rustica și necropola daco-romană ...*, p. 190

44. *Istoria României*, vol. cit. p. 397-398.

45. Oct. Floca, *Urme dacice pe dealul Cetății Deva*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București 1960, p. 209, fig. 5-12. I.P. Albu, *Noi descoperiri arheologice pe Dealul Cetății Deva*, în *Sargeția*, VIII, 1971, p. 57-60.

46. Oct. Floca, Șt. Ferenczi, L. Mărghit, *Micia-grupul de cuptoare romane*, p. 74, fig. 21.

47. M. Valea, L. Mărghit, *Așezarea dacică de la Cozia - Deva*, în *Sargeția*, VI, 1969, p. 47 și urm.

48. L. Mărghit, *Vestigii dacice de pe cursul mijlociu al Mureșului*, în *Sargeția*, VII, 1970, p. 11 și urm.

49. D. Protase, *Observații*, p. 510.

50. C. Daicoviciu, *Micia*, I, p. 10, fig. 5.

51. Oct. Floca, L. Mărghit, *Noi considerații asupra castrului de la Micia*, în *Sargeția*, VI, 1970, p. 54, fig. 11.

nu prea înfloritoare, lipsa unor produse ceramice de calitate superioară era în șase cazuri suplinită prin recipiente pe care și le confecționau singuri. Apariția formelor ceramice de factură dacică, credem că nu trebuie interpretată numaidecât ca o respingere totală și perpetuă de către autohtoni a culturii materiale adusă de romani, și de aici să se conchidă că localnicii n-au participat la viața economică a provinciei. Preponderența vaselor de factură romană, în aceleași încăperi în care s-au descoperit și vasele dacice reprezintă testul că cele două categorii de recipiente se utilizau concomitent. Adoptarea în viața cotidiană a dacilor a unor elemente aduse de cuceritorii Daciei, e dovedită și de folosirea urcioarelor romane, în mormintele de incinerare⁵². În necropolele din secolul III e.n., ceramica romană de bună calitate e preferată vaselor din pastă grosieră de factură autohtonă.

Numărul și diversitatea obiectelor din această așezare se pare că se ridică peste cantitatea și calitatea medie a vestigiilor din majoritatea vilae-lor rustice din Dacia Superioară. Pe lângă participarea agriculturii în câmpia străbătută de Mureș e plauzibil ca un mare rol în înfiriparea așezării de pe raza Devei actuale, să-l fi avut și cariera de piatră, utilizată și în antichitate⁵³, cunoscută în literatura arheologică sub numele "Pietroasa". Chiar dacă în stadiul actual al cercetărilor nu posedăm o măturie epigrafică referitoare la participarea unor membri ai acestei "localități" la exploatarea pietrei din locul menționat, punct căruia studii mai vechi îi relevă un rol însemnat⁵⁴, facem remarca că materialul de construcție a clădirilor aici în discuție provine exclusiv din această carieră⁵⁵.

Grupul de clădiri decurând descoperite se evidențiază a fi trainic legate de cultivarea pământului și de creșterea vitelor, sugerând că la Deva exista o mică așezare cu un profil economic complex, iar exploatarea porfirului din cariera de la Pietroasa⁵⁶, nu reprezenta singura ocupație a locuitorilor din acest grup de construcții.

Referitor la sfârșitul așezării nu posedăm elemente care să confirme o întrerupere bruscă, violentă, a activității sale economice. Retragera autorităților romane din Dacia, precum și vremurile tulburi care au urmat pe tot cuprinsul fostei provincii nord-dunărene, au afectat și viața acestui nucleu edilitar situat pe valea Mureșului.

Ceramica ulterioară epocii romane se înscrie în nota obișnuită ca în fostele centre romane, de mai mare sau mai mică importanță, să se descopere vestigii arheologice care să confirme locuirea meleagurilor respective în diferite etape. *Micia*⁵⁷ și *Ulpia Traiana*⁵⁸ sunt doar două dintre localitățile cele mai apropiate de

52. D. Protase, Z. Milea, *Un cimitir de incinerare din epoca romană la Iacobeni* (Transilvania) în *Acta MN*, VI, 1969, p. 529.

53. M. Roska, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Cluj, 1942, nr. 36, p. 68.

54. V. Cristescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 38.

55. Piatra din zidurile clădirilor provine din cariera cunoscută în literatura arheologică sub numele de Pietroasa.

56. D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia Romană*, București, 1968, p. 126.

57. D. Protase, *Problema continuității ...*, v. Veșel.

58. K. Horedt, *Ținutul hunedorean în secolul IV-XII, în Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, 1956, p. 103, 106.

așezarea rustică de la Deva în care viețuirea post-romană este arheologic confirmată.

Căldările de lut sunt atestate și în alte localități de pe Mureș ca de exemplu Sebeș⁵⁹, Apold⁶⁰, Aurel Vlaicu⁶¹. Datarea în general acceptată a acestor vase este secolul al XI-lea⁶², veac cu care pot fi corelate și celelalte fragmente ceramice. Exceptând căldările a căror atribuire etnică este încă amplu comentată⁶³, celelalte vase, prin formă și ornamentație își au originea în ceramica autohtonă⁶⁴, aparținând mai degrabă populației locale decât unor enclave migratoare. Îndeosebi vasele borcan ni se par grăitoare în acest sens (fig. 37). O frecvență a unor tipuri ceramice deosebite, pe o arteră de circulație de anverdura văii Mureșului, este cât se poate de firească pentru perioada anterioară formării statului feudal de-sine-stătător al Transilvaniei.

59. K. Horedt, *Ceramica slavă din Transilvania*, în SCIV, 2, 1951, pl. XII, fig. 3.60. *Idem*, fig. 2.

61. *Idem*, fig. 3.

62. Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia*, I, București, 1967, p. 203; vezi: Al. Barnea, *Dinogetia*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, București, 1996, p. 57 - 60.

63. *Idem*, p. 225.

64. *Idem*, p. 222.

REFLEXIONS SUR LA ROMANISATION DE DACIE**Resumé**

Le actuel Musée de la Civilisation Daque et Romaine (ancien Musée Départemental Hunedoara-Deva) a entrepris une campagne de fouilles dans la partie Sud-Est de la ville (1966), où des fragments de tuilles de facture romaine avaient été signalé a l'extrémité meridionale de la rue Pietroasa.

Mais les sections pratiquées en vue de mettre au jour les vestiges de l'époque romaine, ont relevé l'existence de matériaux bien plus anciens, appartenant à la période de transition du néolithique à l'âge du bronze. De même, dans les couches qui recouvrent les ruines romaines, on a découvert des âtres et une abondante céramique de la population autochtone roumane.

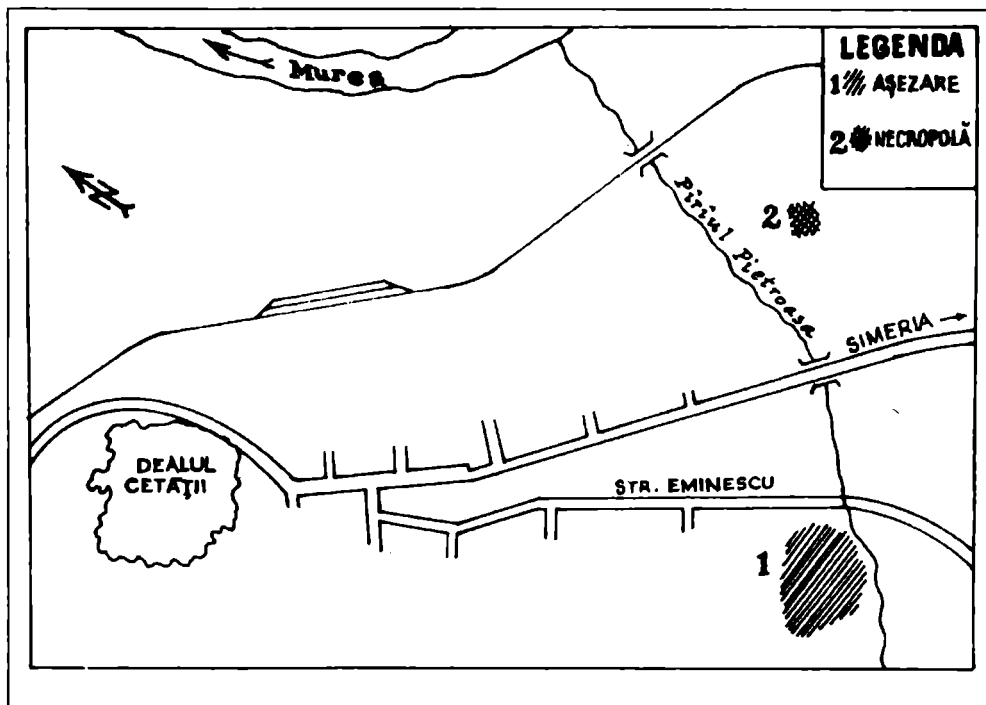

Fig. 1. Amplasarea așezării și necropolei pe cuprinsul orașului Deva.

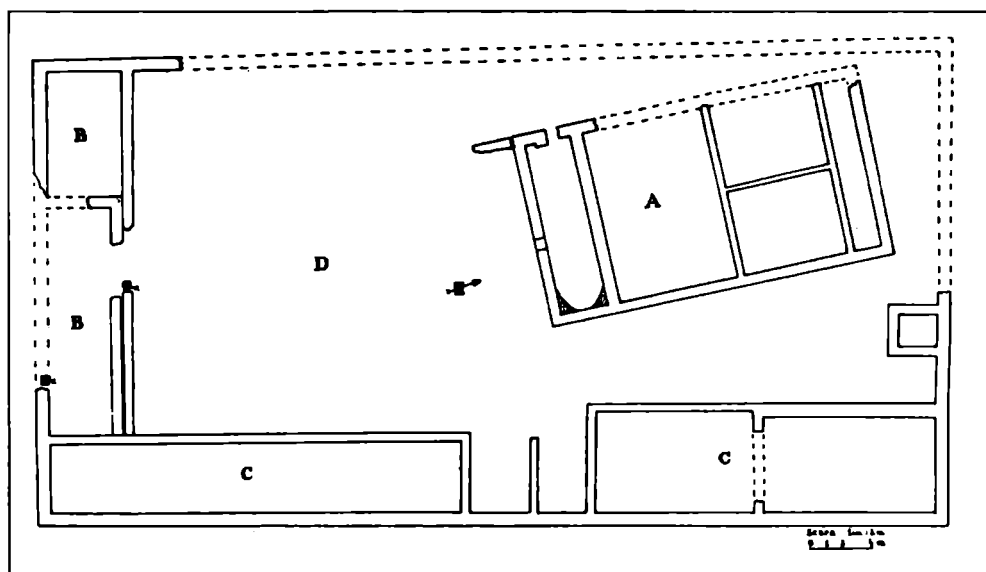

Fig. 2. Planul locuinței nr. 1 și a clădirilor anexă.

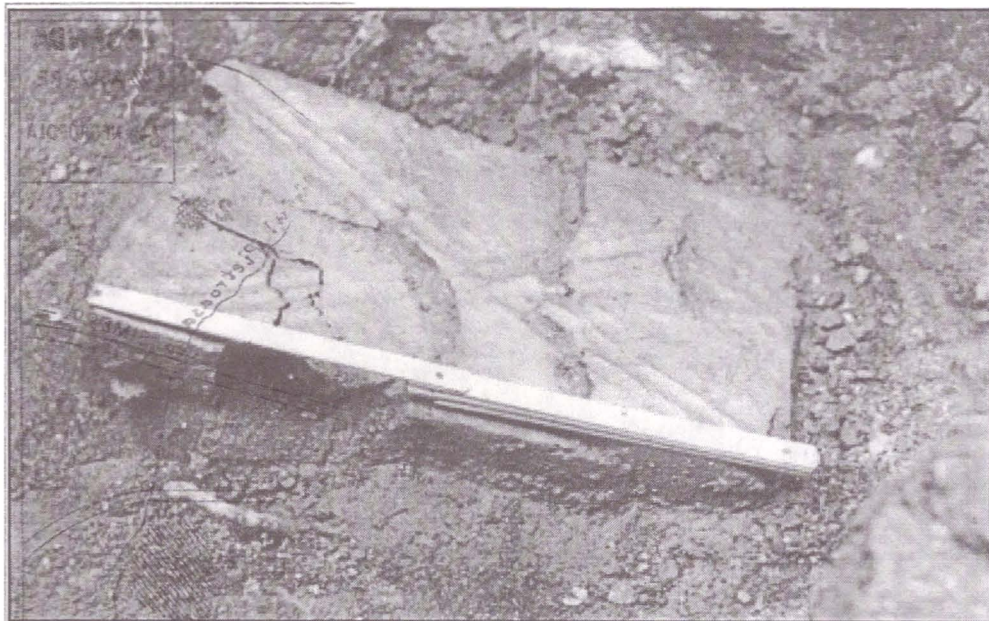

Fig. 3 Cărămidă de lut ars din preajma zidului de nord a locuinței.

Fig. 4. Baze de „stâlpi” de Hypocaustum.

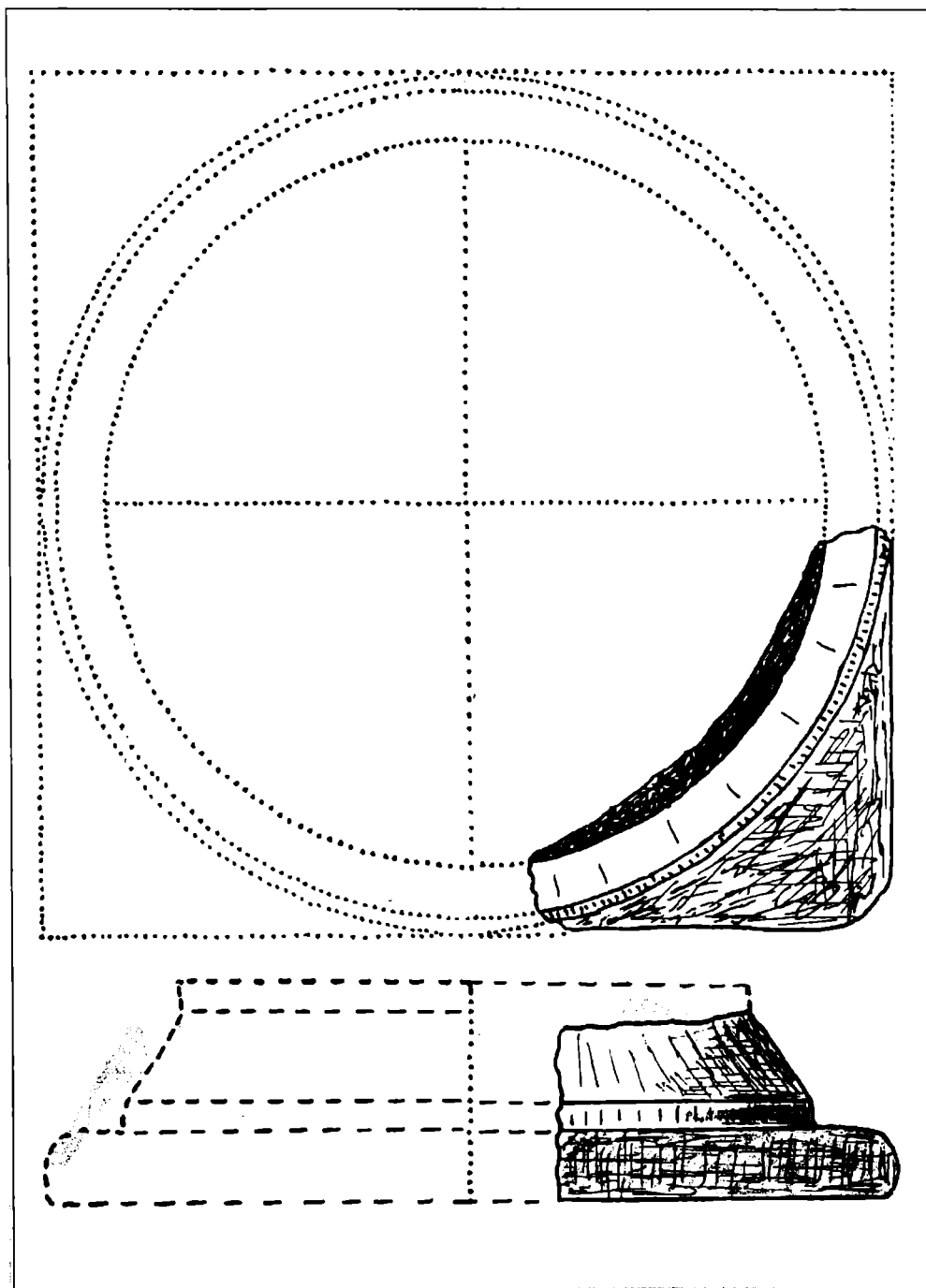

Fig. 5. Fragment din baza unei coloane de travertin.

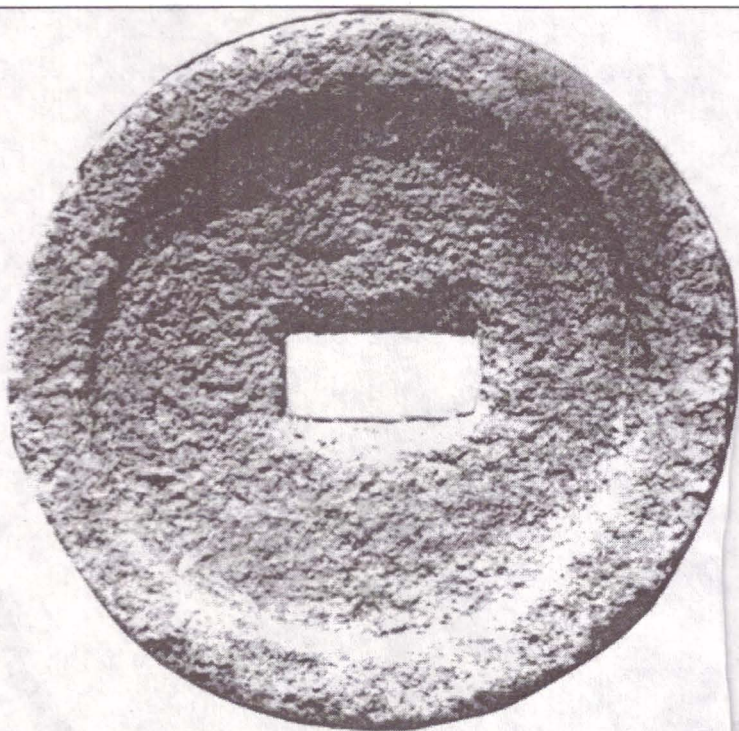

Fig. 6. Rășniță din rocă vulcanică.

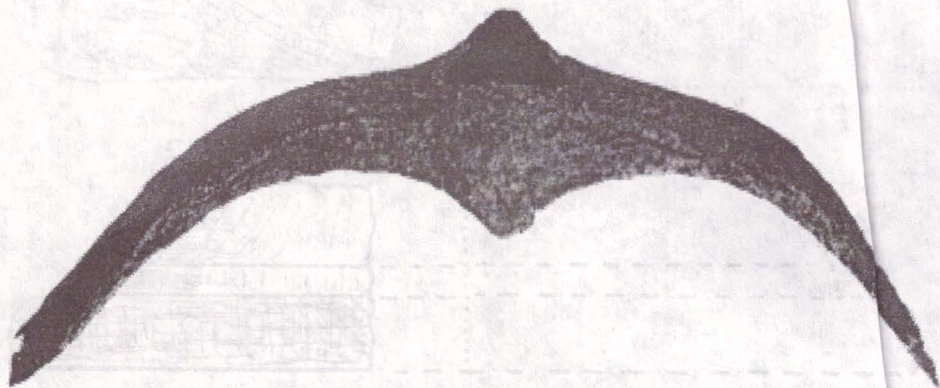

Fig. 7. Teslă cu brațele curbate.

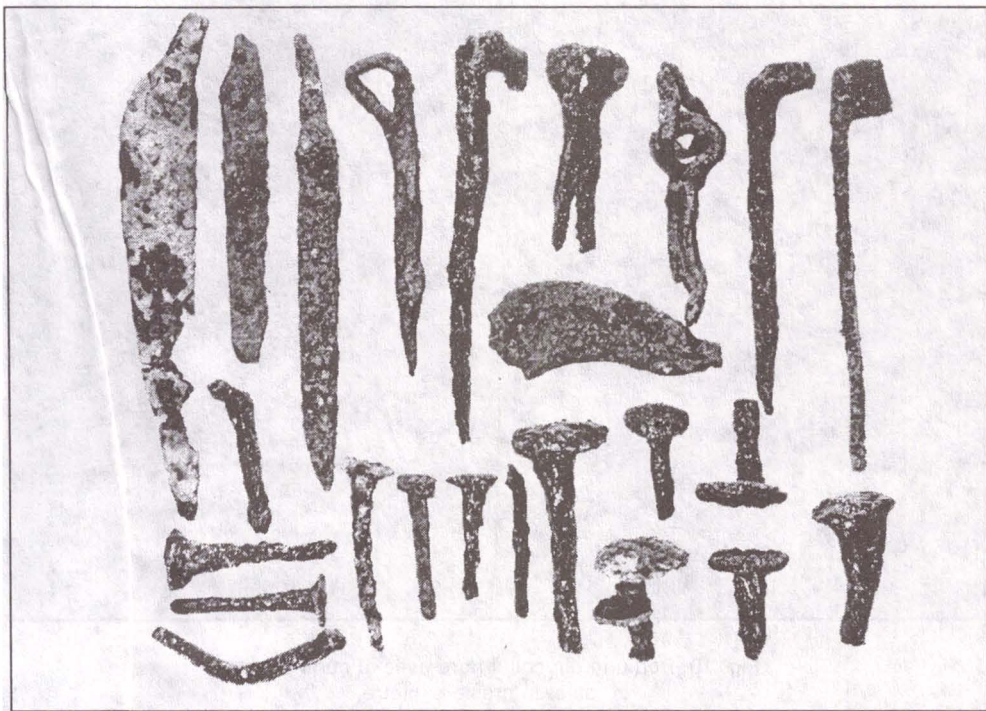

Fig. 8. Obiecte de fier.

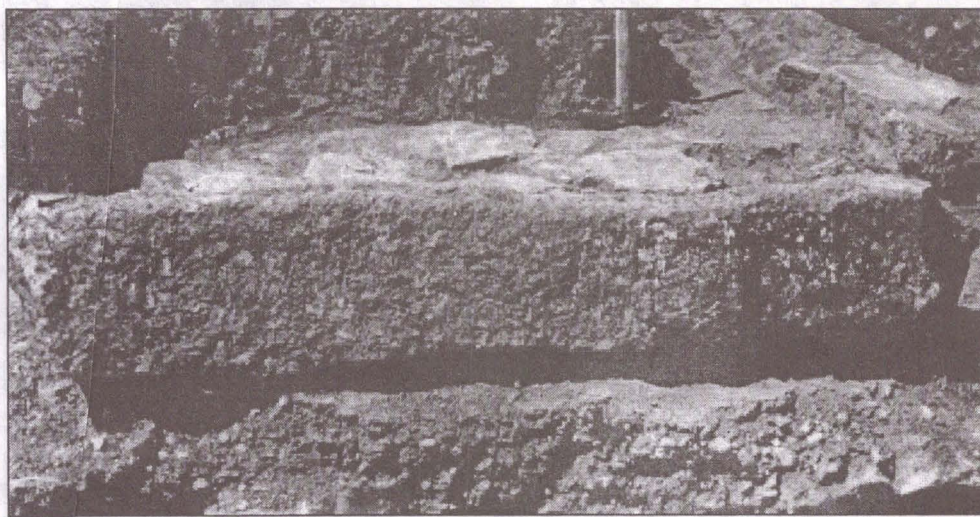

Fig. 9. Bloc de andezit, sumar prelucrat, utilizat ca grindă.

Fig. 10. Porțiune din colțul nord-estic al curții pavată
cu dale de gresie și pietre.

Fig. 11. Segment din zidul de incintă (latura de nord).

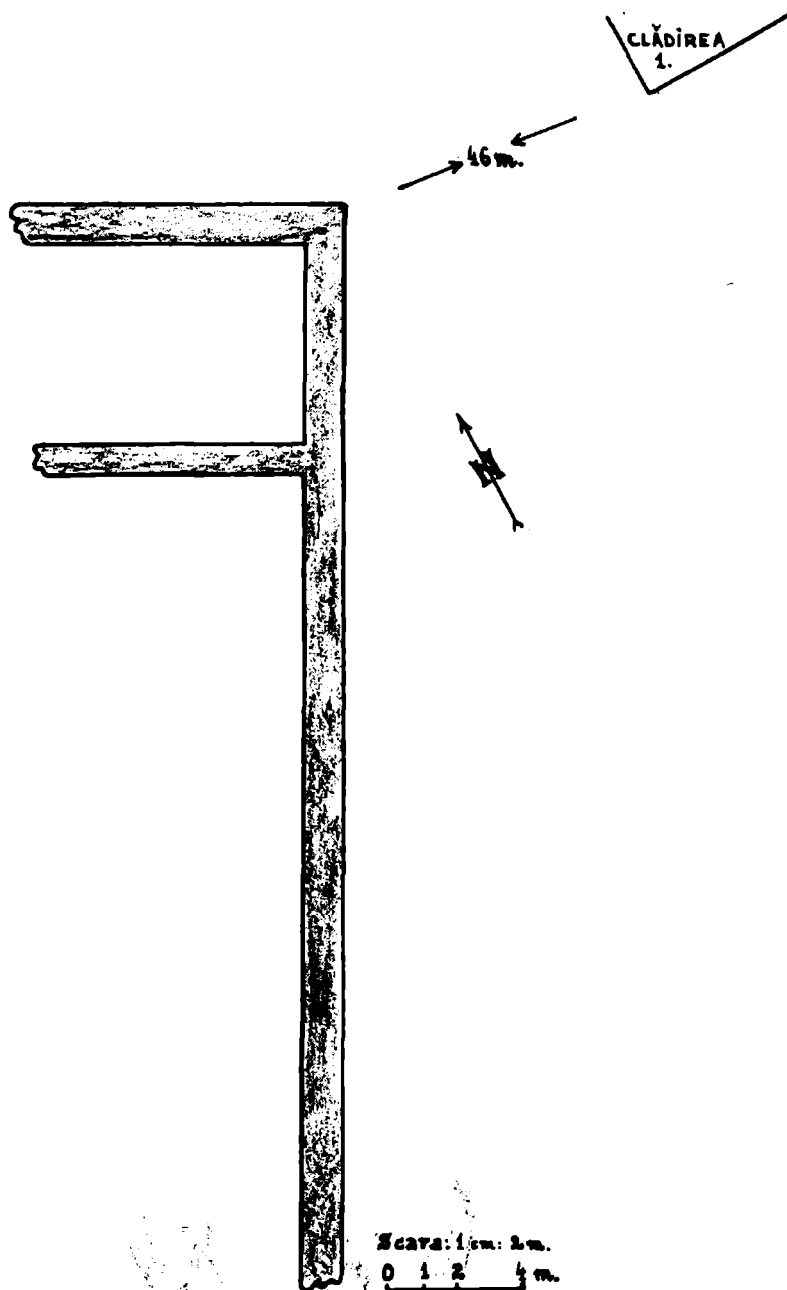

Fig. 12 - Resturile construcției nr. 2.

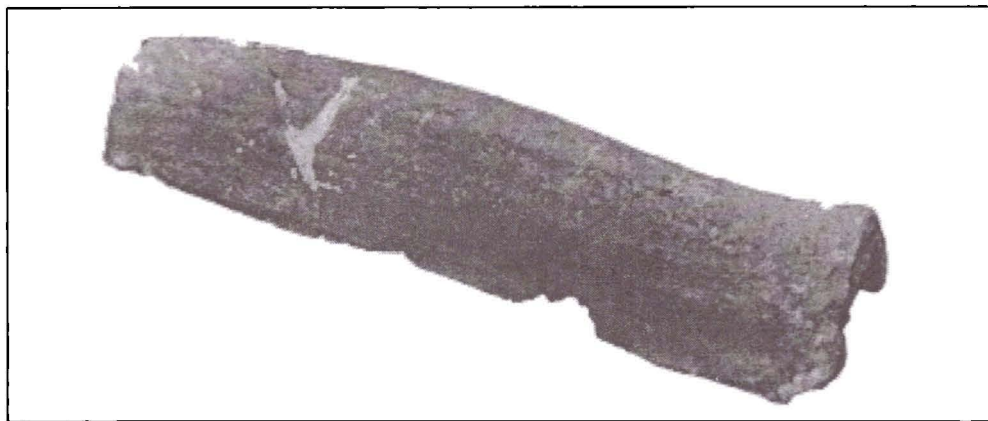

Fig. 13. Olan pentru acoperiș provenit de la construcția nr. 3.

Fig. 14. Monede romane: *dupondius* de la Traian (1), *sestertius* de la Hadrian (2), *denarius* de la Alexander Severus (3).

Fig. 15. Figurină de bronz (*lar*).

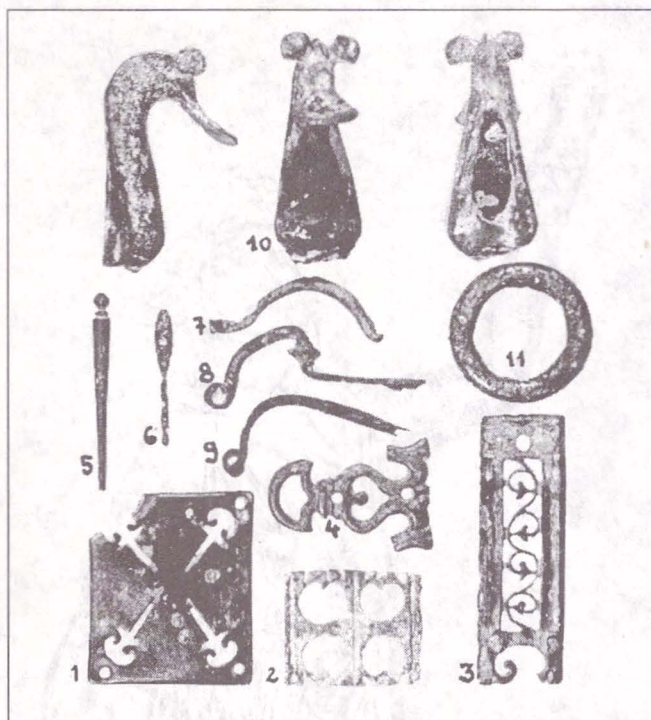

Fig. 16. Obiecte din bronz; áplíce (1-4), ace de coafură (5,6), fibule fragmentare (7-9), cap de pasăre acvatică, provenit de la un car solar datând din prima epocă a matalcelor. Imagine văzută din față, lateral și spate (10) și inel (11).

Fig. 17. Piese de fier (cuțite și catărame).

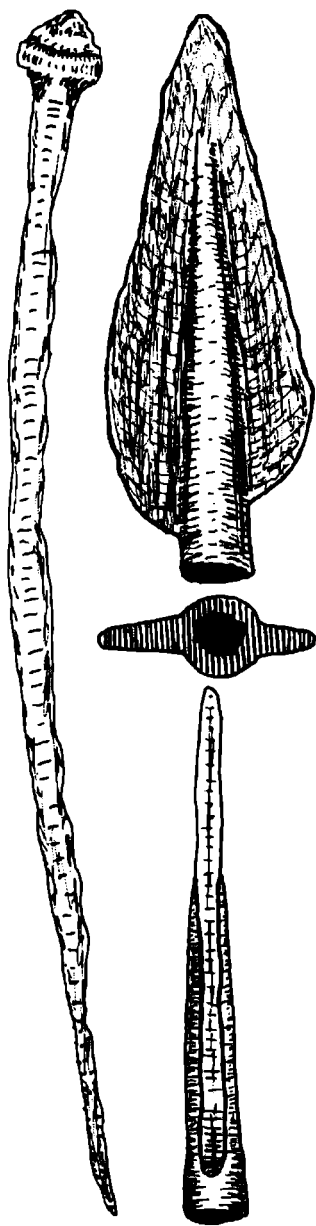

Fig. 18. Săgeată și ac de fier.

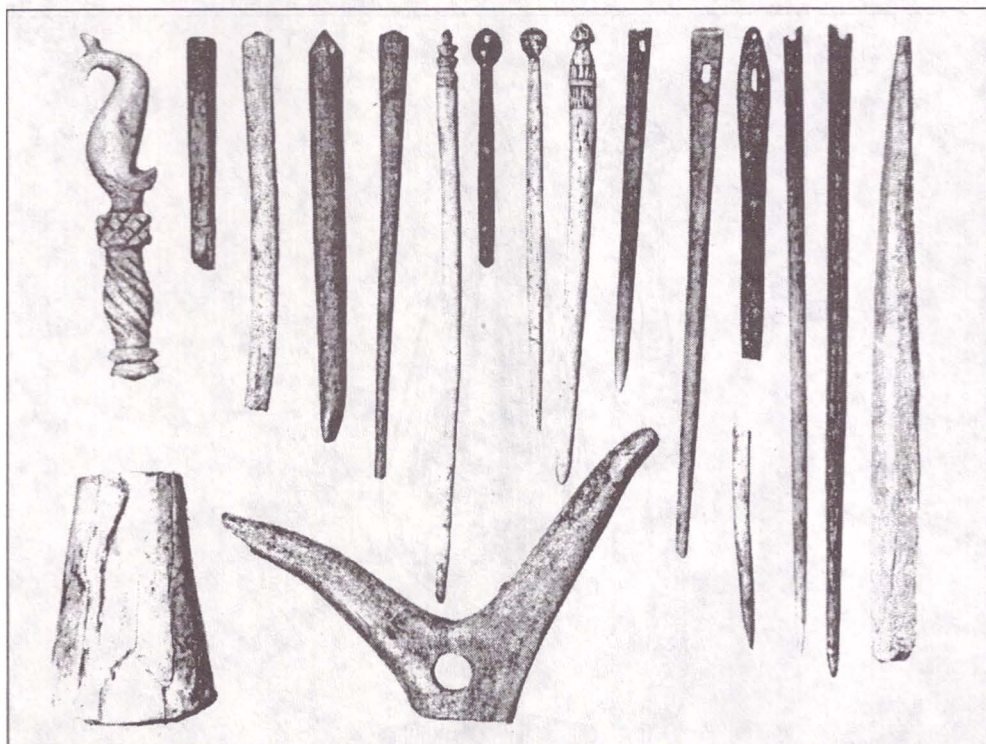

Fig. 19. Obiecte de os.

Fig. 20. Fragmente de pahare din sticlă.

Fig. 21. Profile de farfurii.

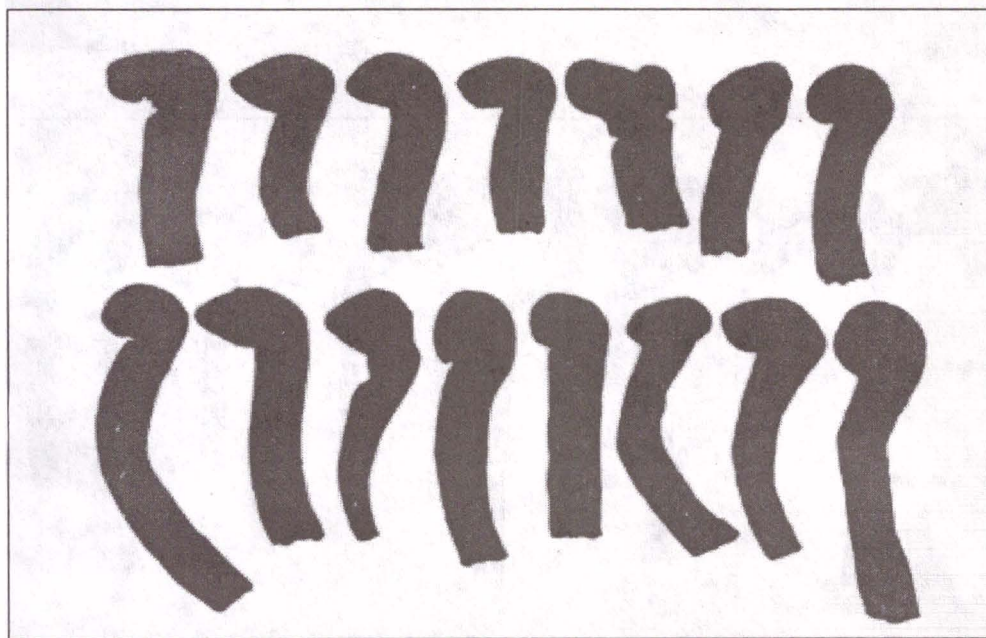

Fig. 22. Profile de farfurii cu pereții curbați.a

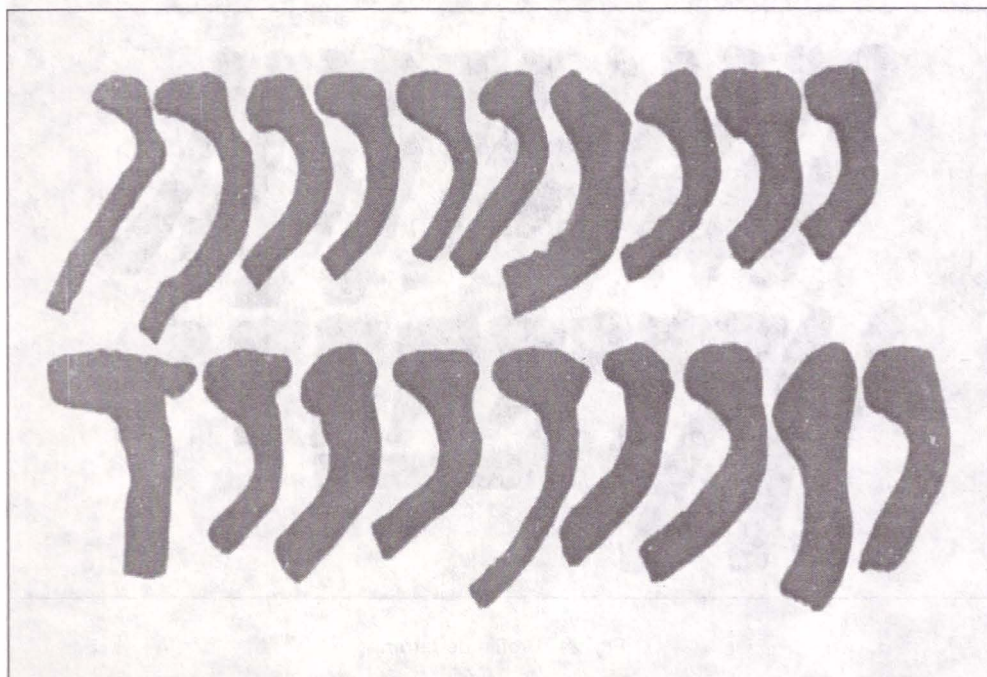

Fig. 23. Buzes de vase cu corpul bombat.

Fig. 24. Buzes prevăzute cu caneluri.

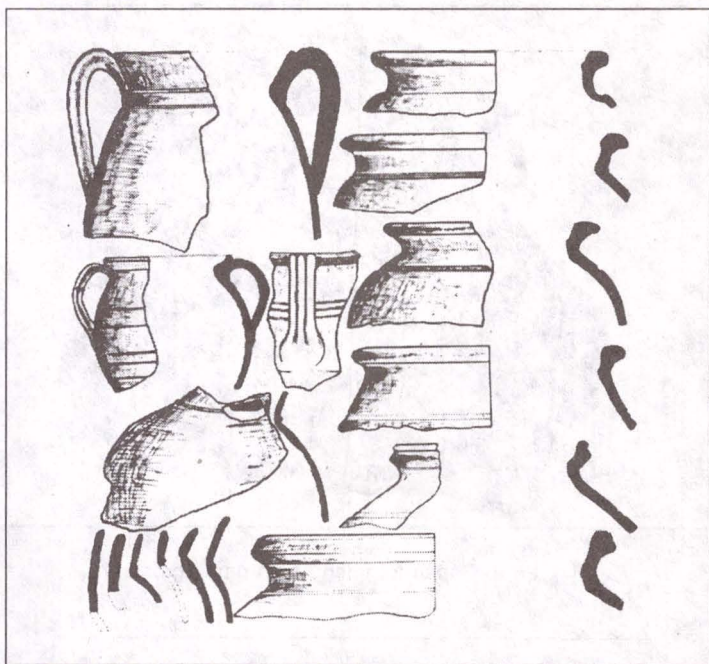

Fig. 25. Fragmente de vase cu corp bombat și vase cu toarte.

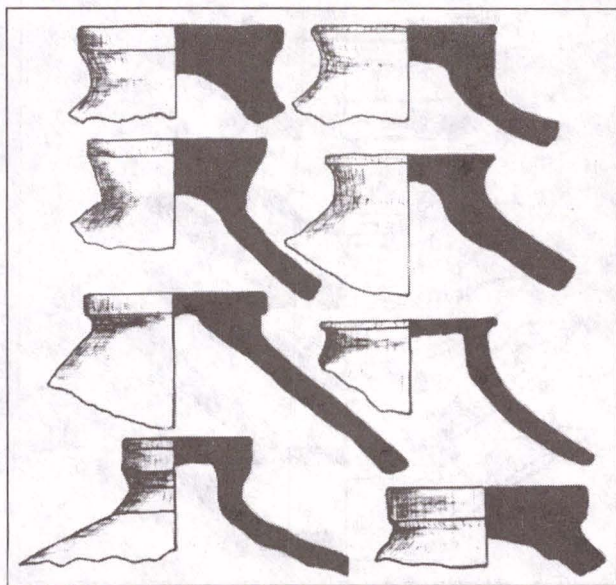

Fig. 26. Capace cu butoni circulari.

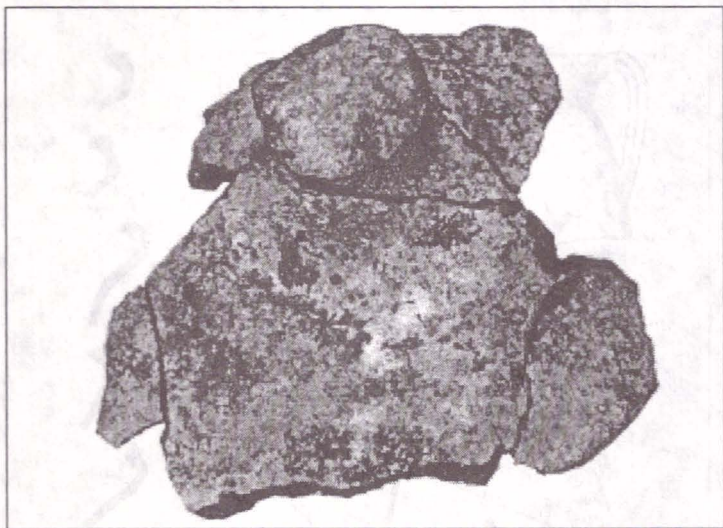

Fig. 26 a. Capac fragmentar din pastă grosieră.

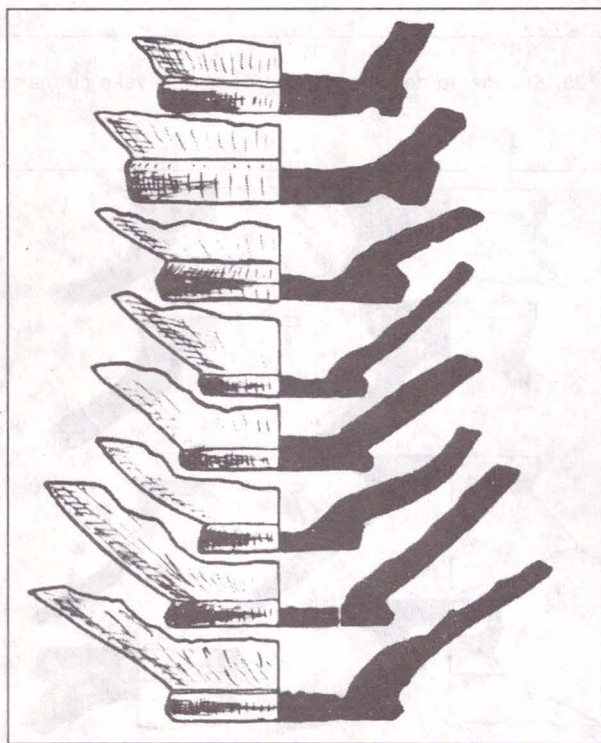

Fig. 27. Funduri de urcioare.

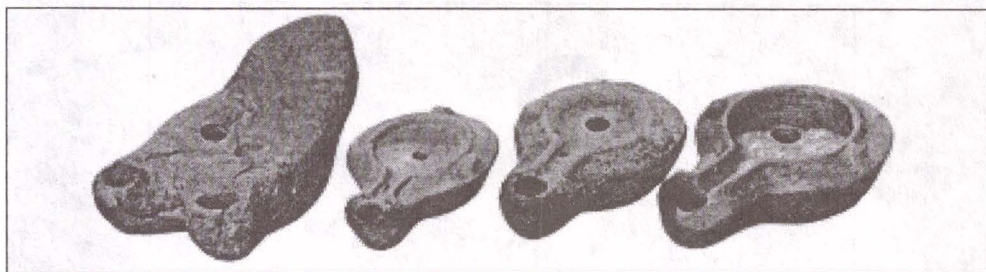

Fig. 28. Opaște

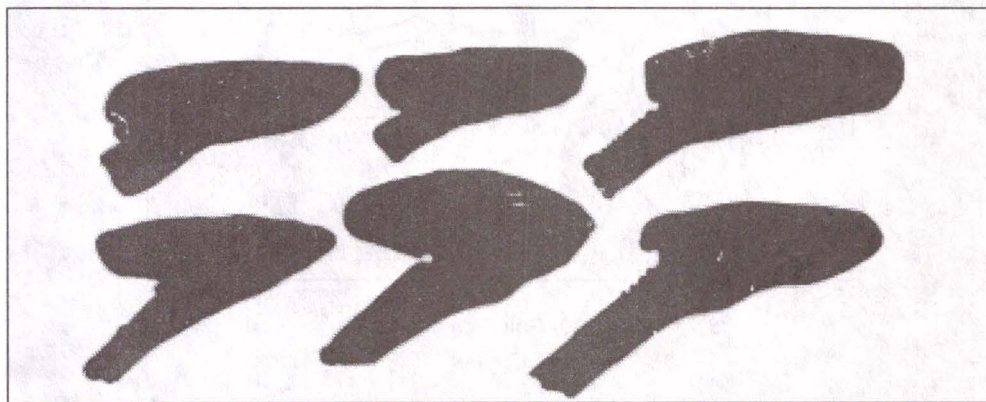
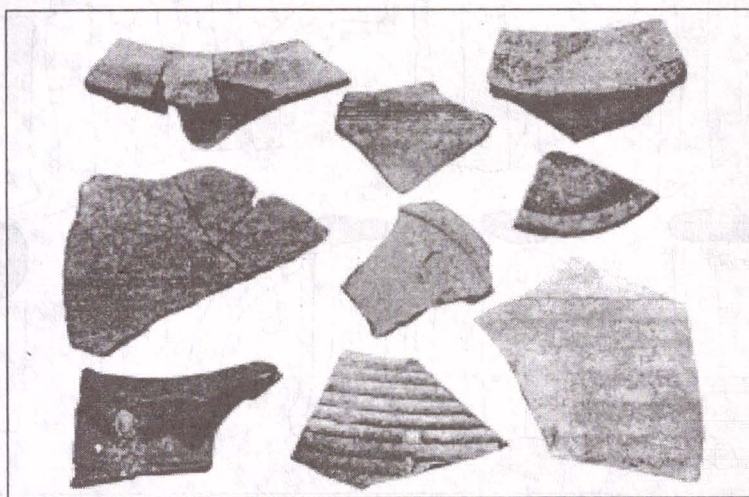
Fig. 29. Buze de *dolium*-uri.

Fig. 29. a. Fragmente de vase de provizii.

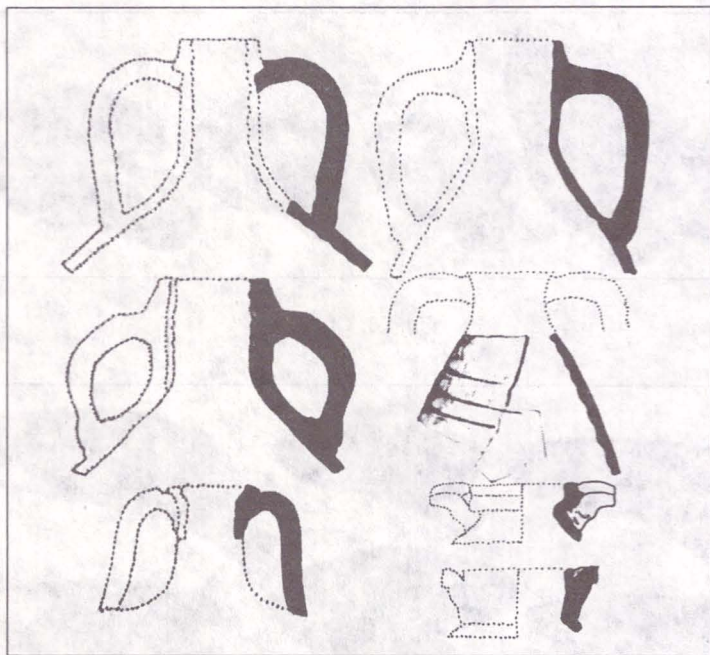

Fig. 30. Gâturi de amorse.

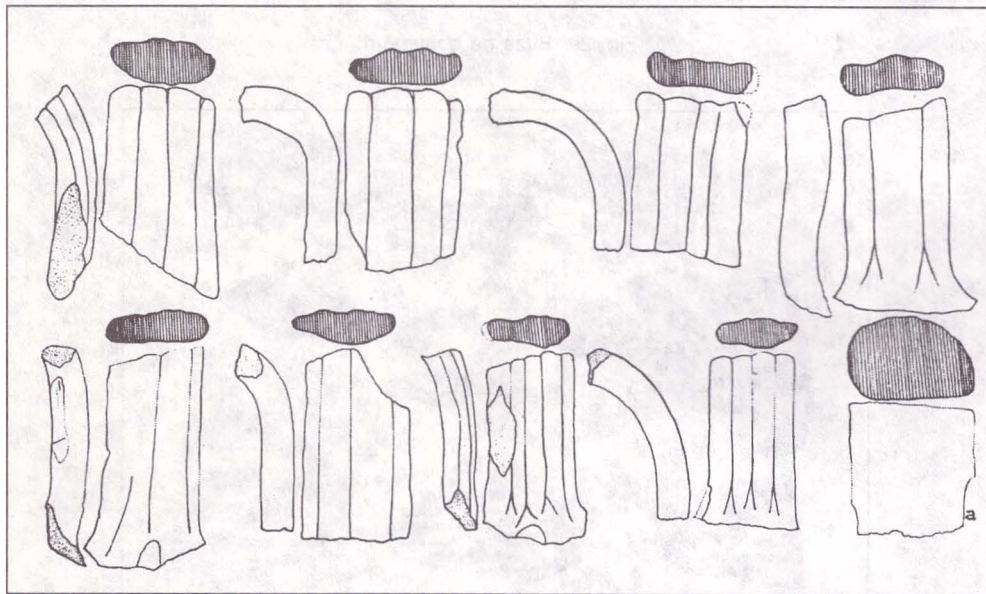

Fig. 31. Toarte de amorse.

Fig. 32. Fragmente de *terra sigillata*.

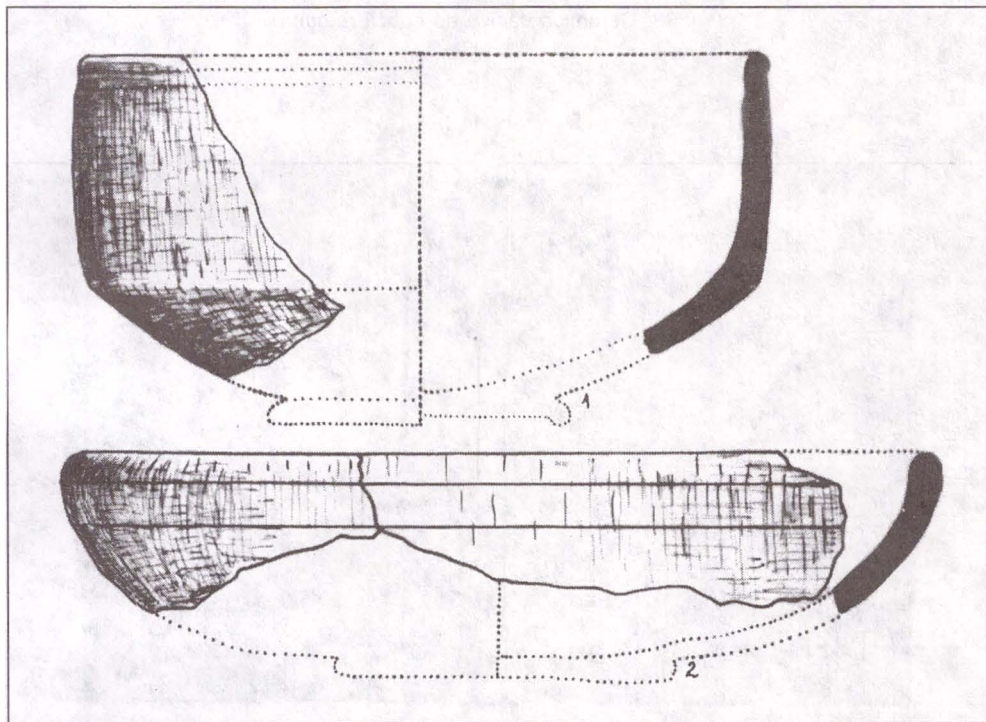

Fig. 32. a. „Terra sigilata” de factură locală.

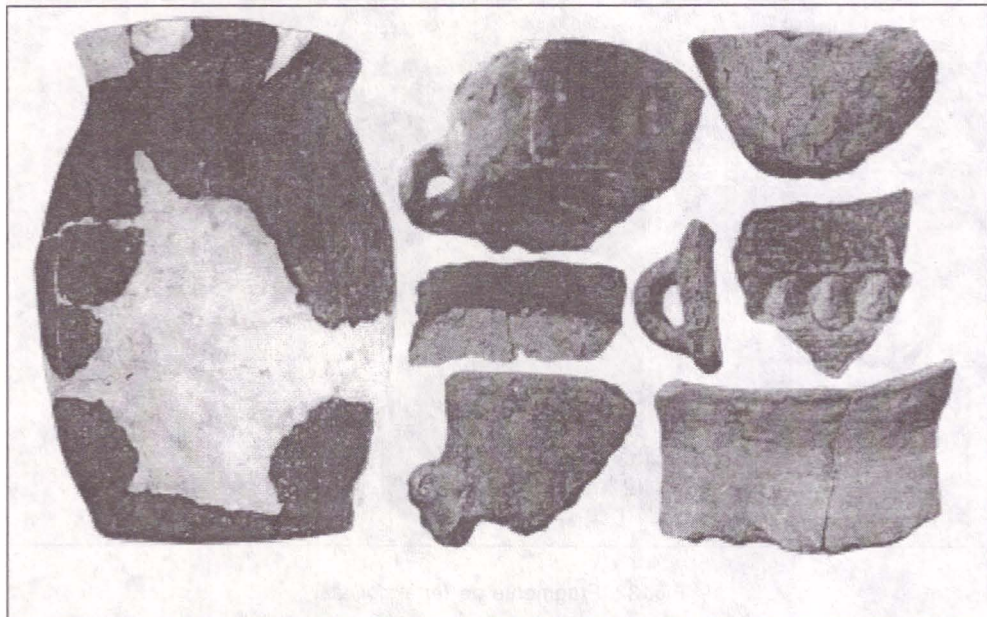

Fig. 33. Ceramică dacică de epocă romană.

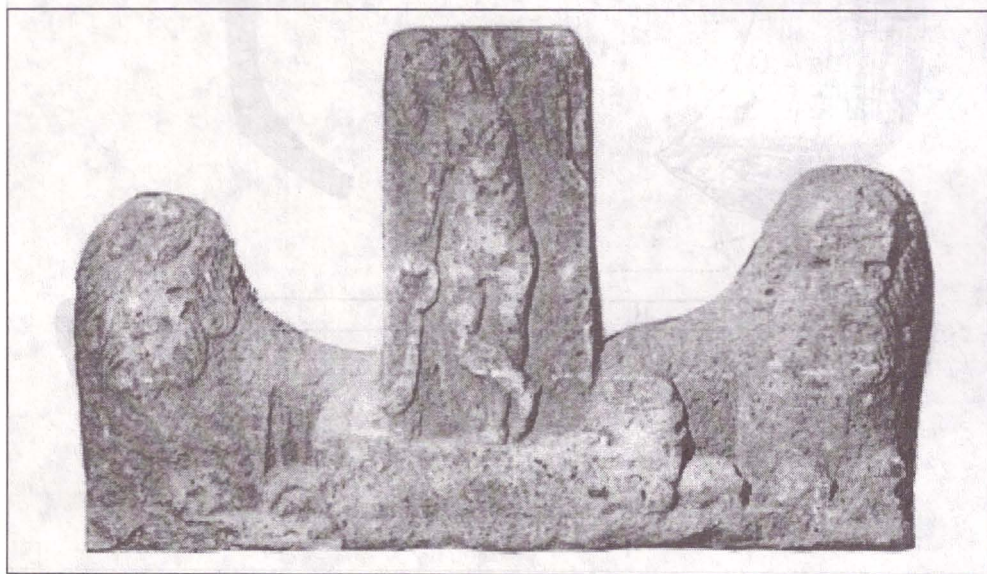

Fig. 34. Monument funerar.

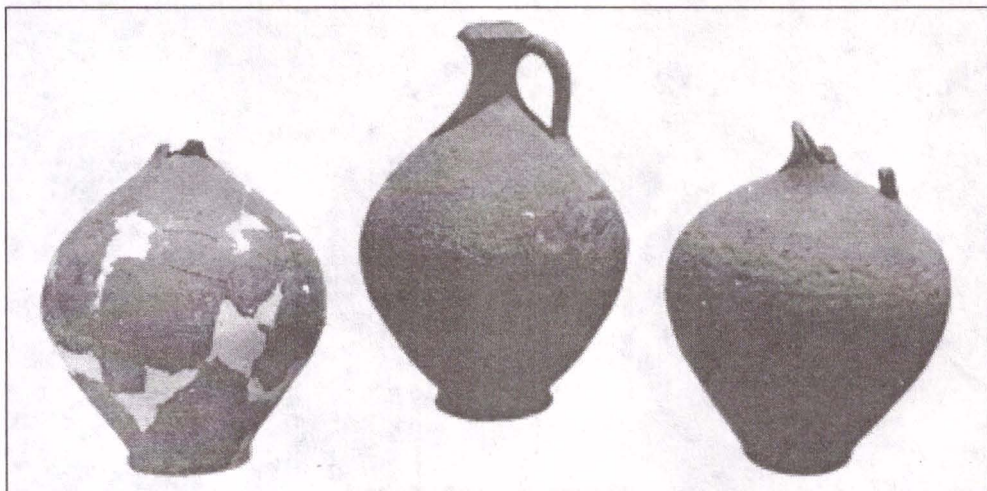

Fig. 35. Urcioare provenite din necropolă.

Fig. 36. Vatră de foc.

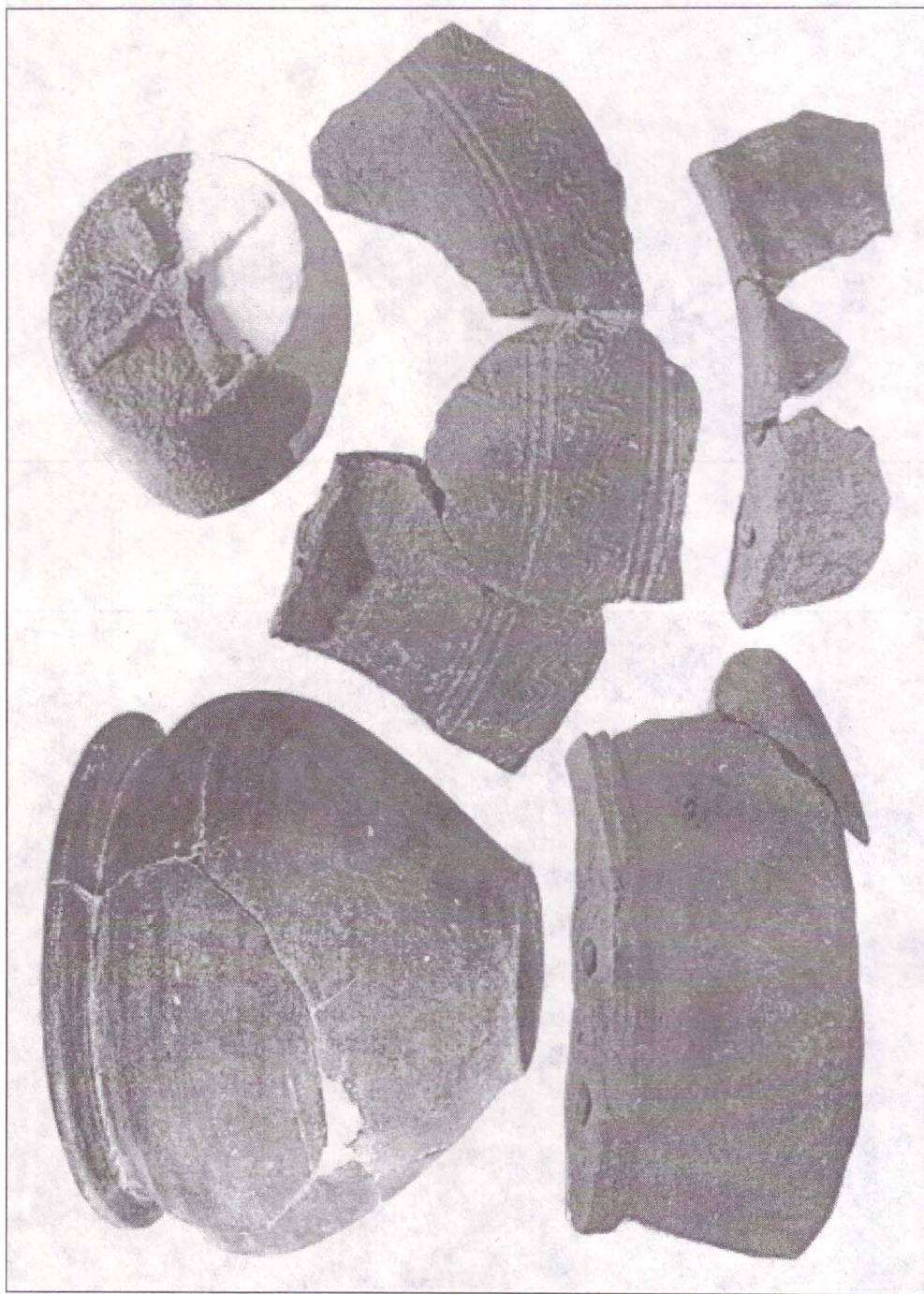

Fig. 37. Ceramică din epoca prefeudală.

CONTRIBUȚII LA VIAȚA CULTURAL-RELIGIOASĂ A POPULAȚIEI RURALE DIN DACIA ROMANĂ INTRACARPATICĂ

Dumitru POPA

O încercare de a trata ansamblul manifestărilor cultural-religioase din lumea rurală a Transilvaniei romane este un demers pe cât de interesant, pe atât de anevoios. Prin însăși formele sale concrete de trăire și manifestare în planul cultural-religios, această lume a lăsat puține mărturii documentare, iar unele din aceste mărturii sunt dificil de interpretat, în lipsa altor izvoare care să le confirme. Pe lângă aceste dificultăți obiective există și o incertitudine cu privire la proveniența multora dintre monumentele arheologice ce pot fi studiate în beneficiul domeniului abordat. Prin însăși natura și valoarea lor estetică, prin prestigiul de care s-au bucurat de timpuriu în rândurile elitei culturale a umaniștilor transilvăneni și chiar mai departe, aceste bunuri au fost transportate din locul lor inițial, au intrat în colecții particulare sau de stat, au fost incorporate în monumente medievale și moderne¹. Cu prilejul editării inscripțiilor din Dacia romană intracarpatică (*IDR* III/2,3,4) s-au făcut convenite reșezări din monumente epigrafice, iar în recente repertorii arheologice județene (Cluj, Alba, Brașov, Mureș), s-au adus de asemenea o serie de clarificări privind proveniența multor monumente arheologice. Ambele operații au contribuit la o „sărăcire” a mediului rural de documente arheologice, dar operația în ansamblul ei poate fi considerată benefică căci ea sporește gradul de certitudine asupra concluziilor ce se pot trage.

În acest demers am analizat doar acele descoperiri care, prin conținut și contextul din care provin evidențiază apartenența lor la mediul rural al satelor și *villae*-lor. Astfel, am luat în evidență numai informațiile epigrafice ce proveneau, sau se refereau la persoane civile și în primul rând inscripțiile votive și cele funerare. Dintre inscripțiile onorarii le-am inclus doar pe cele puse de civili, considerând că prezența lor în mediul rural se adresează în egală măsură și acestei lumi. Din mulțimea epigrafelor cuprinse în categoria *instrumentum* am repertoriat doar pe cele ce se refereau la producători rurali sigur atestați și câteva inscripții incizate pe vase. Nu am luat în calcul inscripțiile descoperite în așezările minere, iar din stațiunile termale le-am reținut doar pe cele funerare, considerând că ele aparțin locuitorilor permanenți, unii dintre ei posibili proprietari rurali. Procedând în acest fel, chiar dacă am redus și mai mult informația

1. Există o bogată bibliografie cu privire la peregrinările monumentelor Daciei romane; vezi, în general: M. Macrea, în *ActaMN*, 2, 1965, p. 141 - 160; I. Rusu, *IDR*, I, p. 33-60.

epigrafică, credem că am păstrat-o doar pe aceea ce are o legătură nemijlocită cu lumea satelor daco-romane.

Am reușit astfel să reținem aproximativ 240 de inscripții din mediul rural al Daciei romane intracarpatiche². Dintre acestea 120 sunt de caracter funerar, 69 sunt votive, 4 onorifice, 12 sunt din categoria *instrumentum*, cu semnificație socio-economică, două inscripții pe vase executate după ardere și o diplomă militară. Un număr de aproximativ 34 de inscripții fragmentare nu au putut fi clasificate, dar, după opiniile editorilor, cele mai multe sunt tot de caracter votiv.

Inscripțiile votive, cu rare excepții, provin din așezările și *villae*-le *rusticae* aflate pe teritoriul rural al coloniilor, iar câteva, din celelalte așezări mai dezvoltate sau din cele situate în apropierea *limes*-ului. Dedicantii sunt în proporție covârșitoare cetățeni, proprietari rurali și câțiva sclavi administratori, care pun închinarea pentru stăpânii lor. Sub aspectul monumentelor, altarul votiv este cel mai răspândit în forme și compoziții cu nimic diferite de cele întâlnite în orașe. Referitor la textul inscripțiilor, nici el nu diferă de ceea ce se întâlnește în celelalte medii provinciale; câteva particularități se referă totuși la unele forme populare ale numelor unor divinități (*Silvanus*, *Diana*) sau la indicarea unui singur nume în cazul unor dedicanți, situație perfect explicabilă în cadrul restrâns al unor comunități rurale.

Inscripțiile de caracter funerar sunt mult mai echilibrat distribuite pe întinderea teritoriului rural. Adăugând acestora și celelalte monumente de artă funerară: *aedicule*, medalioane, lei funerari, care se știe că aparțineau unor ansambluri ce conțineau și o inscripție³, realizăm o imagine mai completă asupra folosirii scrisului de către populația rurală.

Și sub aspectul categoriilor socio-juridice ale celor eternizați epigrafic, situația este mai echilibrată, în inscripții apărând un număr mai mare de peregrini, unii dintre ei, judecând după natura monumentelor, cu situații materiale deosebite și cu o cultură romană profundă.

Inscripțiile de caracter onorific sunt o manifestare a cultului imperial și a loialismului politic în mediul rural. Inscripțiile sunt adresate: lui Hadrianus, la Cristești⁴, Caracalla, la Teliucu Inferior⁵, Severus Alexander, la Mărtiniș⁶ și guvernatorului provinciei Publius Furius Saturninus la Aiud sau *Germisara*⁷.

În cadrul inscripțiilor cu valoare predominant economică le-am inclus pe cele două aparținând unor lapidari: Diogenes la *Aquae*⁸, Hermeros la Cristești⁹. Tot aici intră inscripțiile a cinci proprietari de *officine*, doi la Cristești¹⁰ și câte unul la Viștea¹¹,

2. Într-un studiu din 1974, I. Winkler, *SCIVA*, 25, 1974, 497-515, înregistra din toate datele 230 inscripții și 80 piese sculpturale, dar criteriile selectate erau diferite.

3. M. Gramatopol, *Dacia antiqua*, București, 1982, p. 146.

4. *IDR*, III/4, 134.

5. *IDR*, III/4, 37.

6. *IDR*, III/4, 260.

7. *IDR*, III/4, 64.

8. *IDR*, III/3, 6.

9. *IDR*, III/4, 133.

10. *IDR*, III/4, 159, 161.

11. N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timișoara, 1980, p. 142, nr. 3.

Hobița¹² și Leșnic¹³ și, în mod sigur, un meșter olar de la Cristești, cu ștampilă imprimată. Celelalte patru inscripții pe vase sunt tot de la Cristești, dar nu este sigur dacă ele reprezintă semnături de meșteri sau inscripții ale utilizatorilor. Le-am inclus totuși în categoria inscripțiilor de caracter economic, considerându-le deci însemne ale producătorului pe considerentul că ele se aflau într-un mare centru de olari, iar semnele făcute de utilizatori sunt în mediul rural foarte rare¹⁴. Dintre diplomele militare am reținut-o doar pe cea de la Turea, singura care provine dintr-o așezare rurală și atestă un veteran trac sau un urmaș al său, colonizat în teritoriul orașului *Napoca* și foarte probabil, un proprietar rural¹⁵.

Pentru conturarea universului cultural-religios al locuitorilor rurali alături de zestrea epigrafică sunt de luat în analiză și aproximativ 85 de monumente: statui, reliefuri, statuete, medalioane din lut, antefixe, la care se adaugă apoi mai multe vase cu decor în relief redând șerpi, provenind din 14 așezări rurale. Valoarea documentară a acestor monumente este inegală atât prin natura lor cât și prin informațiile ce le deținem despre ele, unele beneficiind de studii și clasificări detaliate, altele abia semnalate, multe pierdute și deci imposibil de verificat.

Studiul vieții cultural-religioase din Dacia romană, chiar și în lipsa unei sinteze atotcuprinzătoare se află într-un stadiu avansat, fiecărei divinități mai frecvent adorată, sau unor grupuri de divinități, fiindu-le consacrate studii monografice cu valorificarea întregului material documentar, epigrafic și figurativ, cunoscut¹⁶. Încercarea noastră de a contura universul cultural-religios al populației rurale pornește de la toate observațiile și concluziile formulate deja și urmărește să-i surprindă și alte trăsături particulare, din perspectiva concepției noastre asupra acestei lumi și prin luarea în discuție și a altor surse documentare.

În condițiile concrete ale satului daco-roman unde frecvența mărturiilor de viață religioasă este incomparabil mai redusă decât în lumea orașelor și a castror și unde avem de analizat comunități mai restrânse și mai omogene sub aspect etno-cultural, valoarea documentară a fiecărui monument crește considerabil, el putând fi adeseori considerat reprezentativ pentru credințele întregului grup social. Acest lucru apare deosebit de evident dacă urmărim frecvența mărturiilor religioase din așezările rurale. Cu câteva excepții (Ciumăfaia, Sebeș, Tibru) în toate celelalte așezări s-a descoperit de regulă câte o singură inscripție, uneori cu două divinități invocate și mai rar două sau mai multe inscripții. Desigur, situația s-ar putea datora și hazardului, dar și acolo unde s-au întreprins cercetări mai extinse, situația nu s-a schimbat prea mult (Micăsasa, Blandiana, Ghirbom).

12. O. Floca, în *Materiale*, 1, 1953, p. 476; N. Branga, *op. cit.*, p. 139, nr. 21.

13. N. Branga, *op. cit.*, 140-141; *IDR*, III/3, 55.

14. N. Gudea, în *ActaMP*, 16, 1992, p. 201-221.

15. *IDR*, I, Dipl. XXIV.

16. Vezi, în principal: M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 338-403; M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984, p. 29-32; Idem, *Culte greco-romane în provincia Dacia*, (rez.), 1984., p. 21-24, unde se prezintă bibliografia principală; S. Sanie, *Culte în Dacia romană*, I. *Culte sirene și palmirene*, București, 1981; C. C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, București, 1995.

Pe baza mărturiilor analizate (fără a avea certitudinea că le-am cuprins pe toate), pe primul loc în rândul divinităților adorate în lumea rurală a Transilvaniei romane se situează Jupiter¹⁷, cu 18 de dedicații epigrafice și 7 monumente (5 statui, o statueta, o toartă de lucernă). Tot de monumente consacrate zeului suprem al panteonului roman se leagă poate și câteva fragmente sculpturale reprezentând acvile sau o mică statueta din lut redând și ea o *aquila*, descoperită în așezarea de la Râșnov. Epitetele cele mai frecvente sunt cele obișnuite, *Optimus*, *Maximus*, câteodată părintele zeilor fiind invocat și cu epitetele de *Appenninul*¹⁸, *Depulsor*¹⁹ și *Fulgurator*²⁰.

Despre cultul lui Jupiter în Dacia s-a evidențiat, pe baza analizei dedicantilor, că era un cult oficial, întreținut din obligații politice de către reprezentanții locali ai puterii²¹. Această afirmație se verifică în mare parte și pentru mediul rural, căci mulți dintre dedicanți sunt magistrați municipali, cu proprietăți rurale, dar întâlnim printre adoratori și oameni simpli, fără funcții, agricultori, veterani sau coloniști pentru care actul de devoțiune ar putea fi urmarea unui atașament sincer față de această divinitate, într-un mediu mai conservator și mai atașat de străvechile valori ale religiei romane. Un număr de 13 monumente provin de pe teritoriul inițial al coloniei *Ulpia Traiana* și această situație ar putea fi un indiciu despre rolul pe care l-a jucat primul oraș daco-roman și teritoriul său rural în difuzarea religiei romane tradiționale în noua provincie. Atunci când Jupiter apare asociat cu alte divinități, acestea sunt Diana și Terra Mater. Acolo unde apar și alte dedicații ele sunt adresate tot unor zei ai panteonului tradițional (Junona, Silvanus, Diana, Nemesis, Marte) și foarte rar se amestecă în aceeași așezare zeii greco-romani cu cei orientali, ceea ce ar putea fi un indiciu despre modul concret în care s-au grupat coloniști în așezările rurale și despre o anumită omogenitate etno-culturală și religioasă în aceste așezări.

Silvanus²², este atestat prin: 10 inscripții și un relief, provenind din 10 localități. Adoratorii lui sunt cetățeni romani sau veterani, în șapte cazuri și trei sclavi care-i închină altare pentru sănătatea stăpânilor lor, între care doi, sunt cu siguranță proprietari rurali și deci sclavii puteau fi intențenți la *villae*-le *rusticae* ale acestora, iar în cazul lui Myro, de la Sic, s-a considerat că el ar fi putut să conducă un birou al unui arendaș, la ocnele de sare de aici²³.

Pentru zona rurală cu specificul ei economic și de viață numărul monumentelor consacrate ne apare ca redus, dar prezența unui templu la *Ulpia Traiana*²⁴, se poate explica și prin faptul că unii dintre proprietarii rurali trăiau în capitală sau participau aici la cultul zeului protector al ogoarelor, al gospodăriei rurale în general, confirmându-se astfel rolul orașului de centru religios al teritoriului său rural.

17. Pentru cultul lui Jupiter în Dacia: M. Macrea, *op. cit.*, p. 360; D. Isac, în *ActaMN*, 11, 1974, p. 61 - 79; M. Bărbulescu, *op. cit.*

18. *IDR*, III/3, 17.

19. *IDR*, III/3, 18.

20. I. Téglás, *ArchErt*, XXIX, 1909, p. 161 - 163, 436 - 438.

21. M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 164.

22. Pentru cultul lui Silvanus în Dacia: M. Macrea, *op. cit.*, p. 365; A. Rusu, în *Sargetia*, 10, 1973, p. 395 - 408; M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 132.

23. D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, p. 93.

24. H. Daicovicu, D. Alicu, în *ActaMN*, 18, 1981, p. 80 - 82.

Diana²⁵ – cu 7 inscripții și 3 monumente (două reliefuri, o statueta) – se situează pe locul trei în rândul divinităților greco-romane. Pe un altar de la Rădaia, zeița este invocată cu epitetul *Vera et Bona*²⁶. Pe trei altare ea apare asociată cu: Silvanus (la Negriștea²⁷), Terra Mater (la Ocna Mureșului²⁸) și poate cu Mithras (la Ampoița²⁹). De remarcat, iarăși, că în două localități, alături de dedicațiile pentru Diana apar și dedicații pentru Liber Pater sau IOM³⁰. Dedicantii către zeiță sunt, în două cazuri cunoscuți, cetățeni cu nume romane (Ampoița, Tibru). Epitetul *Vera*, neobișnuit pentru zeiță a fost interpretat ca un „provincialism” și tradus prin „cea dreaptă” sau „cea adevărată”, iar cel de *Bona*, este mai frecvent atribuit Fortunei, zeița norocului și a destinului. Cele două epitete evidențiază, în opinia primului editor, un fenomen de sincretism religios, în urma căruia Diana devine în religia populară o zeiță a destinului ce hotărăște soarta omului. Este Diana care persistă în religia daco-romanilor, refuzând să lase locul creștinismului și care supraviețuiește în lexicul popular („zănatec”³¹) sau în sărbătorile creștine și mitologia populară („Sânzâienele”³²). Oricum, cele două atribute, prin realitatea lor și prin semnificație, trădează o comuniune sinceră între adoratori și divinitate și credem că ele trebuiesc privite ca o expresie a căutărilor pentru a defini cât mai nuanțat aceste raporturi.

În ierarhia divinităților greco-romane adorate în mediul rural urmează Hercules³³, cu 6 monumente din care doar o inscripție. În inscripția de la Șpring, eroul-zeu apare asociat cu celtica Obile³⁴. Capul unei statui a zeului a fost descoperit în cariera de la Gura Baciului³⁵, iar un relief la Sălașul de Sus³⁶, foarte probabil într-o *villa rustica*. Singurul dedicant cunoscut, care ar putea fi un locuitor de la țară, este M(arcus) D...P, decurion într-o colonie, după cum rezultă din inscripția de la Șpring.

Cu șase monumente a fost invocată în mediul rural și Junona³⁷. Dintre monumentele figurative ce atestă cultul zeiței în mediul rural semnalăm acum capul unei statui executat dintr-un lut fin, cu firnis, cu o execuție deosebit de îngrijită, descoperit întâmplător la Viile Sibiului, într-un mediu arheologic care cuprinde ceramică romană dar și dacică, răsnițe fragmentare și monede.

Mercurius³⁸ este prezent în religia populației rurale prin patru monumente, o inscripție și trei statuete și tot de patru ori apar și Geniile³⁹. Cu trei monumente au fost

25. Pentru cultul Dianei în Dacia, vezi: M. Macrea, *op. cit.*, p. 361; M. Bărbulescu, în *Dacia*, N.S. 16, 1972, p. 203 - 233.; Idem, *op. cit.*, p. 131.

26. M. Macrea, în *AISC*, I, 1928 - 1932, p. 109 - 111.

27. C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII - VIII, 1937, 1940, p. 322.

28. *IDR*, III/4, 67.

29. S. Sanie, în *SCIV*, 30, I, 1979, p. 21 - 30; *IDR*, III/4, 46.

30. *IDR*, III/4, 55.

31. M. Macrea, *loc. cit.*

32. V. Pârvan, *Contribuții arheologice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. 122.

33. M. Macrea, *op. cit.*, p. 362 - 363; M. Bărbulescu, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 173 - 194; 15, 1978, p. 219 - 233.

34. *IDR*, III/4, 29.

35. C. Pop, *loc. cit.*, p. 557, nr. 7.

36. M. D. Lazăr, în *Sargetia*, 10, 1973, p. 409-411.

37. Inscripții la Ciumăfaia, Peșlișu Mic și reprezentări la Cristești 2, Corpadea și Valea Viilor.

38. Inscripția la Ciumăfaia, statuete: Tătarlăua, două din Câmpia Transilvaniei; S. Cociș, în *AIA*, 29, 1988-1989, p. 347 cu bibliografia anterioară.

39. Cristești, Stremț, Săcădate, Valea Lupului.

dăruirii Liber Pater⁴⁰ și Fortuna⁴¹ iar Marte, Nemesis. Venus, Terra Mater și Priapus au câte două⁴².

Dintre străini, iranianul Mithras, cu 14 atestări, 8 inscripții și șase monumente ocupă un loc important în credințele populației rurale din Transilvania romană. La Decea Mureșului, de unde provin două monumente a fost identificat și un loc de cult pentru zeu, amenajat subteran în malul Mureșului⁴³. *Mithreum*-ul era construit din piatră legată cu lut la 7-8 m deasupra văii Mureșului și avea un *naos* dreptunghiular cu dimensiunile de 4,65 x 4,15 m, cu orientarea sud-nord, diferită, deci, de norma religioasă, iar în față era prevăzut cu un *pronaos* mai larg, păstrat doar parțial. Pe peretele frontal de nord se afla, în centru, un altar votiv (pus de un *duumvir*?), care avea la partea superioară imaginea lui Mithras *Petrogenitus*⁴⁴. De o parte și de alta a acestui monument care reprezenta, foarte probabil, statuia de cult, se aflau un altar votiv⁴⁵ și un altar de jertfă, iar pe pereții de est și de sud, alte monumente. Existența altor două *mithreum*-uri la Vințu de Jos, unde s-au descoperit două dintre cele mai frumoase relifuri⁴⁶ și Doștat⁴⁷, nu este acceptată de către specialiști piesele fiind considerate ca migrate din *Apulum*. Celelalte monumente provin din așezări rurale, poate *villae rusticae*. Lopadea Nouă⁴⁸, Oiejdeu⁴⁹, Suceagu⁵⁰, Ceanu Mic⁵¹, Săcădate⁵², Ozd⁵³ sau din așezări cu ocne de sare: Sâmpaul⁵⁴ și Ocna Sibiului⁵⁵. Dedicantii, în măsura în care-i cunoaștem – sunt în două cazuri, magistrați municipali cu nume romane, iar în alte trei, sunt sclavi sau liberi. O situație mai aparte întâlnim la Săcădate, de unde provin două inscripții, a doua închinată lui IOM *Dolichenus Commagenorum*⁵⁶, ceea ce ar putea fi un indiciu pentru etnia și originea teritorială a coloniștilor de aici.

Serapis, apare pe cinci tipare din lut, în centrele de olari de la Cristești și Micăsasa. Vase decorate cu astfel de efigii nu au fost găsite însă, ceea ce ridică întrebarea dacă nu cumva aceste tipare aveau altă funcționalitate⁵⁷.

40. Inscripții: Benic, Valea Nandruului, Rădaia.

41. Inscripție la Ciumăfaia, reprezentări la Moldovenești și Gornești.

42. Marte: Rupea și Valea Sângeorgiului; Nemesis: Peștișul Mic și Vâlcele (?); Venus: Gornești și Micăsasa; Terra Mater: Domnești și Ocna Mureș; Priapus: Ohaba și Miercurea Sibiului.

43. M. Takacs, în *Apulum*, 24, 1987, p. 173-177.

44. *IDR*, III/4, 70.

45. *IDR*, III/4, 71.

46. Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, Sibiu, 1876, p. 65, 69; piesele se află în Muzeul Brukenthal; I.I. Russu, în *StComBruck*, 12, 1965, p. 60, nr. 17.

47. *IDR*, III/4, p. 37-38.

48. Cloșca Băluță, în *SCIVA*, 40, 1989, p. 381-383; *IDR*, III/4, 63.

49. D. Tudor, *Orașe*, p. 179; *TIR*, L 34, p. 85; Al. Aldea, V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1996, p. 137.

50. I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992, p. 378, nr. 14, cu bibliografia.

51. I.I. Russu, în *Materiale*, 6, 1959, p. 877-878, nr. 9.

52. *KVSL*, XIX, 1896, p. 11; N. Lupu, *Atheanaeum*, Cluj, Științe sociale, 1970, p. 81-86; *IDR*, III/4, 87.

53. *Marisia*, 2, 1967, p. 63-67; *IDR*, III/4, 131; V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Tg. Mureș, 1996, s. v.

54. *IDR*, III/4, 248; S. Sanie, *op. cit.*, p. 269, nr. 71, Sol Invictus.

55. C. Pop, în *Apulum*, 9, 1971, p. 554.

56. *IDR*, III/4, 86.

57. Al. Popa, *StComBruck*, 12, 1965, p. 231, 235; A. Husar, V. Man, în *Marisia*, 25, p. 27; I. Mitrofan, *Catalogul expoziției Micăsasa*.

Dintre cultele locale traco-moesice, cel al „Cavalerului Trac” este atestat prin patru monumente⁵⁸ trei din același punct (Sălașul de Sus), iar „Cavalerii Danubieni” sunt prezenți prin două descoperiri⁵⁹.

Un număr mare de divinități, din panteonul greco-roman: Aesculapius, Apollo, Ceres, Minerva, Libera, Dionysos, Dis Pater, Proserpina, Pan, Luna, Daphne, Eros, iar dintre străini: Jupiter Amon, IOM Dolichenus, Isis, Hercules Magusanus, Bonus Puer, Obile, Deus Narenus și Saromandus apar în monumentele din mediul rural câte o singură dată.

O mențiune specială facem și despre Attis, divinitatea frigiană fiind redată pe mai multe monumente de caracter funerar, stele și *aedicule* într-o iconografie bine conturată⁶⁰.

Tot în rândul descoperirilor legate de universul religios din mediul rural se situează și vasele cu decor în relief, reprezentând șerpi. Se cunosc astfel de vase fragmentare din 14 așezări rurale⁶¹: Aiud, Cristești, Lechința de Mureș, Obreja, Micăsasa, Sângeorgiu de Mureș, Ghirbom, Iernut, Mediaș, Nadeș, Cricău, Slimnic (în ambele așezări)⁶². Unitare ca formă și bine individualizate în ansamblul olăriei daco-romane, cu deosebiri în ceea ce privește modalitatea specifică de reprezentare a șerpilor, aceste vase au fost considerate ca fiind legate în principal de cultul lui Mithras⁶³. O analiză mai atentă a asocierilor de simboluri din decorația lor și a situațiilor concrete de descoperire au evidențiat însă că ele puteau servi ca accesorii de cult pentru mai multe divinități: Sabazios, Mercur, Liber Pater sau Dionysos, Serapis⁶⁴. De remarcat răspândirea preponderentă în mediul rural a acestor vase rituale și, lucru foarte important, prezența lor în cel puțin patru, poate cinci așezări ale populației băștinașe. Nu avem nici un motiv să ne îndoim că aceste vase au intrat în inventarul sacru al unor comunități băștinașe din epoca romană, iar problema ce se pune este în cultul cărei divinități erau ele folosite. Dintre divinitățile enumerate mai sus, Sabazios a avut în Dacia foarte puțini adoratori⁶⁵ și nici unul din mediul rural. La fel și Mercurius (o singură inscripție și 3 statuete), astfel că ar mai rămâne în discuție Mithras și Liber Pater. La *Ulpia Traiana* și la *Porolissum*, vase cu șerpi s-au descoperit în templele lui Liber Pater⁶⁶, iar larga răspândire a cultului acestei divinități i-a îndreptățit pe unii să vadă aici un fenomen de *interpretatio Romana*, din partea populației băștinașe⁶⁷. Aceste

58. Bolduț, I.I. Russu, în *SCIVA*, 28, 1977, 4, p. 597-599; Sălașul Superior, 3 ex., A. A. Rusu, V. Eskenasy, în *SCIVA*, 29, 1978, 4, p. 573-578; *IDR*, III/3, p. 17; Hristache Tatu, Z. Kalmar, în *Sargetia* 21-24, 1988-1991, p. 99, nr. 49.

59. Aiud și Miercurea Sibiului.

60. O. Floca, W. Wolski, în *BMI*, XLII, 3, 1970, p. 4 - 50; V. Wollmann, în *Apulum*, 14, 1976, p. 104 - 107; M. Gramatopol, *op. cit.*, p. 165; M. Bărbulescu, *op. cit.* p. 189.

61. Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 69 - 70. V. Bolindeț, în *EphNap*, 3, 1993, p. 123 - 141 cu 12 descoperiri din mediul rural.

62. I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic. Contribuții la continuitatea dacilor în Dacia romană*, București, 1981, p. 51.

63. Vezi toată discuția la Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 73; V. Bolindeț, *loc. cit.*; de cultul lui Mithras pare să le asocieze și I. Glodariu, *op. cit.*

64. V. Bolindeț, *loc. cit.*

65. M. Macrea, *op. cit.*, p. 373 - 374; M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 134.

66. Al. V. Matei, în *ActaMP*, 6, 1982, p. 17 - 22; V. Bolindeț, *loc. cit.*, p. 187.

67. N. Gostar, în *AlIA*, Iași, II, 1965, p. 237 - 254; M. Macrea, *op. cit.*, p. 378 - 379; D. Protase, *Autohtonii în Dacia, vol I, Dacia romană*, București, 1980, p. 240 - 241; M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 207.

observații ar putea constitui argumente în favoarea ideii că cel puțin în unele din așezările menționate prezența acestor vase ar fi un indiciu al venerării acestei divinități, atât de intim legate de specificul vieții rustice.

În ansamblul lor, mărturiile epigrafice și figurative cu semnificație religioasă descoperite în mediul rural al Transilvaniei romane nu sunt foarte numeroase, iar o comparație cu alte medii ale provinciei nu o considerăm edificatoare, având în vedere suma de particularități care fac din mediul rural unul mai omogen sub multe aspecte: economic, social, cultural, al raporturilor interumane și, nu în ultimul rând, al mentalităților. Pentru această lume cu colectivitățile sale modeste solidaritatea umană chiar și în planul credințelor și puterea de atracție a grupului principal de credincioși închinători față de unul sau câțiva zei, a fost mai mare și ne întrebăm dacă nu cumva aceste elemente de natură religioasă, alături firește și de cele economice, au acționat ca factori determinanți în structurarea anumitor comunități rurale.

Din ceea ce cunoaștem despre alte părți ale Imperiului, chiar dacă informațiile sunt din domeniul literaturii (*Daphnis și Hloe* de Longos), reiese simplitatea ritualului religios consacrat unor divinități rurale, precum Pan, Nimphele, Dionysos, pentru care un altar, o statuie, un izvor sau un pin sacru erau suficiente pentru invocarea și cinstirea lor, iar semnele cinstirii la fel de simple: coronițe de flori, jertfă de lapte proaspăt.

Legat de acest aspect al formelor concrete de derulare a ritualului religios în mediul rural se pune problema existenței unor locuri de cult⁶⁸. Documentația epigrafică și arheologică ne oferă dovezi clare pentru existența acestora la Decea Mureșului, pentru Mithras, la *Germisara* un *nimphaeum*⁶⁹ și la Alburnus Maior un *lucus*⁷⁰. Alte posibile locuri de cult rurale: temple, sanctuare, crânguri sacre au fost propuse la Valea Sângeorgiului⁷¹ și cele două menționate deja, dar incerte. Desigur imaginea aceasta este departe de a fi satisfăcătoare și trebuie să acceptăm că la fel ca și în alte părți, o serie de așezări rurale cu un nivel de viață economică și edilitar-culturală mai dezvoltată și care foarte probabil reprezentau și centre ale unor teritorii rurale, au îndeplinit și funcția de centru religios al teritoriului respectiv, fiind în acest sens dotate cu locuri de cult. Descoperirea, recentă, a *lucus*-ului de la *Albumus Maior* ar putea oferi un model despre modul cum se organiza viața religioasă și în alte așezări rurale, (Ciumăfaia, Săcădate) chiar dacă nu la dimensiunile și de complexitatea constatate aici. Apoi, așa cum afirmam și mai sus, pentru mulți din proprietarii rural din ținuturile unor orașe, locul de desfășurare al cultului îl reprezenta orașul - reședință, iar exemplul *Ulpiei* cu templele sale pentru Liber Pater și Silvanus, divinități prin excelență rurale, poate fi edificator și pentru alte situații.

Despre religia populației autohtone de provincie s-a evidențiat adeseori lipsa unor documente certe cu privire la formele ei concrete de manifestare⁷². Situația aceasta, privită în contextul general al mediului rural, își poate găsi unele explicații

68. C. Pop, în *Sargetia*, 25, 1992 - 1994, p.181 - 192.

69. I. Piso, A. Rusu, în *RevMonIst*, 1, 1990, p. 9 - 17.

70. V. Wollmann, în *AIIA, Cluj-Napoca*, 27, 1985, p. 253 - 296.

71. *IDR*, III/3, p. 33.

72. Vezi nota 67.

logice. În categoria de așezări cu arhitectură modestă din lemn și lut, multe locuite de coloniști, dar, în care categorie, se înscriu și așezările autohtone, monumentele epigrafice lipsesc cu desăvârșire. În câteva cazuri s-au descoperit statuete din bronz sau teracotă, iar în unele din așezările autohtone cercetate, vase cu șerpi. Trebuie să considerăm că aceste comunități participau la viața religioasă din așezările mai mari de care erau legate administrativ-economic și foarte probabil și cultural-religios. Prezența vaselor cu șerpi în astfel de așezări rurale din care cinci daco-romane, recipiente sacre în care locuitorii rurali puteau transporta ofranda lor modestă către divinități ar putea fi interpretată și în acest sens. Care erau aceste divinități este o întrebare căreia i s-au oferit doar răspunsuri bazate pe o logică istorică, iar observațiile noastre nu le modifică. Cu excepția iranianului Mithras, ele sunt divinitățile greco-romane aflate pe primele locuri în preferințele populației rurale: Jupiter, Silvanus, Liber Pater, între cele masculine, Diana și Junona între cele feminine. Nu trebuie exclus apoi, în virtutea unei viziuni clasice, nici creștinismul, din posibilele opțiuni religioase ale populației autohtone. Existau o serie de condiții favorizante care, cel puțin ca ipoteze de lucru, trebuiesc luate în analiză. În momentul creării provinciei, noua religie se afla în plină ofensivă propagandistică care, foarte probabil, nu a ocolit nici Dacia. Dispariția structurilor organizate ale religiei geto-dacilor și chiar distrugerea fizică a locurilor lor sacre, nu se poate să nu fi trezit, cel puțin pentru o vreme, un sentiment de adversitate față de religia noilor stăpâni. Ori, tocmai pe acest tărâm cele două fenomene s-au putut întâlni. Bineînțeles, se adaugă toate celelalte aspecte, deja demult evidențiate, inclusiv numărul tot mai mare de mărturii arheologice concrete⁷³.

73 N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români*, Oradea, 1988, p. 135 - 205; I. Mitrofan, *Micăsasa*, p. 26; *Catalogul expoziției Marele centru ceramic roman de la Micăsasa*.

CONTRIBUTIONS TO THE RURAL POPULATION'S CULTURAL-RELIGIOUS LIFE FROM ROMAN INTER-CARPATHIAN DACIA

Abstract

The research of this field of Roman life is more difficult to be accomplished due to the small number of direct proves that can be studied. The rural communities, by their small dimensions, by the smaller material possibilities, by a simpler religious life, have offered a less number of proves regarding their cultural-religious life. From this point of view the value of each prove increases, it being very often representative for orientation and religious choices of the whole community and it is very possible that the belonging of a certain rite to have been played an important part in the constitution and demographic development of rural communities.

We have analysed only those proves: inscriptions, plastic monuments, pots with ornament in relief representing snakes, that by their content and clear circumstances in which they were discovered, show an undoubted connection with rural life. We come up to 69 votive inscriptions and perhaps 34 (kept fragmentary), to which are added others about 85 plastic monuments (statues, statuettes, reliefs, clay medallions representing gods) and more fragments of pots with snakes, discovered in 14 rural settlements. Basing on them, we could try a scale of intra-Carpathian Dacia rural inhabitants' religious preferences.

We remark the predomination of Roman-Greek traditional rites. Ahead is also Jupiter with at least 25 monuments, folowed by Silvanus with 11 monuments, Diana with 10 monuments. Hercules was honoured with 6 monuments, Mercurius with 4, and Liber Pater and Fortuna, each with 3.

Regarding the foreigners, only the Iranian Mithras is evoked in 14 monuments, and the local gods of Thraco-Getic origin, are very rare. The Thracian Knight is attested by 4 monuments and the Danubian Knights by 2 discoveries.

The pots with relief ornament representing snakes indicate the rural communities' involvements in the commemoration of some rites. Considering some concrete observations from Ulpia Traiana and Porolissum urge us to believe that they were used in the Liber Pater's ritual.

Studing the antique literature we could state some considerations regarding the simplicity of the rite in the rural areas and also the fact that it was shared by all the members of community.

Taking into account some recent discoveries we should reconsider, also, the role of the Christianity in some rural communities' religious life, including the native population.

OBIECTE DE OS ÎN COLECȚIILE MUZEULUI JUDEȚEAN MUREȘ

Mihai PETICĂ, Andrei ZRÍNYI

Piese pe care dorim să le prezentăm provin din colecțiile muzeului județean Mureș - Târgu-Mureș (jud. Mureș), descoperite cu ocazia săpăturilor arheologice.

Materia primă utilizată o reprezintă atât oasele menajere provenite de la animale mari, dinți de animale, coarne de ovicaprine etc. Culoarea variază și ea, de la nuanțe de alb-gălbui, cenușiu, brun etc. Marea lor majoritate sunt lustruite, ornamentația fiind realizată prin incizie, șlefuire sau cioplire fină.

În raport de funcționalitatea lor, piesele de os le clasificăm în următoarele categorii: 1) piese de uz casnic; 2) piese de toaletă și podoabă; 3) instrumente medicale; 4) piese de echipament militar; 5) piese pentru jocuri; 6) diverse și nedeterminabile.

1) *Piese de uz casnic*

La această categorie bronzurile domină osul; totuși osul continuă să fie utilizat pe scară largă. Perforația este, în general, ovală. Unele străpungătoare au fost doar începute, prezentând fațete tăiate sau urmele despicării oaselor crude.

2) *Piese de toaletă și podoabă*

Majoritatea acestor piese sunt simple și fragmentate, doar două piese sunt ornamentate. Menționăm la această categorie un pandantiv (amuletă?) și o aplică plată, probabil pentru centură.

3) *Instrumente medicale*

Din această categorie fac parte o mică spatulă-sondă, o sondă pentru ureche și o liguriță (?) din care s-a păstrat doar mânerul cu urma cavității.

4) *Piese de echipament militar*

Aici prezentăm o singură piesă, întăritura de os, cu cavitatea pentru coardă, de la un arc.

5) *Piese pentru jocuri*

Pe lângă zarul și trei jetoane clasice, mai prezentăm și fragmentul unui pahar, din os, pentru aruncat zaruri.

6) *Diverse și nedeterminabile*

În această categorie am inclus o prăsea-lamă și un *stilus* (?) fragmentar.

CATALOG

ACE DE CUSUT

1. Ac, pl. I/1; os; stare de conservare perfectă; culoare galben-deschis; L=9,7 cm; După ureche piesa este retezată; Cociș-Alicu 1993, nr. 136; sec. II-III e.n.; Cristești?; MJM; Nr. inv.4162. Inedit.

2. Ac; pl. I/2; os; stare de conservare bună (urechea știrbită); culoare galben-închis; L=12,4 cm; Cociș-Alicu 1993, nr. 122; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928¹; MJM; nr. inv. 815. Inedit.

3. Ac; pl. I/3; os; stare de conservare perfectă; culoare brună; L=13,9 cm; ac simplu cu arcuire naturală; Cociș-Alicu 1993, nr. 122; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 814. Inedit.

4. Ac; pl. I/4; os; stare de conservare mediocră (vârful și urechea rupte); culoare brun-cenușiu; L=8,7 cm; ac simplu; tip nedeterminabil; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 812. Inedit.

5. Ac; pl. I/5; os; conservare bună (vârful rupt); culoare cenușie; L=9 cm; ac simplu cu urechea deosebit de strâmtă, iar capătul retezat; Cociș- Alicu 1993, nr. 136; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 821. Inedit.

6. Ac; pl. I/6; os; conservare bună (vârful rupt); culoare cenușiu-deschis; L=7,5 cm; ac simplu cu capătul ușor rotunjit, urechea dispusă oblic; Cociș-Alicu 1993, nr. 134; sec. II-III e.n.; Cristești-A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 804. Inedit.

7. Ac; pl. I/7; os; conservare mediocră (vârful și urechea rupte); culoare cenușie; L=9 cm; tip nedeterminabil; ac simplu; sec. II-III e.n.; Cristești-A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 817; Inedit.

8. Ac; pl. I/8; os; conservare mediocră (vârful și urechea rupte); culoare brun-deschis; L=8 cm; tip nedeterminabil; ac simplu; sec. II-III e.n.; Cristești-A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 818; Inedit.

STRĂPUNGĂTOARE

9. Străpungător; pl. II/1; dinte de rozător; stare bună; culoare brun-gălbuie; L=4,1 cm; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 905. Inedit.

10. Străpungător; pl. II/2; dinte de rozător; stare bună; culoare brun-gălbuie; L=3,9 cm; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 835. Inedit.

11. Străpungător; pl. II/3; dinte de rozător; stare bună; culoare alb-gălbuie; L=4 cm; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 840. Inedit.

12. Străpungător; pl. II/4; corn de ovicaprină; stare bună; culoare brună; L=7,9 cm; grosimea 2 cm; prezintă urme de șlefuire, vârful rupt; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 845. Inedit.

1. Săpături efectuate de Aurel Filimon (cu participarea lui Al. Ferenczi de la Institutul de Arheologie și Istorie, Cluj), într-o zonă pe malul Mureșului, ce nu a putut fi localizată.

13. Străpungător; pl. II/5; corn de cerb; stare fragmentară (vârful piesei); culoare cenușie; L=5,7 cm; grosimea 1,9 cm; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 854. Inedit.

14. Străpungător; pl. II/6; os tubular; vârful rupt; culoare cenușie; L=9,3 cm; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 842. Inedit.

15. Străpungător; pl. II/7; os tubular; vârful rupt; culoare brun - deschis; L=11,1 cm; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 841. Inedit.

16. Străpungător; pl. II/8; corn de cerb; vârful rupt; la bază prezintă urme de tăiere; culoare brun-gălbuie; L=10,2 cm; grosime 2,7 cm; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 2571. Inedit.

17. Străpungător; pl. II/9; os de pasăre; stare bună cu urme de utilizare; L=11,3 cm; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 849. Inedit.

FRAGMENTE DE ACE

18. Ac; pl. III/1; os; conservare mediocră (ambele capete rupte); culoare galben-închis; L=3,8 cm; tip nedeterminabil; sec. II-III e.n.; Cristești-A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 836. Inedit.

19. Ac; pl. III/2; os; conservare mediocră (ambele capete rupte); culoare cenușie; L=3,2 cm; tip nedeterminabil; sec. II-III e.n.; Cristești-A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 838. Inedit.

20. Ac; pl. III/3; os; conservare mediocră (fragment); culoare galben-închis; L=5,1 cm; tip nedeterminabil; sec. II-III e.n.; Cristești-A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 831. Inedit.

21. Ac; pl. III/4; os; conservare mediocră (fragment); culoare cenușie; L=5,1 cm; tip nedeterminabil; sec. II-III e.n.; Gudea-Bajusz 1991, tip. I. var. 3; Cristești-A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 807. Inedit.

22. Ac; pl. III/5; os; conservare mediocră (fragment); culoare galben-închis; L=5,4 cm; tip nedeterminabil; sec. II-III e.n.; Cristești-A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 837. Inedit.

23. Ac; pl. III/6; os; conservare mediocră (fragment); arcuit natural; culoare galben-închis; L=7,6 cm; tip nedeterminabil; sec. II-III e.n.; Cristești-A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 855. Inedit.

24. Ac; pl. III/7; os; vârful și urechea rupte; culoare alb-gălbuie; L=8,8 cm; sec. II-III e.n.; Brâncovenești 1975, sec. Cn III; MJM; f. n. inv; D. Protase - A. Zrínyi, în *Marisia* XXIII-XXIV, p. 130, pl. LVIII/1.

MÂNERE

25. Mâner de la un cuțit; pl. III/8; os; conservare mediocră (deteriorări provocate de oxizii de fier); culoare brun-deschis; L=9,7 cm; \hat{L} =1,6 cm; ornamentat prin incizii paralele oblice pe partea dorsală și linii hașurate în zona inferioară, ușor bombate; în partea de jos prezintă urmele unui nit, înconjurat de un cerc incizat; hașurarea se termină cu două linii paralele care se repetă la 1 cm distanță, precum și în zona gardei; în cavitatea mânerului se mai păstrează resturile lamei de fier; sec. II-III e.n.; Cristești - malul Mureșului; MJM; nr. inv. 4163. Inedit.

ACE DE PĂR

26. Ac; pl. IV/1; os; conservare bună; culoare alb-gălbuie; L = 13,8 cm
Gudea-Bajusz 1991, tip. IV, var. VI, subvar. a²; ornamentat cu trei gulere urmate de un con de pin, apoi încă două gulere mai mici, terminându-se cu un con alungit (partea cu decor are lungimea de 3,8 cm); sec. II-III e.n.; Cristești – A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 824. Inedit.

27. Ac; pl. IV/2; os; conservare bună; culoare brun-deschis; L = 11,1 cm; decorat cu două inele și un corp bitronconic (decorul are lungimea de 0,9 cm); Gudea-Bajusz 1991, tip. IV/var. V; sec. II-III e.n.; Cristești – A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 826. Inedit.

28. Ac; pl. IV/3; os; conservare bună (ușor ciobit la vârf); culoare galben închis; L = 12 cm; ac simplu cu terminație conică; Gudea-Bajusz 1991, tip. I/var. II; sec. II-III e.n.; Cristești – A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 830. Inedit.

29. Ac; pl. IV/4; os; conservare bună (ciobit la vârf); culoare brună; L = 11,6 cm; ac simplu cu capătul rotunjit; Gudea-Bajusz 1991, tip. I/var. III; sec. II-III e.n.; Cristești – A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 810. Inedit.

30. Ac; pl. IV/5; os; conservare bună (ciobit la ambele capete); culoare brun-închis; L = 12,6 cm; ac simplu fără decor; Gudea-Bajusz 1991, tip. I/var. I; sec. II-III e.n.; Cristești – A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 813. Inedit.

31. Ac; pl. IV/6; os; conservare bună (ușor ciobit la ambele capete); culoare brun-deschis; L = 10,9 cm; ac simplu fără decor; tip nedeterminabil; sec. II-III e.n.; Cristești – A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 811. Inedit.

32. Ac; pl. IV/7; os; conservare bună; culoare brun-deschis; L = 11,8 cm; ac simplu fără decor, ușor rotunjit la capăt; Gudea-Bajusz 1991, tip. I/var. III; sec. II-III e.n.; Cristești – A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 806. Inedit.

33. Ac; pl. IV/8; os; conservare bună; culoare alb-gălbui; L = 11,4 cm; ac simplu cu capătul rotunjit; Gudea-Bajusz 1991, tip. I/var. IV; sec. II-III e.n.; Cristești – A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 803. Inedit.

34. Ac; pl. IV/9; os; conservare mediocră (partea ascuțită ruptă); culoare brun-gălbui; L = 5,6 cm fragment cu capătul rotunjit; Gudea-Bajusz 1991, tip. I/var. IV; sec. II-III e.n.; Cristești – A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 823. Inedit.

35. Ac; pl. IV/10; os; stare bună; culoare gălbuie; L = 9,6 cm; ac cu capătul globular; Gudea-Bajusz 1991, tip. II/var. VI; sec. II-III e.n.; Brâncovenești 1975, secț. Cn. III; D. Protase – A. Zrínyi, în *Marisia*, XXIII-XXIV, p. 130, pl. LVIII/2; MJM; f.n. inv.;

PIESE DE PODOABĂ

36. Aplică; pl. V/1; os; conservare bună; culoare brună; L = 3,6 cm; grosime = 2 mm; aplică ornamentată cu un cerc în care se află cinci cerculețe cu câte un punct în centru, iar în stânga și dreapta cercului, în registrul exterior câte un cerculeț cu punct în centru. În cele patru colțuri se află găuri înconjurare cu cercuri.

2. Întrucât conține elemente de decor suplimentare față de tipologizarea făcută la Gudea-Bajusz 1991, am introdus o subvariantă a.

Pe verso, același decor, din care lipsesc cele două cercuri laterale; sec. II-III e.n.; Cristești – săpături 1962 (D. Protase, A. Zrínyi, Á. Dankanits); MJM; nr. inv. 6928. Inedită.

37. Pandativ (amuletă?); pl. V/2; os (fildeş?); stare bună; culoare albă; L = 3,6 cm; diam = 1,4 cm; pandativ având o formă cilindrică și o ureche laterală proeminentă de 8 mm pentru agățat, capetele cilindrului fiind ușor arcuite; decorul constă din patru șiruri de puncte cu număr inegal de elemente; sec. II-III e.n.; Praid; MJM; nr. inv. 2730. Inedit.

INSTRUMENTE MEDICALE

38. Spatulă sondă; pl. V/3; os; conservare mediocră (ruptă); culoare brun-deschis; L=8,3 cm; din instrument se păstrează doar lopățița spatulei, lentiformă în secțiune, cealaltă parte fiind ruptă; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; nr. inv. 834. Inedit.

39. Sondă ureche; pl. V/4; os; conservare bună; culoare brun-gălbuie; L=8,7 cm; S. Cociș în *Apulum*, XXVII, fig. 3/4; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 827. Inedit.

40. Linguriță; pl. V/5; os; conservare mediocră (ruptă); culoare alb-gălbuie; L-9,3 cm; mânerul unei lingurițe, din căuș se păstrează doar baza; decorată cu un inel terminat cu un ornament guttiform; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 825. Inedit.

PIESE DE ECHIPAMENT MILITAR

41. Piesă pentru arc; pl. V/7; os; stare de conservare fragmentară; culoare galben-închis; L=22,8 cm; Lățime = 2 cm; piesă alungită pentru întărirea capetelor arcului, cu o cavitate pentru legarea corzii; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 850. Inedit.

PIESE PENTRU JOCURI

42. Zar; pl. VI/1; os; stare bună de conservare; culoare cenușie, suprafețele lustruite; L=15 x 15 x 11 mm; valorile sunt compuse din puncte înconjurate de câte două cercuri concentrice incizate; tip. Alicu-Nemeș 1982, nr. 88; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 856. Inedit; cf. S. Cociș - D. Alicu, în *ActaMP*, XVII, 1993; pl. XXI/1-3.

43. Pahar pentru aruncat zarurile (fritillus); pl. VI/2; os; stare fragmentară; culoare brună; L = 4,4 cm; l=3,2 cm; diametru = 3,7 cm; suprafețele lustruite, ornamentat cu benzi de linii incizate; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 1486. Inedit.

44. Jeton (tessera); pl. VI/3; os; stare de conservare bună; culoare galbenă; diametru = 2,1 cm; Alicu-Nemeș 1982, tip. a, pl. V, nr. 10; piesa este decorată cu cinci cercuri concentrice incizate, păstrându-se la margine o suprafață netedă; sec. II-III e.n.; Cristești - A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 857. Inedit.

45. Jeton; pl. VI/4; os; stare bună; culoare galbenă; diametru = 2,6 cm; jeton în formă de disc, ornamentat cu 3 cercuri concentrice, la margine prezintă o suprafață netedă, în centru este găurit, versoul prezintă un cerc incizat; tip. inedit;

sec. II-III e.n.; Brâncovenești 1971, secț. IV; D. Protase – A. Zrínyi, în *Marisia*, XXIII-XXIV, p. 130, pl. LVIII/3; MJM; f.n.inv.

46. Jeton; pl. VI/5; os; stare bună; culoare galbenă; diametrul = 3,2 cm; *tessera* în formă de disc, ornamentată cu cercuri concentrice incizate, între primul și al doilea cerc aflându-se șapte cerculețe cu câte un punct în mijloc; pe revers un singur cerc incizat, piesa este perforată; tip. inedit; sec. II-III e.n.; Brâncovenești 1971, secț. IV; D. Protase – A. Zrínyi, în *Marisia*, XXIII-XXIV, p. 131, pl. LVIII/4.

DIVERSE ȘI NEDETERMINABILE

47. Prăsea; pl. VI/6; os; stare de conservare bună; culoare alb-gălbuie; L = 12,3 cm; l = 1,8 cm; grosimea = 4 mm; piesa prezintă trei găuri (probabil pentru niturile de fixare a lamei), în jurul cărora la marginile piesei se află un decor traforat constând din patru zimțuri, orientate două spre stânga și două spre dreapta. Același ornament îl întâlnim și în zona lamei, iar în partea inferioară (actualmente ciobită) se află o gaură pentru agățat. Suprafața este bine lustruită; sec. II-III e.n.; Cristești – A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 852. Inedit.

48. Stilus (?); pl. V/6; os; stare de conservare fragmentară; culoare brun-gălbuie; L = 9,4 cm; piesa prezintă urmele unei aplatizări (căuș de linguriță? aplatizarea pentru netezirea cerii?), iar la capătul celălalt se termină printr-un inel și un vârf ascuțit de 1,5 cm; sec. II-III e.n.; Cristești – A. Filimon 1928; MJM; nr. inv. 828. Inedit.

LISTA PRESCURTĂRIILOR UTILIZATE

Gudea-Bajusz 1991 = N. Gudea – I. Bajusz, *Ace de păr din os de la Porolissum*, în *ActaMP*, XIV-XV, 1990-1991, p. 81-126.

Cociș-Alicu 1993 = S. Cociș – D. Alicu, *Obiecte de os din Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis*, în *ActaMP*, XVII, 1993, p. 113-149.

Alicu-Nemeș 1982 = D. Alicu – E. Nemeș, *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMP*, XIX, 1982, p. 345-366.

DES OBJETS D'OS DANS LES COLLECTIONS DU MUSÉE DU DÉPARTEMENT MUREȘ

Résumé

L'étude représente, en fait, un catalogue des objets d'os et de corne, gardés dans les collections du Musée du département Mureș, découverts à l'occasion des recherches archéologiques effectués dans les stations de l'époque romaine.

Par rapport avec la fonction des pièces ont été ordonné en plusieurs catégories: des pièces pour l'usage de la maison, des pièces de toilette et de décor, des instruments médicaux, des pièces pour les jeux, des divers et des pièces indéterminés.

Le 48 pièces qui composent le catalogue contribuent à une meilleure connaissance de l'industrie pour travailler l'os et le corne pendant l'époque romaine.

LA LISTE DES ILLUSTRATIONS

La 1-ère planche. Des objets d'os: Cristești (1-8).

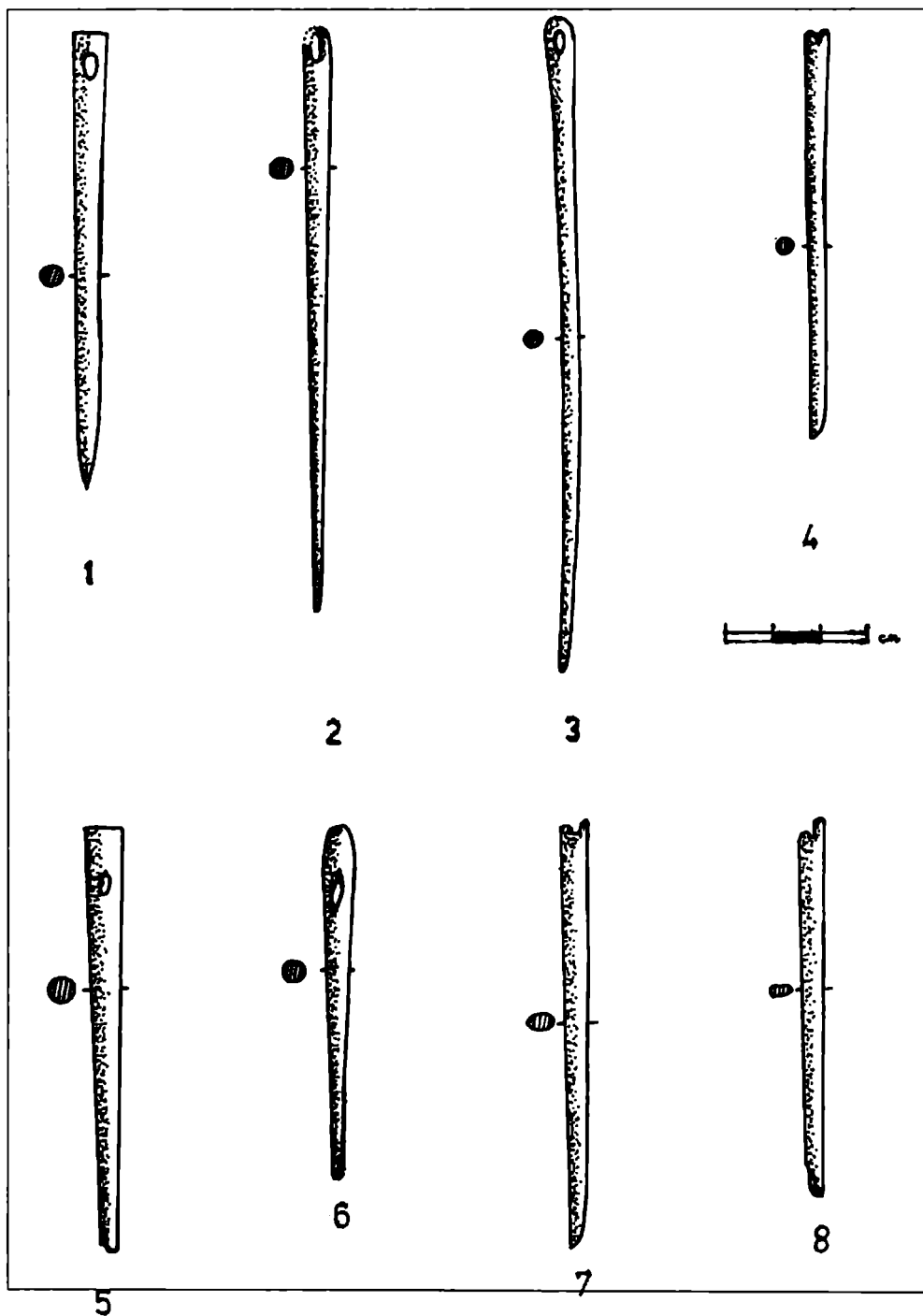
La 2-ème planche. Des objets d'os: Cristești (1-9).

La 3-ème planche. Des objets d'os: Cristești (1-6, 8), Brâncovenești (7).

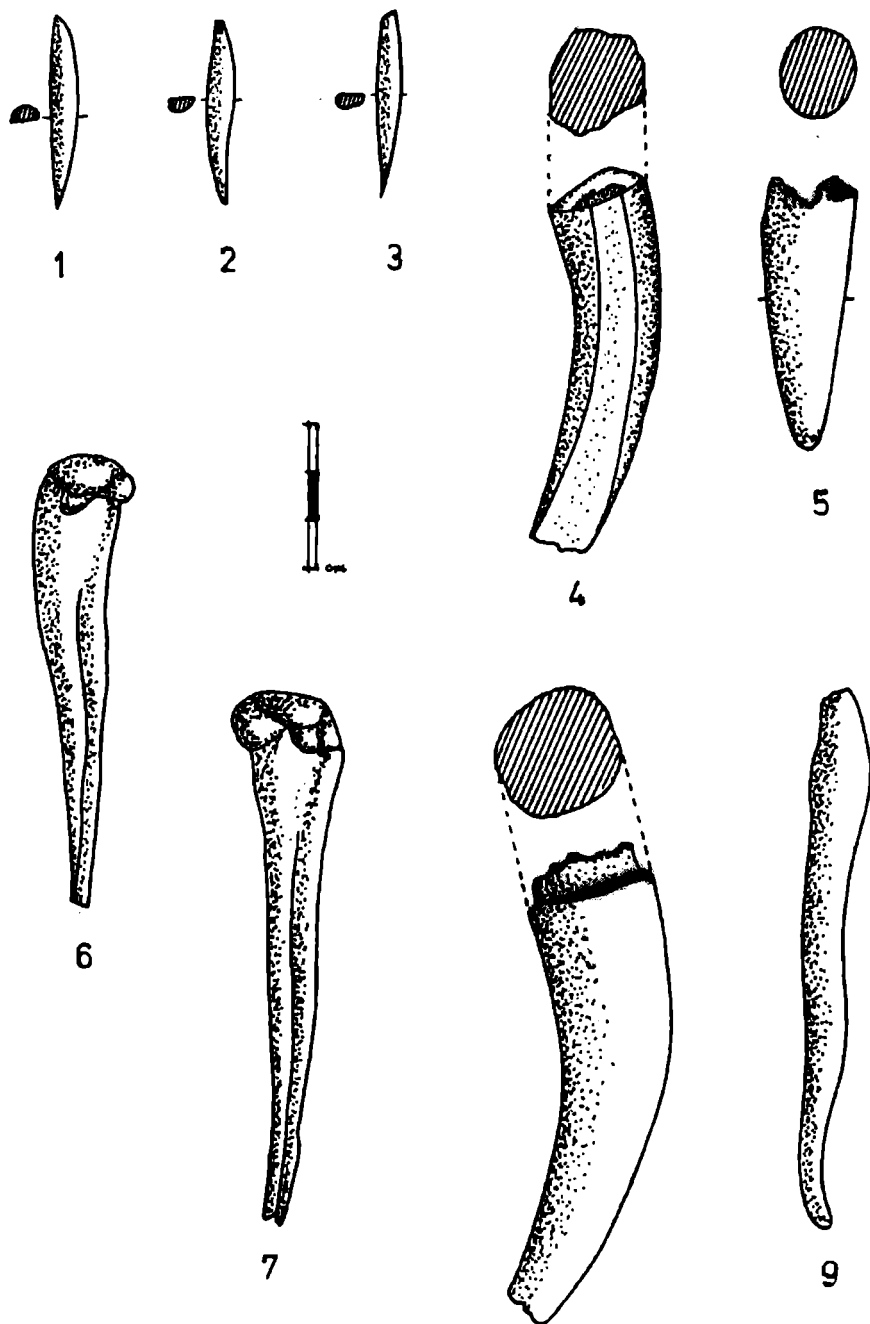
La 4-ème planche. Des objets d'os: Cristești (1-9), Brâncovenești (10).

La 5-ème planche. Des objets d'os: Cristești (1-3, 7), Praid (2).

La 6-ème planche. Des objets d'os: Cristești (1-3, 6), Brâncovenești (4-5).

P1 I. Obiecte din os: Cristești (1-8).

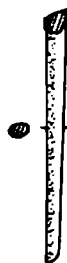

1

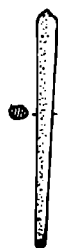
3

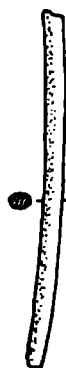
5

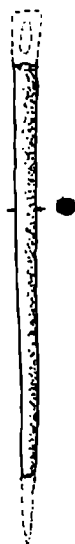
2

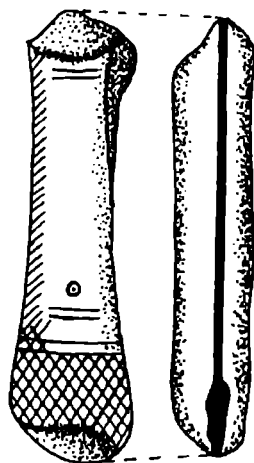
4

6

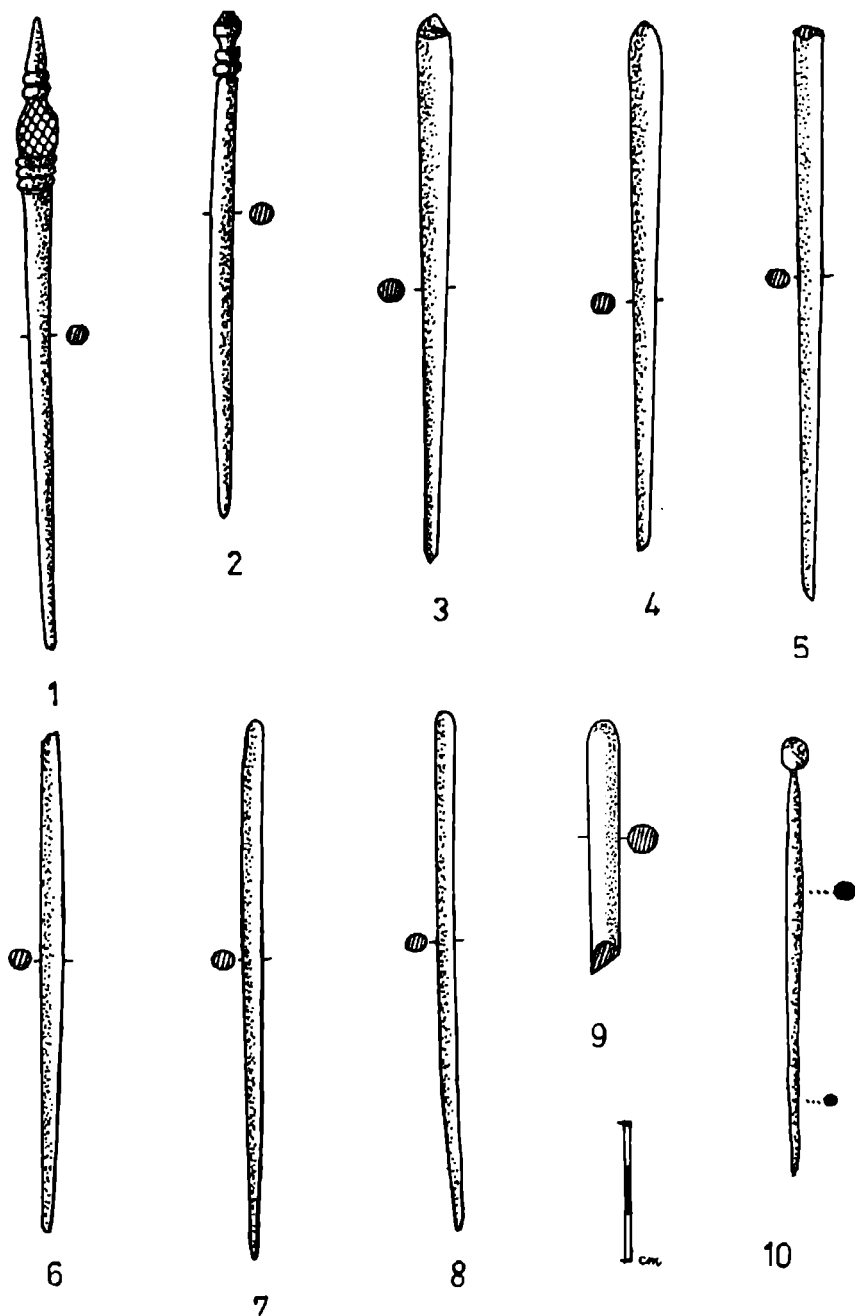

7

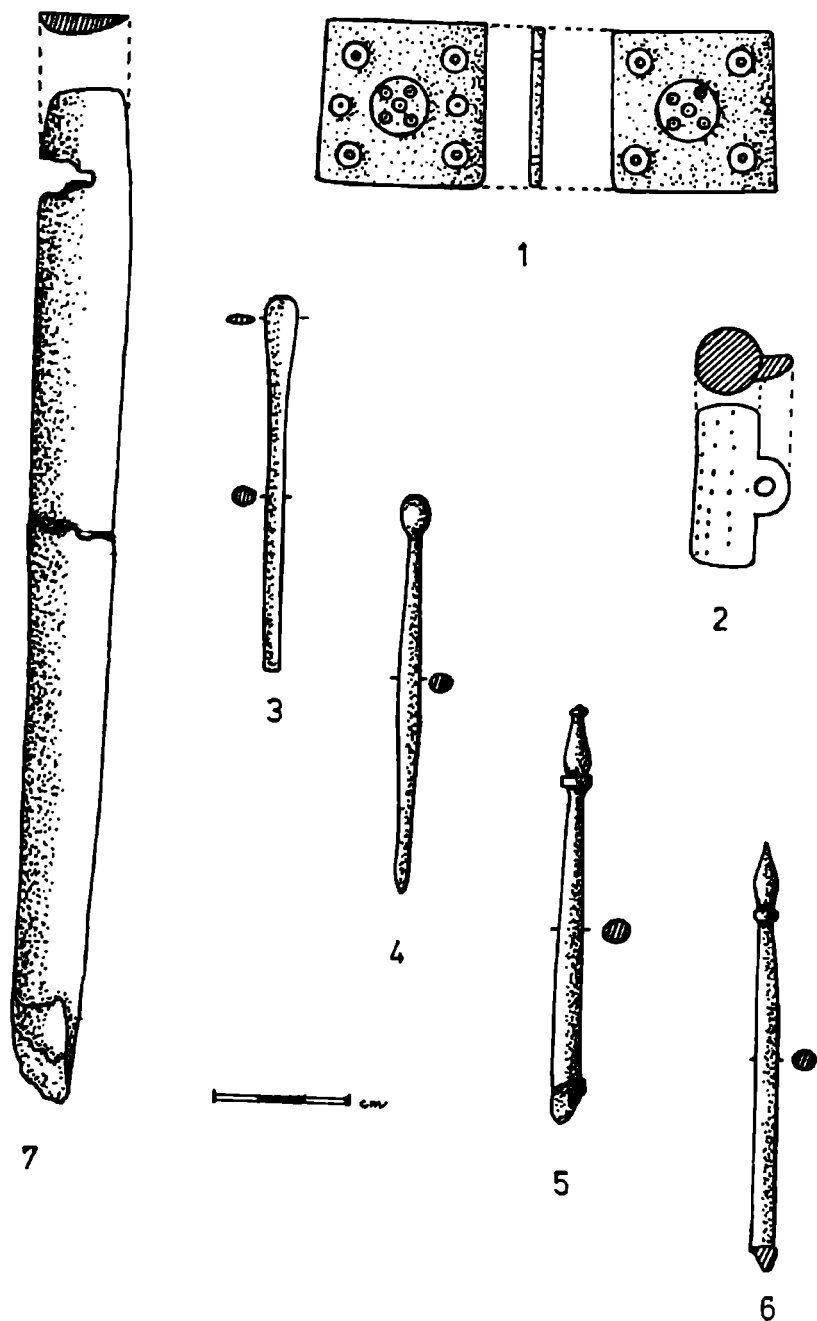

8

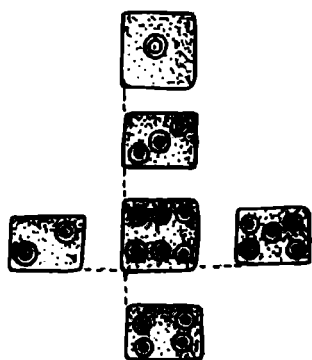
P1 III. Obiecte din os: Cristești (1-6, 8) Brâncovenești (7).

P1 IV. Obiecte din os: Cristești (1-9) Brâncovenеști (10).

P1 V. Obiecte din os: Cristești (1-3, 7) Praid (2).

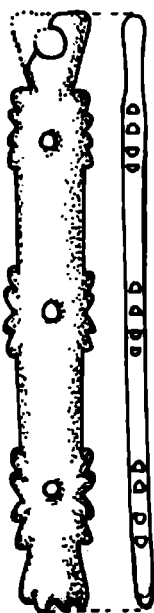
1

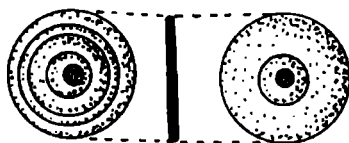
2

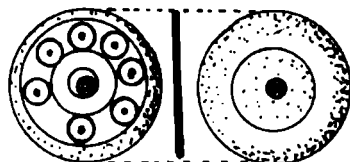
3

6

4

5

INELUL SIGILAR CU REEPREZENTARE ZOOMORFĂ DESCOPERIT ÎN NECROPOLA TUMULARĂ NORICOPANNONICĂ DE LA CAȘOLTȚ (JUD. SIBIU)

Alexandru Gh. SONOC
Adrian GEORGESCU

Inelul sigilar cu reprezentare zoomorfă, descoperit la jumătatea veacului trecut în necropola tumulară de epoca clasică de la Cașoltț (jud. Sibiu) a intrat demult în atenția specialiștilor¹, care l-au invocat drept argument pentru încadrarea cronologică și atribuirea etnică a necropolei, adesea însă fără a-l cunoaște nemijlocit, fără a ști din ce material a fost lucrat sau aducând drept argument al afirmațiilor lor doar presupuneri cu privire la animalul gravat pe acesta.

Inelul a fost descoperit cu prilejul săpăturii întreprinse la 15 noiembrie 1844 de Johann Michael Ackner (1782-1862)², în cea de a cincea campanie de săpături arheologice întreprinse în această necropolă, după declarația și numărătoarea autorului ei³. La acest sondaj a participat și Johann Georg Schuller, preot evanghelic din Bradu⁴, localitate aflată în imediata vecinătate a necropolei, la cca. 3 km. de Cașoltț. Acesta este, de fapt, descoperitorul sitului arheologic respectiv (în 1843) și cel care a efectuat și primele sondaje, care au confirmat caracterul funerar al movilelor. El afirma, de altminteri, că-și formulase ipotezele privitoare la acestea în vreme ce străbătea locul, găsindu-se pe drum între Cașoltț și Bradu și cunoscînd credința populară cu privire la

1. J.M. Ackner, *Alterthumsforschung zwischen Kastenholz und Girelsau*, în: *Transilvania. Ein Beiblatt zum Siebenbürger Boten*, 6. Jhg., 26, Hermannstadt/Sibiu, 1845, p. 132; Fr. Müller, *Die Heidengräber bei Kastenholz*, în: *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, Hermannstadt/Sibiu, N.F., V/2, 1861, p. 245 și pl. II/19; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucarest, 1945, p. 120; N. Lupu, *Istoricul cercetărilor necropolei de la Cașoltț-Sibiu*, în *Studii și cercetări științifice* (Cluj), seria III (*Științe sociale*), VI, 3-4, 1955, p. 108 și fig. 3; D. Protase, *Problema comunității în Dacia în lumina arheologiei și numismatiei*, București, 1966, p. 73; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 263; D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 89; V. Wollmann, *Johann Michael Ackner (1782-1862). Leben und Werk*, Cluj-Napoca, 1982, p. 71 și fig. 12; Wollmann (Hrsg.): *Briefe zur Geschichte der siebenbürgischen Altertumskunde*, Bukarest, 1983, fig. 12.

2. J.M. Ackner, *op. cit.*, p. 131 sq.

3. J.M. Ackner, *op. cit.*, p. 131.

4. N. Lupu, *op. cit.*, 1955, p. 97; asupra biografiei lui J.G. Schuller, v. V. Wollmann, *Briefe zur Geschichte...*, 1983, p. 227sq., n. 1 sub nr. 39.

faptul că sub movilele din pădure s-ar odihni cei uciși într-o luptă țărănească și -deși nu amintește limpede acest lucru -și numele dat locului de către români („La Mormiți”).

La acestea trebuie adăugat însă că necropola intrase de mai multă vreme în atenția căutătorilor de comori, cum o dovedește observația lui J.M. Ackner în legătură cu marele număr de tumuli „sfirtecați” (zertheilt) și nivelați în urma acestui fapt, precum și amănuntul că în colecția Muzeului Brukenthal au intrat în 1838 obiecte provenind din acest sit, deși nu se cunosc săpături întreprinse în acel an. Oricum, lui J. G. Schuller îi revine însă meritul de a fi făcut primul sondaj de informare, în primăvara anului 1844 împreună cu un țăran din Bradu, care arătase interes pentru acest lucru și cu colegul său, Daniel Roth, preotul evanghelic din Cașolț, pe care însă nu-l mai amintește ulterior, ei folosind pentru aceste lucrări 3 săpători. Cercetările au fost reluate mai târziu, în același an și în pofida vremii neprielnice - s-au obținut rezultate „mult mai îmbucurătoare”, în cele două campanii săpîndu-se în total 3 tumuli⁵.

Luând cunoștință de aceste sondaje, *Verein für Siebenbürgische Landeskunde*, într-o ședință de la sfârșitul lui iunie 1844, hotărăște cercetarea mai amănunțită a necropolei, Comitetul de Conducere delegându-l pentru a întreprinde „săpături sistematice” pe J. M. Ackner, preot evanghelic din Gușterița, arheolog și naturalist amator și cunoscut colecționar de fosile, minerale și antichități. Cercetările, constând în săparea a 8 tumuli, au început pe 4 iulie 1844, la ele participând și J. G. Schuller și au fost conduse, de fapt, de Michael Bielz⁶.

Mai târziu, bibliotecarul Muzeului Brukenthal, Ludwig Neugeboren (1806-1887) a mai săpat și el 6 tumuli pe 15 iulie 1844, în scopul îmbogățirii colecțiilor muzeului, această campanie - finanțată de amintitul muzeu - fiind, după afirmațiile lui J. M. Ackner, cea mai bogată în material⁷. În toamna aceluiași an, J. M. Ackner reia săpăturile, în două etape: la 9 octombrie, cu ajutorul a 6 săpători, dezvelindu-se 8 tumuli de diferite mărimi, iar pe 15 noiembrie încă 5⁸.

Așadar, săpăturile din 15 noiembrie 1844 constituie, de fapt, cea de a șasea și nu cea de a cincea campanie de săpături de la Cașolț, în situația în care prima este cea din primăvara aceluiași an. Participarea lui J. G. Schuller la această campanie nu este expres menționată, dar există dovezi îndeajuns de convingătoare pentru a o lua în considerare.

În articolul publicat în „Transsilvania”, J. M. Ackner vorbește de participarea la săpăturile din 15 noiembrie a doi „zeleși cercetători”, care s-au înțeles în acest scop la o veselă întrunire în H- (adică *Hermannstadt*, deci Sibiu sau *Hammersdorf*, adică Gușterița), lor adăugîndu-li-se un al treilea⁹. Întrucât după încetarea lucrului „cei doi prieteni - al treilea îi părăsese deja pe aceștia - mulțumiți de descoperirile acestei cercetări de verificare, odată cu soarele apunând, se despart cu sufletul împăcat de dumbrava sfântă a vechilor locuitori transilvăneni și nu fără o cordială strângere de mână unul de

5. N. Lupu, *op. cit.*, p.97sq.; cf. J.M.Ackner, *op. cit.*, p. 127.

6. N. Lupu, *op. cit.*, p.100 și n. 88; cf. J.M.Ackner, *op. cit.*, loc. cit.

7. N. Lupu, *op. cit.*, p.100; cf. J.M.Ackner, *op. cit.*, p. 127 sq.; în legătură cu biografia lui L. Neugeboren, v. V. Wollmann, *op. cit.*, p. 246, n. 1 sub nr. 183..

8. N. Lupu, *op. cit.*, p.101; cf. J.M.Ackner, *op. cit.*

9. J.M. Ackner, *op. cit.*, p. 131.

altul, întorcându-se în văile Oltului și Cibinului"¹⁰, este de presupus că unul din ei era tocmai J. G. Schuller. Această ipoteză devine o certitudine dacă luăm în considerare faptul că însuși inelul care face obiectul acestui studiu a fost descoperit de acesta, de la care, în împrejurări necunoscute, a ajuns în colecția lui J. M. Ackner, așa cum reiese din lista de inventar a Muzeului Brukenthal¹¹, întocmită la 1876 de custodele Mauritius von Kimakowicz¹².

În mod sigur inelul se găsea deja în 1861 în colecția lui J. M. Ackner, întrucât crezându-se la început că ar fi fost lucrat din bronz¹³ - se numără printre cele "câteva antichități de bronz" de la Cașolț, desenate de el - cum arată o scrisoare a acestuia din 13 august 1861 către Fr. Müller¹⁴ - pentru a servi drept ilustrație la articolul în care sunt descrise săpăturile întreprinse de cei doi la 2 august 1861 în aceeași necropolă, împreună cu L. Reissenberger (1819-1895)¹⁵, profesor la Liceul Evanghelic din Sibiu și conservator al Comisiei Centrale Chezaro-Crăiești înstitute pentru Cercetarea și Conservarea Monumentelor Patriei în districtul Sibiu¹⁶. În același articol, Fr. Müller menționează lămurit că inelul "a ajuns prin parohul din Bradu în posesia lui Ackner"¹⁷. Conform listei de inventar a Muzeului Brukenthal, inelul a intrat în colecția acestei instituții în 1876, cu numărul de inventar 2 108, provenind din colecția lui J. M. Ackner, cumpărată după moartea acestuia de la moștenitorii săi de către "Nat (urwissenschaftliches) Ver (ein)"; în prezent poartă numărul de inventar A-2 066¹⁸. deși cu prilejul unei reinventarii ulterioare i s-a aplicat din greșeală eticheta cu nr.4. 802¹⁹; se pare că acea reinventariere a avut loc cândva înainte de 1955, deoarece N. Lupu cunoștea inelul doar cu eticheta purtând numărul greșit. (pl. I/2). N-ar fi exclus ca reinventarierea respectivă să fie cea din 1953, când s-a constatat, de altfel, și lipsa unei fibule de argint în formă de ancoră din tezaurul de la Ațel!²⁰.

După relatarea lui J. M. Ackner, inelul a fost aflat în cel de al patrulea tumul-unul dintre cei mai mici din necropolă - cercetat la 15 noiembrie 1844, în care a fost găsit la baza acestuia, printre cenușă, resturi de urnă - de fapt, vase care nu au putut fi întregite - și bucăți de oase calcinate, fiind acoperit de o patină verde, care l-a făcut să creadă că ar fi vorba de un obiect din bronz²¹. Această părere cu privire la metalul din care a fost lucrat inelul a fost preluată apoi de către unii cercetători²². Abia în

10. J.M. Ackner, *op. cit.*, p. 132.

11. N. Lupu, *op. cit.*, p.107 și n. 114 cu fig. 3; cf. V. Wollmann, *Johann Michael Ackner...*, fig. 12.

12. N. Lupu, *op. cit.*, p.112 și n. 126; asupra biografiei lui M. von Kimakowicz, v. V. Wollmann, *Briefe zur Geschichte...*, p. 258.

13. J.M. Ackner, *op. cit.*, p. 132.

14. V. Wollmann, *op. cit.*, p. 86 sq., scrisoarea nr. 50.

15. Fr. Müller, *op. cit.*, p. 242.

16. V. Wollmann, *op. cit.*, p. 260.

17. Fr. Müller, *op. cit.*, p. 245.

18. N. Lupu, *op. cit.*, fig. 3; cf. Fr. Müller, *op. cit.*, p. 245 și pl. II/19; V. Wollmann, *Johann Michael Ackner...*, p. 71 și fig. 12; V. Wollmann, *Briefe zur Geschichte...*, fig. 12.

19. N. Lupu, *op. cit.*, fig. 3; V. Wollmann, *Johann Michael Ackner...*, fig. 12.

20. I.H. Crișan, *Le trésor d'Ațel et ses relations balkano-danubiennes*, în: *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 358, nr. 13.

21. J.M. Ackner, *op. cit.*, p. 132 și nota.

22. Fr. Müller, *op. cit.*, p. 245; D. Protase, *Problema continuității...*, loc. cit.; M. Macrea, *op. cit.*, loc. cit.

1876, M. von Kimakowicz, în însemnarea din registrul de inventar, arată că este vorba de un "inel din fier, puternic oxidat, ca urmare a acestui lucru veriga fiind foarte subțire, pe deasupra îndoită și care se termină cu o placă ovală, în partea exterioară a căreia este dăltuită o figură de animal. Inelul ar fi fost acoperit la descoperire de o patină verde, care a fost însă îndepărtată de către Ackner. În această situație ar fi zăcut lângă un obiect de bronz, de pe care oxidul de cupru ar fi trecut asupra sa". Ținând seama că J.M. Ackner afirmase că în afara fragmentelor neîntregibile de vase nu ieșise nimic la lumină și că apariția inelului îl surprinsese, deoarece „nădejdea de a găsi ceva important aici tocmai fusese părăsită”²³, dar și de informația cu privire la îndepărtarea patinei, credem că inelul din fier era mai curând alămit sau placat cu bronz. Tot la Cașolț a fost găsit, cu ocazia săpăturilor întreprinse de L. Neugeboren la 15 iulie 1844, un inel serpentiform din fier (nr. inv. 13 025 la Muzeul Brukenthal)²⁴, care, la descoperire, fusese deasemenea acoperit cu oxid verzui, fapt pentru care J.M. Ackner credea și despre acesta că era lucrat din bronz²⁵, ceea ce ne determină să credem că și inelul respectiv fusese inițial alămit sau placat cu bronz. Acest fapt ne determină să credem că, din diferite cauze (economice sau, poate, magico-religioase), populația care se înmormânta în necropola de la Cașolț prefera acest gen de podoabe de prestigiu. În ceea ce privește datarea inelului serpentiform – a cărui problematică o vom aborda într-un alt studiu – menționăm faptul că a fost găsit împreună cu o monedă de la Antoninus Pius (138-161)²⁶, ceea ce îl datează cel mai devreme la mijlocul sec. II.

Doar C. Daicoviciu, din necunoaștere sau mai curând din motive extraștiințifice, susține în lucrarea sa istorico-propagandistică destinată aliaților germani și italieni ai României antonesciene și tradusă apoi în franceză pentru mediile cultural-diplomatice și opinia publică a Națiunilor Unite, că ar fi vorba de un inel de argint²⁷.

Inelul pare a fi lucrat prin ciocănire. După însemnarea lui M. von Kimakowicz, diametrul exterior al inelului este de 18-19 mm, diametrele plăcii sigilare sunt de 7x10 mm, iar grosimea acesteia de 2 1/2 mm, grosimea verigii în punctul opus plăcii fiind de 1 mm, iar lățimea sa în același loc, de asemeni de 1 mm. Determinările noastre au arătat că diametrul exterior al inelului este de 18,9 mm, diametrele plăcii sunt de 7,4x10,5 mm, iar grosimea acesteia de 2,7 mm, grosimea verigii în punctul opus al plăcii fiind de 1,3 mm, iar lățimea ei de 1,5 mm. Lățimea maximă a verigii este de 2,4 mm, iar masa actuală a inelului este de 1,82 g.

Din punct de vedere al formei, inelul sigilar de la Cașolț (*pl. II/3*) se înscrie între cele caracteristice epocii imperiale romane mijlocii, care datorită simplității și adecvării lor la scopul pentru care au fost produse, cunosc o viață lungă și sunt frecvente în

23. J.M. Ackner, *op. cit.*, p. 132. (*Mulțumim și pe această cale d-lui Dan Paul de la Laboratorul de Conservare-Restaurare Metale al Muzeului Brukenthal pentru determinarea de specialitate a metalului din care a fost lucrat inelul*).

24. N. Lupu, *op. cit.*, p. 109 și fig. 2; asupra datei exacte a descoperirii inelului serpentiform, v. N. Lupu, *op. cit.*, p. 106 sq, n. 111.

25. J.M. Ackner, *op. cit.*, p. 128.

26. N. Lupu, *op. cit.*, p. 107, 109; Fr. Müller, *op. cit.*, p. 246.

27. C. Daicoviciu 1945, *op. cit.*, p. 120 și n. 1.

sec. II-III. Acestei categorii îi sunt caracteristice placa – numită și șaton (de la cuvântul francez chat – „piscică” –, datorită asemănării în ce privește forma cu ochiul de piscică!) – netedă, adeseori prevăzută cu un locaș pentru montarea pietrei, care se contopește fără nici o delimitare cu umerii nedecorați, al căror profil constituie un triunghi de grosime variabilă, prezentând adesea o nervură mediană, veriga inelului fiind, totuși, îngustă. Această varietate tipologică relativ redusă face foarte anevoioasă încadrarea într-un sistem cronologic mai fin, fapt confirmat și – am spune noi, chiar îngreunat – de coexistența diferitelor variante în tezaurele de la Wiggensbach și Seewalchen, al căror inventar este datat la cumpăna sec. II-III²⁸. Cea mai bogată analogie din punct de vedere al formei dintre inelele aparținând acestei categorii o constituie cele cu indicativul TLM 7 196, descoperit în necropola de la Salurn (la nord de Trient, în apropierea Veronei)²⁹. În opinia noastră, inelul respectiv reprezintă o formă de trecere spre inelele caracteristice epocii romane târzii, care de altfel le continuă pe cele anterioare, de care se deosebesc mai ales prin forma dreptunghiulară a plăcii și prin marginile curbate ale umerilor triunghiulari, adesea însoțite de un șanțuleț, ca și prin veriga foarte îngustă și subțire³⁰. Dintre piesele aparținând acestei categorii târzii, cea mai bună analogie -abstracție făcând de existența locașului de fixare al pietrei în cazul piesei de la Salurn- o constituie inelul nr. 7 632, descoperit în mormântul 86 din amintita necropolă nord-italică³¹, datat în sec. IV e.n., deși o monedă găsită împreună cu acesta este un as puternic corodat, probabil datorită incinerăției, bătut de Lucius Verus la 165/166³². În Dacia, un inel asemănător ca formă cu cel descoperit la Cașolț se cunoaște, de pildă, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa inv. 24453, la muzeul din Sarmizegetusa și este datat în sec. III³³.

Cu toate acestea, inelele la care imaginea sigilară este gravată direct pe placă sunt rare. Unul, mult mai vechi însă, a fost descoperit în necropola tumulară de la Apollonia (Albania): este vorba de un inel din bronz, cu imaginea unui iepure alergând spre stânga, din mormântul 73³⁴, datat în sec. IV-III î.e.n.³⁵, iar altul, și mai vechi, reprezentând o siluetă antropomorfă călcând spre dreapta³⁶, din mormântul 128 din aceeași necropolă, datat pe baza ceramicii în sec. IV î.e.n.³⁷. Surprinde însă asemănarea tipologică cu inelul sigilar de la Cașolț, explicabilă prin simplitatea lucrării și prin preluarea de către artele minore ale epocii romane a unor modele elenistice: placă ovală, umeri triunghiulari și verigă îngustă, deși imaginea este lucrată -spre deosebire de acesta- prin excizie și, deși stilizată, nu ajunge la un schematism abstract, redând mult mai naturalist carnația trupului. Un inel din bronz, de același tip cu

28. R. Noll, *Das r merzeitliche Gr berfeld von Salurn*, Innsbruck, 1963, p. 71.

29. *Ibidem*, p. 72.

30. *Ibidem*, loc. cit.

31. *Ibidem*, p. 135 și pl. 16.

32. *Ibidem*, p. 136.

33. D. Alicu, S. Cociș, *Podoabe romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Apulum*, XXV, 1989, p. 241 și pl. II/16.

34. Al Manolo, *Nekropoli i Apollonis  - Tuma 1 (G rmime t  viteve 1958-1959)*,  n *Iliria. Studime dhe materiale arkeologjike*, Tiran , 1971, p.193, pl. XLIV/3.

35. *Ibidem*, p. 162 și pl. XV/2; p. 175 și pl. XXIII/6; p. 185 și pl. XXXIII/9 și p. 204.

36. *Ibidem*, p. 194, pl. XLIV/5.

37. *Ibidem*, p. 182, pl. XXXI/7 și p. 204.

cel de la Cașolț, dar având gravat pe șaton, asemeni unei intagliei, un motiv vegetal stilizat, a fost descoperit în necropola de la Tomis (nr. inv. 12 860, la Muzeul Național de Istorie și Arheologie din Constanța) și este databil, pe baza ceramicii din context, nu mai devreme de sec. II și cel târziu în sec. I î.e.n.³⁸. Un alt inel, tot din bronz și având șatonul decorat prin gravarea unui motiv compus din două cercuri concentrice și două floricele cizelate, este cel descoperit în așezarea romană de la Bumbești (jud. Gorj), în asociere cu materiale ceramice aparținând primei jumătăți a sec. III și poate chiar sfârșitul sec. II e.n.³⁹, dar el aparține unui alt tip decât inelele discutate mai înainte. De alt tip, dar având de asemeni o imagine sigilară – reprezentând un iepure sfâșiat de o pasăre de pradă – gravată pe șaton, este inelul de bronz descoperit la Noviodunum, datat în perioada stăpânirii romane (sec. I-VI e.n.)⁴⁰ și despre care credem că aparține sec. I e.n.

În legătură cu imaginea sigilară, J.M.Ackner notează, în subsolul articolului său, că: „După îndepărtarea oxidului verde, care înconjura inelul, placa exterioară reprezintă un leu cu coada ridicată în sus și cu gâtul deschis, surprins în săritură. Sculptura este foarte ștersă păstrată și trădează un grad scăzut al artei.”⁴¹ Dimpotrivă, în articolul său din 1861, Fr. Müller arată că J.M.Ackner socotea că inelul reprezintă un „leu rampant cu coada ridicată” și crede, la rândul său, că această imagine ar înfățișa – de fapt – un cal tratat în „acea manieră tehnică foarte grosolană întâlnită pe așa – numitele monede dacice”⁴².

O părere cu totul originală are M. von Kimakowicz, care – după ce expune toate aceste considerații ale predecesorilor săi – menționează că: „Descrierea remarcabil de fantastică a lui Ackner nu se poate compara nici pe departe cu originalul. Nici indicația lui Müller nu se potrivește și presupunerea sa că desenul ar avea asemănare cu imaginile de cai de pe așa – numitele monede dacice nu se potrivește. Este evident că aici este reprezentată o capră cu barbă, la un leu sau la un cal nici nu este de gândit.”

Pe lângă aceste opinii atât de diferite, este foarte interesant că se constată deosebiri mari și între desenele care reprezintă inelul în discuție: în manuscrisul lui Fódor András⁴³ pare că ar fi vorba de un leu rampant (*pl. I, nr. 6*), într-un alt manuscris (*pl. II/1*) – poate o listă de inventar întocmită la preluarea colecției lui J.M. Ackner de către Muzeul Brukenthal, probabil de M-von Kimakowicz sau, poate, de Fr. Müller – animalul reprezentat este destul de fantezist (cu coadă de asin, însă fără urechile caracteristice!)⁴⁴, iar ilustrația articolului din 1861 al lui Fr. Müller⁴⁵ modul de redare al

38. M. Bucovăla, *Un alt mormânt elenistic descoperit la Tomis, în Pontica*, XXVIII-XXIX, 1995-1996, p. 81 și pl. VI/2 a-b

39. Gr. Florescu, Exp. Bujor, A. Matrosencu, *Săpăturile de salvare de la Bumbești (r. Tg. Jiu, reg. Craiova)*, în MCA, IV, 1957, p. 113 și 116 și fig. II/12.

40. I. Barnea, B. Mitrea, N. Anghelescu, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, în MCA, IV, 1957, p. 153 și 167 și fig. 16/6.

41. J. M. Ackner, *op. cit.*, p. 132 și nota.

42. Fr. Müller, *op. cit.*, p. 245.

43. A. Fódor, *Führer durch Siebenbürgen für Freunde vaterländischer Alterthümer in verschiedenen Theilen und Ortschaften* (mss.), pl. 11, V. Wollmann, *Johan Michael Ackner...*, fig. 30.

44. V. Wollmann, *op. cit.*, fig. 12.

45. Fr. Müller, *op. cit.*, pl. II/19.

animalului (*pl. II/2*) se aseamănă foarte mult cu desenul – mult mărit – întocmit de M. von Kimakowicz pentru registrul de inventar al amintitului muzeu (*pl. II/3*). S-ar părea, deci, că, în cazul acestui inel atât de discutat, un desen incorect se datorează mai degrabă unei interpretări apriorice incorecte cu privire la specia animalului respectiv decât că greșala de interpretare ar fi datorată unui desen rău executat! Încă de la mijlocul secolului al XIX-lea se constată, așadar, tendința de „potrivire” a dovezii arheologice pentru justificarea unei opinii persoanele, căreia nu-i lipsește o oarecare doză de orgoliu, dar și dificultatea unei interpretări corecte, datorată caracterului ambiguu al reprezentării heraldice respective. Importantă și exemplară este însă grija lui M. von Kimakowicz – influențat, desigur, de pozitivismul specific școlii arheologice germane – de a soluționa această problemă printr-un desen cât mai exact și mai clar – deci cu mijloacele vremii sale – și de a consemna într-un document oficial, alături de propria opinie, și pe acelea ale predecesorilor săi.

Necunoscând – se pare – decât articolul lui Fr. Müller, a cărui interpretare îi convenea mai mult, deși ar fi avut posibilitatea de a cunoaște direct piesa în discuție cel puțin în timpul refugiei la Sibiu al Universității din Cluj, în urma Dictatului de la Viena, C. Daicoviciu socotea că pe inel „...se găsește reprezentat, într-un desen striat, un cal așa cum se întâlnește pe monedele dacice”⁴⁶. El continua, astfel, o idee a lui Fr. Müller, care socotea inelul „de cea mai mare însemnătate pentru lămurirea atribuirii etnice a necropolei”⁴⁷, pe care o considera ca aparținând *dacilor*, pe care îi credea însă un *popor celtic*⁴⁸. Interpretarea imaginii gravate ca „desen striat” este, dacă nu curioasă prin singularitatea ei, cel puțin improprie!

Această opinie a lui C. Daicoviciu n-a fost, de altfel, luată în considerare decât de către M. Macrea, campionul apartenenței „dacice” a necropolei de la Cașolț, care socotea inelul printre produsele „tipice” ale culturii materiale a *dacilor*⁴⁹ și, cândva, într-o oarecare măsură, de către D. Protase, care considera totuși, cu destul temei – după părerea noastră – că inelul este de factură romană⁵⁰. În 1971 acesta revine însă și exprimă rezerve față de interpretările anterioare cu privire la natura metalului din care a fost lucrat inelul și la imaginea gravată pe acesta – însă într-un mod destul de voalat, dar suficient de lămurit –, vorbind de „două inele, unul din fier cu cap de șarpe și altul cu gravura unui animal schematizat”⁵¹, ceea ce ne face să credem că văzuse atât însemnarea lui M. von Kimakowicz, cât și inelul, având cunoștință – probabil – și de informațiile transmise de J.M. Ackner și Fr. Müller și, poate, și de rezervele lui N. Lupu.

Prudent, acesta nu se pronunțase în 1955 asupra naturii din care a fost lucrat inelul, dar respingea atât interpretarea dată de J.M. Ackner – fără a-și argumenta însă atitudinea –, cât și pe cea dată de Fr. Müller, deși cunoștea direct atât raportul de săpătură al celui dintâi, cât și studiul celui alt, dar și însemnarea lui M. von Kimakowicz – pe care însă n-o menționează –, precum și însăși piesa, fiind, de altfel, primul care

46. C. Daicoviciu, *op. cit.*, *loc. cit.*

47. Fr. Müller, *op. cit.*, p. 245.

48. *Ibidem*, p. 250.

49. M. Macrea, *op. cit.*, *loc. cit.*

50. D. Protase, *op. cit.*, *loc. cit.*

51. D. Protase, *Rituri funerare...*, *loc. cit.*

îi publică fotografia⁵², dar și opinia exprimată de C. Daicoviciu, pe care nu o comentează. Această atitudine este explicabilă, ținând seama de poziția ocupată în acea vreme de C. Daicoviciu și de atitudinea pe care acesta și M. Macrea – pe care îi cunoștea îndeaproape și cu care colaborase – ar fi putut-o avea în acea perioadă tulbure față de cei care nu le împărtășeau opiniile cu privire la încadrarea cronologică și atribuirea etnică a necropolelor de la Cașolț și Calbor și la modul de publicare al rezultatelor cercetării⁵³ – avem în vedere cazurile cele mai flagrante, anume ale lui K. Horedt⁵⁴, D. Protase⁵⁵, P. Alexandrescu⁵⁶ și chiar situația lui N. Lupu, în legătură cu publicarea rezultatelor cercetărilor de la Cașolț, dar mai ales de la Calbor.

Interpretând însă imaginea gravată ca fiind una sigilară, ținută în poziția normală de întrebuințare a obiectului, axa ei verticală se suprapune axei longitudinale a degetului pe care era purtat inelul, iar punctul ei superior este acela dinspre vârful degetului. În această situație, nu mai avem de a face nici cu calul și nici cu capra, dar nici cu un „leu rampant cu coada ridicată”, pentru care poziția membrilor ar fi cu totul nefirească, ci cu un animal în poziție orizontală (*pl. III/1*). Mai precis, este vorba de un animal patruped, schematizat redat prin lovituri de dăltiță, aplicate din diferite direcții, de obicei de sus în jos sau dinspre exteriorul câmpului spre interior, liniile suprapunându-se uneori, când era necesară sublinierea curburii sau, mai rar, prelungirea tușei. Aceasta ne face să credem că dalta fusese ținută cu mâna dreaptă, iar ciocanul sau percutorul cu mâna stângă, pe când obiectul era fixat pe un suport tronconic din lemn. Inciziile au fost umplute cu o pastă albă, parțial căzută din interiorul unora, mai sigur datorită corodării chimice, ca urmare a îndepărtării patinei sau prin depozitarea în pământ, decât a șocului termic suferit cu prilejul incinerării cadavrului ori a efortului mecanic, prin întrebuințare.

Interpretarea imaginii în sensul determinării speciei căreia îi aparține animalul reprezentat pe inel este destul de anevoioasă, datorită schematizării, care reduce desenul la contur, la liniile sale esențiale, necesare sugerării obiectului reprezentat, ținând seama de simbolistica întregului și a părților sale componente, dar și de posibilitățile tehnice și de îndemânarea artistului. În determinarea arhetipului – în cazul nostru, a speciei animalului reprezentat – este necesară comparația cu prototipul din natură și, mai ales, cunoașterea comportamentului acestuia, care alături de proprietățile sale, concurează la formarea reprezentării artistice sau a imaginii arhetipului. De aceea, în acest caz, anatomia animală și zooetologia se dovedesc a fi de mare ajutor. Cu

52. N. Lupu, *op. cit.*, p. 108 cu n. 119sq. și fig. 3.

53. Pentru situații de acest gen, în ce îl privește pe C. Daicoviciu: R. Constantinescu, *100 (una sută) de istorioare adevărate cu istoricii Epocii de Aur*, Iași, 1997, p. 89.

54. K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958; opinia lui M. Macrea în M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană*, în *Apulum*, VII/1, 1968, pp. 171-200 și răspunsul lui K. Horedt în K. Horedt, *Interpretări arheologice*, în *ActaMN*, V, 1968, PP. 419-421.

55. D. Protase, *Considerations sur les rites funeraires des Daces*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, pp. 167-206; opinia lui C. Daicoviciu în C. Daicoviciu, *Einige Probleme der Provinz Dazien Während des 3. Jahrhunderts*, în *Studii Clasice*, VII, 1965, pp. 235-350.

56. P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955-1961*, în *Histria. Monografie arheologică*, București, 1966, pp. 133-294; atacul tendențios și vehement al lui M. Macrea în M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, loc. cit.

toate acestea, o asemenea abordare interdisciplinară este mai rară în istoriografia românească privitoare la glictica romană, deși rezultatele ei s-au dovedit a fi pe măsura așteptărilor⁵⁷.

Poziția de întrebuintare a inelului exclude ipoteza că ar fi vorba de un cal cu coama în vânt sau de o capră. De altfel, la nici o specie de caprine europene, fie că este vorba de cele sălbatice, anume capra neagră (*Rupicapra rupicapra*) sau ibexul ori capra de stâncă (*Capra ibex ibex*), fie de diferitele rase de capre domestice (*Capra hircus*), în condițiile în care capul este purtat în poziție normală sau ușor adus pe spate, coarnele nu prezintă o asemenea direcție de creștere, distorsionată și cvasiparalelă cu regiunea cervicală, decât în cazul indivizilor cu anomalii patologice. Coarne lungi, aduse mult pe spate, deși nu ca în cazul acestei reprezentări sigilare, au doar antilopele-cal (*Hippotragus equinus* și *H. niger*), care trăiesc în Africa Occidentală, între Sahara și fluviul Orange și, respectiv, în Africa Orientală (Tanzania) și Meridională⁵⁸ – deci în regiuni cu care contactele lumii romane vor fi fost mai mult sporadice, prin urmare și aceste animale fiind mai puțin cunoscute. O specie de gazelă (*Gazella dama*), care trăiește în sudul Saharei – putând fi, deci, și ea mai puțin cunoscută de romani – are coarne scurte, aduse pe spate, dar necurbate în jos⁵⁹. În cazul reprezentării sigilare de pe inelul de la Cașolt, animalul prezintă așa-numita „spinare de pisică” și gură deschisă, pufnind furios, așadar o atitudine comportamentală caracteristică felidelor gata de luptă și apărare⁶⁰ și care este explicabilă prin faptul că acestea vânează individual, fie furișându-se până în apropierea pradei, asupra căreia sar și o mușcă în regiunea cefei, fracturându-i coloana vertebrală, fie pândind nemișcate trecerea victimei⁶¹, spre deosebire de canide, care vânează în grup, urmărindu-și prada până la epuizarea forțelor acesteia, înainte de a se arunca asupra ei.⁶² Poziția cozii pe reprezentarea sigilară în discuție o punem în legătură cu datul din coadă, care are o semnificație diferită la felide față de canide: la primele exprimă neîncrederea și poate premerge atacul, pe când la acesta din urmă arată bucurie și bunăvoință.⁶³ Potrivit terminologiei heraldice, pisica reprezentată pe piesa în discuție este „zbârlită”, adică ghemuită ca un arc, cu labelle adunate sub ea, doar modul de redare al capului, văzut din profil și nu din față, ceea ce nu este conform normelor respective⁶⁴.

O determinare mai sigură a speciei din care face parte animalul reprezentat este încă și mai dificilă. Nu poate fi vorba de râs (*Felis (Lynx) lynx*) – felid care trăiește încă în Alpi și în Carpați –, deoarece coada acestuia este scurtă. Rămâne discutabil dacă animalul reprezentat este leul (*Panthera leo*), lucru posibil, ținând seama

57. N. Vlassa, *Interpretarea unei geme magice greco-egiptene*, în *ActaMN*, XVII, 1982, pp. 376-374.

58. C. Bogoescu, Al. Dabija, E. Sanielevici, *Atlas zoologic*, București, 1980, p. 212, nr. 1-și 2.

59. *Ibidem*, p. 213 și nr. 26.

60. E. Kolb, *Despre viața și comportamentul animalelor domestice. O carte de informare științifică pentru iubitorii de animale*, București, 1981, p. 119.

61. *Ibidem*, p. 109.

62. *Ibidem*, pp. 79 și 90.

63. *Ibidem*, p. 109.

64. J. -P. Clébert, *Bestiar fabulos. Dicționar de simboluri animaliere*, București, 1995, p. 228 s.v. pisică.

de semnificația simbolică a acestui animal⁶⁵, de influențele culturale existente în epocă și de proporțiile mari ale capului – cu toate rezervele impuse de schematizarea imaginii, care nu ne lasă să precizăm dacă mica incizie gravată în zona cervico-temporală a animalului reprezintă o stilizare a coamei, de altfel puțin probabilă sau, mai degrabă, doar a urechii – ori dacă este vorba de pisica sălbatică (*Felis silvestris*), un animal totemic și cu însușiri oraculare la celți, aducător de nenorociri și, totodată, consacrat războiului⁶⁶. De alte două mari feline exotice cunoscute de romani și care au ajuns să dobândească o semnificație simbolică în lumea clasică, anume tigrul (*Panthera tigris*)⁶⁷ și leopardul sau pantera (*Panthera pardus*)⁶⁸ este mai puțin probabil să fie vorba, întrucât apar mai rar decât leul în iconografia și literatura epocii, deși mai frecvent decât pisica, însă într-un alt context cultural și geografic.

Ținând însă seama că în cazul necropolei de la Cașolț avem de a face cu un grup etnic închis⁶⁹, foarte puțin romanizat și foarte conservator în ce privește patrimoniul său cultural, credem totuși că animalul reprezentat este pisica sălbatică. În sprijinul acestei ipoteze aducem câteva argumente bazate pe simbolistica total diferită a acestui animal în lumea orientală și greco-romană și la popoarele barbare indo-europene, în primul rând la celți.

Nici în această situație cercetarea nu este ușoară, deoarece, pe de o parte, în privința simbolisticii raporturilor dintre leu și pisică sunt destul de echivoce⁷⁰, ca și în cazul interpretării artistice, iar pe de altă, în ceea ce privește simbolistica pisicii, aceasta este ea însăși foarte eterogenă, ambivalentă și contradictorie, oscilând între tendințele benefice și cele malefice, această viețuitoare fiind asociată, datorită privirii sale fosforescente și vieții erotice nocturne, cu magia, cu Luna, îndeobște cu tainele nopții, cu principiul feminin, al vieții instinctive, al senzualității, cu fenomenele magnetice și focul vetrei, dar și cu perfidia, agresiunea, cruzimea, închiderea la rațiune, răul și demoniacul⁷¹.

O altă problemă care se pune pentru demonstrarea caracterului barbar, celtic, al reprezentării sigilare zoomorfe – necesară și pentru verificarea considerațiilor interpretative expuse mai sus – este cea a stilului ei. Reprezentarea leului se întâlnește în arta celtică mai cu seamă în monetăria neamurilor din vecintatea Massaliei, care la sfârșitul sec. V și în sec. IV î.e.n. imită dragma de argint syracusană, având pe avers capul nimfei Aretusa, iar pe revers leul imitat după staterul coloniei

65. I. Evseev, *Dicționar de simboluri și arhetipuri culturale*, Timișoara, 1994, p. 89sq., s.v. leu; J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, numere*, vol. II, București, 1995, p. 211-214, s.v. leu; J.-P. Clébert, *op. cit.*, p. 162-168, s.v. leu.

66. J. Matthews, C. Matthews, *Lexicon der keltischen Mythologie*, München, 1994, p. 112, s.v. Katze; J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*, vol. III, 1995, p. 100, s.v. pisică.

67. J.-P. Clébert, *op. cit.*, p. 307, s.v. tigrul; J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*, vol. III, p. 354-356, s.v. tigrul.

68. J.-P. Clébert, *op. cit.*, p. 209, s.v. panteră și p. 162 s.v. leopard; J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*, vol. II, p. 210sq., s.v. leopard.

69. M. Babeș, *Zu den Bestattungsarten im nördlichen Flachgräberfeld von Romula. Beitrag zur Grabtypologie des römischen Dazien*, în *Dacia*, N.S., 1970, p. 204 și fig. 14.

70. J.-P. Clébert, *op. cit.*, p. 225, s.v. pisică.

71. V. Kernbach, *Dicționar de mitologie generală*, București, 1989, p. 473, s.v. pisică; I. Evseev, *op. cit.*, p. 142, s.v. pisică; Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*, vol. II, p. 98, s.v. pisică.

grecești Velia din Lucania, dar imaginea animalului împrumută la celți un stil particular, vădit în accentuata stilizare a leului, întâlnită mai des la celții din regiunile alpine⁷². O caracteristică generală, comună tipurilor zonale ale monetăriei triburilor și uniunilor de triburi celtice, este reprezentarea abstractizată și stilizată, deformată chiar, a animalelor, încât înfățișarea lor diferă mult față de original, folosindu-se cu predilecție semne curbilinii, ca de pildă litera S, unele trăsături devenind ornamente geometrice, care nu mai au nici o legătură cu reprezentările figurative inițiale⁷³. Aceste trăsături se regăsesc și în cazul imaginii sigilare a inelului de la Cașolt: esența acesteia – trupul animalului – apare (ca și coada) redat sub forma literei S răsturnate, la care sunt „atașate” capul, coada și labele. Oricum, el este – ținând seama de contextul cultural-geografic în care apare și de datarea sa – un unicat: el putea sluji ca semn de recunoaștere sau drept iscălitură, când era imprimat pe un act și de aici și interdicția pentru gravor de a păstra matrița⁷⁴. De aceea, găsirea unor analogii în mediul celto-roman este foarte dificilă, ceea ce ne face să optăm totuși, cu toate rezervele impuse de raporturile destul de echivoce dintre leu și pisică în simbolistică și de stilizarea leului în arta monetară a celților – în care rămâne însă un împrumut cultural destul de rar –, pentru interpretarea imaginii zoomorfe respective ca reprezentând pisica sălbatică, stilizată în maniera caracteristică monetăriei celtice.

În ceea ce privește celții și illyrii, nu știm pe ce mână purtau inelul, însă după o relatare a lui Aulus Gellius, grecii și romanii purtau inelul la mână stângă, în degetul vecin celui mic, pentru că, așa cum susține Apion în „Egiptiace”, datorită disecției de cadavre practicate în Egipt, s-ar fi descoperit un nerv foarte subțire, care lega acel deget de inimă; explicația enciclopedistului latin este însă fantezistă⁷⁵, fiind contrazisă de realitatea anatomică.

Ținând seama de toate aceste constatări și natura metalului din care a fost lucrat inelul respectiv, putem încerca să formulăm câteva presupuneri cu privire la statutul social al persoanei care l-a purtat.

La romani, dreptul de a purta inel de aur îl aveau numai senatorii, cavalerii și magistrații⁷⁶, între care și tribunul plebei⁷⁷. Apartenența la ordinul senatorial era condiționată de o avere imobiliară de cel puțin 1 milion de sesterți⁷⁸, iar cea corespunzătoare ordinului equestru, în funcție de care era socotit și censul, trebuia să

72. D. Berciu, *Lumea celților*, București, 1970, p. 146.

73. *Ibidem*, pp. 143 și 150; sir M. Wheeler, *Roman Art and Architecture*, 2nd ed., London, 1968, p. 216.

74. Diogenes Laertios, *Solon*, 57, apud Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor* (trad. de C. I. Balmuș, studiu introductiv și comentarii de A. M. Frenkian), București, 1997, p.75sq. și 360, n.191.

75. Aulus Gellius, *Noct. Attic.*, X, 10, 1, apud Aulus Gellius, *Noaptele atice* (trad. de D. Popescu, introducere și note de I. Fischer), București, 1965, p.251 și n. 3.

76. Petronius, *Satyr.*, LXXI, apud Seneca, Petroniu, *Apokolokyntosis. Satyricon* (trad., prefață și note de E. Cizek), București, 1967, p.151, n.6; Martialis, *Epigr.*, III, V, apud Persius, Iuvenal, Marțial, *Satire și epigrame* (trad. de T. Mănescu și Al. Hodoș, prefață de I. Fischer), București, 1967, p.156.

77. Iuvenalis, *Satyr.*, VIII, apud Persius, Iuvenal, Marțial, *op. cit.*, p.156.

78. Persius, Iuvenal, Marțial, *op. cit.*, p.361 și n. 4.

fie de cel puțin 400 000 sesterți, pierderea ei atrăgând după sine și pe aceea a unor privilegii legate de aparența la acest ordin⁷⁹. Abia odată cu domnia lui Septimius Severus inelele de aur au devenit accesibile și soldaților⁸⁰. Restul populației trebuia să se folosească, deci, de inele din argint, bronz sau fier. Chiar libertii parveniți, ca Trimalchio, nu îndrăzneau, totuși, la mijlocul sec. I e.n., să poarte inele din aur curat, mulțumindu-se cu inele mari aurite și inele din aur mici, încrustate cu stele din fier⁸¹. Într-o situație oarecum asemănătoare se găseau femeile bogate, dar care nu erau totuși de origine nobilă sau soții de magistrați ori care, deși de neam ales, nu se bucurau de o bună faimă și care puteau purta doar inele aurite⁸², la fel și cei ce-și risipiseră în chip nechibzuit averile.⁸³ Este de amintit aici, spre comparație, că libertii cei mai săraci trăiau din darurile, de obicei alimentare (*sportula*) ale patronului lor, fostul stăpân al cărui clienți deveniseră după eliberarea din sclavie și al căror tarif unic, în vremea lui Iuvenal (cca. 60-cca. 120 e.n.), când acestea erau bănești, era de 6 sesterți pe zi⁸⁴, adică 2 190 sesterți anual. Inelul din fier era și singurul pe care aveau dreptul să-l poarte sclavii.⁸⁵

Dreptul roman cunoștea noțiunile de „persoană fizică” și „persoană juridică”, deși folosea o altă terminologie și nu recunoștea această calitate tuturor membrilor societății; ei trebuiau, pentru a putea fi subiecte ale raporturilor juridice, deci pentru a putea în mod legal să dobândească drepturi și să-și asume obligații, să aibă o capacitate juridică (*caput*) și cu toate că în dreptul clasic și postclasic s-a manifestat o tendință de lărgire a sferei persoanelor, nu s-a ajuns totuși niciodată la admiterea generalizării ei, aceasta rămânând restrânsă la oamenii liberi și diferențiată în funcție de apartenența lor la o anume categorie socială și etnică și de atitudinea lor față de autoritățile romane⁸⁶.

Neavând personalitate, sclavul nu putea participa la viața juridică în nume propriu, nu putea deveni titular de drepturi și nu-și putea asuma obligații, dar putea încheia acte juridice, dacă, prin efectul lor, făcea mai bună situația stăpânului său, pe care îl putea face proprietar sau creditor, fără însă a-l putea obliga; din punct de vedere formal, juridic, el nu acționa însă ca reprezentant al stăpânului său, deoarece sclavul nu avea capacitate juridică, fapt pentru care s-a recurs în practică la ficțiunea că el împrumută capacitatea stăpânului său, iar la sfârșitul Republicii, odată cu apariția contractelor bilaterale, care impuneau asumarea unor obligații pentru dobândirea unor drepturi, s-a admis, ca urmare, ca sclavul să se oblighe în nume propriu, obligându-l și pe stăpân, deși obligația asumată nu era una veritabilă, datorită nerecunoașterii capacității juridice de sclavului.⁸⁷ Latinii fictivi din provincii, asimilați celor coloniari și

79. *Ibidem*, op. cit., p.88 și n.3, 98 și n. 1, 252 și n.1 și 361 și n.4.

80. D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, A. Soroceanu, *Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca, 1994, p.52.

81. Petronius, op. cit., XXXII, apud Seneca, Petroniu, op. cit., p.81.

82. Petronius, op. cit., LVIII, apud Seneca, Petroniu, op. cit., p. 81, n.7.

83. Iuvenalis, op. cit., XI, apud Persius, Iuvenal, Marțial, op. cit., p.63, n.1.

84. Iuvenalis, op. cit., I, apud Persius, Iuvenal, Marțial, op. cit., p.63, n.1.

85. Apuleius, *Metam.*, X, apud Apuleius, *Metamorfoze sau Măgarul de aur* (trad. și note de I. Teodorescu, ed. nouă, revăzută și întregită de I. Acsan, introducere de E. Cizek), București, 1996, p.233, n.1

86. E. Molcuț, D. Oancea, *Drept roman*, București, 1997, p. 85.

87. *Ibidem*, p.86sq.

care se bucurau de *ius commercii*, ca și cei iuniani, eliberați de sclavie fără respectarea formelor solemne și care nu puteau dispune testamentar de bunurile lor, peregrinii, care nu aveau acces la acte de drept civil, dar care puteau folosi în raporturile lor cu cetățenii romani dreptul ginților sau dreptul cetății ori al provinciei în care locuiau, în măsura în care el nu contravenea dreptului roman⁸⁸, aveau și ei, prin urmare, capacitate juridică limitată. În aceeași situație se găseau cei care își pierduseră cetățenia romană printr-una dintre cele trei căi care nu presupuneau pierderea libertății (situația dublei cetățenii, exilul sau extrădarea urmată de refuzul primirii subiectului respectiv de către statul care ceruse acest lucru)⁸⁹, ca și libertii care deveniseră clienți ai celor care îi eliberaseră din sclavie⁹⁰, colonii voluntari și – din vremea lui Marcus Aurelius – și colonii siliți, proveniți din unii prizonieri de război⁹¹. Oricare dintre aceste ultime categorii este posibil să fi existat și în zona *limes*-ului unei îndepărtate provincii de graniță, ca Dacia. Prin edictul său din 212, Caracalla a acordat cetățenia romană aproape tuturor locuitorilor liberi ai Imperiului, ștergând astfel deosebirile de capacitate juridică dintre aceste categorii și cetățenii romani⁹².

Cu toate acestea, dintre cetățeni doar șeful familiei (*pater familias*) avea capacitate juridică deplină, care înceta în mod firesc odată cu decesul, dar care se putea prelungi obligatoriu în caz de neacceptare a moștenirii, până la reglementarea acestei chestiuni⁹³. Conform dreptului roman, sub autoritatea sa se găseau soția, copiii și nepoții din fii, precum și totalitatea sclavilor și bunurilor lor⁹⁴. Erau exceptate femeile intrate în familie prin căsătorie, dar care nu se găseau sub puterea soțului (*manus*) și care continuau să fie sub autoritatea tatălui lor⁹⁵ sau sub tutela instituită sub pretextul așa-zisei incapacități intelectuale a femeilor, din care pricină, indiferent de forma de căsătorie – cu sau fără *manus* –, moartea lui *pater familias* nu putea duce la emanciparea femeii, tocmai datorită existenței instituției tutelei, desființată abia de către Octavianus Augustus pentru cazurile ingenuiei cu 3 copii și al libertei cu 4, generalizarea acestei măsuri la toate femeile venind foarte târziu, în anul 410⁹⁶. Persoanele aflate sub autoritate părintească nu aveau capacitate juridică deplină, cu toate că aveau cetățenia romană și, asemeni sclavilor, fiul de familie nu putea încheia acte juridice decât împrumutând personalitatea juridică a lui *pater familias*; de la acest statut Octavianus Augustus i-a exceptat pe soldați, pentru restul cetățenilor schimbarea intervenind abia în epoca postclasică⁹⁷, pe măsura evoluției sistemului juridic, datorită înmulțirii din necesități impuse de practică, a situațiilor de emancipări de fii, în ciuda sacrificării drepturilor agnațiale de moștenire.⁹⁸

88. *Ibidem*, p.91.

89. *Ibidem*, p.90.

90. *Ibidem*, p.92sq.

91. *Ibidem*, p.95.

92. *Ibidem*, p.90.

93. *Ibidem*, p.85sq.

94. *Ibidem*, p.95 și 97.

95. *Ibidem*, p.100sq.

96. *Ibidem*, p.105.

97. *Ibidem*, p.98sq.

98. *Ibidem*, p.102sq.

În dreptul roman persoana juridică sau morală, înzestrată și ea cu capacitate juridică, dar necesitând aprobarea existenței din partea Senatului și a autorităților, avea patrimoniu propriu, dobândind drepturi și asumându-și obligații independent de membrii săi; asemenea persoane juridice erau numite *corpora* sau *universitates* și în această categorie intrau diferite tipuri de colegii⁹⁹.

Din aceste considerații cu privire la capacitatea juridică, reiese că de sigilii se putea folosi doar oamenii liberi¹⁰⁰, între care, desigur, și peregrinii¹⁰¹. După Macrobius¹⁰², sclavii nu aveau dreptul să poarte inele sigilare, deși Apuleius ne lasă să înțelegem contrariul¹⁰³. Întrucât însă dreptul privat roman acorda pentru sclav facultatea de a-l înlocui pe stăpân în anumite acte juridice – ca de pildă, când îl reprezenta pe acesta, împrumutând bani *ex persona domini* – și când, firește, înscrisurile trebuiau garantate prin semnătură și sigiliu¹⁰⁴, dat fiind ca sclavul era socotit doar un instrument de acțiune juridică, limitat de interesele stăpânului, prevăzute în împuternicirea primită de la acesta, credem că el putea folosi inelul sigilar al acestuia, o copie a sigiliului sau, mai curând, unul cu o reprezentare proprie, acceptată și recunoscută de către stăpân.

Faptul că este vorba de un inel sigilar de factură romană, dar având imaginea sigilară gravată în tradiționala manieră celtică, descoperit într-un mormânt aparținând necropolei unei comunități etnice închise¹⁰⁵, numărând cel puțin 299 tumuli¹⁰⁶ și că este singurul inel sigilar descoperit în respectiva necropolă, exclude ipoteza că ar fi vorba de mormântul unui sclav și ne determină să vedem în purtătorul inelului în discuție un membru marcant al comunității respective, aflat în legături cu mediul roman, ceea ce îl îndreptățește să folosească un astfel de obiect cu valoare simbolică pentru sine și, poate, și pentru comunitatea pe care o reprezintă și care este, prin decorul său placat – în prezent dispărut – și un însemn de prestigiu.

Nu cunoaștem în ce măsură dreptul consuetudinar al celților a nuanțat prevederile generale ale dreptului roman, fie și pe cel provincial din Dacia, pentru că se știu și așa puține lucruri despre statutul și privilegiile comunităților etnice stabilite în Dacia romană, ca și despre cele ale colegiilor „etnice”. În ce privește comunitățile etnice, acestea – fie existente încă dinaintea cuceririi, fie imigrate ulterior acesteia – par a se fi bucurat de autonomie administrativă, sub forma *civitates*¹⁰⁷. În afara minerilor illyri din Munții Apuseni, de o asemenea autonomie se vor fi bucurat în Dacia foarte probabil locuitorii

99. *Ibidem*, p.104.

100. D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, p.66, n.2.

101. *IDR*, I, p180.

102. Macrobius, *Saturn.*, VII, 13, 12 apud *IDR*, I, p.180.

103. Apuleius, *Metam.*, X, apud. Apuleius, op. cit., p.233.

104. D. Tudor, *op. cit.*, p.109.

105. M. Babeș, *op. cit.*, p.204.

106. M. Macrea, D. Berciu, *Șantierul arheologic Cașolț și Arpașul de Sus. (reg. Stalin)*, în *SCIV*, IV, 3-4, 1995, p. 581 sq.; cf. M. Macrea, *Șantierul arheologic Cașolț - Arpașu de Sus. Raport preliminar asupra rezultatelor din campania anului 1955*, în *MCA*, IV, 1957, p.100.

107. C. Daicoviciu, *Les „Castella Dalmatarum” de Dacie. Un aspect de la colonisation et de la romanisation de la province de Dacie*, în *Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc*, Cluj, 1969, p. 325-333; I. Bogdan Cătănciu, *A propos de civitates en Dacie*, în *Eph. Nap.*, I, 1991, p. 59-69.

celți din vicus *Anartorum*¹⁰⁸, poate și cei din *regio Ansamensium*¹⁰⁹, iar în Moesia Inferior cu siguranță cei din *civitas Ausdecensium*.¹¹⁰ O comunitate etnică de coloniști așezați oficial și cu anumite privilegii în Dacia erau *Galatae consistentes municipio (Napoca)*, care la 139-161 e.n. păstrau conștiința patriei lor de origine, închinându-se lui Iupiter Optimus Maximus Tavianus¹¹¹, divinitate a orașului galat Taviu¹¹². În același municipiu este cunoscută la 235 e.n. o asociație religioasă (*spira*), deschisă și femeilor și condusă de un *spirarches*, formată la început numai din orientali (*Asiani*)¹¹³, dar în care cu timpul pot să fie pătruns și alte *nationes*, din rândul cărora mulți indivizi se ascund sub nume romane¹¹⁴, n-ar fi exclus că mulți dintre cei cu nume celtice sau tracice să fie totuși imigranți din Asia Mică. Pe membrii amintitei comunități napocense de galateni, D. Tudor îi consideră stabiliți încă de la începuturile așezării romane și „în cea mai mare parte romanizați sau câștigați pentru romanism”¹¹⁵.

Fără a ne hazarda prea mult, putem presupune că membrii comunității căreia îi aparținea necropola de la Cașolț se puteau folosi de dreptul lor tradițional, în situația în care nu erau *peregrini deditici*¹¹⁶, deoarece locul lor de origine, regatul nordic, avea încă din 170 î.e.n. un *hospitium publicum* cu Roma¹¹⁷ și a fost anexat treptat și relativ pașnic la Imperiul roman.¹¹⁸ Se pare că incursiunea făcută de panonii însoțiți de norici în Istria în 16 î.e.n., deși înfrântă de P. Silius Nerva și locotenenții acestuia și urmată de încheierea unor tratate de pace, prin care Cassius Dio, fost guvernator al Panoniei¹¹⁹, afirma că aceste două populații „au avut parte de una și de aceeași sclavie”¹²⁰, nu a avut totuși o urmare așa de gravă asupra relațiilor noricilor cu Roma, care, după încorporarea în Imperiul roman continuă să trăiască în cadrul unor comunități etno-teritoriale autonome, numite *civitates peregrinae*, care au regimul unor state lo-

108. *CIL*, III, 8 060.

109. *CIL*, III, 7 633 = 827.

110. *CIL*, 14 457.

111. *CIL*, III 860 = *ILS*, 4082.

112. D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 228sq.

113. *CIL*, III, 870 = *ILS*, 4061.

114. D. Tudor, *op. cit.*, p.229.

115. *Ibidem*, p. 239.

116. E. Molcuț, D. Oancea, *op. cit.*, p.91.

117. G. Piccottini, *Die Römer in Kärnten. Ein Führer zu den wichtigsten Ausgrabungen und Denkmälern des Landes*, Klagenfurt, 1989, p.6; G. Piccottini, H. Veters, *Führer durch die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg*, 4., erw. Aufl., Klagenfurt, 1990, p.12; Dobesch, *Der Raum Kärntens und die Ostalpen in der Welt der Antike*, in *Carinthia* (Klagenfurt), I, 1995 (185.Jg.), p. 52-55 și 58sq.; pentru însemnătatea și înțelesul acestui instrument juridic și politic, v. G. Dobesch, *Die Kelten in Österreich nach den ältesten Berichten der Antike. Das norische Königreich und seine Beziehungen zu Rom im 2. Jahrhundert v. Chr.*, Wien - Köln - Weimar, 1993, p.280-315, cu trimiterile și E. Molcuț, D. Oancea, *op. cit.*, p.98 și 91.

118. F. Glaser, *Die römische Siedlung iuena und die frühchristlichen Kirchen am Hemmaberg. Ein Führer durch die Ausgrabungen und durch das Museum in der Gemeinde Globasnitz mit einem Anhang zu den antiken Denkmälern des Jauntales*, Klagenfurt, 1982, p.12; G. Piccottini, *op. cit.*, p.8; G. Piccottini, H. Veters, *op. cit.*, p.19; F. Glaser, *Teurnia: Römerstadt und Bischofssitz. Ein Führer zu den Ausgrabungen und zum museum in St. Peter in Holz sowie zu den Fundorten im Stadtgebiet von Teurnia*, Klagenfurt, 1993, p. 14; G. Dobesch, *Der Raum Kärntens ...*, p.64sq.

119. Cassius Dio, *Hist. Rom.*, XLIX, 36, apud Cassius Dio, *Istoria romană* (trad. și note de A. Piatkovski), vol. II, București, 1977, p.224.

120. *Ibidem*, LIV, 20, apud Cassius Dio, *op. cit.*, p.412.

cale, asupra cărora dominația romană se exercita sub forma unui protectorat¹²¹. Aceasta ar putea fi și explicația faptului cum s-a ajuns ca amintirea statului noric unificat sau, poate, chiar și a acestor regi succesori – și, în particular, a bunurilor imobiliare patrimoniale ale regilor norici, între care și exploatarea miniere¹²², devenite bunuri successorale dobândite de statul roman sau, mai curând, de Principi – să se păstreze până târziu, la sfârșitul sec. II e.n. în titulatura oficială a funcționarilor romani din Noricum, cum dovedește o inscripție zidită azi la intrarea în biserica din Möderndorf, în Carinthia¹²³. În acest context, s-ar putea ca nici panonicii, revoltați împotriva Romei în 14 î.e.n.¹²⁴, 11 î.e.n.¹²⁵ și 6-9 e.n.¹²⁶, să nu fi devenit, în totalitate, *peregrini deditici*, de vreme ce cel puțin unele triburi au încheiat cu romanii o pace, în urma bătăliei de la Bathinus, în 9 e.n.¹²⁷.

Pentru provincia Dacia, statutul privilegiat al coloniștilor nordici și – foarte probabil – chiar folosirea de către aceștia a dreptului lor consuetudinar este dovedit de calitatea de *civis Norica* (sic!) a unei peregrine, *Cotu Successi f(ilia)*, căsătorită cu Claudius Latinus și decedată la 55 ani, pe care o cunoaștem dintr-o stelă funerară de la Șeica Mică (jud. Sibiu), păstrată azi în Muzeul Brukenthal¹²⁸. Deși soțul ei este cetățean roman, este interesant că ea nu poseda cetățenie: tocmai datorită condiției ei peregrine și a faptului că soțul ei dobândise foarte probabil cetățenia prin naștere și nu în urma serviciului militar, când, odată cu lăsarea la vatră, acesta se acorda și familiei sale existente sau viitoare (copiilor săi și unei singure soții)¹²⁹ și de aceea doar copilul său deja născut și recunoscut sau adoptat de el – nu însă și femeia sclavă cu care, în afara relației existente cu soția legitimă sau legitimată prin dobândirea cetățeniei romane, ar putea trăi în concubinaj (*contubernium*) – putea accede la calitatea de cetățean roman. Adulterul era pedepsit de legislația romană imperială, iar copilul rezultat dintr-o asemenea relație era socotit fiu legitim al soțului legitim al soției adulterine nedenunțate, putând fi recunoscut și adoptat de tatăl biologic în cazul desfacerii căsătoriei¹³⁰ sau după moartea soțului legitim al femeii adulterine sau în baza unui rescript imperial¹³¹. Situația existenței unui copil, cu cetățenie neclară, este întru totul reală: copilul, un băiat, nemenționat în inscripție, este totuși reprezentat în medalionul acestei stele, care, dacă ar putea fi datată relativ, anterior amintitului edict al lui Caracalla din 212, ar avea o uriașă importanță pentru problema autonomiilor etnice din Dacia în general și a celei a noricilor în particular, cu toate consecințele istorice,

121. R. Wedenig, *Städtische Führungsschicht und Wirtschaft in römischen Provinzstädten*, în *Nachrichtenblatt. Archäologische Gesellschaft Steiermark* (Graz), 2, 1995, p.37.

122. G. Dobesch, *op. cit.*, p.65.

123. *CIL*, III, 4 828; G. Winkler, *Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal*, Wien, 1969 (= *Sitzungsberichte der österreichischen Akademie der Wissenschaften*, Phil.-Hist. Klasse, 261), p.142, nr.5; G. Piccottini, *op. cit.*, p.81.

124. Cassius Dio, *op. cit.*, p.422; *Ibidem*, LIV, 31, apud Cassius Dio, *op. cit.*, p.425.

125. *Ibidem*, LIV, 34, apud Cassius Dio, *op. cit.*, p.427.

126. *Ibidem*, LV, 28-34, apud Cassius Dio, *op. cit.*, p.470-475.

127. *ECR*, p.129, s.v. *Bato (Bathon)* și p.588, s.v. *Pinnes (Pinnetes)*.

128. *IDR*, III/4, 91, pp.78-80 și fig. 48 = *CIL*, III, 966.

129. *IDR*, I, p.67; cf. *IDR*, I, 2)

130. V. M. Ciucă, *Lecții de drept roman*, vol. I, Iași, 1997, p. 183.

131. E. Molcuț, D. Oancea, *op. cit.*, p.101sq.

demografice și politico-administrative ce decurg din această situație. În această lumină, caracterul sigilar al inelului de la Cașolț, prin datarea sa și contextul geografic și cultural în care apare, ar putea dobândi el însuși o valoare aparte. Aici trebuie însă remarcat că în Imperiul târziu, la sfârșitul sec. IV, prin *civis* pare a se înțelege *natio*, deci originea etnică, așa cum pare a arăta o inscripție creștină de la Savaria¹³².

Ținând seama de diametrul redus al verigii, J.M.Ackner credea că inelul stătuse pe degetul unei femei sau fetei¹³³, ceea ce ar contraveni iarăși legislației romane cu privire la capacitatea juridică a minorilor sau a femeii, cu excepția situației mamelor cu mai mulți copii sau a personalității legilor grupurilor etnice privilegiate, nu însă și statutului deținut de femeie în societatea celtică¹³⁴, mai ales când este vorba de vârfurile aristocratice ale acesteia, ca în cazul reginei icenilor, Boudicca¹³⁵ și când însăși suveranitatea este conferită în mod tradițional prin hierogamia candidatului la tron cu o divinitate htoniană feminină care ocrotește teritoriul sau neamul respectiv¹³⁶, personificată uneori – chiar și în sec. XIII, mult după creștinarea Irlandei! – prin animalul ei sacru, iapa¹³⁷ sau printr-o femeie cu o înaltă poziție socială. De aceea nu trebuie generalizată și absolutizată constatarea că vechii irlandezi socoteau femeia „la fel de lipsită de sensibilitate ca sclavii, prizonierii și bețivii”¹³⁸. Și în societatea illyrică femeile puteau reprezenta comunitatea pe care o conduceau în relațiile cu străinii: este cazul reginei Teuta, conducătoarea unei federații de triburi aflate în conflict cu statul roman, ca urmare a pirateriei pe care o practicau pe Marea Adriatică și care primește solii romani (229 î.e.n.) veniți să se plângă de acest lucru¹³⁹. Opinia lui J.M.Ackner cu privire la sexul purtătorului inelului sigilar de la Cașolț ar trebui privită, poate, și în raport cu observația făcută de M. Mackensen în necropola de pe Keckwiese, de la Cambodunum (Kempten, în Germania) în legătură cu folosirea drept amuletă a inelelor din fier, depuse mai frecvent în mormintele femeilor și copiilor¹⁴⁰.

132. CIL, III, 4220; V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p.41.

133. J. M. Ackner, *op. cit.*, p.132.

134. Ov. Drimba, *Istoria culturii și civilizației*, ed. def., vol. 4, București, 1998, p.48-52.

135. Tacitus, *Annales*, XIV, 31-35, apud Tacite, *Annales* (texte latin publi avec des arguments et des notes en Français par E. Jacob), nouv. d., Paris, 1917, p.570-575; ECR, p. 140, s.v. *Boudicca*; H.C. Matei, *Lumea antică. Mic dicționar biografic*, București, 1991, p.49, s.v. *Boudicca*; *Idem*, *Enciclopedia antichității*, ed. a II-a, București, 1996, p. 172, s.v. *icenii*; J. Matthews, C. Matthews, *op. cit.*, p.40 s.v. *Boudicca / Boadicea*.

136. J. Matthews, C. Matthews, *op. cit.*, p.165sq., s.v. *Sovereignty*.

137. Geraldus Cambrensis, *Topographia Hibernica*, III, 25 apud Gh. Mușu, *Din istoria formelor de cultură arhaică*, București, 1973, p. 146; M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol. II, București, 1991, p.138; S. M. Rădulescu, *Sociologia și istoria comportamentului sexual „deviant”*, București, 1996, p.210.

138. S. M. Rădulescu, *op. cit.*, p.164.

139. Cassius Dio, *op. cit.*, XII, 3-7, apud Cassius Dio, *Istoria romană* (trad. și note de A. Piatkowski, studiu introductiv de Gh. Ștefan), vol. I, București, 1973, p.104 sq.; cf. ECR, p.644 sq., s.v. *războaiele ilirice*.

140. W. Artner, *Die provinzialrömischen Gräber von Gleisdorf in der Oststeiermark. Mit einem Beitrag von Reinhold Wedenig. In memoriam Ämilian Kloiber (1910-1989)*, Wien, 1988/1989 (= *Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte*, XXXVIII/XXXIX), p.41.

Este însă de remarcat și faptul că, judecând după diametrul verigii, respectivul inel putea fi purtat pe degetul mic. După o veche tradiție, apărută probabil în Antichitate, inelul, inclusiv cel cu piatră – deci, posibil cel sigilar! –, purtat pe degetul mic, mai ales la mâna stângă, este un semn discret pentru a identifica homosexualitatea, științele oculte atribuind acestui deget semnificația cunoașterii spirituale și transformării, la fel ca și culorii violet¹⁴¹.

Pe de altă parte, tocmai acest din urmă fapt, ca și asocierea pisicii cu noaptea și virilitatea în tradiția celtică (spre deosebire de cea egipteană, dominată de seria arhetipală *pisică - noapte - Luna - feminitate*, mai frecventă decât pandantul ei, *motan - zi - Soare - virilitate* și de cea greacă, unde apare asocierea *pisică - vânătoare - feminitate*, cea romană, cu accentul pus pe termenii *vânătoare - senzualitate* și cea gnostică, ce exacerbează aspectul de simbol al senzualității), ne face să socotim destul de credibilă, totuși, și posibilitatea ca inelul să fi aparținut unui copil sau, mai curând, unui adolescent cu un statut deosebit în cadrul comunității respective. Oricum ar fi, este vorba de o persoană relativ săracă, judecând atât după standardele civilizației romane, reflectate în materialul din care a fost lucrat inelul, dar și după inventarul sărac și dimensiunile reduse ale tumulului, care este dintre cei mai mici din necropolă¹⁴².

În legătură cu tumulii mici, M. Macrea și D. Berciu credeau, în 1955, că ar fi cei mai vechi din necropolă, argumentând prin gruparea lor în șiruri orientate după altă direcție decât aceea a șirurilor de tumuli mai mari, care parțial îi suprapun și prin situarea lor cu precădere în partea de sud-vest a necropolei¹⁴³. Această ipoteză este infirmată în cazul de față tocmai de datarea târzie a inelului în discuție, care se încadrează, ca și alte podoabe din metal, în ultima fază de existență a necropolei, a cărei durată se întinde până cel puțin spre sfârșitul sec. II, eventual și în primele decenii ale sec. III¹⁴⁴. N-ar fi exclus ca dimensiunile mai mici ale tumulului să fie corelate cu vârsta mai fragedă a defunctului.

Miturile irlandeze și creațiile folclorice mai târzii vorbesc de funcția de „semn de recunoaștere” a inelului, simbolizând o putere sau o legătură pe care nimic nu o poate sfărâma, chiar dacă inelul este pierdut sau uitat pe marginea unui drum. Într-unul dintre miturile irlandeze, care povestește cea de a doua bătălie de la Maytura, Eri (personificarea Țării Irlandei, Eriu), fiica lui Delbaeth („Forma”) din *Tuatha Te Dannan* (neamul ultimilor cuceritori celti ai Irlandei), trăiește o poveste de dragoste cu un necunoscut venit într-o corabie fermecată și care este propriul ei frate, Elada („Știința”), de la care, în clipa despărțirii, primește un inel care-i va permite fiului lor să fie recunoscut printre ai lui. La fel procedează în altă legendă – cu gândul la fiul pe care urma să-l aibe – și CuChulainn cu Aoife, o războinică pe care a învins-o și sedus-o¹⁴⁵.

Fiind vorba de un inel sigilar descoperit în context funerar, acesta înseamnă, după dreptul roman, că personalitatea juridică a proprietarului său a încetat odată cu decesul acestuia; în același timp, din acest fapt reiese că reprezentarea sigilară,

141. L. Povert, *Dicționarul gay*, București, 1998, București, p.288, s.v. gay.

142. J. M. Ackner 1845, *op. cit.*, p.132.

143. M. Macrea, D. Berciu, *op. cit.*, p.584.

144. M. Macrea, E. Dobroiu, N. Lupu, *Șantierul arheologic Cașolț-Boița*, în *MCA*, V. 1959, p.409.

145. J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*, vol.II, p.147, s.v. inel.

chiar dacă ar avea o valoare simbolică pentru întreaga comunitate, constituia proprietatea simbolică a defunctului, ce nu era transmisă în mod obligatoriu altui membru al comunității.

Din aceste constatări, ca și din cele relevate de ritual și inventarul funerar al mormântului respectiv, precum și din studiul simbolisticii reprezentării sigilare și al stilului acesteia, dar și din concluziile cu privire la dreptul de a purta inel și de a avea sigiliu, reiese clar că individul respectiv, deși aflat în contact cu mediul roman, a rămas fidel tradiției strămoșești și comunității din care făcea parte, fiind, în același timp, conștient de rolul și statutul său social.

DER IN DER NORISCH-PANNONISCHEN HÜGELGRÄBERNEKROPOLE AUS KASTENHOLZ (KR. HERMANNSTADT) ENTDECKTE SIEGELRING MIT ZOOMORPHER DARSTELLUNG

ZUSAMMENFASSUNG

Der aus der norisch-pannonischen Hügelgräbernekropole von Kastenholz stammende Siegelring wurde von J.M. Ackner und J.G. Schuller anlässlich der sechsten, in diesem Ort am 15. November 1844 unternommenen Ausgrabungskampagne entdeckt.

Schon längst in der Aufmerksamkeit der Fachleute – die den Siegelring nicht unmittelbar kannten, und zwar nicht wußten, aus welchem Material dieser gefertigt worden war und als Beweis ihrer Behauptungen nur bloße Annahmen für die chronologische Einstufung anboten und die Volkszugehörigkeit der Grabstätte vorbrachten, wurde er also eher unter dem Einfluß außerwissenschaftlicher Vorurteile besprochen.

Es geht um einen eisernen (und nicht bronzener, um so weniger um einen silberner!), ehemals gemessingter oder gar bronzebelagter, im 2.-3. Jh. einstuftbaren Siegelring hellenistischer Tradition, auf dessen Siegelplatte im Stil der Keltischen Münzprägung eine mit einer weißen, zur Zeit teilweise gelösten Paste gefüllten schematisierten Gestalt eines Tieres eingeschnitten wurde. Man glaubte, daß das dargestellte Tier ein emporsehender Löwe mit aufgeschwungener Schweife, ein Pferd oder eine Ziege sei. Aufgrund eines interdisziplinären, komparativanatomischen und zooethologischen Studiums einer als heraldisch betrachteten Tierbildes, aber auch der Symbolistik der Katze in der Antike Europas und des östlichen Beckens des Mittelmeeres, sind wir der Meinung, daß es sich um die Wildkatze (*Felis silvestris*) handelt.

Infolge sowohl der geringen Durchschnitt des Reifens, wie auch der Vorschriften des römischen Siegelrechts und desjenigen bezüglich der Tracht der Ringe (*ius annelorum*), – die aber zu den zeitgenössischen Bräuche der keltischen und illyrischen Gesellschaften, vereinzelt im Fall der autonomen norisch-pannonischen Gemeinschaft (*civitas peregrina*), die sich in der Kastenholzer Nekropole hat bestatten lassen – anzumessen sind, aber auch der Lage des Grabes in dem der Ring gefunden wurde, innerhalb dieses Fundorts, und der Ausmasse der Grabes und seines spärlichen Inventars, sowie des festgestellten Bestattungsritus, glauben wir, daß der Träger dieses Repräsentations schmuckes möglicherweise ein Jüngling sei, auch wenn nur ein recht armer, jedoch eine Person besonderes Sozialstatus, die in Kontakt mit der römischen Welt war und die den althergebrachten Sitten und der Gemeinschaft als seiner Rolle und Status bewußter Mitglied treugeblieben ist. Die Entdeckung des Siegelringes in einem Bestattungsbau beweist das Aufhören seiner gerichtlichen Kapazität (*caput*) mit dem Tode der betreffenden Person, woraus man erschließen kann, daß die Siegeldarstellung, auch wenn sie für die ganze Gemeinschaft einen symbolischen Wert gehabt hätte, doch ein symbolisches Eigentum des Verstorbenen ist, die nicht unbedingt einem anderen Gemeinschaftsmitglied zu überlassen wäre.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN**Taf. I**

Der Kastenholzer Siegering. Zeichnung aus dem Manuskript des A. Fodor (nach V. Wollmann).

Taf. II

1. Der Kastenholzer Siegering. Archivzeichnung, nach dem Inventar der Sammlung J.M. Ackners (nach V. Wollmann).

2. Der Kastenholzer Siegering. Zeichnung aus dem von Fr. Müller veröffentlichten Artikel; vergrößert und retuschiert (nach Fr. Müller).

3. Der Kastenholzer Siegering. Zeichnung (1:1) von Al. Gh. Sonoc.

4. Der Kastenholzer Siegering. Zeichnung des M. von Kimakowicz (nach dem alten Inventarregister des Brukenthal Museums).

Taf. III

1. Der Kastenholzer Siegering. Vergrößerte Photographie des Ringes und des Zettel.

2. Der Kastenholzer Siegering. Vergrößerte Photographie des Ringplatte.

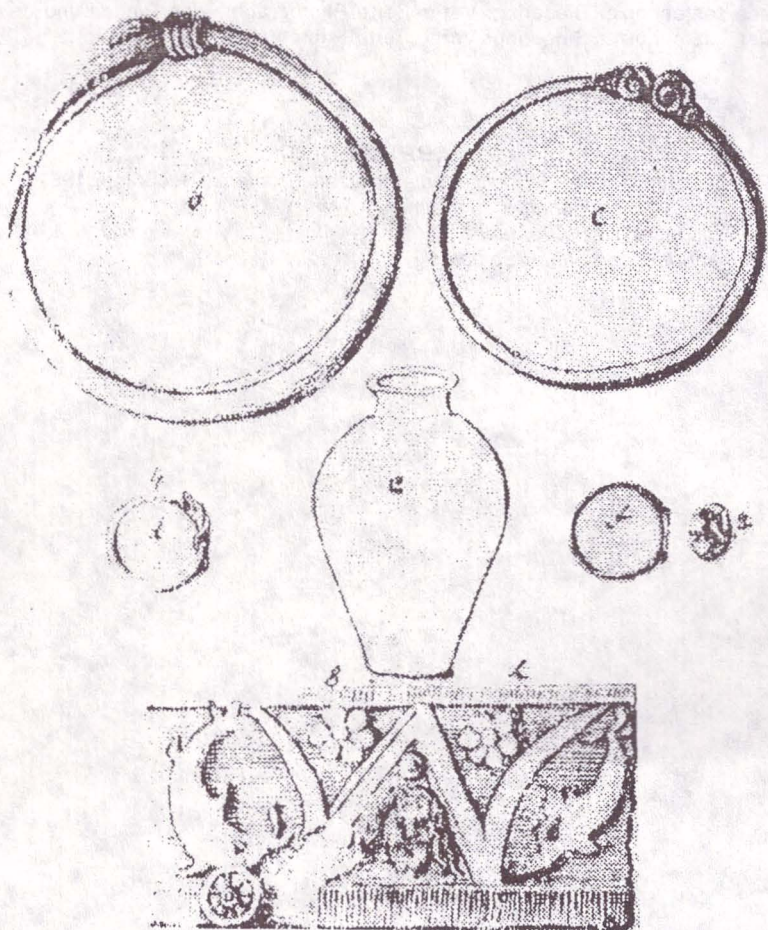
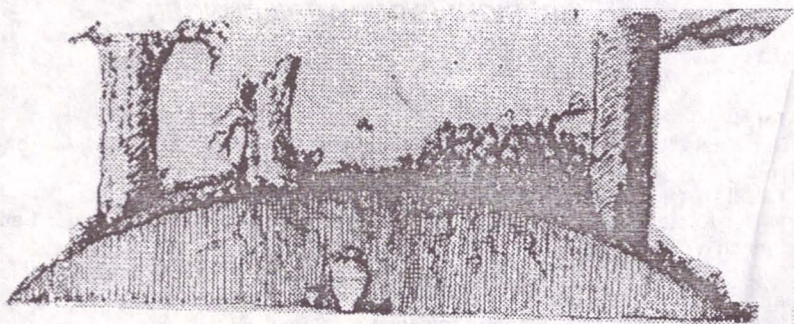
ABREVIERI

ECR – D. Tudor (coord.), *Enciclopedia civilizației romane*, București, 1982.

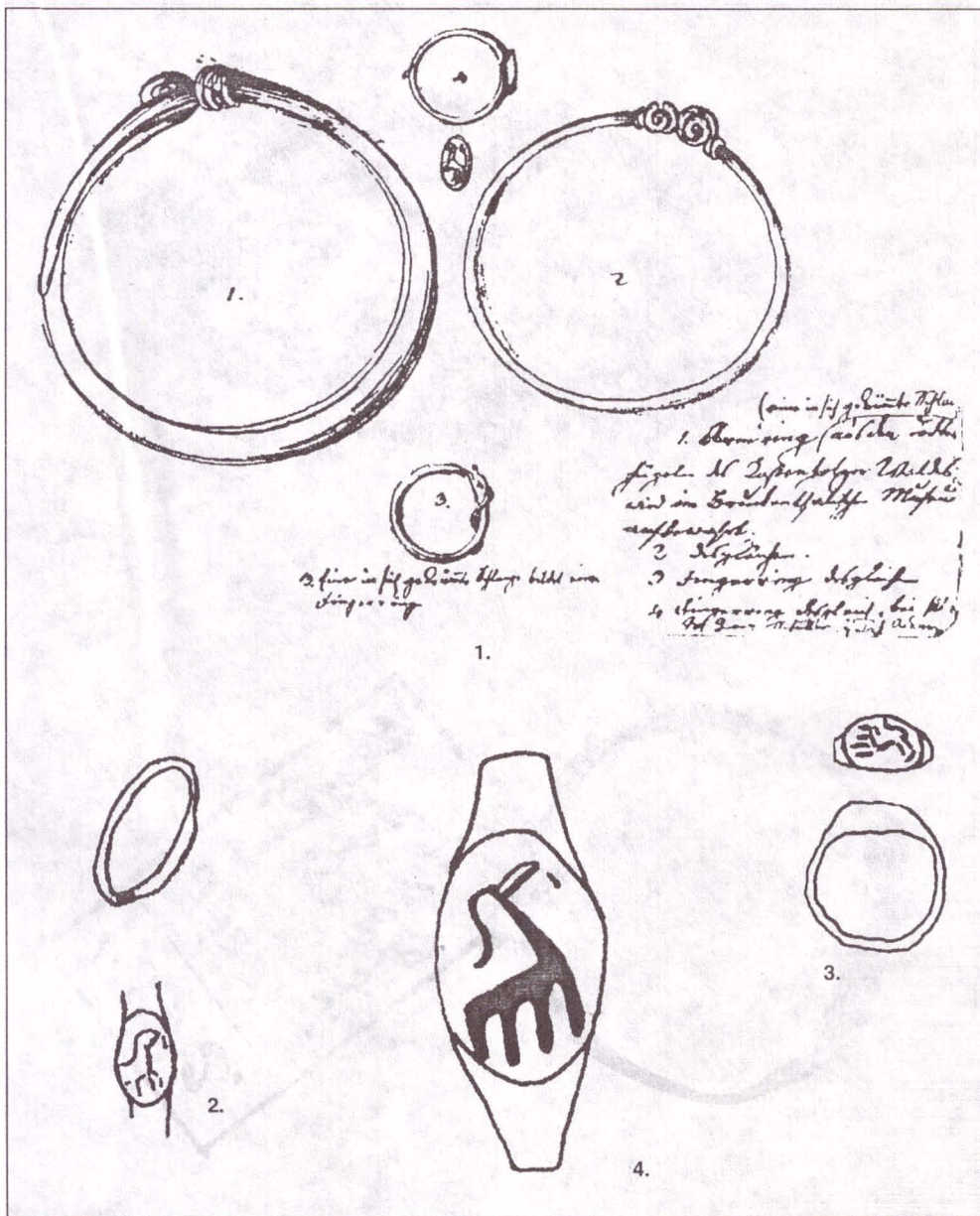
CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

IDR – *Inscriptiile Daciei romane*.

ILS – *Inscriptiones Latinae Selectae*.

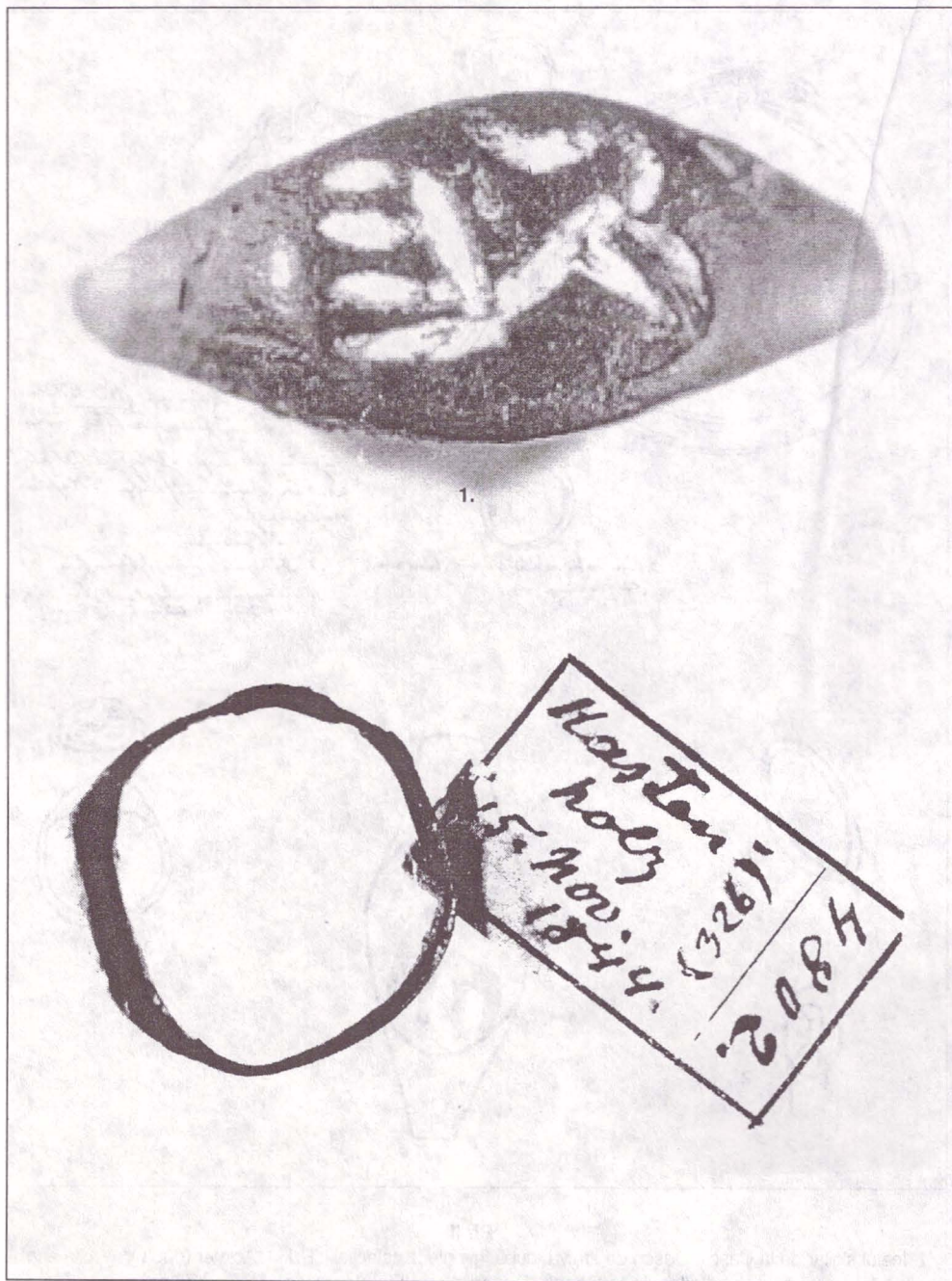

Pl. I. Inelul sigilar de la Cașolț. Desen din manuscrisul lui A. Fodor (după V. Wollmann).

Pl. II

1. Inelul sigilar de la Cașolț. Desen de arhivă, după inventarul colecției lui J.M. Ackner (după V. Wollmann).
2. Inelul sigilar de la Cașolț. Desen din articolul publicat de Fr. Müller; mărit și retușat (după Fr. Müller).
3. Inelul sigilar de la Cașolț. Desen (scara 1:1) de Al.Gh. Sonoc.
4. Inelul sigilar de la Cașolț. Desen de M. von Kimakowicz (după registrul vechi de inventar al Muzeului Brückenthal).

Pl. III

1. Inelul sigilar de la Cașolț. Fotografie mărită a șatonului.
2. Inelul sigilar de la Cașolț. Fotografie mărită a inelului și etichetei.

BIBLIOGRAFIA AȘEZĂRILOR ANTICE DE LA VEȚEL – MICIA

Dorin ALICU

Așezările antice de la Vețel, îndeosebi așezarea romană au trezit interesul cercetătorilor începând cu secolul al XIX-lea când au loc acolo și primele săpături arheologice. O sursă importantă de material arheologic, epigrafie, piese sculpturale etc. Micia a pus, în istoriografia românească, o serie de probleme privind statutul său juridic, importanța sa militară în cadrul provinciei și a Imperiului, evoluția urban-edilitară, dezvoltarea economică, particularitățile religioase, locuirile dinainte și de după ocupația romană. Materialul arheologic descoperit întâmplător sau prin săpături sistematice a ilustrat o cultură materială bogată cu elemente originale sau specifice.

Cele mai multe din aspectele precizate mai sus au generat studii, luări de poziție, cărți, articole ori simple note publicate în țară sau în străinătate. Credem că am reușit să adunăm în bibliografia de față majoritatea studiilor referitoare la așezările de la Vețel publicate până în anul 1998. Sunt cuprinse și lucrări la care nu am avut acces de loc sau lucrări despre care am luat cunoștiință prin amabilitatea domnilor Gh. Firczak și Cristian Roman cărora le adresez calde mulțumiri.

Acest material se dorește a fi un instrument de lucru pentru toți cercetătorii preocupați de istoria și arheologia Daciei romane și constituie baza unui istoric al cercetărilor la Micia, aflat în curs de elaborare.

1. M. J. Ackner	<i>Reise nach Várhely in antiquarischer Hinsicht im Jahre 1832</i> , în Transsilvania, 2, 1833, Sibiu, p. 245 sqq.
2. M. J. Ackner	<i>Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen</i> , în MCC, 1, 1856, p. 5, 87.
3. M. J. Ackner	<i>Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien</i> , în JCC, 2, 1857, p. 93.
4. M. J. Ackner, F. Müller	<i>Die römischen Inschriften in Dacien</i> , Wien, 1865 (passim).
5. D. Adameșteanu	<i>Archaeological News. European Lands. Romania</i> , în American Journal of Archaeology, Baltimore, 1950, p. 420.

6. D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann *Figured Monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în BAR, 55, 1979, p. 172, nr. 505.
7. D. Alicu *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Amfiteatrul I*, Cluj-Napoca, 1997, p. 48-59.
8. I. Andriţoiu *Şantierul arheologic Micia – Necropola, Raport pentru campania de cercetări din 1978*, în MCA, Oradea, 1979, p. 227-230.
9. I. Andriţoiu *Contribuţii la repertoriul arheologic al judeţului Hunedoara*, în Sargetia, 14, 1979, p. 31.
10. I. Andriţoiu, I. Mărghitan *Monumente sculpturale romane reprezentând pe Jupiter Ammon, recent descoperite în Dacia Superioară*, în SCIVA, 27, 1976, 1, p. 45-54.
11. I. Andriţoiu *Morminte de incinerare în necropola romană de la Micia*, în St Com Caransebeş, 1979, p. 265-274.
12. K. B. Angyal *Studium. Acta Iuvenum, Debrecen*, 2, 1971, p. 20-21 (non vidi).
13. R. Ardevan *Veterani şi decurioni municipali în Dacia romană*, în Sargetia, 20, 1986-1987, p. 117-126.
14. R. Ardevan *Viaţa municipală*, în Dacia romană, Timişoara, 1998 (passim).
15. I. Barnea, O. Iliescu, C. Nicolescu *Cultura bizantină în România*, Bucureşti, 1971, p. 146, nr. 164.
16. Al. Barnea, I. P. Albu *Piese de sculptură arhitectonică romană din colecţia Muzeului Judeţean Hunedoara – Deva*, în Sargetia, 10, 1973, p. 155-172.
17. I. Barnea *Continuitatea elementului daco-roman după părăsirea aureliană pe baza descoperirilor paleocreştine din Transilvania în lumina ultimelor cercetări*, în Sargetia, 16-17, 1984, p. 263.
18. I. Barnea *Le christianisme sur le territoire de la R.S. de Roumaine aux IIe-XIe siècle*, în Études Balcaniques, 1, 1985, p. 102.
19. Cloşca L. Băluţă *Lămpile antice de bronz din Dacia Superior, clasificare tipologică şi cronologie*, în Sargetia, 14, 1979, p. 167.

20. C. Băluță *Lămpile romane din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei*, în ActaMN, 33, 1, 1996, p. 89-113.
21. M. Bărbulescu *Der Dianakult in römischen Dazien*, în Dacia, NS, 16, 1972, p. 206, 213.
22. M. Bărbulescu *Cultul lui Hercules în Dacia romană*, în ActaMN, 14, 1977, p. 173-189; ActaMN, 15, 1978, p. 119-233.
23. G. Behrens *Reinecke - Festschrift*, Mainz, 1950, p. 10-12 (non vidi).
24. D. Benea *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei*, Cluj-Napoca, 1983, p. 155-207.
25. D. Benea *Vicus Tibiscensis, Contribuții la istoria vici-ilor militari din Dacia*, în SCIVA, 44, 3, 1993, p. 283-290.
26. J. Beneš *Auxilia romana in Moesia atque in Dacia*, Praha, 1978, p. 10-11, 27, 59-60.
27. A. Bodor *Der Liber-und Libera-kult, Ein Beitrag zur Fortdauer der Bodenstadigen Bevölkerung in römerzeitlichen Dazien*, în Dacia, 7, 1963, p. 211-239.
28. N. Branga *Italicii și veteranii din Dacia*, Timișoara, 1986, p. 87-91, 98.
29. C. Bucur *Moara de apă în Dacia romană în lumina descoperirilor arheologice*, în Cibinum. Studii și materiale privind Muzeul tehnicii populare, Sibiu, 1979, p. 190-194.
30. A. Buday *Szörványos rómaikori emlékek Erdélyből, (Monuments de l'époque romaine trouvé en differents endroits de Transylvanie)*, în DolgCluj, 7, 1, 1916, p. 49-50, 87-88.
31. I.B. Cătănciu *Despre apariția orașelor și statutul acestora în Dacia romană*, în Ephemeris Napocensis, 3, 1993, p. 223.
32. E. Chirilă, I. Piso *Descoperiri monetare antice în Transilvania (X)*, în Apulum, 10, 1972, p. 719-720.
33. E. Chirilă-N. Gudea *Economie, societate și populație în Dacia post aureliană*, în ActaMP, 6, 1982, p. 140.
34. S. Cociș *Fibule romane din Muzeul de Istorie al Transilvaniei (I)*, în ActaMN, 22-23, 1985-1986, p. 527-531; (II) ActaMN, 26-30, I/1, 1989-1993, p. 269-290.

35. S. Cociș, A. Rusu *Fibule romane din colecțiile Muzeului județean Deva (II), în Sargetia, 20, 1986-1987, p. 139-147.*
36. S. Cociș *Instrumente medicale din Dacia romană, în Apulum, 27-30, 1990-1993, p. 241-249.*
37. S. Cociș, D. Alicu *Obiecte de os din Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis, în ActaMP, 17, 1993, p. 113-149.*
38. S. Cociș *Strongly Profiled Brooches with Trapezium Form Foot in the Roman Province of Dacia, în Ephemeris Napocensis, 5, 1995, p. 93-101.*
39. S. Cociș, C. Opreanu *Barbarische fibeln aus dem römischen Dakien ihre historische Bedeutung, în ActaMN, 35, I, 1998, nr. 63.*
40. V. Cristescu *Viața economică a Daciei romane, Pitești, 1929 (passim).*
41. V. Cristescu *Istoria militară a Daciei romane, București, 1937, (passim).*
42. I. H. Crișan *Fibule romane în muzeul din Cluj-Napoca, în ActaMP, 3, 1979, p. 275-320.*
43. D. Csallány *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454-568nz), Budapesta, 1961, p. 196-197, pl. 240/3.*
44. B. Csemi *Alsófeher vármegye történelme, în Alsófeher vármegye monografiája, II/1, 1901, Aiud, p. 438.*
45. Fr. Cumont *Neue Funde aus Dacien und Moesien, în AEM, 17, 1894, p. 22-26.*
46. Fr. Cumont *Textes et monuments figurés relatifs aux Mystères de Mithra, 2, 1898, Bruxelles, nr. 187, 188, 290, 307.*
47. C. Daicoviciu *Monumente inedite din Dacia, în AISC, 1, 1924-1928, p. 114.*
48. C. Daicoviciu *Un ghid latinesc al Transilvaniei, în ACMIT, 1, 1926-1928, p. 174.*
49. C. Daicoviciu *Micia I. Cercetări asupra castrului, în ACMIT, 3, 1930-1931, p. 3-43; = Dacica, Cluj-Napoca, 1969, p. 162-175.*

50. C. Daicoviciu *Templul maurilor din Micia, Templum deorum Maurorum Miciensium*, în *Sargetia*, 2, 1941, p. 117-125; = *Dacica*, 1969, p. 260-264.
51. C. Daicoviciu *Asupra unor lucrări în legătură cu Dacia romană*, în *AISC*, 4, 1941-1943, p. 317, nota 1.
52. C. Daicoviciu *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 122, nota 5.
53. C. Daicoviciu *Severus Alexander și provincia Dacia*, în *ActaMN*, 3, 1966, p. 158, nota 25.
54. H. Daicoviciu *Coronamente în formă de trunchi de piramidă arcuită pe teritoriul provinciei Dacia*, în *Apulum*, 7, 1968, p. 339, nr. 15.
55. H. Daicoviciu,
L. Ț. David, C. Pop *Römer in Rumänien*, Köln, 1969; = *Civiltă română în România*, Roma, 1970 (passim).
56. N. Dănilă *Considerații asupra noilor materiale arheologice paleocreștine din Transilvania*, în *Biserica Ortodoxă Română*, București, 1982, nr. 7-8, p. 735.
57. H. Devijver *Prosopographia militum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, I-II, 1976-1979, A 113, 165, B 26, I 24, P 74.
58. A. Dobó *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, în *DissPann*, 1, 1, 1940 (passim).
59. A. v. Domaszewski *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Köln-Graz, 1967, p. 59-60.
60. E. Doruțiu s.v. *Micia*, în *EAA*, 4, 1962, p. 1118.
61. F. Drașoveanu,
Sabin A. Luca *Considerații preliminare asupra materialelor neoeolitice din așezarea de la Mintia (com. Veșel jud. Hunedoara)*, în *SCIVA*, 41, 1, 1990, p. 7-18.
62. S. Ferri *Arte Romana sul Danubio*, Milano, 1993 (passim).
63. N. Fettich *Népvándarláskori gyűjtemény. Vesető a régészeti gyűjteményben Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1938*, p. 152.

64. B. Filipescu	<i>Descoperiri din perioada secolelor III-V e.n. de la Micia</i> , în SCIVA, 38, 1, 1987, p. 40-51.
65. G. Finoly	<i>Archäologische Funde im Jahre 1912</i> , în ArchAnz, 1913, p. 334.
66. J. Fitz	<i>Augusti tres avant 209</i> , în Alba Regia, 17, 1979, p. 50, nr. 8.
67. O. Floca	<i>I culti orientali nella Dacia</i> , în Ephemeris Dacoromana, 6, 1935, p. 204-239.
68. O. Floca, V. Șuiaga	<i>Ghidul județului Hunedoara</i> , Deva, 1936, p. 99-102.
69. O. Floca	<i>Descoperiri arheologice în ținutul Hunedoarei</i> , în Sargetia, 1, 1937, p. 64-66.
70. O. Floca	<i>Monumenti romani inediti del distretto di Hunedoara</i> , în Dacia, 7-8, 1937-1940, p. 337-343.
71. O. Floca	<i>Sistemele de înmormântare din Dacia Superioară romană</i> , în Sargetia, 2, 1941, p. 8-10, 44-47.
72. O. Floca	<i>Deva et ses environs în, Villes et paysages de Roumanie</i> , București, 1944.
73. O. Floca	<i>Săpăturile arheologice din jud. Hunedoara</i> , în Studii. Revista de știință și filosofie, 1, 2, 1949, p. 108.
74. O. Floca	<i>Câteva monumente epigrafice și sculpturale din epoca sclavagistă romană</i> , în Materiale 1, 1953, p. 761-763.
75. O. Floca	<i>O zeitate orientală. Jupiter Erapolitanus la Micia</i> , în Materiale, 1, 1953, p. 773-784.
76. O. Floca	<i>Regiunea Hunedoara</i> , Ghid turistic, Deva, 1957, p. 121-123.
77. O. Floca, L. Mărghitan	<i>Noi descoperiri la așezarea romană Micia</i> , în Ritmuri hunedorene, mai, 1968, p. 5-7.
78. O. Floca	<i>Monumente epigrafice și sculpturale de la Micia</i> , în ActaMN, 5, 1968, p. 111-124.
79. O. Floca	<i>Pagus Miciensis</i> , în Sargetia, 5, 1968, p. 449-457.

80. O. Floca, V. Vasiliev *Amfiteatrul militar de la Micia*, în *Sargetia*, 5, 1968, p. 121-151.
81. O. Floca *Micia, pagus Daciae*, în *Hommages á Marcel Renard*, coll. Latomus, 103, 1969, p. 224-232.
82. O. Floca, L. Marghitan *Noi considerații privitoare la castrul roman de la Micia*, în *Sargetia*, 7, 1970, p. 43-57.
83. O. Floca, Șt. Ferenczi, L. Mărghitan *Micia. Grupul de cuptoare romane pentru ars ceramică*, Deva, 1970, 112, p + pl. 12.
84. O. Floca *Activitatea de cercetare istorică a Muzeului județean Hunedoara din Deva 1932-1972*, în *Sargetia*, 9, 1972, p. 13, 19-21.
85. O. Floca, W. Wolski *Aedicula funerară în Dacia romană*, în *BMI*, 42, 3, 1973, p. 4-14.
86. Gr. Florescu *I monumenti funerari della „Dacia Superior”*, în *Ephemeris Dacoromana*, 4, 1930, p. 80-81, 93-96, 105, 115.
87. Gr. Florescu *La problème de la premiere division de la Dacie*, în *Balkanica*, 7, 1, 1944, p. 53.
88. R. Florescu *Urbanizarea Daciei*, în *Sargetia*, 18-19, 1984-1985, p. 162-163.
89. M. Fluss s.v. *Micia*, în *R. E.*, 15, col. 1518.
90. A. L. Fodor *Fuhrer für Freunde vaterländischer Alterthümer in verschiedenen Thielen und Ortschaften Siebenbürgens*, Deva, 1840, mss. vol. VII, p. 76.
91. A. L. Fodor *Gyüpteménye némely marosnémeti es veczeli határon kiasott római sirés emlékköveknek*, Cluj, 1844.
92. M. Gheorghiuță *Opaițele romane de la Micia*, în *Sargetia*, 11-12, 1974-1975, p. 51-56.
93. J. F. Gilliam *Jupiter Turmasgades*, în *Actes de IX Congres International d'etudes sur les frontieres romaines*, București, 1974, p. 309-314.

94. V. Ghiurca *Încercare de identificare topografică a unor geme romane din Muzeul Național de istorie a Transilvaniei, în ActaMN, 31, 1, 1994, p. 227-229.*
95. I. Glodariu *Legio IV Flavia Felix în Dacia, în ActaMN, 3, 1966, p. 430, 433.*
96. I. Glodariu *Die Landwirtschaft im römischen Dakien, în ANRW, 2, 6, 1954, p. 960.*
97. C. Goos *Chronik der archaeologischen Funde Siebenbürgens, în AVSL, 13, 1876, s.v. Veczel.*
98. E. Groag *Die römischen Inschriften der Hofbibliothek, Viena, 1913, p. 25.*
99. N. Gostar *Vămile Daciei, în SCIV, 2, 2, 1951, p. 165-181.*
100. N. Gostar *Inscripțiile de pe lucernele din Dacia romană, în Arheologia Moldovei, I, 1961, p. 159, 164, 165, 169, 172.*
101. N. Gostar *Unitățile militare din castrul roman de la Tibiscum, în ActaMN, 5, 1968, p. 472-473.*
102. N. Gostar *O stare de alarmă pe limesul de vest al Daciei în jurul anului 200, în Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 14, 1968, p. 93-102.*
103. N. Gostar *Kleine Mitteilungen, Ein numerus Germanicianorum exploratorum im oberen Dakien, în Germania, 50, 1972, p. 244.*
104. N. Gostar *Sur Jupiter Heliopolitanus en Dacie, în Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 19, 1973, 2, p. 253-260.*
105. N. Gudea *Sistemul defensiv al Daciei romane, câteva observații în legătură cu faza de pământ a castrelor, în AIIA, Cluj-Napoca, 18, 1975, p. 71-87.*
106. N. Gudea *Observații în legătură cu unele „Note epigrafice”, în SCIVA, 27, 4, 1976, p. 517-518.*
107. N. Gudea *Verzeichnis der Römerbäder und Bauwerke mit Hypokaust-Heizanlagen in Dakien, în Jahresberichte aus Augst und Kaiseraugst, 3, 1983, p. 102-103.*

108. N. Gudea *Din istoria creștinismului la români, Mărturii arheologice, Oradea, 1988, p. 165, 166, 193.*
109. J. Hampel *Magyarhoni régészeti leletek repertoriuma, în ArchKözl, 13, 1879, p. 68, fig. 35.*
110. G. Henzen *Scavi e viaggi. Antichità della Transilvaniae, în Bulletino dell' Instituto di Corrispondenza Archaeologica, Roma, 9, 1848, p. 181.*
111. O. Hirschfeld *Epigraphische Nachlese zum Corpus Inscriptionum Latinarum III des Dacien und Moesien, în SBakWien, 77, 1874, p. 395, 396, 416.*
112. O. Hirschfeld *Ephemeris Epigraphica, Corporis inscriptionum Latinarum Supplementum, 2, nr. 425, 453.*
113. J. Hohenhausen *Die Alterthümer Daciens, Wien, 1775, p. 36-37 = I.M. Mălinaș, La umbra Sarmisegetusei romane. Basilica din Densuș, Viena-Oradea, 1998.*
114. A. Holder *Altkeltische Sprachschatz, 2, 1891-1913, p. 583.*
115. K. Horedt *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, în Sargetia, 3, 1956, p. 104, 107-108.*
116. K. Horedt *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII, București, 1958 (passim).*
117. K. Horedt *Siebenbürgen in spätrömischer zeit, București, 1982, p. 218, 219 (passim).*
118. M. Horhat *Un tip rar de medalion roman funerar, în Apulum, 4, 1961, p. 279-280.*
119. I. Ionescu *Simboluri paleocreștine din secolele II-III pe unele monumente funerare din Dacia romană, în ActaMN, 31, I, 1994, p. 247-249.*
120. D. Isac *Monumente funerare romane în muzeul orașului Blaj, în Studia, UBB, series Historia, XV, 1970, p. 11-13.*
121. D. Isac, V. Wollmann, I. P. Albu *Monumente funerare reprezentând lei descoperite în județul Hunedoara, în Sargetia, 10, 1973, p. 144-148.*

122. Jánó Béla *Római emlékek Hunyadvármegyében*, în ArchÉrt, 32, 1912, p. 396-399.
123. Jánó Béla *Romaikori leletek Erdélyből*, în DolgCluj, 4, 1913, p. 260-261.
124. J. Jung *Bericht aus Siebenbürgen*, în AEM, 17, 1894, p. 11-12.
125. J. Klnner *ArchKÖGQ*, 33, 1874, p. 133 (*non vidī*).
126. A. Kerény *A daciai személynevek*, în DissPann, I, 9, Budapesta, 1942, nr. 633, 1579, 2004.
127. L. Kövári *Erdely régiségei*, Pesta, 1852, p. 58.
128. Kuun Géza *Társulatunk előzményei és előjelei*, în HTRTE, 10, 1899, P. 105-121.
129. Kuun Géza *Két romani szobor a maras-németi kertben (Două statui romane dintr-o grădină de la Mintia)*, HTRTE, 14, 1904, p. 17-20.
130. M. Macrea *Monetele și părăsirea Daciei*, în AISC, 3, 1941, p. 300.
131. M. Marcea *Cumidava*, în AISC, 4, 1941-1943, p. 238-239.
132. M. Macrea *Apărarea graniței de vest și nord-est a Daciei pe timpul lui Caracalla*, în SCIV, 8, 1957, p. 238.
133. M. Macrea *Un nouvelle inscription latine de Dacie datant du IV-e siècle*, în Dacia, N.S., 2, 1958, p. 467-472.
134. M. Macrea *Garnizoanele cohortei VIII Raetorum în Dacia*, în OmD, București, 1960, p. 346-349.
135. M. Macrea *Viața în Dacia romană*, București, 1969 (*passim*).
136. O. Mailand *Társulat életéből 1891-1892*, în HTRTE, 7, 1891, 1892, p. 115-119.
137. L. Ț. David *Gemele și cameele din Muzeul arheologic din Cluj*, în OmD, București, 1960, p. 528, 531.
138. L. Ț. David *O gemă de la Micia cu reprezentarea lui Harpocrate*, în SCIV, 15, 2, 1964, p. 257-262.

139. L. David,
L. Mărghitău *Monumente sculpturale de la Micia (partea I)*, în ActaMN, 5, 1968, p. 125-135.
140. L. Țeposu,
L. Mărghitău *Monumente funerare de la Micia (partea II)*, în ActaMN, 6, 1969, p. 159-164.
141. L. Ț. Marinescu *Despre originea unor tipuri de monumente funerare din Dacia Superior*, în SCIV, 23, 2, 1972, p. 219-220.
142. L. Ț. Marinescu *Statuile feminine drapate din Muzeul Județean Hunedoara - Deva*, în Sargetia, 9, 1972, p. 62.
143. L. Ț. Marinescu *Probleme de artă provincială romană (I) Edicule funerare din Dacia*, în Muzeul Național, 1, 1974, p. 13-22.
144. L. Ț. Marinescu *Despre aedica funerară în Dacia romană*, în SCIVA, 25, 1974, 3, p. 417-425.
145. L. Marinescu,
L. Mărghitău,
C. C. Petolescu *Thermele romane de la Micia. Raport asupra săpăturilor din anii 1971-1974*, în Cercetări arheologice, 1, 1975, p. 217-229.
146. L. Marinescu *Despre îmbrăcămintea populației din provincia Dacia*, în Muzeul Național, 3, 1976, p. 125-132.
147. L. Marinescu s.v. *Micia*, în The Princeton Encyclopedia of Classical Sites, Princeton University Press, 1978.
148. L. Marinescu,
A. Sion,
L. Petculescu, I. Andrișoiu,
V. E. I. Rusu, M. Brăileanu *Șantierul arheologic Micia (Vețel, jud. Hunedoara)*, în Cercetări arheologice, 3, 1979, p. 105-126.
149. L. Marinescu *O statueta de bronz de la Micia*, în Cercetări arheologice, 3, 1979, p. 405-408.
150. L. Ț. Marinescu *L'atelier de Micia*, în Sargetia, 4, 1979, p. 155-163.
151. L. Ț. Marinescu *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, în BAR, 128, 1982, (passim).
152. L. Ț. Marinescu *O statueta de bronz în castrul de la Micia*, în Potaissa, 3, 1982.

153. L. Ţ. Marinescu *O gemă de la Micia cu reprezentarea lui Ganymede*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, 1, Iaşi, 1983, p. 164-170.
154. L. Marinescu, A. Sion, I. Andriţoiu *Cercetări arheologice din termele romane de la Micia*, în *Cercetări arheologice*, 7, 1984, p. 121-127.
155. L. Ţ. Marinescu *Cu privire la urbanizarea Miciei*, în *Sargetia*, 18-19, 1984-1985, p. 125-129.
156. L. Marinescu, A. Sion, I. Andriţoiu *Cercetări arheologice la Micia, Sector terme*, în *Cercetări arheologice*, 8, 1988, p. 53-58.
157. L. Ţ. Marinescu *Römischen Bronzestatuetten von Micia*, în *Akten*, 9, Tagung über antike Bronzen in Wien, Viena, 1988, p. 380-385.
158. L. Ţ. Marinescu *Tipuri de statuete de bronz romane din Dacia*, în *Sargetia*, 21-24, 1988-1991, p. 63-81 = *Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen*, Stuttgart, 1994, p. 269-280.
159. L. Marinescu *Micia Pagus Daciae*, în *Cercetări arheologice*, 10, 1997, p. 357-364.
160. G.G. Mateescu *Tomi-Oescus. O inscripție inedită*, în *BCMI*, 8, 1916, p. 36-40.
161. L. Mărghitan *Din trecutul de luptă al țărânimii hunedorene*, Deva, 1967, p. 59.
162. L. Mărghitan *Cărmizi cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina, recent descoperite*, în *Revista Muzeelor*, 5, 1968, p. 446-448.
163. L. Mărghitan, I. Andriţoiu *Obiecte recent intrate în colecțiile Muzeului Județean Hunedoara-Deva*, în *Sargetia*, 5, 1968, p. 655.
164. L. Mărghitan *Monede din secolul al IV-lea descoperite la Micia*, în *Revista Muzeelor*, 6, 1969, p. 533.
165. L. Mărghitan *Micia a fost un „pagus” în tot timpul stăpânirii romane, (?) în SCIVA*, 21, 4, 1970, p. 579-593.
166. L. Mărghitan *Un cuptor din centrul de ars obiecte ceramice recent descoperit la Micia*, în *Tibiscus*, 3, 1974, p. 105-109.

167. L. Mărghitan *Considerații referitoare la sistemul vamal din cadrul Banatului în epoca romană*, în *Tibiscus*, 3, 1974, p. 105-109.
168. L. Mărghitan *O nouă inscripție descoperită la Micia*, în *SCIV*, 1, 25, 1974, p. 143-147.
169. L. Mărghitan *Câteva considerații referitoare la ceramica din termele de la Micia*, în *Muzeul Național*, 3, 1976, p. 133-141.
170. L. Mărghitan *Fortificații dacice și romane. Sisteme de pe cursul mijlociu și inferior al Mureșului*, București, 1978, p. 84, sqq.
171. L. Mărghitan, C. Petroescu *Les cultes Orientaux à Micia*, in *Hommages à Maartin Vermaseren*, Leiden, 2, 1978, p. 718-731.
172. L. Mărghitan *O importantă contribuție privitoare la problema continuității dacilor în provincia nord-dunăreană întemeiată de Traian*, în *Sargetia*, 14, 1979, p. 133-137.
173. L. Mărghitan *Banatul în lumina arheologiei*, II, Timișoara, 1980 (pasim).
- 174.. L. Mărghitan *Mărturii de continuitate dacă, daco-romană și timpurie românească pe valea Mureșului mijlociu și inferior*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, I, Iași, 1983, p. 111-112.
175. L. Mărghitan *Rolul economic al așezării romane Micia în cadrul provinciei Dacia*, în *Sargetia*, 24/1, 1995-1996, p. 319-325.
176. B. Mitrea *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, în *SCIV*, 22, 1971, 1, p. 130, nr. 80-81.
177. N. Mitru *Mitraismul în Dacia*, în *Studii teologice*, 23, 3-4, 1971, p. 537-546.
177. V. Moga *Gamizoana romană de la Tibiscum*, în *ActaMN*, 7, 1970, p. 143-144.
178. V. Moga *Detașamentele legiunii a XIII-a Gemina în Dacia*, în *Apulum*, 10, 1972, p. 157-158.

179. V. Moga	<i>Amfiteatre și lupte de gladiatori în Dacia romană</i> , în Sargetia, 20, 1986-1987, p. 112.
180. R. Munsterberg,
J. Oehler	<i>Hunyadmegye római régiségei</i> , în HTRTÉ, 13, 1902, p. 126-134.
181. R. Munsterberg, J.
Oehler	<i>Antike Denkmäler in Siebenbürgen</i> , în JÖAI, 5, 1902, p. 123, 126, 128, 128-132.
182. C. Mușețeanu	<i>Raport preliminar asupra campaniei arheologice de la Micia, punctul edificiul roman, din anul 1983</i> , în Cercetări arheologice, 8, 1986, p. 63-65.
183. I. F. Neigebaur	<i>Dacien, Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen</i> , Brașov, 1851 p. 52, 64.
184. E. Németh	<i>Die numeri im römischen heer dakiens</i> , în Ephemeris Napocensis, 7, 1997, p. 101-116.
185. A. Nemoianu	<i>Trei obiecte paleocreștine descoperite la Vețel (jud. Hunedoara)</i> , în Mitropolia Banatului, 29, 1979, p. 131-132.
186. I. Nestor,
C. S. Nicolaiescu	<i>Der völkerwanderungszeitliche Schatz Negrescu</i> , în Germania, 22, 1938, p. 33-41.
187. J. Nicolaus	<i>Proporții în arhitectura sacră din Dacia romană</i> , în Sargetia, 26-27, 1984, p. 255.
188. A. Paki	<i>Populația Ulpiei-Traiana Sarmizegetusa (I)</i> , în SCIVA, 39, 4, 1998, p. 356.
189. A. Paki, S. Cociș	<i>Dacia ludens</i> , în Ephemeris Napocensis, 3, 1993, p. 160, nr. 16.
190. E. Pescaru, A. Rusu	<i>Des Orientaux dans le pagus romain de Micia</i> , în Sargetia, 25, 1992-1994, p. 171-180.
191. L. Petculescu	<i>Un fragment de diplomă militară de la Micia</i> , în ActaMN, 15, 1978, p. 131-134.
192. L. Petculescu	<i>Închizătoare de balteus din Dacia</i> , în Potaissa, 2, 1980, p. 55-62.

193. L. Petculescu *Castrul de la Micia (Vețel, jud. Hunedoara) în cadrul sistemului de apărare al Daciei romane*, în Muzeul Național, 5, 1981, p. 109-114.
194. L. Petculescu
A. Nemoianu
R. Anastasiu *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice 1978-1979 în castrul Micia, comuna Vețel, jud. Hunedoara*, în Cercetări arheologice, 4, 1981, p. 70-75.
195. L. Petculescu *Noi descoperiri epigrafice în castrul Micia*, în Potaissa, 3, 1982, p. 84-88.
196. L. Petculescu,
A. Nemoianu,
R. Anastasiu *Săpăturile arheologice din castrul Micia (com. Vețel, jud. Hunedoara)*, în Cercetări arheologice, 5, 1982, p. 73-76.
197. L. Petculescu *Cercetări arheologice în castrul Micia*, în Cercetări arheologice, 6, 1983, p. 45-50.
198. L. Petculescu *Centiroane de tip „VTERE FELIX” din Dacia*, în Muzeul Național, 7, 1983, p. 69-73.
199. L. Petculescu *Prinzătoare de teacă romană din Dacia*, în ActaMN, 20, 1983, p. 451-466.
200. L. Petculescu *Cercetări arheologice în castrul Micia*, în Cercetări arheologice, 7, 1984, p. 117-119.
201. L. Petculescu,
B. Filipescu, C. Crăciun *Raport asupra săpăturilor arheologice din castrul Micia în 1983*, în Cercetări arheologice, 8, 1986, p. 59-62.
202. L. Petculescu *Roman military granaries in Dacia*, în Saalburg Jahrbuch, 43, 1987, p. 67-69.
203. L. Petculescu *„Vtere felix” and „Optime maxime con(serva)” mounts from Dacia*, în Roman Frontier Studies, 1989 proceedings of the XVth International Congress of Roman frontier Studies, Exeter, 1991, p. 392-396.
204. Carmen Petolescu *Monete descoperite la Micia*, în BSNR, 67-69, 1974-1975, p. 91-94.
205. Carmen Petolescu,
L. Mărghită *Tezaurul de monede romane imperiale de la Micia*, în Studii și cercetări de numismatică, 8, 1984, p. 119-127.

206. C. C. Petolescu *Cohors II Hispanorum la Micia*, în *Sargetia*, 9, 1972, p. 43-49.
207. C. C. Petolescu *Încă un monument funerar din Dacia Superior cu chipul zeului Ammon*, în *Apulum*, 11, 1973, p. 733-741.
208. C. C. Petolescu,
L. Mărghitani *Țigle și cărămizi șampilate de la Micia*, în *Muzeul Național*, 1, 1974, p. 247-258.
209. C. C. Petolescu *Note epigrafice (seria a III-a: Inscripții de la Micia)*, în *SCIVA*, 27, 1976, 3, p. 393-399.
210. C. C. Petolescu *L'organisation de la frontière romaine dans la vallée du Mureș (Dacia Superior) Studien zu den Militärgresen Roms, II*, în *Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*, Köln-Bonn, 1977, p. 367-372.
211. C. C. Petolescu *Note epigrafice (seria a IV-a)*, în *SCIVA*, 31, 1980, p. 455-458.
212. C. C. Petolescu *Cronica epigrafică a României*, în *SCIVA*, 34, 4, 1983, p. 373.
213. C. C. Petolescu *Cronica epigrafică a României (III 1983)*, în *SCIVA*, 35, 1984, 4, p. 337, nr. 231.
214. C. C. Petolescu *Cronica epigrafică a României (V 1985)*, în *SCIVA*, 37, 4, 1986, p. 350, nr. 339.
215. C. C. Petolescu *Unitățile auxiliare din Dacia romană (I)*, în *SCIVA*, 46, 1, 1995, p. 43-44.
216. C. C. Petolescu *Unitățile auxiliare din Dacia romană (II)*, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, p. 250-252.
217. C. C. Petolescu *Unitățile auxiliare din Dacia romană (III)*, în *SCIVA*, 47, 1996, p. 21-38.
218. C. C. Petolescu *Die Auxiliareinheiten von Dakien*, în *ActaMN*, 34, I, 1997, p. 75, 92-94, 113, 120.
219. I. Piso *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993, p. 131-137, 161-162.

220. I. Piso *Le territoire de la colonia Sarmizegetusa, în Ephemeris Napocensis*, 5, 1995, p. 72-74.
221. C. Pop *Reprezentări din Dacia dedicate lui Liber Pater și acoliților săi, în Apulum*, 10, 1972, p. 173.
222. C. Pop *Câteva reprezentări figurate romane din jud. Hunedoara, în Sargetia*, 9, 1972, p. 68-70.
223. C. Pop, V. Moga,
Al. Aldea *Noi medalioane funerare lucrate aparte din Dacia Superioară, în ActaMN*, 9, 1972, p. 512.
224. C. Pop *Bronzuri figurative romane în Muzeul de istorie al Transilvaniei, în ActaMN*, 20, 1983, p. 467-484.
225. C. Pop *Religie și urbanism în Dacia Romană, în Sargetia*, 25, 1992-1994, p. 181-192.
226. C. Pop, Ch. Găzdac *Câteva geme inedite din Dacia romană, în Ephemeris Napocensis*, 3, 1993, p. 143-148.
227. Al. Popa *Date noi cu privire la cultul lui Men și Jupiter Ammon în Dacia Superior, în Apulum*, 6, 1967, p. 153-154 = *Latomus*, 24, 3, 1965, p. 551-564.
228. Al. Popa, I. Berciu *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Daciae Romains, Leiden, E. J. Brill*, 1978, p. 25-26.
229. D. A. Popescu *Le culte d'Isis et de Serapis en Dacie, în Mélanges de l'École roumaine en France, Paris*, 1927 (non vidi).
230. D. Popescu *Săpăturile arheologice din RSR în anul 1967, în SCIV*, 19, 4, 1968, p. 686, nr. 68.
231. D. Popescu *Fouilles archéologiques de 1967 en Roumanie, în Dacia*, 12, 1968, p. 430.
232. D. Popescu *Săpăturile arheologice din RSR în anul 1968, în SCIV*, 20, 3, 1969, p. 485, nr. 84.
233. D. Popescu *Săpăturile arheologice din RSR în anul 1969, în SCIV*, 21, 3, 1970, p. 505, nr. 84.
234. E. Popescu *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România, București*, 1976, p. 395-396.

235. B. Posta *Köemlékek fölállítása az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárában*, în *Múzeumi es könyvtári értesítő*, I, 1907, Budapest, p. 140.
236. D. Protase *Un nou tip de medalioane funerare romane în Dacia*, în *SCIV*, II, 2, 1960, p. 325, nr. 3.
237. D. Protase *Noi monumente sculpturale romane din nordul Daciei*, în *Apulum*, 4, 1961, p. 139-140.
238. D. Protase *Formes particulières de l'art romain provincial en Dacie*, în *Studii Clasice*, 3, 1961, p. 136-138.
239. D. Protase *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 59, 68, 132, 134, 171.
240. D. Protase *Legiunea a IIII-a Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la provincia Dacia*, în *ActaMN*, 4, 1967, p. 60-61.
241. D. Protase *Autohtonii în Dacia*, București, 1980, p. 150.
242. D. N. Rădună *Culte orientale din Dacia Superioară în lumina descoperirilor arheologice*, în *Studii teologice*, 18, 1-2, 1966, p. 91-99.
243. M. Roxan *Roman Military Diplomas*, Londra, 1978, p. 118, nr. 12.
244. A. Rusu *Considerații privind cultul lui Silvanus în Dacia romană*, în *Sargetia*, 10, 1973, p. 395-408.
245. A. Rusu *Bronzuri figurate romane în Muzeul Județean din Deva*, în *Sargetia*, 14, 1979, p. 178.
246. A. Rusu *Un nou monument epigrafic descoperit la Micia*, în *Sargetia*, 15, 1981, p. 67-69.
247. M. Rusu *Paleocreștinismul și etnogeneza românilor*, în *AIIA*, 26, 1983-1984, p. 62.
248. I. I. Russu *Onomasticon Daciae. Numele de persoane în inscripțiile provinciei*, în *AISC*, 4, 1941-1943, p. 186-233.
249. I. I. Russu *Un sclav în serviciul vamal din Dacia*, în *SCIV*, 4, 3-4, 1953, p. 784-795.

250. I. I. Russu *Sclavul Atticus. Contribuție la istoria economică a Daciei, în SCȘ Cluj, 7, 1-4, 1956, p. 10, nota 6.*
251. I. I. Russu *Materiale paleocreștine din Transilvania, în Studii teologice, 10, 5-6, 1958, p. 316-317.*
252. I. I. Russu *Note epigrafice (seria a X-a: inscripții din Dacia revizuite), în SCIV, 18, 1, 1967, p. 170-172.*
253. I. I. Russu *Inscripții romane din Județul Hunedoara, în Sargetia, 5, 1968, p. 88-92.*
254. I. I. Russu *Elementele syriene în Dacia carpatică și rolul lor la „colonizarea și romanizarea provinciei”, în ActaMN, 6, 1969, p. 172.*
255. I. I. Russu *M. Petronius Novatus, în SCIV, 21, 1970, p. 162-163.*
256. I. I. Russu *Auxilia provinciae Daciae (în legătură cu lucrarea lui J. Beneș), în SCIV, 23, 1972, 1, p. 67, 70, 75.*
257. I. I. Russu *Inscripții din Praetorium (Mehadia), în Banatica, 2, 1973, p. 104*
258. I. I. Russu *Die Hilfstruppen am Limes Daciae Superioris, în Actes de IX-e Congrès International d'études sur les frontieres romaines, București, 1974, p. 218.*
259. I. I. Russu *Rectificări și adaosuri arheologic-epigrafice în SCIVA, 29, 1978, 3, p. 437-443, în SCIVA, 30, 2, 1979, p. 216-217.*
260. I. I. Russu *Veterani et cives romani miciensis, în SCIVA, 31, 3, 1980, p. 445-454.*
261. I. I. Russu *Un medalion funerar roman din Micia (Hunedoara) în Muzeul de istorie Ploiești, în SCIVA, 34, 2, 1983, p. 163-166.*
262. I. I. Russu, O. Floca, V. Wollmann *Inscripțiile Daciei romane, III/3, București, 1984, p. 55-206.*
263. B. Salin *Die altgermanische Tierornamentik, Stockholm, 1904, fig. 349.*

264. S. Sanie *Juppiter Dolichenus in Dakien*, în *Epigraphica*, București, 1977, p. 144.
265. S. Sanie *Culte orientale în Dacia romană, 1, Cultele siriene și palmiriene*, București, 1981 (passim).
266. A. Schober *Romai sirkóvek Daciából*, în *DolgCluj*, 2, 2, 1911, p. 281-282.
267. J. G. Seidl *Beiträge zu einer Chronik der archaeologischen Funde in der Österreichischen Monarchie*, în *ArchKÖGQ*, 3, 1849, p. 188-191.
268. J. G. Seidl SBAk Wien, 13, 1854, p. 240 (*non vidi*).
269. J. G. Seidl *ArchÖGQ*, 15, 1856, p. 322, 328, 329 (*non vidi*).
270. J. Seivert *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea*, Viena, 1773, (passim).
271. D. Sestini *Viaggio curioso-scientifico antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna fatto da Domenico Sestini socio di piu accademie*, Firenze, 1815, p. 75.
272. H. Sevin *Die Gepiden*, München, 1955, p. 115.
273. A. Sion,
L. Marinescu *Raport asupra cercetărilor arheologice din termele de la Micia, Vețel (jud. Hunedoara) Campania 1978*, în *MCA*, Oradea, 1979, p. 224-225.
274. M. P. Speidel *The Rise of Ethnic Units in the Roman Imperial Army*, în *ANRW*, II/3, 1975, p. 209.
275. F. Studniczka *Mithraeen und andere Denkmäler aus Dacien*, în *AEM*, 8, 1884, p. 38, 47-48.
276. M. P. Szathmáry *Numophylacium Tsepregianum*, Cluj, 1758 (mss. Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca).
277. J. Szilágyi *Dácia nyugati határának elso védelmi vonala és helyőrségei*, în *Kózl*, 3, 1943, p. 89.
278. J. Szilágyi *A dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek*, în *DissPann*, 2, 21, Budapesta, 1946 (passim).

279. G. Téglás,
A. v. Domaszewski *Inscripfen aus Dacien*, în AEM, 9, 1885, p. 239-240.
280. G. Téglás *Archaeologiai séta Dévától Veczelig - kivonat*, în HTRTÉ, 3, 1886, p. 68-69.
281. G. Téglás *Adalékok Dacia felirattanához*, în ÉrdMúz., 5, 1888, p. 239-241.
282. G. Téglás *Újabb adalékok Dacia felirattanához*, în ÉrdMúz., 7, 1890, p. 394.
283. G. Téglás, P. Király *Neue Inscripten aus Dacien*, în AEM, 13, 1891, p. 197, nr. 20, 21.
284. G. Téglás *A hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat köréből*, în ArchÉrt, 12, 1892, p. 443.
285. G. Téglás *Neue Inscripten aus Dacien*, în AEM, 16, 1893, p. 253.
286. G. Téglás *A hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat köréből*, în ArchÉrt, 15, 1895, p. 92.
287. G. Téglás *Hunyadvármegye története*, Budapest, 1902, p. 128-143.
288. G. Téglás *Újabb adalékok Dacia felirattanához*, în ErdMúz., 19, 1902, p. 264-267.
289. G. Téglás *Neue Beiträge zur Inscripten kunde Dakiens*, în Klio, 10, 1910, p. 498, 505.
290. G. Téglás *Mercurius domborképes annak jelentősege Miciaban*, în Múzeumi és könyvtári értesítő, Budapest, 6, 1912, p. 209-212.
291. C. Torma *Római feliratok Erdélyből*, în ArchKözl., 5, 1865, p. 22-26.
292. C. Torma *Kolozsvári Közlöny*, 1865, p. 198, nr. 50 (*non vidi*).
293. C. Torma *Über einige dacische Inscripten*, în MCC, 10, 1865, p. XCI.
294. C. Torma *Neue Inscripten aus Dacien*, în AEM, 3, 1879, p. 108-111.

295. C. Torma *Revidirte und neue Inschriften zu CIL III (Dacia)*, în AEM, 4, 1880, p. 234-136.
296. C. Torma *Inschriften aus Dacia, Moesia superior und Pannonia inferior*, în AEM, 6, 1882, p. 97-147.
297. C. Torma *Magyarország műemlékei, Budapest*, 1906, II, col. 412, 1162.
298. K. Torma *Tizenkét római felirat Daciából*, în ErdMúz, 2, 1863, p. 130, 132-133.
299. W. Tomaschek *Die alten Traker*, în SBAkWien, 2, 130, 1893, p. 67.
300. G. Trohani,
A. Păunescu, L.
Petculescu *Săpăturile arheologice efectuate de Muzeul de istorie al RSR*, în Muzeul Național, 1, 1974, p. 293.
301. D. Tudor *Istoria scavajului în Dacia romană*, București, 1957, (passim).
302. D. Tudor *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 120-129.
303. D. Tudor *Ordo Augustalium in Dacia romana*, în SAI, 3, 1961; = *Le organisationi degli augustales in Dacia*, în Dacia, 6, 1962, p. 209-210.
304. D. Tudor *Beiträge zur Frage der Erziehung und des Unterrichts in Scythia Minor und Dacia*, în Das Altertum, II, 1965, 2, p. 112-113.
305. D. Tudor *La ville et le village en Dacie romaine*, în Dacia, 13, 1969, p. 319-328.
306. V. Vasiliev,
L. Mărghiton *Materiale epigrafice descoperite la Micia*, în Apulum, 7, 1968, p. 423.
307. M. J. Vermaseren *Corpus Inscriptionum et monumentorum Religionis Mithriacae*, 2, Haga, 1960, p. 295-297, nr. 2018-2025.
308. F. Vittinghoff *Zur römischen Municipalisierung des lateinischen Donau-Balkan raumes, Metodische Bemerkungen*, în ANRW, 2, 6, p. 34.

309. M. Vîrtopeanu *Două morminte romane descoperite la Micia, în Sargetia, 11-12, 1974-1975, p. 111-116.*
310. W. Wagner *Die Dislokation der römischen in den Provinzen Noricum, Pannonien und Dakien von Augustus bis Gallienus, Berlin, 1938, p. 49-50, 124-126, 208.*
311. J. Werner *Slawische Bügelfibeln des VII jahrhunderts, în Reinecke Festschrift, Mainz, 1950, p. 130.*
312. V. Wollmann *Monumente sculpturale din Germisara, în Sargetia, 5, 1968, p. 118.*
313. V. Wollmann *Cercetări privind carierele de piatră din Dacia romană, în Sargetia, 10, 1973, p. 120.*
314. M. Zahariade *Trupele de origine hispanică din Dacia, în SCIVA, 27, 1976, p. 477-498.*

ABREVIERI

- ACMIT *Anuarul Comisiunii monumentelor istorice. Secția pentru Transilvania. Cluj.*
- ActaMN *Acta Musei Napocensis (Anuarul Muzeului de istorie al Transilvaniei). Cluj-Napoca.*
- ActaMP *Acta Musei Porolissensis. Anuarul Muzeului Județean de istorie și artă Zalău.*
- AEM *Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich. Wien.*
- AIIA *Anuarul Institutului de istorie și arheologie. Cluj Napoca.*
- AISC *Anuarul Institutului de studii clasice. Cluj.*
- ANRW *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt.*
- Apulum *Apulum. Buletinul Muzeului Unirii Alba Iulia.*
- ArchAnz *Archaeologischer Anzeiger (Jahrbuch des deutschen archaeologischen Institutes). Berlin.*

ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő. Budapest.
ArchKÖGQ	Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen. Herausgegeben von der zur Pflege vaterländischer Geschichte aufgestellten Kommission der K. Akademie der Wissenschaften. Wien.
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények. Budapest.
AVSL	Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt (Sibiu).
BAR	British Archaeological Reports. Oxford.
BCMI	Buletinul Comisiunii monumentelor istorice. București
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice.
BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române. București.
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologique en Roumanie. București.
Diss Pann	Dissertationes Pannonicae. Budapest.
DolgCluj	Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem-és régiségtárából, szek. Pósta Béla. Travaux de la Section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie à Kolozsvár.
EAA	Enciclopedia dell'arte antica classica ed orientale. Roma.
ErdMuz	Erdélyi Múzeum. Kolozsvár. (Cluj).
HTRTÉ	A hunyadmegye történelmi és régészeti társulat évkönyve. Deva.
JCC	Jahrbuch der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JÖAI	Jahreshefte des österreichischen archaeologischen Institutes. Wien.
Klio	Klio. Beiträge zur alten Geschichte. Leipzig.

Közl	Közlemények az erdélyi nemzeti Múzeum éremés régiségtárából. Szerkeszti Roska Márton. Kolozsvár (Cluj).
Materiale	Materiale și cercetări arheologice. București.
MCA	Materiale și cercetări arheologice. A XVIII-a sesiune anuală de rapoarte. Oradea, 1979.
MCC	Mitteilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
OmD	Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București, 1960.
SAI	Studii și articole de istorie. București.
Sargetia	Sargetia. Buletinul Muzeului județului Hunedoara.
SBAkWien	Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften. Wien.
SCIV	Studii și cercetări de istorie veche. București.
SCIVA	Studii și cercetări de istorie veche și arheologie.
StCom Caransebeș	Studii și comunicări de etnografie-istorie. Anuarul Muzeului județean de etnografie și istorie locală. Caransebeș.
SCȘ Cluj	Studii și cercetări științifice. Cluj.
Transilvania	Transsilvania. Periodische Zeitschrift für Landeskunde, redigiert von Jos. Benigni v. Mildenberg u. Carl Neugeboren. Hermannstadt (Sibiu), 1833.

DESPRE TIPOLOGIA CETĂȚILOR DIN SUD-ESTUL UNGARIEI MEDIEVALE

Petre Munteanu - BEȘLIU

Operarea cu sisteme de ordonare a cetăților este o practică relativ frecventă în castelologie, demersurile teoretice fiind însă doar implicate. Situația este acută în istoriografia românească, insuficiența abordărilor teoretice afectând valoarea de ansamblu a studiilor istorice, greu de definit în ansamblul științelor sociale sau în relație cu studiile din Occident¹.

Abordarea subiectului tipologiei cetăților din sud-estul Ungariei medievale presupune o prealabilă clarificare a noțiunilor fundamentale (cetate, tipologie-clasificare), a sistemelor de referință cronologice și geografice. Noțiunea de cetate a fost definită la începutul secolului XX de Otto Piper în valoroase studii asupra cronologiei și morfologiei cetăților din spațiul germanic. Autorul raportează cetățile la genul proximal reședințelor (locuințelor) nobiliare. Diferența specifică este datorată caracterului de fortificație a construcțiilor numite "Einzelwohnsitze"².

Deschiderea teoretică a lui Piper a fost considerată suficientă cu toate că nu cuprindea decât cetățile dintr-o anumită zonă europeană și o anumită perioadă istorică: spațiul de limbă germană în cuprinsul evului mediu. Acumularea ulterioară de informații științifice și lărgirea orizontului spațial au permis nuanțarea definiției. Într-un dicționar de termeni de specialitate ce însoțește o sinteză asupra cetăților medievale din Austria, cetatea este definită astfel: "Wehrbau, ursprünglich Fluchtort, befestigte Fluchstätte, Siedlungszentrum"³.

În concepția structuralistă, cetatea a fost definită de Carl E. L. von Lorck în comparație cu castelele, castelele - cetate și fortificațiile moderne pornind de la elementele esențiale enunțate de Piper "wehrhafte ritterlichfürstlicher Einzelbau, der die Aufgabe hatte, ein sicheres Wohnen zu gewahren"⁴.

1. Dan A. Lăzărescu, *Științele istorice în perspectiva interdisciplinară*, în: *Interdisciplinaritatea în știința contemporană*, București, 1980, p. 217-228. Neașteptat pentru cititorul care s-ar fi așteptat să găsească în studiu modalități de cercetare istorică interdisciplinară, autorul inventariază evoluția istoriei ca știință. Posibilitățile (interesul) studiului s-au oprit acolo unde ar fi trebuit să înceapă subiectul înscris în titlu.

2. O. Piper, *Burgenkunde*, München, Leipzig, 1905, p. 3. Definiția cetății "mittelalterlichen befestigten Einzelwohnsitz eines Grundherrn".

3. G. Stenzel, *Österreichisches Burgen*, Viena, 1989, p. 262.

4. Carl E. L. von Lock, *Einführung*, în: *Burgen und Schlösser*, Frankfurt, 1965, p. 11. Autorul înscrie cetățile în perioada secolelor VIII-XIV.

G. Binding, autorul capitolului introductiv despre cetăți din "Lexikon des Mittelelterns" consideră, la fel ca Otto Piper, cetatea drept o locuință fortificată. Atribute noi evidențiate de autor - folosirea permanentă sau temporară, de o persoană sau de o comunitate - largesc aria semantică și tind să includă în această categorie varietatea de tipuri cunoscute într-o perioadă și regiune ce depășesc evul mediu și spațiul occidental⁵.

Definiția cetăților, având în vedere totalitatea determinatelor morfo-funcționale și istorico - sociale este rezultatul ierarhizării atributelor. Dacă, de exemplu, considerăm trăsătura militară ca fiind fundamentală, cetatea se raportează, în primul rând la categoria fortificațiilor. Pentru anumite zone geografice considerate strategice, aceste raporturi sunt la fel de relevante ca și cele sociale iar clasificarea cetăților devine cuprinzătoare. Necesitatea definirii cetății într-o perspectivă structuralistă ne obligă să raportăm demersul, în primul rând la determinările morfo - funcționale.

Considerând cetățile artefacte (obiecte complex structurate), le putem supune proceselor cognitive cu o finalitate totalizatoare, integratoare.⁶ Clasificarea cetăților în funcție de atributele lor și relațiile dintre ele permite integrarea în sisteme coerente, ierarhizate, cu trăsături specifice oricărui sistem: omogenitatea, elementaritatea, minimalitatea, ordinalitatea, imanența etc⁷.

Chiar la nivelul stadiului cercetării începutului de secol XX, Otto Piper distinge mai multe categorii și subcategorii de cetăți (Höhenburgen, Wasserburgen, Höhlenburgen, Ausgehaueneburgen. Ganerburgen)⁸.

Numărul mare de cetăți și castele din Germania ce urmau a fi sintetic prezentate într-un volum publicat în 1965, a ridicat, cel puțin teoretic, problema criteriilor de clasificare. Carl E.L. Lock deosebește în studiul introductiv trei metode de grupare a cetăților și castelurilor după timpul când au fost ridicate, locul unde se află și o grupă după criterii obiective. Pentru a ajunge la grupe și criterii considerate "obiective", autorul menționează două căi. Prima cale este aceea a descoperirii prototipului prin conexiuni pe verticală, comparând sute de cetăți. Odată identificat prototipul se poate cunoaște întreaga categorie de monumente. Spre deosebire de prima cale, intuitiv-comparativă, a doua metodă este considerată rațională. Semnificația formelor, spune autorul, controlată de o gândire dirijată, ordonează factorii structurali invariabili realizându-se conexiuni la nivelul întregului.⁹

În abordarea teoretică a subiectului clasificării cetăților și castelurilor de către von Lock, este vădită influența teoriei structuralistă care face efortul de a desluși componentele esențiale ale obiectelor cercetate și relațiile dintre ele. Relațiile intime

5. Lexikon des Mittelalters, München, Zürich, 1990, p. 958. Definiția dată de Binding: "Die B. ist ein bewohnbarer Wehrbau der ein Person oder ein Gemeinschaft zu ihrem Schutz als ständigen oder zeitweiligen Wohnsitz errichtet" (mai departe, Lexikon ...).

6. P. Apostol, *Abordarea sistematică, interdisciplinaritatea dialectică și interdisciplinaritatea*, în: "Interdisciplinaritatea în știința contemporană", București, 1980, p. 17.

7. Despre direcțiile cercetării sistematice, a se vedea, A. Uemov, *Sistemele și cercetarea sistematică*, în: "Metoda cercetării sistematice", București, 1979, p. 89-90.

8. Autorul analizează în capitole deosebite diferitele grupuri de cetăți: Wasserburgen, Höhlen și ausgehauene Burgen, Ganerburgen: Piper, *op. cit.*, p. 495-505, 506-520, 521-534.

9. von Lock, *op. cit.* p. 10-11.

ce se stabilesc între structuri permit regruparea acestora, identitatea prototipului și a legităților ce guvernează evoluția.

Necesitatea sistematizării cantității mari de informații acumulate ulterior, noile metode de stocare computerizată au arătat limitele teoriilor structuraliste. Pe de altă parte, viziunea antropologizantă asupra evoluției societății a flexibilizat reperele teoretice.

Etapă importantă în analiza istorică, clasificarea pornește de la stabilirea atributelor pe baza observațiilor directe sau a celor mediate de aparate. Categoriile principale de atribute pe baza cărora se realizează divizarea în grupuri mai mici sunt determinate de forma, stilul și tehnica de prelucrare a obiectelor¹⁰.

În funcție de obiectivele propuse, cercetătorul evaluează clasele de atribute, relațiile dintre ele și realizează clasificarea. Ea poate fi **taxonomică** (divizarea se bazează "pe statutul de alternativă" al obiectelor) și **paradigmatică** în cazul în care sunt luate în calcul toate atributele¹¹.

Sistematizarea pe baza unor atribute ce definesc tipurile și deosebirile dintre ele numite împreună **modes**, limitează subiectivismul și integrează cercetarea în sistemul științelor ale căror rezultate pot fi verificate.

Obiectivele respective ale subiectului au determinat fixarea unor limite cronologice generale: 1. limită inclusivă, secolele XI-XII, perioada în care se pot încadra cetățile de pământ din Transilvania; 2. limită exclusivă, secolele XVI-XVII, timp în care locul cetăților - spații de locuit este luat de fortificațiile moderne, spații special amenajate pentru apărarea unei zone locuibile.

Nici alegerea unui anumit spațiu geografic nu a fost aleatorie. Zona de sud-est a Ungariei medievale, încadrată în teritoriul Transilvaniei a avut o importanță strategică regională și, prin implicațiile politice, continentală. Spațiul dominat de Munții Carpați și rețeaua hidrografică de la nord a constituit cadrul natural favorabil amplasării unei rețele de cetăți ce vor evolua nu numai cronologic ci și tipografic.

MODALITĂȚI DE PREZENTARE/SISTEMATIZARE A CETĂȚILOR MEDIEVALE

A. ISTORIOGRAFIA DIN ROMÂNIA DESPRE CLASIFICAREA CETĂȚILOR MEDIEVALE

Pentru a avea o imagine generală, relevantă asupra preocupărilor de sistematizare a cunoștințelor despre cetățile medievale din Transilvania, punct de pornire în abordarea temei propuse, vom face referiri la ansamblul studiilor despre cetățile medievale. Încercând să legăm studiul produs de cercetarea modernă, amintim repertoriile cetăților medievale, ca o primă etapă a efortului istoric. Chiar dacă nu există nici un studiu exclusiv despre tipologia cetăților medievale iar subiectul devine, în lipsa unei prealabile abordări teoretice și practice, dificil de susținut, avem posibilitatea de a face referiri

10. R. J. Sharare, W. Ashmore, *Archaeology*, Mayfield Publishing Company, 1987, p. 247.

11. Sharer, Ashmore, *op. cit.* p. 250.

bibliografice datorită unor contribuții substanțiale ce aparțin, în mare măsură, școlii istoriografice de la Cluj.

Kurt Horedt este considerat fondatorul studiilor moderne despre cetățile medievale din Transilvania. Clasificarea cetăților are la bază, pornind de la tradiția secolului trecut, criteriul geografic. Așezarea de-a lungul Carpaților și relațiile fortificațiilor cu factorii politici îl determină pe autor să identifice o grupă a "cetăților de graniță".¹²

Propunându-și să reliefeze importanța istorică a cetăților din secolele IX-XI, Mircea Rusu împarte cetățile datate în acea perioadă în trei categorii: cetăți de pământ cu unul sau mai multe valuri, cetăți cu palisadă din lemn și cetăți din piatră. Observațiile obținute pe cale arheologică i-au permis istoricului să particularizeze trăsături formale și tehnologice. Demersul nu este finalizat, astfel că elementul geografic apare supraevaluat. Din această perspectivă, cetățile de formă patrulateră, așezate pe luncile unor râuri sunt considerate excepție la cele aflate pe terasele înalte¹³. Al doilea tip, după părerea autorului, constă *"dintr-o palisadă complexă, construită într-o tehnică specială."*¹⁴ Cetățile din piatră de la Slon și Moldovenești sunt considerate ca făcând parte dintr-un "grup aparte". Sesizând însă inconsecvența delimitărilor categoriale, autorul afirmă: *"în funcție de aceste condiții specifice fiecărui caz în parte, începea construcția fortificației propriu-zise, respectându-se anumite criterii generale care dau în ansamblu trăsături globale specifice"*¹⁵. Aceste trăsături sunt, după părerea autorului, determinate de poziția geografică și de materialul de construcție.

În ansamblul monografiei despre monumentele medievale din Țările Române redactată de Virgil Vătășianu, cetățile ocupă un spațiu important dar analiza istorică rămâne tributară atât informației cât și concepției sociologizante.¹⁶

Strădania cercetării cetăților medievale din Transilvania este continuată de Adrian Andrei Rusu. Pornind de la un teritoriu geografic restrâns la județul Sălaj, autorul folosește un sistem de clasificare general, delimitând două tipuri de cetăți: cetățile de tip castrens care au un *"caracter țărănesc"* fiind locuri de refugiu pentru populațiile ce alcătuiau formațiuni prestatale românești și cetatea construită de nobili, donjonul cu semnificație socială.¹⁷ Criteriul predominant de clasificare al cetăților pornind de la informațiile din documente de arhivă și observațiile din teren, în funcție de obiectivul cercetării, rămâne cel social-politic.

O documentară scriere istorică a aceluiași autor se referă la donjoanele din Transilvania. Observațiile asupra formelor îi permit autorului să deslușească atribute

12. K. Horedt, Zur siebenbürgischen Burgenforschung, în: "Südost Forschungen", 6, 1941, p. 582 și urm. (mai departe, Horedt, Zur sieb...). De fapt categoria cetăților de graniță o întâlnim, mai devreme, la Kövay László, *Erdelyi Epiteszeti Emlekei*, Cluj, 1866, p. 129 și urm.

13. M. Rusu, *Cetățile transilvănene din sec. IX-XI și importanța lor istorică*, în: "Ziridava", X, 1978, p. 161-162.

14. Ibidem, p. 162.

15. Ibidem, p. 167.

16. V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, București, 1959, p. 17: *"Dar, alături de aceste cetăți comunale, vom vedea că încep să apară primele castele feudale, cuiburi ale politicii de oprimare..."*.

17. A. A. Rusu, *Considerații istorice asupra cetăților medievale timpurii din județul Sălaj*, în: "Acta MP", II, 1978, p. 89, 95.

formale și tehnologice, deosebiri în planimetria și volumetria monumentelor. Analiza istorică fiind finalizată, autorul își exprimă rezerva față de posibilitățile unei tipologii *"pentru că șirul nu se înmănunchează cu suficientă fermitate"*¹⁸.

În introducerea la bibliografia fortificațiilor din Transilvania și Banat, Adrian Andrei Rusu evidențiază mai multe criterii de grupare a fortificațiilor în funcție de *tehnică* (pământ și lemn, piatră...), *modalitate de construcție* (cu sau fără turnuri, cu mai multe incinte), *poziție* (de mare înălțime, din zone mlăștinoase etc.), *regim de proprietate* (regale, voievodale...), *funcționalitate*, (centre rezidențiale feudale, de graniță, de refugiu)¹⁹.

O recentă apariție editorială despre bisericile fortificate din Transilvania, monumentală prin dimensiune, cuprinde în introducere un subcapitol despre clasificarea monumentelor studiate. Autorul ia în discuție doar binecunoscuta clasificare a bisericilor după stil în romanice și gotice, ignorând elementele de fortificare²⁰. Rămâne să apreciem doar categoriile deja cunoscute în literatura de specialitate: biserici ce au încorporat în volumetria lor elemente de apărare și acelea înconjurate de ziduri de apărare²¹.

Titlul cărții lui O. Velescu despre cetățile din Transilvania este dictat de acea orientare ideologică care a impus analize unilaterale socio-economice. În marea și generoasă "supra-categorie" a cetăților țărănești, autorul distinge mai multe grupe: cetăți de pământ, grupul de cetăți de la vest de Sibiu, de plan elipsoidal, cetățile din zona Sebeș - Alba, cetățile secuiești și cele de tipul bisericilor fortificate²². Absolutizarea factorului social îl determină pe autor să emită afirmații greu de acceptat despre raporturile cronologice între cetățile din pământ și cele din piatră, materialul arheologic fiind, după cunoștința autorului, identic în ambele cazuri²³.

Sintezele istorice obligă clasificarea mulțimilor, Teodor Octavian Gheorghiu identificând în volumul despre arhitectura medievală de apărare din România două tipuri de cetăți ce evoluează sincron. Cetatea de înălțime se dezvoltă, după părerea autorului, prin incinte concentrice sau adiacente, în spirală²⁴. Al doilea tip este *"cetatea de apă"* sau *"cetatea de șes"* cu o planimetrie regulată exemple fiind castelele de la Făgăraș, Cetatea de Baltă, Timișoara, Lipova²⁵.

Studiul cetăților din Crișana îi permite lui Alexandru Avram să deosebească două tipuri de fortificații: donjoanele sau turnurile-locuință și cetățile cu turnuri

18. A. A. Rusu, *Donjoanele din Transilvania* în: "Acta MN", XVII, 1980, P. 193.

19. A. A. Rusu, *Bibliografia fortificațiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat, Reșița*, 1996, p. 5.

20. H. Fabini, *Atlas der Siebenbürgische - sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirche*, I, Sibiu, 1998, p. XVI.

21. H. Hinz, *Wehrkirchen und Burgenbau*, în: "Chateau Gaillard", IX-X, 1982, p. 119.

22. O. Velescu, *Cetățile țărănești din sudul Transilvaniei*, București, 1964, p. 17.

23. Ibidem, p. 20.

24. Th. O. Gheorghiu, *Arhitectura medievală de apărare din România*, București, 1985, p. 72-73.

25. Ibidem, p. 74.

interioare²⁶. Analiza pe baza unor determinări sociale conduce la gruparea cetăților în regale, episcopale și nobiliare²⁷.

Clasificarea cetăților din punct de vedere "arhitectural" în *castrense* și *cetăți colective* o regăsim în monografia fortificațiilor medievale de piatră din secolele XIII-XIV din sud-vestul Transilvaniei semnată de Gheorghe Anghel. Autorul afirmă că cetățile de tip castral sunt de dimensiuni reduse și au fost citorite de o autoritate centrală sau locală. El descoperă apoi "*un nou tip de fortificație, turnul-locuință de graniță, de dimensiuni mari, cu planul circular... înzestrate cu puternice guri de foc...*"²⁸. Ceea ce Gheorghe Anghel a numit la început grupul *cetăților colective*, cuprinde tipurile "orșenești și țărănești, cu variantele lor reprezentative"²⁹.

Relația ambiguă între categorii (fortificații) și tipuri categoriale este reliefată de afirmația după care în sud-vestul Transilvaniei "*întâlnim mai puține biserici fortificate și, respectiv, puține tipuri*", dar "*predomină tipurile simple cu o singură curtină în jurul edificiului religios*"³⁰. O categorie aparte este reprezentată de *curțile nobiliare*³¹.

În categoria construcțiilor cu caracter militar, creație a societății secolelor XIV-XV, Grigore Ionescu a delimitat trei grupe: *castele feudale, incinte fortificate de orașe și cetăți de refugiu*³².

B. SINTEZE DESPRE CETĂȚILE DIN EUROPA CENTRALĂ ȘI VESTICĂ; MODALITĂȚI DE CLASIFICARE

Sinteza lui Otto Piper despre cetățile din occidentul Europei este considerată piatra de temelie a cercetării moderne. Fără a avea intenția clasificării taxonomice (ideea sistematizării obiectelor potrivit atributelor și relațiilor între ele a fost preluată mai târziu de istorici decât de naturaliști), autorul a considerat că fortificarea cetăților a fost determinată atât de condițiile naturale cât și de măiestria constructorilor.³³

Această clasificare ce pornește de la factorii geografici și implică meșteșugul constructorilor în adaptarea sistemelor de apărare la perfecționarea armelor de foc, complicând planul fortificației, este utilă analizei istorice ce-și propune asamblarea informațiilor în structuri socio-culturale sau răspunsul la întrebări legate de apartenența și cronologia lor.

Considerăm sinteza lui Gerő Laszlo despre cetățile din Ungaria medievală importantă nu numai din perspectiva evaluării teoretice a studiului cetăților. Lucrarea

26. Al. Avram, *Fortificații medievale din Crișana*, în: "Biharea", I, Oradea, 1973, p. 175, 219.

27. *Ibidem*, op. cit. p. 217.

28. Gh. Anghel, *Fortificații medievale din piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, 1986, p. 39 (mai departe, Anghel Fortificații...).

29. *Ibidem*, p. 40.

30. *Ibidem*, p. 41.

31. *Ibidem*, p. 42.

32. Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, 1982, p. 190. Există și alte studii care fac referiri la tipurile de cetăți medievale. Amintim apoi contribuția lui Titus N. Hașdeu despre tipologia castelilor din Transilvania: *Considerații privind evoluția tipului de castel în Transilvania până în secolul al XV-lea*, în "Cumidava", XIII/ 2, 1983, p. 51-55.

33. Piper, op. cit., p. 4.

istorică amintită conține un model de clasificare a cetăților din Ungaria medievală incluzând Transilvania. Gerő Laszlo adoptă metoda cronologică de prezentare a fortificațiilor, la început cele din pământ urmate de acelea din material durabil. Autorul diferențiază "turnurile-locuință" de "turnurile vechi" (őregtorny), ultimele fiind construcții de dimensiuni mai mici, destinate pazei.³⁴

Cetățile sunt clasificate după formă (cu planul alungit, neregulat sau regulat) iar după poziția turnurilor în raport cu zidul de incintă în tipuri succesive cu turnuri interioare și turnuri exterioare.³⁵ Relația între determinările formale și cele cronologice nu funcționează, cel puțin în cazul fortificațiilor din sudul Transilvaniei, date ca și de Otto Piper la începutul colonizării săsești.³⁶

Volumele recente despre cetăți sunt dictate, în multe cazuri, de interese editoriale, analiza teoretică fiind doar implicată. Prezentarea cetăților din Austria datorată lui Gerhard Stenzel are ca punct de pornire criteriul geografic. În studiul introductiv autorul prezintă turnurile - locuință, bisericile fortificate, reședințele nobiliare,³⁷ orașele fortificate, castelele orășenești³⁸, toate aparținând categoriei fortificațiilor medievale.

Dobroslav Libal sintetizează informațiile despre cetățile din Europa, cu deosebire cele din partea centrală, având în vedere în primul rând criteriul cronologic. În limitele cronologice bine stabilite (secolele X-XI, perioadă condiderată începutul arhitecturii de apărare, prima jumătate a secolului XII și a doua jumătate a aceluiași secol, secolele XIII, XIV), autorul descrie cetățile considerate reprezentative și mediul socio-politic ce le-a generat³⁹. Interesul nostru pentru evoluția fortificațiilor se oprește la secolul al XV-lea, perioadă de maturizare a arhitecturii militare moderne⁴⁰.

Sinteza lui John R. Renyon despre fortificațiile medievale din Anglia este un studiu modern care pune în evidență discuțiile actuale despre terminologia și tipologia cetăților. Autorul subliniază diferența dintre *motte* și *ringswork*, două noțiuni de cuprindere diferită. În același timp el este conștient că stabilirea delimitărilor tipologice și a atributelor nu acoperă realitatea complexă ce a generat fortificațiile medievale⁴¹.

În evoluția cronologică și tipologică a fortificațiilor autorul distinge mai multe etape. Turnului simplu așezat pe un *motte* îi succede fortificația numită "bailey" cea presupus fortificarea turnului cu o palisadă complexă, fortificația numită "keep", replica din piatră a turnului-locuință de pe "motte"⁴².

C. CLASIFICAREA CETĂȚILOR MEDIEVALE DIN SUD-ESTUL UNGARIEI

Evidențierea unor grupe / tipuri de cetăți în studii de castelologie apărute în țară și spațiul cultural occidental a avut roul de a contura problematica actuală diversă și

34. L. Gerő, *Magyarorszagi varepiteszet*, Budapesta, 1955, p. 51. (mai departe, Gerő, *Magyarorszagi...*). În introducerea la o lucrare mai recentă de popularizare, autorul a reluat problema tipologizării cetăților (L. Gerő, *Varainak*, în *Releő magyar varok*, Budapesta, 1977, p. 5-14.

35. *Ibidem*... p. 237 și urm. cetățile cu turnuri interioare sunt date până la sfârșitul secolului al XIV-lea.

36. *Ibidem*, p. 214.

37. Stenzel, *op. cit.*, p. 37

38. *Ibidem*, p. 51-55.

39. D. Libal, *Burgen und Festungen in Europa*, 1993, p. 13-18 (începutul arhitecturii militare), p. 19-24 (prima jumătate a secolului XII), p. 25-40 (a doua jumătate a aceluiași secol).

40. *Ibidem*, *op. cit.*, p. 41-82.

41. J. Renyon, *Medieval fortifications*, Oxford, 1982, p. 5.

42. *Ibidem*, p. 9 și urm.

uneori divergentă. Chiar dacă evaluările istorice menționate pleacă de la informații obiective, concluziile poartă amprenta diversității uneori contradictorii. Starea aparent confuză rezultată de trecerea în revistă a cvasi-majorității studiilor generale despre cetățile medievale din Transilvania și a unor lucrări importante din istoriografia occidentală face necesară discuția asupra ansamblului problematicei.

Prima dificultate în abordarea subiectului tipologiei cetăților se datorează configurației unor fortificații, din piatră sau pământ a căror perimetru este delimitat nu numai de elementele cunoscute de apărare (șanț, val, zid) ci și de forme naturale ce favorizează apărarea, îndeosebi pantele accentuate. Dificultatea conturării planului împiedică includerea lor în sistemele de clasificare cunoscute⁴³. Analiza va include, așadar, doar incintele din pământ sau zidărie cu un contur clar și elemente specifice de apărare.

O altă dificultate a grupării cetăților rezidă din modul de interpretare a relației dintre zidurile de incintă și amenajările interioare. O simplă adosare a două structuri de ziduri nu înseamnă o neapărată plasare a lor în etape, faze, diferite de construcție, implicând un interval mare de timp și o intervenție ulterioară importantă în structura fortificației.

Recunoscând caracterul occidental al culturii materiale din evul mediu transilvănean apare necesitatea adoptării unei terminologii echivalente, adecvate acelor forme culturale. Exemplul grupării fortificațiilor din România după modelul celor occidentale în "fortificații de înălțime" și "de apă" este ilustrativ pentru afirmația de mai sus, sensul termenilor fiind ambiguu. Perifraza explicativă (cetăți așezate pe marginea apelor sau pe înălțimi) ar permite eliminarea neclarităților.

Dificultatea traducerii unor termeni străini este la fel de mare în cazul operării cu grupe / subdiviziuni determinate de așezarea în teren. Așa-numitele "cetăți de înălțime" sunt divizate în Gipfel - Kamm-, Sporn-Hangburgen în lexiconul despre evul mediu⁴⁴ și în Gipfel sau Tal-, Hang-, Sporn- sau Zungenburgen în volumul despre cetățile din Austria⁴⁵. Intenția precizării locului de amplasare a cetății în funcție de un element natural a dus la apariția unor diviziuni a căror utilizare devine greoaie, irelevantă într-un studiu de maximă generalitate care își propune să deslușească trăsăturile esențiale, categorială. Pe de altă parte, identificarea formei de relief este importantă în cazul analizei istorice a unor construcții cu caracter strategic, așezate pe înălțimi, fie că sunt culmi de dealuri, piscuri de munte, pe malul unor râuri, golfuri sau lacuri.

Dacă clasificarea după criterii geografice are o relevanță doar implicată de utilizarea factorilor naturali pentru observare și apărare, criteriul social este important datorită relațiilor bine structurate între membrii societății feudale. În acest caz,

43. ... a se vedea, între altele, fortificațiile de la Orlat (Th. Năgler, *Cetățile feudale de la Orlat și continuitatea românilor în sudul Transilvaniei*, în "Muzeul Brukenthal. Studii și Comunicări", (mai departe studii ...) 20, 1977, planșa 1, mai departe, Năgler, *Orlat...*), Praid, Odorheiu Secuiesc, Racu, Ciceu, Bicsad-două fortificații (Benkő Elek, *Kelet-Erdely "korai" în "Castrum Bene"*, I. 1989 p. 77, fig. 2, c; p. 78, fig. 3, a, c, d; p. 79, fig. 4, d, c-); Comana (V. Eskenasy, *O nouă fortificație românească în Țara Făgărașului - cetatea Comanei (XIII-XIV)* în "Revista Muzeelor și Monumentelor", seria "Monumente istorice și de Artă", 1, 1981, p. 34-44 Ungro (R. Popa, R. Ștefănescu, *Șantierul arheologic Ungro, jud. Brașov*, în "Materiale și Cercetări Arheologice", XIV, 1980, P. 493-50.

44. Lexikon., p. 958;

45. Stenzel, op. cit., p. 263.

dificultățile adaptării terminologiei se datorează în aceeași măsură dificultăților lingvistice inerente folosirii unor limbi cu structură diferită, unor interpretări unilaterale a realităților trecute. Folosirea categoriilor de cetăți țărănești și nobiliare ilustrând antagonismul social era considerată suficientă pentru analiza istorică dialectică.

Pentru ansamblul care caută determinări obiective, gruparea în cetăți ale regelui, împăratului, marii nobilimi, nobilimii cu funcții este relevantă doar în relație cu atribute obiective, materiale (forma, materialul de construcție) sau de structură mentală. Puterea politică și financiară a unor categorii sociale poate influența volumetria sau planimetria unor fortificații folosite ca reședință. Consecințele acțiunii acestora asupra trăsăturilor esențiale ale structurilor de bază și proceselor sociale generale sunt însă puțin semnificative. Mărimea unei cetăți, forma și complexitatea sistemului de apărare au rezultat dintr-un complex de determinări între care cele sociale au avut un rol important, dar nu au fost unice.

Un alt neajuns ce poate influența negativ strădania tipologizării este acela al stadiului actual, dificil de precizat, al cercetării cetăților. Fără a încheia etapa inventariierilor cartografice, a cercetărilor arheologice de teren prin care reconstituim planul cetăților, este dificil să trecem la etapa clasificărilor, noile subtipuri descoperite putând influența demersul teoretic.

Preluarea necritică a unor informații bibliografice, lipsa de precizie, afectează sintezele istorice, baza studiilor teoretice. În sinteza datorată lui Th. O. Gheorghiu este pomenită cetatea de la Hațeg datată, în secolele X-XII⁴⁶. Contrariază informația despre datarea cu precizie a cetăților de la Lotru și Tălmaci într-o perioadă de început în evoluția fortificațiilor din piatră⁴⁷. Informații greu de controlat găsim cu regret în alte câteva studii generale⁴⁸.

Considerând cetățile drept artefacte, se pot utiliza criteriile de clasificare mijlocită din cercetarea modernă, antropologică. După o primă clasificare plecând de la formă, caracteristici stilistice și tehnologice grupurile stabilite se pot asambla în structuri superioare sociale. Astfel punem de acord tipologia considerată clasică, bazată pe determinări cronologice, geografice și sociale și aceea modernă care încearcă să excludă criteriile subiective și ordinea artificială.

Criteriul formei generale a planului ne permite să adoptăm clasificarea în cetăți de plan longitudinal și central. Primul tip cuprinde cetățile ovale, ce se dezvoltă de-a lungul unei axe și cele rectangulare, disproporția între lungime și lățime conferind trăsătura definitorie. Divizarea propusă diferențiază forma cetăților de pământ și din piatră, ultimele au la bază segmente de linii, în timp ce primele pot căpăta de la început un traseu circular⁴⁹. Din această perspectivă, afirmația istoricului Gheorghe

46. Gheorghiu, op. cit. p. 39.

47. Ibidem, p. 42.

48. Gh. Anghel, *Kőzepkori Varak Erdelyben*, București, 1973, p. 12 (mai departe, Anghel, *Kőzepkori...*) planuri și informații despre unele cetăți de pământ au fost preluate de autor, pe cale orală de la Kurt Horedt. Cetatea de la Biertan nu poate fi identificată în teren (K. Horedt, Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII, București, 1958, p. 121, p. 121, fig. 23. Atribuirea cetății de la Avrig fortificațiilor din piatră este, de asemenea îndoielnică (K. Horedt, *Südsiebenbürgische Grenzburgen*, în "Siebenbürgische Vierteljahrschrift", 1, 1941, p. 17-18, (mai departe, Horedt, *Südsieb*).

49. Sondarea fundațiilor cetății de la Cislădie-Sadu ne-a arătat că închiderea planului a fost realizată din segmente de drepte. În elevație, colțurile au fost rotunjite. cf. P. Munteanu Beșliu, *Cetatea medievală de la Sadu*, în: "Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice", 1995, (în curs de apariție), mai departe, Beșliu, Sadu

Anghel despre o "tehnică arhaică de construcție" ce se regăsește la Săsciori, Sebeșel și Deva trebuie amendată⁵⁰.

Potrivit clasificării lui G. Binding cetățile de plan longitudinal (axial) se grupează, în cetăți cu unghiuri drepte, cu mai multe unghiuri ovale, cu zid de protecție (schildmauer), în formă de cruce, cu mai multe părți (mehrgliedrige) dar fără turn-locuință, și "abschinitzburgen"⁵¹.

La unele cetăți (de exemplu cetățile de la Sadu - Cislădie, Rășinari, probabil Gârbova - Jina, necercetată arheologic), traseul fundației a urmărit unghiuri drepte dar planul nu este un dreptunghi perfect. Singura cetate a cărui plan se poate încadra într-un plan pătrat este aceea de la Stremț, terenul plat favorizând realizarea formei.⁵² În cele mai multe cazuri însă, cetățile din zona studiată au planul neregulat, format din mai multe laturi, un plan oval sau un plan ce rezultă din îmbinarea laturilor drepte cu arcele de cerc.

Potrivit clasificării lui G. Binding deja citată, cetățile cu plan axial au fost înzestrate cu unul, două sau mai multe turnuri așezate frontal sau în flancuri. În estul Transilvaniei marea majoritate a cetăților ovale și elipsoidale nu au turnuri: Vârșag, Sâdomnic, Jigodin, Olteni, Săciova⁵³. Situația este asemănătoare în cazul unor cetăți din sudul și centrul Transilvaniei: Ghindari, Gheorghieni,⁵⁴ Avrig,⁵⁵ Laz⁵⁶ Pianul de Jos⁵⁷ Bartolomeu⁵⁸. Incinta unor cetăți cu planul longitudinal din sudul aceleiași regiuni nu a fost înzestrată cu turnuri de incintă: Sadu-Cislădie,⁵⁹ Orlat,⁶⁰ Gârbova-Jina⁶¹, Vurpăr, Piatra Craivii⁶².

O singură cetate a fost prevăzută cu trei turnuri de apărare: Tabla Buții (Slon)⁶³. Planul cetății de la Codlea, insuficient de clar, pare a fi marcat de prezența mai multor turnuri exterioare.⁶⁴ Cele mai multe cetăți au avut un singur turn de apărare, fie de

50. Anghel, *Fortificații...* p. 158.

51. *Lexikon...* p. 958-959.

52. Anghel, *Fortificații...* p. 172, fig. 25: Gheorghiu, *op. cit.*, p. 73.

53. Benkő, *op. cit.* p. 77, fig. 2, b; p. 78, fig. 3, b, p. 79, fig. 4, a, p. 80, fig. 5, ab.

54. Szekely Zoltan, Săpăturile executate de muzeul din Sf. Gheorghe (1959-1966) în: *Materiale și Cercetări Arheologice* IX, 1970, p. 302-304. Planul cetății de la Porumbeni la Gheorghiu, *op. cit.* p. 26. Este discutabilă datarea fortificației menționate de Gheorghiu în evul mediu. De altfel informațiile, furnizate de Sz. Zoltan necesită verificări în teren.

55. Horedt, *Südsieb...* p. 18, fig. 1.

56. I. Berciu, *Descoperiri din epoca feudală în raionul Alba Iulia*, în: "Materiale și Cercetări Arheologice", 4, 1957, p. 341. Planurile cetăților menționate de I. Berciu nu au fost verificate. Planul cetății de la Laz apare și la Anghel, *Közepkori...* p. 11.

57. *Ibidem*, *op. cit.*, p. 343.

58. Vătășianu, *op. cit.*, p. 278, fig. 243.

59. Beșliu, *Sadu...* În lucrările mai vechi numele cetății a fost legat de Cislădie dar astăzi cetatea se află pe teritoriul comunei Sadu.

60. Năgler, *Orlat...* 77, p. 62-63 și planșa a XI-a.

61. Anghel, *Fortificații...* p. 121-123, fig. 13.

62. *Ibidem*, fig. 31, p. 194-196 și fig. 19, p. 151-153 (Piatra Craivii).

63. Gheorghiu, *op. cit.*, p. 53.

64. *Ibidem*, p. 52.

flancare Eremitu, Vârșag (?)⁶⁵, Rășinari⁶⁶, Hunedoara⁶⁷, Breaza⁶⁸, fie așezat frontal (Săsciori⁶⁹, Piatra Craivii⁷⁰. Două turnuri posedă cetatea de la Deva ⁷¹) (un turn de flancare și unul frontal) și aceea de la Feldioara⁷², ambele fiind așezate în flancuri). Numai cetatea de la Stremț, de plan pătrat, a fost echipată cu patru turnuri.

Un turn interior, semicircular se află, potrivit planului publicat de Gh. Anghel, în colțul estic al cetății din satul Gârbova. Cetatea de la Rășinari a fost prevăzută cu un turn semicircular, exterior, în extremitatea elipsei iar cetatea de la Sibiel cu un turn circular ce încalcă zidul.⁷³

Turnuri rectangulare, interioare se regăsesc în planurile cetăților de la Săsciori, Tălmăciu, zidurile ultimului fiind sprijinite de contraforturi. Cetățile de la Vurpăr, Tabla Buții-Slon, Feldioara au fost prevăzute cu turnuri rectangulare exterioare.

Câteva cetăți sunt formate din ziduri de incintă ce s-au dezvoltat în jurul unui turn-locuință. Este cazul celor din Țara Hațegului (Mălăiești, Răchitova, Subcetate, Colț)⁷⁴, a fortificației "Turnul - Roșu" (Boița), Călnic⁷⁵, Cetatea de Baltă⁷⁶. Turnul circular de la Crivadia⁷⁷ nu a fost, probabil protejat de val de pământ iar acela de la Boița ("Turnul Spart") se afla pe traseul unui zid de baraj a Defileului Oltului.

Un criteriu de clasificare ce pune în evidență complexitatea și puterea cetăților este modul de amenajare al porților. Deosebim porți de intrare simple sau intrări prevăzute cu turnuri de apărare. Cetățile de la Stremț, Săsciori, Călnic, Codlea, Vurpăr au fost prevăzute cu un turn simplu de apărare a porții. Sisteme complicate de apărare a intrării se remarcă în planurile cetăților de la Deva, Feldioara, Gârbova, Râșnov^{77a}.

65. E. Benkő, *op. cit.* p. 77, fig. 2.a, b.

66. Cercetări efectuate de Th. Năgler și Petre Beșliu, în curs de publicare.

67. Vătășianu, *op.cit.*, p. 41, fig. 4.

68. Th. Năgler, *Cercetările din cetatea de la Breaza, (Făgăraș)*, în: "Studii...", 14, 1969, p. 93 și urm., pl. 1.

69. Anghel, *Fortificații...* p. 157, fig. 21.

70. Gheorghiu, *op. cit.*, p. 69; Anghel, *Fortificații...* p. 153.

71. Gheorghiu, *op. cit.*, p. 110, Anghel, *Fortificații...* p. 115, fig. 11.

72. Gheorghiu, *op. cit.*, p. 53, Vătășianu, *op. cit.*, p. 12, fig. 1.

73. Gheorghiu, *op. cit.*, p. 74. Potrivit observațiilor personale, în centrul cetății se află o cisternă și nu un donjon. În planul publicat de Gheorghe Anghel în *Kőzepkori...*, p. 28 nu este clară existența donjonului. Este dificil să includem încăperile din piatră adosate zidurilor de incintă ale cetăților de la Rășinari și Tilișca în rândul turnurilor, ele putând fi folosite drept magazii, fără ca elevația să atingă înălțimea incintei. Th. Năgler consideră că cetatea de la Tilișca avea patru turnuri cf. Th. Năgler, *Die mittelalterliche Burg Tilișca nach ihrer archäologischen Erforschung*, in "Forschungen zur Volks- und Landeskunde", 1, 1967, p. 78.

74. Anghel, *Fortificații...*, p. 136, fig. 15 (Mălăiești); p. 154, fig. 20, (Răchitova); p. 175, fig. 26, (Subcetate); R. Popa, *La începutul evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, fig. 41, p. 222 (Colț) Trei dintre aceste fortificații au fost ridicate de cnezi iar una de autoritatea voievodală.

75. Anghel, *Fortificații*, p. 99, fig. 7. Planul fortificației de la Boița (Turnu Roșu) se regăsește la Albescu, *Turnu Roșu*, București, 1966, p. 29 și identic, dar la scară, la Gheorghiu, *op. cit.* p. 68. Autorul ultim menționat nu ia în discuție decât turnul pătrat, masiv pe care îl numește dojon (*Ibidem*, p. 72).

76. Anghel, *Fortificații...*, p. 93, fig. 5.

77. *Ibidem*, p.109, fig. 10.

77a.Gheorghiu, *op. cit.*, p. 86. Cetatea poate fi inclusă în categoria acelor cu plan neregulat, incinta simplă. Planul a fost prevăzut doar cu turnuri de poartă. cf. Vătășianu, *op. cit.* p. 278.

La Gârbova, Râșnov și Tâlmaci⁷⁸ au fost amenajate barbacane iar la Feldioara un zid de protecție prevăzut cu turn. Intrarea în cetatea de la Deva a fost apărată de un sistem format din dublu zid de protecție la care s-a adăugat mai târziu un tunel.

Criteriul stilistic de grupare a cetăților se poate lua în considerare în situațiile în care elemente arhitectonice relevante s-au păstrat **în situ**. Zidul porții de la cetatea Săsciori poartă o arhivoltă în arc frânt.⁷⁹ Un element de datare se regăsește în încăperile interioare ale cetății Deva: un ancadrament de fereastră gotică, biforă⁸⁰.

Zidurile celor mai multe cetăți studiate au fost amenajate din pietre de râu, Mălăiești⁸¹, Piatra Craivii,⁸² Săsciori,⁸³ Stremț,⁸⁴ Subcetate⁸⁵ etc. Câteva cetăți au zidul e incintă alcătuit din parament format din blocuri de piatră cioplite și emplectonul realizat din pietre mărunte și, uneori, bucăți de cărămizi (Sadu-Cisnădie⁸⁶ Gârbova⁸⁷ Vurpăr⁸⁸, Tâlmaci).

Un element important în clasificarea cetăților, cu consecințe asupra datării lor, l-ar putea constitui compoziția mortarului folosit la țesătura zidului. Atributele de "mortar de bună calitate" sau "de proastă calitate" sunt însă insuficiente. Pietrele din zidul cetății de la Sadu-Cisnădie au fost țesute cu un liant ce a conținut puțin var.

D. CONCLUZII

În sinteza asupra cetăților din Ungaria, Gerő Laszlo preciza că cetățile nu se pot încadra tipologic după plan, forma depinzând, în primul rând de teren. Nici criteriul stilistic nu constituie un atribut indiscutabil pentru subdiviziuni categoriale, cele mai multe cetăți fiind construite sau dezvoltate în perioada goticului⁸⁹ Cauza diversității planurilor nu rezidă numai, așa după cum afirma autorul citat, în caracterul lor personal, secret ci în multitudinea de situații și de posibilități materiale ale constructorilor și beneficiarilor.⁹⁰

Clasificarea cetăților din sud-estul Ungariei după materialul de construcție în cetăți din pământ sau din piatră este relevantă în ansamblul analizei istorice pentru că subliniază perioade istorice diferite și uneori categorii sociale deosebite dar numai în cadrul cronologic precizat. Unele cetăți din pământ (Orlat, Hațeg) sunt datate prin cercetare arheologică într-o perioadă anterioară secolului al XIII-lea sau mai târziu în

78. Pentru cetatea de la Tâlmaci, a se vedea: Gheorghiu, op. cit. p. 107. Planul este identic cu acela publicat de Gh. Anghel în *Közepkori...* p. 53. El necesită câteva corectări. Același plan se regăsește la Albescu, op. cit., 1966, p. 22, figura 7.

79. Anghel, *Fortificații...* p. 158.

80. *Ibidem*, p. 116.

81. *Ibidem*, p. 135.

82. *Ibidem*, p. 152.

83. *Ibidem*, p. 157-158.

84. *Ibidem*, p. 171.

85. *Ibidem*, p. 175.

86. Beșliu, *Sadu...*

87. Anghel, *Fortificații...*, p. 122.

88. *Ibidem*, p. 194-195; pietrele de râu sunt dispuse în asize.

89. Gerő, *Magyarországi...* p. 145.

90. *Ibidem*, p. 140.

prima jumătate a acestuia⁹¹. Relația între forma circulară (datorată, probabil, materialului folosit de constructori) și etnicul lor pare însă a fi implicată, planul cetăților din piatră din răsărit urmând traseul amintit.

Clasificarea cetăților în funcție de forma și poziția turnurilor în ansamblul cetății este puțin relevantă, diversitatea soluțiilor lăsând prea puțin loc pentru clasificări sistematice sau tipologice. Alături de turnurile rectangulare există forme circulare, semicirculare, în afara unor poziționări clasice (turnuri în interiorul sau exteriorul zidului de incintă) se întâlnesc turnuri ce încăleacă zidurile de incintă.

Diversitatea formelor cunoscute este accentuată de soluțiile locale în strădania de a rezolva în manieră economică problemele de apărare și adăpost. Încăperile adosate zidurilor de incintă la cetățile de la Rășinari sau Tilișca pot fi la fel de bine considerate turnuri, dacă elevația zidurilor a ajuns la nivelul incintei sau adăposturi în caz contrar. Turnul interior al cetății de la Tălmăciu, dat fiind poziția față de Defileul Oltului și dimensiunilor reduse, servea supravegherii zonei, dar în cazul unui atac putea adăposti 2-3 luptători. Detaliul amplasării turnului în interiorul incintei, adosat zidului din piatră, nu poate include cetatea de la Tălmăciu într-o categorie de fortificații timpurii, momentul ridicării lui putând fi plasat după 1370, an când lucrările la incintă erau în mare parte terminate.⁹²

Complexitatea sistemelor de apărare a fost datorată importanței strategice a cetății, puterii proprietarilor, condițiilor geografice locale. Cetatea "Turnul Roșu" (Boița) ridicată de sibienii ajunși la maturitatea dezvoltării economice era compusă dintr-un nucleu inferior, două turnuri legate între ele și unul superior, un turn-locuință puternic. Fortificația a fost întregită de un probabil zid din piatră ce bara drumul și închidea accesul în trecătoare.⁹³

Adaptarea morfologiei fortificațiilor la condițiile geografice și la factura armelor de luptă este demonstrată și de așa-numitul "Turn Spart", în fapt un turn circular aflat pe traseul unui zid ce închidea Defileul Oltului.⁹⁴

O grupare a cetăților colective, de refugiu, în funcție de mărimea incintei relevă existența unui lot de cetăți mari, aflate în partea central-sudică a Transilvaniei, cu axa de 200-300 de metri (Rășinari, Sadu-Cisnădie, Tilișca, Gârbova-Jina etc.) și grupul cetăților mai mici din partea de est. Rămân de discutat raportările cronologice și etno-culturale ale celor două grupe de cetăți, ceea ce depășește cadrul demersului propus.

Cu toate limitele abordării sistematice a cetăților, deschiderea analizei categoriale spre nivelele politice și culturale ale demersului teoretic, influența structurilor politice și sociale asupra celor formale (de exemplu, deosebirile morfologice între reședințele nobiliare și cetățile de refugiu), recuperarea experienței constructorilor, în paralel cu nevoia firească de ordonare, de exercițiu teoretic susțin efortul tipologizării.

91. Cetatea de pe malul Râului Mare a fost datată cu fragmente din căldărușe din lut.

92. *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania*, XIII, nr. 556.

93. Albescu, *op. cit.* fig. 8, p. 29.

94. Albescu, *op. cit.*, p. 23-24 cu reconstituirea ipotetică a turnului.

THE TIPOLOGY OF THE MEDIEVAL FORTIFICATIONS IN THE SOUTH-EAST OF THE HUNGARIAN KINGDOM

ABSTRACT

The subject of the study (abstract) is the typology of the medieval fortifications in the south-east of Hungarian Kingdom started from 1. the methodes and criterions of dividing the class objects; 2. the literature of this problem in Romania and outside; 3. the level of the research in the romanian history. He analised a group of 38 fortifications from a strategical regions, in the border of the kingdom. The criterions of classifing medieval fortifications are, generally, known: shape (regular, irregular), raw-material (earth-timber and stone-brick), geografic position (on the top of the hills, on the plains, near the rivers), functions (political, economical, strategical), architectural styles (romanic, gothic), the conections between the elements of defence (for exemple, between the preccint and the towers).

The relevance of the tipological categories is connected with the developpement of the fortifications (from the timber-earth one to the stone-brick) and the culture of the owners. Taking in consideration the plan in the south-east of Hungarian Kingdom there a were two categories of fortifications: with irregular plan, build from stone, on the top of the hills and, secondary, with regular one, build on the plane, first of all from earth and after that from stone.

The tipological analise shows that the evolutions of fortifications depends on the cultural traditions and the inovations in technique of the besieging when the arms-fire appeared. It is very difficult to relate groups of fortifications (for exemp. the fortifications with inner towers or with the round towers) with a certain time or populations. The typological analyse shows us a group of large fortifications in the south of Transylvania and a group of small fortifications in the east. The two regions were innhabited in the medieval age by saxons in south and "secui" in east. In the south-west. The romanian nobility built a special fortification: a tower with a precint (a keep).

SPADE MEDIEVALE DIN COLECȚIA MUZEULUI CIVILIZAȚIEI DACICE ȘI ROMANE DIN DEVA

Daniel-Costin Țuțuianu

În studiul de față, dorim să revenim cu o încadrare mai exactă a două spade medievale, care fac parte din colecția veche a muzeului devean. Aceste piese au fost amintite într-un studiu¹ ca aparținând secolului al XV-lea, fără însă a se face o analiză mai atentă a caracteristicilor morfologice și de funcționalitate precum și o încadrare cronologică mai precisă.

Prima spadă (Pl. I/I), ce nu prezintă număr de inventar și pentru care nu se cunoaște nici locul descoperiri, s-a păstrat aproape întreagă, doar în zona tășurilor și a vârfului lamei au dispărut prin corodare porțiuni destul de mici. Lungimea totală reprezintă în aceste condiții 1100,9 mm, iar greutatea este de 1485 g.

Lama spadei este zvoltă, cu tășuri ușor convergente spre un vârf ascuțit și măsoară între gardă și vârful păstrat 932 mm și după evoluția vârfului se poate observa că lungimea originală a fost doar cu 10-15 mm mai mare. Lățimea lamei scade de la 56 mm la umerii de fixare a gârzi până la 41 mm în punctul de terminare al șențuirilor mediane. Grosimea lamei este de 6 mm sub gardă și scade la 4,6 mm la mijloc și 3 mm în apropierea vârfului.

Șențuirile mediane sunt riguros trasate și au lungimea de 704 mm acoperind mai mult de 3/4 din lungimea lamei. Lățimea maximă a acestora este de 11 mm la gardă, de unde scade foarte puțin, în punctul de terminare al acestora fiind de 9 mm. Ca și în alte cazuri se observă continuarea lor pe tija mânerului cu cca. 20-25 mm.

Tija mânerului are lungimea de 97 mm, între gardă și buton, iar lățimea la gardă este de 27 mm pentru ca la intrarea în buton să fie de 12 mm. Grosimea măsurată în aceste puncte este de 10 respectiv 7 mm.

Garda este dreaptă și măsoară în lungime 234 mm având un profil dreptunghiular cu laturile de 11/16 mm în partea centrală și circular cu diametrul de 9 mm, iar spre extremități se evazează până la 16 mm.

Butonul mânerului are un aspect discoidal, generat de două trunchiuri de con foarte scunde, intercalate de un cilindru plat. Diametrul total al butonului este de 56 mm, iar diametrele suprafețelor plane circulare generate pe cele două fețe, care sunt greu vizibile, măsoară 37 mm, în timp ce grosimea reprezintă 29 mm, spre marginea de sus unde este ușor aplatizat fiind de 28 mm.

1. Andruș, 1994, p. 337.

Butonul nu este străpuns de tija mânerului, iar urme de nituire nu sunt vizibile, ceea ce îndreptățește afirmația că fixarea s-a făcut prin batere pe tija rece, a butonului cald.

Potrivit tipologiei spadelor medievale, propusă de Z. K. Pinter², această piesă face parte din Grupa B, spade ale evului mediu dezvoltat, ce cronologic se încadrează de la prima parte a sec. XI-lea până la sfârșitul sec. al XIV-lea, eventual începutul secolului următor³.

Urmărindu-se caracteristicile părților componente cât și al funcționalității, spada s-ar încadra în tipul VIII⁴, subtipul VIIIb⁵, categoria G, lamă pentru lovit și împuns⁶, mâner pentru o mână⁷, gardă varianta f⁸, butonul tipul8⁹.

Spada este bine proporționată, centrul de greutate căzând între mijlocul lamei și gardă, asigurând în acest fel o deosebită manevrabilitate și în același timp o forță de lovire suficient de mare.

În consecință, spada de la Deva, este o armă extrem de eficientă pentru lovit și împuns fiind folosită cu o singură mână. Astfel de piese sunt destul de des întâlnite întrunind toate condițiile unor spade cavalerești eficiente în lupta din șaua calului, vârful ascuțit fiind ușor manevrabil spre interstițiile armurii, iar lovirea cu tășurile suficient de puternică împotriva unui inamic cu echipament defensiv ușor.

O asemenea încadrare cronologică largă poate fi restrânsă prin analizarea piesei comparativ cu alte spade asemănătoare, descoperite în spații geografice apropiate.

Spade cu buton discoidal, cu lamă pentru lovit și împuns, cu mâner pentru o mână au fost descoperite la Făgăraș¹⁰ și Timișoara¹¹, deosebiri, minore întâlnindu-se doar în ceea ce privește dimensiunile. Tot în zona Banatului întâlnim și alte piese de corespondență tipologică, păstrate însă fragmentar cum sunt cele de la Timișoara - Pădurea Verde sau Nerău¹².

Arme identice ca formă a părților componente, dar diferind în dimensiunea mânerului, prevăzute cu mânere pentru o mână și jumătate, deci mai potrivite luptei pentru infanterie se întâlnesc la Alba-Iulia¹³ și la Hamba¹⁴ (jud. Sibiu).

Mare parte a tipologiilor existente folosesc drept criteriu de clasificare forma butonului, a mânerului și a gârzii, iar pe aceste criterii se bazează în general și încadrarea cronologică a materialului.

A. Ruttkay, studiind armamentul medieval din Slovacia stabilește patru tipuri cronologice pentru spadele cu buton discoidal, tipurile: „XVI”, „XVII”, „XVIII” și

2. Pinter, 1999, vezi cap. VI, Forme de spade și săbii în Transilvania și Banat (sec. IX - XIV).

3. Ibidem, p. 94.

4. Ibidem, p. 133.

5. Ibidem, p. 137.

6. Ibidem, p. 95.

7. Ibidem, p. 96.

8. Ibidem, p. 97.

9. Ibidem, p. 99; PI 32/8.

10. Pinter, Dragotă, 1996, p. 69 sq; Ibidem, p. 138.

11. Pinter, 1998, p. 375-376; Ibidem, p. 139.

12. Ibidem, p. 377, p. 139.

13. Ibidem, p. 140.

14. Rill, 1983, p. 82, p. 140.

„XIX”. Pieseile cele mai asemănătoare, cu cea în discuție, sunt reprezentate de tipul „XVIII”, cu garda tipul 13¹⁵, exemplificate prin spada de la Gajary¹⁶, cu mâner pentru o mână, sau cele de la Trečin¹⁷ și Kluknava¹⁸, cu mâner pentru două mâini.

Pentru spadele de acest tip el propune ca datare perioada cuprinsă între ultimul sfert al secolului al XIII-lea până spre jumătatea secolului al XIV-lea (1280-1350)¹⁹.

A.B. Hoffmeyer, încadrează spadele cu buton discoidal în grupa III, numite spade romanice, și datorită numărului mare de asemenea piese și al varietății lor, întocmește trei subtipuri, respectiv III-a, III-b, III-c²⁰. Spada descrisă de noi se încadrează cel mai bine în subtipul III-c²¹, pentru care propune o datare largă, cuprinsă între începutul secolului al XIII-lea și mijlocul secolului al XIV-lea²².

A.N. Kirpicinikov, analizând piesele din spațiul Rusiei, include armele cu buton discoidal în tipul „VI” al clasificării sale, dar exemplifică doar cu exemplare târzii, pentru două mâini, databile după secolul XIV²³.

În studiul referitor la armele medievale din Serbia, Bosnia și Dubrovnik, al cercetătorului Gavro A. Skrivanic, găsim o serie de piese care prezintă asemănări cu spada descrisă de noi în prezentul studiu. Aici întâlnim ca analogii spade databile în acest interval cronologic și de aceeași factură tipologică, dintre care amintim spada de la Muzeul JNA din Belgrad sau cea de la muzeul din Sarajevo²⁴.

Acest tip de spade au fost preferate față de alte forme, lucru dovedit și de reprezentarea lor de către artiștii secolelor XII-XIII, pe miniaturi, icoane, piatră, sigilii, gravuri. Ele sunt imitate și de cinci spade vechi de jucărie descoperite la Novgorod în straturile aparținând secolului XIII și începutul secolului XIV²⁵.

De asemenea perioada secolelor XIII-XIV, reprezintă înflorirea și ascensiunea statului sârb și bosniac și drept urmare are loc și dezvoltarea armatei și înarmării.

Trecând în revistă spadele pictate pe frescele bisericilor din această zonă, întâlnim în cea mai mare parte piese cu buton discoidal caracteristice pentru această perioadă de timp. Interesante sunt schițele spadelor din frescele ce reprezintă o serie de sfinți sau scene biblice ce se întâlnesc în biserici ca: Sf. Clement din Ohrid (1295)²⁶, St. Nagoricina (1318)²⁷, Graceanița (1320)²⁸, Dečani (1338-1350)²⁹, Lesnovo (1349)³⁰.

15. Ruttkay, 1976, p. 249; vezi tipul XVIII, p. 260.

16. Idem, 1975, p. 143; p. 162, Pl. II/5.

17. Ibidem, p. 179, Pl. 15/4; p. 182.

18. Ibidem, p. 148; a.a., 1976, p. 260.

19. Idem, 1976, p. 262.

20. Hoffmeyer, 1954, vol II, p. 185 sq.

21. Ibidem, vol. II, Pl. XII, XIII, XIV, XV.

22. Ibidem, p. 188-190.

23. Kirpicinikov, Medvedev, 1985, P. 326, Pl. 118.

24. Skrivanic, p. 53, Pl. 16/1,4.

25. Kirpicinikov, 1966, p. 55.

26. Skrivanic, p. 46, Pl. 10a/8.

27. Ibidem, p. 45, Pl. 10/5, 6, 7.

28. Ibidem, p. 46, Pl. 10a/1.

29. Ibidem, p. 47 - 48, Pl. 10b/10, 11, 13, 16, 17.

30. Ibidem, p. 74, Tab. V.

Forme de astfel de spade se mai întâlnesc pe pietrele de mormânt sau pe banii unor conducători ca regele Dragutin, regele Milutin, țarul Dușan sau banul Tvrtko³¹.

În țara noastră reprezentări ale acestui tip de spade întâlnim la Bistrița, pe epitaful zidit în biserica evanghelică, unde este cea mai veche lespede funerară medievală păstrată în Transilvania, datată 1320 sau 1330³².

Z.K. Pinter în tipologia propusă, de fapt prima și singura tipologie privind spadele medievale din țara noastră, datează piesele ce fac parte din subtipul VIII b, în perioada ce se extinde din ultimul sfert al secolului al XIII-lea până spre jumătatea secolului al XIV-lea³³.

Având în față aceste exemple putem considera că spada de la Deva nu poate fi datată în sec. XV, chiar dacă a existat posibilitatea folosirii ei în acest secol³⁴, cea mai bună încadrare cronologică fiind perioada anilor 1275-1350.

Cea de-a doua spadă (Pl. I/2), aflată în colecția muzeului, care face obiectul studiului nostru, s-a păstrat întreagă observându-se urme de corodare în zona vârfului nșii a butonului. Ca și pentru prima spadă nu se cunoaște, din păcate, locul descoperiri și nu prezintă număr de inventar. Lungimea totală în condițiile actuale este de 1009,5 mm iar greutatea de 1255g.

Lama dreaptă prevăzută cu două tăișuri ce converg spre un vârf ascuțit, măsoară în lungime 888 mm, drept urmare lățimea lamei scade uniform de la 30 mm la umerii de fixare ai gărzii, spre 18 mm la mijloc și 9 mm la vârf. Grosimea lamei este de 11 mm sub gardă și scade la 9 mm, la mijloc, pentru ca la vârf să fie de 5 mm.

Pe fețele lamei nu sunt vizibile șențuri mediane, ci suprafețe plate din care coboară tăișurile, conferind lamei o secțiune lenticulară.

Mânerul a fost făurit din aceeași bucată de metal cu lama, în prelungirea acesteia, tija măsurând între gardă și buton 169 mm, lățimea la gardă fiind de 12 mm pentru ca la intrarea în buton să fie de 16 mm. Grosimea tijei mânerului este de 9 mm la gardă, respectiv 7 mm la intrarea în buton.

Garda este dreaptă și are lungimea de 144 mm, prezentând în secțiune un profil pătrat cu colțurile puțin rotunjite cu latura de 14 mm. În prezent, garda culisează pe mâner, ceea ce permite observarea unor detalii tehnice de fixare. În urma observării acestor detalii s-a ajuns la concluzia următoare: garda spadei nu este cea originală, ea provenind se pare de la alt tip de spadă, deoarece orificiul de prindere pe mâner în partea dinspre lamă este mai mare decât lățimea umerilor acesteia. Această deschidere a gărzii după cum s-a constatat este de 60 mm. De aceea vom încerca o scurtă analiză a acestei stări de lucru.

Garda, prin dimensiunile ei, nu are doar scopul de a opri alunecarea pumnului spre tăișurile lamei, revenindu-i și un rol defensiv. De asemenea dă posibilitatea încrucișării spadelor în luptă și a barării loviturilor adverse cu spada și nu numai cu scutul. Lungimea gărzii reprezintă un element sigur de datare, cu cât garda este mai scurtă cu atât arma este mai veche³⁵. În condițiile date garda spadei de la Deva este

31. Ibidem, p. 52, Pl. 15.

32. Vătășianu, 1959, p. 164, fig. 143.

33. Pinter, 1999, p. 142.

34. Vezi nota 50.

35. Pinter, 1999, p. 93.

posibil să fii aparținut unei spade mai timpurii, deoarece face parte din grupa scurtă și masivă ce cronologic este caracteristică pentru perioada secolelor X-XII³⁶.

Butonul, destul de masiv, este străpuns de tija mânerului și apoi este bătut și nituit aplicându-se pentru o mai bună fixare la capătul de sus o șaibă dreptunghiulară. Butonul, cu urme de corodare, are un aspect poligonal cu colțurile rotunjite și este plat, din suprafețele laterale evoluând în zonele centrale trunchiuri de con. Distanța măsurată între cele două trunchiuri de con este de 50 mm iar înălțimea de 44 mm.

Pornind de la caracteristicile părților componente cât și al funcționalității, conform tipologiei propuse de Z. K. Pinter, cea de a doua spadă de la Deva s-ar încadra în Grupa B, tipul XII³⁷, categoria I, lamă pentru împuns³⁸, mâner pentru o mână și jumătate³⁹, gardă varianta c⁴⁰, buton tip 11⁴¹.

Prezența butonului masiv care asigură echilibrarea armei prin contrabalans, face ca centrul de greutate să cadă pe lamă foarte aproape de gardă. Răspândirea unei astfel de spade trebuie pusă în legătură cu apariția unor cămăși de zale din sârmă împletită tot mai complicat dar mai ales a primelor platoșe din plăci metalice, împotriva cărora este necesar un vârf ascuțit pentru împuns care să pătrundă prin interstițiile armurii.

În acest punct al evoluției spadelor se pot plasa și începuturile artei scrimei, deci a luptei fără scut, în care lama nu mai era folosită doar pentru lovit revenindu-i un rol defensiv, partea activă deci rolul ofensiv avându-l vârful⁴².

Piese asemănătoare cu spada descrisă în studiul de față, pentru teritoriul românesc nu am întâlnit până în momentul de față. La nivelul de cercetare de până acum singurele spade care după forma butonului s-ar putea încadra în perioada respectivă ar fi cele două spade de la Oradea, aflate în colecția Muzeului Țării Crișurilor⁴³. Cu toate acestea, butonul este singura asemănare deoarece cele două spade au lama pentru lovit și împuns, mânerul pentru două mâini ce se pretează cel mai bine luptei de infanterie dar nu se exclude nici lupta călare.

În lucrările de specialitate ce tratează spadele medievale din zona învecinată României apar piese cu lamă ascuțită pentru împuns și cu buton discoidal sau poligonal în număr mare în Polonia, Slovacia, Ungaria, datate între sec. XIV și XVI, dar toate sunt prevăzute cu mâner pentru două mâini și intră în categoria spadelor grele, pentru lovit și împuns, folosite și de infanterie și de cavalerie⁴⁴.

O spadă cu acest tip de buton și cu lamă pentru împuns, dar cu mâner de două mâini, întâlnim în Serbia, la muzeul din Koprivnica fiind datată la mijlocul secolului al XIV-lea⁴⁵.

36. Radoslav, Lazin, 1986-1987, p. 59-62; Pinter, 1992-1994, p. 235-241; Ibidem, p. 115, 120.

37. Pinter, 1999, p. 151.

38. Ibidem, p. 95.

39. Ibidem, p. 96.

40. Ibidem, p. 97.

41. Ibidem, p. 99; Pl. 32/11.

42. Ibidem, p. 85.

43. Ibidem, p. 148-150.

44. Ibidem, vezi notele 644, 645, 646.

45. Demo, 1983-1984, p. 228-231, Pl. 2/1, 4/2.

Tipologia realizată de A.B. Hoffmeyer, încadrează acest gen de spade în cadrul grupei III, numită și grupa spadelor romanice, mai precis subtipul III-c. Acest subtip, la rândul său, este împărțit urmărindu-se detaliile, tipul de lamă, inscripțiile și proporțiile dintre mâner și lamă, în romanice (1150-1350) și post-romanice (după 1350). Această ultimă grupă este paralelă cu spadele gotice, cu butonul în formă de pară din grupa IV⁴⁶.

Spadele post-romanice, din subtipul III-c, sunt împărțite, la rândul lor, în două grupe, una aproximativ de la 1350 până la 1400, iar cealaltă de la aproximativ 1400 până la 1500. Spada aflată în colecția muzeului din Deva, își găsește unele analogii în grupa spadelor post-romanice, mai precis a celor datate între anii 1350-1400⁴⁷.

Spada de la Deva se înscrie astfel în linia evolutivă a armelor ușoare ce vor supraviețui celor grele, datorită răspândirii duelului particular și artei scrimii. Alte piese ce se pot încadra în această categorie sunt spadele de la Orăștie⁴⁸ și Simeria Veche⁴⁹ care sunt datate cel mai probabil la sfârșitul secolului al XIV-lea sau începutul secolului al XV-lea, în această perioadă de timp fiind datată și spada de la Deva.

Încadrarea acestor spade în bogata istorie a zonei este îngreunată de lipsa unor contexte arheologice, ele aparținând colecției vechi a muzeului de vean, nepăstrându-se nici o informație în ceea ce privește proveniența lor (descoperire ocazională sau de colecție).

Desigur durata folosirii este greu de stabilit, o dovadă clară a folosirii unor astfel de spade în mediul rural, mult timp după ce în mediul elitelor militare erau uzate fizic și moral, furnizând-o gravura lui Albrecht Dürer din anul 1495⁵⁰.

Cronologia propusă pentru spadele de la Deva ne face să le punem în legătură cu perioada tulbure, încărcată în evenimente militare de la sfârșitul sec. XII și începutul sec. XIV, când au loc luptele succesoriale de după stingerea dinastiei arpadiene până la încoronarea lui Carol Robert de Anjou; pentru ca începând din deceniul doi al sec. XIV, rolul militar al locuitorilor de aici să cunoască o creștere deosebită datorită atât participării la numeroasele campanii organizate de regalitate, dar mai ales, apariției în zonă a pericolului otoman.

46. Hoffmeyer, 1954, vol. II, p. 189.

47. Ibidem, Pl. XX, XXI, XXIV/c

48. Cosma, Pinter, 1995, p. 87-90.

49. Țuțuianu, 1999.

50. Pinter, 1999, p. 49, 142.

MEDIEVAL SWORDS FROM THE COLLECTION OF THE MUSEUM OF DACIAN AND ROMAN CIVILIZATION - DEVA

Abstract

This article wants to be a better analysis of two medieval swords which are in the Museum's collection.

First, it has been proposed a later dating for them – the XVth century. Then, having access to a series of papers which directly refer to the evolution of the medieval swords, it has been tried a more exact integration of them.

The first one belongs to the type VIII, subtype b, the category G – blade for striking and thrusting, handle for one hand, guard variant f, button type 8 – in accordance with Z.K. Pinter's typology. Chronologically, it is placed between the last quarter of the XIIIth century and the first half of the XIVth one.

The second one belongs to the type XII, category I – blade for thrusting, handle for one and half hand, guard variant c, button type II – after the Z.K. Pinter's typology. Chronologically, it is dated from the second half of the XIVth century to the beginning of the XVth one.

The second one belongs to the type XII, category I – blade for thrusting, handle for one and half hand, guard variant c, button type II – after the Z.K. Pinter's typology. Chronologically, it is dated from the second half of the XIVth century to the beginning of the XVth one.

BIBLIOGRAFIE

- Andruș, R., *Spade și săbii din colecția muzeului devean*, în *Sargetia*, XXV/1992-1994, p. 337-343.
- Cosma, A., Pinter, Z. K., *O spadă medievală descoperită ocazional în Orăștie*, în *Anuarul ICSU*, 2/1995, p. 87-92.
- Demo, D., *Srednjovjekovni macevi u muzeju grada Koprivnice*, în *VAMZ*, XVI-XVII/1983-1984, p. 211-240.
- Hoffmeyer, A. Bruhn de, *Middelalderens tvaeggede sværd*, I-II, København, 1954.
- Kirpicinikov, A. N., *Drevnerusskoe oruzie, Meci i sabli IX-XII*, în *Arheologia SSSR, Svod archeologia*. EL-36, 1966.
- Kirpicinikov, A. N., Medvedev, A. F., în *Arheologia SSSR*, Moskva, 1985.
- Pinter, Z. K., *Spada medievală din mormântul de călăreț de la Deva, considerații tipologice și cronologice*, în *Sargetia*, XXV/1992-1994, p. 235-246.
- Pinter, Z. K., Dragotă, G., *Spade medievale din colecția Muzeului Țării Făgărașului*, în *Anuarul ICSU*, III/1996, p. 67-74.
- Pinter, Z. K., *Spade medievale din colecția Muzeului Banatului din Timișoara*, în *AnB-S.N.*, VII/1998, p. 373-380.
- Pinter, Z. K., *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX-XIV)*, Reșița, 1999.
- Radoslav, D., Lazin, G., *Spada feudal-timpurie de la Vetiş*, în *Studii și Comunicări Satu Mare*, 7-8/1986-1987, p. 159-162.
- Rill, M., *Mittelalterliche Schwerter im Brukenthalmuseum*, în *FVL*, 26-2/1983, p. 80-84.
- Ruttkey, A., *Waffen und Reiterausrüstung des 9. Bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, în *Sl Arch.*, XXIII-1/1975, p. 117-216.
- Ruttkey, A., *Waffen und Reiterausrüstung des 9. Bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, în *Sl Arch.*, XXIV-2/1976, p. 245-395.
- Skrivanic A. Gavro, *Oruzije u srednovekonj Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, Beograd, 1957.
- Vătășianu, V., *Istoria artei feudale în Țările Române*, I. București, 1959.
- Țuțuianu, D.C., *Spade medievale descoperite la Simeria Veche*, în *AnB-S.N.*, VII, sub tipar.

GESTICĂ SIMBOLICĂ ÎN RITUALUL INVESTITURII UNUI CAVALER

Constantin ITTU

Pentru a deveni cavaler, candidatul participă la un ritual – cel al investiturii – ce cuprinde atât elemente de un simbolism creștin manifestat, cât și altele, ce aparțin în mod cert secolarului. Primul element de simbolism creștin îl constituie baia luată de candidat, cu trimitere la botez și, prin aceasta, la purificarea de păcat. Al doilea element îl constituie secvența încingerii cavalerului-căruia nu-i mai putem spune candidat fiindcă se află într-un rit de trecere – cu centură albă, centură a cărei culoare semnifică puritate, curățenie sufletească. În fine, momentul înmânării spadei cu vârf și lamă ascuțită, spadă sfințită în prealabil de un episcop, are ca și conotație obligația proaspătului posesor de a proteja Biserica (cu sensul de: comunitatea credincioșilor), inclusiv pe defavorizații sortii (societății). Toate aceste înlănțuiri pun în evidență impactul religiosului asupra secolarului¹.

Gestul creștin, medieval al binecuvântării spadei își are obârșia în exemplele vetero-testamentare în care poporul ales și-a învins adversarii nu atât datorită calităților militare proprii, ci grație armelor sfințite în prealabil, de preoți. Léon Gautier, celebrul istoric al instituției cavaleriei, consideră investitura de cavaler ca fiind cea de-a opta Taină a Bisericii Romano-Catolice². Ultimul act al ritualului este, însă, de natură seculară și constă în acordarea, respectiv prinderea pintenilor de încălțările celui renăscut.

Chiar dacă armarea de cavaler se făcea fie cu prilejul unei sărbători religioase mari – Crăciun, Paște, Rusalii, etc. –, fie în ajun de bătălie, credem că sub raport religios renașterea se leagă mai degrabă de Crăciun, de eterna generare a Fiului și a Cuvântului Divin. Generarea este, în sensul său, prim sau cosmic, ivirea vieții din abisul Divinității necondiționate, și de aceea Sf. Augustin spune că această renaștere are loc în permanență³.

Completarea spuselor sale vine de la Sf. Thoma d'Aquino, după care: de vreme ce Dumnezeu este cauza universală a întregii ființe, în orice zonă s-ar găsi ființa, trebuie să existe prezență divină⁴. Astfel, atenția poate fi deviată dinspre

1. M. Keen, *Chivalry*, Yale, London, 1984, p. 65.

2. L. Gautier, *La Chevalerie*, Paris, 1884, p. 250, 286.

3. E. Underhill, *Mistica*, Cluj, 1995, p. 203.

4. Sf. Thoma d'Aquino, *Summa contra Gentiles*, cartea a III-a, cap. LXVIII, p. 206, n. 9.

aspectul cosmic al nașterii mistice înspre cel personal, iar cavalerului, participant activ al ritualului de trecere, i se amintește că în el, nu mai puțin decât universul arhetipal, trebuie să se nască viața reală, pentru ca această viață reală să poată fi trăită. Când sufletul dă naștere Fiului – spune Meister Eckart – este mai fericit decât Maria⁵.

Ritualul de trecere comportă deci baia⁶, sau ritul preliminar, de separare de lumea anterioară, urmat de încingerea cu centură albă, sau ritul liminar, executat în timpul stadiului limită, și în final, de acordarea a spadei sfințite, sau ritul postliminar, de agregare la lumea nouă⁷.

Pentru a ne ilustra afirmațiile, ne oprim la ceremonialul armării de cavaler a lui Godfroi cel Blond d'Anjou, din 1128 la Rouen, în ajunul mariajului cu Matilda, fiica regelui Henric I al Angliei. După ce tânărul a luat baia rituală, a fost îmbrăcat cu o tunică aurită și cu veșminte de purpură. Astfel îmbrăcat, a venit în fața regelui și i s-au pus pintenii de aur⁸, după care regele în persoană i-a înmănat spada de cavaler. Dar Godfroi cel Blond n-a fost singurul actant, deoarece alți treizeci de tineri, de-o seamă cu el, au fost, și ei, armați cavaleri, după care a urmat o săptămână de petreceri și întreceri cavalești⁹.

De fapt, verbul adouber, din franceză, respectiv to dub, din engleză, și care înseamnă, literar, „a arma”, desemna inițial gestul ori intenția materializată de a echipa un luptător¹⁰. De la sfârșitul secolului al XIII-lea, adouber a însemnat armarea sau investirea de cavaler.

În Evul Mediu, standingul social sau statusul social (Max Weber) putea fi – parțial, ce e drept – judecat după descendența de sânge. Dar statutul seniorului pe care îl servea cavalerul sau vasalul a fost cel puțin tot atât de important ca și rudenția sangvină. Admiterea într-o asociație de tip suzeran-vasal și/sau senior-cavaler crea relații asemănătoare celor de rudenie (kinship în engl.). Companionii aveau aceleași drepturi și obligații față de feudul seniorului ca și față de cel al unei rude. În mod similar, seniorul putea dispune de fiefurile celor pe care i-a (în)armat și hrănit. Candidatul investit cavaler de un senior de rang înalt, asociază primitorul cu demnitatea seniorului, în conformitate cu principiul onoarei asociative.

Nu puține au fost cazurile în care au fost investiți cavaleri mai mulți tineri războinici, într-o singură festivitate. Robert de Sicilia, din dorința de a-și onora cei doi fii, a mai făcut cavaleri încă patruzeci de tineri odată cu aceștia, în 1135¹¹.

Investitura pe malurile Tibrului a fost inclusă în panoplia politică a unor împărați precum Carol al IV-lea (1346-1378), Sigismund (1410-1437) sau Frederic al III-lea (1440-1493), cu scopul de a scoate în evidență rolul acordat de ei unei

5. Underhill, *op. cit.* p. 203.

6. Sf. Ioan Botezătorul – un adevărat contestatar care fuge de Ierusalim, de corupția și compromisiunile lui, laudă pustia, loc tradițional de purificare, propune discipolilor săi un rit derivat din abluțiunile evreiești: o imersiune în apă curgătoare. Fără a fi o cretină, se pare că ritul baptismal a înlocuit jertfele din Templu (M. Quesnel, *Istoria Evangheliilor*, București, 1996, p. 13-14).

7. A. Van Gennep, *Riturile de trecere*, Iași, 1996, p. 22, 29, 30.

8. Maurice Keen nu ne spune pentru că nici cronică n-o face (*Chroniques des Comtes d'Anjou*, Paris, 1913, p. 179-180) cine i-a pus Angevinului pintenii de aur.

9. *Ibidem*, p. 65-6.

10. J. Flori, *Sémantique et société médiévale: le verbe adouber et son évolution au XIIe siècle*, *Annales*, 31/1976, p. 915 sqq.

11. Cf. L. A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores* (R.I.S.), Milano, 1923..., vol V, p. 643.

Rome feudal-imperiale, nu numai exclusiv papală. Și pentru că am amintit de lumea imperială, menționăm că stemele de pe mormintele unor cavaleri germani sunt încărcate cu mobile luate din armele regatului Ierusalimului, probă că aceștia au fost făcuți cavaleri în Țara sfântă¹².

În concordanță cu regulile de acasă, din Europa, Balduin I, regele Ierusalimului (1100-1118) a creat cavaleri în ajunul bătăliei de la Ramalah, din 1101, iar Cecilia, văduva lui Tancred, regentul de Antiochia și Edessa, i-a armat cavaleri pe Grevasse, Brito și Haimo, viconte de Dol, împreună cu un număr de alți tineri nobili, în ajunul bătăliei din 1199¹³.

Deși, aparent, diferențele dintre rit, ritual și ceremonie ar fi trebuit tratate chiar după titlu, pentru a le justifica sau argumenta, este preferabil ca aspectul acesta să fie abordat acum, spre final. De remarcat faptul că unii autori folosesc termenii aceștia fără nici un fel de discriminare; posibil să o facă din dorința de a evita operația cu conceptele. Studiile de specialitate arată că ritul este inclus în ritual, iar acesta din urmă este definit drept o categorie de comportamente standardizate în care relația dintre semnificație și realitate nu este neapărat intrinsecă¹⁴. Se pare că riturile și regulile de comportament în prezența obiectelor sacre¹⁵ ar fi limbajul ce exprimă conceptele necesare unor operații intelectuale de nivel abstract și metafizic¹⁶. Se mai poate adăuga că, după unele opinii, ritualul ar aparține categoriei actelor iraționale, în care fiecare acțiune cu o conotație socială aparține uneia dintre cele două categorii: 1/mistică, non-utilitară și sacră, 2/rațională, practică, de utilitate imediată și profană¹⁷.

Numai că nu este cazul să așteptăm ca oamenii Evului Mediu să fi operat cu astfel de concepte post-carteziene; de presupus, mai degrabă, că participanții la un ritual nu s-au gândit, cu tot dinadinsul, să facă diferența între gesturi raționale și iraționale¹⁸. În ultimă instanță, putem afirma că ritualul are funcția sau rolul de a transforma, de a efectua o schimbare fiind încărcat și cu un element magic, pe când ceremonia¹⁹ reflectă o situație dată, o stare socială ori un mănunchi de idei²⁰.

12. Keen, op. cit., p. 69.

13. Ibidem, p. 80. Mai multe amănunte despre Tancred, regentul de Antiochia și Edessa, în H.E. Mayer, *The Crusades*, Oxford, 1988, p. 21, 43, 48, 54-5, 59, 63, 65-8, 70.

14. J. Goody, *Religion and Ritual: the Definitional Problem*, *British Journal of Sociology*, 12/1991, p. 159.

15. E. Durkheim, *The Elementary Form of the Religious Life*, în E.R. Leach, *Ritual*, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 13, New York, 1968, p. 521.

16. Leach, op. cit., p. 524.

17. Leach, op. cit. p. 522; Durkheim, op. cit., p. 51-52; Radcliffe-Brown, *Structure and Function in Primitive Society*, London, 1952, p. 130, 136-9, 143.

18. G. Koziol, *Begging Pardon and Favor: Ritual and political Order in Early Medieval France*, Ithaca (U.S.A.), 1992, cap. 9: How Does a ritual Mean?, p. 289-324.

19. Abordând problema ceremoniei și pe cea a ceremonialului, Mircea Eliade recurge la jurnalul unei doamne de onoare de la curtea japoneză, jurnal scris între 991 și 1000 p. Chr. (*The Skets Book of the Lady Sei Shonagon*, ed. J. Murray, trad. Nobuko Kobayashi, London, 1930). Autoarea afirmă că ceremonialul predomină întodeauna, nu pentru că așa e bine să se facă, ci pentru că așa e frumos mai decorativ și mai fantastic, mai artistic. (M. Eliade, *Drumul spre centru*, București, 1991 p. 322). Eliade comentează în felul următor spusele niponei: *Sei Shonagon crede în ceremonial pentru toate virtuțile lui magice. Deși, psihologic vorbind, ea își dă seama că e numai un ceremonial sec, nesincer, și de aceea frumos. (Ibidem, p. 323).*

20. K. Kesler, *Communications and Power in Medieval Europe. The Carolingian and Ottonian centuries*, London, Rio Grande, 1994, p. 190.

Ritualul investiturii unui cavaler cu obligațiile aferente (fidelitate față de senior, sfat și ajutor dat acestuia, etc), permite observația că între obligația impusă de obiceiuri și obligația impusă de datorie există o asemănare: amândouă sunt obligații practice. Prima o poate trezi în suflet pe cea de-a doua. Sentimentul datoriei poate intra în rezonanță cu celălalt și omul poate trece treptat de la unul la altul. Se poate vorbi de înlocuirea obligației impusă de obicei cu cea impusă de datorie, dar și despre transformarea uneia în cealaltă²¹.

21. R. Otto, *Sacrul*, Cluj, 1992, p. 63.

SYMBOLIC GESTURE IN THE RITUAL OF DUBBING A KNIGHT*Abstract*

The author deals with one of the most interesting topic, that of dubbing a knight in the Medieval Europe. This is a ritual and not a ceremony, because a ritual usually transformed, effected a change, and so contained an element of magic, while a ceremony reflected and displayed a given state of affairs, social situation or body ideas.

The person who is waiting to become a knight has been involed – during the ritual of dubbing – in different events, some of them with religious, and others with secular connotations. The first step is have a bath, episode that is regarded as a baptismal rite. Later, the candidate receives a sword, usually from a bishop, and this is also regarded as a religious aspect of the ritual. Only the final stage of the festivity, when the new knight receives his spurs, has secular connotation.

All these aspects are emphasized by symbolic gesture, and the author, an historian and heraldist as well, is dealing with them in different parts of his study.

BRESLELE ARMURIERILOR DIN SIBIU¹, CLUJ ȘI BRAȘOV – FUNCȚIILE LOR MILITARE. 2. BRESLELE ARMURIERILOR DIN CLUJ (sec. XIV - XVI)

Ioan Marian ȚIPLIC

Problema implicării breslelor în apărarea orașelor fortificate transilvănene a fost îndelung dezbătută în istoriografia ce face referire la acest segment de istorie a orașelor, începând din secolul trecut și mai ales în perioada anilor '50 - '80 ai secolului nostru.

Factorii care au dus la implicarea breslelor în construirea și apărarea fortificațiilor orășenești au fost reliefați, pe scurt, în partea I-a a acestui articol². Cadru legislativ, necesar a fost creat în timpul domniei regelui Sigismund de Luxemburg (1387-1437), care a dispus întărirea orașelor și înconjurarea lor cu noi fortificații, apărarea și întreținerea acestora fiind date în grija breslelor³. Această dispoziție regală este doar finalizarea unui proces ce a început după marea invazie mongolă din 1241, când majoritatea orașelor transilvane au fost distruse.

În ceea ce privește Clujul, la acea dată sat-cetate, a fost în întregime distrus de mongolii aflați sub comanda lui Kadan⁴ și nu a mai apărut în documente (sub denumirea de civitas) decât la începutul sec. XIV, când este menționat în documentul din 19 august 1316 a lui Carol Robert în care se subliniază faptul că regele Ștefan (1270-1272) – *voind să întemeieze odinioară și să așeze numita cetate Cluj*⁵, dăruise oaspeților de aici numeroase privilegii.

Normalizându-se situația politică în interiorul Transilvaniei, odată cu venirea angevinilor pe tronul Ungariei, se creează premisele unei dezvoltări puternice a orașelor, datorită și politicii de susținere a lor ca și contrapondere la apariția marilor feude

1. Vezi pentru prima parte I. M. Țiplic, *Breslele armurierilor din Sibiu, Cluj și Brașov-rolul lor în apărarea Transilvaniei de sud*. 1. *Bresle armurierilor din Sibiu și funcția lor militară*, apărut în *Sargetia*, XXVI/1, 1995-1996, p. 487-498.

2. *Ibidem*, p. 487 sqq.

3. *Ibidem*, p. 489; Gh. Anghel, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, 1986, p. 31.

4. *Istoria Clujului*, sub red. acad. prof. Ștefan Pascu, Cluj, 1974, p. 79; coordonator Béla Köpeczi, *Histoire de la Transylvanie*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, p. 192; Gy. Györfly, *Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*, vol. III, Budapesta, 1987, p. 356.

5. ...volens olim fundare et congregare predictam Kulusuar, *Istoria Clujului*, p. 79; *Documente privind istoria României*, veac. XIV, vol. I, p. 251-253 (mai departe Documente...); Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, p. 319-320 (mai departe Ukb.).

autonome administrativ față de puterea centrală. În acest context are loc apariția și dezvoltarea meșteșugurilor breslașe în Clujul sec. XIV-XVI, registrul de venituri al orașului Cluj pe anul 1453 oferind posibilitatea cunoașterii structurii profesionale a populației active, care se repartiza astfel: 6% croitori; 4% cizmari-pantofari; 2,64% fierari; 2% tolbari; 1,5% arcari; 1,3% săgetari și 0,17% scutari, din cca. 4500-4800 de plătitori de impozite la care se adaugă necontribuabilii, rezultând un număr total de cca. 6000 locuitori⁶.

Breasla fierarilor. La început meșteșugul matcă al fierăritului nu se divizase în diverse specialități, ci fierarii confecționau felurite obiecte: porți de fier, zăvoare, cuțite, securi, săbii, pintenii etc. Faptul acesta este susținut de câteva menționări documentare din sec. XIII-XIV, din primele momente ale genezei breslelor, cum ar fi descoperirea fierăriei de la Șelimbăr, unde alături de alte obiecte s-au descoperit și câteva spade și bare de spadă aflate în proces de făurire⁷, menționarea existenței breslei fierarilor în Sibiu în anul 1376, având ca branșe: cuțitari, căldărari, săbieri, etc⁸ și atestarea în a doua jumătate a sec. XIV a trei fierari în Slimnic⁹, exemplele mai putând continua.

În Cluj fierarii sunt atestați documentar pentru prima dată în anul 1362 într-un document ce atestă o vânzare de către *Nicolaus et Henlinus fabri* a curții pe care o posedau împreună pe Str. Podului (azi str. Horea)¹⁰, pentru ca un secol mai târziu, în 20 iulie 1467, magistratul Clujului să aprobe, la cererea fierarilor Antoniu, Simon, Ștefan și Ieronim, statutele breslei; din cuprinsul lor rezultând că breasla este mult mai veche¹¹.

Pe măsura diversificării produselor făurite de fierari devine o necesitate specializarea lor în diverse branșe, pentru a putea face față cererilor crescânde de pe piață. Astfel în 17 martie 1462, lăcătușii împreună cu *pintenarii* își organizează o breaslă separată de cea a fierarilor, stabilindu-și statutele după cele ale breslelor similare existente în Sibiu, Sighișoara și Brașov¹². Statutele stabileau că pot fi primiți ca membri doar aceia care pot face dovada că s-au născut în pat legitim și din părinți cinstiți¹³ și numai dacă plătesc taxa de admitere în valoare de 4 florini aur; principalele produse ale breslei erau lăcătele, zăvoarele, pintenii, scările de șa (art. 6)¹⁴. Staroști

6. *Istoria Clujului*, p. 102; 105; Șt. Pascu, *Demografia istorică, în Populație și societate. Studii de demografie istorică*, vol. I, Cluj, 1972, p. 48; Idem, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 246; S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI.. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 27-28

7. K. Horedt, *Eine söchische Schmiede des 13 Jahrhunderts. (Ein archäologischer beitrag zur Herkunftsforschung der Siebenbürger sachsen)*, în *Emlekönnyv Kelmén Lajos. Születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, 1957, p. 349; pentru detalii I. M.Țiplic, *op. cit.*, p. 489, pl. II

8. *Ukb.*, II, Sibiu, 1897, p. 449-452; I. M.Țiplic, *Die Waffenschmiede Zunft aus Hermannsdt (XIV-XVI)*, în *Forschungen zur Volks-und Landeskunde*, nr. 40, în curs de apariție

9. Șt. Pascu, *Meșteșugurile...*, p. 66

10. L. Makkai, *Kiadatlan oklevelek Kolozsvár Középkori történetéhez*, Cluj, 1947, p. 5-6

11. *Ukb.*, VI, București, 1981, p. 291-292; E. Jakab, *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*, I, Buda, 1888, p. 221; *Documente...*, II, 2, p. 180 doc. nr. 160

12. *Istoria Clujului*, p. 116; *Ukb.*, VI, p. 116, doc. 3277; orig. Arh. St. Cluj-Napoca, Zunfturkunden, nr. 3

13. *...hic de legitimo thoro et honestis parentibus procreatum*

14. *Ukb.*, VI, p. 116 doc. nr. 3277

ai breslei au fost aleși *Johannes et Petrus seratores* (lăcătuși - n.n.), cei care iau inițiativa de a cere lui Lukas Kerekes, judele Clujului, să aprobe constituirea breslei și statutele ei¹⁵. Din statute mai reiese că rolul principal îl jucau meșterii lăcătuși, deși se spune că pintenarii au drepturi egale cu lăcătușii și acest lucru devine o certitudine la 7 aprilie 1475 când se transcriu statutele breslei la cererea meșterilor Blasiu, Iosif și Mihail *seratores atque calcaristae*¹⁶. Desprinderea pintenarilor și formarea de către ei a unei bresle separate are loc abia în sec. XVII¹⁷, dezvoltarea meșteșugului neavând de suferit de pe urma transformărilor în domeniul armamentului, produsele confecționate fiind necesare cavaleriei, armă de mare importanță în epoca respectivă.

Branșa săbierilor. Șlefuitorii de săbii (*eruginatores*) sunt amintiți în Cluj pentru prima dată în documentul datat 12 noiembrie 1484, când magistratul din Cluj, Johannes Markus, adevărate statutele breslei reunite a arcarilor, șelarilor, *săbierilor*, curelarilor, *scutarilor și săgetarilor*¹⁸. În textul statutelor sunt pomeniți *Gregorius, Johannes et Martinus eruginatores*¹⁹, alături de alți meșteri ai celorlalte branșe, care au avut inițiativa promovării statutelor pentru noua breaslă. Din text reiese că noile statute sunt doar reactualizări ale statutelor mai vechi²⁰, ceea ce ne facem să avansăm ipoteza că o breaslă care grupa măcar în parte unele din branșele mai sus pomenite a existat cu câțiva ani mai înainte.

Noua breaslă și-a ales ca patron pe Sf. Francisc în numele căruia ridică un altar în biserica parohială. Modalitatea de primire în breaslă presupune aceleași etape ca și la breasla lăcătușilor și pintenarilor și anume dovedirea provenirii dintr-o familie onorabilă și plătirea unei taxe de înscriere în valoare de 3 florini aur și 4 livre de ceară, ce va fi folosită pentru întreținerea altarului breslei și pentru aprovizionarea cu lumânări a acestuia²¹. Statutele mai stabilesc și dreptul exclusiv al meșterilor breslași de a deține monopolul pieței din oraș sau din afara lui, precum și faptul că un meșter poate să țină pe lângă el trei ucenici: unul avansat, unul mediu și unul începător²².

Din modul în care sunt menționați inițiatorii statutelor reiese că branșa arcarilor deține o pondere economică mai mare, fiind, prin reprezentanții ei, prima în cadrul breslei reunite; săbierii fiind pe locul al treilea, după șelari²³.

În anul 1557 săbierii (*magistri eruginatores*) cereau voie cizmarilor să folosească moara lor de argăsit (*chermalom*) pentru a-și instala o piatră de tocilă (*volorium cotis*), pe care să-și ascută și să-și lustruiească săbiile²⁴.

15. *Ibidem*

16. *Ukb.*, VII, p. 38-39, doc. nr. 4034; statutele au mai fost publicate de Finály în *Az Erdélyi Múzeu Egylet Évkönyvei*, vol. V, 1868-1870, Cluj, 1871 și L. Szádeczky, *Iparfejtlődés és czéhek története Magyarországon*, Vol. I Budapesta, 1915, p. 44

17. E. Jakab, *op. cit.*, II, p. 248-154

18. *Ukb.*, VII, p. 374-376, doc. nr. 4577; orig. Arh. St. Cluj-Napoc, Zunfurkunden, I. nr. 2; Șt. Pascu, *Meșteșugurile...*, p. 136

19. *Ukb.*, VII, p. 347, doc. nr. 4577

20. *Ibidem...* eorum statuta predecessibus nostris...

21. *Ukb.*, VII, p. 374, doc. nr. 4577: ...vero et legitimo thoro habeatur matrimonium...

22. *Ukb.*, VII, p. 375

23. *Ibidem*: Martinus Kufferbart, Johannes Gabrielis, arcufices, Iacobus, Mathias, Andreas et Paulus, sellatores, Gregorius, Johannes et Marinus, eruginatores...

24. Șt. Pascu, *Meșteșugurile...*, p. 172; E. Jakab, *op. cit.*, p. 33

Săbiile ardelenene erau de o tehnică superioară, solide, având imprimate pe teacă motive artistice, ce puteau apărea uneori și pe lamă în tehnica demaschinării. Între piesele păstrate la Muzeul de Istoria Transilvaniei din Cluj, care nu au stabilit locul de proveniență și ar putea fi făurite pe plan local, ele fiind descoperite pe raza orașului, se află două săbii inventariate la numerele 7835, respectiv 5975. Prima este o spadă pentru două mâini cu lungimea totală de 176 cm din care lungimea lamei este de 107 cm, iar cealaltă este o sabie de călău datată în sec. XVI-XVII, cu mâner în formă de cruce lung de 25 cm, lungimea lamei fiind de 86 cm și lățimea ei la mâner de 7 cm iar la vârf de 4,5 cm (pe lamă sunt prezente semne ce pot reprezenta o marcă de meșter)²⁵. În privința prețului de vânzare a unei astfel de săbii nu prea avem date, singurele referiri fiind făcute cu privire la taxele vamale percepute pentru comercializarea săbiilor și anume avem în 1478 atestată la Oradea taxa vamală de 1 dinar pentru două săbii²⁶ și la Cluj, la data de 5 iunie 1634, sunt trecute în registrul de vamă 8 legături de săbii în valoare de 24 florini, fiind taxate cu 1 florin și 8 dinari²⁷. Comparativ cu prețul altor arme care nu necesită o prelucrare așa de îngrijită, cum ar fi sulițele, ne putem face o vagă idee în privința prețului unei astfel de săbii în sec. XVI: prețul unei sulițe în anul 1556 era de 16 dinari²⁸, iar prețul unui arc era de 100 dinari²⁹, deci ne putem imagina că prețul unei săbii era mult mai mare. Meșterii săbieri cumpărau materia primă mai ales din Trascău, Sălaj, Carei și de multe ori aceasta era sub formă de lame de sabie sub formă brută, gata pentru prelucrare³⁰, dar se achiziționa și sub formă de lingouri (bare scurte de aprox. 60 cm) și sub formă de *fier mărunț* (apro vas) de dimensiuni probabil fixe³¹.

Branșa arcarilor. Informații despre acest meșteșug ne parvin abia din secolul XV când este menționat un anume Jacobo literato fiul lui Gabriel arcarul, ca martor într-un proces; documentul este datat 12 aprilie 1432³². Pornind de la această menționare se poate spune că acest *Gabrielis arcupis* a funcționat ca meșter arcar cândva între anii 1410-1460, dacă considerăm că fiul său nu putea ajunge *diac* la o vârstă mai mică de 20 de ani. Două decenii mai târziu (1453), în registrul parțial al populației plătitore de impozit sunt atestați 3 meșteri arcari: Ioan arcarul, Laurențiu și Grigore arcupis³³, toți trei fiind de origine maghiară, fapt atestat de registrul de impozite care nu conține decât locuitorii maghiari ai Clujului. Grigore *arcupis* primește din partea Magistratului din Cluj 300 dinari pentru trei arcuri confecționate de el³⁴. Coroborând aceste informații reușim să aflăm prețul de vânzare al unui arc la mijlocul secolului al XV-lea, lucru

25. S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 75

26. *Ibidem*, tabelul nr. 2, p. 356

27. F. Pap, *Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale (II)*, în *Acta Musei Napocensis*, XII, 1975, p. 240, n. 91

28. *Ibidem*, tabelul nr. 4, p. 363

29. *Története Táradok*, 1882, 2, p. 540

30. *Istoria Clujului*, p. 143; S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 68; Idem, *Orașul Cluj-important centru meșteșugăresc în sec. XVI*, în *Studii*, IV, 1953, p. 141-167; vezi și Arh. St. Cluj, *Socoteliile orașului Cluj*, 1599, 8, XI, p. 22, 24, 26 et passim (mai departe S. O. C.)

31. S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 67; vezi și S. O. C., 1584, 3, XIII, p. 3; 1593, 5, XX, p. 41

32. *Ukb.*, IV, p. 450-461, doc. 2146: ...et Jacobo literato filio Gabrielis arcupis Clusvar...

33. *Története Tár*, 1882, 2, p. 540; S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 85

34. *Története Tár*, 1885, 2, p. 539

important pentru a urmări creșterea prețurilor în secolele viitoare ca urmare probabilă a inflației³⁵. În anul 1565 orașul achită lui Toma arcarul (*Igyarto*) o sumă de bani pentru că a vopsit patru paturi de pușcă (*sedes pixidum*)³⁶.

O organizare a meșterilor arcari nu este atestată decât spre sfârșitul secolului al XV-lea, mai exact în 12 noiembrie 1484, când se organizează în breaslă alături de săbieri, pintenari, scutari, șelari, lăcătuși. Alături de meșterii reprezentanți ai celorlalte branșe apar doi meșteri arcari, Martinus Kufferbart și Johannes Gabrielis, situați în fruntea listei cu numele meșterilor inițiatori ai textului statutelor, de unde putem să tragem concluzia că, la acea dată, arcarii erau situați din punct de vedere economic mai bine decât celelalte branșe ce doreau constituirea noii bresle³⁷.

În sec. XVI meșteri arcari sunt tot mai rar menționați în documente, fiind încetul cu încetul înlocuiți de arbaletari. Arcul și arbaleta (*balista, arcus, iij, armbrust*), deși arme de tragere manuale sau în parte mecanice, s-au menținut până în sec. XVII, când cedează terenul în favoarea armelor de foc.

În colecția Muzeului de Istoria Transilvaniei din Cluj se mai păstrează doar un fragment de arbaletă (nr. inv. 7786) fără siglă de meșter, ceea ce face imposibilă atribuirea ei vreunui centru de producție.

Producerea de săgeți și tolbe pentru acestea era mai mult ca sigur tot sarcina meșterilor arcari și specializarea unora dintre ei doar pe aceste produse nu a dus niciodată la divizarea lor într-o branșă de sine stătătoare, fapt atestat și de numeroase documente în care ei sunt pomeniți alături de arcari sau arbaletari. Numărul mare de săgetari (*telatores*) care poate fi găsit la Cluj în 1453 în rândul populației de neam maghiar a scăzut simțitor în sec. XVI. În această vreme nu se mai găsesc înregistrate dispoziții despre activitatea lor și nici registrele de breaslă, care cuprind un material bogat privind funcția militară a breslelor, nu conțin date referitoare la tolbari și săgetari³⁸.

Branșa scutarilor. Această branșă, cel puțin din punct de vedere al atestării documentare, este slab reprezentată în sec. XIV, ceea ce nu reflectă decât faptul că nu era organizată și ca atare nu apare în documentele epocii. Dovadă a existenței sale anterioare sec. XV stau numeroasele documente care atestă existența scutarilor în orașul Cluj la începutul și la mijlocul sec. XV. Un exemplu elocvent este registrul parțial al persoanelor impozabile (de origine maghiară) din anul 1453, în care apare un anume Valentin *paysgyarto*³⁹ (scutar), care primește suma de 100 dinari pentru un scut cu blazon (*clipeus*)⁴⁰. Un alt scutar, Luca *clipifex*, apare ca martor într-un proces⁴¹: *adduxit fidedignos homines videlicet Cristannum sartorem..., Lucam clipificem...* (s.n.),

35. pentru informații mai detaliate vezi S. Goldenberg, *op. cit.*, tab. 1-5

36. S. O. C., I, X, p. 166-167

37. *Ukb*, VII, p. 374, doc. nr. 4577

38. S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 85

39. S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, p. 85; Idem, *Orașul Cluj...*, p. 141; menționarea meseriei prin termenul *paysgyarto* arată clar originea sa maghiară-dacă ar fi fost de origine germană ar fi apărut termenul de *bogner* (vezi pentru nume provenite din meseria practică I. M. Țiplic, *Die Waffenschmiede Zünfte aus Hermannstadt*).

40. *Története Tár.*, 1882, 2, p. 539

41. *Ukb.*, VI, doc. nr. 3254, p. 102-103; Arh. St. Cluj, fond *Arhivele orașului Bistrița*, doc. din 18 IV 1461, trasumpt în doc. din. 11 XI 1461, nr.151

*qui praestitis iuramentis...*⁴². Procesul era între Barthasar Crows și Jacobus Polkyscher, ultimul chemându-i ca martori pe mai sus numiții pentru a-i adevăra spusele în fața Magistratului din Bistrița, care trebuia să judece apelul dintre cei doi clujeni.

Într-un alt document din 24 iulie 1458, care face referire tot la un proces, apare un anume Michael Hawenschylt, parte în procesul cu Cristian Rawas⁴³. Acest proces se judecă în apel tot la Bistrița și Magistratul din Cluj trimite celui din Bistrița datele legate de procesul judecat la Cluj în urma căruia Michael Hawenschylt împreună cu aliații săi trebuia să plătească 20 florini aur iar aceștia declarându-se nemulțumiți au cerut rejudecarea procesului⁴⁴. La 4 august 1458 magistratul din Bistrița, ca for de apel, judecă cauza dintre împricinați și hotărăște că Michael Hawenschylt și aliații săi trebuie să plătească lui Cristian Rawas și familiilor lor 85 dinari pentru 7 dinți spărți și alte răni⁴⁵.

Același Michael Hawenschylt apare menționat în documentul din 26 iulie 1460 ca făcând parte dintr-un grup de cetățeni clujeni care au protestat împotriva interdicției pronunțate de parohul bisericii Sf. Mihail de a se mai înmormânta membrii confraternității dominicană în biserica dominicanilor⁴⁶.

Spre sfârșitul secolului al XV-lea are loc și organizarea branșei scutarilor, care împreună cu arcarii, curelarii, săbierii, etc., își propun alcătuirea unei bresle comune. În textul statutelor din 12 noiembrie 1484 sunt pomeniți trei meșteri scutari, probabil cei care aveau și rolul de conducători ai branșei și anume *Damianus, Benedictus Sedd, Johannes clipeatores*⁴⁷. După cum am relatat mai sus în cadrul breslei toate branșele aveau condiții egale, taxa de admitere era aceeași pentru toți - 3 florini aur și 4 livre de ceară⁴⁸.

În secolul XVI sunt atestați încă numeroși scutari, (deși scutul ca armă de apărare începuse să piardă teren), care, poate tocmai datorită acestui fapt, îndeplineau și alte funcțiuni, cum ar fi aceea de vopsitori. Avem astfel menționați în anul 1565 în orașul Cluj pe Ladislau Paysgyarto, care este plătit pentru că a vopsit două *laureos* (cămașă de zale) și 5 afeturi de tun⁴⁹, Ștefan Paysgyartho, care vopsește și el afete de tun, Ilie Paysgiartho, care vopsește și el 6 table, 6 *laurea* și o damigeană și-l mai avem menționat pe Martin Paysgiartho, care la rândul său vopsește o *laurea* și 4 paturi de pușcă⁵⁰.

Se poate observa din această înșiruire că meșterii scutari și-au extins aria de lucru și în domeniul vopsitului, probabil ca urmare a scăderii cererii de scuturi pe piața armelor, știut fiind faptul că în sec. XVI armele de foc se generalizează.

42. *Ukb.*, VI, p. 103

43. *Idem*, doc. nr. 3131, p. 20-21

44. *Ibidem*, p. 21

45. *Ibidem*, doc. nr. 3133, p. 21-22: ...pro tam vulnerationis plaga et septem dentium excussione quadraginta quinque marcis pecuniarum pro singulis marcis octaginta quinque denarios usuales computandos convictum stare...

46. *Ibidem*, doc. nr. 3225, p. 84

47. *Ukb.*, VII, doc. nr. 4577, p. 374-376

48. *Ibidem*, p. 374

49. S. O. C., 1, X, p. 166

50. *Ibidem*, p. 166-167

Cu toate acestea în mod sigur se mai produceau și scuturi, dacă nu ca arme de apărare, ca obiecte de decor și pentru ținutele de la concursurile de tras cu arcul și arbaleta, organizate periodic de comunitățile breslașe. Tipul de scut din Cluj făurit de breslași nu se deosebea de cel din celelalte orașe transilvane. Se foloseau scuturi ușoare, de formă ovală, boltite, cu capătul superior ascuțit, cu partea de lemn acoperită în exterior cu piele tăbăcită, vopsită, iar pe partea interioară având curele de prindere. Tipul greu, din înzestrarea pedestrașului, era mai masiv, trapezoidal, cu 1,5-2 kg mai greu ca primul⁵¹.

Meșterii armurieri (cei care aveau ca obiect de muncă armele de foc). Materialul documentar care abundă de mențiuni despre arme de foc impune ipoteza existenței la Cluj în sec. XVI a turnătorilor în fier și bronz, a meșterilor care confecționau archebuze, muschete, falconete, tunuri sau care erau în stare să repare și să confecționeze piese pentru asemenea arme. În socotelile orașului sunt menționate o serie de cheltuieli pentru tunuri mici (*manuaria bombardariak*) și puști, precum și sumele achitate pentru acestea lui Martin Beck, Gheorghe Chyge, Ștefan Hwnyady⁵². Mai mult ca probabil că aceștia au fost meșteri turnători și armurieri și nu proprietari de arme, pe care le-au vândut orașului.

Existența unui meșter armurier (Hans Jorg Burghart) este clar atestată în anul 1585, când bistrițenii comandă o armură (Stechharnisch). Din document, datat 12 noiembrie 1585, rezultă că armurierul utiliza la confecționarea armurii plăci de oțel și nituri confecționate de un fierar specialist, că lucra la comandă și după modele cerute sau prezentate de client⁵³. În document se mai spune că Hans Jorg Burghart cere bistrițeanului care comandase armura o amânare de opt săptămâni pe motiv că are mult de lucru și să i se trimită ca model armura altui bistrițean⁵⁴.

O dovadă și mai bună a dezvoltării în orașul de pe Someș, în sec. XVI, a meșteșugului armurăriei, este și faptul că doar cu o singură ocazie clujenii puteau trimite, în 1564, pentru asediul orașului Baia Mare, 200 de bombarde⁵⁵, lucru perfect posibil în cazul în care existau în Cluj meșteri care să poată asigura întreținerea acestora.

Pentru a doua jumătate a secolului XVI avem atestată turnarea unor tunuri de calibru mic din bronzul provenit din topirea a 100 de candelabre confiscate de la mănăstiri⁵⁶.

În prima jumătate a sec. XVI armele de foc dominante în Transilvania erau: archebuza (*pixis, pixis manualis, pixis barbata, Ganzhacken sau Hachenbückse*),

51. vezi mai pe larg la J. Bielz, *Die Hermannstädter Tartschen*, în *Mitteilungen aus dem Baron Brukentalische Museum*, III, 1915, p. 37-40

52. S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI...*, p. 80; S. O. C., VIII, p. 63; vezi și Arh. St. Cluj, *Liber civitatis colosvarienis*, III, p. 81-82, unde este atestată o interdicție de vânzare a produselor armurierilor clujeni în Țara Românească, lucru ce atestă o producție în acest domeniu destul de mare, care permite vânzarea produselor pe o piață aflată la mare distanță de Cluj.

53. ...strach blech u. negel...altie zum drotzky schmieden lassen..., Arh. St. Cluj, fond *Arhiva orașului Bistrița*, nr. 77

54. Arh. St. Cluj, fond *Arhiva orașului Bistrița*, nr. 77

55. *Istoria Clujului*, p. 141

56. Arh. St. Cluj, *Decretum dominorum centumvirorum (1556-1557)*, mss, p. 167 (doc. din 9 VII 1562)

formată dintr-o țevă de fier cu un „detunător” (Zündloch) și un cârlig în partea inferioară a țevii, cu ajutorul căruia arma este fixată pe o furcă fixă; la sfârșitul secolului arcebuza va fi încetul cu încetul secundară sau chiar înlocuită de muscheta cu închizător cu fitil (Luntenschloss) și mai târziu cu închizător rotativ (Randschloss) de un calibru mai mare, ca arcebuza cu pat de lemn și tunul de calibru mic sau falconeta (*bombarda, falconeta, minores bombarde, falcones bombardice*)⁵⁷. Numărul meșterilor care confecționau astfel de arme a fost destul de mic, cel puțin până în a doua jumătate a sec. XVI, mai mic decât al meșterilor săbieri sau arcari, căci armele de foc nu ocupaseră încă în sec. XVI locul pe care îl vor deține în balistica din secolele următoare. Achiziționarea unor astfel de arme în/de către orașul Cluj, spre sfârșitul sec. XVI, este des înregistrată în Socotelile orașului⁵⁸.

Dintre armele de foc sigur databile din Cluj și care pot fi produse ale unor meșteri locali, s-au păstrat mai multe tunuri de calibru mic din care unul prezintă o importanță mai mare, prin faptul că avem pe el o inscripție - H.M. 1593 - probabil sigla meșterului și anul fabricării acestui tun de oțel, cu ornamente de bronz; caracteristicile sale sunt: lungimea țevii = 91 cm, diametrul la gura țevii = 9,7 cm, iar în partea opusă = 11 cm, calibrul = 4,75 cm⁵⁹.

Implicarea breslelor armurierilor în dotarea, întreținerea și apărarea fortificațiilor orașului Cluj respectă tipicul existent și în celelalte orașe puternice din centrul și sudul Transilvaniei. Fortificațiile Clujului în sec. XVI erau constituite din ziduri crenelate, prevăzute cu tunuri și bastioane puternice, ce erau încredințate spre apărare breslelor. Avem atestată în Cluj pentru sec. XVI existența unui turn al săbierilor (cunoscut și sub numele de Poarta Turzii - *Tordaer Tor* s.n.)⁶⁰, primul aflându-se în capătul străzii Heilligeistagasse (Str. Petroșani) în apropierea intersecției acesteia cu strada Kinizsigasse (Str. Pavel Chinezu), iar al doilea, cel al săbierilor, se afla în capătul străzii Tordaergasse (Str. Universității), în apropierea bisericii iezuiților⁶¹. Faptul că una din porțile orașului se afla în apărarea săbierilor arată, cât se poate de clar, că aceasta, la data respectivă, avea o situație economică foarte bună, ce-i putea permite întreținerea unui turn așa de important în geografia fortificațiilor cetății.

Pe lângă prevederile din statutele breslelor cu privire la obligațiile militare⁶² ale membrilor lor, armurierii erau obligați să asigure cu armament mai întâi turnurile orașului,

57. S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, p. 78

58. vezi S. O. C., 1564, I, X, p. 23; 1582, 3, VIII, p. 48 și Arh. St. Cluj, doc. f. III, nr. 6

59. S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, p. 79; pentru informații mai detaliate asupra armelor de foc din sec. XV-XVIII vezi: W. Boenheim, *Handbuch der Waffenkunde des Waffenwesens in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18 Jahrhunderts*, Leipzig, 1890; A. Hoff, *Feuerwaffen*, I-II, Braunschweig, 1969; E. Roman, *Arme de foc portative în colecțiile Muzeului Brukenthal sec. XV-XVIII. Catalog*, Sibiu, 1981.

60. S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, p. 211-212; P. Niedermaier, *Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet, Teil I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241*, Heidelberg, 1996, p. 136-137, fig. 107

61. P. Niedermaier, *op. cit.*, p. 137

62. Fiecare meșter breslaș era obligat să facă de strajă sau să participe la lupta sub pedeapță plătită unei amenzi echivalente cu taxa de admitere în breaslă sau a excluderii. În timp de pace turnul era păzit ziua de meșteri, iar noaptea de doi (Arh. St. Cluj, *Protocolul orașului Cluj, 1585-1605*, p. 240). În timp de război meșterii erau obligați să se îndrepte spre turnul încredințat în apărare de îndată ce primeau ordine în acest sens din partea judeului. Pentru mai multe detalii vezi R. Rösler, *Beitrag zur Geschichte des Zunftwesens. Alter Zunftwesen in Hermannstadt bis zum Jahre 1526*, Sibiu, 1912; G. Rajka, *A kolozsvári szaboczek története*, Cluj, 1913; Șt. Pascu, *Meșteșugurile...*, p. 327-335; S. Goldenberg, *Clujul medieval*, 95 sqq.

fiind de asemenea obligați să asigure repararea acestui armament depozitat. În anul 1502 fiecare breaslă avea impusă o contribuție de 50 dinari pentru întreținerea fortificațiilor, dar în 1517 Ludovic II îi scutește pe clujeni de această taxă pentru ca să-și poată reface și completa sistemul de fortificații⁶³.

Toate aceste scurte referiri ne arată că armurierii clujeni, chiar dacă nu au deținut un rol economic important în viața Clujului medieval, au fost puternic implicați în activitățile ce priveau apărarea cetății, fie în mod direct în luptă, fie mai ales prin aprovizionarea cu arme și întreținerea acestora. Din inventarele și registrele de breaslă ale breslei argintarilor⁶⁴, dacă le luăm numai pe acestea, ne putem da seama cât de bine erau aprovizionate turnurile și chiar dacă nu toate acele arme erau de proveniență clujană (fiind aduse multe și din Polonia) ele erau sigur reparate de către meșterii clujeni.

63. *Clujul medieval*, p. 42

64. Arhiva Istorică a Academiei, filiala Cluj, fond *Registrul breslei argintarilor*, 1549-1582, f. 64.

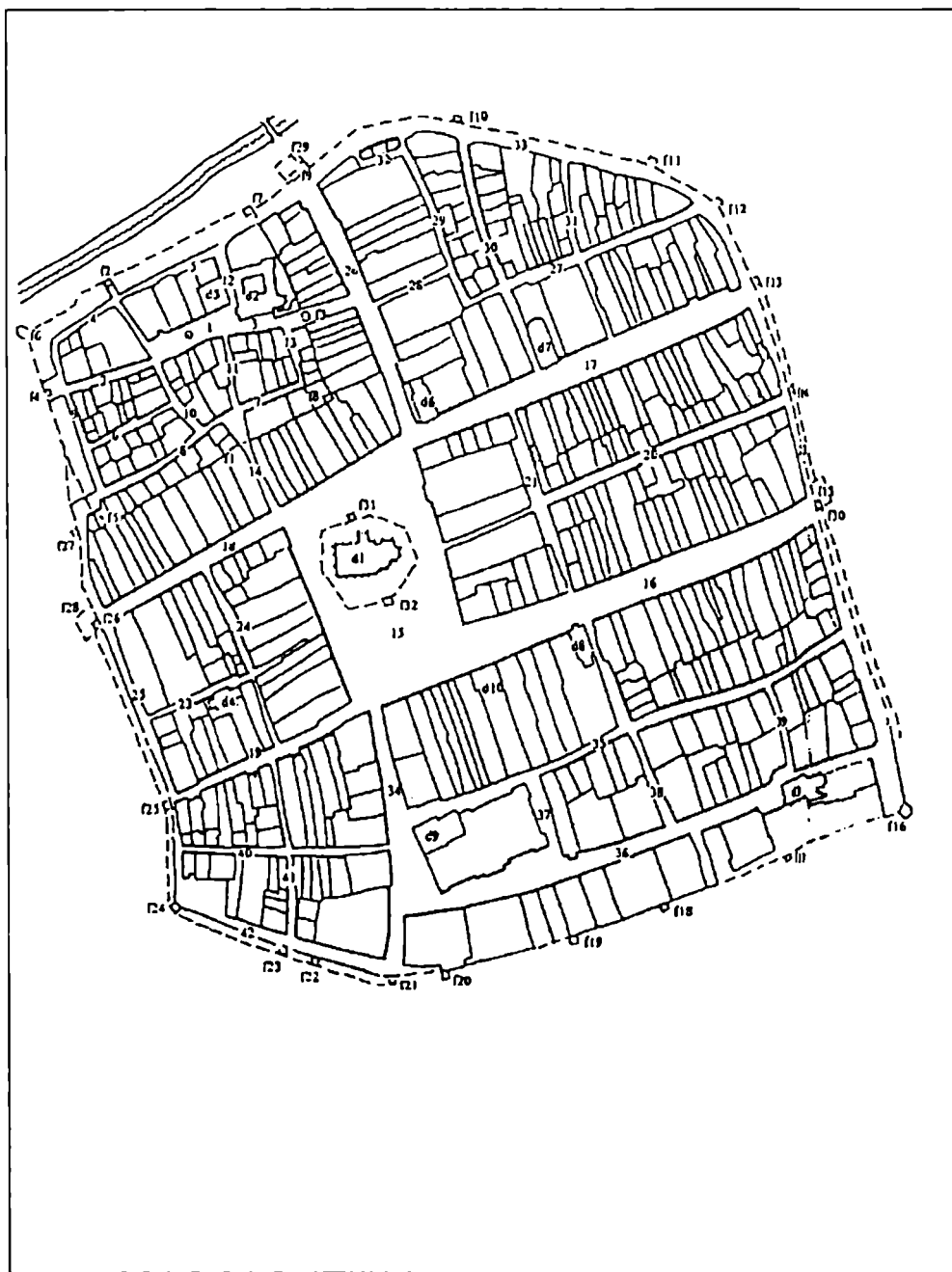

Fig. 1. Planul oraşului Cluj – după P. Niedermaier

– f21 – Turnul săbierilor

– f27 – Turnul fierarilor

***DIE WAFFENSCHMIEDE ZÜNFTE AUS HERMANNSTADT, KLAUSENBURG
UND KRONSTADT UND IHRER MILITÄRFUNKTIONEN.
DIE WAFFENSCHMIEDE ZÜNFTE AUS KLAUSENBURG (14. - 16. JH.)***

Zusammenfassung

In den 14.-16. Jh. kannte der Befestigungsbau ein sehr großen Ausmaß in Siebenbürgen, einerseits wegen der Zunahme des osmanischen Gefahres, andererseits wegen dem Wunsch der Adligen und der Verwaltung der sächsischen Bürger sich ihre Autonomie gegenüber den ungarischen Königstürmen durchzusetzen.

Die Zünfte der Klausenburger Waffenschmiede, neben den anderen Zünften, hatten einen bedeutenden Beitrag zur Befestigung und Verteidigung der Stadt. Durch den Zünftenstatut wurden die Zünfter verpflichtet an dieser Tätigkeit teilzunehmen, sowohl wirtschaftlich, wie physisch.

Abbildungsverzeichnis:

Abb. 1. Stadtplan von Klausenburg - nach P. Niedermaier

f21 - Schwertfegerturm

f27 - Schmiedturm

DESCOPERIRI MONETARE ÎN CETATEA ORĂȘTIEI

Francisc PAP,
Gheorghe PETROV,
Zeno K. PINTER

În cadrul materialului monetar scos la iveală în decursul săpăturilor arheologice efectuate în Orăștie (Broos, Szászváros), la cetatea medievală¹, până acum neprelucrate și nepublicate au rămas un număr de monede descoperite izolat. Întrucât ele se leagă nemijlocit de descoperirile arheologice, le comunicăm acum, deși au fost găsite cu ocazia a diferite campanii de săpătură, din anul 1991 (primul an de săpături arheologice) și până în 1995.

Iată lista celor 49 de monede, respectiv 42 ce au putut fi determinate – întregi sau fragmente – și 7 fragmente nedeterminabile:

Ungaria:

1. Denar, Géza II. Cf. CNH I 133, U 71.
2. Denar, fragm. Géza II [?].
3. Denar, Carol Robert. CNH II 13.
4. Denar, Carol Robert. CNH II 41.
5. Obol, Maria. CNH II 117.
6. Quaring, Sigismund I. CNH 125 A [?].
7. Quaring, Sigismund I, fragm. CNH 125 B.
8. Quaring [?], Sigismund I. CNH 129 [?].
9. Denar, Vladislav I. CNH II 149 C.
10. Denar, Matia I. CNH II 236.
11. Denar, Ferdinand I, 1540 [?]. H 40.
12. Denar, Ferdinand I, 1552. H 40.
13. Denar, Ferdinand I. A. ilizibil. U 745, a, H 41.
14. Denar, Rudolf II, 1577. H 159.
15. Denar, Rudolf II, 1581. H 160.
16. Denar, Rudolf II, 1584. H 160.
17. Denar, Rudolf II, [?]. H 161 [?].
18. Denar, Matia II, 1611 [?]. H 239.
19. Denar, Matia II, 1614. H 241.
20. Denar, Matia II, 1615. H 241.
21. Denar, Matia II, 1616 [?]. H 241.

22. Moneta nova, Leopold I, 1696 [?]. CNA 89-i sau k-15^x.
23. Moneta nova sau 3 creițari, Leopold I, 1697. CNA 89-i sau k-15 [?].
24. Duarius, Leopold I, 1703. U II 1105-1106^x.
25. Creițar, Leopold I, f.a. CNA 3-k-13, pl. 8/7^x. Av. cf. Appel, 2 I, p. 81, nr. 19.
26. 1/2 creițar, Francisc de Lotaringia, 1764. U II, 1300^x.
27. 1/2 creițar, Francisc de Lotaringia, f.a. U II, 1301^x.
28. Creițar, Francisc II, 1800. MBR 3374 b.
29. 3 creițari, Francisc II, 1800. Cf. Appel, 2 II, p. 926 nr. 10, dar sigla G.
30. 3 creițari, Francisc II, 1800. MBR. 3374 a^x.
31. Creițar, Francisc II, 1800. MBR 3374 b.
32. Creițar, Francisc-Iosif, 1851. Sigla B (emis pentru Ungaria). „Austria” p. 50, nr. 5^x.
33. Creițar, Francisc-Iosif, 1861. Sigla B (emis pentru Ungaria). „Austria” Münzkatalog, nr. 6^x.
34. Creițar, Francisc-Iosif, 1888. Sigla K (emis pentru Ungaria). „Austria” Münzkatalog 1790 - 1989. Viena, 1990, nr. 83^x.
35. 2 fileri, 1894. Sigla K-B. „Austria”, p. 62, nr. 97^x.

Polonia:

36. Sextuplu groș, Ioan Cazimir, 1663. Cf. H-C 2244, dar
Av.: IO.CASIDGREXPOL&SVE.MDL
Rv.: GROS. AR. SEX [Wieniawa] REGPOLI 663 [coroană]. Sigla A-T (Andres Timf ca șef al monetăriei Poznan. Siglă nouă față de H-C).

Gdansk

37. Ort, Ioan Cazimir, 1660. Cf. H-C 5271, dar
Av.: ... SUEC...
 Sigla D-L (Daniel Lesse, H-C I, p. 387).
Elblag:
38. Monedă de 1,5 grôși, Gustav Adolf, 1630. H-C 4274^x.

Transilvania:

39. Groș [?], Gabriel Báthori, [16] 11, fragm. Cf. H 290, dar
Av.: ... 11/ ... ATHO/ [indescifr.] / ... AN.
Rv.: GROSS...

Aquileia [?]:

40. Soldo da 12 bogattini [?], Antonius de Portogruario (1402-1412), [?], fragm.
 Cf. Appel, 1, p. 113.

Tara Românească [?]:

41. Ducat muntean, Dan I. MBR, p. 17, nr. 79.

România:

42. 5 lei, 1942. MBR, p. 270, nr. 116.
- 43-49. Fragmente nedeterminate.

x. Determinare făcută de Oltea Dudău (Sibiu).

Marea majoritate a monedelor, 35 de piese, sunt emisiuni maghiare, ce se eșalonează din sec. XII până la sfârșitul sec. XIX. Li se adaugă o piesă (fragmentară) emisă în Transilvania la începutul sec. XVII, câteva monede poloneze și de tip polonez (de Gdansk și de Elblag), toate din veacul al XVII-lea, o monedă modernă românească – pierdută probabil câteva în epoca contemporană – și două emisiuni interesante, dacă nu unice, în orice caz rare, un – probabil – soldo din Aquileia începutului de veac al XV-lea și un ducat muntean emis de Dan I, domnitorul Țării Românești (cca. 1383-1386). Dacă emisiunile maghiare au fost descoperite la diverse adâncimi și în puncte diferite, iar cele poloneze nu se grupează nici ele unitar (fiind găsite în campanii diferite, în locuri și la adâncimi variate), piesele din Aquileia și Țara Românească sunt descoperite în aceeași campanie din anul 1993, în aceeași secțiune arheologică, nr. 17, doar la adâncimi diferite: piesa de Aquileia la cca. 70 de cm. sub pământ, iar piesa, ceva mai veche, din Țara Românească, la cca. 2 m și 10 cm sub pământ, la cea de a doua specificându-se și locul, aproape de rotonda cetății.

Primele piese importante pentru istoria cetății sunt cele cu nr. 1 și 2, denarii emiși de Géza II. Întrucât informația documentară cea mai veche referitoare la așezarea rezultată în sudul Transilvaniei în urma colonizării săsești provine din anul 1224², piesele în cauză, emisiuni ale regelui maghiar Géza II (1141-1161), pot proveni fie din cetatea de pământ existentă înaintea ridicării cetății de piatră, fie antedatează întemeierea acestei așezări din sudul Transilvaniei, aceasta cu atât mai mult, cu cât se știe că tocmai acest rege Géza II fusese primul care a adus coloniști germani, flamanzi în Ungaria³.

La rândul lor, un interes deosebit prezintă piesele de Aquileia respectiv Țara Românească, mai ales dacă le confruntăm cu piesele maghiare ale lui Carol Robert și ale Mariei, dar mai ales cu quaringii emiși de Sigismund I, despre care se știe că aparțin emisiunilor sigismundiene de la începutul sec. XV⁴. Acestor piese li se asociază și denarii lui Vladislav I (în Ungaria 1441-1444) și Matia I (1458-1490), primul dintre aceștia constituind emisiunea aceluiași rege căruia i se datorează micul tezaur de 28 de piese publicat de noi, tot de la Orăștie⁵. Asemenea descoperiri pot indica întrebuintarea concretă a monedelor ajunse până la urmă la Orăștie⁶, deci un rost al lor în circulația bănească de la mijlocul sec. XV. Localitatea

1. Până acum publicate: Zeno K. Pinter - Gheorghe Petrov - Francisc Pap, *Tezaurul monetar din cetatea Orăștie (sec. XV)*, în ActaMN, 32 II, 1995, p. 501-502, Francisc Pap - Zeno Pinter - Gheorghe Petrov, *Tezaurul monetar din cetatea Orăștie (sec. XV-XVI)*, în ActaMN, 35 II, 1997, p. 273-282.

2. V. Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II, [București, 1968], p. 18; Waras, menționată în 1224.

3. Pentru împrejurările primei colonizări a sașilor v., mai recent, *Erdély rövid története*, Budapest, 1989, p. 159-160.

4. Schulek Alfred, *Vegyesházi királyaink pénzéi és koprendjük. II. A budai pénzverésről Károly Róbertől Zsigmondig, Horváth Henrik dr. művészettörténeti értekezése kapcsán*, în *Numizmatikai Közlöny*, 30-31 (1931-1932), p. 48-70; Pohl Artúr, *Zsigmond király pénzverése (1387-1437)*, în *Numizmatikai Közlöny*, 66-67 (1967-1968), p. 43-56.

5. V. articolul nostru publicat în ActaMN, 32 II, 1995, p. 501.

6. Referitor la utilizarea anterioară, în circulația comercială, a monedelor componente ale unui tezaur monetar v. Ferenc Pap, *Münzfunde und Münzumlau in Siebenbürgen unter Matthias I. Corvinus*, în *Numismatische Zeitschrift*, Bd. 102, 1994, p. 178.

Orăștie se găsea în raza acestei circulații și frecvențele sale pomeniri documentare, fie sub forma maghiară, fie sub cea germană a denumirii, în secolul al XV-lea⁷, indică, încă o dată, faptul că localitatea nu era deloc maghiarizată în cadrul activității economice transilvane, al circulației bănești. Localitatea Orăștie, situată în zona Apei Orașului, ea însăși centru de iarmaroace transilvănene⁸, lega la Hațeg, zona de S-SE a Transilvaniei de linia Deva-Hațeg ce continua pe de o parte spre Caransebeș, urmându-și cursul mai departe spre Dunăre, pe care, trecând-o, se continua spre Balcani⁹. Localitatea Orăștie era pe cursul Mureșului direct legată de Dunăre, conectată imediat cu centrul economic care era pe atunci Nicopole și de aici mai departe spre Plevna, apoi mai în adâncime spre peninsula balcanică. Pe de altă parte, Hațegul și chiar Caransebeșul făceau legătura și cu Țara Românească, importantă zonă cu un permanent flux comercial spre și dinspre Transilvania și, totodată, ajungând la Dunăre, mijlocea și ea comerțul cu peninsula balcanică și mai departe chiar cu inima imperiului otoman. Localitatea – și cetatea – Orăștie se integra acestei zone și acestei activități comerciale. De aceea, nu e de mirare nici găsirea monedei aquileiene, nici, cu atât mai puțin, a monedei lui Dan I în rândul descoperirilor monetare din cetatea Orăștie. Conform mărturiei și a altor tezaure monetare găsite în Transilvania, în comerțul transilvan erau prezentate atât piese emise la Aquileia¹⁰, cât și moneda Țării Românești¹¹. O remarcă specială – de data aceasta, în trecere – se impune în privința faptului că atât emisiunea aquileiană, cât și cea a Țării Românești datează cam din aceeași perioadă: sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului următor. Faptul nu poate fi întâmplător, întrucât nici emisiunile aquileiene, nici cele ale Țării Românești nu se întâlnesc în Transilvania decât în contextul unor descoperiri monetare în care cel puțin majoritatea, dacă nu totalitatea monedelor componente sunt cele emise de regi ai Ungariei din așa-numitele „case mixte” (de la Carol Robert până

7. V. Suci, *op. cit.*, p. 18.

8. S. Goldenberg, *Der Handel Transilvaniens vom. 14. bis zum 17. Jahrhundert*, în *Scripta Mercaturae*, Jhrg. 11, 1977, Heft 1., p. 6.

9. *Idem*, p. 10; Francisc Pap, *Registrele vamale despre comerțul clujenilor (1599-1637). Rețeaua geografică. Dinamica transporturilor*, în Radu Manolescu [Omagiu cu prilejul împlinirii a 70 de ani], București, 1996, p. 240-243.

10. În tezaurele de la : Băgaciu, jud. Mureș (E. Chirilă - N. Gudea - V. Lazăr - A. Zrinyi, *Münzhorte und Münzfunde aus dem Kreismuseum Mureș*, Tirgu Mureș, 1980, p. 59, Enciu, jud. Bistrița (E. Chirilă - V. Pinte, *Tezaurul monetar de la Enciu (r. Bistrița), sec. IV-XVI*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 323-335, Iara, jud. Cluj (Francisc Pap - Zaharia Milea - Virgil Feneșan, *Tezaurul monetar de la Iara*, în *SCN*, V, 1971, p. 179-192); Deta, jud. Timiș - 2 piese (MNU, 235/1881); Teremia Mare, jud. Timiș - 9 piese (MNU, 97/1882); Cuvin, jud. Arad - 1 piesă (MNU, 33 A/1920).

11. Într-un singur caz, cel al tezaurului din Făgăraș (MNU, 043-8/1973 E.), în care se află trei piese emise de Mircea cel Bătrân (1386-1418), deci domnitorul imediat următor lui Dan I care este prezent în descoperirile de la Orăștie cu o piesă. Monedele emise în Moldova, prezente în Transilvania în tezaurele din : Slătinița, jud. Bistrița (E. Chirilă - Șt. Dănilă, *Un denar inedit de la Despot-Vodă din tezaurul de la Slătinița*, în *File de istorie*, II, 1972, p. 243-244), Apateu, probabil jud. Bihor (fost Arad, MNU, 83/1893) și Talpoș, probabil jud. Bihor (MNU, 168/1891) datează, primele două, de pe vremea lui Iacob Heraclid Despotul, iar ultima, din timpul lui Ștefan Răzvan, deci toate sunt din sec. XVI, marcând, de bună seamă, alt moment, altă orientare în viața economică a Orăștiei. De altfel, se impune un studiu coerent consacrat circulației în Transilvania a monedelor emise în cele două țări.

la Sigismund I). În unele tezaure monetare de acest gen întâlnim și monedă venețiană și otomană. Este, se pare, o bine distinctă perioadă de circulație bănească, obligând-o pe cea economic-comercială. Pentru acest fapt, tezaurele în cauză vor trebui supuse unei analize speciale, în strânsă conexiune cu realitățile economice ale perioadei.

MÜNZFUNDE AUS DER FESTUNG ORĂȘTIE**(ZUSAMMENFASSUNG)**

Die Verfasser veröffentlichten 49 mittelalterliche Münzen, die in der Festung Orăștie(a. Broos, u. Szászváros) während der archäologischen Ausgrabungen in den Jahren 1991-1995 gefunden wurden. Sie stammen meistens aus den Graben, einige aber kamen als Streufunde zum Licht. Man konnte 42 Stücke bestimmen, 7 Fragmente gelten als unbestimmbar (siehe den Katalog).

Es gibt darunter zwei Stücke, die von dem ungarischen König Géza II. (1141-1161) geprägt wurden. Diese Münzen können vielleicht die Gründung der Ortschaft (eventuell die Errichtung der Festung) vordatieren, d. h. um Mitte des 12. Jhs. Aber sie können auch der früheren Erdfestung, die vor der steinfestung existierte, gehört zu haben.

Andere zwei wichtige Münzen sind ein soldo aus Aquileia (Beginn des 15. Jhs.) und eine wallachische Dukatstück des Fürsten Dan I. (cca. 1383-1386). Zusammen mit zwei frühen entdeckten Münzhorten (siehe ActaMN 32.II., 1995, S. 501-502 und 33.II., 1997, S. 273-282), deuten sie an eine wirtschaftliche Blüte der Siedlung in den 15.-16. Jht. Es ist schon bekannt, daß die Stadt Broos in dem Handel Siebenbürgens mit der Balkanhalbinsel wichtig war, und das nicht nur als Zwischenstation für die Fernwaren (auf der Straße, die von Deva durch Hăjeg und Caransebeș nach Süden führte), sondern auch für die unmittelbare Beziehungen mit der Wallachei.

DOCUMENTE ITALIENE INEDITE PRIVIND RELAȚIILE POLITICE ALE LUI IOAN ZÁPOLYA CU FERDINAND I DE HABSURG

Cristian LUCA

Complexitatea evenimentelor politice care s-au derulat în Transilvania și Ungaria în deceniul patru al veacului XVI s-a reflectat în numeroase surse documentare contemporane în cadrul cărora cele italiene ocupă o poziție de primă importanță prin varietate și conținut. La bogăția informațională a izvoarelor venețiene, rapoarte ale ambasadurilor aflați în misiune în diverse capitale ale statelor din Europa sau varii consemnări transmise Serenissimei de cetățenii săi care străbăteau întregul continent urmându-și propriile afaceri, s-au adăugat numeroase documente ale Sf. Scaun și într-o mai mică măsură ale altor state din peninsula Italică, conținând date relative la conflictul lui Ioan Zápolya cu Ferdinand I de Habsburg pentru moștenirea lui Ludovic II. Cadrul politic pe fondul căruia evoluează evenimentele ce-i implică pe cei doi competitori la coroana maghiară își are originile în noua etapă a expansiunii otomane, deschisă de cucerirea Belgradului, în 1521, și continuată cu înfrângerea zdrobitoare a Ungariei la Mohács, la 28 august 1526.

Marea victorie a lui Süleyman I Kanunî deschidea astfel calea luptei pentru coroana Sf. Ștefan. Voievodul ardelean, Ioan Zápolya, era ales rege al Ungariei de o dietă întrunită la 10 noiembrie 1526 iar contracandidatul său Ferdinand I de Habsburg, fratele lui Carol Quintul, avea să fie proclamat la rândul său suveran de către marea nobilime maghiară la 17 decembrie același an¹. Mulțumindu-se doar cu vasalizarea Ungariei, sultanul otoman, în calitate de incontestabil de arbitru în zonă, l-a recunoscut pe Ioan Zápolya ca rege al Ungariei, inițial fără a-i pretinde tribut, alipind totuși posesiunile Înaltei Porți, în virtutea *jus gladii*, provincia Srem dintre Sava și Drava². Alungat din Ungaria și din Transilvania în 1527-1528 de către partizanii lui Ferdinand, Zápolya revenea în Ardeal în toamna anului 1528, ajungând la Buda un an mai târziu, odată cu noua campanie otomană ce avea să se oprească pentru întâia oară sub zidurile Vienei, și prin actul de supunere solemnă de la 19 august 1529 era reinvestit de Süleyman I în stăpânirea Regatului maghiar

1. Halil İnalcık, *Imperiul otoman. Epoca clasică 1300-1600*, București, 1996, p.82.

2. *Ibidem*.

devenit tributar Porții³. Transilvania reîntra de asemenea sub autoritatea sa, în cea mai mare parte, în urma unui șir de victorii asupra taberei ferdinandiste, obținute de către oștile domnului Moldovei, Petru Rareș, sau de ardelenii fideli cu ajutorul nemijlocit al forțelor militare de la est de Carpați⁴.

Anii 1530 și 1534, ca repere cronologice asupra cărora fac referire și cele câteva documente italiene inedite puse în valoare prin demersul nostru, marchează o perioadă de puternice contradicții între cei doi contracandidați la tronul Ungariei, consemnând escaladarea confruntărilor militare în care s-au angrenat pe de o parte oștile imperialilor și ale taberei ferdinandiste din Transilvania și Ungaria iar pe de alta partizanii lui Zápolya, susținuți de otomani și de către domnii români. După asediul eșuat al Vienei din 1529, Ferdinand I de Habsburg preia inițiativa, trupele sale încercând să ocupe din nou Buda, în 1531, dar rezistența bine organizată a garnizoanei zapolyene, întărită cu 3000 de oșteni otomani conduși de venețianul Aloisio Gritti, aflat în serviciul lui Süleyman I Kanunî îi respingea pe atacatori⁵. Reacția Porții nu s-a lăsat așteptată și însuși sultanul otoman a condus în 1532 o campanie militară de amploare în Austria, ajungând la mai puțin de 100 km de Viena⁶. Deplasarea intereselor politice ale Imperiului Otoman către Orient și Mediterana a grăbit însă opțiunea lui Süleyman I spre alternativa încheierii ostilităților de pe frontul ungar printr-o pace care să-l neutralizeze pe Ferdinand și implicit să conserve pentru moment pozițiile deținute de cei doi adversari la coroana Sf. Ștefan⁷. Încheiată la 2 iulie 1533⁸, *pacea perpetuă* a Porții cu Ferdinand I de Habsburg și-a dovedit curând ambiguitatea⁹. Semnatarii ei și-au continuat combinațiile politice în încercarea de a-și consolida combinațiile politice de pe care urmau să abordeze raporturile vizând problema Ungariei.

În vreme ce sultanul se implicase personal în conducerea ostilităților din Iran, în Ungaria era trimis Aloisio Gritti cu misiunea de a media diferendele legate de zona frontalieră dintre posesiunile pe care Zápolya și Ferdinand le dețineau în Regatul Sf. Ștefan¹⁰. În drum spre Ungaria, Gritti a trecut prin Țara Românească și apoi a intrat în Transilvania unde atitudinea sa arbitrară în relațiile cu unii dintre nobilii ardeleni a generat o violentă reacție a celor care vedeau în persoana sa un instrument al otomanilor, bănuind că ar fi dorit tronul în țările române pentru sine și fii săi¹¹. Deși neîntemeiate, aceste temeri au justificat acțiunea oștilor moldo-

3. Cristina Feneșan, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*, București, 1997, p. 29.

4. Nicolae Grigoraș, *Precursor al lui Mihai Viteazul*, în Petru Rareș, coord. Leon Șimanschi, București, 1978, p. 92-102.

5. Aurel Decei, *Aloisio Gritti în slujba sultanului Soliman Kanunî, după unele documente turcești inedite (1533-1534)*, în „Studii și materiale de istorie medie”, VII, 1974, p. 105-106.

6. H. Inalcik, *op. cit.*, p. 82.

7. Cr. Feneșan, *op. cit.*, p. 30.

8. Rodica Ciocan, *Politica habsburgilor față de Transilvania în timpul lui Carol Quintul*, București, 1945, p. 78.

9. Cr. Feneșan, *op. cit.*, p. 30.

10. A. Decei, *op. cit.*, p. 108-109.

11. *Ibidem*, p. 109; Ștefana Simionescu, *Țările Române și începutul politicii răsăritene antiotomane a Imperiului Habsburgic (1526-1594)*, în „Revista de istorie”, 28, nr. 8, 1975, p. 1204-1205; Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș. Relațiile politice și militare (1527-1546)*, București, 1978, p. 66.

transilvane care l-au asediat pe venețian la Mediaș, unde de altfel va pieri în toamna anului 1534. În fapt el făcuse un joc dublu în cursul ultimei însărcinări diplomatice primită de la otomani întrucât negocierile secrete cu trimișii lui Ferdinand îl determinaseră să pregătească un arbitraj favorabil imperialilor în ceea ce privea regiunea de graniță a acestora cu Zápolya¹².

Schițarea evenimentelor politico-militare din Ungaria și Transilvania, în derularea lor cronologică din intervalul cuprins între bătălia de la Mohács și misiunea din 1534 a lui Aloisio Gritti, îngăduie surprinderea mai pregnantă a pozițiilor de pe care s-au abordat raporturile dintre cele două tabere, ferdinandistă și zapolyană, după pacea habsburgo-otomană din 1533. Ecoul acestor relații politice ale lui Ioan Zápolya cu Ferdinand I de Habsburg se regăsește și în câteva consemnări documentare italiene care, deși nu reliefează un număr însemnat de noi date referitoare la aspectele ce le surprind, își aduc totuși aportul la îmbogățirea surselor istorice relative la impactul pe care l-a avut pe continentul european modelarea raporturilor de forțe în zona central-răsăriteană precum și la evaluarea mai eficientă a dimensiunii, difuzării și obiectivității acestor informații în aria de propagare unde au fost receptate. Documentele italiene în cauză sunt patru scrisori ale ducelui de Milano, Francesco II Sforza (1526-1535), adresate în anii 1530 și 1534 unui magistrat din rândul familiei nobiliare Porro, conți de Pollenzo. Fiu al lui Ludovic Maurul, care s-a aflat pe tron în răstimpul 1494-1500, Francesco II a fost totodată și cel din urmă suveran din dinastia ducală Sforza, la moartea sa Milano intrând în patrimoniul spaniolilor, conform hotărârilor Congresului de la Bologna, (noiembrie 1529-februarie 1530). Restaurat cu acordul lui Carol Quintul în ducatul Milano, în 1530¹³, cu titlu viager, Francesco II a guvernat în concordanță cu interesele spaniole din Italia¹⁴. Apropierea sa de habsburgi i-a îngăduit să aibă contact cu informațiile referitoare la ultimele evoluții politice din Sud-Estul Europei. Desigur știrile parvenite ducelui de Milano asupra competiției dintre Ferdinand I de Habsburg și Ioan Zápolya pentru coroana Sf. Ștefan erau transmise pe filiera imperială, suferind astfel la nivelul impactului cu realitatea prin perspectiva lor unidirecțională. În esență, se păstrează însă pe deplin ancorate în realitățile istorice, redând gradul de informare asupra problematicei politico-militare care avea într-o mai mică măsură contingență cu interesele ducatului Milano.

Cele patru scrisori amintite, expediate de ducele Francesco II Sforza magistratului Ludovico Porro, se păstrează în fondul *Piccoli acquisti, doni, depositi, rivendicazioni* de la Archivio di Stato di Milano. Cea dintâi epistolă este datată 4 august 1530, referindu-se și la sosirea venețianului Aloisio Gritti în Ungaria¹⁵. Investit de Ioan Zápolya cu demnitatea de vistiernic al Regatului ungar, Gritti

12. R. Ciocan, *op. cit.*, p. 78-79; Șt. Simionescu, *op. cit.*, p. 1204.

13. *Storia di Milano. Tra Francia e Spagna (1500-1535)*, ed. I, Milano, 1957, p. 306-307.

14. Jean Delumeau, *Civilizația Renașterii*, vol. I, București, 1995, p. 35.

15. Archivio di Stato di Milano, *Piccoli acquisti, doni, depositi, rivendicazioni* (în continuare se va cita *PADDR*). *Sequestro Sotheby's* (vezi Anexa); documentele nu erau încă prelucrate și înregistrate în momentul identificării lor astfel încât nu au avut un număr de ordine, păstrând doar numerotarea din arhiva primară unde s-au conservat în vremea elaborării lor.

revenea la Buda abia în octombrie 1530, după ce îndeplinise o misiune la Constantinopol¹⁶. În urma încercării lui Ferdinand I de a recuceri Buda, în 1530, acțiune respinsă cu aportul notabil al forțelor militare conduse de Aloisio Gritti, acesta din urmă va fi numit de către Zápolya guvernator al Ungariei și comandant suprem al oștilor maghiare¹⁷. Rechemat de sultanul Süleyman I Kanunî în capitala Imperiului Otoman, în primăvara anului 1533, venețianul se va întorce la nord de Dunăre un an mai târziu pentru o ultimă însărcinare primită de la Poartă: rezolvarea diferendelor teritoriale din zona de contact a regiunilor stăpânite de Ferdinand I de Habsburg și Ioan Zápolya în Ungaria. Misiunea lui Gritti din 1534 a dat naștere la numeroase suspiciuni legate de scopurile reale pe care acesta le urmărea. Bănuit că ar fi dorit obținerea domniei în țările române pentru sine și fii săi, zvon creditat în anumite surse contemporane și, pe temeiul acestora, în istoriografia românească¹⁸, venețianul urma doar să tranziteze Muntenia și Transilvania în drum către destinația finală a itinerarului său. Lipsite de viabilitate, zvonurile care puneau în seama lui Gritti proiecte fanteziste sunt infirmate de către izvoare ce subliniază natura diplomatică a demersurilor sale¹⁹. În susținerea acestui fapt pledează și o scurtă mențiune din corespondența ducelui Francesco II Sforza care, la 8 august 1534, îi preciza lui Ludovico Porro: "...havemo inteso...v(ost)ra notitia della giunta del Gritti à Belgrado per concertate le cose tra il Ser(enissi)mo Re de Romani [Ferdinand I de Habsburg n.n.] et Vayvoda [Ioan Zápolya n.n.] per le cose di Ungaria"²⁰. Dar opoziția întâmpinată de Aloisio Gritti în Transilvania, urmarea firească a atitudinii sale față de diversele grupări nobiliare ardeleni, îl va împiedica să-și continue drumul către Buda, determinându-l să se refugieze în citadela Mediașului împreună cu oștenii și însoțitorii ce-l urmăseră²¹.

În timp ce venețianul se afla sub asediu, știrile relative la îndatorirea sa de a reglementa situația din Ungaria continuau să se propage, în ducatul Milano fiind cunoscut, la 2 septembrie 1534, faptul că „...la Regia M(aes)ta [Ferdinand I de Habsburg n.n.] și tratta per conto de le cose di Ungaria col Vayvoda,, iar cinci zile mai târziu *li avisi delle cose de Ungharia* lăsau să se înțeleagă „che tra il Ser(enissi)mo Re de Ro(man) et vaivoda possa seguir qualche concerto bono... vedendosi chiaramente che li disegni del Turco Tendeno a impatronirsi di quello regno"²². Se pare că Gritti, deși în aparență atât de devotat otomanilor, s-ar fi aflat în 1534 în raporturi secrete cu Ferdinand I căruia îi promitea să-l favorizeze odată cu acțiunea de delimitare a hotarelor din Ungaria disputată de cei doi regi²³. Sfârșitul tragic al lui Aloisio Gritti, decapitat la Mediaș la 29 septembrie 1534, a încheiat

16. A. Decei, *op. cit.*, p. 105.

17. *Ibidem*, p. 106.

18. *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 645; Șt. Simionescu, *op. cit.*, p. 1204; R. Constantinescu *op. cit.*, p. 73.

19. A. Decei, *op. cit.*, p. 108-109.

20. Archivio di Stato di Milano, *PADDR. Sequestro Sotheby's* (vezi Anexa).

21. R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 73.

22. Archivio di Stato di Milano, *PADDR. Sequestro Sotheby's* (vezi Anexa).

23. R. Ciocan, *op. cit.*, p. 79.

fortuit inițiativa otomană a reglementării divergențelor dintre Ferdinand și Zápolya prin intermediul unei medieri a venețianului.

Dinamica relațiilor lui Ioan Zápolya cu Ferdinand I de Habsburg se reflectă în numeroase documente contemporane, reliefând diverse aspecte politico-militare care au marcat întregul interval cronologic asupra căruia am făcut referire. În categoria acestor surse documentare se înscriu și cele patru scrisori amintite, ale ducelui Francesco II Sforza, ce conțin câteva date în măsură a reconfirma evoluția evenimentelor din Ungaria și Transilvania în anii 1530 și 1534. Deși aportul lor informațional se dovedește destul de modest la nivel cantitativ, acestea își păstrează importanța prin conținut și modul în care ilustrează receptarea în Occident a situației din zona estică și centrală a continentului european.

ANEXA

I

Dux Mediolani etc.

Sp(ectabbi)lis Dil(ectissi)me n(oste)r, Con le V(ost)re di 30 del passato habbiamo inteso... Chel Re(verendissi)mo Tridentino sia stato rivotato dal Ser(enissi)mo Re de Romani per la venuta del Gritti in Ungaria ci par'che questa resolutione di Sua M(aes)ta sia co(n)forme alle altre prudentissime sue actioni per che essendo como e sua S(erenit)a Re(verendissi)ma bene informata delli Negotij di essa M(aes)ta piu che null'altra, potra piu facilmente condure al desiderato fine ogni disegno di esso Ser(enissi)mo Re... Di Milano allj IIIJ di Agosto MDXXX.

Notă tergală: Sp(ectabi)li Jur(i)cons(ul)to D(omino) Ludovico Porro, Senatori et Intratar(um) et Exordi Praesidi n(ost)ro Dil(ectissi)mo.

(Archivio di Stato di Milano, *Piccoli acquisiti, doni, depositi, rivendicazioni. Sequestro Sotheby's*, original, hârtie, sigiliu în ceară roșie timbrat)

II

Dux Mediolani etc.

Sp(ectabi)lis Dil(ectissi)me n(oste)r; Con le v(ost)re del primo di Agosto havemo inteso quanto era pervenuto à V(ost)ra notitia della giunta del Gritti à Belgrado per concertare le cose tra il Ser(enissi)mo Re de Romani et Vayvoda per le cose di Ungaria... Di Milano alli VIIJ di Aug(os)to MDXXXIIIJ.

Notă tergală: Sp(ectabi)li Jur(i)cons(ul)to D(omino) Ludovico Porro, Senatori ac Praesidi Intratarum Exordi n(ost)ro Dil(ectissi)mo.

(Archivio di Stato di Milano, *Piccoli acquisiti, doni, depositi, rivendicazioni. Sequestro Sotheby's*, original, hârtie, sigiliu în ceară roșie timbrat)

III

Dux Mediolani etc.

Sp(ectabi)lis Dil(ectissi)me n(oste)r, le v(ost)re di IJ ni sono state consignate per [h]omo [?] del Costa hoggi: et per esso habbiamo al longo inteso, cio, che per la Regia M(aes)ta si tratta per conto de le cose di Ungaria col Vayvoda. Il che certam(en)te ni e stato di summa satisfattione, vedendo che con tale mezo le cose di Sua M(aes)ta non potranno succeder(e) se non votivam(en)te cosi faccia N(ostro) S(ignore) Dio che le riescano... Di Milano alli V di Settemb(er) MDXXXIIIJ

Notă tergală: Sp(ectabi)li Jur(i)cons(ul)to D(omi)no Ludovico Porro Senatori ac Praesidi Intratar(um) Exordi n(ost)ro Dil(ectissi)mo. A Trento.

(Archivio di Stato di Milano, *Piccoli acquisiti, doni, depositi, rivendicazioni. Sequestro Sotheby's*, original, hârtie, sigiliu în ceară roșie timbrat)

IV

Dux Mediolani etc.

Sp(ectabi)lis Dil(ectissi)me n(oste)r... Ni e piaciuto assai haver'ricevuto le v(ost)re di VIJ con li avisi delle cose de Ungharia per che da quelli facilmente si pote far'giuditio che tra il Ser(enissi)mo Re de Ro(man) et vaivoda possa seguire qualche concerto bono, et profitto di Sua Ser(eni)ta, vedendosi chiaramente che li disegni del Turco Tendono a impatronirsi di quello regno... Di Milano allj XIJ di settembre MDXXXIIIJ.

Notă tergală: Sp(ectabi)li Jur(i)cons(ul)to D(omi)no Ludovico Porro Senatori et Intratar(um) n(ost)rar(um) Exordi Praesidi n(ost)ro Dil(ectissi)mo.

(Archivio di Stato di Milano, *Piccoli acquisiti, doni, depositi, rivendicazioni. Sequestro Sotheby's*, original, hârtie, sigiliu în ceară roșie timbrat)

**DOCUMENTI ITALIANI INEDITI RIGUARDANTI LE RELAZIONI
POLITICHE DI GIOVANNI ZÁPOLYA CON FERDINANDO I D'ASBURGO**

Riassunto

L'autore sta sorprendendo un episodio delle relazioni di Giovanni Zápolya con Ferdinando I d'Asburgo, avversari al trono ungherese dopo la morte del re Ladislao II nella battaglia di Mohács, del agosto 1526. Si tratta dei conflitti militari tra Zápolya, sostenuto della Porta Ottomana, e Ferdinando, nel periodo 1530-1532. L'equilibrio delle sorti militari induce perciò il sultano Solimano I a firmare la tregua con l'Asburgo nel 1533 ed i due rivali alla corona di S. Stefano accettano la mediazione di Aloisio Gritti, veneziano al servizio di otomani, per i problemi di confine. Questo aspetto avviene sottolineato dal autore nel suo articolo in base di quatro lettere inedite spedite nel 1530 e 1534 di Francesco II Sforza, duca di Milano, al Ludovico Porro.

Dux Mediolanense

S^{us} dilectis n^{ris}. Con le v^{re} di 30. El passato habbiamo
inteso cō cō per il s. Castelletto, si era exequito circa 9
fanti Alemanni per la guardia. Et la persona n^{ra}, al cō
essendosi supplito come per altre n^{re} sarete inteso,
non ci accades per hora in q^{sta} parte d^{ir} a l^{tro}.

Del B^{mo} Pridentino n^{ra} stato riuocato dal ser.^{mo} Re
de Roman per las venute al vⁿⁱ in vngario
ci par' cō questa resolutione di sua m^{te} n^{ra} conforme
allas altre prudentissime sue actiōi, per cō essendo
como è sua s.^a B^{mo} bene informata delli negotij di
essa m^{te} p^u null'altra, pot^{ra} p^u facilmente
condurre al desiderato fine ogni disegno di esso
ser.^{mo} Re. A. Hui seras gratissimo cō nō pretermitt^{re}
occasione las minutam^{te} accusari quanto perue rra a
v^{ra} notitia et cō q^{sto} facemo fine, comendandoci
summam^{te} d^{lla} diligentia f^ubi, in l^{on}ici accusati
di q^{llo} intendete costⁱ. Deo ui conferui. Ai Milani
all' 1° di Agosto. u. D. xxx

Duce Mediolani &c

Sp. Dis. ¹⁶ ¹⁷ : Con le vite del primo di Agosto havuamo inteso
quanto era pervenuto à vñr notizia della giunta del Grifi
à Belgrado per concertar le cose tra il Ser^{mo} Re de Romani
et Vayvoda per le cose di Vngaria: Et così del processo che
la pestilentia fa in Munda principal loco del Ducato di
Bouiera, del che sommamente vi commendiamo: Caviam
doui, come per molte altre mte sempre vi habbiamo scritto
à non manchar di minutamente avvisarci quanto costi
Intenderoti, perche ne sentiremo sempre et in poca
satisfattione, et servitio. Dio vi conservi. Di Milano
all' viij di Aug^{to}. M. D. ~~xxxxij~~

mi fu per
che la cosa di
Duce de Romani
M. D.

L. G. G. G.

Dux Mediolani

Sp^{us} dilecti^{us} m^o. Le v^{re} di. y. mi sono state consegnate per ~~me~~ del
Corta hoggi: et per esso habbiamo al longo inteso, cio, che per
la Re^{ta} m^o j^o matia per conto de le cose di Vngaria col Vayuda
ss^o che certam^{te} mi è stata di summa satisfattione, vedendo che con
tale m^o le cose di sua M^{ta} non potiano succeder se non voluam^{te}
Cort^o j^ocia. Il. S. Dio che le riescano

Da esso Corta medemam^{te} mi è stato a bocca significato le commissioni
che da v^{ra} tenem^{te} et n^o dal R^{mo} Con^{te} Al quale scrivem^o lalligata,
et nel p^ortarla gli subinogere^o in nome n^o, che o^ounque cono-
scerem^o di poterlo ~~g^o~~ ^{si v^o} in cosa alcuna, che lo faremo con tanta bona
volunta, come faremmo per uno proprio R^{mo}: et ne remmandare
molto a sua. S. R^{mo}. Nel resto non accate di^o altro, salvo di
rimmembrare la diligenza fate in tenermi avvisato di quanto perviene
ad v^{ra} m^o. Dio vi Conservi. Di Milano alli 7 di Septem^{bre}
M. D. ~~XXV~~

114

ingabina cal^o. R^{mo}
Corta sy p^o sta a Corta A
se sta p^o ma p^o ma di
p^o ma di R^{mo} di Kunomi
th m^o m^o in Vinta

La. Gibm^o

~ Dux Mediolani ~

Sp^lis. Dis^{me} nr^l. le qui alligate per il R^{mo} s^l. Car^{le}. Indentino
 le darete subito, et molto ci raccomandarete a' suoi s^l. R^{ma}
 Hic' piaciuto assai d'aver' ricevuto le v^{re} di Vy, con li auisi
 delle cose de vngbaria, per c^h da quelli facilmente si pote
 far' giudicio, che tra sⁱ ser^{mo}. De de Ro: et variadas possan
 seguir' qualche concerto d'oro, et profitto di' suoi ser^{ta}. Vedendosi
 chiaramente c^h li disegni d^l Turco Tendono a' sympathias
 di quello regno: Hic' sera sempre grato d' minutamente a
 diu^h no^hia di' co, che di' colla intenderete, et d'ogni altro
 loco di Germania. Dio ui conserui. Di Milano alij Xij
 di settembre. Lu. D. xxxvij. —

Hanno a' car^{le} et faciare diligenti per
 in tempo) sul R^{mo} Car^{le}. Inden
 no i v^{re} a' Casa co' animo d'
 dimorarvi ouero d'abitare) alla Corte

114

La: Gihms

DISPUTA PENTRU COROANA UNGARIEI DINTRE FERDINAND ȘI ZÁPOLYA (1526-1540)

Octavian TĂTAR

Disputa pentru coroana Ungariei, după moartea regelui Ludovic al II-lea survenită în timpul bătăliei de la Mohács, din august 1526, constituie o problemă complexă, dificilă și interesantă, din păcate puțin abordată de istoricii români. Este o problemă complexă deoarece are determinări și manifestări multiple. Această dispută este expresia unor stări conflictuale profunde dintre Austria și Ungaria de la cumpăna secolelor XV - XVI, pe de o parte, dintre lumea europeană și cea otomană și dintre puterile europene ale vremii, pe de altă parte. Că această stare conflictuală, în rezolvarea ei, a îmbrăcat forma unor confruntări diplomatice (politice) și militare, este altceva. Este o problemă dificilă din perspectivă științifică și metodologică: științifică, deoarece informațiile despre această confruntare, „împrăștiate” prin diverse locuri, arhive și cărți, austriece, maghiare, poloneze, otomane, germane etc., sunt destul de greu de adunat și interpretat (având în vedere și doza considerabilă de subiectivism pe care o conțin); metodologică, deoarece disputa dintre Ferdinand și Zápolya pentru coroana Ungariei, făcând parte dintr-un ansamblu mai larg de confruntări, este dificilă găsirea acelei modalități de abordare care, pe de o parte, să nu trunchieze problema studiată, iar pe de altă parte, făcând apel la contextul în care s-a desfășurat, să ofere un minimum de date și fapte care să o facă inteligibilă, credibilă și cât mai aproape de derularea reală. Constituie însă și o problemă interesantă prin aspectele inedite pe care le conține, prin fascinația mentalităților părților implicate și prin exercițiul intelectual la care este supus cercetătorul îndrăgostit de realitățile politice și militare, de la cumpăna vremurilor feudale și moderne.

Spusele de mai sus nu se vor o scuză *ab initio*, ci o atenționare pentru examinatorul ideilor ce vor urma asupra faptului că titlul ne îndeamnă să canalizăm demersul nostru pe făgașul unui aspect, e adevărat important, dar nu singurul, al problemei – cel al confruntărilor militare și politice (diplomatice) dintre cei doi protagoniști. Și ne mai îndeamnă la ceva, și anume la aducerea în discuție a câtorva aspecte „preliminari” care să faciliteze înțelegerea adecvată a acestei dispute pentru coroană.

I. CHESTIUNI PRELIMINARII

1. O Europă în schimbare

O Europă în schimbare, mai ales în partea sa centrală și occidentală, aceasta ar constitui caracteristica principală a unui proces început cu puțin timp înainte, dar care, la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor, s-a înscris pe un drum

ireversibil. Este ceea ce îndeobște se numește „Renaștere” și începutul „timpurilor moderne”. Este destul de dificil de a stabili când, unde, și care au fost primele schimbări produse și care, apoi, le-au făcut posibile pe celelalte, aspect nu imposibil (l-au încercat, printre alții, și istoricul român Andrei Oțetea¹), dar lipsit de importanță pentru demersul nostru. Cert este faptul că aceste schimbări au cuprins majoritatea compartimentelor societății, au „pornit” din anumite centre ale Europei Occidentale, s-au difuzat prin căi specifice și au cunoscut ritmuri de cuprindere și dezvoltare aparte de la zonă la zonă, pentru ca apoi, mai ales la nivelurile superioare ale societății, să modifice acțiunea umană. Este vorba, în primul rând, de o Europă pornită să descopere lumea², și acesta nu dintr-o curiozitate turistică de genul celei actuale, ci din nevoi economice și ca o consecință a dezvoltării acestui spirit capitalist incipient, atât de bine exprimat de noul întreprinzător – comerciantul „la distanță” și bancherul, susținătorul său financiar. Acest lucru nu face altceva decât să dea naștere la o acțiune îndârjită pentru controlul mărilor, dar și a principalelor căi comerciale pe uscat³. Este perioada formării statelor moderne centralizate (Franța, Anglia, Spania) și a unui nou sistem politic european⁴. În prima jumătate a secolului al XVI-lea, mai întâi în Germania și apoi în alte state europene, are loc cea mai profundă mișcare – Reforma, care a zguduit din temelii biserica apuseană creștină⁵. La toate acestea se adaugă schimbări importante la nivelul spiritualității (în plan cultural, în general)⁶. Chiar dacă acestea nu au dus la o schimbare generală a mentalităților mulțimii, la victoria gândirii laice, raționaliste asupra celei profane, religioase, o emancipare de sub autoritatea papalității s-a realizat totuși. Însușirea de către Maximilian, la 4 februarie 1508, la Trient, a titlului de „împărat roman ales” și, prin aceasta, separarea demnității imperiale la Roma și papalitate, alianțele lui Francisc I, regele Franței, cu Imperiul Otoman și politica (atitudinea) lui Henric al VIII-lea, regele Angliei, față de Roma, sunt doar unele exemple ale începuturilor constituirii unei noi doctrine politico-juridice, debarasată, ușor, ușor, de ideologia medievală a „statutului universal creștin” și fundamentată pe principiul „rațiunii de stat”. Gândirea și acțiunea politică a lui Carol Quintul și a urmașilor săi din Spania se vor dovedi, din acest punct de vedere, din ce în ce mai anacronice, cum anacronice s-au dovedit și cele ale regatelor (țărilor) din răsăritul Europei⁷. Spuneam că la nivelul mentalității colective schimbările s-au produs mai greu. Aici judecățile și

1. A. Oțetea, *Renașterea și Reforma*, București, 1968, p. 23-37. Menționăm că unul dintre cursurile ținute la Iași, despre care autorul menționează în prefața lucrării citate aici, intitulat *Reformațiunea și Războaiele religioase* se găsește la Biblioteca Astra, din Sibiu, cu nr. de înregistrare C. XCII / 95.

2. S. Goldenberg, S. Belu, *Epoca marilor descoperiri*, București, 1978.

3. F. Braudel, *Mediterrana și lumea mediterană în epoca lui Filip al II-lea*, București, 1986; Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană*, vol. II, București, 1988; F. Braudel, *Jocurile schimbului*, vol. I-II, București, 1985.

4. A. Oțetea, *Op. cit.* p. 106-179; J. Carpentier, Fr. Lebrun (coordonatori), *Istoria Europei*, 1997, p. 191-221; Al. Malet, *Les Temps Moderns*, Librairie Hachette, Paris, 1927, p. 66-113; Gh. Bercan, N. Chiachir, *Diplomația europeană în epoca modernă*, București, 1984, p. 11-34.

5. K. Randel, *Luther și Reforma în Germania. 1517-1555*, București, 1994; J.M. Kitagawa, *În căutarea unității. Istoria religioasă a omenirii*, 1994; A. Oțetea, *Op. cit.*, p. 251-283.

6. A. Oțetea, *Op. cit.* p. 179-249, 283-357.

7. Fl. Cazan, *Gândirea politică a lui Carol Quintul*, în *Analele Universității București, Istorie*, Anul XXII, nr. 2, 1973, p. 7-25; M. Tymowsky, *Une histoire de la Pologne*, Les Edition Noir sur Blanc, Paris, 1993, p. 39-51; L. Ranke, *L'Espagne sous Charles - Quint, Philippe II et Philippe III*, Paris, 1845.

prejudecățile, multe de sorginte religioasă, s-au păstrat încă⁸. Pentru maghiari, germanii (austriecii) erau „dușmanii țării” (vom reveni), pentru catolici, ortodocșii erau încă „schismatici”, iar otomanii încă mai erau pentru creștinătatea catolică și protestantă, chiar la nivelul intelectualilor, „*rasă barbară de obârșie necunoscută*”, „*seminția spurcată a turcilor*”⁹, cum spunea Erasmus pe la 1530, întruchiparea lui antichrist, și exemplele ar putea continua¹⁰.

Schimbări importante, și cu aceasta încheiem, s-au produs în ceea ce privește modul de ducere a războaielor¹¹. Se poate spune, pe bună dreptate, că războaiele care au „umplut” și prima jumătate a secolului al XVI-lea, până la pacea de la Cateau Cambrésis, în 1559, au fost toate „medievale” ca motivație: adică scopul lor era afirmarea sau apărarea drepturilor personale de proprietate sau succesiune, pentru supunerea vasalilor răzvrătiți, pentru apărarea creștinătății de otomani sau pentru apărarea Bisericii de erezie. Ele nu au fost încă războaie între state (națiuni) purtate îndeosebi din rațiuni de stat, rolul neînțelegerilor personale dintre prinți pentru drepturile de moșteniri, pentru ceea ce ei considerau interesele lor, erau încă dominante. Și totuși, extinderea războaielor ca arie de desfășurare, prelungirea unor stări conflictuale și de război, angajarea unui număr important de state, un mai complex sistem de negocieri diplomatice, au dus la crearea așa-zisului „echilibru european” și la politica echilibrului european¹². În ceea ce privește armatele, sfârșitul secolului al XV-lea înseamnă, în Europa, sfârșitul războaielor (armatelor) cavalerilor. Putem spune despre armata lui Carol al VIII-lea că a fost prima armată „modernă”. Carol al VIII-lea a pornit spre Italia, în 1494, în căutare de glorie, aventură și putere, acele trofee ispititoare ale Renașterii, dar a făcut-o cu cea mai bună armată pe care o văzuse până atunci Europa: sulițași elvețieni ce alcătuiau miezul infanteriei, o cavalerie mândră și nobilă, un ansamblu de artilerie din bronz, care avea să prefacă în ruină orice castel atacat, toate cu fonduri dintr-o visterie bine înzestrată. Deci noua armată era una a mercenarilor, a infanteriei și a artileriei, bazată pe resurse bănești la dispoziția principelui. Prințul, care avea puterea politică să încaseze taxe de la supuși și credit ca să obțină împrumuturi de la bănci noi, ca Fugger și Welser, putea aduce pe câmpul de luptă armate care să distrugă total adversarii mai slabi. Numai că această creștere a rolului mercenarilor și a armelor din ce în ce mai sofisticate și mai scumpe, au schimbat și mentalitatea luptătorilor: evitarea marii bătălii decisive, prelungirea acțiunilor în teritoriul adversarului și aprovizionarea din resursele teritoriului acestora, conservarea armelor și a vieții. A crescut rolul fortificațiilor colective în detrimentul castelului medieval – ineficient acum în fața noii artilerii. A crescut, de asemenea, rolul antreprenorilor militari;

8. A. Vauchez, *Spiritualitatea evului mediu occidental*, București, 1994; J. Delumeau, *Frica în Occident (secolele XIV-XVIII). O cetate asediată*, vol. I-II, București, 1986; Ph. Ariès, *Timpul istoriei*, București, 1997, p. 92-141.

9. Apud J. Deleanu, *Op. cit.*, p. 132, 133.

10. O. Tătar, *Otomanii și europenii în secolele XIV-XVI – o percepție reciprocă. Europeanii despre otomanii*, Academia Tehnică Militară, A XXVII-a sesiunea de comunicări științifice, secțiunea 20/2, București, 13-14.11.1997, p. 132-140.

11. M. Howard, *Războiul în istoria Europei*, Timișoara, 1997, p. 29-54; A Malet., *Op. cit.*, p. 86-112.

12. F. Cazan, *Politica echilibrului european în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, în Studii și articole de istorie, XXI, 1973, București, p. 5-15.

pecunia nervus belli („banul este puterea războiului”), iată zicala favorită a acelei perioade.

Cât privește Imperiul Otoman, secolul al XVI-lea înseamnă, mai ales sub Soliman Magnificul, apogeul puterii sale¹³. Am subliniat cu alte prilejuri factorii care au determinat reușitele expansiunii otomane la cumpăna dintre secolele XV-XVI, precum și nașterea mentalității otomane față de europeni¹⁴. Dacă disputa pentru coroana Ungariei între Ferdinand și Zápolya a avut un anumit curs, atunci acest lucru a fost influențat evident și de o anumită orientare a politicii europene a Imperiului Otoman din timpul lui Soliman Magnificul. Se spune, pe bună dreptate, că în prima jumătate a secolului al XVI-lea, Imperiul Otoman s-a aflat într-o criză a opțiunilor politicii externe. Este vorba de o pendulare între politica europeană și asiatică a lui Soliman Magnificul, chemat de doctrina islamică spre supunerea „necredincioșilor” (în cazul de față creștinii europeni) și apărarea acesteia de erezii (șitismul iranian)¹⁵.

2. Starea Ungariei

Evoluția situației din Ungaria după moartea regelui Matia Corvin (1490) a avut drept consecință o anumită desfășurare a disputei pentru coroană între Ferdinand și Zápolya. Prin politica sa internă, Matia Corvin a reușit să înscrie regatul Ungariei pe drumul unui proces ce a cuprins principalele monarhii europene din apus, cel al centralizării și constituirii monarhiilor moderne (în sensul Renașterii). Procesul este însă întrerupt de Jagelloni - Vladislav al II-lea și Ludovic al II-lea, regi slabi, cu alte mentalități, străini de Ungaria ca neam și interese. Pe plan intern are loc o decădere politică și economică, o accentuare a tendințelor centrifuge ale provinciilor regatului și ale nobilimii¹⁶. Pe plan extern, Ungaria „încapă”, ușor, ușor, pe mâna Habsburgilor, abilul și incisivul Maximilian ducând o politică sistematică în acest sens¹⁷.

Pe fondul acestei situații interne și externe (o Ungarie incapabilă pe zi ce trecea să facă față expansiunii otomane și habsburgice) se produce și o schimbare (accentuare) de mentalitate la nivelul elitei politice a regatului. Mitul „*sacrei coroane*” se transformă în doctrină politico-juridică, găsindu-și consacarea în *Tripartitumul* lui Verböczy¹⁶. După concepția *Tripartitului* verböczian „*sacra coroană*” era însăși expresia națiunii politice maghiare, iar din națiunea aceasta făceau parte numai nobilii cu moșii, întrucât ei, în virtutea acestor moșii, primite pentru anumite servicii credincioase,

13. H. Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca clasică*, București, 1996; A. Decei, *Istoria Imperiului Otoman până la 1656*, București, 1978, p. 159-228.

14. O. Tătar, *Prolegomene la cuceririle europene ale Imperiului Otoman (sec. XIV-XVI)*, în *Revista Academiei Trupelor de Uscat*, Nr. 2(6), Sibiu, 1997, p. 59-69; O. Tătar, *Ortodoxie și Islam, greci și otomani în secolele XIV-XV – o percepție reciprocă*, în *Revista Angustia*, Nr. 3, Sf. Gheorghe, 1998.

15. Cr. Feneșan, *Constituirea Principatului Autonom al Transilvaniei*, București, 1997, p. 27-28.

16. I. A. Fessler, *Geschichte von Ungarn*, Dritter Band, F.A. Brockhaus, Leipzig, 1874, p. 221-399; Hóman Bálint és Szekfű Gyula, *Magyar történet*, II, kötet, Budapest, 1939, p. 564-621; Ferenc Eckhart, *Introduction a l'histoire hongroise*, Librairie ancienne Honoré Champion, Paris, 1928, p. 46-49.

17. E. Zöllner, *Istoria Austriei. De la începuturi până în prezent*, Ediția a VIII-a, vol. I, București, 1997, p. 188-201.

18. T. Drăganu, *La doctrine juridique de la couronne hongroise*, Centrul de studii și cercetări privitoare la Transilvania, Sibiu, 1944; I. Lupaș, *Mitul „Sacrei coroane” și problema transilvană*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. III, Sibiu, 1941, p. 294-305.

erau admiși între membrii „*sacrei coroane*”. Burghezia, fiind de origine străină (să nu uităm că Verböczy este unul dintre reprezentanții de frunte ai „partidei naționale”, *mișcarea scitică*, cum o numește Roderich Goos¹⁹), precum și țărănimea, nu făcea parte din acest *populus verböczianus*. Ca atare, regele nu se confundă cu statul, ci este un simplu reprezentant al „națiunii”. Puterea publică se exercită de rege și de „națiune”. Anarhia nobiliară, cu atâtea eforturi anihilată în Franța, de exemplu, iat-o instalată în Ungaria în unul dintre cele mai nepotrivite momente. Acest aspect îl determina pe cronicarul Gh. Szerémi să scrie că nația sa era caracterizată atunci de trei însușiri: invidia, blasfemia și omuciderea, iar pe italianul Burgio să afirme că „dacă Ungaria ar putea fi salvată din vântejul primejdiei pentru un preț de trei florini, nu s-ar găsi în toată țara trei oameni gata să aducă acest sacrificiu”²⁰.

Ungaria se afla, așadar, într-o criză de evoluție, pare a se fi epuizat. Ea nu reușea să facă pasul spre vremurile moderne, nu avea capacitatea să țină pasul cu noile vremi. Rolul ei istoric pare a se fi încheiat în acest sfârșit de feudalism european. La modernitate pare a răspunde cu nostalgia trecutului, zguduită de evenimentele din prima jumătate a secolului al XVI-lea este neputincioasă să-și revină. Din amenințare devine amenințată, din dominatoare devine dominată. Este sfârșitul Marii Ungarii.

3. Mai vechi aspecte ale disputei pentru coroană.

Avem în vedere pretențiile Habsburgilor asupra coroanei regatului ungar. Moartea regelui Ladislau Postumul, la 23 noiembrie 1457, la Praga, a însemnat stingerea liniei albertine a Habsburgilor în Ungaria, moartea sa punând capăt uniunii personale a țărilor austriece, ungare și boeme. Frederic al III-lea, bunicul său, ales rege german în februarie 1440, a încercat să salveze cât de cât din poziția pe care Ladislau o ocupase fie și numai după nume. În comitatele apusene ale Ungariei existau grofi care refuzau un regat al Huniazilor (condus de ei). Membri ai acestor cercuri, dar și austrieci și stirieni care aveau posesiuni și pe teritoriul Ungariei, dincolo de frontiera destul de penetrabilă, l-au ales pe Ferdinand rege al Ungariei în februarie 1458 în castelul Güssing. O partidă mult mai numeroasă, într-un fel național-maghiară, l-a ales însă pe Matia Corvin (Mátyás Hunyadi), care s-a și impus, de altfel, mai ales că Ferdinand însuși a ajuns curând, la el acasă, în Austria, într-o situație, foarte critică²¹.

Moartea neașteptată a lui Albrecht al VI-lea, fratele lui Frederic, la sfârșitul anului 1463, l-a făcut din nou pe Frederic al III-lea stăpânul țărilor dunărene austriece. Disputa sa cu Matia Corvin s-a aplanat pe moment prin semnarea acordului de la Ödenburg (din 1463), în baza căruia Frederic al III-lea păstra titlul regal maghiar, pe care îl purtase de la alegerea sa de la Güssing, în schimb el renunța la orice tentativă de realizare a pretențiilor izvorâte de această titulatură. Atunci s-a convenit și asupra succesiunii lui Matia Corvin, așa încât, Habsburgilor le-au rămas anumite perspective asupra coroanei Ungariei²².

19. R. Goos, *Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Südostpolitik von der Einwanderung bis zum Ende des Thronreitens zwischen König Ferdinand I und König Johann Zápolya (1538)*, Wien, 1940, p. 46 (în continuare: *Die Siebenbürger Sachsen*).

20. Apud. I. Lupaș, *Desfacerea Transilvaniei de Ungaria și înălțarea ei la treapta de principat sub ocrotire otomană*, în Studii, conferințe și comunicări istorice, vol. II, Cluj, 1940, p. 107.

21. E. Zöllner, *Op. cit.*, p. 179-180.

22. *Ibidem*, p. 182.

Moartea lui Matia Corvin, la 6 aprilie 1490, a redeschis disputa pentru tron. Matia Corvin lăsa în urma sa un fiu loan, nelegitim, care nu putea fi recunoscut ca moștenitor al tronului (prin forță s-ar fi putut impune, dar îi lipsea și aceasta). Dintre cei doi candidați mai importanți – Vladislav, fiul regelui polon Cazimir al IV-lea și rege al Boemiei din 1471 (după moartea lui Gheorghe Podiebrad) și Maximilian, rege roman din 1482, a ieșit învingător Vladislav Jagello, proclamat rege al Ungariei sub numele Vladislav al II-lea, la 15 iulie 1490²³. Intervenția militară a lui Maximilian nu a dat roade, mercenarii săi răzvrătindu-se în asaltul din timpul Budei. Prin pacea de la Pressburg, din 7 noiembrie 1491, Maximilian își asigura dreptul de succesiune la tronul Ungariei în cazul în care Vladislav al II-lea sau urmașii săi mureau fără moștenitori direcți în linie masculină. După mai multe ezitări, stările Ungariei și-au dat, în cele din urmă, consimțământul la această înțelegere²⁴.

La 7 iunie 1492 moare Cazimir al IV-lea regele Poloniei, iar la 19 august 1493 murea, la Linz, împăratul Frederic al III-lea, după 58 de ani de domnie în Austria centrală, 53 de ani ca rege german și 41 de ani ca împărat roman. Rege al Poloniei devine Ioan Albert Jagello, fratele regelui Ungariei, iar conducerea Casei de Austria o preia Maximilian, „*frumos, viteaz și îndrăzneț*”, cu mare talent în a urmări, „*moștenitoarele cu zestri teritoriale importante*”, cum îl caracterizează Nicolae Iorga²⁵. Situația din Polonia se stabilizează abia în 1506 prin încoronarea lui Sigismund I, mare duce al Lituaniei, la 20 octombrie 1506, și, la scurt timp, ca rege al Poloniei (Ioan Albert murise la 17 iunie 1501, iar fratele său, Alexandru Jagello, ce urmasa la tron, a murit la 19 iulie 1506). Aceste schimbări se vor răsfărânge din greu asupra situației din Ungaria.

Slăbiciunile lui Vladislav al II-lea, precum și creșterea influenței austriece în Ungaria, i-au determinat pe mai mulți nobili maghiari să reacționeze. În 1505, la presiunea „partidei naționale” maghiare, regele Vladislav al II-lea, grav bolnav, fără urmași pe linie masculină, dorind să evite un război civil, a convocat, la 25 septembrie, dieta Ungariei. La 12 octombrie dieta adoptă o hotărâre foarte importantă în ecuația disputei pentru succesiunea la tronul regatului: „*Adunarea întrunită a dietelor hotărăște acum și pentru totdeauna, de câte ori tronul ungar va duce lipsă de moștenitor masculin, care de drept ar trebui să fie urmaș, să nu mai aducă prinț străin orice limbă ar vorbi și de orice origine ar fi pentru a le fi conducător, ci de fiecare dată un ungar vrednic, pe câmpiile de la Rákos, cu acordul tuturor, ca domn și rege să fie ales și recunoscut. Dacă orice prinț străin, după moartea regelui Vladislav, ar încerca cu armele să ia conducerea Ungariei, oricine are datoria de a se răscula pentru a apăra libertatea și independența țării. Cine nu va urma aceste îndatoriri și ar încerca vreodată să propună un prinț străin, să fie declarat trădător de țară și pentru totdeauna închis, și nici regele, nici parlamentul nu-i va putea modifica pedeapsa*”²⁶. Hotărârea a fost semnată în unanimitate de membrii dietei și s-a jurat respectarea ei în fața a 10 prelați, 53 de baroni, 125 de deputați din 52 de comitate, de reprezentanții secuilor și sașilor din Transilvania. Hotărârea dietei era îndreptată nu numai împotriva lui Maximilian, dar și

23. V. Ciobanu, *Țările Române și Polonia. Secolele XIV-XVI*, București, 1985, p. 82.

24. E. Zöllner, *Op. cit.*, p. 189; V. Ciobanu, *Op. cit.* p. 83.

25. N. Iorga, *Originea și dezvoltarea statului austriac*, Iași, 1918, p. 53.

26. Apud, I.A. Fessler, *Op. cit.*, p. 278-279.

a tânărului pe atunci, Ioan Zápolya, dornic de a urca pe tronul regatului. Zápolya va fi nevoit, în aceeași zi, să încheie cu arhiepiscopul Bakács un angajament, angajament semnat și de palatinul Perény, ducele Ujlaky și alți domni puternici, în care se stipula acordarea de protecție și susținere reciprocă, supunere regelui și reginei, respectarea poruncilor acestora²⁷.

Dar în 1506 s-a născut urmașul la tron Ludovic, al doilea copil al regelui Vladislav al II-lea, de această dată din căsătoria acestuia cu Ana de Foix, fiica ducelui Gaston de Candal²⁸. Cu toate că în 1506, în urma unei demonstrații de forță, Maximilian reușește reconfirmarea înțelegerii din 1491 cu Vladislav al II-lea, el dorea să completeze, ca de atâtea ori, colaborarea politică cu o legătură de familie. Dorea cu atât mai mult acest lucru cu cât, între timp, regele Poloniei, Sigismund I, nu numai că s-a căsătorit cu Barbara, sora lui Ioan Zápolya, conducătorul partidei antihabsburgice, ci a încheiat cu el și tratatul secret, din 19 februarie 1512, în baza căruia părțile contractante se angajau să se sprijine reciproc împotriva Habsburgilor și a partizanilor lor²⁹. Dar planul lui Maximilian s-a înfăptuit abia în 1515, prin dubla căsătorie de la Viena. Maximilian l-a adoptat pe Ludovic, fiul de 9 ani al regelui Vladislav al II-lea al Ungariei și Boemiei, ademenind cu perspectiva dobândirii coroanei regale germane, ceea ce pare să fi fost o intenție mai puțin serioasă. Prințul maghiar a fost căsătorit cu nepoata lui Maximilian, Maria; împăratul însuși s-a înfățișat înaintea altarului pentru a se însura cu Ana, sora de 12 ani a lui Ludovic. Acesta a doua căsătorie trebuia să devină nevalabilă, dacă într-un an, unul dintre cei doi nepoți ai lui Maximilian, Carol sau Ferdinand, s-ar hotărî să se însoare cu Ana. În 1516, Ferdinand s-a decis pentru acest pas matrimonial, dând o declarație corespunzătoare în acest sens³⁰. Se vor căsătorii în 1521.

II. FERDINAND ȘI ZÁPOLYA ÎN LUPTA PENTRU COROANĂ

1. Începutul disputei

Împăratul Maximilian moare la 12 ianuarie 1519. La 28 iunie în același an, la Frankfurt, nepotul fostului împărat, Carol, a fost ales împărat, sub numele de Carol al V-lea (Quintul), după ce, în 1516, devenise rege al Spaniei sub numele Carlos I. Alegerea sa la Frankfurt cerea o reglementare între Carol al V-lea și fratele său, Ferdinand, cu privire la guvernarea țărilor habsburgice ale Reichului. Prin tratatul de la Worms (1521) țărilor Austriei Inferioare și Centrale au fost atribuite lui Ferdinand. Într-un al doilea acord, ținut deocamdată ascuns, de la Bruxelles (1522), lui Ferdinand i s-au atribuit Tirolul, Würtembergul și Teritoriile avansate³¹. De atunci existau două linii ale Casei de Austria, anume cea austro-germană și cea spaniolo-olandeză, de aceasta din urmă fiind legată, deocamdată, și coroana imperială romano-germană. Linia austriacă, pe care o vom urmări și noi în rândurile următoare, și-a asigurat pretenția asupra Ungariei și Boemiei în urma căsătoriei lui Ferdinand cu jagellona Ana.

27. *Ibidem*, p. 279.

28. F. Griselin, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Timișoara, 1984, p. 64.

29. V. Ciobanu, *Op. cit.* p. 119.

30. E. Zöllner, *Op. cit.* p. 196-197.

31. *Ibidem*, p. 198.

Dar cine era acest Ferdinand de Habsburg? Mama sa era Ioana („Nebuna”), fiica lui Ferdinand și Isabela, regii Spaniei, și unica lor moștenitoare. Tatăl său era Filip („cel Frumos”), fiul lui Maximilian de Habsburg și al Mariei de Burgundia, fiica și unica moștenitoare a vestitului Carol Temerarul (cei doi se căsătoriseră la Grand, la 19 august 1477; Maria va muri în 1482, în urma unui accident de vânătoare). Ioana și Filip s-au căsătorit în octombrie 1495. Ferdinand, al doilea lor fiu (celălalt era Carol), s-a născut la 10 martie 1503. Din 1521 era arhiduce de Austria³². Era priceput, abil, bun politician, avea o viziune europeană – era crescut în Spania, Țările de Jos, Austria; era mult mai simpatizat de către germani decât taciturnul său frate, Carol.

Începutul efectiv al disputei pentru coroana Ungariei s-a ivit după dezastrul de la Mohács, din 29 august 1526, în care regele Ungariei, Ludovic al II-lea, și-a pierdut viața fără a lăsa urmași³³. Este momentul în care intră în acțiune cel de-al doilea pretendent – Ioan Zápolya³⁴. El era fiul vestitului Ștefan Zápolya, ce fusese, printre altele, locțiitorul lui Matia Corvin în Austria. Era născut în 1483, iar din 1510 era voievodul Transilvaniei. Sora sa, Barbara, era căsătorită cu regele Poloniei, iar fratele său, unul dintre comandanți, murise în bătălia de la Mohács. Comite de Zips și comite al secuilor, Zápolya era cel mai puternic om al momentului în Ungaria. Avea 42 de domenii și cetăți mai importante cu aproximativ 160.000 de iobagi. Majoritatea posesiilor le avea în Ungaria Superioară³⁵. Este un ins cu o personalitate controversată („*erou al iluziilor*”, „*caracter labil*”³⁶), o parte din imaginea sa rămânând în istorie în acest fel și datorită învinuirilor din partea lui Ferdinand³⁷.

La bătălia de la Mohács, I. Zápolya nu a participat. Primind ordine contradictorii de la regele său, el l-a sfătuit pe Ludovic al II-lea să nu intre în luptă până nu se strâng la un loc toate trupele regatului. Nu a fost ascultat, iar cele întâmplate se știu. Oastea sa s-a strâns la Szeged. Aici a primit vestea dezastrului. De la Szeged, Zápolya s-a îndreptat spre nord, pe partea stângă a Tisei, ocolind astfel trupele lui Soliman conduse de Ibrahim. Fascinat de tronul rămas liber, Zápolya nu a mai făcut nici o mișcare împotriva otomanilor, deși trupele sale erau mult mai puternice decât ale lui Ibrahim, care se apropia de Szeged. De partea sa trece cea mai mare parte a nobilimii maghiare. Peste tot sunt trimiși emisari de-ai săi, adulația pentru Zápolya cuprinde mai tot regatul.

După bătălia de la Mohács, episcopul de Eger, adună toți simpatizanții lui Zápolya la Verpelét, apoi la Tokaj, unde la mijlocul lui octombrie, în cadrul unei adunări prelungite, se pronunță pentru susținerea sa în încercarea de a deveni rege. De aici, din Tokaj, pornesc spre Buda, prin Szerencs și Hatvan, electorii însoțiți de 6000 de soldați. Pe 8 noiembrie Zápolya își face intrarea în Székesfehérvár, eliberat în prealabil de către Bakics Pál, voievod sârb, trecut înainte de bătălia de la Mohács de partea ungarilor. Partizanii lui Zápolya s-au constituit în dietă. Ceremonialul are loc în 10 și 11 noiembrie în catedrala de înmormântare a regilor. Slujba religioasă a fost condusă

32. E. N. Williams, *The Penguin Dictionary of English and European History, 1485-1789*, Penguin Books, England, 1980, p. 141-142.

33. Hóman Bálint és Szekfű Gyula, *Op. cit.*, II kötet, p. 609-611.

34. *Ibidem*, p. 570-571.

35. Hóman Bálint és Szekfű Gyula, *Op. cit.*, II kötet, p. 32.

36. *Ibidem* p. 13.

37. *Idem*.

de episcopul Podmoniczky István, Verböczy flutură documentul din 1505, în afara cetății nobilimea mică își declară opțiunea, iar coroana o primește de la Perény, custodele ei de drept.

Și totuși, ceremonialul a fost incomplet. Regina, care trebuia să conducă țara până la alegerea regelui, nu era de față. Lipsea, de asemenea, Báthory István, singurul împuternicit, în calitate de palatin, conform unei hotărâri din 1485, să deschidă ședința de alegere a regelui. Lipseau, de asemenea, membrii sfatului regal, nobilii purtători de steaguri.

De partea cealaltă, în zilele bătăliei de la Mohács, Ferdinand se afla într-o călătorie la Tirol pentru a căuta ajutor pentru fratele său Carol, împotriva lui Francisc I al Franței și aliatului său papa Clement al VII-lea. Și el, ca și Zápolya, de îndată ce a aflat de moartea regelui maghiar s-a grăbit, nu să salveze Ungaria, ci pentru a obține coroana. Boemia, Ungaria și țările lor secundare puteau deveni acum habsburgice cu condiția ca Ferdinand să fie în stare să-și impună drepturile din tratatele din 1491 și 1515 și să se opună cu succes otomanilor.

La 8 septembrie 1526 Ferdinand pleacă din Innsbruck spre Viena. De aici începe o corespondență intensă, la început cu sora sa, regina văduvă Maria, apoi cu mai mulți frunțași maghiari (Nádasdy, episcopul Thomas Szalaházy, Ștefan Broderics, Alexius Thurzó etc.) în vederea găsirii modalităților de a pune stăpânire pe coroana maghiară³⁸. Partizanii lui Ferdinand erau mai slabi decât a lui Zápolya, printre ei numărându-se totuși regina Maria, o politiciană isteată, cu simpatii pentru protestantism, apoi palatinul Báthory, locuitorii din Zips, câțiva magnați unguri și croați, sașii transilvăneni.

Ferdinand a intuit însă faptul că sunt perspective mai bune pentru el de a pune stăpânire mai întâi pe coroana Boemiei. Greutăți erau și aici deoarece dieta boemă nu recunoștea dreptul ereditar al soției lui Ferdinand, Ana, iar pe de o altă parte îi stăteau împotrivă alți pretendenți la tron – familia Wittelsbach din Bavaria, de exemplu, precum și papa Clement al VII-lea, un dușman al Habsburgilor. Negociatorii săi – Siegmund de Dietrichstein și Sigismund de Polheim – au acționat însă cu dibăcie și, folosind și mari sume de bani, au reușit ca în Dieta din 23 octombrie 1526, Ferdinand să fie ales rege al Boemiei. Dietele din țările vecine – Silezia, Lausitz și Moravia, l-au confirmat pe Ferdinand³⁹. A fost încoronat la 27 februarie 1527.

Pentru obținerea coroanei maghiare, Ferdinand s-a folosit de sprijinul partizanilor săi mai sus amintiți dar a reușit să speculeze și starea de spirit creată în Ungaria după Mohács – spaima de otomani și nevoia acută de ajutor militar pentru salvarea țării. Or, Ferdinand se constituise, ca și Zápolya, de altfel, într-o astfel de speranță pentru o parte a populației maghiare. Așa se explică faptul că Ferdinand reușește, prin intermediul reginei Maria, să-l atragă de partea sa pe palatinul Báthory István, care a anulat, în calitate pe care o avea, hotărârea dietei prin care Zápolya a fost ales rege. Apoi, împreună cu regina Maria, a convocat, la Pózsony (Bratislava, Pressburg) o nouă dietă care, la 17 decembrie 1526, l-a ales ca rege al Ungariei. Ferdinand jurase, în prealabil, la sfârșitul lui noiembrie, că recunoaște și va respecta

38. I.A. Fessler, *Op. cit.* p. 400-401.

39. E. Zöllner, *Op. cit.* p. 229.

drepturile și libertățile țării. Ferdinand a fost recunoscut de cehi, croați și sloveni, dar nu a putut fi încoronat după ceremonialul obișnuit.

Iată, așadar, la numai câteva luni de la Mohács o situație nouă creată pentru Ungaria: nevoită să se dezbine, să întoarcă spatele otomanilor sau să se alieze cu aceștia pentru a susține un candidat sau altul, o Ungarie la începutul unui război civil nimicitor pentru soarta țării. Între cei doi armele urmau să decidă. Cine urma să piardă? Evident, țara.

III. CONFRUNTAREA DINTRE FERDINAND ȘI ZÁPOLYA PÂNĂ LA PACEA DE LA ORADEA (1538)

După alegerea lui Ioan Zápolya ca rege, au urmat aproape nouă luni de liniște internă pentru Ungaria, timp în care a încercat punerea pe picioare a statului maghiar. Pe plan extern situația nu era deloc liniștită. Încă de la alegerea sa, Zápolya i-a informat pe regele Poloniei, al Franței și pe sultan despre acest lucru⁴⁰. În noiembrie același an, Ferdinand, prin intermediul episcopului Dietrich Kammerer, îl atenționează pe regele Poloniei de consecințele pentru Polonia ale „uneltirilor” lui Zápolya⁴¹. Dar regele polon, mai ales după alegerea lui Ferdinand ca rege al Ungariei, stabilise linia politicii Poloniei în problema ungară, în sensul că, menținând aparent o atitudine de neutralitate, îl incita pe Zápolya, pe care l-a recunoscut ca rege „legitim” al Ungariei, împotriva Habsburgilor⁴². Totuși, de o angajare concretă a vreunei puteri europene în conflictul dintre cei doi nu poate fi vorba. La curtea Franței, cu care Zápolya intrase în legătură încă din toamna lui 1526, diplomația maghiară nu a obținut decât promisiuni, Francisc I fiind interesat în perpetuarea conflictului ca o diversivă în confruntările sale cu Carol al V-lea⁴³. Cântărindu-și totuși mai bine interesele, regele Poloniei s-a hotărât să intervină ca mediator între Ferdinand și Zápolya.

Ca personalitate potrivită să conducă tratativele dintre Ferdinand și Zápolya a fost propus cancelarul polonez Christoph Szydlowiecki, care la 8 decembrie, s-a pus la dispoziția serviciilor lui Ferdinand. La începutul lunii martie 1527, cancelarul polonez s-a dus la Praga să aranjeze armistițiul între cei doi (mai degrabă un fel de convenție). Pentru Zápolya o asemenea alegere era de dorit deoarece rândurile apropiatilor lui, care nu voiau să renunțe la o ruptură deschisă cu Ferdinand, s-au rărit simțitor, lucru evident mai ales după dieta de la Ofen, din 6 februarie 1527. Tratativele s-au încheiat la 26 martie 1527 și s-a stabilit un armistițiu până la 1 iunie 1527 și ținerea unei conferințe de pace la Olmütz⁴⁴. Punctul patru al armistițiului stabilea, ca tratativele de la

40. R. Goos, *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526-1690)*, Wien, 1911, p. 1 (în continuare: *Österreichische Staatsverträge*).

41. *Idem*.

42. V. Ciobanu, *Op. cit.* p. 145.

43. *Erdély története*, első kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, p. 410 (în continuare: *Erdély története*).

44. Textul armistițiului la R. Goos, *Österreichische Staatsverträge*, p. 2-4.

Olmütz, să fie purtate de doi reprezentanți ai lui Ferdinand și doi din partea lui Zápolya. Între timp, în înțelegere cu Sigismund I, numărul delegațiilor s-a modificat. Până la Olmütz însă, în aprilie 1527, au avut loc primele ciocniri militare între cei doi претенdenți. Este momentul în care încep intense tatonări pe lângă Petru Rareș, noul domnitor al Moldovei, în vederea alegerii sale în disputa pentru coroana Ungariei. Petru Rareș trimite împreună cu Lorenz Misschillinger, omul lui Ferdinand, un sol către acesta. Acesta ajunge pe 20 mai la Wroclaw. În întrevederea cu Ferdinand, îi propune alianța Moldovei, cerând, în schimb, feudele din Transilvania și renta anuală a Bistriței de 1000 florini⁴⁵.

Tratatul de la Olmütz a fost deschis la 1 iunie 1527. Din partea lui Ferdinand au negociat episcopul de Breslau – Jakob von Salza, tezaurarul Alexius Freiherr von Thurzo, cancelarul curții – Leonhard von Harrach și Beatus Widmann, iar din partea lui Zápolya – contele Ferenc Frangepan, arhiepiscopul de Kalocsa, Johann Statileo și protoereul (Propst) de Ofen. Ca mediatori au fost episcopul Andreas Krzycki de Plock și cancelarul polonez Christoph Szydłowiecki. Deși se stabilise ca discuțiile să se încheie la 15 iunie, ele au durat până la 20 iunie, fără să se ajungă la vreun rezultat concret. Fiecare parte cerea celeilalte să renunțe la coroana Ungariei, eventual cu unele despăgubiri, aspect de neacceptat în acel moment al disputei. Pe timpul negocierilor, armistițiul a fost prelungit până la 15 iunie (s-a semnat la Praga, la 10 iunie 1527)⁴⁶.

În vara anului 1527 s-a creat o situație favorabilă pentru Ferdinand. Eliberat de ajutorul militar acordat imperiului în Italia (la 6 mai este ocupată Roma)⁴⁷ și profitând de faptul că oștile lui Zápolya se aflau în sudul Ungariei războindu-se cu slavii răsculați, Ferdinand se decide să acționeze. În acest sens, conștient de nevoia unui ajutor pe care Carol al V-lea nu îl putea acorda (ba mai mult îl sfătuiește la negocieri cu Zápolya), Ferdinand trimite o nouă solie la Petru Rareș pentru a-l atrage în campania din Ungaria, solie formată din omul său de încredere Stepan Glinčić și secretarul sas Georg Reichersdorfer⁴⁸, care va părăsi Viena pe 27 iunie.

În iunie 1527 a pornit către Ungaria oastea lui Ferdinand formată îndeosebi din mercenari germani. Dintr-o singură încercare au ocupat Buda (23 august 1527)⁴⁹. Aici erau deja sosiți și ambasadorii lui Petru Rareș. La 12 septembrie 1527 Ferdinand era deja la Székesfehérvár. La 27 septembrie într-o confruntare sângeroasă, la Tokaj, oastea lui Zápolya este zdrobită, acesta refugiindu-se peste Tisa, înspre Ardeal.

45. R. Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș. Relații politice și militare (1527-1546)*, București, 1978, p. 27.

46. R. Goos, *Österreichische Staatsverträge*, p. 4-5.

47. A. Oțetea, *op. cit.*, p. 170; G. Dupont - Ferrier, *Du Moyen Âge aux temps modernes. 1328-1610*, Paris, 1933, p. 417-419.

48. R. Constantinescu, *Op. cit.*, p. 25.

49. *Erdély története*, p. 410.

În acest context, evenimentele din Transilvania se precipită⁵⁰. Reichersdorfer, întors din Moldova, ocupă cu mercenarii săi Brașovul, care, la 8 septembrie 1527, recunoaște în chip formal ca rege pe Ferdinand. La fel procedează mai apoi și Sibiul, de voie, de nevoie (septembrie 1527), după ce Reichersdorfer și oamenii săi, Martin Steinmetz, Török Balázs și Siegmund Sachs, uciseră câțiva notabili. Cât privește Bistrița, aceasta se raliază lui Ferdinand abia după victoria de la Tokaj. De fapt, Ferdinand, se grăbise să înștiințeze despre victoriile sale pe Rareș printr-o scrisoare, trimisă la 7 octombrie din Buda prin judele sibian Markus Pempflinger (1522-1535)⁵¹. Abandonându-l pe Zápolya, magnații Ardealului se îndreaptă acum cu toții către Ferdinand, care, la 2 noiembrie 1527, la Székesfehérvár (și nu la Buda, cum adeseori se afirmă) săvârșește ultimul act al investiției sale – încoronarea, primind coroana de la același Petru Perény.

Față de această stare a lucrurilor, Zápolya ia o decizie care va influența major poziția sa în lupta pentru coroană. El crezuse multă vreme că războiul european al Imperiului German îl va opri pe Ferdinand de la atacul asupra Ungariei. A crezut apoi că Habsburgii nu pot apăra Ungaria contra otomanilor. Atacurile otomane din sudul Ungariei (și nu numai) din 1526-1527, ca și experiența anterioară a confruntărilor otomano-habsburgice, i-au întărit lui Zápolya convingerea că otomanii nu vor suporta nepăsători „așezarea” Habsburgilor în Ungaria și că dintre cei doi inamici – otomanii și habsburgii – otomanii sunt mai puternici. Decizia a constat în trimiterea lui Hieronim Laski – voievodul de Sieradz, intrat în serviciul său, la Poartă pentru alianță. Se pare că Zápolya a făcut acest pas după multe ezitări, îndeosebi după „răscularea” Ardealului, un posibil ultim refugiu pentru el. La 29 februarie 1528⁵² sultanul l-a declarat aliat pe Zápolya și l-a asigurat de ajutorul său printr-o scrisoare⁵³.

Încurajat, Zápolya și-a adunat din nou forțele și a pornit o contraofensivă dincolo de Tisa către Kassa. Zápolya a fost înfrânt din nou, la 8 martie 1528, la Abaúj. Cu mare greutate a reușit să se salveze, refugiindu-se în Polonia, în cetatea Tarnow. Azilul tacit oferit de Sigismund I regelui fugar, a provocat o reacție violentă din partea lui Ferdinand, ale cărui trupe, aflate în Ungaria de nord, sub comanda lui Johan Katzianer,

50. Pentru evenimentele din Transilvania: L. Makkai, *Histoire de la Transylvanie*, Les presses universitaires de France, Paris, 1946, p. 120-128; *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, p.243-249; *Istoria României. Transilvania*, vol I, Cluj-Napoca, 1997, p. 514-516, *Erdély története*, p. 409-421; F. Goos, *Österreichische Staatsverträge*, p. 1-90; R. Goos, *Die Siebenbürger Sachsen*; Fr. Schuller, *Regesten zur Geschichte der Siebenbürgischen Landteile Ungarns von der Schlacht bei Mohács (29 August 1526) bis zum Tode Johann Zápolyas (21 Juli 1540)*, Hermannstadt, 1906-1907; I. Ursu, *Die auswärtige Politik der Petru Rareș, Fürst von Moldau*, Wien, 1908; F. Cazan, *Rolul orașului Sibiu în politica externă a lui Ferdinand de Austria*, *Analele Universității București*, Serie Istorie, 21 (1972), 2, p. 21-36; V. Motogna, *Relațiunile dintre Moldova și Ardeal în veacul al XV-lea*, Dej, 1928; Al. Ciorănescu, *Petru Rareș și politica orientală a lui Carol Quintul*, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii istorice*, Seria a III-a, 17, (1935), nr. 8, p. 241-256, I. Lupaș, *Individualitatea istorică a Transilvaniei*, p. 68-70, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. I, București, 1927; Cr. Feneșan, *Op. cit.*, p. 17-132; C. Felezeu, *Statutul Principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană (1541-1688)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1996, p. 11-75; R. Constantinescu, *Op. cit.*, p. 25-108.

51. R. Constantinescu, *Op. cit.*, p. 27.

52. *Erdély története*, p. 411.

53. Textul scrisorii în *Erdély története*, p. 411-412.

au atacat Spiszul polonez. În drum spre casă, Hieronim Laski declară, din Târgoviște, la 10 aprilie 1528, război lui Ferdinand⁵⁴, fapt pentru care este arestat de Radu de la Afumați, ce mai credea în izbânda lui Ferdinand, ca și Petru Rareș, de altfel.

La 28 iunie 1528 otomanii declară lui Ferdinand război, trimisul lui Ferdinand la Poartă – Johann Haberdantz fiind arestat. La 29 iulie 1528, cancelarul Szálaházi îi scrie, din Buda, lui Ferdinand despre încercarea otomanilor de a atrage în alianța antihabsburgică Moldova și Țara Românească. În acest context, Ferdinand rupe tratativele cu Petru Rareș, domnul moldovean fiind nevoit, presat și de sultan, să intre în coaliția antihabsburgică. În iulie se unesc cu Zápolya ducele Saxoniei și landgraful de Hessen, iar în octombrie regele Franței și regele Poloniei. În toamna aceluiași an, o armată zápolyană, compusă aproape în întregime din polonezi, a pătruns în Ungaria. Ea a fost urmată de Zápolya, însoțit de asemenea de trupe poloneze, plecat din Polonia în luna octombrie. Două luni mai târziu, în decembrie, el făcea joncțiunea la Lipova, cu trupele pașei de Semendria. În atari condiții, episcopul Transilvaniei – Gerendi Miklós – cel mai influent și puternic sprijinitor al lui Ferdinand în Ardeal, cere secuilor, la 25 decembrie 1527, să se mobilizeze. Petru Rareș nu intervine însă în Transilvania, decât în momentul în care află de asasinarea, la 2 ianuarie 1529, a lui Radu de la Afumați, partizan al lui Ferdinand și numirea ca domn a lui Moise Vodă, partizan al lui Zápolya⁵⁵. Campania din ianuarie a lui Petru Rareș în secuime are drept rezultat închinarea scaunelor Csik, Györgeny și Háromszék.

Ferdinand, neștiind de pregătirile de război ale turcilor, declanșează operațiuni militare, la 7 mai 1529, prin Török Bálint, comitele Timișoarei. Trei zile mai târziu, sultanul pornea campania sa contra Habsburgilor. La 14 mai Petru Rareș îi anunță pe secui că Moldova îl sprijină pe Zápolya, iar mitropolitul Sucevei pleacă la Lipova, în tabăra lui Zápolya, unde, la, 17 mai, se semnează alianța dintre cei doi.

Planul acțiunilor militare prevedea: sultanul urma să desfășoare ofensiva în direcția Buda – Viena; Zápolya trebuia să acționeze în Banat, contra lui Török, și să ocupe vestul Transilvaniei; domnul Țării Românești urma să atace Brașovul, Făgărașul și Sibiul, iar Petru Rareș în partea de est a Transilvaniei – cu o parte a oștilor prin nord (eventual din Maramureș) în urma joncțiunii cu cele ale lui Zápolya, iar cu grosul oștirii sale prin Țara Bârsei.

Față de situația creată ferdinandiștii convoacă dieta Transilvaniei (de fapt adunarea stărilor din Transilvania), prima, la Grind, la 21 ianuarie și a doua, la Târgu-Mureș, la 24 februarie același an. Prima dintre ele, convocată și prezidată de episcopul Transilvaniei, Gerendi Miklós, a avut caracter legislativ – refuzul de a vota subvențiile necesare armatei lui Ferdinand, iar a doua, convocată și prezidată de voievodul Alexius de Bethlen, la care, pe lângă reprezentanții nobililor, sașilor și secuilor, au participat și cei ai orașelor, a deliberat asupra pericolului ce a amenințat Transilvania din partea noului voievod al Țării Românești⁵⁶. Ferdinandiștii urmau să se adune la Zalău, sub

54. R. Constantinescu, *Op. cit.*, p. 29.

55. I. Ursu, *Din influențele politicii europene asupra istoriei noastre. Moise Vodă, 1529, martie-1530, august*, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria a II-a, 36 (1913-1916), p. 517-528; S. Nicolaescu, *Moise Vodă (martie 1529-29 august 1530)*, în "Arhivele Olteniei", 18, 1939, p. 406-429; C. C. Giurescu, D.C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. II, București, 1976, p. 276.

56. Gh. Bichicean, *Adunări de stări în Țările Române. Congregațiile generale în Transilvania voievodală*, Sibiu, 1998, p. 346-347.

conducerea lui Török Bálint, Markus Pempflinger și a lui Ștefan Mailat. Oastea urma să se îndrepte spre Ungaria pentru a face joncțiunea cu trupele lui Katzianer. Susținerea unor astfel de inițiative a fost slabă. Doar sașii și nobilii lui Török Bálint s-au declarat de acord.

Practic, în anul 1529, confruntările militare dintre Zápolya și Ferdinand (avem în vedere cele directe) s-au purtat în Transilvania. În nordul Transilvaniei, dinspre Maramureș, oștile moldovene și cele ale lui Erdélyi Gergely și voievodului Bethlen Elek – reprezentantul lui Zápolya în Transilvania, ajung la sfârșitul lui iunie până la Ciceu. Grosul oastei lui Petru Rareș intră în secuime la 5 iunie. Împreună cu secuii, care i se alătură, la 20 iunie, 12000 de oameni ai lui Petru Rareș ajung în fața Brașovului. Ferdinandistii părăsesc tabăra de la poalele Perșanilor și se închid în fortăreața Feldioara. Török Bálint, crezând că oastea Moldovei este slab înarmată, decide să dea lupta în câmp deschis. Prima ciocnire are loc pe 21 iunie. Török Bálint și Gerendi părăsesc câmpul de luptă, iar Mailat, rămas singur, abia scapă grav rănit. La 22 iunie pâlcurile izolate ale oastei ferdinandiste sunt nimicite. În zilele următoare, căpitanul oștilor crăiești în estul Transilvaniei, Farnai Vitéz Márton îl alungă pe Gerendi Marton, din Sânmărtin și ia în stăpânire estul provinciei. La începutul lunii iulie, comandantul crăiesc Kún Kocsárd, intră în Alba-Iulia, unde îl instalează pe locotenentul regal Báthori István, apoi face joncțiune la Târgu-Mureș cu Farnai și pătrund în secuime.

După căderea Turdei și Albei, ferdinandistii s-au retras la Sibiu, așa încât numai Brașovul și scaunele din sud mai țineau cu Ferdinand. Ei încearcă un atac asupra lui Báthory, la Alba-Iulia, dar oamenii lui Pempflinger, porniți din Sebeș, la 14 august, stau 10 zile dincoace de Mureș fără să atace. La 23 august 1529, muntenii lui Moise Vodă trec munții în Transilvania, atacă Sebeșul, desfășoară apoi o razie în această zonă săsească, iar la 4 septembrie, lângă Sibiu, la Turnișor, încheie un armistițiu cu sașii.

În Ungaria, Soliman face joncțiunea cu oastea lui Zápolya la Mohács (18-19 august 1529). Oștile împreunate pătrund în Buda, la începutul lui septembrie, iar Zápolya este instalat ca rege de această dată cu ajutor otoman⁵⁷. De acum înainte, până în 1536, Zápolya va apărea ca o creatură a lui Soliman.

În Transilvania, oastea lui Petru Rareș își continuă incursiunea luând în stăpânire Bistrița și Cetatea de Baltă (la 22 septembrie avea deja un pârcălab aici). Brașovul și Făgărașul i se închină, prin tratat, la 3 noiembrie 1529. După retragerea sa și a oștilor lui Moise Vodă, în Transilvania se mai confruntă doar secuii lui Kún Kocsárd, Tamási Barabás și Sárvári Miklós cu Mailat, singurul, împreună cu sibienii, de partea lui Ferdinand. Dieta de la Iernut, convocată de către Zápolya, în septembrie 1529, venea să consfințească stăpânirea acestuia asupra Ardealului⁵⁸.

Însă situația internațională a lui Zápolya era foarte delicată. Excomunicat de papă la cererea lui Ferdinand, și cum alianța încheiată la 1 septembrie 1529 cu Francisc I împotriva lui Ferdinand nu-i mai putea fi de nici un folos, datorită înfrângerii regelui francez de către Carol al V-lea în cursul aceluiași an, Ioan Zápolya a solicitat din nou, în luna decembrie 1529, ajutorul militar al lui Sigismund I⁵⁹. În cazul în care ar fi

57. A. Decei, *Op. cit.*, p. 176-177.

58. Gh. Bichicean, *Op. cit.*, p. 347.

59. V. Ciobanu, *Op. cit.*, p. 148.

reputat victoria cu ajutorul polonez și fără colaborarea sultanului, atunci prezența otomană în Ungaria nu s-ar mai fi justificat. Sigismund a refuzat însă, deoarece nu voia să renunțe la politica sa de neutralitate și mai ales pentru că dorea să evite conflictul cu Poarta. În schimb a continuat să persiste în ideea posibilității concilierii pașnice a celor doi rivali. În acest scop, la 31 martie 1531, a încheiat o înțelegere cu Georg von Sachsen, unchiul lui Ferdinand, potrivit căreia trebuiau să facă demersuri pe lângă aceștia, cu scopul de a-i determina să încheie un armistițiu cu durata de un an.

Tratativele au început la 29 septembrie 1530, la Posen, mediatori fiind reprezentanții lui Sigismund I și ai lui Georg von Sachsen. Instrucțiunile lui Ferdinand pentru delegații săi (episcopul de Breslau – Jakob von Salza, Adalbert von Pernstein, Sigismund Freiherrn von Dietrichstein, Johan Pflug von Rabenstein, Siegmund Freiherrn von Herberstein și Dr. Beatus Wildmann) sunau, în esență, așa: Zápolya să renunțe la titlul de rege, să nu ia inițiativa unui război, urmașilor săi să li se interzică orice revendicare asupra coroanei ungare. Dacă dorește, Zápolya poate deveni guvernator, dar rege va fi Ferdinand, iar stărilor îi vor depune jurământ de credință lui Zápolya numai în calitate de guvernator. Toate proprietățile persoanelor juridice și spirituale să fie restituite. Delegații din partea lui Zápolya, în frunte cu Ferenc Frangepan, erau împuterniciți să susțină următoarele puncte de vedere: Zápolya nu era decis, având în vedere legăturile sale cu Poarta, să intervină între Ferdinand și sultan. Titlul și succesiunea la tron să rămână reglementate conform înțelegerii din 1463 și 1491. Zestrea văduvei Maria, Zápolya era dispus să o plătească cu 100000 de guldeni în patru rate. Ferdinand trebuia să-i reabiliteze numele lui Zápolya. Dacă Ferdinand rezolvă această ultimă cerere, Zápolya urma să acționeze pe lângă sultan pentru a-l opri de la plănuita acțiune militară împotriva lui Ferdinand.

Divergențele apărute au generat un curs sinuos al tratativelor. Totuși nu s-a ajuns la soluția armelor. La 10 noiembrie 1530 s-a semnat un armistițiu pe durata unui an, începând de la 13 decembrie 1530⁶⁰, armistițiu care lăsa posibilitatea unor noi tratative dar constituia, pentru ambele părți, răgazul pentru întărirea pozițiilor.

În timp ce Ferdinand ratifica, la 25 noiembrie, la Ehingen, armistițiul, Zápolya nu voia să facă același lucru fără a se înțelege în prealabil cu sultanul. Hotărârile armistițiului au fost atât de puțin luate în considerare de ambele părți încât regele Sigismund I a trimis pe agentul său, Stanislau von Steinberg, în Ungaria penru a-i obliga atât pe Zápolya, cât și pe căpitanul lui Ferdinand, Wilhelm von Rogendorff, să respecte înțelegerea. După câteva ciocniri între oștile celor doi, s-a convenit ca Ferdinand și Zápolya să-și trimită reprezentanții la Visegrád, la 16 ianuarie 1531 pentru negocieri. La Visegrád, reprezentantul lui Zápolya, Hieronim Laski, a cerut ca bază a tratativelor, predarea tuturor orașelor și castelelor (Schlösser) pe care le poseda Ferdinand în Ungaria regelui Sigismund I și ducelui Georg von Sachsen, sau cel puțin orașele Zeben (Kisszeben), Trenthschin, Pressburg, Tyrnau, Altenburg, Gran și Visegrád. Reprezentantul lui Ferdinand, Wilhelm von Rogendorff, a refuzat. Față de situația creată s-a stabilit, deocamdată, un armistițiu de 8 zile.

60. Textul armistițiului la R. Goos, *Österreichische Staatsverträge*, p. 10-11.

La 21 ianuarie 1531, s-a încheiat, la Visegrád, un nou armistițiu pe trei luni între Ferdinand și Zápolya⁶¹. Un armistițiu mai lung fără știrea împăratului părea imposibil. În cele trei luni ale armistițiului, Hieronim Laski trebuia să-l determine pe sultan să-și dea consimțământul pentru un armistițiu de un an. În caz că îi reușea acest lucru, Ferdinand trebuia, ca la 22 aprilie 1532, în ziua în care expira preconizatul armistițiu, să cedeze Gran și Visegrád, iar Zápolya să cedeze Erlau și Kesmark, în custodia lui Sigismund I și Georg von Sachsen. Despre aceasta Wilhelm von Rogendorff a încunoștiințat cele două curți și a hotărât să controleze activitatea lui Hieronim Laski la Poartă, dându-i, în acest sens, lui Ferdinand Kyros scrisoare de recomandare către marele vizir Ibrahim pașa și către guvernatorul regatului maghiar Gritti.

Hieronim Laski a avut succes la Poartă. La întâi aprilie Wilhelm von Rogendorff este înștiințat de Gritti și Ibrahim pașa că sultanul se va abține de la un atac asupra lui Ferdinand pe durata unui an. În timp ce Hieronim Laski, împreună cu Ferenc Frangepan și Kaspar Ráskav, se gândeau la pornirea tratativelor, Wilhelm von Rogendorff a plecat din Ungaria la Praga. Într-o scrisoare către Leonard von Velss, din 19 aprilie, Hieronim Laski cerea cu insistență începerea negocierilor și propunea ca armistițiul, cu durata de un an, să înceapă de la 1 mai, iar pentru perioada 22 aprilie – 1 mai să li se interzică trupelor lui Ferdinand să se dede la acte ostile⁶².

Prima întrevedere dintre delegații celor două părți a avut loc pe 11 mai la Visegrád. Delegațiilor săi, în frunte cu Wilhelm von Rogendorff, Ferdinand le-a poruncit, prin instrucțiunile din 20 aprilie, să nu dea curs unei eventuale cereri a lui Laski de a da în gaj mai multe orașe decât Gran și Visegrád. În timpul tratativelor următoare s-a stabilit de comun acord, ca regatul Ungariei să nu fie divizat și să aparțină unui singur conducător. Asupra conducătorului regatului, pozițiile erau diametral opuse. Fiecare parte îi cerea celeilalte să renunțe la tron contra unor despăgubiri importante. Cu toate aceste divergențe teama de uneltirile lui Gritti, de o opoziție a magnaților maghiari și aversiunea față de o eventuală mediere poloneză au făcut ca, în final, să se semneze, la 17 mai, la Visegrád, un armistițiu de un an⁶³. S-a stabilit ca în termen de două luni Ferdinand să cedeze Gran și Visegrád, iar Zápolya Erlau și Kesmark.

La sfârșitul anului 1531 și începutul celui următor situația lui Ferdinand s-a înrăutățit. Rândurile adepților săi s-au rărit, iar în Zips Hieronim Laski se războia fără teamă. Situația financiară a lui Ferdinand s-a înrăutățit, iar în Germania mai mulți prinți electori nu l-au recunoscut ca rege german (fusesse ales la 5 ianuarie 1531), ba mai mult, înverșunării duci catolici ai Bavariei, împreună cu landgraful Filip de Hessa și alți protestanți, s-au dat la tratative cu Zápolya. La toate acestea se mai adaugă și un posibil atac otoman din cauza uneltirilor lui Gritti. Pentru a preveni acest atac, la 5 noiembrie 1531 Ferdinand îi imputernicește pe Leonhard von Nogarola și Josef von Lamberg, să negocieze la Poartă pe următoarele baze: în caz că sultanul nu voia sub nici o formă să renunțe la atacul din Ungaria, Ferdinand era dispus să îi atribuie lui Zápolya, nu numai acea parte din Ungaria pe care acesta o deținea deja, ci întregul regat atât timp însă cât el nu se va căsători, după moartea lui Zápolya țara revenindu-

61. *Ibidem*, p. 14-16.

62. *Ibidem*, p. 17.

63. Textul armistițiului la R. Goos, *Österreichische Staatsverträge*, p. 19-24.

i din nou lui Ferdinand. Dar aceste propuneri de cedare a Ungariei au ajuns numai până la Niș deoarece sultanul deja de la 25 aprilie 1532 începuse atacul împotriva lui Ferdinand.

Împotriva celor aproximativ 200000 de otomani, parlamentul din Regensburg aprobase, la sfârșitul lunii mai, înarmarea a 40000 de pedestri și 8000 de călăreți. Era târziu, situația Habsburgilor fiind cu atât mai critică cu cât la 5 iulie, la Belgrad, sultanul la primit cu ceremonialul regal pe ambasadorul Franței, Rinçon – care mai înainte fusese în Polonia și la Zápolya pentru negocieri. La Belgrad s-a încheiat o înțelegere, în temeiul căreia Imperiul Otoman urma să ajute Franța împotriva tendințelor Habsburgilor de hegemonie europeană atât pe uscat cât și pe mare⁶⁴.

Trupele austriece s-au strâns greu, otomanii pătrunzând adânc (ocupaseră între timp cetățile Siklós, Egerszeg, Babócsa, Güns) până la Graz. Carol al V-lea și Ferdinand au pătruns în Viena abia pe 23 septembrie când deja otomanii au început retragerea. Dacă acum trupele s-ar fi pornit împotriva lui Zápolya acesta ar fi fost definitiv distrus. Dar opoziției antihabsburgice din imperiu i-a reușit dizolvarea oastei imperiale. Katzianer, șeful trupelor rămase în Austria, nu a îndrăznit nici el să intervină în Transilvania, unde Sibiul singur se apăra cu succes împotriva acoliților lui Zápolya⁶⁵.

Presat de împrejurări, Ferdinand s-a hotărât să pornească noi negocieri cu Zápolya, de data aceasta decis să încheie nu numai un armistițiu, ci și o pace dacă e posibil. El l-a delegat pe Johann Katzianer pentru negocieri, dându-i, pe 22 octombrie, noi instrucțiuni amănunțite: Zápolya trebuia să renunțe la posesiunile sale din Ungaria pentru suma anuală de 20-50000 de ducăți. Dacă nu era de acord cu aceasta, putea să-și mențină posesiile pe mai departe, dar era obligat să-i achite lui Ferdinand, ca rege în drept, 100000 de ducăți, apoi anual 50000 sau cel puțin 30000 de ducăți. Zápolya trebuia să rămână burlac și posesiile sale să-i revină, după moartea sa, lui Ferdinand. Ferdinand dorea apoi ca Zápolya să intervină la sultan pentru a încheia o pace pe care și Carol al V-lea să o consfințească. Dacă nu se putea ajunge la o astfel de înțelegere definitivă, atunci să se încheie un armistițiu pe 2-3 ani sau cel puțin 1 an.

Din partea lui Zápolya au fost desemnați pentru negocieri, la 9 noiembrie, arhiepiscopul de Kalocsa Ferenc Frangepan, cancelarul Verböczy, Ștefan Broderics, Thomas Nádasdy și alții. Katzianer a venit, la mijlocul lui decembrie, la Tyrnau și a tratat numai cu Nádasdy în prima fază.

Zápolya i-a refuzat lui Ferdinand propunerile de pace, atenționându-l asupra sprijinului pe care îl putea primi în orice clipă de la otomani. Ferdinand începe să cedeze și i-a propus, în final, lui Zápolya următoarele căi de compromis: coroana Ungariei să-i revină fiului mai mare al lui Ferdinand, iar în privința domeniilor cuvenite în Ungaria cele două părți să se supună deciziilor lui Carol al V-lea, Sigismund I și Georg von Sachsen. În cazul în care Zápolya renunța la posesiile din Ungaria, urma să fie despăgubit din veniturile Regatului Neapole, primea titlul de rege al Ungariei sau

64. P. Gaxotte, *Histoire des Français I*, Collection "L'Histoire", Flammarion, 1951; G. Dupont - Ferrier, *Op. cit.*, p. 420. A. Malet, *Op. cit.*, p. 100; A. Decei, *Op. cit.*, p. 177-178.

65. Pentru acest puternic sentiment de apărare a statutului lor (al sașilor), vezi Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992, p. 204-231.

al unui alt regat aparținând de coroană, dar trebuia să-și stabilească reședința în afara regatului Ungariei.

Din 23 decembrie 1532, Katzianer a tratat cu Ferenc Frangepan, la Megyer. Pe 26 decembrie, Katzianer l-a anunțat pe Ferdinand, că Ferenc Frangepan era dispus să încheie un armistițiu până la sfârșitul lui aprilie 1533 și pentru ținerea unor noi tratative. Aceste noi consfătuiri trebuiau să aibă loc în timp de 4-6 săptămâni și să înceapă la Altenburg. Armistițiul a fost semnat la 30 decembrie, reprezentanții lui Zápolya promițând să obțină acordul domnului lor în cel mult 15 zile⁶⁶.

Noile tratative dintre Ferdinand și Zápolya s-au purtat la Pressburg, nu Altenburg cum fusese stabilit (Altenburgul era cuprins de epidemie). La discuții au participat și delegați din Boemia și Moravia. Tratativele nu au avut un curs prielnic: părțile sufereau de neîncredere reciprocă, iar trimișii lui Zápolya căutau să le tergiverseze, aspecte despre care Katzianer și colegii săi l-au informat de Ferdinand la 2 martie 1533. Retragera de către Zápolya a reprezentanților săi de la tratative nu a putut decât să-l bucure pe Ferdinand, cu atât mai mult cu cât de la Istanbul îi veneau știri optimiste privind încheierea unei păci cu Poarta.

La 22 iunie 1533, Imperiul Otoman încheia primul tratat de pace cu Austria, eveniment foarte important în execuția planurilor europene ale lui Carol al V-lea și în disputa pentru tronul Ungariei. Negocierile la Poartă le-a purtat, în numele lui Ferdinand, Hieronymus de Zara, iar pacea a fost semnată de către ambasadorul austriac Schepper. Condițiile păcii erau următoarele: 1. Regele Ferdinand îl recunoștea pe sultan ca suzeran și tată; 2. Ferdinand va respecta țara otomană ca pe propriul său teritoriu, iar sultanul va recunoaște Austria ca pe propria sa țară și pe supușii ei ca pe proprii săi supuși; 3. Ferdinand a renunțat la pretențiile sale de moștenire asupra Ungariei, dar i-a fost lăsată din fosta Ungarie o fâșie de teritoriu din nord-vest, pe care era stăpân efectiv; 4. Pentru aceasta se va trasa sub supravegherea reprezentanților lui Zápolya, aflat sub protecția Porții, și ai regelui Ferdinand o linie de frontieră care, după ce va fi confirmată de Poartă, va deveni valabilă; 5. Moștenirea personală a reginei văduve Maria, sora lui Ferdinand, îi era recunoscută pe viață; 6. Prevederile acestei păci erau eterne⁶⁷.

Situația lui Ferdinand s-a îmbunătățit și mai mult în momentul în care, la 21 octombrie 1533, marele vizir Ibrahim pașa pleca, pentru mai bine de doi ani, în campania contra Iranului, în locul său rămânând să se ocupe de afacerile Imperiului Aias pașa, total dominat de Gritti. În audiența de despărțire, care a avut loc pe 2 iunie 1534 (la 11 iunie sultanul urma să plece personal în campania contra Iranului), sultanul i-a spus, pe un ton dur, lui Schepper, să-i facă cunoscut lui Ferdinand să se abțină de la orice acțiune contra lui Zápolya. Favorabil era pentru Ferdinand și faptul că încă din vara anului 1533 Gritti fusese împuternicit de către marele vizir să medieze în conflictul Ferdinand - Zápolya, îndeosebi în problema frontierei, știindu-se bine faptul că acest Gritti nu se afla în relații tocmai bune cu Zápolya. Gritti pleacă din Istanbul la 18 iunie

66. Textul armistițiului la R. Goos, *Österreichische Staatsverträge*, p. 34-39.

67. A. Decei, p. 179.

1534 spre Ungaria, prin Țara Românească și Ardeal, dar este ucis la Mediaș, la 29 septembrie 1534⁶⁸, fapt care i-a creat lui Ferdinand speranța eronată că Zápolya, părtaș la cele petrecute, va cădea în dizgrația sultanului.

Zápolya, necunoscând atitudinea sultanului față de cele petrecute la Mediaș, s-a grăbit să înceapă tratative noi cu Ferdinand. La sfârșitul lui septembrie Broderics este trimis de Zápolya la Viena pentru a spiona poziția lui Ferdinand. Întors la Oradea el a explicat că Ferdinand nu voia să renunțe la pretențiile sale în Ungaria. Cu cât se apropia termenul raportului de informare către sultan, cu atât mai nerăbdător căuta Zápolya, la sfatul prietenilor săi, să intre în legătură cu Ferdinand.

În martie 1535 Zápolya și-a făcut cunoscute propunerile sale la Viena, prin Broderics. Era o evidentă dare înapoi. Zápolya era de acord să posede regatul și titlul de rege numai pe timpul vieții; după moartea sa regatul urma să-i revină lui Ferdinand sau urmașilor săi. În final Zápolya l-a cerut ca mediator la viitoarele tratative pe nunciul papal Hieronymus Rorarius. Zápolya era dispus la tratative pentru 23 aprilie, în Ungaria, la Altenburg. La începutul lunii mai au apărut la Viena Ferenc Frangepan, Verböczy și alți trimiși ai lui Zápolya. Aici s-a hotărât un armistițiu valabil pe durata discuțiilor și pentru încă 25 de zile după plecarea lor din Viena. Armistițiul a fost semnat la 12 mai⁶⁹.

Tratativele dintre Ferdinand și Zápolya la Viena, din mai-august 1535, au eșuat deoarece nici una din părți nu renunța la poziția sa. Ferdinand îi cerea opusului său să renunțe la regat, oferindu-i în schimb Zipsul, o pensie și titlul de rege. Propunerea delegațiilor lui Zápolya ca fiecare dintre ei să posede ce aveau pe moment, li s-a părut celorlalți de neacceptat. Pentru a împiedica un eșec total al tratativelor, împăratul i-a promis lui Zápolya, prin Ferenc Frangepan, că îi va trimite un împrumut de-al său pentru discuții. Armistițiul a fost prelungit până la 1 iunie 1536. Broderics a rămas deocamdată la împărat⁷⁰.

În această perioadă în Transilvania situația era favorabilă lui Zápolya. Mailat trecuse deja de partea lui Zápolya, iar la 29 februarie 1536 intră în Sibiu, orașul fiind astfel, după aproape 10 ani, supus. De asemenea în nord, Slovacia și Maramureșul la începutul anului 1536 erau în mâinile lui Zápolya, cu excepția orașului Kaschau. Așa se explică faptul că trimisul împăratului Carol al V-lea, arhiepiscopul de Lund Johann Wese, se va izbi, la începutul lunii iunie 1536, la Oradea, de o poziție intransigentă a lui Zápolya. Singurul lucru pe care l-a realizat a fost prelungirea armistițiului, care expirase pe 31 mai, până la 15 iunie. Începutul războiului dintre Carol al V-lea și Francisc I, în toamna anului 1536, mazilirea lui Ibrahim pașa și trecerea de partea lui Zápolya a influentului Valentin Török, în 1536, l-au determinat pe Zápolya să lase la o parte chestiunea păcii cu Ferdinand, eventual până la deznodământul războiului împăratului cu regele Franței. Acestui scop i-a servit și prelungirea armistițiului de la 15 iunie până la 1 octombrie 1536. Toate încercările ulterioare din toamna aceluiași an

68. Despre episodul Gritti la A. Decei, *Aloissio Gritti în slujba sultanului Soliman Kanunî după unele documente turcești inedite (1533-1534)*, în *Studii și materiale de istorie medie*, vol. VII, 1974, p. 101-115; *Erdély története*, p. 416-418.

69. Textul armistițiului la R. Goos, *Österreichische Staatsverträge*, p. 42-44.

70. *Ibidem*, p. 51-52.

ale lui Wese au rămas fără rezultat. Zápolya s-a hotărât să se folosească de situația delicată a lui Carol al V-lea în războiul cu Francisc I pentru a impune o parte din pretențiile sale lui Ferdinand. Singura realizare a lui Wese a fost prelungirea armistițiului până la 17 aprilie 1537 (s-a semnat la Oradea, la 17 septembrie 1536), Wese va părăsi Oradea în noiembrie 1536, împreună cu Ferenc Frangepan – trimisul lui Zápolya la împărat cu misiune specială.

Nu a plecat bine Wese din Oradea și ostilitățile reîncep printr-o ofensivă generală a lui Zápolya. În nord, la 4 decembrie 1536 Kaschau (Kassa), „*scutul și inima Ungariei superioare*”, cade în mâinile lui Fráter György (Martinuzzi). Pe cursul Dravei, Hans Katzianer, care avea o oaste de aproape 40.000 de oameni⁷¹, pierde, împotriva beiiului Bosniei, cea mai importantă bătălie de câmp deschis din Ungaria de după Mohács. Pe fâșia de pământ dintre Ofen și Drava, Török duce un război de pradă de nestăvilit, iar în nord-vestul Ungariei oștile lui Podmaniczky pustiau totul. Abia intervenția lui Leonhard Velss a dus la o echilibrare a forțelor în Ungaria superioară. Intuiția lui Ferdinand de a deschide ostilități în spatele lui Zápolya, în Transilvania, a eșuat, pe de o parte, din lipsă de bani, iar pe de altă parte, deoarece dieta imperială nu mai era dispusă la cheltuieli contra Ungariei. În acest context Ferdinand, lipsit și de ajutorul efectiv al lui Carol al V-lea⁷², a trebuit să se descurce singur.

3. PACEA DE LA ORADEA

1. Preliminariile păcii.

În primăvara lui 1537 de ambele părți se auzeau voci care îndemnau la reluarea tratatelor. Ferdinand era presat de fratele său să încheie pace avându-se în vedere prelungirea stării de război cu Francisc I. Printre apropiați, Thurzó și primarul Granului, Paul von Várda, îl avertizau pe Ferdinand să se abțină de la acțiuni războinice. De partea cealaltă, pe la mijlocul lunii aprilie 1537 un secretar al lui Zápolya a sosit la Viena.

Tratativele au început la Kremnitz, în iunie, între Broderics și reprezentantul lui Ferdinand, Wese, dar s-au desfășurat anevoios, fiecare parte solicitând lucruri de neadmis pentru cealaltă. Între timp tratativele s-au mutat la Weitzen la presiunea reprezentanților lui Zápolya. Dar și aici discuțiile nu au dus la nici un rezultat. Față de manevrele lui Zápolya, Ferdinand nu putea să-l convingă cu nici un rezultat pozitiv în politica sa internă sau externă. În Ungaria superioară Velss nu a obținut, în confruntările sale cu Hieronim Laski, nici un progres, în timp ce politica lui Zápolya s-a întărit prin alipirea lui P. Perény și Bebek. Dar și în afara Ungariei nu s-au creat condiții favorabile lui Ferdinand: Petru Rareș s-a dat mai degrabă de partea lui Zápolya, misiunea lui Spinzenstein la Poartă a eșuat, iar în Germania prinții protestanți s-au postat într-o poziție de respingere. În momentul în care tratativele erau pe punctul de a îngheța, în delegația lui Zápolya a apărut Perény, care a întreținut relații foarte strânse cu toți delegații implicați în discuții.

71. Erdély története, p. 419.

72. F. Cazan, *Divergența de păreri dintre Ferdinand de Austria și Carol Quintul privind Transilvania*, în *Analele Universității București, Istorie*, Anul XXIII, nr. 1, 1974, p. 15-25.

Reluarea tratatelor s-a realizat printr-un pas făcut de Zápolya. Ferdinand i-a venit în întâmpinare cu atât mai bucuros cu cât în timpul acelor zile primise știrea rușinoasei înfrângerii în Slavonia a lui Katzianer. La sfârșitul lui octombrie, la Viena, cancelarul lui Zápolya, Ștefan Matusnai, a prezentat următoarele propuneri: Zápolya să posede în continuare toate proprietățile pe care le avea în Ungaria, printre care Diosgyőr și Huszt. După încheierea unei păci urma înapoierea imediată a patrimoniului său. Dacă împăratul sau Ferdinand deschideau ostilitățile contra turcilor, Zápolya va acționa împreună cu ei. Dacă moare fără urmași, jumătate din posesiile lui să aparțină împăratului. Dacă propunerile prezentate erau acceptate, Zápolya îi dădea asigurări suficiente lui Ferdinand privitoare la succesiune. Dacă nu-i erau refuzate propunerile, atunci episcopul de Lund, Wese, trebuia să vină la Oradea pentru tratative.

La mijlocul lunii noiembrie Wese, trimisul lui Ferdinand, a sosit în tabăra lui Velss, la Varannó. Aici i-a invitat pe Perény și pe Fráter György. Perény era de acord, pe când celălalt a ezitat din cauză că regele Franței și-a trimis un reprezentant la curtea lui Zápolya pentru zădărnicierea tratatelor și pentru că otomanii au dat de înțeles că-și vor muta ostilitățile în următorii ani contra Ungariei⁷³.

Pe 29 noiembrie au venit Wese, Velss și Hieronim Laski (acesta în nume propriu) la Rozgony, în Kaschau, și s-au întâlnit cu Perény și Fráter György. S-a încheiat, pentru început, un armistițiu, la 1 decembrie, ce urma să înceapă pe 3 decembrie 1537. S-a hotărât apoi, la insistențele lui Wese, ca loc al tratatelor următoare Sárospatak, iar ca dată pentru prima discuție 20 decembrie.

La Sárospatak, din partea lui Ferdinand au venit Wese și Velss, iar din partea lui Zápolya - Frangepan, Broderics, Perény și Martinuzzi. Instrucțiunile lui Wese, conțineau, în esență, în cele 34 de puncte următoarele: în schimbul înapoierii Kashau-ului și a celorlalte localități care îi fuseseră luate datorită ultimului armistițiu, Zápolya primea toată Ungaria, Ofen-ul și Timișoara inclusiv. În privința Croației, Dalmației și Moraviei, Zápolya putea să ridice orice pretenții. Ferdinand cerea din posesiunea lui Zápolya, după moartea acestuia, numai ce el însuși (Ferdinand) poseda. În cazul încheierii păcii o delegație comună îl va înștiința pe sultan, solicitându-i să respecte pacea. Împotriva oricărui dușman, îndeosebi a otomanilor, vor acționa împreună, dar dreptul să convoace parlamentul (dieta) în cazul unui război și să proclame mobilizarea generală îi revenea numai lui Ferdinand. În sfârșit, după încheierea păcii, Zápolya să nu întrețină nici o legătură cu vreo putere și să nu aibă nici un reprezentant.

Discuțiile care au urmat nu au dat roade, delegații lui Zápolya, mai ales Frangepan, ferindu-se să dea un răspuns categoric. Pentru a evita eșecul, pe 29 decembrie armistițiul s-a prelungit până la sfârșitul lunii ianuarie 1538. La cererea partidei lui Zápolya și pentru a nu îngheța de tot negocierile de pace, Wese a declarat că vine la Oradea sub trei condiții: Zápolya să fie dispus să cedeze Kashau și celelalte localități luate în urma ultimului armistițiu; negociatorului împărătesc i se permitea să plece oricând din Oradea: nu se va discuta nimic despre restituirea posesiilor lui Zápolya.

2. Pacea de la Oradea.

La începutul lunii ianuarie 1538, arhiepiscopul de Lund, Wese, a fost primit la Oradea cu mare cinste. Demararea rapidă a tratatelor a fost împiedicată de faptul că

73. R. Goos, *Österreichische Staatsverträge*, p. 58-59.

Wese s-a îmbolnăvit, mai multe zile fiind nevoit să stea la pat, apoi nu s-a putut obține pentru Velss scrisoare de liberă trecere. De partea cealaltă, Zápolya începuse să oscileze în promisiunea că va acționa împotriva otomanilor, probabil din cauza influenței trimișilor francezi care au venit în acest timp la Oradea și a încercărilor principelui de Brandenburg de a se impune ca mijlocitor al păcii⁷⁴.

În această atmosferă, care era foarte puțin propice succesului, Wese preia tratativele cu Frangepan, Broderics, Martinuzzi, Perény, Verböczy, Ștefan Homonnay și Emerich Bebek. Consilierii lui Zápolya au cerut preluarea de către Zápolya a Tokaj, Regéc, Huszt, Munkács și Diösgyör. Asupra ultimelor două, Wese a refuzat, spunând, foarte indignat, că aceste locuri, deși se aflau pe moment în posesia lui Zápolya, aparțineau zestreii regine văduve Maria. În ceea ce privește Zipsul s-a ajuns la înțelegerea ca Wese să intervină la împărat pentru restituirea ținutului respectiv lui Zápolya. Wese a cerut în schimb Pesta, Kashau, Transilvania și coroana, care se aflau în posesia lui Zápolya.

Deoarece nici una dintre părți nu era dispusă să renunțe la pretențiile afișate, tratativele au ajuns într-un punct mort, mai ales când Zápolya a explicat că înainte de sosirea verii nu putea să acționeze împotriva turcilor. Ferdinand, a cărui poziție se îmbunătățise prin încheierea armistițiului între fratele său și Francisc I, obosit de tratativele acestea fără perspectivă, era dispus să renunțe la instrucțiunile inițiale. Wese rămânea în continuare la Oradea în urma unui ordin al împăratului. Pentru punctele aflate în conflict s-a hotărât constituirea unei comisii formată din patru membrii din fiecare parte. Dacă aceștia nu reușeau să rezolve problemele în litigiu, atunci trebuia să fie solicitat împăratul.

Perspectivile păcii s-au luminat, în momentul în care Zápolya a renunțat la reprimirea Zipsului, fapt pentru care Wese nu a mai solicitat imediată trecere a lui Zápolya împotriva turcilor. La 29 ianuarie 1538, Wese, de pe patul de boală, i-a împărtășit lui Ferdinand speranța încheierii păcii, după care a prelungit armistițiul – de la 7 februarie până la mijlocul lui martie, sugerându-i, în același timp, lui Ferdinand ca pe lângă pace să se stipuleze în documentul ce se va fi încheiat și un armistițiu de un an.

Pe 24 februarie a fost încheiată pacea. La început prevederile ei au fost ținute secrete. Pentru opinia publică, comisarii trebuiau să arate că la Oradea nu s-a ajuns la nici o înțelegere, și că Frangepan și Broderics au fost trimiși la împăratul Carol al V-lea și Ferdinand, pentru noi tratative. În realitate au plecat amândoi pentru a le primi jurământul și ratificarea. De asemenea, pentru mascarea păcii au fost puse în aplicare hotărârile armistițiului recomandat de Wese – un exemplar a fost trimis lui Thurzó și unul locțiitorului lui Velss, Thomas Lascano.

Documentul păcii prevedea⁷⁵: Zápolya era recunoscut de către Ferdinand ca prinț suzeran și i se atribuia titlul de rege. Zápolya păstra Transilvania și posesiunea lui momentană în Ungaria. Împotriva lui Soliman i se asigura protecția împărătească și regească. După moartea lui Zápolya, i se garanta lui Ferdinand posesia întregii Ungarii. Deoarece dacă se făceau cunoscute aceste prevederi, era de așteptat o

74. *Ibidem*, p. 66.

75. Textul tratatului de pace, așa cum a fost conceput inițial, semnat și ratificat de Zápolya, la R. Goos, *Österreichische Staatsverträge*, p. 69-81.

acțiune de răzbunare a sultanului contra Ungariei, pacea trebuia ținută secretă atâta timp cât considera Carol al V-lea că era necesar. Până atunci să fie luat ca act de decizie armistițiul și hotărârile sale.

Într-un document care a fost definitivat în zilele respective și pe care l-a trimis împăratului, Zápolya s-a obligat, din proprie inițiativă, că nu mai are nevoie, pe lângă titlurile ce le avea, de titlul de markgraf de Moravia și Lausitz și de cel de duce de Silezia⁷⁶.

Zápolya a ratificat pe 24 februarie documentul păcii. Ratificarea de către Ferdinand s-a produs abia pe 10 iunie, la Breslau. De fapt, el își exprimase aprobarea față de actul păcii încă din 25 aprilie, la Praga, dar jurământul l-a depus abia în iunie, în fața lui Broderics, care sosise pe 27 mai la Breslau, aducându-se unele îmbunătățiri la conținutul documentului de pace al lui Zápolya. Garanția împăratului Carol al V-lea la textul păcii, dată la Toledo, la 29 noiembrie 1538, era însoțită de o explicație potrivit căreia, dacă Zápolya va avea vreun fiu în urma căsătoriei, acesta urma să se logodească cu una dintre fetele lui Ferdinand.

IV. SFÂRȘITUL DISPUTEI. MOARTEA LUI ZÁPOLYA

Încheierea păcii a fost privită de mulți cu scepticism. Se punea întrebarea dacă Zápolya a fost sincer convins de pacea pe care a semnat-o? Are valoare o asemenea înțelegere când ambele părți ofereau ceva ce nu le aparținea sau era inexistent?

Au trecut doar câteva luni și timpul le-a dat dreptate celor care se îndoiau. Nu numai că Zápolya nu a știut să împiedice acțiunile dușmănoase ale adepților săi, dar a tergiversat trimiterea delegațiilor să ia hotărâri în legătură cu violarea contractului. De asemenea el s-a împotrivit publicării păcii de frica sultanului și cu aceasta a spulberat orice speranță a lui Ferdinand de a-l vedea în tabăra opusă otomanilor. De partea cealaltă, împăratul Carol al V-lea, chiar dacă s-a obligat să ajute Ungaria în caz de pericol, teatrul operațiunilor militare antiotomane nu-l voia în Ungaria, ci în Mediterana, acolo unde va și acționa, de altfel. Cât îl privește pe Ferdinand, răspunsul său la pregătirile militare a lui Zápolya, în eventualitatea unui atac otoman în Ungaria în 1538, care, până la urmă, s-a dovedit îndreptat împotriva Moldovei, s-a rezumat la câteva mii de mercenari și aceștia sosiți cu mare întârziere⁷⁷.

La începutul anului 1539, Ferdinand a cerut punerea în aplicare a înțelegerii de la Oradea. Nobilii maghiari care, conform înțelegerii, trebuiau să depună jurământ că o vor respecta, au fost împiedicați, printr-o energică acțiune a episcopului tezaurar Martinuzzi, să facă acest lucru. Chiar mereu optimistul în unificarea Ungariei – Verböczy, față de situația creată, caută legături cu curtea de la Viena⁷⁸. În timp ce credincioșii și potrivitii lui Zápolya se măcinau în dispute legate de acțiunea lui Martinuzzi, regele își căuta nevastă. Este începutul unor noi dispute între cei doi rivali.

Pe 29 ianuarie 1539, trimișii lui Zápolya la Cracovia, Broderics și Verböczy, perfectează logodna acestuia cu Isabella, fiica lui Sigismund I din a doua căsătorie, cu Bona Sforza. Pe 23 martie 1539 a avut loc nunta și încoronarea la Székesfehérvár.

76. Textul documentului la R. Goos, *Österreichische Staatsverträge*, p. 85.

77. *Erdély története*, p. 419.

78. *Idem*.

Evenimentul a trezit, pe bună dreptate, temerea lui Ferdinand că Zápolya, împotriva angajamentelor asumate, îi va lăsa unui eventual fiu al său tronul Ungariei. Ruptura dintre cei doi rivali s-a lărgit din nou. Toate tratativele și demersurile lui Ferdinand (cele din ianuarie-februarie, de la Ofen, ale lui Wese, cele ale cancelarului Kaspar Held, la Göncz, pe motivul uciderii căpitanului lui Ferdinand-Thomas Lascano) au rămas fără rezultat. Actele răuvoitoare ale lui Podmoniczky nu au putut fi oprite cu toate reclamațiile lui Ferdinand și Carol al V-lea⁷⁹. În acest context, Ferdinand prin Hieronim Laski, i-a împărtășit sultanului, în octombrie 1539, conținutul înțelegerii de la Oradea.

După pacea de la Oradea și pe fondul situației create în urma căsătoriei lui Zápolya, situația din Transilvania îi devine potrivnică regelui. Aici, în Transilvania, a început o organizare secretă între nobilii locali, direcționată de Ștefan Mailat și Emeric Balassa. Scopul lor, din puținele date rămase, era să desfacă Ardealul de regatul maghiar și să evite, într-un fel, pericolul otoman ce plana inevitabil.

Prin persoana lui Mailat, după foarte mult timp, în fruntea Ardealului se afla un nobil local, cu domenii aici și de origine română. Această mișcare a avut un ecou foarte mare în rândul nobilimii din ținut (Kendi, Ferenc etc.). Ei au intrat în legătură cu otomanii și cu Ferdinand, de la acesta din urmă primind promisiuni de sprijin⁸⁰. Zápolya, luând cunoștință de această mișcare, a pornit cu oaste împotriva lor. El va convoca, și pentru rezolvarea crizei din Ardeal, două diete locale, prima la Turda, la 22-23 aprilie 1540, în care cei doi voievozi rebeli au fost depuși și averile lor confiscate, iar a doua, tot la Turda, între 7 și 14 mai⁸¹. Dintre cei răsculați doar Mailat, om energic și hotărât cum era, a continuat rezistența, în cetatea sa, Făgărașul, în fața lui Török Bálint și Báthori András.

În primăvara aceluiași an, provocat de zvonurile neliniștitoare despre înarmarea turcilor, Ferdinand și împăratul Carol al V-lea se adresează cu propuneri lui Zápolya. Sunt trimiși în Ardeal Thurzó, din partea lui Ferdinand, și Kornel Schepper, din partea împăratului. Dar Zápolya era deja foarte bolnav. Pe 10 iulie, Zápolya a fost adus la Mühlabach (Sebeș) în situație fără speranță, unde, pe 21 iulie, a murit. Ultimele sale zile de trai au fost înseninate de știrea că soția sa i-a născut un fiu. Muribund, Zápolya a lăsat consilierilor săi cu limbă de moarte să nu aleagă un rege din Casa de Austria și să acționeze pentru bunăvoința sultanului și dacă le reușește să-l încoroneze pe fiul său. La două zile după moartea lui Zápolya, acoliții lui l-au declarat pe fiul Isabellei – Ioan Sigismund Zápolya – ca moștenitor al regatului.

Moartea lui Zápolya a încheiat numai în aparență o dispută pentru coroana Ungariei. Ișirea din scenă a unuia, nu a însemnat victoria celui alt. Regina mamă Isabella, fideliu lui Zápolya în frunte cu Martinuzzi, apoi otomanii, vor fi cei care, în anii următori, vor duce mai departe această dispută. Vor mai trece cel puțin două decenii

79. F. Goos, *Österreichische Staatsverträge*, p. 87-88.

80. *Erdély története*, p. 419-420; P. Binder, *Ștefan Mailat (circa 1502-1551); Boier român și nobil transilvan*, în *Studii*, 25 (1972), 301-309; O. Popa, *Ștefan Mailat, domnul Făgărașului*, Extras din revista „Țara Bârsei”, Brașov, 1937, p. 8-16; I. Lupaș, *Un voievod transilvan care și-a încheiat cariera în temnița ledikule din Constantinopol: Ștefan Mailat*, în *Studii*, conferințe și comunicări istorice, vol II, Cluj, 1940, p. 121-129.

81. Gh. Bichicean, *Op. cit.*, p. 349-350.

până când, pe plan internațional, problema își va găsi o rezolvare de compromis – o parte a Ungariei și titlul de rege – lui Ferdinand și urmașul său, o parte va fi încorporată Imperiului Otoman, iar partea sa răsăriteană se va constitui într-un stat aparte – Principatul Transilvaniei aflat sub suzeranitate otomană.

THE DISPUTE FOR THE CROWN OF HUNGARY BETWEEN FERDINAND AND ZÁPOLYA (1526 -1540)

Summary

After the fight from Mohács (August 1526), where the king Ludovic II was killed, in Hungary started a powerful confrontation for the crown between the most important pretenders: Ferdinand of Austria and Ioan Zápolya, one of the most rich magyar nobleman. The conflict lasts until Zápolya's death, in July 1540, as a strong dispute both diplomatic and military.

The study, based on a comprehensive bibliography emphasizes in his first part, three important aspects for the understanding of the confrontation between the two rivals: the situation in Europe of that time (the beginning of XVI century), the situation in Hungary and older aspects of the dispute for the crown of Hungary that Habsburg's was involved.

In his second part the study analyses the events from 1526-1527 when, as a matter of fact, Hungary had two kings, Ferdinand and Zápolya. After this, the study analyses the political and the military disputes between these two rivals. Also, are presented the position of the European states involved in this dispute, especially the opinion of Poland, Moldova, Ottoman Empire, France and German Empire.

PRIMA ATESTARE DOCUMENTARĂ A UNEI MORI DE APĂ ÎN ȚARA MOȘILOR – Câmpeni, 1587 – ȘI EVOLUȚIA ACESTEIA ÎN TIMP.

Dominuț I. PĂDUREANU

Veche așezare românească din Transilvania, cu rădăcini istorice ce coboară în perioada dacică și daco-romană¹, Câmpeni-ul apare atestat documentar (abia) în a doua jumătate a secolului al XVI-lea (1565)².

Vechimea reală a acestui toponim nu poate fi condiționată, în mod absolut, de vechimea atestării documentare (oficiale), prima devansând-o, cu certitudine, pe cea de-a doua!

Atestarea oficială reprezintă, în cele din urmă, doar o secvență din existența așezării, respectiv momentul în care această colectivitate rurală a intrat în sistemul de relații patrimonial-juridice, care justifică interesul cancelariei pentru această așezare.

De la vechile „prime” atestări – 16 martie 1598, respectiv 22 martie 1595 –, limita a coborât la 1565 și, credem, că nu este exclus ca cercetările viitoare s-o coboare în continuare.

Situată la 46°21' latitudine nordică și 23°2' longitudine estică, în „inima” Munților Apuseni, într-un bazin depresionar situat puțin mai jos de confluența Râului (Arieșului) Mic cu Râul (Arieșul) Mare (Gura Râurilor), localitatea Câmpeni are o altitudine cuprinsă între 550-1350 m, peste 90 % din suprafața sa aflându-se pe partea stângă a Râului (Arieșului), iar restul pe partea dreaptă.

Mărginită de Munții Bihorului în partea de nord-vest, Muntele Mare la nord-est, Munții Trascăului de sud-est și Munții Metaliferi la sud-vest, „capitala” Țării Moșilor se înscrie ca cea mai importantă așezare moțească de pe cursul Râului (Arieșului).

Așezată într-un cadru montan pitoresc, „cum rar se vede în Europa”, „răpitoarele sale priveshti” au atras de timpuriu interesul și admirația călătorilor străini și români.

1. Vezi în acest sens: Dorin Popescu, *Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană*, în : "Materiale și cercetări arheologice". Vol. II, București, 1956, p. 196; Roska Márton, *Erdély régészeti repertoriuma* (Repertoriul arheologic al Transilvaniei), Cluj, 1942, p.42; Iulian Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal, Bistrița*, 1920, p. 42; D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia Romană*, București, 1968, p. 202; Ștefan Olteanu, *Valorificarea bogățiilor miniere de către poporul român în epoca veche și medie*, în "Revista de istorie", București, Tom 34, Nr. 3, Martie 1981, p. 476; *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995, p. 82.

2. Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, Vol. I, București, 1965, p. 155.

Călătorul german Rudolf Bergner – pe care l-am citat mai sus – scria, la scurt timp după ce a vizitat așezarea și zona (1884), că, acela care le-a putut cunoaște, „își va aminti acel timp ca cel mai fericit al vieții sale și nu-l va uita niciodată”³.

Farmecul și pitorescul așezării este întregit, în bună măsură, de „Râul de aur” care o străbate.

Arieșul, acest uriaș „pom al vieții”, cu cei 167 km lungime, se numără între râurile mijlocii, fiind al 15-lea în cadrul hidrografiei României. Adevărată „axă” a Țării Moșilor, cu cea mai lungă vale montană din Munții Apuseni (122 km – a doua, după acest criteriu, în țară), el are un bazine cu o suprafață de peste 2970 km² (din care peste 2000 km² reprezintă zonă montană) și un debit de 26 mc/s, datorat celor 58 de afluenți pe care îi adună. La Câmpeni, panta talvegului ajunge la 544 m (altitudinea izvoarelor sale fiind de 1195 m în cazul Arieșului Mare, respectiv peste 1800 m în cazul Arieșului Mic), lățimea la 20-25 m, iar adâncimea medie la cca. 1 m.

Datele menționate (succint), la care se adaugă, organic, bogata populație a localității⁴ și nevoile sale cotidiene – „pâinea cea de toate zilele” –, abundența materialelor de construcție (lemnul și piatră) și talentații constructori locali ș.a., relevă că atât condițiile topogeografice și hidrografice, cât și cele demografice, constituie tot atâtea argumente care ne permit presupunerea că morile de apă la Câmpeni au reprezentat nu numai o necesitate ci și o realitate timpurie.

La scara Transilvaniei, prima atestare a unei mori de apă datează din anul 1169⁵, faptul acesta neexcluzând anterioritatea fizică a acestui tip de instalație tehnică populară.

Pentru arealul geografic general la care ne referim, respectiv pentru unul dintre numeroșii afluenți ai Arieșului, prima atestare a unei mori de apă datează de la începutul secolului al XVI-lea. Astfel, la Abrud, în anul 1517, „o moară cu trei roți pe apa Abrudului din hotarul orașului”, aparținea patricianului sibian Oswald (o rudă a primarului Sibiului, Altemberger)⁶. Câțiva ani mai târziu (1526), un alt sibian, judele regal Marcus Pemfflinger vindea pentru 400 de florini de aur, casa și moara din Abrud, orășeanului local Johannes Farkas și soției acestuia, Agatha⁷.

Pentru Arieș, un adevărat „rî[v]u de molae” al secolelor XVI-XX, vom cita mai multe atestări.

O primă atestare, ce privește cursul său inferior – practic cea mai veche atestare a unei mori de apă pe acest Râu! –, datează din anul 1359, când o moară de pe Arieș⁸, din apropiere de Turda, era vândută cu suma de 200 florini, suma relativ mică justificându-se prin aceea că era vorba de o moară mai mică, cu o capacitate de măcinare mai mică, așezată pe un Râu mai mic.

3. Apud Emilia Skreszewski, *În țara Moșilor*, în : *Convorbiri literare*, București, Anul XX, Nr. 10, 1 ianuarie 1887, p. 829.

4. Vezi pentru aceste aspecte: Dominuț Pădureanu, *Considerații privind evoluția demografică a localității Câmpeni din secolele XVII-XX*, în : *Restituiri*, Deva, 1995, p. 7-23.

5. *Documente privind istoria României. Veacul al XI, XII, XIII. C. Transilvania. I (1075-1250)*, București, 1951, p. 4 și 5.

6. Pavel Binder, *Abrudul medieval (1201-1720)*, în *Apulum*, Alba Iulia, XVIII, 1980, p. 214.

7. *Ibidem*.

8. Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei. Vol. III, Cluj-Napoca, 1986, p. 101.*

(Comparativ, documentul medieval care citează acest fapt, prezintă și o altă moară, cu o singură roată, dar cu o capacitate de măcinare mai mare, așezată pe un râu mai mare – Criș – , care la 1407 era evaluată la suma de 300 florini⁹).

Din același secol XIV și legat tot de cursul inferior al acestui Râu, aveam o nouă informație despre o moară de apă (1395). În acel an, vicevoievodul Transilvaniei dispunea efectuarea unei anchete împotriva unei persoane din Turda, reclamată de prepozitul din Arad și Capitlu că, ținându-le „2/3 dintr-o moară pe râul Arieș pro censu annuali feudaliter“, a ruinat-o și i-a lăsat iazurile în paragină, provocându-le astfel o pagubă de 200 florini. În plus – sesizau reclamanții –, expirându-i termenul pentru care luase acea parte în arendă , atunci când iobagii lor s-au prezentat la moară, pentru reluarea în primire a acelei părți, reclamatul i-a amenințat cu moartea! Aceste fapte l-au determinat pe vicevoievod să dispună ancheta citată, respectiv luarea măsurilor de rigoare¹⁰.

Pentru cursul superior al Râului (Arieșului), pentru Câmpeni și, implicit, pentru Țara Moșilor, prima atestare a unei mori de apă datează din 21 martie 1587, ea apărând într-un privilegiu dat de către principele Transilvaniei, Sigismund Báthory (1581-1599).

Privilegiul – original, pergament 400 x 570 mm, sigiliul atârnat de un șnur gri-verde-galben într-un cuib de ceară roșie, diametrul 33 mm, în câmp stema familiei Báthory (trei colți de lup suprapuși cu vârfurile spre dextra), dedesubtul unei coroane; legenda, în majuscule (parțial deteriorată): SIGISM BATORI VAIVODA TRANS ET SICVUL COM –, a fost inventariat în colecția „Privilegii“ (sub nr. 754) a arhivelor Brașovului, în perioada 1887-1892, de către arhivarul Friedrich Stenner.

Aflat și astăzi în aceleași arhive, privilegiul a fost (re)descoperit de către reputatul specialist Gernot Nussbächer, care l-a publicat – în facsimil și transcriere (latină) – „pentru a putea fi valorificat de cercetători“¹¹.

Privilegiul din 21 martie 1587 (Anexa nr. 1) a fost emis pentru a permite construirea unei mori de apă („molam frumentarium erigere, extruere et aedificare“).

Întrucât dreptul de moară (jus molarum) constituia un prerogativ al principelui Transilvaniei, pentru ridicarea unei mori de apă era necesar emiterea unui document oficial (privilegiu), prin care acest drept era cedat unei persoane fizice sau juridice.

În cazul nostru, acest drept a fost cedat unei persoane fizice, respectiv lui „Nicolai Philemon de Topanfalwa“ – Nicolae Filimon din Câmpeni – pentru „meritele“ sale îndelungate în serviciul prestat pe lângă schimbătorul de aur (auricampsor) al principelui.

Această precizare relevă faptul că la Câmpeni principele avea un schimbător de aur , că deci, aici, la 1587, era în uz atât „schimbarea“ aurului – aluvionar, în mare

9. Ibidem, p.102.

10. D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*. Vol. I. Supușii, București, 1986, p. 263.

11. Gernot Nussbächer, *Un privilegiu pentru ridicarea unei mori la Câmpeni în anul 1587*, în „Apulum“, Alba Iulia, XVII, MCMLXXIX, p. 296 (faximil), 297 (transcrierea latină), respectiv 296 (citatul).

parte, credem noi – pe bani, cât și practicarea acestei străvechi ocupații, de „culegere” a aurului „Râului de aur” (Arieșului)¹². Implicit, este vorba de o populație sedentară, relativ numeroasă, altfel nu s-ar justifica prezența unui serviciu princiar, special, în localitate.

Privilegiul dat la Alba Iulia – oraș care din anul 1546 era capitala Principatului – preciza și locul unde anume urma a fi ridicată moara de apă: „in loco Abrwgytorka vocato, ubi nimirum fluvius Abrwgy in fluvium Aranyos delabitur”, („în locul numit Gura Abrudului, la vărsarea râului Abrud în râul Arieș”)¹³.

Râul Abrud, cu o lungime de 22 km și un bazin de 229 km², își are obârșia în masivul Hărăguș (950 m). După 12 km în aval, ajunge la Abrud (600 m) unde, pe partea stângă, primește afluentul Cernița. În aval, la Gura Roșiei, primește un nou afluent, Valea Roșie (Foieș). Abrudul își continuă cursul la vale, vărsându-se în Arieș (538 m). Zona de vărsare este cunoscută sub denumirea de Gura Abrudului (astăzi denumirea statului omonim, aparținător orașului Câmpeni). Toponimul indică atât locul de vărsare a Abrudului în Arieș (unul dintre afluenții de pe dreapta), cât și zona de unde începe (geografic) depresiunea Abrudului.

În faza actuală a cercetării documentelor medievale referitoare la Țara Moșilor, nu cunoaștem dacă la 1587 sau în perioada anterioară acestui an, la Câmpeni existau (funcționau) și alte mori de apă.

Privilegiul lasă – logic – să se înțeleagă necesitatea edificării acestei mori, necesitate impusă, credem noi, de nevoile cotidiene ale populației locale, care crescuse numeric.

Este sigur faptul că moara care urma a fi ridicată de către localnicul Nicolae Filimon, nu era doar pentru cerințele familiei acestuia, oricât de numeroasă ar fi fost aceasta. Moara avea în vedere, cu certitudine, în primul rând nevoile moșilor din Gura Abrudului și zonele imediat apropiate. Dacă numărul și nevoile acestora n-ar fi cerut-o, nu credem că beneficiarul privilegiului s-ar fi ostenit s-o edifice. Apoi, să nu uităm

12. În lucrările, studiile, articolele, albumele și documentele cu caracter istoric, geografic, cartografic, filologic, etnografic, economic ș.a., Râul Țării Moșilor apare atestat cu nu mai puțin de 43 denumiri (mai semnificative și des utilizate, „lista” noastră neavând pretenția de exhaustivitate!): Aervasser (1520), Anieș (f.a.), Aragas (1308), Aragnavis (1574), Aragnes (începutul sec. XVII), Araines (1564), Aramas (1566), Aran (1566), Aranas (1075, 1279, 1289, 1313 etc), Arantias (1262, 1362), Aranyas (1075, 1325, 1487 etc), Aranyaas (1291) Aranjafw (1560), Aranos (1075), Aranyos (1075, 1450, 1767 etc), Arăniaș (f.a.), Arănieș (f.a.), Areniaș (sfârșitul sec. XVII), Arenvasch (1585), Ariași (1802), Ariesiu (1863), Arieș (1528, 1549, 1552, 1566, 1585, 1629, 1850, 1854 etc), Ariiaș (1599), Aurar (f.a.), Aurarius (f.a.), Aurarul (1847), Aurarus (f.a.), AVRAS (Herodot, Istorie, IV, 49 - sec.V î. Chr.), Aurata (1733), Aurati (1717), Auratus (1550, 1780, 1808 etc), Aureus (1075), Aurieș (f.a.), Crisola (f.a.), Chrysolas (1702), Chrysolor (1778), Chrysoloris (1780), Dorée(1847), Guldin (f.a.), Oronos (1075), Oronyos(1075), Râu, Râul (denumiri utilizate în permanență de către moșii de pe cursul său superior), Zlato (f.a.).

Indiferent de limba în care rămâne atestat, la baza tuturor formelor sale stă – direct sau indirect – metalul galben (aurul), respectiv etimonul „aur” (în peste 70 % din exemplele citate, el apare direct, ușor vizibil, iar în celelalte, în traducere). Denumirile citate (respectiv traducerea acestora la care apare această necesitate), au înțelesul de: (Râul) „care cară aur”, „de aur”, (care în) „nisipul său aduce aur”, „bogat în aur”, (care) „conține cel mai mult aur” ș.a.

13. Gernot Nussbächer, *op. cit.* p. 297.

faptul că Nicolae Filimon era o persoană bine angrenată în viața economico-socială locală, un om cu stare materială foarte bună, care cunoștea foarte bine cerințele locale și care, deci, nu și-ar fi permis să se aventureze în construirea unei mori fără ca aceasta să aibă finalitatea ei firească.

Privilegiul pomenește două toponime, Topanfalwa și Abrugytorka (Câmpeni, respectiv Gura Abrudului) și două hidronime, Aranyos și Abrwgy (Arieș, respectiv Abrud). Dintre acestea, data emiterii privilegiului constituie și prima atestare doar pentru toponimul Gura Abrudului, celelalte (3) fiind atestate anterior: Câmpeni – 1565, Arieș – 1075¹⁴, Abrud – 1517.

Privilegiul în discuție este, totodată, primul document medieval care ne oferă informații privind organizarea politică a localității în secolul al XVI-lea.

Pentru Transilvania secolelor III-XII, cât și pentru perioada Voievodatului (1111-1541) și Principatului (1541-1765), obștea sătenească rămâne o dominantă a formei de existență și continuitate a românilor, în cadrul căreia judele era figura centrală.

„Fiecare sat – scria în secolul al XVIII-lea Joseph Benkö – are un jude propriu (proprius iudex) pe lângă care sunt jurați (iurati) aleși de obște”.

Documentul din 21 martie 1587 menționează prezența la Câmpeni a unui „jude cneaz” („iudici knezio”), ajutat de „jurați” („iuratis”) care – adăugăm noi – își desfășurau activitatea potrivit „obiceiului pământului” sau „dreptului vechi românesc” (ius valahicum, antiqua lex).

În acest important document, conducătorul obștii locale apare consemnat cu doi termeni (sinonimi): unul latin (iudex-jude) și altul slav (cnez – care, mai apoi, a înlocuit mai vechiul termen, de sorginte latină).

Pentru Câmpeni, mulți specialiști și mult timp, au presupus existența vechii instituții a cnezilor, dar a lipsit atestarea documentară. Ori, privilegiul în discuție confirmă aceste presupuneri, umplând un gol documentar, demonstrând astfel existența unei reale unități organizatorice – tipic românească – la scară întregii Transilvanii, „cazul” de față constituind o nouă verigă care se adaugă lanțului de date care confirmă această realitate.

Cnezatelor de la Lupșa – anterior anului 1366 (condus de membrii familiei românești Căndea), Byzere (Bistra) – 1437, Sălciuma – 1473, Munchel (Muncel) – 1494, Abrud-Sat, Cărpiniș și Mușca – 1589, voievodatului local „Terra Abruth” (Țării Abrudului) condus de voievozii Matei – 1271, Iacob – 1547, li se adaugă, iată, cnezatul de la Câmpeni – 1587.

Este o întregire necesară și așteptată, care confirmă nu numai unitatea organizatorică a românilor ci și faptul că moșii și zona lor, departe de a fi izolați de restul fraților lor, erau o parte vie, organică, a realităților transilvane ale epocii.

La scurt timp după acest privilegiu, în anul 1595, același principe transilvan, Sigismund Báthory, dădea un nou privilegiu – practic un act de întărire (annuentialis), de reconfirmare a unui privilegiu mai vechi, dat locuitorilor din Țara Moșilor de către tatăl său, principele Cristofor Báthory (1576-1581) –, prin care locuitorii satelor românești Câmpeni, Bistra, Abrud-Sat, Cărpiniș, Bucium și Vidra („Universos incolas inhabitatores

14. Nicolae Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și onomasticeii*, București, 1933, p. 484.

possessionum nostru Topanfalva, Beozereh, Abergfalwa, Keorpenes, Buchin, Vidra in comitatu Albensi existentium") precum și urmașii lor, erau scutiți de plata treizecimii și a oricărei vămi pentru cerealele aduse din zona de câmpie¹⁵.

Acest privilegiu confirmă opiniile noastre anterioare privitoare la demografia locală, altfel principele Transilvaniei n-ar fi emis un astfel de act doar pentru „o mână” de locuitori.

Date demografice imediate anului 1587 – sau 1595 – nu avem, iar cele de la începutul secolului al XVII-lea (1618-151 de înscriși în Câmpeni) sunt relative și, cert, mult inferioare realității¹⁶.

Privilegiul din anul 1595, prin facilitățile economice citate, confirmă existența în localitățile Țării Moșilor, în primul rând în Câmpeni, a „materiei prime” (cerealelor) care justifică atât prezența cât și anterioritatea morilor de apă locale. Locuitorii celor șase sate moșești dispersate în arealul montan al zonei, logic, nu-și puteau măcina „bucatele” doar la puține mori, amplasate doar la Abrud sau Câmpeni. Unde-și măcinau moșii cerealele înainte de 1595 sau 1587?

Privilegiul din anul 1595 fiind posterior unui altuia, mai vechi – fapt atestat cu certitudine! –, reprezintă un argument solid în sprijinul afirmațiilor noastre anterioare.

Credem că de facilitățile acestor documente – cu efect cumulat – a beneficiat, într-un anume fel și măsură, și moara lui Nicolae Filimon.

Acesta, prin privilegiul din 21 martie 1587, era pus sub ocrotirea autorităților comitatului Alba, în general, a celor din Câmpeni, în special.

În intervalul 21 martie 1587 - 16 martie 1598 (11 ani), în împrejurări necunoscute, privilegiul a fost pierdut!... Timp de aproape 300 de ani soarta acestuia este necunoscută și puțin probabil că va putea fi reconstituită vreodată. El reapare, așa cum aminteam, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în arhivele Brașovului, loc unde se află și în zilele noastre.

Forțat de împrejurări, Nicolae Filimon se adresează principelui Transilvaniei - același Sigismund Báthory - , cu rugămintea de a i se elibera un nou privilegiu, prin care să i se (re)confirme drepturile.

Dând curs acestei cereri, la 16 martie 1698, la Alba Iulia, principele emitea un nou hrisov (privilegiu), prin care reînnoia actul de danie asupra caselor și moșiilor lui Nicolae Filimon din Câmpeni, așa cum le-a moștenit din strămoși¹⁷ (Anexa nr. 2).

Între cele două privilegii constatăm câteva "diferențe".

15. Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. Vol. IV. Acte și scrisori (1593-1595), București, 1932, p. 108. În anul 1856, mitropolitul Alexandru Sterca Șuluțiu, în „*Istoria Horii și a poporului românesc din Munții Apuseni ai Ardealului*”, făcând apel la „vechile documente” ale moșilor, între „proprietățile și beneficiurile” de care aceștia s-au bucurat mult timp – „până cam după mijlocul veacului al XVIII-lea” (p. 365) –, citează (între altele): „popriile sale mori de făină” (la moși, în uz, a fost și încă este, termenul „făină” (=făină) < lat. farina), „au avut scutinta de vămi la trizezime, la pădurile supuse vămlor și la exportarea produselor lor, și a aducerii bucatelor pe seama sa” (sublinierile sale sunt identice cu „facilitățile” cuprinse în privilegiile date moșilor de Cristofor și Sigismund Báthory!...). Pentru luarea în discuție, vezi: *Izvoarele răscoalei lui Horea*. Seria B. Izvoare narrative. Vol. II. 1786-1860, București, 1983, p. 332-447 (pentru citate, p. 364).

16. Dominuț Pădureanu, *op. cit.*, p. 8.

17. Andrei Veress, *op. cit.* Vol. V. Acte și scrisori (1596-1599), București, 1932, p. 154-155.

Dacă primul privilegiu (1587) se referea strict la o moară, cel de-al doilea (1598) are ca obiect al daniei casele și moșiile petentului, cu precizarea precum le-a moștenit din strămoși!

Iată deci (din nou) anteriorități certificate documentar, "strămoși" acestuia din localitate coborând, ca timp, sub limita primului privilegiu, chiar sub limita atestării localității (1598-1565=33 ani...).

În al doilea rând, din "Nicolai" (la 1587), acum apare "Miklos"(1598) - un mic "artificiu" al scribilor cancelariei principelui, în ambele cazuri numele real, românesc, fiind Nicolae.

În fine, în al treilea rând, dacă în primul privilegiu, numele său apare simplu "Nicolai Philemon de Topanfalwa", în cel de-al doilea - noutate! - apare "nobilis Philemonis Miklos de Topanfalwa"!

Noul titlu ne face să ne întrebăm când anume a fost ridicat la rangul de nobil? Probabil, credem noi, în intervalul 1587-1598. Nefiind o certitudine, rămâne ca cercetări viitoare să descopere noi informații, eventual chiar actul de înnobilare, cu toate detaliile care se impun.

Moara de la Gura Abrudului nu s-a aflat prea mult timp în proprietatea familiei Filimon.

În împrejurări deocamdată incerte, dar sigur înainte de anul 1673, moara ajunge în proprietatea lui Todor Pavel. Academicianul David Prodan face precizarea că aceasta a fost "mai de mult a lui Filimon Niculae".

La 1673, moara ajunge pe mâinile unui nou proprietar - o femeie - Dafina Sandor. Aceasta declara autorităților că "o stăpânește bono jure, promițând să prezinte și carte"¹⁸.

Deși trecută în mai puțin de un secol (cca 86 de ani) prin mâinile a trei proprietari cunoscuți oficial, documentele care atestă aceste schimbări de proprietar, nu dau informații și date absolut necesare pentru aprecierea unei astfel de instalații tehnice: clădirea (separată sau comună cu casa proprietarului); anexe; caracteristicile tehnice de bază (tipul de roată; numărul de pietre; capacitatea de măcinare pe oră/zi ș.a.); valoarea estimată a acesteia; aria geografică a beneficiarilor ei și modul de lucru cu aceștia (contravaloarea în natură/bani a serviciului prestat).

Lipsind datele necesare, putem face, totuși, unele presupuneri.

Având în vedere starea materială a primului proprietar al morii, reliefată de privilegiile din anii 1587 și 1598, credem că această moară a fost ridicată în stilul arhitectonic local (moțesc), folosindu-se materialele de construcție locale (lemn, piatră), serviciile talentaților meșteri din zonă; era o moară mai mare și bine dotată; era, cel puțin la 1587, una dintre cele mai mari și mai scumpe mori din Câmpeni; de "serviciile" ei au beneficiat locuitorii din Câmpeni (Gura Abrudului) și zonele adiacente (Gura Bistriei, Bistra, Cărpiniș ș.a.).

18. D. Prodan, *Op. cit.*, p. 263. În anul 1619 – potrivit informațiilor publicate de către Pavel Binder –, unul dintre orășenii Abrudului, Martin Vajda, „poseda toate morile situate în jos și în sus de Cărpiniș” (*Op. cit.*, p. 218). Să fie oare vorba și de moara familiei Filimon, situată și ea” în jos (...) de Cărpiniș”?

Este greu de crezut că în scurtul răstimp scurs (doar 32 de ani! – 1587-1619), moara a trecut din proprietatea familiei Filimon în cea a numitului Martin Vajda! Nici un alt izvor nu susține un atare fapt, iar citatul legat de „proprietățile” orășeanului din Abrud este ehivoc, nenominalizând nici o moară...

Timp de mai bine de un secol - între anii 1673-1774 - moara de la Gura Abrudului nu mai apare menționată de către documentele medievale, această "tăcere" nefiind o dovadă că ea ar fi dispărut sau că și-ar fi încetat activitatea!

Că moara și-a continuat existența firească, în liniște, o demonstrează documentele secolului al XVIII-lea.

La 187 de ani de la construire (1587) - respectiv după 101 ani de "tăcere" documentară - "moara lui Nicolae Filimon" (re)apare consemnată în "Conscripția morilor", întocmită în mai 1774 de către Oficiul superior al minelor din Zlatna, din ordinul Tezaurariatului.

Întocmită pe baza cercetărilor la fața locului (oculati), dar și pe baza unor declarații făcute sub prestare de jurământ, conscripția relevă că din totalul de 102 mori conscrise, Câmpeniul avea nu mai puțin de 21 de mori de apă¹⁹ (20, 58%!). Numărul mare de mori de apă are ca explicație, între altele, creșterea demografică locală, dispersia spațială a satelor și crângurilor care beneficiau de serviciile acestora, creșterea consumului de cereale măcinate - pentru nevoile umane ("fărina" pentru "pită"), dar și pentru nevoile impuse de creșterea animalelor (mălai, tărațe) etc.

Datele demografice oficiale - pentru perioada la care ne referim - sunt rare și puține, dar "păcatul" lor mare nu este acesta, ci faptul că sunt doar parțial reale și, prin urmare, au o relevanță relativă!

În urbariul din anul 1673, în dreptul satului Câmpeni apar înscrise 64 iobagi, 81 fii, 5 văduve, 1 bătrân căzut, 2 neputincioși, 3 pescari și 5 fugiți²⁰. Totalul de 161 de locuitori, raportat la urbariul din anul 1652, denotă un spor natural - pentru cei 55 de ani scurși - de doar 10 locuitori!...

În anul 1731 Câmpeniul număra 2150 locuitori, la 1760-1762, 2719 locuitori, iar la 1782, 6340 locuitori²¹.

Și în cazul localității Câmpeni – fapt valabil pentru toate satele Țării Moșilor! – datele oficiale sunt inexacte! Aceste „inexactități”, potrivit opiniei academicianului David Prodan, „nu le putem presupune în plus, ci numai în minus”²²!

Ștefan Meteș, cel care a surprins cel mai bine aceste stări de lucruri, scria: „Conscrierea în orice domeniu se făcea urmarea un scop însă cei de jos n-au văzut-o cu ochi buni niciodată, fiindcă din experiență știau că-i urmează într-o formă sau alta, nouă și mai grele sarcini. De aici groaza de conscripții a românilor, de care se ferea ca de foc, căutînd cu orice prilej de acest fel să-și reducă numărul și mai săraci de cum au fost în realitate (s. n. P. D.) și după împrejurări vedem, că în aceeași localitate deodată numărul românilor a crescut în mod neobișnuit, iar în alta a scăzut, ca să urce apoi surprinzător la o nouă conscriere”²³.

19. Ileana Bozac, *Morile din domeniul de sus al Zlatnei în anul 1774*, în „*Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*”, Cluj, 1965, p. 330 și 335.

20. Dominuț Pădureanu, *Op. cit.*, p. 8.

21. Ibidem, p. 9, 11 și 12.

22. D Prodan, *Op. cit.*, p. 55.

23. Ștefan Meteș, *Contribuții la studiul populației din Transilvania în trecut*. I. Populația din jud. Cojocna, Dobâca și Turda în secolul al XVIII-lea, București, 1941, p. 2.

„Conscriptia morilor” din mai 1774, atunci când prezintă situația morilor de apă din Câmpeni, la nr. crt. 2 (re) atestă „moara lui Nicolae Filimon”²⁴ (Anexa nr. 3).

„Mola farinaceea” își păstra vechiul amplasament, localizarea înlăturând orice echivoc: „existit in loco vulgo Abrud Torka, Valachico idiomate Gura Abrudului!” „Noutatea” – de altfel, din acest punct de vedere, singura diferență față de privilegiul din anul 1587 – consta în faptul că vechiul „Abrwgytorka”, apare acum despărțit, respectiv „Abrud, Torka” (rom. Abrud + magh. Torka < torka=gura), însoțit de precizarea „Valachico, idiomate Gura Abrudului”, deci faptul că românii numesc locul „Gura Abrudului” (Gura < lat. gulla=gura + Abrud).

Preluând toponimul de la români, maghiarii i-au modificat forma potrivit cerințelor fonetice ale limbii lor.

Proprietar al morii la 1774 (al patrulea cunoscut nominal) era nobilul român „Alexandri Kendi” – Alexandru Căndea²⁵ – din Câmpeni, cel care în prima jumătate a lunii decembrie 1784, „a petrecut opt zile lângă Horea, servindu-i pentru scris”²⁶.

Moara avea o singură roată, iar piatra era veche. De funcționat nu prea funcționa, din cauză că-i lipsea mult timp debitul de apă necesar, acesta fiind afectat de faptul că puțin mai în amonte era amplasat un șteamp aurifer care, prin funcționare, perturba bunul mers al morii.

Deși citată în conscripție la numărul curent 2 (datorită vechimii, faimei sau întâmplării?), valoric era a patra moară din Cîmpeni, fiind estimată la o valoare destul de ridicată, respectiv la 280 florini renani²⁷.

La distanță de aproape o jumătate de secol (46 de ani) cu prilejul conscripției urbariale din anul 1820 - așa numitul recensământ Cziráky, care pentru Câmpeni a fost efectuat la 4 mai - localnicii declarau recenzorilor că „mori de măcinat avem destule”²⁸.

Nici cu acest prilej și nici mai apoi, moara de la Gura Abrudului - pe care noi o numim „a lui Nicolae Filimon” - nu mai apare consemnată documentar!...

24. Ileana Bozac, Op. cit., p. 338.

25. Numele românesc Căndea este foarte vechi și foarte popular în zonă: cnezatul din Lupșa, încă înainte de 1366, era condus de membrii familiei Căndea; într-un document din 24 noiembrie 1487 – redat circuitului științific de către I. Minea (Din istoria unui cnezat ardelean, în „Cercetări istorice. Revista de istorie românească”, Anul X-XII (1934-1936), Nr. 1, Iași, 1936, p. 3-61 –, apare consemnat un „Kende” (p. 33), corespondentul românescului „Căndea” (p. 51); în comuna Avram Iancu (AB), un sat (crâng) astăzi ca și ieri, poartă numele de „Căndești” (de la numele de familie – „vătraș” – Căndea + suf.-ești).

Pentru aceste probleme, mai pot fi consultate: Lucia Apolzan, Sate-crânguri din Munții Apuseni, Craiova, 1944, p. 7; Ștefan Pascu, op. cit., p. 232 (nota 5); Ioan Pătruț, *Onomastica românească*, București, 1980, p. 77 (notele 2 și 3).

26. David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984, p. 254. Idem, *Răscoala lui Horea*, București, 1979, p. 101 și 453-454.

27. Pentru comparație, iată câteva prețuri (1770, Abrud): o mierță de grâu = 42 creițari, o mierță de cucuruz = 30 creițari, o vadră de vin = 1,30 florini, o oaie cu miel = 1,42 florini, un bou = 12,25 florini, o vacă = 6,40 florini, un stup = 2 florini, un car cu fân = 4,05 florini (Cf. D. Prodan, op. cit., p. 537).

28. Ștefan Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria*, Vol. I, București, 1921, p. 47.

*

*

*

Motivele pentru care ne-am oprit și stăruit asupra acestei mori de apă, sunt multiple și complementare: este vorba - în actualul stadiu al cercetărilor - de prima moară atestată documentar la Câmpeni, aceasta fiind, totodată, și prima moară atestată pe cursul superior al Râului (Arieșului); este cea mai longevivă moară locală, fiind atestată oficial pe parcursul a nu mai puțin de trei secole (XVI-XVIII, respectiv 1587-1774); între proprietarii săi (nominali, oficial cunoscuți) doi au fost nobili locali; anul 1587, anul de început al acestei mori constituie prima atestare oficială a toponimului Gura Abrudului; în fine, dar nu în ultimul rând ca importanță, documentul de bază legat de destinul ei (privilegiul din anul 1587) marchează prima atestare a unui "iudici kenezio" și "iuratis" la Câmpeni, în "inima" Țării Moșilor!

Acesta este destinul deosebit al acestei mori: în plan fizic a adus servicii firești localnicilor care au apelat la ea, iar în plan documentar, a adus servicii neprețuite istoriei acestui tip de instalație tehnică locală, istoriei localității Câmpeni și Țării Moșilor, la modul general!

ANEXA

I

1587 martie 21, Alba Iulia- Sigismund Báthori, principele Transilvaniei, acorda lui Nicolae Philemon din Câmpeni dreptul de a ridica o moară în teritoriul comunei Câmpeni, poruncind autorităților locale să-l apere în exercițiul dreptului său.

Nos Sigismundus Báthori de Somlio,waivoda Transsylvaniae et Siculorum comes,etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod nos, cum ad nonnullorum dominorum consiliariorum nostrorum, nobis propterea factam intercessionem tum vero attentis et consideratis fidelitate et fidelibus obsequiis providi et circumspecti Nicolai Philemon de Topanfalwa, quae ipse nobis penes auricampsorem nostrum, in cambiendo auro, aliisque rebus fidei suae commissis, exhibuit et impendit, ac in futurum etiam exhibiturus et impensurus est, eidem igitur Nicolao Philemon, id gratiose annuendum duximus et concedendum ut ipse in parte inferiori eiusdem possessionis Topanfalwa, in loco Abrwqytorka vocato, ubi nimirum fluvius Aranyas delabatur, in comitatu Albensi Transsylvaniae existenti, molam frumentarium erigere, extruere et aedificare, atque tam ipse, quam haeredes ipsius utriusque sexus universae, perpetuo legitimos et solitos eiusdem fructus, proventus et emolumenta percipere possint et valeant, salus taman iure alieno, imo annuimus et concedimus praesentium per vogorem.Quocirca vobis magnificis, egregiis, nobilibus, comitibus, vicecomitibus, iudicibus, ac universitati nobilium comitatus Albensis, capitaneis, praefectis, provisoribus, ac officialibus quorumvis locorum, signanter dictae possessionis et pertinentiarum Topanfalwa, item circumspectis providisque, iudici kenezio, iuratis, ac universis incolis eiusdem possessionis Topanfalwa, modernis et futuris, cunctis etiam aliis, quorum interest vel intererit, praesentes nostras visuris, harum serie committimus et mandamus firmiter, ut vos quoque annotatum Nicolae Philemon, haeredesque et posteritates suas utriusque sexus universas, in hac gratiosa annuentia, indulgentia, atque concessione nostra conservare, imo etiam in aedificatione, erectione, et extrucone dicta molae, nec non fructum et proventuum eiusdem legitimorum et solitorum perceptione et percipi factione contra quoslibet illegitimus turbatores, actores, et oppugnatores, tueri, defendere, et protegere modis omnibus debeatis et teneamini. Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam, praesentes litera nostras, pendentis et authentici sigilli nostri munimine roboratas, annotato Nicolao Philemon, ipsiusque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus, clementer dandas duximus et concedendas. Datum in civitate nostra Alba Iulia, vigesima prima die mensis Martii, anno domini millesimo quingentesimo octuagesimo septimo.

Sigismund Barhori de Somlio etc

Wolfgang Kowachoczy Cancellarius

(Apud Gernot Nussbächer, Un privilegiu pentru ridicarea unei mori la Câmpeni,

În anul 1587, în: „Apvlm“, Alba Iulia, XVII, MCMLXXIX, p.297).

(Dr. Andrei Veress, Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești.

Vol. V. Acte și scrisori (1596-1599), București, 1932, p. 154-155).

II

Alba Iulia, 16 Martie 1598

Principele Sigismund Báthory către Nicolae Filimon.

Pierzându-se vechiul hristov, îi reînnoiește actul de danie asupra caselor și moșiilor sale din Câmpeni (Topánfalva) precum le-a moștenit din strămoși.

Non Sigismund etc. Memoriae commendamus ... quod nos cum ad nonnulorum fidelium nostrorum humilliman intercessionem Serenitati nostrae propterea, factam, tum vero attentis et consideratis fidelitate et fidelibus servitiis nobilis Philemonis Miklos de Topanfalwa, que ipse nobis et huic regno pro locorum et temporum varietate exhibuit et impendit, ac in futurum quoque et impensurus est, totales et integras domos ac haereditates, tam emptitias, quam aviticas in possessione Topanfalwa, ac comitatu Albensi Transilvaniae existentes habitas, in quarum scilicet quieto et pacifico dominio usque continuo maiores et progenitores ipsius praestitisse, ac ipse quoque a tempore adeptionis et consequutionis earundem ad praesens perstitere, litteris solummodo et litteralibus instrumentis superinde necessariis et sufficientibus destitutus esse perhibetur: Totum item et omne lus Regium, si quod in dictis domibus, haereditatibusque suis qualitercunque existerent, aut eaedem et idem nostram ex quibuscunque causis, viis, modis et rationibus concernerent collationem, simul cunctis suis utilitatibus ... memorato Philemoni Miklos, ipsiusque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis novae nostrae donationis titulo elementer dandas, donandas et conferendas duximus, prout damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrecocabiliter tenendas, possidendas, pariter et habendas, salvo iure alieno, harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante. Quas nos in formam privilegii nostri redigi faciemus, dum nobis in specie fuerint reportatae.

Datum in civitate nostra Alba Iulia, 16 mensis Martii. Anno Domini 1598.

Sigismund Báthory

Stephanus Josica cancellarius.

III

„2da. Mola farinaceea existit in loco vulgo Abrud Torka, Valachico idiomate Gura Abrudului, nobilis Alexandri Kendi de Topanfalfa, quae unius duntaxat rotae ac lapides est, erecta ad rippam fluvij ex oppido Abrudbanya decurrentis et in fluvium Aranyas paulo inferius intrantis, satis antiqua, trabibusque pineareis, utcumque putrefactis, et antiquitate temporum atritis, sub tecto fumoso scanduliceo, quae molarem lapidem volvere deberet, derivatur ad stompas vertendas, et sic mola stans, non nisi 7 cubulos annuantim deductis expensis, in reparationem molae alvei, et aggerum impendi solitis titulo proventura infert. Haec mola cum alveo, ad ingentem distantiam excurrente, aestimata est ad Rfl. 280. Haec mola iure donationis possidetur super qua etiam statutionem vidimus.”

(Apud Ileana Bozac, Morile din domeniul de sus al Zlatnei în anul 1774, în: „ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE DIN CLUJ”, Cluj VIII, 1965, p. 338).

LA PREMIÈRE ATTENTATION DOCUMENTAIRE D'UNE MÔLE D'EAU DANS LE PAYS DE MONTAGNARDS CÂMPENI, 1587 ET SON ÉVOLUTION

Résumé

Cet étude présente la préoccupation pour la première attestation documentaire à la Câmpeni, sur les cours supérieur de la rivière Arieș, l'attestation qui date de 21 mars 1587 et qui a parru dans un privilège accordé par le Prince de Transylvanie, -Sigismund Bathory (1581-1599). C'est une môle avec la plus longévité, sur le parcours de trois siècles (XVI-XVIII). Parmi ses propriétaires les deux ont été des nobles de ces lieux.

Sur le plan phisique, la môle a apporté dans nombreux services aux habitants de ces lieux, et sur le plan documentaire a apporté des importantes services à l'histoire de ce type d'instalation technique et à l'histoire de la localité Câmpeni et en généralement au Pays de Montagnards.

TIPĂRITURI RARE SAU UNICAT ÎN COLECȚIILE DE CARTE ROMÂNEASCĂ VECHĂ DIN JUDEȚUL ALBA (SECOLELE XVI-XIX)

Doina Dregheciu

Alături de prezența unor vechi fonduri de carte românească străină și veche păstrate în cunoscute colecții ale unor instituții de profil din zona Albei, s-a semnalat de-a lungul ultimelor decenii prezențe deloc neglijabile de exemplare de carte românească veche, cărora le putem atribui calitatea de „rara et pretiosa”.

Cercetările noastre s-au materializat, într-o primă etapă, prin introducerea în circuitul științific a peste 20 de astfel de exemplare, vizând din punct de vedere cronologic generosul interval 1551-1845.

Din problematica propusă am selectat câteva coordonate istoriografice cu referire la particularitățile unor tipărituri românești vechi cărora le putem conferi calitatea amintită. Pe cât a fost posibil, s-a reconstituit parțial și circulația acestora, grație inserării de-a lungul vremii pe filele lor a însemnărilor olografice, care la rândul lor se remarcă printr-o tipologică aparte.

Este îndeobște cunoscut că ultima dintre cele trei cărți scoase de primul meșter care a tipărit în limba română, Filip Moldoveanu, a fost *Tetraevaghelul slavo-român* imprimat în intervalul 1551-1553¹. Dat fiind faptul că din *Catehismul românesc* de la 1544 nu se păstrează nici un exemplar, *Tetraevaghelul* devine „cea mai veche tipăritură românească păstrată până la noi în care s-au utilizat litere chirilice.

Istoriografia de specialitate menționează păstrarea unui astfel de exemplar la Biblioteca „Saltcov-Scedrin” din Sankt Petersburg². Șansa a făcut ca un fragment dintr-un exemplar al tipăriturii în discuție conținând doar două file, să fie identificat ca foaie de legătură pe coperta a doua a unui *Triod* de Blaj, ediția 1771, existent în colecția de carte românească veche a Bibliotecii parohiale din Oiejdea, jud. Alba. Prezența singulară a acestuia în peisajul cultural național îi conferă acestui fragment prezent inițial în colecția amintită, un plus de valoare.

Din păcate, absența unor însemnări referitoare la relegarea în timp a exemplarului *Triodului*, ne pune în imposibilitatea de a identifica cu certitudine contextul în care

1. Eva Mârza, *Un fragment din Evangheliarul slavo-român de la Sibiu (1551-1553)*, în L.R., XXVII, nr. 2, 1978, p. 173-175.

2. Eva Mârza – Doina Dregheciu, *Cartea românească veche în jud. Alba (Secolele XVI-XVII)* – Catalog, Alba Iulia, 1989, p. 17.

acest rarissim fragment a fost inserat într-o legătură de carte. Se păstrează în schimb, ca o notabilă recompensă, un ex-libris, atestând prezența Triodului în lăcașul de cult amintit, la doar un an de la tipărire, ca rod al unei donații de referință pentru climatul istorico-cultural al vremii. Ne referim la una dintre numeroasele donații în zona Albei, onorate de vicarșul Episcopiei Făgărașului, profesorul Ioan Iacob A. Aron, originar din Bistra Apusenilor", în perioada extrem de fertilă pentru asemenea gesturi, cea în care acesta funcționa la Școlile Blajului.

Păstrându-se actualmente detașat de tipăritura „mamă” ulterior restaurat, fragmentul *Tetraevangelului* sibian se păstrează în valoroasa Colecție de carte românească veche a Episcopiei Ortodoxe-Române de Alba Iulia.

Atât valoarea bibliologică a fragmentului în discuție cât și mesajul cultural al acestuia ne îndreptătesc să considerăm prețioasele file ca și contribuții notabile în domeniul istoriei tiparului românesc³.

După trei decenii, la 1581, un alt eveniment tipografic avea să onoreze „cetatea Orăștiei”. Se imprima aici, *Palia*, prin truda ucenicilor cărțurului Coresi, diaconul Șerban „meșterul mare al tiparelor” și Marian Diacul.

Exemplarul *Paliei* păstrat în colecția de carte românească veche a Bibliotecii documentare „Battyanum” este aproape complet, conținând 159 file față de cele 161 consemnate de B.R.V.; volumului în discuție lipsindu-i patru pagini, două din Predoslovie și alte două din capitolul 24 al „Cărții întâi a lui Moise”⁴.

Însemnările de carte ale tipăriturii ne relevă circulația exemplarului în mai multe medii de cititori, o mare parte dintre acestea cuprinzând glosse pe marginea textului, sau însemnări de altă natură. Iată un fragment cu iz de cronică: „Scri-am Stan... Marcul, plecat al domniei tale... venit cu pace”⁵. Dicolu de calitate de exemplar unic în zona Albei, *Palia* întrunește atât virtuți ce vizează semnificații aparte atât pentru evoluția tiparului românesc cât și în direcția evoluției limbii române vechi.

Din același fond se desprinde un alt unicat tipografic. Este vorba de *Liturghierul (Slujebnicul) slavonesc*, Deal, 1646. Exemplarul a avut vremelnice un destin aparte, fiind reținut drept zălog pentru o neplată bănească, în sec. al XVII-lea, dovadă nota olografă: „Adecă eu, Man Neagul, cum am dat (lui n.n.) Alexandru împrumut șase florinți bani, tot de vin cel vechi, de la Sfântă Mărie până la Crăciun, așa am grăit mită a nu lua, dar cum trecea aceasta zi, cum am grei eu,... să rămâie Alexandru fără cărți... și eu călugăraș am scris această scrisoare pentru credință”.

Alte însemnări datate în anii 1677, 1694, indică alți posesori vremelnici, fără a putea urmări cu certitudine circulația exemplarului, într-un areal mai generos de timp și spațiu⁶.

Din opera mitropolitului cărțurar Dosoftei al Moldovei a răzbătut până la noi un exemplar al *Psaltirii în versuri*, Iunie, 1673, identificat în satul Ciuruleasa. Exemplarul

3. Eva Mârza, *Evangeliarul slavo-român de la Sibiu din 1551-1553 (O recentă descoperirea în județul Alba)*, în *Îndrumător pastoral*, III, Alba Iulia, 1979, p. 130-132.

4. Iacob Mârza, *Palia de la Orăștie (1581-1582)*, în *Îndrumător pastoral*, III, Alba Iulia, 1979, p. 132-134.

5. Cristina Bica, *Tipăriturile românești vechi existente în Biblioteca Battyanum din Alba Iulia (Catalog)*, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 235.

6. Cristina Bica, op. cit., p. 236-237; Eva Mârza – Doina Dregheciu, op. cit., p. 90-91.

nu mai păstrează foaia de titlu. Aceasta, alături de cele trei file ale Predosloviilor, precum și intervalul de paginație 252-270 au fost suplinite de file manuscrise, pe care, din păcate, copistul nu le-a semnat. Cele 249 de file ale exemplarului se păstrează într-o copertă din lemn în piele brună, cu urme de cheutori; pe prima copertă distingându-se într-un chenar linear, simple ornamente fitomorfe. Prin mijlocirea unor note olografe am putut localiza exemplarul în proprietatea cantorului Av. Anca din Soharu (zona Apusenilor), în anul 1869, pentru ca în anul 1909 să fie probabil, în posesia parohului Gheorghe Felea din Ciuruleasa; iar conform unei adrese înserate pe una dintre coperti, să putem identifica un scurt popas al exemplarului la Viena, unde parohul Felea pare să fi călătorit la începutul veacului⁷.

Din seria tipăriturilor bălgrădene cu valoare de unicat, se detașează un exemplar colligat din Rânduiala diaconstvelor, Bălgrad, 1687, identificat în comuna Lunca Arieșului. Din cele 21 de file pe care le semnalează autorii B.R.V., colligatul în discuție conține doar 15 file, alături de foaia de titlu. Nu sunt consemnate însemnări cu privire la circulația acestuia, însă prezența ca și colligat ne îndreptățește să apreciem că a circulat mereu în forma care s-a păstrat până acum. În acest caz și însemnările Moltivenicului de Bălgrad, 1689, cu care este colligat, aparțin, implicit, exemplarului semnalat de noi⁸.

„Toate cărțile din lume își au viața lor: tinerețea, desuetudinea și moartea. Toate sunt scrise pentru anumiți oameni dintr-o anumită epocă și dintr-un ținut geografic. Numai Sfânta Scriptură e totdeauna proaspătă și actuală. Cuprinsul ei se adresează deopotrivă tuturor stărilor, tuturor vârstelor tuturor epocilor din istoria omenirii. De aceea, pentru nici o altă carte nu s-a depus atâta trudă și zel cât pentru traducerea și răspândirea Bibliei în toate limbile și la toate popoarele”⁹.

Pornind de la aceste considerații, ni se pare îndreptățită aprecierea potrivit căreia *Biblia* de la București din 1688 a fost unanim recunoscută ca un veritabil monument de limbă, „o realizare de performanță în privința artei tipografice”. Cât despre difuzarea ei pe întreg teritoriul românesc, literatura de specialitate o plasează în imediata apropiere a *Cazaniei lui Varlaam*, Iași, 1643, care, după cum se știe a cunoscut cea mai mare răspândire în întreg spațiul românesc; aspect ce pledează în favoarea permanentelor legături spirituale inter-românești din epoca medievală.

În pofida tirajului dublu înregistrat în epocă, în fondurile de carte din țară s-au păstrat relativ puține exemplare. Pentru zona Albei semnalăm deocamdată doar prezența unui singur exemplar. Volumul în discuție nu mai păstrează foaia de titlu și cele două prefețe. Conține 933 de pagini, înregistrând sensibile diferențe în redarea paginației față de cea indicată în bibliografia de specialitate. Volumul nostru, restaurat cu prioritate în anul 1985, conține câteva file manuscrise ce reproduc cu fidelitate, cu o grafie de epocă impecabilă, fragmentele lipsă din textul propriu-zis al tipăriturii.

Consemnarea unor mărturii documentare din a doua jumătate a veacului al XIX-lea datate între anii 1874-1878, avându-l ca autor pe D. Burețeanu, nu-i indică, prin similitudinea grafiei însemnărilor acestuia ca și copist al filelor manuscrise. Prezența

7. *Ibidem*, p. 122-123.

8. *Ibidem*, p. 141.

9. P. Deheleanu, *Frumuseți literare în Sfânta Scriptură*, Arad, 1946, p. 5.

ultimei pagini (pag. 933 ms.), conținând cele 16 rânduri ale unei „errate” ne îndeamnă să considerăm că exemplarul nostru aparține celui de-al doilea tiraj. Particularizat prin numeroase note olografe volumul a făcut dovada unei intense circulații, îndeosebi în sec. al XVIII-lea, pe meleaguri muntene.

Cea mai timpurie dintre acestea atestă exemplarul în proprietatea lui „... Nicolae Vornicu... de atunci de când au cumpărat, la leat 1700 și 9”. Posesorul amintit își va puncta cu intermitență această calitate în câteva intervenții manuscrise aspect ce relevă în plus valoarea aparte a acestei tipărituri.

Iată cum glăsuiește o notă detaliată datată în anul 1742: „Această Sfântă Biblie iaste a lui Nicolae Dobrosloveanu, ficior Stanca Dobrosloveanu, în zilele preluminatului domn Țării Rumânești, Io Mihai Racoviță voievod 1742. Andronache vel ban Craiova. Domnul Țării Românești, Io Constantin Nicolae Voievod”¹⁰.

După un periplu de aproape opt decenii, în cea mai mare parte pe lângă Curtea domnească, cartea va ajunge probabil în posesia autorului paginilor manuscris, care nota: „Repetu creațiunea scrierei de susu și cu destulă plăcere mă ocupai de prorocia Prorocului Eremia, în privința luărei cetatei Ierusalimului de către imperatorul fostu Nabohodonosoru. Acum am scrisu cu piană de gâscă, neposedându în pressență condei de feru. D. Burețeanu, 1876, mai 18, București”¹¹.

Abordând problematica de față prin prisma criteriului cronologic, semnalăm în continuare un alt exemplar de carte românească veche cu valoare de unicat în zonă. Este vorba de Evanghelia greco-română, București, 1693, produs tipografic de excepție, atât în privința realizării legăturii ferecate, cât și în privința posesorilor vremelnici pe care i-a avut, aspect decurgând din conținutul unei însemnări cu semnificații istorico-culturale deosebite: „Această Sfântă Evanghelie ne au tremis-o dumisale lui... biv vel cămătariu, leat 1694 martie 1... Mihai Cantacuzino Spătar”¹².

Din rândul imprimatelor bălgrădene de o factură mai puțin obișnuită se desprinde o foaie volantă tip formular reprezentând un Act de hirotonire emis de mitropolitul Atanasie Anghel în anul 1700, tipărit bilingv, (latină și română), dar cu caractere chirilice având dimensiunile de 17 x 29 cm.

Imprimatul în discuție a fost utilizat ca foaie forțată pe coperta unui exemplar al Noului Testament de la Bălgrad din 1648, păstrat în fondul de carte românească veche al Bibliotecii documentare „Timotei Cipariu” din Blaj. Conchidem că acest rarism formular imprimat în oficina bălgrădeană poate fi considerat ca o contribuție zonală la B.R.V¹³.

În fondul de carte românească veche al bibliotecii noastre se păstrează un exemplar al *Psaltirii* de Râmnic editată în anul 1710. Bibliografia de specialitate menționează păstrarea unui exemplar doar într-o copie fotografică, după un exemplar existent în Biblioteca „Lenin” din Moscova. Volumul colecției noastre corespunde

10. Eva Mârza – Doina Dregheciu, op. cit., p. 143.

11. *Ibidem*, p. 143-144.

12. *Ibidem*, p. 157.

13. *Ibidem*, p. 217-218.

descrierii ce apare în B.R.V., cu precizarea că ultima pagină (458) nu are formula finală semnată de Gheorghe Radovici, ci doar o mică vinietă reprezentând un heruvim¹⁴. Ulterior identificării acestui volum am mai semnalat un exemplar păstrat inițial în Biblioteca parohială a comunei Șugag. Acesta păstrează formula finală semnalată în B.R.V.: „Tipăritu-s-au această Psaltire cu osteneala și diortoseala lui Gheorghe Radovici¹⁵”.

Analizând particularitățile acestor două exemplare, admitem supoziția existenței unor variante de ediție. Ambele volume posedă însemnări de epocă referitoare la achiziționarea acestora, în deceniile 6 și 8 ale secolului al XVIII-lea. Astfel, primul exemplar fusese vremelnic: „... a lui Ștefan fecior a lui Popa Ion, au cumpărat pe banii săi cei buni... vâ leat 1769”. Cel de-al doilea volum a fost achiziționat de: „Ioanechie Moga Sufanu și Gheorghe Bogdan și o au (dat n.n.) Bisericii Șugagului de pomană. Anul 1782, noiembrie 13 zile”.

Opera care se înscrie în rândul valorilor europene de referință, aparținând cărțurului de talie europeană Dimitrie Cantemir este *Istoria Imperiului Otoman*, operă clădită pe ideea europeană a vremii „grandeur et decadence”. Celebra lucrare a fost primită cu mult interes în epocă reprezentând rezultatul laborioaselor cunoștințe dobândite de cărțurarul poliglot, fiind cunoscător „al împărăției turcești”.

Un exemplar al ediției germane de la 1745, tipărit la Hamburg, s-a păstrat în „fondul de aur” al Bibliotecii cipariene” din Blaj.

Masivul volum păstrează foaia de titlu, cuprinzând 64 de pagini și alte 822 numerotate separat. Ediția este deosebit de îngrijită, adunând în superbe gravuri de epocă (24 la număr), realizate la înalte cote de exigență tipografică, vizând îndeosebi ilustrația de carte. Aceasta etalează o superbă galerie de portrete ale sultanilor, începând cu Osman I (la anul 1300) și terminând cu Mustafa al II-lea (la anul 1695).

Parcursul acestei singulare ediții din zona Albei, reprezintă credem, o reală sărbătoare, în special pentru un bibliofil. Ex-librisul ștampilă inserat în acest volum indică proveniența acestuia din cunoscuta bibliotecă a călugărilor basiliani din Blaj.

Situându-ne în același areal al producțiilor tipografice din oficina Blajului, supunem unui scurt comentariu particularitățile primei ediții a Ceaslovului de la 1751, identificat în localitatea Balomiru de Câmp, prezență deocamdată unică în peisajul patrimonial de carte românească din zonă. Neavând foaia de titlu, identificarea a fost făcută luând ca punct de reper „Pascalia” imprimată pe ultima pagină (p. 649), aceasta marcând, destul de neobișnuit anii 1750 și respectiv 1752 omițându-se indicarea presupusului an al tipăririi cărții, conform descrierii B.R.V. În privința unor particularități referitoare la ilustrațiile volumului, semnalăm faptul că unele dintre acestea sunt în concordanță cu cele indicate în B.R.V.¹⁶, alte trei, semnalate ca prezente pe anumite pagini, nu apar în exemplarul identificat de noi. Și în acest context putem presupune existența unei posibile variante de ediție.

14. Colecția de carte românească veche a Bibliotecii Muzeului Național al Unirii Alba Iulia, C.V.R., 422.

15. Doina Dregheciu, *Cartea românească veche pe Valea Sebeșului (III)*, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 273.

16. B.R.V., vol. IV, p. 70, nr. 105.

Oficina ieșeană este și ea reprezentată de o tipăritură rarisimă, un *Apostol*, ediția 1756, păstrată actualmente în Biblioteca parohială din Săliște, ce fusese dăruită schitului Afteia la 1761: „... am cumpărat-o eu, Ștefan Ieromonah, pe bani buni și dreptți, 10 florinți, ca să fie de slujbă întru această Sfântă Mănăstire anume Afteia și cine o ar înstrăina de aici fără de voia ctitorului care-l va orânduî Dumnezeu, ounul ca acela să fie afurisit de trei sute și 18 de părinți sfinți din Nikia și de mine Eromonahul Ștefan, Amin, anul 1761”. Poposind pe la diverși posesori, tipăritura a rămas în zonă, fiind atestată la 1886 în biserica din Cioara.

Un exemplar rarisim al Epistolei consolatoria al lui Petru Pavel Aaron, volum tipărit la Blaj în 1761, păstrat actualmente în valorosul fond ciparian din orașul de la confluența Târnavelor, capătă un plus de valoare prin prezența unui sobru și lacunar ex-libris ștampilă, aplicat pe foaia de titlu: „I.M. Moldovanu...”¹⁷, profesor de Blaj, marele bărbat și filantrop care a reprezentat cu cinste „școala cipariană”.

În contextul tradiționalelor relații culturale cu centrele tipografice muntene, punctăm prezența unui număr apreciabil de tipărituri în zona Albei. Referindu-ne la același aspect al rarității unor tipărituri am detașat în acest sens un *Ceaslov*, București, 1777, aflat inițial în proprietatea obștii satești din satul Tău la 1787, măturie stând însemnarea protopopului Sălișteanu: „Acest S. Ceaslov s-a cumpărat de dumnealor cinstiți jurați și săteni ai satului Tău, sfintei Biserici, la hramul Sfântului Gheorghe cu bani florinți 5 și mărieși 2, platnic până la trei săptămâni și cine ar îndrăzni a-l înstrăina de la sfânta Biserică să fie afurisit, de 300 și 18 părinți sfinți de la Nikia, 1787, iunie 21, protupop Tău, Sălișteanu”.

Din seria tipăriturilor bucureștene se mai detașează o tipăritură rarisimă: *Prăvălioara*, București, 1781. Însemnările olografe lacunare ne identifică numele a doi frați preoți, care prin două note simple ne indică localitățile în care aceștia au oficiat la un moment dat: „Gheorghe Popovici, m-am preotit în anul 1813, amândoi frați la Cioara și Tărtăria”.

Din tiparnița lașului a răzbătut pe meleagurile noastre un *Ceaslov*, ediția 1797, având ca posesor vremelnice pe monahul Chesarie: „Acest Ceaslov iaste al mieu, Chesarie, l-am cumpărat cu 45 de lei.” Alături de nota amintită se păstrează un fragment de însemnare, parțial, mutilată în urma relegării exemplarului, ce glăsuiește: „... Chesarie monach ca să fie...”. Opinăm că această notă pare să indice un act de donație al monahului, probabil, chiar comunității satești din Răhău, unde a fost inițial identificată tipăritura.

Cartea s-a bucurat de mare prețuire, fiind intens lecturată, dovadă, însemnarea privind relegarea ei: „Această Sf. carte Ceaslov s-a legat de nou, în Sibiu și s-a plătit de Vasile lui Pavel Fulea, locuitoriu în Rehău cu 8 coroane, parohul Postal... 78 fil., Rehău 1/14 Maiu 1905. La stăruința parohului N. Cărpinișan paroch”. Tipăritura mai poartă pe una din file un ex-libris ștampilă în limba maghiară: „Szeben Megye Reho Kozseg Sz. Seresi Janos”.

Dintre tipăriturile unicat păstrate în zonă se detașează un *Catihis mic*, Buda, 1799, păstrat în fondul românesc de carte veche al Bibliotecii documentare

17. Doina Dreghiciu, *Colecția de carte românească veche*, în *Apulum*, XXIV, 1987, p. 251.

"Batthyaneum". Exemplarul în discuție nu apare menționat în *B.R.V.*, motiv pentru care considerăm că a putut fi privit ca o notabilă contribuție la *B.R.V.*, cel puțin până în faza acelor cercetări¹⁸.

Oferim, spre detaliere, transliterarea foi de titlu: "Catihisis mic, sau scurtă pravoslavnică mărturisire a legii neunite, pentru treaba pruncilor celor neuniți rumânești făcut. Și de la neunitul Episcopescu în Karloveț la anul 1774. Ținutul Sinod întărit și acum a doua oară, cu întărirea Arhiepiscopului Mitropolit, tipărit. Nelegat, cu șapte creițare. La Buda. În slaveno-sârbească rumânească și Limbilor Răsăritului, crăiasca tipografie a Universității din Pecia"¹⁹.

Lipsa unor însemnări olografe, anulează posibilitatea de a creiona un posibil itinerar al cărții.

Din aceeași officină tipografică a ajuns în biblioteca parohială din Săliște un *Polustav*, tipărit în anul 1807, cumpărat de "Stana Prodan, muma dascălului George, fiul ei din Csoara la 1878, să fie pomenită în veci...". Tipăritura se păstrează și acum în fondul parohial amintit.

Din aceeași bogată colecție a bisericii din Săliște se detașează o tipăritură de Buzău, *Aghiasmatar mic*, editată la 1845. Această tipăritură rară capătă un plus de valoare prin inserarea a două note lacunare ce vizează evenimente de referință ale istoriei naționale: "Vremea Horii au fost 1795 N.B." și "Bataia Ungurească 1848".

Prin "generozitatea" însemnărilor acestui exemplar aflăm că: "La anul Domnului 1809 subținscrisul au cumpăratu acestu Aghiasmataru de la Perintele Nisandru Ieromonahu cu 3 fl. v. a Cioara, în 5 sept. Nicolae Bena, paroch".

La un an de la tipărire, fondul de carte al Bibliotecii parohiale din Răhău s-a îmbogățit cu o tipăritură ce se recomandă în primul rând prin raritatea ei în zona Albei: *Molitvenic*, Brașov, 1811. Printr-o notă ilustrativă, parohul locului, Dimitrie Cărpinișan oferă informații cu privire la prețurile și plătitorii cărții: "Au dat trei zloți bani buni Ghiorghe Bena cu muierea sa..., au dat 2 Antănău..., au dat 1 Pavel..., au dat 1 Onea, Ghibomu au dat 1 ca să le fie pomană în 12 martie 1812, Răhău, suma a 10 zloți. Preoți au fostu Popa Nicolae Cărpinișan, Popa Ghiorghe Popovici, Popa Chiril Maeru, Dimitrie Cărpinișan, m.p."

O altă tipăritură *Ușa pocăinții*, Brașov 1812²⁰ unicat în zonă, se cuvine a fi pusă în lumină, în special pentru câteva particularități legate de contextul tipăririi. Dată fiind bogăția de informații oferite de foaia de titlu a tipăriturii, o redăm în cele ce urmează, așa cum apare în *B.R.V.*; exemplarul nostru neposedând această filă: "Ușa pocăinții. Adecă carte foarte umilitoare și de suflet prea folositoare carea cuprinde ceale patru mai mai de pe urmă ale omului, adecă: "Moartea, Judecata, Iadul și Raiul. S-au tălmăcit de pre limba elino-grecescă pre limba rumânească în București. Și acum întâiașidată cu blagoslovenia și prin mijlocirea Prea a Sfințitului și Prea Milostivului Stăpân și Mitropolit a toată Ougrovlahia. Kiriu Kir Dositei..., s-au tălmăcit această carte și s-au diortosit din cuvânt în cuvânt cu multă sărguință și luare aminte de Rafail, smeritul

18. Cristina Bica, *op. cit.*, p. 234.

19. *Ibidem*, p. 247.

20. Colecția de carte românească veche a Bibliotecii Muzeului Național al Unirii Alba Iulia. C.V.R. 587.

monah din Sfânta Mitropolie a Neamțului. În Privileghiata Tipografie din Brașov, de tipograful Ioan Fridrich Herfurt, 1812²¹.

Demnă de remarcat este consemnarea unei errate, aspect tipografic rar întâlnit în cartea românească veche. Redăm, spre ilustrare, un fragment al acesteia: "S-au întâmplat, până la un loc de s-au pus acestea în loc de aceastea și aceia în loc de aceaia, și urechi în loc de ureachi și obiceiii în loc de obiceiii, și felii în loc de fealii ... și rog pre toți ce veți citi să mă ertați că din nebagarea de seamă s-au întâmplat acestea"²².

În deceniul al șaselea al secolului trecut, cartea se afla pe meleaguri hunedorene, așa cum glăsuiește însemnarea: „Această carte, ușa Pocainci iaste a lui Iuoa Triffu din Petroșani, cumpărată cu 3 fl. în argintu, în anul 1865 iulie în 2 zile”. În anul 1932, cartea pare a fi consemnată pe meleaguri zăltnene, dovadă prezența unei note olografe de natură meteorologică: „În anul 1932 Paștile au fost 1 maiu, a fost o iarnă grozavă și nemaipomenită 1 litră grâu 35 lei, 1 litră cucuruz cu 25 lei, 1 III. 1932. Joachim Stambă, concepist adv. la Dr. Ovidiu Radeș în Zlatna”.

La 1841 colecția românească de carte veche a Bibliotecii parohiale din Răhău este înzestrată cu un masiv volum al Evangheliei de Neamț, ediția 1812, o veritabilă podoabă a altarului. Unicat în județul nostru, volumul amintit conține bogate ornamente tipografice ce împodobesc fiecare filă a cărții. În acest sens, considerăm că această tipăritură poate reprezenta un produs tipografic de referință, în ceea ce privește ilustrația de carte românească de la începutul veacului al XIX-lea.

Rod al unei donații aparținând monahului Filip, pentru comunitatea amintită „spre veacina mea pomenire și a părinților mei, ca să fie nestrămutată într-acea sfântă biserică” tipăritura va fi relegată peste șapte decenii de la tipărire, într-un presupus atelier sibian: „Pentru Biserica gr.or din Rahau, 1 Evanghelie legată fin capse și tiocu solvit. Suma 24 fl., 50 f., Sibiu în 12 aprilie calindariu nou 1893”²³.

Aspectele ce decurg din problematica însemnărilor de carte pot fi axate pe două coordonate esențiale. Pe de-o parte ele se constituie în veritabile surse privind istoria demografică, economică, social-politică, religioasă, culturală reprezentând totodată „surse de prim ordin pentru cercetarea universului sufletesc al omului medieval și premodern”²⁴.

Se consideră că lucrările despre diversele aspecte ce permit înțelegerea deplină a creației spirituale românești prin tipar, sunt totuși rare²⁵.

De aceea opinăm că orice contribuție zonală adusă acestei generoase problematice privind cartea românească veche, ca obiect special al culturii românești, este oportună, cu atât mai mult cu cât, unele dintre acestea întrunesc calități în plus, de cărți rare sau unicate în zona investigată de noi.

21. B.R.V., p. 64, nr. 815.

22. Colecția de carte românească veche a Bibliotecii Muzeului Național al Unirii Alba Iulia, C.V.R. 587.

23. Doina Dregheciu, *Colecția de carte românească veche de la Biserica ortodoxă-română din Răhău (jud. Alba) în Îndrumător pastoral*, VII, p. 55.

24. Marieta Adam Chiper, *Vechi însemnări românești ca izvor istoric*, București, 1996, p. 28.

25. Ana Andreescu, *Arta cărții (Cartea românească în secolele XVI-XVII)*, București, 1997, p. 5.

**DES IMPRESSIONS RARES OU UNIQUES DANS LES COLECTIONS DE
LIVRE ROUMAIN ANCIEN DU DEP, D'ALBA (XVI e - XIX e)**

Résumé

Les considérations de l'auteur remettent dans le circuit scientifique des aspects partiellement inédits, de la présence dans la zone du dép, d'Alba, de plus de 20 impressions roumaines anciennes, dont la plupart uniques ou avec une fréquence très rares, issues entre 1551-1845.

Les plus représentatives citées par l'auteur sont: *Le Tetraevangelie slavo-roumain*, Sibiu, 1551-1553 (fragment), *La Bible*, Bucarest, 1688, D. Cantemir *La Croissance et la Décroissance de l'Empire Ottoman*, Hamburg, 1745, *Evangile*, Neamț, 1821.

Les notes olographes insérées dans les exemplaires signalées dans ce contexte ont permis de mieux observer leur circulation dans une certaine de temps et dans un espace déterminé avant l'entrée les collections de livre roumain ancien faisant l'objet de cette étude.

REPREZENTAREA CLERULUI ÎN MAREA ADUNARE A ȚĂRII, ÎN TIMPUL DOMNIEI LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU (1688-1714)

Gheorghe BICHICEAN

Adunările reprezentative ale stărilor privilegiate din perioada domniei lui Constantin Brâncoveanu se înscriu tipului *nobiliar*, în spațiul secolelor XVII-XVIII¹.

Stările Țării Românești, care au parcurs în această perioadă un proces de restrângere, se mențin asociate la guvernare, în rezolvarea principalelor probleme interne și externe (politice, administrative, militare, sociale, judecătorești etc.). În cadrul raporturilor contractuale stările privilegiate se înfățișează și reprezintă "țara" față de Domnie, având la bază principiile prescrise de ordinea feudală, cuprinse în formula "sfat și ajutor" (*consilium et auxilium*), instituție care se află la baza organizării stărilor.

Adunările reprezentative ale stărilor privilegiate erau convocate, de regulă, pentru rezolvarea unei probleme unice, reunindu-se doar la nivelul întregii țări. Deși atribut al domnului, anumite situații au impus ca inițiativa convocării Marii Adunări a Țării (Obștești) să aparțină altor instituții (Sfat domnesc, Divan), unei facțiuni boierești ori unor persoane special împuternicite în acest sens (de cele mai multe ori pentru adunările electiv).

Domnul convoca stările privilegiate în mod obișnuit din proprie inițiativă pentru probleme de interes general, în situații extraordinare, la cererea stărilor ori când era sesizat (în acest ultim caz fiind vorba, de obicei, de probleme judecătorești). El trimitea scrisorile de convocare sau o poruncă mitropolitului, pentru a reuni stările în Marea Adunare a Țării (de stări).

Adunările se desfășurau în prezența domnului, fiind prezidate de acesta ori de către mitropolitul țării, la porunca celui dintâi². Structura adunărilor, fundamental aceeași,

1. În acest sens, v. Gh.I. Brătianu, *Sfatul domnesc și Adunarea stărilor în Principatele române*, Evry, 1977, p. 115-127 (în continuare, *Sfatul domnesc*); V.Al. Georgescu, *Types et Formes d'Assemblées d'états en Droit féodal roumain*, London, 1968 (Extras), p. 113 - 131 (în continuare, *Types et Formes*); P.P.Panaitescu, *Marea adunare a țării, instituție a orânduirii feudale în țările române*, în "Revista istorică", anul X, nr. 3, 1957, p. 153-165 (se avansează opinia că instituția Adunărilor de stări a dispărut în Țările române la sfârșitul secolului al XVII-lea, *op.cit.*, p.164; în continuare, *Marea adunare*).

2. Gh.I. Brătianu, *op.cit.*, p. 126.

polarizează cele două stări - clerul superior și marii boieri, reprezentanții de rangul doi al acestora, rareori și alte stări "mărunte", care nu își au propriile adunări ca în alte țări europene.

Clerul rămâne una din stările permanent convocate în marea Adunare a Țării, restrângerea ariei de reprezentare neafectându-l. Reprezentarea acestuia privește mai mult clerul superior și mai puțin cel de rând, trăsătură, de altfel, caracteristică tuturor Adunărilor de stări din țările Europei care au cunoscut regimul de stări.

Clerul superior era reprezentat în Marea Adunare a Țării (de stări) prin mitropolit, episcopi și egumenii mănăstirilor. Uneori era reprezentat și clerul de rând care apare în sintagma "preoți și cliseri". Sunt prezenți de asemenea marii boieri în funcție (*vel*) sau foști dregători (*biv*) și reprezentanți ai micii boierimi. Participă încă slujitorii și, sporadic, orășenii (negustorii, ca "starea a treia"), de pildă la alegerea lui Constantin Brâncoveanu ca domn. Atât în privința clerului cât și a mirenilor, este o reprezentare de rang și a demnității deținute.

Clerul este permanent reprezentat în adunările de stări cu caracter electiv. Oponându-se încă tendinței Porții otomane de a numi și investi domn al Țării Românești candidatul ce părea mai potrivit intereselor sale, stările privilegiate apără în continuare vechiul drept al Marii Adunări a Țării în alegerea domnului. În privința lui Constantin Brâncoveanu, cel din urmă domn "de țară" care și-a putut însuși străvechiul nume al Basarabilor, se poate aprecia că a fost una din ultimele manifestări de stări în domeniul electiv. Secvențele alegerii subliniază tradiția desemnării persoanei care întrunea condițiile pentru a fi ales domn al țării (*nominatio*), actul alegerii (*electio*) de către reprezentanții stărilor reuniți în Marea Adunare a Țării (care indică deja prin participanți tendința de restrângere a stărilor privilegiate) și aclamarea celui ales (*laudatio*) de către stările "mărunte" și poporul strâns în preajma mitropoliei³.

Cum este prezentat actul alegerii de către stările Țării Românești în izvoare și care este poziția clerului în aceste adunări? *Cronica anonimă despre Brâncoveanu*⁴ menționează că propunerea candidatului la domnie s-a făcut în sala mică a Spătăriei de la Curtea Veche, unde s-au adunat "*boierii cei mari și al doilea (...) și patriarhul Dionisie (...) și vlădică Theodosie, mitropolitul țării.*" Este demnă de subliniat reprezentarea clerului superior de către mitropolitul țării - Teodosie - și prezența patriarhului Dionisie ("mazil de Constantinopol"). După dezbaterile aprinse care au dus la desemnarea, în final, a lui Constantin Brâncoveanu "vel logofăt", Adunarea s-a îndreptat către Mitropolie pentru ceremonialul încoronării.

Radu logofăt Greceanul⁵ consemnează că, după moartea lui Șerban Cantacuzino, imediat toată boierimea țării ("*dela mic până la mare*") s-au adunat la Mitropolie și au făcut "sfat" pentru alegerea noului domn. Desemnarea candidatului (*nominatio*) și alegerea (*electio*) s-au făcut în secret. În privința reprezentării, Radu logofăt Greceanul revine în cursul cronicii, menționând participarea numeroasă a stărilor: "Fiind precum

3. V. Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980, p. 47-49.

4. *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717 (Cronica anonimă despre Brâncoveanu)*, în "Cronici muntene", București, 1961, p. 275-276.

5. *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu Voievod (1688-1714)*, București, 1970, p. 56-57. V. și N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, Ediția a II-a (revăzută și adăugită), vol. II, București, 1995, p. 15-16.

am zis adunarea toată la Mitropolie, toată boierimea țării, și slujitorii, și *Dionisie patriarhul Țarigradului (...)* și *părintele Theodosie mitropolitul țării*."

*Letopiseșul Cantacuzinesc*⁶ menționează că, după moartea lui Șerban Cantacuzino, mitropolitul și fostul mare stolnic Constantin Cantacuzino împreună cu toți boierii au mers imediat la Mitropolie și au poruncit să se strângă "*toți căpitani de pre la toate cetele și mulțime de boiari mari și mici den țară, și toți neguțătorii*." Este momentul în care se strângea la Mitropolie adunarea stărilor. Era convocat clerul, boierii mari și mici, slujitorii și reprezentanții orașelor.

Același fragment de cronică, dar prezentat de N. Iorga⁷, adaugă față de cel anterior un element în privința adunării de stări: slujitorii. Categoria slujitorilor apare menționată și în *Cronica de sub Grigore II Ghica*⁸ ("*s-au strânsu toți boeri țării și slujitori și toată Curte*"). Radu Popescu⁹ consemnează, față de celelalte cronici, că slujitorimea a fost "de la curte" după alegere, odată cu ceremonialul desfășurat în biserică.

Într-o scrisoare trimisă de Constantin Brâncoveanu la 23 noiembrie 1689 egumenului mănăstirii Brâncoveni¹⁰, regăsim formularea des uzitată în documentele secolelor XIV-XVI, că el este alesul "a toată țara". Cu acest prilej sunt amintiți reprezentanții clerului, alături de cei ai boierilor și slujitorilor: "*cu voia și cu sfatul părintelui Vlădicăi și a egumenilor și a boiarilor și al tuturor căpeteniilor și a toată țara*." Un nou element se adaugă în alcătuirea adunării stărilor, care subliniază participarea mai largă a clerului decât este ea descrisă în cronicile menționate anterior: *egumenii*. Ei au fost aleși doar dintre cei care conduceau mănăstiri importante.

În concluzie, reprezentarea rămâne apanajul stărilor privilegiate, iar clerul superior este reprezentat de mitropolit și egumeni. În ceea ce privește episcopii, ei sunt menționați doar ca pregătind ceremonialul încoronării și biserica mitropolitană, ceea ce înseamnă că menționarea lor în mod distinct în cronici și documente nu mai era necesară.

De la finele secolului al XVI-lea și cu o activitate frecventă din cel de-al XVII-lea, se impun Adunările de stări consacrate problemelor fiscale. Clerul este menționat și în cadrul acestor forme de Mari Adunări ale Țării. Este elocventă în acest sens scrisoarea trimisă de Constantin Brâncoveanu egumenului mănăstirii Brâncoveni la 23 noiembrie 1689.¹¹ Ea dezvăluie reprezentarea stărilor într-o adunare cu caracter fiscal, convocată datorită cererii mereu crescânde de bani din partea Porții otomane. Din partea clerului superior au participat: *mitropolitul*/Teodosie, *episcopii* și *egumenii*. Cu "sfatul și cu voia tuturor" s-a stabilit suma ce trebuie plătită, precum și contribuția fiecăruia. Documentul pune în evidență două aspecte importante în analiza evoluției

6. *Istoria Țării Românești*, p. 217-224.

7. N. Iorga, *Cronicele muntene. Cronicele din secolul al XVII-lea*, în "AARMSI", Tomul XXI (1898-1899), București, 1900, p. 320-321.

8. *Ibidem*, p. 406

9. *Istoriile Domniilor Țării Românești (Domnia lui Constantin-Vodă Brâncoveanu, leat 7197)*, în "Cronici muntene", I, p. 467.

10. N. Iorga, *Documente privitoare la Constantin-Vodă Brâncoveanu, la domnia și sfârșitul lui*, București, MCMI, p. 173.

11. *Ibidem*, p. 173-174.

Marii Adunări a Țării. În primul rând reprezentarea - *clerul superior* (mitropolitul Teodosie, episcopii de Râmnic și Buzău, egumenii) și *întreaga boierime* ("toți boierii"). Comparând acest document cu un altul, tot cu caracter fiscal, emis la începutul secolului al XVII-lea (aprilie 1626) pentru stabilirea impozitelor, este ușor sesizabilă asemănarea reprezentării în Adunările de stări cu atribuții fiscale¹² (erau prezenți din partea clerului superior: mitropolitul Țării Românești, doi episcopi în funcție, cinci "episcopi vechi" din mănăstiri și toți egumenii).

În al doilea rând documentul brâncovenesc subliniază modalitatea de aplicare și executare a hotărârii adunării, valabilă și obligatorie pentru toți. După ce s-a hotărât contribuția tuturor, s-a notificat egumenului mănăstirii Brâncoveni, care nu fusese prezent la adunare, prin scrisoare domnească, suma cu care trebuia să contribuie (de 300 taleri) și termenul în care să fie strânsă și trimisă vistierie (=șapte zile).

Un interes aparte în perioada domniei lui Constantin Brâncoveanu îl prezintă evenimentele care surprind acțiunile diplomatice și militare ale domnului muntean pentru menținerea sau reorientarea politică a Țării Românești, în anii 1689-1690. Și în acest context poate fi analizată alcăturirea și rolul Marii Adunări a Țării (de stări).

*Cronica lui Radu logofătul Greceanu*¹³ menționează că la 3/13 decembrie 1689 domnul a plecat de la mănăstirea Cotroceni spre Dobreni și mănăstirea Plătărești, așezându-se în final la Ruși. Din textul cronicii se reține că împreună cu domnul se aflau la Cotroceni, alături de întreaga boierime, reprezentanții clerului superior (mitropolitul Teodosie, episcopul Ștefan de Râmnic, egumeni "dă pre la mănăstiri") și ai clerului de rând ("alți preoți și cliseri")¹⁴. Toți aceștia, scria logofătul în cronică, l-au însoțit pe Constantin Brâncoveanu la mănăstirea Plătărești, unde s-a discutat poziția ce trebuia adoptată față de habsburgi. Apar din nou reprezentanții clerului superior, cu o reprezentare aproape integrală și, pentru întâia oară, ai clerului inferior.

*Letopiseșul Cantacuzinesc*¹⁵ este mai complet în informații privind hotărârea luată la Plătărești. După așezarea în "lunca Plătăreștilor" au sosit solii generalului Heissler. Constantin Brâncoveanu "*au chemat pe părintele vlădica Theodosie*", și pe toți boierii mari și mici, pentru a face sfat. "Marele sfat" ținut de Brâncoveanu cu mitropolitul și toți boierii, la care se adaugă slujitorii, înfățișează structura unei Adunări de stări, a Marii Adunări a Țării, în care a avut loc o consultare a celor prezenți, presărată cu discuții aprinse și contradictorii. Fără diferențe semnificative față de cronicile prezentate se exprimă *Cronica de sub Grigore II Ghica*¹⁶ și *Cronica lui Radu Popescu*.¹⁷

Având în vedere caracterul primordial, pe plan european, al atribuțiilor judecătorești care reveneau Adunărilor reprezentative ale stărilor privilegiate¹⁸, este

12. Vezi pe larg despre *Adunarea țării* din anul 1626 la Damaschin Mioc, *Les Assemblées d'états et la fiscalité en Valachie et en Moldavie*, în "RRH", Tome V,2, Bucarest, 1966, p. 204-205, 225

13. *Op. cit.*, p. 65.

14. *Ibidem*, p. 65-66.

15. În *Cronicari munteni*, I, p.220-224.

16. N. Iorga, *Cronicele muntene*, p. 406-407 ("*Deci o samă de boieri îndemna pe Costandin-Vodă să se lepede de turci, iar o samă de boiri n-au vrut*").

17. În *Cronicari munteni*, I, p. 467-468.

18. Vezi *Marea adunare a țării...*, p. 153.

sesizabil că locul Marii Adunări a Țării tinde să fie preluat în acest domeniu de Divan. Dar judecata "țării" după obiceiul pământului a rămas încă un atribut însemnat al stărilor și adunărilor acestora. Deși se apreciază că Adunările de stări ce funcționau ca organ judecătoresc nu au avut o alcătuire atât de largită ca cea a adunărilor cu alte atribuții, documentele ce vor fi analizate permit concluzia că aceasta este aproape identică tuturor celor desfășurate în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu.

Analiza noastră pornește de la două documente deosebit de însemnate pentru perioada analizată, datând din anul 1694¹⁹ și care privesc clerul în mod cu totul special. Primul document, din 6 mai 1694, conține hotărârea Marii Adunări a Țării (de stări) privind plângerea arhimandritului Isaia în cauza privind arestarea sa nedreaptă în Transilvania. Al doilea, datat la 30 mai 1694, este actul domnesc de întărire (*crisobul*) a hotărârii adunării (*anaphora*), conform uzanțelor și procedurii Adunărilor de stări în Țările Române.

Evenimentele premergătoare bătăliei de la Zărnești (1690) au creat contextul în care sunt localizate în spațiu și timp faptele ce vor constitui, la 1694, obiectul judecății în Marea Adunare a Țării. Constantin Bălăceanu, aflat alături de generalul Heissler, a sugerat acestuia că arhimandritul Isaia, în trecere prin Transilvania, este spion al lui Constantin Brâncoveanu²⁰. Cu această "vină" Isaia a fost arestat și închis la Sibiu, apoi la Viena. După doi ani și jumătate a fost eliberat, fiind declarat nevinovat. Toate bunurile cu care călătorea și care aparțineau mănăstirii Sfântul Pavel de la Muntele Athos, au fost însă confiscate.

Ajuns după punerea în libertate în Țara Românească, Isaia a înaintat o plângere domnului Constantin Brâncoveanu, împotriva lui Bălăceanu. Pentru judecată se va convoca Marea Adunare a Țării (de stări). Inițiativa aparține domnului, care poruncește (împuternicește) mitropolitului Teodosie să convoace reprezentanții stărilor și să conducă judecata, se arată în documentul din 6 mai.²¹ Documentul lui Constantin Brâncoveanu din 30 mai 1694 confirmă la rândul său împuternicirea dată ierarhului Bisericii pentru convocarea Marii Adunări a Țării și conducerea dezbaterilor în cauza plângerii arhimandritului Isaia: "*datu-l-am pre siama sfinței sale părintelui nostru kir Teodosie mitropolitul țării, și al părintelui Ilarion episcopul Râmnicului, și a părintelui Mitrofan episcopul Buzăului și a toată boerimea țării, dela mare până la mică*" pentru ca să-i "*aleagă dreptatea*"²².

Sunt prezenți deci mitropolitul și cei doi episcopi în funcție (de la Râmnic și Buzău), ca reprezentanți ai clerului superior. În partea de început a documentului din 6 mai 1694 sunt menționați nominal 19 mari boieri cu dregătorii (*vel*) sau foști mari dregători (*biv vel*), trei căpitani, și "*alți boieri ai țării*". Documentul este întărit prin semnăturile a 25 de boieri mari (*vel* și *biv vel*) dar și, probabil, trei boieri mici, de rangul

19. *Condica Mănăstirii Jitiianul*, Copia mss. 732, f. 517-521 (Arh. Naționale București), apud T.G. Bulat, *O danie neobișnuită, făcută de Constantin Brâncoveanu mănăstirii Sfântul Pavel de la Athos*, în "Glasul Bisericii", anul 24, nr. 9-10, 1965, p. 850-855.

20. Arhimandritul Isaia se întorcea de la Moscova încărcat de daruri și alte bunuri necesare călugărilor de la mănăstirea Sfântul Pavel de la muntele Athos. Vezi la Șt. Meteș, *Istoria Bisericii Române din Transilvania*, I, Sibiu, 1935, p. 320-324, 370.

21. Doc. din 6 mai 1694, apud T.G. Bulat, *op.cit.*, p.852.

22. Doc. din 30 mai 1694, apud T.G. Bulat, *op.cit.*, p. 854. Vezi și doc. din 6 mai, *Ibidem*, p. 850.

al doilea, întrucât nu este specificată nici o funcție pentru aceștia. *Semnătura clericilor nu se regăsește pe document.*

Asemănarea aproape identică în privința structurii cu alte Adunări de stări având caracter judecătoresc din secolul al XVII-lea, este evidentă.²³ La 1641 mitropolitul Ștefan împreună cu episcopii, egumenii și boierii cercetau în cadrul Adunării de stări gestiunea vistieriei Țării Românești. Documentul purta 60 de semnături, între care 11 ale unor ierarhi ai Bisericii și 4 ale unor căpitani. O altă situație asemănătoare se petrecea în anii 1666 și 1669, când Marea Adunare a Țării judeca procesul intentat de Cantacuzini lui Stroe Leurdeanu și altor boieri, pentru uciderea postelnicului Constantin Cantacuzino. Documentul din 1666 este întărit cu 38 de semnături, începând cu a mitropolitului Ștefan. Cel din anul 1669, al noului mitropolit - Teodosie - *poartă doar semnăturile clericilor* (24, din care 22 descifrate), deși se precizează că au fost prezenți la adunarea stărilor, alături de cler, "toți boierii țării mari și mici împreună cu toți".²⁴ În concluzie, nu se poate aprecia că exista o regulă consacrată în privința semnăturilor pe documentele de judecată (ca hotărâri ale Adunării de stări), care să indice participarea clerului sau, extinzând problema, a tuturor celor îndreptățiți să ia parte. Semnăturile pe documente nu prezintă, deci, un indiciu sigur privind numărul participanților, dar confirmă reprezentarea în Marea Adunare a Țării a reprezentanților stărilor: clerul superior, boierii de primul și al doilea rang, slujitorii.

Marea Adunare a Țării a hotărât măsura confiscării averii lui Constantin Bălăceanu pentru a despăgubi în acest fel mănăstirea Sfântul Pavel. "Cartea de judecată" conținea o clauză, impusă de rigorile împărțirii dreptății, conform căreia dacă urmașii lui Bălăceanu au fi revendicat bunurile, ei puteau reintra în proprietatea lor după justa despăgubire a mănăstirii Sfântul Pavel de la Muntele Athos cu 4100 taleri.²⁵ Printr-o "carte de întărire" Constantin Brâncoveanu a confirmat hotărârea adunării.

Existența celor două documente reprezintă concretizarea concepției feudale în virtutea căreia domnul avea dreptul să ceară supușilor săi concursul pentru împărțirea dreptății (*consilium*), în cadrul Adunărilor reprezentative ale stărilor privilegiate. Judecător suprem, domnul putea delega puterea judecătorească fără a se despărți de ea și, cu atât mai mult, fără a o pierde. Recunoscând dreptul de judecată al "țării", Constantin Brâncoveanu întărea împreună cu Sfatul domnesc hotărârea acesteia.

O importanță particulară capătă folosirea expresiei "judecata țării" în documentul din 30 mai 1694: "*Drept acia și Domnia mea după cum au ajuns judecata țării încă am întărit și eu această carte a Domniei mele*"²⁶. Pare limpede că prin această formulare domnul se raporta la "judecata țării" ca "țară legală", adică reprezentanții stărilor privilegiate, între care clerul superior juca un rol important. De asemenea atrage atenția, în textul documentului din 6 mai 1694, precizarea mitropolitului Teodosie că Marea Adunare a Țării a fost convocată de el la porunca lui Constantin Brâncoveanu²⁷. Ca și

23. Pe larg asupra celor prezentate în acest sens, v. GH.I Brătianu, *Sfatul domnesc*, p. 126-127.

24. *Ibidem*.

25. Doc. din 6 mai 1694, *apud* T.G. Bulat, *op. cit.*, p. 852.

26. Doc. din 30 mai 1694, *apud* T.G. Bulat, *op. cit.*, p. 855. O opinie diferită și contrară adevărului, în *Istoria dreptului românesc* (vol. I, București, 1980, p. 272): "Astfel, adunarea judiciară din 1694 din Țara Românească a luat hotărâri ce nu au fost împărțite de domn, și care le va califica drept o "judecată a țării", înțelegând prin acesta că nu-și ia nici o răspundere".

27. Doc. din 6 mai 1694, *apud* T.G. Bulat, *op. cit.*, p. 852.

nomocanoanele bizantine, pravilele românești din secolul al XVII-lea consacrau atât separarea cât și cooperarea dintre justiția laică și cea bisericească, menținând interferența lor mai ales în cazurile în care aducerea la îndeplinire a sancțiunilor necesita sprijinul autorității statale. În aceste situații, ca și în cea prezentată, judecata se ținea în cadrul Adunării de stări.

Convocarea altor stări decât ale clerului și boierimii a fost destul de rară. În concepția vremii adunarea cuprindea reprezentanții stării bisericești și boierești ("partea politică și bisericească", "cinul" sau "obștea" clerului și a boierilor). "Țara" și "obștea" dau dimensiunea reprezentării conform mentalității feudale. Clerul a fost cu puține excepții reprezentat și de preoții de rând, de clerul inferior. Mitropolitul, episcopii în funcție sau foști episcopi, egumenii marilor mănăstiri sunt reprezentanții "părții" sau "cinului" bisericesc. Prezența doar a clerului superior este o caracteristică și urmare a restrângerii stărilor privilegiate, deci și a reprezentării acestora în adunări.

**LA RÉPRÉSENTATION DU CLERGÉ DANS L'ASSEMBLÉE DU PAYS
(MAREA ADUNARE A ȚĂRII) DE LA VALACHIE PENDANT CONSTANTIN
BRÂNCOVEANU (1688-1714)**

- Résumé -

À partir de la fin du XVIe siècle en Valachie s'affirme un nouveau type d'Assemblée d'états, qu'on peut appeler nobiliaire, d'après le caractère général de l'époque. Pendant le règne de Constantin Brâncoveanu les fonctions élective et militaire et celle de politique internationale de l'Assemblée de pays sont en déclin, en rapport avec la domination ottomane. Les attributions judiciaires, relevées par l'auteur, prennent un relief particulier et plus encore la fonction fiscale.

On analyse particulièrement le jugement d'archimandrite Isaia et les conséquences qui ont suivis. L'assemblée judiciaire de 1694, convoquée par le métropolite, sur requête du prince, prononce un jugement qui est confirmé par le prince, mais celui-ci considère que l'Assemblée de pays a exercé une prérogative propre, le "jugement du pays" (*judicata țării*).

La composition des assemblées polarise deux états (les nobles et le clergé), et des éléments sociaux un peu différents, comme le tiers état et les "capitaines". *Le Pays* (Țara) qui se retrouve dans le nom de l'assemblée (La Grande Assemblée de pays ou Conseil général: *de obște*) comprenait donc le clergé et les représentants des boyards.

Le clergé est représenté par le métropolite, les évêques et les prieurs de principaux monastères. Quelque fois sont convoqués et les représentants de prêtres (bas clergé). L'auteur met en évidence tous les cas particuliers dont le clergé est invité aux Assemblées d'états.

SURSE DE ACHIZIȚIONARE ALE CĂRȚILOR ROMÂNEȘTI VECHI INSERATE ÎN ÎNSEMNĂRI OLOGRAFE (SEC. XII - XIX)

Doina DREGHICIU

Motto

... "În satele transilvănene cartea a pătruns de timpuriu, transmițând nu simple idei, ci sisteme de gândire, viziuni despre lume, imagini capabile să formeze personalități și să cristalizeze o conștiință colectivă."
(Alexandru Duțu)

O direcție nouă de cercetare, în cadrul căreia însemnările pe carte apar ca o sursă fundamentală, o constituie mentalitățile colective în evoluția lor. Este meritul lui Lucien Febvre de a fi deschis pentru istorici această zonă atât de amplă pentru cunoașterea universului sufletesc al comunităților umane.

De altfel reacțiile mentale ale grupurilor (comunităților) față de un eveniment sunt cel mai bogat ilustrate de însemnările olografe. În acest sens se consideră că pentru studiul mentalului colectiv românesc așa cum se oglindește în notele de carte, demersul trebuie să pornească de la mentalitatea "duratei lungi", care în concepția lui Fernand Braudel, își îndreaptă atenția spre structurile durabile ale societății definind astfel o comunitate umană pentru o perioadă generoasă de timp¹.

Privite secvențial, unele aspecte ale istoriei culturii medievale relevă faptul că drumul cel mai scurt și mai firesc spre carte a trecut prin biserică. Sub acest aspect înainte de reforme, biserica a devansat cu mult școala, spunând controlui său, chiar în mediul urban, circuitul cărților².

Utilizate fie în scop liturgic sau chiar didactic, cărțile românești străbăteau căi extrem de diverse până la cititori. Încă din veacul al XVI-lea, timp de peste două secole, punerea în circulație a cărților era destul de anevoioasă; printre piedicile care se iveau era lipsa oricăror servicii instituționalizate de difuzare și a unor librării specializați. Amintim de asemenea și regimul circulației mărfurilor, cenzura extrem

1. Marieta Adam Chipere, *Vechi însemnări românești ca izvor istoric*, București, 1996, p. 115-116.

2. Valeriu Leu, *Cartea și lumea rurală în Banat (1700-1830)*, Reșița, 1996, p. 39.

de severă exercitată de autoritățile de stat din teritoriile unde ajungea cartea³. În acest din urmă aspect cazul Transilvaniei este edificator.

Știrile privind modul de desfacere al cărților românești tipărite în intervalul amintit, sunt de cele mai multe ori sporadice. Considerând că asemenea informații, parțial inedite, menite a reface un posibil itinerar intermediar între tipografii și doritorii de carte sunt utile istoriei cărții, am apelat în prezentele considerații la câteva secvențe olografe inserate în cărți vechi păstrate în colecții ale județului Alba.

Privite în totalitate, indiferent de epocă notele manuscrise ne-au oferit detalii extrem de interesante privind așa-zisul "negoț cu cartea", nu de puține ori făcându-se chiar trimiteri la o multitudine de aspecte vizând mentalul popular.

Din lotul de tipărituri ale veacului al XVII-lea am desprins câteva însemnări în care au fost implicate personalități culturale ce au contribuit nemijlocit la tipărirea cărților în discuție. Invocăm pentru început cazul *Chiriadromionului* bălgrădean, tipăritură larg răspândită în Transilvania, păstrată pe meleagurile Albei în peste 60 de exemplare. Alături de *Noul Testament* de Bălgrad, *Chiriadromionul* s-a difuzat uneori prin grija mitropoliei editoare și a curții domnești din capitala principatului. Se pare că Mihai Iștvanovici pe atunci tânărul tipograf ce a trudit la zămislirea *Chiriadromionului* în oficina bălgrădeană a fost direct implicat în difuzarea unor tomuri ale acestei cărți. Stau ca posibile mărturii două însemnări, una purtând chiar anul tipării cărții. Este vorba de exeplarul de la Săsciori care pare să fi fost achiziționat direct de la Mitropolia Bălgradului, posibil chiar de la Iștvanovici, invocat în notă: "Cartea popii Petru din Lazu într-acest an s-au cumpărat, că s-au și tipărit la Bălgrad la mănăstire de Mihai tipograful, 1699"⁴.

În plus, prețul cărții a fost "20 de zloți" preț ce coincide cu cel fixat un an mai târziu de o comise de evaluare formată în urma unui demers oficial al soborului mitropolitan, din 18 iulie 1700, ce stabilise prețul mai sus menționat. De suma adunată de pe exemplarele vândute pare să se fi îngrijit protopopul Gheorghe de la Daia⁵ implicat și el în tipărirea cărții.

O istorie interesantă cu semnificații aparte, dincolo de actul propriu-zis al cumpărării ne-a oferit-o exemplarul *Chiriadromionului* păstrat în comuna Galda de Jos. Atestat încă din anul 1701 în folosința obștii satești de aici el a materializat înfăptuirea unui act testamentar în care a fost implicat însuși tipograful Iștvanovici pe care istoriografia îl citează după anul 1699 ca fiind "epitropul tipografiei de la Alba Iulia". Dar să dăm citire notei de pe exemplarul menționat: "Anii Domnului 1701 noiembrie 9 zile, de aceasta să știe cum să cade a ști precum au lăsat Gliga Petru la ceasul morții sale să cumpere pe seama bisericii Gălzii unde e și el îngropat unde e hramul Rojdestovovși și s-au dat această carte anume Învățătoare la toate duminici peste an și la praznice mari. Să-i fie pomeană pentru sufletul său, anume Pătru și banii au dat pe carte Petcă 15 florinți bani ungurești și s-au luat de la Mihai Tipograful, muiarea lui Gliga Petru și ca să pomenească pomenitul gospodin pe care popa sau om va vinde

3. Florian Dudaș, *Vechi cărți românești călătore, București, 1987, p. 19.*

4. Eva Mârza, Doina Dregheciu, *Cartea românească veche în județului Alba (sec. XVI-XVII), Catalog, 1989, p. 211.*

5. Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702, Sibiu, 1998, p. 102.*

cartea aceasta pre bani, sau o va lua de la biserica Gălzii de Jos, acela om sau popă să fie proclat și afurisit de treisute și 18 părinți sfinți de Domnul Hristos din Nichea. Prin popa Ștefan”⁶.

Întrucât în vecinătatea fostei oficine bălgrădene, din veacul al XVIII-lea începe să funcționeze cu aceleași materiale tipografice oficina Blajului, ne-am îndreptat investigațiile asupra acesteia, surprinzând noi fațete privind sursele de achiziționare ale cărților blăjene pentru diverse comunități sătești din zonă.

Studii pertinente au consemnat faptul că în lipsa unor librării, difuzarea tipăriturilor se realiza prin mijlocirea oficinei Blajului care vindea, fie direct solicitanților, fie prin difuzori. Cumpărătorii erau în mod firesc, preoții de la sate, călugării, persoane din ierarhia bisericească, iar printre difuzori se remarcă deosebi dascăli școlilor rurale⁷. Sunt consemnate în epocă și unele gratuități de care beneficiau la începutul veacului al XIX-lea unii profesori de la seminarul teologic, precum și salariații tipografiei⁸.

Astfel prin intermediul unuia dintre oamenii de bază ai tipografiei blăjene un exemplar al Octoihului din 1792 identificat în comuna Lupșa, ajunge în folosința obștii de aici. Cel care oferă cartea la schimb este prefectul tipografiei Blajului, Dimitrie Popp, care s-a numărat printre cei 350 de tineri intelectuali care și-au adus contribuția la scrierea istoriei Transilvaniei în epoca renașterii naționale⁹. Această carte anume Octoih s-au dat pentru o un Testament sârbesc bisericii sau mănăstirii din Lupșa, din Tipografia Seminarului din Blaj, anul nou și sub blestem nimene să nu o derepteze de la Mănăstire și s-au dat prin Dimitrie Popa, prefectul Seminarului¹⁰.

Exemplarul unui Triod din 1813 provenind din localitatea Măhăceni, a fost de asemenea rodul unei achiziții al cărei intermediar este același Dimitrie Popp de această dată în calitate de notar și protopop al Aiudului: ”Acest Triod l-am cumpărat cu 22 Rh.fl. în canon pe seama bisericii de acolo, după judecata S. Konssistoriului Vlădicesc astăzi făcut și supt numărut 60 însemnat în protocolum, așa încât preotul nici o pretenție, fiind de aici înainte a bisericii care s-au însemnat aci pentru vremea viitoare, în Blaj, 1 martie 1817, prin mine Dimitrie Pop, notareșul Klerului și protopopul Aiudului”¹¹.

Alături de Dimitrie Popp un alt cărturar al Blajului, Izidor Albin, a mijlocit se pare, achiziționarea unui exemplar al monumentalei *Biblie* de Blaj din 1795. În al doilea deceniu al secolului al XIX-lea acesta îndeplinea funcția de notar capitular și consistorial, profesor la seminar, și prefect al tipografiei blăjene¹². În anul 1823, anul datării notei, îndeplinea și funcția de protopop al Cutului, localitate pentru care s-a făcut amintita achiziție: ”Această sfântă Biblie s-au cumpărat din kăltuiala bisericii din Kut cu 60 șasă zăci zloți, scris-am eu, Izidor Alpin, prefeactul tipografiei și protopop Kutului, în Blaj decembrie, 1823”.

6. Eva Mărza, Doina Dreghiciu, *op. cit.*, p. 188.

7. Cornel Tatai-Baltă, Teodor Smericinski, *Activitatea tipografiei din Blaj (1787-1821)*, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 250.

8. *Ibidem*, p. 255.

9. Iacob Mărza, *Școală și națiune (Școlile din Blaj în epoca renașterii naționale)*, Cluj-Napoca, 1987, p. 197.

10. *Octoih* Blaj, 1792 (f.a.e. nr. 29116).

11. *Triod*, Blaj, 1813, (f.a.e. nr. 24587).

12. Iacob Mărza, *op. cit.*, p. 92.

Din aceeași officină tipografică pare să fi ajuns la obștea sătească din Craiova un exemplar al *Evangeliei* blăjene de la 1765 care "S-au cumpărat din sfânta mitropolie a Blajului cu zece florinți vonași și au dat banii crăiovenii (locuitorii Craivei - n.n.) și cu Nemeș Godza... din Bărbant ca să fie pre sama sfintei biserici din Craiva și s-au adus pre osteneala a lui Nemeș Godza Avraam din Bărbant ca să li se pomenească numele de preoții care vor sluji. Scris-am eu Nemeș Godza Avraam din Bărbant, cantor bisericii cei rumânești. Anul 1773, martie 17 zile..."

Un itinerar aparte l-a parcurs un exemplar al *Strasnicului* de Blaj, ediția 1817 din oficina blăjeană până în localitatea Ampoița, poposind vremelnice în satul Găureni, intrat în posesia comunității de aici prin intermediul poștei, (pe distanța Blaj - Ighiu) aspecte invocate în două însemnări de pe exemplar. "Aceasta s-ta Carte numită Strasnik este a s-tei biserici din comuna Găureni cumpărată cu 8 f.v.a., în anul 1878 din banii sfintei biserici... este adusă prin poșta din Blasiu la 9 aprilie 1878". Cea de a doua notă este menită a detalia aspecte cu privire la achiziția menționată: "... zicându cu optu fiori în arjintu luați de la koratorul Nicolae Palcău dintr-a s-tei bisearici dintră care bani 7 f. și 50 cartea și 50 krețari adusu poștii până la Ighiu, să nu îndrăznească cineva a o strămuta de la sfânta biserică sau o fura, fiindu administratoru paroh în acel timpu Ioan David cel tinăru din satul Ampoița".

Proporțiile difuzării "specializate" ale vechilor tipărituri se regăsesc printre altele în răspânditul fenomen cultural tradițional al colportajului. Se apreciază că acei colportori erau oameni cu știință de carte ce apreciau învățătura fiind totodată conștienți de semnificația gestului lor. Reprezentativ pentru fenomenul cultural sunt acei colportori "specializați" sau peregrini pentru care munca cu cartea ajunsese o îndeletnicire permanentă. Din rândul acestora se detașează îndeosebi numele unor tipografii, dascăli, copişti, zugravi, preoți, monahi, legători de cărți, întotdeauna intelectuali cu o formație elevată pentru lumea și vremea pe care o străbat. Din categoria legătorilor-colportori par să facă parte doi mijlocitori în achiziționarea a două exemplare ale acelaiși tipărituri blăjene, *Triodul* de la 1771. Astfel un exemplar a fost cumpărat pentru biserica Gârbovei de Sus "prețu ei... nouao florinți vonași și 3 petaci... La cumpăratur cărții aceștia au fost de față P.P. Toader și titori Boancă Savu și Pop Simeon și s-au cumpărat de la Toma legător de cărți din Tiuș la anii 1798, aprilie 2." Al doilea exemplar al *Triodului* a fost procurat pentru locuitorii Crăciunelului de Jos "... cu 12 florinți vonași la Blaj ducând acei bani eu, smeritul între preoți, popa Iosif, la popa Dan, legătoriu cărților blăjenilor". Păstrată fragmentar nota nu ne oferă din păcate anul achiziției cărții.

Colecția de carte a lăcașului din Reciu s-a îmbogățit, la 1 ianuarie 1830 cu 2 cărți blăjene: *Triodul* de Blaj, din 1813 și *Strasnicul* din 1817. Rod al unor bogate colecte din partea comunității, ambele tipărituri conținând mențiunea identică: "această carte s-a cumpărat de la scaunul episcopesc în anul 1830... Ianuarie întâiu", par să fi avut ca și colportori ocazionali pe "Ioan Filimon și Vasile Cănda din Reaci" inserați pe una din măturii.

Un aspect demn de semnalat este cel legat de contextul achiziționării colecției de *Minee* din oficina de la Buda. La o dată mult mai târzie decât cea direct legată de momentul achiziției, cântărețului de biserică Groza Dumitru din Cărpiniș consemna pe un exemplar al *Mineii* lunii martie, Buda, 1804: "S-au cumpărat 12 Minee cu 100 florini spre întrebuințarea bisericii la anul 1804 (?) de la Tipografia Crăiască din

Budapesta din cheltuiala Bisericii noastre a Cărpinișului". Iată deci, un concludent reper privind identificarea unor căi mai puțin uzitate vizând procurarea tipăriturilor românești solicitate de comunități sătești transilvănene.

Revenind la categoria colportorilor de carte distingem uneori pe cei "ocazionali" pe care unele însemnări ni-i identifică ca purtători de cărți din spațiul extracarpatic la cererea și pentru necesitățile unor comunități locale transilvănene. Din rândul acestora puteau să facă parte preoți plecați pentru hirotonire, învățăcei aflați la studii, păstori aflați în transumanță, în genere călători reîntorși pe meleaguri natale¹³.

Opinăm că semnatarul unei note de pe un exemplar al *Liturghiilor* de Târgoviște din 1713 poate fi perceput ca făcând achiziția într-un asemenea context: "...această sfântă Liturghie cum că o am cumpărat din sfânta Mitropolie în Târgoviște și am dat 5 orți bani buni, iară cine oru lua oru tăgătai, anatema să fie cu toată casa lui și cu toată semnificația lui în vece amănu. Scris-am eu, Ion, robul lui Dumnezeu fiul popii One de la Noșlac, anii Domnului... 1748".

O însemnare de pe un exemplar al *Triodului* de Râmnic 1731 provenind din comuna Săsciori ni-l dezvăluie ca semnatar al notei și totodată mijlocitor în achiziționarea tipăriturii, pe secretarul Episcopiei Râmnicului: "Mihai Băbeanul, secretar al Sfintei Episcopii Râmnic am fost întru ajutare la cumpărarea aceștii cărți... 1737".

Unele note olografe au dovedit că: "ceea ce nu au putut împlini domnia, instituțiile editoare și tipografiile în difuzarea cărților au dus la bun sfârșit reprezentanți ai obștilor sătești"¹⁴. Legăturile multiple permanente și strânse între provinciile românești au contribuit masiv la răspândirea cărții. Permanentă prezență a românilor transilvăneni în Muntenia și Moldova, în centrele culturale de la sud și est de Carpați a avut în acest sens un rol dintre cele mai importante. Avem în vedere, în primul rând rolul cărturarilor și al tuturor celor știutori de carte al monahilor și preoților, dascălilor și diecilor, a negustorilor și meșteșugarilor.

Târgurile au constituit mai ales în decursul secolelor XVII-XIX, locurile obișnuite și preferate de difuzare și procurare a cărților, însemnările de acest gen dezvăluindu-ne atmosfera vânzării-cumpărării unor cărți¹⁵.

Un exemplu elocvent ne este sugerat de 2 note olografe concepute sub forma unor delectabile scrisori care relevă aspecte privind cererea și oferta de carte. În acest sens exemplul *Apostolului* de București din 1774 identificat în localitatea Șugag pare să fi fost disputat de mai mulți doritori, valoarea de achiziție a cărții schimbându-se în funcție de data la care se făcuse tranzacția: "Cinstite părinte Radule di la Lomănaș (Loman - n.n.) Sănătate. De veți da zece florinți ungurești să-l țineți, iară mai jos nu-l dau, ci să-i trimiteți până la Paști sau la târg să - aduceți banii, la Târgul la Sf. Gheorghe, 1786, aprilie 2. Pop Ioan (?) din Selște". Probabil, ca urmare a nefinalizării tranzacției cea de a doua notă - epistolă scrisă trei ani mai târziu glăsuiește: "Cinstite părinte popa Ioan de la Șugag, tot fericetul bune îți pohtesc de la milostivul Dumnezeu. De multe ori mi-ai zis pentru de Ț-aș chepăta un sfântu Apostol. Acum iată, din mila lui

13. Florian Dudaș, *op. cit.*, p. 21.

14. *Ibidem*, p. 20.

15. Doina Dreghiciu, *Cartea veche românească de pe valea Sebeșului, (III), Catalog, în Apulum*, XXI, 1983, p. 275-276.

Dumnezeu, ți-am căpătat unul foarte bun și cu prețul florinți ungurești douăsprăzeace, adică 12. Ș-am scris în casa lui Drăghici Ioan din Săsciori, februarie 28, 1789. Ioan Pop Seliște. Pentru banii ce să va primi să-mi trimiți pe toți la noi în Săliște sau în Susciori la Ioan Drăghici¹⁶.

Grație unor note olografe de asemenea factură, Ioan Pop din Săliște se alătură, credem acelor colportori "specializați", omniprezenți în contextul cultural transilvănean de la finele veacului al XVIII-lea.

După cum au consemnat și însemnările de carte avute în atenție, sursele de difuzare ale cărților românești vechi s-au remarcat prin diversitate în tot spațiul românesc. Fie că a fost vorba de implicarea unor personalități culturale din zonă sau din afara spațiului transilvănean, al colportorilor "ocazionali" sau "specializați"; în drumul lor de la oficiină la posesori, cărțile au avut un destin propriu urmărit și de acest modest corpus de însemnări din zonă, merită a completa o fațetă deloc neglijabilă a istoriei cărții.

SOURCES OF ACQUIRING ANCIENT ROMANIAN BOOKS FOUND IN HAND-WRITTEN NOTES (XVIITH - XIXTH CENTURY)

Summary

The hand-written notes which were in the attention of this study talk about an essential chapter of the history of books and of the romanian culture in general. Through our message we stated some signs concerning the spreading of the ancient (old) romanian books, using different ways - for exemple the printed source or the book posessors printed around Alba.

The ones who have facilitated the acquisition of book were, among others, cultural personalities, metropolitans, priests, school masters, book - "binders", "specialized" people in book-trade etc.

All these aspects sometimes interfere with traditional mentalities in or around Alba, during the medieval and modern era.

CONSIDERAȚII PRIVIND SCENA MITOLOGICĂ ÎN PICTURA GERMANĂ ȘI AUSTRIACĂ DIN SECOLELE XVII-XVIII

Valentin MUREȘAN

Considerat deseori un stil al Contrareformei¹, Barocul a fost în adevăr profund influențat de această tendință religioasă ce s-a manifestat în cadrul tuturor artelor. În pictură ecourile sale s-au făcut simțite nu numai în tematica religioasă pe care a impus-o peste tot în teritoriile supuse catolicismului, ci și în însăși formula de reprezentare pe care pictorii din epocă au adoptat-o. Ca și în arhitectură sau în celelalte arte, nu poate fi însă ignorată nici contribuția pe care Protestantismul a adus-o în evoluția picturii din secolele XVII-XVIII, perioadă în care se cuprinde în genere dezvoltarea Barocului în arta europeană. Este edificatoare în acest sens afirmația lui Eberhard Hempel privind arhitectura din epocă: „Bogăția senzuală a Barocului a înflorit prima dată în țările catolice, dar contribuția protestantă a fost și ea considerabilă. În stil mai sobru în privința bisericilor, dar etalând aceleași calități atunci când elementul religios e absent, mai ales în decorarea paletelor².

Începută la 1534³, Contrareforma a căpătat marea sa amploare abia după 1540, anul întemeierii oficiale a ordinului călugăresc al iezuiților de către Ignățiu de Loyola. În acest sens, părerea noastră este că, cu tot oprobiul aruncat mai târziu asupra ordinului lor, iezuiții au avut inițial o influență binefăcătoare asupra culturii și artei, un program de instruire și educație coerent și progresist, care prevedea un învățământ umanist articulat la realitățile epocii, din el nelipsind nici cunoștințele științifice și matematica, nici studiul oratoriei și retoricii, al istoriei și literaturii, al limbilor clasice, al civilizației, mitologiei dar și al filosofiei greco-romane, mai cu seamă a lui Platon și Aristotel. Nu-i mai puțin adevărat, că înființarea Inchiziției în 1542 și apoi excesele și cruzimile acesteia au dus repede la discreditarea globală a activității ordinului Companiei lui Isus. În pictură, impunând reprezentarea temelor religioase ca principal mijloc de

1. Cf. Claude-Gilbert Dubois „*Le Baroque. Profondeur de l'apparence*”, Paris 1973, Librairie Larousse p. 20-22; E.H. Gombrich *O istorie a artei*. București 1975, p. 135; Ellis Waterhouse „*Roman Baroque Painting a List of the Principal Painters and Their Works in and Around Rome*”, Oxford 1976, Phaidon Press, p. 1-2.

2. Eberhard Hempel *Baroque Art and Architecture in Central Europe*, London 1965, p. 15-16.

3. Cf. Andrei Oțetea (sub direcția) *Istoria lumii în date*, București, 1969, p. 106 și William Fleming *Arte și idei*, București 1983, p.65.

răspândire a credinței și chiar de educare și convingere a enoriașilor, Contrareforma a contribuit esențial la înflorirea acestei arte. Cultivând și vehiculând idealurile Renașterii și ale Antichității clasice, Contrareforma a încercat readaptarea valorilor spirituale tradiționale ale catolicismului la noile realități europene.

Pe de altă parte, Protestantismul alungând arta din biserici, o repune de fapt în drepturi, căci odată expulzată din viața religioasă și din sferele divine, arta se eliberează de sub tutela teologiei, se laicizează și își găsește adevăratul rol social, acela de a înnobila și îmbogăți viața omului, de a reda artistic realitățile terestre, dicolo și în afara viziunii mistice asupra lumii pământești. Clavin însuși recunoaște că arta este un dar divin, însă interzicea ca subiectul operei să trimită la credință, iar această interdicție a relevat faptul că divinul din operă nu venea de la ceea ce era reprezentat, ci din harul artistului, har pe care îl avea de la Dumnezeu, dar ca om de talent și nu în calitate de credincios⁴.

Interzicând reprezentările cu temă religioasă Protestantismul îi face pe pictori să abandoneze acest gen, în favoarea unor teme ce nu intrau în conflict cu preceptele religiei, încurajând indirect dezvoltarea portretului, peisajului, a scenei de gen și naturii statice⁵. Astfel, deși pe căi diferite, iconofilia Contrareforme și excomunicarea artei din biserică preconizată de Protestantism, au dus în final la creșterea interesului față de opera de artă, de frumusețea ei intrinsecă și valoarea ei artistică, apoi implicit, la creșterea importanței și rolului artistului în calitate de creator al operei.

interesul pentru antichitate afirmat încă din Renaștere, a făcut pe iezuiți să încerce o reconciliere a dogmei catolice cu filosofia, arta și cultura antică, biserica erijându-se în continuatoarea valorilor clasice ale civilizației greco-romane. În acest context, alături de diversificarea genurilor picturii, se dezvoltă în Baroc scenele religioase și scena mitologică ce capătă un pronunțat caracter laic și profan, artiștii părând că uită, iar biserica încurajând această „uitare” a faptului că, mitologia fusese ea însăși o religie politeistă. Această interpretare legendaristă și laicizantă permițea însă artiștilor să evite eventuale controverse cu bisericile oficiale (cea catolică sau cele protestante), să-și permită o seamă de interpretări și libertăți, ce mergeau nu rareori până la denaturarea mitului inițial, iar bisericii îi permitea fie să ignore „păgânismul” acestor teme, fie să le folosească pentru ilustrarea superiorității moralei creștine asupra celei antice.

Sub aspect stilistic deosebirile de tratare a scenei religioase și a celei mitologice sunt minore, pe când influența lor reciprocă și apropierea față de scena de gen, se poate deseori constata. Scena mitologică aduce o desfășurare mai dinamică a evenimentelor reprezentate, la care se adaugă o mai amplă prezență în imagine a cadrului antichizant în care ele au loc. Aceste elemente vor avea un ecou direct în dinamizarea scenelor biblice, până atunci marcate destul de mult de staticul cu accente

4. Alain Besancon „imaginea interzisă – Istoria intelectuală a iconoclasmului de la Platon la Kandinsky” București 1996, p. 202-204.

5. „Într-o singură țară protestantă din Europa arta a reușit să supraviețuiască pe deplin crizei Reformei și anume în Țările de Jos. Acolo unde pictura se bucura de o veche tradiție, artiștii au știut să găsească o ieșire din impas; în loc să se limiteze la pictura de portret, ei se specializează în toate subiectele împotriva cărora biserica protestantă nu ridica obiecții” E.H. Gombrich, op. cit., p. 131.

monumentale al icoanei. Pe de altă parte, se preia în scena religioasă acea recuzită de cadru ambiental antichizant, folosită mai cu seamă în redarea, (ce voia cât mai veridică și convingătoare), a scenelor din Vechiul Testament. Scena de gen va influența și ea evoluția celei biblice prin introducerea unui „spirit plebeu” care va marca încă de la Caravaggio reprezentarea personajelor biblice, mai ales a celor din Noul Testament, dar va avea destulă rezonanță și în cadrul celei mitologice. Trebuie deci subliniată încă o dată legătura și interdeterminarea reciprocă a acestor trei tipuri de scene, aparent atât de diferite ca sferă tematică.

Un alt fapt a cărui importanță trebuie de asemenea remarcată, este acela că, dobândind acel statut laic, scena mitologică va fi mult mai cultivată mai ales la decorarea palatelor și altor construcții civile, în marile fresce ale acestora, precum și în tablourile de șevalet din biblioteci, cabinete, saloane, săli festive sau alcovuri. Dar încă două aspecte importante au mai contribuit la impunerea persistentă a scenei mitologice în pictura din secolele XVII-XVIII, anume nota afișat erotică pe care ea o permitea, și apoi, atributele simbolice bine precizate pe care le aveau personajele mitologice, zeii, eroii, muzele..., precum și dimensiunea alegorică ce decurgea de aici și cu care întotdeauna erau investite faptele lor.

În sfârșit, de mare importanță pentru înflorirea tabloului de inspirație mitologică a fost, evident, cunoașterea mitologiei greco-romane însăși, a literaturii latine clasice și ea plină de referiri la zei și legende lor, un rol deosebit avându-l aici Metamorfozele lui Ovidiu, cunoscute și răspândite încă din Renaștere, dar și alte opere ale clasicilor greci și latini.

Ca și în cadrul altor genuri, scena mitologică a căpătat în pictura germană și austriacă din secolele XVII-XVIII un caracter eclectic, asimilând influențele venite din pictura italiană, cea flamandă-olanderă și din cea franceză. Dacă însă scena religioasă, în mod firesc, n-a fost practică în teritoriile protestante, ci numai în cele catolice, mai ales în Imperiul habsburgic, în cazul scenei mitologice nu se pot constata deosebiri, aceasta fiind unanim acceptată.

Fără îndoială că, începutul scenei mitologice din pictura Barocului german și austriac trebuie căutat la curtea împăratului Rudolf al II-lea. Aici, acest: „cel mai extravagant dintre Habsburgi”⁶, adunase în jurul său în faimosul „cerc de la Praga” câțiva pictori manierişti celebri în epocă, între care Bartholomäus Sprager, Giuseppe Arcimboldo, Giovanni da Bologna, Hans von Aachen, Adriaen de Vries, frații Bassano și alții⁷. Pictura „de cabinet” practică de acești pictori, profund influențată de pictura italiană și de cea flamandă a inaugurat trecerea de la Manierism la Baroc în arta germană⁸. În multe dintre lucrările acestor artiști apar elemente incipiente ale noului curent, atât în compoziție cât și în privința dinamizării scenelor prin sugerarea mișcării datorate personajelor redade.

6. Gustav René Hocke, *Lumea ca labirint*, București, 1973, p. 246.

7. Ibidem, p. 254.

8. „Trecerea de la Manierism la Baroc n-a fost nici bruscă, nici abruptă, ci s-a complicat prin considerabile suprapuneri” John Rupert Martin, op. cit., p. 8.

Dintre manieriştii germani din anturajul lui Rudolf al II-lea, pictorul Hans von Aachen (Köln 1552-1615 Praga)⁹, este prezent la Muzeul Brukenthal cu o expresivă și caracteristică lucrare de inspirație mitologică: Răpirea Proserpinei de către Pluto¹⁰. (Fig. 1). Este una dintre operele cele mai interesante ale lui Aachen, în care influența manierismului italian se face benefic simțită. Compoziția deschisă, amplă, cu personaje numeroase, tensiunea sugerată de încheștarea dintre Pluto și Proserpina, prefigurează caracteristici specifice scenelor baroce. Fizionomiile personajelor sunt bine diferențiate, deși inegal realizate ca expresie. Cuplul Pluto-Proserpina se remarcă în centrul tabloului prin direcționarea în sensuri opuse a mișcării, fapt ce creează o contradicție plină de dramatism în încordare. Tonurile închise de verde-oliv ale fundalului, subliniază grupul de personaje fapt ce dinamizează scena prin evidențierea gesticii. Nudul Proserpinei în plină lumină și senzual arcuit, amintește prin execuția atentă și îngrijită, de manierişti venețieni, mult admirați de Aachen. În redarea grupului celor șapte însoțitoare ale Proserpinei, accentul cade tot asupra gesticii diverse, dar nu destul de convingătoare în raport cu scena, fiindcă acestea nu par să fie cuprinse de panica, teama, uimirea, firești în situația dată. Peisajul vag sugerat are rol de ecranare a scenei, iar caii, bine surprinși în mișcare, amplifică efectul dinamic al ansamblului acesteia.

Pictorul Johann Rottenhammer (München 1564-1625 Augsburg)¹¹, l-a avut la Veneția ca elev pe Elsheimer, dar n-a exercitat vreo influență asupra lui, dar, ca pictor cunoscut în vremea sa a avut strânse legături cu curtea lui Rudolf al II-lea și deși n-a fost chemat la Praga a lucrat multe comenzi primite de la suveran. Lucrarea sa cu temă mitologică aflată la Pinacoteca Brukenthal: Diana și Calisto¹², este mai aproape de Manierism în concepție și compoziție. Vacuum-ul central și perspectiva ce se deschide spre fundal și care separă cele două grupuri de nimfe, se întâlnește deseori la manierişti, ca și minuțiozitatea ca de miniatură a desenului. Nudurile, executate cu finețe, emană parcă o anume voluptate, iar peisajul cu ruine, contribuie la realizarea cadrului și a atmosferei antichizante. Ca și Aachen, Rottenhammer nu acordă multă atenție figurilor, tratându-le destul de convețional, deseori redându-le doar parțial.

9. Thieme-Becker *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, vol. I (Leipzig 1907), Verlag von E.A. Seemann, p. 40-42; Max Goering, *Deutsche Malerei des siebzehnten und achtzehnten Jahrhunderts*. Berlin (1940), Genius Verlag, p. 7; Herzog Anton Ulrich-Museum Braunschweig, *Die deutschen Gemälde des 17. und 18. Jahrhunderts*, Braunschweig 1989, (prefată de Rüdiger Klessmann, introducere de Jochim Jacoby), p. 15; Ursula Erichsen-Firle und Horst Vey *Katalog der Deutschen Gemälde von 1550 bis 1800 im Wallraf-Richartz-Museum und im Öffentlichen Besitz der Stadt Köln*, Köln 1973, p. 13; Rüdiger Klessmann *Herzog Anton Ulrich-Museum Braunschweig Deutsche Kunst des Barock*, Braunschweig 1975, Limbach, Druck-und Verlagehaus, p. 15.

10. *Răpirea Proserpinei de către Pluto* (ulei pe pânză 109x150 cm), semnat pe roata carului lui Pluto cu inițiale: H.V.A. datat 1589, nr. inv. 1; Theodor Frimmel *Kleine Galeriestudien. Die Gemäldesammlung in Hermannstadt*, Wien 1894, Verlag von Gerold & Cie, p. 70 (Frimmel 1894); M. Csaki *Baron Brukenthalisches Museum in Hermannstadt. Führer durch die Gemäldegalerie*, Hermannstadt 1909, Selbstverlag des Museums, nr. cat. 1 (M. Csaki, 1909); Teodor Ionescu, *Renașterea germană în galeria Brukenthal*, în *Muzeul Brukenthal, Studii și comunicări*, vol. 13, Sibiu 1967, p. 54.

11. Thieme-Becker, op. cit. cit., vol. XXIX (1935), p. 97-98; M. Goering, op. cit., p. 8; *Die deutschen Gemälde des 17. und 18. Jahrhunderts*, p. 207; Götz Adriani *Pictura germană în secolul al XVII-lea*, București, 1982, p. 183.

12. *Diana și Calisto* (ulei pe placă de cupru 31x28 cm, nesemnat, nedatat, nr. inv. 976; Frimmel (1894), p. 81; M. Csaki (1909), nr. cat. 976.

Accentuarea mișcării se face prin gestica personajelor, care sugerează dialogul lor, dar are în unele cazuri o lentoare pe jumătate lascivă.

Într-o cu totul altă formulă folosește cadrul antichizant, sugerat prin coloane, statui și ruine de temple greco-romane, redată în cadrul unui peisaj, pictorul german Johann Heinrich Schönhofeld (Biberach 1609-1684 Augsburg)¹³. La el acest cadru capătă note poetice de „peisaj din Arcadia”, iar scena mitologică are accente clasice preluate de la Poussin, pe care l-a cunoscut la Roma în timpul celor 15 ani petrecuți în Italia și care i-a influențat profund creația. Revenit în Germania după pacea westfalică, Schönhofeld va lucra la multe comenzi de pictură religioasă pentru biserici și mănăstiri catolice, deși era protestant, fiind foarte apreciat¹⁴.

Două tablouri pendente ale lui Schönhofeld din colecția Galeriei Brukenthal: *Peisaj din Arcadia cu femei la scăldat*¹⁵, (Fig. 2) respectiv *Peisaj din Arcadia cu nouă muze*¹⁶, (Fig. 3) au temă de inspirație mitologică, deși nu fac referire la o legendă anume, sunt scene ce se petrec tot într-un „peisaj arcaadian”, în fond ipostază poussin-istă a peisajului paradisiac, (a unui Paradis pierdut), asemănătoare în multe privințe cu Cytera lui Watteau. Tablourile sunt vizibil marcate de concepția artistică a lui Poussin, atât prin atmosfera idilic-paradisiacă a peisajului cu cer „mediteranian” și lumină blândă, cât și prin preferința pentru ruinele antice ce apar pretutindeni în cadrul peisajului. Totuși spre deosebire de Poussin, Schönhofeld conturează personajele doar ca stafaje, pline de mișcare și chiar de grație, bine lucrate, dar rămânând mai de grabă grupuri de siluete care populează peisajul, îl animă și echilibrează prin răspândirea lor în întregul spațiu al compoziției și marcând prin dimensiunile și gradul diferit de claritate al reprezentării lor, liniile și planurile de adâncime ale perspectivei. Contrastând cu staticul și rigiditatea redării stâncilor, ruinelor și statuilor, mișcarea siluetelor apare mult mai dinamică. Sub aspect cromatic, echilibrul contrastelor de culori calde și reci, conferă multă poezie peisajelor și implicit scenelor în ansamblu.

Mult mai baroc în concepția plastică și în modalitățile de tratare a temelor mitologice, dar și mai eclectic, este austriacul Peter Strudel von Strudendorf (Claes în Tirol 1660-1714 Viena)¹⁷, pictor de interioare de la curtea din Viena și inițiatorul

13. Hubert Janitschek *Geschichte der Deutschen Malerei*, Berlin 1890, G. Grote sche Verlagsbuchhandlung, p. 556; Thieme-Becker, op. cit., vol. XXX (1936), p. 227-228; M. Goering, op. cit., p. 8; Herbert Pee *Johann Heinrich Schönhofeld*, Museum Ulm, Ausstellung vom 2 juli-17 September 1967, p. 5-11; *Die deutschen Gemälde des 17 und 18 Jahrhunderts*, p. 218; R. Klessmann *Deutsche Kunst des Barock*, Braunschweig 1975, p. 9 și p. 39; G. Adriani, op. cit., p. 52-64 și p. 185.

14. G. Adriani, op. cit., p. 64.

15. *Peisaj din Arcadia cu femei la scăldat* (ulei pe pânză 74x134 cm), nesemnat, nedatat, nr. inv. 1056; Frimmel (1894), p. 75; M. Csaki (1909), nr. 1056; Herbert Pee, op. cit., p. 20, nr. cat. 9, rep. nr. 11.

16. *Peisaj din Arcadia cu nouă muze* (ulei pe pânză 73 x134 cm), nesemnat, nedatat, nr. inv. 1057; Frimmel (1894), p. 75; M. Csaki (1909), nr. cat. 1057; Herbert Pee, op. cit., p. 19, nr. cat. 8, rep. nr. 10 (H. Pee dă acestei lucrări un titlu mai potrivit: *Peisaj din Arcadia cu satir și nimfe dansând*).

17. H. Janitschek, op. cit., p. 559; Thieme-Becker, vol. XXXII (1938), p. 213-214; E. Bénézit *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteur, dessinateurs, et graveurs*, Paris, Librairie Gründ, vol. VIII (1955), p. 162; Ion Frunzetti und Theodor Jonescu *Die Ausstellung Österreichische Gemälde in Brukenthal-Museum in Hermannstadt*, în: Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege, XIII, 1959, heft 3/4, Verlag von Anton Schroll & C.O. Wien-München, p. 96; Hans Auernhammer *Das Österreichische Barockmuseum*, în: Die Österreichische Galerie im Belvedere in Wien, Wien 1962, p. 28; Rupert Feuchtmüller „*Kunst in Österreich. Vom frühen Mittelalter bis zur Gegenwart*”, Wien 1973, Forum Verlag, vol. II, p. 101; *Die deutschen Gemälde des 17 und 18 Jahrhunderts*, p. 237; Manfred Koller *Die Brüder Strudel*, Viena 1993, Tyrolia Verlag, p. 38-68.

(1688), apoi întemeietorul primei Academii de artă din capitala austriacă (1692), Academie ridicată la rangul de instituție imperială în 1705¹⁸.

După studii făcute la Veneția cu Johann Carl Loth, (pictor german stabilit în Italia care și-a luat numele de Carlotto), în 1686 Strudel se stabilește la Viena ca pictor de curte, bucurându-se de mult prestigiu și mare influență, mai ales după ce a întemeiat Academia și fiind înnobilit în 1701 cu titlul de von Strudendorf.

Stilul său este profund italianizat, marcat de influența Manierismului târziu și îmbinând grația senzuală a lui Correggio cu gestică amplă și spectaculoasă a lui Veronese, cu verva și dinamismul volubil al lui Tiepolo.

Două excelente lucrări ale lui Strudel cu temă de inspirație mitologică se află în colecția Galeriei Brukenhal: *Timpul dezvăluie adevărul*¹⁹, (Fig. 4) tratează tema alegoric, încărcând-o cu simboluri pline de tâlcuri moralizatoare, astfel de alegorii fiind adeseori abordate de pictori fiindcă erau pe placul ambelor tendințe religioase, cea catolică și protestantă, tocmai pentru intenția moralizatoare. Strudel adoptă totuși o manieră senzuală mai potrivită scenei mitologice, departe de pudoarea abordărilor religioase, chiar dacă folosește simbolurile cu semnificația lor acceptată și de biserică. Fata dormind dezbrăcată, în stânga compoziției, simbolizează puritatea feciorelnică, sufletul curat, iar bătrânul care înlătură perdeaua roșie (a minciunii), simbolizează timpul (Saturn), în vreme ce oglinda spartă sugerează sfârșitul iluziei, a falsei imagini a adevărului. Unul dintre cei trei putti aduce peste oglindă globul sferic (perfectiunea) și transparent de cristal (adevărul curat), lângă care așează o frunză de laur (triumful). Probabil că lectura simbolurilor imaginii ar putea fi făcută și în altă cheie, dar cea propusă credem a fi mai aproape de cea mitologico-religioasă specifică Barocului. Pe lângă această încărcătură simbolică specific barocă, redarea mișcării a detaliilor anatomice, capătă note retorice, gesticulația energică, grandilocventă, ținând de viziunea freschistă, monumentală a pictorului. Strudel are abilitatea punerii în scenă a unor motive sau detalii preluate de la alți maeștri, astfel că poziția și redarea de ansamblu a fetei e inspirată /preluate din lucrarea lui Correggio *Somnul Antiopei*, aflată la Louvre, în vreme ce bătrânul Saturn e desigur inspirat (ca și întreaga idee a scenei), de același personaj (Saturn), din Alegoria timpului și a iubirii a lui Bronzino, de la National Gallery, Viziunea scenică a pictorului pune în evidență trupul feminin etalat cu ostentativă senzualitate în plină lumină, înconjurat de cerceafuri, perdele și cuverturi ca într-o reprezentare a unei scene de alcov, partea neglijată de artist fiind efectele de peisaj din fundalul cu cerul și norii. Lucrarea pandantă *Tarquinius și Lucreția*²⁰ are același caracter alegoric-moralizator, dar fără armura simbolică a celeilalte lucrări. Referirea e directă la legenda din istoria Romei relatată de Titus Livius și menționată în Fastele lui Ovidiu²¹, iar semnificația moralizatoare decurge chiar din legendă, subiectul fiind la modă în epocă și deseori abordat de pictori contemporani lui Strudel (Cignani, Maratta,

18. M. Koller, op. cit., p. 96-99; R. Feuchtmüller, op. cit., vol. II, p. 101.

19. *Timpul dezvăluie adevărul* (ulei pe pânză 172x249 cm), nesemnat, nedatat, nr. inv. 1147; M. Csaki (1909), nr. cat 1147; M. Koller, op. cit., nr. cat. G. 23, p. 136-137, rep. Farbtafel 6.

20. *Tarquinius și Lucreția* (ulei pe pânză 184x248 cm), nesemnat, nedatat, nr. inv. 1148; M. Csaki (1909), nr. cat. 1148; M. Koller, op. cit., nr. cat. G. 24, p. 137, rep. nr. 62.

21. A. Pigler *Barockthemen*, vol. II, Budapest 1956, Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, p. 415.

Baccinelli, Piola, Loth)²². Interpretată tot ca scenă de alcov, în tablou se evidențiază nudul Lucreției, prin eclerajul concentrat puternic și cvasi-exclusiv, asupra ei. Gesturile Lucreției au amploare și spectaculozitate, în timp ce Tarquinius apare în umbră în culori închise de verde, cu sabia amenințătoare în mână. Și în această lucrare tratarea sumară a fizionomiilor, mișcările ample ale personajelor și tonurile luminoase, în contrast ale culorilor, reamintesc concepția și deprinderile de freschist ale lui Strudel. Ca în majoritatea reprezentărilor baroce, scena e rezumată la momentul esențial al legendei și prezintă protagoniștii principali, ale căror gesturi se vor expresive și convingătoare.

Elev și el al aceluiași Johann Carl Loth (Carlotto) la Veneția vreme de 13 ani, Johan Michael Rottmayr von Rosenbrunn (Laufen 1654-1730 Viena)²³, este cel mai ilustru reprezentant al picturii monumentale a barocului austriac. Pictor de plafoane și frescă dar și de lucrări de șavalet, el e celebru pentru marile picturi monumentale realizate în Austria, Boemia și Silezia. Revenind în Germania pe la 1688-89, lucrează la Paasau și Salzburg, apoi a colaborat cu Fischer von Erlach, decorând cu fresce saloanele palatului Frain (Vranov), din Boemia, construit de marele arhitect (1695). Stabilit la Viena din 1696, a lucrat în continuare frescă, în numeroase mănăstiri, palate și biserici din Imperiu, influențând peren pictura barocă monumentală din Austria. Stilul său e adecvat marilor fresce având perspective puternic accentuate, cu numeroase personaje, redată în grupuri atent distribuite grupuri ce creează o anume ritmică în compozițiile sale, ritmând și cromatica realizată în acorduri de culori în contrast, cu tonuri luminoase. Dispunere clară a figurilor în pictura sa de șevalet, nu e departe de viziunea caravagistă însușită de Carlotto, aici tonalitățile culorii fiind mai reținute, axate pe brunuri și accente de roșu, în care umbrele puternice fac ca personajele secundare să apară vagi ca figură, lumina evidențiindu-le puternic pe cele principale, ca în cazul tabloului de la Sibiu al lui Rottmayr Mercur adormindu-l pe Argus²⁴, (Fig. 5) lucrare ce se inspiră din legenda nimfei Io, dar asupra paternității căreia există discuții, ea putând fi operă a lui Loth, căruia îi este specific „tenebrismul” și „vederea de aproape” a figurilor bust, pe care le-a preluat de la caravagiști, dar pe care și le-a însușit de asemenea și Rottmayr, precum a preluat și formula cromatică a lui Carlotto.

Deosebit de reprezentativă pentru concepția artistică și maniera de abordare plastică a temelor mitologice interpretate alegoric de către Rottmayr, este lucrarea din

22. M. Koller, op. cit., p. 137.

23. H. Janitschek, op. cit., p. 559; Thieme-Becker, op. cit., vol. XXIX (1935), p. 103-105; Ion Frunzeti and Theodor Jonescu, op. cit., p. 96, rep. nr. 99; R. Feuchtmüller, op. cit., vol. II, p. 98; Pavel Preuss *Österreichische Barockmaler aus der Nationalgalerie in Prag*, Wien 1977, Obers Belvedere, p. 127-132; Kurt Woisetschläger *„Meisterwerke der Österreichischen und Deutschen Barockmalerei. In der Alten Galerie am Landesmuseum Johaneum in Graz, Wien-München* (1961), p. 18; *Die deutschen Gemälde des 17 und 18 Jahrhunderts*, p. 208; G. Adriani, op. cit., p. 140 și 152-157, apoi p. 183; *Barokk művészet közép-Európában. Utak és tlálkozások*, Budapest. Budapesti Történeti Múzeum 1993 Júnus 11 október 10/baroque Art in Central Europe. Crossroads. Budapesti Történeti Múzeum, Une 11 Octobe 10 1993, Printed: Kossuth Nyomda Corp., Budapest, p. 332-333.

24. *Mercur adormindu-l pe Argus* (ulei pe pânză 112x147), nesemnat, nedatat, nr. inv. 980; M. Csaki (1909), nr. cat. 980.

Muzeul Brukenthal intitulată: Triumful științelor și artelor²⁵, (Fig. 6), lucrarea exemplară pentru opera de maturitate a lui Rottmayr, dintre puținele tablouri semnate și date, rămase din creația celebrului pictor al Barocului austriac.

Într-un format oval, tabloul reprezintă alegoric științele și artele sub înfățișarea unor muze așezate circular în jurul Minervei, fiecare având însemnele simbolice ale artei sau științei pe care o reprezintă și patronează: arhitectura are planul fațadei unui palat, navigația și astronomia stau una lângă alta și parcă își împart oceantul, compasul, harta și diverse figuri geometrice, veșmântul albastru cu stele aurii fiind și el însemnatribuit al acestor muze. Muza poeziei are pe lângă pana din mână și operele lui Ovidiu și Vergiliu în față, apoi medicina e simbolizată prin caduceul cu cei doi șerpi pe care-l are un alt personaj cu coroană pe cap și făcând un larg gest cu mâna. Alte trei muze simbolizează muzica (cu lăuta și flautul) și pictura (o femeie pictând). Deasupra tuturor, Minerva în triumf, cu armură și scutul având capul Meduzei, cu coiful pe cap și călcând în picioare pe Saturn (timpul). Două muze înaripate și cu trompete, clamează „în cele șapte zări” acest triumf.

Gândită spre a fi așezată pe un plafon și încadrată de stucaturi, lucrarea a stârnit nedumeriri și controverse privind locul și destinația ce ar fi avut înainte de a intra (după 1800, data întocmirii sigurului catalog – manucris, păstrat la Biblioteca Brukenthal – întocmit în timpul vieții baronului Brukenthal (1721-1803), în colecția Muzeului Brukenthal²⁶. Putea fi gândită pentru decorarea unei biblioteci de exemplu, sau ar putea fi pusă în legătură cu clădirea Academiei din Viena²⁷, sau cu un alt așezământ cultural. În orice caz, este o lucrare deosebită a lui Rottmayr și reprezentativă pentru pictura barocă de inspirație mitologică, realizată în culori luminoase, cu un desen acuzat și fără detalieri, o compoziție de amploare, încărcată, dar lesne lizibilă de la distanța înălțimii unui plafon, pentru că pictorul a renunțat la detalieri de fizionomii, a redat gesturi ample, spectaculoase, a folosit o bogăție de culori puternice și luminoase, în contraste armonioase, pe care pictorul le utiliza frecvent în frescă.

În contextul celorlalte genuri ale Barocului din pictura germană și austriacă din secolele XVII-XVIII, scena mitologică ocupă un loc important alături de cea biblică și de pictura „istorică”²⁸, fiind mult cultivată de către unii dintre cei mai importanți maeștri din epocă.

25. *Triumful științelor și artelor* (ulei pe pânză 274x180 cm), semnat stg jos lângă glob: Rottmayer V. Rosenbrun, datat: 1710, nr. inv. 982; M. Csaki (1909), nr. cat. 982; Ion Frunzetti und Theodor Jonescu, op. cit., p. 96; *Baroque Art in Central Europe*, nr. cat. 134, p. 335.

26. *Baroque Art in Central Europe*, p. 333.

27. Cf. Ion Frunzetti und Theodor Jonescu, op. cit., p. 96.

28. Privitor la „pictura istorică” vezi: Mojzer, Miklós *Peintures allemande et autrichienne aux XVIIe et XVIIIe siècle*, Budapest 1975, Édition Corvina, p. 18.

BEMERKUNGEN ZUR MYTHOLOGISCHEN SZENE IN DER DEUTSCHEN UND ÖSTERREICHISCHEN MALEREI DES 17 UND 18 JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Im ersten Teil der Studie zeigt der Verfasser das Wesen der mythologischen Szene als eigenständiges Genre der Malerei auf, so wie es im 17-18 Jahrhundert unter dem Einfluß der Gegenreformation und des Protestantismus ausgeübt wurde. Während dieser Zeitpanne stellte die mythologische Szene die Fortsetzung der Ideen des Humanismus und jener der Renaissance, das griechische und römische Altertum betreffend, dar.

In der deutschen und österreichischen Malerei, erhält die mythologische Szene, neben der religiösen Malerei und der Genremalerei, laische Akzente und symbolische Elemente und beeinflusst ihrerseits die Entwicklung der beiden anderen Genre.

Indem er mehrere Gemälde von bekannten Künstlern: Hans von Aachen, Johann Rottenhammer, Johann Heinrich Schönfeld, Peter Strudel und Franz Michael Rottmayr, aus der Brukenhalsammlung analysiert, versucht der Verfasser die Vielfalt der mythologischen Szene in der deutschen österreichischen Barockmalerei sowohl von der Thematik, als auch vom Standpunkt der künstlerischen Mittel her, aufzuzeigen.

Sowohl getrennt, als auch im Konnex der mitteleuropäischen Barockkunst betrachtet, bleibt die mythologische Szene ein interessantes Kapitel der deutschen und österreichischen Malerei.

Abbildung Verzeichnis

FIG. 1. HANS VON AACHEN – Die Entführung Proserpinas

Fig. 2. JOHANN HEINRICH SHONFELDT Arcadische Landschaft mit badenden Frauen

Fig. 3. JOHANN HEINRICH SHONFELDT Arcadische Landschaft mit Musen

Fig. 4. PETER STRUDEL VON STRUDENDORF Die Zeit enthüllt die Wahrheit

Fig. 5. JOHANN MICHAEL ROTTMAYR VON ROSENBRUNN „Mercur schlafert Argus ein“

Fig. 6. JOHANN MICHAEL ROTTMAYR VON ROSENBRUNN Der Triumph der Wissenschaftend der Kuste.

Fig. 1 HANS VON AACHEN, Răpirea Proserpinei

Fig. 2. JOHANN HEINRICH SHONFELDT, Peisaj din Arcadia cu femei la scăldat.

Fig. 3. JOHANN HEINRICH SHONFELDT, Peisaj din Arcadia cu muze

Fig. 4. PETER STRUDEL VON STRUDENDORF, Timpul dezvăluie adevărul.

Fig. 3. JOHANN MICHAEL ROTTMAYR VON ROSENBRUNN, Mercur adormindu-l pe Argus.

Fig. 3. JOHANN MICHAEL ROTTMAYR VON ROSENBRUNN , Triumful științelor și artelor.

BISERICA – NĂSCĂTOARE DE LIMBĂ ȘI CULTURĂ LA ROMÂNI

Marin Radu MOCANU

Scrierea religioasă în limba română

Scrierea secolelor XVII și XVIII a născut o seamă variată de manuscrise pe care istoria literară de la începutul secolului nostru - specializându-se - a preluat-o drept literatură *pură*. În demersul nostru o vom trata ca un *act de cultură* în general, cum au tratat-o la vremea lor Timotei Cipariu, Bogdan Petriceicu Hașdeu, Ovid Densușianu, Ioan Bogdan, Nicolae Iorga, istorici și filologi deopotrivă.

În această perioadă istorică manuscrisele emană de peste tot, mai cu seamă din curțile domnești, de unde *cronicarii* acumulează știri trăite dar și scrise de predecesorii lor, nu neapărat români. Astfel că prima cronică a lui Mihai Viteazul, devenită realmente populară în timp, a fost scrisă de vistiernicul său, grecul Stavrinos, cântând în versuri viața plină de măreție a întâiului domnitor unificator de țară, publicată la Veneția, tot de un grec, în 1637, utilizată apoi și de cronicarul Radu Popescu, de la curtea lui Nicolae Mavrocordat¹. Acestei cronici i se alătură și scrierea italianului Casare Croce (un fel de Anton Pann al nostru al secolului al XVII-lea) care descrie lupta de la Călugăreni cu destule amănunte, scrierea bazată pe o scrisoare a lui Mihai Viteazul, descoperită recent în arhivele italiene, prin care anunță victoria creștinătății (valahe) asupra turcilor.

O cronică scrisă în limba română la curtea domnitorului, însușită de acesta, este tradusă în polonă de solul polon Andrei Tarnowski, *unul din cei mai buni prieteni ai domnitorului* (aflăm dintr-un document din colecția Hurmuzaki, XII, p. 880-919) ca și tradusă și prelucrată în latină de solul german Baltasar Walter, care, apoi, tipărește varianta latină a cronicii la Görlitz (Silezia) în 1597².

Vremurile au vrut, de asemenea, ca un mare cărturar român, moldoveanul Petru Movilă, să se afirme ca spiritualitate a secolului al XVII-lea pe pământ străin, așa încât învățatul rus Venelin să se întrebe: "*Se puneă întrebarea care dintre cei doi bărbați cu numele de Petru este întemeietorul îndrăzneț al imperiului rusesc și căruia*

1. Nicolae Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, București, 1990, p. 146.

2. *Ibidem*, p. 148.

*prin urmare i se cuvine titlul istoric de marcă: Petru I, împăratul Rusiei, sau Petru Movilă?*³

Ajuns mitropolit al Kievului, prin îndelungate studii și meditații, Petru Movilă nu putea aparține decât scrierii bisericești; opera sa "*Mărturisirea de credință*", - prin care a pus capăt disensiunilor din sânul clerului ortodox, repunând credința, speranța și mila în canoanele creștine firești; a fost tradusă în rusește la Kiev (1645), apoi în greacă și latină și tipărită la Amsterdam (1662), ca și în limba română în 1691 de către frații Greceau, fapt ce a contribuit simțitor la introducerea limbii române în biserică, de atonizare a ritualului și a textelor de cult.

Scrierea (literatura) religioasă în Moldova va fi practică și dezvoltată de mitropolitul Varlaam, limba folosită în *Cazania* lui fiind de sorginte populară; "*Răspunsul catehismului*", scriere dedicată sprijinului românilor ardeleni împotriva ofensivei calvinismului maghiar, face din mitropolit un unificator de religie în cele trei țări române.

La jumătatea veacului al XVII-lea, limba slavonă nu mai era cunoscută de majoritatea clerului nostru, apăsarea turcească stingând vetrele de cultură slavă scrisă. În această răscruce, mitropolitul Dosoftei începe o muncă sistematică de introducere a limbii române în biserică; om învățat, știutor al multor limbi - cum îl prezintă Ion Neculce - latina, elina, slavona etc., învățate în liniștea mănăstirească, Dosoftei renunță la lupta politică și se dedică problemelor culturale ale românilor.

Traducerea cărților liturgice neîmplinindu-i chemarea în ale creației, Dosoftei a simțit nevoia să facă pe stihuitorul scriind "*Psaltirea în versuri*", pe care reușește să o tipărească în Polonia în 1673.

Versiunea *manuscrisului* din 1671 prezintă un interes aparte întrucât ne dă posibilitatea urmăririi etapelor de realizare a creației sale poetice, conținând corecturi de ritmuri, rime și expresii, aflat mereu în căutarea unei forme cât mai clare în expresivitate.⁴

Fiind în întregime opera clerului, de o factură eminemant religioasă, până către prima jumătate a secolului al XVII-lea scrierea (literatura) românească își schimbă la mijlocul secolului trăsătura, o dată cu întreaga cultură, ai cărei purtători ieșiți din marea boierime care, hărțuită de luptele pentru țară, se refugiase în vetrele de cultură ale centrului și răsăritului Europei, aflate sub influența directă a Apusului.

Unul dintre aceștia, contemporan cu Dosoftei este Nicolae Milescu, care și-a început cariera culturală prin a fi grămătic la curtea domnilor munteni, luând apoi drumul călătoriilor prin Occident și Orient, ajungând până în îndepărtata Chină.

Scrierile cu caracter religios ale spătarului Milescu („Întrebări și Răspunsuri”, „Vechiul Testament” ș.a.) ca și cele cu caracter teologic-istoric („Sibilele”, „Vasilologhion”) sunt umbrite de *Jurnalul* călătoriei lui în China, scriere literară brodată pe un real simț al observației și imaginii care face din el un personaj european fiind caracterizat astfel de către un om de știință englez: „Situția și faima lui sunt unice

3. *Ibidem*, p. 163.

4. *Ibidem*, p. 205.

(...) Ce a scris formează un întreg bogat de informațiuni tipografice asupra Asiei de Nord, remarcabil prin întindere și procesiune. Mai mult, dacă lăsăm la o parte China, e fără comparație în literatura lumii”⁵.

Chiar dacă această operă, scrisă în limba rusă a circulat mai mult în lumea greacă și slavă; ea este rodul unui învățat român care a deschis porțile culturii occidentale și ale celei orientale făcându-le să se întâlnească între creația de simțire românească.

Scrierea cronicărească

Deschizând galeria marilor cronicari moldoveni, Grigore Ureche, fiu de cărturar scolar în Polonia, țară contaminată de cultura occidentală, își construiește *Letopisățul* utilizând și izvoare poloneze, pornind de la primii domni moldoveni. Cronica lui în formă inițială nu ni s-a păstrat, manuscrisul ajuns până la noi este un text cu adăugiri făcute de Eustratie Logofătul, Simion Dascălul și Misail Călugărul, destul de numeroase pentru a înțelege că nu avem de-a face cu un text exclusiv de autor în ceea ce a încercat Kogălniceanu să ne înfățișeze în lucrarea sa *”Letopiseștele Țării Moldovei”*.

Ceea ce constituie mâna lui Ureche este istoria ”descălecatalui” și explicarea originii latine a limbii moldovenești, scriind că ”... de la Râm ne tragem ... de la râmleni, ce le zicem latini, pâine, ei zic *panis*, carne, ei zic *caro* (...), părinte, *pater*, al nostru, *noster*...”⁶.

Murind fără să-și termine cronica, preluată în aceste împrejurări de Eusatie Logofătul, Grigore Ureche păstrează o regretabilă discreție asupra persoanei sale, ceea ce nu se întâmplă cu Simon Dascălul care își menționează în mai multe rânduri intervențiile în text.

Dintre cele câteva variante de manuscris ale cronicii ce au circulat în vreme și au ajuns până la noi, cea editată de istoricul C. Giurescu este considerată a fi cea mai corespunzătoare, păstrând tradiția ce ne oferă urmărirea traseului istoric al scrierii lucrării⁷.

Legat și el într-un fel sau altul de spațiul cultural polonez, Miron Costin va însoți mulți domnitori în campaniile lor militare, cunoscând nemijlocit viața socială și de curte a țărilor române, scrisul lui căpătând astfel calitatea unei opere literare realist-documentare. Cronica lui *”De neamul moldovenilor”*, întreruptă brusc în 1691 de mâna vicleniei, este o operă independentă, de sine stătătoare, fără adăugiri ale altor cronicari mai mărunți, ca în cazul lucrării lui Grigore Ureche. Întrucât manuscrisul original al *letopiseșului* său nu s-a descoperit încă, copiile ajunse până la noi, începând cu cea din 1712, nu conțin nici o dată asupra perioadei redactării lucrării, doar ce se mai poate înțelege din introducerea, intitulată *”Voroavă către cititori”*, în care se spune printre altele: ”Fost-au în gândul meu, iubite cetitorule, să fac letopiseșul țării noastre Moldovei din descălecatal ei cel dintâiu, carele au fost de Traian Împăratul (...) să nu se uite lucrurile și cursul țării...”⁸.

5. *Ibidem*, p. 239.

6. *Ibidem*, p. 271.

7. Constantin Giurescu, *Noi contribuțiuni la stadiul cronicelor moldovene*, București, 1908, p. 26.

8. Nicolae Cartoian, *Op. cit.*, p. 298.

Dintre cele 18 manuscrise - copii ce s-au păstrat, cea mai veche se află în Biblioteca imperială din Petersburg, ca fiind cea mai apropiată de presupusul original al lui Miron Costin.

Încercând pentru prima dată la noi poezia metaforică în scrierea "Viața lumii", Miron Costin își ia motivul liric din cele aparținând literaturii universale - coborârea sufletului omenesc de pe culmea trăirii în amurgul ei.

Ideile și simțămintele lui vor influența întrucâtva operele lui Dimitrie Cantemir și ale stolnicului Constantin Brâncoveanu.

Scrierea umanistă și începuturile enciclopedismului românesc

Dacă nu s-a vorbit o perioadă bună de timp în istoriografia noastră culturală despre o etapă umanistă, al cărui început este localizat la confluența secolelor XVII și XVIII, aceasta s-a datorat tributului plătit unei mentalități de autodistanțare temporală și spațială față de conținutul umanismului occidental, ignorându-se formarea în secolul al XVIII-lea a unei *densități intelectuale* ce a dat un element cărturăresc - bisericesc și cronicăresc - capabil să preia prin canalele culturale polonez și grecesc, din *luminile* Apusului.

Invocându-se mereu "contextul social-economic", mai precis precara viață materială a românului sub domniile fanariote se pierdea din vedere *scriitura*, faptul că viața culturală se constituise într-un sector autonom iar scriitorii într-un grup care nu (mai) ținea cont de o anume stare socio-economică sau politică⁹.

Constituind o etapă culturală distinctă, umanismul românesc nu se articulează la modul "clasic" în aria culturală europeană, întrucât el nu refuză, prin respingeri, în totalitate, cultura Evului mediu și nu preia în forme spectaculos-expresive cultura antică, deși, prin limba greacă a Fanarului constantinopolitan, adoptă cvilizațiile elină și latină.

În această atmosferă de scriere cărturărească, valorificată în limba română și în cele greacă și polonă, în tipografiile muntene, moldovene și transilvănene, apar operele unui Miron Costin, ale stolnicului Constantin Cantacuzino, ale întâiului nostru enciclopedist Dimitrie Cantemir, scrieri ce vor sta la baza mișcării de idei pașoptiste¹⁰.

Savantul Nicolae Iorga va fi primul care va depista *umanismul* în opera lui Dimitrie Cantemir și a cronicarilor, ca și *iluminismul* Școlii ardeleni; influențele polonă și grecească punându-se în contact cu Renașterea italiană "*De aici rezultă - scria el - pentru ai noștri gustul citirii, îndemnul la scris, întrevederea de orizonturi nouă, setea de adevăr și presimțirea frumosului, lucrări care nu puteau rezulta din studierea literaturii religioase în slavonește (...) Părăsind-o pe aceasta pentru a admira și imita pe cealaltă, spiritul românesc trecea de-a dreptul din întuneric la lumină, din negura medievală slavonă la claritatea modernă latină a Renașterii*"¹¹.

9. Alesandru Duțu, *Umaniștii români și cultura europeană*, București, 1974, p. 7.

10. *Ibidem*, p. 6.

11. Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, p. VIII.

Scrierea istoriei, în spiritul critic al izvoarelor, începe cu opera principelui savant român Dimitrie Cantemir a cărui personalitate complexă generează începuturile enciclopedismului românesc. "*Descrierea Moldovei*" este considerată a fi cea dintâi scriere științifică a unui român, conținând date de o mare valoare informativă¹². În lucrările *Istoria Imperiului otoman* - sau (*Istoria creșterii și descreșterii Curții aliosmănești*) și *Descrierea Moldovei* (sau *Cartea hotărârii Moldovei*) el voia să cuprindă *toată istoria poporului român*, de la "maramorășeni", la "români de peste Dunăre" și chiar la "coțovlahii din țara grecească"¹³.

Înainte de a purcede să scrie istorie, Dimitrie Cantemir s-a pregătit minuțios cu *izvoare* antice, grecești și române, cele bizantine fiindu-i bine cunoscute ca și cele rusești. Marele orientalist al secolului al XVIII-lea, spirit critic prin vocație, nu putea să nu forțeze în istoria atât de strălucitoare dar și atât de păgubitoare a Imperiului otoman.

Scrisă pe la 1716, în perioada șederii în Rusia, lucrarea era recenzată la Paris (fiind tradusă în franceză) în cuvintele: "Faptele povestite sunt scoase din izvoarele cele mai sigure și mai autentice"¹⁴.

Principele savant utilizează scrieri orientale, occidentale, bizantine, românești și *manuscrisuri*, printre care opera cronicarului bizantin Nicefor Gregoraș din secolele XIII-XIV.

Începând cu scrieri mistice (doar învățase la Academia Patriarhiei Ortodoxe din Constantinopol ce continua vechea Universitate a Bizanțului Imperial), continuând cu cele istoriografice, intelectul lui omnivalent l-a condus și în domeniul scrierii literare, compunând vestita scriere alegorică "*Istoria ieroglifică*". Cheia *umană* a respectivei povestiri de dobitoace este dată în acest roman istoric - după spusele lui Nicolae Iorga - de "*antecedentele luptei pentru domnie dintre Mihalache Racoviță și foștii săi cumnați Antioh și Dimitrie, frații cantimirești*"¹⁵, relevându-se astfel o parte din viața de principe moștenitor a autorului.

Aflat în Biblioteca Lenin din Moscova, manuscrisul a fost publicat prima oară la noi în 1883 de Grigore Tocilescu, fără a corespunde unei transcrieri științifice, cu notele explicative de rigoare.

Istoria ieroglifică, lucrare literară nobilă atât în epocă cât și după, excelează prin rima persiflatoare, invenția verbală și o portretistică grotescă, degajând "*o savoare rară*" - după opinia lui George Călinescu¹⁶.

În aceeași vreme se ascuțea în Țara Românească o altă pană, se zămislea un alt spirit, care, asemenea, a renunțat la coroana domnească pentru lumânarea cărturărească, întruchipat de *stolnicul Constantin Cantacuzino*, învățat și-n Orient și-n Occident, pentru care Constantinopolul, Veneția și Padova n-ar mai fi avut parcă secrete.

12. P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir, Viața și opera*, 1958, p. 148.

13. Nicolae Iorga, *Op. cit.*, p. 224.

14. P.P. Panaitescu, *Op. cit.*, p. 172.

15. Nicolae Iorga, *Op. cit.*, p. 265.

16. George Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, 1982., p. 39.

Știind la fel de bine ca și greaca, latina, italiana i-a putut lectura pe Bonfinius, Nicolaus Olachus, Biondo, Cromer, Cario pentru a putea scrie o istorie pe cât de completă pe atât de critică a Țării Românești.

Pentru a putea scrie o lucrare superioară celei a lui Miron Costin trebuia să dispună de mai multe mijloace de informare, în care scop va cerceta în țară arhive boierești și mănăstirești adunând ce se putea și de "pe la greci, pe la leși, pe la unguri"¹⁷.

Așa a ajuns să scrie, înaintea făuritorilor Școlii ardelene, adevăruri "înălțătoare", cum le definește Nicolae Iorga: ... *Însă româna se înțelege nu numai ceștia de aici, ci și cei din Ardeal, carii însă și mai neaoși sunt, și moldovenii și toți câți și într-altă parte se află și au această imbă ... că toți aceștia dintr-o fântână am izvorât și cură*"¹⁸.

Rămasă neterminată, Istoria lui Constantin Cantacuzino a ajuns la domnii fanarioți împreună cu alte manuscrise, "*scrisori de la împărați și privilegii pentru neamul Cantacuzinilor cum și dovezi din istoriile cele vechi*".¹⁹

Entuziasmat de frumusețea scrierii stolnicului Cantacuzino, Iorga avea să aștearnă rândurile: "*Niciodată fraza românească nu fusese mai amplă, mai complicată și mai plină de înțeles*"²⁰.

Sfârșitul secolului al XVIII-lea surprinde înnoirea limbii în plină prefacere, în care își fac loc pe lângă turcisme și grecisme și un bun lot de elemente apusene, cu deosebire italiene (ex. aleat, amor, arhivii, anale etc.).

Dacă în principate înaintarea spre Europa se făcea pe cale politică, prin boierimea culturalizată, în Ardeal populația românească a găsit o cale de occidentalizare prin biserică, grupuri de preoți români căzuți pradă propagandei catolice aderând la biserica Romei (5 septembrie 1700)²¹. Urmarea benefică imediată a fost instalarea mitropolitului Ioan Inochentie Micu (Clain) pe teritoriul Blajului cu o mănăstire, un seminar și o trimitere la Roma spre învățătura teologică a slujitorilor bisericii.

Avea să treacă aproape un secol de la unirea cu Roma până să apară primele roade ale Școlii Ardelene, prin iluștrii ei reprezentanți: Samuil Micu (1745-1806), Gheorghe Șincai (1754-1816) și Petru Maior (1760-1821), care au făcut studii de teologie și filozofie la Viena și Roma, cetatea papilor.

Austeri teologi, acești fruntași blăjeni, buni cunoscători ai lumii și limbii latine au scris opere cu caracter religios și didactic, acestea din urmă fiind în principal lucrări de filologie și istorie, exprimând un umanism întârziat pe care-l absorbea o largă pătură de oameni²².

Înarmați cu multă documentație privind latinitatea românilor, blăjenii încep demonstrarea nobleții originii neamului nostru. Cu "*Hronica românilor*" (1808-1809), pe care n-a putut-o tipări în întregime în viață, Șincai se afirma ca fiind istoricul de primă mărime al latiniștilor blăjeni.

17. N. Iorga, *Op. cit.*, p. 139.

18. *Ibidem*, p. 142.

19. *Ibidem*.

20. *Ibidem*.

21. George Călinescu, *Op. cit.*, p. 62.

22. *Ibidem*.

Persecutat și hăituit de autoritățile civile și clericale, Sincai va umbla mulți ani cu manuscrisul *cronicii* în spate în căutarea de editor.

Când i se promisese, în 1812, un tipar la Buda, i se refuză publicarea sub pretext că "lucrarea nu e o istorie a valahilor, cum s-ar crede după titlu, ci o cronică a Romei vechi, și o rea cronică, plină de idei subversive, un îndemn spre răscoală"²³.

Trebuind să întruchipeze emblema românității noastre, problema limbii a stat în atenție la toți cei trei corifei blăjeni, Samuil Micu, editând, în colaborare cu Sincai, în 1805, prima gramatică românească, precedată de manuscrisul Gramaticii lui Eustatevi brașoveanul (1757). Continuată de Petru Maior și alți cărturari, opera gramaticală se va solda în 1825, la Buda, cu un *Lexicon romanescu-latinescu-ungurescu-nemțescu*, cu destule etimologii.

Studiind și la Buda, Viena și Roma, predând apoi logica, metafizica și dreptul la Școala superioară din Blaj, hirotonisit cu titlul de protopop, tânărul cleric, când "*Începea să se răspândească lumina în poporul românesc și abia se întemeiau școlile de stat, abia scânteia ici și colea conștiința națională*",²⁴ strângea izvoare scrise și orice "*hârtiuță în cari era scrise lucruri de ale besearicei românilor din Ardealul unde locuia*"²⁵.

În vederea scrierii "*Istoriei pentru începutul românilor în Dacia*" (1812), Petru Maior "*se reazămă aici pe documente inedite sau pe mărturii orale*"²⁶.

Deși se războise destul cu criticii istoriei lui, Maior găsisese vremea să scrie și "*Istoria Besearicei românilor, atât acestor din coace, precum și a celor din colo de Dunăre*" încredințată tiparului în 1813, dar netipărită până la stingerea sa în 1821.

Prin scrierile lor, învățații Școlii Ardelene au lărgit culoarul "european" al spiritului românesc, impulsionând, paradoxal s-ar putea zice, conștiința națională a românilor, tot mai mândri de trecutul lor și tot mai încrezători în viitorul lor.

Hrănit cu scrierile reprezentanților Școlii, *dascălul* Gheorghe Lazăr s-a întruchipat în ecoul ei ce a traversat munții în Țara Românească și a coborât învățătura în *școală* animat de idealul național de la care s-a adăpat cu nesaț și tânărul Elid (I.H. Rădulescu). Părăsind fără nici o remușcare situația clericală bună de la Sibiu "*acest rătăcit în lume*", născut dintr-o familie necăjită și numeroasă din Avrig, veni în școala de la Sf. Sava din București pentru a pregăti ingineri horarnici, în idealul lui național topindu-se și matematica, și filosofia și celelalte discipline"... *El credea în această misiune cu acea putere de sinceritate - consideră Nicolae Iorga - cu acea transparență, cari atrage, câștigă și farmecă (...)* sufletul său trecuse în aceea cari-i sorbise caldul cuvânt de credință și acest suflet, care e al întregii școli ardeleni, spiritul renovator, e acel ce ne-a creat ceea ce suntem și dă viață până astăzi cugetării conștiinței românești"²⁷.

Illuminismul Școlii Ardelene, manifestat către sfârșitul secolului al XVIII-lea centrul cultural al Banatului, conectat ombilical la cele ale Transilvaniei, Caransebeșul va genera aproape în masă scrisul și cititul în limba română. O școală gramaticească (românească) de pe lângă Mănăstirea "Sfântul Gheorghe" va pregăti generații de

23. Nicolae Iorga, *Op. cit.*, vol. II, p. 180.

24. *Ibidem*, p. 193.

25. *Ibidem*.

26. *Ibidem*, p. 204.

27. *Ibidem*, p. 425, 431.

învățători și preoți dintre care se vor ridica cărturarii Grigore Obredovici, Ioan Tomiciu, Constantin Diaconovici-Loga etc.

Fondurile arhivistice Regimentul de graniță nr. 13 româno-bănățean Caransebeș, Școala normală de învățători Caransebeș, ca și altele, sunt un izvor nesecat de asemenea măturii.

L'ÉGLISE NAISSANCE DE LANGUE ET DE CULTURE AUX ROUMAINS

Résumé

Beaucoup d'écritures de XVII-ème siècle et XVIII-ème siècle ont été des manuscrits que l'histoire de la littérature du début de notre siècle les a interprétés comme une pure littérature mais ces manuscrits sont traités maintenant, notamment, comme un acte de culture.

Pendant cette période historique les manuscrits ont été écrits notamment aux Cours de Princes, d'où les chroniqueurs ont obtenu des nouvelles, qui ont eu lieu pendant leur vie ou écrits par leurs prédécesseurs, roumains ou étrangers.

Parmi les chroniqueurs de ce temps, nous relevons le Grecque Stavrianos, qui a écrit la première chronique de Mihai Viteazul, l'italien Cesare Croce qui a décrit la lutte de Călugăreni, Petru Movilă de Moldavie, avec son œuvre "Le témoignage de fidélité", le métropolite Varlaam etc.

Les écritures - chroniques - ont commencé par Grigore Ureche qui a écrit "Les chroniques de la Moldavie" qui a été continué par M. Costin ("La vie du monde").

L'étape humaniste est située à la confluence des XVII-ème - XVIII-ème siècles. Le savant N. Iorga a été le premier qui a dépisté l'humanisme de l'œuvre de D. Cantemir et des chroniqueurs, aussi "Les Lumières" de "L'École de Transylvanie" (Școala Ardeleană).

La personnalité complexe de D. Cantemir a généré des débuts de l'encyclopédisme roumain.

La fin du XVIII-ème siècle surprend la langue nouvelle dans un processus de transformation, dans lequel s'encadrent les mots turques, grecques et un grand nombre d'éléments de l'Ouest, notamment, italiens.

Dans les Principautés l'avancement vers l'Europe a été fait par la voie politique, par l'église culturalisée et en Transylvanie par l'église. Tous les trois grands représentants de "Școala Ardeleană" (L'École culturelle de Transylvanie) Samuil Micu, Gheorghe Șincai et Petru Maior, dans leurs écritures ont débattu le problème de la langue. "Les Lumières" de Școala Ardeleană, manifesté vers la fin du XVIII-ème siècle et le début du XIX-ème siècle, a établi les traits et le spécifique de la nation, en contribuant à la manifestation du romantisme politique et culturel couronné de l'année révolutionnaire 1848.

CONSIDERAȚII ASUPRA ANSAMBLULUI DE PICTURĂ MURALĂ APARTINÂND BISERCII MONUMENT ISTORIC "SFÂNTUL NICOLAE" DIN LEȘNIC

Doina Ionescu

Situată pe Valea Mureșului, în satul Leșnic, biserica - monument istoric cu hramul Sf. Nicolae, veche ctitorie cnezială, a fost ridicată la sfârșitul secolului al XIV-lea. Asupra hramului acestei biserici, părerile au fost contradictorii. Astfel, în 1976, în timpul șantierului de restaurare, a fost decapată icoana de hram "Fecioara cu Pruncul". D-na Ecaterina Cincheza-Buculei înclină pentru hramul Sfinții Apostoli Petru și Pavel, dat fiind multitudinea de reprezentări a Sf. Petru în programul iconografic al bisericii.

Asupra istoricului acestui monument s-a ocupat pentru prima dată profesorul Vasile Drăguț susținând ipoteza construirii bisericii spre sfârșitul secolului al XIV-lea (1394) când Dobre Românul fiul lui Ioan din Leșnic primea de la regele Sigismund de Luxemburg, cnezatul pădurii Leșnic. Cercetările efectuate atestă faptul că biserica se înscrie în tipul de construcții caracteristic ctitoriilor cneziale românești din Transilvania secolului al XIV-lea. La origine biserica era de plan dreptunghiular, cu turn pe vest și altar dreptunghiular. În timp monumentul a suferit unele modificări. Pe locul turnului s-a adăugat un pronaos tăvănit, cu turlă și clopotniță de lemn, iar în continuare pe vest, se adaugă un mic pridvor tot din lemn. În secolul al XVII-lea în naos se construiește din lemn un plafon casetat, decorat cu elemente vegetale și florale, datând din 1681, an menționat pe una din casete, aflată în colțul de sud-est.

După adăugarea pronaosului, despărțirea de naos s-a realizat prin ridicarea unui zis străpuns de două deschideri în arc și o ușă încadrată de un portal. În urma decapărilor efectuate, s-a constatat că portalul a fost inițial pictat. Altarul este despărțit de naos, printr-o tâmplă de zid.

Biserica păstrează în interior un frumos ansamblu de picturi murale distribuite în altar, pe tâmpla de zid și în naos. Pictura din altar și de pe tâmpla de zid a fost acoperită în secolul al XVIII-lea cu pictură nouă. Stratul de pictură din naos datează din perioada originală. De-a lungul secolelor, suferind variațiuni de temperatură și umiditate, sisteme de încălzire și iluminare necorespunzătoare, stratul de frescă a fost acoperit de un alt strat dens de murdărie și fum și intervenții cu strat de var și tencuială la tâmpla de zid și la peretele despărțitor dintre naos și pronaos până deasupra deschiderilor în arc și a portalului. Din cauzele mai sus amintite, pictura și-a pierdut din strălucire, dar urmărită însă cu interes și atenție, vom descoperi o pictură cu multe calități artistice. Asupra picturii murale originare, se conturează ideea că ar fi fost

realizată în două etape. În prima fază s-a construit biserica și s-a pictat altarul și poate peretele estic al navei și în a doua fază s-ar putea plasa la sfârșitul secolului al XIV-lea, iar pictarea navei, pe la jumătatea secolului al XV-lea. Repictarea parțială a bisericii-monument a fost determinată, presupunem, de un motiv plauzibil. Un motiv ar putea fi obiceiul de a decora un monument în două etape, lucru destul de des întâlnit în acea perioadă. De asemenea, s-ar putea ca și programul iconografic inițial, prin elementele nespecifice bisericii ortodoxe, să fi fost considerat "eretic" pictorilor și beneficiarilor din secolul al XVIII-lea. Repictarea s-a realizat numai în altar și pe tâmpla de zid, iar în navă s-au făcut doar retușuri. Această intervenție ar mai putea fi motivată și prin degradarea mai accentuată în aceste zone a stratului de frescă determinată de existența a două tehnici diferite de preparare, unul mai puțin rezistent fiind cel din zonele afectate. Existența a două tehnici diferite este confirmată de fragmentul de pictură aflat în luneta ușii de la intrare în naos, unde preparția este din var și nisip, spre deosebire de cea din navă, care este din nisip, var și tulpini de plante. Degradarea stratului de pictură original mai accentuat în cele două zone putea fi determinată și de alți factori: umiditate mai accentuată, infiltrații pluviale, existența unei surse de căldură și fum în interiorul altarului. O repictare a fost mult mai ușor de realizat decât o restaurare de calitate. Referindu-ne la pictura din naos, s-a ajuns la concluzia că a fost realizată de doi zugravi dintre care unul fiind mai puțin priceput în redarea expresivității portretistice și a detaliilor fizionomice, dispunând de mijloace artistice mai modeste, de aici și calitatea artistică a picturii, inegală. Întregul ansamblu este însă frumos realizat, pictorii dovedind calități artistice atât în realizarea desenului, fiind simplu, precis și cursiv dar în special în paleta cromatică de o deosebită expresivitate. Folosind o gamă restrânsă de ocure și brunuri, cu accente de roșu și albastru lapis-lazuli, cu degradeuri tonale, expresivitatea fiind obținută prin direcționarea tușei păstoase, în relief.

Ansamblul mural este compus din scene de mari dimensiuni despărțite între ele de benzi roșii de culoare delimitate de alb. Scenele sunt inegale ca înălțime, ceea ce nu permite păstrarea unei desfășurări riguroase a registrelor. Fiecare scenă luată în parte, constituie o compoziție de sine stătătoare, contribuind la conturarea unui complex mesaj iconografic.

Despre acest ansamblu mural s-au ocupat și au scris cercetători și istorici de artă prezentând în lucrările publicate diferite concluzii referitor la desfășurarea iconografică și la grafia folosită. Punctul principal de interes o constituie scena "Judecata de apoi", care prin elementele inedite conținute a permis cercetătorilor interpretări pline de interes. Selectând din seria portretelor, amintim portretele Sfinților Petru și Pavel, reprezentați bust, în poziție frontală, fiind de o expresivitate deosebită (fig. 1). Apoi portretele Sfințelor Varvara și Nedelea, reprezentate tot frontal, purtând cruci de martir în mâna dreaptă, zugravul acordând un viu interes vestimentației celor două personaje. Sf. Nedelea poartă un costum somptuos, bogat decorat, de tip imperial bizantin, pe cap purtând coroană. Sf. Varvara poartă costum simplu cu tunică și maforion.

De un interes deosebit sunt și două personaje laice, bărbați care poartă pe umăr, unul un animal și celălalt un oștean în costum de luptă cu o săgeată înfiptă în

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

piept. Această reprezentare inedită a celor două personaje a avut de-a lungul anilor interpretări diferite între care și aceea reflectând jertfele de sânge ale cnezilor hațegani în luptele cu turcii. În expresia unor asemenea chipuri se regăsesc tendințele spiritualiste ale artei bizantine. Ornamentica bogată a veșmintelor, anumite gesturi și atitudini ale personajelor, reprezentarea unor sfinți anume, unele argumente de ordin iconografic, duc la ipoteza că zugravul a cunoscut prin intermediari sau direct, o lume artistică cu numeroase amprente italianizante. Însă studiile făcute înscricțiilor ce însoțesc fiecare scenă în parte, dovedesc faptul că zugravul provenea din mediul local transilvănean. Pline de inspirație și poezie, ele sunt scrise de un personaj cu o solidă cultură în limba slavonă. Tonul și conținutul lor, fiind considerat ca un caz cu totul izolat în contextul picturii transilvănene de epocă. Cei doi zugravi au dovedit a fi înzestrați cu un talent deosebit, cu largi și variate cunoștințe iconografice lăsându-ne un ansamblu mural extrem de interesant în contextul artei transilvănene în acea epocă, cu o incontestabilă valoare picturală autonomă.

Repictarea altarului și a tâmplii de zid de către așa ziși „restauratori” ai secolului al XVIII-lea, poate fi considerată o mărturie a evoluției picturii murale transilvănene de-a lungul secolelor. Pentru arta și cultura Transilvaniei, secolul al XVIII-lea marchează nu numai momentul de maximă strălucire, dar și o nouă fază de dezvoltare. Pe fondul unei picturi de tradiție brâncovenească, în lucrările meșterilor zugravi autohtoni, se fac tot mai des simțite pronunțate tendințe de occidentalizare, în special influența artei Renașterii sau a barocului. Un orizont cultural mai largit, contactul cu domenii de cultură mai diverse și variate în care literatura va juca un rol de frunte, circulația frecventă a meșterilor străini, toate acestea vor duce la formarea unei noi viziuni artistice. Această nouă viziune artistică, s-a extins și pe meleagurile noastre, ea manifestându-se pe fondul unor puternice tradiții locale. Intervenția meșterului zugrav din secolul al XVIII-lea la Leșnic vine să confirme această evoluție benefică a picturii transilvănene. Influențe indirecte ale artei de tradiție post-brâncovenești și ușoarele ecouri baroce se resimt atât în realizarea compozițională cât și în tratarea personajelor, în atitudinea și gestul lor.

Figurile personajelor sunt conturate într-un frumos stil grafic și schițate cu virtuozitatea unui bun desenator. Urmărind cu atenție în special personajele redată în altar, observăm ușurința cu care zugravul desenează chipurile prin câteva trăsături de penel. Pe un fond ocru-roz complet nemodelat, se conturează sprâncenele ușor arcuite dintr-o singură pensulație cu brun. Același stil grafic destinate fețelor, îl întâlnim și în redarea vestimentației și a elementelor de decor.

Referindu-ne asupra picturii din altar, zugravul tratează personajele static, ele dominând prin monumentalitate. Registrul superior este destinat cetelor de serafimi (Fig. 2). Pe un fond ocru-auriu pe care sunt presărate motive stelare (sugerând bolta cerească), se conturează capetele de serafimi redată frontal și înconjurată de nimburi ocru-auriu, cu trupurile acoperite de aripi. Urmează apoi un brâu încadrat între două benzi roșii, decorat cu un motiv în zig-zag. Următorul registru este destinat sfinților ierarhi liturghisitori (fig. 3) redați aproape în mărime naturală, înveșmântați în sacos, omofor încrucișat pe piept, mitră și cârjă episcopală în cazul Sfântului Ioan Gură de Aur. Din tradiționala reprezentare iconografică a Sfinților Ierarhi nu lipsesc cei trei autori ai liturghiei, Sfântul Vasile cel Mare, Grigore Teologul și Ioan Gură de Aur,

căroră li se adaugă doi dintre cei mai cunoscuți reprezentanți ai cinului călugăresc, Atanase și Chiril. Poziția corpurilor și gestică este aproape identică, de asemenea și vestimentația, se repetă diferind doar cromatic. Portretele sfinților ierarhi sunt deosebit de expresive, frumos modelate: sprâncene ușor arcuite, nasul drept, gura o pată roșu-deschis, ochii expresivi, rotunzi și plini de vioiciune. Toată fața este încadrată de păr și barbă, șuvițele fiind desenate cu rafinament în tușe subțiri negre și albe, dând volum suprafeței. Gama cromatică este restrânsă, dar se bazează pe contrastul puternic al culorilor dominante (roșu, ocră, negru, alb) care ies în evidență pe fundalul ușor întunecat.

Tâmpla de zid păstrează parțial pictura murală. În registrul superior este redată Sfânta Treime (Dumnezeu Tatăl, Iisus și Sfântul Duh) căreia i se alătură și Maica Domnului, iar de o parte și de alta se înșiruie cei 12 apostoli, reprezentați bust în medalioane, încadrându-l pe Iisus. Sfinții Apostoli sunt înveșmântați în chiton și himation, binecuvântează și poartă cărți. Medalioanele sunt înconjurare în spirală de vrejuri de viță de vie. Urmează apoi scene de dimensiuni mici reprezentând imagini din viața lui Iisus (fig. 4). Dispunerea scenelor este simplă, delimitate doar de o fâșie îngustă de culoare albă. Compozițiile sunt în general simple, bazate de obicei pe simetrie. În reprezentarea scenelor sunt preferate soluțiile clasice de tip static. Personajele în cele mai multe cazuri sunt numeroase, ocupând aproape tot spațiul scenei sau chiar depășind spațiul compozițional dând aspectul fragmentat al compoziției, chiar "fărămițat" al ansamblului (fig. 5). Personajele sunt proiectate pe un fundal închis, iar în cazul în care scena se desfășoară într-un cadru peisagistic, sunt redată elemente arhitectonice eteroclite, biserici cu acoperiș piramidal, simple construcții fără stil, ușoare forme de relief. La fel ca și în altar, zugravul folosește aceeași gamă cromatică restrânsă, bazându-se pe același contrast puternic al culorilor dominante. Strălucirea întregului ansamblu este obținută cu ajutorul ocrului-galben foarte apropiat ca efect de foiță de aur. În redarea chipurilor și a veșmintelor întâlnim același stil grafic. Ușoare ecouri baroce se resimt în tratarea personajelor, în atitudinea și gesturile lor.

În concluzie pictura murală realizată în veacul al XVIII-lea, de către un singur zugrav anonim, presupunem localnic, este de o reală valoare artistică. Întregul ansamblu mural din Leșnic, prin aspectele sale variate, care reprezintă tot atâtea interpretări și revitalizări ale fondului de artă bizantină, constituie o creație originală ale unor meșteri localnici care au știut să-și afirme personalitatea, păstrând în același timp legătura cu tradiția, dar și cu mediul și epoca căruia îi aparțineau și pe care le exprimă în opera lor.

BIBLIOGRAFIE

1. Vasile Drăguț, Anca Bratei, Monica Breazu, Istudor, Maria Mocanu, Maria Irina Popescu, Liana Tugearu, *Repertoriul picturilor murale medievale din România*.
2. Vasile Drăguț, *Biserica din Leșnic*, S.C.I.A.A.P., nr. 2, 1963.
3. Marius Porum, *Pictura românească din Transilvania*, Cluj, 1981.
4. Eugenia Greceanu, *Arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania în secolele XIII-XVII*, București, 1974.

OBSERVATIONS UPON THE MURAL PAINTING BELONGS TO CHURCH "SF. NICOLAE" OF LEȘNIC

ABSTRACT

Set on the Mureș Valley, in the Leșnic village, the historical monument church with patron saint St. Nicolas old prince foundation, was been raising at the end of the 14th century.

About this historical monument more researchers were studied among we remind: V. Drăguț and E. Cincheza-Buculei.

During the time, the monument was suffered some modifications instead of the original tower they added a pronaos with a hanging roof with steeple and wooden belfry. In 1681 in nave they built a wooden squaring hanging roof decorate with vegetal and flower motifs.

The church kept inside a beautiful ensemble of mural painting divided in sanctuary iconostasis and nave. The painting on the sanctuary and iconostasis was covered with new painting in the 18-th century.

The original coat of paint from the nave was dating in the middle of 15-th century. During the centuries the coat of fresco was covered by a stratum of dirt and smoke, because of suffering by temperature and humidity variations also heating system and inadequate lighting. For these reason the painting lost here brightness but not the artistic qualities.

The repainting was more easiear to realise than a good restore. The repainting of the nave and the iconostasis by so-called restore of the 18-th century can be consider an evolution of the Transylvania mural painting.

In these paintings we found pronounced tendency of Western art especially the Renaissance and the Baroque. The painting made in the 18-th century by an anonymus house-painter is a certain artistic value. The whole mural ensemble of Leșnic represents interpretation of Byzantin background and make-up an original creation.

THE LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Saint Petru and Pavel (detail)

Fig. 2. Sanctuary (fragment)

Fig. 3. Sanctuary (fragment)

Fig. 4. Iconostasis (fragment)

Fig. 5. Iconostas is (fragment)

Fig. 1. Sf. Petru și Pavel. (Detaliu).

Fig. 2. Altar. (Fragment).

Fig. 3. Altar. (Fragment).

Fig. 4. Tâmpla de zid. (Fragment).

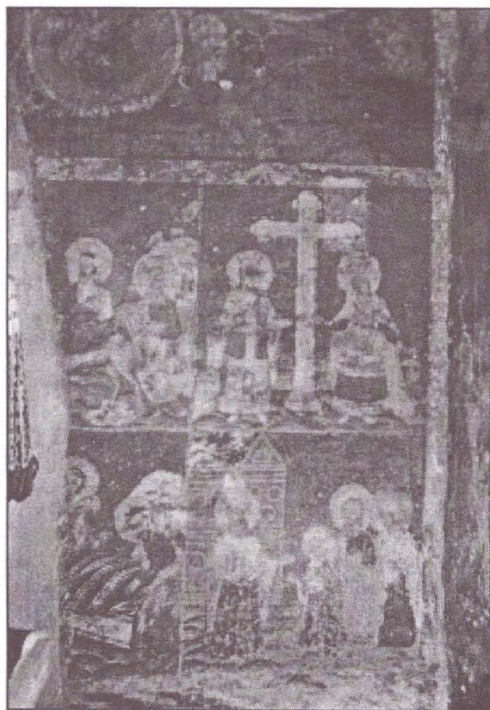

Fig. 5. Tâmpla de zid. (Fragment).

VAUBAN ȘI FORTIFICAȚIILE BASTIONARE DIN TRANSILVANIA ȘI BANAT DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVII-LEA ȘI PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Gheorghe ANGHEL

Cercetările în domeniul fortificațiilor medievale din Transilvania, în special privind cea de la Alba Iulia, precum și descoperirea în celebra Bibliotecă Bathyaneum din acest oraș a unui manuscris din secolul al XVIII-lea privind fortificațiile bastionare ale lui Vauban, autor anonim, ne-a determinat să-i cercetăm opera și activitatea acestei mari personalități europene, care n-a fost cunoscută la noi, deși concepțiile sale sunt prezente în marile fortificații bastionare construite în secolul al XVIII-lea pe teritoriul României.

Celebritatea lui Vauban a determinat pe urmași să-l asocieze întotdeauna cu acela de constructor de fortificații bastionare, fiind considerat un geniu până în contemporaneitate.

Vauban a avut marele avantaj de a-și desfășura activitatea într-o perioadă foarte favorabilă domeniului lui de activitate. Domnia absolută a regelui Ludovic al XIV-lea i-a creat posibilitatea de a pune în practică și a experimenta ideile sale în domeniul militar, cu deosebire privind asediul și construirea de fortificații.

În urma războiului de 30 de ani încheiat cu pacea westfalică (1648) și pacea de la Pirinei (1659), Franței i-a revenit Alsacia, Russillon și Artois devenind cea mai mare putere militară europeană.

Adevărații făuritori ai Franței moderne au fost însă cardinalii Richelieu și Mazarin care i-au netezit calea regelui Ludovic al XIV-lea pentru instaurarea unei monarhii absolute. Concentrând în mâna regelui toate resursele financiare și umane, acesta le-a pus în slujba făuririi unei Franțe unite care să fie apărată de granițe naturale sigure ce urmau să se fixeze pe Rin, Alpi, Marea Mediterană, Pirinei, Oceanul Atlantic și Marea Mânecii. Înconjurându-se de miniștrii foarte capabili, unii proveniți din rândurile micii nobilimi și ai burgheziei ca: Louvois, apoi fiul acesteia Le Tellier la război, De Lionne la externe, Colbert la finanțe și de destoinici mareșali: Turenne, Condé, Vauban, Catinat etc., în scurt timp Franța și-a creat o armată foarte puternică ce a crescut permanent de la 97000 oameni în 1666, la 300000 în 1679 și chiar la 400000 după Voltaire.

Lungul șir de războaie purtate de Ludovic al XIV-lea: războiul de devoțiune (1667-1668); războiul pentru cucerirea posesiunilor spaniole din Țările de Jos; războiul împotriva Olandei (1672-1678); războiul împotriva Ligii de la Augsburg și războiul de succesiune la tronul Spaniei (1701-1714) i-a oferit lui Vauban prilejul de a se distinge în mod strălucit în calitate de asediator, dar mai ales de constructor de mari fortificații bastionare. Personalitatea lui Vauban s-a evidențiat și în alte multe domenii decât cel militar, încadrându-se între marile valori umane pe care le-a dat Franța în „Secolul de aur” al clasicismului în literatură, artă, filozofie și știință. El trebuie să stea alături de Boileau, Corneille, Molière, Racine, La Fontaine, Descartes, Bossuet, Poussin, Le Vau, Le Brun, etc.

Viața lui Vauban. Vauban a fost descendentul unei mici familii de nobili din Burgogne ce a avut mici proprietăți în localitățile Bazoches și Vauban¹.

Sebastien le Prestre s-a născut la 4 mai 1633 în localitatea Saint Léger de Foucheret. A studiat la colegiul din Carmes de Semur. Ca orice mic nobil francez a îmbrățișat cariera armelor, înrolându-se în 1651 într-un regiment rebel al frondei lui Condé, unde s-a făcut remarcat. În 1653 a fost luat prizonier de armata regală și la îndemnul lui Mazarin s-a angajat în serviciul regelui. La vârsta de 22 ani era deja inginer al regelui, făcându-și ucenicia sub conducerea Cavalerului de Clerville, fiind caracterizat „conștiincios și singuratic”. S-a remarcat deosebit în războiul împotriva Spaniei (1654-1655) la asediile fortificațiilor: Landracis, Montmédy, Mardik, Ypres etc., sub conducerea mareșalului Turenne, de care îl va lega o lungă prietenie. În acest război a fost rănit de patru ori.

Prin dispariția lui Mazarin în 1661 a început domnia absolută a regelui Ludovic al XIV-lea, perioadă în care Vauban a urcat vertiginos în ierarhia militară. Cu ajutorul miniștrilor Colbert și Louvois, Vauban își consolidează numele de asediator de fortificații mai degrabă decât cel de constructor fiind apreciat atât ca maestru, omul de geniu, cât și ca fidel supus al regelui. Contemporanii l-au considerat un om aspru care ascundea o inimă mare. De zeci de ori s-a expus tirului inamic pe câmpul de luptă, aflându-se întotdeauna în fruntea ostașilor săi cu toate că avea corpul brăzdat de răni. Nu a fost un om de spirit, ci un om foarte practic. Nu a intrat în intrigi politice și administrative, ocolind cât s-a putut curtea regală, neagreând servilismul și luxul. Discuta ordinele, condamna răul, fiind incapabil să disimuleze ceea ce simțea, dar niciodată nu a pus în discuție puterea absolută a regelui. A fost un adevărat soldat și s-a aflat întotdeauna acolo unde țara avea nevoie de el, chiar dacă trebuia să îndeplinească unele ordine în condiții pe care nu le agreea.

În 1667 proiectează pentru prima dată o fortificație, citadela orașului Lille, fiind numit în 1678 guvernatorul acesteia. Cu prilejul asediului fortificației de la Maastricht, (1673) și-a experimentat sistemul său de asediu prin „cele trei paralele” în prezența regelui.

1. *Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l'Histoire sacrée et profane.* (sic.). Tom. VII, Paris, 1745, p. 263; Daniel Halevey, *Vauban*, Grasser, 1923; René Sauliol, *Le Maréchal de Vauban*, Lavauzelle, 1924; Michel Parent – Jacques Verroust, *Vauban*, Ed. Jacques Fréal, Paris, 1971, p. 28-42.

A urmat o perioadă de mari succese pentru Vauban în asediarea și cucerirea orașelor Besançon, Dole și a elaborat planurile pentru marile fortificații de la Toul, Verdun, Metz. Tot în aceeași perioadă concepe un sistem general de apărare a granițelor de nord ale Franței, numit „pre carré”. În urma acestor succese pe plan militar a primit onoruri deosebite din partea regelui, gradul de brigader de infanterie în 1674 și de „maréchal de camp”, în 1676, echivalent cu cel de general.

În urma păcii de la Nimégue, 1678, Franța a cunoscut un deceniu de pace. Vauban și-a consacrat activitatea cu precădere edificării marilor fortificații concepute și întăririi cu noi elemente a celor vechi cu rol important în apărarea granițelor Franței. Numit Comisar general al fortificațiilor în 1678, Vauban întreprinde lungi călătorii, ocolind de mai multe ori granițele regatului pentru a inspecta starea fortificațiilor, proiectând și recomandând noi soluții pentru remedierea deficiențelor celor vechi. A călătorit într-o litieră concepută de el, purtată între doi catări. Lungile lui călătorii în diferitele regiuni ale Franței i-au dat posibilitatea să cunoască viața socială a locuitorilor asupra cărora și-a îndreptat atenția cu scopul de a le ușura soarta. Aceasta a făcut-o cunoscută regelui și miniștrilor săi în multe memorii și lucrări dedicate în special ridicării economice și sociale a regatului, propunându-și lichidarea foametei, creșterea producției agricole și animaliere, desecarea mlaștinilor, protecția pădurilor, problema coloniilor și a navigației, reglementarea impozitelor și elaborarea unei statistici riguroase de la care să se tragă concluzii valabile pentru aplicarea unor reforme favorabile întregii populații a regatului.

Primește noi funcții: guvernator al cetății Douai, locotenent al armelor regale, precum și comandant general în Flandra de Jos, la Dunkerque, Bergues și Ypres. S-a preocupat în special de fortificarea noilor teritorii încorporate de Franța: Alsacia, Flandra, Franche Comtè, întocmind planuri pentru fortificațiile de la Toulon, Strasbourg, Crasal și Maubeuge.

Izbucnirea războiului între Franța și Liga de la Ausburg i-a prilejuit lui Vauban obținerea altor mari succese pe plan militar. La sediul fortificației Philippsbourg, 1688, și-a pus în practică noua metodă de asediu prin executarea cu artileria a „tirului în rîcoset” ce urmărea distrugerea tunurilor plasate pe bastioane, cortine și semilune. Ludovic al XIV-lea i-a mulțumit și l-a asigurat de „încrederea și afecțiunea pentru serviciile pe care le-ați adus”. Și-a experimentat atunci cel de-al doilea sistem de fortificații aplicându-l la Besançon. Pentru excelențele calități militare Vauban a devenit o persoană de interes național, iar pentru a-l proteja regele i-a interzis să se mai apropie de tranșeele inamicului. O gardă specială avea misiunea să-l protejeze și la nevoie să-l forțeze să respecte ordinele regelui. Succese strălucite a obținut Vauban la sediile fortificațiilor Namur (1692) și Charleroi (1693). Cu această ocazie el a primit felicitările arhitectului Coehoorn, considerat un Vauban olandez, precum și ale monseniorilor de Castilia și ale tuturor mai marilor Spaniei, iar regele l-a decorat cu „Marea Cruce a Ordinului Sfântul Ludovic”. Tot în această perioadă el a introdus turnurile bastionare pentru apărarea fortificațiilor de munte ca și metoda „câmpurilor apărute” pe care a aplicat-o la edificarea fortificației de la Dunkerque (1691).

Între timp, marii mareșali și miniștri ai Franței au murit: Condé, Turrène, Colbert, Le Tellier, Louvois, iar succesorii acestora s-au dovedit a nu avea competența celor dispăruți. Vauban nu s-a mai bucurat de ajutorul noilor miniștri, care l-au invidiat și i-

au creat multe dificultăți în activitatea sa de a dota Franța cu mari fortificații de apărare. Nefiind de viță nobilă, lui Vauban nu i s-a încredințat conducerea armatei, deși el a reprezentat persoana cea mai importantă în operațiile de asediere a fortificațiilor inamice.

Totuși între 1694-1695 pentru prima dată, lui Vauban i s-a încredințat comanda trupelor interarme pentru apărarea coastelor de vest ale Franței împotriva intervențiilor flotei engleze și olandeze. Acest lucru a fost, în concepția vremii, un lucru nemaivăzut, ca un inginer al regelui să primească comanda supremă. Trupele engleze și olandeze au fost înfrânte, dar neajutat de noul ministru al marinei Pontchartrain, a pierdut portul Brest.

Franța a început să piardă în fața Ligii de la Ausburg. Spre deziluzia lui Vauban a fost cucerită fortificația de la Nemur pe care el o cucerise de trei ori și o fortificase, nefiind însă finalizate lucrările. Prin pacea de la Ruswik, 1697, Franța revenea la vechile granițe. Vauban, dezamăgit, a acuzat incompetența generalilor ceea ce a făcut să-și piardă funcția de Comisar general al fortificațiilor. A fost însă recompensat prin alegerea sa în 1699 ca membru onorific al Academiei de Științe. Avea deja 64 de ani și cariera lui părea încheiată, deși era deosebit de activ. A redactat 24 de memorii privind consolidarea granițelor de nord și a cursului Rinului. Insistă pentru completarea celor două linii de fortificații ale sistemului „pre carré” și concepe cel de-al 3-lea sistem de fortificații pe care îl aplică la Neuf Brisach (1698), o capodoperă de geniu și în același timp ultima din cariera lui.

În 1701 a început războiul de succesiune la tronul Spaniei, iar armatele franceze au pierdut marile bătălii. Vauban cere cu insistență regelui să fie reactivat, dar a fost refuzat politicos, recompensându-l în 1703 cu titlul suprem de mareșal al Franței ce nu s-a mai acordat niciodată unui ofițer ce provenea dintr-o familie a micii nobilimi. A fost totuși angajat de ducele de Bourgogne, reușind să cucerească fortificația Vechiul Brisach, ceea ce a reprezentat participarea la ultimul asediu din cariera lui strălucită. Primește o ultimă decorație „Cavaler al ordinelor regelui” în 1705. (Fig. 1)

Vauban vede pericolul și insistă să se încheie o pace echitabilă schițând condițiile de înțelegere și propunând fortificarea Parisului de teama unei invazii inamice.

Preocupat permanent de starea economică a regatului, Vauban a elaborat un sistem general de impozite numit „Dijma regală” ce urmărea impunerea unui impozit pe venit pentru toate clasele sociale, inclusiv nobilimea. El a tipărit în secret, în 1706, o broșură în care a detaliat sistemul de impozite propus pe care o difuzează, fără numele autorului, la prieteni și cunoștințe din Paris. Lucrarea a stârnit un val de mânie în rândul nobilimii și la curtea regală. El a atacat însăși structura socială și prerogativele mării nobilimi. Poliția regală a aflat numele autorului, dar regele nu a permis să-l aresteze pe Vauban deoarece se bucura de o enormă popularitate. Asupra lui s-a instaurat disgrația curții regale, iar faptul i-a produs o mare dezamăgire. Moare la 30 martie 1707. Funerariile s-au desfășurat în anonim în localitatea Saint Roch, iar ulterior capul și inima au fost transferate la reședința familiei din Bazoches în capela construită de el. Singura manifestare oficială dedicată dispariției acestui geniu al Franței s-a desfășurat la Academia de Științe din Paris la 4 mai 1707 printr-un discurs rostit de Fontenelle: „*este important să se știe... că toate onorurile pe care le-a obținut nu le-a pretins niciodată. Este adevărat că numărul lor a fost atât de mare încât acestea epuizau dreptul de a le cere. Este singurul om de arme pentru care pacea a fost tot*

atât de importantă ca și războiul însuși, deși profesia lui îl angaja să lucreze pentru siguranța frontierelor. Dragostea lui pentru binele public l-a făcut să-și îndrepte privirile asupra mijloacelor de a spori fericirea în interiorul regatului... Nimeni nu a fost atât de des ca el un campion al adevărului, el avea pentru adevăr o pasiune aproape imprudentă și era incapabil să o ascundă”².

În 1808 însuși Napoleon a decis să-i fie aduse osemintele la Paris și să fie depuse într-un sarcofag deosebit în Domul Invalizilor, instituție creată tot de Vauban. Nu au rămas totuși aici, deoarece în timpul războiului franco-prusac din 1870, de teamă profanării, osemintele au fost duse de către familie și reînhumate la Bazoches³.

Asediator de fortificații.

Vauban s-a impus la începutul carierei sale nu ca un mare constructor de fortificații, ci ca un foarte priceput inginer al regelui, asediator și cuceritor de fortificații. Din 1667 cele două preocupări ale lui Vauban, de asediator și constructor de fortificații bastionare, s-au completat, lucru ce i-a marcat întreaga activitate. Singura lucrare teoretică a lui Vauban se referă la atacul și apărarea fortificațiilor: „*Traité de atac și apărare a fortificațiilor*” pe care l-a elaborat târziu constituind un manual copiat și tradus în mai multe limbi pentru valoarea sa informativă⁴.

La vârsta de 19 ani Vauban a participat prima dată la asediul unei fortificații după care până la vârsta de 70 de ani a condus 48 de asedii. Experiența în acest domeniu i-a permis să aducă modificări esențiale în regulile artei de a conduce asediile. Cunoștea foarte bine incapacitatea generalilor și mareșalilor de a întreprinde măsuri raționale în timpul asediilor de fortificații. Acestea se transformau adesea în adevărate măceluri și imense pierderi de vieți omenești. Ofițerii și inginerii folosiți erau expuși permanent pericolului de a fi uciși. Vauban a scăpat ca prin minune de moarte și cu toată protecția acordată de rege a fost rănit de 8 ori în cele 48 de asedii și 20 de campanii. Detesta bravura și gloria personală obținută prin vărsarea de sânge pe care o considera „prostie criminală”. Metodele elaborate de el se bazau pe judecățile unui strateg, pe tehnicile utilizate și axate pe marea experiență a genistului, infanteristului și artileristului care a știut să realizeze o colaborare interarme, atât în asediu, cât și în apărarea fortificațiilor.

Se știe că artileria utilizată de armatele europene la sfârșitul secolului al XVII-lea avea o bătaie maximă de 1000 m., dar tirul eficace nu depășea 400-500 m. Pentru distrugerea bastioanelor, curtinelor și a semilunelor unei fortificații asediate, artileria trebuia să se apropie cât mai mult de aceste obiective. Viteza de tir era limitată la 10-20 lovituri pe oră. Nu se putea trage fără întrerupere pentru că țevele tunurilor se încălzeau și se curbau, (cele de bronz), sau crăpau (cele din fier). În acest sens, metodele de asediu ale lui Vauban nu s-au bazat deci pe folosirea unor mașinării noi,

2. M. Parent – J. Verroust, *op. cit.*, p. 306.

3. General Marescot, *Eloge Funèbre en vue de la translation du coeur de Vauban aux Invalides*. f.a.

4. Pretre (Sebastien le) Seigneur de Vauban, *Traité de l'attaque et de la défense des places*, Haga, 1737; Idem, *Mémoire pour servir d'instruction dans la conduite des sièges et dans défense des places*, Leiden, 1740; Gh. Anghel, *Un manuscrit fransez din sec. al XVIII-lea referitor la construirea, atacul, apărarea și dotarea fortificațiilor bastionare în sistem Pagan și Vauban*, în *Apulum*, XXXI, Alba Iulia, 1995, p. 335-336.

ci pe o mai bună utilizare a procedeelelor anterioare, elaborând proiecte și metode noi, completate cu lucrări genistice de apropiere de sectorul obiectivului asediat. Atacul unui oraș fortificat presupunea o vastă rețea de amenajări de campanie pentru protejarea trupe, depozitelor și pregătirea asaltului final. Vauban a conceput un sistem de amenajări temporare ce au constat din valuri de pământ și lemn înzestrate cu forturi ce se construiau în afara liniei de tir a inamicului. Aceste amenajări se numeau circumvalațiunea spre obiectivul asediat și contravalațiunea spre exterior⁵. Menirea acestor fortificații era de a apăra pe asediatori de eventualele atacuri provenite din interiorul fortificației și din afara ei, evitându-se surprizele ce puteau întrerupe operațiile de asediu. În același timp se realiza blocarea totală a asediatorilor și eventuala posibilitate de a primi întăriri. Pentru realizarea acestor lucrări el a utilizat mii de țărani care erau strânși din împrejurimile orașului asediat. După terminarea lor, țăranii erau eliberați. În interiorul acestor lucrări se stabileau locurile de campare a diferitelor arme, depozitele de muniții și alimente și alte materiale suplimentare: căruțe, lemne, etc., necesare în faza finală a asediului.

Celebritatea lui Vauban în epocă s-a impus datorită metodelor sale de apropiere de obiectivul asediat. În locul numeroaselor și complicatelor tranșee utilizate până atunci, el a elaborat un procedeu mai simplu pe care l-a numit: „regula celor trei paralele”⁶. Aceasta a constat din executarea a trei tranșee semicirculare situate la distanțe egale care cuprindeau numai sectorul strict delimitat, ales pentru a face breșă în fortificația asediată ce cuprindea de obicei un bastion, o curtină și o semilună. Prima „paralelă” începea la limita zonei de bătaie eficace a tunurilor asediaților, iar ultima, a treia, era amenajată la marginea exterioară a șanțului fortificației. Aceste „paralele” erau legate între ele prin alte tranșee și tuneluri prevăzute cu parapete de protecție prin care tunurile și trupa se apropia de fortificație stabilindu-și platforme apărute pentru artilerie și locuri de adunare pentru infanterie. Toate aceste lucrări se executau de obicei noaptea, săpătorii tranșeelelor fiind permanent apărați de trupe speciale la flancuri în timp ce artileria executa trageri pentru neutralizarea gurilor de foc ale asediaților. În felul acesta artileria de asediu se apropia de fortificație, devenea eficace și putea dărâma zidurile deschizând breșele necesare asaltului final. (Fig. 2)

Alegerea sectorului vizat pentru asediu, ca și începerea lucrărilor trebuia să aibă un efect surpriză pentru asediați. Toate lucrările se executau într-un ritm foarte rapid și disciplinat, parcurgându-se în mod planificat fiecare etapă. Această metodă a fost experimentată de Vauban la asediul fortificației Maastricht în 1673, iar apoi a fost generalizată, completând-o mereu cu alte procedee și dotări tehnice. Cea mai importantă problemă ce se punea pentru succesul asediului era neutralizarea artileriei apărătorilor fortificației. Vauban a găsit soluția prin numita „trageră în ricoșet”, experimentată în 1688 cu ocazia asediului de la Philippsburg și perfecționată în asediul de la Ath în 1697. Pe lângă artileria care executa foc în sectorul ales pentru efectuarea

5. Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 351-352.

6. Colonel Rocolle, *2000 ans de fortifications française*, Ed. Charles – Lavauzelle, Limoges, 1973, Tom I, p. 228-230, fig. 147-148; M. Parent – J. Verroust, *op. cit.*, p. 105-114; Michel Parent, *Les paradoxes de l'ingénieur militaire. Sebastien le Pestre de Vauban*, în *Monuments Historique*, nr. 126, 1983, p. 8-10.

breșelor în zidurile fortificație, alte baterii de tunuri plasate adecvat executau foc încrucișat cu încărcătură mai mică, pentru a nu periclita populația orașului asediat, în lungul și în spatele curtinei și al fețelor bastioanelor pentru ca prin ricoșetul ghiulelelor metalice să neutralizeze artileria apărătorilor plasată în spatele acestor organe. Folosirea acestei metode necesita utilizarea unui număr mai mare de piese de artilerie pe care Vauban le-a obținut în schimbul reducerii pierderilor de vieți omenești. (Fig. 3)

Alte metode a creat Vauban pentru reușita asaltului final și cucerirea fortificațiilor. A construit în cea de-a treia „paralelă” forturi de pământ numite „cavalieri” sau „cavalieri de tranșeu” pentru concentrarea mai multor piese de artilerie și utilizarea cu maximă operativitate a minelor pentru dărâmarea zidurilor în cazul în care breșele nu erau suficient de mari în vederea asaltului final pe care îl executa infanteria.

Factorul timp era întotdeauna un element deosebit de important pentru Vauban. Deși el opera cu tehnica existentă din vremea lui, a obținut rezultate spectaculoase datorită organizării superioare, și prin execuția limitată în timp scurt a lucrărilor necesare asediului. El a luat întotdeauna în calcul și posibilitățile asediaților de a acționa cu mijloace adecvate pentru a întârzia apropierea asediaților prin astuparea breșelor din ziduri și executarea ieșirilor de noapte în vederea distrugerilor lucrărilor de apropiere, înfundarea tunurilor și amplasarea de mine. Prelungirea rezistenței fortificației putea să determine sosirea unui sprijin din afară și anihilarea asediului.

Asaltul final se executa de obicei noaptea, dar în cazuri speciale și ziua. Prin utilizarea acestor metode, Vauban a reușit să reducă raportul dintre apărători și asediați de la 1 la 10 până la 1 la 6, ceea ce a însemnat mai puțini soldați și mai puține pierderi de vieți omenești.

Pentru ridicarea eficacității infanteriei în atac a înzestrat-o cu puști în locul vechilor muschete, cărora le-a atașat o baionetă în duliie, devenind în același timp armă de foc și armă albă de tăiat și împuns, înlocuind sulița și lancea.

Metodele elaborate de Vauban în decursul numeroaselor asedii și-au arătat eficacitatea făcându-l celebru în așa măsură încât în Franța timpului său se spunea că „o fortificație asediată de Vauban este de la început o fortificație cucerită”. Timpul necesar unui asediu s-a redus considerabil. În loc de luni el se măsura în zile. Astfel au fost cucerite marile fortificații asediate de el ca: Maastricht (1673) în 12 zile, Valenciennes (1677) în 17 zile, Luxembourg (1684) în 39 zile, Namur (1692) 27 zile, Charleroi (1693) în 27 zile, Ath (1693) în 20 zile⁷.

Racine spunea despre Vauban că își pregătea asediile și desfășurarea lor precum actele dintr-o tragedie clasică, iar pe el îl compară „cu un fel de poet clasic, poet al acțiunii, cel care desăvârșește în teren expresia de naștere a conflictelor umane”. Asediile se desfășurau ca pe o scenă de teatru la care participau personalități și uneori întreaga curte regală.

Cu toate că era întotdeauna omul cel mai important în organizarea și desfășurarea marilor asedii, niciodată nu i s-a încredințat conducerea supremă. În 20 dintre acestea conducerea a avut-o regele Ludovic al XIV-lea, iar în celelalte alți mareașali ai Franței.

7. Colonel Rocolle, *op. cit.*, Tom I, p. 362-363; Voltaire, *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, București, 1983, vol. I, p. 136, 153, 157, 171, 183-184, 212, 218, 305.

Urmașii însă i-au recunoscut meritele, iar numele lui a fost rostit înaintea celui al regelui⁸.

Constructor de fortificații

După dispariția lui Vauban și odată cu scurgerea timpului celebritatea lui în domeniul tehnicilor de asediu s-a estompat, în schimb au rămas fortificațiile construite de el ce-au apărât Franța timp de un secol amintind generațiilor următoare valoarea operelor sale. Dintre acestea o parte însemnată s-au păstrat până în zilele noastre devenind monumente de arhitectură militară de o valoare deosebită.

Trebuie să se știe că Vauban n-a fost creatorul fortificațiilor înzestrate cu bastioane. Sistemul bastionar a fost elaborat de arhitecții italieni în cursul secolului al XVI-lea, evoluând continuu, încât în secolul al XVII-lea s-au creat adevărate școli naționale în domeniul fortificațiilor bastionare, putându-se distinge mai multe curente: italian, francez, german, olandez etc. Vauban a preluat toată tradiția europeană și mai ales franceză. A avut înaintași străluciți, teoreticieni și practicieni care s-au format în cadrul corpului de ingineri ai regelui constituit în secolul al XVI-lea de regii Francisc I și Henric al IV-lea. Între aceștia trebuie să-i amintim pe Errard de Bar de Duc, Cavalerul de Ville și Contele de Pagan care au ridicat sistemul de fortificații bastionare ale Franței la un înalt grad de perfecționare. Se apreciază că însuși Vauban s-ar fi inspirat, la conceperea primului lui sistem, din lucrările Contelui de Pagan⁹. Acesta a fost mai mult teoretician și mai puțin practician. Vauban în schimb a avut posibilitatea să-și pună în practică proiectele datorită imenselor fonduri bănești care i-au fost puse la dispoziție de regele Ludovic al XIV-lea prin ministrul său Louvois.

Fortificații de o asemenea mărime și perfecțiune nu puteau fi construite decât cu investiții deosebite și acestea nu le puteau face decât țări mari europene, centralizate, cum au fost Franța, Spania, Olanda și Imperiul Habsburgic. În cei 40 de ani de domnie regele Ludovic al XIV-lea a investit în fortificațiile Franței peste 400 de milioane de livre, ceea ce reprezintă o sumă enormă, dat fiind faptul că numai pentru construirea citadelei orașului Lille, de exemplu, s-au confecționat 60 milioane de cărămizi¹⁰.

Vauban a fost specialistul care a întruchipat în mod fericit pe inginerul care a cunoscut cel mai bine strategia atacului, dar și a apărării unei fortificații. A condus 48 de asedii dar nu a apărât niciodată o cetate bastionară construită de el. Experiența însă i-a permis să elaboreze planuri de fortificații care să întrunească toate caracteristicile de a rezista cât mai mult timp posibil unui asediu. El a pornit de la constatarea că nici o fortificație nu poate fi inexpugnabilă, deoarece spunea el: „asediatorul dispune întotdeauna de mai multe mijloace de atac și de mai mulți soldați decât asediatorul”. După el rolul unei fortificații este acela de a opri inamicul, a-l reține și a-i eroda forțele pentru a-i da posibilitatea regelui să-și concentreze trupele și să

8. M. Parent – J. Verroust, *op. cit.*, p. 315.

9. Colonel Rocolle, *op. cit.*, p. 206-209; M. Parent – J. Verroust, *op. cit.*, p. 59 – 60; Fr. Engels, *Opere militare alese*, București, 1962, vol. I, p. 318-324.

10. Le Colonel Ch. Lecomte, *Du service des ingénieurs militaires en France pendant le règne de Louis XIV*, în *Revue militaire du Genie*, 1906, p. 124, 198; Colonel Rocolle, *op. cit.*, p. 114 (nota 4); Philippe Truttman, *Dix siècles d'architecture militaire*, în *Monuments historiques*, nr. 126, 1983, p. 18.

obțină victoria. Din această cauză el nu și-a teoretizat concepția asupra sistemelor de fortificații elaborate, spunând: „arta fortificațiilor nu rezidă în reguli și sisteme, ci în bunul simț și experiență” și ca urmare a renunțat la orice schematism și s-a adaptat la condițiile locale, utilizând uneori tipuri și forme de arhitectură militară de origine medievală, turnuri bastionare, evident adaptate exigențelor militare din vremea lui¹¹. De asemenea, acolo unde a existat o fortificație mai veche de o anumită valoare a integrat-o în noile lucrări pentru a realiza economii.

Vauban și-a început activitatea de arhitect militar în 1667 câștigând concursul pentru citadela orașului Lille, proiectul lui fiind preferat de rege celui prezentat de superiorul lui, Cavalerul de Cler Ville¹²(Fig. 4). Începând din 1667 și până în 1698 Vauban a elaborat proiecte și a condus lucrările la 30 de fortificații noi, din care 10 au dispărut și a amenajat și completat lucrările la alte 150 de fortificații situate pe întreg teritoriul Franței.

Concepția sa în domeniul apărării s-a cristalizat de-a lungul anilor, perfecționând sistemul bastionar până la limita maximă.

Deși nu și-a teoretizat sistemele de fortificații, urmașii au identificat în lucrările lui trei mari concepții¹³.

În primul sistem Vauban aduce puține inovații față de ideile Contelui de Pagan (Fig. 5). El edifică bastioane mari, pentagonale, cu flancuri drepte sau concave, între care plasează semilune triunghiulare izolate de curtină. Introduce dublă caponieră prin care menține legătura între semilune și cortine. Șanțul interior, sec sau inundabil, înconjură cortinele, bastioanele și cleștele iar șanțul exterior se afla în jurul semilunelor. Noutățile promovate de Vauban la acest prim sistem care se vor perpetua la toate celelalte a fost introducerea profilului înclinat al zidurilor (profile oblice) pentru toate organele ce compun fortificația și amenajarea lucrărilor de apărare exterioară, așa numitul „drum acoperit”¹⁴. Zidurile înclinate de la bază spre vârf, întărite cu contraforturi interioare, construite din cărămidă și piatră asigurau o mai bună rezistență, ușurau vizibilitatea și scurgerea apelor pluviale și favorizau ricoșetul ghiulelor metalice.

Concepția fundamentală pe care Vauban a aplicat-o la toate sistemele de fortificații a fost apărarea eșalonată sau în profunzime numită de el „a câmpurilor apărate”, principiu care a stat la baza întregului ansamblu de fortificații de apărare a granițelor regatului. Guvernatorul unei fortificații, spunea Vauban în tratatul său despre atac și apărare, trebuie să oprească inamicul și să-l întârzie cât mai mult să ajungă la șanțurile și zidurile fortificațiilor. Apărarea începea în spațiul de protecție (glacis) amenajat în exteriorul fortificației într-o pantă ușoară ce se întindea de la 500 până la 1000 m. Lucrările exterioare aveau forma stelată a fortificației și se executau pe toate laturile fiind cunoscute sub numele de „drumul acoperit”. Acestea erau amenajări

11. Colonel P. Lazard, *Vauban*, Alecon, p. 373.

12. Jean Jacques Duthay, *La reine des Citadelles*, în *Mon. Hist.*, nr. 126, 1983, p. 47-50; J. Milot, *La citadelle du Lille, reine des citadelles*, Lille, 1964.

13. Col. P. Lazard, *op. cit.*, p. 392; Col. Rocolle, *op. cit.*, p. 22, 228; M. Parent – J. Verroust, *op. cit.*, p. 95 – 105.

14. *Ecole de Mars pour apprendre l'art de fortifier bien une place avec la maniere de les attaquer et defendre (sie)*..., Mss. Biblioteca Bathyanem, Alba Iulia (II, 138-), cartea I, cap. 2; Gh. Anghel, *Un manuscris.....*, p. 341.

speciale din pământ și lemn sub cerul liber, dar se numeau așa fiindcă acopereau o parte din zidurile cetății împotriva tirului direct al armelor de foc al inamicului. Avea lățimea de 20 m. fiind prevăzut cu parapete și metereze pentru trageri și cu traverse ce-l sectorizau pentru ca inamicul ajuns aici să nu-l poată cuceri ușor în întregimea lui. În unghiurile intrânde ale drumului acoperit se amenajau locuri de adunare (piață de arme) din care apărătorii puteau executa ieșiri cu scopul de a strica tranșeele de apropiere și piesele de artilerie ale asediatorilor situate în punctele cele mai apropiate de zidurile fortificației. În acest fel fortificația devenea activă putând să evite sau să întârzie asediul propriu-zis. Drumul acoperit reprezenta a treia linie de apărare a unei fortificații bastionare pe care Vauban a perfecționat-o continuu și a generalizat-o la toate cele trei sisteme elaborate de el. Aceste lucrări aveau mare avantaj deoarece se construiau ușor și rapid din pământ și cu cheltuieli puține. Trebuiau însă întreținute permanent. La primul sistem urmau alte două linii de apărare compuse din organe de zidărie, semilunele a doua și cortinele cu bastioane și cleștele formau prima linie ce închideau fortificația propriu-zisă numită și magistrala.

În acest sistem Vauban a construit, după 1667, citadela orașului Lille, precum și fortificațiile de la Tournai și Dunkerque.

În cel de-al doilea sistem, consecvent concepției sale privind eșalonarea în profunzime a apărării, Vauban creează fortificații înzestrate cu patru linii de rezistență (Fig. 6). Prima linie era constituită din cortine prevăzute cu tunuri plasate în cazemate. A doua linie era formată din bastioane detașate de cortine și aliniate cu cleștele. O a treia linie era construită din semilune, iar o a patra din „drumul acoperit” și glacisul sau spațiul de protecție. Toate aceste linii erau separate prin șanțuri seci sau inundabile pe care le dublează în lățime, cel principal dintre bastioane și semilune putând atinge lățimea de 40 m.

Turnurile bastionare introduse după 1668 mai ales la fortificațiile de munte la Besançon, Belfort dar și cele plasate în teren plan ca: Philipbourg. În acest fel cortina și turnurile bastionare erau plasate în spatele celorlalte organe ale fortificației și nu puteau fi distruse de artileria inamicului nici chiar de „tirul în ricoșet”¹⁵. Despre turnurile bastionare care puteau adăposti în cazemate cca. 20 de tunuri, Vauban spunea că „pot rupe gura dușmanului” ajuns în fața cortinelor. La acest sistem și la următorul Vauban face o sinteză între fortificațiile timpului său și tradiția evului mediu.

Cel de-al treilea sistem a fost conceput în 1698 și aplicat la construirea fortificației de la Neuf-Brisach în Alsacia. Aici Vauban a îmbunătățit cel de-al doilea sistem prin reintroducerea bastioanelor la cortine înzestrate cu turnuri bastionare, iar semilunele primesc câte un reduit ce îndeplinesc rolul de turnuri bastionare pentru protecția artileriei de apărare (Fig. 7). Plantează arbori și garduri vii pe bastioane și semilune pentru stabilizarea terenului și utilizarea lemnului pentru astuparea breșelor ce le producea artileria inamicului în zidurile fortificației (Fig. 8).

În lunga sa carieră de arhitect militar Vauban a perfecționat neîncetat sistemele sale de fortificații, utilizând cu măiestrie cunoștințele predecesorilor și sistematizând fiecare organ în ansamblul fortificației, stabilindu-le proporțiile, legăturile dintre ele și gradându-le înălțimile încât ele se află pe o linie imaginară ascendentă ce pornește

15. Robert Borneque, *Les Places fortes en montagne*, în *Mon. Hist.*, nr. 126, 1983, p. 39-46.

din glascis și se termină la cortine. Această dispunere privită din exterior dă iluzia că fortificațiile lui Vauban erau îngropate în pământ. În realitate toate organele ce compun fortificația puteau fi active în timpul unui asediu.

El a mai conceput o serie de amenajări exterioare care protejau fortificațiile: duble clește (caponieră); semilune cu șanțuri; forturi înaintate (cavaleri de tranșeu); fortificații la corn și coroană, ultimele înglobând în sistemul fortificat, cartierele unor orașe sau înălțimi apropiate care puteau fi favorabile sau periculoase din punctul de vedere al apărării. Toate acestea au fost concepute după principiul valorificării și adaptării la cadrul natural care trebuia fortificat, nefiind necesar să se respecte întotdeauna formele absolut geometrice ce constituiau caracteristici generale ale fortificațiilor bastionare.

Cât de puternice au fost fortificațiile construite de Vauban au dovedit-o asediile la care ele au fost supuse de către armatele Imperiului Habsburgic. Astfel, fortificația de la Namur a rezistat unui asediu condus de prințul Eugeniu de Savoia în 1702, 90 de zile și în 1704, 70 de zile, iar cea de la Lille în 1708 asediată de același prinț a rezistat 71 zile orașul și încă 44 de zile citadela. Prin urmare se poate constata că timpul necesar asediului și cuceririi fortificațiilor construite de Vauban s-a dublat și chiar triplat față de cel de care el a avut nevoie pentru a cucerii puternicile fortificații olandeze, spaniole și germane¹⁶.

De la "pre carré"-ul lui Vauban la linia Maginot

Ca rezultat al marii experiențe în domeniile asediului și al construcției de fortificații, Vauban a trecut de la apărarea locală la marea strategie de apărare a granițelor Franței. El a analizat cu profunzime geografia regatului și a propus în 1673, într-un amplu memoriu adresat regelui Ludovic al XIV-lea un sistem de fortificații care să asigure apărarea granițelor de nord în zona de câmpie, a Franței pe care l-a numit "pre carré"¹⁷. Termenul nu s-a putut explica dar propunerea se referea la un model de stat centralizat înzestrat cu granițe de fier sau "țară fortificată", înăuntrul căreia să nu se poarte războiul, ci în afara ei. Avea în vedere o strategie defensivă fundamentată pe noțiunea de frontieră continuă, apărată în timp de pace și front continuu, în vreme de război. În esență "pre carré"-ul se baza tot pe principiul "câmpurilor apărate" și consta în edificarea de-a lungul granițelor de nord ale Franței, între Canalul Mânecii, fluviul Meuse și munții Ardeni, a două linii de fortificații dispuse în lungimea granițelor de 250 km. (Fig. 9) Prima linie era formată din 13 mari fortificații și două forturi. Aceasta începe la Dunkerque, continua cu Bergue, Ypres, Lille, Tournai, Valenciennes, Maubeuge etc. și se termina la Dinant, iar a doua linie era formată tot din 13 fortificații începând cu Gravelines, continua cu Saint Omer, Arras, Douai etc. și se termina la Charleville.

Aceste fortificații erau plasate în teritoriu într-o continuitate perfectă în lungimea și adâncimea graniței la distanțe aproape egale, încât se puteau sprijini reciproc, iar

16. Col. Rocolle, *op. cit.*, p. 363.

17. Comandant Montigny, *Les systèmes fortifiés dans la défense de la France depuis trois cent ans*, în *Revue militaire Française*, 1935, sept. p. 327; Col. Rocolle, *op. cit.*, p. 215-222; M. Parent – J. Veroust, *op. cit.*, p. 114-123; Philippe Truttmann, *op. cit.*, p. 17-18; François Dellemaque, *L'art de la fortification*, în *Mon Hist.*, nr. 126, 1983, p. 12-16; M. Parent, *Les paradoxes...*, p. 4-8.

sistemul în sine nu putea fi vulnerabil la flancuri chiar dacă unele fortificații din prima linie sau chiar din a doua erau cucerite. Sistemul era viabil în continuare, inamicul neavând o armată atât de numeroasă și înzestrată încât să le poată cuceri pe toate sau să facă o breșă atât de mare încât să amenințe Parisul.

Pentru realizarea "pre carré"-ului Vauban propune demolarea celor mai multe din vechile cetăți medievale depășite de evoluția tehnicii și tacticii militare a timpului său și concentrarea garnizoanelor și a armamentului în marile fortificații proiectate. Din totalul de 297 de fortificații medievale ce se aflau în serviciul regelui pe întreg teritoriul Franței el propune dărâmarea în prima etapă a 110 cetăți.

Pentru celelalte granițe ale regatului, Vauban a construit fortificații puternice sau a întărit fortificațiile mai vechi formând o linie continuă de apărare întreruptă fiind doar de obstacolele naturale. Între cele mai importante putem enumera: Sedan, Verdun, Longwi, Metz, între fluviile Meusa și Mosella; Landau, Bitche, Phalsbourg între Mosella și Rin; Strasbourg, Selestat, Neuf-Brisach, Belfort, Huningue etc., în Alsacia și pe malul stâng al Rinului. A edificat fortificațiile de la Besançon, Salins în Franche Comté și în continuare, Fort Barraux, Briançon, Mont-Douphin, Colmars, Toulon etc. în zona Alpilor până la Mediterană. Frontiera de sud cu Spania era asigurată prin fortificațiile de la Perpignan, Fort de Bellegrade, Mont Luis, Fort de Socoa etc., iar de-a lungul litoralului Oceanului Atlantic se aflau fortificațiile: Bayonne, Bordeaux, La Rochele, Brest, Saint-Malo, Cherbourg, Dieppe, Arras și Dunkerque.

Toate aceste fortificații așezate de-a lungul granițelor Franței în concepția lui Vauban trebuiau să asigure nu numai apărarea regatului, dar în același timp ele deveneau baze puternice de aprovizionare a armatei regale care lupta în afara granițelor. Vauban a realizat astfel primul sistem global și național de apărare a frontierelor unei țări europene. Creatorul lui a fost considerat un geniu infailibil de către urmași și sistemul a fost continuat în secolul al XVIII-lea sub Ludovic al XV-lea de către arhitecții militari formați de Vauban: Cormantaigne, D'Astfeld, Rohoult de Fleury, Dode de la Brumerie etc. Ei au construit în continuare unele fortificații concepute de Vauban la Brest, Cherbourg, Longwy, Montmédy, Belfort, precum și forturile din jurul Lionului și Parisului.

Cât privește temeinicia sistemului "pre carré" inițiat de Vauban el poate fi considerat un exemplu de longevitate și rentabilitate. A asigurat granițele Franței timp de un secol și jumătate. Prevederile lui Vauban s-au confirmat atât în timpul războiului de succesiune la tronul Spaniei (1701-1714), cât și în perioada intervenției coaliției statelor europene împotriva revoluției Franceze între 1792-1795. Sistemul lui de apărare a salvat republica chiar dacă o parte din fortificațiile ce l-au compus au fost cucerite de inamic.

Secolul al XVIII-lea a fost dominat de principiile de Vauban în domeniul atacului și apărării, constituind strategia militară a multor state europene. Singura sa lucrare: *"Despre atacul și apărarea fortificației"* a fost tradusă și studiată de specialiștii europeni circulând în manuscris și a inspirat numeroase lucrări teoretice ale multor autori contemporani și după dispariția marelui strateg.

Valoarea moștenirii vechiului regim în domeniul apărării a fost conservat și de Republica Franceză prin legea din 10 iulie 1791 în care au fost nominalizate un număr

de 162 fortificații ce trebuiau menținute, restul fiind abandonate. Între acestea se aflau și toate lucrările lui Vauban.

Napoleon n-a acordat o atenție deosebită sistemului de fortificații ale Franței. El a conceput o altă strategie de purtare a războiului prin mari campanii iar sistemul de apărare a imperiului a căzut odată cu el în 1814. "Pre carré"-ul lui Vauban a căzut definitiv abia în 1870 după înfrângerea Franței de către Prusia și capitularea armatei franceze împreună cu Napoleon al III-lea la Sedan, fortificație edificată de însuși creatorul acestui sistem de apărare cu două secole în urmă.

Ideea fundamentală a "pre carré"-ului lui Vauban a fost continuată de politicienii și geniștii francezi, deoarece pe același traseu în epoca modernă a fost construită linia de fortificații a generalului Seré de Rivieres, între 1871-1885, iar după primul război mondial, între 1925 și 1940, celebra linie Maginot rămasă neterminată și depășită în 1940 de blindatele germane¹⁸.

Creatorul armeei de geniu și reforma armatei

Nu este întâmplător faptul că geniștii îl consideră pe Vauban părintele armeei lor. Preocuparea de a construi un corp de ingineri și o direcție care să coordoneze edificarea fortificațiilor Franței au avut-o Henric al XIV-lea care a organizat în 1645 o suprintendență a fortificațiilor. Aceasta a fost reorganizată de Colbert în 1658, care a creat și funcția de comisar general al fortificațiilor Franței la conducerea căreia a fost numit Cavalerul de Clerville. Sub conducerea acestuia și-a făcut și Vauban ucenicia împreună cu alți candidați care au primit la absolvire diploma de inginer al regelui. Candidații proveneau din absolvenții de la diferite colegii și universități ce trebuiau să susțină examene și stagii de pregătire și practică. Vauban a fost un spirit universal, și-a conturat concepția de-a lungul anilor bazată pe o practică efectivă. El a organizat un serviciu permanent și autonom constituit din inginerii regelui ce urmau să construiască în primul rând fortificații, să conducă operații speciale de asediu, dar și să execute numeroase lucrări publice de interes național: canale, canale navigabile, poduri, șosele, apeducte etc.

Brevetul de inginer al regelui desemna în primul rând funcția de arhitect militar, dar și de specialist în alte tehnici militare: artilerie, operații de minare și deminare, fabricarea și perfecționarea armamentului. În 1669 Vauban a constituit patru brigăzi de ingineri pentru conducerea operațiilor de asediu. În total 40 de ingineri cărora li se subordonau corpuri de săpători de tranșee, pirotehnicieni, unități de artilerie și alte formații auxiliare. Noua organizare a acestei formațiuni autonome a fost experimentată, obținându-se rezultate bune la asediul fortificației Charleroi. Acest moment a constituit nucleul noii arme numită mai târziu geniu. Încurajat de succesele obținute Vauban a propus regelui în 1673, organizarea unui învățământ pentru formarea corpului de ingineri în cadrul Comisiei generale a fortificațiilor Franței. Candidații trebuiau să susțină examene publice de admitere la disciplinele: matematică, geometrie, fizică, desen și geografie și să execute stagii de practică la unul din diversele șantieri de fortificații. La absolvire aceștia trebuiau să știe să întocmească planul unei fortificații pe hârtie și să o traseze în teren. Noul corp al inginerilor regelui s-a dezvoltat și mai mult după ce

18. Col Rocolle, *op. cit.*, p. 239-243, 265-282, 321-337; François Dellemague, *L'art...*, p. 16; Philippe Truttmann, *Dix siècles...*, p. 18.

Vauban a fost investit în 1678 cu funcția de guvernator general al fortificațiilor. Se estimează că Franța dispunea de cca. 300 specialiști la sfârșitul secolului XVII-lea care au continuat opera lui Vauban între care s-au distins Deshoulières și Masgrigny¹⁹.

Eforturile lui Vauban s-au putut instituționaliza abia după 40 de ani de la dispariția sa, în Școala de Geniu de la Mézières, în 1748 în urma ordonantei regale din 1744. Corpul de geniu a funcționat până în 1791 la Mézières, apoi la Metz, fuzionând cu Școala de artilerie de la Chalon²⁰. Cursurile școlare erau de 2 ani cu stagiul de practică, dominată de tradiția vaubaniană. Prin această instituție militară Franța a avut întotdeauna prioritatea mondială în materie de geniu până în 1940. Armata română îi datorează formarea primilor ei specialiști genişti.

Vauban a inițiat o concepție globală asupra organizării armatei franceze pe care a detaliat-o în numeroase memorii. A trebuit să lupte permanent cu tradiția medievală a vechilor metode degradante de mobilizare cu forța și cu serviciul militar datorat vasalului, cu mercenarismul, indisciplina și incompetența ofițerilor care își cumpărau funcțiile. Rezultatul acestor tradiții s-a manifestat în dezertări masive ale soldaților, indisciplina, jafuri, omoruri și înspăimântarea populației civile la apropierea trupelor regale. Vauban propune organizarea unei armate permanente formată din contingente naționale și mercenari specializați, ambele categorii fiind plătite cu soldă. Recrutarea să se facă cu sprijinul autorității regale în urma unor recensăminte și fixarea legalității de vârstă între 18 și 45 ani. Aceasta a însemnat începutul formării unei armate naționale și introducerea serviciului militar obligatoriu la 3 ani pentru toți cetățenii regatului, fiind exceptați bolnavii, căsătoriții în primul an și frații unui tânăr deja recrutat care își executa stagiul militar²¹.

Pentru ridicarea conștiinței naționale el propune pentru prima dată introducerea jurământului militar, semn al apărării onoarei și cinstitii patriei și regelui. Soldații urmau să primească o soldă stimulativă, precum și dotarea necesară suportată de către stat, iar cei merituoși să fie distinși în cazuri speciale. Ideile lui Vauban n-au fost acceptate, ele depășeau nivelul de înțelegere a societății contemporane lui. El se va aplica abia după revoluția franceză apoi în Prusia la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

În domeniul marinei și cu sprijinul lui Colbert au fost încurajați armatorii să construiască corăbii de război și de comerț, fortifică porturile și stabilește o colaborare mai strânsă între marină și armata terestră, militând pentru incursiuni în teritoriul inamic. Amenajează porturi noi și contribuie la finalizarea Canalului de Sud între Marea Mediterană și Oceanul Atlantic pe care-l consideră de mare importanță strategică și economică pentru Franța²².

Vauban a fost în același timp infanterist și artilerist, deoarece a operat cu unități de acest fel în asediile de fortificații. A perfecționat executarea breșelor în zidurile fortificațiilor în forma literelor H și T utilizând artileria, mai ales piesele turnate din fier în locul celor din bronz. A unificat calibrele tunurilor și a dozat încărcăturile în

19. M. Parent – J. Verroust, *op. cit.*, p. 61-63; Voltaire, *op. cit.*, II, p. 173; Philippe Truttmann, *op. cit.*, p. 17.

20. Philippe Truttmann, *op. cit.*, p. 18; Col. Rocolle, *op. cit.*, p. 232.

21. M. Parent – J. Verroust, *op. cit.*, p. 129-131.

22. *Idem*, p. 182-184.

vederea executării „tirului în ricoșet”. Acestea au fost doar câteva invenții pe care Vauban se lupta cu tradiția să le introducă pentru modernizarea armatei regale. Mortierul cu tir imprecis și curb a fost utilizat de Vauban în asediul fortificațiilor, aruncând ghiulele din piatră care se împrăștiau la impactul cu solul cu consecințe negative pentru moralul apărătorilor. Despre aceste trageri Vauban spunea că „nu te lasă să dormi”.

Introducerea de către Vauban a puștii cu cremene în locul muschetei precum și atașarea baionetei în duliie a reprezentat o revoluție în armamentul infanteristului înlocuind definitiv sulita și îmbinând într-o singură armă, arma de foc și cea albă²³.

Nu putem epuiza inițiativa lui Vauban în domeniul militar dacă nu abordăm și pe cea a nenorocirilor pe care războiul le provoca oamenilor. Om de mare sensibilitate la suferințele semenilor, el a înțeles și a abordat problema invalizilor de război. Acești mutilați nu puteau fi lăsați în voia soartei să cerșească pe drumurile Franței.

Vauban propune regelui un proiect de ușurare a soartei invalizilor a căror întreținere să fie suportată de către stat. Pentru aceștia a fost înființată cea mai mare instituție socială din Europa acelei vremi „Hotel des Invalides” (azi Muzeul Armatei Franceze). A stabilit trei categorii de invalizi: marii mutilați care urmau să fie internați pe viață în această instituție, iar pentru alte două categorii s-au stabilit solde lunare, un fel de pensii viagere, din care să se poată întreține²⁴.

Vauban urbanist și precursor al unor științe moderne. În primul rând Vauban a fost un mare arhitect și urbanist, deși el nu și-a recunoscut această calitate. Toată opera sa este arhitectură, chiar dacă istoricii de artă nu i-au acordat o atenție deosebită. Aceasta este o operă de arhitectură utilitară, ca și arhitectura industrială, dar nelipsită de accente artistice. Limbajul artistic apare acolo unde fortificația, în concepția lui Vauban, reprezintă Franța. Porțile fortificațiilor de la Strasbourg și Neuf Brisach sunt adevărate arcuri de triumf în stil baroc ce reprezintă măreția regală în fața străinilor, în primul rând a germanilor: „care sunt buni cunoscători și pot judeca magnificența regelui prin frumusețea porților”²⁵.

Vauban a fost în același timp un mare urbanist, el a înscris un oraș într-un traseu fortificat și a creat un oraș mare într-o fortificație nouă. Cunoștea și respecta istoria orașelor a căror structură urbanistică n-a modificat-o, ci a căutat noi forme de organizare a spațiului pentru a le cuprinde și fortifica. În acest spațiu delimitat, ce nu poate fi extins, a stabilit un echilibru între edificiile cu funcții militare și cele civile. Serviciile militare au fost grupate în jurul pieței centrale în edificii proprii, cărmizile înlocuind definitiv încartirurile trupelor în casele civile. Vauban concepe în 1679 planuri unice pentru diferite tipuri de cazărmi destinate armelor.

Se poate vorbi de un stil Vauban ce se caracterizează prin proporție, calitatea, simplitatea și mai ales utilitatea edificiilor, toate dictate de criterii militare. Nu s-a lăsat niciodată înșelat de un sistem abstract, el a conceput modele și le-a adaptat

23. *Idem*, p. 123-129.

24. *Idem*, p. 137.

25. M. Parent – J. Verroust, *op. cit.*, p. 148-164; François Dellemagne, *op. cit.*, p. 12-16; Robert Denis, *Vauban architecte*, în *Revue d'Architecture*, august, 1934; Luis Grodecki, *Vauban urbaniste*, în *Bulletin de la Société du XVII-e siècle*, iulie-octombrie, 1957.

configurației terenului. În acest sens, a cuprins între zidurile fortificațiilor unor orașe și zone de extindere a habitatului, ca de exemplu la Strasbourg, Turnai, Besançon sau orașele porturi: Antiles, Saint Malo etc. Opera arhitectonică a lui Vauban este specifică și fără echivalent în epocă. Dominanta psihologică a fost dată de zidurile oblice ce se impun prin simplitate, masivitate și putere de rezistență. Aceasta a devenit o artă pură pe care Vauban n-a căutat-o, dar l-a consacrat ca un precursor al arhitecturii moderne dominată de caracterul funcțional.

În calitate de arhitect militar pe Vauban l-a preocupat în mod deosebit știința despre apă, hidrotehnica²⁶. Apa, în concepția lui apăra, separă, dar și leagă oamenii și teritoriile. Fortificațiile construite a preferat să le înconjoare cu șanțuri inundabile pentru care a construit canale cum sunt cele de la Lille și mai ale la Dunkerque unde nivelul fluxului și refluxului a fost studiat pentru a reține apa mării în șanțurile fortificației și într-un bazin portuar cu ajutorul ecluzelor.

De numele lui Vauban se leagă două mari lucrări hidrotehnice ale Franței: apeductul de la Maintenon și Canalul de Sud (Canal du Midi).

Pentru alimentarea cu apă a fântânilor arteziene și a lacurilor castelului Versailles, în care regele s-a instalat în 1662, Vauban a fost chemat să execute un apeduct din râul Eure. El a propus un canal deschis, iar pentru traversarea văii Maintenon s-a gândit la un sifon construit din tuburi de metal și nu la un apeduct pe arcade. Vauban propune astfel folosirea principiului vaselor comunicante cu 200 de ani înainte de a fi enunțat, principiu care stă la baza construcției echipamentelor hidrotehnice moderne. Acest sifon n-a putut fi executat de tehnica timpului său și astfel a recurs la construirea unui apeduct pe arcade.

Canalul de Sud, ce lega Marea Mediterană de Oceanul Atlantic străbătea teritoriul Franței pe o distanță de 241 km. și avea 65 de ecluze fiind conceput de inginerul Paul de Riquet în 1662. Lucrările au început în 1666 și au continuat sub conducerea inginerului Niquet până la inaugurarea sa în 1681. Canalul însă n-a funcționat, iar în 1684 regele l-a solicitat pe Vauban să preia conducerea lucrărilor. După un studiu amănunțit tehnico-economic a reușit să-i aducă unele perfecționări tehnice legate de aprovizionarea cu apă și la sistemul de ecluze, încât în 1691 canalul a intrat în funcțiune. Vauban a remarcat marele avantaj strategic și economic al acestui canal prin care flota franceză putea să treacă rapid și fără pierderi dintr-o mare în alta. Cu acest prilej el a conceput un program de perspectivă privind comunicațiile fluviale franceze, lucrări ce se vor realiza mai târziu.

Dincolo de cunoștințele sale deosebite în domeniul geometriei care l-au ajutat la trasarea fortificațiilor în teren, Vauban a fost precursorul unor discipline moderne foarte importante: cartografia, monografia geografică și statistica.

Pentru trasarea sistemului „pre-carre” Vauban și colaboratorii săi au executat hărți exacte de ansamblu a unor zone geografice vaste și ridicări topografice ale unor orașe și fortificații perfecționând mereu metodele de cartografiere a terenurilor. În 1668 ministrul Louvois i-a cerut lui Vauban și echipei sale de ingineri să execute machete (planuri-relief) pentru toate orașele și fortificațiile de interes strategic pentru

26. M. Parent – J. Verroust, *op. cit.*, p. 179-191, 303.

Franța, în special cele de nord și nord-est. Colecția a început cu fortificația de la Ath (1668), iar după 30 de ani au fost executate 144 de machete pe care le-a inventariat Vauban în 1697. Aceste machete au fost lucrate la scara 1:600 într-o extraordinară fidelitate a detaliilor formelor de relief și a construcțiilor. (Fig. 8). Aceste lucrări l-au ajutat pe Vauban la proiectarea fortificațiilor și la asedierea lor când a fost cazul. Erau executate după releveuri precise și confecționate din lemn, hârtie, nisip, sârmă, fibre de lână și apoi intens colorate. Colecția a fost depusă la Louvre, iar regele și ofițerii săi executau exerciții tactice și jocuri de război pe aceste machete. A fost cea mai veche și mai frumoasă colecție din lume, considerată în acea vreme secret de stat și nu se putea vizita decât cu consimțământul regelui. Printre beneficiari a fost și Petru I țarul Rusiei, în 1717²⁷.

Alături de machete, Vauban a întocmit pentru Ludovic al XIV-lea un atlas în 4 volume cu planuri ale diferitelor fortificații ale Franței. Lucrarea a fost realizată de cei mai buni ingineri de geniu și colorată de Le Brun, reprezentând adevărate capodopere de geniu. În acest fel Vauban a creat o adevărată școală națională de cartografie, în cadrul căreia, după aproape un secol de existență a fost descoperit cel mai perfecționat sistem de cartografiere a terenului, curbele de nivel, de către Jean Baptiste Mensnier de la Place în 1777²⁸.

Numit guvernator al Electoratului Vezelay, Vauban întocmește în 1696 primul prototip de monografie geografică modernă. Capitolele încep cu descrierea formelor de relief, raportul dintre acestea și suprafețele cultivate. Evaluează recoltele, analizează condiția mizerabilă ale țăranului francez pe care îl considera „mai asuprit decât iobagul evului mediu” și caută remedii pentru ușurarea soartei lui. Evaluează posibilitatea dezvoltării agriculturii, industriei, reducerea fiscalității, reforma justiției, reglementarea regimului de exploatare a pădurilor, irigațiile și desecările cu ajutorul canalelor, precum și unificarea măsurilor de lungime și greutate²⁹. Datele statistice conținute în lucrarea: „*Descrierea Electoratului Vezelay*” au constituit sursa principală de informații de la care a plecat Vauban în demonstrarea pericolului subdezvoltării agriculturii și a situației grele a țăranului francez. Aceasta a fost maniera lui de a motiva reformele pe care le propune, sursa științifică din care s-au putut elabora concluziile cele mai exacte pe baza cărora se puteau face previziuni, planuri de perspectivă și aflarea căilor potrivite pentru un trai mai bun și o guvernare mai bună. Previziunile sale au fost de o surprinzătoare precizie în ceea ce privește evoluția populației Franței și Canadei pe ultimele două secole, perfecte, dacă ar fi fost luate în calcul și pierderile din primul război mondial.

Din pasiunea și datoria față de binele Franței, Vauban a întreprins cercetări proprii și în domeniul agriculturii. Nu a uitat că a fost fiu de agricultor și la castelul de la Bazoches și-a improvisat un mic laborator experimental legat de observațiile cele mai vaste asupra teritoriului agricol și forestier al Franței. La 68 de ani a publicat un

27. Jean François Pernot, *L'histoire des Plans – Reliefs*, în *Mon. Hist.*, nr. 148, 1986, p. 24-32; Nicolas Foucher, *Outil stratégique ou jouet principier?*, în *Mon. Hist.*, 148, 1986, p. 38-44.

28. Josef Konvitz, *Représentations de la forteresse au XVIIIe siècle par les ingénieurs*, în *Mon. Hist.*, 126, p. 25-27.

29. M. Parent – J. Verroust, *op. cit.*, p. 197-207.

"Tratat despre cultura pădurilor". În acest sens a adresat regelui un memoriu în care a condamnat despăduririle și propunea întreținerea și replantarea vechilor păduri. Susținea obligativitatea pentru marile domenii feudale de a replanta pădurile și obligația de a nu fi tăiate decât la intervale de 100-140 de ani³⁰.

Preocupat permanent de ameliorarea condiției țăranului și iradierea foametei, prin calcule statistice ajunge la concluzia că fiecare țăran poate crește unul sau mai mulți porci. Scrie un tratat despre creșterea porcilor demonstrând că piața agricolă rurală poate fi dezvoltată în folosul tuturor.

Un alt domeniu care l-a preocupat pe Vauban a fost ameliorarea solului prin asanări și irigații, prin stăpânirea cursurilor de apă. Propune săparea de canale de irigații și navigabile, prin asocierea tuturor particularilor. Recomandă folosirea asolamentului în agricultură. Propunerile lui se vor materializa abia după două secole.

Inițiatorul impozitului modern pe profit

"Starea mizeră a poporului a stârnit compasiunea mea și m-a determinat să-i caut cauzele". Aceasta a fost justificarea pentru Vauban de a propune introducerea unui nou sistem de impozitare a populației numit "Dijma regală," nu pentru gloria sa, ci în sprijinul datoriei și pentru binele regelui și al Franței³¹. După 8 ani de cercetări și calcule a constatat că cca. 1000 de familii trăiesc în bunăstare și huzur, iar restul locuitorilor Franței erau 1/10 cerșetori, 5/10 trăiesc în condiții mizerabile, 3/10 sunt datornici și 1/10 burghezi și clerici, în schimb sarcinile publice le suporta partea cea mai numeroasă a populației care trăia în mizerie. Răul îl vede în menținerea vechilor criterii de impozitare de tradiție medievală care trebuie schimbate. Impozitul trebuie plătit fără excepții de către toate clasele sociale, de la marii gentilomi și până la ultimul țăran, asupra tuturor bunurilor care le aduc venit, având speranța că aceasta va duce la schimbarea moravurilor și la ușurarea vieții păturii sărace. Impunerea trebuie să pornească de la un riguros recensământ al bunurilor, asupra tuturor bunurilor pământului și pe alte venituri acumulate, încât acesta să fie echitabil pentru toți. Stabilește un impozit rural de 5% și altul urban pentru bunuri funciare, meșteșugari, mori, nave etc. nefiind scutite nici produsele de artă. Propune impozite speciale asupra băuturilor spirtoase și vinului, tutunului, cafelei, ciocolatei, impozite pentru vama externă, iar cele interne să fie suprimate. Propune taxe moderate asupra comerțului. În ansamblu, impozitele trebuie să fie proporționale cu veniturile și cu o reducere suplimentară pentru categoriile defavorizate. Ca principiu general se stabilește să nu se plătească de două ori impozit pe același venit (dubla impunere). În acest fel el estimează că Franța va putea hrăni nu 16.000.000 de locuitori cât avea atunci, ci 21 de milioane, devenind cea mai prosperă și mai puternică țară din Europa, deoarece, spunea Vauban, "Măreția regilor se măsoară nu prin numărul supușilor și bogăția regilor, ci stă în bunăstarea supușilor".

Vauban credea că va reuși să convingă pe rege ca și pe marea nobilime de importanța introducerii acestui sistem de impozite. S-a înșelat amarnic. Regele Ludovic al XIV-lea nu numai că n-a înțeles importanța proiectului lui Vauban, ci, dimpotrivă, l-a considerat un atac la adresa lui și a statului.

30. *Idem*, p. 191-197.

31. *Idem*, p. 255-265.

După cum se știe Vauban a tipărit, fără numele autorului, în 1706 proiectul "Dijmei regale" și l-a difuzat în cercuri cunoscuților și prietenilor din Paris. Aceasta a fost o faptă ieșită din comun pentru un mareșal al Franței. La început lucrarea a intrigat nobilimea Franței, iar curtea regală a intrat în alertă. Consiliul privat al regelui a fost convocat la 14 februarie 1707 pentru a lua măsuri drastice împotriva autorului. Poliția a descoperit autorul, dar n-a îndrăznit să-l aresteze și a fost atacat indirect. Se ordonă confiscarea cărții, iar asupra persoanei lui Vauban s-a așternut tăcerea și disgrația regală, ceea ce-i provoacă agravarea bolii și i-a cauzat moartea în primăvara anului 1707.

Referitor la acest eveniment Saint Simon a relatat după 30 de ani impresia regelui despre ultima sa întâlnire cu Vauban: *"Totul dispare în ochii regelui, el nu mai vede în Vauban decât un posedat de dragoste pentru popor, un criminal care a atentat la autoritatea miniștrilor săi și la a sa personală"*³².

Vauban. Omul și politicianul

Din analiza succintă a activității sale, Vauban apare ca un om universal care comandă, ascultă, inventează, pune în practică și scrie. A fost un om care a promovat binele și adevărul, considerându-se întotdeauna "un servitor zelos al regelui". Ideile lui de enciclopedist se află în cele 12 volume de memorii pe care personal le-a ilustrat și legat. Ele se intitulează modest *"Nimicuri"* (Oisivetés), cu un subtitlu umil "Gândurile unui om care n-avea mare lucru de făcut"³³. A lucrat tot timpul în lungile lui călătorii de inspecții la fortificații în campaniile militare, uneori a scris pe genunchi despre tot ce a gândit și văzut: climă, locuri, oameni, țări, provincii, orașe, palate, economie, animale; despre pace, cenzură, abații, recolte, manufacturi, extracția turbei, monedă, justiție etc. Despre propriul lui domeniu, fortificațiile, a scris foarte puțin, doar a amintit în memorii de câteva ori. Pentru istorici memoriile lui Vauban constituie un izvor de informații extraordinare privind istoria Franței din sec. al XVII-lea.

Vauban n-a fost un politician și nici un om de stat. N-a deținut puterea în afara câmpurilor de luptă și aceasta în mod limitat. Totuși el a enunțat numeroase idei politice ce se găsesc presărate în rapoartele către rege și miniștri, idei ce vizau crearea unei lumi mai armonioase și o pace perpetuă³⁴. Acestea n-au fost puse în aplicare deoarece depășeau de cele mai multe ori cadrul politic, social și economic al timpului său. A fost însă un vizionar și multe din ideile sale și-au găsit materializarea abia după victoria revoluției franceze din 1789.

În ceea ce privește forma de stat, Vauban a militat ardent pentru monarhia absolută, ideea cheie se caracterizează întreaga sa operă. După el monarhul trebuie să fie un om luminat care promovează reforme, fiind ajutat la guvernare de oameni de litere ce provin din toate clasele sociale, exemple clasice fiind el, nobil de țară și Colbert de origine burgheză. A militat pentru stabilirea hotarelor Franței în granițele ei naturale: Rin, Alpi, Pirinei și cele două mări. Era împotriva ideii de imperiu universal

32. *Idem*, p. 257.

33. *Idem*, p. 175-179; Col. de Rochas d'Aiglun, *Vauban, sa famille, ses écrits. Ses oisivetés, sa correspondance. Analyse et extraits*, Berger – Levraut, 1910.

34. M. Parent – J. Verroust, *op. cit.*, p. 217-238.

promovată de regele Ludovic al XIV-lea. Critică politica de anexiuni a statelor creștine care trebuia stăvilită.

În cadrul alianțelor europene, din punctul lui de vedere, Franța trebuie să se alieze cu Spania împotriva Angliei și Olandei, deși pentru această ultimă țară avea o stimă deosebită. Era împotriva existenței statelor bisericești, episcopate autonome, pe care le considera state temporare, iar bunurile bisericii să aparțină Franței deoarece au fost achiziționate prin „tâlharie pioasă”.

Istoricii consideră că pacea de la Nimegue a fost pacea lui Vauban prin care Franța și-a stabilit granițele ei naturale. În 1706, în plin război pentru succesiune la tronul Spaniei, stabilește condițiile unei păci care să mulțumească toate părțile, pledând pentru o pace de lungă durată. El, om al armelor, a fost în aceeași măsură și om al păcii, al politicii echilibrate prin care Franța să-și păstreze teritoriile cucerite și să cultive prietenia popoarelor.

În domeniul politicii interne, ca bun observator al problemelor sociale și de stat, a fost omul care a combătut formarea noi nobilimi și a vânzării de către rege a titlurilor de noblețe. Titlul de nobil, după părerea sa, trebuie să se dea după merit, pentru sângele vărsat în serviciul regatului și prin „promovarea celor cu virtuți excepționale, oameni de nădejde, de arte, științe, comerț, oameni de război”. Pentru creșterea prestigiului Franței propune înființarea unui minister al informațiilor, deoarece dușmanii scot lucrări și foi volante prin care defăimează regatul. El preferă un război al condeielor decât cel al armelor și Franța avea condeie bune care trebuiau puse la lucru. Nu a acceptat să se scrie pamflete împotriva curții și a regelui. De asemenea a protestat împotriva anulării Edictului de la Nantes și a izgonirii hughenotilor, considerându-l o mare pierdere pentru regatul Franței.

Vauban a fost partizanul unei politici coloniale, dar nu în interes de jaf și îmbogățire a unor personalități sau a companiilor coloniale. În 1699 propune un proiect de colonizare organizată, nu întâmplătoare, care să aducă prosperitate, atât Franței cât și teritoriilor colonizate, prin scutiri și impozite a coloniștilor, importuri moderate, asigurarea apărării coloniștilor, inventarierea bogățiilor, dezvoltarea industriei, iar băștinașilor să li se favorizeze organizarea și dezvoltarea unei vieți proprii.

În legătură cu viața personală, contemporanii l-au descris ca pe un om bine făcut, cu trăsături frumoase, privire pătrunzătoare și lipsită de răutate. Pe obrazul stâng avea o cicatrice ca urmare a unei răni de război (Fig. 1). La curtea regală avea maniere stângace și era lipsit de cochetăria care caracteriza viața unui mare nobil. Se simțea mai bine pe câmpul de luptă, în mijlocul soldaților și în climatul de campanie. Singurătatea i-a caracterizat toată viața. Îi plăceau mesele bogate și vinul bun.

În 1660 s-a căsătorit cu Jeanne d'Osnay, o nobilă săracă și fără educație (se spunea că era analfabetă) cu care nu s-a înfățișat niciodată la Curtea de la Versailles. Domeniul și castelul de la Basoche l-a cumpărat în 1675. A avut două fiice pe care le-a căsătorit cu nobili. Prietenii deosebite a legat cu Le Peletier de Souzy, director al fortificațiilor, cu rang de secretar de stat, cu mareșalul Catinat și cu scriitorii Racine și Fenelon, de la care s-a păstrat o corespondență deosebit de interesantă.

Contemporanii l-au stimat foarte mult, ca și urmașii, dedicându-i pagini memorabile. Voltaire în a sa monografie „Secolul lui Ludovic al XIV-lea” l-a numit „unul din oamenii aceia mândri și dintre geniile care au apărut în secolul acela pentru
www.mcdr.ro / www.cimec.ro

a-l sprijini pe Ludovic al XIV-lea", iar în altă parte l-a considerat „cel mai bun inginer din Europa”³⁵. Când era vorba despre apărarea și binele regatului numele lui trebuia pronunțat înaintea celui al regelui. A fost cu adevărat un encicloped, un monument al conștiinței și curiozității universale.

Vauban și fortificațiile bastionare ale Imperiului Habsburgic din Transilvania și Banat. Faima de inginer militar al lui Vauban s-a răspândit în întreaga Europă. Modelele sale de fortificații au fost studiate, comentate și aplicate de unele țări europene care avea posibilități economice să construiască asemenea mari fortificații. Cele mai reprezentative cetăți în stil Vauban s-au construit în secolul al XVII-lea și la începutul celui de-al XVIII-lea în Imperiul Habsburgic și în Rusia lui Petru cel Mare.

În urma îndelungatelor campanii militare ale Imperiului Habsburgic împotriva celui Otoman, începând cu asediul Vienei (1683) și până în 1699, teritoriile Ungariei și Transilvaniei au fost cucerite de armatele imperiale. Erou al acestor campanii a fost prințul Eugeniu de Savoia care a obținut la Zenta în 1697 victoria decisivă asupra oastei otomane. Prin pacea de la Carlowitz (1699) Ungaria și Transilvania au fost anexate Imperiului Habsburgic. Între 1688 și 1699 armatele imperiale au construit, într-o primă etapă în Transilvania și Banat, o serie de forturi bastionare din pământ și lemn cu scopul de a-și consolida stăpânirea asupra acestor provincii. În Transilvania s-au proiectat și parțial construit asemenea forturi la Brașov (Cetățuia), Turnul Roșu, Deva, Cluj, iar în Banat la Caransebeș, Lipova, Arad, Ada-Kaleh, Lugoj, Mehadia, Bocșa, Cenad, dar multe dintre acestea au rămas în stare de proiect. Cele din Banat au fost dărâmate după 1699 în conformitate cu stipulațiile păcii de la Carlowitz, iar construirea celor din Transilvania a fost întreruptă de răscoala antihabsburgică condusă de Francisc Rakoczy între 1703-1711. Abia într-o a doua fază, după 1711 și după cucerirea Timișoarei în 1716 de către Eugeniu de Savoia și încheierea păcii de la Pasarovitz (1718) s-au proiectat și s-au executat marile fortificații bastionare în stil Vauban de la Alba Iulia, Aba-Kaleh și Timișoara și s-au întocmit alte mari proiecte de fortificații pentru Sibiu, Făgăraș, Brașov, Miercurea Ciuc, Deva, Caransebeș, Arad, precum și forturi bastionare în Oltenia, provincie anexată Imperiului Habsburgic prin pacea de la Pasarovitz din 1718.

Patronul acestui sistem de fortificații bastionare în Imperiul Habsburgic a fost prințul Eugeniu de Savoia (1663-1736), el însuși un veritabil arhitect militar, coautor al unor proiecte de palate, care a cunoscut îndeaproape opera militară a lui Vauban în calitate de amic și inamic³⁶.

Născut la Paris, a făcut parte până în 1683 din corpul marilor ofițeri ai regelui Ludovic al XIV-lea, cunoscându-l direct pe Vauban și opera lui în domeniul fortificațiilor și asediilor. După această dată s-a pus în slujba casei de Habsburg, distingându-se în campaniile împotriva Imperiului Otoman și a Franței, fiind onorat în 1717 cu titlul de mareșal al imperiului. În calitate de inamic Eugeniu de Savoia a asediat în timpul războiului de succesiune la tronul Spaniei fortificațiile de la Lille și Landau construite

35. Voltaire, *op. cit.*, I, p. 119-135, 157, 305; Fr. Engels, *op. cit.*, p. 318-324.

36. Mariano Batfi, *Eugenio di Savoia*, Roma, 1988, p. 8-19; Mariano Bafi, *La Roumania dela ricerca di Roma*, Nogard, 1984, p. 88-93; Gh. Anghel, *Despre fortificația bastionară din sec. al XVIII-lea de la Alba Iulia în Apulum XXIII*, 1986, p. 246.

de Vauban, luptând împotriva francezilor pe Rin și în Italia. În aceste campanii Eugeniu de Savoia și-a putut da seama de calitatea și puterea de rezistență a fortificațiilor construite de Vauban. Ca dovadă a fost faptul că și el a executat asediul cetății Timișoara în 1716 după metoda „paralelelor” elaborată de același Vauban. De asemenea a proiectat prima fortificație de la Arad și a corectat și aprobat planurile fortificației bastionare de la Alba Iulia în 1714, semnându-le: Eugenio von Savoy³⁷. Printre alte realizări arhitectonice ale sale se numără colaborarea și proiectarea palatelor Belvedere și a Palatului orașului Viena.

Alături de el au servit casa de Habsburg și alți înalți ofițeri și ingineri originari din provinciile franceze: Florimund de Mercy, originar din Lorena, fost guvernator al Banatului între 1720 și 1733 și coordonator al lucrărilor de fortificare a orașului Timișoara; apoi Ștefan de Steinvill, general, comandantul armatei imperiale și controlor al șantierelor de fortificații din Transilvania până în 1720, precum și alți ofițeri proveniți din zonele de influență franceză ca: Veterani, Carafa, Rabutin de Bussy, Vermond, etc.. Aceștia au promovat în imperiu concepțiile lui Vauban, celebru atunci, cu privire la operațiile de asediu și de construcție a fortificațiilor bastionare. Împreună cu înalți ofițeri veniți în imperiu din aceleași medii de influență franceză și ingineri militari împreună cu geometri și alți specialiști în domeniul construcțiilor de fortificații au elaborat planuri pentru apărarea noilor provincii anexate Imperiului Habsburgic.

Încă din primii ani ai stăpânirii habsburgice din Transilvania și Banat (1688) semnalăm prezența celor doi mari ingineri militari: Conte Luigi Fenando Marsigli care a activat în Banat până în 1701 și Geovanni Visconti Morado, savoiaid „grande ingeniere nella Transilvania”, autorul multor proiecte de fortificații între care și Alba Iulia, prima fortificație de pe insula Ada-Kaleh, Lipova și probabil Caransebeș. Acesta a îndeplinit funcția de director al fortificațiilor din Transilvania și conducător al lucrărilor de la Alba Iulia, unde a murit în 1717 fiind înhumat în Catedrala Romano-catolică a orașului³⁸. Alți specialiști militari au activat în această perioadă în Transilvania și Banat: Mathias Kelsfeld, Stephanus Weltzer, Giuseppe Tecalla, Francisco Brili, Giuseppe di Quadro Rusca, Francesco di Giovani, Giacomo Ceruti da Pozzola, François Nicolas și colonelul apoi generalul Konrad von Weiss, continuatorul operei lui Visconti în Transilvania și autorul proiectelor forturilor din Oltenia.

Toate aceste forturi care s-au construit până în 1699 în Banat au fost edificate din pământ cu osatură de lemn, fiind dăruite conform prevederii păcii de la Karlovitz. Proiectele lor s-au păstrat în mare parte, datorită inginerului Marsigli, fiind date în 1697³⁹. Majoritatea proiectelor au fost elaborate de Visconti dar și de alți ingineri, deoarece toate legendele ce le însoțesc sunt în limba italiană și franceză, iar terminologia organelor fortificațiilor a fost dată numai în franceză.

37. Silviu Dragomir, *Mormântul lui Mihai Viteazul și vechea catedrală de la Alba Iulia în Analele Academiei Române*, tom XXI, 17, Buc., 1939, p. 483-498.

38. Nicolae Sabău, *Alcuni maestri italiani nella Transilvania dal settecento*, în *Ars Transilvaniae*, II, 1992, p. 13-17; Gh. Anghel, *Despre fortificația...*, p. 246-247.

39. Gh. Sebestyen, *Unele cetăți ale Banatului și desenele lui L.F. Marsigli*, în *Revista muzeelor și monumentelor*, 1, 1984, p. 44-46; Ghe. Sebestyen, *O pagină din istoria arhitecturii din România. Renaștere*, Buc., 1987, p. 57-61.

În general, aproape toate fortificațiile proiectate și construite în stil bastionar cuprind în interiorul lor și vechile cetăți medievale cu ziduri de piatră cum au fost cele de la Lipova, Lugoj, Caransebeș, Mehadia⁴⁰ și din această cauză au avut o ușoară formă neregulată adaptată terenului. Majoritatea sunt de formă dreptunghiulară, cu patru bastioane la colțuri cu flancuri drepte sau fără flancuri ca la Arad și Lipova și cu semilune fără flancuri. La Lugoj noul fort de pământ a avut forma de poligon neregulat cu două bastioane cu flancuri drepte și patru semilune, iar la Mehadia un triunghi cu un bastion cu flancuri și două fără flancuri, semilune și cu o lucrare la corn. Doar la Bocșa s-a proiectat o fortificație regulată, un patrulater cu patru bastioane cu flancuri drepte⁴¹, iar la Ada-Kaleh, prima fortificație (1693), un poligon neregulat ce cuprindea partea de est a insulei cu un bastion fără flancuri pe latura vest și șanț inundabil.

Cel mai mare dintre aceste forturi s-a construit la Caransebeș, un poligon neregulat cu cinci bastioane mari neregulate cu flancuri drepte, semilune în dreptul curtinelor și o lucrare la corn spre nord nefinalizată⁴². Toate aceste forturi cu excepția Mehadiiei au fost prevăzute cu șanțuri inundabile.

Dat fiind caracterul temporar al acestor fortificații din pământ și lemn, inginerii au aplicat soluții tehnice cele mai simple: bastioane cu flancuri drepte sau fără flancuri și semilune triunghiulare fără flancuri. Semnalăm însă prezența drumului acoperit prevăzut cu locuri de adunare și traverse, șanțuri largi inundabile, semilune mari, și lucrări la corn la Arad, Caransebeș și Mehadia precum și amenajarea unor largi spații de protecție eliberate de construcții și plantații în care putem recunoaște destule elemente de concepție vaubaniană.

În această perioadă s-au construit în Transilvania doar două forturi: cetățuia de la Brașov, vechea cetate medievală a primit patru bastioane din cărămidă cu flancuri drepte și cazemate, iar donjonul de la Turnul Roșu a fost înconjurat în 1710 cu o palisadă în formă stelată cu șanț exterior⁴³. Alte lucrări s-au executat la Deva unde cetatea medievală a fost completată cu trei terase bastionare și cu o nouă incintă.

Perioada marilor fortificații bastionare din Transilvania și Banat a început în al doilea deceniu a secolului al XVIII-lea și a continuat până la sfârșitul acestuia timp în care au fost edificate fortificațiile de la Alba Iulia, Ada-Kaleh, Timișoara și Arad. Tot în această perioadă au fost elaborate proiecte ambițioase pentru fortificare orașelor Făgăraș, Brașov, Miercurea Ciuc, Deva, Caransebeș, Cluj, etc⁴⁴, care au rămas însă în faza de proiect. Alte forturi în sistem bastionar s-au proiectat și construit parțial în Oltenia ocupată de Imperiul Habsburgic între anii 1718-1738, planurile au fost întocmite

40. Gh. Sebestyen, *Unele cetăți...*, p. 48, 46, 42-44; Liviu Groza, *Cetatea Caransebeșului*, în *Studii și comunicări istorice*, Caransebeș, 1979, p. 342-356; L. Groza, *Aspecte militare ale Caransebeșului medieval*, Lugoj, 1993, p. 11-13, 23-28; L. Groza, *Restituiri istorice*, Lugoj, 1993, p. 9-12, 15-20.

41. Ghe. Sebestyen, *Unele cetăți...*, p. 46.

42. Vezi nota 40.

43. N. Iorga, *Acțe și scrisori din arhivele ardelene*, în *Col. Hurmuzaki*, vol. XV, II, p. 1541; I. Albescu, *Turnul Roșu*, București, 1966, p. 32.

44. Gyálakai István, *Erdély várai 1736-ban*, în *Hadtörténelmi Közlemények*, XXXVI, fasc. III-IV, 1935, p. 234-257; Borbely Andor, *Erdélyi városok Képeskönyve 1936-ból*, în *Erdélyi Múzeum*, XLIII, fasc. 2., 1943, p. 197-215. C. Tănăsescu, *Date privitoare la orașul și cetatea Deva în secolul al XVIII-lea*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 263.

de inginerul militar, generalul Konrad von Weiss, menționate într-un raport din anul 1731: Căineni (Arxavia), Mănăstirea Cozia, Episcopia din Râmnicu Vâlcea, Mănăstirea Strehaia, Casa Banului din Craiova, Țânțăreni, Vadul Vidinului și probabil Turnu Severin⁴⁵.

De la ultimul proiect întocmit de Vauban pentru Neuf Bisach, în 1699 și până la edificarea fortificațiilor bastionare din Transilvania și Banat a trecut mai bine de un deceniu și jumătate până la construirea fortificației de la Alba Iulia și peste un sfert de secol până la începerea lucrărilor fortificațiilor de la Ada-Kaleh și Timișoara. În această perioadă inginerii francezi dar și străini au adus unele corecturi sistemelor de fortificații concepute de Vauban. S-au uniformizat și simplificat unele organe de bază ce s-a dovedit viabile din cele trei sisteme ale lui Vauban.

Inițiatorul acestor restructurări a fost inginerul francez Cormontaigne, dar și alți ingineri militari din prima jumătate a secolului al XVIII-lea⁴⁶.

Predomină bastioanele mari și spațioase cu fețe lungi, flancuri scurte și concave ce se leagă perpendicular pe curține. Se generalizează contragărzile ce acopereau în întregime fețele bastioanelor. Acestea au fost concepute de Vauban sub forma unor valuri de pământ la Bethune, Auxonne, etc., fiind apoi construite din zidărie de piatră și cărămidă. Contragărzile din secolul al XVIII-lea mai aveau ca predecesoare și bastioanele detașate pe care Vauban le-a conceput în cel de al doilea și al treilea sistem. Semilunele (raveline) au fost deasemenea mărite în așa fel încât protejau curținele în întregime. Turnile bastionare nu s-au mai utilizat fiind înlocuite cu reduituri atât pe bastioane cât și pe semilune pentru protejarea principalelor piese de artilerie cu tragere îndepărtată, mărindu-se totodată puterea de foc a fortificațiilor prin crearea unor noi linii de tragere cu piese de artilerie și arme de foc ușoare plasate în cazemate amenajate în interiorul fețelor și flancurilor bastioanelor, ravelinelor și contragărzilor. Din acest punct de vedere un exemplu semnificativ îl întâlnim la fortificația de la Timișoara.

Alte organe au fost perfecționate între care rotunjirea liniei contraescarpei șanțului în fața bastioanelor și semilunelor principiu care a fost aplicat la forificații de la Timișoara, dar nu și la Alba Iulia. S-au utilizat deasemenea fortificațiile la corn și coroană.

Un principiu important, aplicat în secolul al XVIII-lea se referea la edificarea fortificațiilor bastionare izolate. S-a renunțat definitiv la fortificarea orașelor pentru a se evita, în primul rând suferințele populației civile în timpul lungilor asedii, dar mai ales reducerea marilor cheltuieli necesare edificării acestor mari fortificații. Vauban a construit o serie de forturi independente în cadrul „pre-carre”-ului stabilind o orientare viitoare în această direcție. Principiul a fost aplicat în Transilvania și Banat pentru edificarea fortificațiilor de la Alba Iulia și Timișoara. La Alba Iulia vechiul oraș medieval a fost complet dărâmat și mutat pe un alt amplasament mai departe de fortificație, iar la Timișoara, orașul care s-a format în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost amplasat în afara glacisului, stabilit la cca. 900 metri. În ambele cazuri din vechile

45. Al. A. Vasilescu, *Descrierea și proiectele de fortificare a mănăstirilor din Oltenia întocmite în 1731, de Ing. Weiss*, în *Arhivele Olteniei*, VII, nr. 37-38, Craiova, 1928, p. 248-282; M. Popescu, *Oltenia în timpul stăpânirii Austriece*, în B.C.M.I., XIX, 49, 1926, p. 100-102.

46. Col. Rocolle, *op. cit.*, p. 231-234; Fr. Engels, *op. cit.*, p. 318-324.

orașe medievale au mai rămas doar edificiile cuprinse în interiorul zidurilor fortificațiilor bastionare⁴⁷.

Prima mare fortificație bastionară construită în Transilvania a fost cea de la Alba Iulia. Proiectul a fost întocmit de inginerul Morando Visconti în 1714 și aprobat de mareșalul Eugeniu de Savoia cu unele modificări. Lucrările au început la 4 noiembrie 1715 sub conducerea aceluiași inginer Visconti și au fost continuate după moartea sa în 1717 de Konrad von Weiss sub directă conducere a generalului Steinvillle, comandantul trupelor imperiale din Transilvania, care-și avea sediul la Alba Iulia⁴⁸. Lucrările principale s-au executat în perioada 1715-1738, după care acestea au continuat într-un ritm mai lent în tot cursul secolului al XVIII-lea. Din proiectul inițial au rămas neconstruite din motive necunoscute o serie de organe exterioare: fortul de sud, șanțurile de pe laturile de sud-vest, vest și nord, reduiturile de pe bastioane, parțiale pe semilune și drumul acoperit. Acestea însumează cca. 30% din lucrările proiectate. Suprafața de teren ce urma să fie ocupată de noua fortificație era de cca. 100 ha., din care s-au construit lucrări pe 72 ha. (Fig. 10). De la început s-a preconizat ca aceasta să fie cea mai mare fortificație bastionară, fiind denumită „Fortificația capitală din principatul Transilvaniei”. Ea se încadrează între fortificație cu un plan regulat cu mici abateri cauzate de necesitatea cuprinderii și a celor două bastioane adăugate vechii cetăți medievale în secolul al XVII-lea. Este întru totul o fortificație de concepție vaubaniană, cu șapte bastioane mari și spațioase cu fețe dispuse în unghiuri de peste 90°, cu flancuri concave, clește, semilune mari cu și fără flancuri, dintre care trei situate în partea de nord au fost înzestrate cu reduituri. Lipsesc din cele trei sisteme elaborate de Vauban, doar turnurile bastionare. Bastioanele au fețele lungi între 106-142 m., flancurile între 42-48 m (Fig. 11), iar curtilele măsoară între 116 și 135 m. Șanțul principal are lățimea de 52 m. Atât bastioanele, cât și semilunele mari au fost prevăzute în proiecte cu reduituri care suplineau turnurile bastionare. În planurile din anii 1731, 1736 și 1747 au mai fost prevăzute construirea unor semilune mici și a altor organe exterioare pentru a proteja cetatea pe laturile de est, sud și nord, lucrări care nu s-au construit.

Zidurile fortificației au fost realizate astfel din piatră brută fundațiile, din piatră cioplită soclul și din cărămidă toată elevația exterioară având o linie generală oblică. Organele ce o compun sunt dispuse de asemenea în linie ascendentă începând din exterior până la curtile și bastioane care au înălțimea maximă între 12 și 14 m.

Din nefericire fortificația bastionară de la Alba Iulia n-a fost finalizată, dar cu toate acestea ea a rezistat unui asediu de peste patru luni în timpul revoluției din 1849. Mareșalului Eugeniu de Savoia, inspiratorul și patronul acestei mari fortificații i-au fost dedicate două basoreliefuri pe fațada porții a treia și un bastion important pe a cărui muchie să afle bazonul lui cu inscripția: „În onoarea eroicului Eugeniu de Savoia”. Un alt bastion i-a fost dedicat și generalului Steinvillle⁴⁹.

47. Gh. Anghel, *Despre evoluția teritorială a orașului antic, medieval și modern Alba Iulia*, în *Apulum*, XXXI, 1994, p. 293-294; Mihai Opreș, *Timișoara*, București, 1987, p. 66-82.

48. Gh. Anghel, *Despre fortificația bastionară...*, p. 146-158; Idem, *Cetăți medievale din Transilvania*, București, 1972, p. 128-131.

49. N. Sabău - Gh. Fleșer, *Sculptura barocă a cetății Alba Iulia în Anuarul Institutului de istorie și arheologie*, Cluj-Napoca, 1980, p. 137-139.

Dintre toate lucrările executate la fortificația bastionară de la Alba Iulia se remarcă în mod deosebit porțile în formă de arc de triumf înzestrate ca bazoreliefuluri și statui, cea principală, a III-a fiindu-i dedicată împăratului Carol al XVI-lea, fiind considerate cele mai mari și mai decorate porți dintre toate fortificațiile bastionare cunoscute în Europa⁵⁰ (Fig. 13 și 14).

În ordine cronologică, cea de-a doua fortificație de zidărie, de altfel un puternic fort în stil Vauban, a fost construit pe insula Ada-Kaleh⁵¹.

În urma păcii de la Pasarovitz din 1718 întreg Banatul și Oltenia au trecut în stăpânirea Imperiului Habsburgic. Peste vechiul fort de pământ ridicat de Visconti în 1691, între 1718 și 1737, habsburgii au ridicat un fort bastionar din piatră și cărămidă cu ajutorul căruia au devenit stăpânii Dunării în sectorul Cazane. Fortul are o formă simplă dreptunghiulară, cu patru bastioane cu flancuri drepte, cortine și șanțuri inundabile. Pe laturile lungi ale cortinelor s-au construit două contragărzi continue legate de o semilună mică, iar pe laturile scurte câte o semilună cu contragardă toate legate de fort prin caponiere amenajate în galerii boltite (Fig. 15). Acest fort se aseamănă bine cu cel construit de Ludovic al XIV-lea pe o insulă a Rinului fiind numit Fort Luis. Din informațiile documentare reiese că fortul de la Ada-Kaleh, putea adăposti o garnizoană de până la 1.400 soldați. El a fost cedat turcilor în urma păcii de la Belgrad din 1738. A dispărut odată cu insula sub lacul de acumulare a hidrocentralei de la Porțile de Fier I.

Cea mai mare fortificație bastionară din România și probabil din tot sud-estul Europei, s-a construit la Timișoara între anii 1723 și 1762⁵². Proiectele au fost întocmite de către Serviciul de fortificații, construcții camerale și provinciale cu sediul la Timișoara, dar nu excludem o intervenție a mareșalului Eugeniu de Savoia, cuceritorul Timișoarei în 1716, deoarece unul dintre bastioane i-a fost dedicat lui. O contribuție substanțială a avut-o la elaborarea planurilor fortificației generalul Florimund de Mercy în calitate de guvernator general al Banatului între anii 1720 și 1733 (Fig. 16).

Proiectul inițial a suferit pe parcursul executării lui numeroase modificări, datorită terenului mlăștinos pe care a fost amplasată fortificația. Această caracteristică se evidențiază în planul ușor neregulat al fortificației, precum și a varietății formelor bastioanelor și asimetriei lor (Fig. 17). Cu toate acestea, fortificația bastionară a Timișoarei și-a păstrat linia generală și organele specifice sistemelor vaubaniene. Pentru eliberarea terenului de peste 164 hectare, a fost sacrificată cea mai mare parte a orașului vechi Timișoara ca și în cazul orașului Alba Iulia, iar noile cartiere s-au format la distanța de peste 900 m. cât măsura spațiul de protecție a fortificației (glacisul).

50. N. Sabău - Gh. Fleșer, *op. cit.*, p. 127-137.

51. Radu Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate pe insula cetății (Ada-Kaleh)*, în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, București, 1974-1975, tom. 7-8, p. 196-203; Grigore Ionescu, *Les fortifications de la grande voie fluviale du Danube sur le territoire de la Roumanie à travers les âges* în *Bulletin, Institut International des Châteaux Historiques*, München, 1984, nr. 41, p. 61-62; Teodor N. Trapcea, *Despre unele cetăți medievale din Banat*, în *Studii de istorie a Banatului*, Timișoara, 1969, p. 36-39.

52. N. Ilieșu, *Timișoara*, 1934, p. 46-47, 75, 86; T.N. Trapcea, *op. cit.*, p. 78-79; Lt. col. Iosif Knezi, *Istoricul cetății Timișoara*, Timișoara, 1921, p. 30-31, 33, 35, 39-40, 51-53; M. Opreș, *op. cit.*, p. 52-66; A.P. Petri, *Die Festung Temeschwar in 18 Jahrhundert*, in *Vlg. de Südostdeutschen Kulturwerks*. München, 1966.

Magistrala era formată din nouă bastioane și curține cu un diametru de 580 m. Toate organele fost construite din cărămidă pe piloni de stejar ce au stabilizat fundațiile zidurilor în zona mlăștinoasă. Bastioanele s-au construit eşalonat între 1731 și 1737 și sunt printre cele mai mari care s-au edificat în țară având fețe lungi și neregulate, măsurând între 100 și 150 m., iar flancurile scurte, concave și drepte având în jurul a 50 m. lungime. Au fost plasate la distanțe neegale ceea ce a determinat ca lungimile curtinelor să fie neuniforme între 80 m. și 140m. Organele exterioare se eşalonează normal pe o distanță de 300 m. și se compun din clește, ce acoperă toată baza curtinelor, simple în forma literei M, semilune mari fără flancuri, urmate de contragărzi și semilune mici, asigurându-se o acoperire completă a tuturor fețelor și unghiurilor întrânde ale fortificației. Șanțurile inundabile alimentate din râul Bega care-și avea cursul prin acestea până în 1773, protejau toate organele fortificației. Șanțul principal avea o lățime de 80 m., iar celelalte, ce separau organele exterioare, între 50 și 30 m. Fortificația a fost prevăzută și cu chei de acostare a vaselor ce navigau pe canalul Bega, lucrare ce a fost executată tot în această perioadă. Nivelul apelor în șanțuri era reglat prin baraje și ecluze și existența unei mașini de apă ce asigura necesarul de apă potabilă pentru nevoile locuitorilor și a garnizoanei ce locuiau în fortificație. Legăturile dintre organele fortificației se făceau prin poduri și podețe așezate prin piloni de zidărie și din lemn prevăzute cu punți mobile ce se puteau ridica la nevoie. Trei porți asigurau legătura cu exteriorul: poarta Transilvaniei la est, a Vienei sau Lugojului la nord și a Petrovaradinului sau Orșovei la sud. Toate porțile au fost ornamentate cu stâlpi și coloane angajate, ancadramele în acoladă și ornamente în stil baroc, dar nici una n-a întrecut în dimensiuni și ornamente pe cele de la Alba Iulia. În proiect a fost prevăzută amenajarea unui drum acoperit în exteriorul fortificației și a unui amplu glacis lat de peste 900 m.

La Timișoara nu s-au mai repetat greșelile de la Alba Iulia, marea fortificație bastionară de aici fiind dotată cu cele mai speciale lucrări pentru protejarea trupelor, cazărmi și lucrări ascunse. S-a renunțat parțial la construirea reduitelor pe bastioane și semilune, amenajându-se pe toată suprafața interioară a bastioanelor și curtinelor a unui tunel în val, încăperi compartimente în traveie acoperite cu bolți semicirculare din cărămidă. (Fig. 18). Destinația lor este atât pentru apărare, fiind prevăzute fiecare cu câte două niveluri de metereze pentru retrageri cu tunuri și puști, cât și pentru adăpostul trupelor și populației civile pe timpul unui asediu, precum și pentru amenajarea de depozite, ateliere, grajduri etc. Din toate punctele de vedere fortificația bastionară de la Timișoara a fost dotată cu cele mai complexe și ingenioase lucrări de geniu cunoscute în secolul al XVIII-lea. Pentru realizarea acestor lucrări s-a cheltuit suma enormă de peste 20 milioane florini aur. Fortificația era destinată să apere granițele de sud ale imperiului pe una dintre cele mai importante căi de acces a armatelor otomane spre Transilvania și Ungaria. Ea a făcut parte dintr-un sistem de apărare a granițelor de sud și sud-est ale Imperiului Habsburgic încadrându-se într-o linie de fortificații ce începea în Transilvania, continua pe Dunăre, apoi prin Croația până la Marea Adriatică. Din această linie de fortificații mai făceau parte și fortificația de la Petrovaradin din Iugoslavia și Osijek din Croația, la vărsarea Dravei în Dunăre.

Fortificațiile de la Timișoara și Alba Iulia nu și-au îndeplinit misiunea pentru care au fost construite, deoarece pericolul otoman n-a mai reprezentat o amenințare atât de mare pentru Imperiul Habsburgic. Ambele fortificații au rezistat însă unor lungi

asedii ale armatei ungare în timpul revoluției de la 1848-1849. Cea mai mare fortificație bastionară din sud-vestul Europei a căzut pradă zelului autorităților locale de modernizare a orașului Timișoara la sfârșitul secolului al XIX-lea. A mai rămas din acest mare monument de artă militară doar un bastion și câteva fragmente din curține.

Din amplul plan de fortificații proiectate de Imperiul Habsburgic din Transilvania și Banat au mai rămas câteva proiecte executate de Visconti și Weiss în maniera tradiției vaubaniene. Între acestea amintim pe cele de la Miercurea Ciuc, Făgăraș, Sibiu, Cluj, Deva și Caransebeș.

Vechiul castel medieval de la Miercurea Ciuc urma să fie înglobat într-o fortificație patrulateră cu patru bastioane, iar castelul de la Făgăraș într-o incintă formată din semilune ce cuprindeau zonă întinsă din oraș și până la malul stâng al Oltului cu o fortificație la corn pe celălalt mal⁵³. (Fig. 19, 20).

Pentru orașul Sibiu s-a proiectat o fortificație înzestrată cu bastioane ce urma să utilizeze și vechile bastioane și turnuri ale cetății medievale și să cuprindă și orașul de jos. Spre vest s-a proiectat o citadelă cu cinci bastioane, semilune, șanțuri și drum acoperit, foarte asemănătoare cu cea construită de Vauban pentru orașul Lille⁵⁴. (Fig. 21).

Cetatea medievală de la Deva a fost înzestrată cu o incintă de zidărie și cu trei terase bastionare, construite de generalul Steinvill în 1718, probabil după proiectul lui Visconti (Fig. 22). O fortificație bastionară s-a proiectat la baza înălțimii pe care se afla cetatea medievală la locul numit "șanț". Aceasta trebuia să aibă cinci bastioane neregulate, semilune și șanț inundabil și urma să fie legată prin două curține de vechea cetate medievală⁵⁵. La Caransebeș s-au proiectat două variante de fortificații bastionare, una neregulată cu cinci bastioane ce urmărea traseul fortificației dărâmate prin 1700, cu o lucrare la corn spre nord (Fig. 23) și o altă variantă cu o fortificație regulată cu patru bastioane cu flancuri drepte și semilune⁵⁶. Toate aceste proiecte au fost abandonate ca urmare a păcii de la Belgrad din 1738, nefavorabilă Imperiului Habsburgic care a pierdut o parte din Serbia și Oltenia, precum și fortificațiile de la Ada-Kaleh și Belgrad. Toate eforturile financiare ale Imperiului au fost dirijate pentru fortificarea noilor granițe ce includeau Banatul și o parte din Croația. Timișoara a devenit fortificația de cea mai mare importanță, la care s-a adăugat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea cele de la Arad și Osijek. Dacă la Timișoara majoritatea organelor ce compun fortificația au fost de concepție vaubaniană, la Arad, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, s-a construit o fortificație bastionară care se încadrează într-un alt sistem numit "clește" rupându-se cu tradiția franceză care a dominat arhitectura militară europeană din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Cu toate că stăpânirea habsburgică a construit pe teritoriul actual al României cele mai mari și mai reprezentative fortificații bastionare din sud-estul Europei, multe din ele au dispărut rămânându-ne doar cele de la Alba Iulia și Arad, monumente de artă militară de o valoare excepțională pe care nu ne mai putem permite să le pierdem.

53. Borbély Andor, *op. cit.*, p. 204, fig. 21, 18.

54. *Idem*, p. 200, fig. 2.

55. C. Tănăsescu, *op. cit.*, p. 161-266; M. Schuster, *Schloss Deva in Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1905, p. 224.

56. Liviu Groza *Aspecte militare...*, p. 12-13, 53-58.

VAUBAN ET LES PLACES FORTES DE LA TRANSYLVANIE ET BANAT DE LA FIN DU XVII-E ET LA PREMIERE MOITIE DU XVIII-E S.

Résumé

La construction, en Transylvanie et Banat (Roumanie), par l'Empire des Habsbourg de grandes places fortes dans le style Vauban, nous a déterminé de faire une étude sur l'oeuvre de cet génial ingénieur militaire, qui a perfectionné au plus haut degré, le style des fortifications bastionnaires. L'oeuvre de cet homme de génie n'est pas connue en Roumaine et pour cette raison nous avons estimé utile de la présenter dans quelques chapitres de cette étude: La vie de Vauban; L'assiégeant des fortifications; Le constructeur des places fortes; De „pre-carré” de Vauban à la ligne Maginot; Le créateur de l'armée de génie et la réforme de l'armée; Vauban, urbaniste et précurseur des sciences modernes; L'initiateur de l'impôt sur le profit; Vauban, l'Homme et le politicien.

Dans la deuxième partie de notre étude nous présentons les fortifications de style Vauban érigées, à la fin du XVII-e et le début du XVIII-e s. en Transylvanie et Banat, ainsi que quelques non réalisées.

L'initiateur de ce système de fortifications dans l'Empire des Habsbourg a été le prince Eugène de Savoie (1663-1736), qui avait connu directement les travaux de Vauban, en tant qu'officier du roi Louis XIV, au début comme ami, ensuite comme ennemi, dès 1683, quand il s'est mis au service de la Maison impériale autrichienne, ayant reçu le rang de maréchal de l'Empire.

À côté de lui sont venus de la France, de Savoie et d'Italie une série d'officiers et ingénieurs militaires qui ont adopté le système des fortifications de Vauban dans tout l'Empire des Habsbourg. Parmi ceux-ci il faut mentionner les officiers: Florimund de Mercy, Veterani, Carafa, Rebutin de Bussy, Vermond, etc les ingénieurs militaires: Marsigli, Giovanni Visconti Morando, Giuseppe Tecalla, Francisco Brili, Francesco di Giovanni, François Nicolas, etc. Ces derniers ont transmis la tradition française du domaine aux ingénieurs militaires autrichiens, qui leurs ont continué l'oeuvre: Konrad von Weiss, Mathias Keisenfeld, Stephanus Weltzer.

Pendant la première étape, à cause du conflit autrichien – ottoman, entre 1688 et la paix de Karlowitz de 1699, on a construit en Transylvanie et Banat une série de forts en terre et en bois de tradition vaubanienne à Braşov (Cetăţuia), Deva, Lipova, Arad, Lugoj, Mehadia, Bocşa et Ada-Kaleh.

Pendant la deuxième étape, comprise entre 1715 et 1760, ont été érigées les grandes places fortes d'Alba Iulia, Ada-Kaleh et Timişoara. En même temps, ont été exécutés des projets pour la réfection de quelques châteaux, cités et villes de la Transylvanie et Banat: Miercurea Ciuc, Făgăraş, Sibiu, Cluj, Deva, Caransebeş, etc. Après la paix de Passarowitz de 1718, ont été construits quelques forts de terre, en Olténie, comme ceux de la Monastère Cozia, Căineni, Râmnicu Vâlcea, Monastère Strehaia, La Maison du Ban de Craiova, Țânțăreni, Vadul Vidinului et probablement celui de Turnu Severin.

La première place forte a été construite à Alba Iulia à partir de 1715, un heptagone à sept bastions et démilunes, certains d'entre eux avec réduits, tenailles, contregardes et fossés secs, glacis et travaux extérieurs non finalisés: un fort au sud et une enceinte, côte de la ville. Les travaux comprenaient une surface de 72 ha., mais au début au projet avaient été affectés 100 ha. Après 1718 a été édifié un grand fort bastionnaire rectangulaire sur l'île d'Ada-Kaleh avec démilunes, contregardes, caponnières et fossé inondable.

La plus importante place forte du sud-est de l'Europe a été bâtie à Timişoara, entre 1723 et 1762, prévue avec neuf bastions, démilunes, tenailles contregardes, fossés inondables, chemin couvert et glacis de 900 m., sur une surface de plus 160 ha. À Alba Iulia et Timişoara les anciennes villes médiévales ont été construites à l'extérieur du glacis.

Des la deuxième moitié du XVIII-e s., l'influence de l'école française, inspirée par les idées de Vauban, a cessé. Le système a été remplacé par le type allemand de fortifications „à tenailles”, le seul exemple conservé en Roumanie ayant été celui d'Arad.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Le Prestre Sebastien le Seigneur de Vauban, maréchal de France (1633 - 1707), – portrait par Rigaud (d'après une photo Giradon)

Fig. 2. Plan idéal, représentant la règle de siège par „les trois parrallèles”, élaborée par Vauban (d'après le Colonel Rocolle)

Fig. 3. Plan idéal concernant les secteurs consacrés aux batteries d'artillerie pour le tir „en ricochet”, méthode élaborée par Vauban (d'après le Colonel Rocolle)

Fig. 4. La magistralle et les installations intérieures de la citadelle de la ville de Lille, plan conçu par Vauban en 1667 (d'après Colonel Rocolle)

Fig. 5. Plan idéal représentant les aménagements du I-er système de place forte conçu par Vauban (d'après colonel Rocolle)

Fig. 6. Les aménagements concernant le II-e système de fortifications conçu par Vauban (d'après colonel Rocolle)

Fig. 7. Plan idéal comprenant les aménagements du III-e système de fortifications conçu par Vauban (d'après Colonel Rocolle)

Fig. 8. La maquette de la fortification Neuf Brisach de la collections de Louis XIV, élaborée d'après les plans de Vauban – en 1698.

Fig. 9. Projet sur la dispositions des fortifications dans la cadre du „pre-carré” de Vauban (d'après Colonel Rocolle)

Fig. 10. Plan de la place forte d'Alba Iulia réalisé par l'ingénieur Giovanni Morando Visconti et complété par l'ingénieur Konrad von Weiss en 1736 (les aménagements notés w, y, et x n'ont pas été construits)

Fig. 11. Alba Iulia – le bastion St. Michel.

Fig. 12. Alba Iulia – la courtine, la tenaille et la fossé de la fortification, située entre les bastions Eugène de Savoye et St. Etienne.

Fig. 13. Alba Iulia, la I-er porte de la place forte, la façade intérieure.

Fig. 14. Alba Iulia, détail monumental de la III-ème porte de la place forte, façade intérieure.

Fig. 15. Plan général de la fortification de l'ancienne île Ada-Kaleh.

Fig. 16. Plan général de la place forte de Timișoara, conçu en 1808.

Fig. 17. Plan de la place forte de Timișoara de 1752, comprenant la ligne magistralle (courtines et bastions) et la partition de l'espace intérieur (d'après M. Opreș).

Fig. 18. Timișoara, plans de 1748 comprenant les travaux secrets (cachés) des bastions Castelul et Terezia et des courtines (d'après M. Opreș)

Fig. 19. Projet de 1735 comprenant la nouvelle fortification du Chateau médiéval de Miercurea Ciuc.

Fig. 20. Projet de Konrad von Weiss de 1736 comprenant la nouvelle fortification du Chateau médiéval de Făgăraș.

Fig. 21. Projet de la fortification de la ville de Sibiu, conçu par l'ingénieur Giovanni Morando Visconti, complété par Konrad von Weiss, 1736.

Fig. 22. Projet de l'ingénieur Visconti pour la nouvelle fortification de Deva (A. – citadelle médiévale, B. – projet de la place forte).

Fig. 23. Projet de la nouvelle fortification de Caransebeș, conçu en 1718.

Fig. 1. Prește Sebastian le Seigneur de Vauban, mareșal al Franței (1633-1707)
portret de Rigaud (după Foto Girardon).

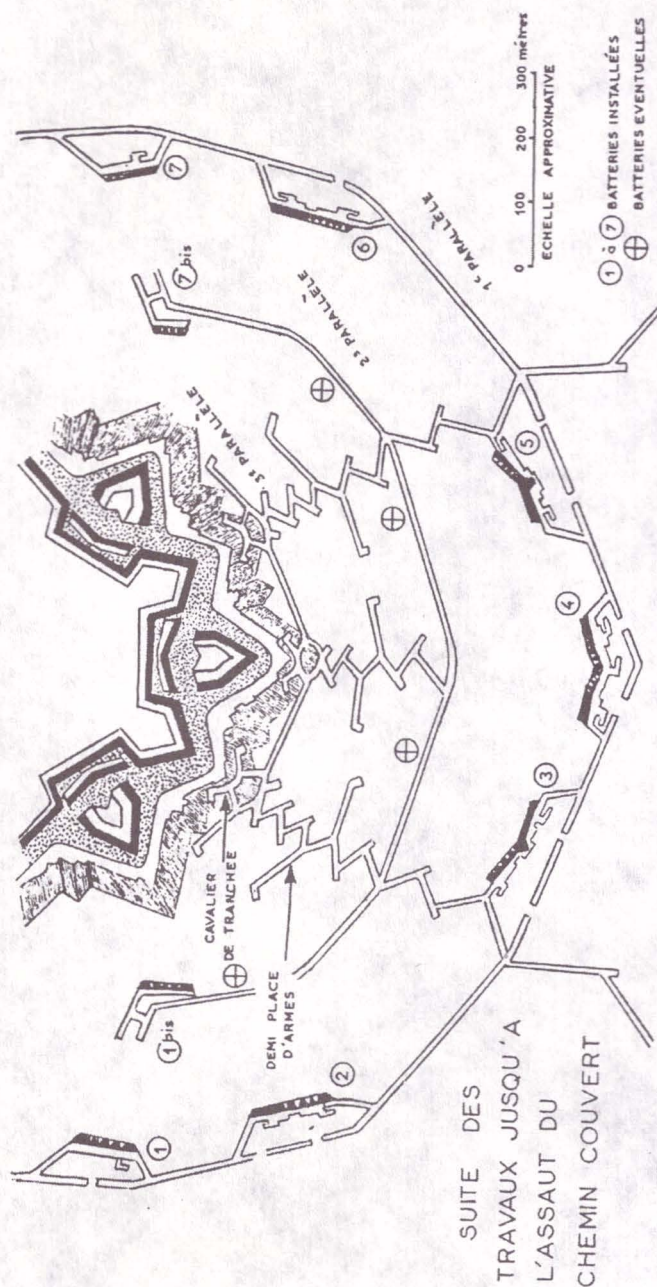

Fig. 2. Plan ideal reprezentând regula de asediu prin „cele trei paralele”, elaborată de Vauban (după Colonel Rocolle).

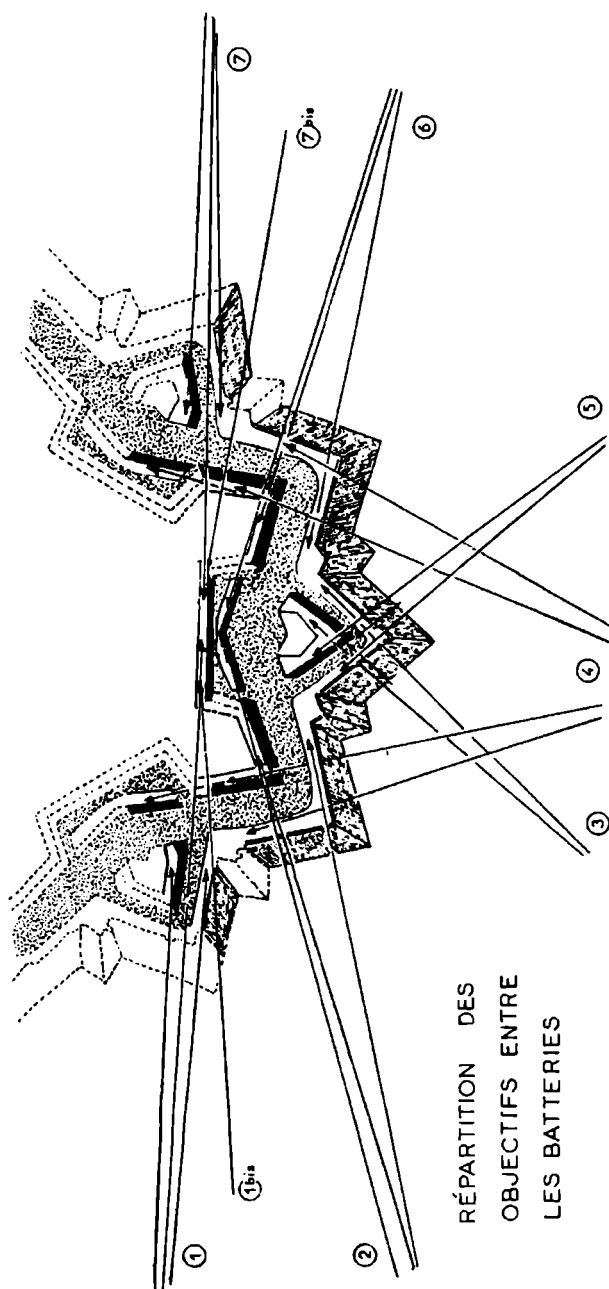

Fig. 3. Plan ideal privind sectoarele repartizate bateriilor de artilerie pentru tragerea în ricoșet, metodă elaborată de Vauban (după Colonel Rocolle).

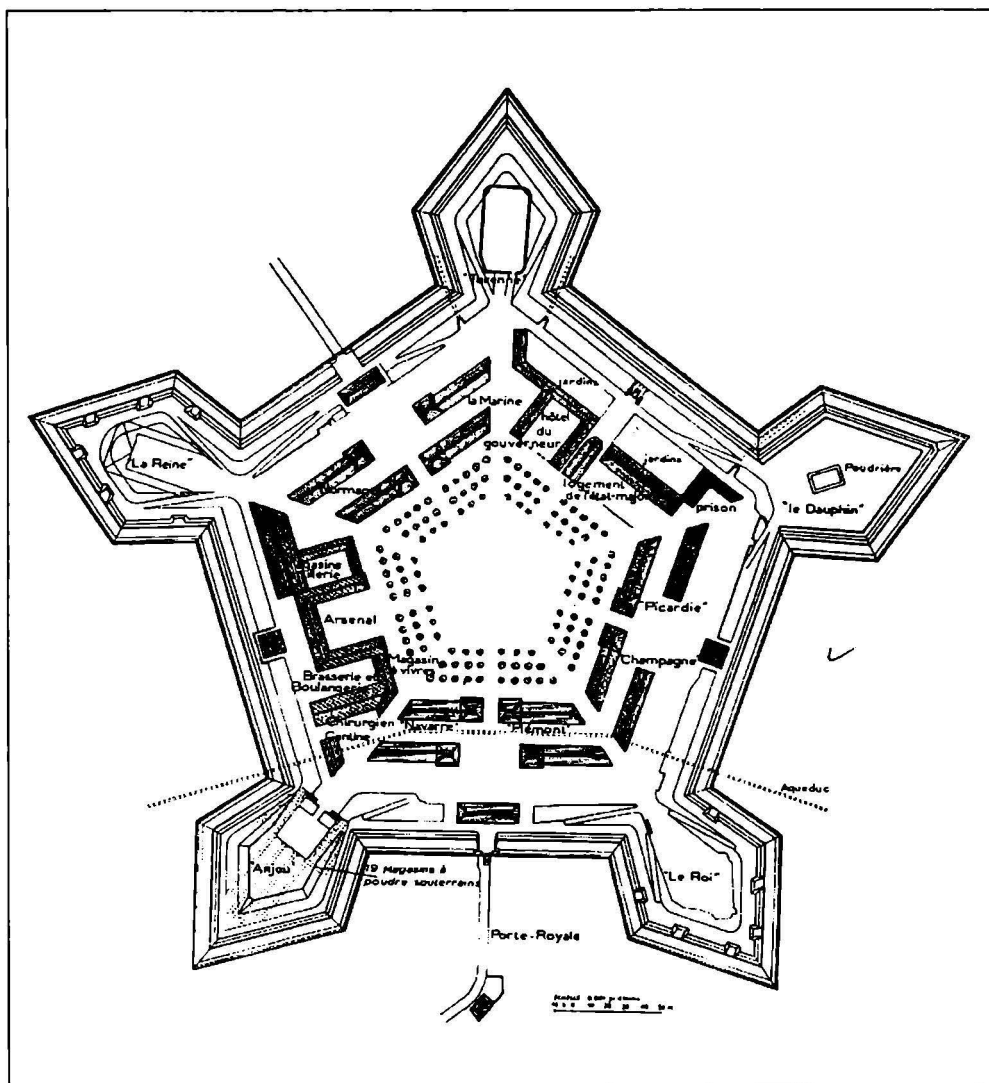

Fig. 4. Magistrala și Instalațiile interioare ale citadelei orașului Lille, plan elaborat de Vauban în 1667 (după Colonel Rocolle).

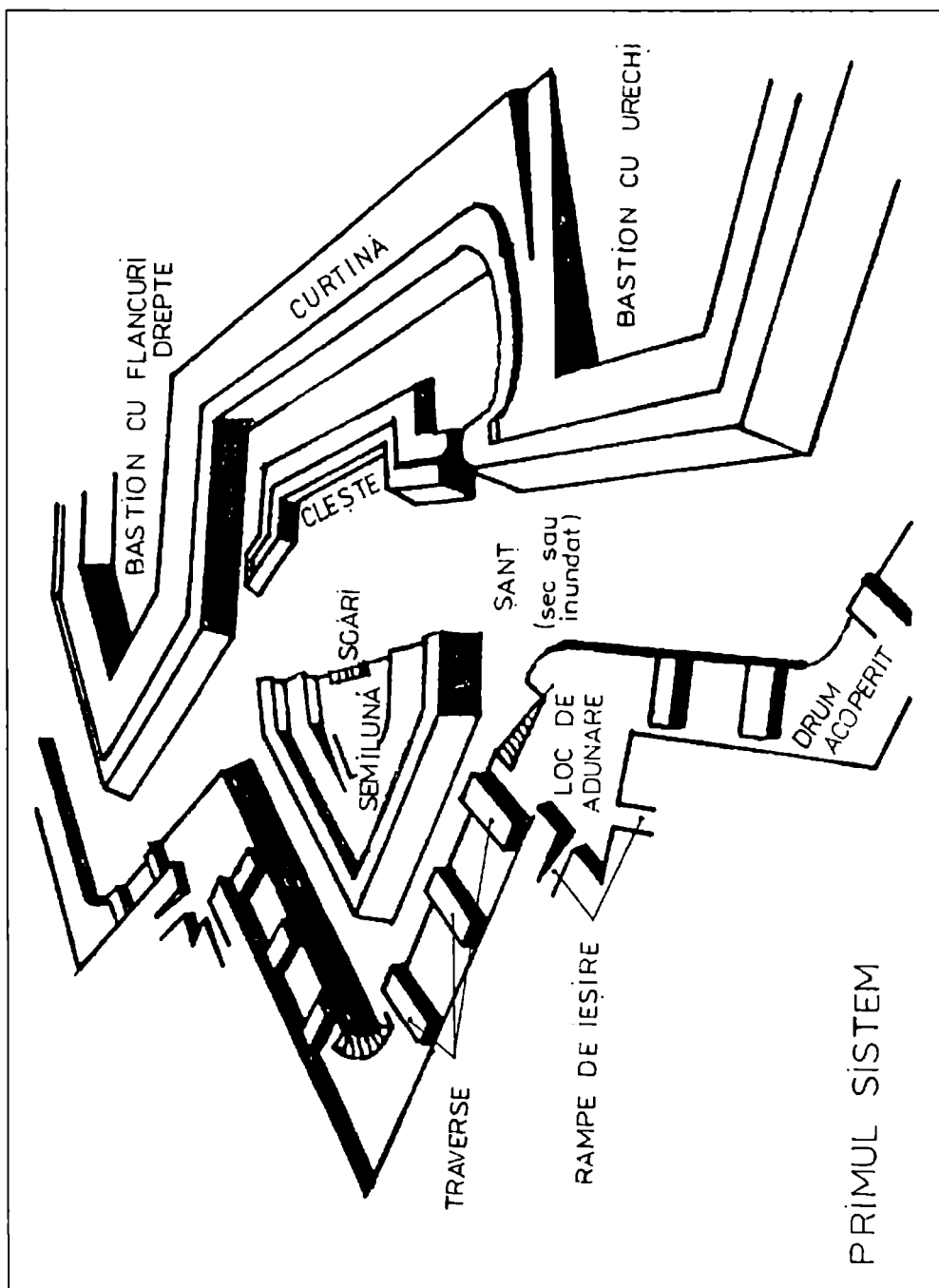

Fig. 5. Plan ideal reprezentând organele primului sistem de fortificații bastionare conceput de Vauban (după Colonel Rocolle).

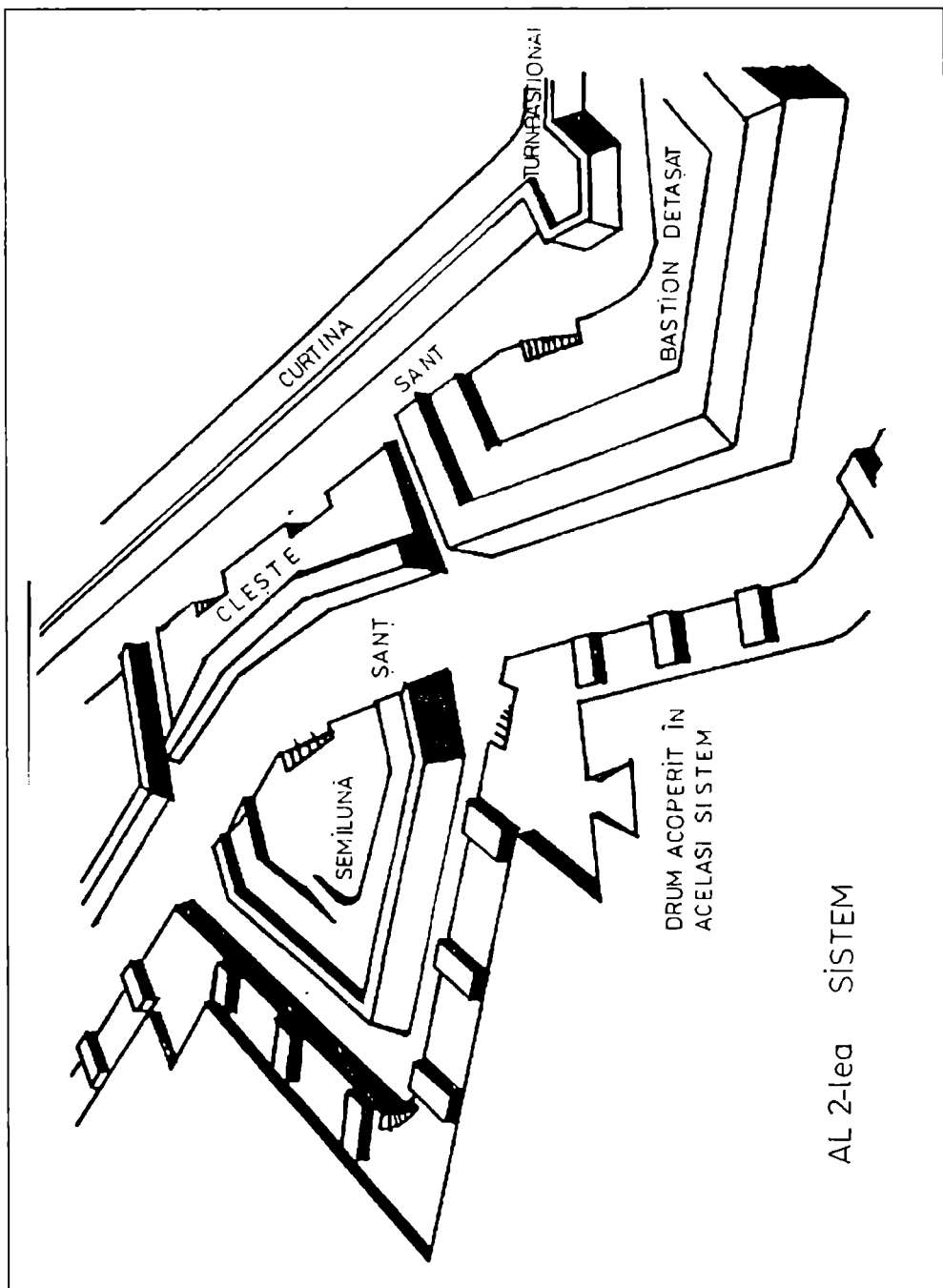

Fig. 6. Eșalonarea organelor ce compun cel de al doilea sistem de fortificații conceput de Vauban (după Colonel Rocolle).

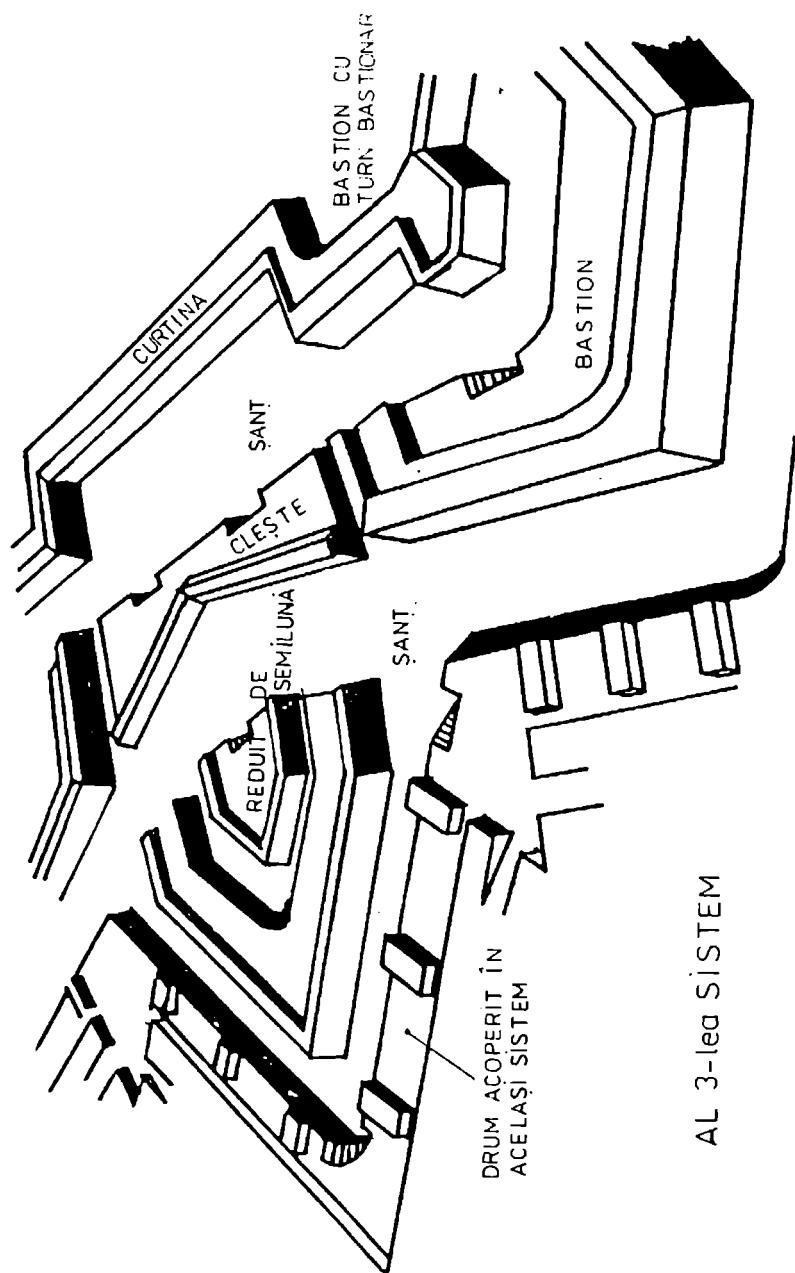

Fig. 7. Plan ideal cuprinzând organele ce compun cel de al treilea sistem de fortificații conceput de Vauban (după Colonel Rocolle).

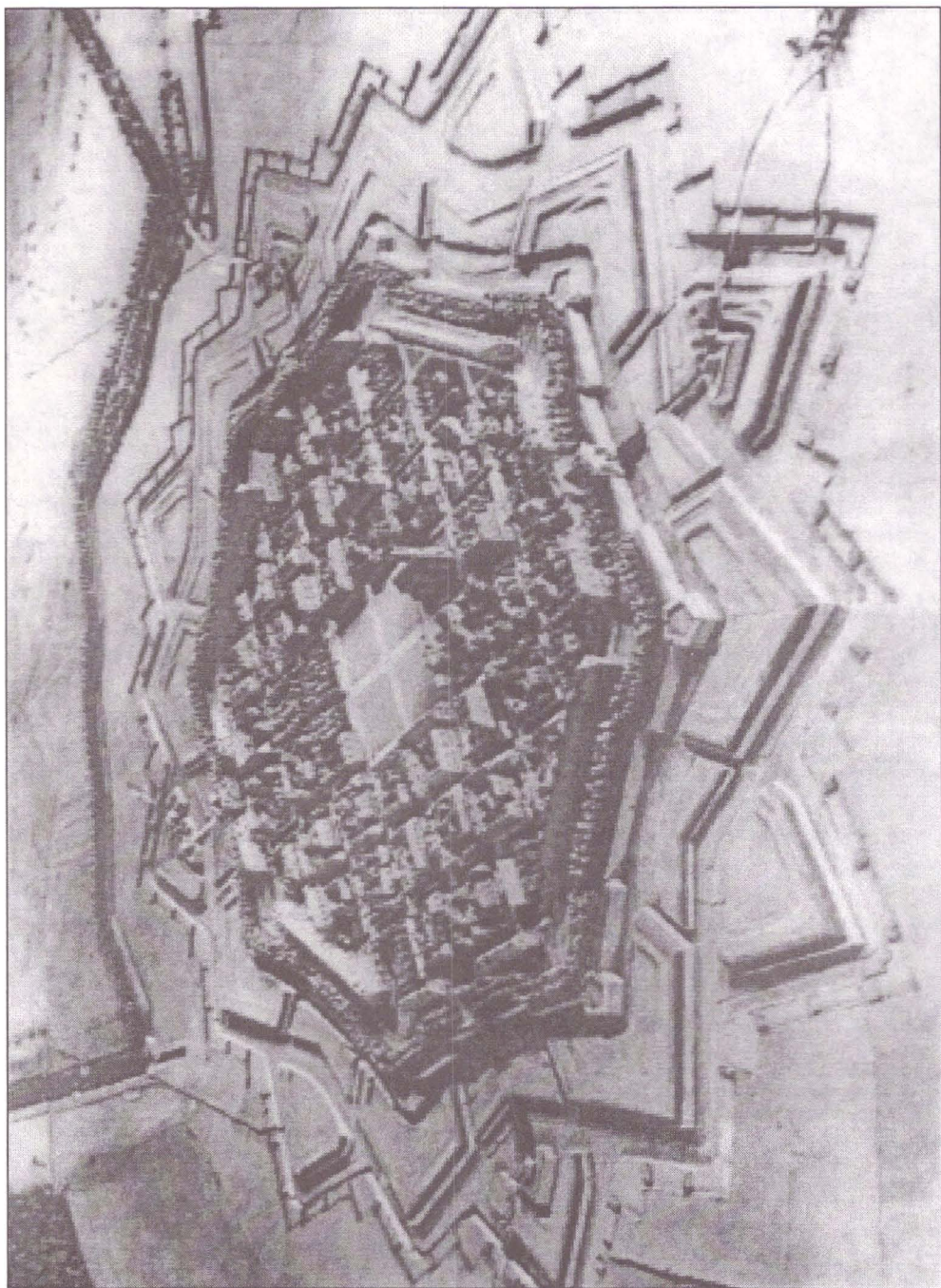
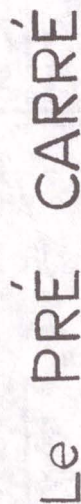

Fig. 8. Macheta fortificației Neuf Brisach din colecția regelui Ludovic al XIV-lea, elaborată după planurile lui Vauban din 1698.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

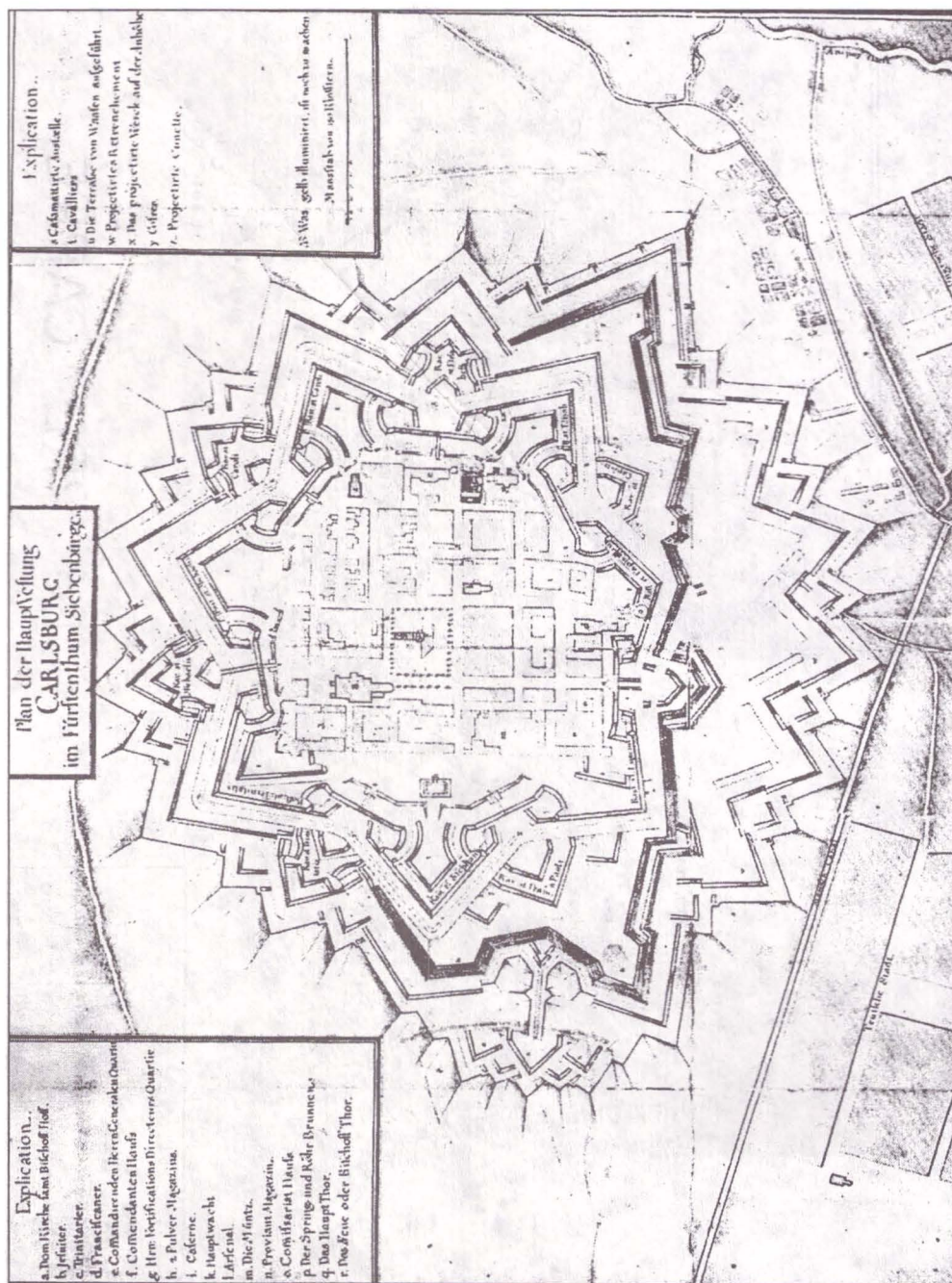

Fig. 10. Planul fortificației bastionare din Alba Iulia întocmit de inginerul Giovanni Morando Visconti și completat de inginerul Konrad von Weiss în 1736 (organele notate cu w, y, și x nu s-au mai construit).

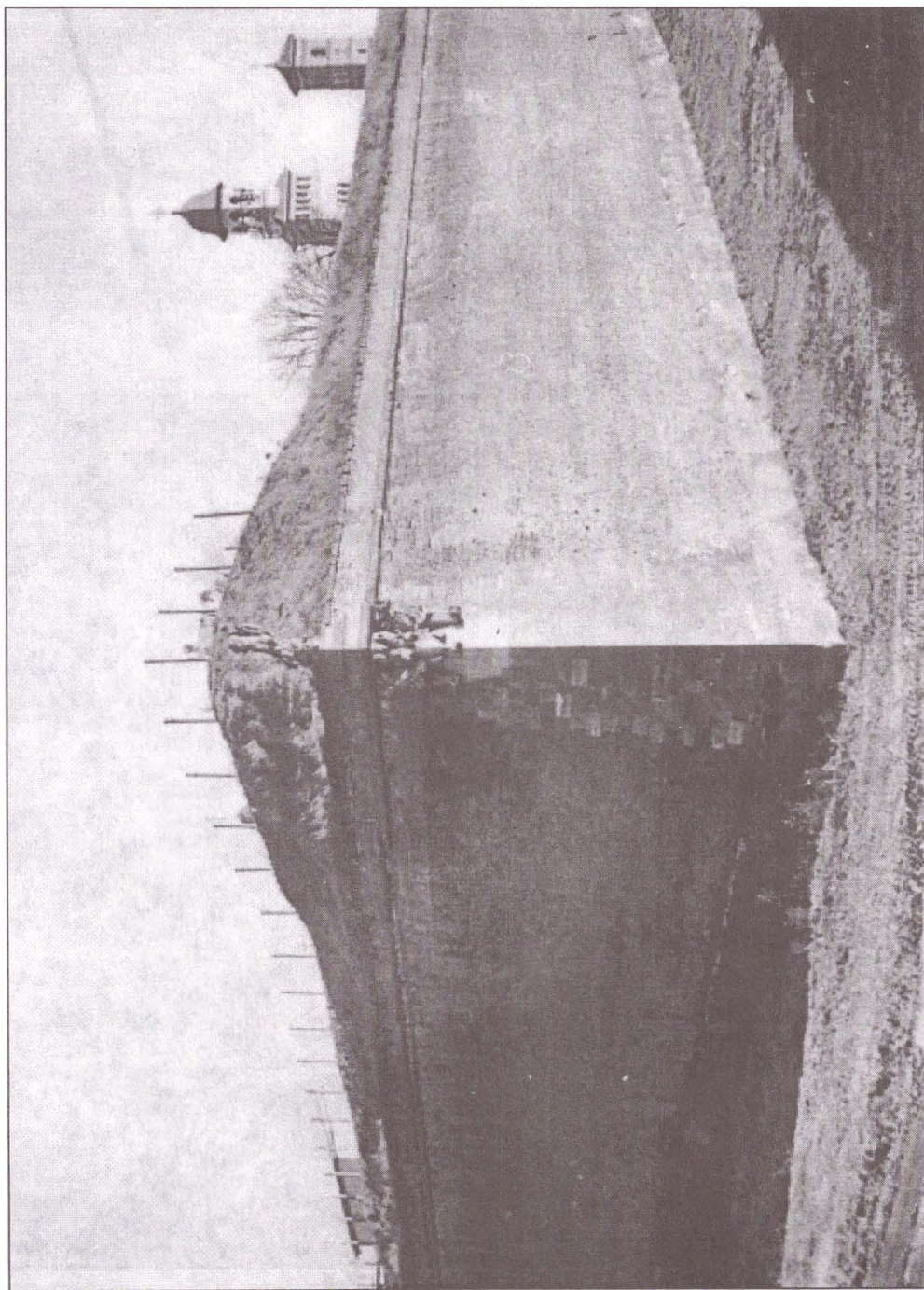

Fig. 11. Alba Iulia, bastionul Sfântul Mihail
www.mcdr.ro / www.cimec.ro

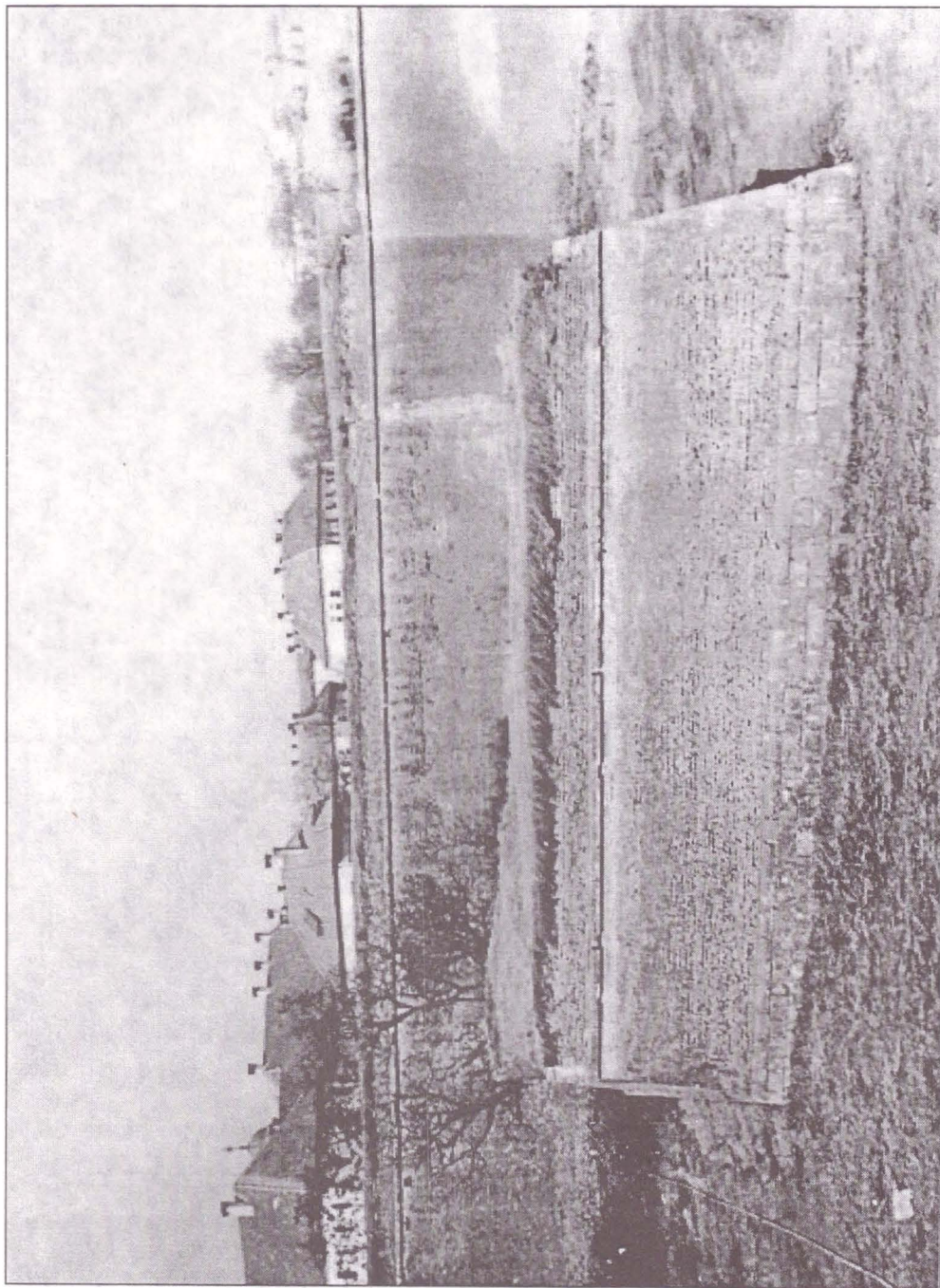

Fig. 12. Alba Iulia, curtină, clește și șanțul fortificației, situate între bastioanele Eugeniu de Savoia și Sfântul Ștefan.

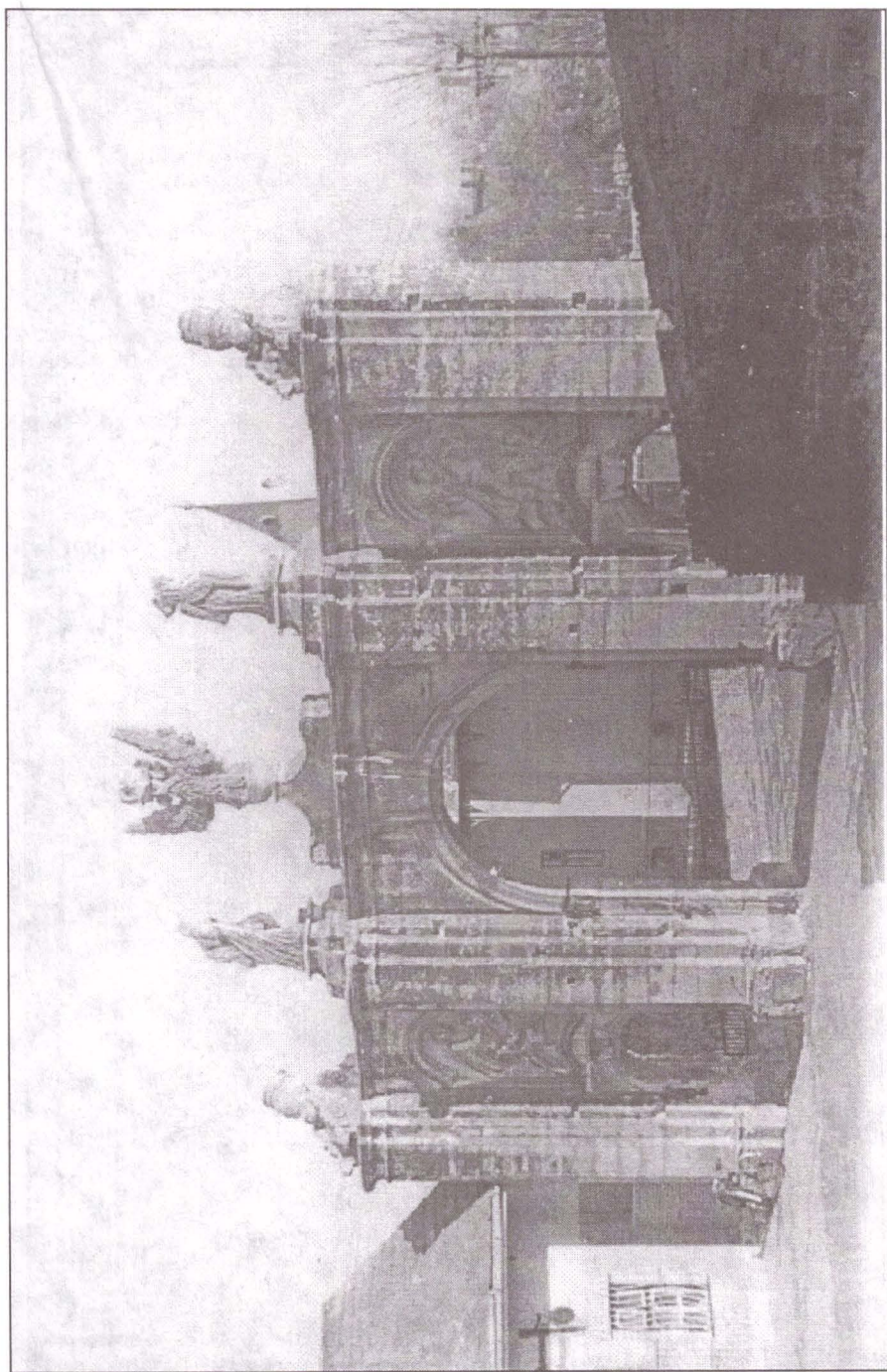

Fig. 13. Alba Iulia, poarta I-a a cetății, fațada interioară.

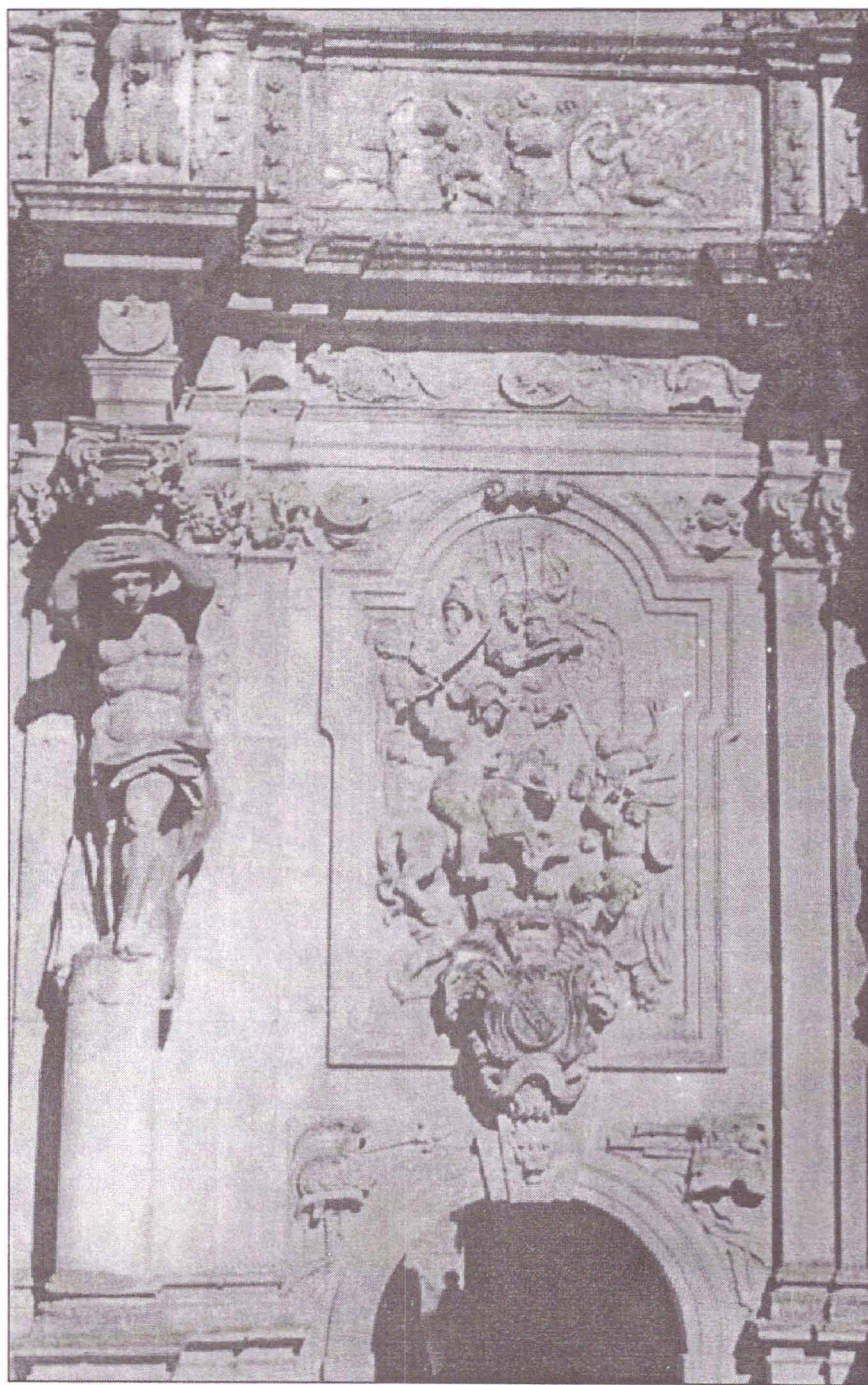

Fig. 14. Alba Iulia, detaliu sculptural de la poarta a III-a a cetății, fațada Interioară.

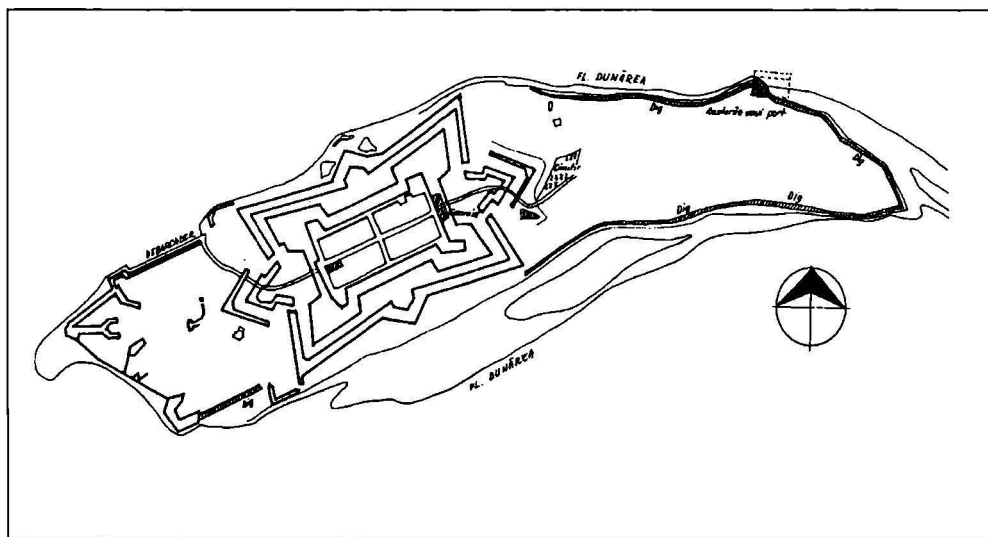

Fig. 15. Planul general al fortificației de pe fosta Insulă Ada-Kaleh.

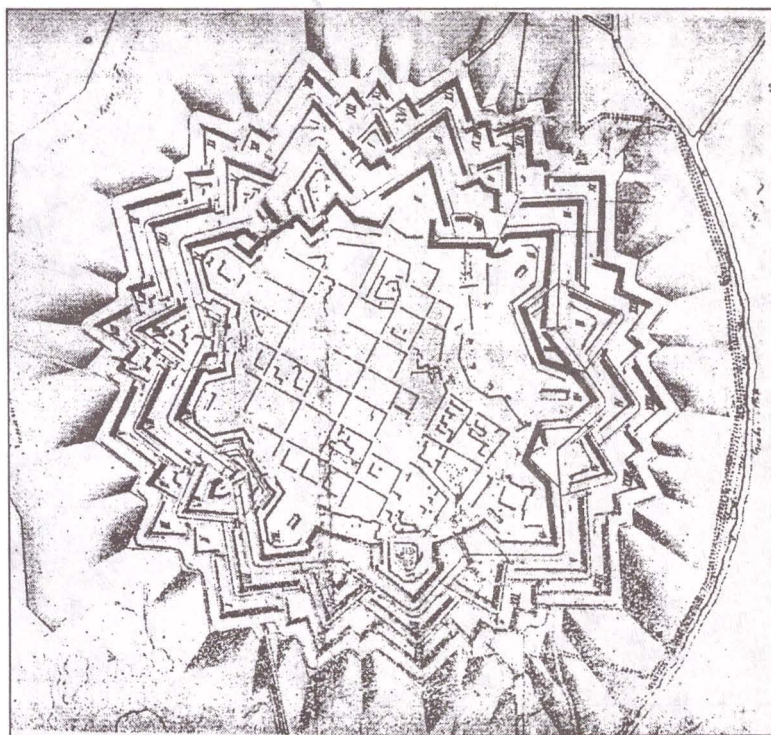

Fig. 16. Planul general al fortificației bastionare de la Timișoara, întocmit în anul 1808.

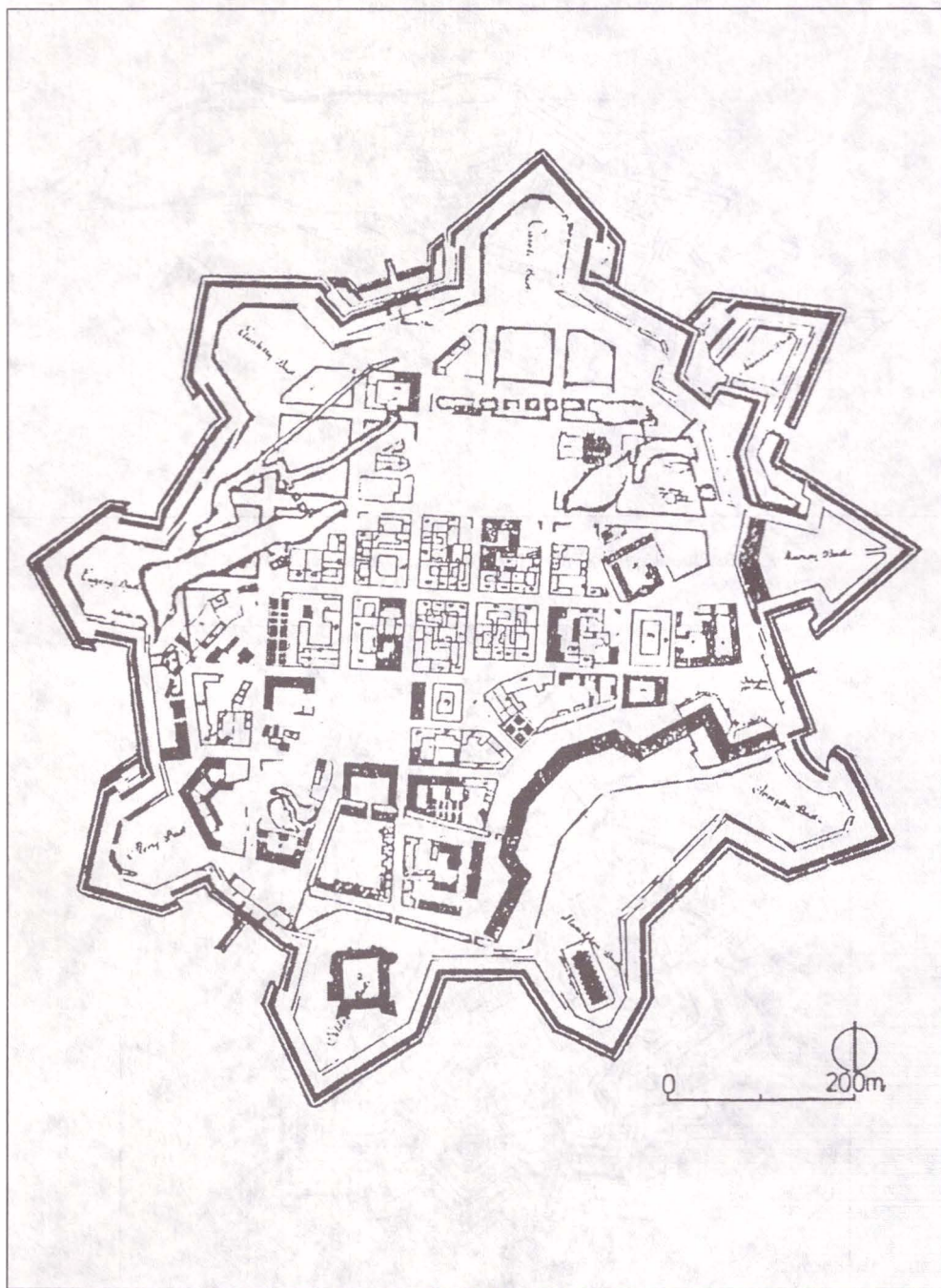

Fig. 17. Planul fortificației Timișoara din 1752 cuprinzând linia magistrală (curtine și bastioane) și împărțirea spațiului interior (după M. Oprîș).

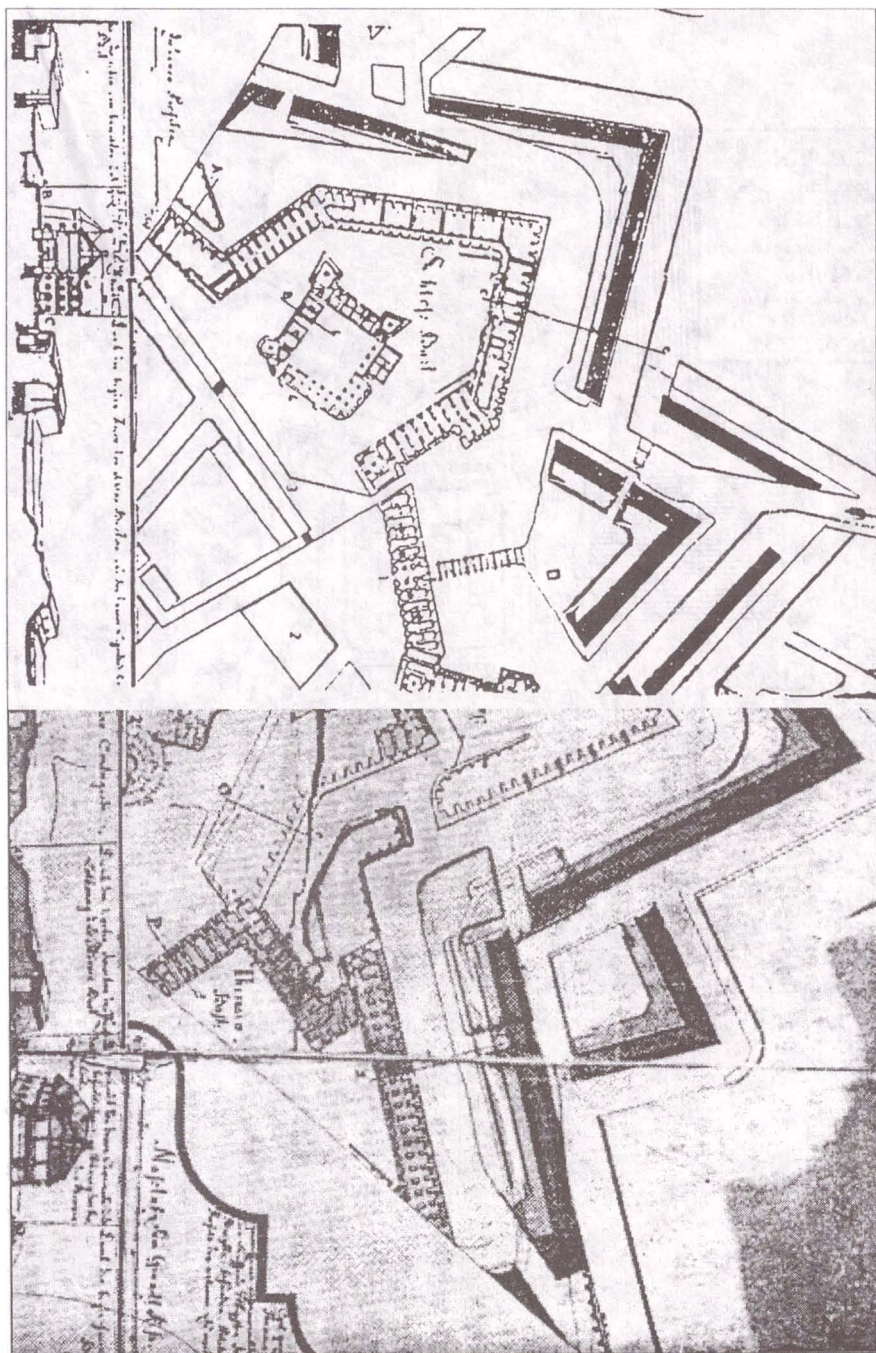

Fig. 18. Timișoara, planuri din 1748 cuprinzând lucrările ascunse din bastioanele Castelului și Terezia și din curtile aferente (după M. Opreș).

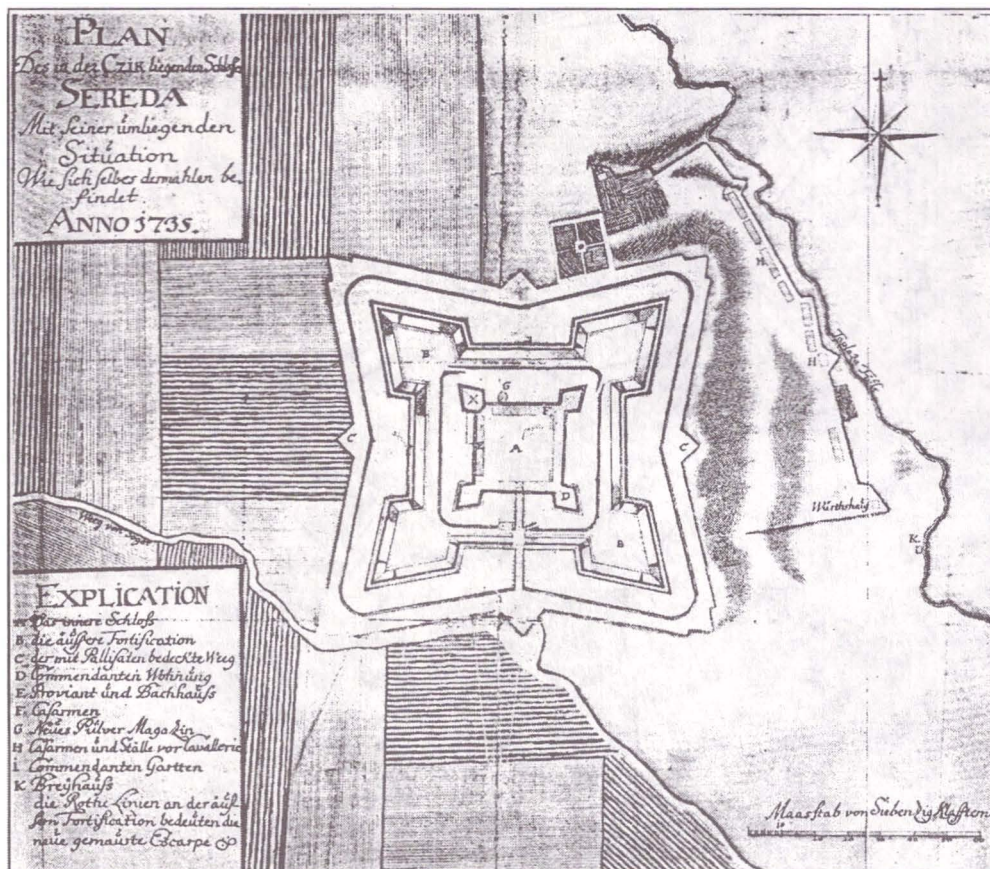

Fig. 19. Proiect din 1735 cuprinzând refortificarea castelului medieval de la Miercurea Ciuc.

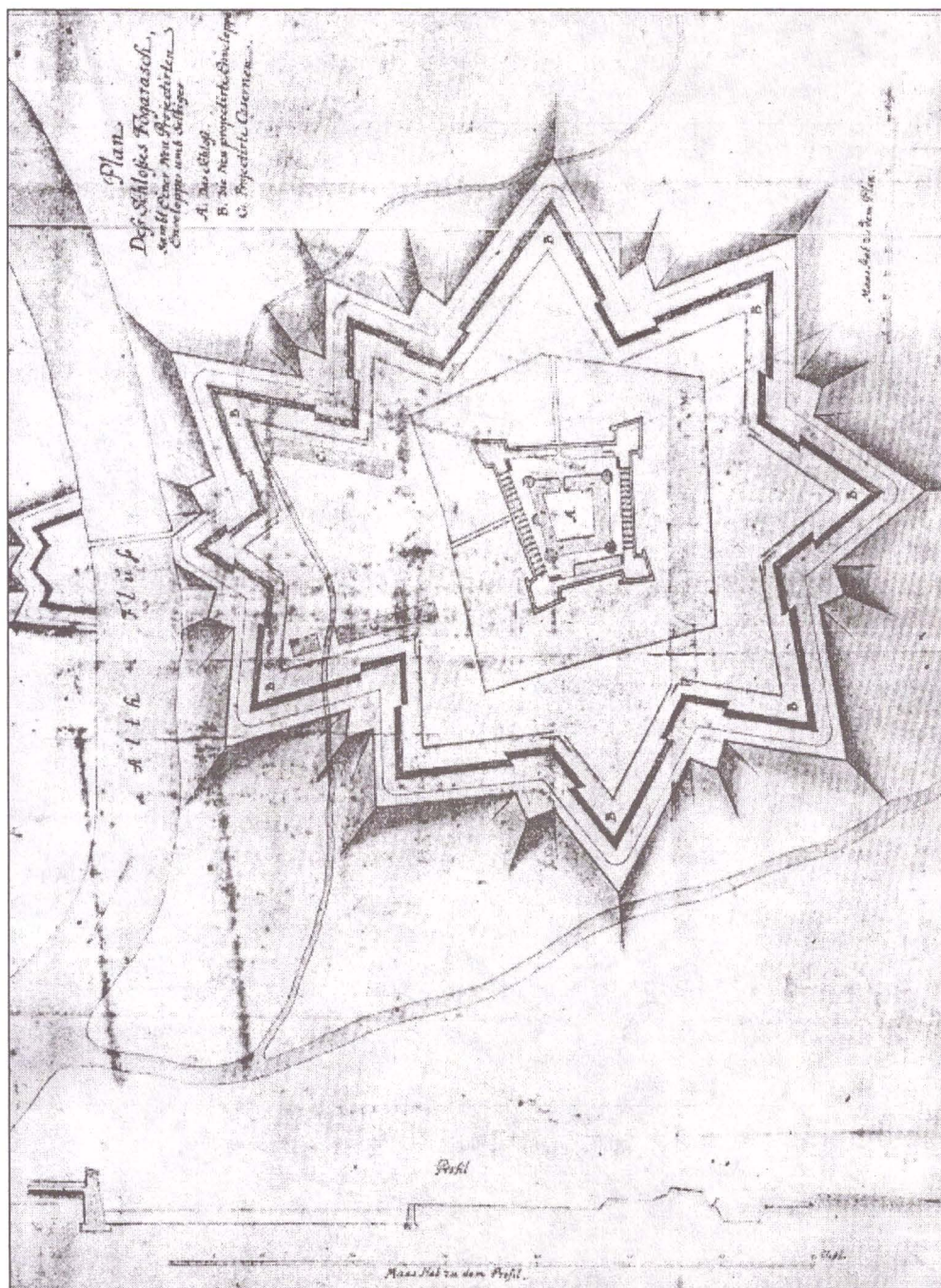

Fig. 20. Proiectul lui Konrad von Weiss din 1736 cuprinzând refortificarea în sistem bastionar a castelului medieval din Făgăraș.

Fig. 21. Proiectul de fortificare a orașului Sibiu întocmit de Inginerul Giovanni Morando Visconti completat de Konrad von Weiss, 1736.

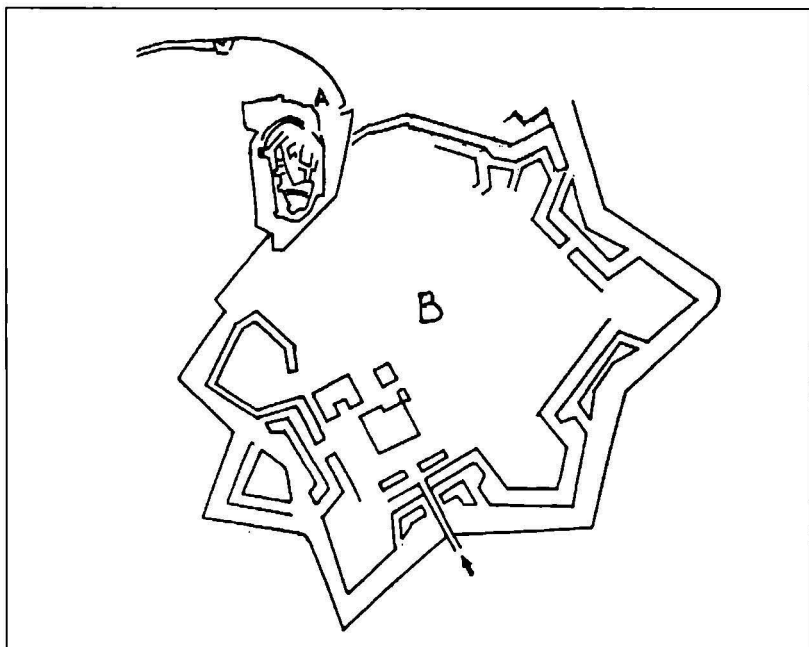

Fig. 22. Proiectul inginerului Visconti pentru noua fortificație bastionară de la Deva (A – cetatea medievală. B. – fortificația bastionară proiectată).

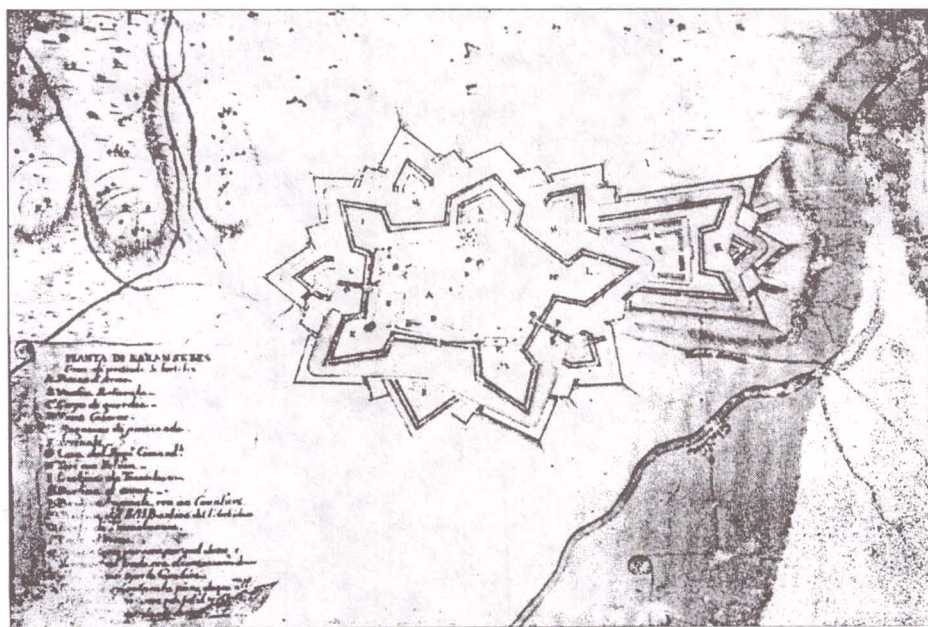

Fig. 23. Proiect de fortificare a Caransebeșului, întocmit după 1718.

PROCESUL VRĂJITOARELOR DIN CHIRPĂR (1727-1728)

Ioan ALBU

Procesul vrăjitoarelor desfășurat la Chirpăr în 1727-1728 nu este doar unul dus împotriva unor persoane individuale, ci el se constituie deopotrivă într-o posibilitate de percepere, decelare și deci cunoaștere a motivelor și condițiilor în care s-au desfășurat procesele de vrăjitorie în Transilvania, dar și în Europa central-răsăriteană. Fiecare chestiune asupra căreia ne aplecăm ca istorici conține întotdeauna o anumită măsură, o anumită parte despre individual și unic, deopotrivă însă și despre general, despre ceea ce trece de particular.

Creșterea numărului de procese de vrăjitorie în secolul al XV-lea este și o urmare a birocratizării din administrația juridică, și prin creșterea numărului arhivelor¹. În secolele anterioare biserica a respins credința în existența vrăjitoarelor, la fel cum a procedat și cu alte superstiții, cu timpul însă ideea și-a făcut loc în dogmele bisericești (inițial Thomas d'Aquino). Credința în magie, aspru pedepsită de Biserica catolică, se răspândește în mod stereotip și subversiv la scara întregii societăți² și mai ales în mediul rural. Pe de altă parte însă, nimeni nu se va putea prevala de faptul că nu crede în existența vrăjitoarelor, care trebuiau exorcizate. Credința în vrăjitorie și procesele vrăjitoarelor însele nu au constituit o expresie a trecerii de la evul mediu spre epoca modernă timpurie, ci un fenomen cunoscut din evul mediu, dar în măsură deosebită al epocii moderne timpurii. Ștefan I al Ungariei promulga, între decretul său, și unul cu privire la vrăjitoare: cap 31: *De strigis*, reluat apoi de Ladislau cel Sfânt și de Coloman, în jurul anului 1100, „*De strigis vero que non sunt, ne ulla questio fiat*”. În Germania, dominicanii din Köln și inchișitorii Heinrich Institoris și Jakob Sprenger, cu ajutorul bunei papei Inocențiu al VIII-lea „*Summis desiderantes affectibus*” (1484), au fondat instituția „proceselor vrăjitoarelor”, codificată în „*Mal-leus maleficarum*” (*Hexenhammer*, 1487/1488).

Apogeul persecuțiilor îndreptate împotriva vrăjitoarelor se situează între 1560-1670⁴. În Ungaria sunt cunoscute aproape 2000 procese între secolele XVI și XVIII.

1. Jean-Michael Sallmann, Hexen. In: *Geschichte der Frauen*, vol 3, *Frühe Neuzeit*, coord. Georges Duby, Michelle Perrot, p. 462-474.

2. Marcel Mauss, Henri Hubert, *Teoria generală a magiei*. Iași, 1996, p. 116.

3. Gábor Klaniczay, *Ruguri târzii în Europa centrală și orientală*, în Robert Muchembled (coord.), *Magia și vrăjitoria în Europa din evul mediu până astăzi*, București, 1997, p. 222.

4. Robert Muchembled, *op. cit.*, p. 54.

Acuzațiile regulate încep după 1565, aproape simultan în diferite regiuni, în Transilvania (Cluj, Sibiu), în Debreținul calvin, în nordul lutheran al Ungariei sau în orașele transdanubiene din vest⁵. „Goana după vrăjitoare” este accentuată după introducerea Reformei. La 1577, clerul de acum evanghelic nu s-a dat înapoi de la introducerea printr-o hotărâre sinodală a urmăririi vrăjitoarelor pe Pământul Crăiesc⁶.

În centrul și estul Europei o perioadă de puternice persecuții se situează între 1680 și 1695, pentru sudul Transilvaniei până după 1700. În sudul Germaniei și Austria, în câțiva ani, acuzațiile de vrăjitorie provoacă peste 280 de procese. Numărul proceselor nu a început să scadă decât de la începutul secolului al XVIII-lea⁷.

Începând cu 1690 numărul proceselor face un salt neașteptat, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea au existat în medie 50-60 de procese într-un deceniu, pe ansamblul Ungariei, inclusiv în Transilvania. Cifra se dublează între 1690 și 1710, se împătește între 1710-1750. La Szeged în 1728 are loc un proces de amploare unde au fost executate 14 vrăjitoare. Furia populației Szegedului, încercată de inundații și apoi secetă, se îndreaptă împotriva vrăjitoarelor care ar fi vândut ploaia turcilor. Valul de persecuții a scăzut o dată cu decretul Mariei Tereza (1756, 1768), prin care se interziceau procesele de vrăjitorie⁸.

Îndesirea proceselor se produce mai ales după publicarea în Austria la 1656 a codului de procedură penală „Praxis Criminalis”, întemeiată pe doctrinele demonologului din Liepzig Benedict Carpzov, care constituie noul cadru juridic al persecuțiilor.

Persecuțiile împotriva vrăjitoarelor izbucnesc în țări măcinate de războaie civile sau de conflicte cu alte state, de catastrofe naturale, în care spaimele seculare, născute în vremuri străvechi, renasc din propria lor cenușă⁹.

Cronicele și jurnalele săsești vorbesc despre secolul al XVII-lea ca despre o perioadă de profundă decădere¹⁰, tensionată de noi epidemii de ciumă izbucnite la 1604, 1636 și 1660, de decăderea morală condamnată de scrierile contemporane îndeosebi de la jumătatea secolului al XVII-lea (cămătărie, politică matrimonială, divorțuri)¹¹. Certurile și procesele de familie culminează la Sibiu cu așa-numita afacere Gotzmeister din 1645-1646¹².

O nouă epocă, plină de frământări, începe o dată cu lupta Transilvaniei pentru și împotriva casei de Habsburg¹³, mai cu seamă după intrarea Transilvaniei sub stăpânirea habsburgică¹⁴. Zonele sudice ale Transilvaniei au fost deosebit de afectate.

5. Gábor Klaniczay, *op. cit.*, p. 230.

6. Cf. C. Göllner, *Hexenprozesse in Siebenbürgen*, Cluj, 1971, p. 58.

7. Gábor Klaniczay, *op. cit.*, p. 228-230.

8. *Ibidem*, p. 230.

9. J. Palou, *Vrăjitoria*, Timișoara, 1992, cap. „Mizerie și vrăjitorie”, p. 20-28.

10. Cf. M. Philippi, *Michael Weiß. Sein Leben und Wirken in Wort und Bild*, București, 1982.

11. Cf. J. Seivert, *Die Grafen der sächsischen Nation und Hermannstädtischen Königsrichter im Großfürstenthume Siebenbürgen*. În: Ung. Mag. III, 1783, p. 394 sqq. și G. Gündisch, *Soziale Konflikte in: Hermannstadt um die Mitte des 17. Jahrhunderts*. În: FVL 3 (1960), p. 57 sqq.

12. Cf. G. Gündisch, *op. cit.*, p. 57 sqq.

13. K.K. Klein, M. Depner, *Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg 136 – NN, Hermannstadt und die Sachsen im Kampf für Habsburg 1598-1605*, în AVSL 14/2 (1878), p. 359-411.

14. Cf. J. Duldner, *Zur Geschichte des Überganges Siebenbürgens unter die Herrschaft des Hauses Habsburg; die Jahre 1687-1691*, în: AVSL 30 (1902), p. 178-253.

În iulie trupele imperiale înaintează până sub zidurile Sibiului sub comanda generalului Friedrich von Scherffenberg, iar în 1687 generalul Caraffa pătrunde în oraș¹⁵, Sibiul devenind cartierul general al armatei austriece. În anul următor Leopold preia „protecția” asupra Transilvaniei. Austrieii și turcii luptă înverșunat pentru stăpânirea Transilvaniei până la 1699, când prin pacea de la Karlowitz Imperiul otoman recunoaște oficial stăpânirea habsburgică asupra Transilvaniei¹⁶.

Văzută ca protest consecvent împotriva religiilor dominante și speranță a celor revoltați, vrăjitoria a fost interpretată drept o consecință a mizeriei. Credința în magie, în vrăjitorie, deosebit de persistentă în societatea amurgului evului mediu și în epoca modernă timpurie, este deopotrivă un produs al stării de îngrijorare, al temerilor, dar și al speranțelor unor straturi sociale¹⁷. Vrăjitoria este un agent al crizelor sociale¹⁸, iar vrăjitorii sunt victime ale adversității sociale¹⁹. Magicianul primește din exterior o permanentă încurajare²⁰. Mai ales după introducerea Reformei, istoricii vorbesc despre un fenomen de *disciplinare socială*²¹, prin măsuri care impun anumite limite prin regulamente sau reglementări privitoare la botez, nunți, înmormântări, vestimentație etc. Cu precădere din secolul al XVII-lea sunt date de către orașe sau bresle o serie de dispoziții de interdicere și sancțiuni împotriva luxului vestimentar - motivate în primul rând pe principii religioase - care deși se referă la întreaga comunitate urbană, avea totuși caracter diferențiat de la o localitate la alta. Fiecare stare socială avea dreptul de a purta anumite tipuri de veșminte, materiale textile, blănuri sau croiuri²².

Mutațiile din regiunile rurale de la sfârșitul evului mediu au fost făcute răspunzătoare de acumularea proceselor de vrăjitorie. Concentrarea proprietății pământului și destrămarea legăturilor colective, deci apariția capitalismului agrar, împingeau săracii spre margine, mai ales văduvele. Bănuiala de vrăjitorie exista mai ales în mediul rural, unde era îndreptată în special asupra oamenilor marginalizați²³.

Vrăjitoria este fie ereditară, posedarea pretinselor puteri trecând din generație în generație, fie rezultatul inițierii de către alți vrăjitori²⁴.

15. „auf ein starkes Zuschieben der Stände und Königsrichters”. M. Philippi, *Der Bürgeraufstand von Kronstadt 1688. Ein Beitrag zur Geschichte Siebenbürgens am Ende des 17. Jahrhunderts*. În: *Beiträge zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, p. 325 citează din cronicarul Mederus.

16. Cf. în acest sens R. Goos, *Österreichische Staatsverträge, Fürstentum Siebenbürgen (1566 bis 1690)*, Wien, 1911; M. Philippi, *op. cit.*, p. 227 sq.

17. M. Mauss, H. Hubert, *op. cit.*, p. 173.

18. J. Palou, *op. cit.*, p. 20-28.

19. *Ibidem*, p. 6.

20. *Ibidem*, p. 9 sq., 13 sq.

21. Noțiunea a fost introdusă se pare de Gerharg Oestreich, cf. G. Oestreich, *Strukturprobleme des europäischen Absolutismus*, în idem., *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*, 1969, apud H. Klueting, *Das konfessionelle Zeitalter 1525-1648*, Stuttgart, 1989, p. 15, 149.

22. V. și comunicarea Doinei Năgler, *Norme și sancțiuni din Transilvania referitoare la vestimentație* (Sesiunea „Izvoare ale istoriei și culturii transilvane. 120 de ani de arhivă publicată în Transilvania”, Sibiu, 7-8 iunie 1996).

23. R. Muchembled, *op. cit.*, p. 27.

24. V. și în procesele de la Criț (Deutsch-Kreuz), unde se pun întrebări cu privire la soț, soție și copii, în afara celor referitoare la alți vrăjitori cunoscuți de către inculpați.

Comunitățile umane implică existența unor așa-numite grupuri autonome. În esență, acestea erau grupe de ajutorare, ele fiind cele care profitau și se foloseau de cele mai multe funcții pe care le exercită astăzi statul. Nu pentru că le fuseseră transmise, ci pentru că statul nu le luase încă asupra sa. Familia era pe departe prima dintre aceste grupuri de autoajutorare. Cu cât o familie era mai mare, cu atât mai cuprinzător putea să acționeze în sensul unei întreprinderi politice, economice sau caritative. Membrii puteau să-și împartă mijloacele și dispuneau în acest fel de „capital”, care putea fi investit în educație, afaceri, stăpânirea unor bunuri imobiliare, funcții care se moșteneau (v. familiile de patricieni), profit comercial, prestanță, clientelă. În acest fel erau îngrijiți bătrânii, handicapații. Cele mai puternice grupe de întrajutorare au luat naștere acolo unde înrudirea, locuirea și legătura religioasă se întâlneau. Ne miră de ce zonele protestante, deci și Transilvanis, și în special zonele sașilor au cunoscut asemenea forme în deplinătatea lor. Nesiguranța generală mărea importanța grupelor de autoajutorare, în forma familiei, neamurilor, dinastiilor, cartierelor, vecinătăților, satelor, ghildelor, comunităților religioase, ele fiind niște insule ale încrederii și solidarității într-o lume instabilă și periculoasă, ceea ce nu înseamnă că în interior nu existau tensiuni și conflicte²⁵.

Concepția, păstrată îndelung în închipuirea europeană, că vrăjitoria aducătoare de rele, de nenorociri și demonică este strâns legată de natura feminină, și de faptul că, în sens larg, în fiecare femeie se ascunde o potențială vrăjitoare. Astăzi se poate afirma că acest clișeu a luat naștere pe la 1400 și s-a menținut în dreptul penal până la sfârșitul secolului al XVII-lea, iar în centrul Europei și în Transilvania până la mijlocul secolului al XVIII-lea.

În secolul XIX clișeul a fost preluat de curentul romantic și în culegerile de basme, în romanul istoric, în pictură și muzica lirică adecvată gustului vremii. În acest fel vrăjitoria devenea parte a legendei negre a unui ev mediu încă puțin cunoscut și în bună măsură mitic. Istoricii încă mai au dificultăți în a se desprinde de această imagine obsesivă. Când Jules Michelet publica la 1862 *La Sorciere*, o carte provocantă, deopotrivă un minunat imn dedicat femeii, se întorcea împotriva acestui loc comun al tradiției istorice (zice Michelet „pentru fiecare vrăjitor există zece mii vrăjitoare”²⁶). Vrăjitoare nu este nici urâtă, nici bătrână, nici măcar rea. Este pur și

25. R. Muchembled, op. cit., p. 64 sq.

26. Fr. Teutsch, *Sächsische Hexenprozesse*, în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde”, N.F., vol. 39, fasc. 3, Sibiu, 1915, p. 710: Nr. 1, 1695, Georg Schobel, din Criș (Deutsch-Kreuz) acuzat inițial singur, apoi, la 1699 (*ibidem*, p. 712 sq., nr. 3), împreună cu soția sa. Cei doi soți care au refuzat să dea de băut unui soldat, îl amenință pe acesta, care devenise prea insistent „Wart nur, du solst dieses bekeehen”. Soldatul suferă curând de dureri la braț și picior (Arm und Fuß krumb geworden), în grajd s-au găsit un craniu și părți de schelet uman. După tortură, acuzatul recunoaște practicarea magiei, a vrăjitoriei, că a otrăvit o persoană, că știa să farmece vitele și poamele (p. 731 sq.). Întrebat despre câte feluri de farmece cunoaște, acesta răspunde: „1. am Vieh. 2. etliche an Früchten, 3. etliche an Butter, 4. etliche an Milch, 5. etliche an Menschen, 6. etliche an Geldt schaden. Din acestea toate acuzatul a învățat doar farmece asupra animalelor și poamelor. Își apără soția, despre care susține că nu a practicat nimic din vrăjitorie. Acuzatul recunoaște „Ich habe dem Teuffel gedient und mich ihm verschriben und einen Bundt mit ihm gemacht”. Amintește și de existența altor vrăjitori sau vrăjitoare, 6 femei și un bărbat, una dintre bătrâne, citată mai întâi s-ar pricepe la toate soiurile de vrăjitorie (p. 734). În cele din urmă și soția lui Georg Schobel recunoaște „Wir haben den Seegen nicht von Gott sondern von Teuffel”. Ambii au fost executați.

simplu o întruchipare a femeii, „a mamei, a păzitoarei delicate și cusătoresei de încredere”, pe care a transformat-o în figura centrală a lucrării sale - o victimă, iar nu o criminală. Dar la încercarea de a valorifica imaginea vrăjitoarei, Michelet a devenit victima aceleiași logici, ale cărei urmări vroia să le expună critic și pentru care făcea răspunzătoare Biserica: asimilarea, punerea pe același plan a puterilor oculte.

Prin tema vrăjitoriei avem acces la un sistem de concepții, la relațiile între oameni și puterile supranaturale și la rolurile bărbatului și femeii în evul mediu târziu și epoca modernă timpurie. E vorba despre o istorie complexă care, dincolo de toate generalizările necesare, impune luarea în considerare a nuanțelor temporale și spațiale.

Istoricii se află în fața multor întrebări despre persecutarea vrăjitoriei și despre creșterea bruscă a violenței antifeminine. Se aduc aici mai multe argumente și motive. Se acceptă în general că vrăjitoria este o expresie a mizeriei epocii, iar persecutarea ei un răspuns la catastrofele naturii care bântuiau asupra oamenilor. O epidemie, o recoltă proastă, un deces inexplicabil sau o nenorocire erau lucrările Diavolului. Istoricii au dezgropat astfel vechea teorie a țapului ispășitor, emisă de antropologi la sfârșitul secolului XIX; societatea avea nevoie de vinovați. Ei erau găsiți între cei neintegrați, grupele aflate la periferia societății, care au dat un tribut greu persecuțiilor. În primul rând femeile, cele mai bătrâne, urâte, sărace sau agresive, cele care insuflau frica. Comunitățile rurale puteau în acest mod să-și descărce tensiunile acumulate asupra celor mai slabi membri.

Această mare frică care a cuprins oamenii în amurgul evului mediu și în zorii epocii moderne s-a accentuat în condiții sociale și economice nefavorabile. Mutațiile din familie (transformarea familiei) trebuie să fi jucat un rol important. Astfel vârsta din ce în ce mai târzie a căsătoriei, începând cu secolul al XVI-lea, împreună cu morala sexuală din ce în ce mai fermă, sub influența Reformei protestante și catolice, a putut să provoace mari frustrări tinerilor bărbați excluși atât de pe „piața căsătoriei”, cât și de la posesiunea pământului. Toate aceste chestiuni, chiar luate împreună, nu pot explica fenomenul în totalitatea lui. Nu toți bărbații acuzați de vrăjitorie au făcut greșeala de a se căsători cu o „vrăjitoare”, deși procentul văduvelor între vrăjitoare este mai mare decât respectivul procent din populație, cele mai multe vrăjitoare erau căsătorite sau la vârsta la care se puteau căsători, unele chiar fiind de rang social înalt. O victimă ușoară o constituiau, la celălalt capăt al piramidei vârstelor, vădulele, uneori cu mulți copii, adesea aflate în greutate economice și fără legături sociale, deoarece o recăsătorire era exclusă în cazul lor. Studiile arată că, în majoritatea proceselor de vrăjitoare, cele mai multe femei acuzate erau singure, fără un soț, un fiu, un frate, și pentru care legile moștenirii nu se aplicau.

Mai rămâne teza adusă deja de Michelet despre femeile ca păstrătoare a medicinei populare, cea care era ținta preferată a inchizitorilor și judecătorilor laici, convinși că doar diavolul le-a putut împărtăși asemenea cunoștințe. Această mutație a greutății dinspre magia albă spre cea neagră este clar percepută în tratatele despre demonologie. Dacă femeia are puterea de a vindeca cu mijloace simbolice și cu plante, oamenii își pot închipui că în același mod poate face și rău. Practica juridică le dă dreptate. În toate zonele pentru care s-au făcut cercetări procentul moașelor și

vindecătoarelor acuzate de vrăjitorie este foarte mare. Cu cât sunt mai în vârstă, cu atât au o experiență mai mare și sunt deci mai supuse bănuiei²⁷.

Un simplu răspuns în răspăr, prin care „se întoarce vorba”, putea aduce pe cineva în situația de a fi bănuț: „*Vielleicht werden es noch andere gehäubte Truden/ Hexen als ich*”²⁸.

Adesea se aduceau acuzații legate de frustări sociale, de ranchiună, bunăoară o doică neinvitată la o nuntă se războacă asupra unei femei și unui copil nevinovat²⁹. În procesul de la Chirpăr se invocă faptul că, „vrăjitoarea” i-a cerut unei femei pâine albă, ceea ce vorbește și despre condiția sa socială. Pâinea i-a fost refuzată, iar la trei zile după aceasta s-a întâmplat să moară copilul femeii³⁰, chestiuni care au fost puse în directă legătură.

Prezența fizică și implicit presupusa putere a farmecelor vrăjitoarei (Hexendruk) sunt direct responsabile de boală sau nenorocire³¹.

Tot la Chirpăr, preotul satului găsește în pernă lucruri vrăjitoarești („in einem Kopfkissen etwas von Zaubersachen”), vecinii află noduri suspecte în gard (Zauberknöten auf dem Zaun). Într-o duminică dimineața un locuitor al satului vede vrăjitoare pe turnul mare al bisericii.

Povestea rectorului școlii din Chirpăr, audiat separat, avându-i drept martori și pe cantor și pe cloțar, savuroasă prin conținut și prin relatare, aduce felurite mărturii cu privire la fenomene ciudate și nelămurite- cărțile cad și se deschid de la sine, rachete încep să zboare prin încăperea³².

În cele din urmă, „vrăjitoarea” din Chirpăr este supusă temutei „probe a apei”³³. Nu se cunoaște cum s-a încheiat procesul și nici care au fost urmările sale, manuscrisul conținând doar procesul verbal al audierii martorilor, fără sentință.

Anexă

Biblioteca Muz. Brukenthal: Ms. 354, varia:

Hexenprozess in Kirchberg (Chirpăr). Zeugenverhör 1727/28. In der Bengnischen Sammlung 830,1 aufgefunden, wohin offenbar aus Versehen hineingeraten. -1942 o. Z.

P.1

Extractus

Anno 1727 die 3tia octobris comparent Martinus Kirr, uxoris suae, ac Agnethae Filiae, et Andreas Wolff de Kirchberg, pariter Uxoris Suae Annae filiae vero dicti Martni Kirr nominibus et in Personis ut A.A³⁴ : contra et adversus Petrum Votsch de eadem, filiamque ejus Sophiam, ut J.J.³⁵: Ubi primus A. protestando de expensis et

27. V. anexa, p. 3 a documentului, 2, 4.

28. V. anexa, p. 3 a documentului, 1.

29. C. Göllner, *op. cit.*, p. 26.

30. V. anexa, p. 10sq., martorul 58.

31. V. anexa, p. 4, 1.

32. V. anexa, p. 16-18.

33. V. anexa, p. 12.

34. Actores-reclamații.

35. *Inctus*, pl. *incti-pârât*.

fatigiis, Löbl. Judicat! Es haben die beyden J.J. insoderheit aber die Tochter in der Flachsau, nicht nur auf mein Weib, sondern auch über des anderen A. Weib, welche meine Tochter ist, etwas geredet, und Sie beyde einiger Zauberey beschuldiget. Als wir nun solches erfahren, haben wir sogleich die J.J. mit zwey ehrlichen Männern beschickt welchen der Vater geantwortet: Weiß das arme Kind, meine Tochter geredet hat, das will ich auch reden.

J. poprio et filiae suae nomine repl. Hirrauf weiß ich nichts zu antworten als dieses, waß meiner Tochter gesehen und außgesagt, Meines Kindes muste ich mich ja annehmen. Leget darauf die Gerechtigkeit, und verlanget des ersten A. Weib solle sich vorhero von denen vorigen Nachreden, insonderheit aber des Andreas Dieners purgieren; als welcher sie öffentlich vor eine Zauberey außgeschrien, welches ich mit denen damahligen Beaupten und der gantzen Gemeinde beweisen will; Alleine es wäre benanter Andreas Diener vorjetzo nicht zu hause.

Exmissis Partibus fit Interlocutor

Weilen J. sich auf einen Gewehrsmann beruffet und dieser vor dieses mahl nicht gegenwärtig ist, Als(?) wird die Sache biß ad octavam verschoben.

P. 2

Die J.J. comparent iterum. J. stellet seinen Gewehrsmann der aber keine Antwort geben will, indem Er nicht sey a(m) tirtet worden.

Die 19 iterum comparent A A verlangen J. solle seinen Wehrmann stellen.

J. repl.: Ich habe nicht gewust, ob ich meinem Währmann oder aber deinen A.A. vorgebiethen solle. Leget die Gerchtigkeit und sagt: Er hatte ia niemande angeredet, waß aber seinem Kinde wiederfahren, und wer seinen Zustand gesehen, der wird sagen können.

Ich gestehe daß ich solches auch geredet habe.

A. protestatur leget die Gerchtigkeit und begehret den Beweisß.

J. non contrariatur.

Deliberat(ur)

Demnach J. vom seinem Währmann nicht nur abgestanden und sich zum Beweisß erbothen; sonder nauch des Richters Zeichten ad citandum Testes genommen: Als(?) wird sehen hierzu eine Exmission ad octavam geben.

Die 26 Febr. A. 1728. Comparentibus Partibus J. Testes producit Sequentes.

Test primus Johannes Schuster de Kirchberg annor. circ. 60 beim cit. jurat. ex am. fatez. Eben zu der Zeith, als das Gespräche von dieser des J. Tochter, in der Flachsau zugefallenen Begebenheit unter denen Leuthen herumgienge, kamen die Nachbahrinnen einmahls zusammen, und redeten von Selbiger untereinander, sagend: Er därffe noch ein Process daraus entstehen: da dann bald diese, bald jene gesagt, wie sie solches nicht laßen wolte. Unterdeßen kam des.

P 3.

Andr. Wolffs Weib gäntz unvermuthet darzu, und sagte eben dieses; hoc adito. Vielleicht werden noch anders gehäubte Trutten seyn als ich.

Test 2dus. Andr. Drotleff annor. circ. 40. j. e. f.³⁶. Ich weiß nicht anders zu sagen, als daß ohngefehr 12 oder 13 Jahren mein Weib kranck worden ist, in welkher

36. *juratus et fassus est* (a depus jurământul şi mărturia).

Kranckheit sie auch gestorben, habe ich aus ihrem Munde gehöret, daß die Catharina des Hannes Bruder Ehrweib zu ihr käme Aber sie verstab darüber.

Test. 3tus Sophia Hentzelin annor circ. 50 e.j. e.f. in omnibus uti primus Testis.

Test. 4tus. Anna Dolmerin annor. circ. 43.e.j.e.f. Ich hatte eine Tochter, welche ohngefehr für 13 oder 14 Jahren einen Schaden an dem rechten Fuß accurate an dem Knöchel bekommen Der Knöchel ihr auch noch gehend gar außgefallen. Diesen habe ich zum Feldtscherer auf Fagarasch gebracht, und ihn besehen laßen, worauf Er gesagt: Der Schade wäre von denen Bösen: das Gliedmaßen sey außbenommen, wie dann solches auch wirklich herausgefloßen. Auf disses ist das arme Kind auch nach 20.Wochen gestorben.Nach seinem Todt saße ich einstmahls auf dem Heerd und weinete, da kam des Martin Kirrs Tochter Sophia zu mir: diese hatte meiner Tochter zu weynachten aber allezeit in meiner Abwesenheit zu eßen gebracht: und fragte mich warumb ich weinete. Ich antwortete, umb meine Tochter. Hirrauf versetzte sie:Ihr habt auch meine, Mutter im Verdacht, aber ihr thut ihr Unrecht, denn sie hat keine Schuld.

Test 5tus. Sophia Schmidin annor. circ. 30. e.j.e.f. Gott der

P.4

der Herr hat mich für 6. Jahren hart heimgesucht, da denn in meiner Kranckheit die Kirrin mir sehr offein ihrer wirkklichen Leibesgestalt vorgekommen, daß ich von ihrer Erscheinung vieles erlitten habe. Sie gabe mir zwar nicht zu eßen; aber ich bekam doch in meinem Kindbette viele schwartze Fleken auf der lincken Brust, also daß zuletzt auch die Haut von demselben Orth weggegangen ist. Mein Vatter redete sie, die Kirrin zwar darumb an.Allein weilen Er ihr nichts darthun konte, so wurde sie absolviert.Indeßen bethe ich stehs und eyfrigst zu Gott in meinem Creutz.

J. beruffet sich auf mehrere Zeugen. Datur Exmiss.

Die 4. Martii praesentibus iterum Partibus producit J.Testes sequentes.

Test. 6. Laurentius Purprich annor circ. 44. e.j.e.f. In dieser künfftigen Erndte werden es ohngefehr 11. Jahre seyn, daß mein Weib im Kindbette gelegen, da kam die A. nemlich die Wolffin am Sonntag unter dem Gottesdienst zu ihr,und verlangte ein Stück weißes Brodt ihr; Mein Weib aber hatte keines ihr zu geben.Weiter weiß ich nichts.

Test. 7mus. Andr. Kentzel annor.circ. 36.e.j.e.f. Vor etlichen Jahren haben wir den Zehnden gedrosen, da denn der A.Martinus Kirr die außgedroschene Frucht wegführen sollen, da hörte ich, daß er die hinter Anhse etwas angebunden gehabt, auch damit weggefahren ist; Als er aber wieder gekommen, hätte man mit Fleiß nach dem angebundenen Dinge gesehen, aber nichts verspühret.

J. productis hisce Testibus petit iterum Exmissionem Conceditur.

P. 5

Die 8va Aprilis erscheinen sie abermahl A.A. verlangen in der Sache finaliter zu sprechen.

J. repl.: Ich habe auch keine Zeugen mehr; jedoch exhibiret er einige sub aethera. A. adjacenta Relatoria.

Submittiret sich einem Löbl. Judicat ebenfalls und will erwarten, wie und waß daßelbe in dieser Sache für gut erachten wird.

Deliberatum

Indem der Beyden A.A. Weiber als die beschuldigte Theile sowohl als auch des J. Tochter noch dato nicht confrontieren können; selbige auch vor jetzo abwesend

sind; die Ablesung derer Zeugniße und Relatoriorum hingegen in personarum principalium absentia nicht geschehen kan. So wird in der Sache de praesenti auch nichts finaliter gesprochen, jedoch denen Partheyen der 15te Tag anberäümet, an welchem sie erscheinen und die Verlesung derer Zeugniße und Relator ... anhören sollen.

P. 6

Anno 1728 die 1ma Aprilis wird ein Löbl. Judicat auf Ansuchen des Petri Wotsch bewogen auf Kirchberg zu gehen, und daselbst die Gemeinde contra et adversus Martini Kirr Uxorem Catharinam ut et Andreae Wolff pariter Uxorem Annam in puncto einiger Sie beyderseiths beschuldigten und durch sie verübt zu haben sollenden Zaubereyen zu juriren, so dann aber derer Fatenten Fassiones ersichtlich zu verfaßen.

1mus Test. Johannes Thieß annor. circ. 45 j.e.f. Ich weiß daß gewiß als unser ietzigen Hannens Tochter so hart krank war und ihr von denen Hexen der Fuß gefüllet wurde; so schicketen die Eltern der Kirrin Leuthe und redeten sie an, als hätte sie die Kirrin solches gemacht: Denn in wärender Kranckheit schrie die Patientin ohne Unterlaß, nicht laßt mich, helfft mir: Denn die Kirrin und ihre Tochter freßen mir das Leben. Sie fingen auch an miteinander zu schädigen. Wie aber die Sache abgeloffen, weiß ich nicht. Doch ward das Weib auf dieses gar balde gesundt und aus dem beschädigten Orthe des kamen Dörner heraus. Dieses weiß ich auch, wie unser H. Pfarrer so harte krank und ihme das Angesichte so verzickt ware, daß die Kirrin bey ihme und allen Leuthen deßwegen in einen stercken Verdacht gekommen, weiß aber nicht ob der H. Pfarrer ihr Leuthe geschicket habe oder nicht. Dieses habe ich auch gehoret, wie der Kirr den Zehnden geführet, daß er am Säckel an die Furck solte gebunden haben.

2dus Test. Joh. Wolmen annor. circ. 58 j.e.f. Ich habe gehöret, daß wenn die Kirrin iemanden drohete, so müße dem Menschen also bald waß zukommen, wenn sie hernacher der Sachen wegen angeredet würde, so würde es auch beßer mit ihme. Dieses weiß ich auch, daß wie ihm Martin Purprich das Kind verstorben, daß er die.

P. 7

Wölffin überschickte, weiß aber nicht, ob sie ans Rechte kommen sey.

3tius Test. Michael Roth, annor. circ. 56 j.e.f. Habe gehöret und weiß solches auch gewiß, daß die Kirrin und ihre gantze Freundschaft als eine Zauberin im geschrey gewesen.

4tus Test. Joh. Drottloff annor. circ. 45 j.e.f. Das habe gehöret, das unser H. Pfarrer seiner Kranckheit wegen, einen starcken Verdacht auf die Kirrin gehabt.

6tus Test. Joh. Thiess annor. circ. 37 j.e.f. Das habe ich gehoret, das die Kirrin in allerweile fur eine Hexe gehalten worden ist, welche auch unser H. Pfarrer wegen seiner Kranckheit in starckem Verdacht gehabt.

7,8,9,10,11,12,13 j.e.f.omnes uti tertius; ultimus tamen addit das weiß ich, daß unsers Hannen Tochter in ihrer Kranckheit allezeith gesagt: die Kirrin und ihre Tochter freßen sie.

14. Test Agnetha Wollmerin annor. circ. j.e.f. in omnibus uti 3tius

15. Test. Sophia Drotloffin annor circ. 48 j.e.f. Das habe ich gehöret, daß unser Herr Pfarrer seiner Kranckheit halber die Kirrin starck im Verdacht hegabt, wie man denn auch in einem Kopffküßen etwas von Zauber Sachen gefunden hat.

16,17,18,19,20 et 21 omnes j.e.f. uti tertius

22. Test. Michael Thaiß, annor. circ. 30 j.e.f. Habe gehöret, daß die Wolffin solte gesagt haben, es seyn doch noch haübigere Hexen, als ich bin.

23,24,25 j.e.f. omnes uti 3tius. Ultimus addit. Ich habe gesehen, daß als eine Ehrl. Altschafft zum Wolff gegangen

P. 8

2 oder 3 Zauberknotten auf dem Zaun stecken in seinem Hoff stecken

26. Test. Andr, Artz annor. circ. 30 j.e.f uti 3tius hoc adicto: Auch ich habe in der Andr. Wolffs Hoff, auf dem Zaun Stecken einige Zauberknotten gesehen.

27. Test. Joh. Rhimer annor. circ. 72 j.e.f. uti antecedend in omnibus.

28. Test. Catharina Hißling annor. circ. 70 j.e.f. Dieses weiß ich, daß alß meines Bruders Weib so harte kranck wär, in welcher Kranckheit sie auch verstroben, ihre Mutter allezeit gesagt: die Kirrin todtet meine Tochter. Auf welcher der Kirr auch meinem Bruder Leuthe schickete; mein Bruder aber ließ ihm zurück sagen: Sie solten zuförderst die übrigen Leuthe, welche auch geredet, überschicken, alß denn wolte auch er Antwort geben. Aber sie sind zu keiner Thädig kommen.

29. Test Agnetha Drothoffin annor circ. 30 j.e.f. uti 3tius Test.

30. Test Catharina Artzin annor. circ. 30 j.e.f. Ich habe gehoret, daß der Kirrin der Hexerey wegen, zu unterschiedlichen Mahlen Leuthe sind zugeschicket worden. Dieses weiß ich auch, daß die Wolffin zu meiner Mutter und der Pellionischen gesagt: Es sind doch noch haübigere hexen als ich bin, in welcher Hoff ich auch Zauberknotte auf den Zaun Stecken gesehen.

31. Test. Michael Dollmen annor. circ. 70 j.e.f. uti 3tius Test.

32. Test. Andr. Rhener, annor. circ. 70 j.e.f. uti antecedens, hoc addito, das habe ich auch gesehen, daß da eine ehrl. Altschaff in des Andr. Wolffs Hoff beruffen worden, daß auf dem Zaunstecken einige Zauber Knotten gesteckt waren.

33,34 uti tertius Testis.

P. 9

35. Test Elias Rheiner annor. circ. 34 j.e.f. in omnibus uti 1mus

36,37,38,40,41 j.e.f. omnes uti 3tius Testis.

42. Test Eva Drotloffin annor circ. 30 j.e.f. Das habe Ich gehört, wie meines Mannes erster Weib so kranck war, in welcher Kranckheit sie auch gestroben, der Verdacht auf die Kirrin gewesen. Der Kirr hat meinem Manne auch Leuthe geschickt; Er ließ ihre aber sagen, er solte zuerst die übrigen Leuthe überschicken, alßdem wolte auch er ihme Antwort geben.

43. Test Catharina Veberin annor. circ. 28 j.e.f. Ich weiß daß ietzige Hann den Kirr überschickete, weiß aber nicht, wie die Sache abgelaufen,

44. Test Martinus Purprich, annor. circ. 78 j.e.f. das weiß ich zu sagen, daß alß meine Schnur ohngefahr vor 11 Jahren im Kindbette gelegen, daß die Andr. Wolffin unter der Kirche zu ihr kommen ist, und weißes Brodt von ihr begehret; Sie hat ihr aber keines geben wollen, worauff das Kind auch gar bald gestorben. Daß also unser Verdacht auf Selbige war. Doch können wir nicht wissen, ob es so geschehen. Dieses weiß ich aber wohl, daß da ich noch im Ampte gewesen, wie uns allezeit für der Kirrin gefüechtet haben.

45. Test Andr. Löw. annor. circ. 75 j.e.f. habe gehöret, daß Andreas der Diener, des Kirrs anderte Tochter Sophiam ietzige Burghütterin eine Hexe gescholten.

46. et 47 j.e.f. uti 3tius Testis.

48. Test. Joh. Thiß annor. circ. 50 j.e.f. Habe einmahls an einem Sonntag in der Frühe die Hexen auf dem grossen Thurm tantzen gesehen; weiß aber nicht welche es gewesen waren.

P. 10

49. Test. Adr. Kentzel annor. circ. 60 j.e.f. uti 3tius

50. Test. Stephanus Artzt annor. circ. 54 j.e.f. Das weiß ich, daß der Kirrin Mutter verbrandt worden ist, sonst aber nichts.

51. Test. Simon Heßler annor. circ. 50 j.e.f. uti tertius.

52. Test. Catharina Thiesin j.e.f. Meines Bruders Tochter sagte zu mir, die Kirrin und ihre Tochter wären ihr in ihrer Kranckheit fürgekommen, und hätten ihr zu eßen geben wollen; Als sie aber mit ihnen angefangen zu reden, so sey es beßer mit ihr worden.

53. et 54. j.e.f. uti antecedens.

55. Test. Anna Schusterin annor. circ. 50 j.e.f. Dieses weiß ich auch, daß da ich einmahls mit meiner Nachbarin von dieser Materie redete, sagte ich, wenn die Leuthe von mir so reden solten, wolte ich es gewiß nicht beyden darzu kame die Wolffin gantz unversehens in die Thüre, und sagte ich wille auch nicht beyden, es sind doch noch haüßigere Hexen in Kirchberg, als ich.

56. Test. Eva Hentzelin annor. circ. 47 j.e.f. uti 3tius et 52. Testis.

57. Test. Sophia Drottloffin annor. circ. 42. j.e.f. Dieses weiß ich, daß der gewesene Schulmeister H. Roßler an einem Abend keinen Frieden hatte, biß er nicht der Kirrin fürs Thor gegangen ist; allerzeit zu seinem Catore sagend: Höret wie mir geruffen wird, darauf der Cantor geantwortet: Ich höre reden.

58. Test. Catharina Purprichin annor. circ. 44. j.e.f. Als ich für 11 Jahren im Kindbette lage, kam die Wolffin unterm Gottesdienst, da alle Leuthe in der Kirche waren, und grüßete mich, Sie schwiege aber darauf gantz stille und wolte kein Wort mehr reden. Worauf ich sie gefragt, waß habt ihr allhier zu suchen. Sie gabe mir zur Antwort: Gebet mir weißes Brodt: Ich.

P. 11

wolte aber nicht. Hierauf verstarbe mein Kind innerhalb 3 Tagen. Weiß der liebe Gott woher est kommen ist.

59. Test. Catharina Binderin annor. circ. 43 j.e.f. uti 3tius Test.

60. Test. Petrus Vagner annor circ. 56 j.e.f. Dieses weiß ich gewiß, daß diese Familie allezeit im Gespräche gewesen. Aber dieses da des Hannen Tochter in der Schmetzen, welche sie an dem Fuß erlitt, gerathen ware: so schrie selbige immer, man sollte ihr helfen; denn es wäre die Kirrin zusamt der Tochter über ihr. Nachgehend kabe ich gehoret, daß ihr ein dorn aus dem Fuß, oben an dem Knie heraußkommen. Die Hännin redete die Kirrin auf dieses an. Diese suchte die Sache gerechtlich. Sie würden aber zu einem Vertrag gewiesen, unterdeßen ward es mit der Patientin beßer.

61,62,63,64. j.e.f. uti antedecens. Ultimus addit. Ich bin des Kirrens Nachbar; bin aber auch umb alles Viehe kommen.

65. Test. Joh. Binder annor. circ. 50. j.e.f. uti antedecens, hoc addito: Meine Mutter ward einesmahls sehr kranck, und als man sie mit einen gewißen Band gebunden, da kame der Kirrin ihrer Mutter Schwester, welche ihr lebenslang nicht bey uns gewesen war, dazumahl zu meiner Mutter.

66. Test. Joh. Scguster annor. circ. 25 j.e.f. uti 3tius Testis.

67. Test Joh. Binder annor circ. 27 j.e.f. habe gehored, daß des Hannen Tochter gesagt, die Kirrin und ihrer Tochter freßen sie.

68. test. Anna annor. circ. 70. j.e.f. uti antedecens.

69. test. Martinus Drotloff annor. circ. 20 j.e.f. uti 3tius 70,71,72. j.e.f. uti 6tus Testis.

73. Test. Joh. Herbert annor circ. 72. j.e.f. Der Hann schickete mich zum Kirr, ihn zum Vertrag anzuhalten; er

P.12

wolte aber nicht.

74. test. Johannes Löw annor. circ. 60 j.e.f. Der Kirr schickete mich zum Hannen, und ließ ihn befragen, ob er seine Rede noch gestünde, darauf der Hann mir ja geantwortet, und wolte es auch nicht laßen, wann ihm gleigh das Hembd am Leibe nicht bleiben sollte.

75. Test. Joh. Artzt Vilicus annor. circ. 60 j.e.f. Als meine Tochter so harte kranck war, und so große Schmetzen am Fuß erlitten; hatte sie über nichts anders, denn nur über die Kirrin und ihre Tochter zu klagen, sagende: Diese werden mich noch umb das Leben bringen. Mein Weiß hat besagte Persohnen zwar angeredet. Aber wir haben uns wieder verglichen.

76. und 77. j.e.f. uti antedecens.

78. Test. Christianus Artzt annor. circ. 40. j.e.f. Ich habe von meiner Tochter gehöret, das des Pitter Votsches Tochter, wie ihr solch Unglück in der Flachstheilung zugekommen, zu ihr gesagt hätte: Siehe, siehe die Wolffin, und des Kirrs Tochter. Da dieses des Kirren Tochter gehöret, hat sie gesagt: Warte, warte, du wirst es mir noch rechte bezahlen, welches des Kind dem Vatter weinend geklaget.

79. test. Sophia Artzin annor. circ. 40. j.e.f. uti antedecens.

80. Test Daniel Drotloff annor. circ. 40. j.e.f. Dieses weiß ich, daß es des Steph. Artzts Tochter einmahl im Garten so zukame, daß sie plotzlich niedergebrochen; so daß wie sie hineinragen mußten, dabey sie sagte, die Kirrin und ihre Tochter wären über ihr gewesen.

81. Test. Martinus Schmied annor. circ. 31.j.e.f. Mein Weib des Hannen Tochter hat in ihrer Kranckheit des Nachts immer geschrien: Sehet die Kirrin und ihrer Tochter.

Die 8va Julij comparent Partes, ubi das Zeugniß in praesentia verlesen worden; Welchem nach die Partheyen

P.13

gefraget worden, ob sie noch mehrere Zeugen einzubringen, oder aber die J. wieder die Zeugen einzuwenden haben.

Incti können keinen expresse benennen, außer daß sie vergeben, es seye alles falsch.

A. verlangt hierauf nebst gelegter, gerechtigkeit, die im Hande gewöhnliche Waßer Probe, ist erbiethig in Casu contrari die gewöhnliche Straaffe zu erlegen.

J. non contrariantur imo petunt im Nahmen Gottes damit nur fortzufahren.

Zum Überfluß wird A. gefragt, wann im falle ein löbl. Judicat das eingebrachte Zeugniß auch die Waßer Probe nicht sollte fur genügsam erkommen, ob er landbräuchlich 7mo fe einer oder der anderen von denen J. auf den Kopff schwehren wolte. A. relicat. Ja nach der Waßer Probe.

Nach diesem ist der gewöhnliche Waßer Probe auf den 16. Aug. leg(iti)me fürgenommen, nach deren Endigung hat ein Löbl. Judicat den A. abermahl und zwar freundlich erinnert, und befragt, ob derselbe noch nun mehro geschעהner Probe, geschickt seye, seinem erbiethen gemäß der J. 7mo fe (he?) auf den Kopff zu schewehren. Antwort: Ja. Nach diesem wurde er abermahl exmittiret, mit Einbidung seiner Resolution und Verlangen, nachdtme (?) er, wie gemeldet, das Jurament wird abgelegt haben, zu entdecken. Antwort: Ja ich will schwehren, und nach diesem verlange ich, ihr Landrechte zu thun. Worauf ein löbl. Judicat sicht zur Inquisition begeben, allwo dasßelbe nach vielfältigen Einreden, sie zur Buße und göttlichem Bekänntniß erstlich ermahnet; aber nichts aus ihr bringen können,

P. 14.

außer daß sie nichts von Zauberey wüßte, habe auch niemanden durch Zauberey schaden gethan, habe es auch nicht gelernt. Ich weiß nichts mehr zu sagen, als ich bereits gesagt habe. Es sey denn daß A. etwas habe machen laßen, daß ich schwimmem muste.

Diesemnach ist auch die Tochter Agnetha examiniret worden, man konte aber mit allem Zureden nichts aus ihr bringen und da sie befragt wurde, ob sie die Probe, welche sie an ihrer Mutter gesehen, auch an ihr wolte vollziehen laßen, hat sie geantwortet: Wie es denen Herren gefällt: Denn ich weiß nichts, weiß auch nicht waß ich reden oder bekennen soll.

Nach dieser ist die Anna Wolffin vorgenommen; allein auch aus dieser hat man nichts bringen können, ohnerachtet man beyden, als auch der alten das Leben zu schencken versprochen hat. Außer diesem: Ich weiß von nichts als von der Plage (Klage?). Frage? Vielleicht von der Menschen Plage durch Zauberey. Antwort: Von der Arbeits Plage, die Leuthe können über einen Menschen reden waß sie wollen.

Die 17. 7pt. die alte abermahlen in aller Gütte zu gutwilligen Bekänntniß angemahnet: Antwort: Ich wess nichts von einer Zauberey. Und als sie ihrer Mutter geschehen Bekänntniß erinnert wurde, sagte sie: ihre Mutte habe zwar ein wenig mit einigem Gekrüntzel bey der Milch umbzugehen gelemet, sie aber wiße nichts.

P. 15

Viri Amoliss. Prudentes ac Circumspecti Domini Amici partim Filii et Compatres honoratissimi Colendissimi!

Salutem cum Servitiorum nostrorum paratissima obligatione!

Geben hiermit zu vernehmen, wie daß ver-und erschienen ist, der ehrbahre Mann Petrus Votsch von Kirchberg und bitte angehalten wir solten dem Praestantissimum Virum H. Paulum Rosler damahls Rectorem Kirchbergensem, vorjetzo aber Rectorem Holzmangensem, nebenst seinem damahligem Cantore in seiner Sach verhören, was sie ihm zu beholfen bekennen würden, deßen Verlangen wir nicht haben abschlagen wollen; sondern ein genugen gethan, dieselbige verhört, juriert und probe examinirt, welche fatieret hoc modo:

Testis Paulus Rosler Rector Holtzmangensis fatetur: Einmahl hat sich bei der Nacht zugetragen, daß mir alle meine Bücher sind herunter geschmißen worden, bin darüber erschrocken, und dieselbigen

dieselbigen wieder an gehörigem Orth gestellet, als denn schien es mir, wie eine Weib Persohn vor meinen Augen, kan aber eigentlich nicht sagen, wer sie gewesen, genug daß ich der Nacht nicht ruhen kente.

Der 2. erging es sich daß Martinus Kirr am Zaun oben an dem Weinbergen verbrannt und sollte zur probe gehogen(?) werden, sie war aber etwas starck, so sagt ich darauff: Sie solten genauer mit ihm handeln. Er sey ein armer Teuffel, welches ich aus sonderlicher Condolentz redte, er war ihm aber nicht anständig, sondern gab nur zur Antwort: Er sey nicht ahrm, der Teuffel sey arm, er hette keine Seele, darauff sagte ich: Wenn es dem also, so solt mann ihn nur strafen. In der Nacht wie ich mit meinem Cantore, Campanatore und den Jungen vor dem früher saßen, so wurde es mir sehr übel und war sehr unruhig, daß mir auch das Sehen verging und konnte keine Ruhe haben, streckte darauff 2-Raketten an, eine ein vorhauß, die andere in der Stuben, so lang der Geruch und der Rauch in der Stuben wehret, sprüret ich nichts, allein wie derselbige vorbey war, so wahr auch die Unruhe wieder, ich vermeynte mehr Raketten anzustecken, und wie ich sie auß der Lade wolte herauß nehmen, so kam zum Rechter (die Beil es ohne stunde) ein Schlag mir ins Gesicht, daß ich auff die Banck, von dannen auff dem Sthul, von dar auf dem Herd und endtlig auf den Boden in der Stuben geschmissen wurde, war aber kraftlose, verlangte derowegen hinauß und weil ich allein nicht fortkommen konnte, so hat mich der Cantor Kirchb(ergen)sis und der Campanater hinauß geschlept, auff der Gaße hatte ich Frieden, ging aber wieder hinein, so war es wieder wie vorher, und müste nur wieder hinauß, darauff sagte ich: Ich muß hinwo, Mann mich ruft, und ging also for; der Cantor kam H. Jüngling mit mir, bis

P. 17

vor dieses sein Thor, nēmlīch Kirrin, 'da blēb' ich stehen, und fragte den Cantorem, ob er hōrete, wie mir geruffen wurde, sagt er, zum ersten, er hore nichts, ich fragte zum andermahl, ob er nun hōrete, gab er zur Antwort: Ja, er hore in der Stuben reden, aber gantz heimlich, und das früher hat ein ... Luft gegeben, darauff gingen wir nachhause und hatten gute Rūh.

3. Ging einmahl von Holtzmengen nacher Kirchberg, auff die Burg meinen Frucht zu besehen, so sagt die Burghütterin, sie wolte nicht acht haben auff meine Frucht, die weil ich gesagt hette, ich wolte und konnte dem Petro Votsch Zeugnūs geben, darauff flog sie an erbärmlich an zu weinen, ich gab ihr zur Antwort: Warumb weinet ihr wēnn ihr kein Schuldt hat, so wūrd euch ja nichts geschehen, da gab sie zur Antwort, wie solt sie nicht weinen, und doch sprach sie: Es wird doch nur hier zeitlich gemartet seyn, ich gab ihr aber

P. 18

zur Antwort, noch mehr und größer wūrd dort ewig die Marter seyn, sie sprach abermahl weinend: Sie bedauere nur die Kinder.

Secundus Testis Cantor Kirchb(ergen)sis idem fatetur: In reliquo xxx

Leschkircyh A. 1728, die 18 Martii

Ampl. Prudentissimum ac circumspēctm: V. Dm. ad gravis officialem per paratissimi Decanus et Senior capit Leck(irchensis).

LES PROCÉSSUS DE SORCELERIES DE CHIRPĂR (1727 - 1728)

Résumé

Les procèss des sorceleries ont été constitué sur une base individuelle subjectif, et aussi une base, généralement, objectif de connaître les causes et les conditions dans lesquels ils ont eu lieu.

Le XV-ème siècle a été caractérisé par la généralisation de la foi en magie, par la répandue de cette foi en toute la société, notamment, dans le moyen rural, ce qui a contribué à l'augmentation des processus de sorcelerie. Ce phénomène est spécifique à l'Hongrie et à l'Allemagne.

L'apogée des persécution dirigé vers les sorceleries a été pendant la période 1560-1670. Dans l'Hongrie sont connus presque 2000 de procèss pendant la période de XVI-ème – XVIII-ème siècles. Dans le centre et l'est de l'Europe une période de grands persécutions a été pendant la période 1680-1695.

Les persécutions contre les sorceleries ont été déclenché dans les pays détruits à cause des guerres civiles ou de conflits avec les autres états, à cause des catastrophes naturelles, en quels les vieux choses épouvantables nées les temps des ancêtres, sont nées de leur propre cendre.

Une nouvelle époque, pleine de transformations, a commencé avec la lutte de Transylvanie pour et contre la Maison de Habsburg, notamment après le temps quand la Transylvanie a été sous la souveraineté de Habsburg.

Vue comme un protest conséquent contre les religions dominants et comme l'espoir des révoltés, la sorcelerie a été interprété comme une conséquence de la misère, en étant, également, un produit de l'état, d'inquiétudes, des choses épouvantables, mais aussi des espoires des unes des couches sociaux.

La conception après laquelle la sorcelerie a apporté les choses mauvaises et démoniques est lié de la nature de la femme a consolidé le fait que dans chaque femme est caché une potentielle sorcelerie. Ce cliché a été fondé vers l'année 1400, et a été mentenu dans le droit pénal jusqu'à la fin du XVII-ème siècle et dans le centre de l'Europe et en Transylvanie aussi jusqu'au moitié du XVIII-ème siècle. Les recherche scientifiques montrent que dans la majorité des processus des sorceleries, les femmes accusées étaient seules sans être marié, sans avoir des enfants ou des frères ou des soeurs, pour lesquelles les lois de l'héritage n'ont pas été appliqués. Aussi ces femmes accusées étaient d'habitudes âgées.

Dans le processus de Chirpăr a été invoqué la vengeance de „la sorcelerie“ vis à vis d'un enfant d'une femme et aussi l'existence de divers choses et phénomènes magiques liés de divers personnes du village.

On ne connaît pas la fin du processus et par les conséquences.

MANUSCRISE ȘI TIPĂRITURI KOLLARIENE ÎN COLECȚIA BIBLIOTECII NAȚIONALE A ROMÂNIEI FILIALA „BATTHYANEUM” DIN ALBA IULIA

Ileana DÂRJA

Bibliotecarul, istoricul, pedagogul și juristul slovac Adam Kollár (1718-1783) era prezent în biblioteca Batthyaneum, până de curând, în calitate de autor și editor al unor opere de referință pentru cultura europeană a secolului al XVIII-lea¹.

Cercetarea își propune semnalarea unor documente descoperite recent în fondul bibliotecii „Batthyaneum”, pe baza cărora, într-o viitoare bază de date a bibliotecii, Kollár va figura și cu calitatea de copist și de posesor al unor manuscrise și tipărituri, componente ale fondului tezaur al bibliotecii albauliene.

Kollár Adam Francisc (František Kolárik)² s-a născut în 17.04.1718 Terschová (Zilina - Slovacia) în familia unui plugar. Studiile gimnaziale le-a urmat în Branska Bystrica și în Banská Stiavnica. A studiat retorica și poezia în Trnava (1737-36) iar, după intrarea în ordinul iezuit (1737), a fost novice la Trenčín (1736-38) și student la teologie în Viena (1740-45). Între 1742-45 a predat gramatica și sintaxa la „Sfântul Nicolae”, fiind transferat în scurt timp la Viena. Sub influența directorului bibliotecii imperiale și a medicului personal al împărătesei Maria Terezia, G. van Swieten, a părăsit ordinul iezuit în 1748, retrăgându-se în viața particulară, spre a se dedica muncii științifice. La recomandarea lui van Swieten, Adam Kollár a fost numit în funcția de scrib (10/6/1748), apoi custode II (12/3/1749), iar din 1758, prim-custode al bibliotecii imperiale.

Bun cunoscător al limbilor clasice, pe care le-a predat la facultatea de medicină, a limbii ebraice și a limbilor orientale (turcă, arabă, persană), Kollár a învățat până la sfârșitul vieții, aproape toate limbile slave, puțină franceză și chiar română.

În prima fază a activității sale, a editat cataloagele bibliotecii imperiale, pregătite inițial de Lambecius³. După 1750, A. Kollár s-a ocupat, sistematic, de editarea izvoarelor

1. Vezi notele de mai jos cu indicația cotelor, între paranteze drepte, în cazul operelor kollariene existente în patrimoniul bibliotecii albauliene.

2. *Slovenský Biografický Slovník (od roku 833 do roku 1990)* III, Zvázok K-L, Matica Slovenská, Martin 1989, pp. 143-45. Mulțumim Dnei Dr. Eva Mărza pentru facilitarea accesului la textul articolului slovac.

3. *Lambecius commentariorum de Aug. Bibliotheca Caesarea Vindobonensis*. Libri VIII. Vindobonae 1766-82. Ibidem, p. 144. (În B.N.R. Filiala „Batthyaneum” cota K4 I. 6-10).

istoriei maghiare și austriece, publicând: analele turcești, cu text paralel latin-turc⁴, materiale legate de istoria Vienei⁵, lucrarea umanistului Gaspar Ursinius Vellius despre războiul panonic⁶ și lucrările lui Olahus⁷. Cea mai mare lucrare științifică urma să fie editarea diplomatiului maghiar, în care a introdus documente legate de istoria Ungariei începând de la anul 1501 până în contemporaneitatea sa. Atitudinea ostilă a aristocrației maghiare față de Kollár, a împiedicat publicarea acestei opere care ar fi cuprins douăzeci și cinci de volume. Aceste preocupări au făcut din Kollár expertul numărul unu în problematica maghiară, la Viena.

În 1762, a luat legătura cu văduva lui Matthias Bel pentru a recupera materialul rămas după moartea marelui istoric slovac. Inspărat de acest material, Kollár a proiectat înființarea unei societăți științifice (Societas litteraria), care își propunea să aibă colaboratori în cele mai importante orașe din Ungaria, în scopul studierii științelor matematicii, geografiei, istoriei, dreptului, literaturii și a artelor. Deși a fost trimis spre analiză oamenilor de știință maghiari încă din 1763, atitudinea ostilă a iezuiților și a aristocrației maghiare a împiedicat realizarea proiectului care a fost finalizat, în cele din urmă, prin editarea revistei „Privilegierte Anzeigen” (1771-76).

În 1767, Maria Tereza l-a numit director al arhivelor imperiale maghiare de la Bratislava. Doi ani mai târziu, în calitate de prefect al minelor și monetăriei imperiale, a elaborat expertize pentru camera imperială de minerit. Kollár a fost expert pentru probleme de evoluție a dreptului istoric⁸, dreptului privat, a relațiilor de proprietate între stat și particular și, în special, a relației dintre statul absolutist și biserică. Pentru ideile sale referitoare la puterea legislativă a regilor maghiari, susținute în lucrarea „*De originibus et de usu perpetuo potestatis legislativae circa sacra apostolicorum regum Hungariae libellus singularis, Viennae 1764*”, biserica l-a declarat „trădător de țară”, curtea papală a pus cartea la index, iar autorul a devenit ținta satirei contemporanilor săi.

La începutul anilor 1770, a elaborat pentru ministrul de stat Václav Kounica o propunere de organizare a vieții economice, sociale, politice și culturale pe teritoriul ocupat de Austria în Polonia⁹, în care figurau, printre altele: desființarea iobăgiei, impozitarea aristocrației, introducerea toleranței religioase, improprietărea claselor de jos etc., anticipație a reformelor din 1848-49. În baza dreptului împăratului de a posedea pământurile, cf. principiului „dominium directum et eminens”, unele orașe din Ungaria (Nitra, Veszprem, Toplička) l-au abordat pe Kollár, cerându-i să le apere

4. *Francisci Mesquien Meninszky institutiones linguae turcae cum rudimenta parallelis arabicae et persicae*... 1-2. Vindobonae 1756: *Ibidem*, p. 144; Saadeddini *Scriptores Turcici Annales*. Vindobonae, 1775.

5. *Ad viros a sacra et profana eruditione claros de commentariis in manu exaratos codices aug. bibl. Vindobonensis propedium prelum subitutus epistola*... Vindobonae 1762; *Analecta monumentorum omni aevi Vindobonensis* 1-2. Vindobonae 1761-62. *Ibidem* p. 144. [V₂]. 12-13].

6. *Caspari Ursinii Velii de bello Pannonico libri decem*... Vindobonae 1762; *Ibidem*, p. 144. [2 ex: M₂ IX. 34 și Y₂V. 22].

7. *Nicolai Olahi... Hungaria et Aulla*... Vindobonae 1763. *Ibidem*, p. 144.

8. *Historiae diplomaticae juris patronatus apostolicorum Hungariae regum libri tres*. Vindobonae 1762. *Ibidem* p. 144. [2 ex K₂ III, 8 și J₂ VII, 26]; *De originibus et usu perpetuo potestatis legislativae circa sacrae Apostolicorum Regum Hungariae*. Vindobonae 1764. [H₂ VI. 23. și A₂ III. 2]

9. *Jurium Hungariae in Russian minorem et Podolian, Bohemiaque in Osvieciensem et Zatoriensem ducatus explicatio*. Vindobonae 1772. *Ibidem*, p. 144.

interesele în procesele cu biserica. În anul morții sale (1783), i-a apărut un volum de relatări ale unor întâmplări amuzante din dreptul public în Regatul Ungariei¹⁰.

Datorită activității culturale, politice, sociale și a convingerilor sale ideologice, care îi asigură un loc în școala ideologilor iluminismului absolutist, Adam Kollár a fost propulsat în funcții înalte. În anul 1772, după moartea lui Swieten, a fost numit director provizoriu (6/10/1773), iar ulterior (7/1/1774), director definitiv al bibliotecii imperiale din Viena, primind și titlul de consilier imperial. În anul 1775, regina l-a acordat un salariu de 4000 de forinți anual și i-a donat localitatea „Körreszteny” din județul Sopron iar, doi ani mai târziu, a fost de asemenea, membru al societății științifice Bipontine¹¹.

Încă din 1774, Maria Tereza l-a numit membru al comisiei școlare imperiale, urmând să elaboreze propunerea pentru reformarea gimnaziilor din vestul imperiului. În același timp, a devenit decanul Facultății de filozofie din Viena, fiind desemnat să elaboreze proiectul de înființare a Academiei de știință din capitala imperiului (elaborat, ulterior de Maximilian Hell). Spre a-și verifica teoriile reformiste, a condus două gimnazii vieneze și un institut de pregătire a profesorilor gimnaziali. Pentru gimnaziile care nu au intrat sub incidența reformei, a elaborat manuale, în special de limba latină¹², unele dintre acestea fiind traduse în alte limbi. Deși nu a reușit să finalizeze reforma în învățământ, din cauza problemelor multiple în care s-a implicat, a influențat gândirea pedagogică a epocii prin concepția sa despre învățământ pledând pentru un învățământ de stat, opus celui confesional, cu limba de predare latină, fără a neglija limbile naționale, cu accent pe predarea matematicii, istoriei (bisericești și laice) și a moralei.

Kollár este autorul câtorva ode adresate Mariei Tereza, lui Francisc, Papei, Katerinei a II¹³.

„Socratele Slovaciei”, cum a fost supranumit Kollár, a murit la Viena în 10/VII/1783, în vârstă de 65 de ani.

Kollár a fost și un mare colecționar de manuscrise și cărți rare. Catalogul bibliotecii kollariene apărut în anul morții sale¹⁴ înregistrează peste șaiszeci de volume manuscrise și 930 ediții tipărite, ilustrând preferențial domeniile care l-au preocupat de-a lungul vieții.

Într-un studiu publicat în anul 1991, profesorul clujean Jakó Zsigmond¹⁵, făcea referire la câteva scrisori autografe ale lui Kollár către Batthyány, păstrate în biblioteca „Batthyaneum” dovezi ale relației de prietenie și colaborare dintre aceștia. Încercarea de a le identifica, pe baza cotei sub care au fost citate, s-a soldat, inițial, cu un eșec.

10. *Historiae jurisque publici regni Hungariae amoenitates*. 1-2 Vlnnae 1783. Ibidem p. 145. [2 exemplare: A₃ V. 3 și B₃ V. 7.]

11. *Szinnyei Magyar irók élete és munkái*. Budapest 1899. VI, col. 741-45. Mulțumim Dnei Viorica Sipos pentru Facilitarea accesului la textul articolului maghiar.

12. *Anfangsgrnde der Lateinischen Sprache*. Vindobonae 1775; *Etymologicum linguae latinae*. Vindobonae 1775. *Titocinium analyticum*. Vindobonae 1775, p. 144.

13. *Musae Francisco et Mariae Theresiae*. Viennae 1756; *Charites eldillion seu gratiae Francisco et Mariae Theresiae augustis ...* Vindobonae 1762.; *Gratiae Francisco et Mariae Theresiae augustis ...* Viennae 1765.; *In iucundissimum adventum Pii pp VI ...* Viennae 1782. Slavonik p. 144-45.

14. *Catalogus praestantissimorum librorum nec non rarissimorum manuscriptorum Bibliothecae Kollarianae*. [Vindobonae] 1783. [J₈ I. 45.].

15. Jakó Zsigmond: *Batthyány Ignás, a tudós és a tudományszyszervező*. În „Erdély Múzeum”, LIII. 1-4 (Cluj 1991) Nota 2. p. 77.

Descoperite recent, cele șapte scrisori – redactate între, 20 ianuarie - 11 iulie 1763, în perioada în care, tânărul conte Batthyány se dăruise cu tenacitate studiilor de istorie –, ne-au furnizat sursa cunoașterii scrierii autografe a lui Kollár și, ulterior, posibilitatea identificării unor manuscrise a căror proveniență în colecția episcopului Batthyány era, până acum, necunoscută.

Anexa I a prezentei cercetări reproduce, în ordinea compactării în volum¹⁶, un posibil punct de plecare pentru cercetătorul interesat să revină asupra conținutului lor.

Corespondența lui Batthyány cu bibliotecarul său Imre Daniel conține destule dovezi ale contactului păstrat de episcopul Batthyány cu directorul, pe atunci, al Bibliotecii imperiale din Viena, prin bibliotecarul său, Imre Daniel, aflat la studii în capitala imperiului (1781-83), fie pentru colaționarea manuscrisului despre viața și opera Sf. Gelert, publicat ulterior de Batthyány¹⁷, sau pentru procurarea unor cărți.

După moartea lui Adam Kollár, biblioteca acestuia a constituit obiectul unei vânzări publice. Recent am depistat două scrisori ale episcopului Batthyány către Imre Daniel, prima datată, Sibiu 5 septembrie 1783¹⁸, prin care episcopul solicita să achiziționeze catalogul bibliotecii kollariene, cealaltă, expediată din Beba, în 2 octombrie 1783, prin care episcopul trimitea instrucțiuni de achiziționare a unor cărți și manuscrise kollariene. Descoperirea acestora din urmă a fost o revelație, cu atât mai mult cu cât nici bibliografia tradițională și nici cea recentă nu menționează faptul că episcopul Batthyány a achiziționat manuscrise și tipărituri provenite din colecția lui Adam Kollár.

Anexa a II-a reproduce, în întregime, scrisoarea a doua în care se precizează titlurile volumelor spre care se orientau preferințele episcopului Transilvaniei. Titlurile subliniate, în original, prin una sau prin două linii, indică, conform instrucțiunilor din textul scrisorii, importanța achiziționării prioritare a unor volume manuscrise, în special.

Identificarea manuscriselor, exclusiv pe baza indicațiilor din lista lui Batthyány, ar fi fost dificilă, dacă nu imposibilă, datorită caracterului lacunar al redactării textului. Ideea de a confrunța lista lui Batthyány cu catalogul tipărit al bibliotecii kollariene din colecția albaiuliană, ne-a furnizat o nouă surpriză. Am observat că o serie de titluri, solicitate de episcop spre achiziționare prin scrisoarea din octombrie, figurau în catalog cu semnul minus, în schimb, titluri inexistente în lista Batthyány, erau însemnate cu plus (reproduse de noi, în anexă însoțite de un asterisc). De la prima lectură se remarcă numărul mare de manuscrise cu caracter istoric sau diplomatic, conținând copii sau originalele unor documente referitoare la istoria Ungariei și Transilvaniei, decrete ale regilor maghiari, privilegii acordate unor comunități, anale, diarii etc.

Anexa a 3-a reproduce numai titlurile marcate în catalog cu semnul plus, în ideea că acestea vor servi drept bază identificărilor ulterioare. Un prim sondaj la nivelul colecției de manuscrise actuale ale bibliotecii albaiuliene, ne-a convins că ipoteza achiziționării unor manuscrise kollariene este reală. Precizăm că unele manuscrise kollariene cu conținut diplomatic și-au pierdut unitatea inițială și chiar legăturile originale intrând, după achiziționare, în colecția diplomatică a episcopului Batthyány.

16 *Miscellanea*. Ms. XI. 282, ff. 307-319. Ordinea cronologică a scrisorilor este: 3, 2, 1, 6, 7, 5, 4.

17 Vezi Jakó: art. cit. p. 77-79. Vezi și documentul 92. Cutia LXX (Eger, 30 VIII 1780) Corespondența Batthyány-Imre din Arhiva din „Batthyaneum”.

Recunoașterea acestora este dificilă, însă nu imposibilă, datorită dublei numerotări a foilor, în cazul manuscriselor provenite din colecția Kollár. De exemplu Ms. 69/8 p. 14-15 din catalogul kollarian, conținând catalogul documentelor de proprietate a bunurilor arhiescopiei de Estergom, se regăsește astăzi sub cota Ms. X. 69. ff. 907-1000 iar documentul kollarian nr. 144/1 p. 28 poate fi consultat în Ms. X. 18. pp. 441-456. În perspectiva realizării bazei de date a bibliotecii „Batthyaneum” identificarea acestora va fi, cu siguranță, realizabilă, catalogul bibliotecii kollariene constituind sursa cunoașterii formei prin care Adam Kollár a ajuns în posesia unor documente, a numelui copistului etc.

Ultimele două anexe indică certitudinea faptului că manuscrisele lui Szekely Samuel Doba, au ajuns în colecția episcopului Batthyány prin filieră vieneză, mai precis prin colecția lui Adam Kollár, la sfârșitul anului 1783, și nu mai devreme cum susținea bibliografia de până acum¹⁹. Deoarece manuscrisele lui Doba apăreau în primul catalog al bibliotecii episcopului Batthyány de la Sibiu din anul 1782, conform titlului înscris pe prima pagină a acestuia, putem afirma fără teama de a greși, că acest catalog a fost redactat mult mai târziu, mai precis, după data achiziționării manuscriselor kollariene (1783).

Dacă cercetările mai vechi legau începutul carierei lui Batthyány de cercetător al istoriografiei maghiare, de Viena și de personalitatea lui Adam Kollár, iar cercetările mai recente plasau acest început într-o epocă anterioară, cea petrecută la Nagyszombat, în anturajul profesorului Schmith Miklos²⁰, (cel care l-a format și pe Pray György și Katona István), actualul demers este de natură să atragă atenția asupra influenței decisive a lui Adam Kollár în devenirea istoricului Batthyány Jgnác, în special, ulterior achiziționării bibliotecii kollariene. Nu știm dacă și în ce măsură proiectul societății literare (Societas Litteraria) a lui Kollár a influențat proiectul Societății literare a lui Batthyány, însă existența colecției diplomatice a lui Kolár la Alba Iulia și conștiința faptului că ea stă la baza lucrării episcopului Leges Ecclesiastice²¹, sugerează ipoteza că Batthyány Ignác este continuatorul muncii lui Adam Kollar și deci, influența sa asupra personalității lui Batthyány este mult mai mare decât s-a bănuț până acum. Cercetările ulterioare îi revine sarcina delimitării mai exacte a acestei influențe după identificarea exactă a manuscriselor kollariene la Alba Iulia.

18 Document 113. Cutia LXX. (Sibiu, 5/IX/1783). *Ibidem*.

19 Varju: op. cit. p. 49. Vezi și Ileana Dârja: *Primul catalog al bibliotecii episcopului romano-catolic Ignatius Batthyani de la Sibiu din anul 1782. (I. Manuscrise)*. În „Biblioteca și Cercetarea” XXI. (1998) p. 48-61.

20 Jakó, *art. cit.* 1991, p. 77.

21 Lucrare monumentală în trei volume, primul apărut la Alba Iulia în 1785, celelalte două publicate postum la Cluj în 1827.

ANEXA I

Scrisorile lui Adam Kollár către Batthyány Jgnác (Ms. XI. 282)**1) 19 februarie 1763. Viena**

Jllustrissime Comes

Amice Suavissime!

Virgineus ille rubor tuus quo ad laudes, in litteris meis ultimis, à me tibi adscriptas, suffusum te fuisse scribis; tam a to me tibi adstrintix vinculo, ut verbis, etsi maxime velim apte satis atq(ue) integre explicare non possim: quam etiam ob rem, si pateris, promitto tibi sanctissime, curaturum me omni studio atq(ue) diligentia ut tenerrimum istum animi sensum mei, amicissimanq(ue) erga te voluntatem re ipsa deinceps tibi comprobem. De studiis atq(ue) aetate tua quod scribis, scito, haudquaquam te mihi fuisse ignotum; altera quippe, quas ad me dedisti, litterae apud Jllustrem Festetesium prandenti mihi sunt redditae, ubi cum exeo ipso tum etiam ex aliis, qui aderant, ea omnia, quae scripsi, audivi et simul le felicissime noscere coepi; quam excusationem meam ut cum modestia animi tua communicavelis, etiam atque etiam oro, ut intelligat auctores innocentissimi criminis, eisq(ue) potius quam mihi succenseat.

De litteris Regis Ludovici, quarum apographum, ad me misisti, gratias tibi habeo, cum persimila munuscolo reddere possim: sunt enim mihi omni auro, gemmis, omnibus, *et quidquid oris Jridus littoribus fulva scrutatur in alga* longe chariores. Lucem pulcherriman affundunt iis, quae Timon ad annum 1355 et Belius Hungariae suae Tom. III. p. 198 de Buda veteri memoriae prodiderunt. Si earum mihi prius fuisset copia doctius utiq(ue) scripsissem in opusculo Patronatus jure meo, ubi eandem rem Timonem et Belium sequuntur, leviter attingi: ita nempe verum est illud maximam eorum partem, qua scimus; minimam esse, quae Ignoramus. Te igitur, amice svavissimae per sanctum patriae amorem oro atq(ue) obsecro, ut eruendis hoc genus vetustarum litterarum monumentis omnem curam, diligentiam, impendere et mecum etiam communicare velis; collatis quippe duorum consiliis hoc genus scripta clarius intelligi, et quid valeant, quo pertineant aestimari possunt. Jam vero ut dilectum eorum quod petis, reddam tibi faciliorem, duo sunt opera, quae molior, alterum Tabularium Regum Hungaria; Chorographia ejusdem Regni medii aevii alterum: set istud praecipue, cujus gratia Tabularium ipsum colligo: habeo igitur opus monumentis quam vetustissimis, et nominibus ambium pagorum, mazime refertis: quare remihi facturus es longe gratissimam, si Transumpta Praepositurae Vetero-Budensis, quae te possidere scribis, mihi transmiseris. At vero cum longo, temporibus usu dedicerim, alia etiam monumenta, quae nulla urbium, oppidorum, pagorum, nomina continent, operi meo lucem foenerari posse, utiliore multo operi meo operam navaveris, si omnium diplomatum litterarum etc. notitiam mecum communicates, quae Regum nostrorum, Procerum, privatorum nominibus scripta sunt, usque ad initia Austriaci apud nos Jmperii, siue ad annum 1527. E'heus, amice suavissime, nactus amicorum et confedentem admodum, et vereor, ne etiam gravem. Sed tamen te etiam atque etiam oro, ut haec omnia, quae

abs te peto, commode tuo maximo fiant. Vellim etiam, ut mihi candide et, pro amicitia nostra, libere perscribas, quae apographa a te mihi missa retinere, quae vero, exscriptis exemplis, remittere tibi debeam: absit enim, ut sive incommodo, sive periculo tuo, opes meas litterarias augere velim.

Venio ad alteram epistolae tuae partem quae est de consiliis et propositis tuis. Ac primum omnia, qua meditaris laudo proboq(ue); habebunt quippe utilitatem speratam eamq(ue) maxime. Video praeterea supelectilem meam tibi quoq(ue) non inutilem fore. Nam quod ad origines attinet, mittam tibi saadeddini scriptoris mei Turcici eam partem, quae jam impressa est Turcice et Latinae; bellum hocce atrox et perniciosissimum consilia etiam mea pervertit, et editionem hujus etiam operis impedit: tu tamen solus et unicus habebis quae hactenus impressa sunt; continent origines Turcarum et hoc, credo, tibi sufficiet. Historiam Tuam Ecclesiasticam, amplissimis opibus datare potero; est enim mihi hoc in primis argumento haudquaquam curta supplex. Synodos hactenus duas, Péterfio ignotas, feliciter detexi, nimirum anni 1449. Strigoniensem, et anni 1579 Jaurinensem de quibus querentem videre praevidere poteris Péterfium Concil(ium) Hung(arum) Part. 1. p. 189. et Par. 11. p.379. ubi male Jaurinensem Synodum ad annum 1679. retrahit. Consulere etiam poteris de illis agentes Schmidum in Archiep(iscopatum) Strigon(sem) Part. 1. p. 255. et Karolyium in Speculo Jaurin(ensis) Ecclesiae p. 88.

In Regum et Ducum Historia nostra maximo tibi adjumento fuerit *Matthyaë Belii Adparatus ad Historiam Criticam Ducum et Regum Hungariae*, quem manuscriptum cum aliis monumentis ab ejusdem viri docti conjuge vidua aere meo comparavi anno proxime elapso mense Octobri: hunc quoq(ue) si volueris, utendum mittam, ut clare intelligas, amicorum omnia esse debere communia. Nescio utrum possideas eximium et maxime necessarium in re diplomatica opus Gallicum, cui titulus *L'art de verifier les dates*, sin minus; idem etiam opus donum tibi mittam. Hominem tuum, quem Viennam missurum te scribis, avide expecto: haudquaquam enim committam, ut vacuus redeat. Tu interim ita studiis te da, ut salvum atque incolumen te mihi bonisq(ue) omnibus serves. Vale! amice, suavissime, et me habe totum tuum; iterum Vale!

Tuus

Vindobonae d(ie) XIX. Febr(uarii) An(no) 1763.

Ex animo

Adamus Franciscus Kollar m. p.

2) 1763. 1. febr. 1763.

[ff. 309r. 310v.]

Jllustrissime Comes,

Si minus mihi, quam sim, cognitus essem, blandier utiq(ue) ingenio, industriae, doctrinae meae, quae mihi ab Tyrnavia rem prorsus singularem, amicitiam nimirum viri, genere, dignitate, eruditione Clarissimi, spondere videntur: verum animus meus, sibi ipse optime conscius, rem tantam, merito suo, polliceri sibi cum non queat: humanitati Tuae, Comes Jllustrissime, luculentum istud voluntatis in me Tuae testimonium refero in acceptis, et rerum ac temporum occasiones indicari mihi, quibus eam pro virili mereri possim, etiam atq(ue) etiam oro.

Tardiores paullo litteras meas haudquaquam displicuisse vehementer laetor. Eas a me necdum paene ex itinere collecto esse exaratas, fateor; cum satergerim humanitatis magis officio defungi, quam adea, de quibus interrogabar deligentius rescribere. Nunc postquam respiravi et amici libertate uti permittor de omni proposito nostro mentem meam retegant fidentius. Sex, nisi fallor, sunt viri docti, qui studium et operam indagandis originibus nostris impenderunt. Otrokocsium, pro more seculi, Hebaicis et Graecis litteris plus aequo deferentim, cultior Philologus, rerum et idiomatum orientis peritus, sine risu vix credo, legerit. Bayero, gente Hungaro, ab Sinensi eruditione altarumq(ue) linguarum peritia longe clarissimo et Petropoli agenti, si vitam diuturniorem demas, vix quiquam aliud defuit. Cl(arissimus) Belius pauca admodum illa, a Bayero accepta cum laude in lucem protulit Monumentorum Decades I. p. 408. quae de suo tum loco modo indicato tum passim alibi promit, vehementer vereor, ne sperato cum succesu prohari defendiq(ue) possint. Desericius, aliis nimirum credulus, mihi orientem solem, ubi occidit, quaesivisse adhuc este visus. Cl(arissimus) Deginesium, Parisinum Academicum, commercio literarum nosco ab annis duodecim. Prodrum operis sui *Histoire Generale des Huns* anno CILILCCLI. ad me quoque miserat. Incredibile dictu est, quam miris vir ille et inauditis, inventis suis, quibus nulla saepe subest veritas, delectetur. origines Sinensium nuper ab Aegyptiis repetere conatus est; quam simul ob rem et de Historia Hunorum sua, eris acerba, neq(ue) immerito, perstringitur a celebri Voltaero in Praefatione opusculi *Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre le Grand*. Cl(arissimus) Prayius ducem suum noscere debuerat melius, aut certe cantius sequi: cum is ipse Vol. II pag. VI. lectores jam praemonuerat tuis verbis *Je propose mon sentiment, mais je n'exige pas qu'ont adopte sans examen*. Hunorum occidentale nomen cum Sinesium Ascatico affinitatem quandam habere videntur: at vero nullus ignorat cum in aliis disciplinis, tum, et in primis, in Historiarum studio, convenientiam nominum et vocabulorum declaravi tanti momenti esse, ut nisi summa cum attentione fiat, in multos non leves errores homines praecipitet. Nam tametsi Deginesio ejusq(ue) seguaci concesserim, Sinicum *Hionk-Nu* eosdem indicare populos, quos Europaei Scythas adhuc, aut Hunnos vocavimus, incertum tamen, et vereor, ne perpetuo, fuerit; ex immensa illa Asiaticorum Hunorum gloria, quantam, jure suo, partem Atilani exercitus, Avars, Magyarisq(ue) nostri decerpere sibi queant. Quis, quaeso, non rideret Austriacum Scriptorem, qui omnia de Getis Scytisq(ue) generatim dicta, Historiae Austriacae praemitteret? Sed de his oportunias deligentiaq(ue) agam in prolegomenis ad *Hungariam Nicolai Olahi Strigoniensis Archiepiscopi* quae jam sub praelo est.

Atq(ue) his, compendio licet propositis, facile, credo induceris, Comes Illustrissime, ut mihi consentias, aliam nobis excutiendam relinqui quereum. Turcae πολυπραγμονες (polüpragmones) non sunt; vetusta id circo illa aut leviter attingunt, aut omnino ab historiis suis rescindunt. Eruditus *Saadeddinus* Historiam et origines Domus Othomanicae scribere exorditur ab seculo Christi XII. Ascendit quidem narratione brevicula ad Noae et Adami tempora; sed prudenter, meo iudicio, addit: *Elaehdetü alya errawi 1. ex fides sit penes autorem*. Quaecumq(ue) autem hoc in scriptore sunt, quae propositum, Comes Illustrissime, tuum adjuvare poterunt, ea excerpta transmittam; nam exemptum versionis meae habeo unicum, quo, ut nunc studia mea sunt, carere non possum. De Scythismo (apospasmatum) transcribam, et mittam proxime. Interim, si quid ego Tibi his in litteris videre videor, suaderem,

ut Prolegomena ad *Olahum* mea expectes. Habebis illa, Aprili mense, vel, ut tardissime, Majo. Non exiguum vitae mae tempus, Historiae patriae caussa, linguis orientalibus addiscendis impendi; nondum tamen de evolutis ex tenebris originibus nostris blandiri mihi possum. Illustrissimus Comes de Kaunitz Junior rediit ex Russia, mense Martis; que(m) esta in legatione a secretis habuit, amicus meus est, cui Wechtlero nomen est. Huic multa his de rebus indaganda commisi. Vetustos Rossorum annales, quos demum cumq(ue), nancisci posset, emi et adferri jussi. Conciliaturus etiam mihi est amicitiam cum eruditis Interpretibus tam vasti Imperii: quae cuncta si expectationem meam non luserit, Propositam Behi cum Bayero susceptam, urgere fortassis poterimus. Me nunc cura diplomatum omnis aevi, historiam nostram illustrantium, tenet et exercet vel maxima; si qua Tibi, Comes Illustrissime, suppeterent, ea ut mecum communicare negraveris, evixis precibus oro: collocabis istud non apud me, sed patriam carissimam meam insigne beneficium, cuius pulcro amore incensum te veoneror et exosculor. Cl(arissimi) Bellii egregia Diplomatum collectio mea nunc est., ab illius vidua, dum octobri mense Posonii essem, cerne meo empta. Tabularia per Austriam cum bibliothecis excussi pleraq(ue) retuli laboris fructum non contemnendum. Nescio utrum *Ursini Velii* de Bello Pannonico libros anno proxime elapso a me primom in lucem prolatos, videris; cui adjectum Auctarium diplomatum cum collectionis diplomaticum meae specimen esse volui. Analectorum Vindobonensium volumina duo, mea cura typis vulgata, lubenter mitterem, modo haberem, cui recte ad te perferenda dein. Habes promptam, Comes Illustrissime, studia tua adjuvandi, voluntatem meam, de qua si in tuis numerare me porro perexegris, satagam omni studio meis favere itidem perge. Scribebam in Vindobonensi bibliotheca Palatina ipsis Kalendis Feb(marii) anno a partu Virginis Cl, l, CCLXIII.

Illustrissimi Nominis Tui

Cultor perpetuus
Adamus Franciscus Kollr m. p.

3) 20 ianuarie 1753 (!)

[ff. 311r-312r]

Illustrissime Comes.

Humanissimae litterae tuae, Comes Illustrissime, hodie demum Mellicio reduci mihi sunt redditae; quam ob rem si tardius respondeo, quam Tu fortassis de me Tibi pollicitus es, ne id, quaeso, mihi, sed casui potius, mihi ipsi multum ingrato, adsignare velis. Quod me per litteras hominem ignotum adloqui dignaris, gratiam singulari humanitati Tuae quam possum habeo maximam: cum nequeam omnino, ut Tu Comes Illustrissime pro eximia benignitate Tua scribis meritis eo vel eruditom ferre in acceptis; unus enim omnium optime scio, quam utraq(ue) haec in me sint admodum exigua. Res Scytharum et priscas gentis nostra aborigines ineditari Te vehementer laetor; nihil enim nisi perfectum Tua nobis promittit ingenii excellentis perspicacia, industria, doctrina. Neque etiam rem actam ages iterum, quod vel jam
www.mcdr.ro / www.cimec.ro

per Te pulchre perspicis. Debemus quidem ereperam quandam lucem eruditis Duumviris nostris Desericio et elegantis ingenii atq(ue) eruditionis Viro Cl. Prayo: sunt tamen in medio adhuc posita plurima, quibus *nox incubat atra*. Si Bayero eruditissimo Petropoli agenti, si Belio nostro vitam fata indulgissent longiorem, rem, nisi me fallit animus, confectam haberemus. Adtestantur hoc eorum litterae Decade prima monumentorum Historiae nostrae a Belio editae.

De Historia Scythismi, cujus indicium Prodromus Belii Tibi fecit, res aliter habet: non enim opusculum quoddam manu exaratum est, sed vile ac per exiguum fragmentum et proposito Tuo prorsus inutile. Aha manu exarata veterum opera, quae typis vulgata non sint, nobis non suppetunt: verum pulchre juvari fortasse passes eruditi Turcae Saadeddini opere, quod in Latinum sermonem converti. Is enim eas gentes omnes, quae traas *Maveraunahr* sive Oxum Aumen numerosissima colebant Turcas adpellat, et ad hos Domus Othomanicae origines refert. Ex Sinicis scriptoribus Cl(arissimus) Deginesius parvam profecto, si verum amamus, lucem attulit. Nam quod Scythia nobis, id Sinesibus Hunn sunt; vagum igitur ei instabile nomen certa genti, quae inde has in oras pervenerit, clari oon potest. Narrant deinde iidem Scriptores Sinenses gentem illam, quam per contumeliam Hun-ki adpellabant, versus Ti-eim sine partes Europaeas abiisse; at rediisse iterum itidem adnotant. Incredibile ad extremum est, Hunnos contumeliosum Sinesium nomen ad nos attuisse et sub eodem nobis fuisse primum cognitos, ne alia, quae partim rationi, partim Orientalium memoriis sunt opposita, commemorem. Si eruditissimi Turcae ex libris Orientalium de gentibus Transoxum illis certius nihil, quod dicant habent, quid amabo nos sive ex nostris sive Graecis documentis dicemes? Graeri quidem dgm de nostris, qui ultimo in Europam venerunt, loquuntur, Turcas semper adpellant, et recte quidem, consentiunt enim cum Turcicis Scriptoribus, aut certe ex habitu solum, et moribus judicant: at vero plurimum a vero aberraverit, qui docere velit, Hungaros et Turcas ejusdem esse originis; nisi ad diluvium usq(ue) et paradysum etiam ascendere velit. Quis enim Hispanos et Slavos Germanosq(ue) ejusdem dicat esse Originis, quod exteris gentibus *Euroaei* audiunt? Ego de Hunis aequae atq(ue) de Magyaris nostris idem sentio. Gentes Orientales esse, fere certus sum; quae nimirum per aretoas (!) piagas has in regiones pervenerint. Causas migrationis, quae a Sinensibus Scriptoribus petuntur, tum demum credam, cum certiores fuerint prolatae. Interim mihi semper place bant illae, quas Turcici, Persici et Arabici scriptores memoriae produnt.

Sed fere oblatus sum epistolam me nunc scribere non DcSSERTATIONEM de celebri nunc argumento: veniam igitur peto adscriptae raptim neq(ue) petita sententiae meae. Si Jllustrissimus Comes videt quidpiam ia me facultatesq(ue) mea esse, quod destinato operi proficuum esse posset id mihi, quaeso indicare velit; adnitar enim omni studio quod nunc verbis solum cogor id in posterum re ipsa testari, nimirum quod sim et permaneam

Jllustrissimi Bomini Comitiss

Viennae d. 20 Januar ii

A. Cl, I, CCLIII.

Servus obsequentissimus

Adamus Frane. Kollar. m. p.

4) 6 mai 1753(f) Viena

[ff. 313r.-314r.]

Illustrissime ac Reverendissime Comes

Amice aestimatissime,

Litteras tuas quas Nonis Februariis ad me dedisti, paulo tardius, et Posonii, non Viennae accepi. Acciderunt mihi multis nominibus jucundissimae, tod in primis, quod te ex morbo tuo recreatum esse nunciarint; quam ob rem, et sirmul quod ex aliis intellegam, te pertinacius dare studiis operam velle, quam corpusculi tui vires ferant, oro atque obsecro mi Jgnati, ut sanitatis tuae curam geras quam diligentissime: cum facile per te intelligas, frustra futuram esse eruditionem nostram omnem praesentissimo isto fulcro destitutam. Munusculum meum tibi probari gaudeo, quod tamen amore potius in me tuo, quam suo merito aestimare videris neq(ue) etiam pe modestia monere audes, ingrum tibi non fuisse missum: quippe opus Gallicum L'art de verifier les datcs librarij meus, cui id negotij dededram, in sarcinulam conijcere, imprudens neglexit; quod tamen habiturum te, velim, ut credas, ubi primum, cui recte perferendum dem, habuero. Belij Apparatum ad Historiam Criticam, quaeso, ut quam proxime quamq(ue) commodissime poteris, mihi remittas; et si qua alia in re operam meam studiis tuis utilem futuram esse provides, liberrime pro amicitia nostra impera. De vetustis diplomatibus non est cur nunc sis multum sollicitus; do hanc moram lubentissime vitae rationibus tuae modo illius fructum sanitas quoq(ue) tua percipiat. Vesprimiensiu(m) monialium litteras foundationis Graecas videre et legere percupio. Latent, srio, in Collegio S(ocietatis) J(esu) Jaurinensi quod latifundia illarum possidet. Avide expecto Prayi Annalium volumen alterum, quod jam sub prelo est: nam illud se ibidem editurum mihi promissit, amabo tamen te si interim apographum aliunde obtineas et mecum communices. Collectio Concilliorum tua erit mihi cordi; quidquid hoc genus supellectilis corradere potero, tibi servabitur. Quarta die mensis Aprilis Posonium abieram: quippe Augusta pro sua in me benignitate plane singulari tubularium camerae suae amplissimum mihi patere jussit. Versatus sum in eo maxima mea cum voluptate ad diem usq(ue) octavam decimam ejusdem mensis, quo Viennam redire debui. Di boni ! quantam et quam incredibilem copiam vetustissimorum monumentorum in eo vidi atq(ue) in manibus habui meis: verum, ut gaudia mortalium sunt, rarissime omni parte integra, cum dolore spectare coactus sum, inaestimabilem thesaurum istum barbare prorsus et inhumaniter habitum, nullum prorsus in ordinem esse r edactum. Compassus sum et sortem acerbam dolui tacitus verbis galli aesopici apud Phaedrum, margaritam in sterquilinio videntis: Faces indigno quanta res, inquam, loco !

O si quis pretij cupidus vidisset tui:

olim redisses ad splendorem maximum.

Redibo Posonium identidem et in ditissimis auri sectaris istis paupertatem muscoli mei levare sagitam: quam nihilo tamen minus commendatam tibi quoq(ue) esse volo cum omnes exculere arbores mihi plane necesse sit,, ad cumulern meum posteritatis gratia probe comparandum. Nobilissima domui Baththyanianae, quatenus per juramenti religionem licebit, libentissime labore quoq(ue) meo inserviam; modo ex te intelligam, id eidem gratum esse futurum. De antiquissimo missali abs te detecto tibi ex animo gratulor, in quo missam de Jnventione dextra S(acri) Regis nostri haberi scribis. At vero excute memoriam tuam, et adversaria etiam et proximis

me litteris edoce, qua in regione regni et cujus ordinis fuerit monasterium illud, in honorem hujus dextrae exstructum, quod Bonfinius memoria adhuc sua viguisset scribit. Missale, tuo antiquius, manu exaratum; aut nisi falor *Rituale Strigoniense* custoditur in Bibliotheca Augusta cujus apographum cum tempore habere poteris. Haec nunc perscribere succurrit, Vale! et, si me redamas, valetudinis tuae curam quam maximam habe

Tuus Vindobonae d. VI. Maij
A. Cl, I, CCLXIII.

Ex animo
Adam us Franciscus Kollar m. p.

5) 11 Julie 1763.

[ff. 315r - 316r.]

Amice Suavissime !

Tardius scio, opinione expectationesque tua rescribo; vix ex me audire causam ? nempe et mihi nunc Italia prae Hungaria placet. Jgitur cum semper alias Tyrnaviam prius quam Romam scripserim, nunc, vice mutata, Romam Tyrnaviae praetuli, respondi(ue) ante Cl(arissimo) Garampio, Mamachio, Rogerio, quam Jgnatio Salesio, tametsi Tyrnaviae et patriae nostrae ornamento unico. Sic nimirum sunt mores mei, quos ex amicorum moribus unus omnium facillime fingo, refingo. Urbe aeterna nihil mihi posthac fuerit potius; quia tibi illum in votis ammoribus, et deliciis esse scio. Utar et posthac semper hoc genere scribendi, et quo epistolae meae gratiores tibi adveniat, a Roma petitum exordium omnes habebunt. *Ch'io ancora sono pittore.*

Jndicem tabularii Metropolitae nostri Strigoniensis librarius meus jam exscribit et paucos post dies pensum absolvet; hominem tu vel occasionem mihi iudica qua recte ad te perferri possit. Sed ἀντίδωρον tuum sive Catalogum tabularii Capituli Castri ferrei mihi promissum ita velim mihi sancte serves et transmittas, ut Roma(m) tuam olim bene comptus salutare velis: in omni re alia potius quam in ista promissis me lactari facilius patior: cum hoc genus deliciarum aeterna fame siti(ue) laborem. Voca deinde in consilium memoriam tuam, et omnia rerum adjuncta deligenter circumspice; nam Si istud facilis, fieri posse spero, ut et Budensis et Tyrnaviensis Capituli similes indiculos habere possimus. Experieris me nunc esse petacissimum; mihi enim, dum tempus patitur, metendum esse video; a tuo enim cibitu sterilitatem maximam praemetuo. Excedetissimus Garampius, Vaticano tabulario sanctiori Praefectus amicus meus est; is in epistola sua quam hodiernus cursor mihi tradit, haec ad me scripsit *Evolvi Regesta Jnocentii PP.III. ab anno tertio ad nonum, quae nunquam in publicam lucem prolatae fuere, in iisq(ue) quinquaginta fere epistolas inveni, quae ad Historiam Generalem Regni Hungariae et ad peculiare ecclesias pertinere possunt. Non dubito quin aliae plurimae subsequentium Pontificum reperientur. Eas omnes tibi libentissime offero. Scias enim nihil mihi gratius futurum, quam in omnibus rebus tibi praesto esse.* Haec Garampius; quid igitur tibi videtur ? Satisne tibi diligens Romanae opulentiae admirator videor ? Habebimus, ne dubita

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

omnia; mihi enim certam fixumq(ue) est omnem movere lapidem, omnem quereum excutere; colligemus ex orbe universo memorias nostras vel nunc certe vel nunquam Monumenta illa, quae jam parata te habere scripsisti, quando aderunt? De itinere tuo Romano nihil prius, scire desidero, quam te Vindobona videam. Vale! et me, ut facis, porro redama.

Tuus

Vindobonae ad d. XI.

Julii CIICCLXIII

Ex animo

Ad. Fr. Kollar m.p.

6) 13 martie 1763.

[ff.317u – 318u]

Jllustrissime ac reverendissime Comes, Amice aestimatissime.

Jucundissime mihi fuerunt litterae tuae, tametsi, ab homine rerum, quas expectabam, omnium vacuo redditae, jam enim nuper admodum pro amicitia nostra candide tibi confessus sum, nihil me abs te velle, nihil expectare, quod commodum tuo maximo fieri non possit: scio deinde quae tuae nunc sunt vitae rationes: nolim id circo, ut temporis tui, severioribus studiis consecrati, jacturam mei gratia vel minimam facias: igitur ea omnia, quae volueris, quoq(ue) rebus meis, cum id sine ullo tuo incommodo facere poteris.

De libris, quos expetis, sane tuli aegerrime, non omnes me tempore brevissimo nancisci potuisse; nam is, qui tuus mihi reddit, dixit se perendie Tyrnaviam reversurum: quam ob rem conjicere in sarcinulam coactus sum, non quae debui, neq(ue) etiam, quae volui; verum quae habui; attamen gratia tibi spero futura omnia si ea non tam pretio sio, quam mittendis tibi obsequendi studio aestimaveris. Accipes igitur primum Analectorum meorum volumina duo quorum alterum res plurimas, quae historiae nostra lucem fanerantur, continet; tum Saadeddini Scriptoris Turcici philyras impresias a me tibi promissas; deinde Juris Patronatus Historiae diplomaticae exemplum unum; post Velii Ursini de bello Panonico exemplum itidem unum; tum Foylion Graecum, quod instauratoru(m) Vindobonae studiorum gratia septem ab hinc annos cecini; deinde l'Art de verifier les dates; Postremo Historiam Criticam Ducum et Regum Hungariae Cl(arissimi) Mathiae Belii m.s.: quibus si te inscribere non pignerit *Maximae voluntatis amici optimi exiguum monimentum*, et munusculi tenuitatem et sententiam animi mei pulcherrime expresseris. In primis autem Historiam Criticam Belii tibi commendo, qua unicam carere non possim, studiis tuis praeclare consules, si ejus tibi exemplum exscribo curaveris, meumq(ue) mihi quam primum quamq(ue) securissime fieri poterit, remiseris.

Multum me delectavit propositum tuum de adornanda Conciliorum Regni nostri editione altera; Enim vero egent ista cara quam qua maxime, ob incredibilem Péterfii et negligentiam, et, quod dicere pudet, dicacitatem poene subrusticam, qua populares nostros religionum professione a nobis diversos passim lacessit. Quidquid enim alii sentiant, mihi in discipulo Christi praeplacet mansuetudo et

ardentissima charitas Magis cum hic ille character sit, qui nos ab ethnicis haereticisq(ue) secernit: verendumq(ue) profecto sit, ne dum in hoc genere concentrationum alter alterum dicit esse Diaboli, neuter sit Christi erroris sui haereticos, veritatis studio; pervicaciam, manusuetudine, ignorantiam, solida eruditione: quam concertandi rationem si neglexerimus, vehementer, ut vereor Ecclesiae Christi Convinchanus ne obstemus bonis potius quam eadem procuremus. Sed de hoc arbitrari tibi potius quam mihi homini profano convenit, quam etiam ob rem securum te est jubeo de omnibus, quae in potestate mea sunt, et consilium hoc tuum adjuvare poterut. Synodum Szabolessensem Praesidente Divo Ladislao celebratam ex libro, qui olim *Collegii Christi Ecclesiae Strigoniensis fuit* manu mea exscriptam multo emendatiorem, quam Péterfius edidit, communicare tecum itidem potero. Diploma libertatis Cleri Hungarici ab Andrea II. anno 1222 concessam magis et miris precibus Romae a me obtentuam, in manu mea est; quod mirifice illustrat *Decretum I.S. Matthiae Corvini*, a multis Cleri odio, aliter atq(ue) convenit, hactenus expositum: ornabit hoc praeclare collectionem tuam. Intendam curam et diligentiam meam in detegendis libellis jejuniorum et Canonibus Poenitentialibus, usesquam adhuic mihi visis neq(ue), ut arbitror à Péterfio; tametsi id diserte adserat. Quid enim, an in illa, qua hoc genus monumentorum premebatur penuria non protulisset in lucem? Eredat id Judaeus apella Scythismus tuus adhuc in Scythia est; incredibile enim dictu est, quam sim occupatus immo obrutus labore pertinaci editionis Commentationum Bibliothecae Aug. Habebis tamen, illum quam primum respirare potero, tu modo interim progredere in opere tuo, et quod promisi; possidere jam te secure existima.

De Amazonibus scribam alias uberius; nunc adnotare sufficet, ornari Bibliothecam nostram urna celeberrima analglypha, qua pugnam cum peltatis amazonibus commisam ingeniosissimae exhibet. Est Graeci operis insigne prorsus et admirandum, gemma dicendum melius quam marmor. Sed heus tu! quod fatum, quisve error te ad Amazonas perduxit?

Heu fuge orudeles terras, fuge littus avarum!

Rerum videlicet, detegendis originibus nostris utilium. Nescio utrum in tuam cognitionem pervenerit opus Philippi Joannis Strahlenbergii: *Das Nord und östliche theil von Europa und Asia* inscripti; hunc suaderem librum nocturna volveres diurna(ue) manu mihi ipsi magno auxilio fuit, in deponendis praejudiciis plurimis. In tabella sua Polyglotta sex septemve gentes exhibet, quae cognato linguae Hungaricae idiomatae hodie dum untuntur. In Praefatione mea ad Olahi Hungariam nihil eorum, quae promissi, invenies; vis scine causam? nempe Strahlenbergio duce, dum proemium scribo, justum libellum conscripsi; et, quae pluribus explicari debent, paucis complecti nolui: verum tui gratia Olaho addidi Nicolai Rosenbergii, Equitis Poloni libellum singularem de situ, moribus, et diversitate Scythicarum gentum adhuc ineditum. Praeluisse videtur hic Strahlenbergio, sed profecto longe inferior est eo, cui praelusit Bocharti Phaseg et Origines Otrókocsi, vereor ne operam meam laudent; conabor tamen omni studio ut eos tibi comparem, vel a Batavis abundere accersitos. Non miror enim quam apud vos hoc genus opum Vindobonae etiam est penuria.

Habes epistolam plenam festinationis, sed, si me propius bene novi, plenam itidem amoris in te mei cujus navos, hujus gratia, si facilius tuleris; dabis itidem pulchram inde enim amoris in me tui. Vale! amice suavissime et me redama. Scribebam in Vindobonensi Biblioth(eca) ad XIII. Martii

CIICCLXIII.

Tuus ex asse

Adamus Franciscus Kollar m. p.

7) 27 Junie 1763. Vindobona (Viena).

[f. 319r v.]

Amice Suavissime

Calrein vz en Frattein (hairein hos en thrattein)

Olahus noster slavus ne ad te pervenerit nec ne ignoro: ita enim egregie tarditatem meam inscribendo imitari videris; cum nihil adhuc rescripseris. Sed heus tu, non eadem tibi est silendi qua mihi causa; quae cum aequissima sit, parum abest, quin tibi nunc tandem Dionis desertae verbis exprobem.

Disimulare etiam sperasti, perfide, tantum

Posse nefas tacitusq(ue) mea decedere terra.

Enimvero speraveram ego pro ea, quam mihi perpetuam pollicitus eras, amicitia tua, primum me futurum, qui de habitu ad Italos tuo certiquid ex te auditorus sim; verum ut spes nostrae persaepe anemioliai sunt, alia nunc omnia amantissimus tui experiorigor T(e) ergo Sequere Italiam ventis, ac Diis una immortalibus gratias age, dolorem meum morem gerere rationi esse coactum, a quo, me dubita, auditoruas eras omnia, quae, cum vehementissimus est, suggerere amantibus consuevit. De vetustis monumentis, quae manu tua exscripta mihi nuper misisti, ita me D^{va} ament, si scio, quod prae dolore scribere debeam: erunt quippe aeternum monimentum amoris in me tui, sed non innocuum: quoties enim cumq(ue) in meos incurrerent oculos, meurent autem quotidie, toties in memoriam revocabunt jacturam, quam in habitu tuo passurus sum irreparabilem. Scio, quid rescripturus es, et quo exitu effugere quales: verum notum mihi illud tuum: Me si fata meis etc. neque animum meum consolari potis est neque detrimenta mea resarcire.

Constitueram nuper, securus adhuc tui, non nulla abs te petere, quae nunc abiturienti in cassum fortassis cecinero. Catalogus monumentorum unius et alterius tabularii, si quos forte habes, ut communicare mecum ne graveris. Est mihi notae probissimae Index omnium diplomatum, quae in tabulario Archiepiscopi Strigoniensis custodiuntur, cum modo velis, habebis; cursore, quo voles ad te perlatum. Diplomatis in syloge tua, ad me missae ultimi partem reliquam avide expecto. Scythismum tuum, minutum Hercle? Atlantico in Oceano pisculum adhuc quaero; ob manu scriptorem codicum ordinem ab negligentissimo Nesselio, Lambecii successore, perturbatum;

cum, quia tibi gratum futuram esse, intelligo, non prius quaerere desinam, quam is in manus meas incurrat. Atque haec fere sunt, quae te nunc scire volui. Vale! et dum adhuc propius abes non immemor nostri vive.

Tuus

Ex animo, tuis amantissimus
Ad. Franciscus Kollar

Vindobonae
d(ie) XXVIII. Junii
CIIICCLXIII.

ANEXA II

SCRISOAREA EPISCOPULUI BATTHYÁNY CĂTRE IMRE DÁNIEL.

2 octombrie 1783. Beba

Cutia LXX. Doc. 115. Inv. 14272.

Bebae 2. octobris 1783

Dilecte Fili,

Hodie redditae mihi sunt litterae D^{vae} die 19 mensis praeteriti ad me datae, ad quas curis sive liberatus, sive expeditus illico respondeo, atque ut litteris Ejusdem me conformem, illarum sequo/ar ordinem.

Quod itaque ad Bibliothecam Kollarianam attinet adnecto catalogum illorum quos mihi coemi desidero. Quosdam subtraxi lineola, ut sciat D^{va} me illos quantovis pretio coem(m)i velle. Unum duplici lineola signavi, quia prae caeteris mihi utilis foret. Unum adscripsi *utilité de voyage* quem D^{vae} impense com(m)endo, habeo enim illum, pretiumque illius nosco, hunc sibi meis erat expensis. Miratus sum vehementer tam prodigos esse Viennenses landum, ut Manuscripta haec pretiosissima appelent. Cum tamen paucis demptis huius aevi omnia utilia sunt multa, curiosa sint pleraque, si antiquitatem codicum desideres pretiosum nihil, aut vix aliquid. Noveram ego perbelle Bibliothecam hanc, atque ideo avidus praestolabor Catalogum, ut viderem, quaenam sint illa, quae oculos meos effugerant. Inveni autem nihil nisi notum. Haec tamen animadversio mea D^{va} in coemendis libris designatis nihilo faciat remissiore.

Jam ad Normam Cleri transeo; si litteras D^{va} antequam Cibinis abirem, percepissem, submissurus eram additiones meas, nunc a libris meis longe positus submittere nihil possum, gratam nihiliminus animi mei voluntatem significet D(omino) Kurtzbekio, certumque reddat me usque medium Novembris parturum omnia. Formatum nollem im(m)utari, de eo tamen nolo altercari, cupra opponet, quae maluerit, dum(m)odo a proposito aliena non sint. Codicem S. Gerardi Notis illustrare ja(m) aggressus sum. Forte hoc anno typis aptum erit.

Comisi Procuratori cuidam Mecsery dicto, ut D^{vae} arater 190 florenos persolvat, ex his super centum florenis Lipsiae deponendis cambiales mihi ocys transmitti

cupio, reliqua(m) sum(m)am D^{va} sibi reservet, ja(m) ulteriora disponam. Caeterum
Eidem Paternam Episcopalem meam Benedictionem impertior, ac maneo.

Ejusdem Dava

Verus Pater

Jgnatius Episcopus Transylvan(iae)

Comes de Batthyán. m.p.

Libri mei Pestienses Vienna transferantur, defigatur justum eorum pretium, illud
persolvat Kurtzbek, pecunia detur Cardinali Migazzi.

E Catalogo Bibliothecae Kollarianae

Jn folio flavo corio Turcico tecti

N. 31. Epistolarum Jnnocentij III. editore St. Baluzio Parisijs 1682 Vol. 2.

32. Acta et diplomata praecipua ratione arcis, et Dominij Veterosolialis **Ms.**
Vol. I.

33. Fasciculus variorum diplomatum res Hungaricas illustrantae **Ms.** Vol. I

34. Czoboriani Archivii Index. **Ms.** Vol. I.

41. *Szamelis Székely de Doba* Diplomatica collectio **Ms.** Vol. I.

45. *opuscula varia*, et Diplomata Hungarici argumenti **Ms.** vol. 1.

46. Symmicta diplomatica res Hungaricas illustrantia. **Ms.** Vol. 1.

48. Symmicta Austriaca, et Hungarica **Ms.** vol. 1.

50. *Collectanea* diplomatica Hungarici argumenti **Ms.** vol. 1.

51. *Analecta* diplomatica pro Historia Pragmatica Regni Hungariae in tres Tomos
digesta **Ms.** Vol 3.

58. Brunczovikiana Sylloge diplomatica **Ms.** Vol 1.

56. Andreae Huszty Transilvania. **Ms.** vol 1.

63. *Samuelis Székely Collectaneorum diplomaticorum(m) supplement(um)* [**Ms.**]

67. Balthasaris Adami Kercselich brevis quidem, vera tamen notitia etc. **Ms.**
Vol. 1.

69. Indices quorundam Archivorum Hungariae. **Ms.** Vol. 1.

70. Brunsuovikiana, et alia collectanea Diplomatica **Ms.** Vol 1.

72. Neosoliensia, Veterosoliensia, et Lalonthaiensia Diplomata **Ms.** Vol 1.

78. Gesta DEI per Francos Hanoviae 1611 Vol. 3.

79. Casparis Entz fama Austriaca Coloniae 1627. Vol 1.

N. 80. Ortelius redivivus Francofurti 1665 Tom 2. Vol. 2.

86. Antony Bonfini Hanoviae typis Vechelianis 1606. Vol 1.

95. Mathyae Belii Diplomatarium Hungaricu(m) **Ms.** Vol. 2.

105. Mathiae Corvini Epistolarum exemplar alterum **Ms.** Vol. 1.

112. *Biblia Veteris*, et Novi Testamenti in Idioma Slavo Carinoticum Witenbergae
1584.

114. Regum Hungariae decreta quaedam **Ms.** Vol 1.

118. Henrici Meibomii Rerum germanicarum Tomi tres Helmstadii 1688 Vol 3.

123. Historemata, et diplomata varia **Ms.** vol

127. *Diplomatarium* Ecclesiasticum Regni Hungariae **Ms.** vol 1.

144. Acta publica Regni Hungariae **Ms.** vol 1.

166. Tripartitum opus (partim impressum partim **Ms.**) Vol 1.

Jn folio in diversis compacturis

- N. 33. Turcograeciae libri octo à Martino Crusio Basileae 1584 fol.
 44. Series litteralium Instrumentoru(m) Ci(vi)t(at)is M(agno) Varadinensis **Ms.** fol.
 50. Annalium ab excessu D(omini) Mathiae Phillippo Carolo auctore **Ms.** Vol. 1.

Jn Quarto flavo corio Turcico

- N. 9. Imperatoris Rudolphi II Epistolae. Viennae 1771. Vol. 1.
 22. Nestoris Petscherensis Monasterii Vol. 1.
 44. *Adami Francisci* Kollarii Diplomataru(m) [**Ms.**] Vol 7.
 50. Adami Francisci Kollarii Miscelanea Juris Montanistici **Ms.** Tomi 2.
 100. Josephi Benczur Vol 1.
 106. Aeneae Sylvii scriptum Vol 1.
 33. Adami Francisci Kollarii Index Chronologicus omnium diplomat(icorum) **Ms.**
 N. 109. Cuspiniani Joannis Diarium **Ms.** Vol. 1.
 N. 119. Balthasaris Adami Kercselich **M.S.** Vol. 1.
 127. Joannis L(ibero) B(aro) de Kemény etc. impressa sunt omnia.
 132. Petri Pazmany Vindiciae Ecclesiasticae.
 134. Mauritiū Nitri Naratio beloru(m) Venetys 1666, Vol. 1.
 143. Andreae Wengerscy libri 4. Slavoniae reformatae Amstelodami 1679 Vol 1.
 151. Vicentij Priboevy etc.
 157. M. Jo(annis) David(i) Baleri Dissertatio Historica etc.
 159. *Apologia* f[r]atrum Unitariorum etc.
 160. Vita Joannis Capistrani.

Jn Quarto Jn diversis compacturis

- N. 44. Magistri Joannis de Turocz Chronicon Brunae, 1488.
 62. Marci Manilii Astronomicum.
 80. *Joan(nis) Joachimi* Schröderi Thesaurus linguae Armenicae etc.
 89. Leonardi Porty de Sestertio etc.
 126. Der Sachschen Statuta et durch Mathiam Fronium 1583.
 127. Appendix partis quartae Chronologiae Hungaricae.
 126. Secreta secretorum Societatis Jesu **Ms.**

Jn octavo libri flavo corio Turcico

- N. 13. Bibliotheca Caroli Major Vol 2.
 78. Psalterium Harmonicu(m) Norimbergae 1602.
 92. Parvus Atlas Hungariae Hevenesi. 1689.
 137. *Hadriani Relandi* Analecta Rabbinica Francofurti. 1558.
 162. Apicii Coelii de opsorys Amstelodami. 1709.

Jn octavo Jn diversis compacturis

- N. 309. Utilitate de voyager
 322. Historia Reformationis Polonicae

335. *Cl(arissimi) V(iri) Joachimi Camerarii Paberpergensis historici naratio de fratre(m) Unitariorum Ecclesiis etc?*

467. *Historia Persecutionum Ecclesiae Bohemicae, sine loco 1648.*

481. *Adami Francisci Kollarii Sum(m)aria diplomatica Mss Vol. 17.*

Mss. Codices in cerulae compacturae

6. *Informatio generalis de pretensione Jurisdictionis Episcopi M(agno) Varadinen(sis) Ms. fol.*

8. *Simonis de Kera Chronicon Hungaroru(m) Ms. fol.*

12. *Aenea Sylvii In Pontificatu Maximo Pii II.*

13. *Sancti Stephani Regis ex codice M(anu)s(cryptum) Mellicensi.*

Appendix

16. *Cofessio doctrinae V. Civitatum in Hungaria Superiore Cassoviae. 1613.*

ANEXA 3.

Catalogus praestantissimorum Librorum nec non Rarissimorum Manuscriptorum Bibliothecae Kollarianae, Wien Gedruckt bey Joseph Edlen von Kurzbeck 1783. (Cota: J₈ I. 45)

Libri flavo corio Turcico tecti et per marginesque inaurati.

Num.

p. 5. 31. *Epistolarum Inocentii III Romani Pontificis, Libri undecim. Editore Stephano Baluzio: Parisiis 1682. fol. Vol. 2.*

Acta et Diplomata praecipua ratione arcis et Dominii Veterosoliensis, Boni, ut Fiscus praetendebat, coronalis, in Pestiensi Tabula Regia ventilata. M.S. fol. Vol. 1.

p. 5-6 33. *Fasciculus variorum Diplomatum res Hungaricas illustratum, in quibus eminent*

1) *Deductio sive Dilucidatio Fiscalitatum, ab Anno 1670, usque ad 1689, in partibus superioris Hungariae exortarum, denunciante Sigismundo Martonyoff anno 1752.*

2) *Diplomata, quibus Weszprimienses cives in processu adversus Episcopum suum, causa Jurisdictionis temporalis, sunt usi.*

3) *Genealogia Familiae Apafienae sive veterum diplomatum conscripta, et a perillustri D. Csik, celebri per Transilvania Advocato anno 1771, mecum communicata, etc. M.S. fol. Vol. 1.*

p. 6. 34. *Czoboriani Archivi index, comitatuum serie alphabetica.*

1. *Anni 1625. Status omnium Schemnicziensium metalli fodinarum, a Commissariis regis consignatus. Germanice.*

2) *Epistolae ad tempora Mathiae Corvini Regis Ungariae ex Archivis Pontificio.*

3) *Registrum Expensarum anni 1526. Ludovico II, R. Hungariae, sive Exitus pecuniarium ad facta Regiae Majestatis M.S. fol. Vol. 1.*

p. 7. 41. Szamuelis Székely de Doba, Centurionis emeriti, Diplomatica Collectio, superioris Hungariae res plurimum illustrans. In his eminent

1) Series Ducum, Waiwodum et Vece-Waiwodum Transilvanorum ex Diplomatus eruta.

2) Saxonum Transilvaniae privilegia.

3) Pauli Turi litterae, ad Comitem Thurzo, regni Palatinum datae, quibus lamentabilis regni status, sub Turcarum Tyranide gementis, nunciatur.

4) Transilvaniae Siculorum generationes, quarum praerogativa magistratus adeunt. **M.S.** fol. Vol. 1.

p. 8. 45. Opuscula varia et Diplomata, Hungarici Argumenti omnia. In quibus notabiliora sunt:

1) Synodus diocesana, sub Colomanno Hungariae Rege a Laurentio Strigoniensi Metropolitae celebrata; item vetus calendarium et breve chronicon, quae omnia ex membraneo codice Capituli Posoniensis, manu terti decimi seculi scripto, sunt exscripta.

2) Chronicon rhythmicum de gestis Hunnorum et Hungarorum, ex codice caesareo classis Hist. ecclesias. LXXVIII, exscriptum.

3) Selecta Diplomata varii Argumenti **M.S.** fol. Vol. 1.

46. Symmicta Diplomatica, res Hungariae illustrantia, inter quae sunt:

1) Elenchus litteralium documentorum, familiam de Somos concernentium.

2) Diplomata varia, ad Ferdinandi I. res gestas pertinentia, ex Cod. Caes. Hist. Prof. CVI.

3) Reginae Elisabethae, Ladislai Posthumi matris variae litterae, ex originalibus Archivi civitatis Viennensis exscriptae.

4) A fol. 312. familiae Frangepianae praecipua diplomata, ex originalibus exscripta. **M.S.** fol. Vol. 1.

p. 9. 48. Symmicta Austriaca et Hungarica, in quibus eminent:

1) Catalogus Episcoporum et Archiepiscoporum Laureacensis et Pataviensis Ecclesiarum ineditus, multa Hungarica continens, et ab Hansizio merito laudatus; ex Caes. Cod. exscriptus.

2) A fol. 83. Varia scripta et Diplomata cum Austriaca tum Hungarica, Analectis Vindobonensibus olim a me destinata. **M.S.** fol. Vol. 1.

50. Collectanea Diplomatica Hungarici argumenti, in quibus sunt:

1) Liberi Oppidi Rosenbergensis privilegia.

2) Tredecim Oppidorum Scepusiensium libertates et jura.

3) Nonnullarum Abbatiarum, monasteriorumque fundationales litterae etc.

4) Pazmani Cardinalis cum Nicolao Esterhasio regni Palatino de Proëdria controversia.

5) Riedmülleri narratio calamitatum, quas iam inde a Wladislai II. temporibus usque ad annum 1580. regnum est perpesum. **M.S.** fol. Vol. 1.

51. Analecta diplomatica pro Historia pragmatica regni Hungariae in tres tomos digesta.

TOM. I. notabiliora sunt:

1) Variae litterae, praecipue ad Ladislai Posthumi tempora spectantes, ex codicibus mss. monasterii Mellicensis S. Benedicti in Austria exscriptae.

2) Elenchus Abbatiarum regni Hungariae, quae ab exteris ecclesiasticis adhuc possidentur.

3) Ioannis Fabri, Viennensis Episcopi, opinio de controversia, ratione dotis inter Imp. Ferdinandum I. et Mariam Hungariae Reginam ejus sororem circa annum 1540 exorta, una cum aliis eam controversiam illustrantibus scriptis. **TOM. II.**

1) Mariae Reginae confirmatio Decreti Andreae II. ex Originali Camerae Posoniensis.

2) Articuli Tolnenses anni 1518 integri.

3) Variae litterae ad Tökölianos tumultus pertinentes.

TOM III.

1) Oppidi Ovár, in Mosoniensi comitatu siti privilegia.

2) Plurimorum Diplomatum Summaria ex Originalibus Camerae Posoniensis eruta.

3) Sylloge diplomatica, Mathiae Corvini res in Austria gestas illustrantia.

4) Cruciferorum, nunc Melitensium Ordinis, per Hungariam olim florentis quam plurima diplomata et privilegia.

5) Variae deductiones ac litterae, quibus docetur, quonam jure Cruciferorum Praeceptoratus Soproniensis, sive possessiones Beo et Keresztény post Canisaios et Nadasdios a Soproniensibus Jesuitas pervenerit.

6) Informatio de origine et statu Cassae Parochorum.

7) Levakoviczii de jure Patronatus Regum Hungariae relatio, ad Curiam romanam missa. **MS.** fol. Vol. 3.

p. 11. 56. Andreae Huszti Transilvania sub Vaiwodis, diplomate conscripta.

M.S. fol. Vol. 1.

58. Brunczvikiana Sylloge diplomatica, varia litteralia documenta complectens, quae olim in regni Judiciis fuerint discussa. Item alia Collectanea diplomatica, inter quae occurrunt:

1) A fol. 353. Richardi Streinii responsum ad quaestionem: utrum Moldavia ad Hungariam vel Poloniam jure pertineat?

2) Ejusdem Streinii opinio, Anno 1597 Imp. Rudolpho data, conditiones commutationis cum Principe Transilvaniae continens. Item alia scripta ad idem negotium pertinentia: ex cod. caes. hist. Prof. CCXV.

3) Sententia tabularis de finibus et limitibus Diocesum Quinqueecclesiensis et Zagrabienensis anno 1718 lata **M.S.** fol. Vol. 1.

p. 12. 63. Samuelis Székely de Doba centurionis emeriti Collectaneorum Diplomaticorum Supplementa, 177 Diplomata continentia. Praeter illa hoc in Volumine notabiliora sunt:

1) Riedmülleri narratio calamitatum, quas jam inde a Wladislai II, temporibus, usque ad annum 1580, regnum est perpesum.

2) De Piseto Cerniciensis Cameralis Informatio anni 1749.

3) Relatio inquisitionis, anno 1679, post motus Tökölianos in montanis Civitatibus Imp. Leopoldi jussu, a comite Trautmannsdorf institutae, eidem Imperatori oblata.

4) A fol. 295. Sancti Regis Stephani Litterae foundationis monasterii Monialium Vesprimiensium graeco idiomatae scriptae, anno 1109. sub Colomanno transcriptae et latine versae, et a me ex originalibus transcriptae.

5) Informatio de omnibus Regni Hungariae Civitatibus Montanis, aliisque locis, ubi metalli fodinae sunt, in usum Archiducis Josephi, nunc Imperatoris Augusti conscripta. A. 1766. **M.S.** fol. Vol. 1.

p. 13. 67. Balthasaris Adami Kercselich, Canonici Zagrabienensis, brevis quidem, vera tamen Notitia et Cognitio, Banorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, nec non Banalis Officii.

1) De Regno Slavoniae Systema varia, quibus regiminis gesti hactenus quoad omnia ideae et status absolvuntur.

2) Episcopi Quinqueecclesienses. **M.S.** fol. Vol. 1.

p. 14. 69. Indices quorundam Archivorum Regni Hungariae et quidem:

1) Inventarium Archivi Archiepiscopatus Strigoniensis Sereniss. Archiducis Mathiae jussu a commissariis ad id deputatis conscriptum, ac chirographis eorundem roboratum. Posonii die 21 Maji anno Chr. 1602.

2) Archiepiscopalis Bibliothecae Catalogus, eodem anno conscriptus.

3) Ejusdem Archiepiscopalis Archivi Index alter, Capsarum, in quibus diplomata servabantur, serie scriptus: cui adnexus est rerum et Personarum index alphabeticus.

4) Elenchus actorum regni remonstrans per quos, quae et qualia acta usque ad an. 1764 inclusive ad Archivum regni resignata habeantur.

5) Elenchus litterarum conventus Cruciferorum Ecclesiae B. Regis Stephani de Alba Iulia, in Archivo Capituli Strigoniensis, immo Posoniensis adservatarum, inque tres partes, utpote Papales, Privilegiales, et causales sequestratarum.

6) Elenchus litterarium Instrumentorum Praepositurae Saghienensis in camerale Archivum conservatorum.

7) Elenchus Litteralium documentorum Familiae Segnyei, seu Lapis pataki.

8) Catalogus, juxta quem litteraria instrumenta, factum Bonorum Archiepiscopatus Strigoniensis concernentia, Reverendissimo ac Illustrissimo Domino Ioanni Kutaffy Archiepiscopo Strigoniensi assignata fuerunt. Originale.

9) Elenchus sive conscriptio omnium litterarum privilegialium, jurisdictionalium, ad Abbatiam S. Benedicti de Iuxta Gron facta Novemb. 15. A. 1568. Posonii: Originale.

10) Villarum et pagorum Elenchus, qui ad Zagrabiensem Episcopatum pertinent.

11) Inventarium arcis Zagrabienensis anni 1597 **M.S.** fol. Vol. 1.

p. 15. 70. Brunczvikiana et alia collectanea diplomatica inter quae:

1) Vesprimiensia

2) Magno-Varadiensia.

3) Frangepaniana Diplomatica.

4) Thurzoniae litterae.

5) A fol. 420. Status regni Hungariae ecclesiasticus in usum Archiducis Josephi nunc Imp. Aug. a Barone Bartenstein patre, conscriptus. **M.S.** fol. Vol. 1.

72. Neosoliensia, Veterozoliensia, et Szalonthaiensia Diplomatica. His immixta sunt:

1) Fragmentum sententiae contra Drabitum latae.

2) Fol. 20 Diploma Mariae Theresiae Aug. quo supremis Comitibus praescribitur norma administrandi comitatus regni Hungariae. Viennae, 1752: die 28 mensis Aprilis emanatum.

3) Fol. 209 Imp. Ferdinandi I. litterae anno 1563. die junii ad Maximilianum II. filium Romanorum Regem datae, quibus Hungarorum querelis respondes diserte ait: mentem suam neque unquam fuisse neque etiam esse Hungaros consultationibus rerum, ad Statum regni Hungariae pertinentium, excludendi. Originale. **M.S.** fol. Vol. 1.

p. 20. 95. Mathiae Belii diplomatarium Hungaricum **M.S.** Ab ejusdem Coniuge vidua, matrona lectissima, a me Posonii comparatum. Est quantivis pretii, cum propter selectum diplomatum, tum quod notitiae novae regni Hungariae scribebantur inservit. **M.S.** Vol. 2.

p. 21. 105. Earundem epistolarum exemplar alterum, paulo vetustiori calamo scriptum. **M.S.** Huic conjunctum est; Inventarium litteralium instrumentorum Archivi Archiepiscopatus Strigoniensis ex collectaneis clarissimi Matthiae Belii. Item: Genealogia inclytae familiae Balassianae, **M.S.** fol. Vol. 1.

p. 22. 114. Regum Hungariae Decreta quaedam, pleraque, ex Originalibus descripta; nec non alia quaedam ad Jus publicum hungaricum pertinentia litteralia documenta **M.S.** fol. Vol. 4.

p. 24. 121* a Protocollum Neosoliensis Camerae-Caesareo-Regiae Anni 1649, una cum Indice alphabetico Actorum fol. Vol. 1.

123. Historemata et Diplomata varia, cum Hungaricas, tum etiam Transilvanicas res illustrantia In quibus sunt:

1) Solennia Coronationis Archiducis Josephi I. in Regem Hungariae. Germanice, Latine, et Italice.

2) Gubernii Regii Transilvanici de quibusdam Actis et Scriptis, et Protestatione Cancellarii Comitum Nicolai de Bethlen genuina Informatio an. 1703.

3) Isabellae, Joan. Scepusiensis Regis Hung. relictæ viduæ litterae simul cum aliis tribus, de lamentabili Civitatis et Castri Budensis Statu sub Turcarum Dominio. Exscriptæ ex exemplaribus, an 1542. impressis. **M.S.** vol. 1.

p. 25. 127. Diplomatarium Ecclesiasticum Regni Hungariae, quo plurimae cum fundationales tum aliae litterae, maximam partem ex Originalibus exscriptae et ad Bona Ecclesiastica Regni nostri pertinentes continentur: Collectio quantivis pretii et auro contra chara. **M.S.** fol. Vol. 1.

p. 27. 138* Probi ac disertis cujusdam anonymi Auctoris rerum Hungaricarum Licri quatuor, ab an. 1558. usque ad annum 1586. res gestas continentes.

1) fol. 209. Ejusdem operis libri priores duo, sed mutili.

2) fol. 285. Stephani vel Joan. Szamos Közii rerum Transilvanarum Pentas quinta et sexta, liber primus fine mutilus. Narrantur res ab anno 1598 usque ad annum 1601. in Transilvania gestae **M.S.** fol. Vol. 1.

p. 28. 144. Acta publica Regni Hungariae, inter quae sunt praecipua:

1) Conjunctio procerum Regni Hungariae Anno 1505. se regem non electuros, nisi ex gente et sanguine Hungarico, correcte ac nitide scripta.

2) Exemplum impignorationis tredecim Civitatum terrae Scepusiensis.

3) Solennia et Ordo coronationis imperatricis Annae in Reginam Hungariae Anno 1603. die 25. Martii. bino Exemplo.

4) Imp. Rudolphi II. et Mathae II. Decreta sedecim.

5) Paria Transactionis Austriacorum ratione liberae religionis.

6) Litterae Sultani, per Muhmet Tchauschium die 10 May. 1614. Lincii Imperatori praefatae.

7) Instructio, Ablegatis, Lincium ad Caesarem missis a Comitibus Regni Posoniensibus data. 1614. 28 Julii.

8) Extractus negotii familiae Banffy.

9) Pazmani Vindiciae Ecclesiasticae.

10) Exemplar reconciliationis cum Hungaris factae 23. Junii 1606.

11) Conditiones pacis inter Imp. et Sultanum anno 1606. conclusae.

12) Confoederatio Regni Hungariae, cum Marchionatu Moraviae. 1608.

13) Szécsenyii, Archiepiscopi Colonensis ad Imp. Leopoldum libellus supplex, quo petit ut Decretum de Constitutione maneat in suspenso. 1671. Aprilis 12.

14) Par litterarum comitis a Martinicz ad Szelepesenium Archiep. Strigoniensem, quibus cum Frangepaniana Conjuratōnis complicitatem esse non obscure arguit.

15) Memoriale comitis Petri a Zerin.

16) Ad Francisci comitis de Nadasd tristissimum casum pertinentia quaedam etc. ex quibus recte conjici potest, hoc Volumen thesaurum potius esse quam librum.

M.S. fol. Vol. I.

p. 32.151. Korb Joannis Georgii Diarium Itineris in Moscoviam, Ignatii Christophori de Guarient, et Rall, Consilarii Aulico-Belici ad Imp. Leopoldo I. ad Petrum Alexiovicium anno 1698. ablegati Extraordinarii. Viennae 1700. fol. Vol. I.

p. 33. 157*. Decreta, constitutiones et articuli apostolicorum Regum regni Hungariae ad annum usque 1514. sive Vladislai II. decretum septimum. His inserta sunt etiam alia maximi praetii litteralia documenta, ut:

1) Imp. Sigismundi et Regis Hungariae decretum de valore denariorum, quod in impressis desideratur et hic decretorum quintum inscribitur. Datum Budae in festo beatorum Fabiani et Sebastiani martyrum (Januar. 20) anno Domini 1432.

2) Ioannis Huniadis juramentum, initio gubernationis editum hungarice, cujus latina solum versio in impressis legitur.

3) Matthiae Regis Decretum anno 1468. editum.

4) Privilegium transilvaniense. Datum Budae in vigilia festi nativitatis B. Ioannis Baptistae (Junii 23.) anno Domini 1499.

5) Privilegium Siculorum. Datum Budae in festo B. Margarethae virginis et martyris (Julii 13.) anno Domini 1499.

9) (!) De Rege Mathia Corvino veridica quaedam historia, et nonnullis quibusdam ejusdem regis et Bajazetis Turcarum Sultani epistolis mutuis **M.S.** fol. Vol. 1.

p. 35. 164* Tripartitum opus juris consuetudinarii Inclyti Regni Hungariae Stephani Werbeūzi etc. etc. additis regulis jurius antiqui. Accessit nunc Enchiridion articulorum comitialium ejusdem regni, per causarum locos distributum usibus aptum. Omnia studio Ion. Sambuci etc. etc. Viennae Aust. 1581. fol. Vol. 1.

p. 36.166. Tripartitum opus Juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae, per Stephanum de Werbewts accuratissimae editum. Accessit index titulorum perquam diligentissimus Viennae Pannoniae Superioris per Ioannem Syngrenium Tipographum. 1561. Fol. Vol. 1.

Libri in diversis compacturis, bene tamen conditionati.

IN FOLIO

p. 49. 44. Series litteralium instrumentorum ad Chronologico Diplomaticam Jurium, Prerogativarum, Libertatum, et Immunitatum Civitatis magno Varadinensis illustrationem Exhibitorum, cum Mappis Topographicis ejusdem Civitatis. **M.S.** fol.

46. Balthasaris Adami Kercselich Canonici Zagrabiensis Hungariae Politicarum Institutionum partes III. auditorum suorum commodo ex jure municipali, Historia, ac manuscriptis et diplomatibus collectae, quibus nonmodo de republica in Genere sed in specie de Hungariae et adnexarum Provinciarum vel regnorum moderno veterique imperio pro captu studiosae inventutis disseritur. **M.S.** fol. Vol. 1.

50. Annalium ab Excessu D. Mathiae et auspiciis Ferdinandi II. Imp. Caess. Augg. liber primus. Philippo Carolo Historiographo Caesareo Auctore sine loco et an. **M.S.** fol Vol. 1.

Libri flavo corio turcico tecti per oras marginesque inaurati.

IN QUARTO

p. 57. 44. Adami Francisci Kollarii diplomatarium hungaricum, complectens selecta acta publica et diplomata, ex. originalibus maximam partem et manu quidem sua exscripta, atque regum serie digesta. **M.S.** quarto m. Vol. 7.

p. 70. 86* Joannis Jony Igloviensis Hungari tractatus Juris publici et historici Ungarici, scilicet:

1) Dissertatio de usu et auctoritate juris romani in Ungaria circa doctrinam de patria potestate.

2) Joannis Graevii, et Joannis Andreae Lochneri Dissertatio de facie juris publici Hungariae cum observationibus.

3) Schediasma historico juridicum de auspicio regio Stephani, primi Ungarorum apostoli. Ob raritate recusum. Jenae. 1756. quart. Vol. 1.

p. 73.100. Josephi Benczur Ungaria semper libera suique juris, nunquam vel Principi vel genti alicui externa, obnoxia. Vindobonae. 1764. Insunt praeterea in hoc volumine:

1) Erasmi Frölich Casulae S. Stephani regis Hungariae vera imago et expositio Viennae 1754.

2) Joannis Gottlob Boehmii de ordine Draconis instituto a Sigismundo Imp. Prolusio. Lipsiae. 1764.

3) Ejusdem de Sigismundo Hungariae rege S.R.I. Vicario Generali Commentatio. Lipsiae 1765.

4) Xysti Schür, Augustiniani, dissertatio de Regiae Budensis Bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu, et reliquiis Vindobonae f.a.

5) Pauli Wallaszky de Stephano Verböcizio, Jurisconsulto Hungariae celeberrimo, dissertatio historico-epistolica. Lipsiae. 1768.

6) Joannis Filstich Schediasma historicum de Walachorum historia, annalium Transilvanensium multis in punctis magistra et ministra Jenae. 1743.

7) Joannis Tomka Szaszky de Bissenis regni Hungariae, eorumque comitibus posonii. fine. anno.

8) Augusti Ludovici Schloezer solutio problematis ex historia Polona, possitne adventus Lechi in Poloniam circa anum 550. et 560. quam societatis physica Gedanensis proemio Jablonowskiano condecoravit die 19 August. 1766. Gedani. 1767. Germanice et latine.

9) Relatio de mineribus aquis inclyti comitatus Borsodiensis ad excelsum consilium Regium Locumtenentiale. Vindobonae. 1763.

10) Francisci Xaverii Emerici L.B. Koller de Nagy-Mánya Allocutio ad nobilissimum Procerum, statumque et ordinum Regni concursum, cum Nobilium Hungarorum Praetoriana Turma, militari more fidei Sacramentum diceret. Posonii. 1760. quarto

p. 75.107* Comitissae Aspremont Lynden, Generalis Vigiliarum Magistri Diarium authenticum belli anno 1738 contra turcas gesti, variis tabellis chartisque tacticis illustratum. Germanice. **M.S.** Quart.

p. 76.109. Cuspij Joannis Diarium de Congressu Imp. Maximiliani I. cum Wladislao, Lodovico, et Sigismundo, Hungariae, Bohemiae et Poloniae Regibus, ratione ineundae ex gemino foedere matrimoniali Anno 1515. ad XXII. Julii adfinitatis. Lat. et. Germ. **M.S.** Quart.

113* Sebastiani Ferdinandi Dobneri Tractatus Nomico-politicus de Nobilibus Regni Hungariae, in Specie illis, qui in civitatibus resident. sine loco et anno.

1) Jobi Ludolfi de Bello Turcico feliciter conficiendo. Accedunt Epistolae quaedam Pii V. Pont. Max. et alia nonnulla ejusdem argumenti. Francof. 1686. Quarto Vol.

2) Michaelis Manuelis Olsavszky Episcopi Ruthenici uniti, sermo de sacra occidentalem inter et orientalem ecclesiam unionem. Vindob. 1765.

3) Oratio Hungarica, dicta in funere Elisabethae Szuhai, Samuelis Patai Conjugis. Bajae 1765. Item alia Hungarica ejusdem Argumenti, nec non tertia persimilis.

4) Oratiunculae duae una Latina, altera Gallica, quibus Franciscum e Comitibus Barkoczi Archiepiscopum Strigoniensem cum Nobilibus Convictum anno 1762 inviseret, Nobiles adolescentes salutarunt. Tyrnav. Quarto.

p. 78. 119. Balthasar Adami Kerselich, Canonici Zagrabiensis de sublimium duarum in mundo potestatum fundamento et concordantia. **M.S.**

1) De Ecclesiarum Cathedralium, in particulari Ecclesia regni Hungariae, vario multiplicique populo, hujusque, obligationibus deductio. **M.S.**

2) Privilegia episcopatus quinqueecclesiensis Kereselichii quibusdam observationibus **M.S.** quart. Vol. 1.

p. 83. 132. Petri Pazmány archiepiscopi Strigoniensis, vindictae ecclesiasticae, quibus edita a principe Bethlen in clerum Hungariae decreta, divinis humanisque legibus contraria, ipso jure nulla esse demonstrantur. Viennae. 1620.

1) Sacrissimae Caesareo-Regiae Majestatis edictalis cassatio inique praetensae et ipso Jure nullae Electionis Gabrielis Bethlen, in regem Hungariae, nec non actorum omnium, **tractatorum** et conclusorum in conventu Posoniensi et Novizoliensi annullatio. Recusa Augustae Vindelicorum. 1621.

2) Joannis Labsansky, Aulae Secretarii, Summarium relationis, Aug. Aulae propositae, ex quo elucet, praedicantes Lutheranos nequaquam ob religionem, verum ob rebellionem in Jus attractos, punitosque fuisse. Germanice. Tyrnaviae. 1675.

3) G. Biro, *Episcopi Vesprimiensis, Veritas toti mundo declarata*; argumento triplici ostendes, *Sacr. Caes. Regiamque Majestatem non obligari tolerare in Hungaria sectas Lutheranam et Calvinianam. Latine et Germanice. 1672.*

4) *Sacri Rom. Imperii Evangeliorum Electorum et Statuum apud Imperatorem Intercesso pro Religione Praestantium, in Regno Hungariae admodum afflicta, sine loco. 1672. Germanice.*

5) *Argumenta et rationes, quae Imperatorem movere deberent, ne Protestantes ex hereditariis regnis ejigiat. Auctore Wilh. Christ. Kriegsmann. Opposita scripto cuidam, latine et Germanice nuper vulgato, sub epigraphe: Veritas toti mundo declarata etc auctore. G. B. E. V. P. S. S. C. R. M. C. C. sine loco. 1672.*

6) *Jesuiter Ausmusterung, sive Jesuitae ex Hungaria et Moravia in exilium puls. Sine loco. 1619. Germanice.*

7) *Les larmes publique, id est: Lacrymae publicae, effusae in funere Philippi Emanuelis Ducis Lotharingiae, Imperatoriae Majestatis Vicarii Generalis in Hungaria contra infideles. Gallice. Auctore Alphonso de Ramberviller, Pont-a Mousson, 1602, quart. Vol. 1.*

p. 90.151. *Vincentii Priboevii, ordinis praedicatorum, oratio de origine successibusque Slavorum. Venetiis. 1532.*

1) *Transilvaniae olim Daciae dictae descriptio a Joanne Petro, et Paulo Manuciis ex variis veterum et recensiorum scriptorum monumentis, et praecipuae ex Georgio a Reicherstorff accurate in unum congesta. Romae 1596.*

2) *Magni Turcarum Vezirii, ad Vjvarinum castra habentis litterae, quibus vicinos comitatus ad subjectionem sollicitat. Accedit Turcarum fidei confessio, nec non Muhamedis Pseudoprophetae origine et vitae historia. Germanice. Sine loco. 1663.*

3) *Vlrichi de Hutten, equitis germani, ad principes Germaniae, ut bellum Turcis invehant, exhortatoria. Publico Germaniae concilio apud Augustam Vindelicorum A.D. 1518. Maximiliano Austrio Imperatore. Augustae. c.a.*

4) *Joannis Fabri oratio de origine, potentia, ac tyranide Turcorum ad Henricum VIII. Angliae et Franciae regem dicta Londini. S.L. 1528.*

5) *Christophori Varsevicii post Stephani regis mortem in primo et generali totius Masoviae conventu oratio. Casoviae 1587.*

6) *Monumentum rerum anno 1663 et 1664, a Comite Nicolao Zriny contra Turcas fortiter feliciterque gestarum sine loco, eodem anno.*

7) *Theatrum Zrinianae vitutis et nonnullorum quorundam Germanorum heroum, ubi res anno 1663 et 1664, gestae spectandae proponiuntur. S.L. 1664.*

8) *Apostrophe paraenetica, ad Hungariam, sine loco et anno. Pertinere videtur ad annum. 1672.*

9) *Genuina relatio de 60.000 Turcarum a fortalio magno-Varadiensi, quod ferocissimae oppugnabant Anno 1598, feliciter repulsis. Germ. Aug. Vind. 1599.*

10) *In Erasm. Wilh de Tattenbach Frangepannianae conjurationis complices necem versus Germanici. S.l. et anno 1611.*

11) *Summaria quarundam epistolarum ad res anno 1664. bello gestas pertinentium. Germanicae. Quarto.*

p. 94.159. *Apologia Fratrum unitariorum. Hungarice. Claudiopoli. 1701. Quart.*

1) *Unitariorum confessio fidei christianae in Transilvania. Sine loco et anno.*

2) Balth Waltheri jun. et brevis et vera descriptio rerum, a Jön Michaelae, Moldaviae Transalpinæ, sive Walachia Palatino gestarum, in ejusdem aula Terwisana fideliter collecta. Golicii. 1599.

3) Historia rerum in Polonia gestarum anno 1620. Auctore Joanne Innocentio Petricio. Cracov. eod. anno.

4) Joannis Lindenberger Pugna ardua cum Turcis ad Tsokakó, anno 1601, Viennæ. 1602, Quarto.

160. Vita Joannis Capistrani. Auctore Fr. Bernhardino, Confessore Generali Monasterii Mariaemay. Ordinis S. Salvatoris. Aug. Vind. 1519.

1) Joannis de Hellenbach, Cremniciensis Hungari, Oratio pro Hungaria. Wittenbergæ. 1656.

2) Rudolpho II. Imperatori semper Augusto, Claudii Achantheri, ejus Historici, Panegyricus, Javarino recepto, dicatus, Praga. 1598.

3) Valentini Franckii Origines Nationum et præcipuae Saxonicae in Transylvania, cum nonnullis aliis observationibus ad ejusdem jura spectantibus, e rudibus privilegiorum et historiarum erutæ. Helmstadii 1697.

4) Sigismundi L.B. ab Herberstein pro quibusdam Belliducibus Caesareis in primis autem pro Wilhelmo L.B. de Roggendorf, anno 1541. ad Budam a Turcis profligato Apologia. Germanice. Viennæ S.A.

5) Brevis relatio, quemadmodum castrum Jula anno 1567. a Turcis occupatum fuerit.

6) Marthini (!) Lutheri de bello contra Turcas gerendo libellus. Wittembergæ. 1529. German.

7) Georgii Schereri, Jesuitæ, Sermo. Anno 1595. Posonii in arce de eo habitus. quod nequaquam Turcis subicere, sed potius contra eosdem fortiter pugnare oporteat. Viennæ 1663.

8) Georgii Agricolæ ad Imperat. Ferdinandum I. et S.R. Imp. Principes adhortatio de bello contra Turcas gerendo, a Laurentio Wernan ex Latino idiomate in Germanicum translatum. Norimbergæ 1531.

9) Georgii Draskowitii, quinqueecclesiensis Episcopi Oratio in generali concilii Tridentini congregatione die 24 Febr. 1562 habita. Ripae 1562.

10) Andreae Duditii Sbardellati, Episc. Tininiensis, orationes duae in S.S. oecumenico Concilio Tridentino habitæ, Anno 1562. Brixiae eodem anno.

11) Oratio Ibrahimii Strotschii Suleimanni Turcarum Sultani in Germaniam Legati, Illyrice habita Francofordiæ coram Imp. Ferdin. in Electorum, ceterorum Principum confessu, cum Maximilianus Ferdinandi filius in Roman. Regem eligeretur. Anno 1562. Nov. 27. Ejusdem Sultani Litteræ per Legatum missæ. Subjungitur catalogus Comitum Servitiorum Ledati. Latine. Ripae. 1563.

12) Joann. Bapt. Róka Sermo germanicus, in sacerdotali jubileo Pauli Marthonyi, Canonici Vaciensis, dictus. Sine anno et loco.

13) Ejusdem Joan. bapt. Róka Sermo hungaricus in solenniis dextrae S. regis Stephani dictus. Jaurini. 1769.

Libri in diversis Compacturis bene tamen onditionati.

IN QUARTO

p. 105. 44. Magistri Ioannis de Turocz Chronicon Hungarorum cum figuris illuminatis. Brunae in Moravia impressum. 1488. Quarto.

p. 132. 62. Marci Manilii Astronomicom. Libri V. sine loco et anno. Typis tamen vetustis:

- 1) Censorinus de die natali ad Q. Cerellium.
- 2) Tabula Ceбетis per Lodovicum Odaxium e graeco conversa.
- 3) Plutarchus de invidia et odio.
- 4) Basilii oratio de invidia e Graeco in latinum per Nicolaum Perotum.
- 5) Basilii epistola de vita solitaria ad Gregorium Naziansenum per Franciscum Filelphum.

6) Bartholi Lucani Utinensis ad Innocentium Pontificem maximum VII. Oratio carmine.

7) Francisci Patavi Jurisconsulti pro canonisando sancto Leopoldo Marchione Austriae oratio habita die XII. calendas Decemb. Anno 1484.

8) Declaratio lepidissima ebriosi, scortatoris, aleatoris, de vitiositate disceptantium, condita a Philippo Beroaldo, omnia haec opuscula impressa fuerunt Banoniae (!) 1449. quart.

p. 138. 80. Joan Joachimi Schröderi Thesaurus Linguae Armenicae, antiquae et hodiernae, cum varia Praxios materia. Continentur in hoc opere:

- 1) Dissertatio de Antiquitate, fati, indole, atque usu Linguae armenice.
- 2) Grammatica et Prosodiae antiquae Linguae.
- 3) Confessio ecclesiae Armenice latine reddita, et necessariis notis illustrata.
- 4) Synopsis hodiernae civilis Armenorum Linguae.
- 5) Dialogi tres sacris, secularis et domesticis rebus Armenorum.
- 6) Epistolographia, Praxis grammatica, et Indices Vocum locupletissimi

Amstelodami. Anno. Christi 1711. armenorum 1160. quart.

p. 150. 126. Der Sachen und Siebenburgen Statuta, oder eigen Lanrecht, durch Martin Fronium ubersetzen und gemehret. Cronstadt in Siebeburgen 1583. quart.

127. Appendix partis quartae Chronologiae Ungaricae, das ist: wahrthate historische Beschreibung: wasgestalt der Hr. Matthias Erzherzog zu Oesterreich, Montags den 19 Nov. 1608. zu Presburg zum Hungarischen und A. 1611. Montags nach dem heiligen Pfiagstag zu Prag zum böhmischen König, tugletchen An 1612. den 13ten Juni zu Frankfurt am Mayn zum römischen König erwählt, und den 24ten dies am Tag St. Johannis neben ihrer Majest. Ebegemablin mit grosser Solenität daselbst gekrönet, und zum Römischen Kaiser erkläret worden, und was bey einem jeden Actu Electoris et Coronationis für Ceremonien vorgelaufen, zusammengetragen und beschrieben durch Hieronymum Ortelium Augustanum Nürnberg. Sine Loco.

p. 158. 176. Secreta Secretorum seu Monita privata, id est Artes secretae pro Regimine saeculari Societatis Jesu. **M.S:** quart.

Libri flavo corio Turcico tecti, et per Oras Marginesque inaurati.

IN OCTAVO

p. 169. 78. Psalterium Harmonicum Ebraice, Graece, latine Germanice studio et labore Eliae Hutteri Germani. Norimbergae 1602. Octavo.

p. 177. 131. Joannis Michaelis Bruti Opera varia selecta, nimirum Epistolarum Libri V. de Historia Laudibus, sive de Ratione legendi Scriptores Historicos Liber; Praeceptorum conjugaliū Liber. Epistolis et Orationibus compluribus editione Cracoviensi auctiora. Berolini 1698. Octav. Vol. 2.

p. 178. 137. Hadriani Relandi Analecta Rabbinica in usum Collegii Rabbinici Editio secunda. Trajecti ad Rhenum. 1713.

1) G. Genebrardi Isagoge Rabbinica.

2) Ejusdem Meditationes et Tabulae Rabbinicae.

3) G. Cellarii Institutio Rabbinica.

4) J. Drusius de particulis Rabbinicis.

5) Index Commentariorum Rabbinicorum qui in sacrum Codicem aut Patres ejus conscripti sunt.

6) J. Bartolocci Vitae celebrium Rabbinorum.

7) R. Davidis Kimchii Commentarii in decem Psalmos priores Davidicos, cum versione Latina. Octavo.

p. 182. 154. Samuelis Köleseri de Keres-eer Secretarii gubernialis Caesareo Regii Principatus Transilvaniae etc. Auraria Romano Dacica. Cibinii 1717. Octav.

p. 183. 164. Histoire critique des Dogmes, des Controverses, des Coutumes et des Ceremonies des Chretiens Orientaux. Par Richard Simon cy-devant Pretre l'Oratoire. a Trevoux. 1711. octav.

Libri in diversis Compacturis bene tamen conditionati.

IN OCTAVO

p. 242. 290. Historia Armena originem christianae religionis, in Armenia, auctoribus S.S. apostolis Bartholomaeo et Juda Thadaeo. Armenorumque fidem, doctrinam, patriarchas, ritus, ceremonias, tria, Sisense Adonense – et Tarsense concilia, Persecutiones, Martyres, miracula, errores, schismata, et duorum apostolorum Bartholomaei, et Thadaei sepulchra; itemque statum politicum, Iberorumque, et Colchorum regna complectens, opus et raritate, et rerum varietate atque libertate maxime conspicuum. Auct. Clemente Galanoad Armenos missionario. Editio secunda. Francofurti et Lipsiae. 1701. octav.

p. 243. 292. Joan Georgii Eccardi historia studii etymologici linguae germanicae hactenus impressi; ubi scriptores plerique recensentur, et dijudicantur, qui in origines et antiquitates linguae Teutonicae, Saxonicae, Belgicae, Danicae, Suevicae, Norvegiae et Islandice, veteris item Celticae, Gothicae, Franciae, atque Anglo-Saxonicae inquisiverunt, aut libros studium nostrae linguae criticum promoventes alios ediderunt; accedunt quaedam de lingua Venedorum in Germania habitantium tandemque proprium de lexico linguae germanicae etymologico componendo consilium aperitur. Hannoverae anno 1711.

1) Incerti monachi Weissenburgensis Cathchesis Theotisca seculo IX. conscripta, nunc vero primum edita, ut et monumenta varia Catechetica Theotisca;

omnia in unum collegit, ac prefatione, in qua catechizatio medii praesertim aevi exponitur, interpretatione et commentatione critica illustravit, catecheses, item ejusdem generis cum Marquirdi Freheri notis olim evulgatis addidit Joann. Georgius Eccardus. Hannoverae 1713. octavo.

p. 246. 309. L'utilité des voyages, qui concerne la connaissance des Medailles, inscriptions, statues, dieux lares, peintures anciennes, et les Bas-reliefs, pierres precieuses, et gravées, cachets, talismans, anneaux, Manuscripts, langues, et autres choses remarquables, et l'avantage que la recherche de toutes ces antiquités procure aux scavans. Avec une memorie de quelques observations generales, qu'on peut faire pour ne pas voyager inutilement, par Mr. Baudelet de Dairval, Advocat en Parlement. Enrichis des plusiers figures en taille douce. deux Tomes a Paris 1693. octav. Volum. 2.

p. 248. 322. Historia reformationis polonicae, in qua tum reformationum tum Antitrinitariorum origo et progressus in Polonia et finitimis provinciis narrantur. Auct. Stanislao Lubienico Equ. pol. Freistadii, 1685. octav.

p. 249. 324. Dottrina Christina ad uso de fedeli orientali, gia per ordine della S.M. di Paolo V. sommo Pontifice tradotta d'Italiano in Latino et Arabico, da Vittorio Scialac Accurensense, e Gabriele Sianitta Edeniense Maroniti del Monte Libano. Et hora d'ordine della Sac. Congr. de Prob. fide nuovamente ristampata, tradotta in Italiano dal R.P.F. Alessio Todi Predicatore. Aggiuntovi nel fine i sette salmi penitentiali, con le litanie de la Santi, et preci, et le litanie della Beatiss. Vergine, in Roma. 1642. octav.

p. 250. 335. Cl. V. Joachimi Camerarii Pabepergensis historica narratio de fratrum orthodoxorum Ecclesiis in Bohemia in Moravia, et in Polonia, nunc primum edita. Accesserunt:

1) Cl. V. Esromi Rudigeri Pabeperg: de fratrum Ecclesiis in Boh. et Moravia narratiuncula.

2) Vita et mors Joannis Hussi Bohemi, ex actionibus et monumentis Martyrum.

3) De ultimo supplicio Hieronymi Pragensis ex iisdem actionibus Martyrum.

4) De ejusdem Hieronymi obitu et supplicio Poggy Florentini ad Leonhardum Aretinum Epistola, hujusque ad illam Responsio.

5) Oratio de Hussiticis motibus recitata publice Witten bergae a D. Michaelae Slavata Baro Boh.

6) De Origine Ecclesiarum Boh. et de confessionibus ab iis editis narratio. Cui subjuncta sunt de his magnorum quorundam virorum judicia et testimonia.

7) Methodus quam observant fratres in eligendis, ordinandis, et confirmandis ministris.

8) Epistola Fratrum ad Fridericum III. Elect. Palat. De cantionibus in ipsorum ecclesiis usitatis.

9) Esromi Rudigeri de cantionibus sacris inter fratres consuetis, deque tota christianorum musica dissertatiuncula.

10) De excidio reliquiarum e Waldensibus et Albigensibus Merindolii et aliis in locis provinciae facto sub Francisco I. rege Galliae ex monumentis Martyrum.

11) Cl. V. Petri Wesenbecii oratio de Waldensibus et Albigensibus christianis habita. Jenae. 1585.

12) Insignis locus ex Carolo Molinaeo I. C. De iisdem.

13) Consensus in fide et religione inter eccles. Evangel. Regni Poloniae et illarum ecclesiarum acta synodica omnia. Ex bibl. Ludo. Camerarii IC. Haidelbergae Octav.

p. 262. 387. Ocellus Lucanus Philosophus de universi natura, interprete Ludovico Nogarola Com Veronensi. Ejusdem Nogarolae Annotationes in Occelum et Epistola de viris illustribus Italis, qui Graece scripserunt. Editio tertia, collatione exemplarium melior facta. In Bibliopolio Hieronymi Commelini 1596. octavo.

p. 278. 481. Adami Francisci Kollarii Augustae Aulae Consiliarii, et Bibliothecae Directoris summaria diplomatica separatim plagulis scripta et ex variis libris inpressis praecipuae autem ex Historia Zagrabiensis Ecclesiae. Auct. Balthasare Adamo Kerckselich colecta. **MSS.** octav Volum 17.

Manuscripti Codices in cerulea potissimum compactura ad diversas materias praesertim Hungaricas pertinentes.

IN FOLIO

p. 284. 2. Summaria Bullarum Romanorum, Diplomatum, Litterarum etc. Regni Hungariae, Hungariam ab anno 1197. usque ad 1272. illustrantia, manu Bilesii scripta. fol.

4. Cl. Veszprimi succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Centuria prima, fol.

6. Informatio generalis de praetensione jurisdictionis episcopi romano-catholici magno-Varadiensis, et episcopi non uniti, cum nonnullis aliis scriptis ad idem argumentum pertinentibus.

1) Nonnulla summaria diplomatica, et nonnulla diplomata.

2) Siebenburgische, Tökelische, Ragusaiche, Walachische, und Modauerische Briefe, zu der Tökelische Rebellion gehörig. fol.

p. 285. 8. Simonis de Keza chronicon Hungarorum ex apographio Hevenesiano a R.P. Pray mecum communicato excriptum.

1) Historia belli Borussici et Polonici inter milites Teutonici ordinis et Polonos gesti ad annum 1440. partinens ex codice caesareo scripta, et germanico idiomate ab illustri Senkenbergio in lucem prolata.

2) C. Boitini Pannonis de rebus gestis magnifici Gabrielis Bethlem libri III. Ex manuscripto a R. Pray mecum communicato excripti. fol.

p. 286. 12. Aeneae Sylvii in pontificatu maximo Pii secundi pro historia regis Ladislai et Friderici tertii imperatoris supplementa ex codicibus caesareis descripta. fol.

p. 287. 13. Sancti Stephani primi Hungarorum christiani regis vitae historia ex codice **MS.** Mellicensi descripta.

1) Coronicon Hungarorum sub Ludovico primo Hungariae rege anno 1358. scriptum et ex codice caesareo historiae profanae 218. excriptum.

2) Beschreibung von dem Königreich Bosnien, was dasselbe für einen Anfang habe, und wie viele Festungen, fliessende Gewässer, und Ueberfuhren, oder Brücken

darüber, auch was für hohe Gebürge und Strassen sich darinn befinden, wie die Bestungen in ihrer Peripherie beschaffen, und eigentlich vest, auch mit Kanonen versehen sind, nicht minder von welcher Seiten man sich mit einer Armee, und Artillerie daselbst annähern könne, und ferners wie viele Städte und hierinnen dienstbare, oder wehrhafte Männer (Sabalja nach bosnischer Sprache genannt) gezehlet werden.

APPENDIX

p. 287. 8. Katancius, Petr. de columna militaria ad Ezsekum reperta. 1782. 4to.

p. 288. 16. Confessio christinae doctrinae V. civitatum in Hungaria superioare, Cassoviae Leutschoviae, Bartephae, Epperini, ac Cibirii, exhibita Ferdinando Regi anno 1549. Cassoviae, 1613. Quart.

**MANUSCRITS ET OEVRES IMPRIMÉS KOLLARIENS DANS LES COLLEC-
TIONS DE LA BIBLIOTHÈQUE NATIONALE DE LA ROUMANIE LA FILIALE
„BATTHYANEUM” D'ALBA IULIA**

Résumé

La recherche met en lumière, en base de trois documents conservés dans la B.N.R. filiale „Batthyaneum” d'Alba Iulia, une amitié en 1763, entre l'humaniste slovaque Adam Kollár et le Comte Batthyány Jgnác, à partir des intérêts scientifiques communs pour la recherche des documents diplomatiques relatives à l'histoire de la Hongrie, et la fait inedit pour la littérature de spécialité jusqu'a présent, que l'éveque Jgnatius Batthyány a aquis en 1783 des manuscrits et oeuvres imprimés qui ont fait partie de la collection kollarienne.

Les sept lettres de Kollár envoyées á Batthyány entre 19.02-27.07.1763, reprises entièremet dans l'Annexe 1, représentant le debut d'une amitié et d'une collaboration durant presque vingts années et constituent la source d'apprentissage de l'écriture autographe de Kollár et un possible point de départ pour le chercheur intéressé a revenir sur celles-ci.

L'Annexe 2. reproduit la lettre de l'évêque Batthyány Jgnác vers son bibliothécaire Imre Daniel dont il passe la commande d'acquistitionner quelques manuscrits et oeuvres imprimés de la collection de Kollár.

Le catalogue des livres kollariens (issu á Vienne en 1783) avec les annotations écrites au bord des divers titres, reproduit d'une maniere restrictive dans l'Annexe 3., représente le document en base duquel on peut estimer les livres kollariens aquis pour l'éveque Batthyány, apportant des précisions supplémentaires en ce qui concerne le contenu de divers volumes, les circonstances dans lesquelles divers manuscrits ont été aquis, le nom du copiste etc.

Expications des Figures

Fig. 1. Écriture autographe de Adam Kollár.

Fig. 2. Écriture autographe de l'éveque Batthyány. Lettre du 2 octobre 1783.

Fig. 3. Annexe de la même lettre.

Illustrissime Comes
Amice! Deavissime!

Virgineus ille rubor tuus, quo ad laudes, in
litteris meis ultimis, à me tibi descriptus,
suffusum te fuisse scribis; tam actus me fieri
adstrinxit vinculo ut verbis, etsi maxime velim
apte satis atq; integre explicare non possim: nam
etiam obrem si literis, promitto tibi sanctissime
curaturum me omni studio atq; diligentia
ut fenererrimum istam animi pensum mei, amica-
lissimamq; erga te voluntatem re ipsa testi-
ceps tibi comprobem. De studiis atq; etate tua
quod scribis, scito, naufragam te mihi fuisse
ignotum; altera supple quas à me accipis, littere
apud Illustrum Testesurum præsenti mihi
sunt reëdita, ubi cum ex eo ipso tum etiam
ex aliis, qui aderant, ea omnia, quæ scripsi, au-
divi et simul te felicissime uocare cepi; quam
excusationem meam ut cum modestia animi
tua communicaveris, etiam atq; etiam oro, ut in
velligat auctores innocentissimi criminis, eisq;
potius quam mihi succenseat.

De litteris Regis Ludovici, quarum apographum
ad me mortui gratias tibi habeo, dum persimili
munusculo retinere possim: sunt enim mihi omni
auro, gemmis ornatis, et quidquid eis. In eas
litteribus pulva scrutatur in talia longe cha-
riora. Quam pulcherrimam abundantiam, qua
Timon à anno 1355 et Belius Hungaria
sua Tom. II. p. 135 de Buda veteri memoria
præciderunt. Earum mihi prius fuisset copia
doctius

Fig. 1. Scriere autografă Adam KOLLAR.

Bébe 2. octobris 1783

Dilecte Fili

Stodien reddidit mihi hinc litterae D^{ae} die 19 mensis praeteriti ad me
datae, ad quas curis live liberatis, live expeditis illis respon
deo, atque ut litteris eiusdem me conformem, illarum be
que ordinem.

Quod itaque attinet ad Bibliothecam kollarianam attinet,
adnecto catalogum illorum, quos mihi eveni desidero. quor
dam libtraxi lineola, ut hinc D^{ae} me illos quantavis pretio
eveni velles, unum duplici lineola lignari, quis prae coe
teris mihi utilis foret, unum adscripsi utilité de voyage
quem D^{ae} impense comendo, habeo enim illum, pretiumque
illius, noles, hunc tibi meis emat expens.

Miratus sum vehementer tam prodigos esse Viennenses lau
dum, ut Manuscripta haec pretiosissima appellent, cum ta
men paucis demptis hujus aeri hinc omnia utilia hinc mul
ta, curiose plerumque, h^{ic} antiquitatem Codicum desideres
pretiosum nihil, aut vix aliquid, noveram ego per belle
Bibliothecam hanc, atque ideo ardens prelopolabore Cata
logum, ut viderem, qualem sit illa, quae oculos meos ef
fugerant, inveni autem nihil nisi notum, haec tamen ami
meductis mea D^{ae} in comendis libris designatis nihilo fe
ciat remissionem.

Iam ad Normanniam Clevis transeo, h^{ic} litteras D^{ae} antequam lib
ris abrem

Fig. 2. Scriere autografă: episcopul Batthyary.

E Colecție Bibliotecă
In folio flavo corio Turcico texti Kollarianae

- N. 31 Epistoliarum Inventory III. editore St. Delius Parisij. 1682 Vol. 2
 32 Acta et Diplomata praecipua ratione avar, et Domini Veteroptica
 h. Ms. Vol. 1.
 33 fasciculus variorum Diplomatum res Hungaricas illustrantium
 h. Ms. Vol. 1.
 34 Crobariani Archivii Index. h. Ms. Vol. 1.
 41. Samuelis Rikely de Doba Diplomata collectio h. Ms. Vol. 1.
 45 gufula varia, et Diplomata Hungarici argumenti h. Ms. Vol. 1.
 46 hymnica Diplomata res Hungaricas illustrantia. h. Ms. Vol. 1.
 48 hymnica Austriaca, et Hungarica h. Ms. Vol. 1.
 50 Collectanea Diplomata Hungarici argumenti h. Ms. Vol. 1.
 51 Analecta Diplomata pro Historia Pragmatica Regni Hunga-
 riae in tres Tomos digesta h. Ms. Vol. 3.
 58 Brunsvickiana hylloge Diplomata h. Ms. Vol. 1.
 56. Andreae Hapti Transylvania. h. Ms. Vol. 1.
 60. Samuelis Rikely Collectanea Diplomata h. Ms. Vol. 1.
 67. Balthasari de Hama Rikely de Brunsvick quidem, vera tamen
 raria de h. Ms. Vol. 1.
 69 Indices quorundam Archivorum Regni Hungariae. h. Ms. Vol. 1.
 70 Brunsvickiana, et alia collectanea Diplomata h. Ms. Vol. 1.
 72. Neopolitica, Veteropolitica, et Zalonthienica Diplomata h. Ms. Vol. 1.
 78 Seppes de J. per Francos Hanovrae 1611 Vol. 3.
 79 Caspario Enz fama Austriaca Coloniae 1627. Vol. 1.

Fig. 3. Anexa aceleiași scrisori.

CULTURA LUMINILOR. ROMÂNII ÎN ISTORIOGRAFIA MAGHIARĂ

Gheorghe FIRCAZAK

Interesul pentru secolul al XVIII-lea în general, pentru *iluminism* în special, s-a manifestat într-un ritm crescând în istoriografia universală și, de asemenea, în cea maghiară. Această situație este reflectată de numărul tot mai mare de studii închinete temei precum și de organizarea unor colocvii internaționale, prin care se dezbate marile probleme ale *iluminismului* maghiar și conexiunile pe care le are aceasta cu diverse modele din Europa¹. Academia Maghiară a acordat o atenție specială secolului al XVIII-lea, valorilor sale, ale cărei moșteniri se dezvoltă și astăzi într-un fel sau altul. În acest context trebuie să amintim câteva contribuții care dau o notă distinctivă istoriografiei maghiare, pentru această temă².

Creația lui Domokos Kosáry³ reprezintă cea mai completă scriere istorică dedicată secolului al XVIII-lea, fiind piatra de hotar a istoriografiei maghiare. Ea este privită ca atare în literatura de specialitate universală prin demersul lui Keith Hitchins⁴ și R.J.W. Evans⁵ și în cea românească prin contribuția lui Remus Câmpeanu⁶.

Cartea a fost pregătită și redactată la prima ediție între anii 1970-1974, urmată de a doua în anul 1986 și a treia în anul 1996. Ea se dorește a fi o istorie a culturii care să surprindă în special căile prin care noul, inovația răzbate în societatea maghiară⁷. Istoria trebuie să fie totală și pentru aceasta Domokos Kosáry îl citează pe Gergely Berzeviczy (1763-1822)⁸, istoric, adept al mișcării iacobine, care arată că istoria scrisă

1. Béla Köpeczi, *Eszmékés emberek. A Mátrafüredi Felvilágosodás Konferenciák*, în "Magyar Tudomány", 1, nr. 23-28/1983; Domokos Kosáry, *La Hongrie du dix-huitième Siècle, dans une perspective européenne*, în *Transactions of the Seventh International Congress on the Enlightenment*, Budapest, 1987; Idem, *A 18. századi Magyarország európai perspektívákban*, în "Magyar Tudomány", 11, nr. 825-831/1987.

2. Lajos Hopp, *Die Erforschung des 18. Jahrhunderts in Ungarn*, în *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich*, vol. II, Wien-Köln-Graz, 1985; Idem, *A XVIII. század magyar irodalmi kulturájának kutatása, în A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*, Szerkesztők Hopp Lajos, Küllös Imola, Voigt Vilmos, Budapest, 1988, pp. 39-60; Domokos Kosáry, *Culture and Society in Eighteenth-Century Hungary*, Budapest, 1987.

3. Domokos Kosáry, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon, Harmadik, kiegészített kiadás*, Budapest, 1996 (în continuare: *Művelődés*).

4. "American Historical Review", 1989, p. 810.

5. "The Slavonic and East European Review", nr. 3, vol. 19, 1981, pp.443-445.

6. "Aetas", nr. 3/1993, pp. 244-245.

7. Domokos Kosáry, *Op. cit.* p. 11.

8. *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerkesztő Péter László, Budapest, 1994, p. 214 (în continuare *Új lexikon*).

în perioadele anterioare epocii sale era o înșiruire a faptelor capetelor încoronate, mai mult sau mai puțin semnificative. Nu se pomenea aproape nimic despre starea țării, a cauzelor care o generează, a situației claselor sociale, despre raporturile dintre ele⁹. Alegerea sa nu este întâmplătoare, pentru că punctul de vedere al lui Berzeviczy este emblematic pentru *Luminism*, deci pentru ceea ce vrea să evidențieze Domokos Kosáry prin demersul său. Noua lume nu va mai fi a marilor domni, sau a luptelor dintre țări, ci a statelor și orașelor, a meseriașilor care crează, a noilor cunoștințe și a rațiunii care încet se extinde printre oameni.

Scrisul istoric consacrat secolului al XIX-lea a evidențiat aceste transformări, faptul că perioada reformelor a accentuat concepții ale istoriei culturii prin care noul să se impună în raport cu ceea ce reprezintă vechile structuri¹⁰. O altă problemă este legată de modalitatea analizării și prezentării domeniilor *iluminismului* din perspectiva demersului istoric. Opinia sa este că răspunsul poate fi găsit numai dacă se face o corelare cu realitățile evidențiate de societate, astfel încât investigația parcurge un drum de la general la individual¹¹. Secolul al XVIII-lea, în viziunea sa, exteriorizează două expresii culturale: *barocul târziu*, delimitat temporal între anii 1711-1765 și *iluminismul*, între anii 1765-1790. Această periodizare permite o comparație care privește ambele manifestări ale spiritului uman¹².

Luminile, expansiunea lor nu se manifestă pe un teren virgin, ci sunt consecința unei evoluții treptate ce se dezvoltă în Europa Central Răsăriteană. deci, cel puțin pentru Ungaria, barocul târziu pregătește *iluminismul*¹³. Într-un asemenea context Domokos Kosáry își manifestă interesul pentru ortodoxie și unirea cu biserica Romei, ceea ce aduce în discuție situația românilor din Transilvania, pe lângă ei și pe cea a sârbilor și rutenilor. Întreaga ortodoxie era, în acel moment, sub autoritatea bisericii sârbe, care avea episcopii la Arad, Buda, Caransebeș, Pécs și Timișoara. Unirea cu biserica Romei, realizată în anul 1700, prin Sinodul de la Alba-Iulia, are importante consecințe pentru ortodoxie prin ruperea legăturilor cu Țara Românească, cu Mitropolia de la București. Nașterea bisericii greco-catolice a avut consecințe importante pe tărâmul credinței dar și mai semnificative au fost urmările în domeniul culturii, al afirmării conștiinței naționale și al cristalizării ideilor politice. Reacția ortodoxă nu a întârziat să apară în Transilvania, mai ales la impulsul bisericii ortodoxe sârbe. Unirea cu biserica Romei câștigă teren prin efortul depus de Inochentie Micu, care a trimis bursieri la Roma. Din rîndul lor a fost promovat mai apoi, în scaunul episcopal, Petru Pavel Aron. Mare adversar al unirii a fost nobilimea maghiară, care, adeptă a *Reformei*, se temea că satele românești, de exemplu cele din comitatul Hunedoara, unde se oficia slujba deja în limba română, o vor părăsi în favoarea noii confesiuni¹⁴.

9. Domokos Kosáry, *Op.cit.*, p. 14; Gergely Berzeviczy, *De indole rusticorum*, în Jenő Gaal, *Berzeviczy Gergely élete és művei*, vol. II, Budapest, 1902, p. 122.

10. Domokos Kosáry, *Op. cit.*, p. 15; Agnès Várkonyi, *Művelődéstörténeti törekvések az európai és a hazai plogári történettudományban*, în „Századok”, 1970, pp. 136-148; Idem, *A pozitivisták történetisémlélete a magyar történetírásban*, vol. II, Budapest, 1973, p. 60.

11. Domokos Kosáry, *Op. cit.*, pp. 19-20.

12. *Ibidem*, p. 22.

13. *Ibidem*, p. 28.

14. *Ibidem*, p. 89-92.

Nobilimea sprijinea poziția ortodoxă, simțindu-și amenințate privilegiile de numărul în creștere al populației românești. Acesta era invocat în memoriul lui Inochentiu Micu, prin care cerea ca românii să fie considerați a patra națiune, iar confesiunea lor cea de-a cincea religie receptă. Argumentul său inițial a fost numărul covârșitor al românilor din Transilvania. dar i s-a replicat că aceștia sunt în mare parte imigranți. Ulterior el acreditează teza continuității daco-romane, pe baza dovezilor furnizate de *Umanism*. Deci românii sunt cei mai vechi locuitori ai Transilvaniei și numai ortodoxismul i-a făcut să-și piardă latinitatea, dar odată cu unirea bisericească își pot recâștiga această particularitate. Răspunsul nobilimii maghiare îl acuză pe episcopul Micu de o interpretare forțată, prin aceea că pune semnul egalității între uniți și români, pentru că aceștia în majoritatea lor sunt ortodocși. Naționalismul maghiar este de sorginte nobiliară, exprimat la superlativ de István Dániel (1648-1774)¹⁵. El arată că ungurii și-au ocupat patria, iar sistemul celor trei națiuni este baza existenței Transilvaniei, astfel că pretențiile românilor nu au nici o legitimitate. Dieta din anul 1744, la dorința expresă a Mariei Tereza, anulează pentru uniți statutul de tolerați, dar nu a acceptat ca românii să fie considerați în totalitatea lor a patra națiune, pe motiv că sunt "*barbari*" și incultți. Răscoala ortodoxă a lui Visarion Sarai trezește suspiciuni cu privire la poziția lui Inochentie Micu și, după ce este chemat la Viena, ajunge la Roma, unde în urma unor presiuni concentrice exercitate asupra sa, în anul 1751 renunță la scaunul episcopal. Programul său se perpetuează însă, mai ales prin intelectualitatea formată în spiritul Blajului. Răscoala condusă de Sofronie obligă Viena să reconsidere ortodoxia și să accepte după anul 1760 o episcopie ortodoxă. Din acest moment viața bisericească a românilor se divizează¹⁶.

Luminile, în Europa Central Răsăriteană, își au specificul lor în raport cu Occidentul, dar se exprimă și trăsăturile generale europene în acest spațiu. În Ungaria secolului al XVIII-lea *iluminismul* are o diversitate de manifestări. Prima, *absolutismul lăumiat* iradiază în imperiu de la Viena, având adepți maghiari și nemaghiari, cu dorința măturisită, mai ales în timpul lui Iosif al II-lea, de a moderniza societatea între coordonatele feudalismului. *Iluminismul nobiliar*, cu dorința expresă de a reînvi vechile structuri, este cantonat tot în feudalism, cu o atenție sporită pentru rolul nobililor în acest sistem. Regăsim în acest sens paralelisme la croați și polonezi. Cea de-a treia tendință dorește schimbări depășind cadrele feudalismului, fiind promovată de o puternică intelectualitate provenind atât dintre nobili, cât și dintre nenobili. Cel mai bine exprimă această tendință *mişcarea iacobină*, regăsită în această parte a Europei și la polonezi. *Iluminismul* maghiar nu poate fi înțeles pe deplin fără un demers asupra modului cum s-a manifestat acesta la celelalte popoare din imperiu: slovaci, sârbi, croați, români, etc, cu ample conotații pentru beletristica și gândirea lor politică. În general *iluminismul* profestat de ei, cu toate că prezintă mai multe direcții, ajunge în antagonism cu *iluminismul* nobiliar maghiar, mai ales cu tendințele sale naționale¹⁷. Aceste considerații îl determină pe Domokos Kosáry să facă o amplă analiză a

15. *Új lexikon*, p. 395.

16. Domokos Kosáry, *Op. cit.*, p. 93.

17. *Ibidem*, pp. 267-268.

domeniilor *iluminismului* din perspectivă culturală. Acordă o semnificativă atenție culturii române din Transilvania. În secolul al XVIII-lea, până la deceniul iosefin, aceasta s-a cantonat prin literatură în coordonatele oferite de spiritualitatea religioasă. Predominau *cărțile populare*, un amestec de istorie și legendă, influențate de spiritul bizantin, fiind scrise în slavonă. Primele succese se obțin pe tărâmul alcătuirii unor dicționare, care au un rol important în cristalizarea limbii literare. Drumul este deschis de doi ortodocși, Teodor Corbea și Dimitrie Eustatievici. Noul răzbate cu mai multă putere atunci când se afirmă concepția continuității daco-romane cu serioase conotații politico-istorice. Istoricul maghiar observă că în literatura de specialitate română începuturile iluminismului sunt datate la 1780, când apare *Elementa linguae Daco-Romanae sive valachicae*, care accentuează tendințele latiniste în defavoarea slavonismului. Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior reprezintă o triadă ce rezultă din atmosfera Blajului, care s-a creat pe baza unirii cu biserica Romei. Ei sunt vârful unei intelectualități românești care a studiat în mare parte la Viena și Roma. Programul iluminist românesc acreditează teza originii romane a poporului român, susține continuitatea daco-romană în fosta provincie romană, afirmă necesitatea preocupărilor literar-filologice, accentuând ideea răspândirii cunoștințelor în popor. Filosofia lor este influențată de Baumeister, Wolff, Liebniz. Programul lor devine realitate prin activitatea desfășurată la tipografia de la Buda. Pe lângă cei amintiți mai sus, D. Kosáry îi consideră ca reprezentativi pentru *iluminismul românesc* pe Ioan Budai Deleanu și Ioan Piuariu Molnar. Primul este un precursor al modernismului în beletristică. Cel de-al doilea, renumit oculist, întocmește un manual de studiu german-român, fiind un veritabil *Aufklärer*. *Supplex Libellus Valachorum* reprezintă memoriul politic al românilor, la a cărui redactare contribuția hotărâtoare o are Iosif Meheși, documentul fiind înaintat Curții de la Viena, în anul 1791, de episcopul unit de la Oradea, Ignatie Darabant. El sintetizează starea de spirit a intelectualității române, laică și ecleziastică, folosind ca argumente tezele promovate de Micu și Șincai în istoriografie, pentru a obține drepturile națiunii române, aducând pe un plan superior revendicările formulate de Inochentie Micu¹⁸. Citând bibliografia românească a problemei, Domokos Kosáry face câteva aprecieri legate de David Prodan și ideile sale privind *Supplex*-ul. Apreciază că teza acestuia potrivit căreia memoriul amintit nu a avut nici caracter revoluționar, nici caracter retrograd este valabilă, deoarece nu se dorește o înlăturare a regimului feudal dar aduce unele înnoiri. Însă David Prodan, spune istoricul maghiar, nu accentuează suficient faptul că în Europa Central Răsăriteană, *iluminismul* prezintă variante și în cadrul feudalismului, din acest motiv dezaprobandu-l pe Zoltán I. Tóth, care consideră *Supplex*-ul un act retrograd deoarece propune schimbări cantonate în interiorul regimului feudal. Ținând cont de conjuncturi, spune Domokos Kosáry, accentuând această tendință se subsumează la urma urmei *iluminismului*. Aceasta rezultă și din felul în care David Prodan prezintă premisele alcătuirii memoriului¹⁹. Concluzionând, istoricul maghiar precizează că principala deosebire între *iluminismul* românesc și cel occidental este aceea că accentuează tendințele de emancipare națională în defavoarea celei sociale. Această apreciere se regăsește și în istoriografia română. Aspectul

18. *Ibidem*, pp. 364-367.

19. *Ibidem*, p. 366, nota 31.

amintit, de promovare a naționalului, apare într-o măsură mai mare sau mai mică în toată Europa Central Răsăriteană²⁰.

Domokos Kosáry își continuă demersul, printr-o nouă abordare, dintr-o perspectivă mai largă, mărinind timpul istoric de investigație²¹. Chiar și din titlu, *Reconstrucție și modernizare* reiese că intenția sa este aceea de a analiza societatea maghiară și evoluția ei, de la triumful habsburgic până la compromisul habsburgic. Raportând Ungaria la Europa el acreditează ideea dezvoltării asincrone a continentului. Există un epicentru în jurul căruia gravitează zonele de margine. Una dintre ele este Europa Central Răsăriteană, cu particularitățile sale. Definirea ei nu înseamnă neapărat că aceasta este retardată ci că distanțele sunt mai mari, că trăsăturile arhaice predomină cu o forță mai mare decât în epicentru. Poate de aceea este mai greu de stabilit ce anume este determinat de coordonatele politicii europene sau de realitățile economice²². O particularitate semnificativă a *iluminismului* o reprezintă cultivarea limbii. În secolul al XVIII-lea, la nivelul superior al intelectualității se folosea limba latină în viața politică, în învățământul mediu și superior, uneori și în beletristică. Latina putea fi considerată chiar ca a doua limbă folosită în societatea maghiară, în unele medii fiind prima. În dietă sau în adunările comitatelor cine nu cunoștea limba latină nu putea activa. Abia Iosif al II-lea va căuta să înlocuiască latina cu germana, ceea ce determină lupta pentru afirmarea limbii maghiare. În același timp și celelalte naționalități din Ungaria doresc afirmarea limbii lor, vorbită de popor. Și ei sunt influențați de *iluminism*²³. Despre conotațiile acestuia în cultura română transilvăneană repetă în mare parte considerațiile făcute în *Művelődés*²⁴.

Un mare istoric, care și-a închinat întreaga viață cercetării iluminismului maghiar a conexiunilor acestuia cu fenomenul european, este Kálmán Benda (1913-1944)²⁵. Cel mai important segment pe care l-a cercetat a fost mișcarea iacobină, care a avut un impact puternic în Ungaria, poate cel mai semnificativ în Europa Central Răsăriteană. În cercetările sale caută să descopere care sunt trăsăturile *iluminismului* în această parte a Europei. Acest curent complex a determinat în general în Europa și mai ales în monarhia habsburgică o afirmare a mișcărilor naționale²⁶. La cumpăna

20. *Ibidem*, p. 367.

21. Domokos Kosáry, *Újjáépítés és polgárosodás 1711-1867*, Budapest, 1990 (în continuare: *Újjáépítés*).

22. *Ibidem*, pp. 14-16.

23. *Ibidem*, p. 124.

24. *Ibidem*, pp. 132-134.

25. *Új lexikon*, pp. 184-185.

26. Kálmán Benda, *A magyar jakobinusok kátéja*, în „*Irodalomtörténet*”, 1949, pp. 103-116; Idem *A magyar jakobinusok iratai I. A magyar jakobinusok mozgalom iratai* (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentiores), Budapest, 1957; *A magyar jakobinusok iratai II. A magyar jakobinusok elleni hűtlenségi és felségserzési per iratai* (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentiores), Budapest, 1952; Idem. *A magyar jakobinusok iratai III. Naplók, följegyzések, rőpiratok* (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentiores), Budapest, 1952; Idem, *Martinovics Nyílt Levelé Ferenc csásár és királyhoz. 1794*, în „*Századok*”, nr. 1-4/1949, pp. 258-281; Idem, *Les Jacobins hongrois*, în *Annales historiques de la Révolution française*, 1959, pp. 38-60. Idem, *A keletközépeurópai felvilágosodás kérdései*, în „*Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei*”, 1972, pp. 103-114; *A kelet-középeurópai felvilágosodás*, în „*Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei*”, 1973, pp. 113-122. Idem *L'éveil du nationalisme dans les pays sous domination des Habsburg*, în *Patriotisme et nationalisme en Europe a l'époque de la Révolution française et de Napoléon*, Paris, 1973, pp. 211-219.

secolelor XVIII-XIX, Ungaria era măcinată de politica Vienei, bazată pe *divide et impera*. Ea prezintă o populație eterogenă etnic și confesional²⁷. De exemplu românii, în număr de 790.000, reprezentau 10 % din populație, germanii, în număr de 750.000, reprezentau 9,2 %, rutenii în număr de 280.000, reprezentau 3,8 %, etc. În Transilvania, ungurii și secuii, în număr de 580.000, reprezentau 35,9 % iar românii, în număr de 850.000, reprezentau 52,7 % din populație. Pe lângă aceștia statisticile amintesc sașii, în număr de 140.000, reprezentând 8,7 % și alții, în număr de 43.000, reprezentând 2,7 din total²⁸. Se poate observa că istoricul maghiar surprinde fenomenul în complexitatea sa.

Absolutismul luminat, epoca lui Iosif al II-lea are importante consecințe atât pentru istoria maghiarilor cât și pentru istoria românilor. Volumul închinat de Éva H. Balázs, acestei teme face analiza a peste trei decenii de *absolutism luminat*, figura centrală fiind, evident Iosif al II-lea. Este un lucru știut, susține autoarea, că *Luminile* franceze au influențat *absolutismul luminat* austriac, pe parcursul a circa trei decenii și jumătate. Voltaire, Montesquieu, enciclopediștii, prin operele lor se regăsesc într-o măsură mai mare sau mai mică, în spiritualitatea vremii manifestată fie în capitală, fie în provinciile imperiului. Voltairianismul, prin beletristică, istorie sau filozofie penetrează Viena, se răspândește în Ungaria, are ecouri în Transilvania prin tinerii care studiază în Occident. Receptarea lui se explică, afirmă Éva H. Balázs, și prin aceea că el este cel care face cea mai profundă apropiere între *Lumini* și absolutism, după cum argumentează și Franco Venturi²⁹. Pornind de la aprecierile lui Kaunitz, Éva H. Balázs îi face un portret memorabil lui Iosif al II-lea, considerându-l nu un geniu al monarhismului, ci un om deosebit, un renovator al formelor, un rebel, un personaj plin de neastâmpăr, pe care îl transmitea tuturor. În nici un caz nu ar putea fi încadrat într-o eventuală clasificare a monarhilor, asemănătoare cu cea făcută de Linné³⁰. Iosefinismul a însușit afirmarea națională pe două direcții: economică și culturală, fără ca monarhul să înțeleagă resorturile sociale ale procesului³¹.

Interesul istoriografiei maghiare pentru istoria românilor este evident, de-a lungul timpului, prin diferitele lucrări publicate. În epoca interbelică ea se organizează mai riguros, apelând la colective de redactare, ajungându-se până acolo încât să se alcătuiască volume dedicate exclusiv acestei teme. Astfel apare o exegeză³², de dimensiuni relativ reduse, care abordează istoria românilor din cele mai vechi timpuri până la 1941, după instalarea guvernului condus de Ion Antonescu. În preambul, Imre Lukinich arată că, după 1867, istoriografia maghiară nu a arătat un interes deosebit pentru istoria popoarelor din Ungaria și nici pentru istoria statelor învecinate, mai ales că însuși istoria maghiară avea multe pete albe. Cu toate acestea nu se poate spune că nu au existat lucrări special concepute ca istorii ale românilor, scrise de maghiari³³,

27. Idem, *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*, Budapest, 1978 (în continuare: *Emberbarát*), p. 14.

28. *Ibidem*, p. 26.

29. Éva H. Balázs, *Bécs és Pest-Buda a régiszázadvégén 1765-1800*, Budapest, 1987, p. 31.

30. *Ibidem*, pp. 313-314.

31. *Ibidem*, p. 319.

32. *A románok története különös tekintettel az erdély románokra*, szerkesztette Gáldi László és Makkai László, f.a. (în continuare: *Románok*), pp. 5-6.

33. Pál Hunfálvi, *Az oláhok története*, 2 vol. Budapest, 1894; Benedek Jancsó, *A román nemzeti törekvések története és jelenlegi állapota*, Budapest, 1896-99.

care subliniază necesitatea și importanța cunoașterii istoriei românilor pentru unguri. Imre Lukinich arată că după primul război mondial Societatea Istorică Maghiară³⁴ și-a asumat sarcina redactării și publicării unor volume istorice despre naționalitățile din Ungaria. Prezentul tom, spun autorii, este primul care se vrea a fi o istorie exhaustivă a românilor. El cuprinde, opinează amintitul istoric maghiar, tot ceea ce iubitorul de istorie ungur trebuie să știe despre români și implicațiile lor în istoria maghiară. Volumul nu se rezumă la a folosi surse prelucrate, germane sau românești, ci apelează direct la surse și este rodul cercetărilor pe parcursul a ani îndelungați³⁵. Este deci evident că interesul general al istoriografiei maghiare pentru istoria românilor și implicațiile ei în universul ungar se poate segmenta foarte ușor, observând că el are evidente conotații în cazul *Luminilor*, chiar a secolului al XVIII-lea în totalitatea sa. Capitolul VII al *Istoriei Românilor* este intitulat *Românii în Ardeal în secolul al XVIII-lea*. Se afirmă în debutul său că evoluția românilor secolului amintit aduce schimbări radicale în raport cu evoluția anterioară³⁶. Cel mai important element pe care veacul al XVIII-lea l-a perpetuat și generalizat a fost folosirea în biserică a limbii române, fapt datorat contractelor lumii ortodoxe cu *Reforma*. Aceasta a ușurat viitorul proces al unirii cu biserica Romei, dând un impuls hotărât afirmării naționale a românilor³⁷. Ea a avut ca model deschiderea rutenilor spre catolicism, dar nu a decurs ca un proces rapid, ci dimpotrivă a fost unul îndelungat³⁸. El cunoaște un salt calitativ, afirmă istoricii maghiari, datorită lui Inochentie Micu, adept sincer al catolicismului, cuprins de dragoste pentru poporul său, cu o înaltă cultură, și așa cum reiese din scrierile sale, este primul care trasează direcțiile acțiunilor naționale românești. Ele trebuiau să ducă la obținerea drepturilor pentru cinci religii recepte și patru națiuni³⁹. E bine, se spune în volum, să se cunoască și argumentele lui Micu, pentru că ele vor sta la baza luptei naționale a românilor până la 1 Decembrie 1918. El are la bază două argumente: unul real, celălalt ireal, spun istoricii maghiari. Primul se referă la o realitate de netăgăduit, că numărul românilor sporește pe zi ce trece, în raport cu al celorlalte naționalități⁴⁰. De aici rezultă argumentul ireal, cel al continuității daco-romane, anulat, zic autorii, prin demonstrații științifice. Continuitatea daco-romană a fost inclusă pentru prima dată de Inochentie Micu în programul politic al românilor. Începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea, cu toate că această teză este complet fantezistă, se specifică în *Istoria Românilor*, a devenit atât pentru istoriografia maghiară, cât și pentru cea română un semnificativ subiect de cercetare istorică⁴¹. Episcopul Micu, spun autorii, nu a fost numai un bun om

34. Magyar Történelmi Társulat.

35. *Romanok*, pp. 191-220.

36. *Ibidem*, p. 191: "A XVIII században az erdély románság fejlődésében az előző korokhoz viszonyítva gyökeres változások állottak be".

37. *Ibidem*, p. 192.

38. *Ibidem*, pp. 195-196.

39. *Ibidem*, p. 199: "A katolikus hit őszinte szeretetén kívül öntudatos román lélek volt a mozgatója a püspök minden cselekedetének... Magas műveltsége mellé határozott politikai érdeklődés és érzék is társult. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy - mint ez írásaiból, kérvényeiből kiderül - ő volt az egyetlen az akkori Erdélyben, aki meglátta a román fejlődés lehető irányvonalait".

40. *Ibidem*, p. 200.

41. *Ibidem*, p. 201: "Irréálisnak neveztük a - mai tudományos terminológiával dákoromán kontinuitásnak nevezett - érvet, hiszen a tárgyilagos tudomány azota minden részletében megczafolta... Micu-Klein püspök volt az első román ember aki mint politikai programot hangoztatta ezt a gondolatot".

politic ci și un bun diplomat. Prin înființarea școlii de la Blaj a reușit ca spiritualitatea românească până la apariția Școlii Ardelene, să aibă ca emblemă această localitate⁴². Momentul următor este reprezentat de apariția *Supplex*-ului, care, în concepția autorilor, nu aduce nimic nou față de argumentația folosită de episcopul Micu. Poate doar în preambulul său ar fi câteva elemente noi, legate de drepturile omului în general, astfel că am putea considera aceasta ca o primă manifestare a raționalismului francez în spiritualitatea românească din Transilvania. S-a venit cu ceva nou totuși în planul luptei politice. Dacă episcopul Micu cerea drepturi pentru uniți, se firmă în lucrare, *Supplex*-ul o face pentru toți românii, fapt evidențiat de acțiunea comună a episcopilor Bob și Adamovici. Este începutul luptei politice unite a românilor, fie greco-catolici, fie ortodocși. Un întreg capitol, al optulea, este închinat evoluției spirituale românești, renovației acesteia. Antecedentele trebuie căutate în evoluția culturii latine care nici măcar în timpul *Reformei* nu a fost exclusă. Românii au beneficiat și ei de acest sistem cultural și de prezența în școlile create de mediile protestante. Cultura latină, în secolul al XVIII-lea, a iradiat și dincolo de Carpați. Autorii exemplifică prin legăturile lui Constantin Cantacuzino cu ardelenii, cu studiile făcute de acesta la Padova, unde au studiat Szamosközi, Báthory și mulți alți transilvăneni. Din acest context reiese că românii vor avea convingerea că ridicarea culturală a neamului nu se poate face decât cu ajutorul aprofundării culturii latine. Pe acest fond s-a realizat unirea cu biserica Romei. *Secolul Luminilor* are relativ puțin influență în răspândirea culturii în rândul maselor. Evoluția culturală românească se datorează în primul rând episcopului Micu, apoi urmașului său Petru Pavel Aron care în anul 1750 înființează tipografia de la Blaj, pentru ca în anul 1754 să se deschidă școlile de la Blaj. Abia în anul 1766 Maria Tereza oferă două burse pentru tinerii greco-catolici, iar din anul 1774 se creează posibilitatea studierii la Colegiul *Sfânta Barbara*. Însuși Petru Maior consideră, se afirmă în volum, că acesta este momentul în care preoții români se instalează într-un mediu cultural. Conștiința originii comune a fost afirmată de cronicarii moldoveni sub influența *Umanismului*, a variantelor sale maghiare și poloneză. Dar nu a câștigat consistență ideea decât în momentul în care românii uniți din Transilvania și Ungaria vin în contact cu cultura latină. Episcopul Micu preia teza latinității doar din sursele umaniste maghiare, se spune în lucrare, pentru că este puțin probabil că el cunoștea opera lui Miron Costin sau pe cea a umaniștilor italieni Poggio Bracciolini, Pomponius Laetus și alții. Sursele sale au fost Tröster, Toppeltin, Otrokócsi Foris Ferenc și, în special, Bonfinius. Chiar și triada Micu, Șincai, Maior nu face altceva decât să dezvolte în folosul poporului român ideile afirmate de umaniștii maghiari și sași⁴³. Pe baza principiilor raționalismului, secolul al XVIII-lea consacră, printre altele, și procesul de înnoire al limbii. În Europa Central Răsăriteană se disting, prin amploarea procesului, maghiara și româna⁴⁴. Odată cu dispariția lui Șincai, Micu și Maior, se afirmă în

42. *Ibidem*, pp. 202-203.

43. *Ibidem*, p. 223: "Midőn tehát a XVIII század végén a hires erdélyi triasz, Klein-Şincai-Maior ismert társasága a kontinuitás tétélet kórúk tudományos fegyverzetével igyekeztek megvédelmezni az esetleges támadások ellen, tulajdonképpen nem tettek mást, mint a XVIII századi magyar és szász humanizmus tudományos köztelfogását hasznosították a román népi érdekek védelmében".

44. *Ibidem*, p. 221-234.

volum, dispar individualitățile românești care luptă în Ardeal. Intelectualitatea sporește numeric, dar abia apare, notează autorii, câte o personalitate: Iosif Meheși, consilier financiar la Viena, Ștefan Koszta, cancelist gubernial, Radu Tempea, protopop la Brașov. Se pare, consideră ei, este chiar un recul al luptei naționale românești până în preajma Revoluției de la 1848⁴⁵.

Luminile în Europa Central Răsăriteană au o strânsă legătură cu mișcarea națională, între ele existând evidente interferențe. Pentru această perspectivă există o amplă monografie maghiară a problematicii⁴⁶. Investigația ei pornește de la trecutul îndepărtat⁴⁷. În Evul Mediu un loc aparte ocupă și românii. Numele lor, afirmă autorul apare și sub forma de *vlah*, *valach*, și *oláh*. Ultima este denumirea maghiară a românilor. Semnificația sa nu este una etnică sau lingvistică, afirmă Zoltán Ács, ci definește modul de viață al unei populații seminomade, crescători de animale. Termenul de *román* în limba maghiară se generalizează abia în anii 1848-1849, când a fost folosit la dorința expresă a românilor înșiși. Istoriografia oficială (?) română, afirmă istoricul maghiar, acreditează conceptul continuității daco-romane, prin care se afirmă că aceștia sunt urmașii direcți ai coloniștilor romani care au ocupat Dacia, deci ei sunt cei mai vechi locuitori ai Transilvaniei. Cel mai folosit izvor istoric în acest sens este *Anonimus*. Ideea o afirmă Petru Maior în istoria scrisă în anul 1812, publicată la Buda care merită, spune Zoltán Ács, să fie citită măcar de dragul curiozității (!) dar, spune autorul, scrisul istoric maghiar a demonstrat neveridicitatea acestei surse. Cronica este un amestec de relatări plauzibile cu ficțiuni. Petru Maior face o proiecție în trecut a realităților etnice din epoca în care trăiește și le pune pe seama istoriei lui Anonymus. De exemplu, cumanii, o populație nomadă turcă, apare în teritoriile învecinate Ungariei abia în secolul al XII-lea, când a încetat dominația pecenegilor. Deci nici nu poate fi vorba că aceștia să fi fost în același loc și în secolul al IX-lea, să fi ajuns până în Transilvania, așa cum se afirmă în cronică. În același fel, se poate explica afirmația sa legată de prezența românilor în Ardeal, prezență despre care nici nu se poate discuta înainte de secolul al XII-lea, după cum o demonstrează documentele, concluzionează istoricul maghiar. Pătrunderea păstorilor vlahi în unele zone muntoase transilvănene a început abia la sfârșitul secolului al XII-lea. O spune chiar și *Anonymus*, consideră Zoltán Ács. Numărul documentelor care amintesc românii cresc progresiv pe parcursul secolului al XIII-lea. Românii în frunte cu cnezii lor se așează pe domeniile regale unde se bucură de minime privilegii. De exemplu, în anul 1247, în comitatul Hunedoara sunt amintiți români care au misiuni de apărare a teritoriului. În secolul al XIV-lea păstorii români s-au înmulțit atât de mult, continuă explicațiile istoricul maghiar, încât au o contribuție și la popularea Moldovei. În Bihor s-au așezat pe parcursul secolului al XIII-lea. Hidronimele și toponimele le-au preluat din limba maghiară. Astfel, exemplifică Zoltán Ács, s-au format corespondente românești ale satelor ungurești: *Oláhhódos*, *Oláhgyepes*, *Oláhlugos*. Imigrările păstorilor români au devenit deosebit de ample în secolul al XIV-lea. Abia în acest veac, rând pe rând regii maghiari acordă domenii cnezilor români, ei având obligația de a așeza acolo oameni care să devină

45. *Ibidem*, pp. 295-296

46. Zoltán Ács, *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*, Kossuth Könyvkiadó, 1996.

47. *Ibidem*. pp. 16-19.

contribuabili. În același secol apar în documente, afirmă istoricul maghiar, numele primilor proprietari funciari români cum este cazul lui *Stanislaus, ful lui Stan*, care primește domeniul Surduc, în Maramureș, de la Carol Robert de Anjou. Dintre români s-au emancipat prin catolicizare și înnobilare câteva familii, cum ar fi *Dragfi* sau *Huniazii*. Dragoș întemeiază Moldova la îndemnul lui Ludovic cel Mare, fiind apoi alungat de Bogdan. Și Huniazii provin tot dintr-o familie cnezială românească. Istoricul maghiar observă că românii nu cunoșteau *numele* fiind denumiți prin *prenume*, dar păstorii nici nu aveau nevoie de mai mult. Primesc nume când devin sedentari, pentru că sunt înregistrați în calitate de contribuabili. Unii au luat nume după cnezii lor, alții după ocupații sau, ca și iobagii maghiari, după înfățișare: *Példa, Vékony, Vastag, Kis, Santa, Süket*, etc. Românii sunt ortodocși, dar din secolul al XIV-lea există tendințe de catolicizare a lor. De exemplu, Ludovic cel Mare a ctitorit mănăstiri franciscane în Caraș, Severin și Hunedoara, pentru a-i atrage pe români la catolicism. Ortodoxia îi obliga la circa 200 zile de post, hrana lor principală fiind mălaiul⁴⁸. În secolul al XVIII-lea, afirmă Zoltán Ács, sporul de populație se realizează, ca și în Evul Mediu, prin imigrări. La începutul secolului în Transilvania abia dacă erau 250.000 de români, iar în toată Ungaria cam 300.000-400.000. În schimb, la sfârșitul secolului numărul românilor este de 800.000-1.000.000. Instituțiile statului maghiar au încercat să reducă imigrările. Sașii au oprit pătrunderile maghiarilor pe *Pământul Crăiesc* dar pe români nu i-au putut stopa, primindu-i ca jeleri pentru muncile grele, și astfel ei i-au depășit ca număr. În anul 1730, în Transilvania, românii au atins 500.000 iar sașii 120.000 și maghiarii 271.000⁴⁹.

Cel mai important maghiar care a analizat evoluția societății românești în epoca modernă a fost Zoltán I. Toth⁵⁰. El emite părerea că românii din Ungaria înainte de secolul al XVIII-lea nu au avut un rol politic major, semnificativ. Dorința sa este să analizeze în volumul mai sus menționat cum se realizează în Transilvania accensiunea mișcării naționale românești, la clasa politică și la populația mai puțin activă politic⁵¹. Ca fenomen istoric, conștiința națională la români înlătură primatul religiei, devenind treptat primordială, pentru ca la un moment dat să o înlătore în cvasitotalitate. Antecedentele arată, spune istoricul maghiar, că nobilimea provenită din rândul cnezilor nu este solidară prin limbă și religie cu populația din care provine, ci suferă o maghiarizare prin apropierea de pătura conducătoare. Astfel, în secolul al XV-lea, când se cristalizează stările, prin *Unio Trium Nationum* (1437), românii neavând proprii lor conducători nu pot fi primiți ca participanți, ca a patra stare lângă maghiari, secui și sași. Trebuie să observăm că punctul său de vedere extrapolează problematica. Astăzi este clar dovedit că sensurile medievale ale termenului *natio* sunt altele decât cele moderne, relație demonstrată de David Prodan, care arătată că actul adoptat la 1437 se referă nu atât la etnie cât la stare. Apoi, continuă Zoltán I. Toth, un impedi-

48. *Ibidem*, pp. 53-57.

49. *Ibidem*, p. 96.

50. Zoltán I. Toth, *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1691-1792*, Budapest, 1946 (în continuare: *Nacionalizmus*); Idem, *Mișcările țărănești din Munții Apuseni până la 1848*, București, 1955; Idem, *Magyarok és románok*, Budapest, 1966.

51. Idem, *Nacionalizmus*, p. 9: "A román népnek Magyarország területén komoly politikai szerepe a XVIII század előtt nem volt".

ment a fost și religia ortodoxă a românilor. Este foarte adevărat, dar el omite că cea care aduce în prim-plan această situație este *Reforma*. Are în schimb dreptate când afirmă că fenomenul are multiple consecințe pentru români în Transilvania, atât în Evul Mediu cât și în prima parte a epocii moderne⁵². Este deci evident că nu toate premisele propuse de istoricul maghiar pot fi socotite valabile. Deceniul iosefin, 1780-1790, determină, constată istoricul maghiar, o structurare anume a fenomenului național: egalitatea elementului laic în raport cu discursul ecleziastic; conceptul național primează în raport cu cel confesional; conceptul național este afirmat în plan cultural prin cercetarea istorică și lingvistică, constituindu-se primul program politic detaliat al românilor din Transilvania. Astfel cele două biserici, greco-catolică și ortodoxă, reușesc să configureze trăsăturile generale ale epocii prepașoptiste⁵³. Ascensiunea naționalismului este evident complementară cu *Luminile*, în concepția lui Zoltán I. Toth, dar triada *Școlii Ardelene*, reprezentată de Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior, nu a fost în nici un caz unitară. Abia mai târziu, consideră istoricul citat, istoriografia română a prezentat-o astfel. Mai mult, rolul lui Petru Maior, pentru perioada pe care el o analizează, ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, poate fi neglijat, zice Zoltán I. Toth, deoarece el abia când devine cenzor la Buda are preocupări istorice. Toți trei aparțin atmosferei Blajului și este de presupus că originea lor este nobiliară sau măcar modul lor de a gândi corespunde stărilor mai avute. Sunt departe de concepțiile radicale ale *Revoluției Franceze*⁵⁴. Se întreabă apoi de unde provine interesul lui Micu, Șincai și Maior pentru istoriografie. Un prim răspuns este dat prin cercetarea atmosferei Blajului, începând cu anul 1760, atmosferă pregătită de activitatea lui Inochentie Micu, Gherontie Cotore și Grigore Maior. În timpul lor tabloul istoric al românilor avea doar cadrul general trasat, fiind incomplet. Esențialul era că românii știau că prin sânge și limbă sunt urmașii unui mare popor⁵⁵. O altă cale ce determină abordarea cercetării istorice este colegiul iezuit de la Cluj, unde Șincai studiază intens până la 19 ani. Acolo cunoașterea istoriei romane este socotită o necesitate. Poate că și asta, consideră Zoltán I. Toth, îl ajută ulterior în cercetarea la Roma, a izvoarelor istorice care îi privesc pe români. Apoi, nu trebuie neglijat spiritul Vienei, unde Șincai își continuă munca fiind în contact și cu reputații savanți maghiari József Benkő și Dániel Cornides, unde va cunoaște prin intermediul lui Sulzer cronica lui Miron Costin⁵⁶. Este interesant de urmărit la toți trei corifeii *Școlii Ardelene*, afirmă istoricul maghiar, ce semnificație are reacția ortodoxă. Unirea cu biserica Romei, oricum nu a fost socotită de români decât un mijloc de afirmare și în orice moment putea fi părăsită dacă spiritul național și cultura română ar fi putut evolua și în afara ei. Dar, continuă acesta, cel mai mare dar al unirii a fost conștientizarea originii romane a românilor și consolidarea

52. *Ibidem*, pp. 11-12.

53. *Ibidem*, p. 297.

54. *Ibidem*, 360-361.

55. *Ibidem*, p. 362: "Tegyük fel a kérdést: honnan származik Klein, Sinkai és Major történelmi érdeklődése?... A románság általuk - Inochentie Micu, Gheorontie Cotore și Grigore Maior (n.n.) - felidézett történelmi képe csak a legnagyobb, vonásokkal volt megrajzolva, benne az események, részletek, tények hiányoznak és mellékesek; a lényeg, az élmény: a románok és vérben nyelvben egy nagy nép utódai".

56. *Ibidem*, pp. 363-364.

acestui concept. Poate că cel mai bine se observă la Petru Maior această *dizidență*, prin accentele critice, febroniene la adresa papei, care trădează evidente accente luministe⁵⁷. Este dificil de acceptat în totalitate această afirmație a lui Zoltán I. Toth, pentru că toți trei istoricii români s-au subsumat *iosefinismului*, *despotismului luminat*, care cu greu poate fi conceput în afara catolicismului. În ceea ce privește impactul *Luminilor* asupra culturii românești, istoricul maghiar are rezerve privind modul cum Popovici interpretează fenomenul. Îl citează pe literatul clujean, arătând că acesta supralicitează influența cosmopolitană a *Luminilor* asupra culturii române și nu poate explica în ce mod acest cosmopolitism s-a transformat în naționalism la sfârșitul secolului al XVIII-lea, folosind cercetarea istorică, cultivarea limbii și mijloacelor politice. Cea mai importantă consecință a *Luminilor* pentru românii ardeleni a fost aceea că a valorificat moștenirea *Umanismului*, finalizând procesul de afirmare a spiritului latin, pe filieră laică. Aceasta este poate și o explicație a modului în care ortodoxismul reacționează față de biserica de rit latin. *Luminismul*, afirmă Zoltán I. Toth, nu face altceva decât să renască instinctele ortodoxe din conștiința intelectualității greco-catolice și să le contrapună papalității. Până când unirea cu biserica Romei era o speranță în afirmarea națională, atașamentul față de ea era neștirbit. *Iosefinismul*, prin edictul de toleranță pune pe prim-plan rolul statului care înlocuiește în acest context biserica catolică. Astfel, constată istoricul citat, rolul uniției devine minor. Acest fenomen se afirmă cel mai puternic la Samuil Micu, influențat se pare la Viena de lecturile ortodoxe. Șincai merge chiar mai departe, negând rolul *filioque*-lui în credință astfel că uniția o privește ca pe un proces politic în primul rând. *Iosefinismul* permite deci afirmarea mișcării naționale române în complementaritate cu ortodoxismul. Abia la revocarea reformelor lui Iosif al II-lea uniția își recâștigă statutul anterior. Procesul îi influențează și pe corifeii *Școlii Ardelene*. În anul 1796, Micu este acuzat de afinitate cu ortodoxia iar el se apără, arătând că este gata să treacă cu totul la ritual latin.

Iosefinismul creează cadrul de afirmare a națiunii române, a conștiinței de sine, dezvoltându-se mai mult decât până atunci, opinează Zoltán I. Toth. Națiunea română se încadrează pe sine temporal și spațial, adică ea însăși se determină istoric și geografic. Partea activă a acestui proces, continuă autorul o reprezintă intelectualitatea, redusă numeric, dar activă. Ea este cea care depășește faza conștiinței de neam, afirmând conștiința națională, asumându-și rolul conducător în afirmarea românilor, găsind deci mijloacele politice adecvate luptei naționale. În afară de intelectualitate, nu se mai poate afirma nici o altă clasă, spune Zoltán I. Toth, în primul rând din cauza unui nivel cultural scăzut. Românii îi sunt răspunzători împăratului Iosif al II-lea, de la care așteaptă întreaga posibilitate a afirmării lor, preamărindu-l în diverse producții populare literare. Lupta politică a românilor devine în anii '80 tot mai consistentă iar *Supplex Libellus Valachorum* nu este decât un aspect al ei. Practic această luptă, afirmă istoricul maghiar, nu se rezumă la obținerea statutului de a patra națiune, ci este o luptă totală, care vizează obținerea puterii. Fundamentul argumentației, elaborată de Micu și Șincai, este istoria care afirmă continuitatea daco-romană în Transilvania, ceea ce înseamnă că drepturile românilor, față de oricine, sunt primordiale. Lipsa,

57. *Ibidem*, p. 371.

timp de o mie de ani, a știrilor despre români, continuă Zoltán I. Toth, Micu și Șincai o explică prin faptul că românii au trăit în pace cu noii veniți sau că noile denumiri ale unor populații ascund tot românii, care le-au preluat. Lor le-a folosit publicarea în anul 1746, de către Schwandther a *Cronicii Notarului Anonim al regelui Béla al III-lea*, potrivit căreia, în Transilvania maghiarii au găsit formațiuni statale românești. Dar aceasta nu este decât ficțiune istorică în viziunea lui Zoltán I. Toth. *Supplex Libellus Valachorum* reia întreaga argumentație a episcopului Inochentie Micu, iar lipsa drepturilor pentru români nu s-a stabilit prin vreo lege, ci prin vitregia timpului. Abia *Approbatæ Constitutiones* este legea care exclude românii de la drepturi, iar Habsburgii, prin *Diploma Leopoldină*, aduc o serie de reparații în situația românilor. Apoi Zoltán I. Toth expune binecunoscutele doleanțe ale românilor din memoriul mai sus amintit⁵⁸. Izvoarele istorice folosite de Micu și Șincai sunt în cvasitotalitate maghiare, spune autorul, deci practic argumentația culturală a *Supplex*-ului este făcută după surse ungurești. Dar acest memoriu, continuă el, se bazează pe o concentrație istorică greșită și în acest fel vrea să schimbe sistemul politic al Transilvaniei. Dorința lui Inochentie Micu de a face din români a patra națiune ar fi putut fi acceptată, consideră Zoltán I. Toth, dar dezideratul *Supplex*-ului că românii, pe baza dreptului istoric, sunt primii locuitori legitimi ai Transilvaniei este o cerință argumentată fictiv din punct de vedere istoric. Teza potrivit căreia românii, printr-un *pactum conventum* l-au acceptat drept conducător pe Tuhutum este o creație a *Epocii Luminilor*, iar constituirea unei adunări naționale românești este o certă influență sârbă, chiar episcopul Gherasim Adamovici fiind sârb la origine. Concluzia lui Zoltán I. Toth privind evoluția națională a românilor din Transilvania este că are conotații cu problema stărilor și a clasei conducătoare. În Evul Mediu, cnezii, ca forță conducătoare, s-au îndepărtat de etnia lor, fiind mai aproape de sistemul nobiliar. Astfel au adoptat limba maghiară și au trecut la romano-catolicism. Aceasta este explicația că românii, etnic vorbind, au rămas în urma maghiarilor, seculilor și sașilor. Procesul a continuat și în timpul ascensiunii *Reformei* în Principatul Transilvaniei. Valorile etnice ale românilor au ajuns astfel să fie apărute doar de o slabă pătură înstărită, adesea seminobiliară, și de preoții ortodocși, în cele mai multe cazuri neinstruiți. Abia unirea cu biserica Romei a permis ridicarea unei clase conducătoare laice și bisericești, care să exprime aspirații sociale mai ridicate. Românii, până atunci, se găseau într-o stare de inerție, într-un mod static, astfel că dezvoltarea lor este complet lipsită de accente dinamice, câștigate abia după *Diploma Leopoldină*, ea asigurând românilor contactul cu Occidentul, crearea de școli catolice care au asigurat afirmarea unei conștiințe pe baze istorice. Naționalismul românesc din secolul al XVIII-lea, afirmă Zoltán I. Toth, se confundă cu ascensiunea intelectualității române. Cea mai mare victorie obținută după unirea cu biserica Romei a fost aceea că a permis românilor să se emancipeze social, să-și identifice locul în rândul stărilor, să-și ridice standardul nivelului cultural. Impactul *Luminilor*, a culturii sale asupra românilor a fost posibil inițial prin resorturile civilizatoare ale acestora, opinează istoricul maghiar, apoi au fost adoptate ca modalități ale instruirii, pentru ca triada Micu, Șincai, Maior, să argumenteze cu ajutorul *Luminilor* afirmarea conștiinței naționale. La români, spune

58. *Ibidem*, pp.370-379.

Zoltán I. Toth, ele nu au avut nici o conotație cosmopolită, ci doar una naționalistă. *Daco-românismul și Luminile*, complementare prin spiritul lor, au reușit să reducă prăpastia creată între uniți și ortodocși la începutul secolului al XVIII-lea. Dar naționalismul românesc transilvănean din perioada menționată, continuă autorul, nu se poate extinde asupra poporului român în integralitatea sa, nici măcar asupra întregii clase suprapuse, fie laice, fie bisericești. Ea este specifică unei intelectualități foarte redusă numeric. Mulțimea românilor, zice istoricul maghiar, se ghida în continuare după instinctul popular, pentru că ea este legată în primul rând de biserica răsăriteană, de spiritul panortodox specific Europei Răsăritene, patronat de Rusia. De aceea el afirmă că este o amplă contradicție între valorile ortodoxe răspândite în marea masă a populației și spiritul occidental profesat de vârfurile intelectualității, în mișcarea națională a românilor ardeleni. *Luminile*, trebuia pe baza afirmării ridicării prin cultură să rezolve această contradicție⁵⁹. Ansamblul analizei sale suportă câteva precizări. În primul rând, premisa de la care pornește când afirmă că *Unio Trium Nationum* exclude din înțelegere românii este falsă. Acest act, reconfirmat în spiritul său prin Tripartitul lui Werböczy nu are, la acea vreme, conotații etnice. *Siculi* și *Saxones*, prin rolul jucat în acea epocă desemnează mai mult starea decât etnia. Sensul național se va descoperi mai târziu prin *Reformă*, când se va face legătura între noile confesiuni și gradul lor de răspândire în rândul diferitelor etnii din Transilvania. Apoi, *Diploma Leopoldină* are un rol evident în dezvoltarea contactelor românilor cu Occidentul, dar în nici un caz ea nu este începutul acestui proces în cultura română. Despre impactul Luminilor în ansamblul populației românești vom vorbi ceva mai târziu.

Pentru cultura maghiară din România contribuțiile lui Elemér Jancsó privind evoluția acesteia în Transilvania în epoca modernă, cu referire specială asupra *Luminilor* sunt adevărate valori ale scrisului istoric⁶⁰. Spiritualitatea maghiară de acum două secole a avut imens de câștigat prin publicarea de către Péter Bod a lexiconului *Magyar Athenas*, adevărat dicționar al literaturii, care cuprinde date despre aproape cinci sute de scriitori și oameni de știință maghiari. Aceasta a fost o muncă de pionerat care ne arată, spune Elemér Jancsó, cât de importante sunt

59. *Ibidem*, pp. 381-395.

60. Elemér Jancsó, *Az erdélyi szabadkömüesség történetéhez. A bécsi páholyi bezárása*, 1933; *Idem*, *Az erdélyi szabadkömüesség kulturális és művelődéstörténeti szerepe*, 1934; *Idem*, *Az Erdélyi Nyelvmozgató Társaság iratai*, Bukarest, 1955; *Idem*, *Gyarmathi Sámuel ismeretlen levelei*, în „*Magyar Nyelv*”, XL și XLVI; *Idem*, *Döbrentei Gábor élete és munkasága*, Kolozsvár, 1944; *Idem*, *Barcsay Abrahám*, în „*Igaz Szó*”, 1956; *Idem* *Erdélyi jakobinusok*, Kolozsvár, 1947; *Idem*, *A jakobinusok mozgalom hazai hagyományai*, în *Kelemen Lajos emlékkönyv*, Kolozsvár, 1957, pp. 394-415; *Idem*, *Döbrentei Gábor ismeretlen naplótételei a szabadságharc idejéből*, Pásztortűz, 1943; *Idem*, *Batsányi János válogatott munkái*, Bukarest, 1953; *Idem*, *Aranka Ferenc levelei Aranka Györgyhöz*, Pásztortűz, 1943; *Idem*, *Kazinczy Ferenc útja a jakobinus mozgalom felé*, A kolozsvári „Bolyai” Tudományegyetem 1945-55, Kolozsvár, 1956, pp. 367-391; *Idem*, *Aranka György*, în „*Magyar Irodalomtörténet*”, 1939, pp. 97-128; *Idem* *Gyarmathi Sámuel és az erdélyi felvilágosodás mozgalma*, în „*Utunk*”, nr. 7/1955; *Idem*, *Lupta dusă în Ardeal pentru înnoirea limbii maghiare în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „*Studii și cercetări științifice*”, Cluj IV, nr. 3-4/1953; *Idem*, *Mikó Imre. a művelődéspolitikus*, Cluj, 1940; *Idem*, *Mikó Imre ismeretlen levelei*, Kolozsvár, 1943; *Idem*, *Aranka György levelezése*, Cluj-Kolozsvár, 1947; *Idem*, *Az erdélyi magyar színészet hőskora 1792-1821*. Nagy Lázár visszaemlékezései, în „*Erdélyi Ritkaságok*”, nr. 1, Kolozsvár, 1939; *Idem*, *Irodalomtörténet és időszűrés*, Bukarest, 1972.

Luminile, cât de mult le datorăm⁶¹. Periodizând *iluminismul* maghiar din Transilvania, istoricul amintit observă că începuturile lor sunt marcate de contribuțiile voltairienilor János Lázár (1703-1772)⁶², József Dienes Hermányi (1699-1763)⁶³ și Péter Bod, care sunt cantonați în coordonatele *barocului*, dar operele lor anunță apariția noului curent, prin câteva trăsături definitorii. În plenitudinea manifestării lor ele ajung la o sinteză a *iluminismului* nobiliar cu valorile *iluminismului* francez. Afirmatia este confirmată, argumentează Elemér Jancsó, de preocupările din domeniul trecutului sau al vieții academice. În prima treime a secolului al XIX-lea, în beletristica publicată de un Gábor Döbrentei, Sándor Farkas Bölöni, Farkas Bolyai și alții se remarcă inerferențele *Luminilor* cu *Romantismul*⁶⁴. Cercetând *iluminismul* maghiar, originile sale, evoluția și răspândirea sa trebuie să ne raportăm, spune autorul, în mod necesar la cultura franceză. În secolul al XVIII-lea, limba și literatura franceză devin o modă în Transilvania. Mai mult decât atât, la mijlocul secolului, Péter Bod sesizează anumite conotații cosmopolite în privința aceasta menționând că în mediile românești doicile îi învață pe copii întâi limba franceză. Afirmatia sa este oarecum ciudată, pentru că el însuși este un adept al aprofundării și difuzării culturii franceze. Din acest moment, observă Elemér Jancsó, și până în prima treime a secolului al XIX-lea, când *Romantismul* se generalizează fenomenul cunoaște o permanentă amplificare⁶⁵. Îl citează pe Sándor Farkas Bölöni, care îi considera drept titani ai secolului căderii Bastiliei pe Rousseau, "cu o inimă caldă"⁶⁶ și pe Voltaire, "cu un spirit înalt și caustic"⁶⁷, care sunt cei care au revoluționat în egală măsură știința și politica, au format trăsăturile spirituale ale omului și valorile cetățenești. Apoi, *Luminile* maghiare transilvănene datorează enorm culturii germane, mai ales *Vienei*, cu o influență permanentă. Spiritualitatea germană este cea care mediază într-o măsură semnificativă traducerile din franceză și engleză, completate de receptarea operelor lui Goethe, Lessing și Schiller. Filosofia germană, prin Kant și Fichte, are, mai ales în primele decenii ale secolului al XIX-lea un evident ascendent celei franceze, prin operele lui György Aranka, Sámuel Köteles, Pál Sipos etc⁶⁸. Ecouri semnificative pe filiera *Luminilor* are și cultura engleză în mediile ungurești din Transilvania, în diverse domenii. Cel mai semnificativ exemplu, consideră Elemér Jancsó, este formarea unui adevărat cult pentru opera lui Shakespeare, prin spectacolele prezentate de Teatrul din Cluj, ceea ce are serioase consecințe pentru dezvoltarea independentă a dramaturgiei maghiare. Chiar dacă nu au dimensiunile influențelor mai sus amintite cultura italiană și spaniolă se regăsesc mai ales prin intermediul beletristicii, în dialogul *Luminilor* maghiare cu Europa, consideră istoricul maghiar. Producțiile literare binecunoscute ale lui Dante sau Cervantes sunt traduse în maghiară⁶⁹. La data când scria lucrarea citată, Elemér Jancsó își exprima

61. Idem, *A felvilágosodástól a romantikáig*, p. 5.

62. *Új lexikon*, pp. 1204-1205.

63. *Ibidem*, pp. 798-799.

64. Elemér Jancsó, *A felvilágosodástól a romantikáig*, p. 6.

65. *Ibidem*, p. 7.

66. *Ibidem*, p. 8: „a meleg szívvvel”.

67. *Ibidem*: „a magas, az éles elmével”.

68. *Ibidem*.

69. *Ibidem*, p. 9.

nemulțumirea că de-a lungul timpului, influențele culturale reciproce româno-maghiare, datorate *Luminilor* au fost destul de puțin abordate. Cu toate acestea cercetările demonstrează că în *Luminile* Europei Central Răsăritene paralelismele au o anumită relevanță, neglijate de cercetători. El afirmă că sunt câteva direcții paralele de manifestare a *Luminilor* românești și maghiare în Transilvania: cultivarea limbii și promovarea unei beletristici autohtone, crearea de societăți culturale care au drept scop esențial cultivarea limbii, dezvoltarea teatrului în limbile română și maghiară, spiritul enciclopedic⁷⁰. Desigur că acestea sunt doar sumar privite, fără aprofundarea subiectului. Deosebirea se datorează faptului că există mari diferențe în modul de formare a națiunii maghiare și a națiunii române, pentru că direcțiile de evoluție ale celor două culturi cunosc disfuncții temporale. În concepția lui Elemér Jancsó un rol important în difuzarea *Luminilor* a jucat francmasoneria și, legat de aceasta, mișcarea iacobină. Am citat cvasitotalitatea lucrărilor sale și se poate sesiza imediat că fenomenul luminist este în strânsă legătură cu evoluția masoneriei. Transilvania este un teren propice pentru masonerie. Chiar pentru răscoala lui Horea și Cloșca s-au presupus legături cu ea. Nici iobagii maghiari nu sunt cu nimic mai blânzi decât cei români atunci când este vorba de libertatea lor, fiind tot atât de potrivnici nobililor ca și cei români. Francmasoneria în Transilvania, spiritul justițiar are date istorice care confirmă nemulțumirile păturilor de jos. De aceea mișcarea iacobină maghiară are ca sursă de inspirație Revoluția Franceză⁷¹. Începuturile masoneriei în Transilvania datează din timpul domniei Mariei-Tereza, mai ales a doua ei parte, și primii ani ai lui Iosif al II-lea. Fenomenul se amplifică până în timpul lui Francisc I. Revoluția franceză determină Curtea de la Viena să se opună extinderii și chiar menținerii masoneriei. Este evident că ea, atât prin formare cât și prin existență a fost tributară spiritului Vienei, dar și contactelor culturale și, mai ales, ideologice cu Occidentul⁷². Nici mediile românești ardelenene nu au fost ocolite, influența resimțindu-se până în Principate⁷³. Francmasoneria are importante consecințe, prin spiritul ei, în afirmarea conștiinței naționale a etniilor din Transilvania⁷⁴.

Cercetările lui Zsigmond Jakó⁷⁵ privind istoria culturii maghiare în Transilvania, interferențele sale cu spiritualitatea românească reprezintă una din cele mai semnificative contribuții de acest gen și printre puținele publicate în limba română. Studiile sale se caracterizează în primul rând prin erudiție și, apoi, prin folosirea unei metode de investigație capabilă să suprindă esența fenomenului studiat. Pentru specialiștii români ea este un necesar instrument de lucru pentru că prin cuprinsul său reiese modul în care cultura maghiară în general⁷⁶, cartea scrisă și tipărită, în particular, au contribuit la formarea unui climat intelectual în mediile transilvane. O substanțială parte a volumului este închinată rolului pe care

70. *Ibidem*, pp. 11-12.

71. *Idem*, *A magyar szabadkömüveség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században*, pp. 38-39.

72. *Ibidem*, p. 241.

73. *Ibidem*, p. 243.

74. *Ibidem*, pp. 257-258.

75. Zsigmond Jakó, *Philobiblon transilvan. Studii*, București, 1977.

76. *Ibidem*, pp. 362-403.

I-au jucat bibliotecile⁷⁷, fie ele publice, fie particulare în circulația ideilor, în circumscrierea Transilvaniei unei geografii spirituale europene, determinând lărgirea orizontului cultural, realizând, în același timp, un larg schimb de valori între Occident și Europa Central Răsăriteană. Este un adevărat impact al *Luminilor* în Transilvania secolului al XVIII-lea precedat de valorile *Umanismului* și ale *Preiluminismului*. De remarcat că Zsigmond Jakó aduce un plus informațional despre interferențele celor două culturi română și maghiară, semnificative pentru spiritualitatea transilvăneană.

În secolul al XVIII-lea, mai mult decât înainte, „*tiparul maghiar a devenit o filială provincială îndepărtată a celui vienez*”, contactul cu Europa fiind și în acest sens, prin formarea specialiștilor, o realitate constantă. Astfel *Luminile* sunt cele care au „*subminat*” Vechea Europă „*tocamai prin puterea literelor*”⁷⁸. Constituirea marilor biblioteci, publice și particulare are semnificative consecințe⁷⁹.

Illuminismul, privit din perspectivă culturală, s-a bucurat de foarte multe studii de specialitate dar și de încadrarea sa în fenomenul cultural maghiar, în ansamblul său. Aceasta o descoperim în cartea lui Béla Köpeczi, dedicat istoriei culturale a maghiarilor⁸⁰. Istoricul maghiar pornește în demersul său privind *Luminile* de la reformele Mariei Tereza, binecunoscute și în istoriografia română. Dintre acestea, *Ratio educationis* (1777) are consecințele cele mai importante pentru subiectul în discuție. Pentru Ungaria, cea mai semnificativă realizare este transferarea Universității de la Nagyszombat la Pesta. Acest reformism se pune în practică printr-un corp funcționăresc în majoritatea sa covârșitoare membru al lojilor masonice. El este determinat de *Absolutismul luminat*, care triumfă în timpul domniei lui Iosif al II-lea, acordând o atenție sporită rolului statului în viața politică. Dorește o centralizare și modernizare căreia i se opune nobilimea maghiară. Conștient de aceasta, el nici nu s-a încoronat rege al Ungariei și nu a convocat dieta. Greșala lui la adoptarea patentei de abolire a iobăgiei în anul 1785 l-a determinat pe țăranii români din Transilvania să creadă că el ar fi de acord cu emanciparea lor totală. Astfel, contradicțiile *iosefinismului* au dus la o răscoală a țăranilor dependenți, autoritățile fiind nevoite să o reprime și să execute cu cruzime conducătorii. Apoi, dorința sa de a introduce în administrație și învățământ obligativitatea limbii germane sporește opoziția nobilimii. Se ajunge astfel la un punct de vedere maghiar care pune în discuție independența Ungariei, reprezentat de mișcarea iacobină, în frunte cu Ignacz Martinovics. Partea teoretică este asigurată de un jurist József Hajnóczy. Deviza ei este preluată din Revoluția Franceză: libertate și egalitate⁸¹.

Figura cea mai reprezentativă a *iluminismului maghiar* este György Bessenyei, calvin trecut la catolicism, autorul programului de emancipare al Ungariei, literat. Se realizează o maghiarizare a culturii, mai ales prin folosirea ei în

77. *Ibidem*, pp. 13-71; 128-146; 247-361.

78. *Ibidem*, p. 379.

79. *Ibidem*, p. 384: „răspândeau iluminismul, economia rurală progresistă ca și metodele moderne și cele mai noi rezultate ale științelor, firește numai în cercul restrâns al păturii intelectuale nobiliare. Mai târziu, după moartea proprietarilor lor, transformându-se în biblioteci publice, ele au devenit importante puncte de sprijin ale cercetării științifice în curs de formare”.

80. Béla Köpeczi, *Histoire de la culture hongroise*, Corvina, 1994.

81. *Ibidem*, pp. 112-118.

beletristică, deși unii aristocrați folosesc franceza⁸². Influența ideilor Revoluției franceze exercită o influență profundă abia după 1830⁸³.

O amplă caracterizare generală a secolului al XVIII-lea, se reprezintă într-o istorie generală a culturii maghiare, în volumul consacrat barocului și iluminismului⁸⁴. Abia mijesc zorii săi și raționalismul se face simțit prin anularea geocentrismului, prin uriașa atenție acordată științelor naturii⁸⁵. Ample considerații sunt consacrate românilor. Se reia vechea apreciere potrivit căreia timp de cinci secole au colonizat teritoriile depopulate ale Transilvaniei, ca un popor lipsit de orice pretenții. Deși, maghiarii, secuii și sașii i-au ajutat adeseori, se spune în volum, nu a fost suficient să-și depășească o stare foarte apropiată de cea a țăganilor, având multe obiceiuri seminomade. Ocupația turcească a accentuat involuția culturală a românilor de dincolo de Carpați. De aceea Transilvania a devenit un tărâm al făgăduinței. Astfel, din bunăvoința Vienei au reușit să-și întemeieze așezări autonome dar nu reușesc, se spune în volum, să-și înlăture obiceiurile de a fura, să nu se culturalizeze, lipsa de igienă, fiind superstițioși, îndrumați de preoții lor foarte puțin instruiți. Astfel ei se așează în Banat, Transilvania și Partium, fără a ști absolut nimic despre miturile strămoșilor lor, dacii⁸⁶. În timpul Mariei-Tereza și apoi al lui Iosif al II-lea numărul lor crește nesemnificativ, pentru că între anii 1748-1786 se cunosc doar vreo 8.000 de familii și circa 50.000 de persoane din registrele emigrărilor⁸⁷. În secolul al XVIII-lea Transilvania, se arată în volum, are o viață aparte prin faptul că puterea aparține germanilor, forțele maghiarilor sunt divizate prin delimitări artificiale, colonizări de străini, susținerea adversarilor maghiarilor. Se ajunge astfel la o afirmare a autarhiilor, fiind amenințată autonomia maghiară⁸⁸. Astfel, maghiarii nu au putut face altceva decât să-și lege soarta de Imperiul habsburgic, pentru a-și menține specificul dezvoltării, chiar dacă Transilvania a fost considerată ca un „copil vitreg” al monarhiei. După 1760 triumfă *Luminile*. Kaunitz, apoi Iosif al II-lea afirmă dreptul natural limitat în cadrul absolutismului. Orice libertate emană de la suveran⁸⁹. Iosefinismul poate astfel permite o afirmare deplină a *Iluminismului* în mediile maghiare⁹⁰. Noile idei pătrund în cultura maghiară prin protestanții care studiază sau călătoresc în Elveția și Germania, prin catolicii care frecventează Viena. Un rol important au francmasoneria, pietiștii și răspândirea prin efortul piariștilor a științelor naturii⁹¹.

Volumul Irodalom és felvilágosodás, publicat sub egida Academiei Maghiare de Științe se ocupă de cercetarea secolului al XVIII-lea, cuprinzând studii ale mai multor istorici și literați maghiari, scopul său fiind abordarea tematică completă a

82. *Ibidem*, pp. 125-126.

83. *Ibidem*, p. 140.

84. *Magyar Művelődés Történet. Barokk és felvilágosodás*, vol. IV, Budapest, 1993.

85. *Ibidem*, p. 11.

86. *Ibidem*, pp. 28-29.

87. *Ibidem*, p. 31.

88. *Ibidem*, p. 37.

89. *Ibidem*, p. 55.

90. *Ibidem*, p. 63.

91. *Ibidem*, p. 107.

acestui secol⁹². Întrebarea este, în ce măsură are o perioadă de tranziție sau se împarte în vechi și nou, înțelegând prin vechi ceva neintegrabil astăzi, ceva străin, iar prin nou ceva ce s-a generalizat și vine spre noi prin posibilitatea descoperirii sensurilor. Ceea ce este nou începe cu lupta pentru libertate din timpul lui Francisc Rákóczi al II-lea și se menține până în anul 1820, când se poate considera că începe o nouă epocă. Încercând o periodizare a *Luminilor* maghiare redactorii volumului îi marchează începuturile pentru anul 1770, iar după anul 1795 atinge culmile expirării, până la 1820. Perioada este unitară și din punct de vedere istoric. Începuturile sale se pot considera în anii de înlăturare a stăpânirii otomane, determinând radicale transformări geografice, economice și politice, ea menținându-se în aceste coordonate până în preajma Revoluției de la 1848. Noua societate maghiară evoluează în ritm cu Europa Central Răsăriteană, observându-se similitudini în transformarea limbii, în economie, în instituțiile sociale⁹³. Este evident că studiile care-și propun să elucideze aspectele menționate nu sunt exhaustive, ele tratează doar cele mai importante probleme ale literaturii iluministe⁹⁴.

Studiul lui József Szauder, *A XVIII századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai*, publicat pentru prima dată în anul 1969, reluat în volumul de studii editat în anul 1970⁹⁵ face o amplă analiză a stadiului din acel moment al istoriografiei maghiare despre secolul al XVIII-lea, despre Epoca Luminilor. Surprinde trăsăturile veacului, modalitățile de constituire ale acestora. Cultura maghiară în secolul al XVIII-lea are două caracteristici impotante. Pe de o parte se bucură de un evident proces de înnoire. De aceea se poate vorbi despre o dublă ipostază a beletristicii maghiare. Se poate vorbi despre un scris fără conotație națională și unul cu

92. *Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok*, szerkesztette Szauder József - Tarnai Andor, Budapest, 1974 (în continuare: *Irodalom*). Cuprinde următoarele studii: Béla Köpeczi, *A francia politikai irodalom szerepe a Rákóczi - szabadságharc ideológiájának kialakításában*, pp. 17-25; Tamás Esze Rákóczi "Responsio" - ja, pp. 27-100; Ferenc Biró, "Mitsoda az Isten...?" (*Bessenyei és a "spinozizmus"*), pp. 101-142; Márta Mezei, *Periodizáció és korszemlélet (1772 értékelésének története)*, pp. 143-175; Klára Padányi, *Századvégi hitvédelem és felvilágosodás Louis Racine magyar fordításaiban*, pp. 177-179; László Horkay, *Kant első magyar követői*, pp. 201-228; Lajos Csetri, *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alásjairól*, pp. 228-279; Jénő Berász, *Könyvtári kultúránk a XVIII században*, pp. 283-332; István Bitskey, *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás*, pp. 333-365; Dezső Dümmerth, *Mária Terézia és a magyar nemesség*, pp. 367-399; Dóra F. Csanak, *Teleki József Könyvtára*, pp. 401-443; Kálmán Benda, *Magyarország a XVIII-XIX század fordulóján*, pp. 445-470; Edit Császár, *Mályuszné, A nemzeti színjátszás kezdetei Közép-Kelet-Európában*, pp. 471-498; Lajos Hopp, *A magyar levélműfaj történetéből*, pp. 501-566; László Szörényi, *A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata*, pp. 567-645; János Horváth, *Orczy Lőrinc*, pp. 647-714; Vilmos Gyenés, *A XVIII. Század anekdotájáról*, pp. 715-732; Lajos Némédi, *Bessenyei György utóéletéről*, pp. 733-763; György Szöke, *Barcsay Abrahám: "A kávéra" (Egy költemény és eszmetörténeti háttér)*, pp. 765-779; Zsófia Róbert, *Az 1790-91-i országgyűlés pasquillus irodalmához*, pp. 781-822; Antal Wéber, *A népiesség jellege és változatai a XVIII. Század végén és a XIX század elején*, pp. 823-853; József Szauder, *A lappon éneke "A lélek halhatatlanságában és az Edda"*, pp. 885-871; István Lőkös, *Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásai*, pp. 873-900; István Szathmári, *Verseggy, a sztilisztikus*, pp. 901-927; Mihály Szegedy, *A XVIII. Század végi magyar költészet főbb típusai*, pp. 929-955.

93. *Irodalom*, Bevezető (Introducere), p. 7-8.

94. *Ibidem*, p. 12.

95. József Szauder, *Az este és az álom. Felvilágosodás és klasszicismus*, Budapest, 1970, pp. 5-56.

încărcătură națională. Se poate vorbi despre *baroc* și *iluminism*. Din păcate istoriografia literară maghiară, spune autorul, atât în perioada interbelică, prin János Horváth, cât și în epoca postbelică, prin József Waldapfel, a exagerat prin accentuarea tendințelor naționale în literatura *Luminilor*. Tot în epoca postbelică sunt foarte puțin clarificate o serie de aspecte importante privind cercetarea fenomenului: valențele filosofice ale *iluminismului*, în ce măsură se inspiră din ideile profesate în Occident, care este relația dintre sursele sale interne și externe, cum se raportează la antecedentele sale, diferite contradicții și transformări ale *Luminilor* în cursul evoluției lor. Foarte puțin s-a lucrat, continuă autorul, pe tărâmul filologiei comparate, pentru a se putea evalua evoluția limbii maghiare în raport cu alte limbi. Evaluarea filosofică a fenomenului nu implică doar aspecte ideologice ci are ample conotații în planul studierii beletristicii, la nivelul esteticii. De aceea, crede József Szauder, este de neînțeles de ce în anii '50 istoriografia maghiară nu a valorificat rezultatele altor literaturi naționale de specialitate, îndeosebi din perioada interbelică și nu a realizat paralelisme cu rezultate obținute de acesta de-a lungul timpului. Cel mai adesea *Raționalismul* a fost rezolvat prin formule simpliste. Pregătirea revoluției burgheze și afirmarea națională au fost artificial conectate una de cealaltă așa cum este cazul în sinteza lui Waldapfel. Tot în același mod simplist s-au explicat și perpetuarea *Luminilor* după revoluție. Datorită necunoașterii complete a originilor noțiunilor generate de *Lumini* și a folosirii lor adeseori greșite rezultă o lipsă de nunațare a stilurilor și interferențelor acestora în cadrul *Luminilor*. Studiarea beletristicii presupune nu o autarhizare în maghiarism ci o deschidere spre celelalte literaturi, pentru a putea evalua structuri specifice acestui curent în Europa Central Răsăriteană.

Coordonatele culturale al *iluminismului* sunt determinate de carte, presă și beletristică, cuprinse într-un volum închinat acestui subiect⁹⁶. Acesta a fost mult mai puțin dezbătut în istoriografia maghiară, cu toate că prezintă importanță pentru definirea *iluminismului*.

Semnificativ pentru *iluminism* sunt educația, rolul școlii la diversele nivele de învățământ⁹⁷. Deja la mijlocul secolului al XVIII-lea nu mai este vorba doar de învățare ci și de educație. Sistemul de învățământ în Epoca *Luminilor* se dezvoltă concomitent cu progresul general al societății.

Pentru această parte a continentului un aspect deosebit de important al *iluminismului* îl reprezintă reformismul concretizat în *despotismul lăsat*. Istoriografia maghiară propune acestui subiect puncte de vedere reunite într-un volum de studii⁹⁸. Primul aspect dezbătut îl reprezintă unitatea și diversitatea fenomenului care are trăsături generale dar și particularități. Scopul acestui sistem politic trezește discuții cu privire la dorința modernizării regimului feudal și în ce măsură reușește aceasta. Comportă dezbateri și noțiunea ca atare, *absolutism lăsat* sau *despotism lăsat*.

96. György Kókay, *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Budapest, 1983 (în continuare: Kókay).

97. Mátyás Bajkó, *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és reformkorban*, Budapest, 1976.

98. *L'absolutisme éclairé*, volume publié par B. Köpeczi, A. Soboul, É. H. Balázs, D. Kosáry, Budapest, 1985.

Primul este, în general, apreciat ca mult mai semnificativ. Problemele de bază sunt cele economice, sociale, ideologice, religioase, modul în care diverse categorii sociale - burghesia, nobilimea - receptează sistemul. Problemele regionale surprind particularitățile fenomenului la diverse popoare europene⁹⁹. Modul în care acest sistem politic se prezintă la români îl expune Alexandru Duțu¹⁰⁰. Poporul român, în secolul al XVIII-lea este despărțit prin frontiere feudale accentuate de dominația străină, chiar mai mult în raport cu epocile precedente. Cel mai bine se pot surprinde valorile *absolutismului luminat* pe tărâm cultural, accentuându-se în acest sens foarte bine ascensiunea, dar și prăbușirea sistemului.

Colocviul inaugural de la Mátrafüred¹⁰¹ dezbate aspecte ale *Luminilor* în Europa Central Răsăriteană în general și în Ungaria în particular. În istoriografia maghiară debuturile *absolutismului luminat* sunt plasate prin anii 1740 sau 1750, iar finele perioadei sunt considerați anii 1810 sau 1820. Istoria literară cantonează Luminismul, din această perspectivă, între anii 1772-1820. *Luminile* maghiare presupun o serie de trăsături ce se regăsesc și la alte culturi din Europa Central Răsăriteană. Lupta împotriva retardării economice, sociale, politice și culturale determină în Occident un avânt al revoluției burgheze, dar în Europa Centrală ea nu este posibilă, lipsind acestor popoare libertatea și unitatea națională, iar cultura și limba națională abia acum se concretizează. Se creează astfel, prin acest colocviu, spune istoricul maghiar, un cadru pentru demersul interdisciplinar și comparativ al *Luminilor* maghiare¹⁰². Concluziile colocviului aparțin tot lui Béla Köpeczi. Prin *Lumini* se înțelege o *mișcare de idei* sau un *curent politic și ideologic* în cea mai generală formulare. Oricum, în acest sens se poate discuta. Europa situată între Elba și hotarele apusene ale Rusiei are anumite particularități sociale, reprezentate de o dezvoltare economică specifică. Această regiune a continentului vrea să-și anihileze rămânerea în urmă față de Occident, astfel că aici *Luminile* nu au doar un sens cultural ci reprezintă o tendință de dezvoltare generală.

99. *Ibidem*, pp. 7-8.

100. *Ibidem*, pp. 331-337.

101. *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du colloque de Mátrafüred 3-5 novembre 1970*, Budapest, 1971 (în continuare: *Mátrafüred I*). Volumul conține: Séance inaugurale, Béla Köpeczi, *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale, but méthode et programme du colloque*, pp. 13-15; Première séance de travail. Kálmán Benda, *La société hongroise au XVIIIe siècle*, pp. 17-25; Discussion, pp. 26-29; Éva H. Balázs, *L'ère des Lumières et Joséphisme en Hongrie*, pp. 31-45; Discussion, pp. 46-49; Appendice. Kálmán Benda, *L'époque des Lumières dans l'historiographie hongroise*, pp. 51-53; Seconde séance de travail. László Sziklay, *La formation de la conscience nationale moderne dans les littératures de l'Est de l'Europe Centrale*, pp. 54-64; Ján Tibensky, *Les traits fondamentaux et les principaux représentants slovaques de l'époque des Lumières*, pp. 65-68. Discussion, pp. 69-72; László Gáldi, *L'état de la langue hongroise à l'époque des Lumières*, pp. 73-80; Discussion, p. 81; Appendice. Ferenc Szilágyi, *Les changements du lexique de la langue littéraire et courante hongroise à l'époque des Lumières, en rapport avec les changements de la conscience linguistique*, pp. 83-90; Troisième séance de travail, László Mátrai, *Einige idemgeschichtliche Probleme der Aufklärung*, pp. 91-93; Discussion, pp. 94-95; Quatrième séance de travail. Károly Horváth, *Les courants littéraires de l'époque des Lumières dans l'Est de l'Europe Centrale*, pp. 97-109; Discussion, pp. 110-114; Appendice. Hedvig Szabolcsi, *Quelques aspects des arts décoratifs et de la civilisation en Hongrie à la fin du XVIIIe siècle*, pp. 115-119; Séance de clôture. Béla Köpeczi, *Résultats et conclusions des travaux, projet du colloque de 1972*, pp. 121-125.

102. Béla Köpeczi, *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale, but méthode et programme du colloque*, pp. 13-14.

Dar și țările Europei Central Răsăritene prezintă ele însele o serie de particularități. În această parte a continentului *Luminile* se împletesc inevitabil cu elementul național. Colocviul a dezbătut probleme privind limba și literatura, filosofia dar nu cultura ei, deși personalitățile epocii aveau o viziune globală asupra culturii. Trebuie menționat că mișcarea de idei a datorat enorm atât francmasoneriei cât și diferitelor confesiuni, dar nu se cunoaște încă suficient rolul învățământului, al instituțiilor academice. Periodizarea *Luminilor*, opinează istoricul maghiar, comportă câteva precizări. Ele se amplifică prin anul 1760 și se sfârșesc prin anii 1820-1830. În acest context dezvoltarea economică, socială și culturală a societății are un rol determinant¹⁰³.

Cel de-al doilea colocviu¹⁰⁴ de la Mátráfűred, din anul 1972 a abordat trei teme importante pentru *Luminile* din Europa Central Răsăriteană. Rapoartele și discuțiile au determinat o serie de concluzii de ordin teoretic și metodologic, fiind mai importante în două direcții: necesitatea aprofundării raportului dintre bază și suprastructură prin lărgirea termenologiei folosite în vederea descoperirii relației dintre dezvoltarea economică, socială, politică și culturală; comparația între tendințele *Luminilor* în diferite zone ale continentului european. În acest context s-a insistat mai puțin asupra diferențelor cât asupra asemănarilor. O altă problemă aprofundată a fost clarificarea a însăși noțiunii de *Lumini*. În acest context reiese necesitatea întocmirii unui glosar al terminologiei folosite în secolul al XVIII-lea. La primul colocviu *Luminile* au fost prezentate ca o tendință politică, ideologică și culturală. În plan cultural ele doresc laicizarea și intelectualizarea maselor. Indiferent de diferențele manifestate în diversele regiuni ale Europei, fundamentale ideologice, filosofice și culturale ale *Luminilor* sunt identice, ceea ce nu semnifică neapărat o concepție unitară, nici chiar într-o singură țară. Trebuie spuse câteva cuvinte și despre periodizare dacă *Luminile* fac trecerea de la feudalism la capitalism și se prezintă ca un fenomen de tranziție, atunci ele se circumscriu temporal sfârșitului secolului al XVIII-lea și începutului celui următor, persistând până la consolidarea capitalismului ca sistem. În Occident ele debutează

103. Idem, *Rapport de synthèse*, în *Mátráfűred I*, p. 121-124.

104. *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Deuxième Colloque de Mátráfűred 2-5 octobre 1972*, Budapest, 1975 (în continuare: *Mátráfűred II*). Volumul cuprinde: Béla Köpeczi, *Les Deuxième Colloque de Mátráfűred*, p. 13; THEME A – *Société, nation et culture en Europe Centrale et Orientale*, pp. 15-64; *Rapports*: Emil Niederhauser, Éva H. Balázs, Kálmán Benda, pp. 17-37; *Discussion*: Albert Soboul, Adrian Marino, Hans Wagner, Walter Markov, László Gáldi, Zofia Libiszowska, Grete Klingenstein, Erich Donnert, Paul Cornea, pp. 39-62; *Réponses des rapporteurs*, pp. 63-65; *Appendice*. Imre Wellmann, *Un représentant des Lumières en Hongrie à la fin du XVIIIe-siècle*, pp. 65-71; Lajos Némédi, *Quelques remarques sur le processus de cristallisation de l'idée d'une Académie hongroise à l'époque de Lumières*, pp. 73-79; THEME B – *Courants d'idées – courants littéraires et artistique*, pp. 81-143; *Rapport*: László Sziklay, pp. 83-89; *Discussion*: Albert Soboul, Zofia Simko, Paul Cornea, Grete Klingenstein, György Mihály Vajda, Günther Klotz, Dieter Schiller, Lajos Némédi, pp. 91-102; *Appendice*, Lajos Hopp, *Théâtre et société dans la Monarchie féodale*, pp. 121-131; László Gáldi, p. 133; István Szathmári, *Langue littéraire et réforme de la langue*, pp. 135-143; THEME C – *Ressemblances et différences des Lumières dans diverses régions d'Europe*, pp. 145-186; *Rapports*: Roland Mortier, *Unité et diversité des Lumières en Europe occidentale*, pp. 147-157; Ludmilla Charguin-Némethi, *A propos de la littérature des Lumières en Russie*, pp. 159-162; *Discussion*: Hans Wagner, Hans Kortum, Laurent Versini, Jaques Roger, Daniel Henri-Pageaux, Vilmos Gyenis, Paul Cornea, Károly Vörös, François Mouret, Maria Loudassy, pp. 163-186; Béla Köpeczi, *Quelques conclusions*, pp. 187-190.

la începutul secolului al XVIII-lea, pe când în Europa Central Răsăriteană la mijlocul veacului. În vest ele apun odată cu Revoluția Franceză și prima revoluție industrială, pe când în cealaltă parte a continentului se prelungesc până la mijlocul secolului al XIX-lea. În acest context, menționează Béla Köpeczi, se ivește o întrebare. *Luminile* sunt o *tendință* sau o *perioadă*? În opinia sa cele două noțiuni, subsumate fenomenului, sunt într-o evidentă intersecție. Se poate vorbi de o diferență evolutivă în timp între diversele regiuni europene dar coordonatele fundamentale ale evoluției sunt aceleași. Totodată trebuie făcută distincția în *tipologia* acestui curent, determinată de clasele care o promovează. Apoi, spre deosebire de Occident unde formarea națiunilor preced *Luminile*, în Europa Central Răsăriteană ele se suprapun¹⁰⁵.

Cel de-al treilea colocviu de la Mátrafüred¹⁰⁶ propune spre dezbatere trei teme¹⁰⁷. Rezultatele colocviului au fost sintetizate prin cuvântul de închidere. *Despotismul lăsat*, așa cum a fost prezentat la colocviu este exprimarea unui sistem politic ce dorea pe de o parte modernizarea societății feudale, pe de altă parte o rezistență a clasei conducătoare la ascensiunea capitalismului. Formele sale de exprimare sunt diferite de la o țară la alta de la o zonă la alta. Discuțiile au deschis terenul pentru evidențierea diversității fenomenului și a timpilor diferiți de manifestare. Cea de-a doua temă, cultură și public, a subliniat o serie de probleme privind documentarea și metoda de investigație. Este nevoie de o aprofundare a modalităților de receptare a culturii în diversele nivele ale societății. Această temă, opinează Béla Köpeczi, necesită noi studii. Ultima temă dezbătută, așa cum reiese din discuții, necesită studii complexe și comparate despre fenomenul artistic. Poate nu ar fi rău, spune istoricul maghiar, să se realizeze un studiu închinat esteticii Luminilor, care ar putea răspunde la multe întrebări în acest context¹⁰⁸.

105. Béla Köpeczi, *Quelques conclusions*, în *Mátrafüred II*, p. 187-189.

106. *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Troisième Colloque de Mátrafüred 28 septembre-2 octobre 1975*, Budapest, 1977 (în continuare: *Mátrafüred III*). Volumul cuprinde: Béla Köpeczi, *Discours inaugural*, pp. 13-14; THEME A – *Système de l'absolutisme éclairé*; Béla Köpeczi, *Introduction au thème A*, p. 17; Rapports, Albert Soboul, *Sur le système du despotisme éclairé*, pp. 19-29; Grete Kligenstein, *Einige Überlegungen zum politischen System des aufgeklärten Absolutismus*, pp. 31-38; Domokos Kosáry, *Absolutisme éclairé – tendance nobiliaire éclairé*, pp. 39-46; *Discussion*, pp. 47-82; *Réponse de Domokos Kosáry*, pp. 83-86; THEME B – *Culture et public au XVIII-siècle; Rapports*, Roger Bauer, *Culture et public au XVIII-siècle*, pp. 89-96; Alexandru Duțu, *Tradition orale et expansion du livre – l'exemple de la culture roumaine*, pp. 97-109; Kálmán Benda, *Les Lumières et la culture paysanne dans la Hongrie du XVIII-siècle*, pp. 111-115; *Discussion*, pp. 117-164; *Réponse du Kálmán Benda*, p. 165-166; *Communication hors discussion*, Zdzisław Libera, *Problèmes choisis de sociologie de la littérature au XVIII-siècle*, pp. 167-173; Louis Trénard, *Le marché français du livre (1750-1789)*, pp. 175-195; Olga Dergeavina, *Le rôle du théâtre dans la vie culturelle de la Russie au XVIII-siècle et au début du XVIII-siècle*, pp. 197-201; István Szathmáry, *L'influence des Lumières sur la formation de la langue et de la culture linguistique*, pp. 203-209; THEME C – *Styles des Lumières; Rapports*; Jean Ehrard, *Y a-t-il un „style des Lumières?”*, pp. 213-221; Anna Zádor, *Arts et Lumières*, pp. 223-236; *Discussion*, pp. 237-266; *Réponses des rapporteurs*, Jean Ehrard, p. 267-269; Anna Zádor, p. 269-270; *Communications hors discussions*, pp. 271-353; *Conclusions*, Béla Köpeczi, pp. 355-356.

107. Béla Köpeczi, *Discours inaugural*, în *Mátrafüred III*, p. 13.

108. 103. Idem, *Conclusions*, în *Mátrafüred III*, p. 355-356.

Cel de-al patrulea colocviu de la Matrafűred¹⁰⁹ propune spre dezbatere răspândirea operelor lui Voltaire și Rousseau în Europa Central Răsăriteană și cercetarea vocabularului politic al Luminilor. Acestea nu pot fi decât rezultatul activității unor privilegiați, așa cum au fost Bessenyei și Mavrocordat, pentru că, istoricii știu bine, evoluțiile sunt lente¹¹⁰. Acest aspect se observă și în modul în care ideile lui Voltaire și Rousseau se difuzează în această parte a continentului. Deși în literatura maghiară există o anumită tendință spre sentimentalism, Voltaire și alți autori francezi nu se regăsesc în traduceri decât spre sfârșitul anului 1810. În schimb Rousseau este semnalat mai repede, poate pe la 1770, când nobilii foloseau ideile sale din *Contractul social* și în mod sigur după 1780, când majoritatea nobilimii se revoltă contra iosefinismului¹¹¹. Figura cea mai reprezentativă a *iluminismului* maghiar, György Bessenyei, folosea conceptele lui Rousseau opunând monarhismului dreptul natural¹¹². În contextul epocii era destul de greu să se traducă opera lui Rousseau, dar conceptele sale erau cunoscute mai ales în mediile nobiliare. Voltaire este mult mai prezent. El corespunde cu contele János Fekete¹¹³. El nu este un caz izolat, pentru că după anul 1750, marii scriitori francezi și operele lor sunt din ce în ce mai cunoscute în Ungaria¹¹⁴. După anul 1780 se traduce *Henriada* lui Voltaire, fiind destul de mult răspândită printre cititori¹¹⁵. Unul dintre cel mai mari poeți maghiari ai tuturor timpurilor, Mihály Csókányi Vitéz, deși nu a tradus opera lui Rousseau, o lectura foarte des, fiind influențat de filosofia acestuia. Pentru spiritul epocii trebuie să amintim caracterizarea făcută de Ferencz Kazinczy romanului lui Bessenyei, Tariménes utazásai, considerându-l un mic roman voltairian, evident cu o doză de malițiozitate¹¹⁶. În cultura română cel care apare în prim-plan este Voltaire și nu Rousseau. Între anii 1780-1840, perioada de amplitudine a *Luminilor* apar 21 de traduceri din operele lui Voltaire, în 36 de versuri datorate unui număr de 21 de traducători. În schimb din opera lui Rousseau se pot aminti doar patru traduceri. Dar opera lui Voltaire este privită contradictoriu. Dacă Ienăchiță Văcărescu și Ioan Budai-Deleanu preiau spiritul voltairian cel puțin parțial, alții

109. *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Quatrième Colloque de Mátráfűred 20-25 octobre 1978*, Budapest, 1981 (în continuare: *Mátráfűred IV*). Volumul cuprinde: Edouard Bene, *Le Quatrième Colloque de Mátráfűred*, p. 11; Béla Köpeczi, *Le „bon sauvage” en Europe centrale et orientale*, p. 17; Ferenc Biró, *Voltaire et Rousseau en Hongrie à l'époque des Lumières*, p. 23; Lajos Hopp, *Voltaire et Rousseau. L'apparition des Lumières en Hongrie*, p. 31; Roger Bauer, *De Joseph à Napoléon: les écrivains autrichiens et la Révolution française*, p. 43; Michel Delon, *Candide au service de Joseph II*, p. 61; Martin Frontius, Frédéric Schlegel et Voltaire, p. 67; Paul Comea, *Voltaire et Rousseau en Roumanie*, p. 73; László Ferenczy, *Voltaire aujourd'hui*, p. 81; Robert Shackleton, *Les mots „despote” et „despotisme”*, p. 91; Anne-Marie Chouillet et Jacques Chouillet, *Vocabulaire politique de Diderot et de quelques encyclopédistes*, p. 97; Béla Köpeczi, *Quelques conclusions*, p. 119.

110. Eduard Bene, *Op. cit.*, în *Mátráfűred IV*, p. 13.

111. Ferenc Biró, *Op. cit.*, în *Mátráfűred IV*, p. 23-24.

112. Idem, *A fiatal Bessenyei és iróbarátai*, Budapest, 1976, pp. 305-306.

113. Győző Morvay, *Galántai Gróf Fekete János*, Budapest, 1903; Henri Tronchon, *Un voltairien de Hongrie, le comte Jean Fekete de Galánta (1751-1804)*, Paris, 1924.

114. Ferenc Biró, *Voltaire et Rousseau en Hongrie à l'époque des Lumières*, în *Mátráfűred IV*, p. 25.

115. Emőke Tóth, *Voltaire Henriade-ja és a magyar irodalom*, Szeged, 1933.

116. Ferenc Biró, *Op. cit.*, p. 28-29.

refuză să-l accepte, datorită influenței înaltului cler grec. Mai mult îl atacă prin pamflete, ridiculizând atât conceptele *Luminilor* cât și spiritul liberal de sorginte voltairiană¹¹⁷. Din câte se poate observa, prezența lor, atât în cultura română, cât și în cea maghiară, se subsumează mai repede unei note de exotism, decât unei capacități de asimilare fundamentale, care să ne permită a vorbi despre puternice interferențe ale *iluminismului* în Europa Central Răsăriteană.

Cel de-al cincilea colocviu de la Matrafűred¹¹⁸ dezbate două teme importante: *Omul Luminilor și Învățămintul în Europa centrală și orientală în Epoca Luminilor*.

117. Paul Cornea, *Voltaire et Rousseau en Roumaine*, în *Matrafűred IV*, p. 73.

118. *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Cinquième Colloque de Matrafűred 24-28 octobre 1981*, Budapest, 1984 (în continuare: *Matrafűred V*). Volumul cuprinde: Discours inaugural par Béla Köpeczi, p. 13; Theme A: L'homme des Lumières. Rapport, Georges Gusdorf, L'homme des Lumières, p. 19; *Discussion*, Jean Ehrard, p. 47; Béla Köpeczi, p. 49; Paul Cornea, p. 50; Ferencz Biró, p. 57; György Mihály Vajda, p. 59; Ernest Wangermann, p. 61; Klára Padányi, p. 62; Jacques Chouillet, p. 63; Hervé Hasquin, p. 64; Jean Roussel, p. 65; *Communications hors discours*; Martin Fontius, Nicolai - homme des Lumières berlinoises, p. 67; Louis Trénard, L'historien au siècle des Lumières (avec une intervention d'Edna Lemay), p. 73; Zofia Sinko, L'homme privé et l'homme civique dans le *Monitor*, p. 87; Teresa Kostkiewiczowa, L'homme des Lumières dans le miroir de la littérature polonaise, p. 93; Pierre Berthiaume, L'Amérindien revue et corrigé ou le "Bon Sauvage", version charlesvoisienne, p. 99; Jean Roussel, Volney, ou l'antropologie contre l'illusion, p. 115; Edna Lemay, Hommes de loi hommes des Lumières quelques représentants typiques, p. 125; José Antonio Ferrer Benimeli, Le Franc-maçon, homme des Lumières, p. 149; Éva Ring, Ignác Martinovics, homme du siècle des Lumières, p. 163; Péter Vodopivec, Quelques caractéristiques des mouvements des Lumières dans les régions, p. 169; M.D. Kourmatchova, Les idées des Lumières dans les ouvrages de représentants de l'intelligentsia démocratique d'origine serbe dans la Russie du XVIII-siècle, p. 181; László Ferenczi, *Le Discours de Bossuet et l'Essai de Voltaire*, p. 187; Hervé Hasquin, Moyenne culture et populationnisme dans les Pays-Bas autrichiens ou les ambiguïtés du despotisme éclairé, p. 193; Ilona Kovacs, À la recherche d'une définition, p. 209. Thème B: *L'enseignement Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Cinquième Colloque de Matrafűred 24-28 octobre 1981*, Budapest, 1984 (în continuare: *Matrafűred V*). Volumul cuprinde: Discours inaugural par Béla Köpeczi, p. 13; Theme A: L'homme des Lumières. Rapport, Georges Gusdorf, L'homme des Lumières, p. 19; *Discussion*, Jean Ehrard, p. 47; Béla Köpeczi, p. 49; Paul Cornea, p. 50; Ferencz Biró, p. 57; György Mihály Vajda, p. 59; Ernest Wangermann, p. 61; Klára Padányi, p. 62; Jacques Chouillet, p. 63; Hervé Hasquin, p. 64; Jean Roussel, p. 65; *Communications hors discours*; Martin Fontius, Nicolai - homme des Lumières berlinoises, p. 67; Louis Trénard, L'historien au siècle des Lumières (avec une intervention d'Edna Lemay), p. 73; Zofia Sinko, L'homme privé et l'homme civique dans le *Monitor*, p. 87; Teresa Kostkiewiczowa, L'homme des Lumières dans le miroir de la littérature polonaise, p. 93; Pierre Berthiaume, L'Amérindien revue et corrigé ou le "Bon Sauvage", version charlesvoisienne, p. 99; Jean Roussel, Volney, ou l'antropologie contre l'illusion, p. 115; Edna Lemay, Hommes de loi hommes des Lumières quelques représentants typiques, p. 125; José Antonio Ferrer Benimeli, Le Franc-maçon, homme des Lumières, p. 149; Éva Ring, Ignác Martinovics, homme du siècle des Lumières, p. 163; Péter Vodopivec, Quelques caractéristiques du mouvements des Lumières dans les régions, p. 169; M.D. Kourmatchova, Les idées des Lumières dans les ouvrages de représentants de l'intelligentsia démocratique d'origine serbe dans la Russie du XVIII-siècle, p. 181; László Ferenczi, *Le Discours de Bossuet et l'Essai de Voltaire*, p. 187; Hervé Hasquin, Moyenne culture et populationnisme dans les Pays-Bas autrichiens ou les ambiguïtés du despotisme éclairé, p. 193; Ilonát en Europe centrale et orientale à l'âge des Lumières. *Rapports*. Domokos Kosáry, L'éducation en Europe centrale et orientale à l'âge des Lumières, p. 213; Kálmán Benda, La politique scolaire de l'État éclairé et les Eglise en Hongrie, p. 245; *Discussion*. Lajos Hopp, p. 257; György Mihály Vajda, p. 261; *Communications hors discussion*. Louis Trénard Universitátés, collèges et écoles en France au siècle des Lumières, p. 263; Kamilla Mrozowska, La réforme scolaire en Pologne au siècle, p. 289. Paul Cornea, L'enseignement roumain à la fin du XVIII et au début du XIX siècle des Lumières, p. 307; I.A. Bouligne L'éducation dans la Russie du VIII siècle, p. 315; Rolf Geissler, Observations sur les „écoles réelles" (Realschulen) et les

Această sintagmă, omul *Luminilor* este destul de des folosită, dar nu s-a stabilit cu exactitate care sunt conținutul și sfera termenului¹¹⁹. El nu se poate aplica pentru masa largă a populației, desemnând mai repede o elită cultivată, diferențiată prin formația intelectuală, prin promovarea unui anumit sistem de valori. Nu cuprinde un număr mare de indivizi și diferă prin evaluarea accepțiunii de la țară la țară¹²⁰. În cadrul discuțiilor Béla Köpeczi arată că în Europa Central Răsăriteană, omul *Luminilor* este mai atașat sentimentului național, pe când cel din vest este cosmopolit prin excelență. El trebuie definit în raport cu omul barocului și omul clasicismului dar și față de omul romantismului¹²¹. În același context Paul Cornea se întreabă cum este corect oamenii *Luminilor* sau omul *Luminilor*. Apoi abordează un aspect important. În ce măsură în țările balcanice, în Principatele Române realitatea culturală a secolului al XVIII-lea se poate subsuma *Luminilor*? În această zonă ele sunt într-un evident decalaj temporal față de vestul Europei. Astfel, el presupune pentru cultura română diferențierea a patru tipuri de om al *Luminilor*: profesorii greci de la Academii princiare din București și Iași, marii boieri voltairieni, *Aufklärer*-ii transilvăneni apărători intransigenți ai drepturilor poporului și, în fine, intelectualul anilor 20 din secolul trecut. La fiecare dintre aceștia spiritul *Luminilor* se interferează sau se suprapune cu alte tendințe: umaniste, bizantine, romantice etc. Dintre aceste tipuri cel mai bine cunoscut este *Aufklärer*-ul transilvănean datorită excepționalei lucrări al lui David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*¹²².

În monarhia habsburgică învățământului s-a modernizat prin *absolutismul iluminat*, cu semnificative consecințe și pentru sârbii și românii din Ungaria și Transilvania¹²³. Epoca lui Iosif al II-lea consacră organizarea primelor școli populare pentru românii din Transilvania de către biserica ortodoxă și greco-catolică deopotrivă. Spiritul Blajului, apoi al Oradiei, sau personalitatea lui Gheorghe Șincai au un rol important în afirmarea învățământului românesc¹²⁴. Paul Cornea completează demersul lui Domokos Kosáry¹²⁵.

„écoles d'industrie” (Industrieschullen) en Allemagne, au XVIIIe siècle, p. 319; José Antonio Ferrer Benimeli, Les écoles de jésuites dans la „Province” d'Autriche à l'âge des Lumières, p. 329; Imre Wellmann, Une exemple concret de l'éducation populaire en Hongrie, à l'époque de l'absolutisme éclairé, p. 361; Lajos Némedi, Die kalvinistischen Hochschulen Sárospatak und Debrecen im 18. Jahrhundert, p. 371; Ernst Wangermann, Fortschritte, Methode, Konfession und Deutsche Sprache in den Österreichischen Volksschulen und Gottfried van Swieten, p. 377; Marianne Mikó, Un précepteur hongrois à la cour de la Vienne: Demeter Görög, p. 383; Annexe. József Pál, Le goût néoclassique de Ferenc Kazinczy, p. 395; István Szathmáry, Le conscience linguistique en Hongrie à l'époque des Lumières, p. 401; Discours de clôture par Béla Köpeczi, p. 411.

119 Georges Gusdorf, apport. *L'homme des Lumières*, în *Mátrafüred V*, p. 19.

120 *Ibidem*, p. 21.

121 *Discussion*. Béla Köpeczi, în *Mátrafüred V*, p. 50.

122 *Discussion*. Paul Cornea în *Loc. cit.*, p. 50-53.

123 Domokos Kosáry, *Rapport. L'éducation en Europe centrale et orientale à l'âge des Lumières*, în *Mátrafüred V*, p. 221.

124 *Ibidem*, p. 234.

125 Paul Cornea, *L'enseignement roumain a la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle*, în *Mátrafüred V*, p. 307.

Cel de-al șaselea colocviu de la Matrafüred¹²⁶ propune dezbaterea unei teme pe cât de importante, pe atât de delicate: începutul și sfârșitul Luminilor.

126 *Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Sixième Colloque de Mátrafüred . 20-25 octobre 1984, Budapest, 1987 (în continuare: Mátrafüred VI).* Volumul cuprinde: Béla Köpeczi, Discours inaugural, p. 13; Éva H. Balász, In memoriam Albert Soboul (1914-1982), p. 15; Theme A: Les débuts des Lumières. *Rapports.* Béla Köpeczi, Les débuts des Lumières, p. 21; Éva H. Balász, Les débuts des Lumières Europe de Sud, p. 29, *Discussion.* Paul Cornea, „Luminisme” et „Lumières”, „préparation” et „début”, p. 37; Ferenc Biró, Distinction entre „préparation” et „début”, p. 45; Lajos Hopp, A propos de la notion de „Frühaufklärung”, p. 47; Imre Wellmann, Sur la question de la préparation des Lumières en Hongrie, p. 53; Gabrijela Vidan, La naissance des Lumières en Dalmatie et a Dubrovnik: „l'école de Zanovic” et ses risques, p. 61; Tereza Kostkiewiczowa, Le début des Lumières en Pologne et le probleme de la langue nationale, p. 73; Edna Hindie Lemay, La référence a la Pologne a l'Assemblée constituante en France, 1789-1791, p. 81; Derek Beales, Sur les débuts des Lumières autrichiennes, p. 95; János Pelle, L'opinion publique des Lumières, p. 99; Maria Flandrin, La sociabilité au siècle des Lumières. L'exemple des salons littéraires en France et en Pologne, p. 105; Michel Mat, Aspects du mirage polonais dans les romans et le théâtre français de prodromes révolutionnaires a la Restauration, p. 111; Marianne Mikó, „Le bon Turque”, p. 119; Mieczysław Klimowicz, État et perspectives de recherches sur la périodisation de la littérature des Lumières polonaises, p. 129; Serguei Touraëff, Des limites cronologiques des Lumières, p. 141; Theme B: La fin des Lumières en Europe Centrale et Orientale. *Rapport.* Domokos Kosáry, La fin d'une époque: la crise des Lumières en Hongrie, p. 147; *Discussion.* Youri Lotman, Les grandes idées des Lumières, p. 155; Hedvig Szabolcsi, La fin des Lumières et les arts, p. 167; Zofia Libiszowska, La fin des Lumières en Pologne, p. 173; Paul Cornea, Une fin qui ne cesse de finir, p. 179; Éva Ring, Différentes conceptions de la transformation sociale en Pologne et en Hongrie a la fin du XVIII-e siècle, p. 185; Zofia Sinko, La période finale des Lumières polonaises, p. 205; Zdzisław Libera, Le rôle de la *Société des Amis des Sciences* dans l'histoires des Limières tardives en Pologne, p. 215; Loudmila Németi-Charguina, La préparation, les débuts et le fin des Lumières en Russie, p. 223; Peter Vodopivec, Le probleme de la „fin” des Lumières dans les régions slovénes et en Autriche intérieure, p. 229; Zsuzsa Rényi, Orientation anglaise en Hongrie, du siècle des Lumières a l'ère des Réformes, p. 241; Béatrice Fink, Benjamin Constant devant les sens du littéraire, p. 245; Béla Köpenczi, Discours de cloture, p. 315.

THE ENLIGHTENMENT CULTURE. THE ROUMANIANS IN HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract

The interest for 18-th century, and the specially for the Enlightenment has increasingly manifested itself worldwide and also in the Hungarian history works.

The creation of Domokos Kosáry is the most comprehensive history of the 18-th century, a real landmark in Hungarian historical science. In his vision the 18-th century, evinces two cultural expression: the late barocco (1711-1765) and Enlightenment (1765-1790) in such a context Domokos Kosáry shows an interest in Orthodoxy and in the union with the Church of Rome, wich raises the problem of the Transylvanian Romanians, beside that of the Serbs and Russins. Such consideration prompt Kosáry to make a broad analysis of the fields of Enlightenment from a cultural perspective. He grants a significant attention to the Romanian culture in Transylvania. In conclusion, the Hungarian historian states that the man difference between the Romanian and the Western Enlightenment is that within the former, the tendencie of national emancipation are stressed at the expense of social emancipation. The same assertion is to be found in Romanian history works as well. The said aspect occurs, to a greater or smaller extent throughout Central and Eastern Europe.

A great historian, who devoted all his life to the Hungarian Enlightenment and its connections, was Kálmán Benda (1913-1994). The most important segment that he researched was the Jacobine movement, wich had a powerful impact in Hungary, perhaps the most powerful in the whole of Central Europe. In his researches he strives to discover the features of the Enlightenment in this part of Europe. This complex trend triggered in Europe as a whole and particularly in the Habsburg monarchy an affirmation of national movements.

The enlightened absolutism, the era of Joseph the 2-en has important consequences both for the history of the Romanians and for that of Hungary. Its perception is explained, as Éva H. Balázs points out, by the fact that it makes the greatest approaching between the Enlightenment and absolutism.

The interest of Hungarian historians for Romanian history is obvious, over the ages many works have been published. For instance, a rather brief exegesis was published on the history of Romanians since the most ancient times up to 1941, when the Antonescu regime is installed. Chapter 7 of this book entitled "The Transylvanian Romanians during the 18-th century". In the beginning of this chapter it is stated that the 18-th century brings about important changes with regard to previous times. But the authors also state that with the disappearance of Șincai, Micu and Maior, there are no more Romanian personalities to struggle in Transilvania it self. In Central and Eastern Europe, the Enlightenment has a strong tie to the national movement, with obvious connections between the two. For this perspective, there is a vast Hungarian monography, written by Zoltán Acs.

The most outstanding Hungarian historian who analysed the evolution of the Romanian society during the modern period was Zoltán I. Toth. He asserts that the Romanians didn't have a major, significant political role in Hungary before 17-th century. His wish is to as certain how the ascension of national awareness takes place among the Romanians in Transylvania, meaning both the political class and the less politically active strats. As a historical phenomenon, national awareness removes, in the conscience of the Romanians the primate of religion and eventually totally replaces it.

For the Hungarian culture within Romania, the contributions of Elemér Jancsó with regard to its evolution during the modern evolution in Transylvania during the modern era, with a special consideration to the Enlightenment are true values of historical writing. He asserts that there are some parallel directions in the evolution of Romanian and Hungarian enlightenment in Transylvania language cultivation and promoting of indigenous litterature, creating of cultural societies with the purpose of language cultivation, development of theatre in Romanian and Hungarian, enciclopedical spirit. Zsigmond Jakó's research on Hungarian culture history in Transylvania and it connections

to Romanian spirituality are among the most significant such contributions and among the few which are published in Romanian. One must note that Zsigmond Jakó brings supplementary information on the connections between the Romanian and Hungarian cultures, which are relevant for Transylvanian spirituality.

The book "Irodalom és felvilágosodás" (Literature and Enlightenment) published under the patronage of the Hungarian Academy of Sciences deals with the 18-th century and contains studies of several Hungarian historians and writers.

The first Matrafüred colloquium dealt with aspects of the Enlightenment in Central and Eastern Europe (Hungary in particular). The 2-nd Matrafüred colloquium (1972) dealt with 3 important topics for the Central and East European Enlightenment. Still 3 topics are suggested by the third Matrafüred colloquium. The fourth deals with the propagation of Rousseau's and Voltaire's works in Central and Eastern Europe and with the political language of the Enlightenment. The fifth has two important topics: the Man of the Enlightenment and Education in Central and Eastern Europe during the Age of Enlightenment. The sixth Matrafüred colloquium suggests important, but sensitive topics: the beginning and end of the Enlightenment.

EPISCOPUL PETRU PAVEL ARON DESCHIZĂTOR DE DRUMURI ÎN ÎNVĂȚĂMÂNTUL ROMÂNESC

Ioan M. BOTA

S-a născut în Bistra, în anul 1709 din părinți cultivați și avuți primind o educație aleasă împreună cu patru veri ai săi în casa părintească, de la un profesor francez cu numele Hojard, căci în școlile publice instrucția și educația erau primitive. Tatăl său a fost Teodor Aron, preot unit.

Episcopul Ioan Inocențiu Micu Clain a creat fondul pentru creșterea tinerimii române în școli, în special fundația de 1100 florini, pentru trei stipendiști (bursieri) la Roma. Petru Pavel Aron a fost trimis la Roma nu din fundația „Micu”, ci cu cheltuiala familiei. Primul tânăr român trimis la studii în Roma, încă în 1705, a fost Ioan Giurgiu Patachi la recomandarea rectorului Institutului Pazmany din Viena. El a ajuns apoi episcop român unit la Alba-Iulia și Făgăraș în 1717. Părinții lui Petru au dorit să fie magistrat sau ofițer, ca verii lui, dar el a simțit o mare chemare spre preoție în care vedea singura posibilitate de a rămâne român și a lucra pentru binele națiunii sale. Dornic de lectură și studii a manifestat la Roma o mândrie pentru originea romană a poporului român și regret și indignare pentru situația grea în care se afla națiunea română atunci. „Unde-i gloria străbună? Unde-i patria română? Ardeal, pământ de jale, scumpă țara mea!” scria părinților săi, după ce a cunoscut și privit Columna lui Traian. În 1743 se reîntoarce de la Roma și e numit vicar al episcopului Inocențiu Micu, căruia i-a dat prețios ajutor în administrarea vastei lui ierarhii și la zidirea școlilor începute în 1738 în Blaj, iar în 1747 termină zidirea lor, vicarul Petru Pavel Aron. Până la acea dată nu existau școli în limba română nici în Ardeal, nici în Principatele Române¹.

Unul din frații episcopului a fost protopop și a zidit în Bistra frumoasa biserică din piatră pe cheltuiala lui, pe care a consacrat-o chiar episcopul P.P. Aron, în 1759. Un alt frate al episcopului, Alexandru Aron a fost protopopul Roșiei Montane și în timpul răzvrătirii călugărului Sofronie de la Cioara, 1759, abia scăpă călare, de la moarte, pe drumul dintre Câmpeni și Cărpiniș, urmărit de Sofronie și adepții acestuia.

La Roma în Institutul „De Propaganda Fide” tânărul Petru Aron a studiat Teologia și Filosofia și în 1743 a fost sfințit acolo preot greco-catolic, de unde s-a întors acasă în acel an și murind în 23 iunie 1745 vicarul Nicolae Pop din Biia, a fost numit de Episcopul Inochentie Micu vicar în locul celui repausat. Până în 1747 a fost în relații

1. Strejan M., *Începutul renașterii naționale prin școli*, Craiova, 1891, p. 18.

foarte bune cu Episcopul Inocențiu Micu, aflat din 1744 în exil la Roma, însă când în 12 noiembrie 1746 Episcopul Inocențiu Micu i-a trimis decretul de excomunicare a „teologului” cerându-i să-l dezbată în sinod, să-l publice și să-l aplice, vicarul Petru Aron știind că acesta-i numit de Curtea aulică imperială din Viena și confirmat de Dieta și Guvernul Transilvaniei, deci nu-i competent, s-a ferit să execute decretul de excomunicare, fapt pentru care este aspru muștrat de episcopul Inocențiu Micu și apoi excomunicat și înlăturat din funcție, înlocuit cu protopopul Nicolae Pop de Balomiri care în 1748 a fugit în Muntenia și de acolo la Moscova, trădând, „Unirea”. Aflând Curtea imperială din Viena de amenințarea cu excomunicarea a „teologului” Bologh Iozsef, l-a numit superior al misiunii catolice din Târgu-Mureș, înlocuindu-l cu unul nou, căruia vicarul P.P. Aron, din porunca Episcopului Inocențiu Micu, trebuia să-i limiteze atribuțiile, ceea ce nu putea face, nefiind competent, căci era numit de împărăteasa Maria Tereza Excomunicarea aplicată lui Petru Aron devenit vicar apostolic numit direct de Papa Benedict al XIV-lea a revocat-o, însuși Episcopul Inocențiu Micu cu jurământ în urma unei anchete pontificale efectuată de o Comisie papală, motivând că numai în clipa anchetării a aflat că „Sanctitatea Sa Domnul nostru Papa l-a numit vicar apostolic al Diecezei de Făgăraș”². În urma acestei anchete relațiile dintre episcopii Inocențiu Micu și, din 1752, Petru Pavel Aron s-au îmbunătățit, căci din veniturile sale îi trimitea regulat pensia de 2.000 florini la Roma în exil Inocențiu Micu a fost silit să abdice din episcopat în 10 mai 1751 și locul lui fu ocupat de Petru Pavel Aron prin hotărârea Sinodului electoral din 4 noiembrie 1751. Numirea lui a fost făcută de către Curtea din Viena, (26 febr. 1752) confirmarea lui de către Papa (9 aprilie 1753) și consacrarea lui la mănăstirea Maria Pecs în 21 august 1753. În cei 12 ani de episcopat a realizat obiective de importanță vitală pentru viitorul întregii națiuni române). A fondat învățământul sistematic în limba română pe toate treptele lui: elementar, gimnazial (secundar) și teologic;

b) A restaurat Tipografia adusă de Episcopul Inocențiu Micu în Blaj și a pus-o în funcțiune, tipărindu-se în ea cărți în limba română și latină;

c) A apărut cu grele jertfe unirea în credință cu Biserica Romei împotriva agenților „ortodoxiei” rusești și sârbești și a renegaților calvini. Deși era un bărbat de o mare erudiție teologică, filosofică și istorică, orator de mare prestigiu, din clipa intrării călugăr în Ordul Sf. Vasile cel Mare și apoi alegerii și confirmării lui ca episcop și-a încins trupul cu un brâu de fier pe care nu l-a desprins decât abia în ziua morții considerându-l un simbol al votului făcut lui Dumnezeu să-i fie milă de lanțurile robiei purtate de neamul românesc și să-l zdrobească. A practicat toată viața virtuțile creștine, între care în mod deosebit *Umilința* care te ajută să-ți vezi micimea și să știi că tot ce ai este de la Tatăl ceresc *înfrânarea* care l-a ferit de îngrășare și ispitele vieții. A trăit ca un sfânt. Numai la insistența colegilor clerici a acceptat sarcina de episcop în locul lui I. I. Micu.

Făcea multe mătăanii, de i se cunoșteau pe degetele de la mâini de atâtea bătăături și ingenunchieri în mănăstire. Dormea numai patru ceasuri și numai pe un sac de paie. În 24 de ore mânca o dată. În Paresimi prânzea Dumineca și nu gusta nimic

până miercuri, după Liturgia înaintea sfințitelor, când lua o mică gustare și iar ajuna până vinerea. Sâmbăta și Duminica, mânca normal. Acest trai aspru l-a slăbit ca pe o scândură. În 1752 fiind la Viena a refuzat să primească „teologul” lângă el, chiar dacă-l va plăti împărăția și numai la intervenția Papei s-a supus.

El este ctitorul învățământului în limba română, fondatorul școlilor Blajului, deschise în 18 octombrie 1754. Înaintea deschiderii acestor școli – primele instituții de învățământ în limba română – episcopul Petru Pavel Aron dădu o circulară: „De vreme ce preamiloștivil Dumnezeu cu nespusa Sa rânduială a preabogatei Sale Milostiviri la mult dorita Neamului și a Bisericii noastre adunare ne-au împreunat, se cuvine, cum și noi așîșderea cu fapta a răspunde chemării noastre.. și așteptării Neamului și Bisericii, să ne îndemnăm spre cuprinderea acelor carele să îndeplinească acelea datorii ale noastre... am socotit a fi de lipsă acum, cum aceștii însemnate turme să se deschidă fântânile darurilor”³. Aceste școli erau:

a) *școala de obște*, de „catanie, de cântare și de scrisoare” cu limba de predare română, destinată tuturor de toată vârsta, „nici o plată de la ucenici așteptându-se numai întrânselea care vrea, după rânduiala celui mai mare spre această treabă pus, să se chivernicească”⁴.

b) a doua era *școala latinească*, din care s-a dezvoltat „Liceul teoretic „Sf. Vasile” la început cu două clase în care se predau cunoștințe mai dezvoltate, apoi „tâlcuirea limbilor și ceva cunoștințe a științelor”:

c) a treia era *școala de preoție*, cu două clase, destinată pentru creșterea clericilor, viitorii preoți, din care s-a dezvoltat Academia Teologică respectiv Institutul Teologic Universitar „Buna Vestire” de astăzi. La aceste școli au fost numiți profesori: Gherontie Cotorea cu administrarea (trapezăria) și examinarea clerului; Leonte Moschanos, curator al Catedralei și arhimandrit (era din insula Naxos, compatriot cu Despot Vodă) care muri în decembrie 1754); Silvestru Caliani „vătaful școlilor” (primul director al școlilor din Blaj); Grigore Maior, pentru predarea limbii latine și maghiare; Atanasie Rednic istoria și religia, iar Constantin Dimitrievici (mirean venit din Arcești jud. Romanați) era dascălul școlii de obște. În primul an școala de obște număra 79 de elevi, care învățau în limba română „vernacula lingua”), cei din latinească erau 74, iar la școala de preoție 25, total 178, din care abia 22 locuiau în seminar, restul „la gazde”. Pe timpul lui Samuil Micu numărul lor se ridicase la 300. Din 1762 la școala de obște activa dascălul Petre Demeniki, urmat de Vasile Neagoe din Broșteni, apoi de Alexandru Fiscuti absolvent al cursului de metodică de la Sibiu. Școala de obște avea în 1780 două clase și din 1782, venind la conducerea ei Gheorghe Șincai ca director și catechet, era ajutat de învățătorii Ioan Pop și Samuil Coltort, având 4 clase⁵. În anul 1757 s-a deschis și clasa a II-a „Sintaxis” la Școala latinească, iar sub Ioan Bob, Episcopul, în 1789, Gimnaziul a fost reorganizat cu 5 clase: principia, grammatica, sintaxa, retorica și poetica, la nivelul celor din imperiul austriac.

Episcopul Petru Pavel Aron pe lângă aceste școli instalate în chiliile mănăstirii Sfintei Treimi, a înființat pe propriile sale cheltuieli *Seminarul Bunei Vestiri* (Aronian),

3. Nicolescu Al., *Arhieriei Blajului și activitatea lor pentru neam*, în *Cultura creștină* nr. 4-5, 1936, p. 219;

4. Suciu C., *Anuarul Liceului Sf. Vasile Blaj*, 1940-1941, Blaj, 1942, p. 7;

5. Boltan Emil, *Școala ardeleană*, Antologie, București, 1959, p. 46-48;

așezat în clădirea de la poarta curții episcopale (fostă până în 1948 sediul administrației mitropolitane) și o mănăstire a „Bunei Vestiri”, spre deosebire de cea crăiască a Sfintei Treimi de lângă Catedrala cu același nume. În acest seminar aronian au fost primiți 12 prunci, apoi 24, pe care episcopul îi ținea pe cheltuiala sa și îi pregătea în mod special pentru preoție. La moartea sa a lăsat în folosul și proprietatea acestui seminar toată averea sa, tipografia restaurată de dânsul și domeniul de la Cut cumpărat de dânsul de la Gabor Ethlen, cu 30.000 de florini, din care 8.000 i-a dat clerul. Din lipsă de mijloace suficiente și din cauza unor neînțelegeri ivite între călugării de aici Episcopul Grigore Maior le unifică în 1781, formând Seminarul Diecezan, lângă Biserica Catedrală. Seminarul lui Aron adăpostea în acea vreme și pe unii călugări profesori în școlile Blajului, între care și Samuil Micu. Pentru cei 300 de învățăcei pe care episcopul îi ținea cu pâine, iar la praznice și cu fiertură, ba unora le dădea și haine și cărți, el postea și aduna avere spre a le asigura existența. „Erau în Seminarul crăiesc 20 de prunci. Episcopul Aron dintr-al său ținea Seminarium între care la început 12, apoi în tot anul adăugându-se, a ținut 24 de prunci în Seminariumul său⁶”. La cei 300 „diaci” din școlile Blajului Episcopul Petru Pavel Aron din venitul său le dădea pâinea, trei „țipăi” pe zi. Până și haine la cei săraci! În biserică se uita peste diaci și, de vedea vreunul desculț sau cu haine rele, întreba pe profesor, pe dascăl, cum se poartă și de zicea că învață bine și se poartă bine, încălțăminte și haine după cum îi era lipsă îi făcea”. Semnificativă este și plângerea unuia dintre candidații la preoție primiți de Episcopul Petru Pavel Aron: „Prealuminate, preasfințite Doamne, mie milostiv stăpâne, cu umilință și cu smerenie la Mila Măriei Tale căzând am alergat ca să te milostivești și să mă miluiești cu o pereche de cioareci, fiindcă sunt foarte departe din Țara Banatului și nici acasă nu am nădejde, că și maică-mea se ține cu destulă sărăcie... Sufletesc și smerit fiu... Dumitru Popovici...” Și vlădica s-a milostivit de i-a cumpărat haine, încălțăminte și cărți din ce să învețe, încă i-a dat⁷. Și zilele treceau iar tinerii sporeau în învățătură și purtare bună, încât dascălilor și vlădicăi le creștea inima de bucurie.

Peste Seminarul lui P. P. Aron era mai mare Atanasie Rednic, iar peste al Sfintei Treimi prepozitul mănăstirii împreună cu Capitlul canonicilor.

Documentele istorice ne mai arată că sub Episcopul Petru Pavel Aron au activat și un număr de 32 de școli sătești, unite, în limba română, mai ales în districtul Făgărașului.

În timpul episcopului Petru Pavel Aron, prin 1757, găsim activând în Blaj și o școală de grămătică, viitori învățători ai școlilor sătești române unite, sosiți aici din toate părțile Ardealului și Ungariei, în număr de peste 160. Acele școli de preoție și învățătură a mirenilor, care venind tocmai la ceasul lor când se închideau izvoarele de lumină, mai umilă ale mănăstirilor, au dus mai departe grija pentru Cartea românească și, statornicind legături nouă cu cultura constituită a Apusului au deschis orizonturi cugetării Neamului⁸.

Episcopul Petru Pavel Aron este și *restauratorul Tipografiei din Blaj* Principele Gavril Bethlen (1613-1629) puse problema înființării unei tipografii românești cu litere

6. Suciu C., *Op. cit.*, Blaj, 1939, 1843, 1944;

7. Boltan Emil, *op. cit.*, p. 46-48.

8. Iorga N., *Sate și orașe din Ardeal*, București, 1902, p. 191;

cirilice în Bălgrad. Cel care a realizat acest gând a fost urmașul său Gheorghe Rakoczi I (1630-1648) ajutat de dascălul tipograf Popa Dobre din Țara Românească. În această tipografie s-au tipărit: Catechismul calvinesc (1640), Cazania sau Evanghelia românească cu învățătură ce se cheamă MĂRGĂRIT (1641), Noul Testament al lui Simion Ștefan (1648), iar sub principele Gh. Rakoczi II s-a tipărit Psaltirea lui David (1651) și a doua ediție, de la 1656, a Catehismului calvinesc. Din pricina năvălirii tătarilor, tipografia a fost mutată la Sebeș - Alba. Aici probabil s-a tipărit în 1683, Sicriul de aur, Carte de propovedanie la morți cu osteneala meșterului tipograf Popa Ioan din Vinți. La anul 1685 tipografia este întâlnită din nou la Alba Iulia, având ca ispravnic pe același Popa Ioan. S-a scos o nouă serie de cărți, printre care cazania la 1699 și Bucoavna, 1699, tipărite de Atanasie Anghel făuritorul Unirii cu Roma. Deja pe timpul mitropolitului Atanasie tipografia a ajuns în stăpânirea Bisericii Unite. Episcopul Inocentiu Micu Clain s-a gândit să restaureze tipografia de la Alba Iulia la Blaj, aducând în 1738 teascurile și buchiile vechii tipografii în reședința sa din Blaj. Dar el n-a apucat s-o vadă restaurată, lucru ce l-a făcut urmașul său Episcopul Petru Pavel Aron, reînnoindu-i un mare număr de piese, punând-o în funcțiune și dăruindu-o în 1756 Seminarului „Bunei Vestiri” și de atunci poartă numele *Tipografia Seminarului din Blaj*.

În această Tipografie restaurată de el, a scris și tipărit, ajutat și de călugării din Blaj. 1. **FLOAREA ADEVĂRULUI** pentru pacea și dragostea de obște. Din grădinile sfințelor Scripturi prin marea strădanie a cucernicilor între ieromonahi în Mănăstirea Sfintei Troițe de la Blaj în anul 1750 culese. Cartea a fost scrisă în sprijinul unirii românilor cu biserica Romei, ținând să dovedească din Sf. Scriptură și din scrierile Bisericii de Răsărit cele patru puncte dogmatice. Episcopul Petru Pavel Aron ținu mult la această carte și de aceea o traduse în latină și o tipări la Viena în 1753.

2. **ÎNVĂȚĂTURA CREȘTINEASCĂ PRIN ÎNTREBĂRI ȘI RĂSPUNSURI**. Acum întâia tipărită cu Blagoslovenia Kyriu kir Petru Pavel Aron vlădica Făgărașului în Mănăstirea Sfintei Troițe de la Blaj, 1755, de cucernicul Popa Vlad Tipograful". Pe verso, la prima foaie e desenată „Mănăstirea de la Blaj” și sub ea scrie: „Această mănăstire s-au început și o au înzestrat împăratul Carol VI și s-a isprăvit sub fiica sa M. Tereza pe sama călugărilor Românești”. E un fel de catechism ce tratează despre credință și Sfintele Taine. Se explică Credeul, iar la capitolul „Biserica”, „Capul văzut este Cristos iar văzuții povățuitori sunt pe carii i-au lăsat în urma sa adică episcopii iproci. Dacă între episcopi iaste careva mai mare Varhovnic Judecătoriu, și Căpetenie? Iaste Episcopul Râmului Precum în Pravilă găsim: Acolo zice: că Precum Petru au fost Verhovnic între Apostoli așisderea aceeași au rămas îndrumătorii săi”.

3. **DOCTRINA CHRISTIANĂ** Ex probatis authoribus collecta ad usus Scholasticae Juventutis coopta, Blaj, 1757 din tipograful Mihail Tetscherechi, reeditare a celei din 1755, dar în latină.

4. **ÎNVĂȚĂTURA CREȘTINEASCĂ PRIN ÎNTREBĂRI ȘI RĂSPUNSURI** pentru procopseala școalelor. Acum a doua oară tipărită în Mănăstirea Sfintei Troițe la Blaj cu notarea; „Troita s-a numit Hramul ca să păzească tot Neamul”. E o reeditare în românește a celei din 1755 cu cirilice. A tipărit-o Dumitru Râmnicianul în 1756.

5. **PĂSTOREASCA DATORIE** a dumnezeieștii turme vestită, Blaj, 1759. Este îndreptată împotriva celor ce primeau harul preoției în diecezele străine, împotriva

bigamiei, a divorțului și a credințelor deșarte.

6. ADEVĂRATA MĂNGĂIERE ÎN VREMI DE LIPSĂ, Blaj, 1761, este un cuvânt de încurajare al episcopului, adresat celor care alipindu-se de Biserica Romei, au avut de suferit în Revoluția lui Sofronie de la Cioara, în special preoților izgoniți din case și biserici, lipsiți de mijloacele de trai.

7. EPISTOLA CONSOLATORIA, Blaj, 1761 Ex divinitus inspiratis Scripturis opera, Illustrissimi, ac Reverendissimi Domini Petri Pauli Aaron de Bisztra Episcopi Fagarisiensis ad tempus tribulationum pro sui gragis utilitate collecta, et adaptata cumque Ejusdem Benedictione Valachica nuper vulgata, nunc rursus Latine idiomate Typis edita (IHS) Balasfalvae, Ano MDCCLXI per Ioannicium Endredi Disconus. Iată titlul Episcopului: „Petrus Paulus Aaron de Bisztra, Dei ac Apostolicae Sedis Gratis per Principatum Transylvaniae, Eidemque Partes annexes, charissimi Fratres dilectissimi in Christo Filli, gratia, misericordae et pax a DEO Patre et Domine Nostre JESU CHRISTO, VERAque Consolatio, ac Benedicto”. Este o mărturie de credință și apărare a Unirii cu Roma, invocându-se în mărturisirea primatului Sf. Petru. Sfinții Părinți Răsăriteni: Vasile cel Mare, Grigore Teologul, Ioan Chrisostomul, cum este scris și în Mineiul de la Râmnic (Condacul din 16 ianuarie), Pravila și l-au mărturisit și Sinoadele ecumenice acest primat al Sf. Petru.

8. *Apostol Blaj, 1767* – tipograf Petre Râmniceanul.

9. *Ioan Damaschin, Opera philosophica et theologica*, Pars I-II, Balasfalve, 1763.

10. În 1762 se tipări „ÎNCEPEREA, AȘEZĂMÂNTUL ȘI ISCĂLITURILE SFÂNTULUI ȘI A TOATĂ LUMEA SABOR DE LA FLORENȚA din cele vechi grecești și latinești spre înțelegerea și folosul neamului nostru acum întâiu făcute, și într-acest chip tipărite cu blagoslovenia Preasfințitului și Prealuminatului Kyriu Kyr Petru Pavel Aron, vlădicul Făgărașului la Sf. Troiță în Blaj. În același an se tipări cartea și în latinește și a fost închinată generalului Bukow.

11. O lucrare însemnată a lui Aron a fost traducerea BIBLIEI în românește rămasă inedită.

12. Sub oblăduirea și cu binecuvântarea sa arhierească s-au tipărit în tipografia Blajului și alte cărți:

– STRASTNIC care cuprinde în sine slujba Sfințelor Patimi și a Învierii Domnului HRISTOS, 1753;

– EUHOLOGHION, adecă Molitvelnic, tipărit în 1757;

– OCTOIH și slujbele sfinților de obște. (A se vedea mai mult la V. Stanciu, Oamenii Blajului, Episcopul Petru Pavel Aron, Blaj, 1943) și în Biblioteca Centrală Universitară, Secția Bibliografie Românească Veche, din Cluj-Napoca, unde se află multe din cărțile citate în original, exemplare unice).

Constatăm că deși aceste lucrări tipărite sub oblăduirea înțeleaptă și părintească a Episcopului Petru Pavel Aron, unele redactate de el însuși, altele sub supravegherea lui de modeștii lui colaboratori sunt adevărate începuturi în limba română tipărită, ele constituie modeste începuturi literare prevestitoare ale operelor ce vor urma în cadrul Școlii Ardelene cu reședința în Blaj.

Episcopul Petru Pavel (nume luat în călugărie) *Aron* a avut mult de luptat și de suferit în apărarea unirii cu Biserica Romei. În urma strălucitelor fapte de arme săvârșite de sârbii comandanți de căpitani lor Antonio și Monasteri împotriva turcilor, împăratul

Leopold I, prin decretul din 21 august 1691, le acordă mari libertăți și drepturi în baza cărora va veni în Ungaria 36.000 de familii ce au fost colonizate în Bacica, Sirmiu, Slavonia și Buda, iar mitropolitului lor i s-a dat dreptul de a dispune asupra tuturor bisericilor ortodoxe, sfintind episcopi, stareți de mănăstiri zidind biserici la sate și așezând preoți în ele, el fiind căpetenia liberă și independentă a Bisericii ortodoxe. Era și interesul Habsburgilor de a rupe ortodoxia de sub orice jurisdicție a Constantinopolului, supus turcilor. Prin noi decrete suplimentare din anii 1729, 1732, 1734 s-a înființat la Viena *Deputațiunea aulică ilirică*, ce se ocupa în mod special de *drepturile ilirice*. În acest fel mitropoliti sârbi ai Karlovitzului, încă în 1695 subjugară pe românii ortodocși din Ungaria și Banat, cu trei ani înainte de unirea înfăptuită de Mitropolitul Teofil, în 1697. Ocupată de austrieci prin pacea de la Pasarovitz, 1718, Oltenia deveni supusă jurisdicției mitropolitului sârbesc al Karlovitzului, încât Episcopia Râmnicului a fost ruptă de Mitropolia Bucureștiului. Cu promisiunea că și noi românii vom beneficia de „privilegiile ilirice” ca și sârbii, aceștia au reușit să rupă, prin episcopul ortodox de la Arad, multe sate de la Unire în Bihor, încât în 1777, data înființării Episcopiei Române Unite de Oradea, erau puține parohii române unite. Trimițând emisarii lor între românii din Banat, Arad, Hălmagiu agitând împotriva Unirii, vestind în poporul român incult și superstițios vestea că cei ce rămân în Unire vor deveni nemți, latini, prin pierderea ritului și datinilor ortodoxe, au reușit prin „sfântul” Visarion Sarai în 1744 și apoi între anii 1751-1752 să rupă sate românești de Unire pentru a-și extinde stăpânirea și peste românii din Ardeal⁹.

O luptă strânsă s-a desfășurat între agentul Karlovitzului, episcopul Sinesiu Jivanoviciu al Aradului și vicarul Petru Pavel Aron, asupra jurisdicției districtului Halmagiului, al cărui protopop unit, Simion Popovici avea în subordinea sa majoritatea comunelor bisericești ce erau unite cu Roma. Prin promisiunile făcute că și românii care vor părăsi Unirea vor beneficia de „privilegiile ilirice” s-au desprins de Unire și au trecut la neunire, sub jurisdicția episcopului ortodox sârb al Aradului, Sinesiu, rămânând puțini uniți. În acest fel, sârbii au devenit stăpâni atât în părțile Brașovului cât și în ale Hălmagiului, de unde puteau infiltra agenții lor în Ardealul încă în mod compact unit.

În 1755 tulburările izbucniră provocate de un oarecare Popa din Deal (lângă Sebeș), ajutat de Constantin Petrică din Jina, și numai prin interdicția imperială de a nu se mai amesteca mitropolitul sârb în problemele Bisericii Unite din Ardeal se mai potoliră spiritele. Izbucnind în 1756 războiul de 7 ani între Austria și Prusia, împărăteasa M. Tereza mobiliză toate trupele, rămânând în Ardeal cu o poliție slabă și, în plus, împărăteasa Rusiei devenind aliata Austriei putea să se amestece și să sprijine pe toți agitatorii împotriva Unirii, destabilizând astfel politic Austria. Profitând de această situație nesigură, în 1758 Popa Ioan din Aciliu (de lângă Săliștea Sibiului) cu studii teologice parțiale făcute în tinerețe la Moscova, ajutându-l prin 1744 și pe Visarion Sarai, alcătui deputațiuni ale neuniților conduse de preotul Măcinic și de țăranul Oprea Miclăuș din Săliște, de preotul Ioan din Galeș cu care ajunseră la Viena, unde fură arestați și încarcerați în închisoarea din Kufstein, de unde Oprea și Ioan din Aciliu reușiră să scape și fugi la Moscova pentru a se reîntoarce în Ardeal cu un fals decret

9. Bunea A., *Episcopii P.P. Aron și D. Novacovici*, Blaj, 1902, p. 62;

împărătesc din partea Karlovitzului, reușind să rupă câteva sate de Unire, însă descoperit și urmărit fugi iar la Moscova. În astfel de grele împrejurări Episcopul Petru Pavel Aron, aflat în vizitații canonice a apărat Unirea și a scris rapoarte generalului guvernator că până la venirea lui Visarion Sarai în Ardeal a domnit pacea și liniștea. Numai uneltirile mitropoliților sârbi de la Karlovitz și agenții Moscovei au provocat un adevărat război fratricid confesional între români. În baza acestor informații mareșalul Curții imperiale Ulfeld a făcut cunoscută împărătesei Maria Tereza necesitatea numirii unui episcop neunit exempt de Karlovitz, fiindcă românii ortodocși nu puteau beneficia de „privilegiile ilirice”, fiindcă s-ar fi conturbat pacea și orânduilele în Ardeal, unde numai cele trei națiuni istorice: maghiară, săculească și săsească puteau avea drepturi și privilegii. Împărăteasa ca să fie pe placul țărilor ruși, interzise prin decretul din 13 decembrie 1758 Mitropolitului de la Karlovitz să se mai amestece în problemele ortodocșilor din Ardeal, făcându-i cunoscut că a hotărât să numească un episcop ortodox pentru neuniții din Ardeal.

Un agent al mitropolitului sârb de la Karlovitz, mare dușman al Unirii, a fost Sofronie de la Cioara-Hunedoara care în 1759 sosit de la Karlovitz cu o diplomă falsă intitulându-se „vicar al Sfântului Sobor din Karlovitz” susținut și de autoritățile medievale calvine, săsești și unitariene dezlănțui un adevărat război împotriva Bisericii Unite începând cu comitatul Hunedoarei, trecând prin cel al Albei și după multe peripeții se instalează la Zlatna de unde prin adunări predică împotriva Unirii, ațâțând poporul care trecu la dărâmarea caselor, maltratarea uniților promițându-le aderenților că vor avea aceleași drepturi și privilegii ca și sârbii. Deși autoritățile civile primiseră ordine de la împărăteasă să oprească lupta contra uniților, ele sprijineau tacit adepții lui Sofronie, neîndeplinind ordinele imperiale și se bucurau de succesele răsculaților împotriva Unirii cu Roma, care trezise conștiința latinității poporului și limbii noastre, dorind să devină o națiune politică. Cum impostorul Sofronie trecu la maltratarea preoților uniți, scrise Guvernului și Episcopului Petru Pavel Aron scrisori amenințătoare cu moartea, acesta se adăposti temporar la Sibiu, încât se credea că Biserica Unită e distrusă. În fața acestei grave situații de destabilizare politică împărăteasa dădu în martie 1761 un decret prin care împrumutnici pe generalul Nicolae Adolf Bukow ca general al trupelor din Ardeal și acesta însoțit de câteva companii pedestre și de cavalerie, cu tunuri sosi la Sibiu cu instrucțiuni de a reacheza pe preoții uniți în casele și pământurile răpite, a împărți bisericile între uniți și neuniți, a îndruma poporul la liniște și ordine și a preciza atât uniților cât și neuniților limitele drepturilor lor, iar unde nu ar răzbi cu mijloace blânde să recurgă la forța militară¹⁰.

Sosit în Sibiu generalul N. Adolf baron de Bukow, în mai 1761 chemă pe călugărul Sofronie, înzestrat cu „salv conduct” imperial, la sine, cerându-i să se liniștească, căci nu va fi pedepsit nimeni, dacă va respecta ordinele imperiale. Sofronie promise, dar reîntorcându-se în munți iar ținu adunări secrete organizând Biserica ortodoxă sub jurisdicția Karlovitzului, contrar ordinului primit de la Bukow. Urmărit și știindu-se vinovat, Sofronie se refugie în Muntenia de unde trimitea scrisori și iscoade în Transilvania pentru a culege informații și a le preda rușilor. În cele din urmă muscalii

10. Ibidem, p. 206.

I-au descoperit și ca agent al unor nobili ardeleni și l-au ucis prin ștreang în 1771. Generalul Bukow a trecut energic la restituirea bisericilor și bunurilor avute de uniți până la răzmerița lui Sofronie, iar acolo unde până la unirea din 1700 cei ce s-au lepădat de unire aveau biserici li s-a restituit, folosind-o alternativ cu uniții. Cei care în aprilie 1761 l-au ucis pe preotul unit Constantin din Jina și i-au maltratată și alungat din casa parohială pe preoții din Morlaca-Cluj, au fost pedepsiți.

Prin rescriptul din 13 iulie 1761 Dionisie Novacovici, episcopul sârbesc al Budei a fost investit și de episcop ortodox exempt al românilor din Ardeal cu reședința în Scheii Brașovului, care a colaborat loial cu Episcopul Petru Pavel Aron în liniștirea socială și apărarea mănăstirilor prevăzute de generalul Bukow să fie distruse ca focare de agitație politică și cămine de călugări străini certați cu morala creștină.

Întrucât bătrânul Tănase Todoran, cu fiul său Pinteș și Toader Cătană din Bichigin, jud. Bistrița-Năsăud au organizat în mai 1763 o opoziție a tinerilor incorporați grăniceri în armata imperială determinându-i să refuze depunerea jurământului de credință pe drapelele imperiale, în prezența generalului Bukow și Episcopului Petru Pavel Aron au fost executați tustrei, Tănase tras pe roată, ceilalți doi prin ștreang.

În iarna grea a lui 1758 Episcopul Petru Pavel Aron făcu vizitație canonică în scaunele Sibiului și Orăștiei și ajunse și în districtul Hațegului unde se aflau patru sate (Galați, Clopotiva, Sălașul de Sus și Fărcădinul de Sus) în care nobilimea română, spre a-și păstra averile și privilegiile, trecuse la calvinism și se maghiarizase. Neavând alte biserici decât cele din strămoși, devenite din 1700 unite, s-a ajuns prin înțelegere ca românii uniți să-și facă Liturgia dumineca dimineața, iar după ei veneau domnii de pământ maghiarizați, silindu-i să-și scurteze slujbele intrând îngâmfăți în biserici, întorcând icoanele cu fața către perete și, nu o dată, scoțând Sfânta Cuminicătură din altar și aruncându-o în noroi. Sosind în 4 februarie 1759 în Clopotiva, Episcopul Petru Pavel Aron ținu predica înaintea poporului unit, numind biserica profanată de calvini „peșteră de tâlhari și grajd de măgari”, fapt ce întărită pe românii uniți, care scoaseră scaunele calvinilor afară și închiseră biserica cu lacăt. De aici Episcopul trecu în Fărcădinul de Sus și Sălașul de Sus, unde se petrecură aceleași lucruri. Ajungând la Galați, după predica Episcopului – pe baza textului Epistolei Sf. Pavel către Galateni, că în biserica creștină nu este permis să fie semne eretice-poporul unit sfărâmă și aruncă scaunele domnilor calvini din biserică. Familiile renegate calvine Buda și Mara, prezente, se aruncară asupra preoților care însoțeau pe episcop și îi bătură până la sânge, lovindu-l cu pipele pe episcop și strigându-i: „Ieși afară, câine de român, că biserica e nemeșască, nu e românească!” Unul din familia Mara de trei ori încercă să-l împuște pe Episcop dar arma nu luă foc, minune atribuită Sfintei Fecioare Maria, pentru care Episcopul avea o devoțiune specială. Episcopul ieși cu Evanghelia în mână și cu poporul și ingenunche în fața bisericii și se rugă: „Dă Doamne, ca din Galați nici un nemeș să nu mai moară”. Apoi sculându-se rosti tare: „Blestemat să fie acela care va mai intra în această biserică, unde am răbdată eu ocară. Pustie să fie, până ce nu va rămâne nici piatră pe piatră”. Blestemul s-a împlinit. Castelul e pustiu casă la lilieci și bufnițe: biserica e goală, căci românii și-au clădit alături biserică nouă. Familia Mara nu s-a mai înmulțit, ci a dispărut, doar amintirea ei a rămas în tradiția satului, iar biserica lor s-a dărâmat.

După o viață plină de încercări și de realizări excepționale în folosul poporului român moartea l-a întâlnit la datorie, într-o vizitație canonică la Baia-Mare, în 9 martie 1764, când după ce și-a desprins de trup brâul de fier purtat 11 ani ziua și noaptea, după ce s-a împărtășit cu Sfintele Taine, Marele Arhiepiscop al Neamului românesc și-a dat sufletul în mâinile Creatorului. Trupul lui a fost adus la Blaj și înmormântat în cripta bisericii din Curtea episcopescă.

Trecând succint în revistă viața, activitatea și operele Episcopului Petru Pavel Aron, se impun câteva constatări:

- Prin pregătirea sa teologică, filosofică, istorică, filologică Episcopul Petru Pavel Aron a fost un mare bărbat al Națiunii și Bisericii române, întrevăzând cu claritate mijloacele ieșirii poporului român din robia socială, politică, culturală în care se afla atunci.

Unul din mijloacele preconizate importante era luminarea poporului prin școală în limba română, ceea ce a și înfăptuit în acest scop. El este fondatorul învățământului sistematic în limba română pe toate treptele formării fiilor acestui neam.

- Tot el a pus în viață instituțiile preconizate și începute de înaintașul său, marele episcop Ioan Inocențiu Micu Clain: mănăstirea, catedrala „Sf. Treimi”, școlile Blajului.

Restaurând Tipografia și punând-o în funcțiune a dat de lumină chiar în timpul episcopatului său un număr considerabil de opere, elaborate multe din ele de el însuși, care au fost și tipărite atunci în limba română și latină, punând bazele unei bogate literaturi în limba română. A luptat pentru apărarea unirii în credință a poporului român cu Biserica Romei.

L'ÉVEQUE PETRU PAVEL ARON PRÉCURSEUR DE L'ENSEIGNEMENT ROUMAIN.

Résumé

Au commencement l'auteur présente quelques dates biographiques sur Petru Pavel Aron. Ce grand homme de l'église a étudié à Rome, à l'institut „De Propaganda Fide” la théologie et la philosophie. Plus tard, il a été nommé l'évêque, des églises uniates, avec le siège à Blaj. Petru Pavel Aron a fondé l'enseignement systématique dans la langue roumaine dans le cours élémentaire, du gymnase et de la théologie.

L'évêque Petru Pavel Aron a fondé, aussi, avec ses propres dépenses le „Séminaire L'Anonciation” où il a reçu et ont été préparé pour devenir des prêtres 24 enfants.

Aussi, il a mis en fonction la typographie et a commencé l'imprimerie des livres roumains à Blaj.

Petru Pavel Aron a été, dans l'année 1754 le fondateurs des écoles à Blaj les premiers écoles roumains en Transylvanie.

Parmi les livres religieux roumains qui ont été imprimé pendant le temps quand il était évêque ont été: „La fleur de la vérité”, Blaj, 1750, „Strastnic”, Blaj, 1753, „L'Apotre”, Blaj, 1767, etc.

Pendant son épiscopat il a eu lieu des agitations religieuses entre le culte orthodoxe et le culte uniata et l'évêque Petru Pavel Aron a réussi de maintenir la croyance catholique de rite grecque parmi les roumains de la Transylvanie, donc il a réussi de maintenir la liaison religieuse et culturelle en même temps avec Rome.

À la fin de son article l'auteur tire les conclusions:

– Par ses études théologiques, philosophiques, historiques, philologiques, l'évêque Petru Pavel Aron a été un grand homme de la Nation et de l'Eglise Roumaine.

– Il a ouvert les possibilités pour cultiver les jeunes roumains qui pouvaient contribuer, plus tard, à l'élevation de l'état sociale, politique et culturel du peuple roumain.

– L'évêque Petru Pavel Aron a contribué à l'impression des livres roumains qui ont signifié le commencement de la littérature dans la langue roumaine.

DIN BOGATA ACTIVITATE A PICTORULUI SIMION DIN PITEȘTI ÎN ȚINUTURILE HUNEDORENE (1)

Doina Ionescu

După cum mărturisește însuși pictorul într-o însemnare din 29 iulie 1797 pe una din cărțile aflate în proprietatea sa, a fost fiul protopopului Simion din Pitești, localitate unde va vedea lumina zilei în anul 1730. A deprins meseria de pictor la unul din centrele artistice ale Țării Românești, s-ar părea că la Râmnic. În jurul anului 1759 vine în ținutul hunedorean, stabilindu-se la Silvașu de Sus, unde va fi menționat în multe rânduri și ca paroh al satului. Popa Simion a luat parte în anul 1782 la sinodul electoral din Blaj.

Din bogata sa activitate în această zonă, menționăm câteva lăcașuri de cult din Țara Hațegului care păstrează integral sau parțial pictura murală, iconostase și icoane pe lemn, de asemenea și localități în care pictorul Simion a realizat o parte din laborioasa sa creație și care astăzi nu mai există.

Cel mai bine conservat ansamblu mural aparținând lui Simion din Pitești, se păstrează la biserica monument istoric *Înălțarea Domnului* din Nucșoara, construită la sfârșitul secolului XIII și început de XIV. În ultimul sfert de secol XVIII, lăcașul de cult va primi în interior un frumos ansamblu de pictură murală și un iconostas, care păstrează în partea dreaptă următoarea inscripție cu litere chirilice: *+ 1 779 septembrie 17. Valuri multe rădică furtuna pă mare, mai vârtos gându omului întru lucrare, nu atâta grija și frica începutului, cât grija și primejdia sfârșitului, fiecă început de folos nevoiinta li-arată iar sfârșitul a tot lucru la plată. Lăudat să fie a lui Dumnezeu putere, care după începutu și săvârșire și popa Simeon cu a sa zugrăvire, dă lui H(risto)s laudă și mărire”.*

O privire de ansamblu asupra picturii realizate de Simion din Pitești, ne demonstrează calitățile reale de virtuoz în mânăuirea penelului atât în ceea ce privește desenul cât și cromatica vie care conferă picturii decorativism și pitoresc. Din punct de vedere stilistic pictura sa poartă amprenta stilului postbrâncovenesc, dar și ușoare influențe occidentale.

Pictura murală se desfășoară în registre compartimentate, iar în zona mediană a bolții semicilindrice a naosului sunt amplasate medalioane. Pe pereții dinspre Nord și Sud se înșiruie în frize Sfinți ierarhi (Fig. 1) și Sfinte (Fig. 2); în primul registru sunt redați figură întreagă, apoi în registrele următoare personajele sunt redade bust iar în ultimul registru superior din nou figură întreagă. Prin această reprezentare interesantă credem că pictorul a încercat să facă și o redare ierarhică a personajelor, culminând

cu cele principale amplasate în medalioane pe bolta semicilindrică: *Iisus Pantocrator* (Fig. 3), *Maica Domnului cu Pruncul* (Fig. 4), *Sf. Ioan Botezătorul* personaje care domină întregul ansamblu mural atât prin dimensiune dar și în special prin măreția expresivității. Prin felul în care pictorul redă personajele, dovedește o bună cunoaștere a formelor anatomice. Expresivitatea personajelor este evidențiată prin redarea portretelor și prin gestică a mâinilor. Capul este modelat cu o siguranță și cu o remarcabilă forță caracterologică, pictorul realizând veritabile portrete. Fețele sunt modelate fin, buzele sunt ușor schițate, nasul drept puternic subliniat, ochii mari expresivi, sprâncenele arcuite. Chipurile degajă noblețe și seninătate. Linia desenului care descrie ovalul fețelor are puritate și o remarcabilă putere de expresie. Fiecare personaj execută mișcări diverse ale brațelor, gestică a mâinilor fiind deosebit de expresivă. Elementul de legătură dintre chip și mână este vestimentația care și ea la rândul ei este diferită de la un personaj la altul, atât componistic cât și cromatic. Vestimentația, prin bogăția faldurilor ce urmăresc deopotrivă și formele anatomice, accentuează mișcarea și mărește dinamismului compozițional. Personajele redată în semigrafie sunt amplasate într-un spațiu convențional: cele două planuri redată în contrast cromatic sugerează cerul și pământul. Suprafața cerului este presărată de stele, relieful pământului este redat prin ușoare hașuri întrerupte din loc în loc. În cazul frizei reprezentând personaje feminine delimitarea cadrului și redarea spațiului s-a realizat prin reprezentări de coloane și arcade în stil brâncovenesc.

Pe peretele vestic al naosului sunt redată scene compoziționale prezentate tot în registre. În partea superioară, pe o suprafață semicirculară, scena *Adormirea Maicii Domnului*, sub care se conservă fragmentar *Judecata de apoi*. Deasupra arcului de triumf a fost pictată scena *Răstignirii*. Cele trei scene compoziționale poartă o puternică încărcătură dramatică. Desfășurarea acțiunii se face într-un cadru peisagistic convențional din care nu lipsesc elemente de arhitectură și elemente simbolice: soarele, luna, stelele, care participă la desfășurarea acțiunii. Remarcăm și aici diversitatea vestimentației. Unele personaje sunt redată în veșminte de epocă, contrastând puternic cu toată recuzita vestimentară din restul imaginilor.

Paleta cromatică este compusă din patru culori de bază roșu, galben, negru și alb, pigmenți naturali care în combinație au realizat o multitudine de nuanțe astfel distribuite pe suprafața pictată încât au realizat o armonie cromatică bine echilibrată. Tonurile de griuri calde în alternanță cu griuri reci au fost înobilate de folosirea unei nuanțe de ocru galben strălucitor care imită bine foița de aur, întrebuintat la aureole, componente vestimentare, accesorii și podoabe.

La realizarea picturii de pe iconostas, pictorul va folosi tehnica tradițională a picturii pe lemn. În acest caz autorul dovedește a fi un bun miniaturist. Abordând același stil grafic și decorativ ca în pictura murală, pictorul are la dispoziție suprafețe mult mai mici în care va reda scene compoziționale cu personaje miniaturale. În acest caz însă suportul nu mai permite cromatic obținerea transparențelor din frescă. Personajele au aceeași încărcătură plină de expresivitate atât în redarea diferențiată a portretelor cât și în gestică. Întâlnim și aici fețe frumos conturate cu nuanțe de ocru, siena și umbră naturală în care un rol important îl joacă expresia ochilor bine conturați și care parcă urmăresc privitorul. Gestică a mâinilor joacă și în acest caz un rol important. Regăsim preocupări asemănătoare cu cele din frescă în redarea vestimentației.

Diversitatea și bogăția drapajului și a elementelor ornamentale, dau o notă de eleganță și somptuozitate ansamblului.

Acest pictor cu certe calități artistice, cunoscător al iconografiei, iscusit mănăstirilor al penelului a transmis o parte din cunoștințele lui ucenicului său Nicolae, tot din Pitești cu care a venit în Transilvania și cu care pictează atât în Țara Hațegului, cât și pe Valea Mureșului și alături de care figurează pictând la Prislop.

Inscripția descoperită în 1909 deasupra ușii de intrare în naos în biserica mănăstirii Prislopului menționează că, cităm: "această sfântă mănăstire... s-a zugrăvit toată precum se vede... la anul 7267 de la Hristos 17(59)... fiind zugrăvit popa Simeon, fecior(ul) pop(ii)... (din) Pitești și ucenicul meu Niculae"...

Acest ucenic Nicolae, va deveni ulterior pictor independent, semnând în 1765 fresca bisericii din Gurasada împreună cu Ioan Ierodiamonul din Deva.

Din întregul ansamblu mural al bisericii mănăstirii Prislop, se mai păstrează fragmentar doar câteva scene în pronaos, din *Acatistul Fecioarei* și din ciclul Hristologic. Pe perețele estic fiind înfățișate *Nașterea lui Iisus*, *Închinarea magilor*, *Călătoria magilor*, pe cel sudic *Fuga din Egipt* și *Iisus vorbind ucenicilor*, spre vest *Deisis*, *Pocrovul Maicii Domnului* și *Maria Orantă*, înconjurată de cete îngerești, iar pe perețele nordic, *Întâmpinarea Domnului* și *Maica Domnului pe tron* flancată de arhangheli. Simion din Pitești și ucenicul său Nicolae au pictat de asemenea și fațada de vest a bisericii pe care era redată în întregime scena *Judecății de apoi*, din care în prezent se mai văd vag doar unele fragmente. Pictată în același stil postbrâncovenesc, biserica mănăstirii Prislopului este primul lăcaș de cult în care pictorul Simion își va începe activitatea pe țărâm hunedorean.

În aceeași zonă, a Țării Hațegului, la Baru Mic, în biserica ortodoxă a Pârveștilor, Simion din Pitești va realiza un frumos ansamblu de pictură murală și pictura iconostasului în anul 1785. Biserica a fost pictată și în exterior. Astăzi, această pictură este într-o stare de degradare avansată, fresca din interior fiind foarte afumată, iar în unele zone, stratul de pictură este puternic deteriorat. Din pictura exterioară se mai păstrează doar câteva elemente decorative geometrice pictate în partea superioară, pe latura de sud a bisericii, la nivelul streșinilor. (În această stare se afla biserica în anul 1993, când ne-am deplasat pe teren în acea zonă). Referindu-se la această biserică dr. Iacob Radu în Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului, va menționa,: "*Biserica cea veche de lemn, pe la anul 1784 a fost dusă de apa pârăului... și în locul ei s'a zidit în anul 1785 una de piatră care stă și astăzi... și tot atunci s'a și zugrăvit cum arată o inscripție pe care cam anevoe se poate ceti: zugrăvită sub stăpânirea înaltului Împărat Iosif al II-lea, anul 1785, zugrăvită de popa Simion din Pitești, cu toată cheltuiala lui laneș Pârvu, care i-a dat un cal înșeuat gata*".

Cercetările făcute asupra stratului de frescă din interior, au stabilit existența unui strat ce s-a aplicat direct pe ziduri, fără alt strat mai vechi ori intermediar. Datarea frescei și prin ea a unei faze din existența bisericii s-a putut face pe baza unei pisanii de pe arcul despărțitor al naosului de pronaos (căreia i-am dat citire mai sus).

Iconostasul este pictat tot de Simion, păstrându-se azi doar o parte. Au fost înlocuite icoanele împărătești cu icoane de factură catolică pictate în ulei pe suport textil, probabil în secolul XIX, ele fiind nesemnate, nedatate. În anul 1777 pictorul Simion va picta iconostasul Bisericii Unite construită la începutul secolului XVIII, la

Hațeg, ulterior în sec. XIX odată cu construirea bisericii ortodoxe Sf. Treime, se vor muta ușile împărătești și icoanele realizate de pictor. Referindu-se la această biserică, dr. Iacob Radu menționează: *"Din biserica cea veche s-au reținut pentru cea nouă: ușile împărătești și patru icoane. Ușile sunt zugrăvite după obiceiul și stă scris pe ele: popa Simion Zugrav 1777; se vede că e tot acela care a zugrăvit bisericile din Baru și iconostasele din Densuș și cele de la Prislop"*.

Așa după cum relatează autorul, pictorul Simion va picta în anul 1789 iconostasul de lemn al Bisericii ortodoxe din Densuș și, probabil, peretele apusean al naosului înfățișând *Judecata de apoi*, compoziție azi aproape distrusă. Din iconostas, de asemenea, se păstrează doar o parte. Atât cât a mai rămas confirmă calități incontestabile de miniaturist al pictorului. Cităm din cele menționate de dr. Iacob Radu referitor la pictura bisericii: *"Iconostasul e de lemn și s'a zugrăvit la anul 1789 de către popa Simion Zugravul. Doctor Gróh István pictor și profesor la școala de Belle-Arte din Budapesta a descoperit și decopiat mai multe chipuri de pe pereții acestei biserici."*

Tot în zona Hațegului, pictorul a realizat un ansamblu mural și la biserica ortodoxă din Subcetate, azi inexistentă. Despre această pictură, același Iacob Radu menționează: *"Despre biserică scrie vicarul Moldovanu, că au avut una veche de lemn, care în 1783 s-a ruinat și în locul ei au zidit alta de piatră care s-a și zugrăvit frumos. Dar reparându-se biserica în anul 1894 s'a dat cu var peste zugrăveala afumată. O inscripție veche ce se afla în altar înainte de aceea reparatură spunea că biserica ar fi zugrăvită de Popa Simion din Pitești în anul 1783"*.

Ceea ce se mai cunoaște despre activitatea pictorului în aceeași zonă a Hațegului este realizarea unor icoane pe lemn pentru Biserica din Sânpetru, pictarea iconostasului din Peșteana și o serie de steaguri bisericesti. Unele dintre acestea au fost transferate în colecția bisericească de la mănăstirea Gai (județul Arad), unele icoane au intrat în depozitul Protopopiatului ortodox din Orăștie sau în colecția de artă a muzeului nostru.

Popa Simion din Pitești și-a adaptat creația la cerințele din zona Transilvaniei, relevând în toți anii petrecuți aici rezistența picturii tradiționale în fața curentelor artistice apusene ale vremii rezistență păstrată prin contactul cu arta brâncovenească și postbrâncovenească din Țara Românească.

Activitatea lui Simion din Pitești s-a desfășurat și în Valea Mureșului. Ansamblurile murale, icoanele și iconostasele realizate în această zonă, face subiectul unei alte comunicări.

BIBLIOGRAFIE

1. Porumb, Marius, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania, sec. XIII-XVIII*, București, 1998.
2. Cristache-Panait, Ioana, *Rolul zugravilor de la sud de Carpați în dezvoltarea picturii românești din Transilvania, în SCIA*, tom 31, 1984.
3. Drăguț, Vasile, *Vechi monumente hunedorene, București*, 1968.
4. Vătășianu, Virgil, *Vechile biserici românești de piatră din județul Hunedoara, în ACMIT*, 1929.
5. Porumb, Marius, *Zugravi și centre românești de pictură din Transilvania sec. XVIII, în AIIAC*, XIX, 1976.
6. Porumb, Marius, *Contribuții la cunoașterea unor zugravi din veacul al XVIII-lea din Transilvania, în AMN*, VIII, 1971.
7. Radu, Iacob, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913.

SUR L'ACTIVITÉ DU PEINTRE SIMION DE PITEȘTI DANS LE DÉPARTEMENT DE HUNEDOARA

Résumé

Le peintre Simion de Pitești est venu dans la zone de Hunedoara, probablement, dans l'année 1759, et il a déployé une riche activité dans le domaine de la Peinture des églises, notamment, dans la zone de Hațeg.

Parmi les églises qui gardent encore la peinture murale, l'iconostase ou des icônes en bois, nous mettons en évidence l'église-monument historique - "L'Ascension" qui a été construite à été construite à la fin du XIII-ème siècle et au commencement du XIV-ème siècle et qui se trouve dans la localité Nucșoara.

D'après la note du peintre, qui est écrit dans l'autel, la peinture a été réalisé dans l'année 1779.

De point de vue stylistique, la peinture este influencé par le style postebăncovenesc et en même temps par le style occidental.

Dans la même zone, dans la localité Baru Mic, dans l'église orthodoxe de la famille Părvu, Simion de Pitești a réalisé, dans l'année 1785 un beau ansamblé de peinture murale et la peinture de l'iconostase. Maintenant cette peinture se trouve dans une avancé état de dégradation.

Dans l'année 1789, le peintre Simon de Pitești a réalisé la peinture de l'iconostase en bois et une partie de l'ansamblé mural de l'église orthodoxe de Densuș, maintenant presque complétement détruite.

Aussi dans le Pays de Hațeg, à Prislop, dans l'année 1759, le peintre Simeon, ensemble son disciple Niculae ont réalisé tout l'ansamblé mural, à l'intérieur et à l'extérieur, dequel on garde seulement quelques fragments.

Dans l'année 1777, le peintre Simion a fait la peinture de l'iconostase de l'église de Hațeg, et plus tard, dans l'année 1783 a réalisé l'ansamblé mural de l'église orthodoxe de Subcetate, maintenant elle n'existe plus. On connaît aussi l'activité du peintre Simion en ce qui concerne la peinture des icônes en bois pour l'église de Sâmpetru, la peinture de l'iconostase de Peșteana et une série des drapeaux des églises.

Une partie des icônes on garde dans le dépôt de l'archidiocèse orthodoxe de Orăștie. Le Prêtre Simeon de Pitești a activé dans la zone de Hunedoara aproximativement jusqu'à l'année 1789, en réalisant de beaux ansambles murals aussi dans la Vallée de Mureș.

LA LISTE DES ILLUSTRATIONS

La 1-er.	Fig. Naos - Les saints prelates
La 2-eme	Fig. Naos - Les saintes
La 3-eme	Fig. Jesus
La 4r-eme	Fig. La Vierge et Jesus enfant

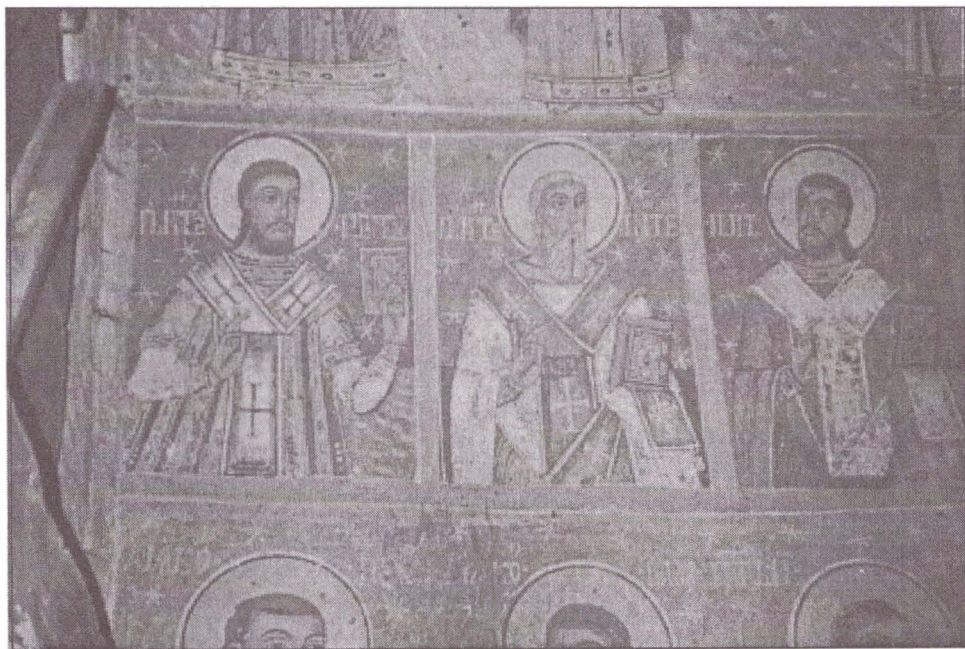

Fig. 1. Sfinți Ierarhi

Fig. 2. Naos. Sfinte mucenițe

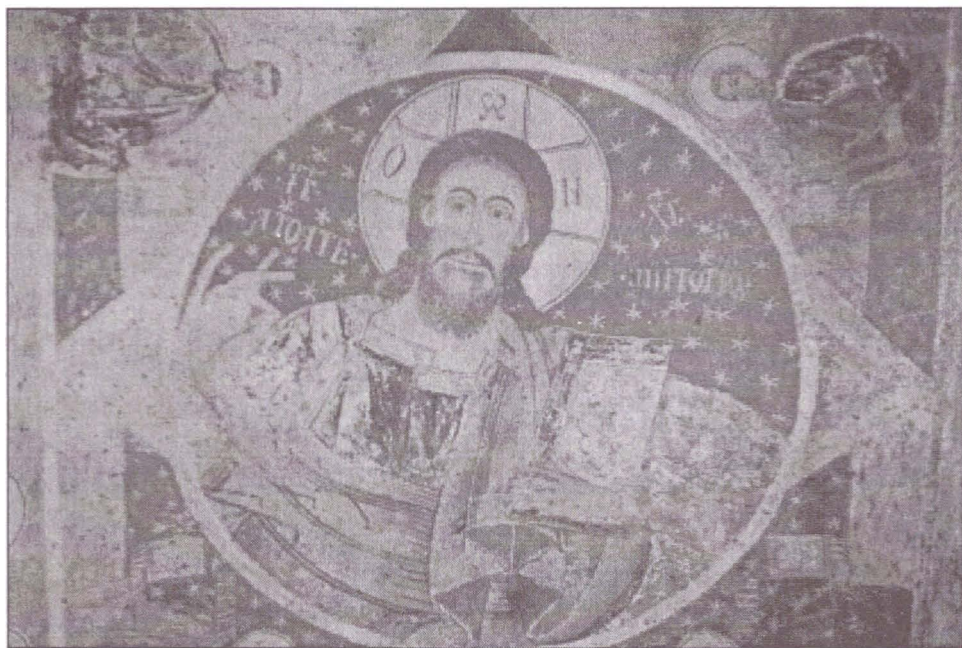

Fig. 3. Isus Pantocrator.

Fig. 4. Maica Domnului cu Pruncul.

ATITUDINEA AUTORITĂȚILOR HABSBURGICE FAȚĂ DE EMIGRĂRILE DIN TRANSILVANIA REFLECTATĂ ÎN CÂTEVA DOCUMENTE DE ARHIVĂ

Mircea POPA

Caracteristică secolului al XVII-lea, din punct de vedere al emigrărilor, este amploarea pe care acest fenomen l-a cunoscut în Transilvania. Prigonirile de ordin religios, economic, politic din partea regimului habsburgic au provocat un val mare de emigrări din Transilvania spre Moldova și Muntenia, fenomen ce a determinat Curtea de la Viena să ia o serie de măsuri pentru stăvilirea acestor emigrări.

"Pribegia iobagilor, pustiirea satelor luase proporții așa de mari încât primejduia economia țării. Se primejduia cu deosebire sursa principală de venit a statului: dările. Pribegia, pustiirea, sărăcia scădeau baza fiscalității, reduceau numărul contribuabililor, capacitatea lor de plată. Trebuia neapărat găsite remedii pentru a opri procesul, pentru a întări acea sursă principală de venit a statului care era iobagul contribuabil"¹

Astfel, numărul mare al fugarilor atrage atenția Curții vieneze încă din 1739, aceasta fiind nevoită să ordone Guvernului Transilvaniei stăvilirea acestor emigrări².

În deceniile 6, 7 ale secolului al XVIII-lea se iau ample măsuri, recurgându-se la sancțiuni severe și concesii parțiale, inclusiv în domeniul religios³. Astfel, în 1756 sunt amenințați cu spânzurătoarea cei care vor îndrăzni să treacă în Țara Românească⁴.

În primăvara anului 1761 se întreprinde o sălbatică represiune împotriva răsculaților conduși de Sofronie⁵.

În 1765, luându-se măsuri severe pentru a opri exodul, se ordonă împușcarea și incinerarea unor fugari peste munți, iar în anul următor se decretează noi măsuri pentru împiedicarea dezertorilor din armată⁶.

1. David Prodan, *Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări*, București, 1991, p. 28.

2. Vasile Ionaș, *Fuga țăranilor de pe moșii oglindită în documentele păstrate la filiala arhivelor statului*, jud. Hunedoara, în *Sargetia*, XVIII-XIX, p. 22.

3. Louis Roman, *Așezarea statornică a românilor transilvăneni în Țara Românească (1739-1831)*, în *Studii. Revista de Istorie*, tom 24, nr. 5, 1971, p. 906.

4. *Ibidem*.

5. *Istoria României*, vol. III, București, 1964, p. 425.

6. N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, p. 278-279.

În vara anului 1759 se concede ortodocșilor recunoașterea existenței legale a confesiunii, se numește în același an, un episcop al neuniților ardeleni (pus în scaun doar în 1761, odată cu reprimarea răscoalei lui Sofronie), dar, în același timp, se iau măsuri pentru întărirea bisericii greco-unite⁷.

Prin înființarea regimentelor de grăniceri, li se acordă acestora anumite avantaje, dar silindu-l cu unirea și introducând între obligațiile nou create oprirea emigrărilor din Transilvania⁸. Dar emigrări au avut loc chiar în rândul grănicerilor; astfel, pentru a zădărnici contactul între grănicerii fugiți și cei rămași, se ordonă un control strict al corespondenței și al legăturilor dintre trei țări române⁹.

Se interzice, pentru a preveni emigrarea, chiar vânzarea vitelor și cumpărarea de cai cu care bejenarii ar fi putut trece munții. Vecinii celor fugiți vor fi pedepsiți, averea fugarului va fi sechestrată iar copii și soția lui vor fi goniți din satele grănicerești. În caz de fugă se vor trage clopotele, întregul sat fiind obligat să-l urmărească pe fugar¹⁰.

Primul ordin al Gubernului Transilvaniei adresat Tablei continue a comitatului Hunedoara la 27 noiembrie 1765, cuprinzând măsuri ce trebuie luate pentru împiedicarea fugii locuitorilor de pe domenii, se arată că este nevoie ca slujbașii comitatului să manifeste mai multă sollicitudine față de iobagi. Rescriptul regesc cere autorităților comitatelor și scaunelor să ia măsuri pentru prevenirea fugii care provoacă mari daune tezaurului regesc. În ordin se arată că este necesar ca bunurile rămase să fie conscrise iar restanțele de impozit să fie plătite de cei care folosesc aceste bunuri¹¹.

La 28 februarie 1769, printr-un alt Ordin al Guberniului Transilvaniei se recomandă, ca o metodă de stăvilire a fugii, orgnizarea trupelor de grăniceri, la care comitatul este chemat să-și dea concursul. Pentru a cunoaște situația exactă, trebuie trimise periodic tabele la Gubernium și rapoarte cu urmările luate. Ordinul gubernial consideră că este important să se cunoască vânzările de bunuri imobile și mobile făcute de unii locuitori care ar putea avea intenții de fugă. Bunurile acestora trebuiau să fie estimate la justa lor valoare pentru a se ști dacă nu cumva le-au vândut cu gândul să fugă¹².

În vederea stopării fenomenului emigraționist este ordinul gubernial emis în urma finalizării anchetei din districtul Făgăraș, din 30 martie 1770¹³. Ordinul arată că, de-a lungul vremii, au fost publicate mai multe patente imperiale pentru stăvilirea emigrării. Sunt amintite, între acestea, Patenta din 3 martie 1764, repetată prin Circulara din 5 octombrie 1767, prevăzând plata unei amenzi pe seama comunităților sătești ai căror membrii emigrau și Rezoluția din 5 decembrie 1767 prin care se mărea de la 5 la 10 ani închisoare, pedeapsă pentru instigatorii la fuga de pe domenii. Potrivit aceluiași ordine imperiale se instituie recompensa de un galben

7. David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967, p. 123.

8. *Istoria României*, p. 429.

9. Carol Gollner, *Regimentele grănicerilor din Transilvania 1764-1851*, București, 1973, p. 115.

10. *Ibidem*.

11. Arhivele Statului Deva, fond *Prefectura județului Hunedoara*, dos. 37/1765, f. 1-2.

12. *Ibidem*, dos. 32/1769, f. 1-2.

13. *Ibidem*, dos. 30/1770, f. 1-3.

pentru prinderea fiecărui individ ce a încercat să fugă. Ordinele anterioare au fost republicate prin Decretul regal din 1 decembrie 1769, după încheierea anchetei din districtul Făgăraș. Se cere militarilor, slujbașilor provinciali și domeniiali să urmărească atenți orice indicii de fugă și să le raporteze tablelor continue ale comitatelor: înstrăinarea unei părți sau a tuturor bunurilor unor locuitori, rămânerea necultivată a ogoarelor.

Preoților să le fie promise recompense de un galben sau 5-6 florini pentru denunțarea fugarilor.

Deoarece se știe că părăsirea satelor nu poate avea loc fără ca ceilalți locuitori să observe, sătenii rămași să fie obligați, timp de 5 ani, la plata capitației datorate de fugari. Pedapsa de mai sus va fi aplicată în cazul în care nu se va putea dovedi că fugarul s-a așezat undeva, în cuprinsul Transilvaniei. Deoarece s-a constatat că, în numeroase cazuri, lipsa terenului de cultură îndeamnă la fugă, autoritățile provinciale să ia măsuri de cultivare a pământului în trei hectare.

Printr-un ordin al Guberniului Transilvaniei din 30 mai 1770 se cere ca, de acum înainte, tabelele cu cei fugiți să nu se mai transmită trimestrial ci în fiecare lună. Să se trimită date precise despre cei care au fugit în afara Transilvaniei, despre cei care s-au întors. Cei care se întorc să furnizeze date despre situația politică a locurilor din care se întorceau¹⁴.

Forțând trecerea frontierei, unii țărani au dezarmat chiar posturile de graniță. Sunt arestați grăniceri români bănuți că s-a pregătit să fugă în Țara Românească în 1766, iar în anul următor, fuga grănicerilor din Regimentul 1 Român crește îngrijorarea pentru autoritățile habsburgice¹⁵. Acest lucru determină autoritățile ca, printr-un ordin al Guberniului Transilvaniei din 12 iunie 1771, să interzică să se mai lase arme la îndemâna țăranilor fiindcă, de multe ori, ei amenință străjile cu aceste arme în scopul de a fugi. Excepție vor face cei care păzesc viile, vânătorii cu ocazia vânătorilor și paznicii nobililor. Pe viitor, fugarii ce vor fi prinși cu arme să fie aspru pedepsiți¹⁶.

Print-un alt ordin, din 23 iulie 1771, se cere funcționarilor și nobililor să nu mai elibereze supușilor scrisori de liberă trecere (passuales), deoarece muți s-au folosit de acestea pentru a emigra. Fie că este vorba de a merge la munci agricole, fie pentru comerț, scrisorile de liberă trecere să fie date cu toată precauția și specificarea locului de origine, a celui în cauză, mai ales când este vorba de contribuabili de condiție plebee. Se interzice ca aceste scrisori de liberă trecere să fie eliberate unei familii întregi, pentru ele eliberându-se numai dacă pleacă în Ungaria sau Banat, dar nu și pentru Moldova sau Țara Românească¹⁷.

Dar, cu toate măsurile luate, emigrările vor continua până târziu, în secolul al XIX-lea, datorită faptului că reformele luate au fost zădărnice de rezistența nobililor. Ca dovadă, în acest sens, sunt și actele cancelariei muntene care emite între 1764 și 1783, trei așezăminte domnești referitoare la "ungureni" (1764, 1776, 1783)¹⁸.

14. *Ibidem*, dos. 71/1770, f. 1.

15. C. Gollner, *op. cit.*, p. 116.

16. Arhivele Statului Deva, fond *Prefectura județului Hunedoara*, dos. 77/1771, f.1.

17. *Ibidem*, dos. 234/1771, f.1.

18. L. Roman, *op. cit.*, p. 904.

***THE ATTITUDE OF THE HABSBURG AUTHORITIES OUTSIDE OF THE
TRANSYLVANIAN EMIGRATIONS REFLECTED IN
SOME ARCHIVES DOCUMENTS***

Abstract

The article is based upon some documents lay at the Deva State Archives. These documents are referred to the measures took by the authorities in the view of stopping or at least to reduce the number of emigrants from Transylvania to Moldavia and Wallachia.

The Wien Court, since 1739, is ordering to the Transylvanian Government to dam up these emigrations. Among the measures took by them we remained here: the organization of the frontier guard's troop, jail for the instigators at run, money reward for runners'denuntion and so forth.

With all these measures, the phenomena will be continue in the next decade, delaying also in the next century.

CÂTEVA CONSIDERAȚII DESPRE SITUAȚIA ECONOMICO-SOCIALĂ A ȚĂRĂNIMII HUNEDORENE ÎNTRE ANII 1750-1784

Elenuța Mărioara VÂNĂTORU

Structura relațiilor sociale din Transilvania în secolul al XVIII-lea cunoaște o complexitate deosebită, în a doua sa jumătate, lucru dovedit cu prisosință în istoriografia românească mai ales prin contribuția de referință a academicianului David Prodan care a dedicat acestei problematici o operă impresionantă¹.

Faptul că în articolul de față sunt prezentate evenimente legate de această chestiune într-o arie restrânsă (comitatul Hunedoara) și într-o perioadă de timp ce precede răscoala de la 1784, condusă de Horea, Cloșca și Crișan, evenimente desprinse din documente noi sau mai puțin cunoscute nu face decât să aducă o modestă contribuție, pentru istoria locală, la jaloanele deja fixate la problematica amintită.

Pe de altă parte sunt de părere că, în virtutea informațiilor noi, ar trebui reconsiderată ideea potrivit căreia statul austriac sub dominația căruia se afla Transilvania, manifesta un anume conservatorism în modul de guvernare și o oarecare reticență în asimilarea ideilor de progres în aproape toate domeniile, comparativ cu alte state. Pentru că este limpede că față de relațiile capitaliste ce se afirmau tot mai puternic, statul austriac, în momentul în care a conștientizat că interesele sale sunt absolut antagonice față de cele promovate de clasele sociale privilegiate, în speță, nobilimea, a considerat oportună o variantă austriacă a mercantilismului desfășurat în condițiile unui despotism luminat, întrucât o ruptură brutală între interesele statului austriac și interesele nobilimii nu era de conceput. Este adevărat că, pornind de la filozofia iluministă, despotismul luminat schimbă o serie de concepții existente până atunci referitoare la atributele statului și monarhului. În ce privește imperiul austriac, semnele acestui despotism luminat apar încă din vremea Mariei Tereza, dar ele se vor accentua mai ales după înființarea Consiliului de stat (1761) și după cooptarea, de către împărăteasă, în funcția de coregent a fiului ei, viitorul împărat Iosif al II-lea

1. Vezi David Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania 1700-1848*, București, 1989; Idem, *Răscoala lui Horea*, vol. I și II, București, 1979; Idem, *Les migrations des roumains au-delà des Carpathes au XVIII-ème siècle*, Sibiu, 1945; Idem, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984

(1765)². În același timp, însă, nu trebuie omis faptul că fiscalitatea ca atare a fost, mai mereu, principalul germene al conflictelor sociale. Or, în momentul în care cele mai multe studii au pus mai puțin accent pe aspectele de amănunt ale fiscalității, pe detaliile sistemului de impunere, pe ponderea sarcinilor fiscale între o categorie socială și alta și, aceasta, în raport cu celelalte obligații ale locuitorilor, este absolut firesc să se prezinte acele cazuri particulare care, în fond, compun imaginea unei fiscalități excesive, generată de interese clar antagonice, și care, în final vor sta la baza răscoalei din 1784. Nevoia acută de bani, urmare a numeroaselor confruntări militare din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, va sili statul austriac să adopte o serie de măsuri în domeniul politicii fiscale în momentul în care sporirea veniturilor din resurse proprii (venituri miniere, vamale etc.), era o chestiune de durată și pentru că lista celor scutiți de plata impozitelor era nesfârșită. Începând cu nobilimea stăpână pe pământ și pe iobagi și continuând cu preoții, călugării, profesorii și învățătorii, aparatul funcționăresc de sus și până jos, aparatul domenal (slujbașii stăpânului, de la provizor până la păstor), aparatul satului (juzi, jurați, paznici de câmp, de pădure etc.), chiar și jelerii în principiu, apoi cu cei scutiți ca insolvăbili (văduve, bătrâni, infirmi, cerșetori, săraci, bolnavi), cu cei calamitați de foc, apă, grindină etc. toți încearcă să se eschiveze de la plata impozitelor. În detrimentul cui? Evident, în detrimentul statului austriac. Care stat, deși conștient de starea lucrurilor, își va obține veniturile necesare de la iobag, singurul contribuabil care mai rămăsese să dea piept cu inechitățile, arbitrarul, abuzul, dificultățile de repartitie și de strângere a impozitelor, taxelor, dărilor. Prin urmare veniturile vor fi sporite prin contribuția directă a supușilor și astfel iobăgimea va fi centrul politicii fiscale și, pentru că, sistemul de impozitare al regimului nu permitea o comunicare directă cu contribuabilul său ci numai pe „cale constituțională”, adică prin dieta țărilor, prin comitat, juzi, stăpâni etc., este limpede că felurile abuzuri datorate acestei situații vor fi tot mai numeroase. Este explicabil, așadar, de ce încercările de reglementare urbană, de stabilire și uniformizare a sarcinilor feudale, în Transilvania secolului al XVIII-lea s-au izbit mereu de puternica rezistență a nobilimii ³.

Este aproape normal ca, în condițiile socio-economice de atunci, stăpânul de pământ să nu conceapă să renunțe la obiceiul de a întrebuința nelimitat iobagul, adică atât timp cât o cereau nevoile economice de pe domeniul său, dar, exact în perioada în care și iobagul avea tot atâta trebuință de brațele sale de muncă pentru efectuarea muncilor agricole pe sesia sa. Se observă că nobilimea continuă să se bazeze pe privilegiile sale de sporire a veniturilor proprii în timp ce statul austriac se vede nevoit să caute noi modalități de sporire a veniturilor sale pe seama aceluiasi contribuabil, iobagul. Un tablou de epocă este oferit, în acest caz, de academicianul David Prodan care scria: „În mozaicul constituțional al Transilvaniei, cu națiunile ei politice, cu felurile ei autonomii, cu variatele ei părți componente, comitate, districte, orașe, târguri taxaliste, comunități, corporații privilegiate, domenii senioriale, toate cu statute proprii, cu condiții aparte de impunere, cu sisteme proprii de repartitie” este aproape firesc ca „Darea orașelor, comunităților privilegiate” să fie „stabilită global, în virtutea

2. D. Prodan Supplex... p.229

3. Ibidem

privilegiilor lor, repartiția dării e problema lor internă. În chip aparte plătesc darea minerii, tăietorii de sare, corăbierii, spălătorii de aur. De asemeni meseriașii, negustorii, companiile negustorești, grecii, armenii, evreii, ȝiganii. Inechitățile sporesc apoi prin noianul de scutiri parțiale sau totale, temporare sau permanente, legale sau arbitrar, sigure sau nesigure, sub felurite titluri, sub felurite pretexte"⁴. Nici nu e de mirare că foarte multe documente semnalează abuzurile și arbitrarul dreptului privat în care se mai mențineau încă raporturile feudale. De altfel, una din cauzele emigrării a fost starea raporturilor judiciare, care pentru iobag făcea imposibilă găsirea unei sentințe juste, în situații în care în forurile inferioare judecătorii sunt nobili, de multe ori prieteni sau rude ai stăpânului împricinat. Dacă se ajunge cumva la apel, cauza ajunge pe aceleași fel de mâini. La forurile superioare un iobag nu poate ajunge să se judece în pricina sa pentru că cheltuielile sunt foarte mari. Dar abia acum începe coșmarul iobagului curajos, care îndrăznind să se plângă împotriva domnului său de pământ, a pierdut procesul. Stăpânul se răzbună fără milă pentru că a fost înfruntat în statutul său social. Toate reglementările, începând cu „Tripartitum” îl ajută. De ce s-ar teme? De vreo răscoală? Puțin probabil.

Între timp însă, exploatarea stăpânului feudal, este dublată de cea a statului, acel stat care își dă seama că nobilimea și toți cei privilegiați sunt o piedică în calea banilor necesari subvenționării numeroaselor războaie duse de către Curtea din Viena. Statul austriac realizează faptul că menținerea ridicată a dărilor, proviziile pentru întreținerea armatei, încartuirile militare, muncile pentru cerințele militare (cărăușiile, lucrul la cetăți, la drumuri etc.), intră în competiție cu sarcinile față de comitat și cu incredibilele obligații pe care le are iobăgimea față de nobilime. În această situație statul austriac, aflat mai mereu în războaie, nu se sfiește a canaliza nemulțumirile tot mai puternice ale iobăgimii spre nobilime. Imaginea „bunului monarh” este tot mai des vehiculată, împăratul chiar va coborî în mijlocul supușilor, le va asculta plângerile cauzate de abuzurile nobilimii.

Acesta este, în mare tabloul vieții economico-sociale în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În comitatul Hunedoara situația iobagilor, a jelerilor, a țăranimii în totalitatea ei, cunoaște o înrăutățire progresivă. Folosindu-se de hotărârea Dietei ce s-a ținut la 21 august 1759 în Sibiu și potrivit căreia nobilii se mențin în privilegiile lor, aceștia acționează pentru rotunjirea moșilor lor în întregul comitat, acțiune favorizată și de faptul că mulți nobili veniți din alte comitate ca funcționari sau în urma căsătoriilor încheiate au dobândit în comitatul Hunedoara vetre de casă, bunuri și părți de sesii iobăgești în detrimentul iobagilor. Așa se face că în urma unui ordin al Guberniului Transilvaniei fiscal a constatat că numai pe domeniul Deva s-au stabilit 26 asemenea nobili între anii 1771-1785⁵.

Documentele păstrate sunt edificatoare pentru situația economică și socială a țăranimii din comitatul Hunedoara înainte de răscoala condusă de Horea, Cloșca și Crișan. Nenumărate ordine ale Guberniului Transilvaniei sunt adresate Tablei Continua a comitatului Hunedoara în vederea cercetării și soluționării plângerilor înaintate

4. Idem, *Problema iobăgiei* ..., p. 8.

5. Arh. Naț. Deva, fond *Prefectura județului Hunedoara, Comitatul Hunedoara*, dosar 132/1785, f.1-5.

fie de iobagi, fie de jeleri din cauza abuzurilor, arbitrarului sau inechităților de tot felul. Țăranii sunt aruncați în închisoare fără judecată. Dovadă este un ordin gubernial din 1769 adresat Tablei Continua a comitatului Hunedoara în care se cere să se dea curs solicitării de punere în libertate a jelerilor Oprița Drăgan și Oprița Mihai din Tîrnăvița, aparținând baronului Daniel Iosika, deoarece respectivii jeleri erau în închisoare, ne judecați, de un an și jumătate. În copia plângerii adresată de cei doi jeleri Guberniului este arătată încercarea nobilului Moise Vados din Șoimuș de a-i aduce la starea de iobagi, fapt ce a determinat atitudinea de împotrivire a amintiiților iar consecința a fost aruncarea lor în închisoare⁶.

În ciuda reglementărilor din ordonanța provizorie din 1769, cunoscută sub numele de „*Certa puncta*” abuzurile nobilimii se țin lanț. Un ordin al Guberniului adresat Tablei Continua a comitatului Hunedoara cere imperios o cercetare mai amănunțită a situației iobagilor din satul Sîncrai, aparținând domeniului fiscal Hunedoara. Aceștia au reclamat taxele și robotele excesive la care sunt supuși de către funcționarii domeniului. Raportul întocmit în urma cercetărilor de către Benedict Tûri, vicecomite, Mihail Valea, asesor jurat și Iosiu Buda, vicenotar, arată că iobagii din Sîncrai ca și jelerii și libertinii din satul respectiv sunt ținuuți, din cauza abuzurilor comise de provizoratul fiscal Hunedoara, sub un adevărat jug iobăgesc (*iugo iobbagionali*)⁷.

Felurile abuzuri ale nobililor înrăutățesc raporturile stabilite între nobilime și iobăgime de-a lungul secolelor. De multe ori unui iobag eliberat i se refuză recunoașterea acestei stări de fapt așa cum s-a întâmplat cu Ion al lui Ion al Popii din Binținți, fost iobag al răposatului nobil Francisc Olosz, eliberat din iobăgie de stăpânul său. Urmașii răposatului nobil au refuzat însă să mai recunoască eliberarea din iobăgie a iobagului susmenționat⁸.

În 1773 țăranii din Nucșoara se plâng viitorului împărat, Iosif al II-lea, că nobilii de acolo îi împiedică să-și crească vite și să-și cultive pământul prin sporirea numărului de zile ale robotei. La fel se plâng țăranii din Densuș supuși și ei abuzurilor și arbitrarului nobililor, sau țăranul Horea Corniș din Valea Lupului împotriva nobilului Gaspar Pui pentru robotă excesivă la cărat de lemne⁹.

Anul 1773 este anul vizitei viitorului împărat Iosif al II-lea în Transilvania. Este un semnal clar că memoriul din 1768 al generalului Hadik, om cu concepții iluministe, care vedea în starea de șerbie originea tuturor relelor, a alertat Curtea din Viena. Iosif al II-lea vrea să cunoască personal starea de spirit a supușilor din Transilvania. Pornind din Viena la 6 mai 1773, la 9 mai se găsea la Arad, pentru ca, după o incursiune în Banatul Timișan, însoțit fiind de adjutantul general Nostitz, generalul Siskovich, feldmareșalul Pelegrini și o suită întreagă de 12 trăsurile să treacă în Țara Hațegului pe la Poarta de Fier a Transilvaniei. La 23 mai era la Hațeg de unde pleacă spre Orăștie, Alba Iulia, Sebeș și mai departe în Țara Făgărașului, secuime, străbate ținutul regimentului de graniță de la Năsăud, în 25 iunie ajunge la Cluj de aici se întoarce la Sibiu unde timp de 12 zile este găzduit în ospătăria care mai târziu se va numi „La

6. Ibidem, dosar 1/1769, f.3.

7. Ibidem, dosar 108/1769, f. 10.

8. Ibidem, dosar 101/1771, f.8.

9. Ibidem, dosar 8/1773, f.2.

împăratul romanilor" ca amintire a acestui eveniment, apoi în 11 iulie pleacă prin Mediaș la Tirgu Mureș, Reghin, Năsăud, ajunge în cele din urmă la Sighet și de aici la Hust de unde se îndreaptă spre Galiția¹⁰.

În comitatul Hunedoara apariția lui Iosif al II-lea printre supuși a generat o abundență de plângeri ale țăranilor împotriva abuzurilor comise de nobili, de către biserică, de autoritățile comitatense etc. Aproape că nu există localitate din comitatul Hunedoara care să nu apară în documente cu vreo plângere adresată lui Iosif al II-lea din varii motive. Popa Dan, preot greco-catolic din Galați se plânge că este conturbat de către reformati, frații Petru Mirts și Lupu Mirts din Jiu se plâng de răul tratament suferit de ei din partea vicecomitelui Isac Csoka, care vicecomite mai este reclamat și de locuitorii din Sălașul de Sus pentru tulburare în posesie a pământului, iar pentru robotă excesivă, căraușii, încălcarea unor drepturi (de pildă dreptul de a lua lemne din pădure), sute și sute de țărani din Ohaba de sub Piatră, Mălăiești, Sălașul de Jos, Crișeni, Tămășasa, Teiu, Dâncul Mic, ș.a. se adresează viitorului împărat asaltându-l pur și simplu cu felurite plângeri. Și Iosif al II-lea le promite cu un „oi căuta” că le va rezolva necazurile, pentru că viitorul împărat a realizat că cea mai mare utilitate în stat o au totuși masele de contribuabili¹¹. De aceea și raportează, plin de indignare, Consiliului de stat și Mariei Tereza în 1773: „Îmi fac o datorie de conștiință de a sublinia că această țară, Transilvania, este bună și frumoasă, dar are nevoie de ajutor grabnic și de o reformă radicală deoarece simple îmbunătățiri nu sunt suficiente, mentalitatea nobililor fiind cu totul coruptă... Toți caută să-și apere privilegiile și să facă ce vor din supușii lor... Nobilimea maghiară nu se teme de nimic în lume, decât de ceea ce i-ar putea scădea veniturile sau îngreui privilegiile pe care și le sporește prin toate mijloacele posibile, atât de mult cât poate, pentru a-și exploata cât mai mult iobagii supuși ei. Iobagii sunt un fel de robi ai stăpânilor, ei nu au nici un mijloc de apărare, ci trebuie să slujească, mult sau puțin, după bunul plac al stăpânului, cum și unde vrea acesta... Iată de ce sate întregi sunt gata să treacă în Moldova”¹². Numai că, așa cum rezultă din numeroase documente, această fugă a iobagilor era o realitate dură și pentru comitatul Hunedoara. Cei mai mulți iobagi se îndreptau spre Banatul vecin, care cu pământurile sale fertile, cu câmpiile întinse și în bună parte abandonate, cu absența proprietății feudale și regimul său particular asupra pământului, mai ales după alungarea turcilor, oferea pentru mulți fugari o tentație mult prea mare pentru a fi ignorată¹³. Este firesc ca un ținut în care servituțiile feudale sunt absente să fie mereu un punct de atracție pentru iobagii care fugeau din comitatul Hunedoara.

Revenind la starea economică și socială a comitatului Hunedoara în anii premergători răscoalei lui Horea un raport din 22 mai 1773 adresată Curții din Viena preciza printre altele: „În Valea Hațegului militarii (grănicerii) au pretins din nou ca privilegiile lor să fie examinate și să fie scutiți de toate greutățile contribuțiilor... Astfel mai sunt sate cu composesorate și, care, în general, sunt conduse după mici drepturi

10. David Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania 1700-1848*, București, 1989, p. 111.

11. Ibidem, p.112.

12. Elenuța Mărioara Vânătoru, *O descriere a comitatului Hunedoara la 1773*, în „*Sargetia*”, XVIII-XIX, 1984-1985, p. 242.

13. David Prodan, *Les migrations des roumains ...* p. 63.

nobiliare... în care supușii trăiesc încă în robotă și în care cei mai mulți sunt împovărați, căci iarna fac 4 zile de robotă cu vitele lor și alte zile cu palmele, iar vara toate zilele de robotă se fac cu animalele și, dacă stăpânul de pământ dorește, sunt ținuti la robotă și femeia cu copiii¹⁴.

Țăranii din Ponor se plâng autorităților comitatense că nobilul Paul Ponori nu-i lasă pe iobagi să ia lemne din pădurea comună, mai mult, acest nobil l-a ucis pe iobagul Mihail Gabor prins că lua lemne din pădure. La fel locuitorii din Baru Mic se plâng împăratului că au rămas fără lemne de foc deoarece nobilii le-au luat pământurile și pădurea, iar cei din Densuș se plâng că nobilii le-au luat vitele și îi obligă la contribuții mai mari decât cele stabilite. Iobagii din Geoagiu de Jos și din Tămășasa îl acuză pe nobilul Francisc Gyulai de faptul că a inclus în alodiu pământurile iobagilor și i-a obligat la robotă sporită¹⁵.

În virtutea privilegiilor pe care le au nobilii își permit, de pildă, zălogirea iobagilor așa cum rezultă din audierea martorilor în procesul intentat de fiicele lui Matei Kormendi împotriva lui Nicolae Mara din Sălașul de Sus pentru zălogirea a trei iobagi¹⁶.

Față de aceste abuzuri, arbitrar, inechități nu există un singur an în care să nu se consemneze în documente plângeri ale iobagilor adresate Guberniului sau împăratului. În situații limită iobagii răspund fie prin fuga de pe moșii și emigrarea lor în Banat, Moldova sau Țara Românească, fie prin forță, cum semnalează Megyesy Ianos, vicejude al comitatului Hunedoara. Aceasta arată că voind să aresteze pe judele satului Sîncrai țăranii au sărit asupra lui cu furcile, el abia scăpând cu fuga¹⁷. Agitații s-au produs și în Nădăștia de Sus din cauza arestării unor săteni după cum relatează Alexius Nopcea Tabeli Continua a comitatului Hunedoara¹⁸. În multe alte cazuri nobilii se văd siliți să apeleze la autorități pentru obligarea iobagilor la îndeplinirea sarcinilor feudale, așa cum arată, pe pildă, văduva Somlyai Laszlo că iobagii din Sulighete refuză să mai presteze sarcinile iobăgești¹⁹.

Pe de altă parte provizorul domeniului Hunedoara protestează pe lângă comitat împotriva recrutării lui Petru Drăgan, iobag domenal, care se ocupa cu mineritul. Asemenea cazuri sunt multe și ele sugerează faptul că nevoia de brațe de muncă atât pe pământurile nobiliare cât și pe domeniul fiscal era acută. De aici și împotrivirea nobilimii față de recrutările iobagilor în armată. Față de acest aspect, Guberniul se vede nevoit să atragă atenția Tablei Continua a comitatului Hunedoara că, potrivit decretului aulic din 3 aprilie 1777, iobagii care se eliberează din armată sunt obligați să se întoarcă pe domeniul de pe care au plecat recruți, redevenind supușii fostului lor stăpân. Un ordin gubernial din 1783 atenționează pe nobilul Iosif Kendeffi să nu împiedice pe iobagul Doman Nicolae să se înscrie în armată, iar un alt ordin gubernial,

14. Elenuța Mărioara Vânătoru, *op. cit.*, p. 244

15. Arh. Naț. Deva, fond *Prefectura județului Hunedoara, Comitatul Hunedoara*, dosar 207/1773, f.1; dosar 387/1773, f.3; dosar 518.1773, f.5-6.

16. Ibidem, dosar 482/1772, f.1-7.

17. Ibidem, dosar 37/1776, f.3.

18. Ibidem, dosar 41/1776, f.1.

19. Ibidem, dosar 33/1783, f. 1-23.

tot din 1783, adresat comitatului Hunedoara, arată că iobagii de pe domeniile fiscale și cei care au ocupații miniere pot fi luați ca recruți numai cu acordul oficialilor locali²⁰.

Din cele expuse până acum se poate concluziona că situația țăranimii, a iobagilor în special, din comitatul Hunedoara între anii 1750-1784, cunoaște o agravare continuă datorată relațiilor feudale specifice care ofereau nobilimii posibilități nesfârșite de comitere a unor abuzuri și nedreptăți care înrăutățesc starea economică și socială a țăranimii. Sunt sute și sute de plângeri ale iobagilor în care arbitrarul, inechitățile, abuzurile, cruzimile nobilimii revin ca un leitmotiv. În plus, față de obligațiile generate de structura relațiilor feudale, iobagii erau siliți să facă față și cerințelor statului austriac pentru întreținerea numeroaselor trupe staționate sau aflate în trecere prin comitatul Hunedoara. Aprovizionarea trupelor cu alimente, furaje, încartirui, cărăușii, lucrul la drumuri sau la cetăți cădeau tot în sarcina principalului contribuabil care era iobagul.

Această stare de fapt va duce la ascuțirea contradicțiilor dintre nobilime și iobagi și, în ciuda reformelor „despotismului luminat”, nemulțumirea crescândă a iobăgimii nu a putut fi oprită, ea atingând punctul culminant odată cu izbucnirea răscoalei condusă de Horea, Cloșca și Crișan din 1784. Nu putem să nu ne întrebăm, în final, dacă această mare violență colectivă nu a fost cumva o abilă manevră a statului austriac de a mai știrbi din prerogativele nobilimii ale cărei interese se opuneau tot mai frecvent intereselor statului austriac și reformelor sale.

20. Ibidem, dosar 26/1784, f.15-16.

CONSIDÉRATION SUR LA SITUATION ÉCONOMIQUE - SOCIALE DES PAYSANS DE HUNEDOARA PENDANT LA PÉRIODE 1750-1784

Résumé

Pendant la deuxième moitié du XVIII-ème siècle l'État Autrichien a eu un grand besoin d'argent et a pris une série de mesures dans le domaine de la politique fiscale, qui ont eu des conséquences sur le paysans serfs qui ont déclenché de mécontentements pour eux.

À l'exploitation du maître féodal on ajoute l'exploitation de l'État Autrichien qui pour distraire l'attention de sa politique, on dirige les grands mécontentements des paysans serfs vers les nobles.

À partir de 21 août 1753, quand il a eu lieu la Diète de Sibiu, la situation des paysans de Transylvanie a connu une aggravation progressive. Les divers abus des nobles ont aggravé les rapports établis entre les nobles et les paysans serfs au long des siècles. Cette situation a créé le phénomène de „fruite”, surtout, vers Banat.

Donc, pendant la période 1750-1784 les relations féodales spécifiques entre les paysans serfs et les nobles ont connu une aggravation continue, ce qui a conduit vers une dégradation de l'état économique et sociale des paysans. Ils ont été certaines de réclamations des paysans serfs, mais l'arbitraire, les inégalités, les abus, les atrocités des nobles ont revenu comme un leitmotiv. Cette situation est arrivée à son point culminant dans l'année 1784 quand a été déclenché la révolte dirigée par Horea, Cloșca et Crișan.

GHEORGHE ȘINCAI: „ADUNAREA DOGMELOR CREDINȚII CU ÎNSEMNĂRI DE FOLOS”.

MANUSCRIS INEDIT

Mihai GHERMAN

Activitatea diversă a lui Gheorghe Șincai a atras în mod diferențiat atenția cercetătorilor. Istoricul Șincai a avut cel mai mare impact asupra conștiinței generațiilor următoare, căci edițiile **Hronicii** sale au fost un model de erudiție pentru romantici și o majoră sursă de informații, iar, pozitivistii nu au făcut decât să confirme valoarea documentară a operei, precum și importanța colecției de documente adunate în vederea redactării principalei sale opere istorice.

Lingvistul Șincai, cel care a participat împreună cu Samuil Micu la redactarea cunoscutelor **Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae** (Viena, 1780) – pe care a publicat-o într-o nouă redacție doar sub numele său la Buda în 1805, dar și autorul unei gramatici latine cu profunde implicații pentru înțelegerea structurii limbii române, **Prima principia grammatices linguae Latinae** și participantul la disputa ortografică de la începutul secolului, ca și la redactarea **Lexiconului de la Buda**, a fost dintru început recunoscut, mai ales **Elementa** creând un model de gramatică repetat în cultura noastră aproape invariabil până spre anul 1850.

Deceniile 6 și 7 ale secolului nostru au evidențiat activitatea sa de luminător al maselor, precum și cea științifică. De asemenea, ampla sa acțiune de redactor de manuale școlare a fost un subiect privilegiat de cercetare într-un moment în care se puneau atât de mult accentul pe dimensiunea laică și socială a actului cultural.

Teologul Șincai, însă, nu a beneficiat de aceeași atenție. În primul rând pentru faptul că, din păcate, istoria gândirii teologice este, pe de o parte, un teritoriu puțin cercetat la noi, pe de altă parte pentru faptul că Teologia generației Supplexului nu a fost înțeleasă în coerența sa cu întreaga mișcare culturală iluministă.

În celebra sa **Elegie**, Șincai are o cu totul altă ierarhie a propriei sale opere, ierarhie în care activitatea sa teologică ocupă un loc central. Amintește toate lucrările teologice care i-au apărut, **Catehismul cel Mare**, Blaj, 1783:

*Eu am făcut pentru nația mea cultură și cinste
 Iată scosesem Gramatica mea¹ și ale mele Principii²
 Și abecedarele două, normatice intitulate³
 Am dezvoltat și Doctrina lui Crist⁴ mai pe larg decât fuse
 Cartea aceasta laudată cândva românilor noștri,
 O Aritmetică⁵ lipsea în Școlile țării
 M-am ostenit ca s-o fac și pe asta din nou.*

Total necercetat până acum a rămas manuscrisul lui Șincai **Adunarea dogmelor credinții cu însemnări de folos pentru cei ce acum în grija sufletească din mai mulți teologi culeasă și pe scurt alcătuită la anul 1815⁶.**

Având ca motto un text din **Epistola către Coloseni** a Apostolului Pavel (1, 9-10): „Din ce zi am auzit nu începeam pentru voi rugându-ne și cercând ca să vă umpleți de cunoștința voii Lui, întru toată înțelepciunea și știința duhovnicească ca să umblați voi cu vrednicie Domnului spre toată plăcerea, întru tot lucrul bun făcând roadă și crescând întru cunoștința lui Dumnezeu⁷”.

Cuvântul înainte al manuscrisului ne oferă o primă surpriză: „*Se ivește la lumină a cârticea în care să cuprind adevărurile credinții cu însemnări și luări-aminte moralicești din dogme următoare. În Domnul mă voi bucura, de am putut prin această cârticea da ceva lumină pentru cunoștința credinței celei adevărate, dară totuș nu sânt fără de frică că voiu cădea supt țensura și judecată a bărbăților învățați și iscușiți în cea de Dumnezeu grăitoare știință*”. Este vorba, deci, de un text pe care Șincai îl pregătea pentru tipar, ignorat complet până acum de cercetările referitoare la viața și activitatea sa. Justificarea adusă este cea care rezona cu întreaga activitate de până acum a lui Șincai și cu profilul său iluminist: „*Nu îndrăznirea oarbă, nici încreaderea sau pofta laudei cea urăcioasă m-au împins la acest lucru, ci porunca arhierului meu fierbinte iubirea neamului meu*”. Căci, pentru Epoca Luminilor, și teologia era un mijloc de luminare și de ridicare a neamului său: „*Doresc, adevărat, oarecând și el să vină în câțava măsură la asemănarea altora neamuri între care nemernicim*.”

Teologia îi apare lui Șincai ca fiind o știință supremă a înțelegerii omenești a universului: „*Religia este sfântă unire cu Dumnezeu, a căriia legătură este Hs, Mijlocitoriul între Dumnezeu și între oameni (1 Tim. 2,5), roada ei spre sfințirea noastră, iară sfârșitul viața vecinică (Rom. 6,22). Că toate ceale ce cuprinde în sine religia așa sânt de trebuincioase creștinului, cât nimene nu-l poate scuti de deatoria a o învăța*”.

1. *Elementa linguae Daco-Romanæ sive Valachicæ*, ed. I, împreună cu Samuil Micu Clain, Viena, 1780, ed. a II-a Buda, 1805;

2. *Prima Principia Latinae Gramaticæ*, Blaj, 1781;

3. *ABC sau Alfavit*, Sibiu, 1783; *ABC sau Bucoavnă*, Blaj, 1789;

4. *Catehismul cel mare*, Blaj, 1783;

5. *Îndreptare către aritmetică*, Blaj, 1785;

6. Păstrat în colecțiile Bibliotecii Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române sub cota ms. rom. 493, manuscrisul conține 260 de file de 20x25 cm scrise pe amândouă părțile;

7. Citat după *Biblia trad. Samuil Micu, Blaj, 1795, Noul Testament*, p. 185.

Dar Șincai, asemenea unei întregi teologii din Epoca Luminilor, pledează pentru o teologie rațională, respingând-o pe cea mistică: „Acesta” (N.N.: teologia rațională) *sloboade raze strălucitoare, cu care mintea ca întru amiazăzi vede tot adevărul și mișcă inima a dori a nădăjdui statornice și mai adevărate bucurii decât aceale, pentru care aici înzădarnică osteneală punem. Toată alcătuirea ei este minunată și mai presus de fire, dară cu dumnezeiască înțelepciune așa togmită ca lesne să se poată învăța și dorita fericire a sa dobândi.*”

Scopul oricărei acțiuni umane era, conform opiniei iluminiștilor, obținerea fericirii, iar teologia este una din căile pentru obținerea ei: „Mintea omului fireaște cearcă adevărul, voia fericirea dorește, dară nici mintea și toate aducul la cunoștința cea trebuincioasă, nici voia la fericirea cea dorită, fără mijlocirea religiei”. Dar nu respinge, și aici ne relevă adevărata sa față de iluminist, rolul științelor în cunoașterea umană; acestea acoperă anumite spații ale universului sensibil, în timp ce teologia, văzută ca un fel de filosofie religioasă, dau imaginea de ansamblu: „multă știință, muzica, gheometria, astronomia și altele ca acestea, cu care mai întâiu omul să deslipește pe ceale sâmtătoare și să învață a cugeta de ceale înțelegătoare; iară cea de Dumnezeu, ființa cea preste toate nentorcătoare și fără de sfârșit cuvântătoare filosofie, ce vrea altă, fără inimă primitoare de învățătură”.

Cele două nivele de cunoaștere: cel științific și cel teologic nu se exclud în concepția lui Șincai, în perfect acord cu imaginea Epocii Luminilor despre relația teologie-știință: „A ști ce trebui să crezi și să faci ca un creștin este nu numai de folos, ci cu totul de lipsă. De învățăm a lucra pământul, de ne străduim a învăța meșterșuguri pentru agonisită vremelnică și traiu mai bun ce nevointă, ce osteneală să nu punem, ca să dobândim știința aceea, carea negreșit ne duce la veacinică fericire”.

Cum concepe Gheorghe Șincai teologia ne-o mărturisește el singur, polemizând cu manualele catehetice rigide; pentru el teologia trebuie să fie o dezvoltare sistematică și rațională: „Nu este de lipsă fieștecăruia theologia cea mai înaltă, dară nici e îndestul, mai ales păstorilor, un săc, fără măduva din întrebări și răspunsuri cu aceleași cuvinte însărcinat catehism, acesta numai lipsa ce mai de pre urmă plinește. Lucrurile ceale dumnezeiești trebuie mai pe afund a le cunoaște. Că după măsura cunoștinții să cumpănească dragoste. Au poți lucrul necunoscut să-l iubești au să te desfetezi în umbrirea icoanei mai înainte de ce s-au zugrăvi? A lucrului necunoscut, nici un dar, a celui puțin cunoscut, puțină și trecătoare poftă. Pre Dumnezeu făcătorul nostru cel de pre urmă și preste toate, fără de carele nime fericit nu poate fi, a-l iubi din toată inima și Scriptura poruncește și mintea sănătoasă ne învață, nime nu zice că nu e deatori au nu vrea să-L iubească, dară mai nime nu oftează după aceale mijlociri din care porceade și crește iubirea de Dumnezeu”. Și, dezvoltare logică a unui raționament iluminist, mintea umană este văzută nu numai ca o oglindire a divinității, ci chiar ca o parte a ei: „Această neștiință nu e după firea cea dintâiu dreaptă, cu carea am ieșit din mâna lui Dumnezeu! Ci cea după cea stricată cu păcatul și mai ales pofta păcatului. Cât este de lipsă a să scoate de supt tirăneasca stăpânirea ei. Numai acela nu vede, carele mai vrea togma ca calul și ca mășcoiul a să purta de poruncile ceale necuvântătoare decât a să povățui de minte, carea, așa zicând, e o părțica a

înțelepciunii lui Dumnezeu și s-au dat omului spre osibirea lui de dobitoacele ceale fără de minte, ca fiind dăruit cu cuvântare, peste făpturi să stăpânească și Făcătorului său supus pentru făpturile ceale multe să-i mulțamească, să-i slujească și să-l laude". În timp ce științele au un teritoriu limitat de cunoaștere, teologia dă imaginea de ansamblu; ea, însă, nu este o știință în sine, ci una cu un profund aspect social, modelând comportamentul individului între semenii săi: „Sânt nește științe, care nu ne strică nimica. Că ce pagubă am de nu știu musica, gheometria, astronomia? Sânt altele, care îmi aduc nu puțină pagubă: de sânt neguțătoriu și nu cunosc negoțul bine, au nu îndestul știu purta, de sânt lucrătoriu de pământ și nu știu când și cum să lucru, mult pierd, mult mă păgubesc. Dară aceaste stricări, pierderi, pagube nu sânt nimic pe lângă paguba aceea carea îmi vine din necunoștință de Dumnezeu și din neștiința deatorilor mele cătră Dumnezeu, cătră mine însuși și cătră deapropoale".

Teologia, văzută ca un mijloc pentru asigurarea fericirii umane, este nu în concurență cu alte științe, ci complementară, și, în același timp, un fel de corolar al cunoașterii umane: "Deci firea mea zice ca să leapăd neștiința și nu numai să învăț orice știință, ci aceea fără de care nu pot fi nicidecum fericit. Acum alte științe pot statul meu în viața aceasta a-l face mai bun, măcar că nu totdeauna îl fac, iară cunoștința lui Dumnezeu și a lui Is. Hs. este acea știință fără de carea nu pot fi fericit și carele negreșit îmi câștigă viața de veaci, precum Însuș Mântuitorul ne învață" iar teologia profesată de iluminiști (și în cazul nostru și de Gheorghe Șincal), se opune violent misticiei, apropiindu-se de știință: "Deci, cât este de păgubitoare neștiința, atâta și încă mai mult este de lipsă știința ce să crezi și să faci ca creștin ca să fii fericit", inclusiv considerând teologia ca supunându-se regulilor generale ale oricărei științe: "Precum mai sus am adus aminte, nu de altă, tot creștinul să aibă înaltă cunoștință a lucrurilor celor dumnezeiești, dar totuș de ajuns, 'Ca să poată avea bine întemeiată evlavie și să nu fie prunci învăluindu-să și purtându-să de tot vîntul învățăturii întru amăgitura oamenilor' (Efes, 4, 14)".

Ca atare, relația de cunoaștere pe care o stabilește această teologie de tip iluminist între individ și divinitate este una contractuală, din "contract" nelipsind aspectul social al ființei umane, individul trebuind "să știe deatoriile statului său în carele i-au pus purtare de grije cea dumnezeiască. Dumnezeu toate cu preaînțelepte le-au făcut și fieștecăruia făpturi i-au dat loc în plinirea lumii, dară mai ales cei cuvântătoare și volnice, carele au dobândit, i-au pus deatorii, a căroră plinire ca a celor de Dumnezeu rânduite, la Dumnezeu (prin darul Lui) câștigă vreadnice în cunoștință, iubire și întru amândoa soțietățile, cea bisericească și cea politicească bună rânduială aduce și pentru aceea și din afară la iubitorii de fapte bune laudă și cinste dobândește". Automat, aceste datorii sunt repartizate direct proporțional cu poziția cuiva în ierarhia bisericească, cei aflați în poziții mai înalte având sarcini sporite: „De la aceștia așeaptă norodul cel flămînd și sănătos mîncare și băutură duhovnicească. Aceștia pot, de vor vrea, aceștia trebuie, de vor socoti la ce sânt chemați a lumina pre cei întunecați și cu mîngăioase învățături, muștrări, cercetări și îndemnări să deștepte pre ce dorm în gura morții. Din plinirea direcătoriei aceștia au din lăsarea sa mîntuirea au osândirea multora, cu a căroră mîntuirea au osândirea împreună mîntuirea au osândire a păstoriului căruia

s-au încredințat sufletele ceale cumpărate cu mare preț". Și această sarcină nu este ușoară, din moment ce Șincai o compară cu o călătorie în labirint: „În labirint te-ai băgat, oricine ești cel ce ai primit grija sufletească, trebuie să te pierzi, trebuie să te osândești, au așa să poți purta Domnului, care este încredințată grijii tale, așa să o [sic !] povățuiești ca să mântuiască."

Intenția de simplă traducere a unei cărți s-a convertit într-o lucrare originală, care, păstrând structura cărții propuse spre tălmăcire, a fost redactată în întregime de Șincai, adaptând-o nevoilor Bisericii Greco-catolice: „*Dintru acest sfârșit mi s-au poruncit mie ca pe scurt să culeg dogmele credinții în limba românească pentru învățătura preoților, carii alte limbi nu înțeleg. La această treabă mi s-au dat și autor ca dintr-acesta să încerc, dară am socotit mai bine a fi să cerc și întru alții, nădăjduind că unele adevăruri mai clar și mai bine întărite oi zice. Deci din cartea care mi s-au poruncit a o întoarce, rândul materiilor am ținut și am scos învățături moralești, supt nume de înșămări, iară dogmele din mai mulți le-am cules și unde au fost de lipsă, ceva, pre multe despre taine grăind, după rânduiala Bisericii Răsăritului am așezat".*

Șincai nu spune clar care este lucrarea care a stat la baza manuscrisului său, citarea cărții abatelui Francois-Philippe Mesengui, **Tâlcul învățaturii creștinești**, nu îndreptățește să credem că aceasta este sursa de la care a pornit lucrarea sa. În Fondul Blaj a Filialei Cluj-Napoca a Bibliotecii Academiei se păstrează mai multe ediții franceze și germane ale ei. **Auslesung der christiichen Lehre**, Bd. I-II, Wien, 1781; **Exposition de la doctrine chretienne**, Cologne, 1758, idem, Paris, 1777; **Exposizione sulla dottrina christiana**, Venezia, 1761, toate fiind în fondul de carte bazilitan, deci accesibile lui Gh. Șincai în perioada sa blăjeană. Figura lui Mesengui (22 aug. 1677- 19 febr. 1763) este una de excepție în teologia franceză și europeană a secolului al XVIII-lea, fiind unul din principalii exponenți ai jansenismului, urmaș al celebrului Rollin și colaborator apropiat al unui alt mare jansenist al epocii, Coffin, care a fost obligat să demisioneze din orice activitate publică datorită ideilor sale janseniste, trăind ulterior retras. Operele sale s-au bucurat de un deosebit ecou între contemporanii săi. Mai rămâne o singură întrebare, cine este vlădicul care i-a ordonat lui Șincai traducerea textului: cu precizie nu Ioan Bobb - el însuși traducător al unei învățături catehetice cu care Șincai polemizează în subtext - ci Samuil Vulcan, persoană mult mai deschisă spre ideile timpului său.

Terminată cu un an înaintea morții lui Șincai, **Adunarea dogmelor credinții cu însemnări de folos**, a cunoscut soarta ingrată a unei mari părți din opera învățatului iluminist, fiind, până acum, total ignorată de cercetarea noastră. Manuscrisul lui Șincai, ca atâtea altele, nu au avut șansa tiparului. Rămâne ca o cercetare ulterioară să ne ofere argumentele pentru o eventuală, tardivă editare.

**GHEORGHE ȘINCAI: „L'ASSAMBLÉ DES DOGMES DE LA CROYANCE
AVEC DES NOTES UTILES” MANUSCRIT INÉDIT**

Résumé

L'auteur de cet article apporte dans le premier plan une oeuvre théologique inédite, manuscrit, qui a été écrit par Gheorghe Șincai, le théologue - historien - maître d'école, très connu par ses oeuvres historiques (par exemple: La Chronique des roumains ...), linguistiques (par ex. Elementa linguae Daco-Romane sive Valahicae) etc.

Gheorghe Șincai a étudié l'histoire du pensée théologique. Donc, dans l'oeuvre mentionné dans le titre de cet article est présenté le théologue Șincai, qui considère la théologie raisonnable et il n'accepte pas celle mystique.

Dans son manuscrit, Gheorghe Șincai relève le rôle des sciences pour connaître l'humanité, la théologie est considéré une philosophie religieuse. Gheorghe Șincai croit que les deux niveaux de „connaître” sont: scientifique et aussi théologique.

Le manuscrit contient l'idée que la théologie donne l'image générale de la connaissance. La théologie ne concourt pas avec les sciences, il les complète. Ce manuscrit de Gheorghe Șincai n'est pas une simple traduction religieuse, elle a beaucoup d'idées originales.

L'auteur de l'article nous présente les oeuvres de la littérature religieuse universelle qui ont été rédigées dans le XVIII-ème siècle et qui ont été connues de ce grand intellectuel roumain de Transylvanie qui a appartenu à la génération des Lumières.

PETRU MAIOR-PRECURSOR AL ROMANTISMULUI

Laura STANCIU

Într-o manieră nuanțată, neignorând maturitatea, de ansamblu a demersului¹ istoriografic al lui Petru Maior, îndeosebi, deschiderile spre curentele de idei europene, precum și contribuția sa la progresul ideatic, metodologic general al științei istorice românești, se impun a fi găsite și definite, nu doar trăsăturile caracterului intim, parțial romantic, ale istoricului, ci, îndeosebi, manifestările, ca atare, ale ecourilor noului curent cultural, în opera lui, pentru a surprinde atmosfera intelectuală, a unei epoci.

Petru Maior a abordat istoria într-o manieră nouă, mai erudită, mai critică, creând o optică istorică proprie, prin analiza selectivă a știrilor,² prin utilizarea a noi surse informaționale,³ prin contribuția adusă la recristalizarea conceptului de națiune.⁴ Toate înnoirile respective au contribuit la o reconsiderare metodologică a scrisului istoric românesc făcând posibilă trecerea de la iluminism la romantism.⁵ Raportul influențelor celor două direcții, încă simultane, în cazul lui Petru Maior, - *iluminism-romantism* - este, deocamdată, greu de stabilit, pentru că, în scrisul istoric maiorean, ele au constituit, realmente, două atitudini complementare, care au servit aceleiași cauze, cea a emancipării naționale⁶.

1. Prin operele lui Gheorghe Șincai, Samuil Micu și Petru Maior s-a realizat "(...) saltul de la narațiunea cronicărească la istoriografia modernă (...)", la Livia Todoran, *Cărți ale iluminiștilor transilvăneni în Biblioteca județeană Mureș*, în Vatra, 15, nr. 5, p. 170/A; Asupra ambiguității termenului "modern" au avut loc ample discuții la: Alexandru Duțu, *Explorări în istoria literaturii române*, București, 1968, p. 130-138, și, mai ales, la Alexandru Zub, *Sur la modernité de l'historiographie roumaine au XVIIIe siècle*, în RESEE, 1980, 18, nr. 2, p. 347-348.

2. Ștefan Pascu, Eugen Ștefănescu, *Istoriografia modernă a României. Încercare de periodizare și fixare a principalelor curente și tendințe*, în Studii. Revista de istorie, nr. 1, 1964, p. 113-158.

3. *Ibidem*.

4. *Ibidem*.

5. Dumitru Ghișe, Pompiliu Teodor, *Petru Maior: Aufklärung und Nation*, în *Enlightenment and Romanian Society*, Edited by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1980, p. 260; Idem, *Fragmentarium iluminist*, Cluj-Napoca, 1972, p. 211; Pompliu Teodor, *Petru Maior - 150*, în Tribuna, XV, nr. 8, 1971, p. 12.

6. Vezi Mircea Angheliescu, *Preromantismul românesc (până la 1840)*, București, 1971, p. 247.

Efervescența creatoare, căutarea pasionată a datelor în domenii de investigație cât mai variate și a soluțiilor menite să deschidă noi perspective societății românești, au caracterizat atmosfera romantică ulterioară a culturii românești,⁷ prefigurată de către Petru Maior, prin smulgerea din inerție și stimularea patriotismului, mobiluri atitudinale și conduite des întâlnite printre istoricii romantici europeni⁸.

Istoria pentru începutul românilor în Dachia (...) a dobândit, evident, noi dimensiuni. Problematika tratată omogen, până la acea dată, s-a diversificat amplu, a început să se îndrepte spre îmbrățișarea unui concept nou al totalului, prin analizarea datelor de arheologie, de disciplinele auxiliare istoriei (epigrafia, numismatica), de filologie,⁹ de istoria bisericii¹⁰.

Iată de ce, lucrările lui Petru Maior au fost apreciate, încă din epocă, nu simple cărți-obiect ci, în mod firesc, purtătoare ale unor idei progresiste pentru momentul istoric în care au fost lansate,¹¹ conferindu-le acestora o tentă polemică, politică, fapt de care romantismul românesc a beneficiat din plin.

Maior, de la care s-a revendicat prin romantici "(...) studiul cuprinzător al poporului cu viața lui spirituală (...)",¹² a circumscris, din nou, aria de investigație în timp și spațiu, a istoricului, mobilizându-l la omnicuprindere. El însuși, s-a inserat într-o tradiție de gândire,¹³ care a pus în mișcare forțe ce preexistau, element mai degrabă romantic, prin abordarea și argumentația sa asupra originilor,¹⁴ elucidând toate fațetele chestiunii, cursiv și încheat.

Iată de ce, cu toate că a dorit să-și limiteze perioada de investigație la (...) **începutul românilor în Dachia**¹⁵ s-a lansat, cu verva-i caracteristică și în redarea unor aspecte, ale atmosferei și realităților evului mediu românesc, timpuriu și dezvoltat.

7. Paul Cornea, *Originile romantismului românesc, Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, București, 1972, p. 473.

8. Jerzy Topolski, *Metodologia istoriei*, Traducere de Aura Țapu, București, 1987, p. 79.

9. Vezi Sextil Pușcariu, *Părerile lui Petru Maior despre limba română*, în AIIN, Cluj, I, 1921-1922, p. 110: "(...) spirit critic și creator în același timp, el vede drumuri nouă, pe care pășește hotărât (...)".

10. Vezi Maria Protase, *Prefața în Petru Maior, Scrieri*, vol. 1, Ediție critică alcătuită de Florea Fugariu, Prefață și tabel cronologic de Maria Protase, București, 1976, p. 178: "**Istoria pentru începutul românilor în Dachia**, unde faptul de istorie bisericească reprezintă doar un auxiliar al argumentării, și **Istoria bisericii românilor (...)** cuprinzând referiri firești, strict necesare, la istoria politică sau socială." Este o deosebire față de Micu ori Șincai, ce nu poate fi trecută cu vederea.

11. Vezi spre exemplificare: Mihail Kogălniceanu, *Ciorna unui discurs în Documente și manuscrise literare*, vol. II, București, 1969, p. 213-214; Iacob Mârza, *Un dascăl blăjan, lector al lui Petru Maior*, în *Apulum*, XXXI, 1994, p. 345-351; în aceeași ordine de idei, *Idem*, Orizont livresc iluminist în bibliotecă românești din Transilvania (mijlocul secolului al XVIII-lea - primele decenii ale secolului al XIX-lea), în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 461-463.

12. Pompiliu Teodor, *Petru Maior - 150 (...)*.

13. Vezi: Dumitru Ghișe, *Pompiliu Teodor, Petru Maior: Aufklärung (...)*, p. 277 și, în aceeași ordine de idei vezi: Alexandru Dușu, *Iluminismul sud-est european. Reconsiderarea unei probleme de istorie culturală*, în *Revista de istorie*, 28, 7, 1975, p. 1045.

14. *Ibidem*.

15. Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, în *Cuvânt înainte*, Postfață de Gavril Istrate, Iași, 1990, p. 7: "Cugetul meu iaste nu întreaga istoria românilor a o țese, fără cele mai virtos se țin de începutul / lor în Dachia (...)"

Astfel, cucerirea și colonizarea romană, determinantă pentru desfășurarea istorică ulterioară, *începutul* a devenit pretextul și antecamera evului mediu, fapt lesne recognoscibil, datorită preponderenței perioadei respective în economia și arhitectura lucrării.

Așa cum am văzut, Schlöezer a avut un rol important în formația intelectuală a lui Petru Maior, ori influența iluministului Schlöezer la Göttingen a culminat în perioada 1770-1780, perioada în care studiază la Viena și istoricul transilvănean, același moment suprapunându-se cu "zvâcnirea" **Sturm und Drang-ului**, prefațatorul romantismului¹⁶.

A fost o perioadă hotărâtoare pentru istoriografia europeană. Exemplul lui Voltaire s-a dovedit insuficient, pentru că istoria înțelegea să restituie trecutul național, proiectând trecutul în normele valabile în prezent. A apărut necesitatea unei istoriografii diferite de "Aufklärung"¹⁷.

Având în atenție spiritul general al timpului, când și-a scris opera, devine explicabilă modificarea, la Petru Maior, a opticii tradiționale, față de evul mediu, doar din perspectiva experienței (personale) contemporane a istoricului, în așa fel încât, observația și experiența, personale, au decis asupra ideilor primite, de la înaintași, și a erudiției înaușând concluziile.

Preocuparea pentru origini s-a extins, așadar, într-o manieră nouă și asupra evului mediu, trasat prin și cu ajutorul "eroilor", a căror experiență l-au marcat de la început: "Dintr-un felu de împărăție ca aceasta, de munți au fost romanii aceia (...) (n.n. care) dederă ajutoriu lui Glad, în Banat, asupra ungurilor. Asemene împărăție fu a strămoșului lui Menumorut din Bihor, a cărui șesurile cele de către Tisa le luase Atila, craiul hunilor (...). Ba și a împărăției aceia, a cării schiptru îl ținea Gelu atunci, cînd intra Tuhutum cu ostașii ungurești din Ardeal, asemenea fu începutul (...) "¹⁸.

Dar, sinteza lui Maior câștigă noi sensuri tocmai prin extinderea domeniului de cercetare dincolo de hotarele antichității, la lumea medievală, pe care o încorporează și o tratează potrivit cu noua sensibilitate a istoriografiei europene.

Preluând informația de la Anonymus, Maior a creionat starea găsită de către unguri la venirea lor în Câmpia Panonică. Dincolo de Dunăre se cristalizaseră formațiunile prestatale românești, era totodată, o Transilvanie, relativ bine populată, organizată sub conducerea "ducilor": Menumorut, Glad și Gelu.

Oprindu-se pe larg asupra personalităților, sub semnul existenței cărora a fost inaugurat evul mediu românesc, Petru Maior a ales aspectele semnificative, care-l clasau pe "erou" într-o anume categorie și ilustrau, astfel, istoria ca o pildă ("(...) au ținut bătălia ungurilor cu oamenii lui Menumorut doao spre zece zile"),¹⁹ fapt ilustrat prin cele trei subcapitole dedicate lui Menumorut, semnificative chiar și numai prin titlul lor **Menumorut au fost român, Răsboiul cel dintiiu al ungurilor cu Menumorut, și Al doilea rasboiu al ungurilor cu Menumorut**²⁰.

16. Georges Gusdorf, *Introduction aux sciences humaines*, Paris 1960, p. 477.

17. *Ibidem*.

18. Petru Maior, *op. cit.* p. 39.

19. *Ibidem*. p. 85.

20. *Ibidem*, p. 212-126.

De asemenea, contrazicându-l pe Anonymus, el a avut curajul să afirme și să argumenteze că "(...) duca Banatului, Glad, nu au fost bulgar"²¹ și că "(...) Gelu, duca românilor din Ardeal (...)"²² conducea pe blahi sau vlahi.

Polemizând în problema mult disputată a locuirii sau nelocuirii Transilvaniei, la venirea ungarilor în Panonia, Petru Maior s-a pronunțat, de fapt, împotriva inerției timpului său. Uimeau, îndeosebi, vehemența și siguranța afirmațiilor sale cu privire la chestiunea respectivă: "(...) românii au fost dincoace de Tisa, de la Someș, pre lângă Ardeal afară, întră Murăș și întră Tisa, până unde se afunda Murășul în Tisa, iară în stânga Murășului afară de Ardeal, până la cetatea Urșava, ba până la cetatea Horom. Și așa lăcuiorii împărăției lui Menumorut și ai împărăției lui Gad sau Glad, toți erau români"²³.

Păstrându-se în cadrele rigorii și obiectivității adevărului istoric, căruia i se face un adevărat cult pe tot parcursul cărții, Maior vine și cu adevărul subiectivității sale, cu adevărul temperamentului său patetic, iscoditor și neliniștit, un temperament de tip romantic. Însemnările acestui temperament se simt în fiecare fragment, în fiecare frază, așa cum cel al lui Bălcescu se simte în **Istoria românilor sub Mihai Viteazul** sau al lui Kogălniceanu în **Cuvânt de deschidere a cursurilor de istorie națională** (1843).

Iată cum, adevărul exprimat este înainte de toate adevărul lui Maior, "reînviat și redat prin focul temperamentului său"²⁴. Este o calitate majoră prin care opera depășește net istoriografia luministă, anticipând-o pe cea romantică.

Abordarea unității naționale românești, asupra căreia s-au oprit insistent romanticii, era anticipată de către Petru Maior, prin exemplificarea glorioaselor fapte de vitejie și ale românilor din Țara Românească și Moldova, iar limitelor sale, inerente epocii în care a trăit, le-au fost acordate circumstanțe atenuante de către urmași datorită devotamentului pentru țară, evident prin tonul profund patriotic, specific romantic.

Atunci când, în izvoare apăreau menționați și românii extracarpatici, care s-au opus cu armele năvălitorilor străini, istoricul prelua următoarea informație, oferind amănunte semnificative și în notele sale: "²⁵ (...) în anul 1330, sculându-se cu oaste mare Carol, craiul ungarilor, asupra lui Bazard sau Bajorad-Vodă din Țara Românească, într-tâta îl bătură romanii, cât nenumărată mulțime de armași unguri, de nemeși, de boiari mari căzură, și pre mulți din-trânșii robire: arme, cai mulți, bani, vistierie multă luând de la unguri"²⁶.

Pentru întregirea tabloului faptelor vitejești românești, din secolul al XIV-lea, Maior s-a oprit și asupra campaniei din anul 1368 condusă de către Nicolae, voievodul Transilvaniei, împotriva lui Vlaicu-Vodă. Atunci "(...) voievodul Ardealului cu toată oastea ungurească ce era cu el fu bătut de romani și ucis (...)"²⁷.

21. *Ibidem*, p. 127

22. *Ibidem*, p. 131.

24. Maria Protase, *Petru Maior, istoric: concepție și metodă în Studii. Revistă de istorie*, tom. 24, 1971, Nr. 2, p. 261.

25. Petru Maior, *op. cit.*, p. 251-253.

26. *Ibidem*, p. 89.

27. *Ibidem*.

Așadar, forma națională, pe care a îmbrăcat-o luminismul operei lui Maior, pe drumul deschis de S. Micu și Gh. Șincai, a fost o prefigurare a naționalismului romantic.

Este de amintit faptul că **Istoria pentru începutul românilor în Dacia**, nu numai prin titlul ei, dar chiar prin pledoaria-i intrinsecă, a iscat o adevărată obsesie a Daciei la romanticii noștri, evidentă chiar și numai prin titlurile unora din lucrările lor istorice. **Istoria românilor din Dacia Superioară** a lui Papiu - Ilarian; sau titluri de reviste: **Dacia literară**, **Magazin istoric pentru Dacia**, **Dacia**, **Dacia viitoare**; titluri de lucrări în versuri sau proză **Traian în Dacia**, **Traian și Dochia**, **Visul Dochiei**, **Raiul Daciei**, **Daciada** etc.

Problematica istorică rămânând aceeași - în perioada 1812, data apariției **Istoriei** (...) lui Maior, 1848 - istoriografia ca principal domeniu de expresie a politicului la noi, implică o continuitate de la raționalism la romantism, fără cunoscuta negație a romanticilor apuseni față de valorile iluminismului. Din acest punct de vedere Maior este mai aproape de Herder, chiar dacă nu avem însă dovada vreunei influențe, decât de Voltaire.

Odată cu întinderea în spațiu și timp a investigațiilor sale și bibliografia specifică evului mediu, utilizată de către Petru Maior s-a înmulțit. Apăreau, ca atare, citați, Miron Logofătul (de fapt informația îi aparținea lui Grigore Ureche), Felix Petancius, Turoczi, Laonicus Halcocondylos "atenianul", Filippus Callimahus, Petru Ranzanus, Bonfinius, Georgius Pray s.a. Abordarea, așadar a evului mediu clasic românesc (secolele XV-XVI) a presupus nu numai o amplă informație documentară, ci și mobilizarea unui anumit "pathos"²⁸ în redarea evenimentelor, tocmai datorită forței sugestive a perioadei respective, pe care o descoperă, nici mai mult nici mai puțin, decât reprezentativă în istoria românilor.

Prin intermediul personalității lui Ștefan cel Mare, "(...) voda din Moldova (...)",²⁹ a lui "(...) Vlad-Vodă din Țeara Românească carele fu poreclit Dracula (...)"³⁰ și a lui Ioann Corvin de Huniad, care "(...) fu făcut întâiu voivod a țarei Ardealului, după aceia fu înălțat a fi gubernator a toată împărăția ungarilor și împreună mai mare arhistrateg oștilor a toată Ungaria (...)",³¹ "eroi" ai timpului lor, Maior a avut posibilitatea și n-a scăpat prilejul să integreze istoria românilor în contextul istoriei universale. De asemenea, victoriile repurtate de români asupra lui Suleiman, Mahomed, prin participarea muntenilor și ardelenilor la lupta de la Nicopole, au prilejuit încercarea și reușita sublinierii importanței luptei românilor pentru apărarea creștinătății: (...). Ba și Mahomed, împăratul turcilor, încă au jeli moartea lui Ioann Huniad, măcar că i-au fost vrăjmaș, și cu puține zile înainte de moartea sa, la Bălgradu Turcesc, îl bătuse amar, și zicea (...). Că de când e lumea n-au fost supt stăpânitoriu, om ca Ioann Corvin"³².

Dacă un Voltaire arunca anatema asupra Evului Mediu, socotindu-l un ev barbar, atitudinea lui Maior se adaptează stărilor de la noi. Trecutul medieval rămâne în raport

28. Alexandru Dușu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700-1821)*, Studii și texte, București, 1968, p. 21.

29. Petru Maior, *op. cit.*, p. 19.

30. *Ibidem*, p. 90.

31. *Ibidem*, p. 115.

32. *Ibidem*, p. 92.

cu prezentul desigur în flagrantă inegalitate: asuprirea, lupte intestinale, superstiții, frământări confesionale dar și elemente de lumină: istoria luptelor pentru independență, luptele lui Ștefan, Mihai Viteazul, rolul nostru în apărarea civilizației europene. "Măreția" trecutului și "decadența" prezentului intervin ca un adevărat leitmotiv, asemeni istoriografiei romantice.

Spre deosebire de iluminiști, care au respins moștenirea culturală medievală în general, Maior, așa cum s-a mai relevat și-a cultivat interesul și asupra vieții spirituale (culturale).

Și cu ce personalitate culturală a vremii (secolele XV-XVI) și-ar fi putut ilustra demersul decât cu cea a celui, care a intrat în conștiința contemporanilor și urmașilor ca "Românul", Nicolaus Olahus, fapt și simbol prin excelență romantic.

Obligat, de polemicele purtate cu adversarii săi, să zăbovească mai mult asupra istoriei Transilvaniei, pe care a tratat-o, prin prisma naționalului, Maior a încercat să dea o replică **Notelor istorico-critice** ale lui Eder în care era vehiculată, cu privire la români, ideea unui popor lipsit de elite și deci lipsit de istorie³³. Astfel, istoricul a adăugat pleiadei sus citate: Ștefan cel Mare, Vlad Țepeș și Ioan de Hunedoara "(...) nemeși români ardeleni" cu rol în administrația regatului, cnezi români "(...) nemeșii carii sunt și dintre unguri și dintră români alcătuiesc una dintre cele trei națiuni unite sau primite (...) "³⁴.

O elită românească reprezentată prin Ioan Gheți "(...) dintru a căruia familie și acum spun că mai sunt nemeși români, în varmeghia Dobica, fu guvernator în Ardeal (...) "³⁵ Ștefan Ioșica: "(...) asemenea român fu canțelarius în zilele prințipului Sighismundus Bathory (...) "³⁶.

Considerându-l reprezentativ pentru o întreagă pleiadă de elite românești, Maior a completat datele referitoare la Olahus: "(...) din părinți români, născut la Sibiu, fu arhiepiscop al Strigoniului și al Ungariei canțelarus (...) "³⁷. O întreagă, deci, familie românească, la mijlocul secolului XVI-lea "cătore mijlocul sutei aceiași" - căci "(...) și frate-său, Mathei, era jude crăiesc de moșie la Ardeal în scaonul Sas Varos (...) "³⁸.

În istoria românilor, Maior a considerat epoca medievală ca un efort continuu al națiunii pe calea progresului civilizației și culturii, trăsături, de altfel, specifice istoriografiei romantice³⁹.

Conștient de tumura, pe care a înregistrat-o societatea medievală românească în secolul al XVI-lea, istoricul a explicat "pierderea" nobilimii românești prin oportunismul social al acesteia, care și-a găsit punctul de plecare și motivația în Reformă: "(...) nemeșii cei mai mari ai românilor, toți, din celălalt număr ai nemeșilor românești însă foarte mulți,

33. Împotriva acestei teze se pronunța chiar și Engel, vezi în acest sens: Grigore Ploieșteanu, *Mărturii privind ecoul în străinătate al Școlii Ardelene*, în *Vatra*, 1985, 15, nr. 3, p. 168/A.

34. Petru Maior, *op. cit.*, p. 93.

35. *Ibidem*, p. 116.

36. *Ibidem*.

37. *Ibidem*.

38. *Ibidem*.

39. Maria Protase, *Petru Maior, istoric (...)*, p. 263.

s-au alunecat la calvinie. Nice apoi aceia nu s-au mai socotit întră români, ci întră unguri până astăzi, ca când credința și însuși sângele neamului l-ar schimba (...)”⁴⁰.

Complexitatea problematicii, forța de simbol a secolelor XIV-XVI, prin angajarea și patriotismul tuturor românilor, l-au făcut pe istoric să regrete că, timpul (prea scurt) și ”peristasurile” (greutățile) îl împiedicau a se ”(...) îndelungi în treaba aceasta (...)”⁴¹.

Pe linia viziunii naționale românești a fost gândită și scrisă și **Istoria bisericii românilor (...)**: lupta pentru păstrarea ortodoxismului, lupta pentru independență a românilor sud-dunăreni, crearea și istoria instituțiilor *bisericii românilor*. **Despre episcopiile Țării Muntenesi, Despre episcopiile Moldovei, Despre episcopiile românilor în Ardeal**⁴².

Planul, ideile, argumentația *Istoriei bisericii (...)* sunt cele, care au fost formulate și vehiculate încă de un Samuil Micu sau Gheorghe Șincai. Petru Maior se remarcă punând ideile generoase ale secolului (galicanism, febronianism) în slujba edificării unei concepții naționale despre biserică, tocmai prin felul deosebit de înțelegere a istoriei bisericești.

Interesul pentru istoria medievală, selecția semnificativă a personalităților de excepție, la care s-a oprit, anticipau sau chiar deschideau drumul istoriografiei romantice. În același timp este semnificativ și faptul că personajele, respective ale evului mediu, aparțineau întregului spațiu românesc, simbolizând astfel unitatea istoriei românești, în final, această modalitate de tratare istorică constituind o expresie a ideii de unitate națională, care, deschideau epoca romantismului.

Trebuie menționat faptul că, ideea unei astfel de tratări unitare a istoriei evului mediu românesc reprezentată și marcată de personalitățile vremii nu e originală. Ideea s-a găsit atât la Micu, Șincai cât și la Budai-Deleanu. Spre deosebire de Maior, Șincai a realizat mai mult un repertoriu de documente, respectiv: date, fapte și nume⁴³ privitoare la istoria noastră de la anul 86 încoace, până la 1739, stabilind legătura între două moduri de a gândi și înfăptui lucrarea istorică, umanist și iluminist. Polemica lui cu adversarii este mai ales indirectă (deși nu lipsesc nici confirmările directe), lăsând să vorbească în primul rând documentul. Așadar într-o formă de nuanță umanist-medievală, Șincai a turnat, primul, un conținut raționalist⁴⁴.

Prin aria de cuprindere, prezentare și rațiunea abordării evului mediu românesc, Maior a dat dovadă de mai puțină erudiție decât Șincai dar a compensat prin originalitatea sa - spirit mai sintetic și mai predispus spre generalizări - abordând

40. Petru Maior, *Istoria bisericeii românilor*, în *Petru Maior, Scrieri*, vol. II, Ediție critică alcătuită de Florea Fugaru, *Biblioteca pentru toți*, București, 1976, p. 124.

41. Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor (...)*, p. 93.

42. Petru Maior, *Istoria Bisericeii Românilor / Acestor Dincoace, / Precum și Acelor Dincolo de Dunăre./ (...)* la Buda, În Crăiasa Tipografie a Universității din Pesta. Anul Domnului 1813, pp. 127-130.

43. Gheorghe Șincai, *Opere. Cronica românilor*, tom II, Ediție îngrijită și studiu asupra limbii de Florea Fugaru, Prefață și Note de Manole Neagoș, București, 1978.

44. Grigore Ploșteanu, *Propovăduitor al unității naționale Gheorghe Șincai*, în *Vatra*, nr. 2, 1979, p. 9; Dan Berindei, *Locul lui Gheorghe Șincai în istoriografia românească*, în *Revista Arhivelor*, XLII, 1979, nr. 2, p. 141.

aceeași perioadă, marcată de aceleași personalități, făcând însă, din aceștia eroi ai timpului lor, români ai pământului românesc.

Prin modul diferit de tratare a aceleiași materii, corelând faptele și personalitățile, prin problematizarea lor, prin credința în veridicitatea celor afirmate,⁴⁵ a prefigurat maniera istorică a romanticilor.

Cu Samuil Micu s-a făcut un nou pas în direcția sintezei istorice bine organizate și bine încheiate, întâia de altfel, din istoriografia românească. **Istoria și lucrurile și întâmplările românilor**, precum și cu **Istoria românilor cu întrebări și răspunsuri** (...).

De-a lungul întregii expuneri se manifestă tendința de integrare a istoriei Moldovei și Țării Românești, alături de a românilor din Transilvania într-o singură istorie a poporului român: "Românii în Țara Românească și în Moldova și după aceea (...) pururea au avut domnii săi (...). Mai pre urmă când turcii și Țara Ungurească o luaseră mai toată, mai bine au fost și lor să se puie supt birul turcilor ținându-și domnii, legile și sloboziile sale, care le-au urmat"⁴⁶.

De asemenea, Petru Maior a inaugurat tratarea istoriei românilor pe teme, istoria politică și bisericească considerând-o pe aceasta din urmă ca parte esențială spirituală, care a însoțit și influențat starea socială și politică a românilor de-a lungul evului mediu. Faptul respectiv, pe linia deschisă de Wolff, Baumeister prin intermediul contactelor cu S. Micu l-a diferențiat atât de Șincai, care plasa istoria bisericii ca parte a istoriei politice, cât și de Budai - Deleanu, care considera că istoria clerului și a bisericii nu se cuprindeau în istoria propriu-zisă, spunând: "(...) aceste lucruri nu țin de subiectul nostru (...)"⁴⁷.

Petru Maior ca și Budai-Deleanu s-au subordonat aceluiași comandament ale timpului, care cereau tratarea atât a originilor cât și a continuității, unității și a istoriei medievale. Cu toate acestea se impune o distincție și între cei doi moderniști ai Școlii ardelen. Budai-Deleanu a tratat mai sensibil și a dat o nouă dimensiune, mai erudită ideilor și manierei lui Maior vis-à-vis de personalitățile (lancu de Hunedoara "(...) merita pe drept cuvânt a fi numit erou al veacului său, zid al patriei (...)"⁴⁸ și istoria evului mediu românesc, obiectul narațiunii sale fiind mai vast.

Pe Ion Budai-Deleanu, corespondența ni-l arată în relații strânse cu Petru Maior. Era aici pe lângă "o chestiune de temperament"⁴⁹ și identitatea idealurilor urmărite. "Am înțeles eu aici - mărturisește Budai-Deleanu în **Epistolia închinătoare către Mitru Perea**, care însoțește ediția a doua a Țiganiadei – că și tu ai scris ceva foarte bun pentru Țigani care nu sunt decât românii, pentru care scrie urmărind - transfigurat în cuvinte menite să nu-l trădeze - același scop, mărturisit și de P. Maior în introducere la **Istoria pentru începutul românilor** (...) - "(...) fiind eu Țigan ca și tine, am socotit

45. Lucian Blaga, *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, Ediție îngrijită de George Ivașcu, București, 1966, p. 200-201.

46. Pompiliu Teodor, *Despre Istoria românilor cu întrebări și răspunsuri a lui Samuil Micu Clain*, în *Studii*, XIII, (1960), nr. 2, p. 203; vezi și *Idem*, *Samuil Micu, istoricul*, Teză de doctorat, Cluj, 1969.

47. Ioan Budai-Deleanu, *De originibus populorum Transylvaniae. Despre originile popoarelor din Transilvania*, Ediție de Ladislau Gyémánt, cu o Introducere de Ștefan Pascu și Ladislau Gyémánt. Note și traducere de Ladislau Gyémánt, vol. I, București, 1991, p. LXVI.

48. *Ibidem*, p. XLV.

49. Dumitru Popovici, *Literatura română în epoca "luminilor"*. Curs ținut la Facultatea de litere și filosofie din Cluj în 1938 - 1939, Cluj, 1939, p. 478.

cuvios lucru de a scrie pentru țiganii noștri ca să priceapă ce fel de strămoși au avut și să învețe a nu face și ei doară ne bun asemenea"⁵⁰.

Iată, așadar, similitudini dar și deosebiri între cei doi. Deosebiri ce-și aveau rădăcinile în contextul social politic diferit în care au trăit, fapt care a determinat și mediul cultural diferit în care s-au format.

După cum se știe, Ion Budai-Deleanu a frecventat cursurile școlii de la Göttingen, școală care s-a inspirat din Montesquieu, punând la loc onoarea valorilor tradiționale, munca lui Justus Möser sau a lui Burke, situându-se însă, în contextul mental al **Sturm und Drang**-ului (preromantismul german)⁵¹. Pe lângă filosofia wolffiană cunoscută atât de Maior cât și de Budai-Deleanu,⁵² acesta din urmă ia act și de filosofia kantiană, alături de Eftimie Murgu și Damaschin Bojincă,⁵³ de ideile revoluției franceze,⁵⁴ care toate au conferit demersului său mai multă dezinvoltură, marcat însă, și el, de un raționalism mai mult decât evident atunci când își susține ideile,⁵⁵ raționalism subordonat imperativelor epocii, ceea ce a făcut din Ioan Budai-Deleanu un preromantic, identificând și *punând în valoare anticipările romantice*. Spre deosebire de el, Petru Maior, care nu i-a contact direct cu mentalitatea și atmosfera preromantismului german ci doar cu influența lui asupra istoriografiei austriece, prin temele abordate și maniera inedită a viziunii, *a pefațat orientarea respectivă și sensibilitatea romantică*. Totodată prin reținerile sale, istoricul și-a avertizat contemporanii că sarcina depășea posibilitățile epocii sale, dar în același timp a reușit să prefigureze drumul de urmat în scrisul istoric. Pornind din acest punct și cunoscând opera istorică a lui Petru Maior, cel care a întruchipat crezul naționalismului românesc,⁵⁶ s-au revendicat și s-au format un Damaschin Bojincă, un George Bariț dar și un Kogălniceanu⁵⁷.

Istoria veacului al XVIII-lea rămâne ca viziune indiscutabil, o istorie preponderent politică scrisă pentru a lămuri masele și gravele probleme, care stăteau în calea emancipării poporului român. Așa a procedat un Șincai, așa îi cunoaștem pe Micu și Maior și așa a încercat să fie istoria plină de promisiuni a lui Budai-Deleanu - o pagină pătrunsă de spirit politic orientată împotriva detractorilor națiunii.

50. *Ibidem*, p. 480.

51. Georges Gusdorf, *op. cit.*, p. 375.

52. Avram Andea, *Cultura românească și filosofia kantiană în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Alla*, Cluj-Napoca, 1979, 22, p. 160-162, 157-158.

53. *Idem*, *Cultura românească și filosofia kantiană. De la luminism la romantism*, în Ziridava, 1981, 13, p. 265-267.

54. Ion Lungu, *Școala Ardeleană. Mișcare ideologică națională iluministă*, București, 1978, p. 11.

55. Paul Cornea, *Originile romantismului (...)*, p. 32.

56. Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. II, București, 1969, p. 203-212.

57. De la Damaschin Bojincă (vezi: Nicolae Bocșan, *Studiu introductiv în Damaschin Bojinca, Scrieri-de la idealul luminării la idealul național*, Timișoara, 1978, p. XXV-XXXIII) și până la un alt mare "ctitor" metodologic, Mihail Kogălniceanu, care ca și Petru Maior "a indicat drumul istoriografiei românești pentru un secol" (vezi, în acest sens, Mihail Kogălniceanu, *Opere. Scrieri istorice*, Ediție critică, Introducere și note Andrei Oțetea, București, 1946, p. 41), influența sa asupra lui George Barițiu (vezi Vasile Netea, *George Barițiu-viața și activitatea sa*, București, 1966, p. 34, 179, 181, 326, și George Em. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardelenice din secolul al XIX-lea*, vol. I, Cluj-Napoca, 1977, p. 225, *Ibidem*, vol. II, p. 157, 219) ca să ne rezumăm doar la câteva exemple.

Există și unele rădăcini istorice comune, surse de la care au plecat anumite atitudini sau idei, care se vor subsuma mai târziu fie iluminismului, fie romantismului după cum există și numeroase *consecințe practice*, care le despart.

Cert este că a existat o rădăcină filozofică, relativ îndepărtată, comună ambelor orientări, și aceasta este năzuința de eliberare, de emancipare fizică și spirituală a individului, a națiunii⁵⁸.

Așadar, orizontul bibliografic bogat și specific perioadei analizate, pasiunea și patriotismul, pe care-l degajau paginile dedicate evului mediu, militantismul și naționalismul operei sale sintetizate și esențializate apoi de cei pe care i-a format prin ideile directoare ale operei sale i-au conferit lui Maior rolul de precursor al romantismului în istoria istoriografiei noastre.

Dincolo de aprecierea și mărturiile contemporanilor, vis-à-vis de rolul **Istoriei pentru începutul (...)** în formarea generației pașoptiste, evidente prin însăși referirile făcute de un: Damaschin Bojincă,⁵⁹ Mihail Kogălniceanu,⁶⁰ Simion Bărnuțiu,⁶¹ Nicolae Bălcescu,⁶² Alexandru Papiu-Ilarian,⁶³ George Barițiu⁶⁴ în operele lor, precum și analizele făcute de Iosif Pervain în studiile sale,⁶⁵ rămâne de văzut modalitatea prin care Petru Maior devine - după expresia Mariei Protase - "ctitorul de conștiințe" al istoricilor romantici. A ilustrat ideologic și metodologic în scrisul său drumul de la informare - în atmosfera iluministă (Roma, Viena) - la formare și obiectivare, deschizând și lărgind

58. Mircea Anghelescu, op. cit., pp. 246-247.

59. Damaschin T. Bojincă, *Răspundere desgustătoare, la Cărtirea, cea din Hale în anul 1823 sub titlul Erweis das die Walachen nicht romischvher Abkumpf sind (...)* La care se adaugă *Arătarea cu Scriptoni vrednici de credință întărită: cum că Românii sânt adevărați Strănepoți a Romanilor, Întăiu latinește Țesută, iară acum în limba Daco-Romanească previtoare, tot de același autor (...)* La înalta *Tablă Cr. a Ungarii Jurat Nalaroș*. La Buda. În Crăiasa Tipografie a Universității Ungurești din Pesta, 1828, pp. 11-12, unde Bojincă omagiază cărturărește pe Maior cel "avuțit" și "înfrumusețat" cu "înțelepciune", cu "mari și late cunoștințe Istoricești".

60. Mihail Kogălniceanu, *Cuvânt introductiv la cursul de istorie națională. Rostit în 24 noiembrie 1843 (...)* în *Scieri alese*, Ed. a III-a, București, 1956, p. 220: "Maior de fericită aducere aminte, prin cartea sa despre începutul românilor, publicată pentru întâia dată la anul 1812, ca un nou Moisi, a deșteptat duhul național, mort de mai mult de un veac și lui îi suntem datori cu o mare parte a impulsului patriotic ce de atunci s-a pornit în tustrele provincii a vechei Dacii."

61. Simion Bărnuțiu, *Românii și ungurii - discurs rostit în catedrala Blajului 2(14) maiu 1848*. Cu o introducere și comentariu de G. Bogdan-Duică, Cluj, 1924, unde Bărnuțiu citează des și amplu atât **Istoria pentru începutul (...)** p. 51, cât mai ales **Istoria besericeii românilor** pp. 59-62.

62. Nicolae Bălcescu, *Opere*, Tomul I, Partea a II-a, Ediție critică adnotată cu o introducere de G. Zane, București, 1940, p. 125: "Știm toți cine fură cei dintâi apostoli ai românismului. Cine nu cunoaște numele glorioase ale lui Iorgovici, Șincai, Cichindeal, Klein, Lazăr, Petru Maior, cari prin școli, prin cultivarea limbii și a istoriei, puseră stâlpii de temelie ai naționalității române și propagară ideea unității sale?"

63. A. Papiu Ilarian, *Istoria Românilor din Dacia Superioară*, Tom. I, Ed. a II-a, Viena, 1852, păstrează planul cronologic și tematic al Școlii Ardelene.

64. George Barițiu, *Parți alese din Istoria Transilvaniei*, vol. I, Sibiu, 1889, p. 614: "(...). Unului dintre aceia traduse istoria lui Maioru în limbă maghiară; ceilalți se înfierbântau dintr'unu oraclu despre originea și de totu trecutul națiunei romane."

65. Iosif Pervain, *Petru Maior în conștiința transilvănenilor din generația de la 1848*, în *Tribuna*. XV (1971) nr. 10, p. 14; *Petru Maior în conștiința generației pașoptiste din Principate*, în *Vatra* (I), 1971, nr. 2, p. 15.

drumul istoriografiei romantice, lucru pe care am încercat, de altfel, să-l surprindem în paginile de față.

Cu 1821, ideile lui Maior încep să se permanentizeze în conștiința posterității⁶⁶. Audiența lor denotă, până la 1848 două mari etape (în rândul preromanticilor și a romanticilor), cea de-a doua traversată de reeditarea **Istoriei pentru începutul românilor (...)**. Cei ce continuă să scrie după moartea lui Maior au reluat nu întâmplător, istoria originilor, explicitând-o pe probleme, "pe măsură ce ideile naționale cuprind viața politică europeană"⁶⁷. Fenomenul se explică prin concordanța dintre conținutul ideatic al operei și "spiritul veacului dominat de ideea națională"⁶⁸. Ceea ce și asigură succesul "lucrării în care românii (...) (își regăsesc) (...) aspirațiile"⁶⁹.

Până la 1829-1830, "răstimp de mucenicie"⁷⁰ au fost suportate atacuri mai degrabă răuvoitoare față de autor decât obiective. Lui Ioan Bob sau J.B. Kopitar, li se adaugă și Sava Tököly. Polemicile nu se închid dar ținuta lor decade.

Ajuns în contact cu așa-zisa "cîrtire din Halle", „cea spre defăimarea Românilor țesută”,⁷¹ Bojincă s-a hotărât asemeni predecesorului său, să demaște injurioasele contradicții ale lui Tököly privitoare la istoria românilor, la care Tököly a răspuns printr-o ediție bilingvă, germano-română, lărgită, a lucrării sale. Ca și Maior în polemicile sale, Bojincă își discreditează dintru început adversarul, punând în lumină mobilurile ascunse ale afirmațiilor "cîrtitorului" interesat și surprinzând cu ironie contradicțiile logice din demonstrația "filozofului din Halle"⁷².

Bojincă susține exterminarea sau readucerea la sclavie a dacilor după cucerirea romană și originea românilor din coloniștii romani atât în nordul cât și în sudul Dunării. Invocă în favoarea romanității, alături de mărturia autorilor favorabili acestei poziții, de la Cantemir la Griselin, argumentul caracterului latin al limbii, precum și al asemănării datinilor și obiceiurilor românești cu cele romane.

Mult spațiu consacră combaterii afirmațiilor tököliene privind semnificația numelui de "vlah", susținând, pe urmele lui Petru Maior, că slavii ce poartă acest nume sunt de fapt români ce și-au uitat limba. E afirmată cu hotărâre și ideea unității poporului român, numele purtat în diferitele provincii reflectând doar locul de baștină și nu originea distinctă. Se reia ideea scrierii latine până în timpul lui Alexandru cel Bun și se argumentează cu datele lui Maior, existența unor cărți românești, încă din secolul al XVI-lea. Autonomia românilor e dovedită prin prezența lor în Transilvania la venirea maghiarilor, iar anterioritatea în părțile apusene, față de sârbi, prin pomenirea românilor în articole de legi elaborate de dieta Ungariei în secolul al XVI-lea.

Pentru Bojincă cartea lui Maior etalonează dezvoltarea științei istorice la români, așa cum "lămurit poate tot cetitorul cunoaște"⁷³. Pornind de aici și referindu-se mereu

66. Maria Protase, *Petru Maior - un ctitor de conștiințe*, București, 1973, p. 300.

67. D. Ghișe, P. Teodor, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, 1972, p. 300.

68. *Ibidem*.

69. *Ibidem*.

70. Iosif Pervain, *Petru Maior în conștiința transilvănenilor (...)*, p. 14.

71. Damaschin Bojincă, *op. cit.*, p. 7.

72. *Istoria literaturii române. De la Școala Ardeleană la Junimea*, II, București, 1968, p. 120.

73. Damaschin Bojincă, *op. cit.*, p. 4.

la **Istoria pentru începutul (...)**, Bojincă mărturisește un devotament integral pentru activități din care "Naționaliștii să culeagă fructuri nutrețe"⁷⁴ însoțindu-l cu o mândrie deosebită față de "rădăcina și trupina"⁷⁵ neamului, pe drumul istoriografiei preromantice.

Susținător a lui Maior, aprins de elanuri similare, Teodor Aaron a înscris pe dosul foi de titlu a **Apendiceii** sale, motivul atât de vehiculat de mentor: "A istorii laudă cea mai mare e adevărul"⁷⁶.

Apendicea, tipărită în 1828, completează și reactualizează **Istoria** lui P. Maior, în chiar dimensiunile și înțelesurile ei fundamentale. Propunându-și dezvoltarea ideii lui Petru Maior, privind menținerea legăturilor între nordul și sudul Dunării în secolele următoare retragerii aureliene, Teodor Aaron invocă o serie de noi mărturii privind expedițiile unor împărați romani și bizantini în nordul Dumării, până în secolul VII și subliniază menținerea schimburilor comerciale între Dacia stăpânită de barbari și regiunile sud-dunărene. Reluând o idee, pe care am întâlnit-o și în opera lui Șincai, Aaron susține împrăștierea și întărirea elementului roman din Dacia prin trecerea în nordul Dunării, după venirea bulgarilor, a unui însemnat număr de români. Contribuțiile documentare ale lui T. Aaron sunt reluate și utilizate de Eftimie Murgu în lucrarea sa de combatere a punctelor de vedere exprimate de Sava Tököly.

Forma și măsura realizării țelului suprem al strădaniilor cultural-naționale ale momentului le "mărginește cu obediență după crezul lui Maior: "(...) această scrisoare cuprinde în sine cercarea despre începutul și nașterea Ghintei românești din Romani adevărați, care înaintea Romanilor celor două de amorul Nații, întru atâta e mai vrednică de luare aminte, încât sporii și meargerea înainte spre polirea și iscusirea Nații noastre, prin disărtății și cuvântări istorice foarte se ajutorează"⁷⁷. Transpare, în același timp, răsufletul înnoitor al unei puternice sensibilități față de "mai marii noștri romani"⁷⁸ și "fericitele timpuri trecute",⁷⁹ asemeni ideologiei preromantice europene (**Sturm und Drang**).

Murgu, ca și Bojincă sau Teodor Aaron, a fost element component al curentului național prerevoluționar românesc de la Buda, ce și-a maturizat manifestările nu atât în adâncime cât în amplitudine, resimțind pentru un timp și stimulul renașterii similare a maghiarilor.

Replica lui Murgu nu numai că a continuat demonstrativ pe Bojincă completându-i suspensiile programatice, dar a introdus un *alt spirit*. Eftimie Murgu, tributar și el, în concepția istorică și în materialul documentar, destinat fundamentării acesteia, operei lui P. Maior, demonstrează disponibilități pentru lărgirea sferei argumentației spre domenii, care reflectă o viziune influențată de o bază filosofică mai avansată și de o stare de spirit ce poartă amprenta romantismului. Pe linia filozofică Kant-Krug, care va direcționa

74. *Ibidem*, p. 7.

75. *Ibidem*, p. 3.

76. Teodor Aaron, *Scurtă apendice la Istoria lui Petru Maior care prin adevărate mărturisiri a mai multor scriitori vechi, începutul Românilor din Romani adevărați la mai mare lumină îl pune. Țesută de (...) Kurzer Unhang zur Walachischen Geschichte des Peter Major*. La Buda, cu tipăriul K. Universității din Pesta, 1828.

77. *Ibidem*, p. 9.

78. *Ibidem*, p. 5.

79. *Ibidem*.

orientarea generației intelectuale române de după 1830, Murgu vorbește despre oameni ca "persoane morale", care, ca o condiție a fericirii, virtuții și culturii lor, trebuie să-și cunoască originea propriei națiuni. Identitatea națională se definește prin limba, datinile, obiceiurile și numele unui popor. În cazul limbii române, Murgu constată că terminologia indispensabilă în viața socială este latina. Un al doilea element, care atestă originea latină, este comparația cu celelalte limbi romanice, ceea ce vădește convingător o structură gramaticală similară. În rest Murgu se situează pe poziția lui Maior privind latina populară ca bază a limbii române și particularitățile față de latina clasică, explicabile prin această descendență.

Referitor la numele de "vlah" și "roman", Murgu susține că acestea reprezintă argumente definitorii ale originii românilor, în sensul subliniat de Maior și Bojincă. Pe aceeași linie a argumentației lui Maior, Murgu s-a pronunțat pentru originea romană, continuitatea în nordul Dunării, identitatea de origine și neam a tuturor românilor din nordul și sudul Dunării, prezența lor în Transilvania și Banat înaintea celorlalte popoare ș.a.

Aceasta îl dovedește un "polemist de forță",⁸⁰ de talia lui Maior, deși a uzat de alte mijloace (aparținând romantismului revoluționar, democratic). El nu a analizat numai texte cu metoda istorico-critică, ci "cugetă filosoficește, interesant, viu"⁸¹. Fondul său ideatic, filosofic a nutrit profund atât, revolta națională, cât și pe cea democratică interioară.

Între "notele caracteristice ale naționalității",⁸² Murgu a așezat pe linia deschisă de Maior, descendența și spiritul național, care "(...) se propagă fără întrerupere într-un anume mod de moștenire",⁸³ definind individul în funcție de "firea sa" națională.

Ioan Monorai, considerat și el discipol a lui Petru Maior⁸⁴ - singurul pe care-l citează de altfel în lucrarea sa⁸⁵-, își propune, la rândul său, o istorie a românilor din cele mai vechi timpuri până în zilele lui, a românilor transilvăneni îndeosebi. Se războiește și el cu Sulzer, Eder, Engel, pe care-i consideră răuvoitori pentru că au denaturat faptele reale legate de formarea poporului român, de așezarea, continuitatea acestuia în Dachia. Lucrarea manuscrisă a lui Monorai cunoscută în mai multe variante latine și românești aduce în plus, interesul mai larg acordat evului mediu românesc. A evocat faptele lui Mircea cel Bătrân, Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare, Radu de la Afumați, Iancu de Hunedora, în lupta antiotomană, consacrand două capitole și momentului Mihai Viteazul.

Iată, așadar, pe cei mai importanți continuitori direcți a lui Petru Maior: Bojincă, Aaron, Murgu, (și Vasile Popp se înscrie pe aceeași linie),⁸⁶ generația preromantică

80. George Bogdan-Duică, *Eftimie Murgu*, în *Academia Română. Studii și cercetări*, XXXI, București, 1937, p. 44.

81. *Ibidem*.

82. *Ibidem*, p. 54.

83. *Ibidem*.

84. *Istoria literaturii române. De la Școala Ardeleană (...)*, p. 116.

85. *Scurtă cunoștință a lucrurilor Dachiei și mai ales ale Ardealului și ale altor mișcări care în zilele aceste mai de curând se întâmplară în Europa - culese și puse în rând prin un patriot român în anu 1820*, vezi în I. Găvănescu, Ioan Monorai, Arad, 1938.

86. Vasile Popp, *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele Țări de la începutul lor până la vremile noastre*, Sibiu, 1838, Studiu introductiv, ediție, note, rezumat, indice, Eva Mârza și Iacob Mârza, Cluj, 1995, pp. 32, 41, 42, 47.

(prerevoluționară) ale cărei acumulări și dezvoltări vor fi preluate, sintetizate, și duse mai departe de romanticii "pașoptiști" în operele lor.

Crezul istoric al lui Maior a fost perceput bipolar. Pe de o parte Maior a profesat idei care s-au înscris în aria, considerată arbitrar, a mentalității medievale (latura barocă a operei sale), iar pe de altă parte el a pus în circulație concepții ce devansau la noi noua istoriografie dominată de "stihia spiritului național și al României întregite"⁸⁷. Generația romantică pașoptistă a asimilat din Maior, în primul rând, aceste concepții, le-a îmbogățit și le-a tradus într-un limbaj adecvat realităților revoluționare.

Așadar, toată această incursiune în opera lui Maior, a colaboratorilor și urmașilor săi direcți ne îndreptățește să-l considerăm pe Petru Maior ca precursor al romantismului românesc.

La noi, cum lesne se poate observa și din expunerea făcută mai sus, nu a existat o opoziție ireductibilă între romantism și iluminism fiindcă cel dintâi a plecat din ultimul ducând mai departe valorificarea trecutului național. Aici rezidă de altminteri, trăsătura distinctă a iluminismului și romantismului nostru față de cel francez sau englez (Voltaire, Hume, Robertson) și apropierea certe cu cel german.

Totuși, în abordarea unei probleme atât de sensibile ca și cea a încercării de departajare a unui curent istoriografic de altul, trebuie să fim conștienți și să avem convingerea că în cultura primului sfert al veacului al XIX-lea "arderea etapelor" nu a fost nici conștientă nici posibilă. Iată, de ce, și cum s-a ajuns la situația aparent paradoxală ca idealurile iluministe ale lui Maior să fie susținute de un Bălcescu sau Hașdeu.

Cu toate acestea, perspectiva maioreană apare personală, modernă, detașată, iar această manieră de elaborare în care tonul și polemica sunt subordonate problematicii subliniază faptul, că direcția pe care s-a angajat el s-a dovedit a fi justă, cuprinzătoare și purtătoare de progres pentru generația romantică, iar prin rezultatele cu care a îmbogățit scrisul istoric,⁸⁸ credem, că se poate afirma că a fost un deschizător de drumuri și o referință prin intuițiile și realizările sale.

În consecință, cel puțin în cazul lui Petru Maior, nu o caracterizare pe curente și școli este aceea care poate surprinde fenomenul istoriografic ci, o încercare de reconstituire a viziunilor personale, întrucât procesul creației a început să se individualizeze⁸⁹ slujind scrisul istoric, care a tins spre îmbrățișarea tuturor aspectelor sociale, economice și spirituale, făcând ca generațiile de istorici să coexiste, să se întrepătrundă, să se completeze. Ceea ce a rămas și s-a impus a fost monumentalitatea crezului și ideilor celor pe care, atât de arbitrar, i-am socotit ca făcând parte din Școala Ardeleană. Perenitatea respectivelor idei se explică, poate, prin felul memorabil, în care au pus poporului român - ajuns în pragul epocii moderne - problemele capitale ale ființei sale specifice și ale rostului ei în lume. Această viziune s-a dovedit a fi definitivă pentru întreaga dezvoltare ulterioară a istoriografiei noastre. Încercând o decantare a multitudinii manifestărilor contemporane într-o anumită perioadă (secolul

87. Iosif Pervain, *Petru Maior în conștiința generației pașoptiste din Principate (...)* p. 15.

88. Difuzarea prin tipărire a *Istoriei (...)* din 1812 îi asigură un "(...) mare efect practic imediat (...)", vezi Alexandru Piru, *Literatura română premodernă*, București, 1964, p. 69.

89. Alexandru Dușu, *Exploatarea (...)*, p. 120.

al XIX-lea) contribuția istoricilor acestei perioade ne apare neîntreruptă, tot mai amplă și diversă de la Micu, Șincai spre Maior, Budai Deleanu, Bojincă, Murgu, Barițiu. Din acest punct de vedere ni se relevă simultaneități și deosebiri ce reclamă o revizuire a mentalității istoricului care abordează fenomenul cultural apărându-ne oportună o considerare a respectivului aspect ca pretext pentru reconsiderarea individualităților implicate curentului istoriografic și nu invers.

PETRU MAIOR - PRECURSEUR DU ROMANTISME**- Résumé -**

Petru Maior a abordé l'histoire d'une manière nouvelle, mais plus érudite, plus critique, créant une optique historique propre, par l'analyse sélective des nouveautés, par l'utilisation des nouvelles sources informationnelles par la contribution apportée au cristallisation au concept de nation.

Toutes les nouvelles respectives ont contribué à cette reconsidération méthodologique de l'écriture historique roumaine faisant possible le passage d'illuminisme au romantisme. Le rapport des influences de ces directions, encore simultanées dans le cas de Petru Maior, illuminisme - romantisme est pour le moment difficile à établir parce que dans l'écriture historique de Maior ils ont constitué, réellement, deux attitudes complémentaires qui ont servi à même cause celle de l'émancipation nationale.

MODALITĂȚI CULTURALE LA ROMÂNII ARDELENI ÎN "VÖRMARZ": N. PAULETI (I)

Zevedei Ioan DRĂGHIȚĂ

Perioada premergătoare Revoluției de la 1848 a constituit, pentru români, o vreme de schimbări, de eforturi pentru angrenarea definitivă la valorile Europei Occidentale. În plan cultural acest demers este punctat de receptarea ideilor romantice pe care intelectualitatea a căutat să le modeleze conform nevoilor și aspirațiilor românilor. Este timpul când, pe fundamentul iluminist al generației trecute, acționează o nouă generație de intelectuali deschisă la diverse curente (clasicism, preromantism, romantism), care s-au amalgamat rezultând combinații din cele mai curioase¹.

Principală caracteristică a preromantismului și romantismului la români a fost grija pentru națiune. Literații români au trecut cu ușurință de la stările melancolice, de neliniște și însingurare, la trăirile patriotice, la implicare și acțiune. Această apropiere de națiune, de popor, de nevoile lui este susținută și de schimbarea atitudinii față de folclor, care încetează a mai fi privit de pe poziții iluministe și este acceptat ca o altă concepție despre lume, despre viață².

În Transilvania, situația particulară a românilor a impus anumite accente discursului cultural preromantic. Intelectualitatea a receptat cu interes noile idei europene din diferite domenii (istorie, filologie, literatură, folclor etc.), dar a fost preocupată și cu rezolvarea problemelor politice și economice ale românilor. Pentru ea principală sarcină a fost identificarea nevoilor societății și acțiunea pentru satisfacerea acestor trebuințe. Așadar, intelectualitatea românească din Transilvania de dinaintea Revoluției de la 1848 s-a definit printr-o mare sensibilitate față de nevoile națiunii, printr-un oarecare atașament față de preceptele iluministe dar și prin întoarcerea spre curentele majore europene care a influențat-o în mod vizibil³.

În acest climat s-a format și creat cărturarul Nicolae Pauleti, despre care se poate spune că este produsul exclusiv al școlilor Blajului. Culegător de folclor, poet și traducător, N. Pauleti poate fi socotit un exemplu al emulației culturale prepașoptiste.

1. Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, București, 1972, p. 512-574.

2. Keith Hitchins, *Românii 1774 - 1866*, București, 1998, p. 231 - 145.

3. *Ibidem*, p. 265 - 276.

N. Pauleti, ca de altfel o serie de alți cărturari asemenea lui, a fost "uitat" bune decenii de istoria culturii românești. Cel care a atras, pentru prima dată, atenția asupra sa și a operei sale a fost profesorul și bibliotecarul blăjan Alexandru Lupeanu - Melin, care a publicat o parte din culegerea de folclor a învățatului de la Roșia⁴. Dacă, pe de o parte, Alexandru Lupeanu - Melin a avut meritul de a fi scos la lumină numele lui N. Pauleti, pe de altă parte, el a avut neînspirația de a interveni, nepermis, în textele culegerii, operând modificări și selecțiuni.

De numele lui I. Bianu se leagă o altă contribuția la valorificarea operei lui N. Pauleti⁵. Demersul lui I. Bianu - explicat și printr-un anumit sentimentalism, căci satul natal al lui I. Bianu a fost satul în care N. Pauleti a activat ca preot, între aceștia doi a existat, prin alianță, un oarecare grad de rudenie - atrage atenția asupra creației literare pauletiene.

La rândul său N. Comșa, a studiat manuscrisele păstrate de la N. Pauleti⁶ și chiar a elaborat o lucrare închinată acestuia, rămasă însă în manuscris⁷. Această lucrare - din informațiile furnizate de I. Mușlea - aduce contribuții însemnate la cunoașterea biografiei lui N. Pauleti.

O contribuție fundamentală la cunoașterea vieții și operei lui N. Pauleti a avut-o biograful și folcloristul I. Mușlea, care l-a așezat pe N. Pauleti în locul binemeritat în cadrul istoriei culturii românești⁸. Prin demersul său I. Mușlea a îndreptat erorile lui Al. Lupeanu - Melin în publicarea culegerii de folclor a lui N. Pauleti, a subliniat caracterul ei modern care se încadrează în curentul general datorat redescoperirii lui Herder, de orientare spre cunoașterea și promovarea culturii populare.

Activismul cultural al lui N. Pauleti a fost luat în discuție și de N. Albu⁹, care a văzut în lista cu cărți omologate de alumnul blăjan un simbol al străngerii legăturilor culturale dintre românii despărțiți de granițe vremelnice. Pe aceleași coordonate se înscriu contribuțiile datorate lui Iacob Mârza¹⁰.

4. *De pe Secaș. Cântece și strigături românești de cari cântă fetele și feciorii și strigă la joc*, culese de Nicolae Pauleti din Roșia, în anul 1838. Blaj, 1927.

5. Ion Bianu, *Nicolae Pauleti popă românesc unit de sat și om de litere din Ardeal (1830 - 1849)*, în *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 38 - 41.

6. Nicolae Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj, 1944, p. 100 și p. 163, pozițiile 93 și 212.

7. Idem, *Nicolae Pauleti, culegător al poeziei noastre populare (1838)*, lucrare utilizată de I. Mușlea în Studiul introductiv la *Cântări și strigături românești de cari fetele și feciorii jucând. Scrise de Nicolae Pauleti în Roșia în anul 1838*, București, p. 3, nota 4.

8. Ion Mușlea, *Academia Română și folclorul* în "Anuarul arhivei de folclor" I, 1932, p. 1; idem, *Ion Bianu și folclorul nostru*, în "Anuarul arhivei de folclor", III, 1932; *Cântări și strigături românești din Roșia de Secaș, 1838*, în "Cercetări etnografice și de folclor", I. Ediție îngrijită, cu studiu introductiv, bibliografie, registrul corespondenței de specialitate, indice de I. Toloș, București, 1971, p. 106 - 144.

9. Nicolae Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800 - 1867*, București, 1971, p. 37 - 38.

10. Iacob Mârza, *Elevi ai liceului din Blaj (1836 - 1837)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, XXI, 1978, p. 418 - 120; idem, *Cinci liste cu cărți de la Nicolae Pauleti (1839 - 1842)*, în "Apulum", XXIV 1978 p. 269 - 282.

Traducerile din limba latină ale lui N. Pauleti sunt abordate de N. Lascu¹¹. Nu trebuie uitat efortul lui I. Chindriș¹², Mircea Popa¹³ care au subliniat, pe de o parte, apartenența definitivă a poetului N. Pauleti la valorile preromantice, iar pe de alta, bogăția creației sale.

Biografia lui N. Pauleti este una săracă, monotună, plină de lacune, care contrastează puternic cu trăirea interioară, spirituală a cărturarului, după cum rezultă din textele sale.

S-a născut la Roșia de Secaș (jud. Alba), numită de el simplu, Roșia, sat situat de-a lungul unui pârau - Secaș - ce a dat denumirea întregii zone de Țara Secașului¹⁴. Ea cuprinde cca. 15 sate, Roșia aflându-se în triunghiul format de Alba Iulia, Sebeș și Blaj, mai aproape de ultima localitate, de care o despart doar 18 km.

Dacă locul nașterii lui N. Pauleti se cunoaște cu certitudine, anul în care a văzut lumina zilei ridică o serie de discuții. S-a presupus că s-a născut în 1816 căci registrul nașterilor din parohia Roșia, păstrat începând cu 1817 nu cuprinde nici un nume de N. Pauleti¹⁵. Dar, două din poeziile sale - Cântare și Elegia IX - ce cuprind date autobiografice duc la o altă presupunere: 1817 sau 1818. Aceste două poezii se contrazic în privința vârstei poetului la moartea mamei sale: "Trebuie când ani aveam spre zece / Al morții fatal cuțit / Trecut-au ca printr-o flece / Prin al mamei piept slăbit" (Elegia IX)¹⁶ și "Când ani doi aveam spre zece / Al morții fatal cuțit..." (Cântare)¹⁷. Moartea mamei lui N. Pauleti s-a săvârșit "la 1830, XII (decembrie) 19-a s.v." după cum se arată la sfârșitul Elegiei IX, dată confirmată de titlurile a două dintre poeziile cu caracter autobiografic: Lăcrămare lângă moarta mea maică, la 1830 dec. 19¹⁸ și Elegia X. Lângă moarta mea maică, la 1830, dec., 19¹⁹.

Așadar, anul nașterii nu poate fi stabilit cu exactitate datorită informațiilor neconcludente și contradictorii, care fac dificilă munca biografului și în ceea ce privește familia învățatului de la Roșia. Tatăl său - Dumitru - ²⁰ plugar, era și crâsnicul bisericii din Roșia lucru datorat, probabil, faptului că era frate cu parohul satului (Vasile Pauleti). A avut parte, după cum mărturisește, de o familie numeroasă cum au fost cele țărănești în acea vreme²¹. Dintre rudele apropiate, informații ceva mai multe s-au păstrat despre Vasile Pauleti, unchiul lui. A fost

11. Nicolae Lascu, *Clasicii antici în România*, Cluj-Napoca, 1974, p. 108 și 396.

12. Nicolae Pauleti, *Scrisori. Poezii originale. Folclor*. Traduceri din Ovidiu. Ediție îngrijită, prefață, note și glosar de I. Chindriș, București, 1980.

13. Mircea Popa, *Cele mai vechi reviste școlare românești*, în *Acta Musei Porolissensis*, I, 1977, pp. 289 - 303. Cf. și Mircea Popa, Valentin Tașcu, *Istoria presei din Transilvania de la începuturi până la 1918*, București, 1980, p. 191 - 197.

14. Sub această denumire apare în *Enciclopedia României*, II București, 1938, p. 448.

15. Arhivele statului Alba. *Fond parohia Roșia de Secaș*, dosar 184.

16. Nicolae Pauleti, *op. cit.*, p. 142.

17. *Ibidem*, p. 59.

18. *Ibidem*, p. 52.

19. *Ibidem*, p. 391.

20. Iacob Mârza, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 418.

21. Vezi nota 17.

preot la Roșia încă din 1817, deținând și funcția de protopop al districtului Armeni. A avut preocupări intelectuale, fiind abonat în 1852 și 1855 la Foaie pentru minte, inimă și literatură și Gazeta de Transilvania²². Vasile Pauleti s-a înrudit, prin alianță, cu familia Cipariu - după cum mărturisește Timotei Cipariu în încercarea sa de autobiografie - căsătorindu-se cu o mătușă a eruditului de la Blaj²³. Probabil, l-a influențat în mod considerabil pe copilul N. Pauleti, pe care-l va sprijini în timpul studiilor la care pleacă la insistențele sale. Protopopul V. Pauleti s-a stins din viață în iulie 1869, la vârsta de 74 de ani. În cimitirul satului se mai vede și astăzi crucea din piatră de pe mormântul lui, dar în sat numele de Pauleti s-a stins.

Numele de Pauleti, purtat tot de preoți, este atestat și într-un sat din apropierea Roșiei, este vorba de Secășel (Beșinău), ceea ce ne îndeamnă să socotim că acest neam al Pauleștilor este unul din care s-au ridicat mulți intelectuali²⁴. Acest nume este prezent și în Revoluția de la 1848. Astfel, din delegația condusă de Andrei Șaguna, ce urma să plece la Viena, făcea parte, alături de T. Cipariu, Al. Șterca - Șuluțiu, G. Barițiu etc. și Ioan Pauleti²⁵. Tot un Ioan Pauleti scrie un ex-libris pe un exemplar din Istoria pentru începutul românilor în Dacia a lui Petru Maior (Buda, 1812), la data de 23 ianuarie 1848, în calitate de alumn al școlilor Blajului. Lângă ex-libris se află un sigiliu nobiliar, I. Mușlea susține că ar fi vorba despre fiul protopopului V. Pauleti, înnobilit în 1842²⁶. Dar T. Cipariu a notat că de la V. Pauleti și Veronica - soția sa - "numai nepoți au rămas după o fată, Anica (moartă în 1852) măritată după un Fogoroși, român de viță, ci calvin..."²⁷.

Așadar, putem afirma, fără a greși, că din neamul Pauleștilor s-au ridicat cărturari care au contribuit, după puteri, la emanciparea, cel puțin prin cultură, a românilor ardeleni. Dintre aceștia cel mai important rămâne N. Pauleti, care a respirat cu nesaț aerul școlilor Blajului, unde s-a format și unde a crescut.

N. Pauleti și-a efectuat toate studiile la Blaj. În poezia Cântare (scrisă în 1839) arăta: "Trecu timpul de pruncie / Mă aflai înstreinat / D-a măicuței totuși vie / Grijă fost-am adumbrat..."²⁸. Așadar, părăsește casa natală înainte de moartea mamei sale, deci înainte de 12 sau 13 ani, începându-și studiile pe la 1829. La Blaj a rămas până la 1841, învățând numai aici. Din acest punct de vedere se poate spune că N. Pauleti a fost produsul exclusiv al școlilor blăjene, pe care le-a urmat începând cu școala de obște și terminând cu facultatea de teologie. A fost un elev și student bun²⁹ bucurându-se de erudiția și talentul pedagogic al unor dascăli precum: T. Cipariu, I. Rusu, Demetriu Coroianu, Demetriu Ladai etc.

22. Ion Mușlea, *Nicolae Pauleti și culegerea lui de cântări și strigături românești din Roșia de Secaș*, 1838, în "Cercetări de etnografie și folclor", I. București, 1971, p. 109.

23. Ștefan Manciulea, *Timotei Cipariu. Început de autobiografie*, în "Cultura creștină", XX, nr. 5 - 6, 1940 p. 322.

24. *Șematismul veneratului cler al arhiecezei metropolitane greco-catolice române de Alba Iulia și Făgăraș pre anul Domnului 1900 de la Sânta Unire* 200, Blaj, 1900, p. 185.

25. Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau faptele politice - naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. I, ed. II, 1904, p. 332 - 337.

26. Ion Mușlea, *op. cit.* p. 109, nota 16.

27. Vezi nota 23.

28. Nicolae Pauleti, *op. cit.*, p. 59.

29. Ion Mușlea, *op. cit.*, p. 110; vezi și Iacob Mărza, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 418 - 420.

Perioada în care N. Pauleti a studiat la Blaj corespunde cu etapa de revigorare culturală a orașului, când se înființează liceul episcopal (1831), când legăturile cu românii de dincolo de Carpați se intensifică, când la Blaj acționează intelectuali redevabili. Această emulație culturală l-a capacitat pe tânărul alumn, care a intrat în grupul de tineri literați strănși în jurul revistei *Aurora*, revistă manuscrisă a elevilor blăjeni, a scris poezii vizibil influențate de preceptele romantice, a tradus din clasicii latini și din literatura universală contemporană lui etc., a trăit o intensă viață interioară promițând mult ca om de cultură, dar a realizat foarte puțin.

Studiile la Blaj le-a încheiat în 1841, an în care încetează aproape total producțiile sale literare. Ajuns prelat în Făget³⁰, urmează o altă etapă din viața lui, etapă aflată sub umbra banalului, dar vai!, și a morții. Stins din viață la vârsta de cca. 30 de ani (1848), N. Pauleti, deși a dovedit reale calități de literat, a fost strivit de vremuri, de greutățile zilnice ale vieții care i-au tulburat și distrus nestematele trăirilor sale interioare. Dacă timpul și viața ar fi fost mai darnice cu el, în mod sigur ar fi adus transformări înnoitoare în domeniul în care a activat.

În perioada studiilor, N. Pauleti a desfășurat o activitate bogată și semnificativă; prin demersul său cultural, a ilustrat orizontul ideatic al intelectualității românești din "Vörmarz", care explică acțiunea politică a ei în preajma și în timpul Revoluției de la 1848. Totodată, opera lui N. Pauleti este o oglindă a școlilor Blajului între 1830 - 1841 cuprinzând informații diverse privind viața, frământările și evenimentele din cadrul acestora.

Activitatea culturală și-a început-o de timpuriu, la vârsta de 16 ani, antologând din poezia națională a vremii, ulterior publică în *Foaie pentru minte, inimă și literatură* alături de profesorii săi.

Creația originală a lui N. Pauleti se desfășoară la revista manuscrisă *Aurora*, în jurul căreia s-a format un grup de tineri cu preocupări literare³¹. De fapt, această perioadă a fost cea mai fertilă din creația literară a învățatului de la Roșia. În această revistă a publicat, după cum rezultă din manuscrisele sale, nu numai producții originale ci și traduceri din autori străini.

Revista *Aurora* s-a "urzit" într-o perioadă de revigorare culturală a Blajului, unde T. Cipariu dorea să editeze un ziar numit *Nunciul*, ce urma a fi tipărit cu alfabet latin, iar pentru popor cu litere chirilice³². Până la apariția ziarului tipărit, alumnii Blajului s-au gândit să editeze o foaie săptămânală, manuscrisă, după exemplul revistelor ce apăreau în alte licee din Transilvania³³. Astfel, în noiembrie 1838, episcopul Ioan Lemeni îngăduie redactarea unei astfel de reviste ce a luat numele de *Aurora* și l-a avut ca redactor pe teologul Ioan Turcu, student în ultimul an, informație furnizată de N. Pauleti. Revista a durat cca. 2 ani și în ciuda apariției ei săptămânale, nu s-a păstrat nici un număr; reconstituirea vieții și conținutului

30. Arhivele statului Alba. *Fond parohia greco - catolică Făget*.

31. Nicolae Pauleti, *op. cit.*, p. XXII.

32. Liviu Botezatu, *Contribuția lui Timotei Cipariu la dezvoltarea ziaristicii românești din Transilvania în preajma anului revoluționar 1848. Documente inedite*, în *"Apulum"*, VII, II, 1959, p. 96.

33. Mircea Popa *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 289-303.

ei s-a realizat exclusiv pe baza manuscriselor lui N. Pauleti care și-a copiat propriile producții literare și pe cele mai semnificative apărute în *Aurora*³⁴.

Din poezia lui N. Pauleti, *Aurora*, către clerul tânăr din Blaj, la 1840, Prochemare, aflăm că revista *Aurora* s-a făcut "Pământeancă când mașina peste opt la zece / A treizeci și opta oară către punctul de apus / Încurgea orbita sântă..."³⁵ Într-o notă de subsol, N. Pauleti arată "În Seminario Diaecesario din Blaj, giuruiește o foaie săptămânică manuscrisă *Aurora* între alumnii clerului, dintre dâșii fiind redactor, descriitoriu, colaboratoriu. Eu d-le red(actor)"³⁶. Așadar, în această vreme, N. Pauleti era redactorul revistei *Aurora*.

Din Prochemarea lui N. Pauleti - care în mod sigur s-a publicat în revistă - se desprinde ideea că redacția dorea să dezbată diferite probleme, inclusiv politice: "Între lumea politică n-am adict să mă ivesc / Tot mă aflu mulțumită că mi-e slobod printre grile / C-o piezeșe căutare către lume a privi / Pân'ce față sta-va timpul și-ale fericite zile / Când în parte fi-mi-va slobod în larga lume a rosti." ³⁷ Conștient de constrângerile politice ale vremii, N. Pauleti îndeamnă revista *Aurora* la cercetarea stării națiunii din perspectiva culturală care, deseori, ascunde atitudini politice clare: "Eu cui planul e cultura-s, aurora românească / Ce-ntre tine familie de un sânge eroicesc / C-o inimă viersuală și-o simțire pământească / Între pasuri de știință voi acum să juruiesc."³⁸

Este interesant de subliniat că N. Pauleti în poezia *Reînvierea Aurorei* române,³⁹ scrisă în 1839, face apel la clasicitatea română, semn sub care pune apariția revistei. El vorbește despre "muzele romanei ginte", despre Fiii Romei cei vestite", îndemnându-i, totodată pe fiii românilor la cunoaștere. Această poezie este rezultat al puternicului spirit clasic ce domnea la Blaj și care a determinat, prin saturație, răzvrătirea împotriva lui a tinerilor alumni, lucru sesizat în *Aurora*, unde sunt prezente producții literare cu certă valoare preromantică. De fapt, revista la care au colaborat, pe lângă N. Pauleti, tineri cu înclinații literare precum: Iacob Mureșanu, Ioan Rusu, C-tin Alutan, Iosif Many etc., din rândul cărora s-au recrutat viitorii colaboratori ai *Foii pentru minte, inimă și literatură*, poate fi socotită un laborator al preromantismului românesc⁴⁰. Simbolurile specifice preromantismului - atitudinea de resemnare în fața morții, prezența temei mormintelor ca simbol al efemerității vieții, regretul după viața irosită etc⁴¹, sunt sesizate în mod sistematic și în cadrul producțiilor literare semnate cu pseudonime în revista *Aurora*. Dintre creatorii de poezie de acest gen, se remarcă, depășind nivelul restrâns al cenaclului studentesc, N. Pauleti și Iosif Many. Pentru ultimul, viața a fost mai generoasă, căci și-a publicat mai multe din producțiile literare în *Foaie pentru minte, inimă*

34. *Ibidem*, p. 290.

35. Nicolae Pauleti, *op. cit.* p. 158.

36. *Ibidem*, p. XXIV.

37. *Ibidem*, 159.

38. *Ibidem*.

39. *Ibidem*, p. 161 - 162.

40. Mircea Popa, *op. cit.* în *loc. cit.*, p. 192.

41. Mircea Anghelescu, *Preromantismul românesc (până la 1840)*, București, 1971 p. 181 - 186.

și literatură, Organul luminării și Organul național⁴². Nu același lucru se poate afirma despre N. Pauleti, care a "publicat", cu excepția a trei poezii apărute în Foaie pentru minte, inimă și literatură,⁴³ doar în revista manuscrisă Aurora. Producțiile sale literare apărute în această revistă și le-a recopiat, astfel au ajuns până la noi. Semnate numai prin pseudonime, poeziile lui N. Pauleti sunt de o mare varietate, toate respectă canoanele preromantice. Remarcabile ca nivel artistic, dar și ca surse de informații de istorie literară, sunt poeziile de dragoste, dintre acestea cea mai realizată rămâne cea intitulată La... și tipărită în Foaie pentru minte, inimă și literatură, n. 52 / 1840. Nu trebuie uitate poeziile patriotice, odele închinete mai marilor zilei, traduceri, aproape toate apărute în revista Aurora. Până la 22 - 23 de ani, N. Pauleti a scris peste o sută de poezii, la care se adaugă treisprezece traduceri din Metamorfozele lui Ovidiu și mai târziu traducere în proză a romanului Efesiaca a lui Xenofon din Efes.

În mod cert, revista Aurora s-ar fi transformat într-un fenomen cultural, care ar fi putut marca mult mai puternic, nu numai istoria culturii blăjene dar și a Transilvaniei, dacă ea nu ar fi fost sistată în 1842, printr-o dispoziție a episcopului Ioan Lemeni, pe motiv că guvernul nu mai aprobă reviste care nu sunt cenzurate oficial și că revista și-a semnat singură sfârșitul, prin prezența a numeroase polemici în cadrul ei⁴⁴. Faptul că nu s-a păstrat nici un exemplar din această revistă, a făcut ca, deși mult discutată în epocă, problema revistei și a desființării ei să devină un fapt puțin cunoscut în istoria culturii. Totuși, se știe că între cei care aveau datoria morală să sprijine revista nu au făcut-o. Astfel, Iosif Many a încercat să justifice actul episcopului Ioan Lemeni într-o scrisoare către George Barițiu, datată la 26 iunie 1846: "Aurora, să-ți spun drept a încetat pentru că nu s-au silit tinerii clerici a cultiva în aceea limba scrierei, ci polemizau numai cu patimă, într-o limbă pe cât se poate mai neromânească și că cei ce scriau o făceau numai spre ostentație căci măcar o poezie de D(oam)ne - ajută abia mai găsești în ea."⁴⁵ În semn de protest împotriva hotărârii episcopului Ioan Lemni, studenții din Cluj au reînființat revista, care a fost numită inițial Diorele pentru minte, inimă și literatură, coordonată Al. Papiu - Ilarian și N. Popea⁴⁶.

Sistarea Aurorei a însemnat și sfârșitul creației literare a lui N. Pauleti fără a se cunoaște vreun motiv explicativ temeinic. Cert este că, teologul blăjean părăsește tărâmul muzelor, unde ar fi putut realiza lucruri remarcabile, și se afundă, tot mai mult în hățișurile cotidiene ale vieții, în conformism și delăsare.

42. Nicolae Comșa, Teodor Seiceanu, *Dascălii Blajului 1754 - 1948*. Cuvânt înainte de I. Brad, București, 1994, p. 78 - 79.

43. Nicolae Pauleti, *op. cit.*, p. 5 - 10.

44. Mircea Popa, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 299.

45. George Barițiu și contemporanii săi, vol. III, București, 1976, p. 331-332.

46. Mircea Popa, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 299.

**MOBILITÉS CULTURELLES AUX ROUMAINS DE TRANSYLVANIE
EN "VORMÄRZ": N. PAULETI**

Résumé

Avant de la Revolution de l'année 1848, les intellectuels roumains de Transilvanie sont définis par une sensibilité vis à vis des nécessités de la nation par un attachement vis à vis des idées de la Lumières, mais aussi par le retour vers les courants majeurs européens.

En ce cadre a étudié et est devenu l'intellectuel N. Pauleti, sur sa biographie on peut dire qu'il est le produit exclusivement des écoles de Blaj. Collectionneur de folklore, poète et traducteur, N. Pauleti peut être un exemple de l'émulation culturelle "préasoptiste" (avant l'année 1848). Par sa démarche culturelle, il a illustré l'horizon des idées des intellectuels roumains de "Vormärz", qui explique l'action politique avant et pendant la revolution de 1848. L'oeuvre de N. Pauleti este une illustration de Blaj pendant la période 1830 - 1841, et comprend des diverses information en ce qui concerne la vie, les transformations et les événements de cette période.

CĂRȚI DIDACTICE ROMÂNEȘTI ÎN MUZEUL DIN DEVA (1785 - 1888)

Maria BASARAB

Referindu-ne, în acest cadru, cu deosebire, la cărți de școală tipărite în secolul al XIX-lea, cu utilitate în Transilvania, inclusă fiind și zona Hunedoarei, relevăm ideea structurării lor în orizontul ideologic post iluminist, ajuns aici, mai ales, prin filiera Aufklärungului.

Formați în climatul înnoitor și încurajator al transformării mentalității, a gândirii, a spiritualității, în general, autorii acestor cărți didactice, ei înșiși dascăli, formați sub auspiciile epocii iluministe al cărei program prevedea dezvoltarea învățământului în limba popoarelor din fostul imperiu, în care s-a inițiat reformismul iozefinist, iluminist, s-au prevalat de ideea lansată, a cunoașterii propriului trecut istoric.

Fără a detalia condiții și urmări pe plan politic și istoric, nu întotdeauna favorabile românilor transilvăneni din acele timpuri, relevăm aspectul benefic al ideologiei iluministe și post iluministe, care se întinde la noi peste jumătatea celui de-al XIX-lea veac, perioadă în care învățământul românesc din Transilvania a cunoscut o ascensiune”¹.

Interferența etnico-culturală din spațiul transilvănean a folosit ridicării unor cărțurari, învățați la școlile înalte din Roma, Viena, Buda, Trnava, Lwow.

În general, conținutul cărților școlare era diversificat, așa încât lecturile cuprinse într-un manual erau ilustrative pentru diferitele domenii ale științei, culturii etc.

Ca un preludiv la catalogarea cărților didactice aflate la Muzeul din Deva ne axăm doar pe prezentarea unor lecturi cu semnificații istorice.

Cu trimitere înspre statutul politic al românilor din Transilvania, autorii cărților de școală au stăruit în a le face cunoscut tinerelor generații, gloriosul trecut al străbunilor.

Ideea și dovedirea prin documente istorice a originii romane a românilor plecând de la înfloritoarea epocă a împăratului Traian, ascendenul istoriei noastre, a străbătut conținutul manualelor școlare, a cărților, care aveau să ajungă în mâna tinerilor care învățau în modestele școli rurale sau a celor care parcurgeau trepte școlare mai înalte.

Desigur, că aceste cărți de școală erau citite de cele mai multe ori în familie și deveneau în contextul spiritual al satului, dar și al mediului citadin, mijloc de instrucție. Prin urmare, cunoașterea istoriei românilor, a descendenței lor din viața romană, dovedirea latinității limbii române, cu multe opreliști puse de către autoritățile vremii,

1. Simion Retegan, *Sate și școli românești din Transilvania la mijlocul sec. al XIX-lea (1867-1875)*, Cluj, 1994, p. 7;

în contextul politic și istoric dat, al secolului trecut, constituia îndatorirea mai mult decât morală a alcătuitoarelor de cărți școlare.

Începând cu "cărțile de cetire" care, prin conținutul lor enciclopedic, permiteau introducerea lecturilor istorice, această idee a originii romane a românilor era cu bună știință inserată.

În "Cartea de cetire pentru școlile populare române greco-orientale", tipărită la Sibiu în 1869, autorul ei Zaharia Boiu a introdus "lectura", "Privire preste Hațeg" în care scria: "să pășești cu pietate mai ales în giurul ruinelor Ulpiei Traiane acolo unde... Augustul erou (Traian) și-a întemeiat scaunul măririi sale". Într-o ediție anterioară acestei cărți, tipărită, deci, în anul 1868, în lectura cu titlul "Poporul românesc", autorul scria că acestă "se trage din vița cea mare a Romanilor și este înrudit cu francezii, spaniolii, portughezii, italienii și romanii din Elveția, cu care laolaltă face rasa sau vița romană sau latină".

Într-o altă "Carte de lectură românească pentru clasele gimnaziale inferioare și reale", tipărită la Brașov în anul 1861, autorul ei Gavril Munteanu a cuprins în paginile cărții, lecturi referitoare la "îmbrăcămintea romanilor", la "casa romană" și explică cuvinte latine, desigur și pentru o posibilă comparație cu cele românești.

În "Istoria Literaturii Române", tipărită la Deva în 1884, carte didactică scrisă de Ioan Lăzăriciu, profesor la Preparandia din Deva, se găsește capitolul "Originea românilor", în care scrie că: "românii din orientul Europei sunt strănepoți de ai romanilor vechi", despre limba română care face parte din "grupa latină", despre "marele împărat Traian" și "Dacia Augusta... care ... deveni una din cele mai împoporate și mai înfloritoare provincii romane".

În școlile românești din această fostă provincie imperială mai necesare și mai cu căutare erau cărțile de istorie. Au circulat cărți de școală, cele mai multe provenind din tipografiile de la Viena, Buda, Blaj, Sibiu și Brașov. Dar, au fost cunoscute și cărți didactice bucureștene. Semnalăm printre cărțile istorice cunoscute de transilvăneni "Istoria română pentru școlile primare de ambe sexe", tipărite la București, în anul 1887, scrisă de Grigore Tocilescu, cel care a vizitat locuri istorice din județul Hunedoara și ale cărei cărți de istorie au fost luate în seamă de alcătuitoare de manuale din Transilvania. El era istoricul cu studii făcute la Praga și Viena, director al Muzeului de antichități din București și ales membru al Academiei Române².

O carte utilizată de dascăli în școlile din această zonă a fost "Istoria română națională pentru tinerimea română" apărută la Sibiu în anul 1861, sub girul științific al lui At. Marian-Marienscu. În partea de început a cărții se scrie despre începutul istoriei românilor. Desprindem doar rândurile referitoare la împăratul Traian din capitolul "Domnirea împăraților binecuvântați", despre care scrie că "a dres cetățile, a așternut drumuri de țară și apeducturi, a edificat și cetăți nouă, a făcut colegiu de mine (școală pentru băieși)... și a ridicat alte școli și așa a introdus în Dacia științele și artele, măiestria și agricultura".

O carte de istorie este cea a lui Ioan Micu Moldovan "Istoria Ardealului", tipărită la Blaj, în anul 1866, în care autorul reușește să exprime cu vocație didactică, ideea originii romane a poporului român. Sub formă de întrebări și răspunsuri, profesor,

2. Diaconovici Loga, *Enciclopedia română*, Sibiu, 1904, p. 1107.

autor de cărți, I. Micu Moldovan explică "Traian cine a fost?"... "se născuse în Spania din părinți de jos, dar prin talentele sale se ridică prin toate deregătorile până la culmea măririi sale". A scris explicit despre războaiele dintre oastea romană condusă de Traian și cea condusă de Decebal. Cartea mai are capitolele "Ardealul sub Romani", "Plantarea romanilor în Dacia", "Dacia ca provincie romană", când pământul acesta "s-a ridicat la stare înfloritoare cum arată urmele de cetăți, poduri și case romane, bani, cărămizile și pietrele cu scrisoare, care prin toate ținuturile Daciei se află în pământ". Cartea conține capitolul scris atunci cu mare risc, dar absolut necesar pentru explicarea originii românilor și continuității lor în această provincie: "Și ce s-a ales de Romanii plantați aici?"... "Însă numai puțini romani s-au dus preste Dunăre. Partea cea mai mare nu s-au despărțit de locul acesta care era patria lor... aceasta era moșia lăsată de Traian... Din romanii ce n-au voit a se despărți de Dacia Traiană ne-am prăsit românii de astăzi ce ne aflăm în Ardeal, Moldova, Țara Românească, Banatul Temeșan, în Crișana, Maramureș și Bucovina".

Nu le era dificil acestor profesori, alcătuitori de cărți școlare să scrie convingător despre trecutul istoric al românilor, pentru că erau școliți bine și avuseseră documentele istorice la îndemână. Bunăoară, Zaharia Boiu a studiat filologia la Leipzig urmând și cursurile Institutului Teologic de la Sibiu, a fost redactor la "Telegraful Român", la revista "Transilvania" și a fost ales membru corespondent al Academiei Române³.

At. Marian-Mariencescu a studiat "Dreptul" la Budapesta, a colaborat la revistele "Transilvania", "Familia", "Foaie pentru minte, inimă și literatură" și a fost ales membru al Academiei Române⁴.

Ioan Micu Moldovan a urmat studiile teologice la Blaj, Pesta și Viena. A predat la gimnaziul din Blaj istoria și geografia, limba română, filozofia, geografia fizică și limba latină. A fost președintele "ASTRA" și mai ales membru al Academiei Române. A alcătuit, bine gândit, un "Lectionariu latin"⁵.

Am alăturat "cărților de cetire" și celor de istorie o carte de geografie. Despre această carte, intitulată "Icoana pământului" sau "Carte de geografie", tipărită la Blaj, în trei volume, în anul 1842, scrisă de Ioan Rus, profesor de cronologie, geografie și istorie universală în liceul episcopesc din Blaj, Nicolae Iorga scria că este "una din cele mai frumoase scrieri geografice din literatura română întreagă"⁶.

Apărută într-o vreme în care începuseră presiunile introducerii învățământului în limba maghiară, cartea de geografie a lui Ioan Rus tindea spre ideea deșteptării la români a sentimentului latinității. El făcea parte din galeria profesorilor - generație de intelectuali - care au acordat cuvenita atenție limbii române pentru conturarea personalității nației.

În "Prefație" autorul cărții, Ioan Rus, care n-a avut parte de o viață biologică lungă, a scris veritabile pagini de istorie și lingvistică cu privire la originea latină a limbii române. Referindu-se la "înnavuțirea limbii" (îmbogățirea vocabularului) scria că împrumuturile în limba scrisă să se facă din "cea latinească întâie de la care avem

3. Onisifor Ghibu, *Din istoria literaturii didactice române*, București, 1975, p. 291;

4. Ibidem, p. 295;

5. Ibidem, p. 284;

6. Iacob Mârza, *Școală și Națiune*, Școala din Blaj în epoca renașterii naționale, Cluj, 1987, p. 148;

drept a ne împrumuta, folosind o excelentă comparație spunând că „nu e nici o îndoială că fiica de omenie când are ceva de lipsă, au nu încearcă întâi pe maicăsa, apoi pe surori?”.

Înaintând înspre etimologie, scria că: "Românii au făcut din rogatio - rugăciune, rugă, rugare, rugăminte".

Cu un reproș, dar și cu îndemn la studierea și mai ales la tipărirea documentelor, scrieri ale înaintașilor săi despre latinitatea limbii noastre, a scris: "Muzele românești mult timp nu au fost tocmai după cuviință adăpostite și simțite, unde literarele porniri a unor Clain, Șincai și Petru Maior nu au aflat pământ îndestul întocmit spre a prinde rădăcinile și au trecut lăsând numai puține urme".

În conținutul cărții aflăm referiri la orașul Deva despre care scrie că: "socotesc unii că aici ar fi stat cetatea Romanilor, Singidava", iar despre Hațeg scria că în jurul lui "se află dărâmături din timpul romanilor". La Ulpia Traiana (Grădiște) "urmele zidurilor cetății și amfiteatrului, se cunosc bine, două mozaice frumoase, mai multe statui și pietre cu inscripțiuni s-au săpat nu demult și se sapă în toți anii", în satul Subcetate "încă se văd ruini de ceva cetate a Romanilor".

Cartea de geografie "Icoana Pământului" a fost prețuită de contemporanii autorului, după cum ne spune lista prenumeraților: "I. Lemeni, V. Rațiu, Constantin Alutan, Ștefan Boer, I. Barna, I. Grama, Arseniu Popovici, T. Cipariu, Simeon Filip, Ștefan Manfi, I. Turm, S. Bărnăuțiu, Dimitrie Ledei, Gr. Moldvai, Dimitrie Boer, I. Oltean, G. Dragnea, Ilie Vlăssă Ticudi, I. Tarțea, Gr. Mihali, Teodor Alpini, Teodor Sereni, N. Manu, Șt. Moldovan, Constantin Papfalvi, I. Dragomir etc.⁷.

Toate aceste cărți de școală, păstrate la Muzeul din Deva, completează numărul cărților didactice care s-au tipărit într-un secol trecut, al căror mesaj cu tangențe istorico-politice, economico-sociale și culturale, a fost receptat, într-un spațiu și într-un timp cu un complex de factori, de o categorie socială anumită, aceea a tinerilor care au învățat, dar ele au lăsat urme binefăcătoare într-un timp și într-o lume care au urmat.

Cărțile acestea s-au scris într-o vreme apropiată aceleia cu începutul conștientizării romanității noastre, a latinității limbii române, a ideii înnobilării vișei noastre de la Traian pornită.

Din învățăturile acestor cărți s-a format elita culturală și politică transilvăneană de mai apoi. Pentru a ne forma o imagine completă asupra colecției de carte românească didactică păstrată la Muzeul din Deva considerăm necesară catalogarea acestor exemplare înscrise în categoria cărților vechi patrimoniale.

Un succint comentariu despre deținătorii temporari ai acestor cărți de școală evidențiază nume de dascăli, preoți sau ale celor care erau pe băncile școlilor, dacă avem punct de reper însemnările de ex-libris de pe paginile lor.

A "semnat de posesie" Ioanichie Olaru, unul din descendenții unei vechi și râmuroase familii de cărturari hunedoreni. Când era învățător la Gurasada, Ioanichie Olaru a cules colinde, poezii folclorice, astfel încât au rămas de la el caiete-manuscris,

7. Ibidem, p. 118;

importante documente acum, despre folclorul local de la sfârșitul sec. al XIX-lea. O bună parte din valoroasele cărți din biblioteca sa, au ajuns la Muzeul din Deva, majoritatea purtând ex-librisul lui.

Și-au mai înscris numele pe filele cărților din care au învățat în timpul școlirii, Oprea Petra, student în Sibiu, probabil originar din Sibiel, Ioan Farcaș, elev din Certej, învățătorul din Vaidei, Vasile Basarab, învățătorul Giorgiu Prodan din Cioara, care a crescut într-o casă cu cărți, după cum aflăm și dintr-o altă însemnare de pe un Polustav tipărit la Buda în anul 1807 cumpărat de "Stana Prodan, mama dascălului George, fiul ei din Cioara la 1878"⁸.

Un alt nume desprins de pe însemnările de posesie este al cunoscutului avocat hațegan, Romulus Boca, cărturar cunoscut la sfârșitul sec. al XIX-lea.

Trei cărți, acum devenite, poartă ștampila ex-libris a unui funcționar din Brașov. Alt itinerariu parcurs de aceste cărți este trecut prin instituțiile sau asociațiile culturale și exemplificăm cu ex-librisul Fundației Culturale dedicată Marelui istoric Silviu Dragomir originar din Gurasada sau ștampila ex-libris a Librăriei Universale "Zaharia Nicolau din Ploiești, sau a Bibliotecii Liceului,, "Mihai Viteazu" din Alba Iulia.

Însemnările de proprietate facilitează posibilitatea aflării unde și de către cine a fost citită cartea, la un moment dat, pactul social pe care l-a avut într-o anume perioadă și într-un anume loc, purtând și aceste cărți de școală astfel, mesajul social și cultural al unei epoci.

8. Dreghiciu D., Tipărituri rare sau unicate în colecții de carte românească veche din județul Alba (sec. XVI-XIX), în Sargeția;

CATALOG

I. Șincal, Gheorghe, *ÎNDREPTARE CĂTRE ARITMETICĂ*

Blaj, 1785

BRV, II, 496

Inv. 9718, c. 7213

Paginație - F.t. (2), 77p (11)

II. *GEOGRAFIA* sau *SCRIEREA PĂMÂNTULUI*

Buda, 1814 - 1815

BRV, III, 851

Inv. 6493, c. 6047

Paginație - F.t. lipsește, 222p (1)

III. Teodorovici, Ioan, *ISTORIA UNIVERSALĂ SAU A TOATĂ LUMEA*

Buda, 1824

BRV, IV, 1210

Inv. 6496, c. 6117

Paginație - F.t. (7)390p (7), (1p. hartă)

IV. *BUCOAVNĂ PENTRU ÎNVĂȚĂTURĂ PRUNCILOR* ce cuprinde în sine rânduiala vecerniei, utreniei și a Sfintei Liturghii cu priceasnele de preste săptămână și la praznice împărătești, cele zece porunci ale lui Dumnezeu și alte învățături bisericești.

Sibiu (Tipografia lui Gheorghe Closius, fără an)

Inv. 2201, c. 6109

Paginație - F.t. (1), 66 p

V. Fulea Moise, *CĂRTICICA NĂRAVURILOR BUNE PENTRU FOLOSUL ȘI TREBUINȚA TINERIMEI, DE PRE NEMȚIE ÎN ROMÂNIE ÎNTOARSĂ*

Sibiu, 1837

Inv. 8535, c. 6023

Paginație - F.t. (3), 117p

VI. Rus Ioan, *ICOANA RĂMÂNTULUI SAU CARTE DE GEOGRAFIE TOM I*

Blaj, 1842

Inv. 6494, C. 6057 / 1

Paginație - F.t. (24), 345 p (1)

F.t. "E a I. Olariu"

VII. Rus Ioan, *ICOANA PĂMÂNTULUI SAU CARTE DE GEOGRAFIE, Tom II*

Blaj, 1842

Inv. 6494, C. 6057 / 2

Paginație - F.t. (1), 336 p (1)

F.t. "I. Olariu"

VIII. Rus Ioan, *ICOANA PĂMÂNTULUI SAU CARTE DE GEOGRAFIE, Tom III*

Blaj, 1842

Inv. 6494, C. 6057 / 3

Paginație - F.t. (1), 353 p (11)

F.t. "I. Olariu"

IX. Popovici Sava, *EPISTOLAR* sau *CARTE DE ÎNVĂȚĂTURĂ PENTRU*

DEPRINDEREA ÎN CORESPONDINTE ȘI SCRISORI ATÂT PRIVATE CÂT ȘI POLITICE CARE VIN MAI DES ÎN VIAȚA OMENEASCĂ ÎNAINTE.

Sibiu, 1847

Inv. 7126, c. 4751

Paginație - F.t. (7), 202 p (2)

X. Popovici Sava, EPISTOLAR sau CARTE DE ÎNVĂȚĂTURĂ PENTRU DEPRINDEREA ÎN CORESPONDINTE ȘI SCRISORI ATÂT PRIVATE CÂT ȘI POLITICE CARE VIN DES ÎN VIAȚA OMENEASCĂ ÎNAINTE.

Sibiu, 1847

Inv. 6512, c. 6051

Paginație - Ft (7), 202 p (2)

F.t. "Ioanichie Olariu"

XI. Tincu Velea Nicolae, CELE ȘAPTE VIRTUȚI sau FAPTE BUNE DE CĂPETENIE ÎN ȘAPTE PREDICI CATEDRALE PENTRU TIMPUL CEL SFÂNT AL POSTULUI CA ANTITEZĂ LA CELE ȘAPTE PĂCATE DE CĂPETENIE.

Brașov, 1847

Inv. 6492, c. 6019

Paginație - F.t. (8), 99 p (1)

F.t. "Ioanichie Olariu"

XII. Tincu Velea Nicolae, CELE ȘAPTE VIRTUȚI sau FAPTE BUNE DE CĂPETENIE ÎN ȘAPTE PREDICI CATEDRALE PENTRU TIMPUL CEL SFÂNT AL POSTULUI CA ANTITEZĂ LA CELE ȘAPTE PĂCATE DE CĂPETENIE.

Brașov, 1847

Inv. 7102, c. 4749

Paginație - F.t. (8), 99 p (1)

F.t. "Avram P. Pecurariu"

Cop. "Pocrean, 847"

XIII. *DESCRIERE SCURTĂ A TEREI ARDEALULUI APLECATĂ LA CUPRINDEREA MINTEI PRUNCILOR ÎNCEPĂTORI CU ÎNTREBĂRI ȘI RĂSPUNSURI.*

Blaj, 1847

Inv. 6505, c. 6021

Paginație - F.t. (1), 70 p

F.t. "Gerasim Moysesescu, III cls, 20 X, 892"

XIV. Murășanu Andrei, *ICOANA CREȘTERII RELE CU MIJLOACE DE A O FACE ȘI MAI REA CU UN ÎNDREPTARIU PENTRU ORICARE PĂRINTE ÎNȚELEPT.*

Brașov, 1848

Inv. 6498, c. 6020 / 1

Paginație - F.t. (11), 235 p

XV. Murășanu Andrei, *ICOANA CREȘTERII RELE CU MIJLOACE DE A O FACE ȘI MAI REA CU UN ÎNDREPTARIU PENTRU ORICARE PĂRINTE ÎNȚELEPT.*

Brașov, 1848

Inv. 8543, c. 6020 / 2

Paginație - F.t. (11), 235 p

F.t. "Ioanichie Olariu"

- XVI. Bălășescu Nicolae, *GRAMATICA ROMÂNĂ PENTRU SEMINARII ȘI CLASE MAI ÎNALTE*
 București, 1850
 inv. 7079, c. 6046
 Paginație - F.t. (3), 197 p
 F.t. "Avram P. Pecurariu, teolog absolut, 1862"
- XVII. *ABECEDARIU CU SLOVE CHIRILICE ȘI CU LITERE ROMANE*
 Sibiu, 1851
 Inv. 8539, c. 6027
 Paginație - F.t. lipsește, 88 p (14)
- XVIII. Andreevici Samuil, *CARTE DE CETIRE* sau *LEGENDARIU ROMÂNESC PENTRU A DOUA CLASĂ A ȘCOALELOR PROPUNERE*
 Viena, 1855
 Inv. 6497, c. 6018
 Paginație - F.t. 164 p
- XIX. *METODICA CALCULAȚIEI ÎN CAP ÎN LEGĂTURĂ CU NUMEROASE PROBLEME DE ÎNDELETNICIRE PENTRU 1 CLASĂ A ȘCOALELOR POPORALI ÎN TIMPUL AUSTRIAC PENTRU ÎNVĂȚĂTORI ȘI CANDIDAȚI DE ÎNVĂȚĂTORI*
 Viena, 1856
 Inv. 6531, c. 6042
 Paginație - F.t., 201 p
- XX. Grădișeanu Petru, *O NOAPTE PE RUINELE TÂRGOVIȘTEI* sau *UMBRA LUI MIHAI VITEAZUL (COLLIGAT, Munteau, J. Gavril, CARTE DE LECTURĂ ROMÂNEASCĂ PENTRU CLASELE GIMNAZIALE INFERIOARE ȘI REALE)*
 București, 1857
 Inv. 7131, c. 6050
 Paginație - F.t. (1), 35 p
 Cop. "Oprea Petra de a IV clase GYM. Studente în Sabiniu, 1864"
- XXI. Marienescu Marian Atanasie, *ÎNVĂȚĂTORUL ȘI POPORUL DESPRE BUNĂSTAREA NAȚIONALĂ ȘI PROPĂȘIREA SPIRITUALĂ*
 Sibiu, 1858
 Inv. 854, c. 6028
 Paginație - F.t. (1), 123 p
- XXII. Roman Visarion, *ARITMETICA PENTRU ȘCOLILE POPORALE*
 Sibiu, 1858
 Inv. 8538, c. 6026
 Paginație - F.t. (5), 96 p
- XXIII. Marienescu Marian Atanasie, *ISTORIA ROMÂNĂ NAȚIONALĂ PENTRU TINERIMEA ROMÂNĂ*
 Sibiu, 1861
 Inv. 7125, c. 4753
 Paginație - F.t. (4), 84 p
- XXIV. Munteanu J. Gavril, *CARTE DE LECTURĂ ROMÂNEASCĂ PENTRU CLASELE GIMNAZIALE INFERIOARE ȘI REALE (COLLIGAT, Grădișeanu Petru, O NOAPTE PE RUINELE TÂRGOVIȘTEI* sau *UMBRA LUI MIHAI VITEAZUL)*

Braşov, 1861

Inv. 7131, c. 6050

Paginaţie - F.t. (3), 176 p

XXV. Cipariu Timotei, *COMPENDIU DE GRAMATICA LIMBEI ROMÂNE*

Blaj, 1862

Inv. 7124, c. 4748

Paginaţie - F.t. 112 p

Cop. "Proprietatea lui preot Nicolau Bersanu"

XXVI. Micu M. Alesandru, *ELEMENTE DE FIZICĂ PENTRU ŞCOLILE*

POPULARE

Blaj, 1864

Inv. 7320, c. 4997

Paginaţie - F.t. 80 p (1)

XXVII. Barac Iosif, *SCRIEREA S. IOAN GURĂ DE AUR DESPRE PREOŢIE*

Sibiu, 1865

Inv. 6526, c. 6052

Paginaţie - F.t. (5), 200 p

F.t. "I. Olariu"

XXVIII. Moldovanu M. Ioane, *ISTORIA ARDEALULUI PENTRU ŞCOALELE*

POPORALI

Blaj, 1866

Inv. 17875, c. 10253

Paginaţie - F.t. 98 p

F.t. "Romulus Boca"

XXIX. Boiu Zaharia, *ABECEDARIU PENTRU ŞCOLILE POPULARE ROMÂNE*

Sibiu, 1866

Inv. 8541, c. 6031

Paginaţie - F.t. (3), 80 p

Cop. "Oprea Petra din Sibiu"

XXX. Mihelţianu N. I., *GRAMATICA ROMÂNĂ PENTRU CLASA II POPULARĂ*

ŞI NORMALĂ

Sibiu, 1868

Inv. 7127, c. 4745

Paginaţie - F.t. 40 p

XXXI. Boiu Zaharia, *CARTE DE CETIRE PENTRU ŞCOALELE POPULARE*

ROMÂNE

Sibiu, 1868

Inv. 8534, c. 6022

Paginaţie - F.t. (5), 152 p

Cop. "Alesandru Prodan, 1892"

F.g. "Soţia mea Anna s-au botezat în luna Decembrie, 16 zile în anul 1851 şi când ne-am căsătorit au fost de 17 ani şi eu am fost de 27 ani, Giorgiu Prodan, învăţător, 6 februarie, Cioara"

F.t. "Giorgiu Prodan învăţători confesional"

F.3 "Georgiu Prodan învăţători"

- P. 49" Giorgiu Prodan învățători 1868 - 9, Giorgiu Prodan învățători la Cioara, 1869"
- Cop. "Oltean Nicu scolastic în comuna Csora"
- XXXII. Boiu Zaharia, *CARTE DE CETIRE, PARTEA A DOUA PENTRU ȘCOALELE POPULARE ROMÂNE GRECO-ORIENTALE*
Sibiu, 1869
Inv. 19337, c. 11225
Paginație - F.t. 109 p (1)
Cop. "Moșiu Petru din Almașu Mic de Munte", "Această carte am avut când am cetit eu, 97 ani în anul 1968"
- XXXIII. Boiu Zaharia, *ELEMENTE DE ISTORIA NATUREI ȘI FIZICA PENTRU ȘCOALELE POPULARE ROMÂNE GRECO-ORIENTALE*
Sibiu, 1869
Inv. 7132, c. 6045
Paginație - F.t. (2), 488 p
Cop. "Testis est deus, Quius illum querit, Nomen hic erit Petra genere natus, Oprea autem vocatus docente, Sibiel, 24 dies Martius, 1871"
- XXXIV. Boiu Zaharia, *CARTE DE CETIRE PENTRU ȘCOALELE POPULARE ROMÂNE GRECO - ORIENTALE, partea a doua.*
Sibiu, 1869
Inv. 7282, c. 4962
Paginație - F.t., 282 p
- XXXV. Boiu Zaharia, *ELEMENTE DE GEOGRAFIE PENTRU ȘCOALELE POPULARE ROMÂNE GRECO - ORIENTALE*
Sibiu, 1869
Inv. 769
Paginație - F.t. (3), 284 p
- XXXVI. Munteanu I. Gavril, *GRAMATICA ROMÂNĂ APROBATĂ PENTRU CLASELE GIMNAZIALE INFERIOARE*
Brașov, 1870
Inv. 7100, c. 4731
Paginație - F.t. (4), 86 p
Cop. "A.P."
- XXXVII. *ABECEDAR*
Sibiu, 1870
Inv. 8537, c. 6025
Paginație - F.t. 78 p
- XXXVIII. Petri Basiliu, *SISTEMUL METRIC, MANUAL PENTRU ÎNVĂȚĂTORI ȘI TOȚI BĂRBAȚII DE ȘCOALĂ.*
Sibiu, 1875
Inv. 7278, c. 4967
Paginație - F.t. (2), 112 p
- XXXIX. Cipariu Timotei, *GRAMATICA LIMBII ROMÂNE, partea II*
București, 1877
Inv. 7893, c. 5501

Paginație - F.t. (1), 354 p (1)

XXXX. Maxim Ion, *GRAMATICA PRACTICĂ A LIMBII GERMANE ÎN LIMBA ROMÂNĂ*

Sibiu, 1877

Inv. 16173, c. 9170

Paginație - F.t. (2), 277 p

XXXXI. Popescu Ion, *A DOUA CARTEA DE CETIRE*

Sibiu, 1879

Inv. 17502, c. 9969

Paginație - F.t. lipsește, (3), 328 p

Cop. "Ioan Farcaș, Școlar în comuna Certej, 1881"

XXXXII. Darius Ion și Dogariu Domețiu, *ARITMETICA, EXERCIȚII PRACTICE CU NUMERII DE LA 1-100 DUPĂ SISTEMUL DECADIC PENTRU ÎNCEPĂTORI DIN ANUL I ȘI II DE ȘCOALĂ*

Brașov, 1882

Inv. 6994, c. 4687

Paginație - F.t. (1), 62 p

Cop. "Fundatia culturală, Principele Carol, Căminul cultural - Dr. Silviu Dragomir - Gurasada, Hunedoara"

XXXXIII. Constantinescu Barbu, Lambrior, Laurean Augustin, Michăilescu Ștefan, Manliu I., *CARTE DE CETIRE - PARTEA II PENTRU CLASA A TREIA PRIMARĂ*

București, 1884

Inv. 16961, c. 9688

Paginație - F.t. (3), 221 p (1)

XXXXIV. Constantinescu Barbu, Lambrior, Laurean Augustin, Michăilescu Ștefan, Manliu I., *CARTE DE CETIRE - PARTEA III PENTRU CLASA A PATRA PRIMARĂ*

București, 1884

Inv. 16962, c. 9690

Paginație - F.t., 396 p (2)

F.t. "Librăria Universală, Zacharia Nicolau, Ploiești, strada Franceză"

XXXXV. Lăzăriciu Ioan, *ISTORIA LITERATURII ROMÂNE*

Deva, 1884

Inv. 4825, c. 3629

Paginație - F.t. (1), 174 p (1)

XXXXVI. Lăzăriciu Ioan, *ELEMENTE DE POETICĂ ROMÂNĂ ÎN UZUL TINERIMEI GIMNAZIALE ȘI PREPARANDIALE*

Deva, 1884

Inv. 7151, c. 4927

Paginație - F.t. (1), 110 p

XXXXVII. Constantinescu Barbu, Lambrior, Laurean Augustin, Michăilescu Ștefan, Manliu I., *CARTE DE CETIRE - PARTEA I PENTRU CLASA A DOUA PRIMARĂ*

București, 1885

Inv. 16960, c. 9689

Paginație - F.t. (3), 153 p (2)

F.t., "Librăria Universală, Zacharia Nicolau, Ploiești, strada Franceză"

XXXVIII. Crișan Ioan, Putnoky Nicolau, CARTE DE CETIRE MAGHIARĂ CU O INTRODUCERE ÎN SINTAXA LIMBEI MAGHIARE PENTRU ȘCOALELE SECUNDARE, PREPARANDII ȘI PENTRU PRIVAȚI, Partea II

Sibiu, 1886

Inv. 8919, c. 6608

Paginație - F.t. (3), 183 p (2)

F.t. "Vasile Basarabul"

Paginație - F.t. (1), 174 p (1)

XXXIX - Făgărașanu D., Moldovan S., *GEOGRAFIA PENTRU ȘCOALELE POPORALE ROMÂNE*

Brașov, 1886

Inv. 8918, c. 6607

Paginație - F.t. (1), 76 p

Cop. "Toma Roșiu învățător", Grozuția Nicon St. Kl. IV oszt", "Toma Roșiu"

L. Nestor Selvestru, *GEOGRAFIA FIZICĂ PENTRU CLASA A TREIA GIMNAZIALĂ*

Blaj, 1886

Inv. 766

Paginație - F.t.(8), 111p

F1. Ștampilă ex-libris "Ionel Vodă, funcționar serviciul Contencios, Direcția III Regională CFR Brașov"

LI. Tocilescu G. Gr., *ISTORIA ROMÂNĂ PENTRU ȘCOLILE PRIMARE DE AMBE SEXE*

București, 1887

Inv. 211, c. 2836

Paginație - F.t. (1), 112 p (9)

LII. Tocilescu G. Gr., *ISTORIA ROMÂNILOR*

București, 1888

Inv. 489, c. 2831

Paginație - F.t lipsește, 537 p (20)

F.g. "Liceul Mihai Viteazul, Alba Iulia, Biblioteca"

F.1. "Liceul Mihai Viteazul, Alba Iulia, Biblioteca profesorilor"

LIII. Făgărașanu D, Bârseanu A, *GEOGRAFIA PENTRU ȘCOLILE MEDII, Tom III*

Brașov, 1890

Inv. 764

Paginație - F.t., 202 p (3)

F.g. Ștampilă ex-libris "Ionel Vodă, funcționar serviciul Contencios, Direcția III Regională CFR Brașov"

LIV. Deacu A., *GEOGRAFIA POLITICĂ PENTRU A ȘAPTEA CLASĂ GIMNAZIALĂ ȘI PRIVATĂ*

Blaj, 1891

Inv. 765

Paginație - F.t., (3) 148 p

F.t. Ștampilă ex-libris "Ionel Vodă, funcționar serviciul Contencios, Direcția III Regională CFR Brașov"

**LIVRES DIDACTIQUES QUI SE GARDENT AU
MUSÉE DE DEVA (1785-1888)**

Résumé

L'article est en fait, le répertoire de viels livres didactiques, roumains qui, pas les seuls, étaient utilisés en Transylvanie, et nottament dans le département de Hunedoara.

Ces livres ont été redigés par les maitres d'écoles, professeurs, par exemple: Al. Marian-Marinescu, Zaharia Boiu, Ioan Rus, Ioan Micu Moldovan, Ioan Lăzăriciu des intelectuels à l'époque, cultivés sous l'influence des "Lumières", avec des études faits aux hautes écoles de Rome, Vienne, ... etc.

En l'avant-propos de ce repertoire on met en évidence les lectures diversifiés des livres et particulièrement, l'idée de l'origine romaine du peuple roumain et l'origine latine de de langue roumaine, relévue, pas seulement, dans les livres d'histoire, mais aussi dans les livres de lecture, et de géographie.

Après un étude succint sur le contenu de ces livres et sur "le nom" des auteurs, ils sont présentés, chronologiquement, les 54 livres didactiques d'après les regles bibliographiques.

VALORI ȘI SEMNIFICAȚII ALE CREAȚIEI PEISAGISTICE A LUI FRITZ SCHULLERUS

Iulia MESEA

Ni se pare nimerit să amintim, atunci când vorbim de peisaj, afirmația lui Johann Wolfgang Goethe: *Artistul se află într-un dublu raport cu natura: el este în același timp stăpânul și sclavul ei. El îi este sclav în măsura în care trebuie să acționeze cu mijloace pământești pentru a fi înțeles. Este însă stăpânul naturii, în măsura în care supune aceste mijloace pământești intențiilor sale mai înalte, și le face să slujească aceste intenții.* Acel "sentiment al spațiului", raport între subiectivitatea și obiectivitatea cu care artistul își compune spațiul, este pentru prima oară evidențiat și considerat esențial pentru stilul unei culturi de Alois Riegl: *În felul acesta spațiul este interpretat ca expresie a unei sensibilități afective care se simte din ce în ce mai direct și mai complet asupra obiectului*¹. Secolul al XIX-lea a reprezentat, din punct de vedere al raportului artist-natură și al modului de construire, de înțelegere și de simțire a spațiului o perioadă de definiri și redefiniri...

Decalajul dintre evoluția vieții artistice transilvănene și cea a Europei centrale, în funcție de care aceasta se definește, a determinat apariția târzie a peisajului, ca gen independent, în acest spațiu geografic. El a debutat, în jurul anului 1800, datorită artistului de origine vineză, stabilit la Sibiu, Franz Neuhauser care, *deși se lasă uneori în voia unei imaginații ruiniste, acreditează peisajul văzut, dezeroizat, neutralizând, asemeni unui Stawski în Moldova, savanta tradiție scenografică a peisajului clasic*².

În mijlocul secolului al XIX-lea Transilvania este cucerită de pictura promovată de Academia vineză prin reprezentantul ei Georg Waldmüller. Stilul *Biedemeier*, cu acea atmosferă intimă și confortabilă, obținută prin amestecul de elemente realiste și romantice, va cuceri publicul transilvănean și se va impune cu forță în viața artistică a acestui spațiu.

În deceniul al optulea al secolului trecut Carl Dörschlag creează peisaje sub impulsurile puternice realist naturaliste din arta germană și maghiară, lucrările sale fiind dovezi ale receptării picturii de *plein air*.

1. Popa George, *Semnificația spațiului în pictură*, București, 1973, p. 8.

2. Ispir Mihai, *Clasicismul în arta românească*, București, 1984, p. 56.

Deși rămâne atașat din punct de vedere afectiv și spiritual secolului al XIX-lea, Fritz Schullerus reprezintă un moment nou în peisagistica transilvăneană. Sub impulsul unor stări sufletești extreme Fritz Schullerus ignoră gustul publicului, face abstracție de comanditar și crează o serie de peisaje ce rup cu obsesia descriptivă și aerul drăgăstos al *Biedermeierului* specific peisajului transilvănean din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cucerind o nouă etapă în evoluția acestui gen către modernitate.

Născut la Făgăraș, în 1866, Fritz Schullerus face parte din grupul de artiști al căror gust pentru desen și pictură s-a conturat în timpul studiilor gimnaziale și liceale sub atenta și experimentata îndrumare a profesorului Carl Dörschlag. Pregătirea sa artistică se completează la Școala de arhitectură de la Viena, la Școala de profesori de desen de la Budapesta și la Academia de artă din München³. Este perioada în care Fritz Schullerus cunoaște și parțial asimilează pluralitatea de exprimări stilistice de la sfârșitul secolului al XIX-lea, de la realismul preluat pe filiera Bastien Lepage la decorativismul Jugendstil-ului. Conservatorismul societății transilvănene în general și al comunității sătești în special îi vor frâna tentativele de exprimare mai îndrăzneță. Fritz Schullerus va încerca, de aceea, să lucreze conform gustului public, portrete și compoziții bine realizate, dar într-o exprimare academică, destul de rigidă. Genul peisagistic este rar abordat în această etapă. Genul se apleacă totuși asupra unui colț de natură, artistul realizează lucrări optimiste, în tonalități luminoase, cu plăcere mărturisită pentru un colorit viu și atmosferă senină.

Interesul real și aproape exclusiv pentru acest gen este relativ târziu. Chiar și în notele sale ce cuprind impresii în urma vizitelor în muzeele și expozițiile din Budapesta, Viena și München referirile la peisaj sunt accidentale. Reținem totuși, că genul de peisaj care l-a impresionat a fost cel de factură lirică. În urma vizitării expozițiilor personale ale atât de disputatului în epocă Arnold Böcklin artistul transilvănean nota: Savurez cu reală încântare actuala expoziție Böcklin, (ianuarie-februarie 1888), exprimându-și admirația în primul rând pentru peisajul încărcat de lirism și atmosferă onirică.

Reală comunicare cu natura, care devine spațiu de reculegere și fortificare fizică și spirituală, se manifestă abia după 1893, când apar primele semne ale unei boli nemiloase ce va pune capăt prea devreme unei cariere promițătoare. Acum îi scrie prietenului său Robert Wellmann, de la Bistrița unde funcționa ca profesor de desen, despre plimbările lungi din pădurile de fag și stejar primăvara care îl fac să se simtă mai puternic după o iarnă deprimantă⁵.

3. Academia bavareză nu mai era templul academismului neoclasic, ci devenise un spațiu în care se întâlneau, fără a provoca întotdeauna confruntări majore, noul și vechiul. Profesori și studenți experimentau noi metode în vederea unei reprezentări naturaliste a peisajului, portretului și scenei de gen. Influența realismului și naturalismului lui Gustave Courbet și Bastien Lepage se resimțea cu forță în cercurile ce dominau viața artistică müncheneză, cum ar fi al lui Wilhelm Leibl și Hans Thoma. În paralel, pictori ce reprezentau Secesiunea afirmau primatul subiectivismului, iar alții, ca Max Liebermann sau Fritz von Ude preluau modelul francez al impresionismului. Spre deosebire de acestea, se dezvoltă și o direcție ce aduce în prim plan rolul implicației sufletești în operă al creatorului. Este vorba de un nou idealism care în arta germană poartă numele de *Heimatkunst* și *Stimmungslandschaft*.

4. Scrisoare publicată de Victor Roth în monografia Fritz Schullerus, Sibiu, 1909, p. 27.

5. Scrisoare din 5 aprilie 1893, în Roth, V., *op. cit.*, p. 29.

Este indiscutabil că atunci când optează pentru peisaj, ca mod de exprimare, Schullerus o face sub presiunea dramei personale, spre deosebire de artiștii ce au reprezentat modernitatea în Europa apuseană care, în mod declarat se retrag în natură din cauza respingerii societăților industriale ostile și a orașului tumultuos. Este momentul eliberării conștiinței artistice a lui Schullerus care nu mai creează pentru comandă, devenind astfel unul dintre artiștii *orgolioși și resemnați, partizani ai creației independente de comandă*⁶. Așa se și explică maniera total deosebită a abordării sale față de tot ce se mai făcuse până atunci în Transilvania, el fiind și singurul din grupul de artiști sibieni la care întâlnim o trăire a naturii de o asemenea intensitate. Într-o tentativă de a descoperi spațiul de taină dintre efemer și etern, artistul renunță la acele elemente ce făceau pitorescul peisajului intimist de sorginte *Biedermeier* atât de drag publicului transilvănean optând pentru exprimarea lumii interioare, ceea ce-l înscrie aceluia ideal al secolului al XIX-lea de examinare atentă și pasionată a individualității. Spațiul asupra căruia își oprește atenția sunt ținuturile natale, locurile care îi înlesnesc comunicarea spirituală, într-un adevărat fenomen de empatie: *Dispoziția care trăiește în spațiu este dispoziția mea. Ea este un tip sau altul al bunăstării sau durerii din mine, al bucuriei, al confortului, al solemnității, al melancoliei, al dorului. (...) Această dispoziție a mea se fixează tocmai de ceea ce văd. Ea există prin obiectele care creează pentru mine acest spațiu anumit și îi condiționează formele. Dar ea nu este condiționată de forma unui obiect particular, ci de modalitatea în care obiectele sunt reunite în spațiu și dialoghează lăuntric*⁷. Dând motivului desprins din peisajul natal nu valoare reproductivă, ci de parfum al locului, acesta fiind doar pretextul nu și finalitatea, artistul nu-l explicitează, ci îl transfigurează artistic. Realitatea artei este, în acest fel, mai mult decât realitatea naturii. Caracterul imitativ al operei de artă atât de condamnat de estetica modernității de la sfârșitul secolului al XIX-lea este depășit. Peisajul dobândește valoare atemporală și aspațială reprezentând trăirile lirice ale autorului și privitorului. O anume reverență față de imensitatea naturii și infinitului spațiului, un aer de mister ne fac părtași la o experiență de ordin spiritual: aceea a identificării artistului cu natura. Acest gen de peisaje sunt o replică transilvăneană a peisajelor cunoscute în Europa centrală sub numele de Heimat - și Stimmungslandschaft, peisaj natal și peisaj de atmosferă, practicate la Worpswede, Dachau, Stuttgart și Karlsruhe, dintre ai cărui reprezentanți îi amintim pe Aolf Hölzel, Ludwig Dill, Alfred Bachmann, Otto Modersohn.

Peisajele sale sunt, în egală măsură, parte a picturii de mărturisire în care se înscriu și László Páal (1846-1879), Ion Andreescu, Jenő Mátiska. Echivalențele afective ale operelor lor sunt rezultatul unor existențe pândite de aceleași primejdii, de aceleași spaime.

În aceeași perioadă austriacul Emil Jacob Schindler și grupul de artiști din jurul său erau preocupați de acel *mood* - starea de spirit pe care peisajul o poate crea în privitor, aceasta nu era însă obligatoriu și oglinda sufletului artistului.

Lucrările din creația lui Fritz Schullerus la care ne referim sunt: seria de peisaje de pe malul Oltului și seria de la Păltiniș, create în ultimul an de viață. În

6. Hoffmann, Werner, *Fundamentele artei moderne*, București, p. 50.

7. Lipps, Theodor, *Estetica, contemplarea estetică și artele plastice*, vol. I, București, 211-212.

aceste lucrări, artistul construiește spațiul tabloului, semnificând un dublu portret: al colțului de natură asupra căruia se oprește și al său. Subiectul plastic ce înglobează conținutul spiritual deschide dincolo de planul pânzei un spațiu virtual de natură afectivă ce-l semnifică pe creator. Lecția realistă, ce se poate conexează cu tipul psihologic al extrovertitului, al celui înclinat să acorde credit și prioritate lumii exterioare, nu îi era suficientă. De aceea artistul rămâne într-o câta loaial și moștenirii romantice reprezentând natura încărcată de emoții umane, dar evitând efectele dramatice puternice și compozițiile stufoase. Realitatea este redusă la câteva elemente esențiale care creează atmosfera și a căror obiectivitate le conferă valoarea de simboluri aspațiale și atemporale. O anume notă de mister emană peisajele de pe Olt prin marcarea drumului sinuos al apei, malurile incert delimitate, pâlcurile de arbori cu siluete abia conturate prinse în ceața dimineții sau aproape dizolvate în lumina crepusculară și eliminarea oricărei urme de prezență umană.

Acest mod de a resimți spațiul lumii ca pe un loc de regăsire din care surpriza este izgonită, duce la o completă despuiere de ornamental și limitare la elementele strict necesare. Artistul reușește să sugereze sensuri adânci prin mijloace pur picturale, excluzând anecdota, sâmburele literar. Gama cromatică, ținută în griuri dă acea senzație de cețos cu contururi vagi, ce unifică anvelopa atmosferică. Lumina și umbra nu au menirea de a sublinia identitatea fiecărui obiect. Ele sunt menite a pune în evidență unitatea de ansamblu a imaginii. În peisajele din Păltiniș nu mai putem vorbi de linie ca entitate stilistică distinctă. Aici conturul este subordonat masei, topit în acea anvelopă ce ia naștere sau dispare în funcție de articularea formelor în spațiu și în raport cu unghiul de incidență al luminii, obținând un efect pictural într-un regim redus de contraste umbră-lumină și ale unui cromatism reținut. Deși lumina este bine prinsă în pastă, această reprezentare a efectelor tranzitorii ale luminii în culoare, nu par deloc căutate, studiate și nu impietează asupra calității dramatice a peisajului.

Construcția peisajului se face pornind de la o perspectivă panoramică (în cazul peisajelor de pe Olt) în care fâșiile se desfășoară de obicei pe orizontală, creând astfel un sentiment de așteptare și profunzime. Spațiului fizic amplu, sugerat în tablou devine echivalentul plastic al unei vastități sufletești. Ca și în creația mai talentatului Ion Andreescu *ai sentimentul că întinderea și adâncul sunt două coordonate dinadins căutate în imaginea obiectivă a realității spre a permite artistului să-și desfășoare simțirea lăuntrică*⁸. În peisajele de pădure spațiul e sugerat printr-o amplificare pe verticală a deschiderii unghiului; progresiv spațiul se îngustează și câștigă în adâncime, *o adâncime ce pare să continue dincolo de limita dimensiunii geografice*. În peisajele de pe Olt artistul se situează față de motiv, la o depărtare de la care analiza minuțioasă nu mai este posibilă, observația științifică, atentă, scormonitoare, nu-l interesează. În peisajele din Păltiniș el înfruntă parcă motivul, îl aduce aproape de privitor și-l redă cu grabă și nervozitate. Organizarea spațiului prin fuga continuă a două sau trei elemente: pământ, cer, apă, sau coroanele copacilor, deschide un dialog peren al elementelor terestru, atmosferic, acvatic.

8. Bogdan, Radu, *Ion Andreescu*, București, p. 35.

Dispoziția sufletească ce se degajă din tablou duce la pierderea contactului cu caracterul concret al peisajului ce devine simplu mesager al trăirilor interioare, prin acel raport de valoare amintit de Noel Mouloud: *Pentru ca o formă să aibă sens, este necesar ca un raport de valoare să îi unească componentele astfel încât, prin intuiție să le putem înțelege unele prin altele*⁹. Dinspre particularul sensibil și corporal ne îndreptăm înspre locul unde sufletul spațiului și sufletul individual se transformă unul în celălalt. În felul acesta Fritz Schullerus reușește să creeze un spațiu în care unifică subiectul și materia picturală cu lumina și anvelopa atmosferică, iar centrul atenției creatorului și privitorului este ocupat de sentimentul pe care acestea îl conțin.

Artistul transilvănean se situează pe direcția acelor artiști ce includ sentimentul în ansamblul operei și accentuează definirea propriilor stări psihice ce pleacă de la William Blake, trece prin arta romanticilor, se prelungește în simbolism și va ajunge la peisajele iraționale ale secolului al XIX-lea. Creația peisagistică a lui Fritz Schullerus marchează în pictura transilvăneană un moment important al raportului semnificativ între peisaj, ca natură umanizată și individ uman, ca factor ce se implică în spectacolul universului, concretizat și concentrat în peisaj.

9. Mouloud, Noel, *Pictura și spațiul*, București, 1978, p. 31.

VALUES AND MEANINGS IN FRITZ SCHULLERUS'S LANDSCAPES

Résumé

Landscape, as a genre, developed relatively late in Transylvania. The differences between the evolution of arts in Transylvania and in Central Europe determined a tardy reception of this genre. The first who painted landscape was Franz Neuhauser (1763-1836), an artist from Vienna, who established himself in Sibiu. He is considered the initiator of modern landscape in this area.

At the middle of the 19th century the taste for intimate, sweet and gentle landscape, usually also containing Romantic elements, known under the name *Biedermeier*, was brought in Transylvania from Vienna. With a warm and quick reception from the public, it spread rapidly and remained the dominant style till the end of the 19th century.

Fritz Schullerus's lyric landscapes represented a new, important stage in the evolution of landscape in this region, accrediting the mood-landscape. Born in 1866 in Făgăraș, Schullerus studied painting in Sibiu, with the painter and college teacher Carl Dörschlag, in Budapest and at the Arts Academy in München. In the Bavarian capital he came in touch with the diverse ways of expression that spread at the end of the 19th century. Coming back in Transylvania, Schullerus usually painted traditionally from the point of view of style and subject. Under the pressure of life hard experiences, he came to an identification between his feelings and the piece of nature he chose to render. At that moment his landscape gained a spiritual value, becoming one with the artist's sensitivity and emotion.

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. Franz Neuhauser Landscape
2. Theodor Glatz The Glass-manufactory at Cârța
3. Carl Dörschlag, Cîsnădioara Village
4. Fritz Scullerus, Wattle Fence

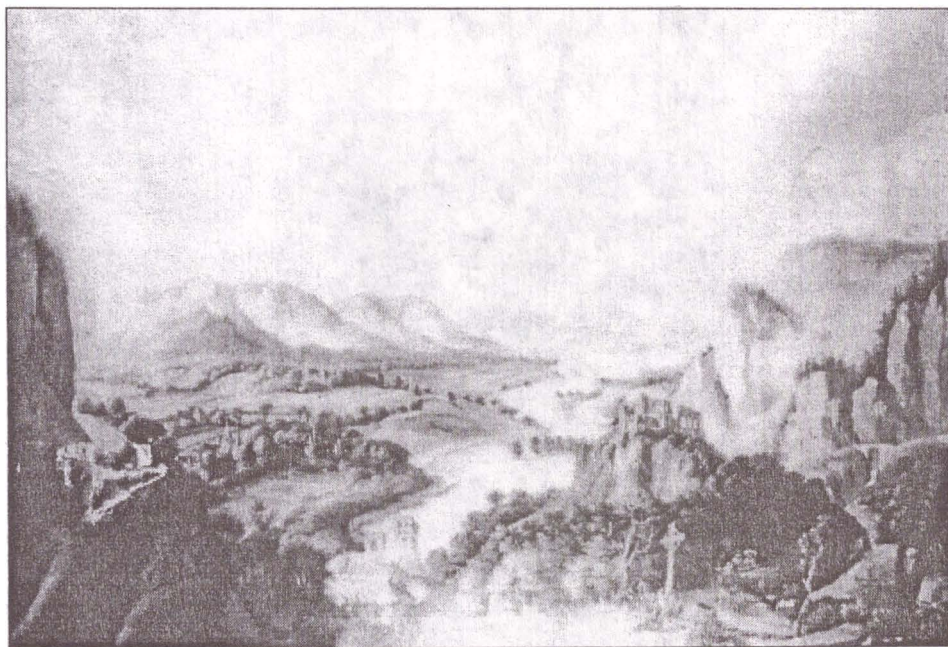

Fig. 1. Franz Neuhauser – „Peisaj” (Landscape)

Fig. 2. Theodor Glatz – „Glăjărie la Cârța” (The Glass Manufactory at Cârța)

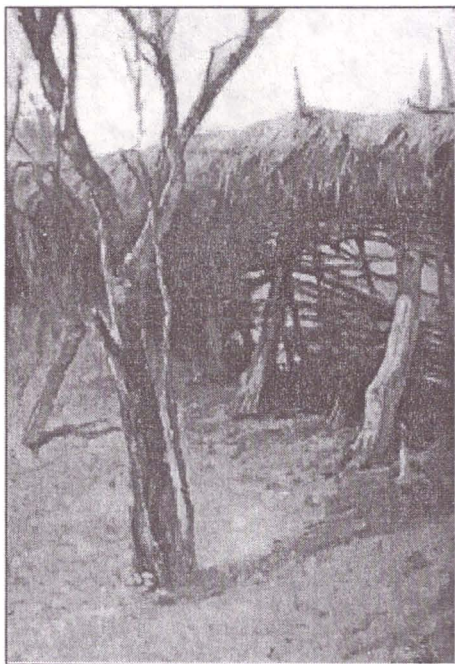

Fig. 3. Fritz Schullerus „Gard de nuiele” (Wattle Fence).

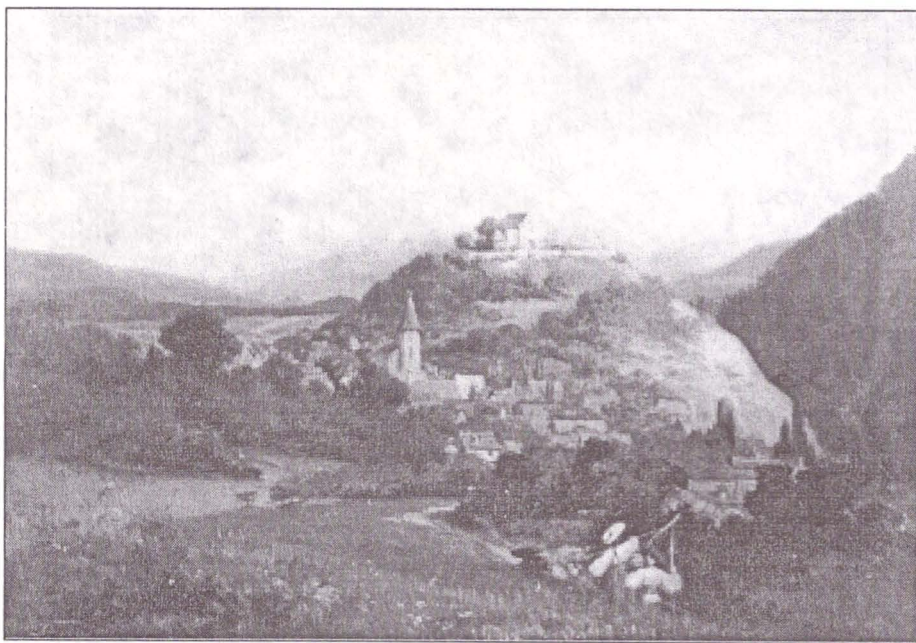

Fig. 4. Carl Dörschlag „Cisnădioara” .

PEISAJUL DE LA STAFFAGE-UL IDILIC LA REALISMUL DOCUMENTAR

Elena MIKLÓSIK

Tema spațiului a constituit o problemă delicată - mai deschis mărturisită sau mai timid abordată - și în cazul portretelor din secolul al XIX-lea. După perioada strălucită a portretelor baroce, care înfățișau personajele, în general notabilități ale epocii, în mediul lor impunător - în castele sau așezate în fața unui peisaj poetic, dar bine definit, creat din ramuri verzi și flori de nuanțe deschise - (neo)clasicismul s-a întors spre personaje mai comune, prezentate în interioare puțin luxoase, dar adevărate sălașe ale cercetărilor valorilor antice. Rafturile de cărți, masa de lucru au înlocuit deschiderile "spre natură" din fundalul portretelor grave, serioase ale bărbaților de-acum îmbrăcați în costume de culoare închisă, cu revere late, purtând tot mai rar perucă. Chipurile feminine au devenit și ele distante, deși au rămas mai colorate, ușor pastelate, eșarfe și panglici cochete, mici buchete de trandafiri roz au îndulcit atmosfera lor alături de discretele luciri ale unor șiraguri de perle trecute frecvent prin părul ridicat în coc. Însă fundalul și în cazul acestora a fost vitregit de bogăția de vrejuri și de frunze așezate în semicerc în spatele personajului sugerând grădina, vastul domeniu. În locul acestora s-a utilizat mult mai des un fundal plat, de obicei din griuri saturate sau brunuri-verzui care "au adus" spre privitor fețele văzute în "treisferturi", lăsând lumini ușoare, niște zone limpezite deasupra umerilor și în spatele capetelor unde s-a decupat clar profilul.

Această austeritate în tratarea mediului ce a înconjurat personajul a fost repede preluată de către majoritatea pictorilor de portrete la sfârșitul secolului al XVIII-lea și apoi menținută mult timp în decursul secolului următor. Putea fi recunoscut un pictor academic (vienez)¹ după modul de lucrare a fundalului: de obicei un brun-verzui cald ce inspira profunzime, iar în stânga sau în dreapta personajului o zonă mai luminoasă pe care se proiecta o umbră relativ îndepărtată, în formă de moviliță, de aceeași culoare cu fundalul mai închis. Majoritatea pictorilor activi în zilele noastre, care au studiat la Academia de arte din Viena cu Karl Heinrich Rahl (1812 - 1865), Johann Mathias Ranftl (1805 - 1854) sau Leopold Kupelwieser (1796 - 1862) au preluat această schemă de abordare a portretelor dezvoltând din ea o adevărată "tradiție iconografică". La început destul de puțini autori au îndrăznit să calce această

1. Costescu, Eleonora, Începuturile artei moderne în sud-estul european. București; 1983, p. 34.

schemă de tratare a genului. Doar câțiva independenți și curajoși au introdus în câmpul din spatele figurii umane ca element secundar peisajul.

Aceste "deschideri" au conferit o profunzime mult mai mare tablourilor decât simpla umbră întrezărită în colțuri și totodată prin elementele lor componente sau prin culorile alese pentru redarea acestora au comunicat privitorului și starea psihică a personajului, dar au trădat uneori și starea de spirit a creatorului lor. În cele mai multe cazuri peisajele utilizate au fost produse ale imaginației pictorilor și rareori au avut legătură cu realitatea, chiar dacă au fost compuse din elemente reale ele au rămas *staffage*, create în ateliere. Au apărut în număr mai mare în perioada de înflorire a *biedermeierului* și a romantismului.

În cazul portretelor cu peisaj întâlnim frecvent un element de arhitectură folosit cu rol auxiliar: coloana, care face trecerea de la planul apropiat la cel secundar. Nu este singurul element de acest fel, deseori este înlocuit printr-o draperie ce coboară dintr-un colț al câmpului vizual din spatele personajului, lăsând astfel să se deschidă o priveliște plăcută în zona eliberată. Altădată cele două elemente sunt prezente împreună: draperia oferă o pată de culoare intensă dincolo de care în culori pastelate se desfășoară peisajul într-un *sfumatto* al depărtărilor, iar coloana prin linia hotărâtă a verticalei delimitează "realitatea" personajului de "posibilitatea" existenței lui în viața reală (chiar într-un peisaj).

Acest stil de a înfățișa modelul în fața unui crâmpiei din natura idealizată (chiar ireală), care să reflecte cunoștințele pictorului în domeniul perspectivei, a fost preferat încă din Renașterea italiană². Așezarea modelului în spațiu de multe ori a fost sugerată și de câteva linii de fugă ale elementelor de interioare alese cu iscusință de artist sau (în cazul portretelor reprezentative) ale acelor construcții pentru care a optat ilustrul model. Pictorii școliți ai secolului al XIX-lea nu au făcut altceva decât au preluat anumite elemente deja acceptate, dar apoi "uite", din stilurile artistice anterioare, unde acestea au servit la realizarea unor lucrări impunătoare. Acum însă comenziile au fost destinate unui public mai modest - în general burgheziei - s-au redus dimensiunile acestor "piese auxiliare" la mărimi cotidiene, ele însele s-au transformat în simple simboluri ce ne vizau asupra pregătirii academice ale creatorilor lor.

Reapariția peisajului idilic oferit de o deschizătură străjuită de o coloană se pare că a pătruns în portretistica noastră din secolul al XIX-lea prin filiera școlii de artă vieneză, prin influența exercitată asupra acesteia de pictorul de mare succes Sir Thomas Lawrence (1769 - 1830). Aceasta în timpul Congresului de la Viena a lucrat în capitala Imperiului austriac și a produs o serie de portrete pentru politicienii renumiți de atunci și pentru doamnele din înalta societate. Portretistul utiliza peisajele introduse într-o decupare verticală în spatele modelelor sale. Posibilitatea de a insufla astfel mai multă viață unor lucrări având ca subiect figura umană a câștigat repede admiratori și a fost exploatată până către deceniul al 8-lea al secolului trecut de către artiștii

2. Sunt binecunoscute autoportretele lui Albrecht Dürer (1471 - 1528) la care servesc ca arriere-plan peisaje văzute de sus, prin deschizătura (ancadramentul) ferestrelor cu linii de fugă riguros marcate. Un renumit portret în care apare o coloană ce delimitează lateral deslășurarea unui peisaj cu copaci, folosit ca plan îndepărtat, este cel al Împăratului Carol V., executat de Tiziano Vecellio (1488/1490 - 1576).

tributari cerințelor școlii vieneze. Astfel, fără să apeleze la compoziții propriu-zise, personajul "își găsește locul" mai firesc în ochii și în accepțiunea privitorului. S-a apelat la prezentări de acest gen în cazul portretelor de aparat de mari dimensiuni, cu precădere în cazul celor imperiale. La ele cele două spații (planul apropiat, interiorul cu toată recuzita amănunțit prezentată, ca să amintească puterea legală, și planul îndepărtat, în majoritatea cazurilor câte un peisaj idilic, liniștitor care inspira echilibrul, cumpătarea și seninătatea celui din imagine) au fost separate de coloane, muchii de zidărie sau draperii scumpe cu falduri grele, chiar și sursele de lumină ale celor două "lumi" sunt independente, nu se influențează, dar de fapt cele două spații sunt legate puternic. Lipsa unui ar dezechilibra pictura, ar lăsa posibilitatea receptării unei imagini defectuoase despre suverani, nu ar transmite către privitor mesajul oficial.

Un astfel de portret este cel al Arhiducelui Iosif³ datat în 1846, semnat de enigmaticul pictor Anton Fiala⁴. Palatinul cărunt în uniformă de gală etalând decorațiile ce îi trădează apartenența la familia Habsburgilor ține sub braț cascheta, se sprijină pe sabia sa lungă într-o poziție fermă, oferită de contrapost, lângă masa încărcată de cărțile legilor și decretelor țării, în fața faldurilor unei draperii teatral aranjate. El este reprezentantul și apărătorul legalității. Atitudinea ce s-ar dori marțială este îmblânzită de liniștea aceluia fragment din natură pe care artistul a redat cu pete grăbite de culoare în partea dreaptă a pânzei și spre care ne conduce privirea prin jocul romburilor de marmură colorată a pavimentului.

Trecerea spre zona copacilor profilați pe cerul înalt, albastru, acoperit de nori pufoși, rozalii se face prin deschizătura peretelui care îi servește modelului ca fundal luminos și pe care artistul l-a folosit și ca fond ocru prin care capătă valoare uniformă albastră. Tot acest perete împreună cu o balustradă abia schițată este cel care circumscrie "realitatea" în care trăiește personajul. Dincolo de această zonă există doar "posibilitatea" ca el să fie regăsit. Iluzia naturii introduse în tablou completează imaginea. Ea nu este deosebit de atent lucrată. Pete verzi de nuanțe diferite alcătuiesc un parc. Mai multă grijă s-a acordat norilor lăsați peste vegetația fără volum, care se diluează în depărtări. Lipsește voința de a insufla viață adevărată planului secund. Astfel de imagini furate din natură însuflețesc deseori portretele feminine. Frumosele împietrite în jilțurile lor devin mai pământeste, mai reale când în spatele lor dincolo de linia unei balustrade orizontale privirea ne-o putem îndrepta către dealuri înverzite și pomi încărcăți cu flori. La fel și cele duse pe gânduri în fața unei coloane ionice care par să uite de iminenta furtună purtată de norii groși, brun-violeti ce filtrează o lumină galbenă a soarelui care apune.

Pentru prima dintre aceste exemple am putea prezenta mica lucrare a pictorului Melegh Gábor⁵ intitulată: Portretul Susanei Koppauer-Dessewffy⁶, datată la sfârșitul

3. Anton Fiala - Portretul arhiducelui Josif, ulei/pânză, fără șasiu, 223 x 134 cm, semnat cu ocru în dreapta mijlociu: "Ant. Fiala pinx. 1846", P.M.T. 678, colecția Muzeul Banatului.

4. Anton Fiala/Fiala a studiat la Viena unde a și lucrat, dar a avut atelier și la Timișoara în perioada 1840 - 1860. A călătorit mult în Banat, în Transilvania, la Viena și în Dalmația. Este cunoscut ca bun portretist.

5. Melegh Gábor (1801 - 1835) originar din Banat, format la Viena a lăsat posterității câteva frumoase portrete *biedermeier*.

6. Portretul Susanei Koppauer - Dessewffy, ulei/lemn, 26,5 x 20,5 cm, nesemnat, nedatat (probabil din 1825), P.M.T. 143, colecția Muzeului Banatului.

deceniului al doilea al secolului trecut. Peisajul colorat, compus în treimea fundalului tabloului, lucrat cu minuția unui miniaturist completează perfect frumusețea visătoare a tinerei în rochie albă din fața balustradei. Mai grav și mai impunător trebuia să apară soțul ei, prezentat într-un pandant⁷. De această dată el s-a folosit de silueta unei coloane ridicată în spatele modelului prin care totodată umplea spațiul. Este doar un element schițat, lipsit de volum, fără o importanță majoră.

Trăsăturile unei alte doamne din secolul trecut sunt transmise zilelor noastre cu *Portretul doamnei Maria Nicolici de Radna*⁸ semnat de E. Swoboda⁹ în anul 1865. Modelul calm, liniștit este așezat în preajma unui zid întunecat, iar în fundalul tabloului, dominat de nuanțe violete, coboară neliniștitor spre dealuri o perdea de nori învolburăți, prevestind furtuna. Baza coloanei din stânga femeii este luminată în galben, ea desparte, îndepărtează violența elementelor naturii de model.

Deși cele două portrete au fost create la interval mare de timp, au fost realizate în tehnici și la dimensiuni diferite, au totuși la originea lor aceleași cerințe ale academismului de sorginte vienez care în a doua parte a secolului a utilizat deja clișee verificate. În picturile de acest gen cerul din peisaj, în general, este foarte înalt, profund, cu nori roz-gri sau cenușii marcați de reflexe brune, chiar mai credibil redat decât vegetația care rămâne în eboșă, schițată prin pete superficiale de culori, îndeobște reci, având o desfășurare în suprapunere verticală lăsând astfel impresia depărtării. Printre elementele "de legătură" cu zonele apropiate au apărut balustrade, pereți simpli, însă preferata artiștilor a rămas coloana zveltă sau masivă, canelată sau plină, cu volum bine sugerat sau doar desenat/bidimensional, purtând o linie verticală aurie sugerând zona iluminată a suprafeței cilindrice. A apărut și în combinație cu draperia care prin jocul de culori ce oferea, cu timpul i-a preluat funcția. Alegerea lor a rămas o opțiune a pictorului.

În fața unei astfel de variante ne găsim în cazul *Portretului cneazului Mihajlo Obrenović*¹⁰, opera unui artist rămas necunoscut, de la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea. *Portretul conducătorului idealizat*¹¹ - tânăr bărbat

7. *Portretul lui Antal Dessewffy*, ulei/lemn, 26 x 20,7 cm, semnat în dreapta mijloc (nu de autor) cu negru "Meleg/1825", P.M.T. 144, colecția Muzeului Banatului.

8. *Portretul Mariei Nicolici de Rudna*, ulei/pânză, 110 x 90 cm, semnat în dreapta jos cu roșu "E. Swoboda/865" (mult timp lucrarea a figurat în registre ca lucrare a unui artist necunoscut), P.M.T. 5525, col. Muzeul Banatului.

9. Swoboda Eduard (1814 - 1902), pictor de altare, portretist și autor al unor scene de gen a fost semnalat în diferite zone ale Imperiului austriac, chiar și în Banat și la Arad. Thieme Ulrich-Becker Friedrich, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, Leipzig, 1938, p. 354-355; Ferenczy, Irma, *Date cu privire la dezvoltarea picturii în orașul Arad și împrejurimile sale în secolele XVIII-XIX* în: *Revista muzeelor*, 1972, nr. 2, p. 181.

10. *Portretul necunoscut - Portretul cneazului Mihajlo Obrenović*, ulei/pânză, 116, 5 x 90 cm, nesemnat, nedat, P.M.T. 1287, colecția Muzeului Banatului. *Portretul* intitulat mult timp "omul cu pelerină roșie" poate fi atribuit pe baza inscripției de pe scrisoare; un portret (analog) al acestui domnitor este publicat de Kusovac, Nikola, *Srpsko slikarstvo XVIII i XIX veka*. Katalog zbirke Narodnog muzeka - Beograd, 1987, p. 134 - 135. Această lucrare este semnată de Jovan Popovici (1810 - 1864) în anul 1841.

11. Cneazul Mihajlo Obrenović (1825 - 1868), fiul lui Milos a domnit în două perioade scurte în Serbia, întâi a fost exilat de către rivalii săi, mai târziu a fost asasinat. A introdus reforme în administrație și în organizarea armatei, pe timpul domniei sale turcii au predat câteva cetăți sârbești.

văzut până la jumătate, în semiprofil spre stânga - este așezat în fața unei draperii albastre, grele cu ciucuri aurii, într-o postură teatrală, cu faldurile pelerinei dramatic aranjate, cu un document în mâna dreaptă. Îscălitura acestuia îi dezvăluie identitatea: "M.M. Obrenovici" cu caractere chirilice. Această scrisoare care face referire la îndelungatul său exil și la cunoscuta viață zbuciumată a omului de stat este în contradicție cu atitudinea calmă schițată de portretizat. Starea sufletească este reflectată însă de atmosfera încărcată din fundalul tabloului. Nelinıştea este transferată printre stâncile mării iluminate de reflexele roșietice ale cerului foarte înalt acoperit de lumini roșii și de nori amenințători. Între ele și bărbatul din prim plan se zărește coloana canelată atinsă de lumina reflectată de ape. Această piesă de fundal care în pofida desenului riguros nu prinde volum, este deja inutilă. Pictorul a utilizat-o pentru că "trebuia", portretele "bune" în mod obligatoriu au folosit acest element.

Cât de "obligatorie" a devenit prezența acestor decoruri poate fi observată și în cazul unor picturi cu temă religioasă. *Sfântul Nicolae*¹² al pictorului bănățean de biserici, *Dimitrie Turcu* (1810 - 1883) este înfățișat în vecinătatea unei coloane destul de primitive pe care se înfășoară o ciudată draperie verde. Proporțiile greșite, iluminarea necontrolată, lipsa adevăratei profunzimi, echilibrul periclitat al arhiereului aflat pe marginea unui pedestral elipsoidal simbolizând țărmul apei, trădează naivitatea artistului care în acest mod a dorit să împace canoanele reprezentării sfinților ortodocși cu recuzita portretelor la modă folosind succinte sale cunoștințe de "dessinator academic"¹³.

În decursul secolului trecut au fost create nenumărate astfel de portrete. A diferit modelul, tehnica aleasă, dimensiunea lucrărilor, talentul celui care le-a semnat, dar modul de tratare, de punere în pagină a rămas tributar legilor academismului în decădere. S-a încercat schimbarea direcționării luminii în tablouri: din față, mai rar de jos ori dirijată din lateral de sus, s-a utilizat și o slabă sursă de lumină ascunsă în spatele figurii umane. O altă sursă de lumină care a atras spre ea privirea a fost plasată în peisaj și înmuia contururile tăioase creind înșelătoare depărtări. Peisajul însă nu a devenit o temă în sine, nu a fost lucrat în natură, a rămas o complementară a portretelor, un simplu staffage.

Câteva încercări de a ridica importanța naturii prin astfel de "decupaje" introduse în tablou au existat în cazul picturii de gen și au fost mai puțin caracteristice pentru pictorii care frecventau școlile de artă vieneze.

Artistul bănățean Adolf Humborg (1847 - 1921)¹⁴ într-una din scenele sale de gen (*Călugări discutând*)¹⁵ a introdus altfel peisajul într-o compoziție care ar

12. *Sfântul Nicolae*, ulei/pânză marufată pe placaj, 78 x 60 cm, semnat cu alb-gălbui jos în mijloc "D. Turcu (chirilice). 1854", P.M.T. 1049, col. Muzeul Banatului.

13. În urma unui an de studii la Viena, fiind un bun pictor de biserici, încearcă și pictura în ulei pe pânză conform cerințelor academice, nu fără succes în zona lui de activitate. Astfel începe să folosească definiția de "dessinator" cu care se semnează. Vezi Frunzetti, Ion, *Arta românească în secolul al XIX-lea*, București, 1991, p. 93.

14. Adolf Humborg (1847 - 1921) pictor format la Viena și la München, a călătorit mult în Europa, Egipt, Asia Mică. A pictat în special scene de gen cu copii, femei, călugări cu accente vesele sau satirice. A fost bun portretist.

15. *Călugări discutând*, ulei/pânză, 80 x 129 cm, semnat pe spatele pânzei cu majuscule; P.M.T. 125, colecția Muzeului Banatului.

putea servi pentru un tablou de portrete colective. Peisajul este real, exilat în spatele unor ferestre care deformează culorile și oferă nesiguranța distanței. Rivalitatea celor două planuri este rezolvată în favoarea celui mai apropiat de privitor, al interiorului cu volumele sale sigure, cu culorile sale saturate. Strălucirea luminii din exterior, acoperișurile caselor, vegetația din ochiul de fereastră dat la o parte ca astfel să realizeze legătura firească dintre cele două "lumi" sunt gândite și așternute pe pânză într-o manieră ce se apropie mai mult de impresioniștii vrăjiți de lumină decât de discipolii Academiei din Viena. Este suflul școlii de pictură din München unde Humborg și-a terminat studiile¹⁶.

În societatea conservatoare a Banatului, cu greu și-au croit drum artiști cu concepții noi. Chiar și talentele recunoscute au fost limitate la comenzi tradiționale: pictură pentru biserici și portrete.

Recunoscut ca portretist, tânărul și înzestratul profesor de desen, Johann Wälder (1854 - 1902), după terminarea Academiei de la Viena și în urma a câte un an de studiu la München și la Paris, a fost numit profesor de desen la Pesta. A renunțat la postul oferit de facultate pentru o catedră de școală superioară la Timișoara unde cu o rezeziune nemăiîntâlnită a executat zeci de portrete ale oamenilor mai însemnați din zonă. Acuratețea, punctualitatea, rapiditatea și nu în ultimul rând talentul său i-au adus o comandă oficială: primăria orașului i-a cerut pictarea „Sosirii la Timișoara în 16 septembrie 1891 a împăratului Franz Iosef”, cu ocazia deschiderii expoziției de produse industriale și agrare¹⁷. Pe o suprafață enormă de pânză pictorul a reușit să transmită posterității fizionomia întregului corp de funcționari principali din oraș strecurând în colțul din dreapta jos și autoportretul său. Folosindu-se de poziția spectatorului simplu a urmărit desfășurarea evenimentelor din acest punct. Ulterior când pânza s-a fixat pe pereții sălii de gală a primăriei s-a dovedit că perspectiva a fost corectă, planurile s-au succedat pe verticală, cel mai îndepărtat a fost cel din registrul de sus unde și acțiunea și grupurile de oameni au devenit mai neînsemnate. Ei s-au transformat în elemente de staffage ale unui peisaj citadin real: grupuri de curioși în stânga pe zidurile încă existente ale cetății, siluete de cai, doamne cu umbreluțe de soare plimbându-se pe străzile ce duc la piața centrală. Pe verticala fundalului din tablou s-a proiectat fațada impunătoare a teatrului "Franz Josef"¹⁸ din Timișoara, scăldată în soare, alături de un parc și de fragmentul rămas din Poarta Petrovaradinului.

Lucrarea constituie o pictură-document, atât pentru portretele colective dificil de redat în cazul unui grup deosebit de numeros, cât și pentru utilizarea fundalului:

16. Nu este singurul care folosește acest mod de a reda lumina ce inundă încăperile unde sunt localizate scenele de gen. Este utilizat frecvent și de Franz von Defregger (1835 - 1921), cu studii făcute în aceleași academii, în scenele de gen cu copii sau țărani. Vezi Springer, Anton, *Handbuch der Kunstgeschichte*, V. Leipzig, 1925, p. 219.

17. Sosirea la Timișoara la 16 septembrie 1891 a împăratului Franz Josef, ulei/pânză, fără șasiu, 347 x 451 cm, semnătură ilizibilă, P.M.T. 2294, depus la Muzeul Banatului de Primăria orașului Timișoara 1920.

18. Opreș, Mihai, Timișoara. Mică monografie urbanistică, București, 1987, p. 122 - vezi mai multe fotografii ale vechii fațade.

19. Ibidem, p. 157.

imaginea veche a teatrului care în 1920 a căzut pradă flăcărilor¹⁹. Frumoasa fațadă "renascentistă" nu a mai fost refăcută în stilul original al clădirii. În pictura lui Wälder edificiul apare așa cum a fost pus în valoare în anul vizitei imperiale în urma dărâmării zidurilor cetății din fața ei. Impresia de spațiu larg în pictură s-a creat și prin schițarea ofițerului călare din planul situat desupra scenei ceremoniei de primire a împăratului precum și de liniile de fugă ale străzilor din piațeta din spate.

La sfârșitul secolului al XIX-lea academismul a fost depășit, înlocuit de viziunea realistă a pictorilor. Peisajele virtuale, romantice sunt tot mai rar întâlnite la portretele ale căror modele le regăsim așezate în mediul lor firesc. Apariția luminii reale, problema plein air-ului înlătură iluminările sofisticat dirijate spre modele și fundalurile portretelor. Încercările de la început când copierea naturii ne-a lăsat reale documente ale timpului în care au trăit s-au transformat, datorită și influenței impresioniștilor, în serioase studii asupra peisajului inundat de lumină și culoare exprimat de artiștii sfârșitului de veac într-un mod foarte diferit, renunțând total la recuzita academică a portretelor.

LE PAYSAGE À PARTIR DE STAFFAGE IDYLLIQUE JUSQ'AU RÉALISME DOCUMENTAIRE

Résumé

Après la période néo-classique les portraits recommencent de présenter dans l'arrière-plan des paysages idylliques, éloignés. Ils sont créés, composés des éléments véritables par leurs auteurs mais ils ne se trouvent pas dans la nature réelle, ils ne sont pas exécutés directement d'après nature. Souvent ils sont séparés des modèles par des colonnes, fragments de mur ou des larges draperies - son des éléments qui aident les peintres de présenter leur enseignement académique (viennoise).

Il'un des derniers maitres (du Banat) qui a fait ses études à Vienne est Johann Wälder. Lui s'essayait à présenter un paysage citadin réel: la Place de l'Opéra de Timișoara en septembre 1891. Aujourd'hui cette peinture à l'huile de grandes dimensions est un double document qui nous présente l'édifice du théâtre et aussi les portraits des officiers de la ville à la fin du XIXe siècle.

LA LISTE DES ILLUSTRATIONS

1. Le Portrait de l'archiduc Iosif
2. Gabor Meleg-Susana Koppauer-Dessewffy
3. Le peintre inconnu-Prince Mihailo Obrenovici
4. Eduard Swoboda - Maria Nicolici de Radna
5. Dimitrie Turcu - Le saint Nicolas
6. Adolf Humborg - Les moins qui parlent
7. Johann Walder - L'arrivée à Timișoara au 16 septembre 1891 de l'empereur Franz Josef.

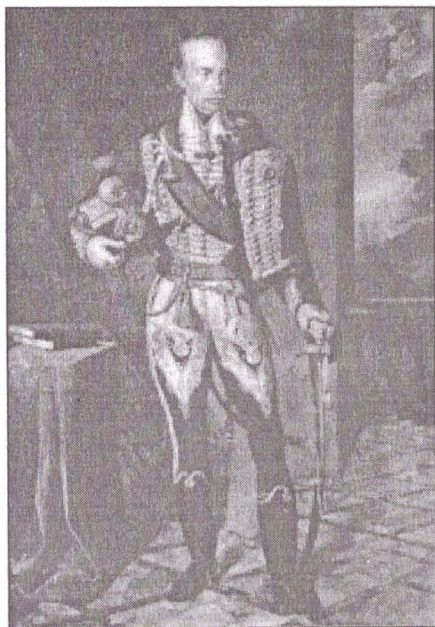

Fig. 1. Anton Fiala – Portretul arhiducelui Josif

Fig. 2. Melegh Gábor – Portretul Susanei Kopppauer-Dessewffy

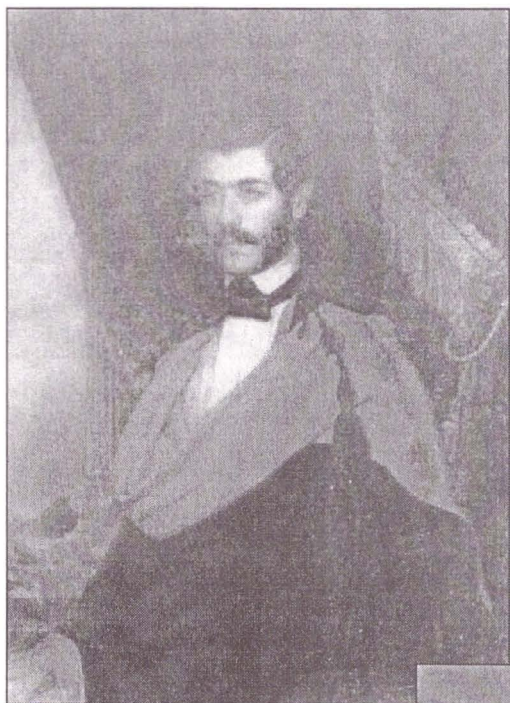

Fig. 3. Anonime – portretul cneazului
Mihailo Obrenovici

Fig. 4. Eduard Swoboda
Maria Nicolici de Radna

Fig. 5. Dimitrie Turcu – Sfântul Nicolae

Fig. 6. Humborg Adof – Călugăr descult

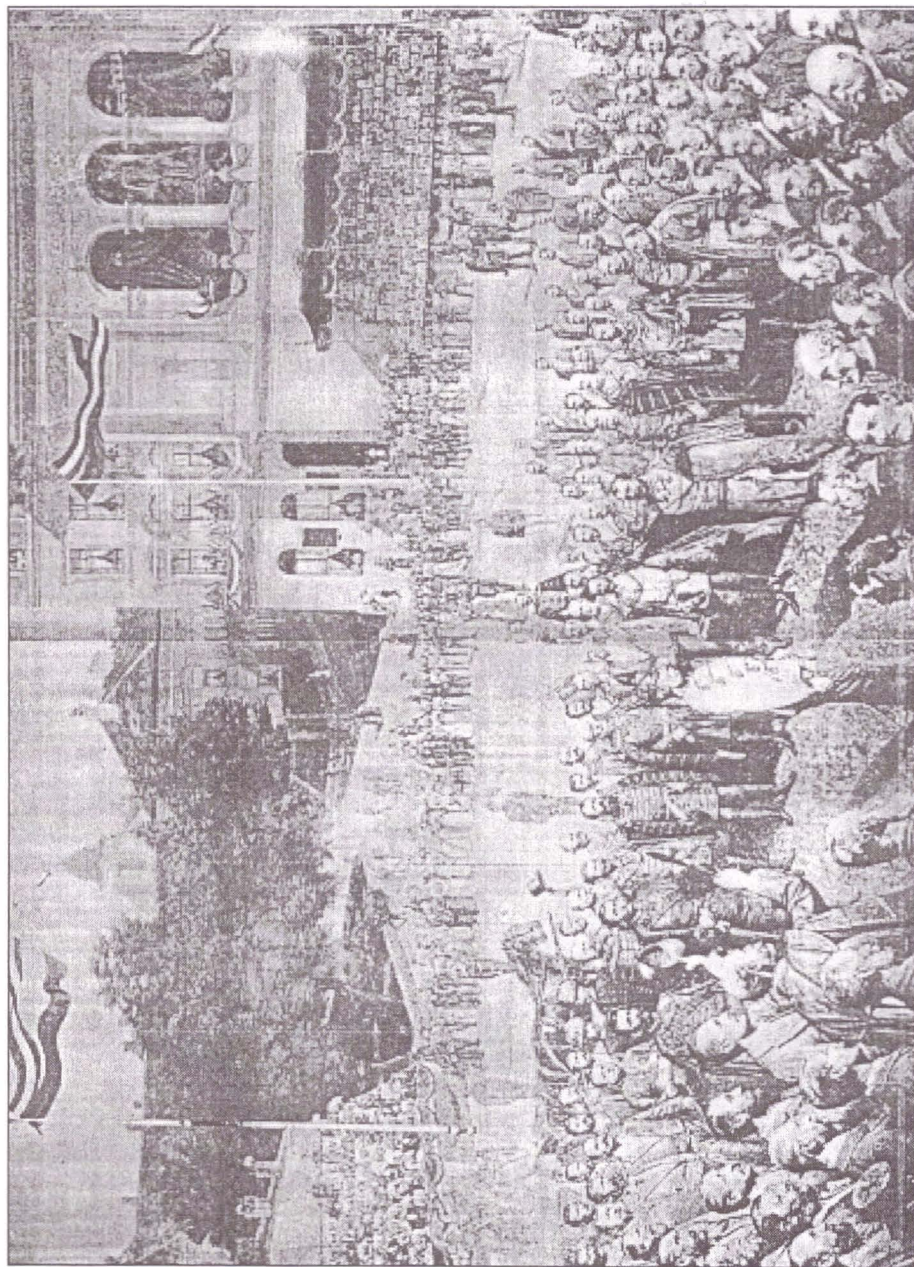

Fig. 7. Johann Vălder – Sosirea la Timișoara la 16 septembrie 1891 a împăratului Franz Josef.

MĂNĂSTIREA PLOSCA – VALENȚE CULTURALE

Maria BASARAB

Reperată acum, doar printr-o cruce, Mănăstirea de la Plosca a fost într-o lungă vreme focar de spiritualitate. A fost ridicată, ca și alte mănăstiri medievale, de către "voievozi și nobili români în epoca lor de glorie, secolele XIV-XV când au zidit biserici și mănăstiri zugrăvindu-le și împodobindu-le cu cele de trebuință"¹, în condiții istorice similare, și puține au răzbătut peste timp printr-o trăire religioasă, culturală și socială. Așa au fost rostuite și cele zece mănăstiri hunedorene bine cunoscute: Prislop, Plosca, Răchitova, Râu de Mori, Sibișel, Vaidei, Vaca, Cib, Cerna,² din care mai dăinuie acum Prislopul și, după o lungă întrerupere, au fost reconstruite Mănăstirea de la Râu de Mori și Vaca (azi Crișan).

Fără a prezenta Mănăstirea Plosca sub o formă monografică, relevăm doar câștigul ei pe plan spiritual, care a ajutat-o să înfrunte lumea efemeră. Mixaje ale câtorva aspecte religios-culturale, decupate din timp, facilitează formarea unei imagini de ansamblu a istoriei Mănăstirii de la Plosca. Astfel, o succintă prezentare cronologică începe cu vlădica Ioan, originar din Caffa Crimeii, care s-a stabilit la Hunedoara înaintea anului 1456 care, "a cercetat" și a hirotonisit preoți pe seama Mănăstirii Prislop și Plosca³.

Egumenului Varlaam de la Prislop i-a fost încredințată și Mănăstirea Plosca spre îngrijire, care "e mai veche ca cetatea Hunedoarei, înzestrată cu moșii de familia Huniazilor"⁴.

Mănăstirea și-a luat numele de la familia Ploscanu din Teliuc, care ar fi dăruit călugărilor poiana pentru ridicarea chiliilor, iar pentru satul Plosca prima atestare documentară datează din anul 1482⁵.

Mărturiile arhivistice documentează existența și continuitatea vieții religioase, dar și culturale din jurul mănăstirii de la Plosca.

Redată ca o "miscelanea" această comunicare semnalează nume de călugări, preoți, dascăli cu preocupări culturale care s-au stabilit ori au poposit la Plosca, titluri de cărți păstrate peste secole prin grija celor care au căpătat calitatea de "oameni de carte", legăturile create între mănăstire, mai apoi biserica mănăstirească, cu școala

1. Meteș Șt., *Istoria Bisericii Române din Transilvania*, vol I, Sibiu, 1935, p. 260.

2. Ibidem, p. 101-131; 154-156; Păcurariu M., *Mănăstirea Prislop*, Arad, 1986, p. 106.

3. Păcurariu M., *op. cit.*, p. 23.

4. Meteș Șt., *op. cit.*, p. 101.

5. Suciu C., *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, București, 1966, p. 47.

și societatea din preajmă. Pentru abordarea îndeosebi, a vieții cărturărești a celor de la Mănăstirea Plosca ne stau garanție cărțile vechi, avere de preț pentru acel loc și acel timp. Notele de mână de pe aceste cărți ne dezvăluie nume de călugări, care au slujit la această mănăstire și titluri de cărți care evidențiază locul de frunte pe care l-a ocupat mănăstirea nu numai în lumea monahală. Însemnările de proprietate de pe Strastnicul scris de mână, în limba slavonă, în anul 1567, păstrat împreună cu un Apostol slavon, un Penticostar slavon, un Octoih Mic, manuscris slavon și un Triod manuscris slavon, toate acum ale Bisericii Sf. Nicolae din Hunedoara, păstrate în prezent la depozitul de cărți vechi și icoane aflat în incinta Protopopiatului Român Ortodox din Orăștie, se repetă pe alte 5 cărți încă păstrate, din cele 19 cărți existente în urmă cu două secole: "... ale bisericii Hinedorii ... de la Plosca cea din Jos ... două Trioduri, un Penticostarium, o Leturghie, două Moltitvenice, un Mărgăritar și trei cărți grecești le-am dat în samă părintelui eromonah Simon și în sama Părintelui eromonah Varnava, eu le-am dat protopop Gheorghi a Hinedorii, în 1709, mesiață fevruarie". Însemnarea se reia pe un Apostol slavon și este mai detaliată: "Ale bisericii Hinedorii împreună cu ale mănăstirii Plosca cea din jos sunt cărți trei Evanghelii, trei Oftaie, două Triode, un Penticostarium, o Leturghie, două Moltitvenice, un Mărgărit bătrân românesc, trei cărți grecești le-am dat în sama părintelui Simon eromonah și în sama părintelui eromonah Varnava, eu le-am dat protopop Gheorghi ot Hinedoara, în 1709, mesiața făurar, 16 zile".

Pe un Octoih mic, manuscris slavon, însemnarea de proprietate, dar și însemnare de început despre evidența cărții este elucidantă: "Ale bisericii Hinedorii împreună cu ale Mănăstirii Plosca cea din Jos sunt o Evanghelie slavonească, două Trioduri, un Penticostar, două Săvornice, o Leturghie, un Mărgărit românesc bătrân, trei cărți grecești, le-am dat în sama părintelui eromonah Simon și în sama eromonah Varnava, eu le-am dat protopop Gheorghi ot Hinedoara, în 1709, februar, 16 zile".

Credem, pe baza acestor note de mână, că eromonahii Simon și Varnava de la Plosca cunoșteau și limbile slavonă și greacă. Mai aflăm că, în zonă călugării-cărturari de la Plosca nu erau cazuri izolate. Protopopul Gheorghi, semnatarul însemnărilor relevante este și el răspânditor de carte românească, după cum ne arată o altă însemnare de pe un Triod de Râmnic, 1731, al bisericii din Hunedoara, care certifică participarea acestui erarh bisericesc la cumpărarea de cărți folositoare obștii.

O altă însemnare de pe Penticostarul slavon mărturisește un alt nume de preot din apropiere de Plosca, cu grijă față de carte: "Această sfântă carte, anume Pintecostar l-au legat părintele Popa Stan din Cilniciș (Cinciș n.n.), Domnul să-l pomenească pe dumnealui că l-au legat de pomeană ... ot Delar ... pisat mesiața november".

Pe Triodul slavon însemnarea dezvăluie date în plus despre eromonahul de la Plosca: "Acest Triod este a Mănăstirii Plosca ca să se știe, eromonah Simon ot Mănăstirea Neamțu ot Moldova zemle". Deci, călugărul Simon de la Plosca venise tocmai din Moldova de la vestita Mănăstire a Neamțului, zidită în secolul al XIV-lea, rezidită în secolul al XVIII-lea, cu călugări-cărturari cu faimă. Pe coperta interioară a aceluiași Triod slavon mai scrie că: „Să să știe că acest Triod este a lu Niculae ficiorul protopopului Nicola și este la Popa Dancului din Josani... ale bisericii Hinedoarei împreună cu ale mănăstirii de la Plosca cea din Jos sunt cărți trei Evanghelii slavonești, trei Octoih, două Trioduri, un Pintecostar, două Săvornice, o Leturghie, trei Moltitvenice,

un Mărgărit românesc bătrân, trei cărți grecești, le-am dat în sama părintelui Simon și a părintelui eromonah Varnava, eu le-am dat protopop Gheorghe ot Hinedoara, în 1709, făurar, 16 zile". Este posibil ca „Sbornicul” pomenit în însemnările referitoare la cărțile deținute de Mănăstirea Plosca să fie „Sbornicul” slavonesc al călugărului Ghenadie, mitropolit al tot ținutului Ardealului, cu reședința la Mănăstirea Prislop care, „nu și-a dat nici o odihnă până ce a putut săvârși și tipări această carte apărută la Sas Sebeș în 1580”⁶.

La „școala” călugărului Simon, pomenit în însemnarea transliterală, probabil, a crescut și dascălul copist Vasile Sturze Moldoveanul care în peregrinările lui a ajuns și la Mănăstirea Plosca, unde a copiat un Ceaslov și un Octoih și încă un fragment dintr-un Ceaslov, popasul de la Plosca reprezentând întâiul reper scris din lungile sale peregrinări transilvane. Iată însemnarea de pe cartea scrisă la Plosca: „Această carte scris-am eu, Vasilie dascălul moldovean când am șezut la Mănăstire la Plosca la Hinedoara, pe sama popei lui Simon...”, iar în altă parte în aceeași carte scrie: „Eu, mult păcătosul Vasilie Sturze sân Badiul ot Moldova, văleat 1693, 15 dni (zile n.n).”⁷.

Numele Mănăstirii de la Plosca apare în documentele secolului al XVIII-lea cu referire la frământările religioase din această zonă. Pe lângă aspectele pozitive ale secolului iluminist, tipărirea în număr mare a cărților religioase și laice, înlesnirea construcțiilor bisericești, realizarea legăturii directe cu Occidentul avansat, în Transilvania și, mai ales, în ținutul hunedorean disputele religioase s-au întesit. „Suplica” dusă de călugărul Nicodim de la Râmnic, Țarevnei Elisabeta a Rusiei, în anul 1757, prin care cerea apărarea ortodoxiei în Transilvania, purta 13 semnături printre care figura și semnătura călugărului Teodosie de la Plosca⁸. În anul 1762 au părăsit „unirea”, convertiți de către călugărul Inocențiu Bosi și Mișka protopopul Devei, și eromonahii Teodosie și Carpie (Paisie) de la Plosca cărora li s-a cerut să părăsească mănăstirea. A fost un an în care se pare că mănăstirea a fost scoasă dintre cele care funcționau, distrusă fiind, iar averea mobilă s-a dat episcopului P.P. Aron ca să deschidă o școală la Hațeg⁹.

După câțiva ani același călugăr Paisie reîntors la „unire” a încercat să refacă viața monahală și cărturărească de altădată a Mănăstirii din Plosca.

În anul 1775 eromonahul Nichita și Popa Lazăr i-au cerut episcopului Grigore Maior să permită înapoierea cărților și icoanelor duse de la Mănăstirea Plosca (o parte din ele la biserica greco-catolică din Hunedoara). Răspunsul episcopului a fost: „câte se găsec la biserica Hunedorii să rămâie acolo în loc, până se va vedea mai deaproape dintre dânselle ... protopopul să se ție de togmala făcută cu oamenii de la Silvaș, adecă să dea jumătate din tot și din toate ce au luat de la Mănăstirea Ploștii”¹⁰.

Din cauza disensiunilor confesionale între ortodocși și greco-catolici unele mănăstiri între care și cea de la Plosca au fost desființate pentru un timp¹¹. Totuși

6. Bunea A., *Episcopii P.P. Aron și D. Novacovici*, Blaj, 1902, p. 59, locul de tipărire al Sbornicului slavonesc este Brașov, anii 1580-1581, manuscrisul aparținând episcopului Ghenadie al Silvașului (Prislop); în I. Bianu, N. Hodoș, *BRV I*, p. 28, cartea este catalogată ca fiind tipărită la Sas Sebeș în anul 1580.

7. Ștrempel G., *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, București, 1959, p. 233.

8. Metef Șt., *op. cit.*, p. XXXIV-XXXV.

9. Ibidem, p. 116; Radu I., *Istoria Vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 143.

10. Metef Șt., *op. cit.*, p. 117.

11. Popa R., *La începuturile evului mediu românesc*. Țara Hațegului, București, 1988, p. 246.

numele mănăstirii de la Plosca apare în documentele veacului al XVIII-lea și a celui următor. La 22 martie 1786 un inspector din domeniul montanistic Hunedoara scria că: „numai o singură școală se afla între Plosca și Ghelari, la călugării din așa numita mănăstire, dar puțini copii frecventează școala pentru că această mănăstire este așezată departe de aceste sate și se găsește în mijlocul pădurii”¹².

Despre intensă activitate a mănăstirilor de la Prislop și de la Plosca se știe că acolo: „ veneau tineri atrași de călugări, meșteri în arta zugrăvitului, tineri de la mari depărtări spre a învăța ... pictura, desenul icoanelor, copierea de cărți și ilustrarea lor”¹³.

O atestare a mănăstirii-școală de la Plosca poate fi considerată o însemnare de pe o Cazanie (Iași, 1643), manuscris al secolului al XVIII-lea: „să știe că această carte am cumpărat-o eu diac Tone din Delari cu 6 florini de la Călugărul Varlam când ședea în Dăscioru la mănăstirea cea din jos ... eu diac Tone”. Manuscrisul a fost copiat în prima parte a secolului al XVIII-lea de ieromonahul Varlam, la mănăstirea de la Plosca, de lângă Ghelari, vândută apoi unui diac Tone, care probabil, învăța la Prislop¹⁴.

O altă însemnare atestă existența mănăstirii Plosca cu viața ei cărturărească, specifică mănăstirilor transilvănene, românești în general, din epoca în care mănăstirile erau și școli iar călugării erau și dascăli. Un Chiriadodromion, tipărit la Bălgrad în anul 1699 poartă însemnarea ... „La anul 1780 ... monah pe sama sfintei mănăstiri Plosca”¹⁵.

Toate aceste atestări documentare în care se încadrează și însemnările de pe cărțile vechi, ilustrează interferențe religios-culturale, dintr-o mănăstire supusă unor timpuri istorice tulburi care n-au oprit-o să se susțină și al cărui mesaj cultural a ajuns și va trece de noi.

Știrile despre viața cu implicațiile culturale, desfășurată la mănăstirea Plosca umplu mai multe documente din secolul al XIX-lea. S-a scris despre mănăstirea-biserică de la Plosca în legătură, mai ales, cu activitatea slujbașilor altarului, dintre care unii sunt remarcabile personalități culturale ale epocii.

Ținem seama de faptul că nu este o echivalență între terminologia de biserică și mănăstire, pentru că în secolul al XIX-lea se știe că mănăstirea de la Plosca nu mai era, dar în documentele arhivistice apare mereu la un loc denumirea de biserică-mănăstire, referitor la lăcașul ecleziastic de la Plosca, care încă, făcea legătura rodnică între biserică, școală și societatea rurală din jurul său.

Un proces verbal din anul 1820, redactat în limba maghiară consemnează o “vizitațiune canonică”, iar actul scris este semnat de Popa Petru de la mănăstirea Plosca¹⁶. El a fost parohul în Plosca, administrator protopopesesc între anii 1820-1824.

În anul 1822 se făcea o nouă “vizitațiune canonică” în parohia Plosca și din constatările scrise aflăm că “Popa Petru s-a dovedit a ține totul îndestulat”,

12. Protopopescu L., *Contribuția la istoria învățământului din Transilvania*, București, 1966, p. 26.

13. Albu N., *Istoria învățământului românesc în Transilvania*, vol. I, Blaj, 1944, p. 144.

14. Păcurariu M., *op. cit.*, p. 84-85.

15. Colta R., *Vechi tipărituri românești în județul Arad*, în Ziridava XII, 1980, . 748.

16. Arhivele Statului Deva, *Fond Protopopiatul greco-catolic Hunedoara*, Dosar 1/1820, Fila 4.

consemnându-se în același act că "luând cărțile, într-o însemnare s-au aflat 16 dăraburi și scriindu-se toate pe rând cu numărul lor în însemnare, s-au închis în lada bisericii¹⁷. Așadar, din cele 19 cărți existente în anul 1709, au mai rămas 16 în anul 1822, an în care și "vasăle cele sfinte și hainele tot într-o aceea însemnare s-au aflat și au fost puse în lada bisericească¹⁸.

Popa Petru a fost un bun păzitor al averii mănăstirii-biserică de la Plosca "cercetând din poporeni și mai vârtos din ctitorii acei sfinte mănăstiri despre cum își duce anumitul preot potvigul său adecă slujba, mărturisiră cu toții cum că după puțină foarte bine o duce"¹⁹. Din același proces verbal încheiat în urma vizitei canonice, în anul 1822 reies următoarele bunuri mănăstirești descrise pe categorii:

Cărțile: „1. Evanghelie românească, una sârbească legată în argint, cinci chipuri într-o față, întru celălalt tot o materie. 2. O Biblie românească. 3. Letughie. 4. Cazanerie românească. 5. Minei. 6. Oftaio mare. 7. Triod legat cu Strastic laolaltă. 8. Penticostariu. 9. Două catavasiere. 10. Apostol. 11. Molitvenic. 12. Psaltire de Racoți.

Cărți sârbești: 1. Minei. 2. Apostol. 3. Leuturgie. pe lângă aceasta șasă dăraburi mari sârbești și iarăși opt dăraburi mai mici iară sârbești. 4. Și o carte scrisă pe piele întru care și celelalte sârbești să află însemnate prin vizitația protopopului Gheorghe a Hinedorii, la anul 1709, 16 zile februarie, făcută și în samă date eromonarului Simon și Varnava". Menționăm că la anul 1822 mănăstirea de la Plosca deținea o adevărată bibliotecă mănăstirească. În aceeași bogată listă de inventar, din anul 1822, mai erau scrise: „un Potir suflat în aur, de argint și cu figuri de argint înfrumusețate cu deschilinite părți, un disc de argint suflat cu aur, cu stea de argint suflat cu aur și o lingură de argint suflată cu aur. 2. Alt Potir a căruia pahar e de argint suflat cu aur și lingură de argint. 3. Potir de cositor cu lingură de cositor. 4. Cruce scobită de lemn îmbrăcată în argint cu boambe de mărgăritari împodobită. 5. Și un Sfeșnic de aramă suflat în argint. 6. Trei cădealnice mai bune și una mai rea". Hainele erau de „taftă de aur cu flori", „două acoperămante de potire, scumpe. Două măsaie pe tetrapod. Doisprezece coți de taftă și altele"²⁰.

Cu astfel de bunuri de mare calitate și cele de natură culturală (cărțile) credem că la mănăstirea-biserică de la Plosca, în anul 1822 era încă o viață religioasă viabilă.

Am eludat detaliile circumstanțiale istorice, religioase, care au influențat mersul continuu al activității mănăstirești de la Plosca. Am lăsat să se vadă reperele culturale care au ținut și susținut peste timp acest lăcaș bisericesc cu implicații sociale.

Pentru a contura climatul cultural al bisericii-mănăstire de la Plosca aducem în față nume de vrednici preoți, care au păstorit în acest loc. Astfel, între anii 1827-1844 la Plosca și-a împlinit misiunea de drept ocârmuitor de suflete Nicolae Bossi, care a depășit cu mult statutul de preot de țară. Originar din Hunedoara, Nicolae Bossi a făcut studiile secundare și teologice la Blaj, unde timp de doisprezece ani a fost profesor la „gramatiștii" liceului blăjean. Din anul 1824 până în 1827 a fost preot la Densuș iar din 1827 până la sfârșitul vieții sale a rămas la Plosca, timp în care a

17. Radu D., *Dieceza Lugojului, Șematism istoric*, Lugoj, 1903, p. 341.

18. Arhivele Statului Filiala Deva, *Dosar 1/1822*, Fila 4-17.

19. *Ibidem*.

20. *Ibidem*.

ocupat și funcția de viceprotopop la Hunedoara²¹. Fire activă și devotată misiei sale preoțești, Nicolae Bossi a purtat, în timp ce era la Plosca, o corespondență cu personalități ale vremii pentru a îmbunătăți viața celor din jurul său. Într-o scrisoare adresată protopopului ortodox de Hațeg, Ioan Maximilian, încerca să clarifice o acuzație cu referire la dispariția a două cărți (Minei și Apostol) ale bisericii din Vâlcele Bune²².

Correspondența purtată cu oficialii superiori de la Blaj este scrisă în limba latină, ceea ce ridică valoarea intelectuală a fostului dascăl de la Blaj. Episcopul îi cerea date despre starea fizică a bisericilor de la Petreni și Ohaba-Ponor care erau în subordinea preotului Nicolae Bossi²³. A corespondat cu Ștefan Manfi arhivarul Episcopiei de la Blaj sau cu Constantin Papfalvi, vicar de Hațeg, tot despre mersul bisericilor de care răspundea²⁴ sau de mersul școlilor din parohiile sale.

În seria preoților de la biserica-mănăstire de la Plosca se disting nume de mare valoare în istoria scrierilor bisericești sau în cultura noastră. După ieromonarhul Teodosie și Paisie monah (1762) este cunoscut Petru (1820-1826) apoi seria continuă cu:

Cosma Topliceanu (1826-1827), Nicolae Boosi (1827-1845) Daniil Silivași (1846), Daniil Petru (1846-1849) Daniil Silivași (1849-1852), Nicolae Popovici (1853-1855), Avel Pop (1855-1858), Elie Leluți (1859-1860) Simeon Ulpianu (1860-1861), Avel Pop (1861), Vasile Ordean (1862), Ioan Ianza (1862-1864), Ioachim Elin (1864-1900)²⁵.

Documentele de arhivă scot la iveală și alte nume de preoți sau elucidează anumite perioade neclare. Astfel, aflăm din documente arhivistice că în anul 1852 la Plosca era preot Dan Petru, care într-o scrisoare adresată protopopului greco-catolic din Hunedoara, Ioan Fodor, se plângea de starea jalnică în care se afla biserica de la Plosca, care „de toate veșmănte și vasele sfinte în 12 aprilie 1849 tirănește devastată și deprădată fu”²⁶.

O corespondență abundentă s-a purtat între protopopul hunedorean Ioan Fodor și superiorii săi pentru numirea unui preot la Plosca în locul lui Gavril Pop care n-a funcționat acolo, deși este menționat în anumite scrieri de referință (Mircea Păcuraru, Dicționarul teologilor români, București 1966, Nicolae Comșa, Dascălii Blajului, Blaj 1940). Scrisorile plecate dinspre Plosca înspre Protopopiatul Hunedorei sau Vicariatul de la Hațeg, între reprezentanții acestor instituții ecleziastice și Gavril Pop (între 1854-1856) justifică absența acestuia de la Plosca²⁷. Potrivit documentelor arhivistice păstrate, Parohia Plosca și oamenii din aceste locuri n-au beneficiat de prezența preotului cărturar Gavril Pop, căruia mai târziu, din anul 1857 totuși, i-a fost dat să funcționeze nu departe de Plosca, la Hațeg în calitate de vicar. Se pare, după o scrisoare a vicarului Ștefan Moldovan, că Gavril Pop a rămas la Plosca doar 8 zile, deși a fost salarizat de această parohie mai mult timp²⁸. Probabil, că în vremea în care a lipsit de la Plosca, Gavril Pop și-a definitivat cartea sa „Istoria Daciei Antice”,

21. *Ibidem*.

22. Comșa N., *Dascălii Blajului*, Blaj, 1940, p. 50.

23. Arhivele Statului Filiala Deva, *Dosar 1/1829*, Fila 7.

24. *Ibidem*, *Dosar 1/1831*, Fila 1 și Fila 9.

25. Radu D., *op. cit.*, p. 452-454.

26. Arhivele Statului, Filiala Deva, *Dosar 1/1852*, Fila 27.

27. *Ibidem*, *Dosar 1/1854*, Fila 407; Fila 117; Fila 131; *Dosar 1/1831*, Fila 61.

28. *Ibidem*, *Dosar 1/1854*, Fila 97 și Fila 107.

care a fost tipărită la Cluj în anul 1855 și din care 30 exemplare au fost date spre vânzare hunedorenilor, prin protopopul lor²⁹.

Faptul că la această biserică a fost numit preot această persoană marcantă a lumii teologice, remarcat și în istoria culturii noastre, ne lasă să înțelegem atenția deosebită de care se bucura încă această biserică urmașa străvechii mănăstiri. Referindu-ne și la cărțile deținute ne putem lesne da seama de însemnătatea pe care o prezenta biserica mănăstire de la Plosca, printre lăcașurile răspânditoare de cultură.

S-a păstrat în această biserică-mănăstire valori de suflet. Într-o „Conscriptie a bunurilor bisericii” datată la Plosca în 15 noiembrie 1855 și semnată de Avel Pop figurează următoarele cărți vechi: Evanghelie, Râmnic, 1764; Liturghie, Blaj, 1786; Molitvenic, Blaj, 1815; Minei, Râmnic, 1764; Octoih, Râmnic, 1742; Strasnici, Blaj, 1773; Triod, Blaj, 1771; Cazanie, Viena, 1773; Breviar, Blaj, sine titulo, deslegat; Catavasier, Blaj, 1777; Apostol, București, 1683³⁰.

Fără a interveni asupra exactității datării acestor cărți semnalăm absența exemplarelor slavonești și în general, numărul mult mai redus de cărți în comparație cu anii anteriori, respectiv 1709 sau 1822.

O simplă „statistică” ne lasă să comparăm „inventarele” de carte folosită de preoții și credincioșii care învățau din ele toate cele de folos sufletului. Prin urmare, în anul 1709 Protopopul Ghiorhi a „însemnat” 19 cărți, mult mai târziu, în anul 1822, Popa Petru a „inventariat” 26 de cărți „întru-care și celelalte sârbești”, iar în anul 1855 preotul Avel Pop a menționat doar 11 titluri.

Revenim la preoții care au oficiat la Plosca pentru a o putea situa în locul pe care îl merită printre bisericile care îndeplineau și rolul de școală.

La 21 iunie 1854 episcopul de la Blaj, Alexandru, (Sterca Șuluțiu) l-a numit pe Nicolae Popovici din Boși administrator al parohiei Plosca³¹, acesta numărându-se printre cei care „au prenumerat pentru Gramatica elementară a limbii române scrisă de Timotei Cipariu”, care urma să fie tipărită în același an, apropiindu-se și el de dirigitorii „luminați” ai acestei parohii, care au încercat să sprijine activitatea de instruire și culturalizare a tinerilor din zonă³².

Roadele învățăturilor transmise de preoții de la Plosca pot fi socotite și după faptul că s-au ridicat de acolo tineri spre învățătură mai înaltă. Într-o scrisoare a vicarului de Hațeg, Ștefan Moldovan, adresată protopopului Ioan Fodor scrie că „tânărul din Plosca, Nicolae Cassian candidat pentru Totești, încă e numai de 21 ani”³³ totuși, el a fost preot la Totești între anii 1855-1875³⁴.

Prin biserica de la Plosca au fost trimise, în 1857, trei cărți de Aritmetică „dăruite gratuit pruncilor pauperi umblători la școală”³⁵, iar după un an au fost trimise 4 Abecedare³⁶.

29. Basarab M., *Aspecte culturale religioase hunedorene din secolul al XIX-lea*, în Corviniana II, Deva, 1996, p. 115-121 și Corviniana III, Deva, 1997, p. 113-121.

30. Arhivele Statului, Filiala Deva, Dosar 1/1855, Filele 138-141.

31. *Ibidem*.

32. *Ibidem*.

33. *Ibidem*, Dosar 1/1854, Fila 123.

34. *Ibidem*, Dosar 1/1855, Fila 33.

35. *Ibidem*, Dosar 1/1857, Fila 135.

36. *Ibidem*, Dosar 1/1858, Fila 257.

În anul 1857 Biserica de la Plosca, prin preotul său Avel Pop era abonată la „Gazeta Transilvaniei” a lui Barițiu³⁷.

Între anii 1859 și 1861 a fost numit la Plosca preotul Simion Ulpianu. Cu studii teologice terminate la Blaj, Simion Ulpianu a fost numit învățător-profesor la Preparandia de la Hațeg până în anul 1858. Colectionar de antichități, încă de când era preot la Sarmizegetusa, autor al unor poezii și al manuscrisului „Pintea sau iobăgiei din Țara Hațegului”, a purtat corespondență în limba latină cu profesorul său de la Blaj, Timotei Cipariu. Cu acest „bagaj” intelectual a venit la Plosca unde s-a preocupat de ridicarea sătenilor la lumina învățaturii³⁸. Totuși, nu se poate acoperi faptul că preoții rurali, pe lângă misiunea lor spirituală, în viața cotidiană erau obligați și la o implicare în lumea cu preocupări casnice. Într-una din scrisori Simion Ulpianu de la Plosca îi scria protopopului de Hunedoara, Ioan Fodor că „trebuie să meargă la târg la Orăștie ... sâmbătă 11 martie” și nu se putea întoarce duminică, în 12 martie, rugându-l pe superiorul său să trimită înlocuitor pe preotul din Ghelari pentru oficierea slujbei religioase la Plosca³⁹.

În legătură cu perioada de preoție a lui Simion Ulpianu la Plosca adăugăm că activitatea de școlare și instruire a tinerilor ce urmau să îmbrace haina preoțească a fost susținută de Episcopul Lugojului Alexandru Dobra, protopopul greco-catolic al Hunedoarei Ioan Fodor și preotul-dascăl Simion Ulpianu. Astfel în anul 1860 tânărul Nicolau Boticiu din București, Protopopiatul Hălmagiu a fost îndrumat de către episcopul Lugojului la Plosca” ... unde se mai află încă cinci candidați învățând studiile teologice. Deci despre aceasta vei încunoștința pre parohul din Plosca Baia ca, când va sosi acest tânăr acolo să-l primească în rândul celorlalți⁴⁰. La cursul teologiei morale din Plosca a fost acceptat de către episcop, în luna mai 1860 și „absolutu preparandu Petru lanc din Bobâlna” iar „... parohul din Plosca Baia ca sosind acolo numitul candidat să-l primească în numărul celorlalți și pe acesta⁴¹. În același an 1860, într-o scrisoare semnată în 12 septembrie de către episcopul Lugojului și trimisă protopopului Ioan Fodor scrie că „... la învățarea cursului teologiei în Plosca Baia s-a mai primit și învățătorul din Orăștie Nicolau Lupulescu sub unele condițiuni comunicate protopopului respectiv. Așa Frăția ta să încunoștintezi pe parohul Simion Ulpianu ca să-l primească și pe acesta în numărul celorlalți candidați⁴².

Într-o altă scrisoare scrisă, de această dată, de către Simion Ulpianu, la Plosca în 27 octombrie 1860 și adresată protopopului Ioan Fodor, îl roagă să ceară Episcopului un Decret prin care Nicolae Boticiu din București „... candidat la statutul preoției care se pregătește sub conducerea mea” să primească statutul preoției pentru ca „Districtul Hălmagiului să-l poată securi de la oficiul politic concernente⁴³, adică să fie scutit de efectuarea stagiului militar.

Mai târziu, Simion Ulpianu i-a scris aceluiasi protopop din Hunedoara că „tinerii candidați la statutul preoției, Boticiu Nicolau și lanc Petru și învățătorii sub

37. Ibidem, *Dosar 1/1857*, Fila 217.

38. Botezan L., op. cit., p. 283-301; Lazăr I., *Din viața și activitatea lui Simion Ulpianu, Manuscris*.

39. Arhivele Statului, Filiala Deva, *Dosar 1/1860*, Fila 65.

40. Arhivele Statului, Filiala Deva, *Dosar 1/1860*, Fila 27.

41. Ibidem, *Dosar 1/1860*, Fila 95.

42. Ibidem, *Dosar 1/1860*, Fila 177.

43. Ibidem, *Dosar 1/1860*, Fila 211.

conducerea mea, pe 30 noiembrie a.c. după calendarul vechi vor fi pregătiți cu toate studiile teologice propuse când apoi vor pleca la Lugoj prevăzuți cu cele recente spre a ajunge. ajutând Dumnezeu pe sâmbătă în 3 decembrie ... acolo ca făcând examen general și binevoind Ilustritatea sa D. Episcop să poată căpăta ambii, darul preoției”⁴⁴.

Așadar, pe lângă biserica mănăstirească de la Plosca, în anul 1860 a funcționat o școală în care au învățat tinerii veniți din diferite localități transilvănene sub pregătirea preotului profesor Simion Ulpianu. Activitatea de dascăl și-a concretizat-o și prin participarea sa la examinarea școlarilor de la școlile din jur, după cum dovedește “Conspectul despre obiectele și progresul învățăceilor din școala comunală Ghelari pe anul 1861” în care sunt menționate obiectele de examen: religie, vocabularul român-german, geografia Ardealului ... abecedar, moralitate. Examenul a fost încheiat în data de 25 august 1861 iar din comisia examinatoare au făcut parte: Ioan Fodor-protopopul Hunedoarei, Vasile Ordean-docent și jurat greco-catolic și Simion Ulpianu-paroh în Plosca⁴⁵.

Între anii 1862-1864 la Plosca a fost numit paroh Ioan Ianza⁴⁶, absolvent și el al teologiei de la Blaj, cu mari disponibilități intelectuale și preoțești. A corespondat și el cu Timotei Cipariu, scriindu-și misivele în limba latină, s-a abonat la revista mentorului său “Archivu”, iar din anul 1884 (după ce a fost paroh la Sarmizegetusa) a fost numit vicar la Hațeg. Prin stăruința lui s-au ridicat bisericile din: Fărcădinul de Sus, Meria, Răchitova. S-au construit școli la: Cârnești, Tuștea, Subcetate și Casa parohială de la Densuș. În anul 1890 la inițiativa sa, s-a înființat “Reuniunea învățătorilor greco-catolici din ținutul Hațegului”, pentru înaintarea culturii române⁴⁷. Se poate spune că o parte din mintea și sufletul său i-au rămas cu folos la Plosca, unde și-a început cariera preoțească.

Toate aceste scurte reveniri la latura culturală pe lângă cea preoțească a celor care au trăit la mănăstirea-biserică de la Plosca ne ajută să completăm imaginea unui lăcaș religios cu slujbași din categoria preoților de elită, care au favorizat climatul intelectualității românești transilvănene.

Călugării și preoții de la Plosca, cu veritabile valențe intelectuale au exercitat o influență benefică în acel mediu rural. Prin acești oameni bine instruiți puși în fruntea unei obști de credincioși, s-a contribuit la instrucția și educarea celor din jurul lor.

Se adeverește și rostul acestei mănăstiri care a confirmat spusele tâlcuitorului Evangheliei tipărită de Coresi, la Brașov, în anul 1564: “... greșesc și aceia care strică mănăstirile, într-o vreme au fost bune, nu ca acum, de la mănăstiri au ieșit, că în iale au fost de dascălie și învățături, de în mănăstiri au ieșit cărțulari, mari episcopi și popi în orașe și sate că acum nouă de dascălie ne ieste”⁴⁸.

Adăugăm la intențiile noastre de a releva dăinuirea longevivă a mănăstirii cu biserica sa, faptul că la anul 1913 mănăstirile Prislop și Plosca “erau singurele care au mai rămas și se mai țin”⁴⁹.

44. Ibidem, *Dosar 1/1861*, Fila 185.

45. Ibidem, *Dosar 1/1860*, Fila 234.

46. Botezan L., *op. cit.*, p. 283-301.

47. Ibidem.

48. Bota M.I., *Începuturile culturii scrise în limba română*, Cluj, 1999, p. 191.

49. Radu D., *op. cit.*, p. 129; 140; 213.

Dintr-o informație nescrisă știm că preotul Victor Opriș din Deva (acum pensionar) a fost repartizat ca preot la Plosca, în anul 1939.

Dincolo de lămuririle referitoare la apartenența succesivă la cele două culte ortodox și greco-catolic, la cauzele care au determinat funcționarea sau încetarea activității acestei mănăstiri-biserici, credem că la Plosca, locuitorii din acea zonă izolată geografic, au putut afla oricând un loc sfânt de regăsire sufletească, credincioșii au găsit mereu călugări și preoți cu bună pregătire pentru misiunea lor, primind de la ei cele mai bune îndemnuri spre a-și căuta drumul "curat" în viață.

Înalta calitate profesională a celor care au preotit în îndepărtata Mănăstire de la Plosca, rămâne o pildă peste veacuri.

LE COUVENT PLOSCA – PROPAGATEUR DE CULTURE

Résumé

Le couvent de la localité Plosca n'existe plus dans nos jours, mais il est resté dans l'histoire de notre culture par ses vieux livres possédés et par ses prêtres-maitres d'école qui ont fait de ce couvent un vrai lieu de culture au long de siècles.

Les documents de l'Archive de Deva prouvent une vie religieuse et culturelle qui s'est développée au couvent de Plosca qui date, probablement, du XV-ème siècle.

Parmi les vieux livres, on garde encore (au Dépôt de vieux livres de Orăștie) un „Strastnic” manuscrits slavon de l'année 1567 en quel existe une note de main écrite par Gheorghe l'archiprêtre de Hunedoara, dans l'année 1709 où il mentionne quelques vieux livres qui ont appartenu au couvent de Plosca.

Dans ce lointain lieu, dans l'année 1693, a eu le séjour Vasile Sturze Moldoveanu un bien connu copiste, qui a copié ici de vieux livres.

Parmi les prêtres qui ont fonctionné au couvent de Plosca a été Gavril Pop (le XIX-ème siècle) l'auteur de livres d'histoire.

Au couvent Plosca a fonctionné une école où étaient préparés les jeuns pour savoir peindre des icônes et de copier des livres.

Pendant du prêtre et maître d'école Simion Ulpianu à Plosca était une école de théologie.

Le couvent de Plosca a fonctionné jusqu'au début du XX-ème siècle et il se remarque comme un véritable lieu d'éducation religieuse et culturelle.

Conscripțiunea

Bunurilor bisericești a Parohiei Gr. Catolice din Plosca-Banea despre fondul intern și extern în această parohie după dimensiunea cadastrală făcută în anul 1855.

a) Despre fondul intern

Arături, fânaț și grădini

Pe fondul intern este casa prohală cu edificatele sale	metrete, cupe, iugări II, orgii	
de aceea folositoare pe seama parohului, o grădină de		
arătură și fânațul	13	1200
și iar o parte din aceea		1200
altă grădină pe seama parohului și mai pe urmă o grădină	8	
de fânaț de acel fond țiitoare		3 700

b) Despre supellectilele bisericești

1. Portir de plumb.
2. Tier și stea aramă.
3. O pereche de procovieție de mătăsă, alta veche.
4. O sită și un patrafir de mătăsă nouă, iar altele de mătăsă mai veche și o sfită cu srihariu mai vechi.
5. Șase sfeșnice de aramă și una cruce iar de aramă.
6. O cădelniță de aramă iar una veche.
7. 3 candel de pleu, 2 sfeșnice de lemn și două de fier și un policandru de lemn.
8. Doi prapuri unu roșu și altu vânat de păr.
9. Una Evanghelie in folio, tipărită în Râmnic, la anul 1764.
10. Una Liturghie în patrat, tipărită în Blaj, la anul 1786.
11. Una Molitvenic tipărit în Blaj în patrat, 1815.
12. Un Minei in folio, tipărit în Râmnic, 1764.
13. Un Oftaiu în patru, tipărit în Râmnic, la anul 1742.

14. Un Strasnici, in folio, tipărit în Blaj sub Petru Pavel Aron,
a anul 1783.

15. Un triod in folio din zilele Mariei Tereza la anul AYO
(1771 n.n.)

16. Una Cazanie tipărită în Viena, in folio, la anul 1773.

17. Un Breviar de Blaj in 800, sine titula, dezlegat.

18. Un Catavasier in 800, tipărit în Mitropolia Blajului de la
zidirea lumii 7786 (Sic).

19. Un Apostoleriu tipărit în București la anul ax (1683 n.n.).

c) Despre fondul extern ce se ține sub posesiunea

inguiilor taxatori.

Metrele cupe fânația și grădini

Iugării II org

Jeleriu Ioan	550
Jeleriu Nicolae	850
Jeleriu Petru	
Jeleriu Nicolae	
Jeleriu Ioan	
Jeleriu Leșcuțiu	
Jeleriu Ioan	400
Jeleriu Nicolae	400
Nicolae Mutu	300
Jeleriu Petru	200
Jeleriu Petru	50
Jeleriu Petru	200

Metrele cupe fânația și grădini

Iugării II org

Jeleriu Nicolae			50
Srtenconia Paraschiv			50
Srtenconia Paraschiv			500
Jeleriu Leșcuțiu			900
Jeleriu Leșcuțiu			100
Jeleriu Petru	6	14	
Jeleriu Ioan	6	14	
Jeleriu Nicolae			400
Jeleriu Petru			400
Jeleriu Niculae			600
Jeleriu Ioan			100
Jeleriu Petru	4		
Jeleriu Leșcuțiu	6		
Jeleriu Leșcuțiu	2	8	
Jeleriu Leșcuțiu	2	8	
Jeleriu Leșcuțiu	5		
Jeleriu Leșcuțiu	2		
Jeleriu Niculae	2		
Jeleriu Petru	4		
În pădurea bisericească se află			79 700
în posesiunea sa			

Cum că toate cele mai în sus scrise dinpreună cu acest extract din protocolul cadastral (sau loger buch) în ființa noastră de față dat, după ce împreună cu noi s-au săvârșit măsurarea ca tesorală a întreg teritoriul mănăstirii întărindu-l nesi și subscriem cu propriile noastre nume.

Plosca Banea 1500 noiembrie, 1855

Avel Popa Paroh greco Unit din Plosca Banea
 Todor Toplicean Prim Curator
 Opriș Nicolae Vicecurator

Convexiflora.

Dumnilor Bisericesei a Barochia Gathlicae,
din Nova-Banca despre Fundulu Inferior,
si eternu in aceasta Barochia, dupa dinu
siuiga, ca de stratu facuta in anul 1855.

a/ Despre Fundulu Inferior.

aratati, fenetru, si gradini

Ne Fundulu Inferior este casa metata Cuper, Jucari. II orzi
Barochia cu adificatiile suale
de accia solovitor, se vama Barochia
lui, o gradina de aratura si fenech. 13. 1700
si iara grade din accia. 1200.

Altra gradina pe sama Barochia: 8
si mai pe urma o gradina de
metu de accia fundu Inferior - 3. 700.

b/ Despre Chelochilele
Bisericesei.

- 1° Potiriu de Blumbu.
- 2° Zicriu si steoa aramat.
- 3° o Barochie de Brocovitchia de onatasa moa alta vechie.
- 4° o vifita si unu gabrafiu, de onatasa moa, iara altu de
onatasa mai vechi, si o vifita cu stihariu mare.
- 5° o fenech de aramat, si una cruce iara de aramat.
- 6° o Candelnita de aramat iara una vechie.
- 7° 3° Candeli de plin, 2 fenech de lemn, si doua de
feru, si unu potirandru de lemn.
- 8° Doi Crayuri, unu rovin, si altu rancu de feru.

- 9° Una Evanghelie în folii tipărite în România la anul 1764.
- 10° Una Liturgie în patrule tipărite în Blaj în la anul 1886.
11. unu. Martiriosii tipăriti în Blaj în anul 1815
12. unu. Mincea în folii tipărite în România 1764.
13. unu. Ostașii în patrule tipărite în România la anul 1742.
- 14 unu. Harniceii în folii tipărite în Blaj sub Betan Cabelușan
la Vassula 1783
- 15 unu. Irodii în folii din dule Măcin. Harniceii la anul 1802
- 16 una Cadavre tipărite în Breina în folii la anul 1779.
- 17 unu. Brevariu de Blaj în 8va zădărlit de legat
la Vassula 1783
- 18 una Calendarie în 8va tipărite în Mitropolia Blajului
de la Sădina luni 1786. (sic)
19. unu. Apostolarii tipărite în București la anul 1812.

C. Despre fundul Eccliei ce s-a lăsat sub
posedința inquilinilor Patatissi.

	metre. Pape. Senat. și pa Ingersi	Doz
Iscleriu Tron	.	550.
Iscleriu Nicolae	.	850.
Iscleriu Betan	4.	.
" Nicolae	4.	.
" Tron	4.	.
Iscleriu Lorkulu	4.	.
" Tron	.	400
" Nicolae	.	400

	Chisinau	Jeneu	gradini
	metrele. Caze si Ingazii Hory		
Neolae Aluta Inffim furt			300.
Zselerin Betu.			200.
Zselerin Betu Inffim furt			50.
Zselerin Betu.			200.
Zselerin Niculae Inffim furt			50.
Chenkonze Baraschim			50.
" Baraschim			500.
Zselerin Lefkulin			900.
Zselerin Lefkulin Inffim furt			100.
Zselerin Betu.	6	14.	
Zselerin Inon	6	14.	
Zselerin Neolae			400
Zselerin Betu			400
Zselerin Niculae			500.
Zselerin Inon Inffim furt			100
Zselerin Betu.	4.		
Zselerin Lefkulin	6		
" "	2.	8.	
" "	2.	8.	
" "	5.		
" "	4.		
Zselerin Niculae	2.		
Zselerin Betu	4.		
Jara Badura Biceniavca se afla in posesiunea sa			79. 700

Cuınca toate cele mai în sus dorise, din preună
 cu acestu extractu din Protocolu Cătrețulu, sau
 legea bucheș în știința noastră de față datu, după
 ce în preună cu noi sau scolaru. Mesurarea ca
 lăstrala a întregu teritoriulu. Manastirii mile
 unde noi și sub scriem cu propriile noastre
 nume. Plosca-Banca 15to Noiembrie.
 1855.

Avela Bogaș Boroch Juciu
 senior din Plosca-Banca

X Iordan Poplician pînă Căleș
 X Oprisa Nicolae Vica Căleș

OFIȚERII ROMÂNI DIN REGIMENTUL I GRĂNICERESC ROMÂN DE LA ORLAT

Cornel LUPEA

În numărul 3-4 din 1-15 februarie 1884, prestigioasa revistă „Transilvania” – Foaia Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român – care apărea la Sibiu, la rubrica „Militaria” a publicat o „Consemnare despre ofițerii români născuți în ținutul fostului al II-lea regiment românesc de margine, respectiv al 17-lea de infanterie care au ieșit, parte din institutul militar din Năsăud, ce s-a întemeiat de către împăratul Iosif al II-lea la anul 1784, parte din școalele normale, triviale și din gimnaziul din Năsăud, parte din academia militară precum și din alte școli militare”, cuprinzând 174 de nume¹.

În încheiere, redacția mulțumea călduros „corespondentului” respectiv, pentru „Catalogul” pus la dispoziție, pe care îl considera „un adevărat mărgăritar scump între publicațiile de valoare istorică”. Dorim din suflet – menționa, în continuare, redacția – ca să vedem câte unul ca acesta atât din fostul regiment pedestru granitiaru I transilvanu (Orlatu) cât și din cele de husari totu granitiaru trans. precumu și din regimentulu romanescu banatianu și din cele două mestecate totu de acolo”.

Sângele și l-au versatu, cele mai grele sacrificii au aduse acele trupe de naționalitate română pentru tronul, dinastia și monarhia. Dacă locuitorii din alu cărora sinu au esitu, acelea n-au fericirea de a li se recunoaște meritele lor și a fi tratați mai omenesce, încai să le fie conservată de ajunsu memoria lor în istoria patriei”².

Dacă pentru regimentul de graniță româno-bănățean nr. 13 din Caransebeș³ avem un astfel de „catalog”, după știința noastră el lipsește pentru cel de la Orlat, care a purtat numărul de 16.

1. Vezi revista citată, p. 24-28. Se impune precizarea că despre subofițerii și ofițerii regimentului năsăudean s-a mai scris și ulterior. Astfel, a se mai vedea:

– V. Șotropa, Comandanții regimentului grăniceresc năsăudean în „Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani”, București, 1936, p. 815-823;

– Idem, Ofițerii și subofițerii regimentului năsăudean în 1765, 1766 și 1771, în „Arhiva someșană” nr. 2/1937, p. 498-509.

2. „Transilvania”, XV, nr. 3-4/1884, p. 28.

3. Un istoric al acestei unități militare vezi la L. Groza, Grănicerii bănățeni. București. 1983.

Înființat între anii 1764-1766, acesta și-a întins jurisdicția militară - și nu numai - în părțile sudice ale Transilvaniei, pe teritoriul actualelor județe: Hunedoara, Alba, Sibiu și Brașov, respectiv pe teritoriul a 82 de localități⁴.

Regimentul orlătean a fost format din 12 companii, cuprinse în două batalioane, unul cu sediul la Hațeg și altul la Vaida Recea, din Țara Făgărașului.

La data desființării lui în 1851, sediile (garnizoanele) companiilor au fost în următoarele localități:

Compania I-a – la Răcăștia, actualul județ Hunedoara;

„II-a –” Hațeg, actualul județ Hunedoara;

„III-a –” Râu Alb, actualul județ Hunedoara;

„IV-a –” Cugir, Alba

„V-a –” Jina, Sibiu

„VI-a –” Orlat

„VII-a –” Racovița – Sibiu

„VIII-a –” Viștea de Jos, Brașov

„IX-a –” Lisa, Brașov

„X-a –” Mărgineni, Brașov

„XI-a –” Ohaba, Brașov

„XII-a –” Țânțari (azi Dumbrăvița), Brașov”⁵.

Considerăm că se impune această precizare, pentru a înțelege mai bine punctul 2 al prezentului material privind pe cei 118 ofițeri români identificați de către autor ca atare, printr-o migăloasă muncă de cercetare desfășurată pe parcursul a mai multor ani în vederea întocmirii unei monografii a satului natal⁶.

Ca și în cazul regimentului grăniceresc român năsăudean, la data înființării sale corpul ofițeresc al regimentului orlătean a fost compus exclusiv din ofițeri de origine străină. În marea lor majoritate, aceștia au fost austrieci – dar și de alte naționalități – asimilați sau austrofili, devotați Vienei⁷. Ulterior, ca urmare directă a unor revendicări în acest sens, regimentul a fost încadrat și cu ofițeri români, recrutați fie din rândurile gimnaziștilor de la Blaj⁸, fie prin avansări „la excepțional” a unor subofițeri deosebit de merituosi pentru fapte de vitejie dovedite pe câmpurile de luptă⁹ sau a absolvenților unor școli militare, în fruntea cărora s-a aflat Institutul de educație militară din Năsăud, înființat la data de 22 noiembrie 1784.

Începând cu 1826, aci au studiat, anual, câte 25 de elevi trimiși de regimentul de la Orlat, astfel încât între anii 1826-1846, aci au studiat 70 de astfel de elevi¹⁰.

4. A se consulta în acest sens articolul lui M. E. Ionescu, Regimentele grănicerești din Transilvania și Banat și rolul lor în lupta socială și națională a românilor, în „File din istoria militară a poporului român”, II, București, 1983, p. 202-217, passim.

4. E. Wagner, Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen, Köln-Wien, 1977, p. 412-413.

5. Ibidem.

6. Vezi C. Lupea, Racovița – monografia unei străvechi așezări sibiene, Sibiu, 1995, 335 p.

7. Valeriu Sotropa, Districtul grăniceresc năsăudean, Cluj-Napoca, 1975, p. 105.

8. G. Barițiu, Istoria regimentului alu II romanescu granitarius transilvanu, Brasiovu, 1874, p. 107.

9. C. Göllner, Regimentele grănicerești din Transilvania 1764-1851, București, 1973, p. 94.

10. V. Șotropa și N. Drăganu, Istoria școalelor năsădene, Năsăud, 1913, p. 13-20, passim.

În contextul arătat, dacă în anul 1777 exista în regiment doar un singur ofițer de naționalitate română – sublocotenentul Caliani Avram – reprezentând doar 3,1% din corpul ofițeresc¹¹, în 1800 procentajul ofițerilor români a crescut la 13,7%, acum fiind citați ca atare: un adjutant, doi stegari, doi sublocotenenți, doi locotenenți – majori și un căpitan-locotenent¹².

În anul 1830, ponderea ofițerilor români în regimentul orlățean a crescut la 23,4%¹³, pentru ca în 1850, cu un an înainte de desființarea sa¹⁴, dintre cei 91 de ofițeri care formau corpul de comandă al unității, 45 să fie români, după cum urmează: 29 sublocotenenți, 11 locotenenți - majori, 4 căpitani și 1 maior¹⁵. Mulți dintre aceștia – peste 20 – au fost avansați chiar în focul luptelor revoluționare din anii 1848-1849¹⁶ și mai apoi decorați pentru faptele lor de vitejie, cum a fost cazul locotenenților - majori Mânzat Albert și Morar Iosif și a căpitanului-locotenent David Urs, pentru a aminti aici doar pe aceștia¹⁷. Tot în vâltoarea acelor ani, unii ofițeri români au căzut pe câmpurile de luptă, cum a fost cazul locotenenților Catariga Petru, Păsărar Ioan, Stoica Petru, al locotenentului-major Poșa Matei precum și al căpitanului Itu Anton¹⁸.

Este demn de subliniat faptul existenței în timp a unei tradiții militare în rândul unor familii de ofițeri români care au activat în regimentul de la Orlat, așa cum de altfel au existat astfel de tradiții și în regimentul năsăudean¹⁹. Cu referire la „orlățeni”, amintim familiile: Băiaș, Clococeanu, Itu, Novac și Tulbaș, pentru a ne opri doar la cele mai cunoscute.

Odată cu desființarea regimentului în primăvara anului 1851, care mai apoi a fost transformat în Regimentul de linie nr. 46, ofițerii români din rândurile lui au avut destine diferite. Unii dintre ei au fost pensionați și „aplicați” în administrația civilă, devenind mai apoi în marea lor majoritate componenți de nădejde ai „inteligenței” românești transilvănene din a doua jumătate a secolului trecut. După anul 1863, an în care „Fondul de montură” al fostului regiment orlățean a fost transformat în „Fond scolastic”, mulți dintre aceștia „s-au angajat la gingașa și nemuritoare acțiune de a conlucra la înflorirea „școlilor grănicerești” susținute din fondul amintit între anii 1871-1921.

Astfel, din „Comitetul administratoriu” al acestui fond au făcut parte în decursul anilor: locotenenții Paul Străulea, Ioan Florea și George Boieru, căpitani Dionisie Drăgoiu, Ion Brad, Mihai Poparad, Vasile Stanciu, Teodor Stanislav și

11. G. A. Treunenfest, *Geschichte des k.u.k. Infanterie-Regimentes nr. 46, 1762 bis 1850 erstes Siebenbürger Romanen-Grenz-Infanterie nr. 16*, Wien, 1890, p. III. În continuare, se va folosi sigla „G.A.T., Geschichte”.

12. Ibidem, p. x. Pentru amănunte privind denumirea gradelor militare din cadrul regimentului precum și „ierarhia” lor, vezi supra, nota 7, p. 98-99.

13. Ibidem, p. XXI.

14. Pentru problemă vezi lucrarea citată supra, la nota 9, p. 173-175.

15. G.A.T., *Geschichte*, p. XXVIII-XXIX.

16. Ibidem, p. 307-308 și 342-343.

17. Ibidem, p. 385, 387 și 388.

18. Ibidem, p. 387.

19. Vezi lucrarea citată supra, la nota 8, p. 107.

Constantin Stezar, maiorul Ioan Novac de Hunedoara, ca să nu mai amintim de colonelul David Urs de Mărgineni – „decoarea acestui regiment – care a stat în fruntea Comitetului respectiv începând cu anul 1871 și până la sfârșitul vieții sale în 1897!

Mulți dintre foștii ofițeri, cum a fost și căpitanul Matei Săndrucu au stat în fruntea Eforiilor locale ale „școlilor grănicerești” din localitățile lor de baștină, au fost în calitate de „comisari” (inspectorii) ai acestora precum și în alte funcții „școlastice”, contribuind cu toții, pe măsura posibilităților lor, la buna funcționare a acestora²⁰.

Revenind la anul 1851, menționăm că alți ofițeri români și-au continuat activitatea militară în regimentul nou înființat, evidențiindu-se în campaniile din Italia, din 1859 și la cea de la Königgrätz din 1866. Alții au fost transferați la alte regimente ale împărăției austriece, „pierzându-se” prin acestea, departe de locurile de baștină.

În încheierea „Generalităților” și spre înțelegerea mai deplină a celor ce urmează, se mai impun trei precizări:

În primul rând, unii dintre ofițerii cărora le-am dedicat prezentul material, poartă prenume străine onomasticii tradiționale românești. Explicația rezidă în aceia că unii dintre ei au fost botezați de către ofițerii de alte naționalități ai companiilor în care slujeau părinții lor ca grăniceri și în calitate de nași, le-au dat noilor născuți numele lor de botez. Alți nași, autohtoni, i-a imitat pe cei de mai sus, pentru a-i flata, cu scopuri nu greu de ghicit...

O altă precizare se impune vizavi de „moda” ca o bună parte din ofițerii români să se căsătorească, cu mirese străine de neamul lor! După părerea autorului, faptul s-a datorat fie unui imperativ al legiuitorilor care guvernau rânduielele din „granița militară”, fie dorinței ofițerilor respectivi de a intra în alte cercuri ale vieții sociale a vremii, favorabile statutului lor din toate punctele de vedere, vizând „protecții”, dote pe măsură, posibilități de avansare etc.

În sfârșit, autorul se declară pe deplin convins că lista care urmează și în care ofițerii respectivi sunt trecuți în ordinea alfabetică a numelui lor, tuturor indicându-li-se și gradul militar avut, nu este exhaustivă. Cercetări noi în arhive din țară și mai ales în cele de profil de peste hotare, ar putea scoate la iveală nu numai completări și „rectificări” la biografia acestora dar și eventuale nume noi, toate spre folosul cunoașterii amănunțite a istoriei graniței militare transilvănene și nu numai a ei!

2. Consemnarea ofițerilor respectivi

1. *Apostel Constantin*, locotenent-major. A funcționat în regiment numai între anii 1829-1838²¹.

2. *Aron Franz de Bistra*, maior. Având studii la Blaj²², în regiment apare în anul 1828, cu gradul de căpitan-locotenent²³. În 1832 a fost avansat la gradul de

20. Acestor școli, autorul prezentului material le-a dedicat o amplă monografie încă din anul 1983, manuscris dactilografiat, 494 p., care, în continuare, își așteaptă editorul...

21. G.A.T., Geschichte, p. XXI-XXIV.

22. Vezi supra, nota 19.

23. G.A.T., 1. c., p. XX.

maior²⁴, cu care a fost și pensionat la data de 15 decembrie 1838²⁵.

3. *Aron Ioan de Bistra*, căpitan. Începând cu anul 1822, cu gradul de locotenent-major, a funcționat ca „auditor”, respectiv procuror militar²⁶, funcție pe care a exercitat-o și între anii 1834-1850, cu gradul de căpitan²⁷.

4. *Aron Petru de Bistra*, căpitan. Cu acest grad, dispăre din evidențele Regimentului de infanterie nr. 46, continuatorul celui orlățean²⁸.

5. *Balea Anton*, sublocotenent. Întâlnit în regiment doar între anii 1810-1811²⁹.

6. *Barb Ștefan*, stegar al regimentului în anii 1799 și 1800³⁰.

7. *Bariț Iosif*, căpitan. În 1819 era comandantul Companiei a XI-a, de la Ohaba³¹. A fost pensionat la data de 31 iulie 1822, cu gradul de „hauptman”, respectiv căpitan de rangul I³².

8. *Băiaș Nicolae*, senior, locotenent. Originar din Hațeg³³, apare în regiment cu gradul de sublocotenent clasa II, în anul 1849³⁴. La data de 1 martie 1851 a fost declarat inapt pentru serviciul militar³⁵. Cu prudența de rigoare, considerăm că acest ofițer a fost comandantul șleului cu care s-a refugiat în primăvara anului 1849 de la Orșova la Calafat stegarul Marii Adunări Naționale de pe Câmpia Libertății de la Blaj din 3/15 mai 1848. Vezi la I. Pușcariu, I. c., p. 23.

9. *Băiaș Nicolae*, junior, sublocotenent. Prezent în regimentul orlățean doar între anii 1850-1851, precum încă doi, în succesorul lui, Regimentul nr. 46³⁶.

10. *Bârsan Daniel*, sublocotenent. Originar din Jina³⁷, el a făcut parte din rândurile regimentului orlățean între anii 1814-1824³⁸, în 1818 întâlnindu-l în cadrul Companiei a VIII-a, de la Viștea de Jos³⁹.

11. *Bohaciu Iosif*, locotenent-colonel. Aparținând inițial corpului de comandă al regimentului grăniceresc român de la Năsăud în care, cu gradul de maior în 1796 a comandat un batalion care s-a acoperit de glorie în campania din Italia⁴⁰, cu data de 9 noiembrie 1800 a fost avansat la gradul de locotenent-colonel și transferat

24. Ibidem, p. 293.

25. Ibidem, p. 299.

26. Ibidem, p. XVIII.

27. Ibidem, p. XXVI-XXIX.

28. Ibidem, p. XXXIII.

29. Ibidem, p. XIII-XIV.

30. Ibidem, p. IX-X.

31. Ibidem, p. XVII.

32. Ibidem, p. 292.

33. „Arhiva someșană”, nr. 19/1936, p. 34.

34. G.A.T., Geschichte, p. XXVIII.

35. Ibidem, p. 393.

36. Ibidem, XXIX-XXXI.

37. E. Micu, Contribuțiuni la istoricul Regimentului grăniceresc întâi valah, București, 1943, p. 25.

38. G.A.T., Geschichte, p. XV-XIX.

39. Direcția Județeană a Filialei Arhivelor Naționale Brașov, fondul nr. 168 (Regimentul românesc de graniță nr. 16 infanterie Făgăraș, 1768-1856). Despre împrejurările în care acest valoros fond a ajuns la Făgăraș, vezi I. Pușcariu, Notițe despre întâmplările contemporane, Sibiu, 1913, p. 26. În continuare, fondul respectiv va fi citat sub sigla „Fondul 168.”

40. Vezi supra, nota 8, p. 21-22.

la regimentul orlățean⁴¹. Cu acest grad a servit aci doar până la data de 31 iulie 1804, când a decedat⁴².

12. *Boieru Bucur*, locotenent-major. Originar din Ohaba, de lângă Făgăraș, în regimentul orlățean a apărut doar în 1851, cu gradul de sublocotenent cl. 2⁴³. Și-a continuat cariera militară în Regimentul nr. 46 până în anul 1858⁴⁴. Odată pensionat, ca „locotenent primariu” îl întâlnim în 1861 ca participant la lucrările Conferinței naționale române de la Sibiu⁴⁵.

13. *Borgovan David*, sublocotenent. În rândurile ofițerimii regimentului orlățean apare doar între anii 1830-1835⁴⁶. Și-a continuat serviciul militar în cadrul Regimentului II grăniceresc român de la Năsăud, unde îl întâlnim cu gradul de locotenent, cu precizarea că era fiul acelor meleaguri, respectiv din Leșu⁴⁷.

14. *Brad Ioan* (Iovian), căpitan. Născut la data de 20 octombrie 1817, la Orlat, în regiment apare în 1849, cu gradul de sublocotenent clasa 2⁴⁸. A participat la revoluția din 1848-1849 iar după desființarea lui și-a continuat serviciul militar în Regimentul nr. 46 până la data de 29 iunie 1867 când a fost pensionat⁴⁹.

Stabilit mai apoi la Sibiu, până la sfârșitul vieții sale (4 februarie 1890) a activat în cadrul Comitetului administrativ al Fondului școlastic grăniceresc⁵¹.

15. *Caliani Avram*, căpitan. Recrutat în cadrul regimentului dintre studenții de la Blaj⁵², în anul 1768 îl întâlnim ca plutonier în cadrul Companiei a IV-a, de la Cugir⁵³. La data de 13 octombrie 1773 a fost avansat la gradul de sublocotenent, devenind astfel primul ofițer român în regimentul orlățean⁵⁴. Cu acest grad a participat, în perioada 5 noiembrie – 15 martie 1775, la conscrierea Companiei I-a de la Răcăștia⁵⁵. La inspecția regimentului din 1777, a fost apreciat ca fiind un ofițer „naționalist – adică român, foarte activ și curajos”⁵⁶. Cu gradul de locotenent-major, în 1781 a executat măsurători cadastrale în „stațiunea” Veștem care aparținea de Compania a VI-a, de la Orlat⁵⁷.

41. G.A. Treuenfest, *Gesichte des k.u.k. Infanterie-Regimentes nr. 50*, Wien, 1882, p. 174.

42. G.A.T., *Geschichte*, p. 210.

43. Ibidem, p. XXIX.

44. Ibidem, XXXV.

45. Protocolul ședințelor naționale românești ținute din 1/13 până în 4/16 ianuarie 1861 la Sibiu, Brașov, 1861, p. 57. În continuare, lucrarea respectivă va fi citată sub sigla „Protocolul.”

46. G.A.T., *Geschichte*, p. XXI-XXIII.

47. Vezi supra, nota 2.

48. G.A.T., *Geschichte*, p. XXVIII.

49. M. Totu ș.a., *Bărbați ai datoriei 1848-1849 – mic dicționar*, București; 1984, p. 52. Pentru respectivul ofițer, vezi și la A.T. Pascu, Ion Axente Sever (1821-1906), Cluj-Napoca, 1985, p. 95-98, passim.

50. G.A.T., *Geschichte*, p. XXXVI, 343 și 466.

51. Direcția Județeană a Filialei Arhivelor Naționale Sibiu, fondul Școlile grănicerești, passim.

52. Vezi supra, nota 8.

53. Ibidem, nota 39, Registrul de ordine și rapoarte din 1768.

54. G. Barițiu, *Materialu pentru istoria regimentului I granitaru din Transilvania*, în „Transilvania”, XV, nr. 23-24/1884, p. 178 și 180.

55. Arhiva autorului, documentul intitulat „Muster-Liste din 20 mai 1777”, coala 27, p. 3.

56. „Transilvania”, XVI, nr. 1-2/1885, p. 4.

57. R. Moldovan, *Momente din trecutul comunei grănițerești Veștem*, în „Cultura creștină”, XX, nr. 10-12/1940, p. 622.

Căpitan de acum, în războiul turco-austriac din 1788 se evidențiază cu întreaga subunitate, prilej cu care a fost grav rănit la cap⁵⁸. Considerat, în continuare, drept un militar care își făcea datoria „fără greș”, în 1790 îl întâlnim printre semnarii memoriului românilor transilvăneni – *Supplex Libellus Valachorum* – din partea „statului milităresc”⁵⁹. În plină ascensiune militară, el cade în luptă în ziua de 27 august 1793 în regiunea Rinului, într-o înclăștare dintre trupele austriece și cele franceze⁶⁰.

16. *Catariga Petru*, locotenent. Menționat în sursele documentare consultate și sub formele Catoruga sau Catoroaga, situație comună și în cazul altor ofițeri români cărora le-am dedicat studiul de față, funcție de naționalitatea scribilor vremii sau a grafiei care le-au stălcit adesea numele reale, el a participat în primăvara anului 1849 la luptele din zona Copșa Mică - Mediaș⁶¹, în 13 februarie același an fiind semnalat și în Săliștea Sibiului⁶². Cu gradul indicat, a decedat la data de 10 iunie 1849⁶³.

17. *Cazan Nicolae*, stegar. Cu acest grad apare în regiment începând cu anul 1806, evidențiindu-se mai apoi în campaniile contra turcilor și francezilor. A decedat la data de 5 iulie 1808⁶⁴.

18. *Cârje Nicolae*, locotenent. Originar din Viștea de Jos, a fost absolvent al Institutului militar din Năsăud, fiind menționat ca atare în „Cartea de onoare” a acestuia⁶⁵. În 1851 a fost transferat la Regimentul de graniță nr. 8⁶⁶.

Ca locotenent pensionar, în primăvara anului 1863 a participat în calitate de delegat al fostei companii de la Viștea de Jos la conferința ținută la Sibiu în zilele de 22-24 aprilie, for care a hotărât transformarea fostului „Fond de montură” al regimentului orlățean în „Fond scolastic”⁶⁷.

19. *Chilian (?)* locotenent. Este menționat ca ofițer al regimentului într-o singură sursă documentară, cu precizarea că a participat în anul 1794 la campania împotriva Franței⁶⁸.

20. *Chicoș Andrei*, maior. Cadet în anul 1830⁶⁹, rămâne printre cadrele regimentului orlățean până în anul 1850 când a fost avansat la gradul de maior și transferat la Regimentul II grăniceresc român de la Năsăud⁷⁰. Pentru activitatea din timpul revoluției din 1848-1849⁷¹, el a fost decorat cu ordinul „Coroana de fier” clasa 3 și medalia „Crucea serviciului militar”⁷².

58. G.A.T., *Geschichte*, p. 77-78.

59. D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984, p. 264.

60. Vezi supra, nota 41, p. 82.

61. G.A.T., *Geschichte*, p. 343-344.

62. S. Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848-1849*, I. Sibiu, 1944, p. 88-89.

63. G.A.T., *Geschichte*, p. 387.

64. *Ibidem*, p. XII, 214, 223 și 224.

65. Vezi supra, nota 33, p. 33.

66. G.A.T., *Geschichte*, p. 393.

67. Arhiva autorului. Protocolul lucrărilor conferinței respective, în original.

68. Vezi supra, nota 41, p. 97.

69. *Militär-Schematismus des Österreichischen Kaiserthumes*, Wien, 1830, p. 251.

70. G.A.T., *Geschichte*, p. XXI-XXVI și 388-389. De asemenea, l.c. la nota 41, p. 320 și 325.

71. *Ibidem*, p. 315, 321-322, 327, 338-339, 349-353.

72. *Ibidem*, p. 383.

21. *Chicoș Ștefan*, locotenent-colonel. Intrat în regiment cu gradul de sublocotenent, în 1851 deja era căpitan-locotenent cl. I, decorat cu „Crucea serviciului militar”⁷³. Mai apoi a rămas în rândurile Regimentului nr. 46, participând la bătălia de la Königsgrätz, după care a fost avansat la gradul de locotenent-colonel, fiind decorat cu diferite ordine și medalii⁷⁴. Pentru scurt timp s-a aflat și la comanda acestui regiment⁷⁵, cu data de 23 august 1868 fiind transferat în calitate de comandant al regimentului de graniță nr. 1 din Banat⁷⁶.

22. *Clococean Iosif*, maior. Cu numele corect de Clocoțan⁷⁷, acest ofițer apare în rândurile regimentului începând cu anul 1797, cu gradul de sublocotenent⁷⁸, în 1805 luând parte la războiul împotriva Franței⁷⁹. În 1809, cu gradul de locotenent-major îl întâlnim semnând diferite acte în calitate de comandant al Companiei a VII-a, de la Racovița⁸⁰. Ultima mențiune despre el în această unitate o avem din anul 1817 când a avut gradul de căpitan-locotenent⁸¹, în 1874 G. Bariț consemnându-l cu gradul de maior, fără a preciza însă care a fost evoluția lui după plecarea din regimentul de la Orlat⁸².

23. *Clococean Ludovic*, locotenent-colonel. A fost frate cu maiorul Clococean Iosif⁸³, între anii 1816-1819 fiind stegar în regiment⁸⁴. Cu anul 1820 dispare de aci, apărând din nou în 1827, purtând de acum gradul de sublocotenent pe care îl deține până în 1829⁸⁵. În 1830 era locotenent-major, în 1834 având și predicatul „de Also-Venecze”⁸⁶, respectiv „de Veneția de Jos” (actualul jud. Brașov), de unde era originar. Cu anul 1835 dispare din nou din evidențele regimentului orlățean, după 1847 apărând în cel năsăudean⁸⁷ cu gradul de căpitan-locotenent, în 1848 fiind și comandantul militar al Cetății Mediașului⁸⁸. A participat la Marea Adunare Națională de pe Câmpia Libertății de la Blaj din 3-15 mai 1848, făcând parte și din deputăția trimisă la Viena pentru a susține doleanțele românilor⁸⁹. În toamna anului 1848 a fost avansat la gradul de maior⁹⁰, grad cu care a participat la luptele din zona Bradu-Avrig, din 5 martie 1849⁹¹, după ce în toamna anului anterior participase și la a treia adunare a românilor de la Blaj⁹². În 1851 avea gradul de locotenent-

73. Ibidem, p. XXVII-XXXIV.

74. Ibidem, p. XXXVII-XLII, 308, 438 și 460.

75. Ibidem, p. 467.

76. Ibidem, 469.

77. S. Pașca, Nume de persoane și nume de animale din Țara Oltului, București, 1936, p. 210.

78. G.A.T., Geschichte, p. IX.

79. Ibidem, p. 214.

80. Vezi supra, nota 39, Fondul 168.

81. G.A.T., Geschichte, p. XVI.

82. Vezi supra, nota 8, p. 110.

83. Ibidem.

84. G.A.T., Geschichte, p. XVI-XVII.

85. Ibidem, p. XX.

86. Ibidem, p. XXII.

87. Ibidem, p. 253 și 255.

88. G. Togan, Meriaș – istorie romanțată, București, 1944, p. 162.

89. V. Cherasteșiu, Adunarea națională de la Blaj, București, 1966, p. 470.

90. Vezi supra, nota 41, p. 276.

91. G.A.T., Geschichte, p. 358-359.

92. C. Bodea, 1848 la români, II, București, 1982, p. 910.

colonel⁹³ și ca pensionar, în 1856 trăia încă la Sibiu⁹⁴. O ultimă știre despre acest brav ofițer o avem din 1860 când s-a numărat printre donatorii cu sume de bani pe seama ridicării la Năsăud a unui monument închinat vicarului I. Marian⁹⁵.

24. *Cocoș Nicolae*, căpitan-locotenent. Stegar în anul 1806, el a avansat rând pe rând în grad până la cel indicat pe care îl deținea în 1828, ultimul în care mai apare în evidențele regimentului⁹⁶.

25. *Conț Gheorghe* de Gyergyanos (localitate pe care nu am putut-o identifica), căpitan-locotenent cl.I. A apărut în regiment cu gradul de sublocotenent în 1830⁹⁷, cinci ani mai târziu fiind locotenent-major în Compania a IX-a de la Lisa⁹⁸. În toamna anului 1848 activa cu gradul de căpitan în lagărul de rezerviști de la Făgăraș, fiind trecut în pensie un an mai târziu⁹⁹.

26. *Cornea Iosif de Băiești*, sublocotenent, grad cu care figurează în regiment între anii 1839-1845¹⁰⁰.

27. *Cozgarea Gheorghe*, locotenent. Era originar din localitatea Vad de lângă Făgăraș, iar ca "strajameșter" s-a căsătorit în Orlat cu Ana Szabo, naș fiind căpitanul Teodor Ivanovich, pare-se comandantul companiei a VI-a din aceeași localitate¹⁰¹. La 26 octombrie 1848 a fost avansat de la gradul de plutonier la cel de sublocotenent clasa 2. Cu gradul de locotenent clasa I a fost pensionat la data de 1 martie 1851¹⁰².

28. *Cristea Anastasie*, locotenent-major. Apare în regiment ca stegar în anul 1810, între anii 1811-1815 îndeplinind funcția de adjunct al acestuia. Cu gradul de locotenent-major dispăre din rândul regimentului începând cu anul 1824¹⁰³.

29. *Cutean Ioan*, locotenent-colonel. Născut la Cugir în 1761¹⁰⁴, a făcut studii la Blaj¹⁰⁵ de unde a fost recrutat și încadrat în regiment începând cu anul 1788, în acesta precum și în cel următor îndeplinind funcția de adjutant¹⁰⁶. În anii care au urmat a avansat până la gradul de locotenent-colonel¹⁰⁷. Cu acest grad, a fost transferat la Regimentul II grăniceresc român de la Năsăud, rămânând în corpul de comandă al acestuia până la data de 15 septembrie 1826 când a fost pensionat¹⁰⁸. De menționat că acest ofițer între anii 1807-1811 a fost comandantul Companiei I de la Răcăștia¹⁰⁹.

93. Vezi supra, nota 62, p. 205.

94. Benigni's Volkskalender für das Jahr 1856, Hermannstadt, p. 139 și 146.

95. „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, nr. 30/1860, p. 230.

96. G.A.T., Geschichte, p. XII-XX.

97. Ibidem, p. XXI.

98. Vezi supra, nota 39, Fond 168, passim.

99. G.A.T., Geschichte, p. 309 și 387.

100. Ibidem, p. XXIV-XXVI.

101. Vezi supra, nota 51, fondul Starea civilă, Orlat, cota 20, Protocolul cununațiilor 1823-1842, p. 37.

102. G.A.T., Geschichte, p. 308, 343 și 393.

103. Ibidem, p. XIII-XIX.

104. Ibidem, p. 291.

105. Vezi supra, nota 8, p. 107.

106. G.A.T., Geschichte, p. VI.

107. Ibidem, p. VII-XVII.

108. Vezi supra, nota 41, p. 244.

109. Vezi supra, nota 51, fondul Comandamentul general al trupelor austriece din Transilvania, passim.

30. *Dobrin Ioan*, locotenent-major. Elev eminent al Institutului militar din Năsăud¹¹⁰, apare ca sublocotenent cl. 2 în cadrul regimentului în anul desființării lui, respectiv în 1851¹¹¹. La data de 28-29 martie 1851, având gradul de locotenent, a predat în administrația civilă școlile regimentului de pe raza Companiei a X-a, de la Mărgineni¹¹². În continuarea activității militare a rămas în cadrul Regimentului nr. 46 până în anul 1858, după care dispare din evidențele acestuia¹¹³.

31. *Dobrin Ioan*, locotenent. Ca sublocotenent cl. I a pășit în rândurile ofițerimii regimentului de la Orlat în 1849, un an mai târziu el făcând parte din Compania a IX-a de la Lisa, în același timp fiind și comandantul interimar al Companiei a X-a, de la Mărgineni. A fost pensionat la data de 1 martie 1851¹¹⁴.

32. *Dragotă Ioan*, locotenent. Cu acest grad a activat în regiment doar doi ani (1849 și 1850), în 1 martie 1851 fiind pensionat¹¹⁵.

33. *Drăgoiu Dionisie*, căpitan. S-a născut în Racovița, în 1802, într-o familie de grăniceri. Ca elev eminent al școlii comunale germane din localitate, a fost trimis să-și continue studiile la Școala normală a regimentului din Orlat, la vârsta de 17 ani fiind deja recrutat în rândurile acestei unități¹¹⁶.

Între anii 1820-1829 îl întâlnim caporal în cadrul Companiei a VII-a, îndeplinind funcția de furier la cancelaria acesteia¹¹⁷. În 1830 era deja plutonier¹¹⁸, între anii 1834-1835 îndeplinind cu acest grad funcții în cadrul Companiei a X-a, de la Mărgineni¹¹⁹. Cu anul 1836, purtând gradul de stegar¹²⁰, grad care îl poartă și în 1837, în cadrul Companiei de la Lisa¹²¹.

La 1 noiembrie 1838 a fost avansat la gradul de sublocotenent¹²², rămânând cu el în cadrul companiei de la Lisa până în 1845¹²³. În 1846 apare deja ca locotenent-major¹²⁴ în cadrul Companiei a VIII-a, de la Viștea de Jos¹²⁵.

Participant activ la revoluția din 1848, în iarna anului 1849 a fost avansat la gradul de căpitan-locotenent clasa II-a¹²⁶. Cu acest grad a participat și la luptele pentru apărarea podului de peste Olt, de la Avrig din zilele de 14-15 martie 1849, prilej cu care a fost acuzat, pe nedrept – după cum s-a constatat ulterior – de „atitudine șovăielnică în fața inamicului”¹²⁷.

110. Ibidem, nota 33, p. 34.

111. G.A.T., Geschichte, p. XXIX.

112. Arhiva autorului, document în original.

113. G.A.T., Geschichte, p. XXXV.

114. Ibidem, p. XXVIII și 393.

115. G.A.T., Geschichte, p. XXVIII-XXIX, 343 și 393.

116. Vezi supra, nota 55, Comunicare purtând nr. 29515 din 4 septembrie 1974 primită de la Kriegsarchiv, din Viena.

117. Vezi, supra, nota 39, documente din perioada respectivă, passim.

118. Ibidem, nota 116.

119. Ibidem, nota 117.

120. G.A.T., Geschichte, p. XXIII.

121. Vezi supra, nota 117.

122. G.A.T., Geschichte, p. 298-299.

123. Vezi supra, nota 117.

124. G.A.T., Geschichte, p. XXVII.

125. Vezi supra, nota 117.

126. G.A.T., Geschichte, p. 342-343. Vezi și supra, nota 62, p. 85 și 160.

127. Vezi supra, nota 116.

După revoluție îl întâlnim în fruntea a 269 de grăniceri în Făgăraș¹²⁸, cu data de 1 mai 1850 fiind pensionat¹²⁹. Retras în satul natal, a rămas aci până la sfârșitul vieții sale, decedând la data de 9 aprilie 1879. Aci el s-a identificat pe deplin cu toate problemele foștilor grăniceri, aceștia alegându-l la data de 10 aprilie 1863 ca reprezentant al Companiei a VII-a la Conferința de constituire a Comitetului administratoriu al fondului școlastic ținută la Sibiu în zilele de 22-24 aprilie 1863¹³⁰, care l-a ales chiar președinte al acestui for¹³¹.

A participat mai apoi la redactarea „Normativului” și a „Regulamentului afacerilor interne” ale „Comitetului administratoriu” documente care alături de cunoscutele „Statute”¹³², au stat la baza nu numai a organizării „Școlilor grănicerești” dar și la „guvernarea” întregilor activității pe întreaga existență a lor și în calitate de președinte al Eforiei școlare al Școlii grănicerești din Racovița. Căpitanul Drăgoiu nu a precupețit nici un efort pentru progresul continuu al „Școlilor de reuniune” care i-au fost atât de dragi, efort apreciat ca atare în nenumărate rânduri nu numai de către baronul David Urs de Mărgineni, președintele „Comitetului administratoriu” amintit ci și de către directorul suprem al acestora, cunoscutul pedagog transilvănean de la sfârșitul secolului trecut, născădeanul Vasile Petri¹³³, cărora le trimetea, adesea, de la Racovița, „salutări de la mosiu”¹³⁴!

34. *Halmaghi Alexandru*, sublocotenent, originar din Scoreiu, actualul județ Sibiu. După anul 1829 a fost fruntaș și mai apoi caporal în cadrul Companiei a VII-a de la Racovița¹³⁵. În 1848, cu gradul de plutonier a fost întrebuințat, ca ofițer, la instruirea trupelor de rezervă (Landsturn) formate din români¹³⁶. Cu gradul citat apare în evidențele regimentului doar în anul 1849¹³⁷.

În 1863 a participat la Conferința de la Sibiu despre care s-a mai amintit, pe această linie întâlnindu-l în 1866 alături de căpitanul Dionisie Drăgoiu protestând în numele foștilor grăniceri din Compania a VII-a, împotriva tendințelor autorităților sibiene de știrbire a drepturilor foștilor grăniceri români de la Orlat¹³⁸.

35. *Iacob Anton*, locotenent-major. A făcut parte dintre ofițerii regimentului între anii 1838-1848¹³⁹.

36. *Ignă Ioan*, auditor. Fără a i se indica gradul, el a îndeplinit această funcție de procuror militar al regimentului între anii 1790-1791¹⁴⁰. În anul 1790 a semnat petiția înaintată Curții de la Viena, prin care se cereau drepturi pentru poporul român din Ardeal¹⁴¹.

128. G.A.T., Geschichte, p. 384.

129. Ibidem, 390.

130. Arhiva autorului, plenipotența respectivă, în original.

131. E. Micu, l. c., p. 22.

132. Vezi „Statutele” respective tipărite la Sibiu în 1888, 14 p.

133. Ibidem, supra, nota 51, nr. 347/1879, 552 și 597/1875.

134. Ibidem, scrisoare expediată de la Racovița, la data de 28 aug. 1875.

135. Ibidem, supra, nota 39, passim.

136. G.A.T., Geschichte, p. 324.

137. Ibidem, p. XXVIII.

138. Vezi supra, nota 20, p. 21.

139. G.A.T. Geschichte, p. XXIV-XXVII.

140. Ibidem, p. VII.

141. Z. Păclișanu, Luptele politice ale românilor ardeleni din anii 1790-1792, în "Memoriile Secției istorice ale Academiei Române", Seria III-a, tomul I, București, 1923, p.17.

37. *Itu Anton*, căpitan. Apare în regiment ca sublocotenent cu predicatul "de Felsőszálláspatak" (Sălașul de Sus) în 1835 cu acest grad făcând serviciul în cadrul Companiei de la Lisa¹⁴². Locotenent-major începând cu anul 1843, în toamna anului 1848 a devenit căpitan-locotenent pentru ca în primăvara lui 1849 să devină căpitan "plin"¹⁴³. A decedat la data de 29 mai 1849 în refugiul din Țara Românească, la Cerneți¹⁴⁴.

38. *Itu Cezar de Sălașul Superior*, locotenent. Stegar și mai apoi sublocotenent în anul 1838¹⁴⁵, poartă acest ultim grad și 10 ani mai târziu când îl întâlnim în calitate de comandant al „stațiunii” Tohanul Vechi, aparținând de Compania XII-a de la Țânțari¹⁴⁶. În iarna anului 1849 participă la luptele cu insurgenții maghiari de la Sibiu¹⁴⁷ și mai apoi de la Hărman, unde a și căzut la datorie¹⁴⁸.

39. *Itu Manase*, stegar. Cu acest grad este menționat o singură dată în evidențele regimentului, ca fiind decedat la data de 30 martie 1789¹⁴⁹.

40. *Itu Mihai*, maior. Provenit și el din școlile Blajului¹⁵⁰, în anul 1793 pentru vitejia dovedită în campania împotriva Franței, a fost avansat, excepțional, de la gradul de stegar la cel de locotenent¹⁵¹. Rănit în 1796¹⁵², în 1800 făcea parte din corpul de comandă al Regimentului grănceresc năsăudean¹⁵³. În 1812 avea gradul de căpitan-locotenent și era comandantul companiei I din batalionul 1 al susnumitului regiment¹⁵⁴.

Începând cu anul 1817 apare din nou printre cadrele de comandă ale regimentului orlățean, cu același grad, pe care îl poartă până în 1820 când a fost avansat la cel de maior¹⁵⁵. De menționat faptul că în anii 1818-1819 a fost comandantul Companiei a X-a de la Mărgineni iar în 1820 și locțiitorul comandantului Batalionului nr. 3 de la Vaida Recea¹⁵⁶.

Începând cu anul 1821 apare în evidențele regimentului și cu predicatul de „Edler von Szálláspataka”¹⁵⁷, cinci ani mai târziu decedând în ziua de 4 martie, la Orlat¹⁵⁸.

41. *Langa Augustin*, sublocotenent. A servit în regiment cu gradul indicat doar între anii 1851-1853¹⁵⁹.

142. G.A.T., Geschichte, p. XXII precum și Fondul 168, passim.

143. Ibidem, p. XXV, 308 și 342.

144. Ibidem, p. 387.

145. Ibidem, 299.

146. Vezi supra, nota 39, Fondul 168.

147. G.A.T. Geschichte, p. 333.

148. I. Podea, Monografia județului Brașov, I, Brașov, 1938, p. 302.

149. G.A.T. Geschichte, p. 79.

150. Vezi supra, nota 8, p. 107.

151. G.A.T., Geschichte, p. 109-110.

152. Ibidem, 146.

153. Vezi supra, nota 41, p. 159 și 177.

154. Vezi supra, nota 41, p. 213.

155. G.A.T., Geschichte, p. XVI și 291.

156. Vezi supra, nota 39, Fondul 168.

157. G.A.T. Geschichte, p. XVII.

158. Ibidem, p. 292.

159. Ibidem, p. XXIX-XXXI.

42. *Lup Petru*, locotenent-major. Sublocotenent începând cu anul 1779 și locotenent-major până în 1795 când dispare din evidențele unității¹⁶⁰. În 1790 s-a numărat și el printre ofițerii care au semnat petiția menționată supra, la punctul 34.

43. *Lupșor Ioan*, locotenent. În 26 octombrie 1848, a fost avansat de la gradul de plutonier la cel de locotenent cl. 2, îndeplinind funcția de temnicer al regimentului¹⁶¹.

44. *Maxim Ioan*, sublocotenent. Născut la Racovița în 1825, la data de 1 ianuarie 1842 a fost încorporat în regiment, în 1847 având gradul de fruntaș. A participat activ la campania din Transilvania, din 1848-1849, pe care a încheiat-o cu gradul de plutonier¹⁶². Din 1851 a fost sublocotenent clasa 2¹⁶³, rămânând mai apoi în regimentul nr. 46 până la data de 16 mai 1854 când a fost pensionat. După această dată a mai activat în cadrul Comandamentului militar al Transilvaniei din Sibiu, decedând în satul natal la data de 14 februarie 1865¹⁶⁴.

45. *Mărginean Constantin*, locotenent-major. A activat în regiment, mai întâi ca sublocotenent începând cu anul 1849 și apoi locotenent-major din 1855, după aceasta și dispărând din rândurile ofițerilor din Regimentul nr. 46¹⁶⁵.

46. *Mărginean Ieremia*, căpitan. Originar din Veștem¹⁶⁶, între anii 1841-1847 a funcționat ca plutonier la Compania a IX-a de la Lisa¹⁶⁷. În acest din urmă an a fost avansat la gradul de sublocotenent iar mai apoi, în 1849, la cel de locotenent-major¹⁶⁸.

În calitate de comandant al companiei respective, în 1851 a predat școala de aci în administrația civilă¹⁶⁹. Tot în acest an și cu același grad a fost transferat la Regimentul de infanterie nr. 19¹⁷⁰.

Ulterior, în 1858, cu gradul de căpitan-locotenent îl găsim în serviciul biroului militar al Corpului XII armată din Sibiu¹⁷¹. În 1861, în calitate de căpitan pensionar, a participat la lucrările Conferinței naționale de la Sibiu¹⁷², iar în 1863 la Conferința reprezentanților foștilor grăniceri din regimentul orlățean despre care s-a mai amintit, fiind ales acolo ca membru al „Comitetului administratoriu” iar din 1871 și casier al acestui for¹⁷³. În această calitate în 1873 a participat la recepționarea clădirilor școlilor nou construite din Spini, Râu Alb și Cârjiți¹⁷⁴.

160. Ibidem, p. IV-VIII.

161. Ibidem, p. 308.

162. Vezi supra, nota 116.

163. G.A.T. Geschichte, p. XXIX.

164. Vezi supra, nota 116.

165. G.A.T. Geschichte, p. XXVIII-XXXIII.

166. S. Dragomir, l.c., p. 153.

167. Vezi supra, nota 39, Fondul 168.

168. G.A.T. Geschichte, p. 308 și 343.

169. Arhiva autorului, document în original.

170. G.A.T. Geschichte, p. 393.

171. Benigni's Volkskalender für 1858, p. 155.

172. Protocolul..., p. 58.

173. C. Lupea, *Scolile grănicerești*, p. 17. Vezi și Colectiv, *George Bariț și contemporanii săi*, 3, București, 1976, p. 276.

174. Vezi supra, nota 51, doc. nr. 387/1873.

47. *Mânzat Albert (Adalbert)*, locotenent-major. Între anii 1845-1848 a purtat gradul de sublocotenent¹⁷⁵, la data de 3 octombrie din acel ultim an fiind avansat la gradul de lt-major¹⁷⁶. Cu acest grad participă efectiv la luptele din Transilvania¹⁷⁷, în 1850 fiind decorat cu Ordinul rusesc "Sfânta Ana", cl. 3, cu panglică¹⁷⁸. În 1851 dispăre din evidențele regimentului¹⁷⁹.

48. *Mânzat August (Gustav)*, căpitan. Originar din Mijlocenii Bârgăului, era fiul căpitanului Mânzat Nicolae din Regimentul II grăniceresc de la Năsăud¹⁸⁰. În anul 1845 a fost cadet¹⁸¹. În regimentul orlățean a apărut pentru prima dată ca sublocotenent cl. I în 1849, participând activ la revoluția din Transilvania, cu gradul de locotenent-major pe care îl deținea din 1850¹⁸². A activat în continuare, în Regimentul nr. 46 pe care l-a părăsit în 1859 cu gradul de căpitan-locotenent cl. I, evidențiat fiind pentru vitejia dovedită în bătălia de la Magenta¹⁸³. Tot în acest an a fost transferat la Reg. nr. 68¹⁸⁴.

49. *Mânzat Ioan*, căpitan. Originar și el din Mijlocenii Bârgăului și școlat la Năsăud¹⁸⁵, apare în regimentul orlățean începând cu anul 1820, cu gradul de sublocotenent iar din 1822 și până la data de 12 februarie 1846 când a decedat cu gradul de căpitan. La Orlat, a îndeplinit funcția de Rechnungsführer, respectiv cea de contabil-șef al regimentului¹⁸⁶.

50. *Mohan Nicolae*, sublocotenent. A figurat în evidențele unității, cu gradul respectiv doar între anii 1851 și 1853¹⁸⁷.

51. *Moldovan Ioan (Ludovic)*, căpitan. În 1781, ca "firăr" (fruntaș) a participat și el la lucrările de cadastru din "stațiunea" Veștem¹⁸⁸, în 1788 fiind stegar. Ca

175. G.A.T. Geschichte, p. XXVI-XXVIII.

176. Ibidem, p. 308.

177. În lucrările consultate tratând această temă, ofițerul respectiv apare numai cu numele de familie și cu gradul avut, putându-se face astfel confuzie între el și fratele(?) său, August (Gustav), (vezi poziția următoare).

Până la o eventuală clarificare, a se mai vedea și următoarele referiri bibliografice:

- L. Maior, Avram Iancu - Scrisori, Cluj, 1972, p. 103;

- A. T. Pascu, Ioan Axente Sever, Cluj-Napoca, 1985, p. 125, 127 și 131;

- S. Dragomir, Avram Iancu, București, 1968, p. 139;

- G.A.T. Geschichte,, p. 315-320 și 380-384;

- Două raporturi ale acelor prefecți de legiuni românești care în anul 1848/9 a susținut luptele cu insurgenții unguri până la reintrarea trupelor imperiale în Transilvania, Sibiu, 1884, p. 40, 61-63 și 71-76.

178. G.A.T. Geschichte,, p. 390.

179. Ibidem, p. XXIX.

180. "Transilvania", XV, nr. 3-4/1884, p. 26.

181. Militär-Schematismus des Österreichischen Kaiserthumes, Wien, 1845, p. 271.

182. G.A.T. Geschichte, p. XXVIII-XXIX. Pentru participarea sa la revoluția din 1848-1849, vezi A. T. Pascu, l.c., p.111, 124-125, 127, 129, 131, 141.

183. Ibidem, p. 428.

184. Ibidem, p. XXXVI și 433.

185. Virgil Sotropa și N. Drăganu, l. c., p. 139.

186. G.A.T., Geschichte, p. XXVIII și 301.

187. Ibidem, p. XXIX-XXXI.

188. Vezi supra, nota 57.

189. G.A.T., Geschichte, p. VI-IX.

locotenent-major, în 1796 a participat la campania din Franța. După anul 1798 când avea gradul de căpitan-locotenent, nu mai apare în evidențele regimentului¹⁸⁹. S-a numărat și el printre petiționarii din anul 1790, despre care s-a făcut mențiune, supra, la nr. 34.

52. *Morar Iosif*, locotenent-major. Cadet în 1845¹⁹⁰, a activat în rândul regimentului între anii 1848-1851¹⁹¹. Pentru vitejia sa dovedită în timpul revoluției din iarna anului 1849 a fost avansat în grad și decorat¹⁹².

53. *Morar Ladislau*, locotenent major. Plutonier între anii 1818-1848 în diferite "stațiuni" de pe cuprinsul regimentului¹⁹³, începând cu acest ultim an când a devenit sublocotenent și mai apoi locotenent-major, a servit în acesta până în 1851 când a fost transferat la Regimentul nr. 4¹⁹⁴.

54. *Muntean Nicolae*, căpitan. În 18 octombrie 1789, ca plutonier, a fost decorat pentru fapte deosebite de arme cu "Medalia de onoare", de argint iar în 5 noiembrie 1794, cu aceeași decorație, de data aceasta, de aur, participant fiind și la campaniile împotriva Franței. A fost pensionat cu data de 1 aprilie 1811¹⁹⁵.

55. *Murgu Petru*, sublocotenent. A servit în regiment începând cu gradul de stegar, din 1806, din 1810 fiind sublocotenent. Dispare din evidențele unității în 1813¹⁹⁶.

56. *Neagoie Andrei de Also Visti* (Viștea de Jos), căpitan. Plutonier în 1818 în cadrul companiei din satul natal¹⁹⁷, devine mai apoi stegar, pășind din grad în grad până la cel indicat¹⁹⁸. Ca locotenent-major, în anul 1845 a fost ajutorul regimentului¹⁹⁹. A plecat din rândurile armatei la data de 1 martie 1851, considerat ca inapt pentru continuarea stagiului militar²⁰⁰, numele lui fiind menționat printre cele ale luptătorilor de la Prejmer din primăvara anului 1849²⁰¹.

57. *Nescoi Ferdinand*, sublocotenent. Prezent în regiment doar în anul 1849²⁰².

58. *Novac Alexandru de Huniad*, sublocotenent. Întâlnit cu acest grad în rândurile regimentului doar în anii 1849 și 1850²⁰³.

59. *Novac Ioan de Huniad*, maior. De la gradul de plutonier pe care l-a avut în toamna anului 1848, în 1850 era deja locotenent-major, iar în cel următor, adjutant de brigadă²⁰⁴. A rămas în cadrul Regimentului nr. 46 până în 1868 când

190. Vezi supra, nota 181, p. 271.

191. G.A.T., Geschichte, p. XXVIII-XXIX și 308.

192. Ibidem, p. 385.

193. Vezi supra, nota 39, Fondul 168, passim.

194. G.A.T., Geschichte, p. XXVIII-XXIX, 307 și 393.

195. Ibidem, p. VII-XII, 83, 128, 169 și 249.

196. Ibidem, p. XII-XIV.

197. Vezi supra, nota 39, Fondul 168.

198. G.A.T., Geschichte, p. XXIII-XXVI, 298-299 și 308.

199. Vezi supra, nota 181.

200. G.A.T., Geschichte, p. 393.

201. Vezi supra, nota 62, p. 63 și 65.

202. G.A.T., Geschichte, p. XXVIII.

203. Ibidem, p. XXVIII-XXIX.

204. Ibidem, p. XXIX și 307-308.

este menționat cu gradul de maior, posesorul a două decorații²⁰⁵. După anul 1871 a fost membru de nădejde al conducerii "Școlilor grănicerești"²⁰⁶.

60. *Novac Mihai de Huniad*, locotenent-major. Originar din Hațeg, a făcut studii militare la Năsăud, fiind elev eminent și menționat ca atare în "Cartea de aur" a Institutului militar atât în 1828 cât și în 1831²⁰⁷. În evidențele regimentului orlățean apare pentru prima dată în anul 1844 cu gradul de sublocotenent pe care l-a deținut până în anul 1849 când era deja locotenent-major²⁰⁸. A participat la Adunarea Națională de pe Câmpia Libertății de la Blaj din 3/15 mai 1848, făcând mai apoi parte din deputația trimisă la Viena pentru a susține în fața împăratului doleanțele românilor²⁰⁹. A fost prezent și la adunarea grănicerilor de la Orlat din 10-11 septembrie 1848 în calitate de comisar al regimentului²¹⁰. De aici, însoțind pe revoluționarii români în frunte cu Simion Bărnuțiu și A. T. Laurean, a plecat și a participat și la a treia adunare a românilor de la Blaj din luna septembrie 1848²¹¹. De menționat că acest brav ofițer a participat activ nu numai la eliberarea din închisoarea Sibiului a membrilor Comitetului Național Român dar și la luptele din anul revoluționar 1849, fiind un colaborator de nădejde al tribunului Axente Sever²¹².

Odată cu desființarea regimentului în 1851, se pare că și-a încetat și el activitatea militară²¹³.

61. *Paul Alexandru*, căpitan. A funcționat în rândurile regimentului începând cu gradul de stegar pe care l-a avut în 1810 și până la cel de căpitan, din 1841 când a dispărut din rândurile acestuia²¹⁴.

După informații care nu au putut fi verificate riguros, se pare că el a fost socrul căpitanului Dionisie Drăgoiu²¹⁵ precum și al locotenentului Pop Iacob, care va fi menționat mai jos.

62. *Păsărar Ioan*, locotenent. Originar din Vad, de lângă Făgăraș, a fost și el un elev eminent al Institutului militar de la Năsăud²¹⁶. În regiment a apărut, ca stegar, începând cu anul 1832, decedând cu gradul indicat la data de 11 iunie 1849²¹⁷.

205. Ibidem, p. XLII.

206. C. Lupea, Școlile grănicerești, passim.

207. Vezi supra, nota 33, p. 32-33.

208. G.A.T., Geschichte, p. XXVI-XXVIII și 308.

209. Vezi supra, nota 89, p. 470.

210. Arhiva autorului, document intitulat „Jurnal despre întâmplările ce au decurs cu ocazia adunării ținute de grănicerii Regimentului I valah ținute la Orlat la data de 12.IX.1848, înainte de prânz, la ora 11", semnat de către colonelul Dombrowska și sublocotenentul M. Novac, acesta din urmă în calitate de comisar din partea regimentului.

211. Colectiv, George Bariț și contemporanii săi, 1, București, 1973, p. 151, nota 2.

212. A.T. Pascu, I. c., p. 95, 103-104, 107, 111 și 159.

213. G.A.T., Geschichte, p. 392.

214. Ibidem, p. XIII-XXV.

215. Despre căpitanul Dionisie Drăgoiu, vezi supra, la punctul 33.

216. Vezi supra, nota 33, p. 32.

217. G.A.T., Geschichte, p. XXII, 308, 343, 337 și 387.

63. *Păsărar Samoilă*, locotenent. Și-a început cariera militară cu gradul de plutonier în cadrul Companiei a XI-a de la Ohaba²¹⁸, părăsind-o în 1851²¹⁹. În 1861, ca director de cancelarie la tribunal a participat la Conferința națională de la Sibiu²²⁰ precum și al cea din 1863, tot de la Sibiu, despre care s-a mai amintit²²¹.

64. *Pop /?/,* căpitan. Suntem în posesia a două mențiuni despre acest ofițer, în ambele neindicându-i-se prenumele. Prima o datorăm lui G.A. Treuenfest, sursă de căpetenie în redactarea acestui material, care la p. 117 consemnează că el a fost rănit în 1794 în luptele purtate împotriva Franței.

A doua o datorăm lui G. Barițiu care în istoria sa dedicată regimentului nășăudean îl citează la p. 110 ca fiind născut pe teritoriul regimentului orlățean.

65. *Pop Daniel*. Fără a i se indica gradul, între anii 1800-1805 a fost adjutantul regimentului²²².

66. *Pop Gheorghe*, locotenent. Plutonier la Campania a XII-a de la Tântări între anii 1843-1848²²³, în cei doi următori a fost sublocotenent cl. 2²²⁴.

În primăvara anului 1851, în calitate de comandant al Companiei a XI-a a predat-o în administrația civilă, primitor fiind I. Codru Drăgușanu²²⁵.

67. *Pop Gheorghe*, stegar. Cu gradul respectiv este consemnat în regiment între anii 1806-1809²²⁶.

68. *Pop Iacob*, locotenent. Născut în anul 1820 la Orlat, a făcut studii în satul natal și probabil la Năsăud, de unde a fost trimis spre a urma cursuri pedagogice la Lemberg²²⁷. Între anii 1841-1847 a funcționat ca învățător la Școala comunală germană din Racovița, fiind cotel ca „un învățător bun, îndeajuns de îndemânatic în problemele de învățământ”²²⁸.

În 1848, având gradul de plutonier, a participat alături de grănicerii din Compania a VII-a la luptele din Transilvania, devenind mai apoi sublocotenent²²⁹.

Ca locotenent în cadrul Companiei a III-a, a semnat actul de predare al școlilor din aceasta, în administrația civilă²³⁰. Pensionat în 1851²³¹, a funcționat mai apoi ca judecător într-o localitate de pe Valea Secașului și mai apoi în Noșlac din actualul județ Alba, unde s-a și stins din viață în vârstă de 90 de ani, în anul 1910²³².

218. Vezi supra, nota 39, Fondul 168.

219. G.A.T., Geschichte, p. XXIX și 393.

220. Protocolul., p. 24, 45 și 56.

221. Vezi supra, nota 67.

222. G.A.T. Geschichte, p. X-XI.

223. Vezi supra, nota 39, Fondul 168, passim.

224. G.A.T., Geschichte, p. XXVIII-XXIX.

225. Arhiva autorului, doc. nr. 23 și 24/29 martie 1851.

226. G.A.T., Geschichte, p. XII-XIII.

227. Informația furnizată autorului de către nepotul său din Racovița, prof. Liviu Florianu.

228. Direcția Generală a Arhivelor Naționale din București, Fond Microfilme R.P.U., rolele 4-9, passim.

229. G.A.T., Geschichte, p. XXVIII-XXIX.

230. Arhiva autorului, doc. nr. 5/31 martie 1851, întocmit în Sălașul Superior.

231. G.A.T., Geschichte, p. 393.

232. Vezi supra, nota 227.

69. *Pop Ioan*, căpitan. A activat în rândurile regimentului între anii 1797 începând cu gradul de sublocotenent și până la data de 1 iulie 1815 când a fost pensionat²³³. În 1838, ca pensionar, trăia în Alba Iulia²³⁴.

70. *Pop Iosif*, căpitan. Stegar în anul 1810, cu studii la Năsăud²³⁵, în 1828 activa în cadrul Companiei a IX-a²³⁶, decedând la data de 12 ianuarie 1831 la sediul Companiei a XII-a din Țânțari²³⁷.

71. *Pop Mihai*, stegar, între anii 1801-1809²³⁸.

72. *Popa Gheorghe*, locotenent-major, grad cu care activa în 1835 în cadrul batalionului de la Vaida Recea²³⁹.

73. *Popa Simion*, sublocotenent, între anii 1797-1803²⁴⁰.

74. *Poparad Mihai*, căpitan. Originar din Pojorta, de lângă Făgăraș, activitatea militară și-a început-o în 1847 cu gradul de fruntaș²⁴¹, ca plutonier evidențiindu-se în luptele din Transilvania în 1849, motiv pentru care a fost decorat cu Medalia de argint, pentru vitejie, clasa I. A rămas să funcționeze și în cadrul Regimentului nr. 46 până la data de 1 august 1860 când a fost pensionat²⁴². Ca și alți foști ofițeri ai regimentului, a participat și el la Conferințele de la Sibiu din 1861 și 1863, ca delegat al Companiei a IX-a, activând mai apoi pe tărâmul "Școlilor grănicerești"²⁴³.

75. *Popescu Teodor*, stegar în perioada anilor 1815-1817²⁴⁴.

76. *Poplăcean Ioan*, locotenent-major. Școlat la Năsăud²⁴⁵ unde s-a dovedit a fi un elev eminent²⁴⁶, iar la data de 3 octombrie 1848 a fost avansat de la gradul de plutonier la cel de locotenent cl. 2²⁴⁷, cu acest grad participând la luptele de la Apața²⁴⁸. În primăvara anului 1851 cu gradul de locotenent-major și în calitate de comandant al Companiei a VII-a de la Racovița, a predat bunurile acesteia în administrația civilă²⁴⁹, mai apoi fiind pensionat²⁵⁰. Ulterior se pare că a fost reactivat, deoarece în anul 1856 îl întâlnim ca activând în cadrul Secției a III-a a Comandamentului Corpului XII armată, din Sibiu²⁵¹. A participat și el la lucrările Conferinței naționale de la Sibiu, din 1861²⁵².

233. G.A.T., *Geschichte*, p. VIII-XIV și 288.

234. Colectiv, *George Bariț și contemporanii săi*, 3, București, 1979, p. 363.

235. Vezi supra, nota 10, p. 142.

236. Ibidem, nota 39, Fondul 168.

237. G.A.T., *Geschichte*, p. XIII-XX și 294.

238. Ibidem, p. X-XIII.

239. Vezi supra, nota 39, Fondul 168.

240. G.A.T., *Geschichte*, p. IX-XI.

241. Vezi supra, nota 39, Fondul 168.

242. G.A.T., *Geschichte*, p. XXIX-XXXVI, 383 și 435.

243. Vezi "Protocoloalele" menționate supra la notele 45 și 67. Idem, G. Lupea, *Scolile grănicerești*, passim.

244. G.A.T., *Geschichte*, p. XV-XVI.

245. Vezi supra, nota 10, p. 142.

246. Ibidem, nota 33, p. 33.

247. G.A.T., *Geschichte*, p. 308.

248. Vezi supra, nota 62, p. 56-57.

249. Arhiva autorului, doc. nr. 15/15 martie 1851.

250. G.A.T., *Geschichte*, p. 393.

251. Benigni's *Volkskalender für 1856*, p. 139.

252. Vezi supra, nota 45, p. 58.

77. *Popovici Simion*, căpitan. A făcut parte din rândurile regimentului între anii 1813-1828²⁵³.

78. *Popa Matei*, locotenent-major, figurând în evidențele unității între anii 1845, ca sublocotenent și dispărând din acestea, cu gradul meționat în 1849²⁵⁴.

79. *Rachieru Grigore*, locotenent, între anii 1848-1849²⁵⁵.

80. *Raglan Filimon*, căpitan, servind în regiment între anii 1800-1824²⁵⁶. În 1810 îl întâlnim rezolvând probleme financiare în Veștem, ceea ce ne face să credem că era ofițer de administrație²⁵⁷.

81. *Raglan Ioan*, locotenent. Apare în regiment în 1830 cu gradul de sublocotenent, decedând mai apoi la data de 29 decembrie 1832 la Grohsau²⁵⁸, în 1831 făcând parte dintre ofițerii Companiei a VIII-a de la Viștea de Jos²⁵⁹.

82. *Raț Ioan*, locotenent-major. Sublocotenent între anii 1822-1829, originar fiind din Arpașu de Jos actualul județ Sibiu, cu gradul de locotenent-major a decedat la data de 31 august 1830, la sediul regimentului, având funcția de adjutant al acestuia²⁶⁰.

83. *Raț Simion*, locotenent-major. Apare în regiment, ca sublocotenent în 1849 continuându-și activitatea și în Regimentul nr. 46, unde nu-l mai întâlnim începând cu 1856²⁶¹.

84. *Recianoș (Receanu) Ioan*, locotenent. Originar din Vaida Recea, între anii 1835-1847 a funcționat cu gradul de plutonier pe la diferite companii²⁶², din 1848 fiind locotenent, grad cu care a fost și pensionat la data de 1 martie 1851²⁶³. A participat și el la Conferința de la Sibiu din 1863.

85. *Recianoș (Receanu) Navin*, locotenent. Sublocotenent din anul 1849, în cel următor a fost comandantul Companiei a IX-a²⁶⁴, odată cu desființarea regimentului fiind transferat la Regimentul de graniță nr. 8²⁶⁵.

86. *Remeli (Remeti) Nicolae*, căpitan. A apărut în regiment în 1784 cu gradul de sublocotenent și a "dispărut" din el în 1795 cu cel de căpitan-locotenent²⁶⁶. Deși numele respectiv pare "străin", el este atestat ca fiind românesc²⁶⁷, iar

253. G.A.T., Geschichte, p. XIV-XX.

254. Ibidem, p. XXVI-XXVIII și 308.

255. Ibidem, p. 308 și 343.

256. Ibidem, p. X-IX.

257. Vezi supra, nota 57, p. 623.

258. G.A.T., Geschichte, p. XXI și 295.

259. Vezi supra, nota 39, Fondul 169.

260. G.A.T., Geschichte, p. XVIII-XXI și 293. De asemenea, vezi supra, nota 101, Fond Starea civilă, Orlat, cota 20, Protocolul morților 1823-1842, p. 15.

261. G.A.T., Geschichte, p. XXVIII-XXXIII și 379.

262. Vezi supra, nota 39, Fondul 168.

263. G.A.T., Geschichte, p. 308 și 393.

264. Vezi supra, nota 39, Fondul 168.

265. G.A.T., Geschichte, p. XXVIII și 393.

266. Ibidem, p. V-VI și VIII.

267. I. Iordan, Dicționar al numelor de familie românești, București, 1983, p. 392. Vezi și I. Ionescu, Vechimea vieții mănăstirești la români, în "Biserica Ortodoxă Română", CXV, nr. 1-6/1996, p. 334.

pe ofițer îl întâlnim în 1790 semnând petiția din acel an despre care s-a mai amintit, ceea ce, după părerea noastră nu o putea face dacă nu era român!

87. *Ripoșan Nestor (Nicolae)*, locotenent-major. "Vădean" și el, cu studii militare la Năsăud, cu "eminență", a servit în regimentul orlățean începând cu toamna anului 1848 cu gradul de locotenent clasa 2, anul desființării lui prinzându-l ca locotenent-major la Compania a V-a, de la Jina²⁶⁸. Cu acest grad a fost transferat mai apoi la Regimentul de graniță nr. 12²⁶⁹.

88. *Roman Ludovic*, locotenent-major. Elev eminent și el la Institutul militar din Năsăud²⁷⁰, a activat în regiment mai întâi cu gradul de plutonier, ca locotenent clasa 2 participând la luptele de la Sighișoara din primăvara anului 1849. Între anii 1850-1851 a făcut serviciul în Compania a X-a de la Mărgineni, desființarea regimentului găsimu-l în calitate de comandant al Companiei a XII-a de la Țânțari²⁷¹, pe care a predat-o în administrația civilă la data de 28 martie 1851²⁷². Ca și colegul său Ripoșan Nestor, a fost și el transferat în Regimentul de graniță nr. 12²⁷³.

89. *Ruja Petru*, sublocotenent. Cu acest grad a funcționat în cadrul regimentului doar între anii 1814-1820²⁷⁴.

90. *Runcan Ioan*, căpitan. Originar din Budacul Român de pe teritoriul Regimentului II grăniceresc român de la Năsăud și având și alți frați ofițeri²⁷⁵, în 1830 purta gradul de cadet²⁷⁶, în regimentul orlățean a fost îndadrat cu gradul de stegar, în 1832²⁷⁷. Sublocotenent la Compania a X-a de la Mărgineni între anii 1833-1840²⁷⁸, timp în care a cititorit și școala din Sebeș, localitate din cadrul companiei respective²⁷⁹. Căpitan în 1848²⁸⁰, în 1849 a fost comandantul Cetății Deva²⁸¹. Cu același grad a fost pensionat în același an²⁸².

91. *Stanciu Vasile*, căpitan. S-a născut în Viștea de Jos la data de 2 februarie 1821 și a decedat în 12 octombrie 1899, fiind înmormântat în satul natal. Între anii 1845-1847 cu gradul de plutonier a făcut serviciul în cadrul Companiei a VIII-a²⁸³. În 3 octombrie 1848 a fost avansat la gradul de locotenent cl. 2 iar în iarna lui 1849 la cel de locotenent cls. I²⁸⁴. În 1850 a fost comandantul Companiei

268. Arhiva autorului, doc. nr. 5/29 martie 1851.

269. G.A.T., Geschichte, p. 308, 343, și 393.

270. Vezi supra, nota 33, p. 34.

271. G.A.T., Geschichte, p. 308. și 341.

272. Arhiva autorului, doc. nr. 25 și 26.

273. G.A.T., Geschichte, p. 393.

274. Ibidem, p. XV-XVII.

275. "Transilvania", XV, nr. 3-4/1884, p. 27.

276. Vezi supra, nota 69, p. 251.

277. G.A.T., Geschichte, p. XXII.

278. Ibidem, p. XXII-XXIV.

279. C. Stan, Școala poporană din Făgăraș și de pe Târnave, vol. I, Făgărașul, Sibiu, 1928, p. 389-390.

280. G.A.T., Geschichte, p. XXV-XXVII și 308.

281. G. Barițiu, Părți alese din istoria Transilvaniei pe 200 de ani din urmă, vol. II, Sibiu, 1890, p. 447.

282. G.A.T., Geschichte, p. 387.

283. Vezi supra, nota 39, Fondul 168.

284. G.A.T., Geschichte, p. 308 și 343.

din Racovița²⁸⁵, după desființarea regimentului continuându-și activitatea în rândurile Regimentului nr.46 până la data de 1 septembrie 1860 când a fost pensionat²⁸⁶.

Odată cu înființarea "Școlilor grănicerești" în 1871 s-a dedicat acestora și, în special celei din satul natal căruia i-a consacrat "o îngrijire neadormită"²⁸⁷. Între anii 1871-1880 a fost și membru al "Comitetului administratoriu" al acestor școli²⁸⁸. A fost membru în comitetul de conducere al Băncii "Furnica", din Făgăraș²⁸⁹.

92. *Stanislav Avram*, locotenent-major. A activat în cadrul regimentului între anii 1832-1841²⁹⁰.

93. *Stanislav Teodor*, căpitan. După ce timp de patru ani figurează în cadrul regimentului ca stegar, între anii 1810-1813, în acesta din urmă a participat și la bătălia de la Leipzig²⁹¹. Mai apoi după anul 1848 a avansat mereu din grad în grad, de la cel de plutonier până la cel de căpitan-locotenent clasa I cu care a fost pensionat la data de 1 iulie 1862²⁹².

În 1863 a făcut parte atât din Comisia regulatoare privind drepturile foștilor grăniceri din regimentul orlățean²⁹³ cât și din cea a transformării "Fondului de montură" în Fond scolastic", despre care am făcut mereu referire până acum. Tot pe această linie în 8 mai 1871 a fost ales membru supleant al "Comitetului administratoriu" al Școlilor grănicerești²⁹⁴, în 1880 fiind chiar vicepreședintele celui for. În 1879 trăia la Sibiu, ca maior pensionar²⁹⁵, decedând în 1888²⁹⁶.

94. *Constantin Stezar*, căpitan. Născut în Jina, la data de 16 mai 1814, ca fiu al grănicerului Istrate Stezar și al Anei, născută Avram, după studii elementare făcute în satul natal și "normale" la școala respectivă din Orlat, a făcut și studii militare la institutul de profil din Năsăud²⁹⁷. Aci s-a format și ca învățător, astfel că între anii 1831-1834 îl întâlnim ca director-adjunct al Școlii normale din Orlat, iar după acest an, ca învățător în Jina²⁹⁸.

Între anii 1838-1839, pe linia aprofundării studiilor sale pedagogice, a urmat cursuri de specialitate la Laibach (Liubliana de astăzi) precum și la Viena, de unde s-a întors ca un dascăl bine format²⁹⁹.

285. Vezi supra, nota 39, Fondul Vicariatului greco-catolic Făgăraș, doc. nr. 29/1850.

286. G.A.T., Geschichte, p. 435.

287. Vezi supra, nota 51, document intitulat "Extras din Raportul despre starea școlilor grănicerești la finele anului școlastic 1873-1874".

288. Vezi supra, nota 234, p. 276.

289. N. Aron, Monografia bisericilor, școalelor și reuniunilor române din Făgăraș, Făgăraș, 1913, p. 139 și 142.

290. G.A.T., Geschichte, p. XXII-XXV.

291. Ibidem, p. XIII-XV și 268.

292. Ibidem, p. XV-XXXVIII, 268, 308, 336, 343, 392 și 437.

293. E. Micu, I. c., p. 96.

294. Vezi supra, nota 234, p. 276.

295. A. Plămădeală, Lupta împotriva deznăționalizării românilor din Transilvania în timpul dualismului austro-ungar, Sibiu, 1986, p. 43.

296. Vezi necrolog publicat în „Telegraful Român” din 1888, p. 409.

297. Anuarul III al Societății pentru crearea unui fond de teatru român pe anii 1899-1900, Brașov, 1900, p. 60.

298. Ibidem, p. 60-61.

299. E. Roșca, Monografia Institutului seminarial teologic-pedagogic Andreian, Sibiu, 1911, p. 131.

În zilele de 3-5 mai 1848 a participat la Marea Adunare Națională de la Blaj³⁰⁰, iar în 10-11 septembrie din același an, la adunarea Regimentului I grăniceresc român de la Orlat, fiind unul dintre semnatarii petiției grănicerilor români prin care aceștia au cerut Curții de la Viena drepturi pentru tot românul, limba proprie în școli și instituții, deplină egalitate politică³⁰¹. A fost de față și la a treia adunare a românilor de la Blaj din 2/14-16/28 septembrie 1848³⁰², după care în calitate de emisar al Comitetului Național Român de la Sibiu, a fost trimis împreună cu avocatul Ioan Mărgineanu să contacteze Comitetul Național Român din Timișoara, în legătură cu evenimentele revoluționare care se precipitau, unde a făcut o impresie bună interlocutorilor³⁰³.

În luna februarie a anului 1849, sub presiunea evenimentelor care se desfășurau în Transilvania, Constantin Stezar a fost înrolat în regimentul orlățean primind gradul de locotenent clasa 2³⁰⁴, din însărcinarea C.N.R. din Sibiu, ocupându-se de organizarea militară și înarmarea românilor din Prefectura Sibiului, participând mai apoi la luptele din Munții Apuseni³⁰⁵.

În 1850 a avut funcția de supraveghetor al școlilor regimentului din cadrul Companiei a IV-a, de la Cugir³⁰⁶, după desființarea regimentului rămânând în rândurile celui care purta de acum nr. 46, între anii 1854-1858 având gradul de locotenent major³⁰⁷, iar între 1859-1860 pe cel de căpitan-locotenent³⁰⁸. Cu acest grad s-a și pensionat la data de 1 martie 1861³⁰⁹, doi ani mai târziu fiind menționat din nou ca învățător la Jina³¹⁰.

"Civil" de acum și stabilit în Sibiu, el s-a integrat plenar în viața social-culturală a acestui oraș, desfășurând o activitate laborioasă, atât ca "om de încredere" în "Comisia regulatorie" despre care s-a mai amintit cât și în Conferința de la Sibiu din ianuarie 1861 în cadrul căreia frunzașii românilor transilvăneni au precizat poziția națiunii române față de noua organizare constituțională a țării³¹¹.

Odată cu transformarea "Fondului de montură" în "Fond școlastic" pentru susținerea "Școlilor grănicerești", Conferința din 1863 l-a ales în funcția de președinte al "Comitetului administrativ"³¹², în care a rămas până în 1871 când a fost înlocuit cu colonelul pensionar David Urs de Mărgineni, el rămânând vicepreședinte al acestuia³¹³. Constantin Stezar a revenit la conducerea

300. M. Totu ș.a., I. c., p. 253.

301. A.T. Pascu, I. c., p. 95, nota 4.

302. M. Totu ș.a., I. c., p. 254.

303. Colectiv, Timișoara – 700 – pagini din trecut și astăzi, Timișoara, 1969, p. 106.

304. G.A.T., Geschichte, p. 343.

305. M. Totu ș.a., I. c., p. 254.

306. Arhiva autorului, document intitulat „Situația personalului de supraveghere, starea învățătorilor și a școlilor din Regimentul 1 de graniță român de infanterie nr. 16, la data predării acestora de către autoritatea militară către cea civilă”, întocmit la Orlat la data de 13 octombrie 1851.

307. G.A.T., Geschichte, p. XXXI-XXXV.

308. Ibidem, p. XXXVI-XXXVII.

309. Ibidem, p. 436.

310. N. Albu, Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800-1867, București, 1971, p. 169.

311. Protocolul..., p. 58.

312. N. Micu, I. c., p. 22.

313. Vezi supra, nota 234, p. 276.

"Comitetului" după decesul lui David Urs în 1897, unde a rămas până în 1902, când "din cauza bătrânețelor" și-a prezentat demisia. Mulțumindu-i călduros pentru activitatea depusă, adunarea generală a reprezentanților foștilor grăniceri ținută la Sibiu în zilele de 19-20 februarie 1902, l-a omagiat, adresându-i printre altele, următoarele cuvinte:

"... nu numai activitatea dezvoltată în timpul mai înainte de anul 1871 vă va păstra pagini glorioase în istoria "Fondului școlastic grăniceresc" ci și munca dezinteresată pe care ați depus-o după moartea fericitului Baron Urs în timpul cel mai critic ceea ce îi silește pe foștii grăniceri să vă fie în veci recunoscători"! Aceeași adunare generală îl va alege mai apoi în funcția de președinte onorar al Comitetului respectiv, funcție pe care o va păstra până la sfârșitul vieții sale³¹⁴.

În paralel cu funcția sa din cadrul "Comitetului administratoriu", fostul ofițer a fost membru fondator al "Astrei", al Institutului de credit și economii, "Albina", membru onorar al "Reuniunii sodalilor români" din Sibiu, membru al "Fondului de teatru"³¹⁵ etc. De asemenea, între anii 1865-1883 a fost casier al "Asociațiunii", al Consistoriului Arhidieceșan între 1870-1888 precum și inspector (econom) la Institutul Teologic din Sibiu, între anii 1864-1876³¹⁶. Constantin Stezar a fost și autorul unei monografii închinată satului său natal, intitulată "Cronica Jinei", publicată de Emil Micu în 1943³¹⁷. El s-a stins din viață în ziua de 30 octombrie 1909, la venerabila vârstă de 95 de ani, fiind înmormântat în curtea bisericii ortodoxe din satul natal³¹⁸. În ziua înmormântării l-au plâns și clopotele catedralei mitropolitane din Sibiu iar "Comitetul administratoriu" în fruntea căruia a stat cu cinste și vrednicie atâția ani, în loc de cunună pe sicriu, a donat la diferite instituții culturale și filantropice suma de 130 coroane³¹⁹. Într-un necrolog publicat cu prilejul tristului eveniment, se spunea printre altele:

"... Stejar după stejar din generația bătrână vedem răsturnându-se de toporul morții neîndurătoare. Și cu ei dispar din sânul nostru câte un tip de bărbați cari jumătate din viața lor au luptat cu sabia în mână pentru preamărirea patriei iubite iar cealaltă jumătate și-a jertfit-o muncii culturale în ogorul culturii naționale³²⁰. A fost căsătorit cu Iosefina Ulman care a decedat în ziua de 19 februarie 1889 în vârstă de 62 ani, despre care publicația menționată mai sus ne spune că a fost "un model de inimă bună"³²¹.

314. Ibidem, nota 51, doc. nr. 33/1902.

315. Ibidem, nr. 119/1909.

316. M. Păcurariu, Două sute de ani de învățământ teologic la Sibiu 1786-1786, Sibiu, 1987, p. 70 și 93.

317. E. Micu, l. c., p. 41-106. A fost și coautor al lucrării „Pro veritate”, alături de Eugen Brote, apărută la Sibiu în 1890. Cf. Bibliografia românească modernă, I, (A-C), București, 1984, p. 478.

318. E. Roșca, l. c., p. 132.

319. Vezi supra, nota 51, Protocolul ședinței Comitetului administratoriu al Fondului școlastic al Școlilor grănicerești din 31 oct. 1909.

320. „Telegraful Român”, LVII, nr. 113/20 oct. 1909.

321. Ibidem, pe anul 1889, p. 55.

95. *Stoia Ifron*, locotenent, care a activat în regiment doar între anii 1849-1850³²².

96. *Stoian Gheorghe*, sublocotenent. Școlat și el la Năsăud³²³, a funcționat printre ofițerii regimentului între anii 1849-1851.

97. *Stoica Petru*, locotenent, decedat la data de 25 august 1849³²⁵.

98. *Străulea Dumitru*, locotenent-major. Originar din Jina³²⁶, a făcut și el studii militare la Năsăud, cu "eminență"³²⁷. A activat în cadrul regimentului începând cu gradul de sublocotenent și până la cel de locotenent-major³²⁸. În 1850 a fost consemnat în calitate de Comandant al Companiei a VIII-a de la Viștea de Jos³²⁹. În 1851 a fost transferat la Regimentul de graniță nr. 13³³⁰.

99. *Străulea Paul*, locotenent-major. Originar și el din Jina, a devenit ofițer în 1850, în 1851 fiind încadrat ca atare la Tohanu Vechi³³¹. Cu gradul indicat, a fost mai apoi transferat la Regimentul nr. 7³³². În 1880 este consemnat ca fiind casier al "Comitetului administratoriu de la Sibiu"³³³.

100. *Strâmbu Gheorghe*, locotenent-major. Ca și alți elevi proveniți din regimentul orlățean, a făcut și el studii militare, cu eminență, la Năsăud³³⁴, în 3 octombrie 1848 fiind avansat de la gradul de plutonier la cel de locotenent cl. 2 iar în iarna lui 1849 la cel de locotenent cl. 1³³⁵. În 1850 era încadrat la Compania din Tântări, un an mai târziu figurând în calitatea de comandant al Companiei I-a, de la Răcăștia³³⁶. În Regimentul nr. 46 a mai rămas până în anul 1853, când dispare din efectivele sale³³⁷.

Participant și el la Conferința de la Sibiu din 1861³³⁸, spre sfârșitul secolului trecut a locuit la Brașov, ținând în gazdă pe gimnazistul Augustin Bunea, canonicul și istoricul de mai târziu³³⁹.

101. *Strâmbu Gheorghe*, locotenent. Apare în regiment în 1849 cu gradul de sublocotenent cl. 2, avansat în grad deja în anul următor³⁴⁰. În 1851 a fost

322. G.A.T., Geschichte, p. XXVIII-XXIX și 393.

323. V. Sotropa și N. Drăganu, l. c., p. 142.

324. G.A.T., Geschichte, p. XXVIII-XXIX.

325. Ibidem, p. 387.

326. E. Micu, l. c., p. 25.

327. Vezi supra, nota 33, p. 33.

328. G.A.T., Geschichte, p. XXVII, 308 și 343.

329. Vezi supra, nota 39, Fondul 168.

330. G.A.T., Geschichte, p. 393.

331. Arhiva autorului, doc. nr. 25/28 martie 1851 privind situația școlilor din Comp. a XII-a, de la Tântări.

332. G.A.T., Geschichte, p. 393.

333. Vezi supra, nota 51, documente diferite din perioada respectivă.

334. Ibidem, nota 33, p. 32.

335. G.A.T., Geschichte, p. 308 și 343.

336. Arhiva autorului, documentul menționat supra, la nota 306.

337. G.A.T., Geschichte, p. XXIX-XXXI.

338. Protocolul., p. 25, 45 și 57.

339. Albumul Bunea, Blaj, 1910, p. 19.

340. G.A.T., Geschichte, p. XXVIII-XXIX.

supraveghetorul școlii naționale române, din Veștem³⁴¹, tot în acest an încetându-și activitatea în unitatea din care a făcut parte³⁴².

102. *Sandru Nicolae* din Vist, locotenent. Originar din Viștea de Jos și elev eminent în 1833 la Năsăud³⁴³, în 3 octombrie 1848 a fost avansat de la gradul de plutonier la cel de locotenent cl. 2, în iarna lui 1849 mai câștigând o clasă³⁴⁴. A fost participant activ la Revoluția din 1848³⁴⁵, în 1850 dispărând din cadrul regimentului³⁴⁶. În viața civilă a trăit la Oarda de Jos³⁴⁷, întâlnindu-l și pe el în 1861 ca participant la Conferința de la Sibiu, în calitate de "econom", respectiv de proprietar³⁴⁸. S-a stins din viață la data de 19 octombrie 1887 în vârstă de 71 ani³⁴⁹, fiind și membru ordinar al "Astrei".

103. *Săndruc Matei*, căpitan. Provenit dintr-o familie de vechi boieri din Țara Făgărașului, respectiv din Mărgineni, atestată ca atare încă din 1711³⁵⁰, acest vrednic ofițer al regimentului orlățean și veteran al Revoluției din 1848-1849, apare în documentele consultate și sub numele de Sendruc și Săndrucu precum și sub cel "germanizat" de "Matias Schöndruck. Potrivit acestora, rezultă că în 1833 el era fruntaș în cadrul Companiei a X-a de la Mărgineni iar mai apoi "vicecaporal" și caporal, în 1844 fiind plutonier în Compania a XI-a de la Ohaba³⁵¹.

Ca ofițer apare pentru prima dată la data de 3 octombrie 1848, când a fost avansat la gradul de locotenent clasa I³⁵². Anterior el a luat parte la acțiunea de eliberare a membrilor Comitetului Național Român arestați la Sibiu în luna august 1848.

A luptat alături de lăncierii lui Avram Iancu în toamna aceluiași an, la Cricău iar mai apoi, sub conducerea lui Ioan Axente Sever în luptele din decembrie și cele din ianuarie 1849, din jurul Blajului³⁵³. Prezența lui este semnalată și în luptele din zona Brașovului³⁵⁴ precum și în lagărul de la Șercaia³⁵⁵.

În anul 1850 a avut gradul de locotenent-major, cu acest grad fiind transferat în anul următor la Regimentul de graniță nr. 14³⁵⁶. În calitate de adjunct al comandantului cetății Alba Iulia, în toamna anului 1852 l-a însoțit pe Avram Iancu de aci, unde era întemnițat în urma arestării sale de la Câmpeni, ca instigator al moșilor, în ziua de 17 august 1852, la Sibiu³⁵⁷.

341. Arhiva autorului, doc. nr. 13/15 martie 1851.

342. G.A.T., Geschichte, p. 393.

343. Vezi, supra, nota 33, p. 33.

344. G.A.T., Geschichte, p. XXIX, 308 și 343.

345. A.T. Pascu, I. c., 105, 107 și 113.

346. G.A.T., Geschichte, p. XXIX.

347. V. Sotropa și N. Drăganu, I. c., p. 67.

348. Protocolul., p. 25, 45 și 56.

349. „Telegraful Român” pe anul 1887, p. 421.

350. G. Bariț, Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă, vol. I, ediția II-a, Brașov, 1993, p. 712.

351. Vezi supra, nota 39, Fondul 168, passim.

352. G.A.T., Geschichte, p. 308.

353. M. Totu ș.a., I. c., p. 259.

354. G.A.T., Geschichte, p. 317.

355. Vezi supra, nota 62, p. 42.

356. G.A.T., Geschichte, p. XXVIII și 393.

357. S. Dragomir, Avram Iancu, București, 1968, p. 321. Vezi și P. Teodor, Avram Iancu în memorialistică, Cluj, 1972, p. 208.

După 1871, pensionar fiind, a fost președintele Eforiei școlare al școlii grănicerești din Ohaba până în 1877³⁵⁸, când și-a prezentat demisia. Cu acest prilej, forul conducător al Școlilor grănicerești din Sibiu i-a mulțumit pentru activitatea depusă pe tărâmul școlastic, rugându-l ca și pe viitor să conlucreze în această direcție³⁵⁹. După o informație incompletă, el a decedat în satul său natal la data de 25 februarie 1891³⁶⁰.

104. *Sovăilă Nicolae*, căpitan. Cu acest grad îl citează în lucrarea lor istoricii Virgil Sotropa și N. Drăganu, ca fiind școlat la Năsăud și provenind de la regimentul orlățean³⁶¹.

105. *Tofan Vasile*, preot militar. Numiți și capelani, preoții militari ai regimentului făceau parte din comandamentul acestuia și în această împrejurare îl considerăm și pe cel de față, cu mențiunea că a îndeplinit această funcție între anii 1809-1812³⁶².

106. *Tulbaș Gheorghe*, sublocotenent. Dat fiind faptul că acesta în 1833 era caporal în cadrul Companiei a VII-a din Racovița iar în 1834 tot aici cu gradul de plutonier iar până în 1840, cu același grad la Compania a X-a din Mărgineni, ne face să acceptăm faptul că el a fost fie fiul, fie un nepot al maiorului Tulbaș Mihai, care în anii indicați a fost comandantul companiilor respective³⁶³.

Cu gradul indicat a servit în regiment între anii 1843-1846³⁶¹.

107. *Tulbaș Mihai*, maior. Stegar între anii 1810-1813, a fost pensionat cu gradul indicat la data de 1 iunie 1841³⁶⁵. În perioada anilor 1829-1832 a fost comandantul Companiei a VII-a de la Racovița, a celei de a IX-a, a X-a, și a XII-a, între anii 1839-1840 fiind și comandantul batalionului de la Vaida Recea³⁶⁶. A participat la Marea Adunare Națională de la Blaj din 1848³⁶⁷, făcând parte și din deputația trimisă la Curtea de la Viena³⁶⁸.

Se pare că în timpul evenimentelor revoluționare din 1848-1849 a fost reactivat, ținând cont că în luna februarie 1849 este menționat în calitate de comandant al Cetății Făgărașului³⁶⁹.

108. *Turbat Petru*, căpitan. Școlat și el la Năsăud³⁷⁰, apare în regiment în anul 1824 cu gradul de sublocotenent și îl părăsește în 1849, căpitan fiind³⁷¹. În anul respectiv a fost în serviciu la Hațeg dar și administrator al Districtului

358. C. Stan, l. c., p. 334-335.

359. Vezi supra, nota 51, doc. nr. 388/24 martie 1877 precum și Protocolul ședinței Comitetului administratoriu.

360. Vezi supra, nota 39. Fondul Starea civilă, Mărgineni, cota 550, Protocolul morților 1863-1892.

361. Vezi lucrarea respectivă, p. 142.

362. G.A.T., Geschichte, p. XIII-XIV.

363. Vezi supra, nota 39, Fondul 168, passim precum și ofițerul menționat la poziția următoare.

364. G.A.T., Geschichte, p. XXVI-XXVII.

365. Ibidem, p. XII-XXIII, 299 și 300.

366. Vezi supra, nota 39, Fondul 168, passim.

367. Silviu Dragomir, Studii și documente..., vol. V., Cluj, p. 170.

368. V. Chereșteșiu, l. c., p. 470.

369. G.A.T., Geschichte, p. 341.

370. V. Sotropa și N. Drăganu, l. c. p. 139.

371. G.A.T., Geschichte, p. XIX-XXVIII.

Zarandului³⁷². Un căpitan cu acest nume, în 1856 făcea serviciu în cancelaria militară a Corpului XII armată din Sibiu³⁷³, oraș în care se pare că a și decedat³⁷⁴.

109. *Urs David de Mărgineni*, colonel. Considerat pe drept cuvânt „mândria Regimentului I grăniceresc român de la Orlat”, „viteaz în războiu dar și „erou pe câmpul înaintării culturale a neamului său”, David Urs s-a născut la data de 1 aprilie 1818 în localitatea Mărgineni din preajma Făgărașului, într-o familie de grăniceri.

A făcut studii la „Școala centrală grănicerească” a Companiei a X-a din satul natal, pe care le-a continuat și terminat la Năsăud, dovedindu-se și el un elev eminent, ca și alți colegi de-ai săi trimiși acolo la studii militare de către regimentul orlățean³⁷⁵.

Până la data de 1 martie 1841 când a fost avansat la gradul de locotenent cl. 2, a făcut serviciu în cadrul Companiei a IX-a de la Lisa precum și în cadrul comandamentului batalionului de la Vaida Recea³⁷⁶.

Ca tânăr ofițer român și ca fiu al unei națiuni oprite, David Urs a participat activ la luptele revoluționare din anii 1848-1849, militând cu vorba dar și cu sabia pentru transpunerea în viață a idealurilor de libertate, egalitate și fraternitate înscrise pe flamurile „pașoptiștilor”. În acest context a participat în fruntea a 172 grăniceri racovicieni la Adunarea de la Blaj din 3/5 mai 1848, făcând mai apoi parte și din deputația trimisă la Viena pentru a prezenta împăratului „cererea națiunii române”.

La data de 18 august 1848, el l-a ascuns în locuința sa din Racovița – existentă și astăzi – pe Simion Bărnuțiu, după ce acesta scăpase de arestarea care îi fusese plănuită la Sibiu, mai apoi participând și el direct la eliberarea membrilor Comitetului Național Român, arestați și întemnițați de către autoritățile sibiene³⁷⁷. Tot în fruntea grănicerilor racovicieni David Urs a participat și la adunarea regimentului orlățean din zilele de 10-11 septembrie 1848, fiind chiar președintele acesteia, semnând în această calitate „petițiunea” adresată monarhului de către acest for grăniceresc³⁷⁸. De asemenea, a fost prezent și la a treia adunare a românilor de la Blaj, din septembrie 1848, de unde s-a întors la Sibiu „cu vreo 1600 de feciori puși la dispoziție de Avram Iancu, din lagărele sale”³⁷⁹.

Cu data de 3 octombrie 1848 a fost avansat la gradul de locotenent-major³⁸⁰, în lunile următoare participând direct la luptele împotriva regimentelor

372. S. Dragomir, Studii și documente..., vol. III, p. 65 și 70.

373. Benigni's Volkskalender für 1856, p. 140.

374. Vezi supra, nota 8, p. 109.

375. Ibidem, nota 33, p. 32.

376. Filiala Județeană a Arhivelor Naționale Cluj, Fondul Urs de Margina, documentul intitulat „Conduit – Liste der unter-offizieres, Gefreiten und Stelvertreter für das Jahr 1839”, passim. Vezi și supra, nota 39, Fondul 168, passim.

377. A. Papiu Ilarian, Istoria românilor din Dacia Superioară, schița tomului III publicat de S. Pascu, Sibiu, 1943, p. 48 și 54.

378. T. V. Păcățianu, Cartea de aur, I, Sibiu, 1904, p. 419.

379. I. Sterca Suluțiu, Biografia lui Avram Iancu, Sibiu, 1897, p. 13.

380. G.A.T., Geschichte, p. 308.

grănicerești secuiești, care au trecut de partea revoluționarilor maghiari ai lui Kosuth³⁸¹. Sfârșitul revoluției îi aduce decorarea cu „Crucea pentru merite militare” iar mai apoi cu Ordinul „Sfânta Ana”³⁸², precum și gradul de căpitan-locotenent cl. 1³⁸³, grad cu care a asistat și la dezarmarea trupelor de lăncieri români ai prefectului Balint³⁸⁴.

La data de 19 noiembrie 1850 a fost transferat la Regimentul de infanterie nr. 34 în care a rămas până în 1858³⁸⁵. În 5 mai 1859, la vârsta de numai 43 de ani, el a fost avansat la gradul de maior și numit comandant de batalion în cadrul Regimentului de infanterie nr. 52, cu care, mai apoi, a luat parte la războiul austro-italo-francez din acel an și pentru vitejia dovedită în luptele de la Solferino și Medole, a fost decorat cu Ordinul „Coroanei de fier clasa III-a” precum și cu cea mai înaltă decorație de război austriacă – „Crucea de cavaler al Ordinului militar Maria Tereza”³⁸⁶, un an mai târziu, respectiv la data de 8 ianuarie 1860 fiind ridicat la rangul de baron, „onoare rar întâlnită la persoane de altă origine și cu atât mai puțin la cei de origine română”³⁸⁷.

În continuarea activității sale militare, la data de 1 februarie 1860 maiorul David Urs a fost transferat la Regimentul de infanterie nr. 64 din Deva, regiment curat românesc, avansat la gradul de locotenent-colonel și numit comandantul acestuia, cu data de 16 iunie 1863³⁸⁸. În același an a fost avansat și la gradul de colonel³⁸⁹, în cel următor fiind semnalat în garnizoanele din Verona și Mantua³⁹⁰.

La data de 18 decembrie 1864, după cum menționează un biograf al său, colonelul Urs, „mândrie a corpului ofițeresc austriac”, a fost silit să se pensioneze, pentru cauze cari „numai spre cinstea lui de român ar servi”³⁹¹.

Începând războiul dintre Prusia și alianța sa, Italia, împotriva Austriei, în 1866, Urs a cerut să fie reactivat, cerere care i s-a aprobat. Astfel, începând cu 20 aprilie din acel an, el a devenit comandant al insulei – fortăreață – Lisa din Marea Adriatică³⁹², unde a dat din nou dovadă de o deosebită vitejie, ceea ce i-a adus binemeritul titlu de „eroul de la Lisa”³⁹³. Se pare că pentru scurt

381. A. Papiu Ilarianu, l. c., p. 73-87.

382. G.A.T., Geschichte, p. 385.

383. Vezi supra, nota 376, fondul citat, doc. nr. 24.

384. S. Dragomir, Avram Iancu, ... , p. 294.

385. Vezi supra, nota 376, fondul citat precum și Militär-Schematismus für 1851, Wien, 1851, p. 238.

386. J. Lukes, Militärischen Maria Theresien-Orden, Wien, 1890, p. 157.

387. I. Ursu și D. Preda, Biografia unei cunoștiințe – Ioan Ursu – Cluj-Napoca, 1987, p. 13-14.

De subliniat faptul că a mai fost un ofițer român decorat cu acest înalt ordin militar - generalul - maior Ioan Boieru, la data de 23 august 1914. O biografie a acestuia, datorată autorului prezentului studiu, a se vedea în publicația „Țara Făgărașului”, I, nr. 9/1992, p. 8.

388. Vezi supra, nota 376, fondul citat, doc. nr. 26.

389. Calendarul „Amicul poporului” pe anul 1873, p. 39.

390. G.E. Marica, Studii de istorie și sociologia culturii române ardeleni în sec. al XIX-lea, Cluj-Napoca, 1977, p. 22. Vezi și supra, nota 109, fondul citat, pachet 37, doc. nr. 1.

391. V. Lazăr, Baronul David Urs de Margina, București, 1917, p. 11 precum și arhiva autorului, documente diverse privind pe acest vrednic ofițer român.

392. „Telegraful Român”, LXIV, nr. 70/1916, p. 284.

393. Pentru descrierea luptelor respective, vezi:

– J. Lukes, l. c., p. 157;

– F. Rieger, Oberst David Baron Urs de Margina hei Solferino und auf Lissa, Hermannstadt, 1898, p. 11-44.

timp el a revenit la comanda Regimentului nr. 64³⁹⁴, cu data de 1 februarie 1867 fiind pensionat din nou³⁹⁵. Un an mai târziu îl întâlnim în Viena, „fără post”³⁹⁶, de aceeași „recunoștință” bucurându-se și între anii 1869-1870, de data aceasta, în Sibiu³⁹⁷. În această perioadă a primit din partea guvernului român invitația de a trece munții în vederea organizării armatei române, ceea ce împăratul de la Viena nu i-a permis³⁹⁸...

După cum bine remarcă unul dintre biografi săi, „Urs nu era omul care să poată vieții în nelucrare”³⁹⁹. Odată stabilit la Sibiu, el și-a dedicat tot restul vieții pentru ridicarea culturală a neamului său, operă profund patriotică, concretizată mai ales pentru înființarea, organizarea și conducerea cu competență și exigență a „Școlilor grănicerești”, modele înaintea tuturor școlilor din aceea vreme pe care le aveau românii pe terenul instrucției populare⁴⁰⁰.

Ca președinte al Comitetului administratoriu al Fondului școlastic din care au fost susținute acestea, ales la data de 8 mai 1871⁴⁰¹. David Urs s-a ocupat direct de construirea de edificii școlare corespunzătoare, de dotarea lor cu cele necesare desfășurării unui proces de învățământ cât mai eficient, de încadrarea acestora cu dascăli stăpâni pe meseria lor. Ajutat îndeaproape în această direcție de către primul director al acestora – cunoscutul pedagog transilvănean Vasile Petri – el a îndemnat neconținut pe învățători să insuflă elevilor lor nu numai dragostea față de glia strămoșească, dătătoare de pâine, ci și față de îmbrățișarea de meserii, a carierei militare chiar, într-o perioadă în care din motive lesne de înțeles, numărul de ofițeri români în armata austro-ungară după desființarea regimentelor românești de graniță din 1851, era în continuă scădere.

De numele său este legată și înființarea în cadrul „Școlilor grănicerești” a așa ziselor „Școli de fete”; în realitate clase de fete care au ființat în localitățile: Orlat, Vaida Recea, Cugir, Voila, Viștea de Jos și Jina, el veghind direct ca viitoarelor mame să li se dea o creștere specială, în spirit românesc⁴⁰², prin aceasta dovedindu-se așa după cum l-a caracterizat un istoric al învățământului făgărășean, drept „un mare bărbat de școală”⁴⁰³.

... Decretul împărătesc din 15 septembrie 1895 prin care „Școlile grănicerești” au fost transformate în școli comunale⁴⁰⁴, l-a umplu președintelui acestora sufletul de amărăciune, grăbindu-i sfârșitul... Printr-o astfel de măsură, fostul ostaș credincios al tronului a fost mai mult decât umilit de către cei împotriva cărora luptase în zilele furtunoase ale anilor 1848-1849. Păstrând proporțiile, el a trăit atunci drama fostului său tovarăș de arme și de idealuri

394. Militär-Schematismus für 1867, p. 258.

395. J. Lukes, I. c., p. 157.

396. Militär-Schematismus für 1868, p. 151.

397. Ibidem, für 1869-1870, Wien, 1870, p. 31.

398. Corespondența lui Vicențiu Babeș, 2, Cluj-Napoca, 1983, p. 29.

399. V. Lazăr, I. c., p. 15.

400. „Tribuna”, XIV, nr. 198/1897, p. 765.

401. Vezi supra, nota 234, p. 276.

402. „Cuvântul grăniceresc”, I, nr. 1/1938, p. 6.

403. G. Codrea, Istoricul învățământului popular din Țara Făgărașului, Făgăraș, 1933, p. 6.

404. V. Lazăr, I. c., p. 21-22.

naționale – Avram Iancu – batjocorit și înjosit după cum se știe în 1852, de către cei cărora le-a apărut și salvat tronul!

La scurt timp după actul samavolnic, falnicul oștean de odinioară s-a îmbolnăvit „mai mult de supărare” – după cum just a remarcat un publicist de mai târziu⁴⁰⁵, ultimul act semnat în calitate de președinte al școlilor care i-au fost atât de dragi, purtând data de 31 iulie 1897⁴⁰⁶. S-a stins din viață la Sibiu în ziua de 10 septembrie 1897 în vârstă fiind de 81 de ani fiind înmormântat lângă „Biserica dintre brazi” din Orașul de Jos „în micul cimitir care adăpostește un veac de istorie a culturii ardelenesti”⁴⁰⁷.

Cea mai mare parte a averii sale în valoare de peste 50.000 florini a testat-o Mitropoliei Blajului, pe seama înființării unui fond care să-i poarte numele și din care să se acorde burse copiilor studioși, urmași ai foștilor grăniceri din regimentul orlățean, unitate militară românească în rândurile căreia și-a petrecut o bună parte din viața sa, închinată, cu abnegație pe altarul culturii și propășirii neamului nostru⁴⁰⁸!

110. *Urs Ioan de Margina*, locotenent. A făcut și el studii militare la Năsăud în 1842, fiind cotate și el drept un elev eminent⁴⁰⁹.

În toamna anului 1848 în calitate de „maestru de veghe și secretar”, a semnat și el petiția grănicerilor români întruniți la Orlat⁴¹⁰.

În 1849 când a avut gradul de sublocotenent cl. I⁴¹¹, unchiul său, locotenentul-major David Urs i-a lăsat prin testamentul întocmit la Racovița în 3 martie acel an, o căruță, și doi cai negri⁴¹². Și-a încetat activitatea în regiment în 1851⁴¹³, decedând la Sibiu în anul 1913⁴¹⁴.

111. *Urs Samuil*, locotenent-major. Și-a început activitatea în regiment în anul 1810, ca stegar și l-a părăsit în 1828⁴¹⁵, între anii 1820-1823 fiind menționat ca făcând parte din efectivele Companiei a VII-a, de la Racovița⁴¹⁶.

112. *Vărărean Anton*, locotenent-major. Cu acest grad este prezent în rândurile ofițerimii regimentului între anii 1811-1813⁴¹⁷.

113. *Veljan Ștefan*, maior. Sublocotenent cl. 2 în anul desființării regimentului, și-a continuat activitatea în Regimentul nr. 46, ultima mențiune despre el având-o din 1878 când în calitate de comandant al pieții din Agram, era posesorul a două decorații⁴¹⁸.

405. Vezi supra, nota 402.

406. Ibidem, nota 51, doc. nr. 65/1897.

407. A. Dima, Sibiu, București, 1940, p. 218 și 220.

408. A. Bunea, Discursuri, autonomia bisericească, diverse, Blaj, 1903, p. 63.

409. V. Sotropa și N. Drăganu, l. c., p. 142 și „Arhiva Someșană”, nr. 19/1936, p. 34.

410. A. Plămădeală, La Orlat românii cer libertate, egalitate, frățietate, în „Magazin istoric”, XX, nr. 11 (236)/1986, p. 10.

411. G.A.T., Geschichte, p. XXVIII.

412. Arhiva autorului, documentul inedit, în copie.

413. G.A.T., Geschichte, p. 393.

414. „Telegraful român”/1913, p. 265.

415. G.A.T., Geschichte, p. XIII-XX.

416. Vezi supra, nota 39, Fondul 168.

417. G.A.T., Geschichte, p. XIV.

418. Ibidem, p. XXIX-XLIX și 506.

114. *Verindean Dumitru*, locotenent-major. Sublocotenent începând cu anul 1847, a rămas în regiment până la desființarea sa, când a fost transferat la Regimentul nr. 41⁴¹⁹.

115. *Viteazu Simion*, stegar, între anii 1789 și 1792⁴²⁰.

116. *Vlad Ioan*, locotenent. Menționat în 1851 ca făcând serviciul în „stațiunea” Dejani, în același an fiind pensionat⁴²¹.

117. *Voila Ioan*, preot militar, menționat în această funcție doar în anul 1813⁴²².

118. *Vornica Ioan*, căpitan-locotenent cl. I. Originar din Vad, a activat în regiment începând cu anul 1849 iar mai apoi în continuatorul lui, până în 1859⁴²³.

419. Ibidem, XXVII, 308, 343, 379 și 393.

420. Ibidem, p. VII-VIII.

421. Ibidem, 393.

422. Ibidem, p. XV.

423. Ibidem, p. XXVIII-XXXVI.

ARON BUDAI (1763-1847) ȘI MIȘCAREA PENTRU EMANCIPARE NAȚIONALĂ A ROMÂNILOR DIN TRANSILVANIA

Ioachim Lazăr

În cadrul acțiunilor românilor din Transilvania pentru emanciparea cultural-spirituală, socială și politică de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, numele lui Aron Budai se înscrie la loc de frunte. Aron Budai s-a născut în anul 1763, în satul Cigmău din comitatul Hunedoara¹. Era unul din cei 10 copii ai preotului greco-catolic din Cigmău. Tatăl său depune stăruitoare eforturi pentru susținerea copiilor prin diferite școli din țară. Aron Budai deprinde primele noțiuni școlare în casa părintească de la tatăl său, fiind trimis la gimnaziul din Blaj. După absolvirea gimnaziului și a liceului blăjean "urmează științele înalte, filosofia și drepturile patriei în Cluj, pe care cu deschilinită laudă le-a încheiat². Din timpul studiilor de la Blaj trebuie amintit faptul că profesorul său Grigore Maior a căutat să stimuleze pasiunea studioșilor față de dansul călușarilor. Aron Budai - consemnează documentele - rămâne din acest punct de vedere un exemplu³. După terminarea studiilor, în anii împăratului Iosif al II-lea a fost aplicat ca secretar lângă vicecomitele comitatelor Hunedoara și Zarand, Vasile Pop de Săcel, în care calitate a adus statului cele mai mari servicii⁴.

După înfrângerea răscoalei lui Horea, Aron Budai este supus persecuțiilor, fiind obligat să se retragă în satul natal unde, prin munca brațelor și-a susținut viața⁵. Apoi episcopul ortodox Gherasim Adamovici fiind înștiințat despre "starea, talentele, dexteritatea și științifică lui calitate l-a poftit lângă sine ca secretar"⁶. Deși era de religie greco-catolică a slujit pe lângă episcopia ortodoxă cu cea mai mare conștiinciozitate și a "lucrat din toate puterile spre înaintarea clerului greco-răsăritean"⁷. Tot acum este aplicat și la Înaltul Tezaurariat ca practicant, unde în decursul activității a înaintat până la rangul de secretar⁸. A servit la Tezaurariat vreme de 42 de ani. În

1. Emilian Cioran, Aron de Budai, în Transilvania, an XLIII, nr. 3-4, mai-august 1912, p. 270-272.

2. C/onstantin /P/apfalvi/, Secretariul tezaurariale Aarone de Budai, în FPM, nr. 19, 22 mai 1863, p. 138-139; Emilian Cioran, op. cit. p. 270-272.

3. Iacob Mârza, Școală și națiune, Cluj-Napoca, 1987, p. 190.

4. C/onstantin /P/apfalvi/, op. cit. p. 138-139; Emilian Cioran, op. cit. p. 270-272.

5. Ibidem.

6. Ibidem.

7. Ibidem.

8. Ibidem.

semn de apreciere a înaltelor sale virtuți, împăratul Francisc I l-a ridicat în rândul nobililor, în anul 1820, acordându-i titlul nobiliar "de Budai". Ca secretar al Consistoriului episcopal ortodox din Sibiu a funcționat sub episcopii Gherasim Adamovici (1789-1796) și Vasile Moga (1810-1845), iar în perioada vacanței scaunului episcopal (1796-1810), a condus cu maturitate și competență treburile episcopiei.

Viața și activitatea lui Aron Budai este încă puțin cercetată⁹. Prin zelul său pus în slujba națiunii române, și-a făurit încă din timpul vieții un "renume de patriot înfocat și cinstit, mare sprijinitor al culturii și om fără resentimente confesionale"¹⁰. Aron Budai se avântă în valurile luptei pentru emanciparea românilor din Transilvania încă din anul 1795. În acest an încercase, împreună cu medicul oculist Ioan Piuariu-Molnar, să înființeze la Sibiu, „Societatea filosofoască a neamului românesc în Mare Principatul Ardealului”¹¹.

După moartea episcopului Gherasim Adamovici mișcarea națională românească se orientează spre instituirea unui episcop român în fruntea ortodocșilor din Transilvania, care să promoveze cauza națiunii în colaborare cu uniții, pe o platformă asemănătoare celei din anii Supplexului. Astfel în aprilie - mai 1796, în această direcție militează Samuil Micu, sprijinit și de către notarul consistorial Aron Budai. Ei reușesc să obțină instituirea ca vicar a lui Ioan Popovici de Hondol, care susținuse, în același calitate, după moartea episcopului Ghedeon Nichitici, în 1789, o acțiune similară pentru numirea unui episcop român¹². Drept rezultat, în mai 1796, este înaintată Curții din Viena o petiție, în numele clerului ortodox din Transilvania, inițiată de Aron Budai, Ioan Popovici și Gheorghe Haines, protopopul Brașovului, în care se solicită dreptul de alegere a noului episcop "de neamul și sângele nostru român, patriot de țara noastră"¹³.

În toamna anului 1797 este convocată o întrunire a fruntașilor clerului ortodox la Sibiu, sub pretextul discutării modalităților de lichidare a restanțelor taxei sidoxiale. Cu acest prilej, vicarul Popovici și notarul consistorial Aron Budai le prezintă celor adunați un program de revendicări, în favoarea primirii românilor învățați în toate funcțiile, a îmbunătățirii situației clerului, a egalității românilor de pe Pământul Crăiesc, a reducerii robotei în comitate la două zile pe săptămână¹⁴. Pentru realizarea acestui program, care îmbrățișează interesele unor largi categorii sociale românești, se propune înlăturarea numelor de "unit", "neunit", "schismatic" și reunirea românilor sub numele de "rumâni de legea grecească provoslavnică" și într-o nație primită. La 7 noiembrie 1797 cei adunați acordă plenipotență, în favoarea unui atare program de acțiune, lui Popovici, Budai și Tempea, pentru a promova în numele clerului cele ce vor găsi spre folosul și fericirea clerului și neamului românesc, cu deosebire "vrajba și împărecherea care până acum între neamul rumânesc au fost, ridicând"¹⁵.

9. Aron Budai (1763-1847), în *Gazeta de Transilvania*, X, 1847, p. 105; C/constantin/ P/apfalvi/ op.cit. p. 138-139; Emilian Cioran, op. cit. p. 270-272.

10. George Bariț și contemporanii săi, vol. IV, București, 1978, p. 10.

11. Vasile Netea, *Spre unitatea statală a poporului român*, București, 1979, p. 98.

12. Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania, 1790-1848*, București, 1986, p. 148.

13. Ibidem.

14. Ibidem, p. 174.

15. Ibidem, p. 175.

În pregătirea memoriului, din anul 1798, privind reunificarea confesională a românilor, Aron Budai este principalul promotor al acțiunii¹⁶. Acum reprezentanții celor două biserici românești înaintează împăratului un memoriu în vederea reunificării celor două confesiuni. În cursul pregătirii acestor acțiuni, conceptele elaborate de notarul consistorial Aron Budai, reflectă tendința de a lega ideea unificării bisericești de reluarea unor puncte programatice ale Supplexului din 1791, cu o deschidere mai largă spre problematica socială, alături de cea a emancipării politice. Aron Budai prevedea astfel să se revendice cu acest prilej "primirea românilor vrednici și învățați la toate dicasteriile asemenea cu alte națiuni", proclamarea egalității românilor de pe Pământul Crăiesc cu sașii, dar și reducerea robotei țăranilor din comitate la două zile pe săptămână și interzicerea pedepselor cu bătaia¹⁷.

Chiar dacă în forma finală a memoriului, semnat alături de Aron Budai și de către vicarul Ioan Popovici și directorul școlar Radu Tempea, aceste postulate nu mai apar, spre a nu periclita realizarea obiectivului principal - cel al reunificării confesionale - ele se mențin în actualitate¹⁸.

Un nou moment în lupta de emancipare politică a românilor transilvăneni îl reprezintă anul 1804. Acum un nou memoriu, o lungă informație este adresată împăratului, sub nume de "taină"¹⁹. Este o lungă pledoarie, care dezvăluie împăratului "amărâta a Neamului rumânesc din Marele Principat al Ardealului stare, nedreptățile și greutățile care fără nici o milă de câteva sute de ani pe spatele lor le poartă"²⁰. Autorul pledoariei este iarăși Aron Budai, al cărui rol în lupta națională devine tot mai important. Memoriul e conceput ca venind în prelungirea celor din 1791-1792, vizând înainte de toate stările și abuzurile de pe Pământul Crăiesc, dar extinzându-se asupra problematicii întregii națiuni și a iobăgiei însăși²¹. Aron Budai în argumentele sale sublinia vechimea, prioritatea și egalitatea în drepturi a românilor de pe Pământul Crăiesc cu sașii²².

În același timp memoriul prezintă modul în care românii au fost excluși din funcții publice, cum au fost deposezați de pământ și în unele locuri aduși la starea de iobăgie sau chiar alungați. Nu sunt trecuți cu vederea nici iobagii din comitate, cu toate obligațiile lor ca și situația țăranimii din Banat. Memoriul expune și starea celor

16. Ladislau Gyémánt, Funcționalitatea tradiției lui Horea în viața social-politică a Transilvaniei (Până la revoluția de la 1848), în Răscoala lui Horea, Studii și interpretări istorice, Cluj-Napoca, 1984, p. 222.

17. Ioan Lupaș, O încercare de reunire a Bisericilor române din Transilvania la 1798, în vol. Studii, conferințe și comunicări istorice, I, București, 1928, p. 389-405; Ștefan Lupșa, Contribuții la istoria încercării de reunire a bisericilor românești din Transilvania la 1798, în vol. Omagiu lui Ioan Lupaș, București, 1943, p. 492-509; David Prodan, Elena Cernea, Încă un text din lupta politică a românilor din Transilvania, în vol. Lucrări științifice. Istorie, Oradea, 1973, p. 5-21; Ioan Aurel Pop, Considerații istorice asupra "Supplexului" de la 1798, în Acta MN, XXI, 1984, p. 239-249; Ladislau Gyémánt, Mișcarea națională, ... p. 122-123.

18. Ladislau Gyémánt, Mișcarea națională, ... p. 123.

19. David Prodan, Supplex Libellus Valachorum, București, 1984, p. 371-372.

20. Ibidem.

21. Idem, Problema iobăgiei în Transilvania, 1700-1848, București, 1989, p. 290.

22. Mircea Păcurariu, Revoluția românească din Transilvania și Banat în anii 1848-1849. Contribuția bisericii, Sibiu, 1995, p. 27.

două bisericii românești, îndeosebi starea deplorabilă a celei ortodoxe, cu o episcopie vacantă de la moartea lui Gherasim Adamovici, în 1796, prezentând propuneri concrete de remediere a situației existente. După prezentarea acestor stări de lucruri, Aron Budai revine cu argumente istorice cunoscute ale revendicărilor românești (originea romană, vechimea, continuitatea, preponderența numerică), propunând măsuri concrete pentru emanciparea politico-socială a națiunii române²³.

Reizbucnirea războiului cu Franța, în anul 1809, prilejuiește reconvocarea Dietei Transilvaniei pentru organizarea insurecției nobiliare, în cadrul căreia micii nobilimi și grănicerimii românești îi revenea un rol important. Aceasta oferă prilejul afirmării din nou a revendicărilor naționale românești. Sunt afirmate revendicările românești prin reactualizarea memoriului în 14 puncte, intitulat „Kurtzer Abriss” și înaintat arhiducelui Maximilian d’Este, numit de împărat comandant al trupelor insurecționale din Transilvania.

Arhiducele este cunoscut pentru simpatiile sale românești ca un prețuitor al limbii române și sprijinitor al lui Vasile Pop în cursul studiilor sale la Viena²⁴, ceea ce a constituit un argument în plus pentru a i se solicita sprijinul în vederea realizării obiectivelor programului românesc. Autor al memoriului în 14 puncte este tot Aron Budai²⁵. În cadrul aceleiași acțiuni Consistoriul ortodox, sub semnătura lui Aron Budai și a asesorului Ioan Nandra oferă constituirea unui corp de voluntari în vederea războiului, cu condiția ca acesta să se numească „Hungarico-Valachica” și să aibă ofițeri români în proporția participării românești²⁶. Deși autoritățile militare din Transilvania au acceptat oferta românească, ea totuși nu s-a materializat datorită opoziției înverșunate a Guberniului. Refuzul Guberniului era exprimat în termeni univoci, invocând faptul că românii nu sunt o „națiune receptă, deci nu pot avea unități militare de sine stătătoare”²⁷.

În deceniul IV al secolului al XIX-lea au loc noi acțiuni românești. În primăvara anului 1833, Curtea din Viena îl trimite în Transilvania pe comisarul Vlasits pentru a pune capăt agitațiilor prin anularea măsurilor unilaterale ale comitatelor. El ia legătura cu episcopul Vasile Moga, recomandându-i să înainteze o petiție în vederea recunoașterii drepturilor egale ale ortodocșilor din Transilvania. Încurajat de sugestiile lui Vlasits, episcopul Moga se adresează, în 24 noiembrie 1833, episcopul unit Lemeni, propunându-i elaborarea în comun a unui memoriu care să reia revendicările ridicate în 1791-1792. Deși reticent inițial la această idee, recent instalatul episcop unit, nu se poate sustrage presiunii tinerilor profesori și clerici din jurul său, favorabili acțiunii naționale. Aceștia elaborează un concept de memoriu, care este trimis Consistoriului ortodox de la Sibiu spre a fi definitivat de către Aron Budai²⁸. O serie de elemente cuprinse în memoriul din 1834 reamintesc pe cele din 1804. Actul revendicativ românesc este înaintat la Viena sub semnătura celor doi episcopi, în 17 mai 1834. Cancelaria a

23. David Prodan, *Încă un Supplex Libellus românesc*, 1804, Cluj, 1970, p. 41-89.

24. Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională*, ... p. 127.

25. David Prodan, *Supplex Libellus*, ... p. 371.

26. Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională*, ... p. 127.

27. Ibidem.

28. Ibidem, p. 131.

29. David Prodan, *Supplex Libellus*, ... p. 384.

respins memoriul, iar în fața Dietei n-a mai ajuns încât aceasta își încheiase lucrările între timp. De nenumărate ori trebuie să ia apărarea românilor de pe Pământul Crăiesc. Bun cunoscător al situației lor, în comisiile de cercetare Aron Budai se propune, de câteva ori, chiar pe sine. El, ca slujbaș la Tezaurariat, în speță la arhiva lui, cunoștea situația de pe Pământul Crăiesc mai bine decât oricare altul.

În anul 1837 este convocată din nou Dieta Transilvaniei, ceea ce constituie un nou prilej de acțiune românească. Sunt solicitați iarăși episcopii să reprezinte doleanțele națiunii. Revendicările nu se opresc numai asupra nevoilor concrete ale preoției, ci reiau iarăși și iarăși, postulatele națiunii de la 1791, cu toate argumentele și raționamentele cunoscute, atacând starea de toleranță a națiunii române și religiei sale, stăruind pentru egalitatea cu celelalte trei națiuni și reprezentarea proporțională cu numărul națiunii în viața politică a țării³⁰.

Textul memoriului este conceput în limbajul patetic cunoscut, redactorul fiind același notar consistorial Aron Budai, înfățișând viu sărăcia, umilirile, calamitățile pe care trebuie să le îndure preoția neunită³¹. Ea nu numai că nu beneficiază de vreo dotație și trebuie să se hrănească din munca brațelor sale, dar e supusă la prestații, la dijmă, la muncă în rând cu credincioșii. Aron Budai stăruie asupra inechităților de pe Pământul Crăiesc, asupra sărăciei preotului român în comparație cu preotul sas. La baza memoriului pentru românii de pe Pământul Crăiesc se simte iarăși spiritul de la 1804, tonul patetic ridicat al lui Aron Budai, mereu prezent în toate momentele acțiunii³².

Una din cele mai importante probleme în care mișcarea națională românească își afirmă poziția este apărarea limbii. Prezența în memoriul din 1804 a revendicării prin tipar, în limba română, a măsurilor de reformă preconizate, pentru a fi citite în biserică și păstrate de fiecare obște, marchează importanța acordată acestei modalități de a face cunoscute opiniei publice naționale dispozițiile oficiale în limba proprie³³. În cursul amplelor dezbateri inițiate în deceniile următoare asupra problematicii școlare românești, proiectele elaborate de Aron Budai insistă asupra învățământului în limba maternă, respingând ideea vehiculată în cadrul cercurilor nobiliare, privind introducerea limbii maghiare ca obiect de studiu și apoi ca limbă de predare în școlile sătești. Se solicită elaborarea de manuale corespunzătoare în limba română, a unor compendii necesare pregătirii clerului, înființarea de gimnazii românești pentru a se evita pericolul deznaționalizării tinerilor români care frecventează școlile celorlalte națiuni³⁴.

Încă de la începuturile sale mișcarea națională românească din Transilvania își stabilește între obiectivele prioritare, înființarea școlilor proprii de toate gradele. Aron Budai își aduce o însemnată contribuție la formularea revendicărilor școlare românești. În anul 1808, directorul școlilor ortodoxe, Radu Tempea solicită sprijinul autorităților jurisdicționale pentru construirea clădirilor necesare, procurarea subzistenței dascălilor și asigurarea frecvenței obligatorii a școlilor existente³⁵. Guvernul cere

30. Ibidem, p. 385.

31. Ibidem.

32. Ibidem, p. 390.

33. Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională*,... p. 206.

34. Ibidem, p. 207.

35. Ibidem, p. 287.

Consistoriului ortodox o situație exactă a școlilor și propuneri privind modalitățile de instruire a unor noi dascăli fără agravarea sarcinilor contribuabililor. Înaintând situația solicitată, în primăvara anului 1810, Consistoriul anexează și proiectul elaborat de noul director școlar, Gheorghe Haines, proiect ce constituie punctul de plecare al dezbaterii problemelor școlare ale românilor, prelungindu-se timp de mai multe decenii. Proiectul prevedea obligații atât pentru comunități cât și pentru stăpânii de pământ, iar statul trebuia să acorde scutiri de taxa capului, de recrutare și celelalte sarcini obștești. Solicitat de Curte, prin intermediul Camerei aulice, spre a-și exprima opinia despre modalitățile de înlăturare a piedicilor din calea promovării învățământului românesc, guvernatorul Banffy, se adresa la rândul său, în aprilie 1810, notarului consistorial Aron Budai, care este astfel primul care-și formulează observațiile asupra proiectului școlar al lui Haines³⁶.

Declarându-se, în principiu, de acord cu proiectul școlar formulat de Haines, Aron Budai îi aduce o serie de corective importante. El preconizează înființarea unei școli în fiecare parohie, urmând ca funcția de dascăl să fie îndeplinită de către cantori, sub supravegherea și controlul parohilor și protopopilor. Pentru plata lor să se folosească veniturile alodiale de pe Pământul Crăiesc, cele 8 salarii de dascăli asigurate din fondul sidoxial, veniturile bisericești locale și donațiile benevole, fără a se institui o contribuție obligatorie care să-i încarce pe contribuabili cu noi sarcini. Dascălii să fie scutiți de toate prestațiile publice și să li se pună în vedere celor meritoși posibilitatea promovării lor ca parohi. Clădirile școlare să fie ridicate prin munca locuitorilor comunității respective, pe terenuri puse la dispoziție de stăpânul de pământ sau de către comunitate³⁷. Părerile exprimate de către Aron Budai sunt adoptate, în mare măsură, și de către noul episcop Vasile Moga, căruia i se cere, în anul 1811, să-și prezinte punctul de vedere asupra problemei în discuție. Se cer sugestii și din partea altor personalități românești ca Samuil Vulcan și Petru Maior. Trebuie menționat faptul că soluțiile propuse de Petru Maior în privința bazei materiale și a modalităților de înființare a școlilor sunt asemănătoare cu cele prezentate de Aron Budai, ceea ce aduce nou este lărgirea conținutului învățământului.

Proiectul Dietei de la Cluj privind introducerea în termen de 10 ani a limbii maghiare în școala și biserica românească din Transilvania întâlnește o puternică rezistență în cadrul opiniei publice românești. Mai întâi Simion Bărnuțiu sintetizează, la 13/25 februarie 1842, sub titlul "O tocmeală de rușine și o lege nedreaptă", eșafodajul argumentativ al punctului de vedere românesc în problema limbii. Pe baza percepțelor filozofiei kantiene Bărnuțiu fundamentează dreptul inalienabil al fiecărui popor la limba proprie, drept care nu poate fi compensat prin avantaje promise în schimbul maghiarizării. Aceste avantaje li se cuvin românilor, conform dreptului natural, în proporția sarcinilor pe care le poartă, indiferent de limba pe care o vorbesc.

Pornind de la aceste adevăruri, Consistoriul din Blaj adoptă un Protest, redactat de către Timotei Cipariu, care reia ideea fundamentală bărnăuțiană privind dreptul

36. Ibidem, p. 288.

37. Ibidem.

38. Ibidem, p. 207.

folosirii limbii materne ca "un drept echivalent cu acela al existenței personale, inalienabil și imprescriptibil"³⁸. În numele poporului român, preponderent ca număr în Transilvania, se solicită menținerea uzului de veacuri în privința folosirii "limbii materne română și a limbii mame latine"³⁹.

În vederea afirmării de pe pozițiile intereselor naționale comune a opoziției față de proiectul Dietei, Protestul este trimis și la Consistoriul ortodox de la Sibiu, căutându-se astfel reînnoarea colaborării interconfesionale în fața pericolului deznaționalizării. Răspunsul Consistoriului sibian, din 18 martie 1842, poartă amprenta actelor revendicative anterioare izvorâte din cercurile aflate în jurul episcopului Moga, formulările identice permițând ipoteza rolului hotărâtor al lui Aron Budai în redactarea textului⁴⁰. Ideea principală se referă la restituirea drepturilor de concivilitate pierdute de români, nu din vina lor, ci prin nedreptatea vremurilor. Enumerarea piedicilor care stau în calea învățării limbii maghiare de către români prilejuiește rememorarea principalelor plângeri cuprinse în memoriile înaintate dietei în 1834 și 1837 de către episcopul Moga privind situația materială și culturală a clerului ortodox, nerespectarea articolului 60/1791 referitor la drepturile neuniților, abuzurile suferite de românii de pe Pământul Crăiesc. Se consideră necesar ca înainte de a se pune problema promovării limbii maghiare în rândul clerului și poporului românesc, trebuie soluționată admiterea românilor la toate drepturile și beneficiile concivilității, la purtarea funcțiilor și învățarea meseriilor, iar clerului să i se asigure drepturile și privilegiile clerului celorlalte națiuni. Chiar și după îndeplinirea acestor condiții, în biserică și în școală, românii vor păstra întotdeauna limba maternă, care e singura în măsură să asigure promovarea culturii și afirmarea lor ca cetățeni folositori țării. În ceea ce privește poporul, o promovare rapidă a limbii maghiare în rândurile sale nu va fi posibilă pentru că "iubirea de naționalitate cu care limba maternă stă în legătură nedespărțită este sădită de natură și ca atare nu se poate extirpa ușor", deci "o astfel de schimbare ne pare asemănătoare acelor plante exotice care abia după decurgerea mai multor veacuri produc fructe mature, de unde urmează că și această lucrare trebuie lăsată în grija secolelor viitoare"⁴¹. Memoriul în forma finală este înaintat Dietei, în stilizarea maghiară a lui Ladislau Gál, și poartă amprenta atât a proiectului inițial al lui Aron Budai, cât și a textului elaborat de Alexandru Bohățel. Rezoluția imperială, care respinge prevederile proiectului dietei în problema limbii, face ca pentru moment locul conflictului deschis din dietă dintre majoritatea nobiliară și deputații sași să fie luat de apelurile stăruitoare la întărirea "Uniunii celor trei națiuni".

Universitatea săsească caută să câștige opinia publică în favoarea punctului său de vedere, privind situația românilor de pe Pământul Crăiesc. Astfel, în primăvara lui 1844, este tipărită la Brașov, lucrarea elaborată de către Josef Trausch, care combătea cererile românești adresate dietei, în anul 1837, de către episcopul Moga. Un răspuns bine argumentat, la lucrarea lui Trausch, este redactat de către Aron Budai în anul 1844⁴².

39. Ibidem, p. 210.

40. Ibidem, p. 211.

41. Ibidem.

42. Ibidem, p. 277.

Aron Budai recurge la numeroase exemple concrete pentru a demonstra excluderea românilor din bresle, îngrădirea activității lor economice, neprimirea la dregătoriile sătești, încărcarea ilegală cu sarcini. Polemizând cu soluțiile recomandate de Trausch, lucrarea lui Aron Budai combate ideea asimilării prin limbă, subliniind că nici membrii sași ai breslelor sau dregătorii sătești sași nu sunt, în marea lor majoritate, cunoscători ai limbii germane literare, fapt care, de altfel, nici nu constituie un element indispensabil pentru exercitarea activității și îndatoririlor lor. Cu o serie de elemente concrete Aron Budai evocă și situația grea a clerului românesc, pledând în favoarea dreptului său la dijmă, în formulări observându-se punctele din memoriul înaintat dietei în anul 1834.

În sfârșit, critica amănunțită adusă opiniilor lui Trausch, se încheie în spiritul șirului lung de acte revendicative redactate de Aron Budai, în vederea susținerii programului național, prin invocarea spiritului veacului al XIX-lea, pentru care "legile omenirii fac mai mult decât toate legile pozitive" și prin cererea restabilirii națiunii române în drepturile sale deținute odinioară, exprimându-se speranța că stările dietale "vor șterge ocară ce au făcut până acum cu un popor nevinovat călcat și-l va pune îndărăpt în drepturile omenirii, care fără de vina sa acum de veacuri li s-au fost luat"⁴³.

Răspunsul bine documentat dat lui Josef Trausch este ultima mare luare de poziție a lui Aron Budai în apărarea drepturilor naționale. Aflat la o vârstă înaintată, împlinise 81 de ani, el se retrage discret din activitatea politică. Peste numai trei ani, în 1847, va înceta din viață la vârsta de 84 de ani⁴⁴.

Timp de peste o jumătate de secol, Aron Budai s-a situat în primele rânduri ale luptei pentru emanciparea românilor din Transilvania. Principalelor acte revendicative, din anii 1798, 1804, 1809, 1834, 1837, 1842 și 1844, poartă și amprenta gândirii lui Aron Budai. Trebuie subliniat, în primul rând, aportul său imens la înlăturarea diferendelor confesionale, ceea ce permite ca dezbaterile din deceniile doi și trei, asupra problemelor școlare să abordeze în mod global situația școlilor românești, făcându-se propuneri de rezolvare a problemelor existente valabile atât pentru uniți cât și pentru ortodocși.

După 1830, în condițiile reluării acțiunilor politice de anvergură în vederea recunoașterii drepturilor națiunii, în spiritul programului Supplexului, colaborarea interconfesională câștigă și mai mult teren, impunând cu vigoare ideea priorității intereselor și obiectivelor naționale, în raport cu deosebirile de rit. Și din acest punct de vedere Aron Budai a constituit un exemplu demn de urmat. El, de religie greco-catolică, a slujit peste 50 de ani Episcopia ortodoxă din Sibiu. Între numeroasele sarcini încredințate în cadrul episcopiei se numără "ducerea oficioaselor corespondenții, a celor mai grele investigații, organizarea Consistoriului și a scaunelor protopopești"⁴⁵ contribuind la progresul Bisericii naționale.

43. Ibidem, p. 277-278.

44. C/onstantin P/apfalvi/, op. cit. p. 138-139; Emilian Cioran, op. cit. p. 270-272.

45. Direcția Județeană Hunedoara a Arhivelor Naționale, Fond Parohia greco-catolică Hunedoara II, Dosar 1/1856, f. 114-119.

ARON BUDAI (1763-1847) ET LE MOUVEMENT POUR L'ÉMANCIPATION NATIONALE DES ROUMAINS DE TRANSYLVANIE

Résumé

Aron Budai a eu l'une des plus importantes contributions au mouvement de l'émancipation culturelle-spirituelle, sociale et politique des roumains de Transylvanie. Il a été né en 1763 dans le village Cigmău (le département de Hunedoara), en étant l'un de les dix enfants du prêtre uniite de cette localité. Il a fait ses études à Blaj et Cluj et, après les avoir terminés il se fait embaucher comme secrétaire près de vice-comte du Comitat de Hunedoara et Zarand. Après la révolte de Horea et la mort de l'empereur Josef II, il a été évincé de sa fonction, soumis aux chicanes et obligé de s'établir à Cigmău.

En 1791, l'évêque orthodoxe Gherasim Adamovici lui a offert la fonction de secrétaire consistorial jusqu'à la fin de sa vie. En même temps il s'est fait embaucher aussi dans le cadre du trésor public comme secrétaire, en rendant de bons offices à sa nation. En appréciant son activité comme fonctionnaire de l'état, en 1819, l'empereur lui a accordé le titre nobiliaire "de Budai".

Pendant une moitié de siècle (1795-1847) Aron Budai a participé à toutes les actions de l'élite politique roumaine pour la réunion confessionnelle, pour l'élection d'un évêque roumain, la sauvegarde de la langue et de l'Enseignement roumain. Les principaux actes revendiqués et avancés en 1804, 1809, 1834, 1837 et 1842 à la Diète de Transylvanie ou à la Cour de Vienne ont l'empreinte de les actions et les idées de Aron Budai de Cigmău de Hunedoara.

ARHAIC ȘI MODERN ÎN INVENTARUL GOSPODĂRIEI ȚĂRĂNEȘTI ZĂRĂNDENE. EVOLUȚIE ȘI INVOLUȚIE ÎN MENTALITATE

David MIHAI

1. Definirea termenilor

Cercetări anterioare, în anii din urmă, prin care am abordat diferitele categorii ale concretului din care se constituie ansamblul relativ complex al satului (tipuri de case și gospodării, tipuri de unelte, ocupațiile specializate, instalații tehnice, mobilier și țesături, colțul sacru al interioarelor, tipologia obiectelor de ritual etc.). credem că permit acum o înțelegere de ansamblu atât a lumii sensibile cât și a esenței umane, fiecare cu atributele sale de mobilitate sau conservatorism.

Este sigur că o astfel de încercare nu poate avea nici pretenția că este întreagă, încheiată, nici certitudinea că ar fi singurul și cel mai potrivit unghi de vedere în câmpul nelimitat al speculației teoretice.

Credem însă că, prin aceasta, contribuim la descoperirea de un anumit spirit pozitivist, cam prea de durată în cercetarea etnografică (nu însă și inutil, atâta vreme cât el oferă din abundență tocmai "inventarul" atât de necesar unor cuprinderi de ansamblu).

Încercăm aici o abordare fenomenologică a lumii satului. Conform concepțiilor lui Husser, acest gen de abordare, această direcție presupune finalizarea prin descompunerea unei "lumi a sensurilor". Iar cea mai potrivită formă de cercetare a sensului este una care, în cazul satului îl poate defini ca o "realitate în devenire", folosind ca instrumente doi vectori esențiali, vechiul și noul, arhaicul și modernul, tradiția și inovația.

Înțelegem arhaicul ca formă concretă a arhetipului, cu ritm lent al devenirii, cu o oarecare inerție, rezistență la devenire.

Nuanțând termenul, arhaicul este un element prin care se definește o identitate străveche, cea ascunde în esența sa atribute care se vor regăsi, oarecum alterate, o lungă perioadă de timp. Prin acestea el primește o înărcătură de simbol, influențând decisiv mentalitatea. Iar prin simbolistică se situează treptat la limita dintre sacru și profan, rezistând prin sine ca rațiune suficientă. Constituirea sa ca întreg este insesizabilă (ca acumulare lentă) și prin aceasta devine (sau pare) imuabil. Astfel explicată, noțiunea de arhaic e similară oarecum, cu cea de bătrânețe privită ca un dar (deci nu cu îmbătrânirea ca proces).

Singur, arhaicul nu permite sesizarea schimbării, realitate ușor de observat. Iată, de ce este necesar și celălalt termen, modernul. Acesta întrușipează dinamismul, devenirea e factorul "uzurpator". În general, pentru lumea satului românesc, perioada interbelică, spre sfârșitul ei, este asimilată în timp ca o etapă de început a modernizării.

În viața materială a satului prin modernizare înțelegem modificarea tehnicilor de construcție, a principiilor de funcționare, a surselor de energie, a materiilor prime, a modalităților de lucru. Nu înțelegem însă, că ar fi absolut necesară o conotație pozitivă a tuturor acestor modificări structurale, ca de altfel și în cazul rezistenței, cu orice preț, a arhaicului. Modernizarea satului mai înseamnă însă, și surparea unei lumi, o surpare care potențează, care îl investește pe om cu atributele necesare pentru o lume a înțelesurilor mai ample, în care - nu în ultimul rând - temeiul este utilitarismul, accentuat ca principiu.

II. Inventarul arhaic

De-a lungul vremurilor omul a purtat în sine neodihna unei lupte, "o luptă... pentru câștigarea unui prisos de sine¹. Fie singur, fie în mijlocul societății, el s-a străduit în sensul acesta, cu mijloace modeste, absolut necesare, ele păstrându-i statutul simplității. Iar, aceasta nu este decât o stare primordială, morală, a omului care se mișcă esențial, sincer și direct. Inventarul instrumentelor sale este unul restrâns, activitatea este esențializată, omul este simplu și echilibrat. În simplitatea lui el este curat și întreg, liber de elemente inutile, are puterea de a depăși contingentele. Trăiește vârsta din plin și firesc, "o trăiește astfel pentru că este în ea"².

Prezentarea de către noi a inventarului de interior sau a celui din gospodărie va fi limitată pentru că astăzi e foarte greu-imposibil poate, de sesizat tot ceea ce de-a lungul secolelor a apărut sau a dispărut în inventarul acesta (e vorba, spre exemplu, de tipologia elementelor de interior). Limitarea se rezumă la genurile fundamentale care asigură structura de adăpost a locuinței.

Interiorul zărăndean cuprinde - cu mici variații, nesemnificative - soba cu camniță, patul de lângă perete (de obicei în prelungirea sobei), masa cu lavițe sau cu bancă, blidarul cu bufet, lingurarul, ruda de haine, lădoiul, scoarța de deasupra patului, ștergare lungi, dulapul de haine, păretarul pe care sunt prinse componentele colțului sacru (icoană, mătânii, cruce). Acestea sunt elemente fundamentale, regăsite în intervalul secular. Arhaismul acestora este probat, în primul rând, de faptul că sunt confecționate, în cea mai mare parte, în gospodărie. În al doilea rând, atributul respectiv este probat de faptul că materia primă sau materialul (fibrele vegetale, lemnul, produse de natură animală: lână, piele), provin din gospodărie sau din apropierea acesteia, la fel ca și materialul de construcție al locuinței, subliniind deci, caracterul autarhic al acestora. De aici derivă și structura de zonă relativ închisă a fiecărui sat și a ținutului zărăndean în ansamblul său (excepție fac satele din avalul Crișului Alb), habitat care "ține de sensurile și valorile spontaneității, și este ca atare solidar cu aceea ce intră în extricțiune astăzi: civilizația credințelor și crezurilor, în mare, civilizația naturii"³.

1. Ernest Bernea, "Îndemn la simplitate", București 1995, p. 7.

2. Ibidem, p. 9.

3. Constantin Noica, "Cuvând înainte despre rostirea românească", București 1987, p. 182.

În primă instanță sculele, instrumentele, uneltele cu ajutorul cărora se confecționau elementele de interior, sunt cele mai vechi piese care alcătuiau inventarul gospodăriei (topor, bardă, rindea, mezdroleală, ciocan, clește, piroane, scoabe, sfredele), alături de cele necesare practicării ocupațiilor tradiționale (agricultură, păstorit, cules, vânătoare, pescuit). Între acestea din urmă, ca piese arhaice, se regăsesc: plugul de lemn, săpăliga, sapa, hârlețul, secera, coasa, înblăciul, țestul, vasele din lemn scobit sau din lut ars, coșurile, fierăstrăul, presele, leasa, coșnițele, undița și vârstele, capcanele și butoaiele.

În al treilea rând, arhaismul este pus în evidență și de faptul că, atunci când este posibil, când materialul prin însăși forma și structura sa se apropie de nevoile funcționale, intervenția omului este limitată la o strictă transformare (ex. tiocuri sau coșuri din coajă de copac răsucită sau îndoită, cosnițe din buturugi, plugul dintr-un singur trunchi, cârligul pentru crengi).

Sigur că, inventarul acesta se extinde mult în legătură cu ansamblul ocupațiilor și nevoilor umane. Introducem și aici limitarea la ceea ce este comun gospodăriei pentru a putea ușura analiza proceselor, evolutiv și involutiv, acum, după ce am accentuat trei atribute esențiale prin care putem sesiza autenticitatea și arhaismul.

În privința elementelor de port, numeroase descrieri sau imagini existente fac înțelegerea mai ușoară. Fără a le menționa în amănunțime, subliniem câteva caracteristici prin care se definește arhaicul: cămașa, pantalonul și laibărul din pânză de casă lucrată la pive, vâltori, război de țesut; croiul simplu și larg; opinca fără gurgui; gama cromatică redusă la alb și negru; motivul absolut geometric al decorului; așezarea acestor motive în benzi verticale sau orizontale; pumnarii cu fodorii; cusătura „după scris”, cojocul înfundat și brodat pe piept în roșu și negru.

Desigur că, nu este surprinzătoare observația următoare: urme mai pregnante a arhaicului se regăsesc astăzi în satele izolate din Zarand (relativ izolate, în sensul unei mai mari distanțe între acestea și centrele urbane sau ale comunelor mai importante). Aici și ocupațiile tradiționale s-au păstrat în mai mare parte, împreună cu obiceiurile care le definesc. O observație care nu se mai cere argumentată.

De altfel, chiar în sânul comunității sătești se evidențiază o individualizare pregnantă, subliniată de Silvestru Moldovan la sfârșitul secolului trecut: "Tot asemenea e curios lucru cu pășunea. Sunt rare comunele care să aibă pășune comună; în cele mai multe părți fiecare om își păște vitele în locul său."⁴.

Modernizarea

Sub diverse aspecte aceasta e sesizabilă, după mărturiile existente, încă din ultima parte a secolului trecut, cu o pondere relativ redusă în lumea satului zărăndean până în perioada interbelică. Ea este evidentă mai întâi în portul localnicilor din zona minieră. O realitate care nu scapă lui Nicolae Iorga în celebrele sale descrieri de călătorii în Ardeal. Încă înaintea sa, Silvestru Moldovan menționa: "Portul vechi, original din Zarand mai bine s-a păstrat în părțile muntoase ale Zarandului, pe la București,

4. Silvestru Moldovan, "Zarandul și Munții Apuseni ai Transilvaniei", Sibiu 1898, p. 44.

Rovine, Șesuri, Curechiu, Dupăpiatră, ș.a. Apropiindu-ne însă de locurile băieșești și de Valea Crișului, portul este influențat și schimbat de porturile străinilor ce se află pe acolo. Dar și în părțile acestea plugarii au păstrat încă mult din portul românesc, așa că putem zice, că la ei motivele sunt românești și portul e numai corcit și împeștriat cu străinisme, pe când băeșii au port mai de tot străin⁵.

Treptat înnoirile s-au manifestat în ceea ce este esențial în viața oamenilor: activitatea și mentalitatea (aceasta din urmă analizată de noi în alt capitol al lucrării).

Apariția mașinilor cu aburi în minerit nu a determinat o copiere a acestora în gospodărie; (mult prea complexe atât în construcție cât și în funcționare, puteau fi realizate doar industrial și pentru activități industriale). S-au copiat în schimb principii de funcționare ale subansamblurilor mai simple (sistemul bielă - manivelă introdus la tocila pentru cuțite și topoare, aceasta putând fi acționată acum cu piciorul, ambele mâini fiind disponibile). E de menționat că împrumuturile au avut și un sens invers, gospodăria țărănească spre industrie (vezi șteampul cu săgeți pentru zdrobirea minereului aurifer). Transformările decisive prin modificarea tehnicilor de construcție, a principiilor de funcționare, a surselor de energie, a materiilor prime și materialelor sau a modalităților de lucru se vor produce abia la finele perioadei interbelice. Apar primele motorașe electrice și primele pompe de fabricație germană și austriacă (motorul în doi timpi folosit la gateri și boteze), mașinile de găurit manule în locul sfredelelor și începe construcția primelor locuințe particulare din cărămidă, acoperită cu țiglă în locul paielor de grâu sau a șindrii, după o perioadă de stagnare determinată de nevoile refacerii după război, modernizarea va face pași decisivi în sensul că ponderea noilor bunuri va crește, acestea devenind majoritare în structura inventarului gospodăresc.

Fenomenul va cunoaște o dinamică tot mai accentuată, dar haotică, găsind satul oarecum descoperit din punct de vedere mental, el fiind supus unui proces de distrugere sistematică a rezervelor sale fundamentale de către comunism. Rând pe rând au căzut pradă conceptului demagogic potrivit căruia trebuie "să dispară diferența dintre sat și oraș" proprietatea, simțul gospodăresc, sentimentul responsabilității pentru muncă, respectul față de lege, starea de spirit care lega omul de glia strămoșească și de roadele acesteia.

Însă, chiar și fără acest accident istoric nefast, dinamica modernizării n-ar fi putut aduce numai consecințe pozitive ori numai negative și aceasta conform principiilor din teoria filosofică.

IV. Evoluție și involuție în mentalitate

Orice opțiune presupune o renunțare. Indiferent de genul opțiunii sau renunțării, efectul ultim pentru om e la nivelul mentalului pentru că: "De la gândirea mitică primară până azi, omul ne apare neliniștit de pământ, de cerul vizibil, de spațiul dintre cer și pământ, de lumea presupusă de dincolo de cer, de viață, de moarte, de limitele puterii sale și de nevoia de a se înțelege pe sine, semenii binevoitori și dușmanii, și de toate

5. Ibidem, p. 48.

întâmplările lumii exterioare”⁶. În ultimă instanță chiar și schimbările exterioare omului produc și modificarea sinelui, în cele mai multe cazuri absolut de neanticipat de către ființa umană supusă procesului schimbării.

Civilizația din ultima epocă istorică a făcut din om acea ființă complexă, tot mai îndepărtată de idealul inconștient uneori al simplității. "Cu cât omul și-a creat mai multe nevoi, semn al unei înalte trepte de civilizație, cu cât el a devenit mai puțin stăpân pe sine, cu atât a fost mai puțin liber”⁷. Socrate spunea discipolilor săi în piețele Atenei "iată, atâtea bunuri de care eu n-am nevoie." Cuprinzând uneori și neesențialul, podoaba inutilă, viața interioară a omului a avut aparențele unei creșteri spre împlinire, în realitate s-a petrecut o sărăcire din cauză că această creștere nu era una organică, ci haotică. Prin ambiții și gesturi nenumărate omul vrea să corespundă vremurilor, vrea mai binele. "Omul modern a avut o sete de mai bine, dar nu s-a aplecat îndeajuns asupra naturii acestui bine”⁸.

Către o dreaptă cumpănire, cel mai greu lucru derivă poate din faptul că noul se condiționează cu numeroase elemente ale arhaicului, pentru om cel mai dificil lucru și de neîmplinit în ansamblul său este tocmai sesizarea și coordonarea tuturor acestor condiționări. Și, astfel, în ciuda rațiunii sale, întregul proces al modernizării are multe consecințe care, alături de necesitate, lasă loc și întâmplătorului.

S-a accentuat în aceste considerații că, omul cu cât își lărgeste orizontul, cu atât mai greu se orientează. Dacă rămân singure considerațiile respective devin o pledoarie absolută pentru întoarcerea la "starea naturală". Mai mult, ar contrazice principiul enunțat în deschiderea acestui capitol.

Care sunt consecințele pozitive, argumentele în favoare modernității? Ar fi în primul rând faptul că dacă omul este o ființă rațională, cunoașterea, ca suport al raționalului este indispensabilă vieții. Iar această cunoaștere, dacă este contemplativă modifică sinele, dacă este angajată în lumea concretului schimbă un mod de viață în ansamblul său. Ar mai fi și faptul că modernizarea, prin obstacole sau prin nevoia de adaptare impune omului, îl obligă pe acesta la o adaptabilitate sporită. Prin înnoiri el nu devine doar prizonierul unor cerințe din ce în ce mai mari, ci factorul creator, aceasta pentru că nevoia naște idei. Astăzi satul în ansamblul său, deci și cel zărândeian, "este o totalitate pe care acum istoria vine s-o dezintegreze, cu mersul ei către ceva, ce nu poate fi refuzat de nici o spaimă și nici un regret”⁹.

Schimbările sunt ușor sesizabile azi, mai ales în satele din valea Crișului Alb, anume Crișcior, Ribița, Țebea, Vața, Birtin, Ociu etc. Se optează pentru o arhitectură monotonă, tipizată, folosind materiale mai rezistente (piatră, cărămidă, fier, țiglă). Civilizația lemnului, de tradiție în Zarand, se mai regăsește doar în construcțiile vechi. Se renunță la măiestrie, la ritmurile în construcție, la individualitate și se optează pentru trănicie și funcționalitate. Mobilierul de interior simplu este înlocuit cu produsele industriei mobilei. Se optează pentru diversitate, renunțându-se la simplitate și armonie.

6. Petre Țuțea, "Bătrânețea și alte texte filosofice", București 1992, p. 87.

7. Ernest Bernea, *op. cit.* p. 7.

8. Ibidem.

9. Constantin Noica, *op. cit.*, p. 182.

Crește funcționalitatea interiorului, dar acesta devine mult prea electric, soluțiile alese mergând unori până la limita grotescului involuntar.

Sculele simple sunt înlocuite cu cele multifuncționale în ocupații care devin tot mai complexe. Satul devine dependent de produsele industriale, dar și stimulează domeniile acesteia.

Circulația bunurilor și a oamenilor se accelerează, găsindu-i însă nu întotdeauna pe țărani pregătiți să se susțină pe suportul echilibrului fragil dintre arhaic și modernitate.

Materialele sintetice în locul pânzei țesute în casă, motivele și culorile amestecate ale costumelor populare, amalgamarea portului popular cu cel orășenesc, folosirea utilajelor productive care fac inactual efortul colectiv (claca), evidențiind individualismul în defavoarea spiritului comunitar, accentuarea caracterului profan al vieții, sacralul păstrând tot mai mult trăsăturile oportunismului și aspectul formal sau dispărând cu totul, toate acestea și altele încă arată că satul a optat către direcția utilitarismului, pragmatismului. Relația de într-ajutorare cedează treptat locul relației de afaceri. În raport de toate acestea e greu de cumpănit între opțiune și renunțare. Putem să fim doar observatorii atenți care consemnează spectacolul acelei dezintegrări în mersul către ceva, despre care vorbește Noica.

ARCHAIC AND MODERN IN THE INVENTORY OF VILLAGER'S HOUSEOLD FROM ZARAND EVOLUTION AND INVOLUTION IN MENTALITY

SUMMARY

Archaism and modernism in the inventory of the contry-side farm in Zarand. Evolution and regress in mentality.

In their main sense for the people living in the contry-side archaism and modernism mean varied realities. Thes first represents an ancient identity, spoiled in time, always placed at the limit between sacred and profane. The second of the two represents the falling apart of the old symbols as it does bring about the utilitarianism.

Essentially, the opposition to change and the change itself are mental attitudes.

A material reality, the farm-inventory is the first and the most undoubted aspect to express the antithesis. Today, the village is an entity which the history will desintegrate, beyond fears and regrets.

**SIGHIȘOARA - WIETENBERG. DESCOPERIRILE
PREISTORICE ȘI AȘEZAREA DACICĂ, BIBLIOTECA
THRACOLOGICA, XXIII, BUCUREȘTI, 1997, 325 p. 134
Fig. XIV P1.**

Ioan ANDRIȚOIU, Aurel RUSTOIU

De acum prestigioasa colecție *Bibliotheca Thracologica*, ne-a pus la îndemână cel de al douăzeci și treilea volum a său. Este vorba despre monografia arheologică a stațiunii de pe "Dealul Turcului" de lângă Sighișoara, sit care a dat numele culturii Wietenberg. Lucrarea, semnată de Ioan Andrițoiu și de Aurel Rustoiu, două nume binecunoscute din literatura istorică, a beneficiat și de colaborările lui R. Ardevan, G. Florea, G. El Susi, A. Comșa și S. Coșoveanu.

Din primii ani ai secolului XX importanța stațiunii arheologice eponime culturii Wietenberg a crescut, cercetările debutând în anii 1902-1904 prin eforturile lui C. Seraphin, care în anul 1899 publicase unele materiale arheologice descoperite întâmplător. Ulterior investigațiile au fost continuate și completate de către K. Horedt, C. Seraphin (*Die prähistorische ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schassburg*, Bonn, 1977). Eliminarea lipsurilor acestei lucrări, au constituit obiectivele specialiștilor care au reluat săpăturile de pe "Dealul Turcului"; volumul de față reprezintă rodul acelor cercetări efectuate între anii 1991-1995.

Cartea debutează printr-un *capitol introductiv* (p.9-13), unde sunt prezentate realitățile geografice ale spațiului în care este plasată stațiunea. Tot aici își găsește locul o trecere în revistă a demersurilor referitoare la situl cercetat, alături de descrierea săpăturilor efectuate de autori, alături de prezentarea stratigrafiei așezării.

În cea de a doua parte a lucrării (p. 15-60) au fost abordate descoperirile de materiale preistorice. Autorii au încercat o analiză a elementelor de habitat (p. 15-17), dar demersul s-a dovedit dificil, datorită numărului extrem de mic al amenajărilor atribuite purtătorilor culturii Wietenberg. Aici se încadrează cele două vetre ornamentale, precum și locuirea, cu caracter secundar, din punctul numit "Herteș" (p. 17).

Ceramica ocupă, în general, un loc aparte între descoperirile preistorice, în primul rând datorită cantității deosebit de mari în comparație cu alte categorii de materiale arheologice. Piese de acest gen au fost descoperite în număr mare atât în timpul cercetărilor mai vechi, cât și în timpul acelor din anii 1991-1995 (p.17-28). Alături de materialele ceramice, obiectele din piatră, os, lut și metal (p. 28-34), completează în mod fericit imaginea vieții preistorice din punctul Wietenberg, de la Sighișoara.

Pentru epoca bronzului încadrarea cronologică a materialelor descoperite a fost realizată cu precădere pe baza ceramicii (p. 34-38), nivelul de locuire aparținând acestei epoci fiind deranjat în întregime de locuirea dacică. Cu toate greutățile întâmpinate, autorii au reușit să plaseze dezvoltarea sitului pe parcursul etapelor II și III din evoluția culturii.

În condițiile lipsei elementelor care ar putea creiona viața comunităților epocii bronzului, în finalul capitolului dedicat acestei etape, autorii încearcă să traseze unele dintre coordonatele habitatului ținând cont de descoperirile din întreg spațiul locuit de purtătorii culturii Wietenberg.

Cel de al treilea capitol al volumului este consacrat așezării dacice; datorită bogăției de materiale oferite de sit, este și cea mai consistentă parte a lucrării (p. 61-149). Sunt analizate pe rând, sistemul de fortificare (p. 61-64), elementele de habitat (p. 64-70), precum și complexele cu semnificații rituale sau magice (p. 71-82). Din categoria celor din urmă remarcăm gropile cu schelete umane, cele cu oase incinerate și o groapă care conținea un depozit de vase. Demersul se continuă cu ample analize ale inventarului arheologic (p. 83-122) structurat tot pe categorii de materiale: ceramică (p. 83-102), unelte (p. 102-105), materiale de construcție (p. 105), obiecte de uz caznic (p. 105-108), piese de armament, harnașament și de car (p. 108-110), obiecte de podoabă și de vestimentație (p. 110-119), precum și alte obiecte cu funcțiuni mai puțin clare (p. 119-120). Este de menționat că descoperirile monetare, în număr de 14, din așezarea de la Sighișoara-Wietenberg (p. 120-122), nu constituie din punct de vedere cantitativ o categorie spectaculoasă de material arheologic, dar impotanța lor nu poate fi neglijată.

Cronologiei așezării și evoluției habitatului dacic de la Sighișoara-Wietenberg le sunt destinate un spațiu special (p.122-125). De asemenea, este lămurită corespondența dintre începutul locuirii dacice locale și debutul altor situri contemporane, ca și a celor de la Craiva, Slimnic, Tilișca sau Cugir, la jumătatea secolului al II-lea î. Chr. În timpul războiului din 105-106 așezarea în discuție își încetează activitatea, iar în imediata apropiere apare un castru roman de pământ.

Lucrarea se completează prin considerațiile asupra economiei (p. 125-127) și asupra posibilei structuri etnice și demografice în ceea ce privește spațiul de astăzi al Sighișoarei în secolele II î. Chr. - III d. Chr. (p. 127-131).

Deosebit de utile sunt anexele (p. 151-156), loc în care aflăm unele încercări de reconstituire a unor locuințe dacice (p. 151-152), rezultatele unor analize paleozoologice (p. 152-155) și ale unui schelet uman (p. 155-156).

Volumul se constituie, prin bogatul material documentar pus în circuitul științific și prin calitatea analizei, într-un instrument de lucru deosebit de util în direcția cunoașterii civilizației care a creat ceea ce noi numim astăzi Cultura Wietenberg și mai ales a celei dacice. Valoarea demersului este potențată și de apariția lui în forma publicată la foarte scurt timp după încheierea cercetărilor arheologice.

Iosif Vasile Ferencz

MARIAN GUMĂ

1951-1998

În dimineața zilei de 27 iulie 1998 a încetat din viață cel care a fost conf. univ. dr. Marian Guma, directorul Muzeului de Etnografie și al Regimentului de Graniță din Caransebeș. Soarta, nemiloasă a ales pentru acest tragic eveniment o zi de vară, o zi ca oricare alta ce începuse fără a anunța nimic deosebit. Vestea care s-a răspândit cu iuteală printre arheologi a îndurerat inimile celor care l-au cunoscut.

Am avut deosebita șansă de a crește încă din anii studenției în preajma profesorului Marian Guma, atât pe șantierul arheologic de la Divici, cât și în timpul vizitelor la Caransebeș. Destinul mi-a răpit, mie și altor colegi, șansa de a beneficia în continuare de înțelepciunea, cunoștințele și înțelegerea dovedite până la trecerea în neființă. Rigoarea raționamentului, eleganța discursului științific, alături de verticalitatea principiilor, se numără printre valorile care l-au consacrat. Bogata experiență în domeniul științei istorice, dar și experiența de viață ne era împărtășită, nouă tinerilor, cu generozitate. Era un om la care puteai găsi oricând un sfat, o vorbă bună.

Născut la 25 mai 1955 în capitală, a urcat pe rând treptele formării sale ca om, cercetător și dascăl în orașul natal. Pregătirea profesională s-a desăvârșit la Universitatea din București, unde a beneficiat de cursurile unor profesori de excepție, între care se numără Ion Nestor, Emil Condurachi, Dionisie M. Pippidi și Dumitru Berciu. Adesea își amintea cu emoție întâmplări din studenție, ani în care s-a apropiat de cercetarea arheologică. Gândurile i se îndreptau mai ales spre întâmplările din vremea săpăturilor din cetatea dacică de la Ocnița, unde a lucrat alături de Dumitru Berciu.

Calitățile dovedite în timpul studiilor universitare l-au recomandat, după absolvire, pentru postul de muzeograf la Muzeul Județean din Reșița, unde și-a desfășurat activitatea între anii 1975-1990. A fost o perioadă în care a continuat să se formeze profesional, legându-se de un colectiv valoros, pe care atunci când ne povestea, îl numea "*Micul Institut de Arheologie*". În acei ani s-a implicat în cercetări de pe șantiere arheologice bănățene, precum cele de la Valea Timișului, Gornea, Moldova Veche, Pescari, Liubcova, Tigvanul Mare, Vrani sau Divici.

Activitatea științifică a profesorului Marian Guma a cunoscut o altă etapă în cadrul filialei bănățene a Institutului Român de Tracologie, între anii 1990-1997. În

ultimul an de viață s-a implicat în administrarea Muzeului din Caransebeș, în calitate de director. În acest scurt episod al vieții a făcut și dovada priceperii sale ca manager. Cu toate greutățile de ordin material impuse societății contemporane și care îngreună activități culturale, a găsit resurse pentru organizarea unor expoziții temporare precum și a celei de bază. Și tot din 1997, recunoscându-i-se calitățile didactice și profesionale a fost invitat să predea unul dintre cursurile fundamentale la Facultatea de istorie a Universității Banatului din Timișoara, în calitate de lector și mai apoi, de conferențiar.

Cele două decenii de activitate desfășurate de Marian Gumă în cercetare, au furnizat informații de o deosebită importanță pentru istoria veche a Banatului și a zonelor învecinate; în multe cazuri au condus la clarificarea sau reconsiderarea unor probleme specifice epocii bronzului, primei și celei de a doua epoci a fierului. Rezultatele eforturilor din acești ani se regăsesc în studiile și cărțile publicate sau care urmau să apară. O parte a lor au fost sintetizate în teza de doctorat care a văzut lumina tiparului în cadrul, de acum prestigioasei *Bibliotheca Thracologica*, din anul 1993, sub titlul *Civilizația primei epoci a fierului, în sud-vestul României*. Lucrarea a fost distinsă cu premiul "Nicolae Bălcescu" al Academiei.

Întreaga activitate științifică, relevanța opiniilor exprimate l-au recomandat pe Marian Gumă ca pe un cercetător deosebit de valoros, fiind apreciat atât în țară cât și în străinătate. Lucrările pe care le avea în pregătire, monografii ale siturilor cercetate, studii de sinteză, ar fi adus scrisului istoric importante contribuții.

Nouă, celor care l-au cunoscut și care am fost îndrumați de spiritul lui, nu ne rămâne decât să-i păstrăm memoria vie și neîntinată și să rostim cu pioșenie:

SIT TIBI TERRA LEVIT!

Bibliografie selectivă:

- M. Gumă, N. Gumă, *Săpături de salvare la Valea Timișului (jud. Caraș-Severin), în Banatica, 4, 1977, p. 45-68.*
- M. Gumă, *Cercetări arheologice pe Stenca Liubcovei (jud. Caraș-Severin), în Banatica, 4, 1977, p. 68-104.*
- M. Gumă, Gh. Lazarovici, I. Uzun, *Gornea-Liubcova (cronică arheologică), în Banatica, 4, 1977, p. 433.*
- M. Gumă, *Unele probleme și perspective ale cercetării primei epoci a fierului în județul Caraș-Severin, în S.C. Caransebeș, 2, 1977, p. 251-276.*
- M. Gumă, R. Petrovsky *Noi descoperiri eneolitice timpurii în zona Caransebeșului, în Tibiscus, V, 1978, p. 53-110.*
- M. Gumă, *Noi descoperiri eneolitice timpurii în zona Caransebeșului, în Tibiscus, 5, 1979, p. 97-114.*
- M. Gumă, *Date noi privind descoperirile hallstattiene de la Gornea, în Banatica, 5, 1979, p. 115-180.*
- M. Gumă, *O nouă descoperire hallstattiană timpurie la Moldova Nouă, în ActaMN, 16, 1979, p. 481-493.*
- M. Gumă, R. Petrovsky, *Un nou grup cultural al epocii bronzului în sud-vestul României - descoperirile de tip Balta Sărată, în StComCaransebeș, 1979, p. 53-110.*
- M. Gumă, I. Dragomir, *Câteva descoperiri din a doua epocă a fierului în "Clisura Dunării", în Banatica, 6, 1981, p. 107-123.*
- I. Uzun, M. Gumă, *Arcidava, în Roumanie, Pages d'histoire, București, 4, 1, 1979, p. 63-67.*
- Gh. Lazarovici, I. Uzun, O. Bozu, M. Gumă, C. Săcărin, *Raport preliminar de cercetări arheologice la Gornea-Liubcova, în Materiale și cercetări arheologice, Oradea, 13, 1979, p. 391-392.*
- M. Gumă *Câteva precizări asupra unor descoperiri aparținând primei și celei de a doua epoci a fierului din sud-vestul României, în Banatica, 10, 1980, p. 95-106.*

- M. Gumă, C. Săcărin, *Descoperiri Coțofeni inedite de la Bocșa Montană-"Colțan" (jud. Caraș-Severin), în Banatica, 6, 1981, p. 59-95.*
- M. Gumă, *Câteva observații asupra grupului Bosut, în SCIVA, 32, 1, 1981, 43-66.*
- M. Gumă, *O nouă descoperire aparținând culturii Basarabi în sudul Banatului, în S.C. Caransebeș, 4, 1982, p. 155-171.*
- M. Gumă, C. Săcărin, *Cercetările arheologice de la "Stenca" Liubcovei, în Materiale și cercetări arheologice, Brașov, 1981, 15, București, 1983, p. 135-137.*
- M. Gumă, C. Săcărin, *Șantierul arheologic Valea Timișului - "Rovina", în Materiale și cercetări arheologice, Brașov, 1981, 15, București, 1983, p. 159-160.*
- M. Gumă, I. Dragomir, *Un depozit de bronzuri din prima epocă a fierului descoperit la Liuborajdea (com. Sichevița, jud. Caraș-Severin), în Banatica, 8, 1985, p. 107-122.*
M. Gumă, S.A. Luca,
- M. Guma, S.A. Luca, C. Săcărin, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1985-1987, în Banatica, 9, 1987, p. 199-238.*
- M. Gumă, *La forteresse dace de Divici, în Roumanie, Pages d'histoire, București, 14, 3-4, 1989, p. 323-333.*
- M. Gumă, *Câteva precizări asupra unor tipuri de coifuri de la sfârșitul primei epoci a fierului și începutul celei de a doua descoperite în sud-vestul României, în Thraco-Dacica, 12, 1-2, 1991, p. 85-103.*
- M. Gumă, O. Popescu, *Un nou depozit de bronzuri descoperit în zona Caransebeșului, în Thraco-Dacica, 13, 1-2, 1992, p. 54-58.*
- M. Gumă, *Prima epocă a fierului în zona de sud a Banatului, în Symposia Thracologica, 9, 1992, p. 26-37.*
- M. Gumă, *Vestigii de civilizație dacică în zona piemontului bănățean, în Symposia Thracologica, 9, 1992, p. 38-43.*

- M. Gumă, *The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. A short review, în Thraco-Dacica*, 16, 1-2, 1995, p. 99-137.
- M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1988-1994. Principalele rezultate, în Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, I, București, 1995, p. 401-426.
- M. Gumă, O. Popescu, *O necropolă din prima epocă a fierului la Iaz (com. Obreja, jud. Caraș-Severin), în Analele Banatului (S.N.)*, IV, 1, 1995, p. 244-284.
- M. Gumă, *Once again about the origin, chronology and the inner periods of the Basarabi culture, în The Thracian world at the crossroads of civilisations*, Bucharest, 1996, p. 284-286.
- M. Gumă, *The Basarabi type discoveries. A brief review, în Der Basarabi-Komplex in Mittel-und Südosteuropa, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7-9 November 1996)*, Bukarest, 1996, p. 23-32.
- M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Șantierul arheologic Divici. Cercetările din anii 1995-1996. Raport preliminar, în Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, II, București, 1997, p. 373-397.
- ***
- M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului, în sud-vestul României, Bibliotheca Thracologica*, IV, București, 1993.
- M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, Editura Mirton, Timișoara, 1997.

LISTA ABREVIERILOR

AAA - Athens Annals of Archaeology, Atena.

AAR - Analele Academiei Române, București.

ACMIT - Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj Napoca.

ActaAntArch - Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged.

ActaArchCarp - Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia.

ActaArchHung - Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.

ActaHargitensia - Acta Hargitensia, Miercurea Ciuc.

ActaMN - Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.

ActaPraeArch - Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.

AE - L'Année épigraphique.

AEM - Archaeologische-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.

AFB - Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.

AFM 2/1 - K. Herepei - B. Cserni, Alsófehérvarmegye monográfiája, Vol. II, partea I: Alsófehérvarmegye történelme, Aiud, 1901.

AFÖG - Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen, Viena.

AIIA - Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca (continuare a publicației AIIC Cluj).

AIIAI - Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași, Iași.

AISC - Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.

AJA - American Journal of Archaeology, Baltimore.

AlbaRegia - Alba Regia. Annales Musei Stephani regis, Székesfehérvár.

Alföldy, Fasti - G. Alföldy, Fasti Hispanienses, Wiesbaden, 1969.

Aluta - Aluta, Sfântu Gheorghe.

AMM - Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.

AnB-S.N. - Analele Banatului, Timișoara.

Angustia - Angustia, Sfântu Gheorghe.

AnnÉp - L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine. Supplément annuel à la Revue Archéologique, Paris.

ANRW - Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Tübingen.

AnStUniv - Analele Științifice ale Universității "Al. I. Cuza", Iași.

AntHung - Antiquitas Hungarica, Budapesta.

Antiquity - Antiquity, Cambridge, Newbury.

AÖ - Archäologie Österreichs, Viena.

APA - Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.

Appel - Joseph Appel, Repertorium zur Münzkunde des Mittelalters und der neuern Zeit, 1-4, Pest-Wien, 1820-1829.

Apulum - Apulum, Alba Iulia.

AR - Archaeologické Rozhledy, Praga.

ArchAnz - Archaeologischer Anzeiger (Jahrbuch des deutschen archaeologischen Institutes, Berlin.

ArchAustr - Archaeologia Austriaca, Viena.

ArchÉrt(AÉ) - Archaeologiai Értesítő, Budapesta.

- ArchHung** - *Achaeologia Hungarica*, Budapesta.
- ArchJug** - *Archaeologia Jugoslavica*, Belgrad.
- ArchKÖGQ** - Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen Herausgegeben von zur Pflege vaterländischer Geschichte aufgestellten Kommission de K. Akademie der Wissenschaften, Wien.
- ArchKorrbl** - *Archäologisches Korrespondenzblatt. Urgeshichte, Römerzeit, Frühmittelalter*. Herausgegeben von Röm.-Germ.Zentralmuseum, Mainz a R.
- ArchKözl** - *Archeologiai Közlemények*, Pest-Budapest.
- ArchPolona** - *Archaeologia Polona*, Wroclaw-Varşovia-Cracovia.
- ArchRozl** - *Archeologické Rozhledy*, Praga.
- ArhMold** - *Arheologia Moldovei*, Iaşi - Bucureşti.
- ArhOlt(AO)** - *Arhivele Olteniei*, Craiova.
- ArhSofia** - *Arheologija*, Sofia.
- ArhVestnik** - *Arheoloski Vestnik*, Ljubljana.
- AS** - *Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara*, Londra.
- AT** - *Ars Transilvaniae*, Cluj-Napoca.
- Atti X SINBE** - *Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dall' eta del Bronzo in Europa*, Verona, 1982.
- AVSL** - *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, Hermanstadt (Sibiu). Kronstadt (Braşov).
- Banatica** - *Banatica*, Reşiţa.
- BAR** - *British Archaeological Reports*, Oxford.
- BCH** - *Bulletin de Correspondence Hellenique*, Paris.
- BCMI** - *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, Bucureşti.
- BCSS** - *Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenteşti*, Alba Iulia.
- BerRGK** - *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*, Frankfurt a. M.-Berlin.
- BHAB** - *Biblioteca Historica et Archaeologica Banatica*, Timişoara.
- BIAL** - *Buletin of the Institute of Archaeology*, Londra.
- BibIMA** - *Bibliotheca Musei Apulensis*, Alba Iulia.
- BibIMN** - *Bibliotheca Musei Napocensis*, Cluj-Napoca.
- BibiThr** - *Bibliotheca Thracologica*, Bucureşti.
- BMI** - *Buletinul Monumentelor Istorice*, Bucureşti.
- BOR** - *Biserica Ortodoxă Română*, Bucureşti.
- BSA** - *Annual of the British School of Archaeology at Athens*, Londra.
- BSNR** - *Buletinul Societăţii Numismatice Române*, Bucureşti.
- BudRég** - *Budapesti Régiségei*, Budapest.
- Buridava** - *Buridava. Studii şi Materiale*, Râmnicu Vâlcea.
- CA (CAB)** - *Cercetări Arheologice în Bucureşti*, Bucureşti.
- CAH** - *Cambridge Ancient History*, Cambridge.
- Carpica** - *Carpica*, Bacău.
- CCA** - *Cronica Cercetărilor Arheologice*, Bucureşti.
- Celticum** - *Celticum, Supplément à OGAM - Tradition celtique*, Rennes.
- CerArh** - *Cercetări Arheologice, Biblioteca Muzeologică. Muzeul de Istorie al*

României, București.

CercArhNT - Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, București.

Cercetări Istorice - Cercetări Istorice, Iași.

CIL - Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.

CILA - Corpus dev inscriptiones latinas de Andalucia, I-III, Sevilla, 1989-1996.

Civiltă - Civiltă romana in Romania, Roma, 1970.

CN - Cercetări Numismatice, București.

CNA - Cronica Numismatică și Arheologică, București.

CNH - L. Réthy, Corpus Nummorum Hungariae, Budapest, I (1889), II (1907).

ComArchHung - Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta.

Corviniana - Corviniana. Acta Mvsei Corvinensis, Hunedoara.

Crisia - Crisia, Oradea.

Cumidava - Cumidava, Brașov.

CVA - Corpus Vasorum Antiquarum.

Dacia N.S. - Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Achéologie et d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.

Danubius - Danubius, Galați.

Depozitele - M. Petrescu Dîmbovița, Depozitele de bronzuri din România, București, 1977.

DIR - Documente privind istoria României, 32 vol., București, 1951-1960.

DissPann - Dissertations Pannonicae, Budapesta.

DIVR - Dicționar de istorie veche a României, sub red. D.M. Pippidi, București, 1976.

DolgCluj - Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj-Napoca).

DolgSzeged - Dolgozatok, Szeged.

Drobeta - Drobeta, Drobeta-Turnu Severin.

DRH - Documenta Romaniae Historica, București.

EAA - Enciclopedia dell'arte antica classica et orientale, Roma.

EDR - Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma, Roma.

EE - Ephemeris Epigraphica. Corporis Inscriptionum Latinarum, Supplementum, Berlin.

EMBACB - The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin (Ed. by H. Ciugudean and Fl. Gogâltan), BiblMA, VIII, Alba Iulia, 1998.

EphNap - Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.

ErdMúz - Erdélyi Múzeum, Kolosvár (Cluj-Napoca).

ESA - Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.

EtBalk - Études Balkaniques, Sofia.

FBKN - Die Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und in die Nachbargebieten. Internationales Symposium, Budapesta - Velem, 1977 (1981).

FHDR - Fontes Historiae Dacoromanae (= Izvoare privind istoria României), 4 vol., București, 1964.

Fillst - File de Istorie. Muzeul de Istorie, Bistrița.

FoliaArch - Folia Archaeologica, Budapesta.

- FPM** - Foaie pentru mine, inimă și literatură, Brașov.
- FVL** - Forschungen zur Volks und Landeskunde, Sibiu.
- Germania** - Germania, Frankfurt a. M.
- GlasnikMKM** - Glasnik Muzej Kosovo i Metohija, Pristina.
- GlasnikSAD** - Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Beograd.
- GlasnikZMBH** - Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- GNAMP** - Godisnik na Narodnija arheologičeski muzej v Plovdiv.
- Godišnjak** - Godišnjak. Centar za balkanološkog ispitivanja, Sarajevo.
- GodišnikSevBalg** - Šna muzeite ot Severna Bălgaria.
- H** - Huszár Lajos, Habsburg-házi királyok pénzei 1526-1657 (= Corpus Nummorum Hungariae, III/1), Budapest, 1975.
- H-C** - Emeric Hutten-Czapski, Catalogue de la collection des monnaies et médailles polonaises, I-IV, St.-Petersbourg, Paris, Cracovie, 1871-1891.
- Hep** - Hispania ephigraphica, Madrid.
- Hesperia** - Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Atena.
- Hierasus** - Hierasus, Botoșani.
- HOMÉ** - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.
- HTRTÉ** - A Hunyadmegyeyi Történelmi és Régészeti Évkönyve, Budapest-Deva.
- IAI** - Izvestija na Archeologiceski Institut, Sofia.
- IDR** - Inscriptiile Daciei Romane, București.
- ILER** - J. Vives, Inscripciones latinas de la España romana, Barcelona, 1971.
- Iliri și Daci** - Iliri și Daci. Catalog, Cluj-București, 1972.
- ILS** - Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau, Berlin, I-II (1892-1916).
- InMemCD** - In Memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj, 1974.
- InvArch** - Inventaria Archaeologica. Corpes des ensembles archéologiques, București.
- IPH** - Inventaria Praehistorica Hungariae, Budapest.
- IRC** - Inscriptions romaines de Catalogne, Paris.
- Istraživanja** - Istrazivanja, Novi Sad.
- IstRom** - Istoria României, București.
- Istros** - Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.
- JCC** - Jahrbuch der k.k. Central-Commission zur Erforschung unde Erhaltung der Baudenkmale, Wien.
- JFA** - Journal of Field Archeology, Boston.
- JGN** - Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München.
- JÖAI** - Jahreshfte des österreichischen archaeologischen Institutes, Wien.
- JPMÉ** - Jánus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs.
- JRGZM** - Jahrbuch des Römisch Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz.
- JRS** - The Journal of Roman Studies, Londra.
- KFKNB** - Kulturen der Frühbronzezeit und Nordbalkans, Beograd, 1984.
- Klio** - Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig.
- Közl Cluj** - Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából, Kolosvár (Cluj-Napoca).
- Latomus** - Latomus, Bruxelles.

LRBC - R.A.G. Carson, P.V. Hill, J.P.C. Kent, Late Roman Bronze Coinage. A.D. 324-498 (Part I, P.V. Hill, J.P.C. Kent, The Bronze Coinage of the House of Constantine. A.D. 324-346; Part II, R.A.G. Carson, J.P.C. Kent, Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire, A.D. 346-498), Londra, 1965.

Lucrări științifice - Lucrări științifice, Oradea.

MacedoniaeAA - Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep.

MagIst - Magazin Istoric, București.

MAGW - Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Viena.

Marisia - Marisia, Studii și materiale, Tg. Mureș.

Marmația - Marmația, Baia Mare.

Materiale (MCA) - Materiale și Cercetări Arheologice, București.

MBR - George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Oprescu, Monede și bancnote românești, București, 1977.

MCC - Mitteilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, Wien.

MemAnt - Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.

MFMÉ - A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.

MIA - Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, Moscova.

MIC - Muzeul de istorie a Transilvaniei, Cluj Napoca.

MIMBuc - Materiale de istorie și muzeografie, București.

Monedele - C. Preda, Monedele geto-dacilor, București 1973.

Musaica - Sbornik Filozofickej Faculty Univerzity Komenského. Musaica, Bratislava.

MuzNat - Muzeul Național, București.

NK - Numizmatikai Közlöny, Budapesta.

NumSbor - Numismatiky Sbornik, Praga.

OA - Opuscula Archaeologica, Zagreb.

Omd - Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960.

OTTÉ - Orvos-Termosztudományi Értesítő, Cluj.

PASE - Prähistorische Archeologie in Südosteuropa - Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin.

PBF - Prähistorische Bronzefunde, Berlin.

PIR - Prosopographia Imperii Romani, 3 vol., Berlin-Leipzig.

PJZ - Praistorija Jugoslovenskih Zemalija, Sarajevo.

PNCRE - Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe, Kraków, 1980.

Pontica - Pontica, Constanța.

Potaissa - Potaissa. Studii și Comunicări, Turda.

Praehistorica - Praehistorica. Internationale Symposium, Praga, 1989.

PreistAlp - Preistoria Alpina, Trento.

Pulpudeva - Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofia.

PZ - Prähistorische Zeitschrift, Berlin-Leipzig.

RadVM (RVM) - Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad.

RE - Real - Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart.

RégFüz - Régészeti Füzeter, Budapesta.

Repertorium (ErdRep) - Roska Márton, Erdély régészeti repertoriuma. I. Öskor, Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom I. Praehistorica, Cluj, 1942.

RESEE - Revue des Etudes Sud-Est Europeens, București.

Revist (RI) - Revista de Istorie, București.

RevMuz - Revista Muzeelor, București.

RGF - Römisch-Germanischen Forschungen, Berlin.

RIC - Roman Imperial Coinage, 10 vol., Londra, 1923-1994.

RIM - Revista de Istorie Militară, București.

RIT - G. Alföldy, Die Römischen Inschriften von Tarraco, Berlin, 1975.

RMM - Revista Muzeelor și Monumentelor Istorice și de Artă, București.

Roldán Hervás, Iter - J.M. Roldán Hervás, Iter ab Emerita Asturicam. El Camino de la Plata, Salamanca, 1971.

Römer in Rumänien - Römer in Rumänien. Austellungs Katalog, Köln, 1969.

RRC - M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, 2 vol., Cmbriage, 1969.

RRCH - M.H. Crawford, Roman Republican Coin Hoards, Londra, 1979.

SAI - Studii și articole de istorie, București.

Sargetia - Sargetia, Deva.

SbakWien - Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften, Wien.

SCA - Studii și Cercetări de Antropologie, București.

SCIA - Studii și Cercetări de Istoria Artei, București.

SCIV (SCIVA) - Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București.

SCN - Studii și Cercetări de Numismatică, București.

SCȘ - Studii și Cercetări Științifice, Cluj-Napoca.

SIB - Studii de Istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timișoara.

SIArch - Slovenská Archeológia, Bratislava.

SMIM - Studii și Materiale de Istorie Medie, București.

SRIR - Studii și Referate privind Istoria României, București, 1954.

StAlteuropa - Studien aus Alteuropa, Böhlau Verlag Köln Graz.

Starinar - Starinar, Belgrad.

StComBrukenthal - Muzeul Brukenthal, Studii și comunicări, Arheologie-Istorie, Sibiu.

StComCaransebeș - Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș - Tibiscum.

StComSatuMare - Studii și Comunicări Satu Mare, Satu Mare.

StComSibiu - Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal, Sibiu.

StDac - Studii Dacice, Cluj-Napoca, 1981.

StudClas - Studii Clasice, București.

Studia - Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.

StudiaBalcanica - Studia Balcanica, Sofia.

StudiaPraehistorica - Studia Praehistorica. Archeologisches Institut der Bulgarischen Akademie, der Wissenschaften Archäologischen Institut der Akademie der Wissenschaften USSR, Sofia.

Studii - Studii, Revistă de istorie, București.

Studii și Materiale - Studii și Materiale, Târgu Mureș.

- ŠtZ** - Študijské Zvesti Archeologický ústav SAV, Nitra-Bratislava.
- Swiatowit** - Swiatowit. Annuaire de l'archéologie préhistorique, Varşovia.
- SympThrac** - Symposia Thracologica.
- Thracia** - Thracia, Sofia.
- Thraco-Dacica (TD)** - Thraco-Dacica, Bucureşti.
- Tibiscum** - Tibiscum, Studii şi Comunicări de Etnografie şi Istorie, Caransebeş.
- Tibiscum** - Tibiscus, Timişoara.
- TIR, L. 34** - Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L. 34, Budapesta, 1968.
- Transsilvania** - Transsilvania. Periodische Zeitschrift für Landeskunde, redigiert von Jos. Benigni v. Mildenberg u. Carl Neugeboren, Hermannstadt (Sibiu), 1833.
- TRÉT** - Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timişoara).
- U** - Unger Emil, Magyar Éremhatározó, Budapest, 1960.
- VAMZ** - Vjesnik Arheoloskog muzeja u Zagrebu, Zagreb.
- Viesnik** - Viesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split.
- WPZ** - Wiener Prähistorischer Zeitschrift, Viena.
- YoungDanBas** - The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., Symposium, Vršac, October 11 - 14, 1995, Belgrade-Vršac, 1996.
- ZalaiMúzeum** - Zalai Múzeum, Zalaegerszeg.
- ZborNM** - Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Belgrad.
- ZfA** - Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
- ZfE** - Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.
- ZfN** - Zeitschrift für Numismatik, Berlin.
- Ziridava** - Ziridava, Arad.
- ZNS** - Zbornik za Društvene nauke Matice Srpske, Novi Sad.

Corectură:

Adriana PESCARU, Maria BASARAB, Adela HERBAN

Iosif Vasile FERENCZ, Ioachim LAZĂR, Marcel MORAR, Cătălin RIȘCUȚA

Traducere și corectură rezumate Maria BASARAB (franceză)

Alexandru SONOC (germană) Daniela DRĂGHIA (engleză)

ISSN 10130 – 4255

Tehnoredactare computerizată – Alina COZMESCU

Tiparul executat la Imprimeria – S.C. **Gutenberg** S.A.

